ASTÂNGAHṚIDAYAM.

A COMPENDIUM OF THE HINDU SYSTEM

OF

MEDICINE.

COMPOSED BY

VĀGBHATA.

WITH THE COMMENTARY OF

ARUṆADATTA.

VOL. II.

INCLUDING CHIKITSÂ, KALPA AND UTTARA.

REVISED AND COLLATED

BY

ÁṆṆÁ MORESHVAR KUNTE, B. A., M. D.

DEMONSTRATOR OF ANATOMY, GRANT MEDICAL COLLEGE.

BOMBAY.

PRINTED AT GANPAT KRISHNAJI'S PRESS, BY THE PROPRIETOR ATMARAM KANOBA

1880.

Walter freud

अष्टांगहृदयम्

(उत्तरार्द्धम्) (चिकित्सा—कल्प—उत्तर—).

श्रीमद्वाग्भटविरचितम्

श्रीमदरुणदत्तकृतया सर्वांगसुंदराख्यया टीकया सहितम्

कुंटेइत्युपाव्हेन मोरेश्वर सूनुनाऽनंतेन परिशोधितम्

प्रकाशितम्

तच्च

मुम्बापुर्याम्

गणपत कृष्णाजी मुद्रायंत्रालये तदध्यक्षेणात्मारामकानोबाभिख्येन मुद्रितम्

१८८०.

उत्तरार्द्धम्.

१२५ स्नेहतीक्ष्णतराम्नेःस्वभावशीतलजल-
पानम्
अजीर्णादेस्तृष्णायामुष्णांबुपानादि
स्निग्धान्नतृषितस्यहिमशीतलगुडो-
दकपानम्
गुर्वाद्यन्नेनतृषितस्यवमनादि
क्षयजायांबृंहणम्
कृशादीनांतृषिक्षीरादि
सोर्ध्ववातायांक्षीरम्
रोगोपसर्गजातायांधान्यांब्वादि
पूर्वतृष्णाजयः
१२६ अथमदात्ययचिकित्सिताध्यायः ७
मदात्ययेचिकित्साप्रकारः
तत्रहेतुः
१२७ मद्योत्पन्नव्याधेर्मद्येनैवशांतिः
विषान्मद्यस्यवैलक्षण्यम्
विधियुक्तमद्यपानंशस्तम्
१२८ तत्रहेतुः
पूर्वोक्तगुणैर्मद्यंधातुसाम्यकरम्
पानात्ययौषधकालः
ततस्तद्दोगानुसारेणभेषजप्रयोगः
१२९ विशेषेणचिकित्सितम्
वातोल्बणेमदात्ययेपिष्टकृतमद्यदा-
नादि
१३० पित्ताधिकेमदात्ययेबहुजलशर्कर-
मद्यादि
रसैःशालिषष्टिकभोजनम्
तृड्विदाहवतोमदात्ययिनोवमनादि
१३१ पित्तमदात्ययेकासेगुडूच्यादिरसयो-
गादि
वातपित्तेधिकेद्राक्षारसपानादि
तृषिसत्यामल्पमद्यपानादि
१३२ मद्यातिपानेनिशीथपवनाहृतांभः-
पानादि
मुखालेपस्तृष्णाशमकः
मद्येनोष्मणिशीतविध्यादि
श्लेष्माधिकमदात्ययस्यवमनोपवा-
सौ
१३३ ततोजातक्षुधःशार्करबहुमाक्षिक-
पानादि
कौलत्थयूषेणभोजनादि
यथाग्निमांसभक्षणादि
१३४ कफाधिकेमदात्ययेऽजांगलबणादि-
हितम्
उपायविशेषैःसहजागरणेकफाधिक-
मदात्ययनाशः
दोषबलमपेक्ष्यसर्वमदात्ययेचिकि-
त्सा
१३५ सर्वेषुमदात्ययेषुरुच्यंपानकम्
मदात्ययेहर्षणीक्रियासहेतुका
तथाप्युपशमाभावेपयःपानम्
१३६ मद्यक्षीणस्यक्षीरदानेकारणम्
पयसाविजितेरोगेअल्पाल्पमद्यपान-
प्रकारः
विट्क्षयध्वंसकयोर्घृतंक्षीरंचचिकि-
त्सितम्
मद्यसंयोगेकारणम्
१३७ सुरागुणाः
१३९ युक्तमद्यपानात्सर्वरोगनाशः
मद्येनविनाजांगलमांसपरिणामा
भावः
मद्येनविनालशुनस्याल्पोगुणः
१४० पीतमद्यस्यैववैद्यकदर्थनासहनम्
मद्यादन्यन्नारोग्यकृत्
तस्मान्मद्यंपेयम्
मद्यपानेविधिः
१४३ मद्यपानोत्तरंकर्तव्यम्
मद्यप्रशंसा
१४४ मद्यपानानंतरंशयनम्
मद्यपानस्यसुरैरपिस्पृहणीयत्वम्
तस्माद्द्विवस्थयापानंहितम्
१४५ एषधनिनांविधिः
वाताधिकस्यमद्यपानप्रकारः

क्षीरसौहित्योपयोगः
सवेदनामनाशकम्
पिप्पल्याश्चूर्णपानंप्रवाहिकानाशनम्
१८७ निरामरूपादेःक्षारसहितघृतपानम्
सद्योनिनाशनंतैलम्
तैलप्रस्थंपक्कंनिःसारकरुजापहम्
पानादिभिःप्रयुक्तंतैलंपुरीषग्रहशूलजित्
१८८ तत्रहेतुः
तैलस्यैवसेव्यत्वम्
गुदरुजिगुदभ्रंशेचसक्षीरघृतविशेषयोजनम्
१८९ अन्यप्रकारेणसिद्धंघृतंपूर्वगुणम्
गुदशूलिनःस्नेहवस्त्यादियोजनम्
प्रवाहणादिषुमधुराम्लैःशततैलाद्यनुवासनम्
पानाभ्यंगेनतैलंगुदभ्रंशजित्
१९० पैत्तेत्वतीसारेवातातिसारवत्
पित्तातिसारिणोऽष्टांगजलपानादि
एवमप्यनुबंधेशक्रयवाख्यपिष्टपानम्
१९१ अन्यदौषधम्
तंडुलजलेनकिराततिक्तादियोगायोज्याः
निशादिक्काथःपक्कातिसारजित्
रोध्रादिगणपानम्
तत्रसदधिदाडिमपेयादिकल्पनम्
१९२ निरामेऽजापयःप्रयोगादि
परस्परंशक्रुद्रूक्षेपेक्काथविशेषपानादि
त्रायमाणाःप्रयोज्यावा
शूलानुवृत्तावनुवासनादि
अनुवासनप्रकारः
१९३ एवमतीसाराशांतौपिच्छावस्तिः
पित्तातिसारादिजिद्वस्तिः
सर्वातिसारादिजित्कुटजोत्थादि
१९४ अतीसारविशेषस्यपुटपाकैरुपचारः
अतीसारिणोरसविशेषपानम्
अन्यसहितस्योनाकत्वगतीसारनाशिनी
अतीसारविशेषेछागक्षीरादि
१९५ तद्वद्रसादयोऽन्नपानयोर्हिताः
रक्तातिसारनाशिनीपेयालेहश्च
प्रवृद्धरक्तेछागघृतादिभोजनम्
रक्तातिसारिणःशतावरीकल्कपानादि
१९६ सिद्धघृतादित्रिदोषातीसारादिजित्
तंडुलजलालोडितंकृष्णमृदादिकंरक्तजित्
कृष्णतिलकल्कपानंरक्तनियामकम्
तंडुलजलेनचंदनादिपानंदाहादिनाशकम्
गुदस्यदाहादौहिमाःसेकलेपाः
रक्तादौपिच्छावस्तिः
१९७ पिच्छास्रुत्यादौपिच्छावस्तिः
प्रपौंडरीकपक्कघृतेनानुवासनम्
विट्सहितरक्तातिसारस्यशतावरीघृतलेहः
पूर्वविकारेलेहविशेषः
अधऊर्ध्ववारक्तप्रवृत्तौलेहविशेषः
१९८ श्लेष्मातिसारेवातातीसारोक्तमामपचनम्
तेनानुपशमेबिल्वकर्कटिकादिपानम्
क्वथिताःपाठादयःश्लेष्मातीसारभेषजम्
श्लेष्मातिसारस्यसौवर्चलादिपानम्
जठररोगमोचकोलेहविशेषः
१९९ जठररोगनाशकमौषधम्
गुडतक्रेणपाठादिपानमतीसारनाशकम्
अतीसारादिजिच्चूर्णविशेषः
दाडिमाष्टकचूर्णोवातातीसारनाशकः
२०० श्लेष्मातिसारजित्खलः
क्षीणश्लेष्मणिपूर्वोक्तमम्लघृतम्
वातश्लेष्मविबंधादौपिच्छावस्तिः

२०१ कफवातार्तेऽनुवासनम्
क्षीणकफादौवायुजयःकार्यः
तत्रवातहरक्रियाहर्षणाश्वासना-
निच
२०२ शांतोदरामयलक्षणम्
अथग्रहणीदोषचिकित्सिताध्यायः १०
ग्रहण्यामजीर्णवदुपाचारादि
अतीसारोक्तविधिनाआमपाचनम्
अन्नकालेयवाग्वाद्यन्नादिदेयम्
२०३ आमेपेया
ग्रहणीदोषिणस्तक्रंहितम्
२०४ चूर्णकासादिजित्
नागरादिपाक्यपानमामघ्नम्
पुरीषआमेबिडनलवणपानम्
२०५ छर्द्यादिषुकलिंगादिकपानादि
अग्निदीप्त्यर्थेपिप्पल्यादिकपानम्
पाचनीदीपनीगुटिका
वातकफात्मकच्छर्द्यादिशांतिकराव-
टकाः
२०६ मारुतग्रहणीगदस्यदीपकौषधघृत-
पानादि
२०७ शुद्धरूक्षाशयस्यानुवासनादि
पक्वघृतमग्निदीप्तिकरंशूलादिघ्नम्
बीजपूरकरसेनसिद्धघृतपानंवा
२०८ एभिःसिद्धतैलेनाभ्यंजनंवा
वातेउष्णांबुनापंचमूलादिचूर्णपानम्
अग्नेर्निर्वापकपित्तहननंकृत्वासंधु-
क्षणम्
तद्रोगनाशकचूर्णलेहादि
२०९ शीतांबुनाचूर्णविशेषपानंग्रहणीरो-
गादिहरम्
पैत्तिकग्रहणीगदादौनागरादिचूर्णम्
पित्तग्रहण्यांघृतविशेषपानम्
२१० श्लेष्मग्रहण्यांवमनोत्तरंक्षारैरग्निवर्ध-
नम्
क्वथितपंचकोलादिभिःपेयादिकम्
आसवप्रयोगोग्रहणीदीपकः
२११ आसवविशेषोग्रहणीदोषजित्
मधूकपुष्पक्वाथासवपानम्
क्षारविशेषोवातकफरोगादिघ्नः
२१२ वन्हिदीपनंपानम्
क्षारविशेषोऽग्निवर्धकः
गुलिकाःकासादिहिताविषूचिकादि-
घ्नश्च
मातुलुंगादिचूर्णपानंबलादिवर्धनम्
२१३ श्लैष्मिकेग्रहणीदोषेमातुलुंगादिभि-
र्घृतपचनादि
अग्निबलादिवृद्धयेपक्वघृतपानम्
सन्निपातजेग्रहणीदोषेपंचकर्मयो-
जनम्
प्रतिदोषादिमंदाग्नित्वमाश्रित्यचि-
कित्सितम्
२१४ दुर्बलानलदीपनायस्नेहःश्रेष्ठः
कफेक्षीणेपुरीषशिथिलमोकेऽल्प-
शोघृतपानम्
२१५ काठिन्यात्कृच्छ्रेणपुरीषमोकेपंचलव-
णयुक्तघृतपानम्
रौक्ष्यान्मंदेग्नौदीपनैःसर्पिरादिपा-
नम्
स्नेहातिपानान्मंदेग्नौक्षारादिपानम्
उदावर्तान्मंदेग्नौनिरूहस्नेहवस्तयः
दोषातिवृद्धयामंदेग्नौवमनादि
व्याधिमुक्तस्यमंदेग्नौसर्पिर्दीपनम्
अध्वादिभिर्मंदेग्नौयवाग्वासहघृतपा-
नम्
२१६ दीर्घकालप्रसंगान्मंदेग्नौसाम्लरसैर्भो-
जनादि
स्नेहादिभिःशरीराग्न्योर्बलवर्धनम्
कोष्ठगाग्नेःस्नेहैर्वर्धनेदृष्टांतः
२१७ भोजनातिभोजनाभ्यांकायाग्निवर्ध-
ननेतिसदृष्टांतम्
अग्निवर्धनप्रकारः
२१८ भस्मकाख्याग्नेःशांतिमयनंसदृष्टां-
तम्

वातशोणितिनोशोणितहरणादि
३५४ रुग्रागादिषुजलौकाभीरुधिरहरणादि
अंगम्लानौरुधिरहरणनिषेधादि
विरेचनयोग्यस्यविरेचनम्
वाताधिकेवातरक्तेपुराणघृतपानम्
सिद्धंघृतंवातशोणितन्हृत्
सिद्धघृतपानादि
३५५ बलादिभिःशृतंपयोवातरुजांनाशनम्
धारोष्णंगोमूत्रयुतमनुलोमनम्
पित्तेवातशोणितेपक्कशतावर्यादिपानं
बहुदोषस्यविरेकार्थमेरंडतैलपानादि
हरीतकीनांक्काथादि
वातरक्तवतःक्षीरबस्तिभिर्मलनिर्हर-
णम्
३५६ कफोत्तरेवातशोणितेमुस्तादीनांक्का-
थपानम्
स्नेहिनोरूक्षणम्
शूलयुतेवातरक्तेचिकित्सितम्
कोकिलाक्षकक्काथपानंवातरक्तशम-
नम्
लेलीनकीवसापानंसुरूढखुडजित्
३५७ आभ्यंतरमुद्दिष्टमतःपरंबाह्यम्
पक्कसर्जरसपानंज्वरदाहार्तिनुत्
पिंडतैलाभ्यंगोवातरक्तरुजाहरः
दशमूलेनसिद्धंसर्पिःशूलन्हृत्
स्तंभादिभिरार्तस्यकोष्णस्नेहैःपरिषे-
चनंवा
स्तंभाक्षेपकहिष्मासुशूलार्तस्यप्रा-
ग्वत्पारेषेचनम्
स्तंभाद्यार्तस्यनिक्काथादिभिःपरिषे-
चनम्
३५८ सेकार्थद्रव्याणि
सुखस्पर्शाःक्षियोदाहनाशकाः
रुग्दाहादिनिबर्हणोलेपः
शूलघ्नमुपनाहनम्
३५९ उपनाहेनस्तंभादिनाशकानि
प्राग्वत्प्रलेपयोजना
शूलनिवृत्त्यर्थोलेपः
अनिलेऽधिकेमूत्रादिसिद्धांजनम्
सेकाभ्यंगयोःसमाक्षिकंचुक्रम्
३६० कफोत्तरेवातरक्तेगृहधूमादिप्रलेपः
वातकफोत्तरेवातरक्तेप्रलेपः
वातकफोत्तरेवातरक्तेलिप्तस्याम्लैःसे-
चनम्
लेपादिभिरुत्तानवातरक्तचिकित्सा
गंभीरवातशोणितस्यविरेकादिभि-
श्चिकित्सा
वातश्लेष्मोत्तरेकोष्णालेपाद्याः
पित्तरक्तोत्तरेवातरक्तेलेपादयोहिमाः
३६१ वातासृगादीनामार्तिनुत्सिद्धतैलम्
सिद्धतैलंवातशोणितोद्भववातरक्तह-
रत्वादिगुणम्
३६२ मार्गसंरोधात्कुपितेवातेस्नेहनबृंहणादि
प्राणादिचिकित्सा
निरामतांनीतेवातेशुद्धवातचिकित्सि
तम्
भंगशोषादयोवश्यंचिकित्स्याः
३६३ पित्तावृतेवायौपर्यायेणशीतोष्णक्रि-
यादि
पित्तावृतेवायौसक्षीरबस्तियोजनादि
पित्तावृतेवातेमधुयष्टितैलादिनासेच-
नादि
३६४ कफावृतेयवान्नादीनि
संसृष्टेपित्तविनिर्हरणादि
रक्तसंसृष्टेवातेशोणितिकीक्रिया
मांसावृतेस्वेदादयः
आढयवातेमेदसावृतेप्रमेहमेदोवात-
घ्नमौषधम्
अस्थिमज्जस्थेवातेमहास्नेहादि
रेतसावृतेपूर्वोक्तम्
३६५ अन्नावृतेपाचनीयादि
मूत्रेणावृतेत्रपुसादीनि
वर्चसावृतेवातेएरंडतैलादि
सर्वस्थानावृतेकफपित्तयोरविरुद्धादि

सर्वधात्वावृतेपानौषधादि
३६६ अपानेआवृतेदीपनादि
एतद्विचार्यभिषजाकर्तव्यम्
विमार्गगवायूनांस्वमार्गेनयनम्
३६७ पित्तरक्तसंसर्गवर्जवातावरणह्यलशुनः
रक्तावृतेपित्तहरादि
एतच्चायुर्वेदफलभूतंचिकित्सितम्
औषधस्यपर्यायाः
३६९ अथवमनकल्पाध्यायः १
अत्रमहर्षयःप्रमाणम्
वमनविरेचनयोर्मदनत्रिवृन्मूलेश्रेष्ठे
व्याधिवशाज्जीमूतादेर्विशिष्टता
३७० वमनेमदनफलचूर्णयोजना
अनंतरंपानादि
३७१ अथवापिप्पलीचूर्णपानम्
हृदयदाहादौक्वथितक्षीरादिपानम्
३७२ कफच्छर्द्यादौदधिसरादिवमनेहितम्
कफेनाभिभूताग्नौशुष्यच्छरीरेचवमनम्
लेहविशेषेणवमनादि
समूलव्याधिनाशककषायादि
पुष्पाघ्राणेनवमनम्
३७३ फलाभावेवमनेमदनपुष्पादि
तत्रजीमूताद्याःकल्प्याः
विशेषेणज्वरादिषुजीमूतयोजना
३७४ तुंबीकोशातकीष्वपीयंकल्पना
पित्तश्लेष्मज्वरेणश्चूर्णपानम्
पित्तज्वरेजीमूतचूर्णपानादि
३७५ कासाद्यार्तेवमनविषयेइक्ष्वाक्वादि
इक्ष्वाकुप्रवालसाधितक्षीरयोजनम्
कफकासादिषुवमनार्थेदधिविशेषपानम्
पांड्वादितस्येक्ष्वाकुफलमध्यपानादि
विषगुल्मादिषुछगलीक्षीरेणतद्बीजपानम्
३७६ कफोद्भवज्वरादिषुमंथपानादि
गुल्मादौमांसरसैस्तुंब्याःकल्कपानादि
कासादिषुगदेषुकोशफलाख्यइष्टः
कासहृदयदाहयोर्लेहाः
३७७ कफविशेषेउष्णोदकानुपानलेहावमनाय
धामार्गवस्यकल्कोविषघ्नः
धामार्गवफलपानादिवमनाय
प्रगाढेषुकुष्ठादिषुक्ष्वेडः
अनूपमांसपानादि
३७८ रोगविशेषेषुकुमारेषुकुटजंवमनम्
अन्यसहितकुटजबीजपानादि
एवंवमनेऽन्यौषधकल्पना
३७९ अथविरेचनकल्पाध्यायः २
त्रिवृतःस्वरूपकथनम्
सर्वरोगजित्त्रिवृत्
त्रिवृतोमूलंद्विप्रकारकम्
३८० श्यामंमूर्छादिहृत्
तस्यामूलग्रहणप्रकारः
वातामयादौविरेचनप्रस्तावेतच्चूर्णपानम्
हृद्यंविरेचनंलेहः
३८१ सन्निपातज्वरादिपीडितस्याजगंधादिचूर्णलेहः
इक्षुगंडिकाभक्षणम्
वातपित्तकफोत्थादिषुचूर्णपानंविरेचनम्
लेहोगुल्मादिरोगघ्नः
३८२ कल्याणसंज्ञोगुडःकुष्ठादिनाशकः
मूत्रकृछ्रादिषुगुटिकाः
३८३ त्रिवृदादिकंविरेचनम्
शरदित्रिवृद्दुरालभादिकंविरेचनम्
हेमंतेत्रिवृतादिकचूर्णपानम्
ग्रीष्मर्तौत्रिवृच्छर्कराविरेचनम्
स्निग्धानांमलदोषहृद्योगः
रूक्षाणामपिश्यामाद्यंचूर्णम्
ज्वरादिषुराजवृक्षोधिकपथ्यः

यथादोषंधात्र्याउपाचारकरणम्
वातेनदुष्टेस्तन्येदशमूलपानादि
४३७ ततोवातव्याधिचिकित्सितोक्तघृत-पानादि
शिशोर्लेहः
पित्तेनदुष्टेबालधात्र्योःक्वाथपानादि
अथवासिद्धघृतलेहादि
४३८ श्लेष्मदुष्टेमधुयष्टीघृतपानादि
धात्र्यावमनादि
त्रिदोषदुष्टेक्षीरालसकगदोत्पत्तिः
४३९ तत्रद्वयोरपिवमनोपक्रमः
पेयादिकेकृतेवचादिगणादिप्रयोगः
पाठाद्यस्तन्यदोषहराः
अनुबंधेयथारोगंचिकित्सितम्
दंतोद्भेदोरोगाणांहेतुः
दंतोद्भवेबालपीडायांदृष्टांतः
४४० तत्रदोषानुमार्गणप्रयोगः
पूर्वोक्तंबालानांभैषज्यम्
बालानांमृदुवमनम्
स्तन्यतृप्तस्यवमनम्
पेयापीतवतोबालस्यवमनम्
४४१ विरेकेणसाध्येरोगेवस्त्यादियोजना
मूर्वादिलेहास्तन्यदोषहराः
पिप्पल्यादिचूर्णेनशिशोर्दंतपाली-प्रतिसारणम्
लावादिचूर्णंदंतकेसरवन्मुखकरम्
दंतोत्थानवचादिभिःपक्वंघृतम्
रजन्यादिचूर्णलेहः
४४२ साधितंघृतंदंतोत्थरोगनाशकम्
दंतोद्भवेतीव्रबालयंत्रणंन
दिवास्वापवतोबालस्यारोचकादयः
तेषुसमधुघृतसैंधवादियोजना
४४३ तथापंचकोलादियोजना
सिद्धघृतंस्रोतसांविशोधनम्
सिंह्यादिभिर्घृतंपूर्वगुणम्
मधुयष्टिकादिभिःसाधितंघृतंशोष-जित्
साधितंशशशिरोबालस्यातिपुष्टिकरं
सिद्धतैलमभ्यंजनेहितम्
४४४ लाक्षादिसंज्ञंतैलंज्वरादिजित्
कासादिपीडितबालस्यलेहः
अन्योलेहः
पक्वंसर्पिर्वमिशमकम्
४४५ सदंतेबालेजातिशान्त्यादिकम्
कुकूणकात्तालुमांसतालुकंटकादि
तत्रयवक्षारक्षौद्राभ्यांप्रतिसारणम्
कुकूलादौस्वेदादि
४४६ शिशोस्तालुकंटकेऔषधम्
गुदेरक्तकफोद्भवोऽनेकसंज्ञोरोगः
तत्रधात्र्याःक्षीरशोधनम्
व्रणलेपादि
४४७ गुदकुट्टकेपित्तव्रणतुल्यंचिकित्सितम्
मृत्तिकोद्भवरोगनाशकोलेहः
उत्कोषधलिप्तस्तनपानेरोगनाशः
४४८ अथबालग्रहप्रतिषेधाध्यायः ३
सदाशिवोत्पादितद्वादशग्रहाः
ग्रहनामानि
अभिलष्यतांतेषांरूपादि
तेषांसामान्यंरूपम्
स्कंदगृहीतस्यलक्षणम्
४४९ विशाखगृहीतस्यलक्षणम्
मेषाख्यस्यलक्षणम्
श्वग्रहस्यलक्षणम्
४५० पितृग्रहस्यलक्षणम्
शकुनिग्रहस्यलक्षणम्
पूतनालक्षणम्
शीतपूतनालक्षणम्
अंधपूतनालक्षणम्
४५१ मुखमंडितालक्षणम्
रेवतीलक्षणम्
शुष्करेवतीलक्षणम्
अचिकित्स्यबाललक्षणम्
४५२ भुंजानइत्यादिलक्षणस्यनाशिकाशु-ष्करेवती

सूक्ष्मरजीकृतं श्वेतरोध्रं पित्तादि-जित्
कफेनागरादिरसआश्चोतनम्
५५१ सान्निपातिकेभिष्यंदेआश्चोतनम्
शिरोवदनलेपादि
तिमिरप्रतिषेधस्यपर्यालोचनपूर्वकं-चिकित्सितम्
अयमेवविधिर्मंथादिष्वपि
अशांतौभ्रुवोरुपरिदाहः
वाताक्षिरोगनाशिनीवर्तिः
५५२ पित्तरक्तघ्नवर्तिः
श्लेष्माक्षिरोगजिद्वर्तिः
सर्वाभिष्यंदोत्थरोगघ्नःपाशुपता-स्योयोगः
शुद्धाक्षिपाकेघृतपानतर्पणादि
तत्रांजनम्
५५३ श्रेष्ठांजनम्
सशोफेल्पशोफेवाशिराव्यधादि
शूलघ्नसेकः
आश्चोतनेक्वाथः
घर्षादिहरसंधावप्रयोगः
घृष्टताम्रादिवेदनाघ्नम्
५५४ ताम्रघृष्टंशंखंघर्षादिघ्नम्
घृष्टोदुंबरफलंदाहादिजित्
शिग्रुपल्लवरसःशोफादिघ्नः
मृत्कपालंघर्षादिजित्
स्तन्येनाश्चोतनम्
गुटिकाघर्षादिघ्नाः
५५५ व्याघ्र्यादिकंशोफरुक्प्रणुत्
अम्लोषितेनेत्ररोगेपित्ताभिष्यंदचि-कित्सितम्
उत्क्लिष्टादयोष्टादशरोगाः
पिल्लाक्षिरोगवतोवर्त्मनिर्लेखनम्
पिल्लनाशनःसेकः
५५६ पिल्लेंजनमौषधम्
क्लेदकंडूघ्नदंजनम्
हरीतकीक्वाथघृष्टतगरादिपिल्लघ्नम्

सैंधवादिभ्योवर्तिःपिल्लशुक्रघ्नत्
पेल्लघ्नपक्ष्मशातघ्नमंजनम्
५५७ चूर्णःपिल्लेषुरोमकारकः
मषीपिल्लानारोपणार्थेश्रेष्ठा
पिल्लरोगिणःपुनःपुनर्वर्त्मावलेखादि-कम्
स्वस्थनेत्रस्यापिपुराणयवादिकसे-वनम्
५५८ वेगसंरोधादिकवर्जनम्
शिराणांनयनदुष्षुप्षुकरत्वम्
उपानदभ्यंजनादिसेवनम्
५५९ अथकर्णरोगविज्ञानीयाध्यायः १७
कुपितवायुःकर्णविवरेशूलकरः
पित्तेनदाहान्वितशूलादि
कफात्शिरआदिगौरवादि
५६० दूषितरक्तात्कर्णशूलः
समुदितदोषैःशोफादियुतशूलादि
कर्णनादः
उपेक्षितोवायुःकर्णनादोवाबाधिर्य-करः
प्रतीनाहसंज्ञकोगदः
५६१ कंडूशोफाख्योगदौ
कफःपूतिकर्णकरः
कृमिकर्णकाख्यः
कर्णविद्रधिः
कर्णार्शःकर्णार्बुदे
५६२ कुचिकर्णसंज्ञः
कर्णपिप्पली
विदारिकाख्यः
पालीशोषसंज्ञः
तंत्रिका
परिपोटसंज्ञः
५६३ उत्पातसंज्ञः
श्यावाख्यः
गल्लिराख्यः
दुःखवर्धनसंज्ञः
लेह्याख्याःपिटिकाः

कर्णिनी
७०० सान्निपातिकीव्यापत्
गर्भाऽनादानेकारणम्
अथगुह्यरोगप्रतिषेधाध्यायः ३४
नवेउपदंशेलिंगमध्येशिराव्यधादि
७०१ क्षालनेक्काथः
उपदंशव्रणहरोलेपः
तत्ररोपणम्
प्रतिदोषंशोफवच्चिकित्सितम्
पाकाभावेत्वतियत्नः
छिन्नदग्धानामर्शसामुपदंशवत्क्रिया
७०२ सर्षपिकानांलेखनादि
अवमंथेप्येतच्चिकित्सितादि
कुंभीकायांलोहितमोक्षणादि
अलज्यामेषएवोपक्रमः
उत्तमाख्यपिटिकायाश्छेदनादि
मुष्कराख्यूढयोःपित्तविसर्पोक्तंचि-
किस्तितम्
त्वक्पाकस्पर्शहान्योःसेचनं
मृदितस्यबलातैलेनसेचनादि
७०३ अष्टीलिकायारक्तेत्क्रुतेश्लेष्मग्रंथिव-
दुपक्रमः
निवृत्तसंज्ञस्याभ्यंजनादि
अवपाट्यामयमेवक्रमः
निरुद्धाख्येनाडीलेपनादि
७०४ ग्रथितसंज्ञस्यस्वेदादि
शतपोनकस्यलेखनादि
शोणितार्बुदेरक्तविद्रधिवच्चिकित्सा
सर्वेषुयथावस्थंव्रणोपचारः
योनिव्यापत्सुप्रायेणपवनविजयि-
चिकित्सितम
तत्रहेतुः
तस्याःस्त्रियोबलातैलपानादि
७०५ वमनादीनिकर्माणि
पक्कघृतंयोनिवातविकारहरम्
योनिपार्श्वार्तिशमकमौषधं
वृषकादिपानम्
७०६ रास्नादिभिःशृतंपयःशूलघ्नम्
योनौपरिषेचनम्
रुजाघ्नःपिचुः
पित्तलानांयोनीनांशीतलक्रियादि
लेह्योयोन्यादिदोषघ्नः
७०७ पित्तजानांरोगाणांक्षीरंसर्पिर्वाहितम्
सिद्धंघृतंवातरोगघ्नंगर्भधारकंच
रक्तयोन्यांरक्तस्थापकंभेषजं
पुष्पानुगसंज्ञंचूर्णंयोनिदोषघ्नम्
७०८ बलासदुष्टयोन्यांरूक्षोष्णंसर्वंहितम्
योन्याःशूलादिगुणकरंतैलं
यवान्नादिकशीलनादि
७०९ पैच्छील्येविशदत्वकृच्चूर्णः
चूर्णोदुर्गंधादिषुस्तंभनम्
क्काथोदुर्गंधादौपरिषेकः
योनीनांमृदुत्वकरंवेसवारादिधारणं
दुर्गंधयोनीनांक्काथादि
श्लेष्मलानांयोनीनांबस्तयः
सन्निपातोत्थायाःसाधारणंकर्म
७१० एवंशुद्धयोनिषुगर्भधारणम्
पुरुषस्यदुष्टशुक्रंपरीक्ष्योपक्रमः
घृतंयोनिशुक्रप्रदोषेषुशस्तम्
७११ अथविषविप्रतिषेधाध्यायः ३५
विषस्यप्रागुत्पत्तिदर्शनम्
स्थिरंविषंकंदेषुवीर्यातिकृत्फलेतु-
किंचिन्न्यूनम्
सर्पलूतादिदंष्ट्रदारुणंजंगमम्
७१२ स्थावरंजंगमंचाकृत्रिमं। गरसंज्ञंकृ-
त्रिमम्
विषगुणनिर्देशः
जीवितहरंविषम्
७१३ तत्रहेतुः
उपयुक्तस्थावरविषस्यप्रथमवेगेर-
सनाश्यावत्वादि
द्वितीयेवेगेवेपथ्वादयः
तृतीयेवेगेतालुशोषादयः
७१४ चतुर्थवेगेमूर्च्छातिगुरुत्वादि

तदेवनस्ययोजितंत्रिवर्षशतायुष्क-
रम्
रसायनगुणकःपिप्पलीप्रयोगः
अन्यप्रकारोपिरसायनगुणकः
७७६ अन्यविधः
एतेप्रयोगाःकासादिनाशकाः
पूर्वगुणंरसायनम्
७७७ शुंठ्यादिप्रयोगोवर्षशतंरोगजरारहि-
तकरः
रसायनादीनांद्विगुणप्रकर्षकरत्वम्
बाकूचीलेहःपरिणतविकारादिजित्
कुष्ठिनश्चंद्रकांतिकरंशशांकलेखाभ-
क्षणम्
७७८ कुष्ठवतांलेहादि
अथलशुनविधिः
रसोनःश्रेष्ठंरसायनम्
लशुनशीलनकालः
७७९ लशुनगंडूषमात्रपानंगलनाडीविशु-
द्धये
वेदनायांस्वेदनादि
क्लांतेरपगमेशेषरसपानम्
७८० विदाहोपशांतयेऽतिशीतानुलेपनादि
अस्योत्तममात्रादिपरिमाणम्
पुराणशालिभक्तभोजनम्
तृषिजातायांमद्यादिपानम्
अथवालशुनस्यकल्कादिभक्षणादि
अन्योलशुनभक्षणप्रकारः
७८१ शुद्धवातेलशुनात्परंद्रव्यंन
प्रियजलादेर्नरस्यलशुनोव्यापत्तये
लशुनप्रयोगांतेविरेचनम्
अधुनाशिलाजतुकल्पः
शिलाजतुलक्षणम्
लोहंशिलाजंप्रशस्तम्
७८२ श्रेष्ठशिलाजतुलक्षणम्
लोहपात्रेगिरिजस्यभावनाप्रकारः
ततःस्निग्धनरस्यदिवसत्रयमुपयो-
ज्यम्

७८३ तस्योत्तमादिभेदेनत्रिविधःप्रयोगः
रसायनफलःशिलाजतुप्रयोगः
७८४ सर्वरोगनाशनेशिलाजतुसामर्थ्यं
७८८ कुटीप्रवेशसूर्यमारुतिकौविधी
वातातपसहयोगकथनम्
भोजनात्प्राकूशिशिरजलादिकपान-
प्रकारः
७८९ हरीतकीभक्षणवर्षशतंसुखजीवन-
करम्
जराविकारनाशकरोलेहादिः
धात्र्यादिकंसेवमानस्यपुनर्यौवनकरं
बलकरोलोहचूर्णादिकलेहः
७९० विडंगादीनिनिरामयकराणि
भावितत्रिफलाभक्षणंनिरामयकरम्
बीजसाररसोजराऽभावकरः
प्रत्यग्रपुनर्नवपानंजरापहम्
मूर्वादीनांकल्पनापुनर्नवासदृशी
७९१ सिद्धंसर्पिर्विकारनाशकम्
अश्वगंधापानंकृशवपुषःपुष्टिकरम्
कृष्णतिलपलभक्षणमनुदिनंपुष्टिक-
रम्
कृष्णकचकरोलेहः
कृष्णतिलादिभक्षणंरमणीयवयःप-
रिणामकरम्
७९२ शिलाजत्वादिभक्षोदुर्बलशरीरधातु-
पूरकः
मार्कवस्वरसपानंबलवीर्यादिगुणक-
रम्
वचासेवनंराक्षसानुपद्रुतत्वादिकरम्
मंडूकपर्णीभक्षणंबहुकालंजीवनक-
रम्
गुटिकोपयोगोनीरोगत्वादिकरः
७९३ नारसिंहाख्योयोगोऽतीवगुणकरः
७९४ मार्कवपल्लवभक्षणादिनानीरोगत्वा-
दि
अनेनविधानेनतैलोपयोगेपूर्वोक्तगु-
णादिः

शुद्धिपत्रम्

उत्तरार्धम्.

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
४	६	पित्तानिल	पीतानिल
	१५	जीबिता	जीषिता
५	२५	तीव्र	तिव्र
६	२४	द्रव्योपयोगः	द्रव्योपायोगः
७	३	लिंगै	लिंगै
८	२२	दीपिकाः	दीपकाः
९	२	अन्हादेशोन	अन्हादेशः
	१९	अम्लार्थी	आम्लार्थी
	२१	सभावोवैकल्पिकः	सभावः
१०	३	पृश्निपर्णी	पृष्टीपर्णी
	५	पृश्निपर्ण्यादि	पृष्टीपर्ण्यादि
	५	ज्वरातिसारीअम्ला	ज्वरातिसारानम्ला
	१८	शृतां	सृतां
१४	१०	जलं	जल
१६	६	शृतादि	सृतादि
	११	स्यपरनिपातः	स्यापरनिपातः
	१८	परीतस्य	परितस्य
	१९	नोत्क्लेशा	नोक्लेशा
	२४	शृतादि	सृतादि
१७	६	तीतज्वरितस्य	ततिज्वरितस्य
२०	२१	त्यूह्योर्वेतिवाच्य	त्युहेवाच्य
२३	१९	दिभीरसा	दिभिरसा
२६	१८	गृहस्य	ग्रहस्य
२७	११	त्रिवृतया	तृवृतया
	१३	त्रिवृतया	तृवृतया
३०	७	च्यवमानं	चव्यमानं
३३	१	स्राव	श्राव

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
३७	५	शुक्र	सूक्र
३८	२	तेनाभ्यंजात्	तेनभ्यंजात्
	२३	अग्निकृताननग्नि	अग्निकृतन्नग्नि
४३	२	मध्योष्ण	मेध्योष्ण
४४	१०	त्यूष्णोर्वेतिवाच्यमितितङ्मावः	त्यूष्णोर्वचनमितितङ्भवः
	१९	सर्पे	सर्पे
४६	१२	सात्म्य	सात्म
४७	९	ज्वरं	ज्वर
४८	१५	इणःशतरिङ्णोयणितियादेशे	इणःशंतुङ्गिणश्चेतियादेशे
५४	१०	पारावतस्यशकृत्	पारावच्छकृत्
	१९	शोणितातित	शोणितादि
५५	१२	पृथक्शृतं	पृथच्छृतं
	१७	पृथक्शृतं	पृथच्छृतं
	२१	पृश्निपर्णी	पृष्टिपर्णी
५७	१	रससदृशी	रससदृशि
	१४	प्लुतान्	प्लुतान्
	१५	स्तोयं	स्तोय
५८	११	त्वोर्ध्व	तूर्ध्व
५९	१	अध्यात्मादित्वाट्ठञ्	आध्यात्मादित्वादिकण्
६२	४	कौक्कुट	कौकुट
	१२	पदंयच्छूयते	परंयत्श्रूयते
६३	२	त्रिवृता	तृवृता
	२०	शाकैश्च	शोकैश्च
६५	१	काष्ठात्	काष्टात्
	६	कास	काश
	७	बेलरसैः	बेल्वरसैः
	८	काष्ठात्	काश्टात्
	१३	बेलाः	बेला
६७	१	त्रिवृद्धिशाला	त्रिवृद्धिशाला
	२३	सयलाश्च	सबलाश्च
६८	४	वृश्चीव	वृश्ची
	१२	दर्वी	दर्वी
६९	९	टूयुः	तनङ
	२३	माक्षिक	माक्षीक
७०	४	समुस्ता	सुमुस्ता

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
७१	१६	क्षीण	क्षीणो
७६	२०	मासं	मांसं
	२४	मासं	मांसं
७७	१९	द्रुषेतु	द्रुष्येतु
	२०	शठी	षठी
७९	१	गुडात्तुलां	गुडातुलां
	१२	गुडात्तुलां	गुडातुलां
८०	२०	षोडशिकां	षोडशीकां
८१	१८	त्रिवृतया	तृवृतया
	२१	त्रिवृतया	तृवृतया
८२	५	वैवर्ण्ये	वैवर्ण्यैः
	१४	कासमर्दादिभिः	काशमर्दादिभिः
८८	४	तमकः	तमक
	१८	बहुत्	बहु
८९	१५	धर्चादि	दुंचादि
९३	३	मध्वेकैकशो	मध्वैकैकशो
९४	५	तुल्यां	तुल्यं
	१७	कार्ये	कार्यं
	२०	च्छध्याकुष्ठं	कुष्ठं
	१४	त्रिवृच्छा	तृवृच्छा
९७	१७	त्रिवृता	तृवृता
	१८	त्रिवृता	तृधृता
	१८	त्रिवृतादीन्	तृवृतादीन्
९९	१५	अनुकूलादिग्रहणमात्रादि	अनुकूलादिग्रहणमत्रति
	२३	शठी	षठी
१००	६	शृतात्	सृतात्
	१२	शृतात्	सृतात्
	१४	यक्ष्मिणः	यक्ष्मिणं
	१८	स्रोतसां	श्रोतसां
१०१	४	शृतात्	सृतात्
१०२	५	शृतात्	सृतात्
	६	आःश्वेव	आश्वेव
	१६	पिबेदोत्तर	पिबेदुत्तर
	२२	ठञ्	ठक्
१०३	५	मसूनासिकायायत्तसूक्ष्मुद्दे	नासिकायायत्तस्क्षुद्दे

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
१०४	८	कणाधात्रीकृतां	कणाधात्रिकृतां
	१९	प्राणसंधारणा	प्राणामसंधारणा
१०५	२०	तीक्ष्णाः	तिक्ष्णाः
१०६	२	र्षि	र्शि
१०८	५	श्रौत्तर	श्रोत्तर
	७	तथाऔत्तर	तयाउत्तर
११०	१४	मलक्ष्मीघ्नां	मलक्ष्मिघ्नां
	१६	सर्पींषि	सर्पिंषि
११२	१९	दधि	दधी
११५	२	अप्यामयाः	अप्यामयः
११६	१०	शठी	षठी
	१४	शठि	षठि
	२०	शठी	षठी
११७	४	तृीष	तृषिः
	९	शिखि	शिखी
११९	२	क्षीरं	क्षार
	१४	निंब	नींब
	१९	शठी	षठी
१२३	१२	त्सितायुक्तः	च्छीतायुक्तः
	२३	यूष	युषं
१२४	५	त्र्यूषणा	त्र्युषणा
	२१	जश्त्वेऽनुनासिके	मयङितिणत्वे
१२५	१९	माक्षिकं	माक्षीक
१२६	१३	पथ्ये	पश्चे
१२८	१२	अम्लेषु	आम्लेषु
	१७	अत्रहेतौटः	त्वात्रहेतौतृच्
१३१	१	स्वस्थानाच्च्युता	स्वस्थानाच्युता
	१४	तित्तिरिर्प्रति	तित्तिरिंप्रति
	१४	मात्रार्थ	मात्रार्थ
१३२	३	हिममिति	हिममितिं
	२०	व्यधयेद्	व्यधयद्
१३३	२०	यथाग्नि	यथाग्निं
	२५	भृष्टो	भ्रष्टो
१३४	३	स्पष्टं	स्पृष्टं
१३५	१८	हर्षोत्पादिका	हर्षोत्पादका

पत्रं	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
	१९	ल्यबादेशस्यात्र	अल्पबादेशस्यात्र
१३६	२	क्षीणोज	क्षीणोज
	३	वृषेः	वृषे
	२४	वक्ष्यते	वक्षते
१३७	८	सर्वौषधि	सर्वौषधि
	२२	यानं	यान
	७	रिद्मि	रिद्मि
१३८	१२	संपूर्णाद्वेष	सपूर्णादेब
	१३	त्यजंती	त्यजंति
	२५	सती	सति
१४२	९	तेनावृत	तेनावृत्त
१४३	४	न्यक्कृतं	न्यत्कृतं
१४४	५	न्सौम्रौम्लौगोरसोदधिसमभिः	त्सौम्रौल्मौगोरसोदधिसत्पतेः
	१३	गाश्च	गौच
१४५	२	त्तापेंधनं	त्तापेधनं
१४५	९	वस्तुये	वस्तुयो
१४६	२४	शिलाद्वं	शीलोद्वं
१४७	१२	शीराद्दिकेसरं	शीरादिकेसरं
१४८	१३	लब्धन्नंप्रति	लब्धन्नंकटु
	१४	मंजनं	मजनं
	१७	लब्धचेतनश्च	लब्धचेनतश्च
	१९	लब्धन्नंप्रतीति	लब्धन्नंप्रतीति
१४९	२	तस्मिङ्कोणिश्चिनित्यंस्मयतेरित्यास्त्वेपुकिल्यु	तस्मिन्रूकाणिचिनित्यंस्मयतेरित्यास्त्वेभूकिरकटि
	१३	अर्शआदित्त्वा	अर्शादित्त्वा
१५०	२०	करणा	कर्णा
१५१	५	वैद्योयथोक्तविधिना	वैद्योक्तविधिना
	५	बृहद्धुर्नाम	बृहदुनाम
	५	छित्त्वा	स्थित्वा
	६	इतरदशुष्कं	इतरदुष्कं
	१३	पृष्ठाग्रजं	पृष्ठाग्रजं
	२१	नाभेर्लेपयेत्	नाभिपयेत्
१५२	३	युंजीतान्नं	युंजितान्नं
	१३	सक्तूनां	सकुना
	१६	कीलकानर्शां	कीलकार्शा

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
१०४	८	कणाधात्रीकृतां	कणाधात्रिकृतां
	१९	प्राणसंधारणा	प्राणामसंधारणा
१०५	२०	तीक्ष्णाः	तिक्ष्णाः
१०६	२	र्षि	र्शि
१०८	५	श्चौत्तर	श्चोत्तर
	७	तथाऔत्तर	तथाउत्तर
११०	१४	मलक्ष्मीघ्नां	मलक्ष्मिघ्नां
	१६	सर्पींषि	सर्पिंषि
११२	१९	दधि	दधी
११५	२	अप्यामयाः	अप्यामयः
११६	१०	शठी	षठी
	१४	शठि	षठि
	२०	शठी	षठी
११७	४	तृषि	तृषिः
	९	शिखि	शिखी
११९	२	क्षीरं	क्षार
	१४	निंब	नींब
	१९	शठी	षठी
१२३	१२	त्सितायुक्तः	च्छीतायुक्तः
	२३	यूष	युषं
१२४	५	त्र्यूषणा	त्र्युषणा
	२१	जश्त्वेऽनुनासिके	मयडितिणत्वे
१२५	१९	माक्षिकं	माक्षीक
१२६	१३	पथ्ये	पश्चे
१२८	१२	अम्लेषु	आम्लेषु
	१७	अत्रहेतौटः	त्वात्रहेतौतृच्
१३१	१	स्वस्थानाच्च्युता	स्वस्थानाच्युता
	१४	तित्तिरिप्रति	तित्तिरिंमति
	१४	मात्रार्थ	मात्रार्थं
१३२	३	हिममिति	हिममितिं
	२०	व्यधयेद्	व्यधयद्
१३३	२०	यथाग्नि	यथाग्निं
	२५	भृष्टो	भ्रष्टो
१३४	३	स्पष्टं	स्पृष्टं
१३५	१८	हर्षोत्पादिका	हर्षोत्पादका

पत्रं	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
	१९	ल्यबादेशस्यात्र	अल्पबादेशस्यात्र
१३६	२	क्षीणौज	क्षीणोज
	३	वृषेः	वृषे
	२४	बक्ष्यते	बक्षते
१३७	८	सर्वौषधि	सर्वोषधि
	२२	यानं	यान
	७	रिद्मि	रिद्मि
१३८	१२	संपूर्णाद्वेष	संपूर्णादेव
	१३	त्यजंती	त्यजंति
	२५	सती	सति
१४२	९	तेनावृत	तेनावृत्त
१४३	४	न्यकृतं	न्यत्कृतं
१४४	५	न्सौम्रौम्लौगोरसोदधिसप्तभिः	त्सौम्रौल्मौगोरसोदधिसत्पतैः
	१३	गाश्च	गौच
१४५	२	त्तापेंधनं	त्तापेधनं
१४५	९	बस्तुये	बस्तुयो
१४६	२४	शिलाह्वं	शीलोह्वं
१४७	१२	शीराद्दिकेसरं	शीरादिकेसरं
१४८	१३	लब्धन्नंप्रति	लब्धन्नंकट्टु
	१४	मंजनं	मजनं
	१७	लब्धचेतनश्च	लब्धचेनतश्च
	१९	लब्धन्नंप्रतीति	लब्धन्नंप्रनीति
१४९	२	तस्मिन्ङोणिचिनित्यंस्मयते-रित्यास्त्वेपुकिल्यु	तस्मिनूङाणिचिनित्यंस्मयतेरि-त्यास्त्वेपूकिरकटि
	१३	अर्शआदित्वा	अर्शादित्वा
१५०	२०	करणा	कर्णा
१५१	५	वैद्योयथोक्तविधिना	वैद्योक्तविधिना
	५	बृहद्दुर्नाम	बृहदुनाम
	५	छित्त्वा	स्थित्त्वा
	६	इतरदशुष्कं	इतरदुष्कं
	१३	पृष्ठाग्रजं	पृष्ठायजं
	२१	नाभेर्लेपयेत्	नाभिपयेत्
१५२	३	युंजीतान्नं	युजितान्नं
	१३	सक्तूनां	सकुना
	१६	कीलकानर्शां	कीलकार्शां

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
	२५	ठञ्	ठक्
१५४	४	स्नुही	स्नुहि
	९	ठञ्	ठक्
१५७	११	यद्धृहति	यद्धृहति
१५९	११	वर्चोनुलोमनान्	वर्चानुलोमनाम्
	१३	तामया	तान्मया
१६०	५	त्रिवृद्दंती	तृवृद्दंतीं
१६२	६	विबंधनुत्	विबधनुत्
१६४	४	व्यंजनंशाक	व्यंजनान्शाक
१६५	१८	स्रावं	श्रावं
	२४	पवनाना	पावनाना
१६६	१६	च्छ्यावं	च्छावं
	११	मारुतानुबंधं	मांरुतानुबधः
	२१	च्छ्यावादि	च्छावादि
	२१	तत्रानुबंधो	तत्रानुबंधे
	२४	अस्रस्य	अस्रस्य
१६८	३	दाडिमजां	दाडिमज्जां
	१३	श्छागं	च्छागं
	१५	स्रवदूर्ध्वं	श्रवदूर्ध्वं
	१६	कुटजस्त्वच	कुटजत्वचा
१७०	१	हिमके	हीमके
	१६	छागानि	छागाति
१७२	११	माक्षिक	माक्षीक
	१७	समंगा	समंगां
	२३	स्रावे	श्रावे
१७३	१	शीतोष्णानि	शीतोष्णानिं
	८	त्रिवृद्दंती	तृवृद्दंती
१७४	१९	शुक्तं	सुक्तं
	२३	शुक्तं	शुक्तं
१७५	१४	चुक्रं	शुक्र
१७६	७	योजितान्	योजितानि
१७७	१	मद्धिध	मद्विध
१७८	११	विबंधान्	विबधान
१७९	८	शयोन्वयो	शयात्वयो
१८०	८	पश्चादीष	पश्चादिष

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
१८१	४	दोषोतिसारी	दोषोसारी
	७	धनिकादीनि	धातक्यादीनि
	१०	अल्प	अल्पं
	१८	नपादम्येत्यादिना	नापादस्यायेत्यादिना
१८२	१६	पृश्निपर्ण्या	पृश्निपर्ण्या
	१८	स्नुते	श्रुते
१८४	१०	बिल्वशलाटूनां	बिल्वःशलाटूनां
१८६	१५	विंशतित्रि	विंशतिखि
१८७	५	निरामरूपं	निरामरूप
१८८	१६	एकवारे	एकवीरणे
	२४	रसादिकं	रसादिक
१९१	२७	समाक्षिका	समाक्षिका
१९२	१३	पलाशफल	पलाशपल
	१६	विशोधनी	विशोधनि
१९३	१०	जांगलेन	जागलेन
	१२	शीघ्रमति	शीघ्रमती
	१९	प्रवृत्तिं	प्रवृत्ति
१९४	५	पिंडाद्	पिंड
	१३	सलिलोष्मणो	सलिलौष्मणा
१९५	३	सारिवा	सारीवा
	१०	पृश्निपर्णी	पृष्टीपर्णी
	१४	मार्गे	मार्ग्रे
	१७	मार्गे	मार्ग्रे
	१८	एवकारा	एवंकारा
१९६	१६	रक्तस्रावाश्च	रक्तश्रावाश्च
१९७	१९	माक्षिक	माक्षीक
	१९	माक्षिकस्य	माक्षीकयस्य
१९८	२	माक्षिक	माक्षीक
	४	वातोक्तं	वातोक्ते
	५	पिबेत्पकृत्वा	पिबेत्स्यक्ता
	१२	कृत्वा	स्वा
	१६	पाठादयः	पाठादयाः
१९९	६	त्युद्दोर्वाचनमितिवातङ्कः	त्युद्दोर्वाचनमितिरङ्क
	११	यवानी	यवानि
२००	१९	खलः	खल

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
२०२	२	पुरुषस्योच्चारात्तत्	पुरुषस्योच्चारातत्
	१०	हितकारी	दितकारी
२०९	४	चित्रकात्	चित्रका
२११	१५	यथैव	यथेव
२१४	८	कार्श्यस्य	काश्यस्य
	१०	द्रव्यं	द्रव्य
२१५	६	नरो	नरा
	१६	शुद्धो	शुद्धे
२१६	५	पिशिताशिनां	पिशिताशिनः
२१८	६	निरिंधनोंतरं	निरिंधनांतरं
२१९	१	त्रिवृद्धिपक्वं	त्रिवृद्धिपक्वं
२२२	१७	सारसास्थ्यादीनि	सारस्थ्यादीनि
	२२	भद्रं	भद्रा
२२३	२	त्वगेलोषक	त्वगलोषक
	११	व्याधिरंतक	व्याधिरंतकः
२२४	२१	कृतावाप	कृतावापं
२२५	१४	ड्यापोः	ण्यापो
	१५	शिग्रुमूलोत्थः	शिग्रूमूलोत्थः
२३२	१४	बलवतो	बलवता
२३३	५	ततो	तथो
२३४	५	भावना	भावनां
	६	एभी	एभि
	१९	हिता	हिताः
२३८	४	शिलाव्हाया	शिलाव्हया
२४३	३	निठनाविततिठन्	तिपर्गावितिठक्
२४४	२०	दैविकी	दैहिकी
२४७	४	स्रावयेच्च	श्रावयेच्च
२५२	५	तुषां	तूषां
	२४	पंचपलदघ्नं	पंचपनदघ्नं
२५७	६	क्वाथः	काथः
२५८	१९	भोजनं	भोजन
२५९	१९	पित्त	पित
२६२	४	मूलशृतं	मूलसृतं
२६३	६	तामप्यपसारयेत्	तामप्यसारयेत्
	७	प्रमाणविद्भिर्मार्गो	प्रमाणविद्भिर्मार्गो

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
२६९	१९	पुना	पुन
२७०	१३	तैलमेरंडं	तैलमेरंड
२७१	२१	शृतं	सृतं
२७२	१	विरिक्तः	बिरक्तः
	१८	रुष्णांबु	रूष्णांयु
	२४	एषचूर्णो	एषश्चूर्णो
२७३	२	रेषतक्रेण	रेषस्तक्रेण
	१७	शुद्धोंतरांतराः	शुद्धोंतरांतरः
२७८	१३	रिंधितानलं	रंधितानलं
	२१	शृतेन	सृतेन
२८५	८	तैलंपक्कं	तैलपक्कं
२८८	१	वृद्धोदरे	बिद्धोदरे
२९०	१६	आयासा	अयासा
२९२	५	शृतं	सृतं
२९७	२	इत्युक्तः	स्मक्तः
	७	सान्निपातिके	सांन्निपातिके
३००	२३	विंशतिर्विजया	विंशतिविजया
३०३	१	कुक्कुट्यादीना	कुक्कुटयादीनां
	८	च्छोफ	च्छोप
	१०	दघ्न	दघ्न
	१२	द्वघ्न	द्वघ्न
३०४	१३	श्वयथो	श्वपथो
३०६	४	न्समीरघ्नान्	त्समीरघ्नान्
	१०	शृतं	सृतं
	१२	शृतं	सृतं
३०८	२	षड्विषमेष्टौसमेकलास्ताश्चस-मेस्युर्नोनिरंतरानस-मात्रपराश्रिताकला-वैतालीयेंतरेलौगुरुः	क्यादोष्टौसमश्चलनसमोत्रपरेणयु-ज्यतेनेताःषड्वनिरंतरायुतः
३१०	३	पित्तोत्तरे	पित्तत्तरे
	४	शृतं	सृतं
३१५	११	पित्तस्य	पित्तस्यं
३१७	१२	शृतं	सृतं
	१५	शृतं	सृतं

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
३१९	६	सुसंस्कृत	सस्कृतं
	२१	चेक्षुराजिमत्	चेंदुरा जिमत्
३२०	३	त्रिभागा	त्रिभागाः
	११	श्चद्वम्म	श्चंद्वम्म
	१३	त्रीणि	त्रीणिं
३२१	३	जतौजगौगः	जगौजगौगः
३२२	९	द्रुलयति	द्रुलयति
	१७	बेदैरंघ्रैम्लौयसगा	बेदैरंग्रैम्लौयसगौ
३२३	१	जलधिषड्गैर्म्मौनतौताद्गुरू-चेत्	मभयनतरुगागःसमुद्रर्तुलोकैः
३२५	१४	कठिने	कठिनः
	१३	वृत्तिसर्गे	कृत्युत्साहे
३२८	१५	दार्वी	दार्विं
३३०	३	दारूणि	दारुणी
	८	दारूणी	दारुणी
३३१	१८	एकबेलयैव	एकहेलयैव
३३२	१२	भ्यासो	भासो
३३३	१६	तान्स्फोटकान्	तास्फोटकान्
३३४	७	शृतं	सृतं
३३६	१८	पामादित्त्वान्नप्रत्ययः	पामादिस्वादन्नप्रत्ययः
३३७	६	तन्मूर्द्धगेषु	तन्मूर्ध्वगेषु
३३८	२२	इंद्रलुप्त	इंद्रलप्त
३४४	१५	शृतं	सृतं
३४५	१२	शृतेन	सृतेन
३५३	१	शठ्यादिभिः	षठ्यादिभिः
३५७	६	शृतं	सृतं
	१४	शृतं	सृतं
३५९	१८	फलानि	पलानि
३६०	११	शुक्तादिभिः	सूक्तादिभिः
३६३	९	सिध्येयुः	सिद्धेयुः
	१८	शृतं	सृत
	२१	शृतं	सृतं
३६५	१४	मृदुकाय	मृदुकार्यं
३६६	५	अपाने	अपानेन
	१८	संपद्येततथा	संपद्येत्तथा

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
३७०	५	मध्विष्ट	मध्येष्ट
३७०	२३	शर्वरीं	शर्वरी
	७	फलपिप्पलीः	फलपिप्पली
३७१	१	साधुतेन	साधुकेन
	१८	शृतं	सृतं
३७४	४	प्रस्नुतं	प्रस्नुतं
	६	शातकौष्वपि	शातकेष्वपि
	१७	वर्गादायो	वर्गायायो
३७५	१४	इक्ष्वाकोः	जीमूते
३७७	१४	क्ष्वेडोति	क्ष्वेडाति
३७८	६	सहिष्णुषपित्त	सहिष्णुपित्त
३७९	२०	यदुच्चरणं	यध्याहणं
३८०	३	कृश	रुश
३८२	१८	समा	समाः
३८६	५	लिङ्ग	लिङ्ग
३८७	८	माह्यं	माह्य
३९३	१८	यांगे	यांग
३९५	२४	शृतं	सृतं
३९८	३	फलंपलाशात्	पलंपलाशात्
	१५	जयति	जयते
४०१	१३	मधुतैलेसमे	मधुतैलसमे
	१६	कर्णोमिसिः	कर्णमिसिः
	२०	चक्षुष्यो	श्वक्षुष्यो
४०५	१२	रोहिषं	रोहिषा
४०८	१३	शीतोल्प	शीताल्प
	१६	दाहोत्त्वक्लेपः	दाहत्त्वक्लेप
४०९	१३	दोषाढ्ये	दाषाढ्या
	१५	मार्गोनिलः	मार्गानिलं
४१०	१०	पीडितोऽस्निग्ध	पीडितःस्निग्ध
	११	तथाभूतो	तथाभृतो
	१२	मुखं	सुखं
	१४	मृज्यात्	मृद्यात्
	१९	बस्तितभा	बस्तिस्तमा
	२१	सोऽस्या	सौम्या
४११	३	सिधूत्थोविरेकौषध	सिधूत्थविरेकोषध

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
	५	धूमःप्रच्छायं	धूमप्रच्छायं
	९	उत्क्षिप्यो	उत्क्षेप्यो
	१३	ऊर्ध्वादधः	ऊर्ध्वादधो
	२४	प्रयुक्तत्वादतियोगस्त्वं	प्रयुक्तत्वातियोगस्त्वं
	२५	तथाविधोवस्तिर्विरेचन	तथाविधेवस्तिविरेचन
४१२	८	विशुद्धस्य	विशुद्धस्य
	२२	गुरुर्वर्चः	गुरुर्वर्चः
		बलस्तथा	बलेष्वथ
४१३	१५	चःसमुच्चये	चसमुच्चये
४१४	२३	छर्दिर्ग्राभिः	छर्दीग्रीभिः
४१५	११	तुबद्ध	नुबद्धे
	१४	अनुच्छ्वास्य	अनुच्छ्वस्य
	२४	फल	फलैः
४१७	१५	जंत्वदग्धं	जनुदग्धं
४१८	२१	बष्कयिण्याः	बष्कयिण्या
४१९	१	बलाधिका	बलाधिकाः
	५	द्रवेण	द्रव्येण
	६	क्वाथयित्वा	क्वथयित्वा
	२३	क्षुण्णाद्यः	क्षुणाद्यः
	२५	मुत्स्वातं	मुत्का
४२१	२	श्रवणेन	श्रयणेन
	१८	सिध्यति	शुध्यति
	१९	मष्टमं	षृकम्
४२२	१	द्रवाणि	द्रव्याणि
	८	अवतरणेइत्यर्थः	अवतरणेत्यर्थः
४२३	७	मुष्टिः	मुष्टि
	१४	यागे	योग
४२४	१	तिंदुकः	तिंदुकं
४२५	३	व्याधिं	व्याधि
	३	भैषज्य	भैषज्य
४२९	३	व्यंगरवरहिते	व्यंगरहिते
	२१	पृश्निपर्णी	पृष्णिपर्णी
४३१	१७	रश्म्यवभासिते	रश्म्यावभासिते
	२०	शृतं	सृतं
४४८	२१	सस्वेदो	स्वस्वेदो

पत्रं	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
४४९	६	स्रवण	श्रवण
४५४	२	कृत्वोर्थप्रयोगेकालेधिकरण	कृत्वःसःप्रायेणयेण
४४७	१५	श्मशानादिषु	स्मशानादिषु
४६१	३	श्मशान	स्मशान
४७८	१२	स्वापयेच्च	स्वापयच्च
४८२	१५	श्यावा	स्यावा
४९०	४	स्राव	श्राव
	११	रुक्क्लेद	रुक्क्लेद
४९३	५	वृद्धिपत्राद्गिना	वृद्धपत्रादिना
४९६	२१	कुकूणे	कुक्कूणे
	२३	कुकूणे	कुक्कूणे
५०३	४	प्रस्तार्यर्मं	प्रस्तार्यम
५०५	१५	आकृतिर्यस्य	आकृतियस्य
५०७	३	अश्रुगतिः	अस्रुगतिः
५१३	६	शिरोविरेकादीन्	शिराविरेकादीन्
५१७	६	श्यावेत्यादि	शावेत्यादि
५२१	१	धूमदर्शी	धूमदर्शी
५२३	१३	अर्द्धपलिकैर्घृतं	अर्द्धपलिर्घृतं
५२६	६	स्रोतो	श्रोतो
५२७	१६	सममंजनंस्रोतोजं	समंजनंश्रोतोजं
	२३	कथंचिद्	कथचिद्
५३२	१८	शृतं	सृतं
	१२	शृतं	सृतं
५३३	१	ह्रीवेर	ह्रीवर
५३७	१७	शब्दोऽत्रानुर	शब्दोत्रचतुर
	१८	स्रुति	श्रुति
५४०	१५	त्स्रुत्तिः	च्छुतिः
	१९	उत्सिचनाच्च	उच्छिचनाच्च
	२२	बध्वाक्षि	बध्वाक्षं
५४१	२	उत्सिचनाच्च	उच्छिचनाच्च
	५	बध्वाक्षि	बध्वाक्षं
५४२	१४	शृत	सृत
	१५	शृत	सृत
	१९	शृत	सृत
५४३	१२	स्रोतो	श्रोतो

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
	१३	स्रोतो	श्रोतो
५४९	१२	शृत	सृत
५५१	१८	भ्रुवोरुपरि	भृवोरुपरि
५५८	४	एवंविधं	एवंविध
५५९	१९	सर्वांगीण	सर्वांगिण
५६७	८	सुसूक्ष्मैश्च	ससूक्ष्मैश्च
५६९	१	स्रुतेर्वमन	श्रुनेवमन
	३	बाधिर्यं	बाधीर्यं
	४	बाधिर्यं	बाधीर्यं
५७२	१७	सुषामादिषु	सुषमादिष्
५७४	९	स्नेहविष्युक्त	स्नेहविष्युक्त
५७६	७	कुप्यत्यकस्माद्	कुपत्यकस्माद्
५७७	११	च्छ्वास	श्वस
	१३	च्छ्वाससंरोधात्स्रोतसी	श्वाससंरोधाच्छ्रोतसी
५७९	२०	शृङ्गः	शृङ्गः
५८०	२४	परिषेकान्	परिषेकां
	२३	शृतं	सृतं
५८५	३	सकृदुदीर्यते	सकृदीर्येत
	१५	भक्ष्यस्यासह्य	भक्ष्यस्यासह्यात्
५८६	९	श्यावत्व	शावत्व
५९०	१७	श्रोत्ररुक्करी	श्रोत्ररुक्करी
	२३	चत्वारि	चवारि
५९२	१३	मांसाकुरावृत्ता	मांसांकुरवृता
५९५	११	श्यावं	शावं
६०१	३	विस्राविते	विश्राविते
६०९	२९	धूमस्तीक्ष्णः	धूमतीक्ष्णः
६१०	१६	गार्ध्री	गार्ध्री
६१४	३	शृतैर्धार्यो	सृतैर्धार्यो
	१९	द्रुतं	द्रुतं
	२१	द्राग्	प्राग्
६१८	१६	वियाद्	वियाद्
	१७	वियाद्	वियाद्
६१९	१८	श्यावं	शावं
	२०	वियाद्	वियाद्
६३१	७	जालस्तातो	जालततो

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
६३४	९	पिष्टादाह्	पिष्टाहाह्
६३५	७	शोफे	शोफो
६३८	१४	शृतेनाज्येन	सृतेनाज्येन
६४२	१६	निर्वृत्तइतितेननिर्वृत्तमितिठञ्	निवृत्तइतिप्राग्वहतेष्घितिठक.
६४३	१८	स्रोतस्तैलेन	श्रोतस्तैलेन
	१९	स्रोतः	श्रोतः
६४५	३	मस्तुलुंगेस्रुते	मस्तुलुंगस्रुते
६४८	२३	शृतं	सृतं
६५३	६	शृतेन	सृतेन
६५८	१९	श्यावारुणा	शावारुणा
	२१	मध्याच्छ्यावादि	मध्याच्छावादि
६६१	२१	अवाचीनं	अर्वाचीनं
६६१	२३	अवाचीनं	अर्वाचीनं
६६५	१८	वृत्तोन्नतं	वृतोन्नतं
	१९	वृत्तोन्नतं	वृतोन्नतं
८७२	९	एषक्रमो	एषःक्रमो
६७४	२३	दग्ध्वा	दुग्ध्वा
६७९	१७	पनसिकासंज्ञा	पनसिकासंजा
	२१	कंटकाकाराः	कंटकीकाराः
६८०	२	स्राश्च	स्रेच
६८१	४	कक्षेत्युच्यते	कक्ष्येत्युच्यते
	१७	पित्तोल्बणैः	पितोल्बणैः
६८२	४	ङ्यापोरित्यादिना	पाण्योरित्यादिना
६८२	२१	दुत्सन्नो	दुच्छनो
६८२	१३	अंगुल्यो	आंगुल्यो
	१७	स्त्ववस्थां	स्वस्थां
	१४	अंगुल्यो	आंगुल्यो
६८४	१२	पित्तेनाताम्रांतं	पित्तेनाताम्रातं
६८७	१०	विरेकादिकया	विरेकादिकयो
६९४	२१	स्रोतोमूत्रं	श्रोतोमूत्रं
६९६	१७	सेवं	सेवं
७०८	३	पुष्ये	पुष्पे
७१२	८	यस्मात्तत्	यमात्तत्
७१३	१०	तदयुक्तिमदिव	तदयुक्तमदिव
७१६	३	पुष्ये	पुष्पेः

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
७१७	५	मलक्ष्यं	मालक्ष्यं
	५	कफेनावृतं	कफेनावृंतं
७१८	२४	शुकनासा	शूकनासा
७२२	१८	वातेतिरिक्ते	वांतेतिरिक्ते
७२३	७	विस्तरतोनेकधा	विस्तरतोनैकधा
७२४	१२	गोधायाढ्ःग्	गोधायाःफग्
७२५	४	आश्रित्यास्त	आश्रित्यास्त
७२७	१२	दुष्टं	दुष्ट
७२९	५	आहिताम्यादिपूक्त	आदिनाम्भिषक्त
	११	प्रदीप्तागार	प्रदीप्तांगार
७३३	१७	अर्धभागेन	आर्धभागेन
	२३	मंडलिविषं	मंडलीविषं
७३५	१४	पूर्वे	पूर्वो
७४१	११	जलेनेव	जलेनैव
७४४	२०	शेवालयुता	सेवालयुता
७४६	९	वृश्चिकानां	वृश्चिकाणां
	१	श्लेष्मातक	श्लेष्मांतक
७५०	१४	श्लेष्मानकाष्ठैः	श्लेष्मांतकाष्ठैः
७५३	१५	यत्रैषां	यत्रैषां
७६३	१७	सहस्रमामलक	सहस्रयामलक
७६४	८	अवादीत्तत्रकृत्	अवादीतंत्रकृत्
७६५	४	शृतं	सृतं
७६६	८	शृता	सृता
७८२	१३	तत्क्वाथे	तत्क्वाथो
७९२	११	इत्यस्मायेति	इत्यस्मयेति
८०७	११	ऽपरामर्शेन	परामर्शेण
८१०	१७	ईदृशा	इदृशा
८१३	२६	नतूनषोडश	ननुनषोडश
८१४	१	वाक्यं	वाक्य
	७	नह्यनुमतं	नाह्यनुमतं
	११	संशयं	संशय
	२१	यस्मिन्	यमिन्
८२८	८	वाङ्मयपयोधेः	वाङ्ममपयोधेः

॥ श्री ॥

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । अथेदानीं चिकित्सितस्थानमारभ्यते ।

तस्य चायं संबंधः । रोगपरीक्षा निदानस्थाने गदिता । सांप्रतं चिकित्सा वक्तुं युक्ता । तथा च मुनिः । रोगमादौ परीक्षेत ततो नंतरमौषधमिति । तस्माच्चिकित्सितस्थानारंभो न्याय्यः । तत्र यथोद्देशो व्याधीनां निदानस्थाने तेनैव क्रमेणास्य स्थानस्य विरचना युक्तेति ज्वरचिकित्सितमेव विवक्षुराह ।

अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय इत्यनेनागमशरणत्वमात्मनः प्रतिपादयति ।

आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधाय यत् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लंघनम् ॥ १ ॥
प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वा बलं यत्नेन पालयन् ।

आमाशयस्थो दोषो वह्निं हत्वा । सहामेन वर्तत इति सामः । तथा मार्गान् पिधाय स्रोतांसि स्थगयित्वा यद्यस्माद्धेतोर्ज्वरं विदधाति तस्मात्कारणालंघनं कुर्वीत । लंघनमत्रोपवासः । तथा चोक्तं । लंघनस्याविशेषोक्तावुपवासं प्रकल्पयेदिति । अत एवायमपि वक्षति । तस्मादादोषपचनाज्ज्वरितानुपवासयेदिति । कदा लंघनं कुर्वीतेत्याह । प्राग्रूपेषु पूर्वलक्षणेषूत्पन्नमात्रेष्वेव ज्वरादौ वा । उत्पन्नमात्रे ज्वरे सति । किं कुर्वन् लंघनं कुर्वीतेत्याह । बलं यत्नेन पालयन् प्राणांस्तात्पर्येण रक्षन् तदविरोधेनेत्यर्थः ।

ननु कुत एवं विधीयत इत्याह ।

बलाधिष्ठानमारोग्यमारोग्यार्थं क्रियाक्रमः ॥ २ ॥

यस्मादारोग्यं स्वास्थ्यं बलाधिष्ठानं बलमधिष्ठानमाश्रयो यस्य तदेवं । तथा क्रियाक्रम आरोग्यार्थः स्वास्थ्यप्रयोजनः ॥

लंघन उपवासे विहिते सति यत्स्यात्तदाह ।

> लंघनैः क्षपिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे सति ।
> स्वास्थ्यं क्षुत्तृड् रुचिः पक्तिर्बलमोजश्च जायते ॥ ३ ॥

लंघनैरुपवासैर्दोषे पूर्वोक्ते क्षपिते क्षयं नीते । तथाग्नौ दीप्ते सति समिद्धे सति । तथा लाघवेंगानां सति स्वास्थ्यादि जायते । स्वास्थ्यं यथाप्रकृतित्वं । रुचिरन्नाभिलाषः । पक्तिः पाक आमस्य । बलमुत्साहः । ओजः परं धातुतेजः। क्षपिधातुरनुक्तोपि धातुगणे शिष्टप्रयोगवशादंगीकृतः । लंघनैरिति जातौ बहुवचनं तेन कदाचिदेकेनैव लंघनेन । कदाचिदनेकैर्दोषक्षयो जायत इति ज्ञेयम् ।

> तत्रोत्कृष्टे समुत्क्लिष्टे कफप्राये चले मले ।
> सहृल्लासप्रसेकान्नद्वेषकासविषूचिके ॥ ४ ॥
> सद्यो भुक्तस्य संजाते ज्वरे सामे विशेषतः ।
> वमनं वमनार्हस्य शस्तं कुर्यात्तदन्यथा ॥ ५ ॥
> श्वासातीसारसम्मोहहृद्रोगविषमज्वरान् ।

तत्र तस्मिन्मल उत्कृष्टे स्वजन्मगुणकर्मलक्षणतोधिके । तथा कफप्राये कफबहुले वाताख्ये पित्ताख्ये वेति सामर्थ्याद्गम्यते । समुत्क्लिष्टे स्वस्थानाच्चलिते बहिर्निर्यांते । तथा चले शिथिल उत्क्लिष्टेपि हि कदाचित् स्थानावष्टंभादचलः स्यात् । एतदेव कफोत्क्लिष्टादिकं दर्शयति । सहृल्लासेत्यादि । हृल्लासादीनां द्वंद्वः । सह तैर्वर्तते यस्मिन् । हृल्लास उद्गमनमिवानुभवः । उद्गमनं हृदस्य प्रसेकः पानीयस्यैव निष्ठीवनं । सद्यो भुक्तस्येत्यादि । ईदृशे मले सति सद्यः कृताहारस्य ज्वरे संजाते विशेषेण सामे ज्वरे वमनार्हस्य वमनं शस्तं । वमनार्हा वमनविरेचनविधौ प्रोक्ताः । अन्यथा उक्तविधिविपर्ययेण तद्वमनं कृतं श्वासादीन् कुर्यात् । तथानुत्क्लिष्टः कफप्रधानः स्थिरो हृल्लासादिरहितो विपरीतः ।

वमनद्रव्याण्याह ।

पिप्पलीभिर्युतान् गालान् कलिंगैर्मधुकेन वा ॥ ६ ॥
उष्णांभसा समधुना पिबेत्सलवणेन वा ।
पटोलनिंबकर्कोटवेत्रपत्रोदकेन वा ॥ ७ ॥
तर्पणेन रसेनेक्षोर्मद्यैः कल्पोदितानि वा ।
वमनानि प्रयुंजीत बलकालविभागवित् ॥ ८ ॥

गालान्मदनान् । अस्य निरपायत्वाच्छ्रेष्ठत्वाच्च पिप्पल्यादिद्रव्येभ्योनेम सहोपयोगिभ्यो बहूपयोगितया प्रधानविभक्त्या प्रागुपन्यासः । अन्यथा । कल्पयेत्सदृशान् भागान् प्रमाणं यत्र नोदितमिति मदनफलेन पिप्पल्यादीनां च तुल्यं प्रमाणं प्राप्नुयात् । पिप्पलीभिर्युतान् गालानथवा शक्रयवैर्युतानथवा मधुयष्टिकया वा युतानथवोष्णांबुना माक्षिकयुतेन वा सह पिबेत् । अथवा पटोलादीनां पत्रोदकेन वा सह पिबेत् । अथवा तर्पणादिभिः पिबेत्। अथवा कल्पोदितानि वमनकल्पोक्तानि वमनयोग्यानि प्रयुंजीत । बलकालविभागविदिति । अस्यां देहबलाबलावस्थायां तथा व्याधिबलावस्थायां चेदं वमनं दातुं योग्यमिति यो विभागं वेत्ति स बलकालविभागवित् ।

कृतेऽकृते वा वमने ज्वरी कुर्याद्विशोषणम् ।
दोषाणां समुदीर्णानां पाचनाय शमाय च ॥ ९ ॥

वमने योग्यो यो ज्वरी स कृते वमनेऽपरस्तु वमनेऽयोग्यः सोऽकृते वमने विशोषणमुपवासलक्षणं कुर्यात् । एवं कृतवमनोऽकृतवमनो वा ज्वरी सर्वथा लंघनं कुर्यात् । किमर्थमित्याह । दोषाणां वातादीनां समुदीर्णानां समंतात्समुत्थानामुत्पन्नानां पाचनाय पक्त्यर्थं शमाय शांत्यर्थं च। निरामाणां पुनःसमुदीर्णानां शांत्यर्थमेव ।

आमेन भस्मनेवाग्नौ छन्नेऽन्नं न विपच्यते ।
तस्मादादोषपचनाज् ज्वरितानुपवासयेत् ॥ १० ॥

दोषेणामाख्येन वातादिना वा सहैकलोलीभूतेनाग्नौ छन्न आच्छादितेऽन्नमामाशयस्थं न विपच्यते भस्मनेव यथा बाह्येऽग्नौ स्थगिते तोयतंडुला-

दिकं स्थालीस्थं न विपच्यते । यतश्चैवं । तस्माद्धेतोरामदोषस्य पूर्वोक्तस्य पचनं पाककर्मविधिं कृत्वा ज्वरितान्नरानुपवासयेत् ॥

तृष्णगल्पाल्पमुष्णांबु पिबेद्वातकफज्वरे ।
तत्कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्तयेत् ॥ ११ ॥
उदीर्य चाग्निं स्रोतांसि मृदूकृत्य विशोधयेत् ।
लीनपीतानिलस्वेदशकृन्मूत्रानुलोमनम् ॥ १२ ॥
निद्राजाड्यारुचिहरं प्राणानामवलंबनम् ।
विपरीतमतः शीतं दोषसंघातवर्द्धनम् ॥ १३ ॥

तृष्णावान्नरोल्पाल्पं स्तोकं वातकफज्वर उष्णांबु पिबेत् । उष्णगिति स्वपितृषोर्नैजिङितिनजिङ्। अल्पाल्पमिति प्रकारे गुणवचनस्येति द्वित्वं । तदुष्णांबु पित्तं कफं वातस्त्यानं विलयं नीत्वा विलीनविग्रहतामापाद्य तृष्णामाशु निवर्तयेत् । तर्पणस्वभावत्वात् । तथाग्निमुदीर्य समिद्धं कृत्वा स्रोतांसि विशोधयेत् । किं कृत्वा मृदूकृत्य तेषां स्रोतसां मार्दवमुत्पाद्य । तथा लीनान्यप्रवृत्तस्वरूपाणि च तानि पित्तानिलस्वेदशकृन्मूत्राणि च । तेषामनुलोमनं प्रवर्त्तनं । तथा प्राणानां जीविताख्यानामवलंबनं । तदुष्णं जलमाश्रित्य तथा प्राणाः प्रवर्तंत इत्यर्थः । अनेन चोष्णांबुकर्मकथनव्याजेन वातकफज्वरस्वरूपमपि किंचित् प्रकाशयति । तथा वातशोषितेन कफेन स्त्यानीभूतेनात्र तृष्णा जायते । तथाधिकमग्निमांद्यं । स्रोतसामशुद्धत्वं । तथा लीनानि पित्तादीन्यत्रस्युरिति ।

उष्णमेवंगुणत्वेपि युंज्यान्नैकांतपित्तले ।
उद्रिक्तपित्ते दवथुदाहमोहातिसारिणि ॥ १४ ॥
विषमद्योत्थिते ग्रीष्मे क्षतक्षीणेऽस्रपित्तिनि ।

एवंगुणमुष्णांबु । एकांतपित्ते पित्तले केवलपित्ते ज्वरिणि वा न युंज्यादिति । तथोद्रिक्तमधिकं पित्तं यस्मिंश्च न युंज्यात् । तथा तदुष्णांबु दवथ्वादिमति नरे न युंज्यात् । चक्षुरादिभ्यो यस्तीव्र ऊष्मा प्रवर्त्तते स दवथुः । सर्वांगीणस्तीव्र ऊष्मा दाहः । मोहो भ्रमः । तथा विषमद्याभ्यामु-

स्थिते जाते ज्वरे। तथा ग्रीष्मकाले तथा क्षतश्च क्षीणश्च क्षतक्षीणः। क्षतउरः क्षतः। क्षीणोधात्वपचयवान्। तस्मिंस्तथाभूते नरे न युंज्यात्। तथा ऽस्रपित्तिनि रक्तपित्तवति नेति।

घनचंदनशुंठ्यंबु पर्पटोशीरसाधितम् ॥ १५ ॥
शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तृट्ज्वरापहम्।

तेभ्य उद्रिक्तपित्तादिभ्यः पिपासितेभ्यो घनादिसाधितं शीतं तोयं हितं। पानीयसाधने च तंत्रांतरे विधिरुक्तः। यथा। कर्षं गृहीत्वा द्रव्यस्य तोयस्य प्रस्थमावपेत्। अर्धावशेषं तद् ग्राह्यं तोयपाने त्वयं विधिरिति।

उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना ॥ १६ ॥
तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत् पित्ताधिकेऽधिकम्।

पित्तं विना ऊष्मा न विद्यते। ज्वरश्चोष्मणा विना नास्ति संतापलक्षणत्वाज् ज्वरस्य। यतश्चैवं तस्माद्यानि पित्तस्य विरुद्धान्याहारविहारादीनि तानि सर्वस्मिन् ज्वरे त्यजेत्। पित्ताधिके पुनरधिकं कृत्वाऽतिशयेन त्यजेत्। पित्ताधिक इत्यत्राधिकग्रहणेनेदं प्रतिपादयति। सर्वो ज्वरस्त्रिदोषजो भूयसा व्यपदेश्य इति ॥

स्नानाभ्यंगप्रदेहांश्च परिशेषं च लंघनम् ॥ १७ ॥

न केवलं ज्वरे पित्तविरुद्धानि त्यजेत्। यावत् स्नानादींश्च त्यजेत्। स्नानादीनां पित्तहरत्वशंकया सेव्यत्वे प्राप्तेऽचिंत्यप्रभावत्वाज् ज्वरे विरुद्धानीति तत्सेवनं निषेधयति। प्रदेहश्चंदनाद्यनुलेपः। परिशेषं च लंघनं त्यजेत्। यल्लंघनमुपयुक्तमुपवासलक्षणं। ततो यदन्यत्तत्परिशेषं। शुत्थ्याद्येकादशप्रकारं च तत्त्यजेत्। उपवासलक्षणं तु लंघनं नवज्वरे कर्तव्यमेव।

अजीर्ण इव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे।
न पिबेदौषधं तद्धि भूय एवाममावहेत् ॥ १८ ॥
आमाभिभूतकोष्टस्य क्षीरं विषमहेरिव।

यथा अजीर्णे सामे तिव्ररुज्यपि शूलघ्नमौषधं न पिबेत्प्रत्यवायभयात्। तथैव सामे ज्वरे दारुणपीडावति तदानीमामपक्त्यर्थं मुस्तापर्पटकाद्यौषधं

क्काथ्यादिकल्पनाकल्पितं न पिबेत् । हि यस्मात्तदौषधं पीतमस्यामवस्थया मामाभिभूतकोष्टस्य प्रयुक्तं भूय एवाममावहेत् । अत्र च साम इत्युक्ते बव्हाम इति गम्यते । अल्पे ह्यजीर्णे भेषजमनुज्ञातमेव । तथाचोवाच तंत्रकारः । जीर्णेऽशने तु भैषज्यं युंज्यात्स्तब्धगुरूदरे । दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः संधुक्षणाय चेति । तस्माद् बव्हाम इति बोध्यं । अथात्र दृष्टांतमाह । क्षीरं विषमहेरिव । यथा क्षीरं विषघ्नमप्यभिहितमहीनां तदेव विषं कुर्यात्॥

सोदर्दपीनसश्वासे जंघापर्वास्थिशूलिनि ॥ १९ ॥
वातश्लेष्मात्मके स्वेदः प्रशस्तः संप्रवर्तयेत् ।
स्वेदमूत्रशकृद्वातान् कुर्यादग्नेश्च पाटवम् ॥ २० ॥

उदर्दादयः प्रागुक्ताः । उदर्दश्च पीनसश्च श्वासश्च तैः सह वर्तते यो ज्वरस्तस्मिन् । तथा जंघा च पर्वाणि च अस्थीनि च तत्र शूलं तद्विद्यते यस्य । तस्मिंश्च । तथा वातश्लेष्मात्मके वातकफोद्भवे स्वेदः शस्तो हितः स आचरितः स्वेदादीन् प्रवर्त्तयेत् । अग्नेश्च पाटवं दीप्ततरत्वं विदध्यात् ।

स्नेहोक्तमाचारविधिं सर्वशश्चानुपालयेत् ।

तथा स्नेहोक्तं स्नेहविध्यध्याये कथितमाचारविधिं वा सर्वशश्चानुपालयेत् कुर्यादित्यर्थः ।

लंघनं स्वेदनं कालो यवागूस्तिक्तको रसः ॥ २१ ॥
मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ।

मलानां सामानां वातादीनां पृथक्स्थितानां संसर्गस्थितानां सन्निपातस्थितानां च सामर्थ्याल्लंघनादयस्तिक्तरसावसानाः पाचनानि स्युः । यथावस्थमवस्थानतिक्रमेण कस्यांचिज् ज्वरावस्थायां लंघनमुपवासलक्षणं मलानां पाचनं स्यात् । कस्यांचित् स्वेदनं स्यात् । कालः षडहाख्यः । कस्यांचिद् यवाग्वः पेयाः कस्यांचित्तिक्तको रसः । तिक्तरसाद्यस्तद्द्रव्योपायोगः । एवमवस्थावशाल्लंघनादयस्तिक्तरसांता मलानामेकैकशः पाचनानि स्युः । अथवा क्रमेणैव पाचनानि स्युः । यथा लंघनं च स्वेदनं च कृत्वा षडहादूर्ध्वं यवाग्वस्तिक्तको रसः पाचनान्यविपक्वानां मलानां तरुणे ज्वरे स्युः ।

तत्रामाशयस्थमित्यादिना ग्रंथेन निर्दिष्टा लंघनयोग्यावस्था। सोदर्दपीनस इत्यादिना च स्वेदनयोग्याऽवस्था। इत्ययं षडहं नेय इत्यादिना च निर्दिष्टाकालयोग्यावस्था। युक्तं लंघित लिंगैस्तुतमित्यादिना पेयायोग्यावस्था। उद्रिक्तपित्तादिना च तिक्तरसोपयोगयोग्यावस्थेति यथावस्थं द्रव्यं। क्रमस्तु यथा वातश्लेष्मके सामे ज्वरे प्रथमं लंघनं कुर्वन्नेव स्वेदनं द्वित्रादिदिनलक्षणं च कालं लंघितलक्षणयुक्तस्य यवाग्वादिपेयाथन्नं भुक्तस्यानंतरं मुस्तापर्पटकादितिक्तरसोपयोग इति क्रमार्थः ज्वरे लंघनं कुर्वीतेत्युक्तं।

अस्य विशिष्टविषयेऽपवादमाह।

शुद्धवातक्षयागंतुजीर्णज्वरिषु लंघनम्॥ २२॥
नेष्यते।

शुद्धेन वातेनामदोषाद्यदुष्टेन यो ज्वरः स शुद्धवातज्वरः। क्षयेण धात्वपचयादिलक्षणेन यो ज्वरः सक्षयज्वरः। यश्च भूतविषवाग्वभिसंप्रहारादिसमुद्भवः स आगंतुज्वरः। यथाऽतरुणो ज्वरः स जीर्णः। ते विद्यंते येषां ते एवं भूताः। तेषु लंघनं नेष्यते।

तेषु तर्हि किं कार्यमित्याह॥

तेषु हि हितं शमनं यन्न कर्शनम्।

हि यस्मात्तेषु शुद्धवातादिज्वरेषु शमनं हितं। शमनस्य संतर्पणापतर्पणरूपेण द्वैविध्यात्। किं तच्छमनं तेभ्यो हितमित्याह। यन्नकर्षणं बृंहणमित्यर्थः। यद्येवं स्पष्टमेव बृंहणमित्येतदेव कस्मान्न कृतं। किं शमनं यन्नकर्षणमितिपदद्वयोपादानेन ब्रूमः। अर्थांतरद्योतनार्थमेतदुक्तं। तथा चायमर्थो विशिष्ट उभययोरुपादानेन प्रकाश्यते। तथा न सर्वसर्विकया यद्बृंहणं शमनं तत्तेभ्यो हितं। किं तर्हि किंचिद्बृंहणं शमनं तत्तेभ्यो हितमिति।

तत्र सामज्वराकृत्या जानीयादविशोषितम्॥ २३॥
द्विविधोपक्रमज्ञानमवेक्षेत च लंघने।

तत्रेत्यादि तेषु ज्वरेषु मध्ये सामज्वरस्याकृत्या लक्षणेन ज्वरोपद्रवती-

क्षणत्वमित्यादिनाविशोषितमलंघितं विद्यात्। लंघने लंघनं लक्षणापेक्षया द्विविधोपक्रमज्ञानं द्विविधोपक्रमणीयाध्यायोक्तलक्षणं चावेक्षेत तल्लक्षणं च विमलेंद्रियता सर्गो मलानामित्याद्यतिकार्श्यादिभिरतिलंघितं च ॥

युक्तं लंघितलिंगैस्तु तं पेयाभिरुपाचरेत् ॥ २४ ॥
यथा स्वौषधसिद्धाभिर्मंडपूर्वाभिरादितः ।
तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिद्भिरिव पावकः ॥ २५ ॥
षडहं वा मृदुत्वं वा ज्वरो यावदवाप्नुयात् ।

लंघितलिंगैर्विशोषितलक्षणैर्युक्तं ज्वरितं नरं ज्ञात्वा तं पेयाभिरुपाचरेत्। किंभूताभिः। यथास्वौषधसिद्धाभिः यद्यत्स्वं यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः। यथा स्वंच तदौषधं च यथास्वौषधं। वातादेः पृथग्रूपसंसृष्टस्य सन्निपातितस्य यद्यस्य योग्यमौषधं। तेन सिद्धाभिर्वक्ष्यमाणैः पेयादिद्रव्यैर्यथायथं योग्यैः कृताभिरित्यर्थः। किंभूताभिः मंडःपूर्वं प्रधानोत्थतया याभ्यस्ताभिरिति समासः। एवं मंडात् किंचिद् घनाः पेयाः कार्या इत्यर्थोऽवतिष्ठते। ननु मंडः पूर्वः प्रथमोऽभ्यवहारे यासां तामंडपूर्वा इति व्याख्येयं। एवं हि व्याख्यायमाने सर्वासां पेयानां मंडपूर्वाणां ज्वरेऽभ्यवहारः प्राप्नोति ततश्च सृष्टविड्बहुपित्तो वा सशुंठीमाक्षिकां हिमां पेयां पिबेत्। तामपि मंडपूर्वां पिबेन्नकेवलामिति। एतच्च क्रियमाणं विरुद्धं स्यात्। यथाकथितामलकेऽत्यर्थपित्तशमने क्व मंडः। तथा क्व बहुपित्तो ज्वरी वा मंडः शृतः पिप्पलीशुंठीभ्यां युक्तो लाजांबुदाडिमैरित्येवं स्वरूपः। पेयायाश्च ज्वरघ्नत्वमुक्तं। तथा क्षुधिते सम्यग् लंघितं ज्ञात्वा मंडात् किंचिद्घनाभिः पेयाभिरसावुपचरणीयाः। तस्य ज्वरिणस्ताभिः पेयाभिरग्निर्दीप्यते समिध्यते। समिद्भिरेधैर्यथा बाह्यः पावकः। मुनिना चोक्तं। ताश्च भेषजसंयोगाल्लघुत्वादाग्निदीपकाः। स्वेदनादय द्रवोष्णत्वान्मृदुत्वात्तृट्प्रशांतये। आहारभावात् प्राणाय सरत्वाल्लाघवाय च। ज्वरघ्यो ज्वरसात्म्यत्वात्तस्मात् पेयाभिरादितः। ज्वरानुपाचरेद्धीमानिति। खरनादेप्युक्तं। पिबेदच्छां ससिद्धां वा स्वां स्वां पेयां नवज्वरेइति। कियंतं कालं ज्वरिणं पेयाभिरुपाचरेदित्याह। षडहमित्यादि। पेयाभिर्ज्वरिणं षडहं यावदुपाचरेत्। षण्णामह्नां समाहारस्तद्धितार्थोत्तरपदे-

त्यादिना समासः । राजाहःसखिभ्यष्टजिति टच् । न संख्यादेः समाहारइ-त्यन्हादेशः । अन्हष्टखोरेवेतिटिलोपः । तथा षडहादर्वागपि यदि शांतो ज्वर-स्तदा दोषदूष्याद्यपेक्षया भक्तयूषादिभिरुपाचरेदिति वा शब्देन गमयति । मृदुत्वं चेति । अथवा षडहेतीतेपि यावज्ज्वरो मार्दवं गच्छति तावत् पेया-भिरुपाचरेत् । ननु तर्हि किं षडहंवेत्यनेन । अत्र केचिदेवमाहुः । षडहादर्वाक् प्रायेण मृदुतायामपि जातायां षडहं यावज् ज्वरिणं पेयाभिरुपाचरेदिति द्योत-नार्थं षडहंचेति कृतं । अपरे तु काल एव बाहुल्येन ज्वरमार्दवस्येति ज्ञाप-नार्थमिदं कृतमिति मन्यंते । ज्वरमार्दवे तु ज्ञाते पाचनादियोगः कार्यः तथा च वक्ष्यति । ततः पक्केषु दोषेषु लंघनाद्यैः प्रशस्यते कषाय इति ।

अथ ता पेया वक्तुमुपक्रमते ।

प्राग्लाजपेयां सुजरां सशुंठीधान्यपिप्पलीम् ॥ २६ ॥
ससैंधवां तथाम्लार्थी तां पिबेत्सह दाडिमाम् ।

प्राक् पूर्वं सर्वाभ्यः पेयाभ्यो लाजपेयां पिबेत् । न तु यवादिप्रकृतिजां पेयां । कीदृशीं । सुजरामल्पलाजत्वाद् यस्य शीघ्रं जरा याति तां । तथा सशुंठीधान्यपिप्पलीं शुंठ्यादिभिः सृतामिति बोध्यं । अत एव ससैंधवा-मिति पृथग् निर्दिष्टं । अन्यथा सशुंठीं धान्यपिप्पलीं सैंधवामिति निर्देशं कुर्यात् । मुनिरप्याह । लाजपेयां च सुजरां पिप्पलीं नागरैः सृतामित्यादि । ससैंधवामित्यत्र सशब्दस्य ईषत् पर्यायत्वादल्पसैंधवामिति बोध्यं । तथा आम्लार्थी यो ज्वर्याम्लं प्रार्थयते स तां पूर्वोक्तां पेयां सहदाडिमां पि-बेत् । पूर्वस्याः पेयायाः सदाडिमत्वमेवास्या विशेषः । वोपसर्जनस्येति सह शब्दस्य स भावः ।

सृष्टविड्बहुपित्तो वा सशुंठीमाक्षिकां हिमां ॥ २७ ॥

पिबेदिति वर्तते सृष्टविड्भिन्नवर्चा ज्वरी बहुपित्तो वा सशुंठमाक्षिकां हिमां पेयां पिबेन्नोष्णां नान्यथा यो ज्वरी धान्यपिप्पल्यावत्रान्याप्यौ शुंठीग्रहणात् । अत्र च शुंठ्या द्रव्येभ्योऽसंयोगान्मधुरपाकत्वादग्निमांद्यो-त्सारणोपक्षीणशक्तित्वाद् युक्तः पित्ते प्रयोगः । एवमन्यत्रापि शुंठ्याः प्रयोगे चिंत्यम् । सैंधवं तु तावन्मात्रं सर्वत्राविरुद्धमेव ।

बस्तिपार्श्वशिरःशूली व्याघ्रीगोक्षुरसाधिताम् ।

बस्त्यादिशूली व्याघ्रीगोक्षुरसाधितां पेयां पिबेत् ।

पृष्टीपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥ २८ ॥

सिद्धां ज्वरातिसार्यम्लां पेयां दीपनपाचनीम् ।

पृष्टीपर्ण्यादिसाधितां पेयां दीपनपाचनीं ज्वरातिसारानम्लां पिबेत् । दीपनी चासौ पाचनी चेति पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावः । अत्राम्लग्रहणं न कर्तव्यं । यतः सर्वत्र पेयाप्रसंगेऽम्लार्थी यो ज्वरी स दाडिमां पेयां पिबेदित्युक्तं । तस्मात्किमनेन ब्रूमः । अम्लाभिलाषी भवतु वा मा भवतु । तथाप्यम्लामेव ज्वरातिसारी पिबेदित्यस्यार्थस्य द्योतनार्थमम्लामित्युक्तम् ।

ह्रस्वेन पंचमूलेन हिक्कारुक्श्वासकासवान् ॥ २९ ॥

पंचमूलेन महता कफार्तोयवसाधिताम् ।

विबद्धवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः कृताम् ॥ ३० ॥

यवागूं सर्पिषा भृष्टां मलदोषानुलोमनीम् ।

पिबेत्सिद्धामित्यत्र वर्तते । ह्रस्वेन बृहत्यादिना पंचमूलेन सिद्धां पेयां हिध्मादिवान् पिबेत् । कफार्तो नरो बिल्वादिना महता पंचमूलेन सहयवसाधितां पिबेत् तंडुला एवात्र प्रकृतित्वेन योज्याः । यवास्तु क्वाथ एव । विबद्धं विष्टब्धं वर्चः पुरीषं यस्य स नरः सयवां यवप्रधानां पिबेत् । किंभूतां पिप्पल्यामलकैः सृतां । तथा सर्पिषा भृष्टां सम्यगाज्येन संस्कृतां । तथा मलः पुरीषादिदोषो वातादिस्तेषामनुलोमनीम् स्वमार्गप्रवृत्तिनीं ।

चविकापिप्पलीमूलद्राक्षामलकनागरैः ॥ ३१ ॥

कोष्ठे विबद्धे सरुजि

कोष्ठे विबद्धे विबद्धदोषाधिष्ठाने । तथा सरुजे चविकादिभिः साधितां पेयां पिबेत् ।

पिबेत्तुपरिकर्त्तने ।

कोलवृक्षाम्लकलशीधावनीश्रीफलैः कृताम् ॥ ३२ ॥

अस्वेदनिद्रस्तृष्णार्तः सितामलकनागरैः ।
सिताबदरमृद्वीकासारिवामुस्तचंदनैः ॥ ३३ ॥
तृष्णाच्छर्दिपरीदाहज्वरघ्नीं क्षौद्रसंयुताम् ।

तु पुनरर्थे । परिकर्तनं परिकर्तिकाछेदनमिवानुभवः स यस्यास्ति स परिकर्तिकोष्टस्तस्मिन्परिकर्तनि तु कोष्टे कोलादिभिः साधितां पेयां पिबेत् । श्रीफलं बिल्वफलं ।

कुर्यात्पेयौषधैरेव रसयूषादिकानपि ॥ ३४ ॥

पेयोद्दिष्टैरेवौषधैर्मांसरसादयोपि यथोपयोगं कर्तव्याः। तथाच संग्रहेऽध्यगीष्ट । कुर्यात् पेयौषधैरेव रसयूषादिकानपि। रसोत्र मांसरसः। यूषा मुद्गादिसंबंधिनः क्राथाः । आदिग्रहणात् पानीयमस्तुतक्रव्यंजनादयो गृह्यंते । पेयादिषु च द्रव्यपरिमाणादिकं पूर्वोक्तं सूदशास्त्रादिभ्यो नावगंतव्यं । तथा च तंत्रांतरे । पेयायूषरसाद्येषु रसाला पानकादिषु । द्रव्यमात्रां प्रयुंजीत लोकसिद्धां यथार्हत इति । यस्य पुंसो यत्परिमाणैर्द्रव्यैर्मात्रा योग्या तस्य तत्परिमाणैरेव पेयादयः कार्या इत्यर्थः। अन्ये त्वेवं मन्यंते । पेयायूषरसाद्येषु द्रव्यपरिमाणमल्पमेव कल्पयितव्यं । पानार्थे च यद् द्रव्यैः साधितं तोयमुक्तं तदल्पपरिमाणद्रव्यैरेव साधनीयं। अल्पपरिमाणेनैव द्रव्येण तत्तोयं सम्यक् पाच्यते। तथा च खारणादिरपठीत् । बहुद्रव्यो घनः क्राथः स्वच्छमल्पौषधं जलमिति। श्रपणक्रियासामान्येप्यस्योभयस्य पृथक्संज्ञाविनिर्देशो द्रव्यपरिमाणभेदादयं क्राथ इदं जलमिति । ज्वरिणां च प्रथमं यथाच्छाः पेया देयाः। तथा यूषरसा अप्यच्छा एव देया अग्निमांद्यभयात् । क्राथोप्यत एव बहुपरिमाणद्रव्यसाध्यत्वाद्घनतया तिक्तरसद्रव्यकृतोपि प्रथमं ज्वरे निषिद्धः । अस्वेदनिद्रो नरस्तृष्णार्तश्च सितादिभिः साधितां पेयां पिबेत् । किं सर्वत्र ज्वरे सर्वाः सर्वदा सर्वस्मिन्देशे पेया देया। नेत्याशंक्याह ।

मद्योद्भवे मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ।
ग्रीष्मे तयोर्वाधिकयोस्तृट्छर्दिदाहपीडिते ॥ ३५ ॥
ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्तेच पेयां नेच्छंति

मद्योद्भव इत्यादिष्वर्थेषु पेयां नेच्छंति मुनय इति शेषः । मद्येनोद्भवति यस्तस्मिन् मद्योद्भवे ज्वरे । तथा मद्यनित्ये पुरुषे । तथा कफे पित्तस्थानगते सति । तथा ग्रीष्मकाले तथा तयोर्वाधिकयोः । तथा तयोरिति पित्तकफौ परामृश्येते । पित्तकफयोश्चाधिक्ये पित्तस्थाने गते कफ इत्यतस्तयोरेव प्रकृतत्वात् । तथा तृट्छर्दिर्दाहैः समुदितैः पीडिते पुरुषे यो ज्वरस्तस्मिंश्च प्रत्येकं तु तृडार्तेऽनुज्ञातैव । अस्वेदनिद्रस्तृष्णार्तइत्युक्तेः । दाहार्तेपि सृष्टविड्बहुपित्ते चेत्याह । तथा यस्योर्ध्वंप्रवृत्ते रक्ते ज्वरस्तस्मिंश्च पेयां नेच्छंति । तेषु तर्हि किं कार्यमित्याह ।

तेषु तु ।
ज्वरापहैः फलरसैरद्भिर्वा लाजतर्पणम् ॥ ३६ ॥
पिबेत्सशर्कराक्षौद्रं

तेषु पुनर्विषयभूतेषु लाजतर्पणान् लाजसक्तून् पिबेत् । पेयावसरे । नतु यवसक्तून् पिबेत् । ज्वरापहैः । फलरसैः द्राक्षामलकादीनां ज्वरघ्नानां फलानां रसैः स्वरसैः । अथवा तद्रसैः क्वाथैः । अथवाद्भिर्जलैः क्वथितशीतलैरित्यर्थाद्गम्यते । किंभूतान् लाजतर्पणान् । सशर्कराक्षौद्रान् ।

ततो जीर्णे च तर्पणे ।
यवाग्वामोदनं क्षुद्वानश्नीयाद्भ्रष्टतंडुलम् ॥ ३७ ॥
दकलावणिकैर्यूषै रसैर्वा मुद्गलावजैः ।

ततस्तर्पणपानादनंतरं जीर्णे तर्पणे । यवाग्वां वेति । यवागूपानार्हे नरे यवाग्वां जीर्णायां क्षुद्वान् पुरुषो जातकबुभुक्षः सन् द्वितीयेन्नकाल ओदनमश्नीयात् । किंभूतं भृष्टास्तंडुला यस्मिन् । किं केवलमोदनं भुंजीत नेत्याह । दकेत्यादि । दकलावणिकैर्मुद्गकुलित्थादीनां संबंधिभिर्यूषैः क्वाथैरोदनमद्यात् । अथवाऽवस्थावशान्मुद्गलावजैरोदनमद्यात् । मुद्गलावजैरितिवक्तव्ये रसैरिति पृथङ्निर्देशो लावजरसानां प्राधान्यज्ञापनार्थं । तथा लावरसाः संस्कार्याः । संस्कारकाश्च मुद्गाः । अतएव । बहुमात्राणां लावानामल्पानां च मुद्गानामत्रोपयोगः कार्य इत्यवतिष्ठते । नातिमांसास्तनुरसा

दकलावणिकाः स्मृता इति केचिदाहुः। अन्ये त्वाचक्षते। अल्पमांसपटुस्नेहा दकलावणिकाः स्मृता इति।

इत्ययं षडहो नेयो बलं दोषं च रक्षता ॥ ३८ ॥

इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रथमो ज्वरस्य षडहो नेयोऽतिवाह्यो नान्यो ज्वरस्य संबंधीत्ययमिति निर्देशाल्लभ्यते। किं कुर्वता भिषजा षडहो नेयः। बलं रक्षता। तथा दोषं तत्काले सामं वाताद्यन्यतमं पृथक् संसृष्टं सन्निपतितं वा तज् ज्वरकारणं रक्षता तत्र तद्रक्षां कुर्वता। तथा असौ दोषः कृच्छ्रसाध्यतामसाध्यतां वा न याति। अत्र च यदि किल बलरक्षार्थं संतर्प्पणं क्रियेत। तदा संतर्पणस्यामवृद्धिहेतुत्वात्सामो दोषो वर्द्धेत। अथामदोषक्षपणार्थमपतर्पणं कुर्वीत। तदा बलहानिः स्यात्। तस्मान्मध्यमया वृत्त्यावहितेन वैद्येनोभयं रक्षतोपक्रमः कार्यो नात्रावहेला कार्येत्यर्थः।

ततः पक्केषु दोषेषु लंघनाद्यैः प्रशस्यते।
कषायो दोषशेषस्य पाचनः शमनो यथा ॥ ३९ ॥

लंघनाद्यैस्तिक्तरसान्नरसानिस्तत्कालोचितैर्ज्वरकारीसाममलपाकहेतुभिः। पक्केषु दोषेषु ततः षडहादूर्ध्वं कषायः प्रशस्यते। मुस्तापर्पटकादिः पाचनः प्राधान्येन पाचनसंज्ञया विहितत्वात्। तथा वक्ष्यमाणः कलिंगकादिरर्धश्लोकसमापनः पाचनः पंचप्रकारः शमनः प्रशस्यते। प्राधान्येन शमनसंज्ञया विहितत्वात्। तथा चाध्येष्यते तंत्रकृत्। पंचैते संततादीनां पंचानां शमना मता इति। तदेदुभयं पाचनशब्दश्रुत्याक्षिप्तो मुस्तापर्पटकादिः शमनश्रुत्याक्षिप्तः कलिंगकादिः कषायः क्वाथः प्रशस्यते। कस्य पाचन इत्याह। दोषशेषस्य। अत एव पक्केषु दोषेषु लंघनाद्यैरित्यल्पपक्केषु पक्कप्रायेष्वीषदामेषु दोषेष्विति बोध्यं। अन्यथा पक्कस्य पाचनमयुक्तमिव स्यात्। पिष्टपेषणन्यायेनानर्थकत्वात्। तथा चापक्कं यद्वस्तुजातं। तदाग्निः पचति पचतमाग्निं पाचनः पाचयति। एवं च पाचक्याभावात् किमग्निः पचतु किं वा कषायः पाचयत्वित्यनुपपन्नमेवैतत् स्यात्। यदा पुनर्मुस्तापर्पटकादिः कलिं-

गादिरन्यो वा कश्चित्कषायस्तिक्ताद्यन्यतमो वातादिदोषज्वरशांत्यर्थं प्रयुज्यते। तदा पाचनोभवन्नपि शमनसंज्ञो न पाचनसंज्ञः। ननु प्रथम एव दिने तिक्तरसकषायमनुजज्ञौ तंत्रकृत्। तथा चोवाच। घनचंदनशुंठ्यंबुपर्पटोशीरसाधितं। शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तृड्ज्वरापहमिति। तत्कथमेतदत्रोच्यते ज्वरिणः प्रसक्ततृषोवश्यं पानं किंचिद्वितरणीयं। न च मद्येक्षुरसदधिमस्त्वारनालक्षीरादीनामत्र योग्यत्वेपि ज्वरे ह्येवंविधानि निषिद्धानि तंत्रकृद्भिः शिशिरजलमथामदोषस्रोतःसंरोधाभिसादादीनावहेत् ज्वरं गाढतरं कुर्यात्। तस्मात्पानार्थे तिक्तसाधितमुष्णमंब्वनुमेने। द्रव्याणि चात्र स्वल्पमात्रयैव योज्यानीत्यनंतरमेव प्रत्यपादि। किंच ज्वरितस्तृषितो जलबन्हौषधं पातुमपि न क्षमेत। किं च कतिपयान्येव घनादीनि जलसंस्कारेण पातुमनुमतानि न सकलान्यपीति कान्यनुक्तानि किं तर्हि विशिष्टप्रभावं दर्शयति। घनादीन्येव विशिष्टप्रभावत्वं चान्यत्रापि द्रव्याणां दृष्टं। यथा शमीफलं मधुरमपि केशघ्नं। तथाम्लमामलकं पित्तकफघ्नं। सैंधवं लवणमपि चक्षुष्यमित्याद्यन्यदप्यूह्यं। तस्माद् घनादीनां पानीयसंस्कारोपयोगो नवज्वरेपि हितः।

तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे।

कषाय इति वर्तते। ज्वरस्य प्रकृतत्वात् पित्ते पित्तज्वरे तिक्तकषायकल्पनाप्रकारः प्रयोज्यः। तिक्तः पित्तविशेषेणेत्यतो विशेषनिर्देशेऽन्यदोषोत्थेपि ज्वरे तिक्तरसाधिष्ठितो द्रव्यकषायो यथावस्थं प्रयोज्यो न केवलं पित्तज्वराख्ये व्याधिदोषघ्नत्वात्। तथा तिक्तो रसो निसर्गत एव ज्वरघ्न शास्त्रेऽस्मिन्पठितः। यथा। तिक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिं कृमितृड्विषं। कुष्टमूर्छाज्वरोत्क्लेददाहपित्तकफान् जयेदिति। मुनिरप्यवोचत्। तिक्तो रसःस्वयमरोचिष्णुररोचकघ्नो विषघ्नः कृमिघ्नो मूर्छादाहप्रशमनस्तृष्णाप्रशमनस्त्वङ्मांसयोः स्थिरीकरणो ज्वरघ्न इत्यादि। तस्माद्रसेषु यथा तिक्तरसस्य ज्वरघ्नत्वं तथा नान्येषां रसानामित्यवेहि गुडूच्यादेश्च द्रव्यस्य तिक्तरसत्वादेव ज्वरघ्नत्वस्य प्रतिपादितत्वात् पुनर्यज् ज्वरघ्नत्वमुक्तं तच्छक्त्युत्कर्षायेति बोध्यं। गुडूच्यादेश्च मुनिर्गुणानाह। यथा। तिक्ता मृता त्रिदोषघ्नी ग्रा-

हिण्युष्णा रसायनी। दीपनी ज्वरतृड्दाहकामलावातरक्तनुदिति। एवमन्येषामपि द्रव्याणामाधेयसामर्थ्याद्युत्कर्षसिद्धमपि पुनरुच्यते। तत्तेषां तस्य कर्मणा शक्त्युत्कर्षार्थं बोध्यं। कटुक इत्यादि। कटुरसाधिष्ठितो ज्वरघ्नद्रव्यविशेषजः क्वाथः। कफे ज्वरे प्रयोज्यो ननु यः कश्चित्कटुकद्रव्यकषायः। सर्वस्य ज्वरघ्नत्वानुपपत्तेः। यस्माद् द्रव्यप्रभावाद्विशिष्टमेव कटुरसाधिष्ठितं। किमपि यद् द्रव्यं तज् ज्वरघ्नमिति मंतव्यं। एतदेव च तस्माच्चायं ग्रंथकृत् कफे कटुको योज्य इति जगाद।

पित्तश्लेष्महरत्वेपि कषायस्तु न शस्यते ॥ ४० ॥
नवज्वरे मलस्तंभात्कषायो विषमज्वरम्।
कुरुते रुचिल्हल्लासहिध्माध्मानादिकानपि ॥ ४१ ॥

कषायः कषायरसाधिष्ठितद्रव्यजः कषायः स पित्तश्लेष्महरत्वेपि नवज्वरे तरुणज्वरे न शस्यते। कुत इत्याह। मलेत्यादि। कषायो ह्यत्र योजितो मलस्तंभात् कारणाद्विषमज्वरं सततकादिकं कुरुते। कषायस्तंभिता हि मलाः। कोष्ठमप्रतिपन्नत्वात् सम्यक्पाकमयांतःसंधिस्रोतोलीनाः कषायपानविहितवेगा असक्तत्वाद्विषममेव ज्वरं कुर्वंति। यदि हि तेषां कषायदानेन शक्तिहानिर्न कृता स्यात्। तदा संततमेवज्वरं कुर्युः। तस्मात् स्वल्पत्वात् सततादिकं विषमज्वरं कर्त्तुमेषां युक्तं। ननु पित्तश्लेष्महरत्वेपीत्यनर्थं। यतः कषायःपित्तकफहेतिपूर्वमुक्तं। अस्त्येवैतत्। अर्थविशेषज्ञापनार्थं तु पुनरुक्तं नवज्वर एकदोषजे सन्निपातजे वातकफजे वातपित्तजे केवलं कषायो न शस्तोपि तु पित्तश्लेष्मज्वरेपि न शस्तः। तस्मात् पित्तकफजेपि ज्वरे नायं योज्य इत्यर्थः। तथा कषायोयं योजितो न केवलं विषमज्वरं करोति। यावदरुच्यादींश्च करोति। अत्रापि मलस्तंभादिति संबध्यते। तेन यद्यथादिशब्देनानियतरूपाणामनेकानां व्याधीनां ग्रहणं प्राप्तं। तथापि मलस्तंभाये व्याधय उत्पद्यंत अरुच्यादिरूपास्तेषामेवेह ग्रहणार्थमेवं संबंधः कृतः। तथा। विषमज्वरारुचिल्हल्लासहिध्माध्मानादिकानपीत्येकविभक्त्यैव निर्देशः कर्त्तुं व्यवच्छिद्य पृथङ् निर्देशो यः कृतस्तेनेदं द्योत्यते। कषायः प्रयोजितोवश्यमेव विषमज्वरं कुरुते। अरु-

च्यादीन्पुनर्नावश्यं कुरुत इति। तदेवं कषायो रसविशेषो मलस्तंभादेव नवज्वरे निषिध्यते। नतु कल्पनावशात्। तथा च मुनिः। यः कषायकषायस्तु स वर्ज्यस्तरुणे ज्वरे। न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यत इति।

सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः।
केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्य योज्यमामोल्बणे न तु॥ ४२॥

सप्ताहादनंतरमष्टमेहन्यौषधं ज्वरघ्नं यथायोग्यं सृतादिकल्पनया कल्पितं योज्यमिति केचिदेवाचार्या आहुः। अन्ये तु दशाहादूर्ध्वमौषधं मुस्तापर्पटकादिकं योज्यमाहुः। केचिदाचार्या लघ्वन्नभुक्तस्य नरस्यौषधं योज्यमित्याहुः। लघ्वन्नशब्देन मंडपेयादिकं भण्यते। ओदनतस्तस्य लघुत्वोक्तेः। लघ्वन्नं भुक्तं येनासौ लघ्वन्नभुक्तः। आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठांतस्यापरनिपातः। परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमेवेति सर्वमेतत् प्रमाणमवस्थावशेन प्रयोगार्हत्वात्। आमोल्बणे तु नामाधिकज्वरिणि पुरुषे पुनरौषधं ज्वरघ्नं मुस्तापर्पटकादिकं षडहादूर्ध्वं सप्ताहाद्दशाहाद्वा न योज्यं। किमिति चेत्याह।

तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदये यतः॥
दोषेथवातिनिचिते तंद्रास्तैमित्यकारिणि॥ ४३॥
अपच्यमानं भैषज्यं भूयो ज्वलयति ज्वरम्।

तीव्रज्वरेण परितस्य ज्वरिणः पुंसो दोषवेगोदये दोषस्यामाद्याख्यस्योल्बणस्य वेगो मुस्ता च पर्पटकादिनोक्लेशाद्दोषवेगस्तस्योदयः प्रादुर्भावः दोषवेगोदयः। अथ चोल्बणामस्य वातादेर्दोषस्य वेगोदयस्तस्मिन्दोषवेगोदये सति। अथवा तथैव दोष आमाख्येऽतिनिचितेऽतिशयेन संचयं प्राप्ते वातादौ वा दोष उल्बणे। अत एव तंद्रास्तैमित्येऽवश्यं करोति। तस्मिंस्तंद्रास्तैमित्यकारिणि यतो यस्मात्तदानीमामच्छन्नतया पावकेनापच्यमानं भैषज्यमौषधं मुस्तापर्पटकादि सृतादिकल्पनाकल्पितंतदौषधं प्रयुक्तं भूयः पुनरपि ज्वरं ज्वलयत्युत्तेजयति। न शमयति। तस्मादामोल्बणे ज्वरे न षडहादूर्ध्वं नापि सप्ताहान्नच दशाहादूर्ध्वं भैषज्यं योज्यं। कदा तर्हि योज्यमित्याह।

मृदुज्वरो लघुर्देहश्चलिताश्च मला यदा ॥ ४४ ॥
अचिरज्वरितस्यापि भेषजं कारयेत्तदा ॥

मृदुज्वर उपद्रवमृदुतया । लघुः पटुर्देहः । चलिता मला मूत्रपुरीषादयः । मृदुज्वर इत्यादिलक्षणावस्था यदा भवति तदाऽस्यामवस्थायामचिरज्वरितस्याप्यनतिक्रांतषडहस्यापि भैषज्यं योज्यं । अपिशब्दात् किं पुनः षडहातीतज्वरितस्यैवंलक्षणायामवस्थायामुत्पन्नायां तदौषधं च योज्यमित्येवं व्याध्यवस्था कालतो गरीयसीत्युक्तं भवति ।

अथ तदौषधमाह ।

मुस्तया पर्पटं युक्तं शुंठ्या दुस्पर्शयापि वा ॥ ४५ ॥
पाक्यं शीतकषायं वा पाठोशीरं सवालकम् ।
पिबेत्तद्वच्च भूनिंबगुडूचीमुस्तनागरम् ॥ ४६ ॥

मुस्तया सह पर्पटं युक्तमथवा शुंठ्या धन्वयासेन युक्तं पाक्यं शृतं शीतकषायं शीतकल्पनाकल्पितं वा कृत्वा पिबेदिति वक्ष्यमाणेन संबंधः । पाठा चोशीरं वालकेन सह शृतं शीतं वा पिबेत् । स्वरसकल्कफांटाख्य कल्पनाभ्यः शृतः शीतस्य कल्पनाद्वयकल्पितस्यास्य तथा सामर्थ्यस्य दृष्टत्वादेतत्कल्पनायुगलमुपन्यस्तवान् । वा समुच्चये भिन्नक्रमः । तद्वदित्यादि न केवलं मुस्तापर्पटकं पिबेत् । तथा पाठोशीरं सवालकं पिबेयावद्भूनिंबं गुडूचीमुस्तानागरमपि पिबेदिति ।

यथायोगमिमे योज्याः कषाया दोषपाचनाः ।
ज्वरारोचकतृष्णास्यवैरस्यापक्तिनाशनाः ॥ ४७ ॥

इमे पूर्वोक्ता मुस्तापर्पटकादयः कषाया यथायोगं योगानतिक्रमेण योज्याः । कषायो यस्मिन् ज्वरे दातुं युक्तः स तत्र योज्य इति यथायोगं योज्याः । किंक्रिया एते स्युरित्याह । दोषपाचनाः दोषस्यामाख्यस्य पक्कमायस्य पाचनाः । तंत्रांतरे चोक्तं । मयुक्तं पाचयेदामं यत्तत्पाचनमुच्यते । पित्तादिभिरामस्य यत्स्यात्तच्छमनं मतमिति । अत्र मुस्तापर्पटस्य

पूर्वमुपन्यासो ज्वरनाशनेभ्योऽन्येभ्योऽस्य मुस्तापर्पटस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थः। तथा चाचार्योग्र्याणां मध्ये मुस्तापर्पटकं ज्वर इति निर्देक्षते तस्मान्मुस्तापर्पटस्यैव ज्वरनाशने ज्यायस्त्वमित्यवेहि व्याधिप्रतिपक्षत्वात्।

कलिंगकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ ४८ ॥
पटोलं सारिवा मुस्ताः पाठाः कटुकरोहिणी।
पटोलं निंबत्रिफलामृद्वीकामुस्तवत्सकाः ॥ ४९ ॥
किराततिक्तममृता चंदनं विश्वभेषजम्।
धात्रीमुस्तामृताक्षौद्रमर्धश्लोकसमापनाः ॥ ५० ॥
पंचैते संततादीनां पंचानां शमना मताः।

कलिंगकादयोरर्धश्लोके समापनं येषां तेऽर्धश्लोकसमापनाः पंचैते पंचानां संततादीनां यथासंख्यं शमना मताः। मुनीनामिति शेषः।

दुरालभाऽमृता मुस्ता नागरं वातजे ज्वरे ॥ ५१ ॥
अथवा पिप्पलीमूलगुडूची विश्वभेषजम्।
कनीयः पंचमूलं च

दुरालभादि पाचनं वातजे ज्वरे। अथवा पिप्पल्यादिकं वातजे ज्वरे। कनीयो बृहत्यादिकं पंचमूलं च वातजे ज्वर इति योज्यं।

पित्ते शक्रयवा घनम् ॥ ५२ ॥
कटुका चेति सक्षौद्रं मुस्तापर्पटकं तथा।
सधन्वयासभूनिंबं

पित्ते पित्तजे ज्वरे शक्रयवादयः समाक्षीका मताः पित्तजेऽपि मुस्तापर्पटकं धन्वयासकिराततिक्तकाभ्यां सहितं हितं।

वत्सकाद्यो गणः कफे ॥ ५३ ॥
अथवा वृषगांगेयीशृंगबेरदुरालभाः।

वत्सकमूर्वाभार्गीत्यादिः कफे मतः। अथवा वृषादिर्गांगेयी मुस्तः।

रुग्विबंधानिलश्लेष्मयुक्ते दीपनपाचनम् ॥ ५४ ॥
अभया पिप्पलीमूलशम्याककटुकाघनम् ।

रुग्विबंधादियुक्ते ज्वरेऽभयादिघनावसानं दीपनपाचनं ।

द्राक्षामधूकमधुकं रोध्रकाश्मर्यसारिवाः ॥ ५५ ॥
मुस्तामलकह्रीबेरपद्मकेसरपद्मकम् ।
मृणालचंदनोशीरनीलोत्पलपरूषकम् ॥ ५६ ॥
फांटो हिमो वा द्राक्षादिर्जातीकुसुमवासितः ।
युक्तो मधुसितालाजैर्जयत्यनिलपित्तजम् ॥ ५७ ॥
ज्वरं मदात्ययं छर्दिर्मूर्छादाहं श्रमं भ्रमम् ।
ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं च पिपासां कामलामपि ॥ ५८ ॥

द्राक्षादिरयं गणः फांटः सद्योभिषुतपूत इत्येवंलक्षणस्तथा हिमः शीतो वा रात्रि द्रवे स्थित इत्येवं लक्षणस्तथा जातिकुसुमैः सुगंधिकृतो मधुसितालाजैर्युक्तो वातपित्तज्वरं जयति । मदात्ययादींश्च ।

पाचयेत्कटुकां पिष्ट्वा कर्परेऽभिनवे शुचौ ।
निष्पीडितो घृतयुतस्तद्रसो ज्वरदाहजित् ॥ ५९ ॥

कटुकां पानीयेन पिष्ट्वा कर्परे मृद्घटखंडेऽभिनवे तथा शुचौ पाचयेत्। तस्या रसो निष्पीडितः सर्पिर्युक्तो ज्वरदाहौ जयति ।

कफवाते वचा तिक्ता पाठारग्वधवत्सकाः ।
पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा क्वाथश्छिन्नोद्भवोद्भवः ॥ ६० ॥

वातश्लेष्मणि कषायकल्पनया काल्पिता वचादयो मताः । अथवा गुडूचीसंभवः क्वाथः पिप्पलीचूर्णयुतो मतः ।

व्याघ्रीशुंठ्यमृताक्काथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
वातश्लेष्मज्वरश्वासकासपीनसशूलजित् ॥ ६१ ॥

व्याघ्र्यादिकाथः कणाचूर्णसंयुक्तो वातश्लेष्मज्वरादिजित् ।

पथ्या कुस्तुंबरी मुस्ता शुंठी कट्तृणपर्पटम् ।
सकट्फलवचाभार्गीदेवाव्हं मधुहिंगुमत् ॥ ६२ ॥
कफवातज्वरेष्वेव कुक्षिहृत्पार्श्ववेदनाः ।
कंठामयास्यश्वयथुकासश्वासान्नियच्छति ॥ ६३ ॥

पथ्यादिपाचनं सिद्धचूर्णं मधुहिंगुभ्यां द्विशाणमात्राभ्यां संयुतं कफवातज्वरेष्वेवादीन् पराकरोति ।

आरग्वधादिः सक्षौद्रः कफपित्तज्वरं जयेत् ।
तथा तिक्तावृषोशीरत्रायंतीत्रिफलामृताः ॥ ६४ ॥

आरग्वधेंद्रयवादिभिर्माक्षिकसहितः कफपित्तज्वरं जयति । तथा तिक्तादयः कफपित्तज्वरं घ्नंति ।

संनिपातज्वरे व्याघ्री देवदारुनिशाघनम् ।
पटोलपत्रांनिबत्वक्त्रिफलाकटुकायुतम् ॥ ६५ ॥

संनिपातज्वरे व्याघ्र्यादिकटुकांतं पाचनं ।

नागरं पौष्करं मूलं गुडूचीकंटकारिका ।
सकाशश्वासपार्श्वार्तौ वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ॥ ६६ ॥

नागरादिपाचनं वातश्लेष्माधिके ज्वरे कासादीन्निहंति ।

मधूकपुष्पे मृद्वीका त्रायमाणा परूषकम् ।
सोशीरतिक्ता त्रिफला काश्मर्यं कल्पयेद्धिमम् ॥ ६७ ॥
कषायं तं पिबन् काले ज्वरान्सर्वान्व्यपोहति ।

मधूकपुष्पादिकं काले शास्त्रोक्ते शीतकषायं पिबन् ज्वरान्सर्वानेकदोषद्विदोषत्रिदोषजानपोहति । उपसर्गादस्यत्त्यूहेवाच्यमिति परस्मैपदं ।

जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्धन्वयवासकम् ॥ ६८ ॥
बद्धविट् कटुकाद्राक्षा त्रायंती त्रिफलागुडान् ।

जाती पल्लवा। आमलकानि मुस्तं धन्वयासकं। तद्वत्पूर्ववच्छीतकषायं कल्पयित्वा पिबेत्सर्वान् ज्वरान्हंति। धन्वयवासकं चेति। चशब्दोत्र लुप्तो द्रष्टव्यः। तदेतैश्चतुर्भिर्द्रव्यैरेतत् पाचनं। केचित्तु धन्वयवासकं पृथगेवेच्छंति तस्मादेतत्कृतोपि कषायः पूर्ववद्बोध्यः। तथाच बद्धविट्पुरुषः कटुकादिकं कषायं पिबेदिति वर्त्तते नतु हिममिति। शीतस्य मलस्तंभहेतुत्वादस्य चौषधस्य शोधनरूपत्वाद्गुडा सुधा गुड इत्यन्ये।

जीर्णौषधोन्नं पेयाद्यमाचरेच्छ्लेष्मवान्नतु ॥ ६९ ॥
पेया कफं वर्धयति पंकपांसुषु वृष्टिवत्।

जीर्णं परिणतमौषधं यस्य स जीर्णौषधः सन् पेयाद्यमेव पूर्वोक्तमन्नं भुंजीत। अद्यत इत्यन्नमिति कृत्वा पेयादेरप्यन्नत्वं। आदिशब्देन यूषादिग्रहः। नच सर्वः कश्चित्पेयादिकमाचरेदित्याह श्लेष्मवान्नतु। जीर्णौषधोपि श्लेष्मवान्नरः पेयादिकं नाश्नीयात्। किमित्याह। पेयेत्यादि। यतः पेया कफं वर्धयति। विलीनरूपस्य कफस्य स्त्यानभावतामुत्पादयति। स्थानविशेषमुपर्युपरि भावयतो यदा यमुत्पादयति न तु सा कफं साक्षाद्वर्धयति वर्धयतेरर्थोऽनेकार्थत्वाद्धातूनामिति। एष एवार्थोनुरूपतंत्रकारदृष्टांतदर्शनादवगम्यते तथाचाह। पंकं पांसुषु वृष्टिवदिति। यथा पांसुषु वृष्टिः पतति नतु पंकं वर्धयतीति शिथिलरूपतां पांसूनामपास्य निबिडरूपतामिव तेषामुत्पादयति। न पांसुनवृष्टिर्वर्धयत्याधिक्यं नयति। न वर्धयतेरत्रार्थस्तंत्रकारस्यार्थ एवं विवक्षतो भविष्यतः। तदानीमत्रैवं स्पष्टमेव दृष्टांतमदर्शयिष्यत। यथा पेया कफं वर्धयति यथा वृष्टिर्नदीजलमिति।

तच्च तंत्रकारोऽमुनैवानुसारेणाह।

श्लेष्माभिष्पन्नदेहानां मतः प्रागपि योजयेत् ॥ ७० ॥
यूषान् कुलत्थचणकदाडिमादिकृतान् लघून्।
रूक्षांस्तिक्तरसोपेतान् हृद्यान् रुचिकरान् पटून् ॥ ७१ ॥

अभिष्पन्न इति। अभिपूर्वात्स्पंदः स्रवणार्थो व्युत्पादितः। श्लेष्मणांस्तु निरूपेणैवाभिष्पन्नः क्लिन्न इव देहो येषां ते श्लेष्माभिष्पन्नदेहास्तेषाम

तो ज्वरिणां प्रागपि प्रथमपथ्यावसरेऽपि यूषान् योजयेदित्यपि शब्दस्यार्थः। किंभूतान् यूषान् । कुलत्थादिकृतान् । तथा लघून् । न कुलत्थादीनां लघुत्वात्तत्कृता यूषा लघव एव भविष्यंति । तत्किं लघूनित्यनेनात्रोच्यते। शिंबिधान्यानां मध्ये गुरवोपि राजमाषादयः संति तन्निवृत्त्यर्थमेतत्। अपि च। लघूनित्यनेन यूषप्रकृतिद्रव्यैरल्पपरिमाणैः कृतानि द्योतयति। यतोऽल्पपरिमाणैः कुलत्थादिभिः कृता लघुतराः स्युस्तस्माल्लघूनिति युक्तं। तथा रूक्षान् घृतभर्जनकादिरहितान् तथा तिक्तरसयुक्तान् तथा हृद्यानिष्टरसगंधवर्णस्पर्शयुक्तत्वाच्चेतस आह्लादकरान् । तथा रुचिकरान् । ज्वरिणोऽन्यस्य वा रोचिष्णून् तथा पटून् सलवणान् ।

रक्ताद्याः शालयो जीर्णाः षष्टिकाश्च ज्वरे हिताः ।

रक्ताद्या रक्तो महान् सकलम इत्यादयः । तथा षष्टिका व्रीह्यादयोऽपि जीर्णाः पुराणा हिताः पथ्याः ।

श्लेष्मोत्तरे वीततुषास्तथा वाट्यकृता यवाः ॥ ७२ ॥

श्लेष्मोत्तरे प्रभूते श्लेष्मणि ज्वरे वीततुषा अपनीतत्वचो यवाश्च पथ्याः। कीदृशा वाट्यकृता भृष्टविदलीकृता इत्यर्थः ।

ओदनस्तैः शृतो द्वित्रिःप्रयोक्तव्यो यथायथम् ।
दोषदूष्यादिबलतो ज्वरघ्नक्काथसाधितः ॥ ७३ ॥

ओदनस्तैरक्तशाल्यादिभिः पूर्वोक्तैश्च कृतो ज्वरिणो यथायथं यो यस्योदानयोग्यः स तस्य प्रयोक्तव्यः। किंभूतः द्वित्रिःशृतो द्वौ वारौ त्रीन् वारान् जलं दत्त्वा धौतशृतः। कथं प्रयोज्यः । दोषदूष्यादिबलेन ज्वरघ्नैर्ज्वरापहैर्द्रव्यैः क्काथं कृत्वा तेन क्काथेन साधितो दोषस्य वातादेर्बलं तथा दूष्यस्य रसादेर्बलमपेक्ष्यादिग्रहणाद्देशकालवयःसत्वसात्म्यशरीराहारबलं गृह्यते । एकाहादिकानां ज्वरिणामकृतपेयानामेव कुलत्थमुद्गचणकादियूषा उक्ताः। संप्रति सामान्येन ज्वरिणां कृतपेयानां यूषादीनाह ॥

मुद्गाद्यैर्लघुभिर्यूषाः कुलत्थैश्च ज्वरापहाः ।

मुद्गाद्यैः शिंबिधान्यैर्लघुभिः कृता यूषास्तथा कुलत्थैः कृता यूषा ज्वरघ्नाः । मुद्गाद्यैरित्यादिः प्रकारे । तेन मुकुष्टमुद्गमाषचणककुलत्थमकुष्टमसुरादयो गृह्यंते । मुद्गशब्दस्यादौ निर्देश इदं बोधयति । यूषसाध्ये व्याधौ बाहुल्येन मुद्गयूषः कार्यो मुद्गानां पथ्यतमत्वात् । तथाचोवाच मुनिः । मुद्गः शिंबिधान्यानां पथ्यत्वे श्रेष्ठतम इति । ननु मुद्गाद्यैरित्यादिशब्देनैव कुलत्था गृहीता एव किं पृथग्निर्देशेन ब्रूमहे । कुलत्थयूषस्य ज्वरविषये विरलः प्रयोगः कार्य इति सूचयितुं पृथक्कृतो निर्देश इति । तथा च कुलत्था एवंगुणाः । उष्माः कुलत्थाः पाकेऽम्लाः शुक्राश्मश्वासपीनसान् । कासार्शःकफवातांश्च घ्नंति पित्तास्रदाः परं । इत्येवमुष्णत्वादम्लविपाकित्वादतिपित्तास्रकारित्वात्कुलत्थानां यूषो बहुद्रव्यपरिमाणो बहुमात्रो युक्तो ज्वरस्य न शांतये संपद्यते । प्रत्युत वृद्धये स्यादिति संभाव्यते पित्तविरुद्धत्वात् । तस्मादल्पपरिमाणद्रव्यसाधितोऽल्पमात्रया कुलत्थयूषः श्लेष्माद्युपशमकृद्यावन्मात्रः स्यात्तावानेव प्रयोज्यत इति स्थितं ।

> कारवेल्लककर्कोटबालमूलकपर्पटैः ॥ ७४ ॥
> वार्ताकनिंबकुसुमपटोलफलपल्लवैः ।
> अत्यंतलघुभिर्मांसैर्जांगलैश्च हिता रसाः ॥ ७५ ॥
> व्याघ्रीपरूषतर्कारीद्राक्षामलकदाडिमैः ।
> संस्कृतापिप्पलीशुंठीधान्यजीरकसैंधवैः ॥ ७६ ॥

कारवेल्लकादिभि रसा ज्वरे हिताः । मुनिस्तु कारवेल्लकादीनां शाकत्वमेवेच्छति । खारणादेरप्युक्तं । पटोलं सफलं निंबं कर्कोटककटिल्लकं । शाकं पर्पटकं च स्यादिति । तथा जांगलैर्जांगलदेशप्राणिजैस्तदभावात्तत्तुल्यैरन्यदेशप्राणिजैरपि मांसैर्हिता रसा व्याघ्र्यादिभिः संस्कृतास्तथा पिप्पल्यादिभिः संयुता इति वक्ष्यमाणेन संबंधः संस्कारमात्रयोगभाजाः पिप्पल्यादयोऽत्र योज्या इत्यर्थः ।

> सितामधुभ्यां प्रायेण संयुता वा कृताकृताः ।

प्रायेण केचिदेव सितामधुभ्यां युक्ता अवस्थावशान्न तु सर्व एव । किं-

भूता रसा यूषाश्चैवंविधाः कार्याः । कृताकृताः । दाडिमाजाजिशुंठ्याद्यैरपि संस्कृता यूषा रसाश्च कृताः । विपरीतास्त्वतोऽकृताः ।

अनम्लतक्रसिद्धानि रुच्यानि व्यंजनानि च ॥ ७७ ॥
अच्छान्यनलसंपन्नानि ।

अनम्लेन तक्रेण सिद्धानि । तथा रुच्यान्यभ्यवहर्तुमभिलषितानि । तथाऽच्छानि तनूनि न घनानि । तथाऽनलसंपन्नानि वन्हिपक्वानि । केचिद्वितक्रमपक्वमेवाच्छीकृत्य च संस्कृत्य शुंठीजीरकादिनाभ्यवहरंति । तन्निषेधायैतदुक्तं । एवंविधानि व्यंजनानि तेमनानि रसकषायाण्योदनेन सहाभ्यवहर्तव्यानि ।

अनुपानेपि योजयेत् ।
तानि क्वथितशीतं च वारि मद्यं च सात्म्यतः ॥ ७८ ॥

अनुपानेप्यातुरस्य पश्चात्पानेपि तानि योजयेत् । तथा क्वथितशीतं च वारि । मद्यं च सात्म्यतः सात्म्यवशादनुपानेपि योजयेत् ।

सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनांते भोजयेल्लघु ।
श्लेष्मक्षयविवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ॥ ७९ ॥

सज्वरं नरं दिनांते भोजयेदथवा ज्वरमुक्तमचिरकालज्वरत्यक्तं । किंभूतं भोजनं भोजयत् । लघुमात्रया स्वभावादुभयथा यल्लघु किमित्यस्मिन् काले भोजयेत्याह । श्लेष्मेत्यादि । तदा तस्मिन्दिनांताख्ये काले यस्तेन विवृद्ध ऊष्मा स्वभावो यस्यानलस्य जठराग्नेरसौ श्लेष्मक्षयविवृद्धोष्माऽनलः । अत एव बलवान् तदा पक्तुं शक्तः ।

यथोचितेऽथवा काले देशसात्म्यानुरोधतः ।
प्रागल्पवन्हिर्भुंजानो न ह्यजीर्णेन पीड्यते ॥ ८० ॥

अथवा यथोचिते काले सज्वरं ज्वरमुक्तमातुरं भोजयेत् । यस्य यस्य य उचितः सात्म्य आहारकालस्तस्मिन् भोजयेत् । यथोचिते हि काले प्रायः क्षुदुपगमो जायते । कथं भोजयेदित्याह । देशेत्यादि । देशसात्म्यव-

शान्तं भोजयेदेव । नन्वेवं सति यस्य पूर्वाण्हे काले भोजनमुचितं तदा तस्य भोजने दीयमाने को गुणः स्यादित्याह । मागित्यादि । यस्मादल्पवह्निर्मंदाग्निः पूर्वाण्हे भुंजानोऽजीर्णेन न पीड्यते न बाध्यते । अधुना सर्पिःपानकालं निरूपयति ।

कषायपानपथ्यान्नैर्दशाह इति लंघिते ।
सर्पिर्दद्यात्कफे मंदे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ ८१ ॥
पक्केषु दोषेष्वमृतं तद्विषोपममन्यथा ।
दशाहे स्यादतीतेपि ज्वरोपद्रववृद्धिकृत् ॥ ८२ ॥
लंघनादिक्रमं तत्र कुर्यादाकफसंक्षयात् ।

कषायस्य मुस्तापर्पटकादेः पानं कषायपानं तेन । तथा पथ्यान्नैः पेयायूषादिभिर्दशाह इत्यनेन प्रकारेण लंघितेऽतिक्रांते । तथेति प्रायेण क्षीणः कफः संभाव्यतेऽतो दशाहे लंघित इत्युक्तं । आमज्वरसंज्ञानिवृत्तिस्तु षडहादूर्ध्वं सप्तमे ह्यष्टमे वाऽहनि ज्वरस्य जायते। तथा च मुनिः। सप्ताहेन हि पच्यंते सप्तधातुगता मलाः । निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोष्टमेऽहनीति । तस्मात्कषायपानपथ्यान्नैरित्यादितो दशाहे लंघिते कफे मंदे क्षीणप्राये सर्पिर्दद्यात् । किंभूते ज्वरे । वातपित्तोत्तरे वातपित्ताधिके । अस्यामवस्थायां पक्केषु निरामेषु वातादिदोषेषु सर्पिर्दद्यात् । पक्केषु सर्पिर्दत्तममृतं महागुणमित्यर्थः । अन्यथा पुनरपक्केषु दोषेषु कफोत्तरे तत्सर्पिर्दत्तं विषोपमं विषतुल्यं दशाहेतिक्रांतेपि स्यादतोस्यामवस्थायां सर्पिर्दत्तं ज्वरस्य तदुपद्रवाणां च वृद्धिं करोति । तस्मादस्यामवस्थायां सर्पिःपानमयुक्तं । तत्र कफोत्तरे ज्वरे सति लंघनादिक्रमं कुर्यात् । कियंतं कालमाकफसंक्षयाद्यावत्कफस्य ज्वरकारिणोधिकस्य संक्षयः सम्यक् क्षयः । न धातुक्षयोपि यावद्यतः कफज्वरेपि विडंगादिसर्पिर्वक्ष्यति ।

अथ जीर्णज्वरचिकित्सामाह ।

देहधात्वबलत्वाच्च ज्वरो जीर्णोनुवर्त्तते ॥ ८३ ॥

जीर्णः पुराणो ज्वरो दीर्घकालमनुवर्त्ततेऽनुबध्नाति । कुतः । देहधात्व-

बलत्वात् । देहधातवस्तदारंभका रसरुधिरादयः । देहग्रहणाद्वातपित्तश्लेष्माणोपि धारणाद्धातव उच्यंते । देहधातूनामबलत्वं स्वल्पत्वं । तस्माच्च जीर्णो ज्वरोनुबधाति । तत्स्वभावमात्रादेवेति चशब्दस्यार्थः । जीर्णज्वरस्य शांत्यर्थं देहबलाधानार्थं च सर्पिःपानं हितमिति प्रतिपादयन्नाह ।

रूक्षं हि तेजो ज्वरकृत्तेजसा रूक्षितस्य च ।
वमनस्वेदकालांबुकषायलघुभोजनैः ॥ ८४ ॥
यः स्यादतिबलो धातुः सहचारी सदागतिः ।
तस्य संशमनं सर्पिर्दीप्तस्यैवांबुवेश्मनः ॥ ८५ ॥

रूक्षं यत्तेजस्तज्ज्वरकृत् । रूक्षमिति वचनाद्देहोष्मा जाठरोनलो गृह्यते । तस्यैव ज्वरकृतत्वात्तथोक्तं । मलास्तत्रस्वैःस्वैर्दुष्टा इत्यादिं यावज्ज्वरं निवर्त्तयंति । तेजसेत्यादि । जाठरानलस्यैव ज्वरकृतत्वेन ज्वरकृता रूक्षेण तेजसा रूक्षितस्य च पुंसः सर्पिः संशमनं । च शब्दाच्चान्यस्यापि । अत एवाह । वमनेत्यादि । वमनादिभी रौक्ष्यकृद्भिः कृतैस्तदानीं यः स्याद्भवेदतिबलः प्रवृद्धत्वादतिसमर्थो धातुः । को धातुः । सहचारी यः सहचरति तच्छीलो वाताख्यो धातुरग्निना सह चरति । नन्वेवं परस्परसहचरभावत्वेऽग्निरपि वायुना सह चरति ततोऽग्निस्वभावत्वात्पित्ताख्योपि धातुरिह सहचारी प्राप्तस्तन्निवृत्त्यर्थं सदागतिरित्याह । सदागतित्वं वायोरेवान्वर्थत्वेनोपपद्यतइति पित्तस्याग्रहणं । किं कस्य । यथा संशमनमंबुवेश्मनो ग्रहस्य दीप्तस्य ज्वलितस्य जलं यथा ।

वातपित्तजितामग्र्यं संस्कारमनुरुध्यते ।
सुतरां तत्ध्यतो दद्याद्यथा स्वौषधसाधितम् ॥ ८६ ॥

यस्माद्घृतं सर्वेषां वातपित्तजितामग्र्यं यथा न तथाऽन्यान्यौषधानि वातपित्तजितीत्यत एव प्रागभ्यधात् । सर्पिर्दद्यात्कफे मंदे वातपित्तोत्तरे ज्वर इत्यादि । यस्माच्च घृतं संस्कारमनुरुध्यतेऽनुवर्तते । गुणांतराधानं संस्कारं । ननु यथा घृतं स्वशैत्यमजहदेव संस्कारमनुवर्त्तत इत्येतच्च स्नेहविधौ प्रतिपादितमेव । अमुमेव च न्यायमंगीकृत्य मुनिरप्यवोचत् । ना-

न्यस्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्त्तते । यथा सर्पिरतः सर्पिःसर्वस्नेहोत्तमं मतमिति । हि यस्मात् सुतरां संस्कारमनुरुध्यते घृतं तस्माद् घृतं जीर्णे वातपित्तोत्तरे निर्विकल्पं दद्यात् । कीदृशं । यथा स्वौषधसाधितं । यथायथं व्याधिप्रतिपक्षैरौषधैः पक्कं ।

विपरीतं ज्वरोष्माणं जयेत्पित्तं च शैत्यतः ।
स्नेहाद्वातं घृतं तुल्यं योगसंस्कारतः कफम् ॥ ८७ ॥

घृतं विपरीतं ज्वरोष्माणं जयेत् । ज्वरनिवर्तक ऊष्मा जाठरोनलो रूक्षतीक्ष्णादिगुणः स पक्तिस्थानान्निरस्तो ज्वरनिवर्तको घृतस्य स्निग्धशीतत्वादिगुणयोगाद्विपरीतः । एवं विपरीतं ज्वरोष्माणं घृतं जयेत्पित्तं च । शैत्यतः शैत्याद् घृतं जयेन्नस्नेहात् । पित्तं सस्नेहमिति वचनात् । स्नेहास्निग्धत्वाद् घृतं वातं जयेन्नतु शैत्यात् । शीतोऽनिल इति वचनात् । कफं स्निग्धशीतत्वादिना तुल्ययोगसंस्काराभ्यां जयेत् । योगो युक्तिः । कफज्वरहरैर्द्रव्यैः सह योजनात्संस्कारो गुणादिधानं । योगश्च संस्कारश्च योगसंस्कारौ ताभ्यां घृतं कफं जयेत् । ननु विपरीतं ज्वरोष्माणं घृतं जयेदिति न घटते । घृतस्याग्निवृद्धिहेतुत्वात् । तथा च वक्ष्यति । स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्बलानलदीपनं । नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपीति । अत्राचक्ष्महे । घृतं स्नेहनत्वदीपनत्वाभ्यां वातशमनं कुर्वज्ज्वरोष्माक्षेपत्वं वातस्य विनिवार्य ज्वरोष्मणोपि रौक्ष्यतैक्ष्ण्यादियुतस्य घृतं विपरीतगुणत्वाच्छमं करोति न वृद्धिं । ननु यथा स्नेहाद्वातं शमयाति तथा तत एवं स्नेहात्किमिति घृतं समानगुणत्वान्न पित्तं शमयति । ब्रूमः । जीर्णज्वरे लंघनादिभिरतिरूक्षेण ज्वरोष्मणा पित्तं रूक्षमेव संपन्नं स्नेहभागपरिक्षयान्न स्नेहमतः कथं कृत्वा त्वरयेत्तच्च घृतं पित्तमेव शमयति न वातं कोपयति । द्रव्यप्रभावत्वात्संस्नेहनत्वाच्च ।

पूर्वे कषायाः सघृताः सर्वे योज्या यथामलम् ।

पूर्वे कषायाः । प्रागुक्तानि पाचनानि सहघृतेन यथादोषं प्रयुंज्यात् । कथं । यथामलं दोषानतिक्रमेण ।

त्रिफलापिचुमंदत्वङ्मधुकं बृहतीद्वयम् ॥ ८८ ॥
समसूरदलं क्वाथः सघृतो ज्वरकासहा ।

त्रिफलादीनि मसूरदलानि चैषः क्वाथो घृतेन सहोपयोजितो ज्वरकासहा स्यात् ।

पिप्पलींद्रयवधावनितिक्तासारिवामलकतामलकीभिः ॥ ८९ ॥
बिल्वमुस्तहिमपालतिसेव्यैर्द्राक्षयातिविषया स्थिरया च ।
घृतमाशु निहंति साधितं ज्वरमग्निं विषमं हलीमकम् ॥ ९० ॥
अरुचिं भृशतापमंसयोर्वमथुं पार्श्वशिरोरुजं क्षयम् ।

पिप्पलीत्यादिभिर्द्रव्यैः कल्कीकृतैर्घृतचतुर्थांशैस्तोयेन चतुर्गुणेन घृतापेक्षया साधितं घृतमाशु ज्वरं हंति विषमाग्न्यादींश्च ।

तैल्वकं पवनजन्मनि ज्वरे योजयेत्त्रिवृतया वियोजितम् ॥९१॥
तिक्तकं वृषघृतं च पैत्तिके यच्च पालनिकया सृतं हविः ।

तैल्वकं घृतं वातव्याधिचिकित्सितोक्तं त्रिवृतया रहितं पिबेत् । पैत्तिके ज्वरे तिक्तकं कुष्टचिकित्सितोक्तं तथा वृषघृतं रक्तपित्तचिकित्सितोक्तमत्रैव वा वक्ष्यमाणं योजयेत् । पालनिकया त्रायंत्या यद्घृतं पक्वं तच्च पित्तज्वरे योजयेत् ।

विडंगसौवर्चलचव्यपाठाव्योषाग्निसिंधूद्भवयावशूकैः ॥ ९२ ॥
पलांशकैः क्षीरसमं घृतस्य प्रस्थं पचेज्जीर्णकफज्वरघ्नम् ।

विडंगादिभिः पलप्रमाणैर्घृतप्रस्थं क्षीरतुल्यं चतुर्गुणजलं पचेत् । तच्चोपयुक्तं जीर्णकफज्वरं हंति ।

गुडूच्या रसकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च ॥ ९३ ॥
मृद्वीकाया बलायाश्च स्नेहाः सिद्धा ज्वरच्छिदः ।

गुडूच्यादीनां पंचानां पृथक् पृथग्रसकल्काभ्यां सिद्धाः पंचस्नेहा ज्वरच्छिदो जीर्णज्वरघ्नाः स्युरित्यर्थः ।

जीर्णे घृते च भुंजीत मृदुमांसरसौदनम् ॥ ९४ ॥
बलं ह्यलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदम् ।

घृते च परिणते सति मृद्वतीक्ष्णमांसरसाशनं भुंजीत । हि यस्मादलं बलं जातं दोषहरं भवति । तच्च रसाशनमतिशयेन बलकरं स्यात् ।

कफपित्तहरा मुद्गकारवेल्लादिजा रसाः ॥ ९५ ॥
प्रायेण तस्मान्न हिता जीर्णे वातोत्तरे ज्वरे ।
शूलोदावर्तविष्टंभजनना ज्वरवर्द्धनाः ॥ ९६ ॥

अत एव तस्मात्कारणान्मुद्गकारवेल्लादिरसाः कफपित्तहरा जीर्णज्वरे वातोत्तरे प्रायेण न हितास्तेह्युपयुक्ताः शूलादिकृतो ज्वरवर्द्धनाश्च स्युः ।

न शाम्यत्येवमपि चेज्ज्वरः कुर्वीत शोधनम् ।
शोधनार्हस्य वमनं प्रागुक्तं तस्य योजयेत् ॥ ९७ ॥
आमाशयगते दोषे बलिनः पालयन् बलम् ।

एवमपि कृते सति यदि ज्वरो न शाम्यति तदा शोधनार्हस्य नरस्य प्रागुक्तं पिप्पलीभिर्युतान्गालानित्यादिकं वमनं योजयेत् । कदा दोषेऽऽमाशयगते सति बलवतः पुंसो वमनं योजयेद्बलं पालयन् रक्षयन् ।

पक्वे तु शिथिले दोषे ज्वरे वा विषमद्यजे ॥ ९८ ॥
मोदकं त्रिफलाश्यामात्रिवृत्पिप्पलिकेसरैः ।
सासितामधुभिर्दद्याद्व्योषाद्यं वा विरेचनम् ॥ ९९ ॥
आरग्वधं वा पयसा मृद्वीकानां रसेन वा ।

पक्वे पुनर्दोषे तथा शिथिलेऽविष्टब्धेऽथवा विषजे मद्योत्थे वा वातज्वरे मोदकं त्रिफलादिभिर्विरेचनं दद्यात् । व्योषाद्यं वा व्योषत्रिजातकांभोदकृमिघ्नामलकैस्त्रिवृत्सर्वैः समा समसिताक्षौद्रेण गुटिकाः कृता इति दद्यादथवा पयसा क्षीरेण मृद्वीकानां रसेन वाऽऽरग्वधं विरेचनं दद्यात् ।

त्रिफलां त्रायमाणं वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ॥ १०० ॥

त्रिफलां त्रायंतीं वा पयसा ज्वरी पिबेत् ।

विरिक्तानां च संसर्गी मंडपूर्वा यथाक्रमम् ।

विरिक्तानां ज्वरिणां चशब्दाद्वमितानां च यथाक्रमं क्रमानतिक्रमेण संसर्गी कर्त्तव्येत्यध्याहार्यं । मंडः पूर्वः प्रथमो यस्यां सैवं । मंडं प्रथमं दत्त्वाऽनंतरं पेयविलेप्यादयो यथाक्रमं देयाः । कृतवमनविरेचनानंतरं यः पेयाद्यवचारणाक्रमः स संसर्गीत्युच्यते ।

च्यवमानं ज्वरोत्क्लिष्टमुपेक्षेत मलं सदा ॥ १०१ ॥
पक्वेऽपिहि विकुर्वीत दोषः कोष्ठे कृतास्पदः ।
अतिप्रवर्त्तमानं वा पाचयन्संग्रहं नयेत् ॥ १०२ ॥

ज्वरेणोत्क्लिष्टमुत्क्लेशितं ज्वरोत्क्लिष्टं मलं पुरीषाख्यं. च्यवमानं पतंतमुपेक्षेत। तद्विधारणे प्रयत्नमौषधैः कुर्यान्न त्वौषधनिमित्तं । किमित्यसौ न विधीयतइत्याह । दोषः पुरीषः पुरीषाख्यो यतः पक्वः । अशब्दात्किमुतापक्वः कोष्ठ आमपक्वाशयाश्रयाख्ये कृतं गृहीतमास्पदमवस्थितिर्येन स एवंभूतो विकुर्वीत विकारं कुर्यात् । अतिप्रवर्त्तमानं वा तं मलमपक्वं पाचयन् संग्रहं नयेत् ।

नत्वाम एवं संग्रहीतव्य इत्याह ।

आमसंग्रहणे दोषा दोषोपक्रम ईरिताः ।

आमशब्दः पुरीषाख्यदोषस्यापच्यमानावस्थोपलक्षणार्थः । आमस्यापक्वस्य दोषस्य संग्रहणमामसंग्रहणं तस्मिन्नामसंग्रहे ये दोषा भवंति ते दोषोपक्रमणीयाध्याय ईरिता उक्ताः। तथा च तत्रोक्तं। उत्क्लिष्टानध ऊर्ध्वं वा न चामान्वहतः स्वयं। धारयेदौषधैर्दोषान् विधृतास्तेहि दोषदा इति । तस्मादामसंग्रहार्थमौषधं न देयं । तथामज्वरेप्यामनिर्हरणार्थमौषधं न देयमिति प्रतिपादयन्नाह ।

पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ॥ १०३ ॥
प्रसुप्तं कृष्णसर्पं स कराग्रेण परामृशेत् ।

तुर्व्यतिरेके भिन्नक्रमः। यस्तु मोहादज्ञानाद्भिषक् पापो दोषहरणमामज्वरे पाययेत्स स्वयमनर्थकारी सुप्तं कृष्णसर्पं करस्याग्रेण परामृशेत् स्पृशेत्। अतिभत्यवार्यं पश्यतैवमुक्तं तंत्रकृता। तत्रच वाक्ये रूपकाख्योलंकारस्तस्य ह्येतल्लक्षणं। तदपरमौपम्ये सति यस्मिन् स्याद्वाक्ययोर्योगः। अस्योदाहरणं। यः सेवते कुनृपतिं कुरुते बधिरस्य कर्णजापं स इति।

ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं च विरेचनम् ॥ १०४ ॥
कामं तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान्।

ज्वरेण क्षीणस्य पुंसो न हितं वमनं विरेचनं च। तर्हि कथं दोषनिर्हरणं तस्येत्याह। काममित्यादि। तस्य कामं यथेष्टं कृत्वा पयसा निरूहैर्वा मलान् हरेत्।

क्षीरोचितस्य प्रक्षीणश्लेष्मणो दाहतृड्वतः ॥ १०५ ॥
क्षीरं पित्तानिलार्त्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः।

क्षीरमुचितं सात्म्यं यस्य तस्य क्षीरोचितस्य तथा प्रकर्षेण क्षीणः श्लेष्मा यस्य तस्य प्रक्षीणश्लेष्मणस्तथा दाहश्च तृट् च ते विद्येते यस्य तस्य दाहतृड्वतः। एवं पित्तानिलाभ्यामार्तस्य पीडितस्य क्षीरं पथ्यमप्यतिसारिणोपि पथ्यं किं पुनः प्रक्षीणश्लेष्मा यस्य। तस्य क्षीरोचितस्य पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टस्य क्षीरं पथ्यमित्यपि शब्दार्थः।

तद्वपुर्लंघनोत्तप्तं प्लुष्टं वनमिवाग्निना ॥ १०६ ॥
दिव्यांबु जीवयेत्तस्य ज्वरं चाशु नियच्छति।

तच्च क्षीरं लंघनोत्तप्तं वपुर्जीवयेत्कायस्य सप्राणतामुत्पादयेत्। किं किमिव। अग्निना दावेन प्लुष्टं वनं यथांबु जीवयेत्प्ररोहयेत्तथा वपुः क्षीरमिति। लंघनशब्देनात्र सामान्यं लंघनं वाच्यवस्तु भण्यते। शरीरलाघवकरं यत्तद्द्रव्यं कर्म वा पुनः।तल्लंघनमिति ज्ञेयमित्येथैवं लक्षणं नतु विशिष्टमुपवासलक्षणं योग्यतावशात्। तस्य ज्वरिणः पुंसस्तत्क्षीरमाशु ज्वरं च नियच्छति। न केवलं वपुर्जीवयेदिति चार्थः।

संस्कृतं शीतमुष्णं वा तस्माद्धारोष्णमेव वा ॥ १०७ ॥
विभज्य काले युंजीत ज्वरिणं हंत्यतोन्यथा ।

यत एवं महागुणं क्षीरं तस्माद्धेतोः संस्कृतं द्रव्यांतरेण तथा शीतमुष्णं चेति कृत्वाऽथवा धारोष्णमेव । काले विभज्य युंजीत यथाविषयं काले प्रयोजयेत् । अतोन्यथा निरूपितात्क्षीरोपयोगविषयादन्यथाऽन्येन प्रकारेण प्रयुक्तं क्षीरं ज्वरिणं हंति ।

पयः सशुंठीखर्जूरमृद्वीकाशर्कराघृतम् ॥ १०८ ॥
शृतशीतं मधुयुतं तृड्दाहज्वरनाशनम् ।

क्षीरं शुंठ्यादियुतं शृतमनंतरं शीतं मधुयुतं तृड्दाहजिदित्यर्थः ।

तद्वद् द्राक्षावलायष्टीसारिवाकणचंदनैः ।
चतुर्गुणेनांभसा वा पिप्पल्या वा शृतं पिबेत् ॥ १०९ ॥

तद्वदिति तेनैव पूर्वोक्तेन पयसा तुल्यं तद्यथा पूर्वोक्तं शृतशीतं तृड्दाहज्वरहृत्तथा द्राक्षादिभिः शृतमनंतरं शीतं मधुयुतं तृड्जिदित्यर्थः । अथवा क्षीरं चतुर्गुणेन जलेन शृतं पिबेदथवा पिप्पल्या शृतं पिबेत् ।

कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलात्पार्श्वशूलाच्चिरज्वरात् ।
मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पंचमूलीशृतं पयः ॥ ११० ॥

पंचमूलेन शृतं क्षीरं पीत्वा कासादिभ्यो मुच्यते । मुच्यत इति कर्मकर्त्तरि तङ् । चिरज्वरो दीर्घकालानुबंधी ज्वरः ।

शृतमेरंडमूलेन बालबिल्वेन वा ज्वरात् ।
धारोष्णं वा पयः पीत्वा विबद्धानिलवर्चसः ॥ १११ ॥
सरक्तपिच्छातिसृतेः सतृट्शूलप्रवाहिकात् ।

एरंडमूलेनाथवा बिल्वेन शृतमथवा धारोष्णं क्षीरं पीत्वा पुरुषो ज्वराद्विमुच्यते । किंभूताज्ज्वरात् । विबद्धानिलवर्चसः । विबद्धे विशेषेण बद्धेऽसम्यक्प्रवर्तनादनिलवर्चसी यस्मिन्ज्वरे स बद्धानिलवर्चास्तस्माज्ज्वरा-

द्विमुच्यते । तथा रक्तं च पिच्छा च यो रक्तपिच्छाश्रावस्ताभ्यामुपलक्षिता। अतिसृतीरतीसारः सह तया वर्तते यो यस्मात्तस्मात्तथाविधाज्ज्वरात्तथा सह तृषा सहशूलेन तथा प्रवाहिकया निश्वारिकापरसंज्ञया वर्तते यस्तस्मात्तथा-विधाज्ज्वरात्प्रमुच्यते ।

सिद्धं शुंठीबलाव्याघ्रीगोकंटकगुडैः पयः ॥ ११२ ॥
शोफमूत्रशकृद्वातविबंधज्वरकासजित् ।

शुंठ्यादिभिः साधितं पयः शोफादिजित् ।

वृश्चीवबिल्ववर्षाभूसाधितं ज्वरशोफनुत् ॥ ११३ ॥

वृश्चीवादिभिः साधितं पयो ज्वरशोफनुदिति । वृश्चीवः सूक्ष्मपुनर्नवः । स्थूलपुनर्नवस्तु वर्षाभूः । पुनर्नवद्वयं बिल्वं चात्र योज्यं ।

शिंशिपासारसिद्धं वा क्षीरमाशु ज्वरापहम् ।

शिंशिपासारेण सिद्धं शृतं क्षीरमुपयुक्तमाशु न तु चिरेणज्वरत्द्दत् । क्षीरस्य श्रपणे विधिरतीसारचिकित्सितोक्तः । पयस्युत्क्वाथ्यमुस्ताविंशति-मित्यनुसारेणानुकल्प्यः । तंत्रांतरे त्वेवमुक्तं । द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् । क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरक्वाथे त्वयं विधिरिति । ननु किं वात-पित्तोत्तरे ज्वरे घृतं प्रधानमाश्रीयतां पूर्ववचनप्रामाण्यादथवा क्षीरं प्रधा-नमेतद्वचनप्रामाण्यादित्यत्र संशयः । अत्रोच्यते । उभयमपीदं घृतं क्षीरं च वात्तपित्तोत्तरे ज्वरे प्रधानमवस्थावशात्सात्म्यवशाच्च क्वचित्किंचिदुपयुज्यते।

निरूहस्तु बलं वन्हि विज्वरत्वं मुदं रुचिम् ॥ ११४ ॥
दोषे युक्तः करोत्याशु पक्के पक्वाशयं गते ।

निरूहो युक्तो दोषेपक्के तथा पक्वाशयं गते सति बलादीन् द्रागेव करोति ।

पित्तं वा कफपित्तं वा पक्वाशयगतं हरेत् ॥ ११५ ॥
स्रंसनं त्रीनपि मलान् बस्तिःपक्वाशयाश्रयान् ।

पित्तं केवलं कफपित्तं वा पक्वाशयाश्रितं स्रंसनं विरेचनं हरेत्। बस्तिः प्रयोजितस्त्रीनपि मलान्वातादयान् हरेत्। कीदृशान्। पक्वाशयमाश्रितान्।

प्रक्षीणकफपित्तस्य त्रिकपृष्ठकटिग्रहे ॥ ११६ ॥
दीप्ताग्नेर्बद्धशकृतः प्रयुंजीतानुवासनम्।

प्रक्षीणे कफपित्ते यस्य पुंसस्तथा दीप्ताग्नेर्बद्धवर्चसस्त्रिकपृष्ठकटिग्रहे सत्यनुवासनं प्रयुंजीत।

पटोलनिंबच्छदनकटुकाचतुरंगुलैः ॥ ११७ ॥
स्थिराबलागोक्षुरकमदनोशीरवालकैः।
पयस्यर्धोदके क्वाथं क्षीरशेषं विमिश्रितम्॥ ११८ ॥
कल्कितैर्मुस्तमदनकृष्णामधुकवत्सकैः।
बस्तिं मृदुघृताभ्यां च पीडयेज्ज्वरनाशनम् ॥ ११९ ॥

पटोलादिभिः क्वाथं क्षीरार्धोदके क्षीरशेषं तथा मिश्रितं। कल्कीकृतैर्द्रव्यैर्मुस्तादिभिर्मधुघृताभ्यां वा योजितं बस्तिं ज्वरनाशनं दद्यात्।

चतस्रः पर्णिनीर्यष्टीफलोशीरनृपद्रुमान्।
क्वाथयेत्कल्कयेद्यष्टीशताव्हाफलिनीफलम्॥ १२० ॥
मुस्तं च बस्तिः सगुडक्षौद्रसर्पिर्ज्वरापहः।

चतस्र इति मुद्गपर्णी माषपर्णी शालिपर्णी पृश्निपर्णीत्यादि चतस्रः पर्णिनीः फलादींश्च क्वाथयेत्। फलं मदनफलं। तथा यष्ट्यादीन् कल्कयेदित्येष सगुडादिर्बस्तिर्ज्वरहृत्।

जीवंती मदनं मेदां पिप्पलीं मधुकं वचाम् ॥ १२१ ॥
ऋद्धिं रास्नां बलां बिल्वं शतपुष्पां शतावरीम्।
पिष्ट्वा क्षीरं जलं सर्पिस्तैलं चैकत्र साधितम् ॥ १२२ ॥
ज्वरेऽनुवासनं दद्याद्यथा स्नेहं यथामलम्।

जीवंत्यादीनि द्रव्याणि स्नेहस्य चतुर्भागमात्राणि बलेन पिष्ट्वा क्षीरं

स्नेहसमं च तैलात्सर्पिषश्चतुर्गुणं जलं तैलसर्पिर्भ्याञ्चतुर्गुणमित्येकत्र साधितं पक्कमेतज्ज्वरेऽनुवासनं दद्यात्। यथा स्नेहं यथामलं यो यस्मिन् ज्वरे दोषे वातादौ यः स्नेहो योग्यस्तत्र तं दद्यात्।

ये च सिद्धिषु वक्ष्यंते बस्तयो ज्वरनाशनाः ॥ १२३ ॥

ये च बस्तयः सिद्धिषु बस्तिकल्पनाध्याये वक्ष्यंते ज्वरनाशनास्ते च देया इति शेषः।

शिरोरुग्गौरवश्लेष्महरमिंद्रियबोधनम्।
जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्यान्नस्यं विरेचनम् ॥ १२४ ॥
स्नैहिकं शून्यशिरसो दाहार्त्ते पित्तनाशनम्।

जीर्णज्वरे विरेचनाख्यं नस्यं दद्यात्। कीदृशं तन्नस्यं स्यात्। शिरसो रुजं गौरवं च श्लेष्माणं च हरति तच्छीलं तत्। तथेंद्रियाणां चक्षुरादीनां च बोधनं। तथा रुचिकृत्। शून्यशिरसः पुंसः स्नैहिकं स्नेहेन मिश्रं स्निग्धं नस्यं दद्यात्। दाहार्त्ते शिरसि पित्तहरं नस्यं दद्यात्।

धूमगंडूषकवलान् यथादोषं च कल्पयेत् ॥ १२५ ॥
प्रतिश्यायास्यवैरस्यशिरःकंठामयापहान्।

धूमादींश्च यथायोगं कल्पयेत्। किंभूतान्। प्रतिश्यायादिघ्नान्।

अरुचौ मातुलुंगस्य केसरं साज्यसैंधवम् ॥ १२६ ॥
धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धारयेत्।

अरुचौ सत्यां बीजपूरकस्य केसरं सघृतसैंधवमास्येन धारयेदितिसंबंधः। अथवा धात्र्यादीनां कल्कं धारयेत्।

यथोपशयसंस्पर्शान् शीतोष्णद्रव्यकल्पितान् ॥ १२७ ॥
अभ्यंगालेपसेकादीन् ज्वरे जीर्णे त्वगाश्रिते।
कुर्यादंजनधूमांश्च तथैवागंतुजेपि तान् ॥ १२८ ॥

त्वगाश्रितेजीर्णज्वरेऽभ्यंगादीन्कुर्याद्यथोपशयं यथासुखावहं संस्पर्शो येषां तांस्तथा शीतवीर्यैरुष्णवीर्यैश्च द्रव्यैः कल्पितांस्तथांजनधूमांश्च कुर्यात्। अंजनधूमानागंतुजेपि ज्वरे तथैव कुर्यात्। सद्योमत्वादागंतुजेप्येते अनिषिद्धा एव। तानिति पुनः कृतमतिशयार्थं। विशेषेणागंतुजेपि ज्वरे भूतविषाद्युद्भवे तान्कुर्यादित्यर्थः।

दाहे सहस्रधौतेन सर्पिषाभ्यंगमाचरेत्।

दाहे सति सर्पिषा सहस्रधौतेनाभ्यंगमाचरेत्।

सूत्रोक्तैश्च गणैस्तैस्तैर्मधुराम्लकषायकैः॥ १२९॥
दूर्वादिभिर्वा पित्तघ्नैः शोधनादिगणोदितैः।
शीतवीर्यैर्हिमस्पर्शैः क्वाथःकल्कीकृतैः पचेत्॥ १३०॥
तैलं सक्षीरमभ्यंगात्सद्यो दाहज्वरापहम्।

सूत्रोक्तैः सूत्रस्थानोदितैर्मधुराम्लकषायकैर्गणैस्तत्र मधुरो गणो घृतहेमेत्यादिः। अम्लो गणो धात्रीफलाम्लिकेत्यादिः। कषायो गणः पथ्याक्षमित्यादिः। तत्र चैतैर्मधुराम्लकषायैर्वर्गैस्तत्र दूर्वादिभिर्गणैर्दूर्वानंतेति निर्दिष्ट एकः। न्यग्रोधादिर्द्वितीयः। तृतीयस्तु पद्मकपुंड्रेत्यादिः। चतुर्थःसारिवोशीरेत्यादिः। एतैःपूर्वोक्तैर्गणैः पित्तघ्नैः शोधनादिग्रहणं संग्रहोक्तैः शीतवीर्यैर्हिमस्पर्शैर्भेषजैस्तथा स्पर्शतो वीर्यतश्च शीतैर्गणैरक्वाथाः क्वाथाः कृता अकल्ककृतास्तैः क्वाथकल्कीकृतैरेतैर्गणैस्तैलं क्षीरेण सह पचेत्। तच्च पक्वमभ्यंगान्मक्षणात्सद्यो न चिरेण कालेन दाहज्वरं जयेत्।

शिरो गात्रं च तैरेव नातिपिष्टैः प्रलेपयेत्॥ १३१॥

न केवलमेतैर्गणैस्तैलं पचेद्दाहज्वरशांत्यै यावत्तैरेव शिरो मूर्धानं गात्रं च नातिपिष्टैः किंचित्पिष्टैः प्रलेपयेत्। सुपिष्टैर्ह्येतैः प्रत्युत दाह उत्पद्यते। तथाचोक्तं। शुष्कपिष्टघनो लेपश्चंदनस्यापि दाहकृत्। त्वग्यातस्योष्मणो रोधाच्छीतकृत्त्वन्यथा गुरोः। इत्यनेनैवाभिप्रायेण शीतज्वरे वक्ष्यति तैः सुपिष्टैर्लेपयेदिति। गात्रग्रहणेनैव शिरोग्रहणे लब्धे पुनः शिरोग्रहणं विशेषार्थं। विशेषेण

शिरो लेपयेत्तस्य विशेषेण ज्वराश्रयत्वात् । तथाचोक्तं । विमुक्तस्यापि हि शिरोज्वरो यस्य न मुंचति । अविमुक्तः स विज्ञेयो ज्वरः पुनरुपैति तमिति । तस्माच्छिरसो विशेषेण लेपनार्थं पृथगुपादानं ।

तत्क्वाथेन परीषेकमवगाहं च योजयेत् ।
तथारनालसलिलक्षीरसूक्तघृतादिभिः ॥ १३२ ॥

तेषां गणानां क्वाथस्तत्क्वाथस्तेन परिषेकमवगाहं च क्वाथपूर्णायां द्रोण्यां योजयेत्तथारनालादिभिः परिषेकादि योजयेत् ।

कपित्थमातुलिंगाम्लविदारीरोध्रदाडिमैः ।
बदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टजेन वा ॥ १३३ ॥
लिप्तेंगे दाहरुग्मोहच्छर्दिस्तृष्णा च शाम्यति ।

कपित्थादिभिर्बदरीपल्लवोद्भवेन वा फेनेन लिप्तेंगे सति दाहादयः शाम्यंति ।

यो वर्णितः पित्तहरो दोषोपक्रमणे क्रमः ॥ १३४ ॥
तं च शीलयतः शीघ्रं सदाहो नश्यति ज्वरः ॥

यश्च दोषोपक्रमणीयाध्याये पित्तहरः क्रमो वर्णित उक्तस्तं च क्रमं शीलयतोभ्यसतो ज्वरो दाहेन सह नश्यति ।

वीर्योष्णैरुष्णसंस्पर्शैस्तगरागुरुकुंकुमैः ॥ १३५ ॥
कुष्टस्थौणेयशैलेयसरलामरदारुभिः ।
नखरास्नामुरवचाचंडेलाद्वयचोरकैः ॥ १३६ ॥
पृथ्वीकाशिग्रुसुरसाहिंस्राध्यामकसर्षपैः ।
दशमूलामृतैरंडद्वयपत्रूररोहिषैः ॥ १३७ ॥
तमालपत्रभूतिकशल्लकीधान्यदीप्यकैः ।
मिशिमाषकुलत्थाग्निप्रकीर्यानाकुलीद्वयैः ॥ १३८ ॥
अन्यैश्च तद्विधैर्द्रव्यैः शीते तैलं ज्वरे पचेत् ।

क्वथितैः कल्कितैर्युक्तैः सुरासौवीरकादिभिः ॥ १३९ ॥
तेनाभ्यंजात्सुखोष्णेन

वीर्योष्णैरुष्णसंस्पर्शैरुभयथा । वीर्यतः स्पर्शतश्चोष्णैस्तगरादिभिर्द्रव्यैरप-रैरपि तद्विविधैरुष्णसंस्पर्शैश्च क्वाथीकृतैः कल्कीकृतैश्च सुरादिभिरम्लपाकरसैः शीतज्वर एतद्विषये तैलं पचेत् । तेन तैलेन सुखोष्णेनाभ्यंज्यान्म्रक्षयेत् ।

तैः सुपिष्टैश्च लेपयेत् ।
कवोष्णैस्तैः परीषेकमवगाहं च कल्पयेत् ॥ १४० ॥
केवलैरपि तद्वच्च सुक्तगोमूत्रमस्तुभिः ।
आरग्वधादिवर्गं च पानाभ्यंजनलेपनैः ॥ १४१ ॥
धूपानगुरुजास्तांश्च वक्ष्यंते विषमज्वरे ।

तैश्च पूर्वोक्तैर्द्रव्यैः सुपिष्टैरतिश्लक्ष्णैर्लेपयेत्तैश्च किंचिदुष्णैः परिषे-कमवगाहं कल्पयेद्योजयेत् । तद्वच्च तथैव सुक्तादिभिः केवलैश्च परिषे-कादि कल्पयेत् । आरग्वधेंद्रयवेत्यादिश्च पानाभ्यंजनलेपने कल्पयेत् । अगरुजान् धूपान् यांश्च धूपान् विषमज्वरे वक्ष्यंते तांश्च कल्पयेत् ।

अग्न्यनग्निकृतान्स्वेदान् स्वेदिभेषजभोजनम् ॥ १४२ ॥
गर्भभूवेश्मशयनं कुथाकंबलरल्लकान् ।
निर्धूमदीप्तैरंगारैर्हसंतीश्च हसंतिकाः ॥ १४३ ॥
मद्यं सत्र्यूषणं तक्रं कुलत्थव्रीहिकोद्रवान् ।
संशीलयेद्वेपथुमान् यच्चान्यदपि पित्तलम् ॥ १४४ ॥
दयिताः स्तनशालिन्यः पीना विभ्रमभूषणाः ।
यौवनासवमत्ताश्च तमालिंगेयुरंगनाः ॥ १४५ ॥
वीतशीतं च विज्ञाय तास्ततोपनयेत्पुनः ।

तथा स्वेदान् शीलयेत् । किंभूतान् । अग्निकृतानग्निकृतांश्च स्वेदविध्यु-क्तांस्तथा स्वेदयति साधुस्वेदि यद्भेषजं भोजनं तच्च शीलयेत् । गर्भे गर्भगृहाभ्यंतरे यद्भूवेश्म भूमिगृहं तत्र शयनं शय्यां । तथा कुथादी-

नावरणविशेषास्तथा हसंतिका वन्हिशकटिकाः शीलयेत्। किंभूताः। निर्धूमदीप्तैरंगारैर्हसंतीरिव। तथा मद्यादींश्च शीलयेत्। वेपथुमंतमंगना आलिंगयेयुर्दयितादिगुणयुक्ताः। गतशीतं च विदित्वा ततस्ता योषाः पुनरपनयेदेतच्चानुब्रुवंस्ताभिः संभोगाभिलाषं निवारयति। अधुना सन्निपातचिकित्सितं ब्रूते।

वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य च ॥ १४६ ॥
कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यकक्षाञ्जयेन्मलान्।

हीनाधिकभावत्वेन विषमदोषजे सन्निपाते वर्धनेनैकदोषस्यार्थात् क्षीणस्य क्षीणयोर्वोच्छ्रितस्योच्छ्रितयोर्वा देशकालबलान्मलान् जयेत्। कथं विषमदोषजे सन्निपाते वर्धनमेकदोषस्य सान्निपातज्वरस्योपशांतिस्तस्माद्वर्धनमयुक्तं। अत्राचक्ष्महे। सन्निपातस्थेन दोषेण सतावक्षीणौ दोषौ ज्वरकारिणौ न तौ सुखेन जेतुं शक्येते विषमाश्रयत्वात्। क्षीणस्य दोषस्य वर्धनेन दोषसाम्यमुत्पाद्यैकरूपया क्रियया सन्निपातः सुखेन जेतुं शक्यते। तस्माद्वर्धनेनैकदोषस्येति वक्तुं युक्तं तथा च। वाताख्ये यतो दोषे शीतलघुरूक्षादिरूपैर्द्रव्यैर्वृद्धिर्भवति। वर्धमानेन च तत्रस्थौ पित्तकफावप्येवं प्रायेण किंचित् क्षयं यातस्तत्क्षयाच्चासौ ज्वरोपि मृदुतां गतः सुखेन शक्यते जेतुं। तथैव पित्ताख्यस्य सन्निपातस्थस्य ज्वरघ्नया तीक्ष्णोष्णकटुरूपया क्रियया वर्धनेन वातकफावपि किंचित्क्षयं यातस्तत्क्षयाज्ज्वरोप्यसौ मृदुतां गतः सुखेन जेतुं शक्यते। एवं कफाख्यस्य दोषस्य संनिपातस्थस्य ज्वरघ्नस्निग्धमधुरशीतादिकया क्रियया वर्धनेन तत्रस्थौ वातपित्ताख्यौ दोषौ किंचित् प्रायः क्षयं यातस्तत्क्षयाच्च ज्वरोप्यसौ मार्दवं गतः सुखेन जेतव्यः। इत्येवं दोषत्रयस्यापि ज्वरकारणे तथा युक्त्या प्रतीकारः कृतो भवति। एवमुच्छ्रितस्यापि क्षपणैकरूपया क्रियया सुखेन संनिपातो जीयते। तदेवं द्व्युल्बणैकोल्बणैर्दोषैर्जनिते संनिपाते चिकित्साक्रम उक्तः। संप्रति समदोषजे संनिपाते चिकित्साक्रमं दर्शयितुमाह। कफेत्यादि। स्थितिः स्थानं कफश्च स्थानं च कफस्थाने तयोरानुपूर्वीक्रमस्तया च तुल्यकक्षान् समान् संनिपातान्ज्वरे मलान् जयेत्। तत्र

कफः प्राग्जेतव्यस्ततः पित्तं ततो वायुरिति कफानुपूर्वीत्युच्यते । उक्तं च । स्थानतः केचिदिच्छंति प्राक् तावच्छ्लेष्मणो वधं । शिरस्युरसि कंठे च मलिप्तेन्नरुचिः कुतः । तदभावे कथं भोज्यपानद्रव्यावचारणा । असत्यभ्यवहारे च कुतो दोषविनिग्रहः । तस्मादादौ कफो घात्यः कायद्वारार्गलो हि सः । मध्यस्थायि यतः पित्तमाशुकारि च चिंत्यते । अतो वातसखस्यास्य कुर्यात्तदनुनिग्रहं । अधःस्थायी च तदनु निग्राह्यः स्यात्समीरण इति । सुश्रुतस्त्वाह । जयेज्ज्वरेतिसारे च क्रमात्पित्तकफानिलान् । प्रायेण तापात्मतया ज्वरे तेजो विशिष्यते । विशश्च सरतापित्तात्तथा च मृदुकोष्ठता । तस्य चानुगतः श्लेष्मा गौरवापक्तिजाड्यकृत् । वायुश्च वर्धतेऽवश्यं येष्वहःसु तयोः क्षये । ज्वरातिसारयोस्तस्मादेष दोषजये क्रमः । कफपित्तानिलानन्ये क्रमादाहुस्तयोरपि । यस्मादामाशयोद्रेकादाद्भूयिष्ठं तत्समुद्भवः । क्रमेणाद्येन तत्रापि प्रवृद्धाः स्वाशये स्थिताः । स्वाश्रयेषु प्रदुष्टानां स्थितैर्बह्वयाशुकारिता । विज्ञाय कर्मभिः स्वैः स्वैर्दोषोद्रेकं यथामलं । भेषजं योजयेत्तत्तु स्वीकुर्यान्न क्रमं भिषगिति । अन्ये त्वाहुः । क्रमान्मरुत्पित्तकफाः सर्वत्र सदृशे बले । वातादीनां यथापूर्वं यतः स्वाभाविकं बलं । ऊचे पराशरोप्यर्थममुमेव प्रमाणयन् । यथोपन्यासतः प्राग्प्रमादौ दोषभिषग्जितं । नेतृभंगेन दृष्टो हि समं सैन्यपराजय इति । स्थानानुपूर्व्या वा दोषांस्तुल्यकक्षान्मलान् जयेत्। स्थानं च यद्यप्यविशेषेणैव संभवति तथापीह ज्वरकारिदोषप्रस्तावादामाशयो गृह्यते । तेनामाशयस्थो दोषः प्राग्जेतव्यस्ततः पक्वाशयस्थः। इति स्थानानुपूर्वी स्थानमाहात्म्यस्य चिकित्साक्रमः कार्यः । तथा च प्रागध्यगीष्ट । आमाशयगते वायौ कफे पक्वाशयाश्रिते । रूक्षपूर्वं तथा स्नेहपूर्वंस्थानानुरोधत इति । तदेवं कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यकक्षान् मलान् जयेत् । अन्येत्वेवं व्याख्यानयंति । कफस्य स्थानं कफस्थानं । कफस्थानलक्षणा चासावानुपूर्वी च तया कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यकक्षान् मलान् जयेद्यद्यपि कफस्थानानि कंठादीन्यपि तथापीह ज्वरकारिदोषप्रस्तावादामाशयो गृह्यते । तथा चोक्तं । आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधाय यत् । विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लंघनमिति । तदेवं रूक्षोष्णपाचनादिक्रमोत्र कार्य इत्यवतिष्ठते । ननु कफस्थानानुपूर्व्या वेत्ये-

तत्र वाच्यं यतस्तुल्यकालं त्रिदोषहरैर्द्रव्यैः संनिपातस्य क्रिया कार्या। द्रव्याणि दोषघ्नान्यत्रोच्यते। ज्वरनाशनानि द्रव्याणि त्रिदोषघ्नानि विरलानि। एकदोषघ्नानि पुनर्ज्वरहंतॄणि त्रिदोषघ्नेभ्यः समर्थतराणि बहुतराणीति। कफस्थानानुपूर्व्या चेत्युक्तमपि च दोषकालादिवशाच्चिकित्साप्रकारांतरोऽयमुपयुज्यत इति संनिपातचिकित्साप्रक्रमादिदमप्याह।

संनिपातज्वरस्यांते कर्णमूले सुदारुणः ॥ १४७ ॥
शोफः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते।

संनिपातज्वरस्यावसाने कर्णमूलप्रदेशे सुष्ठु दारुणः शोफः संजायते। येन शोफेनोत्पन्नेन कश्चिदेव विमुच्यते। कश्चिदेवेत्यनेनास्य रोगस्य नावश्यमसाध्यतेति ब्रूते। अत एव चिकित्सामत्राह।

रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिःपानैश्च तं जयेत् ॥ १४८ ॥
प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्नावनैः कवलग्रहैः ॥

रक्तावसेचनादिभिः कवलग्रहांतैराशु तं जयेत्। प्रदेहः प्रलेपः।

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति ॥ १४९ ॥
शाखानुसारी तस्याशु मुंचेद्बाह्वोः क्रमाच्छिराम्।

आदिशब्देन स्तंभस्वेदनादयो गृह्यंते। शीतोष्णादिभिरुपक्रमैर्यथायथं पृथग्वातपित्तश्लेष्मसंसर्गसन्निपातज्वरप्रशमनैः सम्यक्प्रयोजितैर्ज्वरो यस्य शमं न गच्छति तस्य शाखानुसारित्वाद्धेतोर्बाह्वोः क्रमादेकैकस्मिन्न युगपद् द्वयोर्भुजयोः शिरां मुंचेत्। शाखाशब्देनात्र केवलं रक्तं विवक्षितं न मांसादयः। अत एव रक्तस्यैव चिकित्सामुवाच मुंचेच्छिरामिति। मांसजानां हि शस्त्रक्षाराग्निकर्मादिचिकित्सा तस्माच्छाखाशब्देन रक्तस्यैव ग्रहणं युक्तं।

अयमेव विधिः कार्यो विषमेपि यथायथम् ॥ १५० ॥
ज्वरे विभज्य वातादीन् यश्चानंतरमुच्यते।

अयमेव पूर्वोक्तो विधिर्विषमज्वरे सततकादौ यथास्वं वातादीन् विभज्य

कार्यः । अनंतरमधुनैव च यो विधिरुच्यते पटोलकटुकादिभिः सोपि वि-षमज्वरे कार्यः ।

पटोलकटुकामुस्ताप्राणदामधुकैः कृताः ॥ १५१ ॥
त्रिचतुरः पंचशः क्वाथा विषमज्वरनाशनाः ।

पटोलादिभिस्त्रिभिश्चतुर्भिः पंचभिर्वा कृताः क्वाथा विषमज्वरघ्नाः ।

योजयेत्त्रिफलां पथ्यां गुडूचीं पिप्पलीं पृथक् ॥ १५२ ॥

त्रिफलां वा पथ्यां वा गुडूचीं पिप्पलीं वा पृथक् पृथग् योजयेत्सतत-कादिके विषमज्वरे ।

तैस्तैर्विधानैः सगुडैर्भल्लातकमथापि वा ।
लंघनं बृंहणं चापि ज्वरागमनवासरे ॥ १५३ ॥

अथवा तैस्तैरसायनाद्युक्तैर्विधिभिर्गुडसहितं भल्लातकं वा योजयेत् । यदि वा ज्वरागमदिवसे ह्यादौ प्रथमं लंघनं बृंहणं वा योजयेत् ।

प्रातः सतैलं लशुनं प्राग्भक्तं वा तथा घृतम् ।
जीर्णं तद्वद्दधिपयस्तक्रं सर्पिश्च षट्पलम् ॥ १५४ ॥
कल्याणकं पंचगव्यं तिक्ताख्यं वृषसाधितम् ।

विषमज्वरे प्रागेव सहतैलेन लशुनं योजयेत् । प्राग्भक्तमित्यादि । भ-क्तात्प्रथमं प्रातर्वा घृतं च जीर्णं पुराणं योजयेत्तथैव दधिसर्पिस्तथा पयस्तथा तक्रं षट्पलं च सर्पिःक्षयचिकित्सितोक्तं प्रातः प्राग्भक्तं वा यो-जयेदित्यर्थः । कल्याणकमुन्मादप्रतिषेधोक्तं पंचगव्यमपस्मारप्रतिषेधोक्तं तिक्ताख्यं कुष्टचिकित्सितोक्तं तथा वृषसाधितं रक्तपित्तचिकित्सितोक्तं प्रातः प्राग्भक्तं वा योजयेत् ।

त्रिफलाकोलतर्कारीक्वाथदध्ना शृतं घृतम् ॥ १५५ ॥
तिल्वकत्वक्कृतावापं विषमज्वरजित्परम् ।

त्रिफलादिक्वाथे चतुर्गुणे सर्पिर्दधिसमं शाबररोध्रत्वक्कृतावापमतिशयेन विषमज्वरजित् ।

सुरां तीक्ष्णं च यन्मद्यं शिखितित्तिरिकुक्कुटान् ॥ १५६ ॥
मांसं मेध्योष्णवीर्यं च सहान्नेन प्रकामतः ।
सेवित्वा तदहः स्वप्यादथवा पुनरुल्लिखेत् ॥ १५७ ॥

सुरां च तीक्ष्णं च यन्मद्यं शिखितित्तिरिदक्षजं च मांसं मध्योष्णवीर्यमन्नेन सह बहु सेवित्वा तदहः स्वप्यात् । यस्मिन् दिने तद्भुक्तं तं दिवसं शयीत तदहः स्वप्यादिति कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया । अथवा पूर्वोक्तपीतभुक्तभक्तो नरः पुनरुल्लिखदुद्वमेत् ।

सर्पिषो महतीं मात्रां पीत्वा तच्छर्दयेत्पुनः ।

सर्पिषो वा महतीमुत्तमां मात्रां पीत्वा पुनश्छर्दयेदुद्वमेत् ।

नीलिनीमजगंधां च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ॥ १५८ ॥
पिबेज्ज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ।

नीलिन्यादीन् पृथग्ज्वरगमनवासरे कृतः स्नेहः स्वेदः पिबेत् ।

मनोव्हा सैंधवं कृष्णा तैलेन नयनांजनम् ॥ १५९ ॥
योज्यं

मनोव्हादिकं तैलं तैलेन नयनांजनं योज्यं । अंजनशब्दो म्रक्षणेपि दृश्यत इति नयनशब्दे प्रयुक्तः ।

हिंगुसमा व्याघ्री वसानस्यं ससैंधवम् ।
पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्ससैंधवा ॥ १६० ॥

हिंगुतुल्या व्याघ्रीवसा नस्यं ससैंधवं योज्यं । व्याघ्रीति स्त्रीलिंगनिर्देशः स्त्रियाग्रहणार्थोऽचिंत्यत्वात्प्रभावस्यान्यथा पुंल्लिंगेनैव निर्देशं कुर्यात् । यथा वक्ति । पुराणं सर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्ससैंधवेति ।

पलंकषा निंबपत्रं वचाकुष्टहरीतकी ।
सर्षपा सयवा सर्पिर्धूपोविड्डा विडालजा ॥ १६१ ॥

पुरध्यामवचासर्जनिंबार्कागरुदारुभिः ।
धूपो ज्वरेषु सर्वेषु प्रयोक्तव्योपराजितः ॥ १६२ ॥

पलंकषादिधूमः सर्वेषु ज्वरेषु कार्यः । अथवा विडालजाता विडालजा विट् । पुरीषादिभिः सहापराजिताख्योयं धूमो ज्वरेषु कार्यः ।

धूपनस्यांजनत्रासा ये चोक्ताश्चित्तवैकृते ।

ये च चित्तवैकृत उन्मादापस्मारे धूपादय उक्तास्ते च विषमज्वरे योज्याः। विकृतमेव वैकृतं । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण् ।

दैवाश्रयं च भैषज्यं ज्वरान्सर्वान्व्यपोहति ॥ १६३ ॥
विशेषाद्विषमान्प्रायस्ते ह्यागंत्वनुबंधजाः ।

न केवलं धूपादयो ज्वरं नाशयंति । दैवाश्रयं चौषधं मणिमंगलबल्युपहारप्रायश्चित्तजपदानस्वस्त्ययनादिकं सर्वान्ज्वरानागंतून्निजांश्च व्यपोहति । उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेतिवचनमिति तङभावः । विशेषेण विषमान् व्यपोहति । यस्मात्ते विषमज्वरा आगंतूनां भूतादीनामनुबंधाज्जाताः ।

यथास्वं च सिरां विध्येदशांतौ विषमज्वरे ॥ १६४ ॥

विषमज्वरशांतौ सत्यां यथास्वं दोषाद्यपेक्षया सिरां विध्येत् । संग्रहे च रसादिधातुस्थज्वरे चिकित्सितोक्ता । यथा । रसस्थे तु सर्वस्मिन् कुर्याद्वमनलंघने । सेकसंशमनालेपरक्तमोक्षमसृक्स्थिते । तीक्ष्णं विरेकं मांसस्थे मेदोघ्नं मेदसि स्थिते । अस्थिस्थे वातशमनमभ्यंगस्वेदमर्दनं । ज्वरे वातार्तिशमनं विशेषाद्बस्तिकर्म च । मज्जस्थशुक्रस्थयोर्ज्वरयोरसाध्यत्वात्तत्र चिकित्सा नोक्ता ।

केवलानिलवीसर्पं विस्फोटाभिहतज्वरे ।
सर्पिः पानहिमालेपसेकमांसरसाशनम् ॥ १६५ ॥
कुर्याद्यथास्वमुक्तं च रक्तमोक्षादिसाधनम् ।

केवलानिलादिभिर्ज्वरे सर्पिःपानादिकं कुर्यात् । यच्च रक्तमोक्षादिसाधनं यथास्वमुक्तं तच्च कुर्यात् ।

ग्रहोत्थे भूतविद्योक्तं बलिमंत्रादिसाधनम् ॥ १६६ ॥

ग्रहोत्थे ज्वरे भूतविद्योक्तं बलिमंत्रादिसाधनं चिकित्सितं ।

ओषधीगंधजे पित्तशमनं विषजिद्विषे ।

ओषधीगंधजे पित्तशमनं चिकित्सितं। विषे विषजे ज्वरे विषजिच्चिकित्सितं।

इष्टैरर्थैर्मनोज्ञैश्च यथादोषशमेन च ॥ १६७ ॥
हिताहितविवेकैश्च ज्वरं क्रोधादिजं जयेत् ।

क्रोधादिजे ज्वरे इष्टैरभिमतैरर्थैर्विषयैस्तथा मनोज्ञैरम्यैस्तथा यथा दोषं यः शमः शमनं तेन तथा हिताहितविवेकैश्च जयेत्। आदिशब्दोत्र भीशोकादिपरिग्रहार्थः। अधुना क्रोधजादीनां पृथगप्युपक्रममाह ।

क्रोधजो याति कामेन शांतिं क्रोधेन कामजः ॥ १६८ ॥
भयशोकोद्भवौ ताभ्यां भीशोकाभ्यां तथेतरौ ।

क्रोधजो ज्वरः कामोपभोगेन शांतिं याति। कामजश्च ज्वरः क्रोधेन शाम्यति। भयशोकजौ ज्वरौ कामक्रोधाभ्यां शांतिं यातः। तथेतरौ कामक्रोधजौ भीशोकाभ्यां शाम्यतः।

शापाथर्वणमंत्रोत्थे विधिर्दैवव्यपाश्रयः ॥ १६९ ॥

शापाद्युत्थे ज्वरे दैवव्यपाश्रयो विधिः कार्यः। शापो मुनिपित्रादिभिः सक्रोधैर्दत्तः।

ते ज्वराः केवलाः पूर्वं व्याप्यंतेऽनंतरं मलैः ।
तस्माद्दोषानुसारेण तेष्वाहारादि कल्पयेत् ॥ १७० ॥

ओषधाद्युत्थज्वराः पूर्वं केवला भवंति। अनंतरं मलैर्वातादिभिर्व्याप्यंते। तस्माद्धेतोस्तेषु ज्वरेषु दोषानुसारेणाहारादिकल्पयेत्। ननु शापाद्युत्थेषु वातादिकोपो नाशंक्यत एव तत्किमिति। तेष्वाहारादिकं दोषानुसारेण कल्प्यत इत्याह ।

न हि ज्वरोनुबध्नाति मारुताद्यैर्विनाकृतः ।

यस्माद्वातादीनंतरेण विना कृतो ज्वरो नानुबध्नाति तस्मादवश्यं तेष्वपि वातादिकोपः संभाव्यत अत एव च तदनुसारेणाहारादिककल्पनं ।

ज्वरकालं स्मृतिं चास्य हारिभिर्विषयैर्हरेत् ॥ १७१ ॥

ज्वरकालं स्मृतिं चास्य हारिभिर्विषयैर्हरेत् । ज्वरकालं च वेगं च यश्च चिंतयन् ज्वर्यतेऽस्य च ज्वरिणो ज्वरकालस्मरणं हारिभिर्मनोहरैर्विषयैः शब्दादिभिर्हरेद्विस्मारयेत् ।

करुणार्द्रं मनः शुद्धं सर्वज्वरविनाशनम् ।

शुद्धं रागद्वेषाद्यनुपहतं तथा करुणयाऽऽर्द्रं कृपापरं चेतः सर्वज्वरविनाशनं स्यात् ।

त्यजेदाबललाभाच्च व्यायामस्नानमैथुनम् ॥ १७२ ॥
गुर्वसात्मविदाह्यन्नं यच्चान्यज्ज्वरकारणम् ।

बललाभादाबललाभमवधीकृत्य व्यायामादि त्यजेन्नाचरेत् । स्नानं च यद्यपि दीपनादिगुणयुक्तं मागधीतं तथापि प्रभावाज्ज्वरं करोतीति तद्वर्जनं । एवं व्यायामादिष्वपि चिंत्यं । अपरमनुक्तमपीह यज्ज्वरकारणं तदपि त्यजेत् । खरणादेप्युक्तं । पिष्टान्नं हरितं शाकं मांसं शुष्कं तिलान्दधि । ग्राम्यनूपोदकाबाविगव्यसूकरमाहिषं । मांसं शुष्काणि शाकानि सर्वमेव त्यजेज्ज्वरी । तथोक्तं । ज्वरितैस्तित्तिरिक्रौंचशिखिवर्तककुक्कुटाः । गुरूष्णत्वाद्विवर्ज्याः स्युरत्रसोपद्रवे ज्वर इति ।

न विज्वरोपि सहसा सर्वान्नीनो भवेत्तथा ॥ १७३ ॥
निवृत्तोपि ज्वरः शीघ्रं व्यापादयति दुर्बलम् ।

तथा विज्वरोपि पूर्वानुभूतज्वरः सहसाऽक्रमेणैव सर्वान्नभक्षो न स्यात् । सर्वान्नीनइत्युपपदसर्वान्नेत्यादिना खः । यतो निवृत्तोप्यपगतो ज्वरः शीघ्रमेव दुर्बलं व्यापादयति ।

सद्यः प्राणहरो यस्मात्तस्मात्तस्य विशेषतः ॥ १७४ ॥
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्कुर्याद्भिषग्जितम् ।

यस्माच्च ज्वरः सद्य एव प्राणहृद्भवति तस्मात्कारणात्तस्य ज्वरिणो विशेषणान्यरोगेभ्यः सकाशात्तस्यां सामपच्यमानपक्कजीर्णविषमचिरनिवृत्तज्वराद्यवस्थायां च तल्लंघनस्वेदनयवागूपाचनक्षीरसर्पिःपानादिकं भिषग्जितमौषधं कुर्यात् ।

ओषधयो मणयश्च सुमंत्राः साधुगुरुद्विजदैवजपूजाः ॥ १७५॥
प्रीतिकरा मनसो विषयाश्च घ्नन्त्यपि विष्णुकृतं ज्वरमुग्रम् ।

ओषध्यादयो विष्णुकृतमप्युग्रं ज्वरं घ्नंति । किं पुनरपचारादिकृतं ज्वर न घ्नंतीत्यपिशब्दार्थः । भौतुभामोगिति दोधकमेतत् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां ज्वरचिकित्सिते प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

ज्वरचिकित्सितानंतरं रक्तपित्तचिकित्सितमुच्यते । यतो महेश्वरस्य ललाटाज्ज्वरो बभूव तत्संतापाद्रक्तपित्तमित्युक्तमतो रक्तपित्तचिकित्सितस्यैवारंभो युक्तः । तथा निदाने यद्विशेषेण नोक्तं तदिह विशेषेण स्पष्टं कृत्वा निदानमायमपि भण्यते रक्तपित्तस्य क्षिप्रकारित्वात् ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
ऊर्ध्वगं बलिनो वेगमेकदोषानुगं नवम् ।
रक्तपित्तं सुखे काले साधयेन्निरुपद्रवम् ॥ १ ॥

बलिनो बलवतः पुंसो न स्त्रिया यदुत्पन्नमूर्ध्वगं रक्तपित्तं तत्साधयेदुपक्रमेत्तथा यदेवोर्ध्वगमवेगवत्तथैको दोषः कफाख्योऽनुगोऽनुबलो यस्य तदेकदोषानुगं । निदानेप्युक्तं । ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मादिति । तथा नवमचिरो-

त्पन्नं तथा यत्सुखे काले तद्व्याधिप्रतिपक्षभूते हेमंते शिशिरे वा जातं तथा यन्निरुपद्रवं विकृतविज्ञानीयाध्यायोक्तै रक्तपित्तं भृशं रक्तमित्यादिग्रंथनिर्दिष्टैरुपद्रवै रहितमतो लक्षणाद्यद्विपर्ययलक्षणमूर्ध्वगमपि रक्तपित्तं तदर्थादसाध्यं साध्यं वा स्यादिति गम्यते ।

अधोगं यापयेद्रक्तं यच्च दोषद्वयानुगम् ।

अधोगं रक्तपित्तमूर्ध्वगरक्तपित्तोक्तैकदोषानुगादिविशेषणविशिष्टमपि यापयेत् । यच्च दोषद्वयानुगं वातकफाभ्यां हीनबलाभ्यामनुगतमूर्ध्वगमपि तच्च यापयेत् ।

शांतं शांतं पुनः कुप्यन्मार्गान्मार्गांतरं च यत् ॥ २ ॥
अतिप्रवृत्तं मंदाग्नेस्त्रिदोषं द्विपथं त्यजेत् ॥

शांतं शांतमतिशयेन शांतं पुनः कुप्यत्कोपं गच्छदूर्ध्वगमेकदोषानुगमधोगं वा त्यजेत् । अथ मार्गादूर्ध्वं नासाक्षिकर्णस्य लक्षणान्मार्गांतरं गुदमेढ्रलक्षणं यद्रच्छदेवं यत्प्रवृत्तं तच्च त्यजेत् । तस्मादपि चाधोमार्गात्पुनर्मार्गांतरमूर्ध्वं याति तदुभयं यापयेदिति चंद्रिकाव्याख्या । यदिति इणः शंतृङिइणश्चेति यादेशे यदिति रूपं । तथाऽतिप्रवृत्तमूर्ध्वमार्गादधोमार्गाद्वा यद्रक्तपित्तं तत्यजेद्रक्तस्य प्राणायतनत्वात् । उक्तं च । जीवितं प्राणिनां तत्र रक्ते तिष्ठति तिष्ठतीति । तथा मंदाग्नेर्यत्प्रवृत्तमधोगमूर्ध्वगं वा तदपि विरुद्धोपक्रमत्वात्त्यजेत् । तथा हि मंदाग्नेः कटुकाम्लोष्णरूक्षतीक्ष्णाद्यौषधमग्निसंधुक्षणं यत्तद्धितं रक्तपित्ते वाऽतोविपरीतप्रायं यत्तत्पथ्यं । तथा त्रिदोषमूर्ध्वगमधोगं वा तदपि त्यजेद्विषमत्वात् । यतो न तद्वमनविषयं भवितुमर्हति नापि विरेचनविषयं तथा यद्विपथगं तुल्यकालं द्विमार्गप्रवृत्तं युगपद्रक्तपित्तं तदपि त्याज्यं प्रतिलोमौषधाभावात् । तथा चोक्तं । असाध्यमुभयायनमशक्यप्रतिलोम्यत्वादिति । ज्ञात्वा निदानमयनं मलावनुबलौ बलं । देशकालाद्यवस्थां च रक्तपित्ते प्रयोजयेत् । लंघनं बृंहणं चादौ शोधनं शमनं तथा । निदानादि ज्ञात्वाऽनंतरं रक्तपित्त ऊर्ध्वगेऽधोगे वाऽऽदौ प्रथमत एव लंघनं प्रयोजयेदथवा बृंहणमथवा शोधनं शमनं वा । तत्र निदानं तीक्ष्णोष्ण-

कटुमम्लादिसेवनमेतज्ज्ञानं हि तन्निदानवर्जन उपयुज्यते। तथा च वक्ष्यति। यत्किंचिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेदिति। अयनमूर्ध्वाधोलक्षणं ज्ञात्वा। तथा च वक्ष्यति। ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं प्रागपि तथा। रक्तपित्ते तु सकफे ग्रथिते कंठमार्गगे। लिह्यान्माक्षिकसर्पिर्भ्यां क्षारमुत्पलनालजमिति। तथा। गुदागमे विशेषेण शोणिते बस्तिरिष्यत इत्यादि। तथा पित्ताख्यस्य मलस्यान्नमूलभूतत्वात्सामर्थ्यान्मलौ वातकफाख्यावनुबलौ ज्ञात्वा चिकित्साविशेषं प्रयोजयेत्। तथा च वक्ष्यति। रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत्तत्र वातोल्बणे पयः युंज्याच्छागमित्यादि। तथा त्रिविधं बलं ज्ञात्वा। यतो वक्ष्यति। तथा स्वं मंथपेयादिः प्रयोज्यो रक्षता बलमिति। देशो द्विविधः। शारीरो भूमिदेशश्च। तत्र शारीरो मुखनासाद्यवयवरूपः। ऊर्ध्वगे हि रक्तपित्ते सत्यपि नासाप्रवृत्ते विशेषेणान्यदौषधामन्यप्रवृत्तेऽन्यत्। तथाऽधोगे रक्तपित्ते सत्यपि गुदप्रवृत्तेऽन्यदौषधं मेंढ्रप्रवृत्ते चान्यत्। भूमिदेशश्च त्रिविधो व्याख्यातो जांगलानूपसाधारणभेदेन। तत्र जांगलेऽन्यदौषधमनूपेऽन्यत्साधारणे चान्यत्। कालो मुहूर्त्तादिः शीतोष्ण वर्षलक्षणआवस्थिकश्च तथा च शीते कालेऽन्यदेशमन्यस्मिन् कालेऽन्यदेशमौषधं रक्तपित्ते। आदिग्रहणेनानलाहार सत्वसात्म्यवयःप्रकृतिप्रभृतयो गृह्यंते। अवस्थां च ज्ञात्वाऽवस्थावशाद्रक्तपित्तस्य ह्यवस्थाविशेषेणान्यदौषधं स्यात्।

संतर्पणोत्थं बलिनो बहुदोषस्य साधयेत् ॥ ३ ॥
ऊर्ध्वभागं विरेकेण वमनेन त्वधोगतम्।
शमनैर्बृंहणैश्चान्यल्लंघ्यबृंह्यानवेक्ष्य च ॥ ४ ॥

संतर्पणोत्थं बलिनो बहुदोषस्य नरस्य रक्तपित्तमूर्ध्वगं विरेकेण साधयेदधोगतं तु वमनेन साधयेदन्यदपतर्पणोत्थं रक्तपित्तं दुर्बलस्याल्पदोषस्योर्ध्वगं शमनैरधोगं बृंहणैरुपचरेत्। बृंहणैर्वा शमनैः। न चेदं चिकित्सितं निरपेक्षं युंजीतेत्याह लंघ्यबृंह्यानवेक्ष्य चेति। लंघनादुत्पन्नमधोगमपि शमनैरुपाचरेत्। बृंहणादुत्पन्नमूर्ध्वगमपि लंघनैरुपाचरेदित्यर्थः।

ऊर्ध्वं प्रवृत्ते शमनौ रसौ तिक्तकषायकौ।
उपवासश्च निःशुंठीषडंगोदकपायिनः ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्तपित्ते शुंठीरहितं षडंगोदकं पिबतः पुंसस्तिक्तकषायौ रसौ शमनं तथोपवासः ।

अधोगे रक्तपित्ते तु बृंहणो मधुरो रसः ।

अधोगे तु रक्तपित्ते बृंहणो मधुरो रसो हितः ।

ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं पेयापूर्वमधोगते ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते प्राक् पूर्वं तर्पणं योज्यं तथा सात्म्यत्वात् । एवमधोगे रक्तपित्ते प्राक् पूर्वं पेया योज्याः ।

अश्नतो बलिनो शुद्धं न धार्यं तद्धि रोगकृत् ।
धारयेदन्यथा शीघ्रमग्निवच्छीघ्रकारि तत् ॥ ७ ॥

बलिनो नरस्याश्नतो रक्तमशुद्धं दुष्टं न धार्यं न स्तंभनीयं । तद्धि धृतं सिराव्यधविध्युक्तान्विसर्पविद्रधिप्लीहादीन् रोगान् करोति । अन्यथा विधि विपर्यये सति दुर्बलस्याभोजनस्य च शीघ्रं धारयेद्यस्मादग्निवच्छीघ्रं मरण-कारि तद्रक्तमस्तंभितं स्यात् ।

तृवृच्छ्यामाकषायेण कल्केन च सशर्करम् ।
साधयेद्विधिवल्लेहं लिह्यात्पाणितलं ततः ॥ ८ ॥

तृवृता शुक्लगोपीत्युच्यते । श्यामा मालविका तृवृदुच्यते । तयोः कषा-येण तथा तयोरेव मात्रामाश्रित्यैतदुक्तमत्र च कंटकारिकालेहवत्क्वाथकल्क-शर्कराणां परिमाणं वेद्यमिति वृद्धवैद्यव्यवहारः ।

तृवृता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।
मोदकः संनिपातोर्ध्वरक्तशोफज्वरापहः ॥ ९ ॥
तृवृत्समसिता तद्वत् पिप्पली पादसंयुता ।

तथा त्रिवृतादिभिर्मोदको वटकः शर्करापरिमाणं च पद्मकाद्यचूर्णवदव-बोध्यं । स च मोदकः सन्निपातोत्थरक्तशोफज्वरहृद्भवति । पूर्वोक्तस्य लेहस्य विषयनिर्देशादेव विषयोवेद्यस्त्रिवृत्समसिता पिप्पली पादसंयुता

तद्वत्सन्निपातादिद्वदित्यर्थः। एवमूर्ध्वगरक्तपित्तचिकित्सामुक्त्वाऽधोगरक्तपित्तचिकित्सितमाह।

वमनं फलसंयुक्तं तर्पणं ससितामधु ॥ १० ॥
ससितं वा जलं क्षौद्रयुक्तं वा मधुकोदकम्।
क्षीरं वा रसमिक्षोर्वा

मदनफलेन संयुक्तं तर्पणं सितामधुभ्यां सह वमने देयं वातकोपभयादित्यभिप्रायः। अथवा सशर्करं जलं फलसंयुक्तं मधुकोदकमथवा क्षौद्रसंयुक्तमथवा क्षीरमथवेक्षुरसांतं सर्वमेतन्मदनफलसंयुक्तं पृथक् प्रत्येकं देयं।

शुद्धस्यानंतरो विधिः ॥ ११ ॥
यथा स्वं मंथपेयादिः प्रयोज्यो रक्षता बलम्।

ऊर्ध्वरक्तपित्तिनोऽधोरक्तपित्तिनो वा यथाक्रमं विरेकवमनाभ्यां शुध्यनंतरं यथायोगं यथाविधि मंथपेयादिराहारार्थं प्रयोक्तव्यः। ऊर्ध्वगे मंथादिरधोगे पेयादिरिति यथार्थः।

मंथो ज्वरोक्तो द्राक्षादिःपित्तघ्नैर्वा फलैः कृतः ॥ १२ ॥
मधुखर्जूरमृद्वीकापरूषकसितांभसा।

मंथो ज्वरोक्तो द्राक्षादिर्द्राक्षामधूकमधुकेत्यादिपित्तघ्नैर्वा द्राक्षामलककाश्मर्यमधुकादिभिः फलैः कृतः प्रयोक्तव्यः।

मंथो वा पंचसारेण सघृतैर्लाजसक्तुभिः ॥ १३ ॥
दाडिमामलकाम्लो वा मंदाग्न्यम्लाभिलाषिणाम्।

अथवा मध्वादिना द्रव्यपंचकेन कृतेन पंचसाराख्येन लाजासक्तुभिः ससर्पिष्कैर्मंथो हितः। मंदाग्नीनामम्लाभिलाषिणां च दाडिमामलकाभ्यामम्लश्च मंथः प्रयोज्यः। अधोगे प्राक्पेया प्रयोज्या इत्युक्तं। अतस्ता एव पेया ब्रूते।

कमलोत्पलकिंजल्कपृष्टीपर्णीप्रियंगुकाः ॥ १४ ॥
उशीरं शाबरं रोध्रं शृंगबेरं कुचंदनम्।

ह्रीबेरं धातकीपुष्पं बिल्वमध्यं दुरालभा ॥ १५ ॥
अर्धार्धैर्विहिता पेया वक्ष्यंते पादयौगिकाः ।
भूनिंबसेव्यजलदा मसूरः पृष्टिपर्ण्यपि ॥ १६ ॥
विदारिगंधा मुद्गाश्च बला सर्पिर्हरेणुका ।

कमलोत्पलेत्यादिभिर्वर्गैरर्धश्लोकैः पेया विहिताः । पादयौगिका वक्ष्यंते । भूतनिंबसेव्येत्यादयः ।

जांगलानि च मांसानि शीतवीर्याणि साधयेत् ॥ १७ ॥
पृथक्पृथग्जले तेषां यवागूः कल्पयेद्रसे ।
शीताः सशर्कराक्षौद्रास्तद्वन्मांसरसानपि ॥ १८ ॥
ईषदम्लाननम्लान्वा घृतभृष्टान्सशर्करान् ।

मांसानि जांगलानि शीतवीर्याणि शशादिसंबंधीनि पूर्वोक्तपेयोपयोगिनां पृथक्पृथग्जले साधयेत् । अनंतरं तस्मिन् रसे यवागूः कल्पयेत् । कीदृशीः । शीतास्तथा सशर्कराक्षौद्राः तद्वदित्यनेन शीतत्वं मांसरसानामतिदिशति न तु सशर्कराक्षौद्रत्वमप्ययोगार्हत्वात् । अत एवाह । तान्मांसरसानीषदम्लानाम्लाभिलाषिणोऽनम्लाभिलाषिणोऽनम्लानेव तथा घृतभृष्टान् सशर्करान् शर्करायुक्तान् ।

शूकशंबिभवं धान्यं रक्ते शाकं च शस्यते ॥ १९ ॥
अन्नस्वरूपविज्ञाने यदुक्तं लघु शीतलम् ।

तथा शूकशंबिजं धान्यं शाकं च रक्तपित्ते शस्यते । अन्नस्वरूपविज्ञानीयेऽध्याये यदुक्तं लघु च शीतलं च ।

पूर्वोक्तमंबुपानीयं पंचमूलेन वाशृतम् ॥ २० ॥
लघुना शृतशीतं वा मध्वंभो वा फलांबु वा ।

पूर्वोक्तमंबु षडंगं शुंठीरहितं पानीयं पातव्यमथवा लघुना पंचमूलेन शृतं । पानीयस्य श्रपणे तंत्रकारैर्विधिरुक्तः । यथा । कर्षं गृहीत्वा द्रव्यस्य

क्वाथयेत्प्रास्थिकेऽभसि। अर्धशृतं प्रयोक्तव्यं जलपाकेत्वयं विधिरिति। केवलं वा जलं शृतशीतं हितं। मध्वंभो माक्षिकयुक्तं पानीयं। फलांबु वा द्राक्षादिभिर्वा पित्तघ्नैः फलैः कृतं।

शशः सवास्तुकः शस्तो विबंधे तित्तिरिः पुनः ॥ २१ ॥
उदुंबरस्य निर्यूहे साधितो मारुतेऽधिके।
प्लक्षस्य बर्हिणस्तद्वन्न्यग्रोधस्य च कुक्कुटः ॥ २२ ॥

शशः शशस्य मांसं सहवास्तुकेन विबंधे सति रक्तपित्तिनः शस्तः। तित्तिरस्तु मारुतेऽधिक उदुंबरस्य क्वाथे साधितः शस्तः। प्लक्षस्य क्वाथे साधितो बर्हिणो मयूरस्तद्वन्मारुतेऽधिके शस्तः। बर्हिण इति फलबर्हाभ्यामिनच्। तथैव। न्यग्रोधस्य निर्यूहे कुक्कुटः शस्तः। उदुंबरादिक्वाथसाधनं तित्तिर्यादीनामौष्ण्यं प्रतिहंतुं।

यत्किंचिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेत् ॥ २३ ॥

यत्किंचिद्रक्तपित्तस्य कारणं येन सेवितेन तज्जातं तच्च वर्जयेत्परिहरेत्।

वासारसेन फलिनी मृद्रोधांजनमाक्षिकम्।
पित्तासृक् शमयेत्पीतं निर्यासो वाऽटरूषकात् ॥ २४ ॥
शर्करामधुसंयुक्तः केवलो वा शृतोपि वा।
वृषः सद्यो जयत्यस्त्रं स ह्यस्य परमौषधम् ॥ २५ ॥

वासकस्य रसेन फलिन्यादिकं पीतं रक्तपित्तं शमयति। अथवाऽटरूषकस्य रसः शर्करामधुयुक्तः पीतो रक्तपित्तं जयेत्। अथवा केवलो वासारसः। अथवा क्वथितो वृषः शीघ्रं रक्तं जयेत्। सवृषो यस्मादस्य रक्तस्य परमौषधं।

पटोलमालतीनिंबचंदनद्वयपद्मकम्।
रोध्रो वृषः स्तंदुलियः कृष्णमृन्मदयंतिका ॥ २६ ॥
शतावरी गोपकन्याकाकोल्यौ मधुयाष्टिका।
रक्तपित्तहराः क्वाथास्त्रयः समधुशर्कराः ॥ २७ ॥

पटोलादयोऽर्धश्लोकास्त्रयः क्वाथा मधुशर्करायुता रक्तपित्तं जयंतीति योज्यं। अत्र च वासक आर्द्रोऽपि द्विगुणो न योज्यः। एवं ह्युक्तं तंत्रांतरे। वासाकुटजकूष्मांडशतपुष्पासहाचराः। नित्यमार्द्राः प्रयोक्तव्यास्तथा हि द्विगुणा न त इति।

पलाशवल्कक्काथो वा सुशीतः शर्करान्वितः।
पिबेद्वा मधुसर्पिभ्यां गवाश्वशकृतो रसम्॥ २७॥

अथवा पलाशत्वक्क्काथः शीतः शर्करायुतः पूर्वोक्तगुणोऽथवा मधुसर्पिभ्यां गवाश्वशकृतो रसं पिबेत्। गवाश्वेत्यवङ्स्फोटायनस्येत्यवङादेशः।

सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिह्यात्पारावतं शकृत्।

ग्रंथिते ग्रथितमति रक्तपित्ते पारावच्छकृत् क्षौद्रेण सह लिह्यात्।

अतिनिसृतरक्तश्च क्षौद्रेण रुधिरं पिबेत्॥ २८॥
जांगलं भक्षयेद्वाजमामपित्तयुतं यकृत्।

अतिस्रुतरक्तश्च जांगलं रक्तं क्षौद्रेण सहपिबेत्। आजं यकृदपक्वं पित्तयुतं भक्षयेत्।

चंदनोशीरजलदालाजामुद्गकणायवैः॥ २९॥
बलाजले पर्युषितैः कषायो रक्तपित्तहा।

चंदनादिभिर्बलाजले पर्युषितैः कषायो रक्तपित्तजित्।

प्रसादश्चंदनांभोजसेव्यं मृद्भृष्टलोष्टजः॥ ३०॥
सुशीतः ससिताक्षौद्रः शोणितादिप्रवृत्तिजित्।

चंदनादिजः प्रसादः सुशीतः शर्करामाक्षिकाभ्यां सहरक्तस्यातिप्रवृत्तिं जयेत्।

आपोथ्य वा नवे कुंभे प्लावयेदिक्षुगंडिकाः॥ ३१॥
स्थितं तद्वत्समाकाशे रात्रिं प्रातः शृतं जलम्।
मधुमृद्वीकजांभोजकृतोत्तंसं च तद्गुणम्॥ ३२॥

इक्षुगंडिका आपोथ्य भृशमादौ संकुटय जले प्लावयेत् । नवे कुंभे रा-त्रिमाकाशे गुप्तं कीटाद्युपहतं यथा न स्यात्तथा स्थितं तदिक्षुगंडिकाबलं प्रातः शृतं समाक्षिकं विकसितपद्मेन कृतशेखरं तद्गुणं पूर्ववद्गुणमित्यर्थः ।

ये च पित्ते ज्वरे चोक्ताः कषायास्तांश्च योजयेत् ॥

पित्तज्वरे च ये कषाया उक्ताः शक्रयवाद्यनंताकंटुकाचेति सक्षौद्रा इ-त्यादयस्तांश्च कषायानत्र योजयेत् ।

कषायैर्विविधैरेभिर्दीप्तेऽग्नौ विजिते कफे ।
रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत्तत्र वातोल्बणे पयः ॥ ३३ ॥
युंज्याच्छागं शृतं तद्वद्गव्यं पंचगुणेऽम्भसि ।
पंचमूलेन लघुना शृतं वा ससितामधु ॥ ३४ ॥
जीवकर्षभकद्राक्षाबलागोक्षुरनागरैः ।
पृथक्पृथच्छृतं क्षीरं सघृतं सितयाऽथवा ॥ ३५ ॥

एभिर्विविधैर्नानाप्रकारैः कषायैरग्नौ दीप्ते च कफे च विजिते सति यदि रक्तपित्तं न शाम्यति तत्र वातोल्बणे रक्तपित्ते सति पंचगुणेऽभसि शृतं छागं पयो युंज्यात् । पंचगुणेऽभसि गव्यं क्षीरं क्वथितं तद्वत्तेन छागे-न समानगुणं तच्च युंज्यात् । अथवा लघुना पंचमूलेन शृतं गव्यं सशर्क-रमधु तद्गुणं । तथा जीवकर्षभकादिभिः पृथच्छृतं घृतेनाथवा शर्करया सह तद्गुणं ।

गोकंटकाभीरुसृतं पर्णिनीभिस्तथा पयः ।
हंत्याशु रक्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्गगम् ॥ ३६ ॥

गोकंटकादिभिस्तथा शालिपर्णीपृष्टिपर्णीमुद्गपर्णीमाषपर्णीभिः शृतं शीघ्र-मेव रक्तं सवेदनं हंति । विशेषमूत्रमार्गगतं । विशेषग्रहणादन्यमार्गगमपि रक्तं हंतीति द्योतयति ।

विण्मार्गगे विशेषेण हितं मोचरसेन तु ।
वटप्ररोहैः शृंगैर्वा शुंठ्युदीच्योत्पलैरपि ॥ ३७ ॥

विण्मार्गगे गुदगते रक्तपित्ते तु विशेषेण मोचरसेन शृतं क्षीरं हितं । वटप्ररोहैर्वा शृतं क्षीरमथवा वटशृंगैः प्रथमोद्भूतमुकुलितैः पल्लवप्रायैः शुंठ्युदीच्योत्पलैर्वा शृतं पयो हितं ।

रक्तातिसारदुर्नामचिकित्सां चात्र कल्पयेत् ।

रक्तशब्दस्यातिसारदुर्नाम्नोः संबंधः । रक्तातिसारस्य रक्तार्शसश्च या चिकित्सा तामत्र रक्ते योजयेत् ।

पीत्वा कषायान् पयसा भुंजीत पयसैव च ॥ ३८ ॥
कषाययोगैरेभिर्वा विपक्कं पाययेद् घृतम् ।

कषायान्पूर्वोक्तान्पयसा पीत्वा पयसैवाश्नीयात् । एतैर्वा कषायाख्यैर्योगैर्विपक्कं घृतं रक्तपित्तिनं पाययेत् ।

समूलमस्तकं क्षुण्णं वृषमष्टगुणेंभसि ॥ ३९ ॥
पक्त्वाष्टांशावशेषेण घृतं तेन विपाचयेत् ।
पुष्पगर्भं च तच्छीतं सक्षौद्रं पित्तशोणितम् ॥ ४० ॥
पित्तगुल्मज्वरश्वासकासहृद्रोगकामलाः ।
तिमिरभ्रमवीसर्पस्वरसादांश्च नाशयेत् ॥ ४१ ॥

मूलपल्लवादियुक्तं क्षुण्णं चूर्णितं वृषमष्टगुणे जले पक्त्वा तेनाष्टांशावशेषेण क्वाथेन घृतं विपाचयेत् । किंभूतं । तत्पुष्पगर्भं तस्य वृषस्य पुष्पाणि गर्भः कल्को यस्य तदेवं । तच्च शीतीभूतं क्षौद्रेण सह पित्तशोणितादीन्नाशयेत् ।

पालाशवृंतस्वरसे तद्गर्भं च घृतं पचेत् ।
सक्षौद्रं तच्च रक्तघ्नं तथैव त्रायमाणया ॥ ४२ ॥

पालाशवृंतानां स्वरसे तद्गर्भं पलाशवृंतकल्कं घृतं पचेत् । तच्च क्षौद्रेण सह रक्तघ्नं भवति । तदेव त्रायमाणाया शृतं रक्तपित्तघ्नं ।

रक्ते सपिच्छे सकफे ग्रथिते कंठमार्गगे ।
लिह्यान्माक्षिकसर्पिर्भ्यां क्षारमुत्पलनालजम् ॥ ४३ ॥

रक्ते पिच्छवति पिच्छाशाल्मल्या रससदृशि तथा सकफे तथा ग्रथिते ग्रंथिसदृशे तथा कंठमार्गगे सति क्षारमुत्पलनालजं माक्षिकसर्पिर्भ्यां लिह्यात्। ननु क्षारस्य तैक्ष्ण्यादिगुणयोगाद्रक्तपित्ते न युक्त उपयोगस्तत्कथमिह तमनुमेने तंत्रकृत्। ब्रूमः। उत्पलादीनि शीतस्वभावानि तत्समुत्थश्च क्षारः स्वयोनिमनुकरोति तथा चोक्तं। कारणानुविधायित्वात्कार्याणां तत्स्वभावतेति। क्षारस्वरूपं च विष्यंदनात्मकं धत्ते तदेवं कंठमार्गगस्य कफानुबंधस्य ग्रथितस्य रक्तस्य क्षारो घृतमाक्षिकाभ्यां संयुक्तो विष्यंदनपूर्वं शोधयत्येव नतु तस्य कोपाय स्यादिति युक्तोऽत्र क्षारोपयोगः।

पृथक् पृथक् तथांभोजरेणुश्यामामधूकजम्।

अंभोजरेण्वादिकं पृथक् तथा माक्षिकघृताभ्यां लिह्यात्।

गुदागमे विशेषेण शोणिते बस्तिरिष्यते ॥ ४४ ॥

गुदागमे रक्ते विशेषेण बस्तिरिष्यते।

घ्राणगे रुधिरे शुद्धे नावनं चानुषेचयेत्।
कषाययोगान् पूर्वोक्तान् क्षीरेक्ष्वादिरसप्लुतान् ॥ ४५ ॥
क्षीरादीन्ससितांस्तोयकेवलं वा जलं हितम्।
रसो दाडिमपुष्पाणामाम्रोत्थः शाड्वलस्य वा ॥ ४६ ॥

घ्राणगे रुधिरे शुद्धे सति नावनमनुषेचयेन्नस्यं दद्यात्। कषाययोगान्पूर्वोक्तान्वासकादीन् घ्राणगेऽनुषेचयेत्। किंभूतान्क्षीरेक्ष्वादिरसेनाप्लुतान् सद्रवान्। आदिशब्देन मांसरसघृतादि गृह्यते क्षीरादीन् वा सशर्करादीन् दद्यात्। तथा तोयमर्थात्ससितं वा केवलं जलं हितमिति हि वक्ष्यति। तथा दाडिमपुष्पाणां रसस्तथा चूतफलोत्थस्तथा दूर्वारसो नस्यं पृथक् पृथग्घितं।

कल्पयेच्छीतवर्गं च प्रदेहाभ्यंजनादिषु।

शीतवीर्यवर्गं च प्रलेपाभ्यंजनादिषु कल्पयेत्। यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं बहिरंतश्च भेषजम्। रक्तपित्ते हितं तच्च क्षतक्षीणे हितं च यत्। पित्तज्वरेऽ

भिहितमौषधं बहिरंतरे तच्च रक्तपित्ते हितं । तथा यच्च क्षते क्षीणे च हितं तदपि रक्तपित्ते हितमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां रक्तपित्तचिकित्साध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

रक्तपित्तचिकित्सानंतरं कासचिकित्सितस्यारंभः । तस्य च संबंधो निदाने स्वयं ग्रंथकृतैवोक्तः ।

॥ अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

केवलानिलजं कासं स्नेहैरादावुपाचरेत् ।
वातघ्नसिद्धैः स्निग्धैश्च पेयायूषरसादिभिः ॥ १ ॥
लेहैर्धूमैस्तथाभ्यंगैः स्वेदसेकावगाहनैः ।
बस्तिभिर्बद्धविड्वातं सपित्तं तूर्ध्वभक्तिकैः ॥ २ ॥
घृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत्स्नेहविरेचनैः ।

केवलानिलजं कासं दोषांतरासंसृष्टं स्नेहैर्वातघ्नसिद्धैरादावुपाचरेत् नतु शुद्धस्य वातस्य स्नेहैरेव प्रधानोपक्रम आदिमध्यावसानेषु न पुनरन्य उपक्रमस्तस्मादादावित्यनेनार्थोऽत्रोच्यते । वातः केवलो दोषांतरावृतमार्गः कासस्य कारणं न त्वनावृतमार्गः । तथा च काससंप्राप्तावुक्तं । तत्राधो विहितोनिल ऊर्ध्वं प्रवृत्त इत्यादि । एवं वातस्य विहितो यो दोषः कारणं कफादिस्तस्य रूक्षाद्युपक्रमेणैव शमं कृत्वा । अनंतरं कासेन सहोपक्रममस्य भिषजः कुर्युरिति । तेषां भ्रांतिनिरासार्थमादावित्युक्तं । तथा पेयादिभिरुपाचरेत् । तथा बद्धौ विड्वातौ यस्मिन्कासे तं बस्तिभिरुपाचरेत् । सपित्तं च वातकासमूर्ध्वभक्तिकैर्भक्तसमनंतरं पीयमानैर्घृतैर्भोजयेत् क्षीरैश्च । ऊर्ध्वभक्तिकैरिति । ऊर्ध्वभक्तादिभिः पेयादिभिर्मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ।

आध्यात्मादित्वादिकण् । तथा वातघ्नसिद्धैरित्येतदेष्वपि योज्यं । तथा सकफं वातकासं स्नेहविरेचनैरुपाचरेत् । अथ स्नेहानाह ।

गुडूचीकंटकारीभ्यां पृथक्त्रिंशत्पलाद्रसे ॥ ३ ॥
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्वह्निदीपनः ।

गुडूच्याः कंटकार्याश्च पृथक् प्रत्येकं त्रिंशत्पलं तस्माद्यो रसस्तस्मिन् घृतात् प्रस्थः सिद्धो वातकासादिजित् । तिस्रोपि पंचम्य एता अपेक्षितक्रिये ऽपादाने बोध्याः ।

क्षाररास्नावचाहिंगुपाठायष्ट्याव्हधान्यकैः ॥ ४ ॥
द्विशाणैः सर्पिषः प्रस्थं पंचकोलयुतैः पचेत् ।
दशमूलस्य निर्यूहे पीतो मंडानुपायिना ॥ ५ ॥
सकासश्वासहृत्पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मनुत् ।

क्षारादिभिः पंचकोलयुतैर्द्विशाणमात्रैः कल्कैर्दशमूलक्काथे सर्पिषः प्रस्थं पचेत् । स च सर्पिःप्रस्थो मंडानुपायिना पीतः कासादिजित् ।

द्रोणेऽपां साधयेद्रास्नादशमूलशतावरीः ॥ ६ ॥
पलोन्मिताद्विकुडवं कुलत्थं बदरं यवम् ।
तुलार्धं चाजमांसस्य तेन साध्यं घृताढकम् ॥ ७ ॥
समक्षीरं पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ।
प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनबस्तिभिः ॥ ८ ॥
पंचकासान् शिरःकंपं योनिवंक्षणवेदनाम् ।
सर्वांगैकांगरोगांश्च सप्लीहोर्ध्वानिलान् जयेत् ॥ ९ ॥

रास्नादीनि पलोन्मितानि कुलत्थबदरयवान् द्विकुडवोन्मितानाज-मांसस्य पंचाशत्पलानि जलद्रोणे पाचयेत् । तेन क्काथेन घृताढकं साध्यं तुल्यक्षीरं पालिकैर्जीवनीयैर्जीवंतीकाकोल्यादिभिस्तद्घृतं समीक्ष्य देशकाला-दीनालोच्य पानादिभिः प्रयुक्तं पंचकासादीन् जयति ।

विदार्यादिगणक्राथकल्कसिद्धं च कासजित् ।

विदार्यादिगणस्य क्वाथकल्काभ्यां च सिद्धं सर्पिः कासजित् ।

अशोकबीजक्षवकजंतुघ्नांजनपद्मकैः ॥ १० ॥
सविडैश्च घृतं सिद्धं तच्चूर्णं वा घृतप्लुतम् ।
लिह्यात्पयश्चानुपिबेदाजं कासादिपीडितः ॥ ११ ॥

आशोकबीजादिभिर्बिडसहितैर्घृतं सिद्धं कासजित् तेषां वाऽशोकबीजादीनां चूर्णं घृतप्लुतं लिह्यात् । अनु पश्चाच्च छागं क्षीरं कासेनाभिपीडितः पिबेत् ।

विडंगं नागरं रास्नापिप्पलीहिंगुसैंधवम् ।
भार्गी क्षारश्च तच्चूर्णं पिबेद्वा घृतमात्रया ॥ १२ ॥
सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिध्माहताग्निषु ।

अथवा विडंगादिचूर्णं घृतस्य मात्रया यथायोगं ह्रस्वमध्योत्तमया पिबेद्वातजे सकफे कासे श्वासादिषु च ।

दुरालभां शृंगबेरं शठीं द्राक्षां सितोपलाम् ॥ १३ ॥
लिह्यात्कर्कटशृंगीं च कासे तैलेन वातजे ।

दुरालभादीन् कर्कटशृंगीं च वातजे कासे तैलेन लिह्यात् ।

दुस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तां भार्गीं कर्कटकीं शठीम् ॥ १४ ॥
पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितान्यवलेहयेत् ।
तद्वत्सकृष्णां शुंठीं च सभार्गी तद्वदेव च ॥ १५ ॥

दुस्पर्शादीनि चूर्णितानि वातजे कासे पुराणगुडतैलाभ्यामवलेहयेत् । तथैव पिप्पलीसहितां शुंठीं पुराणगुडतैलाभ्यां लेहयेत् । तद्वच्च पुराणगुडतैलाभ्यां भार्गीसहितां शुंठीं लेहयेत् ।

पिबेच्च कृष्णां कोष्णेन सलिलेन ससैंधवाम् ।
मस्तुना ससितां शुंठीं दध्ना वा कणरेणुकाम् ॥ १६ ॥

पिप्पलीं कदुष्णेन जलेन सैंधवसहितां पिबेत्। मस्तुना सशर्करां शुंठीं वा पिबेत् । अथवा दधा युक्तां पिप्पलीं रेणुकां पिबेत्।

पिबेद्बदरमज्जो वा मदिरादधिमस्तुभिः ।
अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभ्रष्टं ससैंधवम् ॥ १७ ॥

अथवा बदरस्य मज्जो मदिरादिभिः पिबेत्। बहुवचनोपादानाच्च मदिरया अथवा दधा मस्तुना वेत्येवं द्रष्टव्य न तु दध्नो मस्त्विति । पिप्पलीकल्कं वा घृतभ्रष्टं सैंधवयुक्तं पिबेन्मदिरादिभिः ।

कासी सपीनसो धूमं स्नैहिकं विधिना पिबेत् ।
हिध्माश्वासोक्तधूमांश्च क्षीरमांसरसाशनः ॥ १८ ॥

कासी पीनसी च स्नैहिकं धूमं विधिना पिबेत्। क्षीरमांसरसाशनेहिध्मोक्तान् श्वासोक्तांश्च धूमान् पिबेत्।

ग्राम्यानूपोदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।
रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्धि तान् ॥ १९ ॥

ग्राम्यादिजैर्मांसरसैरथवा माषात्मगुप्तानां यूषैः शाल्यादीन् हितानाशयेत्। हितानिति देशकालादिसात्म्यवशाद्यवाद्यन्यतमं यत् पथ्यं तद्भुंजीतेति प्रतिपादयति ।

यवानीपिप्पलीबिल्वमध्यनागरचित्रकैः ।
रास्नाजाजीपृथक्पर्णीपलाशशठीपौष्करैः ॥ २० ॥
सिद्धां स्निग्धाम्ललवणां पेयामनिलजे पिबेत् ।
कटिहृत्पार्श्वकोष्ठार्तिश्वासहिध्माप्रणाशनीम् ॥ २१ ॥

यवान्यादिभिः सिद्धां स्निग्धामम्ललवणां पेयां वातजे कासे पिबेत्। किंभूतां। कट्याद्यार्तिश्वासहिध्माप्रणाशनीं।

दशमूलरसे तद्वत् पंचकोलगुडान्विताम् ।
पिबेत्पेयां समतिलां क्षैरेयीं वा ससैंधवाम् ॥ २२ ॥

तद्वत्पूर्वोक्तगुणे दशमूलक्वाथेतिसिद्धां पंचकोलगुडयुतां पेयां पिबेत् । क्षैरेयीं क्षीरसंकृतां वा पेयां वातजे कासे पिबेत् । किंभूतां । समतिलां तिलसहितां तथा ससैंधवां ।

मात्स्यकौकुटवाराहैर्मांसैर्वा साज्यसैंधवाम् ।

अथवा मात्स्याद्यैर्मांसैः साधितां सघृतसैंधवां पेयां पिबेत् ।

वास्तुको वायसीशाकं कासघ्नः सुनिषण्णकः ॥ २३ ॥
कंटकार्याः फलं पत्रं बालं शुष्कं च मूलकम् ।
स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ २४ ॥
दधिमस्त्वारनालाम्लफलांबुमदिराः पिबेत् ।

वास्तुकादयः शाकविशेषास्तैलादयः स्नेहा भक्ष्याः क्षीरादिसंबंधिनो हिताः । क्षीरं चेक्षुरसश्च गुडश्च तेषामिमे क्षीरेक्षुरसगौडिकाः । द्वंद्वांते परं यच्छ्रूयते तत्सर्वैः संबध्यत इति भाष्यकारवचनात्सर्वैरप्यत्र संबंधः । तेन क्षीरसंबंधिनश्चेक्षुरससंबंधिनश्च भक्ष्या हिता इत्यवतिष्ठते । तथा दधिमस्त्वादीनि पिबेत् । इति वातजे कासे प्रायेणोपयोग्यन्नपानमुद्दिष्टं ।

पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितम् ॥ २५ ॥
तथा मदनकाश्मर्यमधुकक्वथितैर्जलैः ।
फलयष्ट्याह्वकल्कैर्वा विदारीक्षुरसाप्लुतैः ॥ २६ ॥

पित्तजे कासे किं भूते कफयुक्ते तु सर्पिषा वमनं हितं । अत एव वक्ष्यति । पित्तकासे तनुकफे विरेकाय त्रिवृतामिति । तस्मादत्रार्थाद्बहुकफत्वं बोध्यं । न केवलं सर्पिषा वमनं हितं । यावन्मदनादिभिः क्वथितैर्जलैर्वमनमवस्थावशाद्धितं । अथवा मदनफलमधुकल्कैर्विदार्यादिरसप्लुतैर्वमनं हितं ।

पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
युंज्याद्विरेकाययुतां घनश्लेष्मणितिक्तकैः ॥ २७ ॥

पित्तजे कासे तनुकफे घनश्लेष्मणि त्रिवृतामधुरैर्युतां विरेकाय युंज्यात्। घनकफे तिक्तकैः सह तृवृतां युंज्यात्।

हृतदोषो हिमं स्वादु स्निग्धं संसर्जनं भजेत्।
घने कफे तु शिशिरं रूक्षं तिक्तोपसंहितम्॥ २८॥

हृतदोषो नरो हिमं मधुरं स्निग्धं संसर्जनं विरेकादनंतरं पेयादिक्रमं भजेत्। घने तु कफे शीतं तथा रूक्षं तिक्तयुतं संसर्जनं भजेत्।

लेहः पैत्ते सिताधात्रीक्षौद्रद्राक्षाहिमोत्पलैः।
सकफे साब्दमरिचः सघृतः सानिलेहितः॥ २९॥
मृद्वीकार्धशतं त्रिंशत्पिप्पलीःशर्करापलम्।
लेहयेन्मधुना गोर्वाक्षीरपस्यशकृद्रसम्॥ ३०॥

पित्तकासे सितादिभिर्लेहो हितः। सकफे पित्ते साब्दमरिचो लेहो हितः। सानिले पित्ते सघृतो लेहो हितः। तथा मृद्वीकागुलीकीपंचाशत् त्रिंशत्पिप्पलीः शर्करापलं च मधुना लेहयेत्। गोर्वा वत्सस्य क्षीरपस्य क्षीरवृत्तेः शकृद्रसं मधुना लेहयेत्।

त्वगेलाव्योषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करैः।
लाजमुस्ताशठीरास्नाधात्रीफलविभीतकैः॥ ३१॥
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहो हृद्रोगकासहा।

त्वगेलादिभिर्लेहो हृद्रोगकासहा भवति।

मधुरैर्जांगलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः॥ ३२॥
मुद्रादियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः।
घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिक्तका मधुसंयुताः॥ ३३॥

घनश्लेष्मणि पित्तकासे जांगलै रसैर्मधुरैस्तथा मुद्गकुलत्थादियूषैस्तथा तिक्तैः शाकैश्च सह यवादयो मात्रया परिमिता हिताः। घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिक्तद्रव्ययुक्ताः।

शालयःस्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ।
शर्करांभोनुपानार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसाः पयः ॥ ३४ ॥

तनुकफे पित्ते शालयः षष्टिकाश्च रसादिभिर्हिताः स्युर्भवेयुः । अनुपानार्थं शर्करांभो हितं द्राक्षेक्षुरसाः पयश्च ।

काकोलीबृहतीमेदाद्वयैः सवृषनागरैः ।
पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान् प्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥

काकोल्यादिभिर्मांसरसादीन् पित्तकासे प्रकल्पयेत् ।

द्राक्षां कणां पंचमूलं तृणाख्यं च पचेज्जले ।
तेन क्षीरं शृतं शीतं पिबेत्समधुशर्करम् ॥ ३६ ॥
साधितां तेन पेयां वा सुशीतां मधुनान्विताम् ।

पित्तकासे तथा द्राक्षादीन् चतुर्गुणे जले पचेत् । तेन पादावशिष्टेन द्राक्षादीनां क्राथेन समं जलेन क्षीरं क्वथितं मधुशर्करायुतं पिबेत् । तेन वा जलेन साधितां पेयां सुशीतां माक्षिकयुतां पिबेत् ।

शठीह्रीबेरबृहतीशर्कराविश्वभेषजम् ॥ ३७ ॥
पिष्ट्वा रसं पिबेत्पूतं वस्त्रेण घृतमूर्छितम् ।

शठ्यादीन् जले पिष्ट्वा वस्त्रेण पूतं रसं घृतमिश्रितं पिबेत् ।

शर्करां जीवकं मुद्गमाषपर्ण्यौ दुरालभाम् ॥ ३८ ॥
कल्कीकृत्य पचेत्सर्पिः क्षीरेणाष्टगुणेन तत् ।
पानभोजनलेहेषु प्रयुक्तं पित्तकासजित् ॥ ३९ ॥
लिह्याद्वा चूर्णमेतेषां कषायमथवा पिबेत् ।

शर्करादीन् कल्कीकृत्याष्टगुणेन क्षीरेण सर्पिः पचेत् । तच्च सर्पिः पानादिषु युक्तं पित्तकासजित् । एतेषां च शर्करादीनां चूर्णं लिह्यात् । अथवैषामेव कषायं पिबेत् ।

कफकासीपिबेदादौ सुरकाष्टात्प्रदीपितात् ॥ ४० ॥
स्नेहं परिस्तुतं व्योषयवक्षारावचूर्णितम् ।
स्निग्धं विरेचयेदूर्ध्वमधोमूर्ध्नि च युक्तितः ॥ ४१ ॥
तीक्ष्णैर्विरेकैर्बलिनं संसर्गी चास्य योजयेत् ।
यवमुद्गकुलत्थान्नैरुष्णरूक्षैः कटूत्कटैः ॥ ४२ ॥
काशमर्दकवार्त्ताकव्याघ्रीक्षारकणान्वितैः ।
धान्वबैल्वरसैः स्नेहैस्तिलसर्षपनिंबजैः ॥ ४३ ॥

कफकासी पूर्वं सुरकाष्टात्प्रदीपिताद्यः श्रुतः स्नेहस्तंव्योषयवक्षारावचूर्णितं पिबेत्। स्निग्धं चसंतमनंतरं विरेचयेत्। ऊर्ध्वमधोमूर्ध्निच युक्तितो यथाबलहानिर्न स्यादिति भावः। कैर्विरेचयेत्। तीक्ष्णैर्विरेकैः। किंभूतमातुरं बलवंतं। संसर्गीचपेयादिपरिपाटीं चास्य योजयेत्। यवादिभिर्यथायोगमुष्णरूक्षैस्तथा कटूत्कटैः प्रभूतकटुकैः कासमर्दकादियुक्तैः। धन्वनिभवा धान्वा जांगलाः। बिलेषु भवा बैल्वा। बिलेशयास्तेषां रसास्तैर्मांसरसैः सहेत्यर्थः। तथा स्नेहैस्तिलादिजैः सह।

दशमूलांबु घर्मांबु मद्यं मध्वंबु वा पिबेत् ।
मूलैः पौष्करशम्याकपटोलैः संस्थितं निशाम् ॥ ४४ ॥
पिबेद्वारिसहक्षौद्रं कालेष्वन्नस्य वा त्रिषु ।

दशमूलांब्वादीन् पिबेत्। अथवा मूलैः पौष्करादिभिर्निशां संस्थितं रात्रिस्थितं वारि क्षौद्रेण सह प्रातः पिबेत्। अथवाऽन्नस्य त्रिषु कालेष्वादिमध्यावसानलक्षणेषु पिबेत्।

पिप्पलीपिप्पलीमूलं शृंगबेरं बिभीतकम् ॥ ४५ ॥
शिखिकुक्कुटपिच्छानां मषीक्षारो यवोद्भवः ।
विशालापिप्पलीमूलं त्रिवृता च मधुद्रवाः ॥ ४६ ॥
कफकासहरा लेहास्त्रयः श्लोकार्धयोजिताः ।

पिप्पल्यादयस्त्रयो लेहाः श्लोकार्धेर्योजिता मधुना सह कफकासहरा भवंति ।

मधुना मरिचं लिह्यान्मधुनैव च जोंगकम् ॥ ४७ ॥
पृथग्रसांश्च मधुना व्याघ्रीवार्ताकभृंगजान् ।
कासघ्नस्याश्वशकृतः सुरसस्यासितस्य च ॥ ४८ ॥

तथा कफकासे मधुना मरिचं लिह्यात् । माक्षिकेनेवागुरुं लिह्यात् । व्याघ्र्यादिजान् रसान् पृथक् पृथङ्मधुना लिह्यात् ।

देवदारुशठीरास्नाकर्कटाख्यादुरालभाः ।
पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्या धात्री सितोपला ॥ ४९ ॥
लाजासितोपलासर्पिः शृंगी धात्रीफलोद्भवा ।
मधुतैलयुता लेहास्त्रयो वातानुगे कफे ॥ ५० ॥

देवदार्वादयो मधुतैलयुता लेहास्त्रयः श्लोकार्धगदिता वातानुगे कफे स्युः । अत्र शृंगीधात्रीफलोद्भवेति केचिद्विशिष्टमामलकमाहुः । अन्ये तु शृंगी कर्कटशृंगीति व्याचक्षते ।

द्वे पले दाडिमादष्टौ गुडाद्व्योषात्पलत्रयम् ।
रोचनं दीपनं स्वर्यं पीनसश्वासकासजित् ॥ ५१ ॥

दाडिमस्य पले द्वे तु गुडादष्टौ त्रिकटुकात् पलत्रयमित्येतद्दाडिमाद्यं चूर्णं रोचनादिगुणं पीनसादिजित् ।

गुडक्षारोषणकणादाडिमं श्वासकासजित् ।
क्रमात्पलद्वयार्द्धाक्षकर्षाक्षार्द्धपलोन्मितम् ॥ ५२ ॥

गुडादिकं क्रमेण पलद्वयमर्धकर्षं कर्षं पलप्रमाणं पूर्वोक्तगुणं ।

पिबेज्ज्वरोक्तं पथ्यादि सशृंगीकं च पाचनम् ।

तथा ज्वरचिकित्सितोक्तं पथ्याकुस्तुंबरीत्यादिकं पाचनं कर्कटशृंगीसहितं पिबेत् पूर्वगुणं ।

अथवा दीप्यकत्रिवृद्धिशालाघनपौष्करम् ॥ ९३ ॥
सकणं क्वथितं मूत्रे कफकासी जलेऽपि वा ।

दीप्यकादिकं गोमूत्रे क्वथितं जलेऽथवा क्वथितं पिप्पलीसहितं कफकासी पिबेत् ।

तैलभृष्टं च वैदेहीकल्काक्षं ससितोपलम् ॥ ९४ ॥
पाययेत्कफकासघ्नं कुलित्थसलिलाप्लुतम् ।

पिप्पलीकल्ककर्षं सशर्करं तैलेन पक्वं कुलत्थसलिलाप्लुतं कफकासघ्नं पाययेत् ।

दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ॥ ९५ ॥
पुष्कराव्हशठीबिल्वसुरसाव्योषहिंगुभिः ।
पेयानुपानं तत्सर्पिर्वातश्लेष्मामयापहम् ॥ ९६ ॥

दशमूलक्वाथाढके घृतस्य प्रस्थं पुष्करमूलादिभिः प्रत्येकं कर्षप्रमाणैः कल्कीकृतैः पचेत् । तच्च पेयानुपानं सर्ववातकफामयघ्नं ।

निर्गुंडीपत्रनिर्यासससाधितं कासजिद् घृतम् ।

निर्गुंडीपत्रस्वरससाधितं घृतं कासजित्स्यात् ।

घृतं रसे विडंगानां व्योषगर्भं च साधितम् ॥ ९७ ॥

विडंगानां रसे व्योषगर्भे च साधितं घृतं पूर्वोक्तगुणं ।

पुनर्नवाशिवाटिकासरलकासमर्दामृता ।
पटोलबृहतीफणिज्जकरसैः पयःसंयुतैः ॥ ९८ ॥
घृतं त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य संजायते ।
न कासविषमज्वरक्षयगुदांकुरेभ्यो भयम् ॥ ९९ ॥

पुनर्नवादिरसैः पयसायुतैस्त्रिकटुना कल्केन च सिद्धं घृतमुपयुज्य पीत्वा कासादिभ्यो भयं न जायते । वसुग्रहयुताजसौजसपलाश्वपृथ्वीगुरुः । अत्र पुनर्नवादिरसो घृताच्चतुर्गुणः क्षीरं घृतसमं घृतं व्योषाच्चतुर्गुणामिति पाकक्रमः ।

समूलफलपत्रायाः कंटकार्यारसाढके ।
घृतप्रस्थं बलाव्योषविडंगशठीदाडिमैः ॥ ६० ॥
सौवर्चलयवक्षारमूलामलकपौष्करैः ।
वृश्चीबृहतीपथ्यायवानीचित्रकर्धिभिः ॥ ६१ ॥
मृद्वीका चव्यवर्षाभूदुरालंभाम्लवेतसैः ।
शृंगीतामलकीभार्गीरास्नागोक्षुरकैः पचेत् ॥ ६२ ॥
कल्कैस्तत्सर्वकासेषु श्वासहिध्मासु चेष्यते ।

कंटकार्याः समूलफलपत्राया रसाढके बलादिभिः कल्कैर्घृताच्चतुर्थांशप्रमाणैर्घृतप्रस्थं पचेत् । तच्च सर्पिः सर्वकासादिष्विष्यतेऽभिहितं । इदं च कंटकारीघृतं कफव्याधिविनाशनं ।

पचेद्व्याघ्रीतुलां क्षुण्णां वहेपामाढकस्थिते ॥ ६३ ॥
क्षिपेत् पूते तु संचूर्ण्य व्योषरास्नामृताग्निकान् ।
शृंगीभार्ङ्गीघनग्रंथिधन्वयासान् पलार्धकान् ॥ ६४ ॥
सर्पिषः षोडशपलं चत्वारिंशत्पलानि च ।
मत्स्यंडिकायाः शुद्धायाः पुनश्च तदधिश्रयेत् ॥ ६५ ॥
दर्वीलेपिनि शीते च पृथग् द्विकुडवं क्षिपेत् ।
पिप्पलीनां तवक्षीर्या माक्षिकस्यानवस्य च ॥ ६६ ॥
लेऽह्योयं गुल्महृद्रोगदुर्नामश्वासकासजित् ।

व्याघ्यास्तुलां क्षुण्णां मर्दितां जलस्य वहे चतुर्द्रोणे पचेत् । आढकस्थिते जले संचूर्ण्य व्योषादीनि पलप्रमाणानि प्रत्येकं क्षिपेत् । अग्निरेवाग्निकश्चित्रकः । घृतस्य च षोडशपलानि । मत्स्यंडिकायाः विमलायाश्चत्वारिंशत्पलानि । भूयश्च तत्सर्वं पचेत् । दर्वीं लिंपतीति दर्वीलेपी । तस्मिन् दर्वीलेपिनि शीतेऽवलेहे सति प्रत्येकं द्विकुडवप्रमाणं पिप्पल्यादिः क्षिपेत् । अयं लेहो दुर्नामादिजित् ।

शमनं च पिबेद्धूमं शोधनं बहुले कफे ॥ ६७ ॥

तथा कफकासे शमनं धूमं पिबेत्। घनश्लेष्मणि शोधनं धूमं पिबेत्। अथ तमेव धूममाह।

मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेंगुदित्वचः।
धूमं कासघ्नविधिना पीत्वा क्षीरं पिबेदनु॥ ६८॥
निष्ठ्यूतांते गुडयुतं कोष्णं धूमो निहंति सः।
वातश्लेष्मोत्तरान् कासानचिरेण चिरंतनान्॥ ६९॥

एतेषां संबंधिनं धूमं कासघ्नविधिना सूत्रोदितेन पीत्वानु पश्चान्निष्ठ्यूतांते कोष्णं क्षीरं गुडान्वितं पिबेत्। सधूमः पीतो वातश्लेष्मोत्तरान् कासांश्चिरंतनानाश्वेव हंति। चिरंतनानिति सायंचिरमित्यादिना तनड्।

तमकः कफकासे तु स्याच्चेत्पित्तानुबंधजः।
पित्तकासक्रियां तत्र यथावस्थं प्रयोजयेत्॥ ७०॥

कफकासे यदि तमकः पित्तानुबंधजः स्यात्। तत्र तमके पित्तकासक्रियामवस्थावशात्प्रयोजयेत्।

कफानुबंधे पवने कुर्यात्कफहरां क्रियाम्।
पित्तानुबंधयोर्वातकफयोः पित्तनाशनीम्॥ ७१॥

पवने कफानुबंधे सति कफकासहरां क्रियां कुर्यात्। पित्तानुबंधयोर्वातकफयोः पित्तकासनाशनीं क्रियां विदध्यात्।

वातश्लेष्मात्मके शुष्के स्निग्धं चार्द्रे विरूक्षणम्।
कासे कर्मसपित्ते तु कफजे तिक्तसंयुतम्॥ ७२॥

वातश्लेष्मात्मके शुष्के कासे स्निग्धं कर्म। आर्द्रे तु कासे विरूक्षणं कर्म

उरस्यंतः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत्।
क्षीरेण शालीन् जीर्णेऽद्यात् क्षीरेणैव सशर्करान्॥७३॥

अंतः क्षत उरसि सति सद्यः शीघ्रमेव लाक्षां माक्षीकयुक्तां क्षीरेण पिबेत्। उरःसंधानजनने लाक्षायाः प्राधान्यात्। तथा चाग्र्यसंग्रहे। ला-

क्षा सद्यः क्षतघ्नानां जीर्णे परिणते तस्मिन्नौषधं क्षीरेणैव सहशालिमद्यात् सशर्करं ।

पार्श्वबस्तिसरुक्चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ॥
भिन्नविट्कः सुमुस्तातिविषापाठां सवत्सकाम् ॥७४॥

पार्श्वबस्त्यादिरुगल्पोग्निश्च तां लाक्षायुतां सुरां पिबेत्। भिन्नपुरीषः पुरुषो नरो मुस्तातिविषापाठावत्सकान्वितां लाक्षां पिबेत्।

लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयं गणं सितम् ।
त्वक्षीरीसंमितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥७५॥
इक्ष्वारिकाविषग्रंथिपद्मकेसरचंदनैः ।
शृतं पयो मधुयुतं संधानार्थं क्षती पिबेत् ॥ ७६ ॥

लाक्षादीनि हि क्षीरेण पक्त्वा तत् क्षीरं दीप्ताग्निः पिबेत्। इक्ष्वारिकादिभिः शृतं क्षीरं मधुयुतं संधानार्थमुरसिक्षतः पुमान् पिबेत्।

यवानां चूर्णमामानां क्षीरे सिद्धं घृतान्वितम् ।
ज्वरदाहे सिताक्षौद्रसक्तून्वा पयसा पिबेत् ॥ ७७ ॥

यवानामामानां चूर्णं क्षीरे सिद्धं घृतयुतं ज्वरदाहे पिबेत्। अथवा शर्करामाक्षिकयुतान् सक्तून् पयसा पिबेत्।

कासवांश्च पिबेत्सर्पिर्मधुरौषधसाधितम् ।
गुडोदकं वा क्वथितं सक्षौद्रमरिचं हिमम् ॥ ७८ ॥
चूर्णमामलकानां वा क्षीरपक्कं घृतान्वितम् ।
रसायनविधानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ॥ ७९ ॥

कासवांश्च मधुरौषधैः साधितं सर्पिः पिबेत्। अथवा गुडोदकं क्वथितं सक्षौद्रमरिचं शीतं पिबेत्। आमलकानां वा चूर्णं क्षीरसिद्धं सर्पिर्युक्तं पिबेत्। रसायनोक्तविधिना वा पिप्पलीः प्रयोजयेत्।

कासी पर्वास्थिशूली च लिह्यात्सघृतमाक्षिकान् ।
मधूकमधुकद्राक्षात्वक्षीरीपिप्पलीबलान् ॥ ८० ॥

कासी पर्वास्थिशूलवांश्च सघृतमाक्षिकान् मधूकादीन् लिह्यात् ।

त्रिजातमर्धकर्षांशं पिप्पल्यर्धपलं सिता ।
द्राक्षामधूकं खर्जूरं पलांशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ ८१ ॥
मधुना गुटिका घ्नंति ता वृष्याः पित्तशोणितम् ।
कासश्वासारुचिच्छर्दिमूर्च्छाहिध्मावमिभ्रमान् ॥ ८२ ॥
क्षतक्षयस्वरभ्रंशप्लीहशोफाढ्यमारुतान् ।
रक्तनिष्ठीवहृत्पार्श्वरुक्पिपासाज्वरानपि ॥ ८३ ॥

त्रिजातकमर्द्धकर्षप्रमाणं कणाकर्षद्वयमात्रा सितादिकं प्रत्येकं पलांशं श्लक्ष्णचूर्णितं मधुना कृता गुटिका वृष्याः पित्तशोणितादीन् घ्नंति ।

वर्षाभूशर्करारक्तशालितंडुलजं रजः ।
रक्तष्ठीवी पिबेत्सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः ॥ ८४ ॥
मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तंडुलीयकम् ।

पुनर्नवादिचूर्णं सपयोघृतैः सिद्धं रक्तष्ठीवी पिबेत् । अथवा मधूकादिभिः सिद्धं तंडुलीयकं पिबेत् ।

यथा स्वमार्गविसृते रक्ते कुर्याच्च भेषजम् ॥ ८५ ॥

मार्गेण च मुखादिना विसृते रक्ते यथायथं रक्तपित्तचिकित्सितोक्तमौषधं कुर्यात् ।

मूढवातस्त्वजामेदः सुराभृष्टं ससैंधवम् ।

मूढवातस्तु पुरुषोऽजाया मेदः सुरया भृष्टमीषत्सैंधवमश्नात्

क्षामः क्षीणक्षतोरस्को मंदनिद्रोऽग्निदीप्तिमान् ॥ ८६ ॥
शृतक्षीरसरेणाद्यात्सघृतक्षौद्रशर्करम् ।

क्षामः क्षीणः क्षतोरस्को मंदनिद्रो दीप्ताग्निः शृतक्षीरस्य संबंधिना सरेण सघृतक्षौद्रशर्करमजामेदमद्यात् ।

शर्करां यवगोधूमं जीवकर्षभकौ मधु ॥ ८७ ॥
शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षतः कृशः ।

अथवा क्षीणऽक्षतः कृशो वा शर्करादिकं लिह्यात् । क्षीरक्वाथं शृतक्षीरानुपानं ।

क्रव्यात्पिशितनिर्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः ॥ ८८ ॥
पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्धनम् ।

सच क्षामः क्षीणादिः क्रव्यात्पिशितस्य निर्यूहं घृतेन भृष्टं पिबेत् । किं भूतं । पिप्पलीक्षौद्रान्वितं तच्च मांसशोणितवर्धनं स्यात् ।

न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षशालप्रियंगुभिः ॥ ८९ ॥
तालमस्तकजंबूत्वक्प्रियालैश्च सपद्मकैः ।
साश्वकर्णैः शृतात्क्षीरादद्याज्जातेन सर्पिषा ॥ ९० ॥
शाल्योदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रबलेंद्रियः ।

न्यग्रोधादिभिः शृतात्क्षीरात्समुद्भूतेन सर्पिषा शाल्योदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रादिश्च नरोऽद्यात् ।

वातपित्तार्दितेऽभ्यंगो गात्रभेदे घृतैर्मतः ॥ ९१ ॥
तैलैश्चानिलरोगघ्नैः पीडिते मातरिश्वना ।

वातपित्तपीडिते गात्रभेदे वाभ्यंगो घृतैर्मतः । मातरिश्वना वातेन पीडिते सति तैलैर्वातरोगघ्नैरभ्यंगो मतः । चशब्दाद्घृतैरपीति द्योतयति ।

हृत्पार्श्वार्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ॥ ९२ ॥
कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ताविरोधि यत् ।

हृत्पार्श्वपीडासु जीवनीयस्य सर्पिषः पानं स्यात् । इति संभावनायां लिङ् । अथवा वातरोगघ्नं यत् पित्तरक्ताविरोधि तत् कुर्यात् ।

यष्ट्याह्वनागबलयोः क्वाथे क्षीरे समे घृतम् ॥ ९३ ॥
पयस्यापिप्पलीवांसीकल्कैः सिद्धं क्षते हितम् ।

यष्ट्याह्वयस्य नागबलायाश्च क्वाथे क्षीरे तुल्ये पयस्यादिकल्कैः सिद्धं घृतं क्षतकासे हितं ।

जीवनीयो गणः शुंठी वरीवीरा पुनर्नवा ॥ ९४ ॥
बला भार्ङ्गीस्वगुप्तार्धशठी तामलकी कणा ।
शृंगाटकं पयस्या च पंचमूलं च यल्लघु ॥ ९५ ॥
द्राक्षाक्षौडादि च फलं मधुरस्निग्धबृंहणम् ।
तैः पचेत्सर्पिषः प्रस्थं कर्षांशैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ ९६ ॥
क्षीरधात्रीविदारीक्षुच्छागमांसरसान्वितम् ।
प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्करार्धं तुलारजः ॥ ९७ ॥
पलार्धकं च मरिचं त्वगेलापत्रकेसरम् ।
विनीय चूर्णितं तस्माल्लिह्यान्मात्रां यथाबलम् ॥ ९८ ॥
अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।
सुधामृतरसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाशिना ॥ ९९ ॥
नष्टशुक्रक्षतक्षीणो दुर्बलव्याधिकर्शितान् ।
स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च बृंहयेत् ॥ १०० ॥
कासहिध्माज्वरश्वासदाहतृष्णास्रपित्तनुत् ।
पुत्रदं छर्दिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम् ॥ १०१ ॥

जीवनीयो गणस्तथा शुंठ्यादयस्तैर्जीवनीयादिगणादिभिः कर्षांशैः सूक्ष्मचूर्णितैः क्षीरधात्र्यादिरसयुक्तं घृतस्य प्रस्थं द्वात्रिंशत्पलानि पचेत् । द्राक्षाक्षोडादीन्यत्रादिशब्देन नालिकेरनिकोचादिपरिग्रहः । शीते घृते माक्षिकस्य षोडशपलानि शर्कराचूर्णपलानि पंचाशन्मरिचादीनि द्विकार्षिकाणि चूर्णितानि प्रक्षिप्य तस्मान्मात्रां यथा बलं लिह्यात् । अमृतप्राशमेतत्संज्ञं घृतं नराणाममृततुल्यं महागुणत्वात् । यथा नागानां सुधा देवाना-

ममृतं। अतएवैतत्सुधाममृतरसं माश्यं भोज्यं क्षीरमांसरसाशिना। एतच्चामृतं नष्टशुक्रादीन् बृंहयेत्। कासादिनुत्। पुत्रदं छर्द्यादिघ्नं। अत्र च मधुरस्निग्धबृंहणानां द्राक्षादीनामपि यथालाभं कर्षप्रमाणमधिकं वा योज्यं। यथासामान्यपरिभाषोक्ता कर्षमात्रा परिपूर्णा स्यादिति।

श्वदंष्ट्रोशीरमंजिष्ठाबलाकाश्मर्यकट्तृणम्।
दर्भमूलं पृथक्पर्णीपलाशर्षभकौस्थिरा॥ १०२॥
पालिकानिपचेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे।
कल्कैः स्वगुप्ताजीवंतीमेदकर्षभजीवकैः॥ १०३॥
शतावर्यर्धमृद्वीकाशर्कराश्रावणीबिसैः।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्रोगशूलनुत्॥ १०४॥
मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः।
धनुस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः॥ १०५॥

श्वदंष्ट्रादीनि पालिकानि तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे स्वगुप्तादिभिः कल्कैर्घृतात् प्रस्थः सिद्धो वातपित्तहृद्रोगशूलनुत्। मूत्रकृच्छ्रादिघ्नः। तथा धनुरादिखिन्नानां बलमांसदः।

मधुकाष्टपलद्राक्षाप्रस्थक्काथे पचेद्घृतम्।
पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले॥ १०६॥
पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत्।
समसक्तुक्षतक्षीणरक्तगुल्मेषु तद्धितम्॥ १०७॥

मधुयष्ट्या अष्टौ पलानि द्राक्षायाः षोडश एतत्क्काथे पिप्पल्यष्टपले पृथगू घृतप्रस्थं पचेत्। घृते च सिद्धे सुशीते सति क्षौद्रशर्करयोः पृथगष्टपलं विमिश्रयेत्। एतच्च घृतं समसक्तु क्षतक्षीणे रक्तगुल्मे च हितं।

धात्रीफलविदारीक्षुजीवनीयरसाद्घृतात्।
गव्याजयोश्च पयसोः प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत्॥ १०८॥

सिद्धपूते सिताक्षौद्रं द्विप्रस्थं विनयेत्ततः ।
यक्ष्मापस्मारपित्तासृक्कासमेहक्षयापहम् ॥ १०९ ॥
वयःस्थापनमायुष्यं मांसशुक्रबलप्रदम् ।

धात्र्यादिरसस्य प्रस्थं गव्याजयोः क्षीरयोः प्रस्थौ च विपाचयेत् । सिद्धपूते च ततस्तस्मिन् घृते शर्कराक्षौद्रयोः प्रस्थौ द्वौ विनयेत् क्षिपेत् । एतच्च घृतं यक्ष्मादिहरं तथा वयःस्थापनादिगुणं ।

घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिह्याद्वाताधिके पिबेत् ॥ ११० ॥
लीढं निर्वापयेत्पित्तमल्पत्वाद्धंति नानलम् ।
आक्रामत्यनिलं पीतमूष्माणं निरुणद्धि च ॥ १११ ॥

पित्तेऽभ्यधिके घृतं लिह्यात् । वातेऽधिके घृतं पिबेत् । लीढं तु घृतं पित्तं निर्वापयेत्संशमयेत् । अनलं च न हंति लीढं घृतं । कुतोऽल्पत्वात् । अत्रायं सद्भावार्थः किल पीतेनाधिकेनार्द्रवत्तया वन्हेर्मांद्येनावश्यं भवितव्यं । तथा च वक्ष्यति । अग्नेर्निर्वापके पित्तं रेकेन वमनेन वा तच्चाभ्यधिकं पित्तं लीढं घृतं संशमयति । अल्पत्वाच्च हेतोरग्निं न हंति । मंदस्याग्नेरधिकं मांद्यं जनयति । पीतं सद् घृतमनिलमाक्रामति प्रसह्य जयति । ऊष्माणं जाठरं वन्हिं जाज्वल्यमानं रुणद्धि । आश्वेव स्थगयति शमं किंचिन्नयति ।

क्षामक्षीणकृशांगानामेतान्येव घृतानि तु ।
त्वक्क्षीरीपिप्पलीलाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ॥ ११२ ॥
सर्पिर्गुडान्समध्वंशान् कृत्वा दद्यात्पयो नु च ।
रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ ११३ ॥

क्षामाणां क्षीणानां कृशांगानां च नृणामेतान्येव पूर्वोक्तानि पानानि त्वक्क्षीरीशर्करालाजाचूर्णैः सह नियोजयेत् । सर्पिर्मिश्रान् गुडान्समध्वंशान् कृत्वा च दद्यात् । शर्करायाः पलानि पंचाशन्मधुनः पलानि षोडशात्र देयानि । मुनिना ह्येवमुक्तं । विदारीक्षुरसः प्रस्थैः प्रस्थं द्रव्याद्घृतात्पचेत् । शर्करार्धतुलां शीते क्षौद्रार्धप्रस्थमेव च । क्षिप्त्वा सर्पिर्गुडान् कुर्याद्विकाश्वा-

सज्वरापहानिति । पय इत्यादि । अनंतरं पयः पिबेत् । तैः सर्पिर्गुडैरेतेवी-र्यादीन् शीघ्रतरं प्राप्नोति ।

वीतत्वगस्थिकूष्मांडतुलां स्विन्नां पुनः पचेत् ।
घट्टयन् सर्पिषः प्रस्थे क्षौद्रवर्णेऽत्र च क्षिपेत् ॥ ११४ ॥
खंडाच्छतं कणाशुंठ्योर्द्विपलं जीरकादपि ।
त्रिजातधान्यमरिचं पृथगर्धं पलांशकम् ॥ ११५ ॥
अवतारितशीते च दत्वा क्षौद्रं घृतार्धकम् ।
खजेनामथ्य च स्थाप्य तन्निहंत्युपयोजितम् ॥ ११६ ॥
कासहिध्माज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।
उरःसंधानजननं मेधास्मृतिबलप्रदम् ॥ ११७ ॥
अश्विभ्यां विहितं हृद्यं कूष्मांडकरसायनम् ।

वीतान्यपासितानि त्वगस्थीनि यस्मात्कूष्मांडात्तस्य तुलां स्विन्नां सतीं पुनः सर्पिषः प्रस्थे चालयन् पचेत् । अत्र च कूष्मांडे माक्षिकवर्णे जाते सति खंडाच्छतं कणाशुंठ्याद्विपलं जीरकाच्च पलद्वयं त्रिजातकादि प्रत्येक-मर्धपलांशकं क्षिपेत् । अवतारिते शीते चास्मिन् क्षौद्रस्य षोडश पलानि दत्वा खजेन दर्व्या आमथ्य विलोड्य पश्चाद् भांडे स्थाप्यं । एवं ह्यस्य स-म्यग् घृतादिसमयोगः स्यात् । उपयोजितं च तत्कासादीन् हंति । उरःसंधानं करोति । मेधादिप्रदं । अश्विभ्यां दस्राभ्यां निर्दिष्टं कूष्मांडकाख्यं रसायनं ।

पिबेन्नागबलामूलस्यार्धकर्षाभिवर्द्धितम् ॥ ११८ ॥
पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ।
एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलवर्णकरः परम् ॥ ११९ ॥
मंडूकपर्ण्याः कल्पोयं यष्ट्या विश्वौषधस्य च ।

नागबलामूलस्य पलं क्षीरयुतं पिबेत् । किं भूतं । अर्धकर्षादिवर्धितं मासं यावत् । किं भूतो नरः क्षीरवर्त्तनोऽनन्नदः सन् । अयं प्रयोगः सुष्टु-पुष्ट्यादिकरः । एवमेव कल्पो मंडूकपर्ण्याः यष्ट्याः शुंठ्याश्च कार्यः ।

पादशेषं जलद्रोणे पचेन्नागबलातुलाम् ॥ १२० ॥
तेन क्काथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरेण पाचयेत् ।
पलार्धिकैश्चातिबलाबलायष्टीपुनर्नवैः ॥ १२१ ॥
प्रपौंडरीककाश्मर्यप्रियालकपिकच्छुभिः ।
अश्वगंधासिताभीरुमेदायुग्मत्रिकंटकैः ॥ १२२ ॥
काकोलीक्षीरकाकोलीक्षीरशुक्लाद्विजीरकैः ।
एतन्नागबलासर्पिः पित्तरक्तक्षतक्षयान् ॥ १२३ ॥
जयेत्तृड्भ्रमदाहांश्च बलपुष्टिकरं परम् ।
वर्ण्यमायुष्यमोजस्यं वलीपलितनाशनम् ॥ १२४ ॥
उपयुज्य च षण्मासान् वृद्धोपि तरुणायते ।

नागवलायास्तुला वारिद्रोणे पादशेषं यथा भवति तथा पचेत् । तेन नागबलाक्काथेन तुल्यांशं घृतं तथा क्षीरं तथा पलार्द्धप्रमाणैरतिबलादिभिः कल्कैश्च साधयेत् । एतन्नागबलासर्पिः पित्तरक्तादिकं जयेत् । तथा सुष्टु-बलादिकरं । तच्चवर्णाय हितमायुष्यमोजस्यं वलीपलितघ्नं च । तथा ष-ण्मासानुपयुज्येदं घृतं वृद्धोपि तरुण इवाचरति ।

दीप्तेऽग्नौ विधिरेषः स्यान्मंदे दीपनपाचनः ॥ १२५ ॥
यक्ष्मोक्तः क्षतिनां शस्तो ग्राही शकृति तु द्रवे ।

दीप्ते समिद्धेऽग्नौ सत्येष विधिः स्यात् । मंदेग्नौ दीपनपाचनः यक्ष्मोक्तो राजयक्ष्मण्युक्तः क्षतिनां शस्त उपक्रमः । द्रव्ये तु शकृति ग्राही उपक्रमः ।

दशमूलं स्वयं गुप्तां शंखपुष्पीं षठीं बलाम् ॥ १२६ ॥
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ।
भार्ङ्गीं पुष्करमूलं च द्विपलांशान् यवाढकम् ॥ १२७ ॥
हरीतकीशतं चैकं जले पंचाढके पचेत् ।
यवस्विन्ने कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ॥ १२८ ॥

पचेद्गुडतुलां दत्त्वा कुडवं च पृथग्घृतात् ।
तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥ १२९ ॥
लेहं द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ।
तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्धनम् ॥ १३० ॥
पंचकासान् क्षयं श्वासं सहिध्मं विषमज्वरम् ।
मेहगुल्मग्रहण्यर्शोहृद्रोगारुचिपीनसान् ॥ १३१ ॥
अगस्तिविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ।

दशमूलादिपुष्करांतं पृथग्द्विपलप्रमाणं। यवानामाढकं चतुःषष्टिपलानि । हरीतकीफलानामेकं शतं । एतत्सर्वं जलस्य पंचाढके पचेत् । यवस्वेदे सति तं कषायं पूतं गालितं तत्र स्विन्नमभयाशतं गुडतुलां दत्वा तथा घृततैलपिप्पलीचूर्णानां प्रत्येकं कुडवं दत्त्वा पचेत् । सिद्धे शीते च लेहे माक्षिककुडवं दत्त्वा अतो लेह्याख्याद्द्रव्याद्रसायनात्सत्रिभागपलद्वयमात्रं द्वे च हरीतक्यौ नित्यं खादेत् । तच्च भुक्तं बलीपलितं हन्यात् । वर्णादिवर्धनं तथा पंचकासादीन् हंति । अगस्त्येन महर्षिणा निर्मितमेतद्रसायनं धन्यं श्रेष्ठं । अत्र च तैलघृतमधूनां समांशानामप्यविरोधः । पाकाच्छक्त्यंतरोत्पत्तेः ।

दशमूलं बलां मूर्वां हरिद्रे पिप्पलीद्वयम् ॥ १३२ ॥
पाठाश्वगंधापामार्गस्वगुप्तातिविषामृतम् ।
बालबिल्वं त्रिवृद्दंतीमूलं पत्रं च चित्रकात् ॥ १३३ ॥
पयस्यां कुटजं हिंस्रां पुष्पं सारं च बीजकात् ।
बोटस्थविरभल्लातविकंकतशतावरी ॥ १३४ ॥
पूतीकरंजशम्याकचंद्रलेखासहाचरम् ।
सौभांजनकनिंबत्वगिक्षुरं च पलांशकम् ॥ १३५ ॥
पथ्यासहस्रं सशतं यवानां चाढकद्वयम् ।
पचेदष्टगुणे तोये यवस्वेदेऽवतारयेत् ॥ १३६ ॥

पूते क्षिपेत्समध्ये च तत्र जीर्णगुडातुलाम् ।
तैलाज्यधात्रीरसतः प्रस्थं प्रस्थं ततः पुनः ॥ १३७ ॥
अधिश्रयेन्मृदावग्नौ दर्वीलेपेवतार्य च ।
शीते प्रस्थद्वयं क्षौद्रात्पिप्पलीकुडवं क्षिपेत् ॥ १३८ ॥
चूर्णीकृतं त्रिजाताच्च त्रिपलं निखनेत्ततः ।
धान्ये पुराणकुंभस्थं मासं खादेच्च पूर्ववत् ॥ १३९ ॥
रसायनं वसिष्ठोक्तमेतत्पूर्वगुणाधिकम् ।
स्वस्थानां निःपरीहारं सर्वर्तुषु च शस्यते ॥ १४० ॥

दशमूलादि इक्षुरकांतं पलप्रमाणं । बोटोऽलंबुसा । स्थविरं शैलीयं । चंद्ररेखा बाकुची । हरीतकीनामेकादशशतानि । यवानामाढकौ द्वौ । अष्टगुणे जले पचेत् । यवस्वेदे सति चावतारयेत् । तस्मिन् क्वाथे पूते पथ्यासहितां पुराणगुडातुलां । तैलादीनां पृथक् पृथक् प्रस्थं क्षिपेत् । ततोनंतरं पुनः पचेन्मृदौ वन्हौ दर्वीलेपे सत्यवतार्य शीते सति प्रस्थद्वयं क्षौद्रात्पिप्पलीनां चतुष्पलं चूर्णितं त्रिजाताच्च त्रिपलं क्षिपेत् । ततोनंतरं पुराणकुंभस्थं घृतरूढस्थं धान्यमध्ये मासं निखनेत् । मासादूर्ध्वं पूर्ववत् खादेत् । एतद्रसायनं वसिष्ठेन कथितं । अगस्त्यलेहाद्गुणैरधिकं स्वस्थानां निःपरीहारं सर्वर्तुष्विष्यते तंत्रकृद्भिरिति शेषः ।

पालिकं सैंधवं शुंठी द्वे च सौवर्चलात्पले ।
कुडवांशानि वृक्षाम्लं दाडिमं पत्रमार्जकं ॥ १४१ ॥
एकैकां मरिचाजाज्योर्धान्यकाद्द्वे चतुर्थिके ।
शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥ १४२ ॥
कृत्वा चूर्णमतोमात्रामन्नपानेषु दापयेत् ।
रुच्यं तद्दीपनं बल्यं पार्श्वार्तिश्वासकासजित् ॥ १४३ ॥

सैंधवं लवणं पलप्रमाणं । शुंठीपलप्रमाणा । पालिकामिति पलं परिमाणमस्येतिठक् । पालीकं पालिकीचेति नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः । सौवर्च-

ललवणाच्च द्वे पले कुडवप्रमाणानि वृक्षाम्लादीनि। आर्द्रकंकुबेरकं तस्मात्पत्रं। एकामेकां मरिचाजाज्योश्चतुर्थिकां पलसंज्ञकां धान्यकाद् द्वे चतुर्थिकेशर्करा- पलानि च द्वादशात्र देयानि। तथा च मुनिः। पालिकं सैंधवं शुंठीमित्या- रभ्य यावच्छर्करायाः पलान्यत्र दशद्वे च प्रदापयेत् कृत्वा चूर्णमतोमात्रा- मित्यादि। तस्मादत्राप्ययं ग्रंथो निर्दिष्टो बोध्यः। प्रमादाच्च केचिन्न पठंति। अयं चात्रैवं वक्तिरुच्यते। दीपनमित्यादि। शर्करामंतरेण तु रु- च्यत्वमस्य कथमिवोपपद्यते। तस्मायुक्तोत्र शर्कराप्रयोग इति। एतच्चूर्णं कृत्वा अतोस्माच्चूर्णान्मात्रां यथोचितामन्नपानेषु दापयेद्देय इति शेषः। एतच्चूर्णं रुच्यं दीपनं बल्यं पार्श्वार्त्यार्तिजित्।

एकां षोडशिकां धान्याद् द्वे द्वे वाऽजाजिदीप्यकात्।
ताभ्यां दाडिमवृक्षाम्लैर्द्विर्द्विसौवर्चलात्पलम्॥ १४४॥
शुंठ्याः कर्षं दधित्थस्य मध्यात्पंच पलानि च।
तच्चूर्णं षोडशपलैः शर्कराया विमिश्रयेत्॥ १४५॥
खांडवोयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत्।

धान्यकादेकां षोडशिकां कर्षसंज्ञां। अजाजीदीप्यकाद् द्वे द्वे षोड- शिके ताभ्यामजाजीदीप्यकाभ्यां मिश्रिताभ्यां सकाशाद् दाडिमवृक्षाम्लै- र्द्विर्द्विः प्रत्येकं चतस्रः षोडशिका इत्यर्थः। एवमष्टौ कर्षादाडिमस्य अष्टौ वृक्षाम्लस्य। तथा सौवर्चलात् पलं शुंठ्याः कर्षं कपित्थस्य मज्जतः। पंच- पलानि। तदेव चूर्णं शर्करायाः षोडशपलैः सम्मेलयेत्। अयं खांडवोन्न- पानेषु पूर्ववत् प्रदेयः स्यात्। अर्हार्थेकृत्यः केचित् षोडशीकां पलमित्याहुः।

विधिश्च यक्ष्मविहितो यथावस्थं क्षते हितः॥ १४६॥

क्षते चावस्थावशाद्यक्ष्मणि यो विहितो विधिः स हितः।

निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उरः शिरः।
दाल्यते कासिनो यस्य स धूमानापिबेदिमान्॥ १४७॥

क्षतदोषे च निवृत्ते शांते सति कफे वृद्धे यस्य कासवतः पुंस उरःशिर- श्च दाल्यते पाट्यत इव सकासी धूमानिमान्द्विमेदादीनां पिबेत्।

द्विमेदाद्विबलायष्टीकल्कैः क्षौमे सुभाविते ।
वर्त्तिं कृत्वा पिबेद्धूमं जीवनीयघृतानुपः ॥ १४६ ॥

द्विमेदादिभिः कल्कैः क्षौमे सुभाविते वर्तिं कृत्वा धूमं पिबेत् । जीवनी-याख्यं घृतमनु पश्चात् पिबेत् ।

मनःशिलापलाशाजगंधात्वक्क्षीरीनागरैः ।
तद्वदेवाऽनुपानं तु शर्करेक्षुगुडोदकम् ॥ १४७ ॥

मनःशिलादिभिस्तद्वदेव द्विमेदादिभिर्यथा धूमं पिबेत् । अनु शर्करोदक-मिक्षुरसं गुडोदकं वा पिबेत् । उदकसादृश्यादिक्षुरसोपीक्षूदकशब्देन गृहीतः ।

पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामार्द्रया वटशृंगया ।
ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥ १४८ ॥

मनःशिलामार्द्रया वटशृंगया तुल्यां पिष्ट्वा सह सर्पिषा धूमं सतित्तिरि-प्रतिभोजितं पिबेत् ।

क्षयजे बृंहणं पूर्वं कुर्यादग्नेश्च वर्धनम् ।
बहुदोषाय सस्नेहं मृदु दद्याद्विरेचनम् ॥ १४९ ॥

क्षयजे कासे पूर्वोक्तं बृंहणं कुर्यादग्निसंदीपनं च । बहुदोषाय प्रभूतदो-षाय क्षयकासिने स्नेहेन सह मृदुविरेचनं दद्यात् । तदेवाह ।

शम्याकेन त्रिवृतया मृद्वीकारसयुक्तया ।
तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च ॥ १५० ॥
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशोधनम् ।

शम्याकेनाथवा त्रिवृतया द्राक्षारसयुक्तया तिल्वकस्य कषायेण विदारी-स्वरसेन च सर्पिः सिद्धं युक्तया देशकालादिबलेन क्षीणदेहो विशोध-नं पिबेत् ।

पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥ १९१ ॥
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत् ।

पित्ते क्षीणे कफादिषु च क्षीणेषु क्षयकासी कर्कटक्यादि पक्वं घृतं पिबेत्।

विदारीभिः कदंबैर्वा तालसस्यैश्च साधितम् ॥ १९२ ॥
घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्ये कृच्छ्रनिर्गमे ।

विदारीभिरिति बहुवचनं क्षीरविदार्यादिव्यक्तिविशेषाणां ग्रहणार्थं । एवं कदंबैरित्यत्रापि धाराकदंबादिग्रहणार्थं । जातौ बहुवचनमित्यन्ये । तालसस्यैस्तालफलैर्वा साधितं घृतं पयो वा पिबेत् । मूत्रस्य वैवर्ण्ये कृच्छ्रनिर्गमे सति ।

शूने सवेदने मेढ्रे पायौ सश्रोणिवंक्षणे ॥ १९३ ॥
घृतमंडेन लघुनाऽनुवास्यो मिश्रकेण वा ।

तथा मेढ्रे शूने सवेदने पायौ श्रोण्यां वंक्षणे चैवंविधे सति नरो लघुना घृतमंडेनानुवास्यः । मिश्रकेण वा घृततैलेनानुवास्यः ।

जांगलैः प्रतिभुक्तस्य वर्तकाद्याबिलेशयाः ॥ १९४ ॥
क्रमशः प्रसहास्तद्वत्प्रयोज्याः पिशिताशिनः ।
औष्ण्यात्प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्च्यावयंति ते ॥ १९५ ॥
कफं शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात्सम्यग् वहन् रसः ।

अनुवासनानंतरं जांगलैर्मांसैर्हरिणैणाजादिभिः । तदभावात्तत्सदृशैरपि । प्रतिभुक्तस्यानंतरं तथैव पिशिताशिनः प्रसहा द्वीपिव्याघ्रादयः प्रयोज्याः । नानुवासितमात्रस्य जांगलमांसप्रतिभुक्तस्यैव प्रसहाः पिशिताशिनश्च योज्याः। अग्निमांद्यभयात् ।ते प्रसहाः प्रमाथिभावात्तथौष्ण्यात्कफोपलिप्तेभ्यः स्रोतोभ्यः कफं च्यावयंति । प्रमाथिद्रव्यलक्षणं च खारणादे गदितं । तथा । स्रोतांसि दोषलिप्तानि प्रमथ्य विवृणोति यत् । प्रविश्य सौक्ष्म्यात्तैक्ष्ण्याच्च तत्प्रमाथीति संज्ञितं । तैश्च स्रोतोभिः शुद्धैः सम्यग्वहन् रसः पुष्टिं कुर्यात् ।

चविकात्रिफलाभार्ङ्गीदशमूलैः सचित्रकैः ॥ १५६ ॥
कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ।
शृतैर्नागरदुस्पर्शापिप्पलीशठिपौष्करैः ॥ १५७ ॥
पिष्टैः कर्कटशृंग्या च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पंचलवणानि च ॥ १५८ ॥
दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ।

चविकादिभिर्जले सृतैर्नागरादिभिः पिष्टैः समैः सर्पिर्विपाचयेत् । सिद्धेऽस्मिन् घृते क्षारौ द्वौ पंचसैंधवादीनि लवणानि च दत्त्वा मात्रां प्रकृतत्वात् घृतस्य पिबेत्कफकासार्त्तः पुरुषः ।

कासमर्दाभयामुस्तापाठाकट्फलनागरैः ॥ १५९ ॥
पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्या स्वरसेन च ।
अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ॥ १६० ॥
पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्वकासहरं शिवम् ।

काशमर्दादिभिरक्षप्रमाणैः क्षीरद्राक्षारसयोर्मिश्रितयोराढकयोरसाढके घृतप्रस्थं पचेत् । शोषादिहरं शिवं चारोग्यकरं ।

वृषव्याघ्रीगुडूचीनां पत्रमूलफलांकुरान् ॥ १६१ ॥
रसकल्कैर्घृतं पक्वं हंति कासज्वरारुचीः ।

वृषादीनां प्रत्येकं पत्रमूलफलांकुरान् रसकल्कैः पक्वं घृतं कासादीन्हरति ।

द्विगुणे दाडिमरसे सिद्धं वा व्योषसंयुतम् ॥ १६२ ॥
पिबेदुपरिभुक्तस्य यवक्षारघृतं नरः ।
पिप्पलीगुडसिद्धं वा छागक्षीरयुतं घृतम् ॥ १६३ ॥

अथवा दाडिमस्वरसे द्विगुणे व्योषकल्कसंयुतं सिद्धं घृतं भुक्तस्याहारस्योपरि यवक्षारयुतं पिबेत् । पिप्पलीगुडाभ्यां वा चतुर्गुणे घृते घृताच्चतुर्गुणे जले घृतसमे छागक्षीर इति पक्वं पिबेत् ।

एतान्यग्निविवृद्ध्यर्थं सर्पींषि क्षयकासिनाम् ।
स्युर्दोषबद्धः कंठोरः स्रोतसां च विशुद्धये ॥ १६४ ॥

एतानि पूर्वोक्तानि चव्यादिभिर्विपक्कानि घृतान्यग्निवर्धनानि क्षयकासिनां स्युः । दोषोपलिप्तकंठोरस्रोतसां च विशुद्धये स्युः ।

प्रस्थोन्मिते यवक्काथे विंशतिर्विजयाः पचेत् ।
स्विन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन्पुराणात्षट्पलं गुडात् ॥१६५॥
पिप्पल्या द्विपलं कर्षं मनोव्हाया रसांजनात् ।
दत्त्वार्द्धाक्षं पचेद्भूयः स लेहः श्वासकासनुत् ॥ १६६ ॥

यवक्काथे प्रस्थप्रमाणे हरीतकीर्विंशतिं पचेत् । स्विन्नास्ताहरीतकीस्तस्मिन् यवक्काथे मृदित्वा पुराणाद् गुडात् षट्पलं पिप्पल्या द्विपलं कर्षं मनःशिलाया रसांजनादर्धकर्षं दत्त्वा अस्मिन्क्काथे पुनः पचेत् । स लेहः श्वासकासजित् ।

श्वाविधां सूचयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ।
श्वासकासहरा बर्हिपादौ वा मधुसर्पिषा ॥ १६७ ॥
एरंडपत्रक्षारं वा व्योषतैलगुडान्वितम् ।
लेहयेत् क्षारमेवं वा सुरसैरंडपत्रजम् ॥ १६८ ॥
लिह्यात् त्र्यूषणचूर्णं वा पुराणगुडसर्पिषा ।
पद्मकं त्रिफलाव्योषं विडंगं देवदारु च ॥ १६९ ॥
बलारास्ना च तच्चूर्णं समस्तं समशर्करम् ।
खादेन्मधुघृताभ्यां च लिह्यात्कासहरम् परम् ॥ १७० ॥
तद्वन्मारिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ।

श्वाविधां संबंधिभ्यः सूचयो दग्धा घृतक्षौद्रशर्करान्विताः श्वासकासहराः । बर्हिणो मयूरस्य वा पादौ दग्धौ मधुसर्पिषा सह श्वासकासहरौ । अथवा एरंडपत्रस्य क्षारं व्योषतैलगुडयुतं लेहयेत् । एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण

सुरसैरंडपत्रजं क्षारं व्योषतैलगुडान्वितं लेहयेत्। अथवा त्र्यूषणचूर्णं पुराणगुडसर्पिषा लिह्यात्। पद्मकादीनां समस्तं चूर्णं समशर्करं। पद्मकादीनां चूर्णमेकतः। एकतः शर्कराचूर्णं। तदुभयं संयोज्य खादेद्भक्षयेत्। अथवा समशर्करमेव मधुघृताभ्यां मिश्रयित्वा लिह्यात्। तथैव मरिचचूर्णं घृतक्षौद्रशर्करायुतं खादेद्वा लिह्यात्।

पथ्याशुंठीघनगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ॥ १७१ ॥
सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा बिभीतकम्।

पथ्याशुंठीघनगुडैर्गुटिकां मुखे धारयेत्सर्वेष्वेव श्वासकासेषु केवलं वा बिभीतकं मुखे धारयेदिति योज्यं।

पत्रकल्कं घृतभृष्टं तिल्वकस्य सशर्करम् ॥ १७२ ॥
पेया वोत्कारिका च्छर्दितृट्कासामातिसारनुत्।

पत्रकल्कं तिल्वकस्य घृते भृष्टं सशर्करं छर्दितृडादिजित्। पेया वा पत्रस्य कल्के सिद्धा तद्वत्। अथवोत्कारिका पत्रकल्ककृता छर्द्यादिजित्।

कंटकारीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः।
सगौरामलकः साम्लः सर्वकासभिषग्जितम् ॥ १७३ ॥

कंटकार्याः क्वाथे मुद्गयूषः संस्कृतो हिंगुसैंधवादिना सह गौरामलकैर्वर्त्तत इति सगौरामलकान्वितः। तथा सहाम्लैर्दाडिमादिभिर्वर्त्तत इति साम्लः। सुसंस्कृत आर्द्रकनागरघृतादिभिः शोभनं कृत्वा संस्कृत इत्युक्तं। सर्वकासेषु भिषग्जितमौषधं।

वातघ्नौषधनिःक्वाथे क्षीरं यूषान् रसानपि।
वैष्किरान् प्रातुदान् बैलान् दापयेत्क्षयकासिने ॥ १७४ ॥

वातघ्नौषधानां निःक्वाथे सिद्धं क्षीरमथवा यूषान् रसांश्च विष्किरमांसजान्। प्रतुदजान् वा। तथा बिलेषु भवा बैलाः प्राणिनस्तेषां रसान् क्षयकासिने वैद्यो दापयेत्।

क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।
क्षयकासेऽपि ते योज्या वक्ष्यंते यच्च यक्ष्मणि ॥ १७५ ॥
बृंहणं दीपनं चाग्नेः स्रोतसां च विशोधनम् ।
व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं प्रशस्यते ॥ १७६ ॥

क्षतकासे च ये धूमा द्विमेदेत्यादयः सानुपाना उक्ताः । ते च क्षयकासेपि योज्या यच्च यक्ष्मणि वक्ष्यते बृंहणमग्निदीपनं स्रोतोविशोधनं तच्च क्षयकासेषु योज्यम् । तथा क्षयकासिभ्यो व्यत्यासेन सर्वं चिकित्सितं बल्यं प्रशस्यते ।

सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः ।
यथा दोषबलं तस्य संनिपातहितं हितम् ॥ १७७ ॥

सन्निपातोद्भवः क्षयकासो घोरो दारुणो यतो भवति तस्माद् यथा दोषबलं तस्य यत्सन्निपाते हितं तदत्र हितमिति ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां कासचिकित्सितं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

कासचिकित्सितानंतरं श्वासहिध्माचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
संबंधोत्र निदान एवोक्तः ।

अथातः श्वासहिध्माचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
श्वासहिध्मा यतस्तुल्यहेत्वाद्याः साधनं ततः ॥ १ ॥
तुल्यमेव

यस्मात् श्वासहिध्मस्तुल्यहेत्वाद्या आदिग्रहणात्प्राग्रूपादयो गृह्यंते । निदानेप्युक्तं । श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रकृतिसंश्रया इति । ततस्तस्माद्धेतोः साधनं चिकित्सितं श्वासहिध्मायास्तुल्यमेव विहितं ।

तदार्त्तं च पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् ।
स्निग्धैर्लवणतैलाक्तं तैः खेषु ग्रथितः कफः ॥ २ ॥
सुलीनोऽपि विलीनोस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरः ।
स्रोतसां स्यान्मृदुत्वं च मारुतस्यानुलोमता ॥ ३ ॥

तदार्त्तं श्वासहिध्मातुरं पूर्वमुपक्रमेभ्यः सर्वेभ्योपि प्राक् स्वेदैरुपाचरेत् । किंभूतैः। स्निग्धैर्न रूक्षैर्वातकोपभयात् । किंभूतं । लवणान्वितेन तैलेनाभ्यक्तं । किमेवं सति स्यादित्याह । तैस्तैः स्वेदैः खेषु स्रोतःसु योऽस्य श्वासहिध्मावतो ग्रथितः पिंडितः कफः सुलीनोप्यतिशयेन श्लिष्टोंतर्भूतो नीयते कर्त्तव्यतया विलीनोस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरः स्यात् । सुखेन निर्हर्तुं शक्यते । तथा स्रोतसां वायुस्तब्धानां मृदुत्वं च स्यात् । मारुतश्चानुलोमता स्वमार्गगामित्वं स्यात् ।

स्विन्नं च भोजयेदन्नं स्निग्धमानूपजै रसैः ।
दध्युत्तरेण वा दद्यात् ततोस्मै वमनं मृदु ॥ ४ ॥
विशेषात्कासवमथुहृद्ग्रहस्वरसादिने ।
पिप्पलीसैंधवक्षौद्रयुक्तं वाताविरोधि यत् ॥ ५ ॥

स्विन्नं च संतमातुरं स्निग्धं शाल्यादिकं न रूक्षं यवादिजमनूपजैः सूकरादिमांसजै रसैः सह भोजयेत् । अथवा स्वेदानंतरमस्मै श्वासहिध्मावते दध्युत्तरेण दधिसारेण वमनं मृदु दद्यात् । विशेषेण कासादिवते वमनं दद्यात् । तच्च वमनं पिप्पलीसैंधवक्षौद्रयुक्तं वातादिविरोधि वातं न करोति यत्तद्दद्यात् ।

निर्हृते सुखमाप्नोति सकफे दुष्टविग्रहे ।
स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यविहतोऽनिलः ॥ ६ ॥

निर्हृते कफेऽसौ श्वासहिध्मावान् सुखमश्नुते । इभिवृत्तेः किंभूते कफे । दुष्टो विग्रहः शरीरं येन तस्मिन् । तथा स्रोतःसु विशुद्धेषूपलेपादिरहितेषु वायुरविहतो न केनचिद्रुद्धगतिः स्रोतःसु चरति ।

ध्मानोदावर्त्ततमके मातुलिंगाम्लवेतसैः ।
हिंगुपीलुबिडैर्युक्तमन्नं स्यादनुलोमनम् ॥ ७ ॥
ससैंधवं फलाम्लं वा कोष्णं दद्याद्विरेचनम् ।

ध्मानमानाहः । उदावर्तः शकृदादीनामप्रवृत्तिः । तमकश्वासविशेषः । ध्मानं चोदावर्त्तश्च तमकश्च ध्मानोदावर्त्ततमकं तस्मिन्प्रकृतत्वात् तथाविधे हिध्माश्वासवति मातुलुंगाद्यैस्तथा हिंगुपीलुबिडैर्युक्तमन्नमनुलोमकारि स्यात् । अथवा अस्यामवस्थायां सैंधवेन सह फलाम्लं फलेन वातानुलोमनेन बीजपूरादिनाम्लमम्लीकृतं यथा कोष्णमीषदुष्णं विरेचनं दद्यात् स्रोतःशुध्यर्थं । किमेवं क्रियत इत्याह ।

एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ॥ ८ ॥
तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थमूर्ध्वाधःशोधनं हितम् ।

यस्मादेते हिध्माश्वासाः । कफेन संरुद्धा गतिर्यस्य स एवं कफसंरुद्धगतिः प्राणः श्वासस्तस्य प्रकोपस्ततो जाताः । यत एवं तस्माद्धेतोस्तन्मार्गशुध्यर्थं तस्य प्राणस्य वायोर्मार्गविशुद्धिनिमित्तमूर्ध्वमधश्च शोधनं हितं। एतच्च दृष्टांतद्वारेण स्पष्टयति ।

उदीर्यते भृशतरं मार्गरोधाद्वहज्जलम् ॥ ९ ॥
यथानिलस्तथा तस्य मार्गमस्माद्विशोधयेत् ।

यथा मार्गस्य रोधाज्जलं बहु भृशतरं सुतरामुदीर्यते वृद्धिं याति । तथा अनिलः स्वभावतो वहन्मार्गरोधान्मार्गस्यावरणाद्भृशतरमुदीर्यते वृद्धिं याति तस्य वायोर्मार्गमस्मात् यथोक्तात्कारणाद्विशोधयेत् ।

अशांतौ कृतसंशुद्धेर्धूमैर्लीनं मलं हरेत् ॥ १० ॥

पूर्वस्यां क्रियायां कृतायामप्यशमे सति । कृतसंशुद्धेः श्वासहिध्मार्तस्य लीनं सूक्ष्मस्रोतः श्लिष्टं मलं कफाख्यं धूमैर्वक्ष्यमाणैर्हरेत् ।

हरिद्रापत्रमेरंडमूलं द्राक्षां मनःशिलाम् ।
सदेवदार्वलं मांसीं पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ११ ॥
तां घृताक्तां पिबेद्धूमं यवान्वा घृतसंयुतान् ।
मधूच्छिष्टं सर्जरसं घृतं वा गुरु वागुरु ॥ १२ ॥
चंदनं वा तथा शृंगं बालान्वा स्नाववा गवां ।
ऋक्षगोधाकुरंगैणचर्मशृंगखुराणि वा ॥ १३ ॥
गुग्गुलुं वा मनोव्हां वा शालनिर्यासमेव वा ।
शल्लकीं गुग्गुलुं लोहं पद्मकं वा घृतप्लुतम् ॥ १४ ॥

हरिद्रादीनि पिष्ट्वा जलेन वर्तिं प्रकल्पयेत् । तां वर्तिं घृताक्तां कृत्वा धूमं पिबेत्सामर्थ्यादभिप्लुष्टां । अथवा यवान् घृताक्तान् धूमं पिबेत् । मधूच्छिष्टं सिक्थकं सर्जरसं घृतं वा एकीकृत्य धूमं पिबेत् । अथवा गुरुश्रेष्ठं अगरु कृष्णागरुधूमं पिबेत् । अथवा चंदनं । अथवा गवां शृंगं धूमं पिबेत् । अथवा स्नावजान् गलकंबलजातान् बालान् रोमणां धूमं पिबेत् । ऋक्षादीनां चर्मादीनां वा धूमं पिबेत् । स्नाववा स्नायुर्वा गवाम् धूमं पिबेत् । सामर्थ्यादभिप्लुष्टं । खुरशब्दस्यार्द्धर्चादित्वान्नपुंसकत्वं । गुग्गुलुं वा । अथवा मनःशिलां शालनिर्यासं धूमं वा पिबेत् । शल्लक्यादिघृतप्लुतं वा ।

अवश्यं स्वेदनीयानामस्वेद्यानामपि क्षणम् ।
स्वेदयेत्ससिताक्षीरसुखोष्णस्नेहसेचनैः ॥ १५ ॥
उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदाध्यायोक्तभेषजैः ।
उरःकंठं च मृदुभिः सामे त्वामविधिं चरेत् ॥ १६ ॥

अवश्यं स्वेदनीयानां तथा स्वेदार्हाणामपि क्षणमुरः कंठं च मृदुभिः स्वेदैः स्वेदयेत् । कैः सशर्कराक्षीरैः सुखोष्णैः स्नेहसेचनैः । तथा स्वेदाध्याये यान्युक्तानि द्रव्याणि तत्कृतैरुत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदयेत् । सामे च श्वासे हिध्मावति आमविधिं लंघनपाचनादिकं चरेन्निरामीकरणाय ।

अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा पवननाशनैः ।
स्निग्धै रसाद्यैर्नात्युष्णैरभ्यंगैश्च शमं नयेत् ॥ १७ ॥

अतियोगाद्वमनविरेचयोर्नराणामुद्धतं वातं दृष्ट्वा पवननाशनैः स्निग्धै-रसाख्यैर्मांसरसघृतक्षीरादिभिराहारैस्तथा किंचिदुष्णैरभ्यंगैश्च शमं नयेत् ।

अनुत्क्लिष्टकफास्विन्नदुर्बलानां हि शोधनात् ।
वायुर्लब्धास्पदो मर्मसंशोष्याशु हरेदसून् ॥ १८ ॥

अनुत्क्लिष्टकफानामस्विन्नानां दुर्बलानां च हि शोधनाद्धेतोः पवनो लब्धास्पदः सन् व्यवस्थानाश्रयवशादासादितसामर्थ्योऽतएव लब्धास्पदः । शोषणस्वभावत्वाद् मर्महृदयाख्यं संशोष्य शीघ्रमसून् हरेत् । तस्मादेवंविधान् हिध्माश्वासवतो न शोधयेत् । अतोन्यथाभूतांश्च शोधयेदित्यर्थादुक्तं भवति । तथा च तेषां संशोधनादारोग्यं संपद्यते । अनुत्क्लिष्टकफादीनां शोधनायोग्यानां तर्हि किं कार्यमित्याह ।

कषायलेहस्नेहाद्यैस्तेषां संशमयेदतः ।

यतो यस्मात्ते संशोधनायोग्यास्तस्मात्तेषां कषायादिभिः संशमयेच्छ्वासहिध्मा इति शेषः ।

क्षीणक्षतातिसारासृक् पित्तदाहानुबंधजान् ॥ १९ ॥
मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिध्माश्वासानुपाचरेत् ।

क्षीणक्षतातिसारासृक् पित्तदाहानुबंधजान् मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिध्माश्वासानुपाचरेत् ।

कुलत्थदशमूलानां क्वाथे स्युर्जांगला रसाः ॥ २० ॥
यूषाश्च

कुलत्थदशमूलानां क्वाथे जांगलरसा यूषाश्च स्युः ।

शिग्रुवार्ताककासघ्नवृषमूलकैः ।
पल्लवैर्निंबकुलकबृहतीमातुलिंगजैः ॥ २१ ॥
व्याघ्रीदुरालभाशृंगीबिल्वमध्यत्रिकंटकैः ।
पेया च चित्रकाजाजीशृंगीसौवर्चलैः कृता ॥ २२ ॥

दशमूलेन वा कासश्वासहिध्मारुजापहा ।

पेया च चित्रकादिभिः कृता अथवा दशमूलेन कृता सा च कासादिहरा ।

दशमूलशठीरास्नाभार्ङ्गीबिल्वर्द्धिपुष्करैः । २३ ॥
कुलीरशृंगीचपलातामलक्यमृतौषधैः ।
पिबेत्कषायं जीर्णेस्मिन्पेयां तैरेव साधिताम् ॥ २४ ॥

दशमूलादिभिः कषायं पिबेत्। अस्मिन्कषाये परिणते तैरेव दशमूलादिभिः साधितां पेयां हिध्माश्वासी पिबेत् ।

शालीषष्टिकगोधूमयवमुद्गकुलत्थभुक् ।
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्तिहिध्माश्वासप्रशांतये ॥ २५ ॥

तथा शाल्यादिभुक् स्यात्कासादिशांत्यर्थं ।

सक्तून् वार्कांकुरक्षीरभावितानां समाक्षिकान् ।
यवानां दशमूलादि निक्काथलुलितान् पिबेत् ॥ २६ ॥

अथवा अर्कांकुरक्षीरभावितानां यवानां संबंधिनः सक्तून् समाक्षिकान् दशमूलशठीरास्नादीनामनन्तरोक्तानां क्काथेनालोडितान्नि र्यूहान्वितान्पिबेत् ।

अन्ने च योजयेत् क्षारं हिंग्वाज्यबिडदाडिमान् ।
सपौष्करशठीव्योषमातुलिंगाम्लवेतसान् ॥ २७ ॥

अन्न आहारे च क्षारादीन् योजयेत् ।

दशमूलस्य वा क्काथमथवा देवदारुणः ।
पिबेद्वा वारुणीमंडं हिध्माश्वासी पिपासितः ॥ २८ ॥

हिध्माश्वासवान् पिपासितो दशमूलस्य क्काथं देवदारुणो वाऽथवा वारुणीमंडं पिबेत् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलपथ्याजंतुघ्नचित्रकैः ।
कल्कितैर्लेपिते रूढे निक्षिपेद् घृतभाजने ॥ २९ ॥

तक्रं मासस्थितं तद्धि दीपनं श्वासकासजित् ।

पिप्पल्यादिभिः कल्कितैर्लेपिते घृतभाजने रूढे शुष्के तक्रं निक्षिपेत् । तच्च तक्रं मासस्थितं दीपनं श्वासकासजित् ।

पाठां मधुरसां दारुसरलं निशि संस्थितम् ॥ ३० ॥
सुरामंडेल्पलवणं पिबेत्प्रसृतिसंमितम् ।
भार्ङ्गीशुंठ्यौ सुखांभोभिः क्षारं वा मरिचान्वितम् ॥ ३१ ॥
स्वक्काथपिष्टां लुलितां बाष्पिकां पाययेत वा ।

पाठादिकं सुरामंडे निशि स्थितं किंचिल्लवणं प्रसृतिसंमितं पलद्वयमात्रं पिबेत् । अथवा भार्ङ्गीशुंठ्यावुष्णांबुना पिबेत् । यवक्षारं मरिचयुक्तं वा । बाष्पिकां हिंगुपत्रिकां हिंगुपत्रक्काथेन पिष्टां तेनैवालोडितां वा पाययेत् ।

स्वरसः सप्तपर्णस्य पुष्पाणां वा शिरीषतः ॥ ३२ ॥
हिध्माश्वासे मधुकणायुक्तः पित्तकफानुगे ।

सप्तपर्णस्यायुग्मछदस्य स्वरसः शिरीषात् पुष्पाणां वा स्वरस एतौ मधुकणायुतौ पित्तकफानुगे हिध्माश्वासे सति पाययेत् ।

उत्कारिकातुगाकृष्णामधूलीघृतनागरैः ॥ ३३ ॥
पित्तानुबंधे योक्तव्या पवने त्वनुबन्धिनि ।
श्वाविच्छशामिषकणाघृतशल्यकशोणितैः ॥ ३४ ॥

पित्तानुबंधिनि हिध्माश्वासे तुगादिभिरुत्कारिका योज्या । मधूली जलजा मधुयष्टी गोधूमविशेषो वा । पवने पुनरनुबंधिनि चतुर्गुणांबुसिद्धं वा पयच्छागं सगुडनागरं हिध्माश्वासे वातपित्तानुबंधिनि सति सुवर्चलारसादिभिः सिद्धं पयोनुशाल्योदनं भुक्त्वा पश्चात् क्षीरं पेयं । गव्यं छागं वा देशसात्म्यादिवशात् । अथवा चतुर्गुणांबुसिद्धं छागं क्षीरं सहगुडनागरं पिबेत् ।

पिप्पलीमूलमधुकगुडगोश्वशकृद्रसान् ।
हिध्माभिस्यंदकासघ्नान् लिह्यान् मधुघृतान्वितान् ॥ ३५ ॥

पिप्पलीमूलादीन्मधुघृतान्वितान् संमिश्र्य हिध्माभिष्यंदकासघ्नान् लिह्यात्।

गोगजाश्ववराहोष्ट्रखरमेषाजविड्रसम् ।
समध्वेकैकशो लिह्याद्बहुश्लेष्माथवा पिबेत् ॥ ३६ ॥
चतुष्पाच्चर्मरोमास्थिखुरशृंगोद्भवां मषीम् ।
तथैव वाजिगंधाया लिह्यात् श्वासी कफोल्बणः ॥ ३७ ॥
शठी पुष्करधात्रीर्वा पौष्करं वा कणान्वितम् ।
गैरीकांजनकृष्णां वा स्वरसं वा कपित्थजम् ॥ ३८ ॥
रसेन वा कपित्थस्य धात्रीसैंधवपिप्पलीः ।
घृतक्षौद्रेण वा पथ्याविडंगोषणपिप्पलीः ॥ ३९ ॥
कोललाजामलद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ।
गुडतैलनिशाद्राक्षाकणारास्नोषणानि वा ॥ ४० ॥
पिबेद्रसांबुमद्याम्लैर्लेह्यौषधरजांसि वा ।

गोगजादीनां शकृद्रसं बहुकफः समाक्षिकमेकैकशो लिह्यात् । अथवा पिबेत् । अथवा चतुष्पदां चर्मादिजां मषीं पिबेत् । श्वासी कफाधिकेऽश्वगंधायाश्च मषीं तद्वन्मधुना लिह्यात् । शठीपौष्करादीन्वा मधुना लिह्यात् । पौष्करं सकणं वा लिह्यात् । गैरिकादीन्वा लिह्यात् कपित्थजं स्वरसं वा । कपित्थस्वरसेन धात्र्यादीन् लिह्यात् । पथ्याविडंगादीन् घृतक्षौद्रेण वा लिह्यात् । कोलादीन्वा पूर्ववल्लिह्यात् । गुडादीन्वा । अथवा लेह्यस्यागस्त्यादेरौषधानां चूर्णानि मांसरसादिभिः पिबेत् ।

जीवंतीमुस्तसुरसत्वगेलाद्वयपौष्करम् ॥ ४१ ॥
चंडातामलकीलोहभाङ्गीनागरवालकम् ।
कर्कटाख्या शठी कृष्णा नागकेसरचोरकम् ॥ ४२ ॥
उपयुक्तं यथाकामं चूर्णं द्विगुणशर्करम् ।
पार्श्वरुग्ज्वरकासघ्नं हिध्माश्वासहरं परम् ॥ ४३ ॥

जीवंत्यादिकं चूर्णं भुक्तं पार्श्वरुगादिघ्नं सुष्टु हिध्मादिहरं । लोहमगुरु ।

शठी तामलकी भार्ङ्गी चंडावालकपौष्करम् ।
शर्कराष्टगुणं चूर्णं हिध्माश्वासहरं परम् ॥ ४४ ॥

शठ्यादिकं चूर्णं पूर्वगुणं ।

तुल्यं गुडं नागरं च भक्षयेन्नावयेत वा ।

तुल्यं सगुडशुंठीं च भक्षयेन्नस्यं वा दद्यात् ।

लशुनस्य पलांडोर्वा मूलं गृंजनकस्य वा ॥ ४५ ॥
चंदनाद्वारसं दद्यान्नारीक्षीरेण नावमम् ।
स्तन्येन मक्षिकाविष्ठामलक्तकरसेन वा ॥ ४६ ॥

लशुनादीनां मूलं पिष्ट्वा नारीक्षीरेण पृथङ्नावनं च स्यात् । हिध्माश्वासार्त्तीय चंदनाद्वारसं नारीक्षीरेण सह नस्यं दद्यात् । मक्षिकाविष्टां स्तन्येन सह नस्यं दद्यात् । अलक्तकरसेन वा ।

कणासौवर्चलक्षारवयस्याहिंगुचोरकैः ।
सकायस्थैर्घृतं मस्तु दशमूलरसे पचेत् ॥ ४७ ॥
तत्पिबेज्जीवनीयैर्वा लिह्यात्समधु साधितम् ।

कणादिभिः कल्कैर्मस्तु दशमूलरसे स्नेहपानविध्युक्तपरिभाषामाश्रित्य घृतं पक्त्वा हिध्माश्वासार्तः पिबेत् । जीवनीयैर्वा द्रव्यैः कल्कैर्घृतं पक्त्वा समाक्षिकं लिह्यान्न पिबेत् । विषयभेदादेवं कार्यं । अथवा वस्तुस्वभावादेकस्मिन्नपि विषये कणादिभिः पक्वं घृतं पीतं हिध्माश्वासार्तानामरोग्याय। जीवनीयैः पुनः कल्कैः पक्वं घृतं लीढं तेषामारोग्यायेति ।

तेजोवत्यभया कुष्टं पिप्पली कटुरोहिणी ॥ ४८ ॥
भूतिकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः शठी ।
पटुद्वयं तामलकी जीवंती बिल्वपेशिका ॥ ४९ ॥
वचापत्रं च तालीसं कर्षांशैस्तैर्विपाचयेत् ।
हिंगुपादैर्घृतप्रस्थं पीतमाशु निहंति तत् ॥ ५० ॥

शाखानिलार्शो ग्रहणी हिध्मा हृत्पार्श्ववेदनाः ।

तेभ्योवत्यादिभिः कल्कैः कर्षांशैर्हिंगुपादैर्हिंगुतः पादश्चतुर्थांशो येषां तैरेवंविधैर्घृतं पचेत् । तत्पीतं दुष्टकफावृतस्रोतसां प्रमाथितया तेषां विवृतत्वमुत्पादयन् शाखानिलादीन्हंति ।

अर्धांशेन पिबेत्सर्पिः क्षारेण पटुनाऽथवा ॥ ९१ ॥
धान्वंतरं वृषघृतं दाधिकं हपुषादि वा ।

धान्वंतरादिघृतस्यार्धांशेन क्षारेण । अथवा पटुना लवणेन वार्धांशेन सर्पिः पिबेत् । धान्वंतरं प्रमेहोक्तं । वृषघृतं रक्तपित्तोक्तं । दाधिकं गुल्मोक्तं । हपुषादिकमुदरोक्तं ।

शीतांबुसेकः सहसा त्रासविक्षेपभीशुचः ॥ ९२ ॥
हर्षेर्ष्योच्छ्वाससंरोधा हितं कीटैश्च दंशनम् ।

सहसा झटित्येवाज्ञातसेकस्यैव हिध्माश्वासार्तस्य शीतांबुना सेको हितः। त्रासश्चित्तस्योद्वेगकृत् कर्म । विक्षेपोऽवधूननं । भीर्भयं । शुक्शोकश्चेतसः संतापः । त्रासादयश्चतस्रस्तामसगुणोद्भवाः । ईर्ष्या असूयापरगुणासहिष्णुता रजोगुणादयः । तथा श्वासस्य रोधः । एते च सर्वे हिध्माश्वासार्ताय हिताः । तथा कीटैः पिपीलिकादिभिस्तस्मिन् दंशनं हितं । वातवेगविघाताय । एवं हिध्माश्वासानां विशेषेण चिकित्सामुक्त्वा सामान्येनाह ।

यत्किंचित्कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम् ।
तत्सेव्यं प्रायशो यच्च सुतरां मारुतापहम् ॥ ९३ ॥

यत्किंचिदाहारविहारौषधादिकं कफवातौ पृथक् सहितौ वा निहंति तत्कफवातघ्नं । तथोष्णं न शीतं कफवातघ्नं हि प्रायेणोष्णमेव भवति । उष्णमिति यदिह कृतं तदतिशयेनोष्णं नत्वीषदुष्णमिति प्रतिपादनार्थं । तथा वातानुलोमनं कफवातघ्नत्वेनैव वातानुलोमकारित्वे लब्धे प्राधान्येन वातप्रतिपक्षेण स्निग्धेन यद्युक्तं तद्धिध्माश्वासार्तैः सेव्यं । किमित्येवं क्रियत इत्याह ।

सर्वेषां बृंहणे ह्यल्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ।
नात्यर्थं शमनेऽपायो भृशोऽशक्यश्च कर्षणे ॥ ९४ ॥
शमनैर्बृंहणैश्चातो भूयिष्ठं तानुपाचरेत् ।

सर्वेषां हिध्माश्वासार्त्तानां हि यस्माद् बृंहणे विधीयमाने कदाचिद्दैववशाद् यो यो रोगाधिक्यमन्यरोगप्रादुर्भावो वा भवेत् स प्रायशोऽल्पस्तथा शक्यः साधयितुं सुखसाध्यः । तथा तेषां शमने भेषजादौ क्रियमाणेऽपायो यदि दैवात्स्यात् स नात्यर्थं नातिशयेन किं तर्हि मध्यमया वृत्त्या हिध्माश्वासशांत्यर्थं । कर्षणे भिषजा क्रियमाणे यो रागो जायते स भृशो दुःसहोऽत एवाशक्यः साधयितुं न शक्यते । यत एवं कर्षणे भृशोऽशक्यश्चापायो भवति । अतोस्मात्कारणाद् हिध्माश्वासान् भूयिष्ठं बाहुल्येन शमनैर्भेषजाद्यैस्तथा बृंहणैरुपाचरेत् । अधुना कासादीनां पंचानामप्येषां सामान्येन चिकित्सितं वक्तुमाह ।

कासश्वासक्षयच्छर्दिहिध्माश्चान्योन्यभेषजैः ॥ ९५ ॥

कासोक्तैर्भेषजैः श्वासादीनुपाचरेत् । श्वासाद्युक्तैः कासानुपाचरेत् । एवं परस्परं सर्वैर्यथोक्तैर्भेषजैः सर्वानेतानुपाचरेदिति ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां श्वासहिध्माचिकित्सितं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

श्वासहिध्माचिकित्सितादनंतरं राजयक्ष्मचिकित्सितारंभः । यतः कासश्वासक्षयादीनन्योन्यभेषजैरुपाचरेदित्युक्तं । क्षयश्च राजयक्ष्मास्तमादेतदारभ्यते ।

अथातो राजयक्ष्मादिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

बलिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्विन्नस्य शोधनम् ।
उर्ध्वाधो यक्ष्मिणः कुर्यात्सस्नेहं यन्नकर्शनम् ॥ १ ॥

बहुदोषस्य बलिनो राजयक्ष्मिण ऊर्ध्वाधः शोधनं वमनं विरेचनं च कुर्यात् । अस्निग्धस्विन्नस्य शोधनानर्हत्वात् स्निग्धस्विन्नग्रहणं त्वतिशयार्थं । किंभूतं शोधनम् ।

सस्नेहमीषत्स्निग्धं तथा यन्न कर्शनं देहस्य न क्षपणं । यक्ष्मिण इति द्वंद्वोपतापेत्यादिना इनिर्मत्वर्थीयः । तत्र वमनमाह ।

पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा ।
सर्पिष्मत्या यवाग्वा वा वमनद्रव्यसिद्धया ॥ २ ॥
वमेत्

पयसा क्षीरेण मदनफलान्वितेन राजयक्ष्मी वमेत् । एवं तेन वमनं कार्यं मधुरेण वा मांसरसेन मदनफलयुक्तेन वमेत् । अथवा यवाग्वा घृतवत्या तथा वमनद्रव्येण मदनफलादिना सिद्धया वमेत् ।

विरेचनं दद्यात्तृवृच्छ्यामानृपद्रुमान् ।
शर्करामधुसर्पिर्भिः पयसा तर्पणेन वा ॥ ३ ॥
द्राक्षाविदारीकाश्मर्यमांसानां वा रसैर्युतान् ।

तृवृतादीनेकैकशः शर्करामधुसर्पिर्युतान् विरेचनं दद्यात् । अथवा पयसा तृवृतादीन् दद्यात् । तर्पणेन वा सह तृवृतादीन् विरेचनं दद्यात् । रसैरिति बहुवचननिर्देशाद् द्राक्षादीनां पृथग्रसैरिति बोध्यम् ।

शुद्धकोष्टस्य युंजीत विधिं बृंहणदीपनम् ॥ ४ ॥
हृद्यानि चान्नपानानि वातघ्नानि लघूनि च ।
शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गं समोषितम् ॥ ५ ॥

शुद्धकोष्टस्य सतो यक्ष्मिणे बृंहणं दीपनं च विधिं प्रयुंजीत । तथा अन्नपानानि हृद्यानि हृदयाय प्रियाणि तथा वातघ्नानि लघूनि च युंजीत ।

बाहुल्येनैतदुक्तं । तथा चाह । शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गमिति । तथा शाल्यादिकं वर्षोषितं युंजीत ।

आजं क्षीरं घृतं मांसं क्रव्यान्मांसं च शोषजित् ।

• आजं क्षीरं घृतं मांसं तथा क्रव्यान्मांसं च क्षयजित् ।

काकोलूकवृकद्वीपिगवाश्वनकुलोरगम् ॥ ६ ॥
गृध्रभासखरोष्ट्रं च हितं छद्मोपसंहितम् ।
ज्ञातं जुगुप्सितं तद्धि छर्दिषे न बलौजसे ॥ ७ ॥

काकोलूकादिकमेतन्मांसं हितम् । किं भूतं छद्मना उपसंहितम् । काकादयस्तित्तिर्यादि शब्देन देया इत्यर्थः । किमित्येवं क्रियत इत्याह । यस्मात्तज्जुगुप्सितं ज्ञातं सच्छर्दिषे संपद्यते । न बलाय नवौजसे ।

मृगाद्याः पित्तकफयोः पवने प्रसहादयः ।
वेसवारीकृताः पथ्या रसादिषु च कल्पिताः ॥ ८ ॥
भृष्टासर्षपतैलेन सर्पिषा वा यथायथम् ।
रसिका मृदवः स्निग्धाः मृदुद्रव्याभिसंस्कृताः ॥ ९ ॥
हितामौलककौलत्थास्तद्वद्यूषाश्च साधिताः ।

मृगाद्या मृगविष्किरप्रतुदाः पित्तकफयोर्हिताः । वाते प्रसहा महामृगश्वरादयो हिताः । किंभूताः वेसवारीकृताः पिष्टाः पथ्याः । तथा रसादयो मांसरसादयः कल्पिताः । तथा सर्षपतैलेन भृष्टाः । सर्पिषा वा देशकालाद्यपेक्षया यथायथं भृष्टाः । तथा रसिकाः प्रशस्तरसवंतः । प्रशंसायां ह्येष मत्वर्थीयः । मृदवो न तीक्ष्णाः । तथा स्निग्धाः सैंधवादिभिः कृतसंस्कारा हिताः । तद्वत्तथैव मूलकादिकृता युषाः ।

सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् ॥ १० ॥
सदाडिमं सामलकं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ।
तेन षड्विनिवर्त्तंते विकाराः पीनसादयः ॥ ११ ॥

पिप्पल्यादिभिः संकृतमाबं मांसरसं घृतादिस्नेहेन स्निग्धं पिबेदित्यत्र मांसानामवश्यं स्निग्धत्वेपि स्निग्धग्रहणमेषां घृतादिस्नेहेन स्निग्धत्वं कार्य-मिति प्रतिपादयति । तेन रसेन पीतेन सप्तविकाराः पीनसादयः पीनसश्वासकासकाशांसमूर्ध्वस्वररुजोरुचिरिति शाम्यंति ।

पिबेच्च सुतरां मद्यं जीर्णं स्रोतोविशोधनम् ।
पित्तादिषु विशेषेण मध्वरिष्टासवारूणीः ॥ १२ ॥
सिद्धं वा पंचमूलेन तामलक्याथवा जलम् ।
पर्णिनीभिश्शृतमृभिर्धान्यनागरकेण वा ॥ १३ ॥
कल्पयेच्चानुकूलोस्य तेनान्नं शुचियत्नवान् ।

अतितरां पुराणं च मद्यं जीर्णं स्रोतोविशुद्धिकरं पिबेत् । पित्तादिषु पित्तकफवातेषु यथायुक्त्या मध्वादीन् विशेषेण पिबेत् । अथवा पंचमूलेन ह्रस्वेन सिद्धं जलं पिबेत् । तामलक्या वा जलं पर्णिनीभिश्शृतमृभिर्वा जलं पक्कं पिबेत् । धान्यकनागराभ्यां वा शृतं पिबेत् । अस्य च यक्ष्मिणोऽनुकूलो यत्नवान् परिचारकोऽन्नं शुचि तेन पंचमूलादिजलेन कल्पयेत् । अनुकूलादिग्रहणमत्रातिशयार्थम् ।

दशमूलेन पयसा सिद्धं मांसरसेन वा । १४ ॥
बलागर्भं घृतं योज्यं क्रव्यान्मांसरसेन वा ।
सक्षौद्रं पयसा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ॥ १५ ॥

दशमूलक्काथेन तथा पयसा अथवा मांसरसेन बलाकल्केन घृतं साधितं योज्यम् । क्रव्यान्मांसरसेन वा बलागर्भं पक्कं घृतं योज्यम् । क्षीरेण वा दश-गुणे जल बलागर्भं सिद्धं घृतं सक्षौद्रं योज्यम् ।

जीवंतीमधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।
पुष्कराह्वं षठीं कृष्णां व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम् ॥ १६ ॥
नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ।
कल्कीकृत्य घृतं पक्कं रोगराजहरं परम् ॥ १७ ॥

जीवंत्यादीन् कल्कीकृत्य घृतं चतुर्गुणे जले पक्कं रोगराजहरं परं ।

घृतं खर्जूरमृद्वीकामधुकैः सपरूषकैः ।
सपिप्पलीकं वैस्वर्यकासश्वासज्वरापहम् ॥ १८ ॥

कल्कीकृत्य पक्कमित्यनुवर्त्तते । खर्जूरादिभिः कल्कीकृत्य घृतं पक्कं पिप्पलीचूर्णेन युक्तं वैस्वर्यादिहरम् ।

दशमूलसृतात्क्षीरात्सर्पिर्यदुदियान्नवम् ।
सपिप्पलीकं सक्षौद्रं तत्परं स्वरबोधनम् ॥ १९ ॥
शिरः पार्श्वांसशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ।
पंचभिः पंचमूलैर्वा शृताद्यदुदियाद् घृतं ॥ २० ॥

दशमूलक्कथितात्क्षीराद्यत्सर्पिरुदियादुद्गच्छेत्तत्प्रत्यग्रम् पिप्पलीक्षौद्रान्वितमतिशयेन स्वरबोधनं शिरः पार्श्वांसशूलघ्नं कासादिहरम् । अथवा पंचभिः पंचमूलैः सृतात्क्षीरात्तु यदुद्भवेद् घृतं तत्पूर्वगुणम् ।

पंचानां पंचमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद्यक्ष्मिण सप्तकं बलम् ॥ २१ ॥

पंचानां पंचमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे पक्कमेतद्यक्ष्मिणः सप्तकं बलम् । पीनसादिकमेतद् घृतं जयेत् ।

पंचकोलयवक्षारषट्पलेन पचेद् घृतम् ।
प्रस्थोन्मितं तुल्यपयः श्रोतसां तद्विशोधनम् ॥ २२ ॥
गुल्मज्वरोदरप्लीहग्रहणीपांडुपीनसान् ॥
श्वासकासाग्निसदनश्वयथूर्ध्वानिलान् जयेत् ॥ २३ ॥

पंचकोलादिना षट्पलेन कल्केन घृतप्रस्थं तुल्यक्षीरं पचेत् । तत्स्रोतसां विशोधनं स्यात् । अत्र चानुक्तमपि जलं स्नेहाच्चतुर्गुणं त्रिगुणं वा देयं पूर्वोक्तन्यायात् । तथा गुल्मादीन् जयेत् ।

रास्नाबलागोक्षुरकास्थिरावर्षाभुवारिणि ।
जीवंती पिप्पलीगर्भं सक्षीरं शोषजिद् घृतम् ॥ २४ ॥

रास्नादिक्काथे जीवंती पिप्पलीकल्कं क्षीरपकं सहितं घृतं शोषजित् ।

अश्वगंधात्सृतात्क्षीराद्घृतं च ससितापयः ।

अश्वगंधया सृतात्क्षीरादुद्धृतं घृतं शर्कराक्षीरयुतं पूर्वोक्तगुणं ।

साधारणामिषतुलां तोयद्रोणद्वये पचेत् ॥ २५ ॥
तेनाष्टभागशेषेण जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
साधयेत्सर्पिषः प्रस्थं वातपित्तामयापहम् ॥ २६ ॥
मांससर्पिरिदं पीतं युक्तं मांसरसेन वा ।
कासश्वासस्वरभ्रंशशोषहृत्पार्श्वशूलजित् ॥ २७ ॥

साधारणस्य बिलेशयप्रसहानां मांसस्य तुलां पलशतं जलद्रोणद्वये पचेत् । तेनाष्टभागशेषेण क्काथेन जीवनीयैः पालिकैः सर्पिषः प्रस्थं पचेत् । मांससर्पिः संज्ञमेतत् केवलं पीतं मांसरसेन वा युक्तं पीतं वातपित्तघ्नं कासादिजित् ।

एलाजमोदात्रिफलासौराष्ट्रीव्योषचित्रकान् ।
सारानरिष्टगायत्रीशालबीजकसंभवान् ॥ २८ ॥
भल्लातकं विडंगं च पृथगष्टपलोन्मितम् ।
सलिले षोडशगुणे षोडशांशस्थिते पचेत् ॥ २९ ॥
पुनस्तेन घृतप्रस्थं सिद्धे चास्मिन्पलानि षट् ।
तवक्षीर्याः क्षिपेत्त्रिंशत्सिताया द्विगुणं मधु ॥ ३० ॥
घृतात्त्रिजातात्त्रिपलं ततो लीढं खजाहतम् ।
पयोनुपानं तत्प्राह्णे रसायनमयंत्रणम् ॥ ३१ ॥
मेध्यं चक्षुष्यमायुष्यं दीपनं हंति चाचिरात् ।
मेहगुल्मक्षयव्याधिपांडुरोगभगंदरान् ॥ ३२ ॥

एलादिमत्येकमष्टपलप्रमाणं षोडशगुणे जले षोडशांशस्थितं षोडशा-वशेषितं यथा स्यात्तथा पचेत्। तेन क्वाथेन पुनर्घृतमस्थं पचेत्। सिद्धे चास्मिन्घृते तुगाक्षीर्याः पलानि षट् सितायास्त्रिंशत्पलानि माक्षिकं घृताद् द्विगुणं प्रस्थौ द्वावित्यर्थः। त्रिजातकात् पलत्रयं तदेतस्मिन् क्षिपेत्। खजाहतं समीकरणाय दर्व्यालोडितं पूर्वाह्णे लीढं पयोनुपानं रसायनमयंत्रणं मेध्यादिगुणं च स्यात्। आश्वेव च गुल्मादीन् हंति।

ये च सर्पिर्गुडाः प्रोक्ताः क्षते योज्याः क्षयेपि ते।

ये च क्षते सर्पिर्गुडा गदितास्ते च क्षयेपि योज्याः।

त्वगेलापिप्पलीक्षीरीशर्कराद्विगुणाः क्रमात् ॥ ३३ ॥
चूर्णिता भक्षिताः क्षौद्रसर्पिषा च बले हिताः।
स्वर्याः कासक्षयश्वासपार्श्वरुक्कफनाशनाः ॥ ३४ ॥

त्वगेलादयः क्रमेण द्विगुणाश्चूर्णिता भुक्ता माक्षिकसर्पिभ्यां वावले-हिताः स्वर्याः स्वराय हिताः स्युः। कासादिघ्नाश्च।

विशेषात्स्वरसादेऽस्य नस्यधूमादि योजयेत्।

अस्य क्षयिणः स्वरसादे विशेषेण नस्यधूमादि योज्यं।

तत्रापि वातजे कोष्णं पिबेदुत्तरभक्तिकम् ॥ ३५ ॥
कासमर्दकवार्ताकीमार्कवस्वरसैर्घृतम्।
साधितं कासजित्स्वर्यं सिद्धमार्तगलेन वा ॥ ३६ ॥

तेषु च स्वरसादेषु मध्ये वातजे स्वरसादे कासमर्दादि स्वरसैः साधितमौत्तरभक्तिकं भक्तादूर्ध्वं घृतं पिबेत्। मार्कवो भृंगराजः। तच्च सर्पिः कासजित् स्वर्यं च स्यात्। उत्तर भक्तादिति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। ततश्चाध्यात्मादित्वात् ठक्। अथवा आर्तगलेन नीलपुष्पसहचरेण सिद्धं घृतमेवं पिबेत्।

बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैंधवम्।

अथवा बदर्याः पत्रकल्कं घृतभृष्टं ससैंधवमुत्तरभक्तिकं योजयेत् ।

तैलं वा मधुकं द्राक्षापिप्पलीकृमिनुत्फलैः ॥ ३७ ॥
हंसपाद्याश्च मूलेन पक्कं नस्तो निषेचयेत् ।

अथवा तैलं मधुकादिभिः पक्कं नस्तोऽवसेचयेत् । कृमिघ्नं विडंगम् । फलं मदनफलम् । हंसपादी कीटमारीका । नस्त इति नासिकाया यत्तत्क्षुद्रेष्वित्यनेन नसिनसादेशः ।

सुखोदकानुपानं च सर्पिष्कं च गुडौदनम् ॥ ३८ ॥
अश्नीयात्पायसं चैवं स्निग्धं स्वेदं नियोजयेत् ।

तथा गुडोदनं सर्पिषा सह सुखोदकमनुपानमश्नीयात् । पायसं चैवं ससर्पिष्कं सुखोदकानुपानमद्यात् । स्वेदं च स्निग्धं योजयेत् ।

पित्तोद्भवे पिबेत्सर्पिः शृतशीतपयोनुपः ॥ ३९ ॥
क्षीरीवृक्षांकुरक्काथकल्कसिद्धं समाक्षिकं ।
अश्नीयाच्च ससर्प्पिष्कं यष्टीमधुकपायसम् ॥ ४० ॥

पित्तोद्भवे पित्तसर्पिः समाक्षिकं क्षीरीवृक्षांकुरादिक्काथकल्कसिद्धं शृतशीतक्षीरानुपः पिबेत् । मधुयष्टिकान्वितं पायसं ससर्पिष्कं भुंजीत ।

बलाविदारिगंधाभ्यां विदार्या मधुकेन च ।
सिद्धं सलवणं सर्पिर्नस्यं स्वर्यमनुत्तमम् ॥ ४१ ॥

बलादिभिः सिद्धं सर्पिः ससैंधवं परं स्वर्यं स्यान्नस्यम् । विदारीगंधा शालीपर्णी ।

प्रपौंडरीकं मधुकं पिप्पली बृहती बला ।
साधितं क्षीरसर्पिश्च तत्स्वर्यं नावनं परम् ॥ ४२ ॥
लिह्यान्मधुरकाणां च चूर्णं मधुघृताप्लुतम् ।

पित्तजे स्वरसादे मपौंडरीकादिसाधितं क्षीरोद्भवं सर्पिः श्रेष्टं नस्यं मधुरकाणां च मधुररसद्रव्याणां चूर्णं मधुघृतान्वितं लिह्यात् ।

पिबेत्कटूनि मूत्रेण कफजे रूक्षभोजनः ॥ ४३ ॥
कट्फलामलकव्योषं लिह्यात्तैलमधुप्लुतम् ।
व्योषक्षाराग्निचविकाभार्ङ्गी पथ्यामधूनि वा ॥ ४४ ॥

कफोद्भवे कटूनि कटुकरसानि द्रव्याणि मूत्रेण पिबेत्। रूक्षभोजनश्च स्यात्। तथा कट्फलादिकं तैलमधुप्लुतं लिह्यात्।व्योषादीनि वा एवं लिह्यात्।

यवैर्यवागूं यमके कणाधात्रिकृतां पिबेत् ।
भुक्त्वाद्यात्पिप्पलीं शुंठीं तीक्ष्णं वा वमनं भजेत् ॥ ४५ ॥

यवैरुपादानैर्यमके स्नेहद्वये कणाधात्रिकृतामेतत् क्वाथे सिद्धां यवागूं पिबेत् । तथा भुक्त्वा पिप्पलीं शुंठीं वाद्यात् । अथवा तीक्ष्णं वमनं भजेत् ।

शर्कराक्षौद्रमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।
पिबेत्पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ ४६ ॥

यस्योच्चैर्भाषमाणस्य स्वरोऽभिहतः स मधुरैः सह शृतानि शर्करामाक्षिकमिश्राणि पयांसि पिबेत् ।

विचित्रमन्नमरुचौ हितैरुपहितं हितम् ।

अरोचके विचित्रं नानाविधमन्नं हितं पथ्यम्। किं भूतम्। हितैः पथ्यैरुपहितं मिश्रितम् । एवमरुच्याख्योऽन्याधिविशेषः सर्वव्याधिभ्यो गरीयान् येनापथ्यमपि यदन्नं तस्मै तदपि देय। प्राणमूलधारणार्थमन्नमेव प्राणिनां हि प्राणा इत्याह । एवं च सर्वव्याधिष्वरुचिरेव पूर्वं जेतव्या । ततो ज्वरादय इत्यर्थादुक्तं भवति ।

बहिरंतर्मृजाचित्तनिर्वाणं हृद्यमौषधम् ॥ ४७ ॥
द्वौ कालौ दंतधवनं भक्षयेन्मुखधावनैः ।
कषायैः क्षालयेदास्यं धूमं प्रायोगिकं पिबेत् ॥ ४८ ॥

बहिर्मृजा बहिः शुद्धिः स्नानादिना बहिः परिमार्जनं। अंतर्मृजा अंतःशुद्धिः। तथा चित्तनिर्वाणमरुचौ हितं द्वयमौषधं च। तथा द्वौ कालौ सायंप्रातराख्यौ दंतधावनं भक्षयेत्। तथा मुखधावनैः कषायैरास्यं क्षालयेत्। प्रायोगिकं स्नैहिकं धूमं पिबेत्।

तालीसचूर्णवटकाः सकर्पूरसितोपलाः।
शशांककिरणाख्याश्च भक्ष्या रुचिकराः भृशम् ॥ ४९ ॥

तथा तालीसचूर्णवटकाश्च तथा सकर्पूरसितोपलाः शशांककिरणाख्याश्च भक्ष्या भृशमतिशयेन रुचिकराः। सामान्येनारुचौ चिकित्सितान्युक्त्वा विशेषमाह।

वातादरोचके तत्र पिबेच्चूर्णं प्रसन्नया।
हरेणुकृष्णाक्रिमिजिद्द्राक्षासैंधवनागरात् ॥ ५० ॥
एलाभाङ्गीयवक्षारहिंगुयुक्ताघृतेन वा।
छर्दयेद्वा वचांभोभिः

वातेनारुचौ सत्यां हरेण्वादिभ्यश्चूर्णम् प्रसन्नया पिबेत्। एलाभाङ्ग्यादियुक्तघृतेन वा पेयम्। वचाजलैर्वा वमेत्।

पित्ताच्च गुडवारिभिः ॥ ५१ ॥
लिह्याद्वा शर्करासर्पिर्लवणोत्तममाक्षिकम्।

पित्तादरुचौ गुडवारिणा वमेत्। शर्करादिकं लिह्यात्।

कफाद्वमेन्निंबजलैर्दीप्यकारग्वधोदकम् ॥ ५२ ॥
पानं समध्वरिष्टाश्च तिक्ष्णाः समधुमाधवाः।
पिबेच्चूर्णं च पूर्वोक्तं हरेण्वाद्युष्णवारिणा ॥ ५३ ॥

कफादारोचके निंबजलैर्वमेत्। दीप्यककर्णिकारयोरुदकं पानं समाक्षिकमरिष्टाश्च तीक्ष्णाः समार्द्दीकमाधवाः पानं च। हरेण्वादिचूर्णं च पूर्वोक्तमुष्णांबुना पिबेत्।

१४

एलात्वङ्नागकुसुमतीक्ष्णकृष्णामहौषधम् ।
भागवृद्धं क्रमाच्चूर्णं निहंति समशर्करम् ॥ ५४ ॥
प्रसेकारुचिहृत्पार्श्वकासश्वासगलामयान् ।

एलादिकं चूर्णं क्रमेण भागवृद्धं सम शर्करं प्रसेकादीन् हंति ।

यवानीतित्तिडीकाम्लवेतसौषधदाडिमम् ॥ ५५ ॥
कृत्वा कोलं च कर्षांशं सितायाश्च चतुष्पलं ।
धान्यसौवर्चलाजाजीवरांगं चार्धकार्षिकम् ॥ ५६ ॥
पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ।
चूर्णमेतत्परं रुच्यं ग्राहि हृद्यं हिनस्ति च ॥ ५७ ॥
विबंधकासहृत्पार्श्वप्लीहार्शोग्रहणीगदान् ।

यवानीत्यादि कोलांतादि प्रत्येकं कार्षिकाणि शर्करायाः पलानि चत्वारि धान्यकादिकमर्धकार्शिकं शतमेकं पिप्पली द्वे शते मरिचस्य चूर्णमिदं परं रुच्यं तथा हृदयाय हितं । ग्राहि विबंधादीन् हंति।

तालीसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली कणा ॥५८ ॥
यथोत्तरं भागवृध्या त्वगेले चार्धभागिके ।
तद्द्रव्यं दीपनं चूर्णं कणाष्टगुणशर्करम् ॥ ५९ ॥
कासश्वासारुचिच्छर्दिप्लीहहृत्पार्श्वशूलनुत् ।
पांडुज्वरातिसारघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥ ६० ॥

तालीसपत्रादयो यथोत्तरमुत्तरोत्तरभागवृद्धाः कार्याः । त्वक् च एला च एतेऽर्धभागप्रमाण एतच्चूर्णं पिप्पल्यष्टगुणशर्करं दीपनं कासादिजिच्च पांड्वादिघ्नं मूढवातानुलोमनं च ।

अर्कामृताक्षीरजले शर्वरीमुषितैर्यवैः ।
प्रसेके कल्पितान्सक्तून् भक्ष्यांश्चाद्याद्बली वमेत् ॥ ६१ ॥
कटुतिक्तैस्तथा शूल्यं भक्षयेज्जांगलं पलम् ।

शुष्कांश्च भक्ष्यान् सुलघुंश्चणकादिरसानु पः ॥ ६२ ॥

अर्कादिजले रात्रिस्थितैर्यवैः सक्तून् कल्पितान् भक्ष्याँश्च प्रसेके भक्षयेत्। बलवान् कटुतिक्तकैर्वमेत्। तथा शूल्यं जांगलं मांसं भक्षयेत्। शुष्कांश्च भक्षान् भोजयेत्। भोज्यविशेषान् लघुतरान् भक्षयेत्। चणकादिरसमनु पश्चात् पिबेत्।

श्लेष्मणोतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यति।
कफप्रसेकं तं विद्वान्स्निग्धोष्णैरेव निर्जयेत् ॥ ६३ ॥

वायुः श्लेष्माणं क्षिपति श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन हेतुभूतेन तं कफप्रसेकं विद्वान् स्निग्धोष्णैरेव निर्जयेत्।

पीनसेऽपि क्रममिमं वमथौ च प्रयोजयेत्।

इमं कफप्रसेकोक्तं क्रियाक्रमं पिनसे वमथौ च प्रयोजयेत्।

विशेषात्पीनसे ऽभ्यंगान्स्नेहस्वेदाँश्च शीलयेत् ॥ ६४ ॥
स्निग्धानुत्कारिकापिंडैः शिरःपार्श्वगलादिषु।
लवणाम्लकटूष्णांश्च रसान् स्नेहोपसंहितान् ॥ ६५ ॥

विशेषेण पीनसेऽभ्यंगान् स्नेहान्स्वेदांश्च स्निग्धान् शीलयेत्। कैः। उत्कारिकापिंडैः। केषु। शिरःपार्श्वगलादिषु। लवणादींश्च रसान् स्नेहोपसंहितान् शीलयेत्।

शिरोंसपार्श्वशूलेषु यथा दोषविधिं चरेत्।
औदकानुपपिशितैरुपनाहाः सुसंस्कृताः ॥ ६६ ॥
तत्रेष्टाः सचतुःस्नेहा

शिरोंसपार्श्वशूलेषु दोषानुसारेणोपक्रमः कार्यस्तेष्वौदकानूपमांसैश्चतुःस्नेहयुताः सुसंस्कृता उपनाहा इष्टाः।

दोषसंसर्ग इष्यते।
प्रलेपो नतयष्ट्याह्वशताह्वाकुष्टचंदनैः ॥ ६७ ॥

बलारास्नातिलैस्तद्वत्ससर्पिर्मधुकोत्पलैः ।

दोषसंसर्गे च द्वंद्वे तगरादिभिः प्रलेप इष्यते । तथैव बलादिभिः सघृतमधुकोत्पलयुतैः ।

पुनर्नवाकृष्णगंधाबलावीराविदारिभिः ॥ ६८ ॥
नावनं धूमपानानि स्नेहाश्चोत्तरभक्तिकाः ।
तैलान्यभ्यंगयोगीनि बस्तिकर्म तथा परम् ॥ ६९ ॥

पुनर्नवादिभिर्नस्यं तथा धूमपानानीष्यंते । तथा उत्तरभक्तिकाश्च स्नेहाः । तैलान्यभ्यंगयोगीत्यभ्यंगयोगित्यभ्यंगयोगप्रशस्तानि तथा बस्तिकर्म प्राक् स्नेह इत्यादिकं परं चेष्टं ।

शृंगाद्यैर्वा यथादोषं दुष्टमेषां हरेदसृक् ।

शृंगाद्यैः शृंगतुंबप्रच्छन्नजलौकालांबुभिर्यथायोगं वातपित्तकफदुष्टं रक्तमेषां यक्ष्मिणां हरेत् ।

प्रदेहः सघृतैः श्रेष्टः पद्मकोशीरचंदनैः ॥ ७० ॥
दूर्वामधुकमंजिष्ठाकेसरैर्वा घृतप्लुतैः ।

प्रलेपः पद्मकादिभिः सघृतैः श्रेष्टदूर्वादिभिर्वा घृताप्लुतैः ।

वटादिसिद्धतैलेन शतधौतेन सर्पिषा ॥ ७१ ॥
अभ्यंगः पयसासेकः शस्तश्च मधुकांबुना ।

वटादिना न्यग्रोधादिना सिद्धेन तैलेनाभ्यंगः प्रशस्तः । शतधौतेन वा घृतेन तथा क्षीरेणासेकः शस्तः । मधुयष्टिकाजलेन वा ।

प्रायेणोपहताग्नित्वात्सपिच्छमतिसार्यते ॥ ७२ ॥
तस्यातिसारग्रहणीविहितं हितमौषधम् ।

बाहुल्येनोपहताग्नित्वात्कारणात् पिच्छया सहातिसार्यते यक्ष्मी तस्यातिसारे ग्रहण्यां च यदुक्तमौषधं तद्धितं ।

पुरीषं यत्नतो रक्षेच्छुष्यतो राजयक्ष्मिणः ॥ ७३ ॥
सर्वधातुक्षयार्त्तस्य बलं तस्य हि विड्बलम् ।

तथा राजयक्ष्मिणः शुष्यतः सतः पुरीषं यत्नतो रक्षेत् । किमित्याह । यस्मात्तस्य शोषिणः सर्वधातुक्षयार्त्तस्य सतो विड्बलमेव बलं न धात्वादिजं बलं ।

मांसमेवाश्नतो युक्त्या मार्द्वीकं पिबतो नु च ॥ ७४ ॥
अविधारितवेगस्य यक्ष्मा न लभतेऽतरम् ।

मांसमेव युक्त्या देशकालसात्म्यादिलक्षणया भक्षयतो मार्द्वीकं च पश्चात् पिबतो वेगमधारयतो यक्ष्मा अंतरमवकाशं न लभते ।

सुरां समंडां मार्द्वीकमरिष्टान् सीधुमाधवान् ॥ ७५ ॥
यथार्हमनुपानार्थं पिबेन्मांसानि भक्षयन् ।
स्रोतोविबंधमोक्षार्थं बलौजः पुष्टये च तत् ॥ ७६ ॥

तथा सुरादीननुपानार्थं पिबेत् । मांसानि भक्षयेत् । तत्सुराद्यनुपानं मांसभक्षणं च स्रोतोविबंधमोक्षार्थं बलायौजसश्च पुष्टये ।

स्नेहक्षीरांबुकोष्टेषु स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ।
उत्तीर्णमिश्रकैः स्नेहैर्भूयोभ्यक्तं सुखैः करैः ॥ ७७ ॥
मृद्गीयात्सुखमासीनं सुखं चोद्वर्तयेत्परम् ।

स्नेहादिकोष्टेषु स्वभ्यक्तं संतमवगाहयेत् निमग्नं स्थापयेत् । ततः कोष्टादुत्तीर्णं भूयः पुनर्मिश्रकैः स्नेहैर्गुल्मोक्तैरभ्यक्तं सुखैः सुखावहैर्न दुष्करैः सुखेन तिष्ठंतं मृद्गीयात् परमतिशयेन सुखं यथा भवति तथोद्वर्त्तयेत् ।

जीवंतीं शतवीर्यां च विकसां सपुनर्नवाम् ॥ ७८ ॥
अश्वगंधामपामार्गं तर्कारीं मधुकं बलाम् ।
विदारीं सर्षपान् कुष्टं तंडुलानतसीफलम् ॥ ७९ ॥
माषांस्तिलां च किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।

यवचूर्णं त्रिगुणितं दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ॥ ८० ॥
एतदुद्वर्त्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदं ।

जीवंत्यादिकं किण्वपर्यंतं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् । विकसा मंजिष्टा । यवचूर्णं सर्वेभ्यस्त्रिगुणं दध्ना युक्तं समाक्षिकमेतदुद्वर्त्तनं कार्यं पुष्ट्यादिप्रदं ।

गौरसर्षपकल्केन स्नानीयौषधिभिश्च सः ॥ ८१ ॥
स्नायादृतुसुखैस्तोयैर्जीवनीयोपसाधितैः ।
गंधमाल्यादिकं भूषामलक्ष्मीनाशनीं भजेत् ॥ ८२ ॥
सुहृदां दर्शनं गीतवादित्रोत्सवसंश्रुतिः ।
बस्तयः क्षीरसर्पींषि मद्यमांससुशीलता ॥ ८३ ॥
दैवव्यपाश्रयं तत्तदथर्वोक्तं च पूजितम् ।

गौरसर्षपाणां कल्केन स्नानीयैः स्नानार्हैर्गंधद्रव्यविशेषैरौषधिभिश्च सहदेवादिभिर्ऋतौ हेमंतादिके सुखावहैरुष्णादिभिस्तोयैर्जीवनीयद्रव्यसृतैः स्नायात् । तथा गंधैश्चंदनकुंकुमादिभिर्माल्यैः कुसुमैरादिशब्देनालंकारादिग्रहणं तैर्भूषामलक्ष्मिघ्नां सेवेत । तथा सुहृदां बंधूनां दर्शनं । गीतस्य वादीत्राणां तथोत्सवस्य पुत्रजन्मविवाहादेः संश्रवणं । तथा बस्तयः क्षीराणां घृतानि क्षीरसर्पिंषि मद्यमांसानां सुशीलता । तथा दैवव्यपाश्रयं बलिमंगलहोममायश्चित्तादिकं । तथा अथर्वोक्तमथर्ववेदविहितं यागादिकं च पूजितं प्रशस्तमेतदत्रेत्यर्थः ।

इति श्रीमदरुणविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां राजयक्ष्मस्वरभेदारोचकचिकित्साख्यः पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः

राजयक्ष्मचिकित्सितादनंतरं छर्द्यादिचिकित्सितमारभ्यते ।

यतो यक्ष्मिण एव प्रायेणैत उपद्रवभूता जायंते । अतएतदारंभो युक्त इत्याह ।

अथातश्छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

आमाशयोत्क्लेशभवाः प्रायच्छर्द्यो हितं ततः ।
लंघनं प्रागृते वायोर्वमनम् तत्र योजयेत् ॥ १ ॥
बलिनो बहुदोषस्य वमतः प्रततं बहु ।

उत्क्लेशनमुत्क्लेशो दोषाणामुच्छूनावस्थैव । अमाशयोत्क्लेशात्संभवो जन्म यासां ता आमाशयोत्क्लेशभवाः प्रायश्छर्द्यो यतस्तस्मात् प्राक् प्रथमं लंघनं हितं । प्रायो ग्रहणं वातजायां छर्द्यामामाशयोत्क्लेशात्संभवार्थं वायोर्ऋते योजयेत् । छर्द्यामामाशयोत्क्लेशाभावार्थं वायोर्ऋते तत्तथोजयेत् । कार्यैकारणोपचारादेवं निर्दिष्टं । वातजां हि छर्दिं मुक्त्वाऽन्यासु छर्दिषु लंघनं कार्यं । लंघने कृतेप्यनुपशांतवेगासु तत्र तासु छर्दिषु. वमनं कार्यं । बलिनः पुंसो न दुर्बलस्य । अथवा बहुदोषस्य तथा प्रततमनारतं बहुवमतो वमनं योजयेत् ।

ततो विरेकं क्रमशो हृद्यं मद्यैः फलांबुभिः ॥ २ ॥
क्षीरैर्वा सह सह्युर्ध्वं गतं दोषं नयत्यधः ।
शमनं चौषधं रूक्षदुर्बलस्य तदेव तु ॥ ३ ॥

ततो वमनादनंतरं विरेकौषधं क्रमशो न सहसा योजयेत् । किं भूतं विरेकद्रव्यं । हृद्यं हृदयाय हितं । कैः सह । मद्यैर्मार्द्वीकादिभिः । तथा फलांबुभिः । शोभनद्राक्षादिफलनिष्पादितवारिभिः । अथवा क्षीरैर्गोक्षीरादिभिः सह । किमेवं स्यादित्याह । सह्यूर्ध्वमित्यादि । यस्मात्सविरेक ऊर्ध्वं गतं दोषं छर्द्यनुगमधो नयति । न केवलं शोधनं वमनं विरेचनं वा तत्र योजयेत् ।

यावच्छमनमपि यदौषधं तदपि तत्र योजयेत्। रूक्षदुर्बलस्य पुनः पुंसस्तदेव शमनमेव योजयेच्छोधनासहत्वात्।

परिशुष्कं प्रियं सात्म्यमन्नं लघु च शस्यते।
उपवासस्तथा यूषा रसाः कांबलिकाः खलाः॥ ४॥
शाकानि लेहभोज्यानि रागखांडवपानकाः।
भक्ष्याः शुष्का विचित्राश्च फलानि स्नानघर्षणम्॥ ५॥
गंधाः सुगंधयो गंधफलपुष्पान्नपानजाः।
भुक्तमात्रस्य सहसा मुखे शीतांबुसेचनं॥ ६॥

तत्र सर्वास्वपि छर्दिषु परिशुष्कादिगुणयुक्तमन्नं शस्यते। कांबलिकादिलक्षणं कृतान्नवर्गे कथितं। तथा फलानि स्नानमुद्वर्तनादिरूपेण घर्षः। सुगंधयो शोभना गंधाः। गंधद्रव्यपुष्पफलान्नपानजाः शस्यंते। अत्र गंधशब्देन गंधद्रव्याणि भुक्तमात्रस्य सहसा झटित्येवाज्ञातसेकस्य मुखे शीतांबुसेचनमिति सामान्येन छर्दीनामुपक्रमाः। अधुना विशेषेणाह।

हंति मारुतजां छर्दिं सर्पिः पीतं ससैंधवम्।
किंचिदुष्णं विशेषेण सकासहृदयद्रवाम्॥ ७॥
व्योषत्रिलवणाद्यं वा सिद्धं वा दाडिमांबुना।
सशुंठीदधिधान्येन शृतं तुल्यांबु वा पयः॥ ८॥
व्यक्तसैंधवसर्प्पिर्वा फलाम्लो वैष्किरो रसः।
स्निग्धं च भोजनं शुंठीदधीदाडिमसाधितम्॥ ९॥
कोष्णं सलवणं चात्र हितं स्नेहविरेचनम्।

वातजां छर्दिषं सर्प्पिः पीतं सैंधवान्वितं किंचिदुष्णं विशेषेण हंति। पीतं ननु लीढमशक्तत्वात्। तथा चोक्तं। आक्रामत्यनिलं पीतमिति। तस्मात् पीतं घृतं छर्दिं हंतीति युक्तं। अथवा त्रिकटुत्रिलवणोत्कटं सर्पिः पीतं पूर्वोक्तगुणं। दाडिमांबुना वा शुंठीदधिधान्येन सह सामान्येन कल्पनया सिद्धं घृतं पीतं पूर्वोक्तगुणं। जलतुल्यं वा पयःसृतं पूर्ववत्। अथवा

वेष्किरः कौकुटादिजो रसो बहुसर्पिः ससैंधवो मारुतजां छर्दिं हंति । किंभूतः। फलेन दाडिममातुलुंगादिना अम्लोऽम्लतां प्रापितः । स्निग्धं च भोजनमशनं दधिदाडिमेन संस्कृतं तु हितं छर्दिं हंति । अत्र च मारुतछर्दिषि स्नेहनैरंडतैलादिना विरेचनं स्नेहविरेचनं कोष्णं सलवणं च हितम् ।

पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिवृत् ॥ १० ॥
सर्पिर्वा तैल्वकं योज्यं वृद्धं च श्लेष्मधामगम् ।
ऊर्ध्वमेव हरेत् पित्तं स्वादुतिक्तैर्विशुद्धिमान् ॥ ११ ॥
पिबेन्मंथं यवागूं वा लाजैः समधुशर्कराम् ।
मुद्गजांगलजैरद्याद्व्यंजनैः शालिषष्टिकम् ॥ १२ ॥
मृद्भृष्टलोष्टप्रभवं सुशीतं सलिलं पिबेत् ।
मुद्गोशीरकणाधान्यैः सह वा संस्थितं निशाम् ॥ १३ ॥
द्राक्षारसं रसं वेक्षोर्गुडूच्यंबुपयोपि वा ।

पित्तजायां छर्द्यां विरेकार्थं विरेकप्रयोजनाय द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिवृद्देया । तैल्वकं वा सर्पिर्योज्यम् । पित्तजे छर्दिषि वृद्धे श्लेष्मधामगे पित्तमूर्ध्वमेव हरेद्वमनं तत्र देयमित्यर्थः।कैर्द्रव्यैः। स्वादुतिक्तैः। आतुरो विशुद्धिमान् कृतवमनविरेको लाजैर्मंथं पिबेत् ।किंभूतम् । समधुशर्करमथवा यवागूं लाजैः समधुशर्करां पिबेत् । सह मधुशर्करश्च समधुशर्करा चेति । पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः। तथा मुद्गजैर्व्यंजनैर्जांगलमांसैश्च व्यंजनैः शालिषष्टिकमद्यात् । मृद्भृष्टलोष्टजं सुशीतलं जलं पिबेत् । मुद्गादिभिर्वा सह निशास्थितं जलं पिबेत् । द्राक्षारसादि वा यथायोगं पिबेत् ।

जम्ब्वाम्रपल्लवोशीरवटशृंगावरोहजः ॥ १४ ॥
क्वाथः क्षौद्रयुतः पीतः शीतो वा विनियच्छति ।
छर्दिं ज्वरमतीसारं मूर्च्छां तृष्णां च दुर्जयाम् ॥ १५ ॥

जम्ब्वाम्रादिजः क्वाथः क्षौद्रान्वितः शीतो वा शीतकषायः पीतः क्षौद्रयुतश्छर्द्यादीन्हन्ति ।

धात्रीरसेन वा शीतं पिबेन्मुद्गलदांबु वा ।
कोलमज्जसितालाजामक्षिकाविट्कणांजनम् ॥ १६ ॥
लिह्यात्क्षौद्रेण पथ्यां वा द्राक्षां वा बदराणि वा ।

मुद्गदलैः शृतमंबु मुद्गदलांबु तद्धात्रीरसेन सह पिबेत्। अथवा मुद्गदलानामंबु मुद्गदलांबु शीतं शीतकषायं पिबेत्। कोलादिकं क्षौद्रेण लिह्यात्। पथ्यां वा क्षौद्रेण लिह्यात्। द्राक्षां वा बदराणि वा लिह्यात्।

कफजायां वमेन्निंबकृष्णापीडितसर्षपैः ॥ १७ ॥
युक्तेन कोष्णतोयेन दुर्बलं चोपवासयेत् ।
आरग्वधादिनिर्यूहं शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ १८ ॥
मंथान्यवैर्वा बहुशः छर्दिघ्नौषधभावितैः ।
कफघ्नमन्नं हृद्यं च रागाः सार्जकभूस्तृणाः ॥ १९ ॥
लीढं मनःशीलाकृष्णामरिचं बीजपूरकात् ।
स्वरसेन कपित्थाच्च सक्षौद्रेण वमिं जयेत् ॥ २० ॥
खादेत्कपित्थं सव्योषं मधुना वा दुरालभां ।

कफजायां छर्द्यां निंबादिभिर्युक्तेन कोष्णजलेन वमेत्। दुर्बलं च नरमुपवासयेत्। आरग्वधादिनिर्यूहं शीतं क्षौद्रान्वितं पिबेत्। बहून्वारांश्छर्दिघ्नौषधभावितैर्यवैर्मन्थान्पिबेत्। कफघ्नमन्नं हृद्यं च भुक्तं सद्वमिं जयेत्। रागाः सकुठेरकभूस्तृणा वमिं जयंति पीताः। मनःशिलादिकं बीजपूररसेन सक्षौद्रेण वमिं जयेत्। कपित्थस्य वा रसेन माक्षीकान्वितेन मनःशिलादिकं लीढं वमिं जयेत्। कपित्थं वा सत्रिकटुकं मधुना खादेत्। धन्वयवासं वा मधुना लिह्यात्।

अनुकूलोपचारेण यातिद्विष्टार्थजा शमम् ॥ २१ ॥

द्विष्टार्थजा च्छर्दिर्मनसोनुकूलोपचारेण शाम्यति ।

कृमिजाकृमिहृद्रोगगदितैश्च भिषग्जितैः ।
यथास्वं परिशेषाश्च तत्कृताश्च तथामयाः ॥ २२ ॥

कृमिभ्यो जाता छर्दिः कृमिहृद्रोगगदितैरौषधैः शमं याति । न केवलं कृमिजा छर्दिरेवं शमं याति । यथास्वं परिशेषा अप्यामयः कृमिहृद्रोगकृता येऽपि कृमिहृद्रोगगदितैर्भेषजैः शमं याति ।

छर्दिप्रसंगेन हि मातरिश्वा धातुक्षयात्कोपमुपैत्यवश्यम् ।
कुर्यादतोस्मिन् वमनातियोगप्रोक्तं विधिं स्तंबनबृंहणीयम् ॥२३॥
सर्पिर्गुडामांसरसाघृतानि कल्याणकत्र्यूषणजीवनानि ।
पयांसि पथ्योपहितानि लेहाच्छर्दिं प्रसक्तां प्रशमं नयंति ॥२४॥

हि यस्माच्छर्दिप्रसंगेनानुबंधेन यो धातुक्षयः । तस्माद्धेतोर्मातरिश्वा अवश्यं कोपमायाति । अतो हेतोर्वमनातियोगप्रोक्तं विधिं स्तंभनं बृंहणं च कुर्यान्न पुनस्तदुक्तमन्यं विधिं । इंद्रवज्रावृत्तं । तथा सर्पिर्गुडादयो दोषदुष्यानुरोधतो यथाकालमुपयुक्ताश्छर्दिं प्रसक्तां शमयंति । उपजातिवृत्तं । तत्रांतरे चोक्तं । अंजनं चंदनोशीरमज्जासृक्शर्करोदकं । लाजाचूर्णैः पिबेन्मंथमतियोगहरं परमिति ।

छर्दिचिकित्सितादनंतरं हृद्रोगसाधनमुच्यते हृद्रोगशब्दश्रवणसंबंधात् ।

हृद्रोगे वातजे तैलं मस्तुसौवीरतक्रवत् ।
पिबेत्सुखोष्णं सबिडं गुल्मानाहार्त्तिजिच्च तत् ॥ २५ ॥

वातजे हृद्रोगे तैलं सुखोष्णं किंचिदुष्णं पिबेत् । किंभूतं मस्तुसौवीरतक्राणि विद्यंते यस्मिंस्तदेवं । तथा सहबीडलवणेन सबिडं गुल्मादिजित् ।

तैलं च लवणैः सिद्धं समूत्राम्लं तथा गुणम् ।

लवणैः पंचभिः सैंधवादिभिर्गोमूत्रेण कांजिकेन वा तैलं सामान्यपरिभाषया पक्वं तथा गुणं गुल्मादिजित् ।

बिल्वं रास्नां यवान्कोलं देवदारुं पुनर्नवाम् ॥ २६ ॥
कुलत्थान्पंचमूलं च पक्त्वा तस्मिन्पचेज्जले ।
तैलं तन्नावने पाने बस्तौ च विनियोजयेत् ॥ २७ ॥

बिल्वादिजले पक्का तस्मिन् जले क्वाथीभूते तैलं पचेत्। तत्तैलं नस्ये पानेऽनुवासने च विनियोजयेत्। तच्च पूर्वसमं।

शुंठीवयस्थालवणकायस्थाहिंगुपौष्करैः।
पथ्यया च शृतं पार्श्वहृद्रुजागुल्मजिद्घृतम्॥ २८॥

शुंठ्यादिभिः पक्कं च घृतं पार्श्वहृद्रुजादिजित्। वयस्था आमलकी। कायस्था काकोली।

सौवर्चलस्य द्विपले पथ्यापंचाशदन्विते।
घृतस्य साधितः प्रस्थो हृद्रोगश्वासगुल्मजित्॥ २९॥

सौवर्चलस्य पलद्वयं पथ्यापंचाशद्युक्तो घृतप्रस्थो हृद्रोगादिजित्।

पुष्कराह्वशठीशुंठीबीजपूरजटाभयाः।
पीताः कल्कीकृताः क्षारघृताम्ललवणैर्युताः॥ ३०॥
विकर्तिकाशूलहराः क्वाथः कोष्णश्च तद्गुणः।
यवानीलवणक्षारवचाजाज्यौषधैः कृतः॥ ३१॥
सप्ततिदारुबीजाह्वविजयाशठिपौष्करैः।

पुष्कराह्वादयः कल्कीकृताः पिष्टास्तथा घृतादियुक्ताः पीता विकर्त्तिकाशूलहराः। विकर्तिका हृदयस्यावर्ताच्छेदनिका इव रुग्विशेषः। हृद्रोगप्रसंगादेतच्चिकित्साप्युक्ता। क्वाथश्च कोष्णो यवान्यादिभिर्देवदारुसंयुतैस्तद्गुणो विकर्तिकाशूलहरः। औषधं शुंठी। बीजाह्वः बीजसारं बीजपूरकमित्यन्ये।

पंचकोलशठीपथ्यागुडबीजाह्वपौष्करम्॥ ३२॥
वारुणीकल्कितं भृष्टं यमके लवणान्वितम्।
हृत्पार्श्वयोनिशूलेषु खादेद्गुल्मोदरेषु च॥ ३३॥

पंचकोलादिकं वारुण्या प्रसन्नया सुरया कल्कितं पिष्टं यमके भृष्टं सैंधवयुतं हृदादिशूलेषु गुल्मादिषु च खादेत्।

स्निग्धाश्चेह हिताः स्वेदाः संस्कृतानि घृतानि च ।

इह वातजे हृद्रोगे स्वेदाश्च स्निग्धा हिताः । घृतानि पक्वानि वा ।

लघुना पंचमूलेन शुंठ्या वा साधितं जलम् ॥ ३४ ॥
वारुणीदधिमंडं वा धान्याम्लं वा पिबेत्तृषिः ।

तृषि सत्यां ह्रस्वेन पंचमूलेन शुंठ्या वा साधितं जलं पिबेत् । वारुणीमंडं वा दधिमंडं वा पिबेत् ।

सायामस्तंभशूलामे हृदि मारुतदूषिते ॥ ३५ ॥
क्रियैषा सद्रवायामप्रमोहे तु हिता रसाः ।
स्नेहाढ्यास्तित्तिरिक्रौंचशिखीवर्त्तकऋक्षजाः ॥ ३६ ॥

आयाम आक्षेपः सह आयामादिभिर्वर्त्तते यद् हृदयं तस्मिंस्तथाविधे हृदि तथा मारुतदूषिते सति क्रियैषा चिकित्सेयं पूर्वोक्ता । सद्रवायामप्रमोहे पुनः हृदि मारुतदूषिते रसा तितिर्यादिजाः । स्नेहाढ्या बहुस्नेहा हिताः ।

बलातैलं सहृद्रोगः पिबेद्वा सुकुमारकम् ।
यष्ट्याह्वाशतपाकं वा महास्नेहं तथोत्तमम् ॥ ३७ ॥

सहृद्रोगो नरो बलातैलं पिबेत् । सुकुमारकं वा प्रमेहोक्तं घृतं यष्ट्याह्वं च तच्छतपाकं यष्ट्याह्वशतपाकं शतकृत्वः पक्वं तत्तैलं वातशोणितोक्तं पिबेत् । महास्नेहं तथोत्तमं पिबेत् । तदेव चाह ।

रास्नाजीवकजीवंतीबलाव्याघ्रीपुनर्नवैः ।
भार्ङ्गीस्थिरावचाव्योषैर्महास्नेहं विपाचयेत् ॥ ३८ ॥
दधिपादं तथाम्लैश्च लाभतः स निषेवितः ।
तर्पणो बृंहणो बल्यो वातहृद्रोगनाशनः ॥ ३९ ॥

रास्नादिभिः कल्कीकृतैर्महास्नेहं दधिपादं विपाचयेत् । दधिपादश्च तु दध्नः पादश्चतुर्थभागप्रमाणो यस्मिंस्तत्तथाभूतम् । तथाम्लैः कांजिकादिभि

र्लभतो यथालाभं। अनयैव कल्पनया स महास्नेहो निषेवितस्तर्पणो बृंहणो-बल्यो वातहृद्रोगघ्नश्च स्यात्।

> दीप्तेऽग्नौ सद्रवायामे हृद्रोगे वातिके हितम् ॥ ४० ॥
> क्षीरं दधिगुडः सर्पिरौदकानूपमामिषम्।

दीप्तेऽग्नौ सति वातहृद्रोगे सद्रवायामे सह द्रवेण आयामेन च वर्त्तते यस्तस्मिंस्तथाभूते क्षीरादिहितं। औदकामिषं मत्स्यादिमांसमानूपामिषवराहादिजं मांसं।

> एतान्येव च वर्ज्यानि हृद्रोगेषु चतुर्ष्वपि।
> शेषेषु स्तंभजाड्यामसंयुक्तेऽपि च वातिके ॥ ४१ ॥

वातहृद्रोगं मुक्त्वा अन्येषु चतुर्षु हृद्रोगेष्वेतानि क्षारादीनि वर्ज्यानि न प्रयोज्यानि। न केवलमेष्वेतानि वर्ज्यानि यावत्स्तंभजाड्यामसंयुक्ते वातिकेऽपि हृद्रोगे एतानि वर्ज्यानि।

> कफानुबंधे तस्मिंस्तु रूक्षोष्णामाचरेत्क्रियां।

तस्मिन्वातिके हृद्रोगे कफानुबंधे तु सति रूक्षोष्णां क्रियां सेवेत।

> पैत्ते द्राक्षेक्षुनिर्यासासिताक्षौद्रपरूषकैः ॥ ४२ ॥
> युक्तो विरेको हृद्यः स्यात्क्रमः शुद्धे च पित्तहा।
> क्षतपित्तज्वरोक्तं च बाह्यांतः परिमार्जनम् ॥ ४३ ॥
> कट्वीमधुककल्कं च पिबेत्ससितमंभसा।

पैत्ते हृद्रोगे द्राक्षेक्षुनिर्यासादियुक्तो विरेको हृद्यः स्यात्। शुद्धे सत्यनंतरं क्रमः पित्तहा स्यात्। स तु पेयादिकः कार्यः। क्षते पित्तज्वरे च या बहिरंतश्च शुद्धिरुक्ता सा चात्र कार्या। कटुकीमधुकल्कं शर्करान्वितमंभसा पिबेत्।

> श्रेयसीशर्कराद्राक्षाजीवकर्षभकोत्पलैः ॥ ४४ ॥

बलाखर्जूरकाकोलीमेदायुग्मैश्च साधितम् ।
सक्षीरमाहिषं सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनम् ॥ ४५ ॥

श्रेयस्यादिभिः साधितं क्षीरान्वितं माहिषं सर्पिः पित्तहृद्रोगघ्नं । श्रेयसी हस्तिपिप्पली । महिषघृतस्यात्र निर्देशो शीततमत्वात् ।

प्रपौंडरीकमधुकबिसग्रंथिकसेरुकाः ।
सशुंठीशैवलास्ताभिः सक्षीरं विपचेद्घृतम् ॥ ४६ ॥
शीतं समधु तच्चेष्टं स्वादुवर्गकृतं च यत् ।
बस्तिं च दद्यात्सक्षौद्रं तैलं मधुकसाधितम् ॥ ४७ ॥

प्रपौंडरीकादिभिः क्षारयुतं पक्वं घृतं शीतीभूतं सन्माक्षिकोपेतं तच्चेष्ट-मात्रारोगस्वादुवर्गेण द्राक्षादिना यच्च कृतं तथा बस्तिं मधुकसाधितं मधुकेन पक्वं तैलं माक्षिकान्वितं दद्यात् ।

कफोद्भवे वमेत्स्विन्नः पिचुमंदवचांबुना ।
कुलत्थधन्वोत्थरसतीक्ष्णमद्ययवाशनः ॥ ४८ ॥

कफोद्भवे हृद्रोगे स्विन्नो नींबवचाभ्यां क्वथितेन जलेन वमेत् कुलत्थ-जांगलादिरसभुक् ।

पिबेच्चूर्णं वचाहिंगुलवणद्वयनागरान् ।
सैलायवानीककणायवक्षारान् सुखांबुना ॥ ४९ ॥
फलं धान्याम्लकौलत्थयुषमूत्रासवैस्तथा ।
पुष्कराह्वाभयाशुंठीषठीरास्नावचाकणाः ॥ ५० ॥
क्वाथं तथा भयाशुंठीमाद्रीपीतद्रुकट्फलात् ।

चूर्णं वचादिभ्य उष्णोदकेन पिबेत् । यवानीको यवानीभेदः । तथा फलधान्याम्लादिभिर्वा एकतरेण पिबेत् । तथा पुष्करादेश्चूर्णं पूर्वोक्तैरुष्णा-म्लादिभिः पिबेत् । तथा हरीतक्यादेः क्वाथं पिबेत् ।

क्वाथे रौहीतकाश्वत्थखदिरोदुंबरार्जुने ॥ ५१ ॥

सपलाशवटे व्योषतृवृच्चूर्णान्विते कृतः ।
सुखोदकानुपानस्य लेहः कफविकारहा ॥ ९२ ॥

रौहीतकादीनां काथे त्रिकटुत्रिवृच्चूर्णयुते कृतो लेह उष्णोदकानुपानः कफविकारहा । अर्शश्चिकित्सितोक्तां तुलां दिव्यांभसि पचेदिति । प्रमाणानुसारेण परिमाणमत्र निरूपितं ।

श्लेष्मगुल्मोदिताज्यानि क्षारांश्च विविधान् पिबेत् ।

कफहृद्रोगश्लेष्मगुल्मे यानि गदितान्याज्यानि सर्पींषि तत्रैवोक्तान् क्षारांश्च नानाविधांस्तान्पिबेत् ।

प्रयोजयेच्छिलाह्वं वा ब्राह्मं चात्र रसायनम् ॥ ९३ ॥
तथामलकलेहं वा प्राश्यं वागस्तिनिर्मितं ।

शिलाजतुं प्रयोजयेत् । वा ब्राम्हं रसायनम् रसायनाध्यायोक्तं तथामलकलेहं च रसायनोक्तं । अथवा प्राश्यं लेहमगस्त्यनिर्मितं कासचिकित्सितोक्तं प्रयोजयेत् ।

स्याच्छूलं यस्य भुक्तेऽन्ने जीर्यत्यल्पं जरां गते ॥ ९४ ॥
शाम्येत्सकुष्टकृमिजिद्लवणद्वयतिल्वकैः ।
सदेवदार्वतिविषैश्चूर्णमुष्णांबुना पिबेत् ॥ ९५ ॥

यस्य पुंसो भुक्तेऽन्नकाल एवातिशूलं स्यात् । जीर्यत्यन्ने मध्यमायां पाकावस्थायामल्पं शूलं स्यात् । जरां गते किट्टसारतया परिणतेऽन्ने तु शाम्येत् । स नरः कुष्टादिभिश्चूर्णमुष्णांबुना पिबेत् ।

यस्य जीर्णेधिकं स्नेहैः स विरेच्यः फलैः पुनः ।
जीर्यत्यन्ने तथा मूलैस्तीक्ष्णैः शूले सदाधिके ॥ ९६ ॥

यस्य पुंसो जीर्णे सत्यभ्यधिकं शूलं भवेत् स स्नेहैर्विरेचनद्रव्यसिद्धैर्विरेचनीयैर्जीर्यत्यन्ने पच्यमानावस्थायामधिकशूले सति फलैर्विरेच्यः । तथा च मुनिः । मृद्वीकाथविडंगानि खर्जूराणि परूषकं । आरग्वधोथामलकं हरीतक्यो विभीतकं । कंपिल्लकोपचित्रे च त्रपुसं च मुकूलकं । नीलिकाकुवलं पीलु

भवेत्फलविरेचनमिति । यस्य पुनः सदाधिकमेव शूलं केवलं न भुक्तमात्रे जीर्णे जीर्यति वा स पुरुषो मूलैस्तीक्ष्णैर्मूलविरेचनैर्दंतीत्रिवृच्छ्यामासप्तला-दिद्रव्यैः समन्वितैर्विरेच्यः । तथा चोक्तं । सप्तलाशंखिनीदंतीद्रवंतीगिरिक-र्णिकाः । त्रिवृच्छ्यामोदकीर्या च मकीर्यार्क्षीरिणी तथा । छगलांडी गवाक्षी च कुचाक्षीगिरिकर्णिका । मसूरविदला चैव भवेन्मूलविरेचनमिति ।

प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः कुप्यत्यामाशये गतः ।
तस्यानुलोमनं कार्यं शुद्धिलंघनपाचनैः ॥ ५७ ॥

बाहुल्येन मारुतो रुद्धमार्ग आमाशयं गतः कुप्यति । तस्य मरुतः शुद्ध्यादिभिरेवावस्थावशाद्व्यस्तैः समस्तैर्वा अनुलोमनं कार्यम् ।

कृमिघ्नमौषधं सर्वं कृमिजे हृदयामये ।

कृमिजे हृद्रोगे सर्वमेव च कृमिघ्नमौषधं ।

तृष्णासु वातपित्तघ्नो विधिः प्रायेण युज्यते ॥ ५८ ॥
सर्वासु शीतो बाह्यांतस्तथा शमनशोधनम् ।

तृष्णासु सर्वासु वातपित्तहरः सर्वोपि विधिरिष्यते । तथा बाह्यतो-भ्यंतरे च शीतो विधिः । तथा शमनशोधनं च शस्यते ।

दिव्यांबुशीतं सक्षौद्रं तद्वद्भौमं च तद्गुणम् ॥ ५९ ॥
निर्वापितं तप्तलोष्टकपालसिकतादिभिः ।
सशर्करं वा क्वथितं पंचमूलेन वा जलम् ॥ ६० ॥
दर्भपूर्वेण मंथश्च प्रशस्तो लाजसक्तुभिः ।
वाट्यश्चामयवैः शीतः शर्करामाक्षिकान्वितः ॥ ६१ ॥
यवागूः शालिभिस्तद्वत्कोद्रवैश्च चिरंतनैः ।
शीतेन शीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धेन भोजनम् ॥ ६२ ॥
हिमांबुपरिषिक्तस्य पयसा ससिता मधु ।
रसैश्चानम्ललवणैर्जांगलैर्घृतभर्जितैः ॥ ६३ ॥

मुद्गादीनां तथा यूषैर्जीवनीयरसान्वितैः ।
नस्यं क्षीरघृतं सिद्धं शीतैरिक्षोस्तथा रसः ॥ ६४ ॥
निर्वापणाश्च गंडूषाः सूत्रस्थानोदिता हिताः ।
दाहज्वरोक्ता लेपाद्या निरीहत्वं मनोरतिः ॥ ६५ ॥
महासरिद्ध्रदादीनां दर्शनस्मरणादि च ।

दिव्यांबु आंतरिक्षं जलं शीतं माक्षिकेण सह शस्यते। भौमं च जलं तद्गुणं दिव्यांबुसमानगुणं शुचिपृथ्वसितश्वेतेदेश, इत्यादि लक्षणलक्षितम्। तच्च शस्यते। तस्य दिव्यजलस्येव गुणा यस्य तत्तद्गुणं तप्तलोष्टकमुपलसिकतादिभिस्तप्तं तन्निर्वापितं शीतीकृतं शस्यते । अथवा तदेव समशर्करं शस्यते। अथवा दर्भपूर्वेण तृणाख्येन पंचमूलेन क्वथितं शस्यते। तथा लाजासक्तुभिः कृतो मंथः प्रशस्यः।तथा आमैरभृष्टैर्यवैर्वाट्यः प्रशस्तः। शीतीभूतः शर्करामाक्षिकयुक्तः । यवागूः शालिभिस्तथैव शर्करामाक्षिकान्विताः शस्ताः । तथा चिरंतनैः कोद्रवैः शर्करामधुयुक्ता यवागूः शस्ताः । तथा शीतेन शीतीकृतेन द्रव्येण शीतवीर्यैर्द्रव्यैः सिद्धेन भोजनं हितम्। अथवा शीवशीतजलैः परिषिक्तस्य पुंसः पयसा सशर्करामार्द्वीकं भोजनं हितं। अथवा न केवलं पयसा सात्म्यादिवशान्मांसरसैर्जांगलैः किंचिदम्ललवणैर्घृतभर्जितैर्भोजनं हितम्। तथा मुद्गमसूरादिकानां यूषैर्जीवनीयरसयुतैर्भोजनं हितम्। तथा शीतैः शीतवीर्यैश्चंदनादिभिस्तथेक्षुरसे सिद्धं क्षीरघृतं नस्यं हितम्। क्षीरोद्भवं घृतं क्षीरघृतं तथा सूत्रस्थानोदिता निर्वापणा रोपणा गंडूषा हिताः। तथा दाहज्वरे य उक्ता लेपाद्या दूर्वादिभिर्वातपित्तघ्नैरित्यादिग्रंथनिर्दिष्टास्ते च हिताः। तथा निरीहत्वं निर्व्यापारत्वं हितं तथा मनसो रतिर्निर्वृत्तत्वात्। तथा महासरितां महाह्रदानां महातडागानां च दर्शनस्मरणानि हितानि ।

इति तृष्णासु सामान्येन चिकित्सितमुक्तं विशेषेणाह ।

तृष्णायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ॥ ६६ ॥
रसाश्च बृंहणा शीता विदार्यादिगणांबु वा ।

पवनोत्थायां तृष्णायां दधि गुडेन सह शस्यते । मांसरसाश्च बृंहणाः शस्ताः । तथा विदार्यादिगणांबु विदारिपंचागुलेत्यादिभिः सृतं तोयं पानीयं शस्तम् ।

पित्तजायां सितायुक्तः पक्वोदुंबरजो रसः ॥ ६७ ॥
तत्क्वाथो वा हिमस्तद्वत्सारिवादिगणांबु वा ।
तद्विधैश्च गणैः शीतकषायान् ससितामधून् ॥ ६८ ॥
मधुरैरौषधैस्तद्वत् क्षीरीवृक्षैश्च कल्पितान् ।
बीजपूरकमृद्वीका वटवेतसपल्लवान् ॥ ६९ ॥
मूलानि कुशकाशानां यष्ट्याह्वं च जले शृतम् ।
ज्वरोदितं वा द्राक्षादिपंचसारांबु वा पिबेत् ॥ ७० ॥

पित्तोत्थायां शर्करान्वितः पक्वोदुंबरफलजो रसस्तेषामुदुंबराणां वा क्वाथो हिमस्तद्वच्छीता युक्तः शस्यते । तथैव सारिवादिगणांबु सारिवोशीरेत्यादि प्रशस्यते। तद्विधैः शीतवीर्यैश्च गणैः कृतान् शीतकषायान् ससितामाक्षिकान् पिबेत् । तथैव मधुररसैर्द्राक्षादिभिर्द्रव्यैः कल्पितान् । क्षीरीवृक्षैश्चाश्वत्थन्यग्रोधादिभिः 'कल्पितान् शीतकषायान् सशर्करामधून् पिबेत् । बीजपूरकादिपल्लवान् कुशकाशानां मूलानि मधुकं चैतज्जले शृतं पिबेत् । शीतमिति प्रकृतत्वायोग्यत्वाच्चात्र योज्यं । अथवा ज्वरचिकित्सितोक्तं द्राक्षामधूकेत्यादिकं फांटं शीतकषायं पिबेत् ॥

पंचसारांबु वा मधुरखर्जुरमृद्वीकेत्यादि रक्तपित्तचिकित्सिते पठितं पिबेत्।

कफोद्भवायां वमनं निंबप्रसववारिणा ।
बिल्वाढकी पंचकोलदर्भपंचकसाधितम् ॥ ७१ ॥
जलं पिबेद्रजन्या वा सिद्धं सक्षौद्रशर्करम् ।
मुद्गयुषं च सव्योषपटोलीनिंबपल्लवम् ॥ ७२ ॥
यवान्नं तीक्ष्णकवलनस्यलेहांश्च शीलयेत् ।

श्लेश्मजायां तृष्णायां निंबपत्रपानीयेन वमनं शस्तम् । बिल्वादिभिर्जलं

साधितं कफतृष्णायां पिबेत् । रजन्या हरिद्रया जलं सिद्धं पिबेत् सक्षौद्रशर्करं कफतृष्णायां मुद्गयूषं च त्रिकटुपटोलं निंबपल्लवान्वितं पिबेत् । यवान्नं तीक्ष्णकवलं तीक्ष्णनस्यं तीक्ष्णलेहं च शीलयेत् ।

सर्वैरामाच्च तद्धंत्री क्रियेष्टा वमनं तथा ॥ ७३ ॥
त्र्युषणारुष्करवचाफलाम्लोष्णांबुमस्तुभिः ।

सर्वैरामाच्च तृष्णायां सत्यां तद्धत्संनिपातघ्नी आमघ्नी च क्रिया इष्टा । तथा च वमनमिष्टं त्र्यूषणारुष्करवचादियुक्तेन फलाम्लेनोष्णजलेन वा मस्तुना वा इष्टं ।

अन्नात्ययान्मंडमुष्णं हिमं मंथं च कालवित् ॥ ७४ ॥

अन्नात्ययादन्नविरहात्तृष्णायां सत्यां मंडमुष्णशीतं मंथं च कालप्रकृतिसात्म्यादिवत् पिबेत् । वातकफप्रकृतिना पित्तश्लेष्मप्रकृतिना पित्तप्रकृतिना च हिमो मंथः पेयः । एवं कालसात्म्यादिषु निरूप्यं । सक्तवः सर्पिषाभ्यक्ताः शीतोदकपरिप्लुताः । नातिद्रवो नातिसांद्रो मंथ इत्यभिधीयते ।

तृषि श्रमान्मांसरसं मद्यं वा ससितं पिबेत् ।

श्रमात्तृषि जातायां मांसरसं मद्यं सशर्करं पिबेत् ।

आतपात्ससितं मंथं यवकोलांबुसक्तुभिः ॥ ७५ ॥
सर्वाण्यंगानि लिंपेच्च तिलपिण्याककांजिकैः ।

आतपात्तृषि यवकोलोद्भवैः सक्तुभिः सशर्करं मंथं पिबेत् । सर्वाणि चांगानि तिलपिण्याककांजिकैर्लिंपेत् ।

शीतस्नानात्तुमद्यांबु पिबेत्तृण्मान् गुडांबु वा ॥ ७६ ॥

शीतस्नानाच्च तृण्मान्मद्यांबु पिबेत् । तृण्मानिति मतुपि मयडिति णत्वे रूपम् । गुडजलं वा पिबेत् ।

मद्यादर्धजलं मद्यं स्नातोम्ललवणैर्युतम् ।

मद्यात्तृष्णानर्धजलं मद्यं स्नातश्चाम्ललवणाभ्यां युतं पिबेत् ।

स्नेहतीक्ष्णतराग्निस्तु स्वभावशिशिरं जलम् ॥ ७७ ॥

स्नेहेन तीक्ष्णतरोऽग्निर्यस्य स नरस्तृष्णान्निसर्गशीतलं जलं पिबेत् ।

स्नेहादुष्णांबु जीर्णात्तु जीर्णान्मंडं पिपासितः ।

स्नेहात् पुनरजीर्णात् पिपासित उष्णांबु वा पिबेत् । जीर्णात्तु स्नेहात्तृषि मंडं पिबेत् ।

पिबेत्स्निग्धान्नतृषितो हिमस्पर्द्धि गुडोदकम् ॥ ७८ ॥

स्निग्धान्नेन भुक्तेन तृषितो हिमस्पर्द्धि तु हिमशीतलं गुडोदकं पिबेत् ।

गुर्वाद्यन्नेन तृषितः पीत्वोष्णांबु तदुल्लिखेत् ।

गुर्वाद्यन्नेन भुक्तेन तृषितः पीत्वोष्णांबु तद्गुर्वाद्यन्नमुद्वमेत् ।

क्षयजायां क्षयहितं सर्वं बृंहणमौषधम् ॥ ७९ ॥

क्षयजायां तृषि क्षये हितं यद् बृंहणमौषधं तत्सर्वं हितं शस्तम् ।

कृशदुर्बलरूक्षाणां क्षीरं छागो रसोऽथवा ।

कृशादीनां तृषिजातायां क्षीरं हितमथवा छागो रसो हितः ।

क्षीरं च सोर्ध्ववातायां क्षयकासहरैः शृतम् ॥ ८० ॥

सोर्ध्ववातायां तृषि क्षयकासहरैः शृतं क्षीरं हितं। च शब्दान्मांसरसश्च।

रोगोपसर्गजातायां धान्यांबु ससितामधु ।
पाने प्रशस्तं सर्वाश्च क्रियारोगाद्यपेक्षया ॥ ८१ ॥

रोगोपसर्गजातायां तृषि धान्यांबु ससितामाक्षीकपाने प्रशस्तं । सर्वा च क्रियारोगाद्यपेक्षया शस्ता ।

तृष्यन् पूर्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।
मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात्त्वरितं ततः ॥ ८२ ॥

सात्म्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत्पुरः ।
तस्यां जितायामन्योऽपि शक्यो व्याधिश्चिकित्सितुम् ॥८३

पूर्वामयेन क्षीणः सन् तृष्णक् पिपासितो यदि जलं न लभेत तदा मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् । ततश्च हेतोस्त्वरितं शीघ्रतरं तस्य नरस्य पूर्वमन्येभ्यो रोगेभ्यः सात्म्यान्नपानभेषजैस्तृषं जयेत् । ततोपरं रोगं किमेवं क्रियत इत्याह । तस्यां तृषि जितायां सत्यामन्योपि रोग उपक्रमितुं शक्यः ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां चिकित्सास्थाने छर्दिचिकित्सितं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः

छर्द्यादिचिकित्सितादनंतरं मदात्ययचिकित्सितारंभश्चिकित्सासामान्यहेतुर्यतस्तृष्णाया यथा वातपित्ते कारणं तथा मदात्ययस्यापि ।

अथातो मदात्ययचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

यं दोषमधिकं पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ।
कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यदोषे मदात्यये ॥ १ ॥

यं दोषं तत्र मदात्यये वातादिकमुल्बणं पश्येल्लक्षयेज्जानीयात्तस्य दोषस्यादौ प्रथमत एव प्रतिकारयेत् प्रतिकारं कुर्यात् । एवं समविषमदोषो मदात्ययश्चिकित्स्यः । तुल्यदोषे पुनर्मदात्यये कफस्थानानुपूर्व्या दोषान् प्रतिकारयेत् । किमित्येवं क्रियत इत्याह ।

पित्तमारुतपर्यंतः प्रायेण हि मदात्ययः ।

हि यस्मात्कालक्रमेण पित्तमारुतावसानो बाहुल्येन मदात्ययः स्यात् । प्रथमं कफस्याधिक्यं । ततः पित्तमारुतावधिकौ भवतः । कफस्थानानुपूर्वी व्याख्यानं ज्वरचिकित्सिते व्याख्यातम् ।

हीनमिथ्यानि पीतेन यो व्याधिरुपजायते ॥ २ ॥
समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ।
मद्यस्य विषसादृश्यात्

हीनमिथ्यातिपीतेन मद्येन यो व्याधिरुत्पद्यते स व्याधिस्तेनैव मद्येन समपीतेन सम्यग्मात्रया पीतेन शाम्यति । यावद् दृष्टेर्न संभ्रातिर्यावन्नक्षोभ्यते मनः । तावदेव विरंतव्यं मद्यादात्मवता सदेत्येवं लक्षणं पानं सममेव पीतम् । येनैव मार्द्वीकेनाथवा माधवेन गौडादिना वा यो जातो व्याधिः स तेनैव मार्द्वीकादिना शाम्यति । कुत एवं स्यादित्याह । मद्यस्य विषसादृश्यात् । यथा तीक्ष्णादिभिर्दशभिर्गुणैर्विषं युक्तं तथैव तत्संख्यातैरेव गुणैर्मद्यमपि युक्तं । ततश्च मद्यस्य मद्येनैव शांतिर्युक्ता । ननु यदि विषसादृशं मद्यस्य ततो यथा विषस्य विषांतरेण शांतिस्तथा मद्यस्यापि मद्यांतरेण शांतिः प्राप्तेत्याशंक्याह ।

विषं तूत्कर्षवृत्तिभिः ॥ ३ ॥
तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्योगाद्विषांतरमपेक्षते ।

सत्यमेतत्।एवं प्राप्तम्। किंतु गुणैर्दशभिरुत्कर्षवृत्तिभिरधिकशक्तिस्वरूपैर्योगात्संबंधाद्विषं विषांतरमपेक्षते।न तु तद्विना तदेव स्वोत्थे रोगप्रशमायालम्। मद्यं तु हीनवृत्तिभिर्दशभिर्गुणैर्योगान्न मद्यांतरमपेक्षते। एवं तीक्ष्णादीनां गुणानां हीनोत्कर्षभेदाद्विषान्मद्यस्य वैलक्षण्यम् ।

तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ॥ ४ ॥
मद्येनान्नरसक्लेदो विदग्धः क्षारतां गतः ।
यान्कुर्यान्मंदतृण्मोहज्वरांतर्दाहविभ्रमान् ॥ ५ ॥
मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतस्सु मारुतः ।
सुतीव्रा वेदना याश्च शिरस्यस्थिषु संधिषु ॥ ६ ॥
जीर्णाममद्यदोषस्य प्रकांक्षालाघवे सति ।
यौगिकं विधिवद्युक्तं मद्यमेव निहंति तान् ॥ ७ ॥

स्वभावत एव तीक्ष्णोष्णेन तथा अतिमात्रेण तथा अम्लविदाहिना मद्येन पीतेनान्नरसक्लेदो विदग्धः क्षारतां च गतो यान्मदादीन् कुर्यात् । तथा भोजनतो मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण स्रोतस्सु रुद्धो या दारुणा मूर्धादिषु वेदनाः कुर्यात् तान्मदादीन् ताश्च वेदनाः मद्यमेव यौगिकं विधिना युक्तं निहंति । किंभूतस्य पुरुषस्य । जीर्णमद्यदोषस्य तथा मद्याकांक्षायां लाघवे सति ते च ताश्च तान् पुमान् स्त्रिया इत्येकशेषः । ननु यदि मद्यमेव तान्निहंति ततश्चिकित्सांतरारंभो न युक्तः । नैवं । बह्व्यो हि चिकित्साः प्रतिरोगं प्रोक्ताः । तस्माच्चिकित्सांतरोपन्यासो युक्त एव । ननु कथं तान्मद्यमेव निहंतीत्याह ।

क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः ।
मद्यमम्लेषु च श्रेष्ठं दोषविष्यंदनादलम् ॥ ८ ॥

यस्मात् क्षारोम्लोपसंहितो द्रागेव माधुर्यं याति । आम्लेषु मध्ये मद्यं श्रेष्ठं दोषविष्यंदनात् पर्याप्तम् ।

तीक्ष्णोष्णाद्यैः पुरा प्रोक्तैर्दीपनाद्यैस्तथा गुणैः ।
सात्म्यत्वाच्च तदेवास्य धातुसाम्यकरं परम् ॥ ९ ॥

पुरा मदात्ययनिदानोक्तैस्तीक्ष्णोष्णाद्यैर्गुणैस्तथा मद्यवर्गोक्तैर्दीपनाद्यैर्गुणैः करणभूतैस्तदेव मद्यं सुष्ठु धातुसाम्यकरम् । धातुसाम्यकरमिति त्वात्र हेतौ तृच् ।

सप्ताहमष्टरात्रं वा कुर्यात्पानात्ययौषधम् ।
जीर्यत्येतावता पानं कालेन विपथा शृतम् ॥ १० ॥

सप्ताहमथवाष्टरात्रं पानात्ययौषधं कुर्यान्नाधिकं कालम् । यत एतावता कालेन विमार्गस्थं पानं परिणमति ।

परं ततोनुबध्नाति यो रोगस्तस्य भेषजम् ।
यथायथं प्रयुंजीत कृतपानात्ययौषधः ॥ ११ ॥

तत एतस्मात्कालादनंतरमूर्ध्वं यो रोगोनुबध्नाति तस्य रोगस्य कृतपानात्ययौषधश्च यथास्वं भेषजं प्रयुंजीत ।

इति सामान्येन चिकित्सितमुक्त्वा विशेषेणाह ।

तत्र वातोल्बणे मद्यं दद्यात्पिष्टकृतं युतम् ।
बीजपूरकवृक्षाम्लकोलदाडिमदीप्यकैः ॥ १२ ॥
यवानीहपुषाजाजीव्योषत्रिलवणार्द्रकैः ।
शूल्यैर्मांसैर्हरीतकैः स्नेहवद्भिश्च सक्तुभिः ॥ १३ ॥
उष्णस्निग्धाम्ललवणा मद्यमांसरसा हिताः ।
आम्राम्रातकपेशीभिः संस्कृतारागखांडवाः ॥ १४ ॥
गोधूममाषविकृतीर्मृदुश्चित्रामुखप्रियाः ।
आर्द्रिकार्द्रककुल्माषसूक्तमांसादिगर्भिणी ॥ १५ ॥
सुरभिर्लवणा शीता निगदा वाच्छवारुणी ।
स्वरसो दाडिमः क्वाथः पंचमूलात्कनीयसः ॥ १६ ॥
शुंठी धान्यात्तथा मस्तुसूक्तांभोत्थाम्लकांजिकम् ।
अभ्यंगोद्वर्तनस्नानमुष्णं प्रावरणं घनम् ॥ १७ ॥
घनश्चागुरुजो धूपः पंकश्चागुरुकुंकुमः ।
कुचोरुश्रोणिशालिन्यो यौवनोष्णांगयष्टयः ॥ १८ ॥
हर्षेणालिंगनैर्युक्ताः प्रियाः संवहनेषु च ।

तेषु मदात्ययेषु मध्ये वाताधिके मदात्यये पिष्टकृतं मद्यं दद्यात् । बीजपूरकादिभिर्देशसात्म्यादिवशात् समस्तैर्व्यस्तैर्यथा योगयुक्तं तथा मेध्यस्य मेदुरस्य मांसस्य रसाः हिताः। किंभूताः। उष्णाः स्निग्धाम्ललवणाश्च तथा रागाः खांडवाश्चाम्रातकपेशीभिः संस्कृता हिताः । लक्षणमेषामृतुचर्यायामुक्तं । तथा गोधूममाषाणां विकृतीर्हिताः । किंभूताः। मृदवोऽतीक्ष्णाः चित्रा नानाप्रकारा मुखप्रिया वदनरुचिकृतः । तथा आर्द्रिकादिगर्भिणी अच्छवारुणी च हिता । किंभूता । सुरभिर्लवणा शीता च । तथा निगदा

पुराणा तथा दाडिमात्स्वरसोहितः । पंचमूलात् कनीयसो ह्रस्वात् क्वाथः शुंठीधान्यांब्वक्काथो हितः । तथा मस्त्वादि हितं । तथाभ्यंजनादि उष्णं हितं । प्रावरणमाच्छादनं घनं हितं । अगरुजश्च धूपो घनो बहुलो हितः । अगरुः कुंकुमपंकोनुपानं हितं । तथा प्रिया हर्षेण प्रीत्या आलिंगनं परिष्वंगस्तत्र युक्ताः । संवाहनेषु शरीरमर्दनेषु च युक्ता हिताः। कुचाश्चोरवश्च श्रोणयश्चैतैः शालंते यास्ता एवम् । तथा यौवनेनोष्णांगयष्टिः शरीरलता यासां ता एवम् ॥

पित्तोल्बणे बहुजलं शार्करं मधुना युतम् ॥ १९ ॥
रसैर्दाडिमखर्जूरभव्यद्राक्षापरूषकैः ।
सुशीतं ससितासक्तुयोज्यं तादृक् च पानकम् ॥ २० ॥
स्वादुवर्गकषायैर्वा युक्तं मद्यं समाक्षिकम् ।

पित्ताधिके मदात्यये बहुजलं शार्करं मद्यविशेषं योज्यं । मधुमाक्षिकं वा रसैर्दाडिमादिजैर्युक्तैः । तच्च सुष्टु शीतं कृत्वा योज्यं । परूषकाण्यत्र मधुराणि योज्यानि नाम्लानि तेषां कफपित्तकरत्वात् । तथा च मुनिः । अम्लं परूषकं द्राक्षाबदराण्यारुकानि च । पित्तश्लेष्मप्रकोपीनीति । तादृक् च सुशीतं पानकं योज्यं। किंभूतम्। सह सितासक्तुभिर्वर्तते यत्तदेवम्। सक्तवश्च लाजा नियोज्या योग्यतरत्वान्नतु यवानाम्। तथा स्वादुवर्गस्य क्काथेन संयुक्तं मद्यं समाक्षिकं योज्यम् ॥

शालिषष्टिकमश्नीयाच्छशाजैणकपिंजलैः ॥ २१ ॥
सतीनमुद्गामलकपटोलीदाडिमैरपि ।

शालिषष्टिकं भुंजीत । कैः सह । शशादिजै रसैर्देशादिसात्म्यवशात् सतीनादिजैश्च रसैः ।

कफपित्तं समुत्क्लिष्टमुल्लिखेत्तृड्विदाहवान् ॥ २२ ॥
पीत्वांबु शीतं मद्यं वा भूरीक्षुरससंयुतम् ।
द्राक्षारसं वा संसर्गी तर्पणादिपरं हितः ॥ २३ ॥

तथाग्निर्दीप्यते तस्य दोषशेषान्नपाचनः ।

तृड्विदाहवान्मदात्ययी कफपित्तं समुत्क्लिष्टं समुत्थितं स्वस्थानाच्युताभासं सम्यग्वमेत् । किं कृत्वा । अंबु शीतं पीत्वा मद्यं वा भूरिणा इक्षुरसेन संयुतं पीत्वा । अथवा द्राक्षारसं पीत्वा । परमनंतरं संसर्गी तर्पणादिभिः सुष्टु हितः । कृतवमनादिकस्यानंतरं पेयादिक्रमः संसर्गीत्युच्यते । एवं कृते सति तस्य मदात्ययिनोऽग्निर्दीप्यते । किंभूतः। दोषशेषस्यान्नास्याहारस्य पाचनः ।

कासे सरक्तनिष्ठीवे पार्श्वस्तनरुजासु च ॥ २४ ॥
तृष्णायां सविदाहायां सोत्क्लेशे हृदयोरसि ।
गुडूचिभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा रसम् ॥ २५ ॥
सशृंगवेरं युंजीत तित्तिरिप्रतिभोजनम् ।

पित्तमदात्यये कासे रक्तनिष्ठीवसहिते पार्श्वादिरुजासु च तृष्णायां विदाहसहितायां हृदये उरसि च सोत्क्लेशे सति गुडूच्यादीनां रसमथवा पटोलस्य रसं सनागरं युंजीत । अल्पस्तित्तिरिस्तित्तिरिं प्रति सुमतिनामात्रार्थं इत्यव्ययीभावः ।

तृष्यते चातिबलवद्वातपित्ते समुद्धते ॥ २६ ॥
दद्याद्द्राक्षारसं पानं शीतं दोषानुलोमनम् ।
जीर्णेद्यान्मधुराम्लेन च्छागमांसरसेन वा ॥ २७ ॥

अतितृष्यते च पुरुषाय वातपित्तेधिके सति द्राक्षारसपानं दद्यात् । किंभूतम् । शीतलं तथा दोषानुलोमनम् । जीर्णे च तस्मिन् छागमांसरसेन मधुराम्लेनाश्नीयात् ।

तृष्यल्पशः पिबेन्मद्यं मेदं रक्षन् बहूदकम् ।
मुस्तदाडिमलाजांबु जलं वा पर्णिनीशृतम् ॥ २८ ॥
पटोल्युत्पलकंदैर्वा स्वभावादेव वा हिमम् ।

तृषितस्त्वामल्पं मंदं मेदं रक्षन् बहूदकं मद्यं पिबेत् । पर्णिनीभिः क्वथितं वा पटोल्यादिशृतं वा सर्वमेतच्छीतं पातव्यम् । यत्तोयं स्वभावादेव वा हिममिति ।

मद्यातिपानादब्धातौ क्षीणे तेजसि चोद्धते ॥ २९ ॥
यः शुष्कगलताल्वोष्ठो जिह्वां निःकृष्य चेष्टते ।
पाययेत्कामतोंभस्तं निशीथपवनाहतम् ॥ ३० ॥

मद्यातिपानाद्धेतोरब्धातौ क्षीणेल्पीभूते तेजसि चोद्धते क्षोभिते सति यः पुरुषः शुष्कगलताल्वोष्ठः सन् जिह्वां निःकृष्य निःसार्य चेष्टत इतश्चेतश्च लुठति तं नरं कामत इच्छया अंभो निशीथे यः पवनस्तेनाहतं पाययेत् ।

कोलदाडिमवृक्षाम्लचुक्रीकाचुक्रीकारसः ।
पंचाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ ३१ ॥

कोलादिभिः पंचाम्लको मुखालेपो द्राक् तृष्णां शमयति ।

त्वचं प्राप्तश्च पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ॥ ३२ ॥
दाहं प्रकुरुते घोरं तत्रातिशिशिरो विधिः ।
अशाम्यति रसैस्तृप्ते रोहिणीं व्यधयेच्छिराम् ॥ ३३ ॥

पानस्य मद्यस्योष्मा त्वचं प्राप्तः पित्तरक्ताभ्याममिमूर्च्छितो मिश्रितो दाहं दारुणं प्रकर्षेण कुरुते । तत्र दाहे शीतो विधिः कार्यः शीतोपचारेणाप्यशाम्यति सति दाहे मांसरसैस्तृप्ते नरे रोहिणीसंज्ञां शिरां व्यधयेद् वैद्य इति शेषः । व्यधयेदिति घटादित्वान्मित्वे ह्रस्वः ।

उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत् श्लेष्मोल्बणं पिबेत् ॥ ३४ ॥
शीतं शुंठीस्थिरोदीच्यदुस्पर्शान्यतमोदकम् ।

श्लेष्माधिकं मदात्ययं वमनोपवासाभ्यां जयेत् । शुंठयाद्यन्यतमोदकं शीतकषायं पिबेत् ।

निरामं क्षुधितं काले पाययेद्बहुमाक्षिकम् ॥ ३५ ॥
शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं सीधुमेव च ।
रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीनागरान्वितम् ॥ ३६ ॥

ततो निरामं जातक्षुधं संतं काले यथोचिते शार्करं बहुमाक्षिकं बहुक्षौद्रं पाययेत् । मधुमार्द्वीकं वा बहुक्षौद्रं । द्वयमप्येतत् पुराणम् । तथारिष्टमभयादिकृतं पाययेत् सीधुं वा पाययेत् । किंभूतम् । रूक्षा ये तर्पणास्तैः संयुक्तं यवानीशुंठीभ्यां संयुक्तम् ।

यूषेण यवगोधूमं तनुनाल्पेन भोजयेत् ।
उष्णाम्लकटुतिक्तेन कौलत्थेनाल्पसर्पिषा ॥ ३७ ॥
शुष्कमूलकजैश्छागै रसैर्वा धन्वचारिणाम् ।
साम्लवेतसवृक्षाम्लपटोलीव्योषदाडिमैः ॥ ३८ ॥

तथा कौलत्थेन यूषेण यवगोधूमं भोजयेत् । किंभूतेन तनुना स्वच्छेन । तथाल्पेन उष्णेनाम्लकटुतिक्तेनाम्लघृतेन । अथवा शुष्कमूलकजैं रसैश्छागैर्वा रसैर्धन्वचारिणां वा रसैर्भोजयेत् । किं भूतः । सहाम्लवेतससैंधवपटोलपत्रत्रिकटुकदाडिमैः ।

प्रभूतशुंठीमरिचहरितार्द्रकपेशिकम् ।
बीजपूररसाद्यम्लभृष्टनीरसवर्तितम् ॥ ३९ ॥
करीरकरमर्दादिरोचिष्णुबहुशालनम् ।
प्रव्यक्ताष्टांगलवणं विकल्पितनिमर्दकम् ॥ ४० ॥
यथाग्नि भक्षयन्मांसं माधवं निगदं पिबेत् ।

मांसं यथाग्नि अग्न्यनतिक्रमेण भक्षयन्माधवं निगदं पुराणं पिबेत् । किंभूतम् मांसं । विविधैः प्रकारैः कल्पितो निष्पादितो निमर्दको येन मांसेन तद्धि कल्पितनिमर्दकम् । तदेवं विविधप्रकारत्वं निमर्दकस्याह । प्रभूता उत्कटाः शुंठीमरीचहरीतार्द्रकपेशयो यस्मिंस्तदेवम् । हरितार्द्रकस्य शस्त्रकृतांत्रादीर्घाकारा अवयवाः पेशय उच्यंते । बीजपूररसादिभिरम्लस्तथा भ्रष्टो

यथायथं स्नेहादिना नीरसः शुष्कप्रायो वर्तितो व्यंजनप्रकारो यत्तत्तदेवम्। करीरादिरोचिष्णुरोचनशीलं बहुप्रभूतं शालनं हरितकं यस्मिन् तथा प्रकर्षेण व्यक्तं स्पृष्टं वक्ष्यमाणमष्टांगलवणं यत्र तदेवं विविधं कल्पनं कृतम्। क्रियाविशेषणान्येतानि।

सितासौवर्चलाजाजीतिंत्तिडीकाम्लवेतसम् ॥ ४१ ॥
त्वगेलामरिचार्धांशमष्टांगलवणं हितम्।
स्रोतोविशुद्ध्यग्निकरं कफप्राये मदात्यये ॥ ४२ ॥

सिताद्यैरष्टांगलवणमन्वर्थसंज्ञं कफाधिके मदात्यये हितम्। स्रोतः शुद्धिकृदग्निदीपनं च।

रूक्षोष्णोद्वर्तनोद्घर्षस्नानभोजनलंघनैः।
सकामाभिः सह स्त्रीभिर्युक्त्या जागरणेन च ॥ ४३ ॥
मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रं समुपशाम्यति।

रूक्षोष्णैरुद्वर्तनादिभिर्लंघनेन तथा युक्त्या देशकालाद्यपेक्षिण्या सकामाभिर्दयिताभिः सह यज्जागरणं तेन तेन च कफाधिको मदात्ययो द्रागेव शमं याति।

यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषबलं प्रति ॥ ४४ ॥
संनिपाते दशविधे तच्छेषेऽपि विकल्पयेत्।

तत्र वातोल्बणे मद्यमित्यादि। पित्तोल्बणे बहुजलमित्यादि। तथा उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत्। श्लेष्मोल्बणमित्यादि च त्रिविधं संनिपातं पृथग्दोषबलं प्रतिलक्षणीकृत्य कर्म निर्दिष्टं कर्मेदमुक्तं न केवलमत्र त्रिविधे संनिपाते शेषेपि दशविधे संनिपाते विकल्पयेद् द्विविधं कृत्वा कल्पयेत् कुर्याद्वैद्य इति शेषः। एतदुक्तं भवति। वातोल्बणे मदात्ययजे संनिपाते यत्कर्म निर्दिष्टं तथा पित्तोल्बणे मदात्ययजे संनिपाते यत्कर्म निर्दिष्टं तदेव वातपित्तोल्बणे कुर्यात्। एवं दोषबलमपेक्ष्य सर्वस्मिन् मदात्यये चिकित्सितं कुर्यात्। स दशविधः संनिपातः शिष्यहितायाद्येह प्रद-

र्ध्यते । उत्कर्षेण यदा त्वेको मध्येन द्वौ तदा हिमः । उत्कर्षेणे यदा द्वौ तु मध्येनैको द्वितीयकः । एको मध्येन दोषः स्याद् द्वावल्पेन तृतीयकः । उत्कर्षेणैक एवस्यादल्पेन द्वौ चतुर्थकः । उत्कर्षेण यदा द्वौ तु अल्पेनैकश्च पंचमः । एकोऽल्पेन तु मध्येन द्वौ दोषाविति षष्ठकः । उत्कर्षिणः समस्ताः स्युरेवं भवति सप्तमः। मध्येन सर्वेपि यदा तदा भवति चाष्टमः । अल्पेन सर्वेपि यदा तदा तु नवमः स्मृतः । अल्पेनैको मध्येनैकस्तरामन्य इति स्फुटाः । संनिपातस्य मुनिना दशभेदाः प्रकीर्तिताः ।

त्वङ्नागपुष्पमगधामरीचाजाजिधान्यकैः ॥ ४५ ॥
परूषकमधूकैलासुराह्वैश्च सितान्वितैः ।
सकपित्थरसं हृद्यं पानकं शशिबोधितं ॥ ४६ ॥
मदात्ययेषु सर्वेषु पेयं रुच्यग्निदीपनम् ।

त्वगादिभिः शर्करान्वितैः कपित्थरसयुक्तं कर्पूरकृताधिपानकं सर्वेषु मदात्ययेषु पातव्यं रुच्यग्निवृद्धिकरम् ।

नाविक्षोभ्य मनोमद्यं शरीरमविहन्य वा ॥ ४७ ॥
कुर्यान्मदात्ययं तस्मादिष्यते हर्षणी क्रिया ।

मद्यं यस्मान्मानसं न अविक्षोभ्य अपि तु मनसः प्रक्षोभणं कृत्वा न च शरीरस्य विहननमकृत्वा एव यथा कथंचिन्मदात्ययं कुर्यात् । यतश्चैतस्माद्धेतोर्हर्षोत्पादका क्रिया एष्टव्या नाक्षोभ्येत्ययं पाठो न श्रेयान् । अल्प वादेशस्यात्र दुर्लभत्वात् ।

संशुद्धिशमनाद्येषु मददोषः कृतेष्वपि ॥ ४८ ॥
न चेच्छाम्येत्कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ।
तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य च ॥ ४९ ॥
ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ।

संशुद्धिशमनाद्येषूपक्रमेषु कृतेष्वपि यदि मददोषान्मद्योत्थो व्याधिर्न शाम्येत् तस्य मद्येन विदग्धस्यात एव च कफे सौम्ये धातौ क्षीणेऽत एव

जाते दौर्बल्यलाघवे अल्पप्रमाणत्वे कार्श्ये च सति तदानीं सामर्थ्याद्वात-पित्तयोरतिरिक्तता वातपित्ताधिकस्य च क्षीणोजस्त्वात्तथा पयः पथ्यम्। यथा ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथावर्षम्। वर्षमिति वृषे क्लृदिधौ भयादीनामुपसं-ख्यानमित्यच्।

मद्यक्षीणस्य हि क्षीणं क्षीरमाश्वेव पुष्यति ॥ ९० ॥
ओजस्तुल्यं गुणैः सर्वैर्विपरीतं च मद्यतः।

हि यस्मात्तस्य तुल्यगुणैः सर्वैर्गुर्वादिभिरोजसः क्षीरं मद्याच्च विपरीतं गुणैः। तथा च मुनिः। स्वादुशीतं मृदुस्निग्धं बहलं श्लक्ष्णपिच्छिलम्। गुरु-मंदं प्रसन्नं च गव्यं दशगुणं पयः। तदेवं गुणमेवौजः सामान्यादभिवर्धये-दिति। यतश्चैवं। तस्मान् मद्यक्षीणस्य क्षीणमोजः क्षीरमाश्वेव पुष्यति वृद्धिं प्रापयति। नत्वपरं द्रव्यं यथोक्तहेत्वभावात्।

पयसा विजिते रोगे बले जाते निवर्तयेत् ॥ ९१ ॥
क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत्।
न विट्क्षयध्वंसकोत्थैः स्पृश्यतेऽत्रौपद्रवैर्यथा ॥ ९२ ॥

पयसा रोगे मदात्ययाख्ये निवर्त्तिते बले जाते सति मद्योचितः पुमान् क्षीरप्रयोगं निवर्त्तयेत्। मद्यं चाल्पाल्पं क्रमेणोपयुंजीत। यथा विट्क्षयध्वं-सकोद्भवैरुपद्रवै रसो न स्पृशेत्। विट्क्षयोद्भवा विकाराः कायशिरोरोगाद्या ध्वंसकोपद्रवाः श्लेष्मनिष्ठीवादयः।

तयोस्तु स्याद्धृतं क्षीरं बस्तयो बृंहणाः शिवाः।
अभ्यंगोद्वर्तनस्नानमन्नपानं च वातजित् ॥ ९३ ॥

तयोर्विट्क्षयध्वंसकयोर्घृतं क्षीरं च चिकित्सितं स्यात्। तथा बस्तयो बृंहणाः शिवा निरपायाः। तथाभ्यंगादीनि यच्च वातपित्तजिदनुपानं तच्च स्यात्।

युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते।
अतोस्य वक्ष्यते योगो यः सुखायैव केवलम् ॥ ९४ ॥

युक्तमद्यस्य पुंसो मद्योत्थो व्याधिर्नोपजायते। युक्तमद्यत्वाद्यतोऽतोऽस्माद्धेतोरस्य मद्यस्य संयोगो वक्ष्यते। यः केवलं सुखायैव स्यात्। अधुना सुरां संपन्नामाह। तथा चोक्तं संग्रहेऽश्विनग्रहे।

आश्विनं या महत्तेजो बलं सारस्वतं च या।
दधात्यैंद्रं च या वीर्यं प्रभावं वैष्णवं च या॥ ५५॥
अस्त्रं मकरकेतोर्या पुरुषार्थो बलस्य या।
सौत्रामण्यां द्विजमुखे या हुताशे च हूयते॥ ५६॥
या सर्वौषधिसंपूर्णान्मथ्यमानात्सुरासुरैः।
महोदधेः समुद्भूता श्रीशशांकामृतैः सह॥ ५७॥
मधुमाधवमैरेयसीधुगौडासवादिभिः।
मदशक्तिमनुघ्नंती या रूपैर्बहुभिः स्थिता॥ ५८॥
यामासाद्य विलासिन्यो यथार्थं नाम बिभ्रति।
कुलांगनापि यां पीत्वा नयत्युद्धतमानसा॥ ५९॥
अनंगालिंगितैरंगैः क्वापि चेतो मुनेरपि।
तरंगभंगभ्रूकुटीतर्जनैर्मानिनी मनः॥ ६०॥
एकं प्रसाद्य कुरुते या द्वयोरपि निर्वृतिम्।
यथाकामं भटावाप्तिपरिहृष्टाप्सरोगणे॥ ६१॥
तृणवत्पुरुषा युद्धे यामासाद्य त्यजंत्यसून्।
यां शीलयित्वापि चिरं बहुधा बहुविग्रहाम्॥ ६२॥
नित्यं हर्षातिवेगेन तत्पूर्वमिव सेवते।
शोकोद्वेगारतिभयैर्यां दृष्ट्वा नाभिभूयते॥ ६३॥
गोष्ठीमहोत्सवोद्यान न यस्याः शोभते विना।
स्मृत्वा स्मृत्वा च बहुशो वियुक्तः शोचते यथा॥ ६४॥
अप्रसन्नापि या प्रीत्यै प्रसन्ना स्वर्ग एव या।
अपींद्रं मन्यते दुःस्थं हृदयास्थितया यया॥ ६५॥

अनिर्देश्यसुखास्वादा स्वयंवेद्यैव यापरम् ।
इति चित्रास्ववस्थासु प्रियामनुकरोति या ॥ ६६ ॥
प्रियातिप्रियतां याति यत्प्रियस्य विशेषतः ।
या प्रीतिर्या रतिर्या वाग् या पुष्टिरिति च स्तुता ॥ ६७ ॥
देवदानवगंधर्वयक्षराक्षसमानुषैः ।
पानप्रवृत्तौ सत्यां तां सुरां तु विधिना पिबेत् ॥ ६८ ॥

या सुरा आश्विनं महत्तेजो दीप्तं दधाति । आश्विनमित्यश्विनोरिदमित्यण् । नस्तद्धित इति टिलोपे प्राप्ते इनण्यनपत्य इति प्रकृतिभावः । या च सुरा सारस्वतं बलमुत्साहमैंद्रं च वीर्यं शक्तिं वैष्णवं च प्रभावं माहात्म्यं दधाति । या च मदनस्यास्त्रं प्रहरणं बलभद्रस्य या पुरुषार्थः परं प्रयोजनम् । या च सौत्रामण्यां यज्ञे द्विजास्ये हुताशे च या हूयते । या च महोदधेः सर्वौषधिसंपूर्णा देवदानवैर्विलोड्यमानाल्लक्ष्म्यादिभिः सहोत्पन्ना । या च सुरा मदशक्तिमत्यजंति बहुभिर्मध्वादिभिराकारैः स्थिता । यां सुरां पीत्वा विलासिन्यो मृगलोचना यथार्थमन्वर्थं नाम बिभ्रति विलासो विद्यते यासामिति । यां पीत्वा कुलवामलोचनाप्युद्धतमानसा सती अनंगालिंगितैरंगैर्मुनेरपि चेतः क्वापि नयति । तरंगभंगा कुटिला भृकुटिस्तरंगभंगाभृकुटिस्तया तर्जनानि भणयकलहविशेषास्तैर्मानिन्यो मानसमेकं प्रसाद्य द्वयोरपि स्त्रीपुंसोर्या निर्वृत्तिं सौख्यं या सुरा करोति । यां सुरामास्वाद्य नराः समरे तृणमिव प्राणांस्त्यजंति । कीदृशि युद्धे । यथेच्छं भटस्य शूरपुरुषस्य या अवाप्तिरिष्टिस्तया परितुष्टो मुदितोप्सरःसंघो यस्मिन्नाहवे तस्मिन् । यां सुरां बहुभिः प्रकारैराहारादिमध्यावसानलक्षणैस्तथा यां बहुविग्रहां मधुमाधवादिभिरनेकशरीरां शीलयित्वापि नित्यं हर्षस्यातिवेगेन तत्पूर्वामिव तत्प्रथममिव सेवते । यां दृष्ट्वा उपलभ्यास्वादादिना शोकादिभिर्नाभिभूयते । यस्याः सुराया ऋते गोष्ठ्यादिर्न शोभते यया च वियुक्तः शोचते । शोचत इति नङिभ्यस्तङ् । या चाप्रसन्ना कलुषापि प्रीत्यै प्रसन्ना स्वस्था सतिं स्वर्ग एव स्यात् । यया चांतःस्थितया इंद्रमपि दुःस्थितं मन्यते । अनिर्देश्यमप्यवर्णनीयं सुखं यस्मिन्नास्वादे स तथाविध आस्वादो यस्याः सैवं । या के-

वलमात्मनैव वेद्या इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण चित्रासु नानाविधास्ववस्थासु प्रियां वल्लभामनुकरोत्यनुहरति। प्रियापक्षे नर्मार्थः। प्रणयकलहार्थः। अप्रसन्ना कुपिता। प्रसन्ना त्यक्तकोपा। अनिर्देश्यः सुखास्वादः सुखोपलंभो यस्या इति योज्यम्। एवं यां शीलयित्वेत्यादिः सर्वोपि ग्रंथः प्रियायामपि योज्यः। तथा यद्यस्मात्सुरा प्रिया इष्टा अतिप्रियतां सुष्टुवल्लभत्वं याति। यत्प्रियस्य प्रकृतत्वात्सुरा प्रियस्य विशेषेण प्रियतां याति। या सुरा प्रीतिरिति या वागिति या पुष्टिरिति या देवादिभिः स्तुता। पानप्रवृत्तौ सत्यां येषां पानाधिकारोस्ति धर्मशास्त्रेष्वनिषिद्धत्वात् तां पूर्वोक्तगुणां सुरां विधिना वक्ष्यमाणेन पिबेत्।

संभवंति च ये रोगा मेदोनिलकफोद्भवाः।
विधियुक्ताद्दते मद्यात्तेन सिध्यंति दारुणाः॥ ६९॥

ते मेदोनिलकफोद्भवा रोगा न संभवंति। दारुणा दुःसहा ये विधियुक्तान्मद्यादृते न सिध्यंति। विधियुक्तेन मद्येन सर्वे मेदोनिलकफजा रोगाः सिध्यंतीति भावः।

अस्ति देहस्य सावस्था यस्यां पानं निवार्यते।
अन्यत्र मद्यान्निगदाद्विविधौषधसंभृतात्॥ ७०॥

देहस्य सा अवस्था प्रक्लिन्नदेहमेहादिका अस्ति यस्यां पानं निवार्यते। मद्यादन्यथा किंभूतात् निगदात्। तथा विविधौषधसंस्कृतात्। मद्यमेवंविधं वर्जयित्वा पानं निषिध्यत इत्यर्थः।

अनूपं जांगलं मांसं विधिनाप्युपकल्पितम्।
मद्यं सहायमप्राप्य सम्यक् परिणमेत्कथम्॥ ७१॥

अनूपं जांगलं मांसं विधानेनाप्युपकल्पितं मद्यं विनोपयुक्तं कथं संपरिणमति। पुनरपि मद्यमेव श्लेषयन्नाह।

सुतीव्रमारुतव्याधिघातिनो लशुनस्य च।
मद्यमांसवियुक्तस्य प्रयोगःस्यात्कियान् गुणः॥ ७२॥

लशुनस्य च दारुणतरवातव्याधिविनाशिनः मद्यमांसरहितस्य कियान् गुणः स्यात्। अल्प एवेत्यर्थः।

निगूढशल्याहरणे शस्त्रक्षाराग्निकर्मणि।
पीतमद्यो विषहते सुखं वैद्यविकत्थनाम्॥ ७३॥

तथा निगूढस्यात्यर्थं प्रणष्टस्य शल्यस्याहरणे तथा शस्त्रादिकर्मणि पीतमद्यो नरः सुखमक्लेशेन वैद्यविकत्थनां कदर्थनां सहते।

अनलोत्तेजनं रुच्यं शोकश्रमविनोदकम्।
न चातः परमस्त्यन्यदारोग्यबलपुष्टिकृत्॥ ७४॥

तथा अनलस्याग्नेरुत्तेजनं रुच्यं शोकादिघ्नम् न च कदाचित् तस्मान्मद्यात् परमन्यत् श्रेष्ठमस्त्यारोग्यादिकृत्।

रक्षता जीवितं तस्मात्पेयमात्मवता सदा।
आश्रितोपाश्रितहितं परमं धर्मसाधनम्॥ ७५॥

यत एवं महागुणं मद्यम्। तस्माज्जीवितं रक्षता नरेण तथा आत्मवता सुधीमतासदापेयमाश्रितानामुपाश्रितानां च हितम्। परमं धर्मसाधनमुपायः। अथास्य पाने विधिमाह।

स्नातः प्रणम्य सुरविप्रगुरूंन्यथास्वं
वृत्तिं विधाय च समस्तपरिग्रहस्य।
आपानभूमिमथ गंधजलाभिषिक्ताम्-
आहारमंडपसमीपगतां श्रयेत॥ ७६॥

स्वास्तृतेऽथ शयने कमनीये मित्रभृत्यरमणीसमवेतः।
स्वं यशः कथकचारणसंघैरुद्धतं निशमयन्नतिलोकम्॥ ७७॥
विलासिनीनां च विलासशोभि गीतं सनृत्यं कलतूर्यघोषैः।
कांचीकलापैश्चलकिंकिणीकैः क्रीडाविहंगैश्च कृतानुनादम्॥ ७८

मणिकनकसमुत्थैरावनेयैर्विचित्रैः
सजलविविधलेखक्षौमवस्त्रावृतांगैः ।
अपि मुनिजनचित्तक्षोभसंपादिनीभि-
श्चकितहरिणलोलप्रेक्षणीभिः प्रियाभिः ॥ ७९ ॥
स्तननितंबकृतादतिगौरवादलसमाकुलमीश्वरसंभ्रमात् ।
इति गतं दधतीभिरसंस्थितं तरुणचित्तविलोभनकार्मणम्॥८०
यौवनासवमत्ताभिर्विलासाधिष्ठितात्मभिः ।
संचार्यमाणं युगपत्तन्वंगीभिरितस्ततः ॥ ८१ ॥
तालवृंतनलिनीदलानिलैः शीतलीकृतमतीवशीतलैः ।
दर्शनेपि विदधद्दशानुगं स्वादितं किमुत चित्तजन्मनः॥८२॥
चूतरसेंदुमृगैः कृतवासं मल्लिकयोज्ज्वलया च सनाथम् ।
स्फाटिकशुक्तिगतं सतरंगं कांतमनंगमिवोद्वहदंगं ॥ ८३ ॥
तालीसाद्यं चूर्णमेलादिकं वा हृद्यं प्राश्य प्राग्वयःस्थापनं वा ।
तत्प्रार्थिभ्यो भूमिभागे समृष्टे तोयोन्मिश्रं दापयित्वा ततश्च८४
धृतिमान् स्मृतिमानित्यमनूनाधिकमाचरन् ।
उचितेनोपचारेण सर्वमेवोपपादयन् ॥ ८५ ॥
जितविकसितासितसरोजनयनसंक्रांतिवर्धितश्रीकम् ।
कांतामुखमिव सौरभहृतमधुपगणं पिबेन्मद्यम् ॥ ८६ ॥

स्नातो नरः सुरादीन् प्रणम्य यथास्वं यथायोग्यं समस्तस्य परिकरस्य वृत्तिं कृत्वा अथ पानभूमिं गंधजलेन कर्पूरोशीरादिना वा शीतांबुना अभिषिक्तामाश्रयेत् । कीदृशीं । आहारमंडपस्य निकटस्थिताम् । पीतमद्यस्य दूरे व्रजत आयासादि स्यात् । वसंततिलकं वृत्तं । अथ भूमिश्रयणादनंतरं शयनीये स्थितो मद्यं पिबेदिति वक्ष्यमाणेन संबंधः । किं भूते । सुष्टु आस्तृते मदत्तप्रच्छदपटे । तथा कमनीये रम्ये । मित्रादिसहितः। स्वं यश इत्यादि । किं कुर्वन् स्वमात्मीयं यशःकथकादिसंघैर्निशमयन् श्रावयन् ।

कीदृशमुद्धतं तथा अतिलोकमुद्भूतरूपम् । स्वागतावृत्तम् । तथा विलासिनीनां संबंधि गीतं निशमयन् । किं भूतं । सहनृत्तेन सनृत्तम् । इयमपि विलासशोभि विलासलक्षणं प्रोक्तम् । स्थानासनगमनानां हर्षभ्रूनेत्रकर्मणां चैव उत्पद्यते विशेषो यः श्लिष्टः स तु विलासः स्यात् । तथा तद्गीतं मधुरतूर्यशब्दैस्तथा कांचीकलापैः स्फुटास्तथा स्फुरंत्यः किंकिण्यः सूक्ष्मघंटिका येषां तैस्तथाविधैस्तथाक्रीडाविहंगैः सारसादिभिश्च कृतानुनादम् । उपजातिवृत्तं । रोचनीयैर्डोलगकैस्तन्वंगीभिर्युगपदितस्ततः संचार्यमाणम् । एवं ह्यनुभूयमानं रामणीयकं धत्ते । किं भूतैरावनेयैः। मणिकनकसमुत्थैः । तथा विचित्रैर्नानाविधैः । तथा सजलं नानाप्रकारलेखं यत् क्षौमवस्त्रं तेनावृत्तमंगं येषां तैः। किंभूताभिस्तन्वंगीभिः। मुनिजनचित्तक्षोभसंपादिनीभिः। तथा चकितस्त्रस्तो यो हरिणस्तद्वन्नेत्रैः साधु प्रेक्षंते यास्ताभिः। बाहुलकात् कर्त्तरिल्युट्।तथा वल्लभाभिः।मालिनीवृत्तम् । तथा गतमिति असंस्थितमनवस्थितं स्वरूपं दधतीभिः यतः स्तनाभ्यां नितंबेन च कृतादधिकं गौरवादलसम्।तथेश्वरस्य प्रभोर्यः संभ्रमो भयं तस्मादाकुलगमनम्। अत एव च तरुणचित्तानां विलोभने कार्मणं वशीकरणम् । द्रुतविलंबितमाह नभौ भरौ । तथा तन्वंगीभिरितस्ततो युगपत्संचार्यमाणं । किंभूताभिः । यौवनासवाभ्यां मत्ताभिः तथा विलासेनाधिष्ठित आत्मा चित्तं यासां ताभिः। तथा च कीदृशं मद्यं । तालवृन्तादिभिरतिशीतैः शीतलीकृतम् । दर्शनेप्येवं रूपं मद्यं कामस्य वशानुगं जनं विदधत्कंदर्पोद्दीपनत्वात् किमुत किं पुनः पीतं सत्कामवशं जनं कुर्यात् । नौरलौयुकयुता रथोद्धता । तथा चूतरसादिभिः कृताधिवासं सुगंधीकृतं । तथा मल्लिकया पुष्पविशेषेणोज्ज्वलया विकसितया सनाथं युक्तम् । यथा स्फटिकस्य विकाराः स्फाटिकी । स्फाटिकी चासौ शुक्तिश्च तस्यां गतं स्थितं स्फटिकस्येयं स्फाटिकीत्युच्यते। पुंवद्भावो दुर्निवारः स्यात् । तथा सतरंगम् । एवं च कांतं रम्यमंगमुद्वहन् उत्प्रेक्षते । अनंगं पंचशरमिव चारुतरत्वेन कामोत्पादकत्वात् । दोधकवृत्तं । प्राक्पूर्वं तालीसाद्यं चूर्णामलादिकं वा हृद्यमथवा वयःस्थापनं रसायनोक्तं प्राश्य भक्षयित्वा तथा सुमृष्ट उपलिप्ते भूमिभागे तत्प्रार्थिभ्यो मद्यपानाधिकृतेभ्यो देवदानवकूष्मांडादिभ्यस्तोयोन्मिश्रं मद्यं दापयित्वा पश्चाज्जलं दापयितव्यमित्यर्थः। ततश्चा

नंतरं पिबेत् । शालिनीवृत्तं । किं कुर्वन् । अनूनाधिकं पूर्वोक्तं क्रियमाचरेत् । धृतिमान् स्मृतिमांश्च सन् । उचितेन योग्येनोपचारेण सर्वमेवोपपादयेत् । किं भूतं मद्यम् । विकसितं च तत् सितासितं सरोजं च विकसितासितसरोजं । जितं न्यक्कृतं विकसितसरोजं याभ्यां नयनाभ्यां ते तथाविधे तयोः संक्रांतः प्रतिबिंबत्वेन । तथा संवर्धिता श्रीर्यस्य सरकस्य तदेवं तथा सौरभेण हृतो रम्यगतित्वाद्भ्रमरसार्थो येन तदेवं । सुरभेर्भावः सौरभम् । इगंताच्च लघुपूर्वादित्यण् । तच्च कांतामुखमिव । ततो जितविकसितासितसरोजनयनयोर्या संक्रांतिः संचारः स कटाक्षेक्षितादिना । तया संविवर्धिता श्रीः शोभा यस्य तदेवम् । सकटाक्षे क्षितं हि मुखं नितरां राजते । तथोत्तमस्त्रीणां मुखं सुगंधिर्भवतीति । सौरभहृतमधुपगणा विपुलतयान्यथा पादभाक् ।

पीत्वैवं चषकद्वयं परिजनं सन्मान्य सर्वं ततो
गत्वा हारभुवं पुरः सुभिषजो भुंजीत भूयोत्र च ॥
मांसापूपघृतार्द्रकादिहरितैर्युक्तं ससौवर्चलै
र्द्विस्त्रिर्वा निशि वाल्पमेव वनिता संचालनार्थं पिबेत् ॥८७॥

एवमनेन प्रकारेण चषकद्वयं पीत्वा ततोनंतरं परिजनं सर्वं वेश्यादिकमपि सन्मान्य तथा आहारभुवं गत्वा सुभिषजः शोभनवैद्यस्य पुरोग्रे भुंजीत । अत्र चाहारं तु विमांसापूपादिभिर्युक्तं द्विस्त्रिर्वासरकं पिबेत् । मांसापूरेति केचित् पेठुः । निशि तु कांतायाः संचालनार्थं रंजनार्थमल्पमेव पिबेन्न तु बहु । शार्दूलविक्रीडितम् । कांतारंजनपानं श्लाघयन्नाह ।

रहसि दयितामंके कृत्वा भुजांतरपीडनात्
पुलकिततनुं जातस्वेदां सकंपपयोधराम् ॥
यदि सरभसं सीधूद्गारं न पाययते कृती
किमनुभवति क्लेशप्रायं ततो गृहतंत्रताम् ॥ ८८ ॥

कृती प्रवीणो यदि प्रियां मधोः सरकं न पाययते । ततः किं कस्माद्गृही तंत्रतां गृहोपकरणसंपादनक्लेशमनुभवति । किं कृत्वा । रहसि अंके

उत्संगे दयितां कृत्वा। किं भूतां। भुजांतरपीडनात् पुलकितशरीराम्। तथा जातस्वेदाम्। तथासवेपथुकुचाम्। रोमांचस्वेदकंपाः सात्विकाभावाः शृंगारस्याविर्भाविकाः। दयितायामिति गतिबुद्धीत्यादिना कर्मत्वम्। पाययेत् इति निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति परस्मैपदे प्राप्ते न पादस्येत्यादिना निषिद्धे च स्वेत्याद्यात्मनेपदं। भवति हरिणी त्सौम्नौल्मैगौरसोदधिसत्पतैः।

वरतनुवक्त्रसंगतिसुगंधितरं सरकं
द्रुतमिव पद्मरागमणिमासवरूपधरम्॥
भवति रतिश्रमेण च मदः पिबतोल्पमपि
क्षयमतनुजोजसः परिहरन् स शयीत परम्॥ ८९॥

किं भूतं मद्यम्। वरतनुवदनसंगत्या सुरभितरम्। तथा पद्मरागमणीद्रुतमिव द्रवत्वमिव प्राप्तमासवरूपधरम्। यतश्च रतिश्रमेणाल्पमपि मद्यं पिबतो मदो भवति ततो मद्यमोजसश्च क्षयहेतुः। अतनुजः क्षयं परिहरन् स मद्यपायी पानानंतरं शयीत स्वप्यात्। नजभजजलगौ वयदिनर्कुटकं तु तदा।

इत्थं युक्त्या पिबन्मद्यं न त्रिवर्गाद्विहीयते।
असारसंसारसुखं परमेवाधिगच्छति॥ ९०॥
ऐश्वर्यस्योपभोगोऽयं स्पृहणीयः सुरैरपि।

इत्थमेवंप्रकारया उक्तया मद्यं पिबन् पुरुषस्त्रिवर्गाद्धर्मार्थकामलक्षणाद्यस्मान्न हीयत इति कर्मकर्त्तरि तङ्। असारसंसारस्य परमं सुखं चाधिगच्छति प्राप्नोति।अयं मद्यपानलक्षण ऐश्वर्यस्योपभोगः। सुरैरपि स्पृहणीयः।

अन्यथा हि विपत्सु स्यात्पश्चात्तापैंधनं धनं॥ ९१॥
उपभोगेन रहितो भोगवानिति निंद्यते।
निर्मितोऽतिकदर्योऽयं विधिना निधिपालकः॥ ९२॥
तस्माद्व्यवस्थया पानं पानस्य सततं हितं।
जित्वा विषयलुब्धानामिंद्रियाणां स्वतंत्रतां॥ ९३॥

अन्यथा एवमपि भोगमकुर्वतो हि विपत्सु सतीषु धनं द्रव्यं पश्चात्तापेधनं स्यात्। स ह्येवं विपदि चिंतयति । किं मया धनप्राप्योपभोगोस्मिन्नकृत इति। उपभोगं विना भोगवानिति सोऽलुंठमुच्यमानो गर्ह्यते। निंदितत्वमेवास्य प्रकटयति। निर्मित इत्यादि अयमतिकदर्यः कुस्वामी विधिना निधिपालको निर्मितः कृतः । यत एवं । तस्मात् पानस्य मध्यावस्थाया नियमेन पानं हितं । ननु कथं निसर्गतो विषयलुब्धेंद्रियेषु व्यवस्था पालयितुं शक्यत इत्याह । जित्वेत्यादि । विषयाभिलाषिणामिंद्रियाणां स्वातंत्र्यं जित्वा नियमेन व्यवस्थया पानं कर्तुं शक्यत इत्यर्थः ।

विधिर्वसुमतामेष भविष्यद्वसवस्तु यो ।
यथोपपत्ति तैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितम् ॥ ९४ ॥

वसुमतां धनिनामेष विधिः । ये तु भविष्यद्वसवस्तेषां च तैर्यथोपपत्तियथायुक्ति हितं मद्यं मात्रया पातव्यं ।

यावद्दृष्टेर्न संभ्रांतिर्यावन्न क्षोभते मनः ।
तावदेव विरंतव्यं मद्यादात्मवता सदा ॥ ९५ ॥

यावदेव दृष्टेर्न संभ्रांतिर्यावदेव मनो न क्षोभं याति तावदेव मद्याद्धीमता सर्वदा विरंतव्यं निवृत्तिः कार्या। एष एव समयोगः । एतदतिक्रमोतियोगः। यथोक्ता समयोगाद्धीनस्य लक्षणो हीनयोगः दोषदेशप्रकृत्यादीन् परीक्ष्य मिथ्यायोगः ।

अभ्यंगोद्वर्तनस्नानवासधूपानुलेपनैः ।
स्निग्धोष्णैर्भावितश्चान्नैः पानं वातोत्तरः पिबेत् ॥ ९६ ॥

वाताधिको नरोभ्यंगोद्वर्तनादिभिः स्निग्धोष्णैर्भावितो मद्यं पिबेत्।

शीतोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः ।
पैत्तिको भावितश्चान्नैः पिबेन्मद्यं न सीदति ॥ ९७ ॥

पैत्तिको विविधैः शीतोपचारैश्चंदनानुलेपनादिभिर्मधुरस्निग्धशीतलैश्चान्नैः सह मद्यं पिबन्न सीदति ।

उपचारैरशिशिरैर्यवगोधूमभुक् पिबेत् ।
श्लेष्मिको जांगलैर्मांसैर्मद्यं मरिचकैः सह ॥ ९८ ॥

श्लेष्मिको यवगोधूमभुक् सन्मद्यमशिशिरैरुपचारैस्तथा मांसैर्द्धन्वोद्भवैर्मरिचसंकृतैः सह पिबेत् ।

तत्र वाते हितं मद्यं प्रायः पैष्टिकगौडिकम् ।
पित्ते सांभो मधुकफे मार्द्वीकारिष्टमाधवम् ॥ ९९ ॥

तत्र तेषु मद्येषु मध्ये वाताधिके नरे प्रायो बाहुल्येन मद्यं पैष्टिकं गौडिकं च हितं । पित्ते सजलं समाक्षिकं च मद्यं हितं । कफे मार्द्वीकारिष्टमाधवं हितम् ।

प्राक् पिबेच्छ्लैष्मिको मद्यं भुक्तस्योपरि पैत्तिकः ।
वातिकस्तु पिबेन्मध्ये समदोषो यथेच्छया ॥ १०० ॥

श्लेष्मिकः प्राग्भक्तं मद्यं पिबेत् । पैत्तिको भक्तं भुक्त्वा पिबेत् । वातोत्तरः पुनर्मध्ये भक्तस्य पिबेत् । समदोषो यथेच्छया भक्तस्य पूर्वं मध्येऽन्ते वा पिबेत् ।

मदेषु वातपित्तघ्नं प्रायो मूर्छासु चेष्टते ।
सर्वत्रापि विशेषेण पित्तमेवोपलक्षयेत् ॥ १०१ ॥

मदेषु प्रायेण वातपित्तघ्नं चिकित्सितं । मूर्छासु मूर्छायेषु चेष्यते । सर्वत्रैव मदे मूर्छाये च पित्तमेवाधिकं जानीयात् । एवं तेषामुपक्रमः ।

शीताः प्रदेहामणयः सेका व्यजनमारुताः ।
सिताद्राक्षेक्षुखर्जूरकाश्मर्यः स्वरसाः पयः ॥ १०२ ॥
सिद्धं मधुरवर्गेण रसा यूषाः सदाडिमाः ।
षष्टिकाः शालयो रक्ता यवाः सर्पिश्च जीवनम् ॥१०३॥
कल्याणकं महातिक्तं षट्पलं पयसाग्निकः ।
पिप्पल्यो वा शीलोहुं वा रसायनविधानतः ॥ १०४ ॥

त्रिफला वा प्रयोक्तव्या सघृतक्षौद्रशर्करा ।

शीताः प्रदेहाः । पयो मधुरवर्गेण द्राक्षादिना सिद्धं । तथा रसा मांसरसादयः । यूषाश्च दाडिमान्विताः । तथा शालयो रक्तशालय इत्यर्थः । षष्टिकादयश्च तथा घृतं कल्याणकादिकमुन्मादप्रतिषेधोक्तं । महातिक्तं । कुष्टचिकित्सितोक्तं । षट्पलं राजयक्ष्माचिकित्सितोक्तं । तथा क्षीरेण चित्रकं । तथा पिप्पल्यो रसायनविधानेन । अथवा शिलाजतुरसायनेन विधिना । अथवा त्रिफला सघृतक्षौद्रशर्करा प्रयोक्तव्या ।

प्रसक्तवेगेषु हितं मुखनासावरोधनम् ॥ १०५ ॥
पिबेद्वा मानुषीक्षीरं तेन दद्याच्च नावनम् ।
मृणालबिसकृष्णा वा लिह्यात्क्षौद्रेण साभया ॥ १०६ ॥
दुरालभां वा मुस्तां वा शीतेन सलिलेन वा ।
पिबेन्मरिचकोलास्थिमज्जोशीरादिकेसरम् ॥ १०७ ॥
धात्रीफलरसे सिद्धं पथ्याक्काथेन वा घृतम् ।

प्रसक्तवेगेषु मदादिषु मुखस्य नासायाश्च पाण्यादिना विरोधनं हितम् । मानुष्या वा क्षीरं पिबेत् । अनेन च मानुषीक्षीरेण नस्यं दद्यात् । मृणालादीन्सहरितकीन्मार्क्षीकेण वा लिह्यात् । अथवा धन्वयवासं मुस्तं वा मधुना लिह्यात् । अथवा शीतेन जलेन मरिचादीन् पिबेत् । अहिकेसरं नागकेसरम् । अथवामलकरसे सिद्धं घृतं हरीतकीक्काथेन वा सिद्धं पिबेत् ।

कुर्यात्क्रियां यथोक्तां च यथादोषबलोदयम् ॥ १०८ ॥

यथोक्तां च क्रियां दोषबलोदयानुसारेण कुर्यात् ।

पंचकर्माणि चेष्टानि सेचनं शोणितस्य च ।
सत्त्वस्यालंबनं ज्ञानमगृद्धिर्विषयेषु च ॥ १०९ ॥

पंचकर्माणि वमनविरेकास्थापनान्वासननस्याख्यानि चेष्टानि रक्तमोक्षश्च

सत्वस्यालंबनमाश्रयणं तया ज्ञानं महाभूतेंद्रियतन्मात्रमनोबुद्ध्यहंकारपुरुषादीनां विषयेष्वगृद्धिरनभिलाषः।

मदेष्वतिप्रवृद्धेषु मूर्छायेषु च योजयेत्।
तीक्ष्णं संन्यासविहितं विषघ्नं विषजेषु च॥ ११० ॥

मदेषु मूर्छायेषु च अतिप्रवृद्धेषु तीक्ष्णं नस्यादिसंन्यासोक्तं योजयेत्। तथा विषजेषु मदेषु विषघ्नं चिकित्सितं योजयेत्।

आशु प्रयोज्यं संन्यासे सुतीक्ष्णं नस्यमंजनम्।
धूमप्रधमनं तोदः सूचिभिश्च नखांतरे ॥ १११ ॥
केशानां लुंचनं दाहो दंशोदशनवृश्चिकैः।
कट्वम्लगालनं वक्रे कपिकच्छ्ववघर्षणम् ॥ ११२ ॥
उत्थितो लब्धसंज्ञश्च लशुनस्वरसं पिबेत्।
खादेत्सव्योषलवणं बीजपूरककेसरम् ॥ ११३ ॥
लघ्वन्नं कटुतीक्ष्णोष्णमद्यात्स्रोतोपि शुद्धये।

सन्यासे शीघ्रं सुष्टु तीक्ष्णं नस्यमजनं धूमप्रधमनं च प्रयोज्यं। सूचितोदादिकं च। नखमध्ये तथा वक्रे कटूनां मरिचादीनां मुस्तानां मातुलिंगादीनां च गालनं प्रयोज्यम्। तथा कपिकच्छ्ववघर्षणम्। एवमुपक्रांतःसमुत्थितो लब्धचेतनश्च संल्लशुनस्वरसं पिबेत्। तथा बीजपूरककेसरं सव्योषलवणं भक्षयेत्। स्रोतोविशोधनार्थं लघ्वन्नं प्रतिभुंजीत। कीदृशं तीक्ष्णोष्णं। लब्धन्नंप्रतीति अल्पलघ्वन्नम्। सुमतिनामात्रार्थं इति समासः।

विस्मापनैः संस्मरणैः प्रियश्रवणदर्शनैः ॥ ११४ ॥
पटुभिर्गीतवादित्रशब्दैर्व्यायामशीलनैः।
स्रंसनोल्लेखनैर्धूमैःशोणितस्यावसेचनैः ॥ ११५ ॥
उपाचरेत्तं प्रततमनुबंधभयात्पुनः।
तस्य संरक्षितव्यं च मनः प्रलयहेतुतः ॥ ११६ ॥

तं मदादिमंतमुपाचरेत् । कैः स्मरणैः । विस्मापनैर्विस्मयकारिभिः विपूर्वा तस्मिन्डोणि चिनित्यं स्मयतेरित्यात्वेषु किल्कटि च विस्मापनैरिति रूपम् । तथा प्रियस्य श्रवणेन दर्शनेन च गीतवादित्रशब्दैः पटुभिर्मनोहरैः । तथा व्यायामशीलनैः । तथा वमनविरेचनाभ्यां धूमेन शोणितस्रावेण च अनुबंधभयाच्च कारणात्तस्यातुरस्य प्रलयहेतुतो मनः सम्यग्रक्ष्यं यतस्तत इदं कार्यमिति ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां मदात्ययचिकित्सितो नामाध्यायः सप्तमः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरमर्शश्चिकित्सितमारभ्यते । संबंधश्चास्य निदान एवोक्तः ।

अथातोऽर्शसां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
काले साधारणे व्यभ्रे नातिदुर्बलमर्शसम् ।
विशुद्धकोष्ठं लघ्वल्पमनुलोमनमाशितम् ॥ १ ॥
शुचिः कृतस्वस्त्ययनं मुक्तविण्मूत्रमव्यथम् ।
शयने फलके वान्यनरोत्संगे व्यपाश्रितम् ॥ २ ॥
पूर्वेण कायेनोत्तानं प्रत्यादित्यगुदं समम् ।
समुन्नतकटीदेशमथ यंत्रणवाससा ॥ ३ ॥
सक्थ्नोः शिरोधरायां च परिक्षिप्तमृजुस्थितम् ।
आलंबितं परिचरैः सर्पिषाभ्यक्तपायवे ॥ ४ ॥
ततोऽस्मै सर्पिषाभ्यक्तं निदध्यादृजुयंत्रकम् ।
शनैरनुसुखं पायौ ततो दृष्ट्वा प्रवाहणात् ॥ ५ ॥
यंत्रे प्रविष्टं दुर्नामछोतगुंठितयाऽनु च ।
शलाकयोत्पीड्यभिषक् यथोक्तविधिना दहेत् ॥ ६ ॥
क्षारेणैवार्द्रमितरत् क्षारेण ज्वलनेन वा ।

महद्वाबलिनश्छित्वा वीतयंत्रमथातुरम् ॥ ७ ॥
स्वभ्यक्तपायुजघनमवगाहे निधापयेत् ।
निर्वातमंदिरस्थस्य ततोऽस्याचारमादिशेत् ॥ ८ ॥
एकैकमिति सप्ताहात्सप्ताहात्समुपाचरेत् ।

साधारणे शरद्वसंतिके काले तथा व्यभ्रे विगताब्दे । तथा नातिदुर्बलमर्शसमपि तु किंचित्सप्रमाणमत्र योग्यपरं दत्त्वा तत्कृत्वेत्यध्याहृत्यसंबंधः कार्यः । तथा विशुद्धकोष्टादिकं कृत्वा ततोऽस्मै अर्शसाय यंत्रं निदध्यादिति। संग्रहे चोक्तम् । अथ खलु बलवंतमर्शोभिरुपद्रुतं यथार्हस्नेहोपस्निग्धस्विन्नमाभुक्तवंतं समे शुचौ विविक्ते देशे साधारणे व्यभ्रे काले समे फलके शय्यायां वा प्रत्यादित्यगुदमन्यस्योत्संगे निषण्णपूर्वकायमुन्नतकटिकं यंत्रणशाटकेन परिक्षिप्तग्रीवासक्थिसंधिदेशमलज्यार्हैराप्तपरिचारकैः सुपरिगृहीतं कृत्वा ततोऽस्मै घृताभ्यक्तं यंत्रकं निदध्यादिति । अर्शसमिति । अर्शांसि विद्यंते यस्येत्यर्थः । अर्शादित्वादच् । किं भूतम् । विशुद्धो वमनविरेचनादिना कोष्टो यस्य तम् । तथान्नमाशितं कृत्वा । किं भूतम् । लघुस्वभावादल्पं च मात्रया तथानुलोमनं वातवर्चसां प्रायेण प्रवर्तकम् । तथा शुचिमृज्जलाभ्यां कृत्वा । तथा कृतं स्वस्त्ययनं यस्य तम् । तथा मुक्ते विसृष्टे विण्मूत्रे येन तम् । तथा अव्यथं व्यथारहितमन्येन व्याधिना अपीडितम् । तथा शयने व्यपाश्रितशय्यामाश्रित्य स्थितम् । अथवा फलके आसनविशेषे व्यपाश्रितम् । अथवा अन्यनरोत्संगे व्यपाश्रितम् । उच्छिन्नविशेषान्नस्थानकविशेषः । नरोत्संगे व्यपाश्रितमित्येवं सिद्धे अन्यग्रहणं वैद्यस्य निरासार्थं । अन्योत्संगे व्यपाश्रितमिति । कथं कृत्वा पूर्वेण कायेनोत्तानं कृत्वानाधारेण । तथा प्रत्यादित्यगुदम् । प्रतिअभिमुखेन आदित्यं प्रत्यादित्यं गुदं यस्य तम् । यस्यां दिश्यादित्योगतः तस्यां दिश्यर्शसेन संमुखगुदं कृत्वा स्थातव्यमित्यर्थः । समं च तथा सम्यगुन्नतः कटिदेशो यस्य तम् । अथ समुन्नतकटीदेशकर्णादनंतरमर्शसं सक्थ्नोस्तथाशिरोधरायां परिक्षिप्तमाक्रांतं कृत्वा । केन केन । यंत्रणवाससा यंत्रणार्थं वासः कार्पासादिमयं यंत्रणवासस्तेन ऋजु स्पष्टं कृत्वा स्थितम् । तमातुरं

तथा परिचारकैरालंबितं निश्चलं कृत्वा । अवष्टभ्य सम्यक् स्थापितं । ततो नंतरमस्मै दुर्नामवते सविषाभ्यक्तपायवे घृताभ्यक्तं यंत्रकमृजुअनुसुखं कृत्वा शनैर्निदध्यात्प्रणयेत् । ततोनंतरं गुदं प्रणिहितं यंत्रांतिप्रवाहणात्प्रवाहणेन हेतुना यंत्रे प्रविष्टदुर्नामदृष्ट्या।अथ पश्चाच्च शलाकया चेलखंडप्रावृतदेहया उत्पीडयप्रकृतत्वादुर्नामदूर्ध्वं पीडयित्वा वैद्योक्तविधिना सूत्रस्थानोदितेन क्षारेणार्द्रमर्शो दहेत्। एवेत्यवधारणे।क्षारेणैव नाग्निना।इतरवुष्कंदुर्नामक्षारेण ज्वलनेन वा दहेत् । यथोक्तविधिनेत्यत्रापि योज्यं । महद्वेति । बृहदुर्नाम-तुबलवतः पुंसः स्थित्वा वा शस्त्रेण क्षाराग्निभ्यां यथायोगं दहेत् । अथानंतर मातुरम् वीतयंत्रं विधाय स्वभ्यक्तपायुजघनमवगाहे निधापयेत्।तत्र निहितं विदध्यादित्यर्थः। ततोनंतरमस्याचारमुष्णोदकोपचारीस्यादित्यादिकमादिशे-त् । एकैकं दुर्नाम इत्यनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेण सप्ताहात्समुपाचरेन्न तुल्य-कालं सर्वाणि । अथैषां कर्मादिक्रमं दर्शयितुमाह ।

प्राग्दक्षिणं ततो वाममर्शःपृष्ठाग्रजं ततः ॥ ९ ॥
बह्वर्शसः

बह्वर्शसः प्राक् पूर्वं दक्षिणदेशस्थमर्शो उपाचरेत् । अनंतरं वामं । ततः पृष्ठाग्रेजातमुपाचरेत् ।

सुदग्धस्य स्याद्वायोरनुलोमता ।
रुचिरन्नेऽग्निपटुता स्वास्थ्यं वर्णबलोदयः ॥ १० ॥

सुदग्धार्शसो वातस्यानुलोमनं स्यात् । तथा अन्नेऽभिलाषः । अग्नेः पाटवं स्वास्थ्यं बलवर्णयोरुद्भूतिश्च ।

बस्तिशूले त्वधोनाभे लेपयेच्छ्लक्ष्णकल्कितैः ।
वर्षाभूकुष्टसुरभिमिशिलोह्यामराह्वयैः ॥ ११ ॥

बस्तिशूले सति पुनर्नाभेरधः वर्षाभ्वादिभिः सुपिष्टैर्लेपयेत् ।

शकृन्मूत्रप्रतीघाते परिषेकावगाहयोः ।
वरणालंबुषैरंडगोकंटकपुनर्नवैः ॥ १२ ॥

सुखवीसुरभीभ्यां च क्वाथमुष्णं प्रयोजयेत् ।
सस्नेहमथवा क्षीरं तैलं वा वातनाशनम् ॥ १३ ॥
युजितान्नं शकृद्भेदि स्नेहान् वातघ्नदीपनान् ।

शकृतो मूत्रस्य प्रतिघाते विबंधे सति वरणादिभिः क्वाथं परिषेकावगाहयोरुष्णं सस्नेहं प्रयोजयेत् । अथवा क्षीरं वातनाशनम् । बलातैलादिकं तैलं परिषेकावगाहयोः प्रयोजयेत् । अन्नं च पद्मादिकं शकृद्विबंधघ्नं तथा स्नेहान् वातघ्नान् दीपनांश्च प्रयोजयेत् ।

अथाप्रयोज्यदाहस्य निर्गतान् कफवातजान् ॥ १४ ॥
संस्तंभकंडूरुक्छोफानभ्यज्य गुदकीलकान् ।
बिल्वमूलाग्निकक्षारकुष्टैः सिद्धेन सेचयेत् ॥ १५ ॥
तैलेनाहिबिडालोष्ट्रवराहवसयाथवा ।
स्वेदयेदनुपिंडेन द्रवस्वेदेन वा पुनः ॥ १६ ॥
सक्तुना पिंडिकाभिर्वा स्निग्धानां तैलसर्पिषा ।
रास्नाया हपुषाया वा पिंडैर्वा कार्ष्ण्यगंधिकैः ॥ १७ ॥

न प्रयोज्यो निषिद्धो दाहो यस्य स चाप्रयोज्यदाहो दाहानर्हस्तस्य निर्गतान्बहिर्भूतांस्तथा कफवातजान् गुदकीलकार्शांस्यभ्यज्य बिल्वादिसिद्धेन तैलेन सेचयेत् । किं भूतान् । संस्तंभकंडूरुक्छोफान् । एवं भूतान्नन्यलक्षणान् । अथवा भुजंगादिवसया सेचयेत् । अनुसेकाभ्यंगाभ्यां पश्चात्पिंडेन पिंडस्वेदान् प्रयोजयेत्। पिंडस्वेदो मुनिनोक्तः। यथा। तिलामाषकुलत्थान्नघृततैलामिषोदनैः। पायसैः कृशरैर्मांसैः पिंडस्वेदान् प्रयोजयेदिति योज्यं । अथवा द्रवस्वेदेन स्वेदविध्युक्तेन स्वेदयेत् । पुनः शब्दोत्र लौकिक्या उक्त्या प्रयुक्तः । यथेदं सारमिदं पुनरसारमिति पिंडस्वेदेनाथवा सक्तूनां तैलसर्पिषा स्निग्धानां पिंडिकादिभिः स्वेदयेत्। अथवा रास्नाया हपुषायाश्च पिंडैः कार्ष्ण्यगंधिकैर्वा स्वेदयेत् । तैलसर्पिषास्निग्धैरित्यत्रानुवर्तनीयं कृष्णगंधाया इमे कार्ष्ण्यगंधिकास्ते । अध्यात्मादित्वात् ठक् ।

अर्कमूलं शमीपत्रं नृकेशाः सर्पकंचुकम् ।
मार्जारचर्मसर्पिश्च धूपनं हितमर्शसाम् ॥ १८ ॥
तथा श्वगंधा सुरसा बृहती पिप्पली घृतम् ।

अर्कमूलादिचर्मसर्पिरंतं धूपनं हितं । तथा अश्वगंधादिकं पृथगेव धूपनं हितं ।

धान्याम्लपिष्टैर्जीमूतबीजैस्तज्जालकं मृदु ॥ १९ ॥
लेपितं छायया शुष्कं वर्तिर्गुदजशातनी ।

कांजिकेन पिष्टैर्जीमूतस्य बीजैस्तथा तस्य जीमूतफलस्य जालकं तज्जालकं जालकाकारं फलबहिर्भागो मृदुकर्कशं लेपितं छायाशुष्कमित्येषा वर्तिर्गुदजशातनी ।

सजालमूलजीमूतस्नेहे वा क्षारसंयुते ॥ २० ॥
गुंजासूरणकूष्मांडबीजैर्वर्तिस्तथागुणा ।

सजालमूलजीमूतेन कृतो यो लेहस्तस्मिँल्लेहे क्षारसंयुते कृते सति गुंजादिबीजैः कृता वर्त्तिस्तथागुणा गुदजशातनी ।

स्नुक्क्षीरार्द्रनिशालेपस्तथा गोमूत्रकल्कितैः ॥ २१ ॥
कुक्कुटशकृत्कृष्णानिशागुंजाफलैस्तथा ।

स्नुक्क्षीरेणार्द्रीकृता निशा हरिद्रा तया लेपः स्नुक्क्षीरार्द्रनिशालेपस्तथा पूर्वगुणः । गोमूत्रेण कल्कितैः पिष्टैः कुक्कुटशकृदादिभिर्लेपः पूर्वगुणः ।

स्नुक्क्षीरपिष्टैः षड्ग्रंथाहलिनीवारणास्थिभिः ॥२२॥
कुलीरशृंगीविजयाकुष्टारुष्करतुत्थकैः ।
शिग्रुमूलकजैर्बीजैः पत्रैरश्वघ्ननिंबजैः ॥ २३ ॥
पीलुमूलेन बिल्वेन हिंगुना च समन्वितैः ।

स्नुक्क्षीरपिष्टैः षड्ग्रंथादिभिर्लेपो हितः । पीलुमूलेन बिल्वेन हिंगुना च युक्तैर्लेपो हितः ।

कुष्टं शिरीषबीजानि पिप्पल्यः सैंधवं गुडः ॥ २४ ॥
अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं त्रिफला च प्रलेपनम् ।

कुष्टादिभिः कल्पितं प्रलेपनं पूर्वगुणम् ॥

आर्कं पयःस्नुहिकांडं कटुकालांबुपल्लवाः ॥ २५ ॥
करंजो बस्तमूत्रं च लेपनं श्रेष्ठमर्शसाम् ।

अर्कक्षीरादिबस्तमूत्रांतं प्रलेपनमर्शसां श्रेष्ठं स्यात् ॥

आनुवासनिकैर्लेपः पिप्पल्याद्यैश्च पूजितः ॥ २६ ॥

आनुवासनिकैरिति । अनुवासने भवान्यानुवासनिकानि । आध्यात्मादित्वात् ठक् । तैर्द्रव्यैः पिप्पलीमदनमित्यादिभिर्वक्ष्यमाणैर्लेपोऽर्शःसु पूजितः ।

एभिरेवौषधैः कुर्यात्तैलान्यभ्यंजनानि च ।

एभिरेव पूर्वोक्तैर्लेपनद्रव्यैरभ्यंजनानि तैलानि च कुर्यात् ।

धूपनालेपनाभ्यंगैः प्रस्रवंति गुदांकुराः ॥ २७ ॥
संचितं दुष्टरुधिरं ततः संपद्यते सुखी ।

धूपनादिभिर्गुदांकुराः संचितं दुष्टं रुधिरं प्रस्रवंति । ततस्तेन स्रुतेन सुखी रुजाविरहितः संपद्यते ।

अवर्तमानमुच्छूनकठिनेभ्यो हरेदसृक् ॥ २८ ॥
अर्शोभ्यो जलजाशस्त्रसूचीकूर्चैः पुनः पुनः ।

अर्शोभ्य उच्छूनकठिनेभ्यो रुधिरमवर्तमानं जलौकःशस्त्रादिभिरसकृद्धरेत् । शीतोष्णादिरुपक्रमः कस्मादत्र न क्रियत इत्याह ।

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्न व्याधिरुपशाम्यति ॥ २९ ॥
रक्ते दुष्टे भिषक् तस्माद्रक्तमेवावसेचयेत् ।

यस्माच्छीतादिभिरुपक्रमैरुपक्रांतोऽर्शोव्याधिर्न शाम्यति । रक्ते दुष्टे सति तस्माद्धेतोरक्तमेवावसेचयेन्नतुशीतादिर्योज्यः ।

योजातो गोरसःक्षीराद्वन्हिचूर्णावचूर्णितात् ॥ ३० ॥
पिबंस्तमेव तेनैव भुंजानो गुदजान् जयेत् ।

यो गोरसः क्षीराज्जात उत्पन्नः । किंभूतात् । वन्हिचूर्णावचूर्णिताच्चित्रकचूर्णावकीर्णात् । तमेवगोरसं पिबन्नरस्तेनैव च गोरसेन भुंजानो गुदजान् जयेत् । बहुमूलावचूर्णितादिति क्वचित् पठंति । बहुमूला शतावरी ।

कोविदारस्य मूलानां मथितेन रजः पिबेत् ॥ ३१ ॥
अश्नन् जीर्णे च पथ्यानि मुच्यते हतनामभिः ।

कोविदारमूलचूर्णमथितेन पिबन् जीर्णे च तस्मिन् पथ्यान्यश्नन्दुर्नामभिर्मुच्यते । नश्यति तान्यस्येत्यर्थः ।

गुदश्वयथुशूलार्तो मंदाग्निर्गौल्मिकान् पिबेत् ॥ ३२ ॥
हिंग्वादीननुतक्रां वा खादेद्गुडहरीतकीम् ।
तक्रेण वा पिबेत्पथ्यावेल्लाग्निकुटजत्वचः ॥ ३३ ॥
कलिंगमगधाज्योतिः सूरणान्वांशवर्धितान् ।
कोष्णांबुना वा त्रिपटुव्योषहिंग्वाम्लवेतसम् ॥ ३४ ॥

गुदे श्वयथुशूलार्तो मंदाग्निर्नरो गौल्मिकान् गुल्मचिकित्साभवान् हिंग्वादीन् चूर्णान् पिबेत् । इहद्रवनिर्देशादनंतरं च मथितशब्दश्रवणादर्शोविकारे च हिंग्वादीन् चूर्णान् तक्रेण वा पिबेदिति योज्यं । अनुतक्रां वा तक्रानुपानात्क्षुद्रहरीतकीं भक्षयेत् । अथवा पथ्यादींस्तक्रेण पिबेत् । अथवा कलिंगादीन्वांशवर्धितान्मूलद्रव्यापेक्षया भागेन यथोत्तरं वर्धितांस्तक्रेण पिबेत् । ज्योतिश्चित्रकः । अथवोष्णजलेन त्रिपट्वादि पिबेत् ।

युक्तं बिल्वकपित्थाभ्यां महौषधबिडेन वा ।
आरुष्करैर्यवान्या वा प्रदद्यात्तक्रतर्पणम् ॥ ३५ ॥
दद्याद्दाहपुषा हिंगुचित्रकं तक्रसंयुतम् ।
मासं तक्रानुपानानि खादेत्पीलुफलानि वा ॥ ३६ ॥

पिबेदहरहस्तक्रं निरन्नो वा प्रकामतः ।

तक्रेण तर्पणं यवसक्तून् दद्यात् । किंभूतम् । बिल्वकपित्थाभ्यां युक्तमथवा महौषधबिडेन युक्तं भल्लातकैर्वायुक्तमथवा यवान्यावायुक्तं मदद्यात् । तक्रतर्पणमेव बिल्वादिभिर्यथोक्तैः सह भुंजीत । नान्यत्किंचिदिति सूचयितुं प्रशब्दोत्र न्यस्तः । अथवा हपुषादि तक्रान्वितं दद्यात् । मासं पीलुफलानि तक्रानुपानानि स्वादेत् । अथवा इच्छयाहरहरनन्नाशी तक्रं पिबेत् ।

अत्यर्थं मंद कायाग्नेस्तक्रमेवावचारयेत् ॥ ३७ ॥

अत्यर्थं मंदकायाग्नेर्नरस्य सायं प्रातर्वा तक्रमेवावचारयेद्वैद्यो नत्वन्नम् । अत एवैवकारोत्र निर्दिष्टः ।

सप्ताहं वा दशाहं वा मासार्धं मासमेव वा ।
बलकालविकारज्ञो भिषक् तक्रं प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥
सायं वा लाजसक्तूनां दद्यात्तक्रावलेहिकाम् ।
जीर्णे तक्रे प्रदद्याद्वा तक्रपेयां ससैंधवाम् ॥ ३९ ॥
तक्रानुपानं सस्नेहं तक्रौदनमतः परम् ।
यूषै रसैर्वा तक्राढ्यैः शालीन् भुंजीत मात्रया ॥ ४० ॥

सप्ताहं दशाहं मासार्धं मासं वा यावद्बलादिविद्वैद्यो मथितं योजयेत् । अथवा केवलेन तक्रेणाशितुमशक्तस्तदा सायं दिनांते लाजसक्तूनां संबंधिनीं तक्रावलेहिकां दद्यात् । अथवा तक्रे जीर्णे तक्रसिद्धां पेयां सैंधवान्वितां दद्यात् । सैंधवशब्दस्यांते श्रुतत्वादुभयोरप्यवलेहिकापेययोः सैंधवेन योगो वेद्यः । अतः परमवलेहिकापेयातो नंतरं तक्रेण सहोदनमीषत्स्नेहं तक्रानुपानं दद्यात् । अथवा यूषै रसैर्वा तक्रभूयिष्ठैः शालीन्मात्रया भुंजीत । कार्येभक्तादौकारणत्वेमोपचाराच्छालीनभक्तत्वेन परिणता न दद्यादिति वेद्यं । सर्वत्र तक्रप्रयोगः प्रायेण पूजित इत्यत एवाह ।

रूक्षमर्धोद्धृतस्नेहं यतश्चानुद्धृतं घृतम् ।
तक्रं दोषाग्निबलवत्त्रिविधं तत्प्रयोजयेत् ॥ ४१ ॥

यथायोगं कदाचिद्रूक्षं निःशेषमुद्धृतस्नेहमथवार्धोद्धृतस्नेहं कदाचिदनुद्धृतं यस्माद्धृतं कारणे नवनीते कार्योपचारादेवमुक्तम् । तदेतत्त्रिविधं तक्रं दोषादिजित्प्रयोजयेत् । एवं तक्रप्रयोगे कृते को गुण इत्याह ।

न विरोहंति गुदजाः पुनस्तक्रसमाहताः ।
निषिक्तं तद्विधं हंति भूमावपि तृणोलुपम् ॥ ४२ ॥

तक्रेण समाहता उन्मीलिता गुदजाः पुनर्न प्ररोहंति समूला नश्यंतीत्यर्थः । कथमेतदवगम्यत इत्याशंक्याह । हि यस्मात्तत्तक्रं भूमावपि निषिक्तं तृणोलुपं विशेषेण दहत्यपुनरुत्पादनात् । भूमावपीत्यपि शब्दो न केवलं शरीरबाह्यामयानपि भुवीति संदर्शनार्थः। तृणोलुपं कठिनं यद्दहति तदवश्यमर्शांसि मृदूनि मांसप्रायाणि दहत्येव ।

स्रोतस्सु तक्रशुद्धेषु रसोधातूनुपैति यः ।
तेन पुष्टिर्बलं वर्णः परं तुष्टिश्च जायते ॥ ४३ ॥
वातश्लेष्मविकाराणां शतं च विनिवर्त्तते ।

वातश्लेष्मणा आवृतेषु स्रोतस्सु तक्रेण विशुद्धेषु सत्सु यो रस आहाररसो धातून् व्युपैति संप्राप्नोति तेन रसेन प्राप्तेन पुष्ट्यादयो जायंते । तथा वातश्लेष्मविकाराणां शतं विनिवर्त्तते शाम्यति ।

मथितं भाजने क्षुद्रबृहतीफललेपिते ॥ ४४ ॥
निशां पर्युषितं पेयमिच्छद्भिर्गुदजक्षयम् ।

कंटकारिकाफललेपिते भाजने मथितं निशां स्थितं गुदजक्षयमिच्छुभिः पेयम् ।

धान्योपकुंचिकाजाजीहपुषापिप्पलीद्वयैः ॥ ४५ ॥

कारवीग्रंथिकशठीयवान्यभियवानकैः ।
चूर्णितैर्घृतपात्रस्थं नात्यम्लं तक्रमासुतम् ॥ ४६ ॥
तक्रारिष्टं पिबेज्जातं व्यक्ताम्लकटुकामतः ।
दीपनं रोचनं वर्ण्यं कफवातानुलोमनम् ॥ ४७ ॥
गुदश्वयथुकंड्वार्त्तिनाशनं बलवर्धनम् ।

धान्योपकुंचिकादिभिश्चूर्णितैर्घृतपात्रस्थं नात्यम्लं तक्रमासृतं कृत्वा अनंतरं व्यक्ताम्लकटु यस्य तद्व्यक्ताम्लकटुजातं सत्तक्रारिष्टं कामतः पिबेत् । तच्च पीतं दीपनादिगुणं स्यात् । अत्र च तक्रे पलशतमात्रे धान्यकादीनि पालिकानि देयानीति वृद्धवैद्यव्यवहारः ।

त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुंभं प्रलेपयेत् ॥ ४८ ॥
तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिबेत् ।

चित्रकमूलस्य त्वचं जलेन पिष्ट्वा कुंभं प्रलेपयेत् । तक्रं तत्र जातमथवा दधिजातमर्शोहरं पिबेत् ।

भार्ङ्ग्यास्फोतामृतापंचकोलेष्वाप्येष संविधिः ॥ ४९ ॥

भार्ङ्ग्यादिष्वप्येषसंविधिरेतत्वगादिभाजनलेपनादिकं कार्यमित्यर्थः ।

पिष्टैर्गजकणापाठाकारवीपंचकोलकैः ।
तुंबर्यजाजीधनिकाबिल्वमध्यैश्च कल्पयेत् ॥ ५० ॥
फलाम्लान्यमकस्नेहान् पेयायूषरसादिकान् ।
एभिरेवौषधैः साध्यं वारिसर्पिश्च दीपनम् ॥ ५१ ॥

हस्तिपिप्पल्यादिभिः पिष्टैः कल्कितैस्तथाफलैर्बीजपूरादिभिरम्लान्यमकस्नेहांस्तथापेयादिकान् कुर्यात् । एभिरेव हि हस्तिपिप्पल्यादिभिर्वारि साध्यं श्रपणीयं सर्पिश्च साध्यं तच्च द्वयं वन्हेर्दीपनं स्यात् ।

क्रमोयं भिन्नशकृतां वक्ष्यते गाढवर्चसाम् ।

अयं पूर्वोक्तः क्रमो भिन्नशकृतां । कठिनपुरीषाणां तु वक्ष्यते भणिष्यते । तमेवाह ।

स्नेहाद्यैः सक्तुभिर्युक्तां लवणां वारुणीं पिबेत् ॥ ५२ ॥
लवणा एववा तक्रसीधुधान्याम्लवारुणीः ।

स्नेहाद्यैर्बहुस्नेहसंपृक्तैः सक्तुभिर्युक्तां लवणां वारुणीं पिबेत् । तक्रादीन्वा लवणांतं पृथक् योगं पिबेत् । एवशब्दोत्र केवलानेवैतान् सक्तुरहितान् पिबेदिति द्योतयति ।

प्राग्भक्तं यमके भृष्टान् सक्तुभिश्चावचूर्णितान् ॥ ५३ ॥
करंजपल्लवान् खादेद्वातवर्चोनुलोमनान् ।

तथा करंजपल्लवान् भक्षयेत् । किंभूतान् । प्राग्भक्तान् । मयूरव्यंसका-दित्वात्समासः । करंजपल्लवान् भुक्त्वा अन्नं भोक्तव्यमित्यर्थः । किं भूतान् । यमके स्नेहद्वये भृष्टान् पक्वान् तथा सक्तुभिः सुष्ठ्ववचूर्णितान् तांश्च भुक्तान् वातवर्चोनुलोमनान् ।

सगुडं नागरं पाठां गुडक्षारघृतानि वा ॥ ५४ ॥
गोमूत्राध्युषितान्मद्यात्सगुडां वा हरीतकीम् ।

तथा गुडेन सह शुंठीं पाठां वा अश्नीयात् । अथवा गुडयवक्षारसर्पी-ष्यद्यात् । गुडेन वा सहहरीतकीमद्यात् । किंभूताम् । गोमूत्र अध्युषिताम् ।

पथ्याशतद्वयं मूत्रद्रोणेनामूत्रसंक्षयात् ॥ ५५ ॥
पक्वान् खादेत्समधुना द्वे द्वे हंति कफोद्भवान् ।
दुर्नामकुष्टश्वयथुगुल्ममेहोदरक्रमीन् ॥ ५६ ॥
ग्रंथ्यर्बुदापचीस्थौल्यपांडुरोगाढ्यमारुतान् ।

पथ्यादीनां शतद्वयं पथ्याशतद्वयम् । तस्माद्गोमूत्रद्रोणेन मूत्रसंक्षयं यावन्मू-त्रक्षयावधिपक्वान् । द्वे द्वे पथ्याख्ये फले खादेत् । किंभूते । समधुनि मा-क्षिकयुक्ते । पथ्याशतद्वयं वोपयुक्तं कफोद्भवानामयान् दुर्नामादीन् हंति ।

अजशृंगीजटाकल्कमजामूत्रेण यः पिबेत् ॥ ५७ ॥
गुडवार्ताकभुक्तस्य नश्यंत्याशु गुदांकुराः ।

अजशृंगीमूलकल्कं यः पुरुषोऽजामूत्रेण पिबेत्। किंभूतः। गुडवार्ताकभुगेतदाहारस्तस्य पुरुषस्य द्राग्दुर्नामानि नश्यंति।

श्रेष्ठारसेन त्रिवृतां पथ्यां तक्रेण वा सह ॥ ५८ ॥
पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां गुडान्विताम्।
अथवा सत्रिवृद्दंतीं भक्षयेदनुलोमनीम् ॥ ५९ ॥
हते गुदाश्रये दोषे गुदजा यांति संक्षयम्।

श्रेष्ठारसेन त्रिफलाक्काथेन त्रिवृतां दद्यात्। अभयां वा तक्रेण सहाद्यात्। पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां गुडयुक्तां भुंजीत। अथवा पथ्यां त्रिवृद्दंतीभ्यां सहानुलोमकृतां भक्षयेत्। गुदाश्रये दोषे हते सति गुदजाः संक्षयं यांति। आश्रयाभाव आश्रितानुपपत्तेः। तस्मादनुलोमनमर्शःसु हितमित्यर्थः।

दाडिमस्वरसाजाजीयवानीगुडनागरैः ॥ ६० ॥
पाठया वा युतं तक्रं वातवर्चोनुलोमनम्।
सीधुं वा गौडमथवा सचित्रकमहौषधम् ॥ ६१ ॥
पिबेत्सुरां वा हपुषापाठासौवर्चलान्विताम्।

दाडिमादिभिर्युक्तं तक्रं पाठया वा वातवर्चोनुलोमनं स्यात्। अथवा सीधुं चित्रकशुंठीयुतं पिबेत्। गौडं वा चित्रकशुंठीयुतं पिबेत्। अथवा सुरां हपुषादियुक्तां पिबेत्।

दशादिदशकैर्वृद्धाः पिप्पलीर्द्विपिचुं तिलान् ॥ ६२ ॥
पीत्वा क्षीरेण लभते बलं देहहुताशयोः।

दशादिदशकैर्वृद्धपिप्पलीभिस्तथा तिलान् द्विपिचुं पीत्वा देहस्य वन्हेश्च बलं प्राप्नोति। दशपिप्पल्य आदिः प्रथमं दिनं येषां दशकानां त एवम्। दशादयश्च ते दशकाश्च दशादिदशकः। ते वृद्धाः प्रथमे दिने दशपिप्पलीस्तिलकर्षद्वयं च क्षीरेण पेयाः। अनंतरं प्रतिदिनं दशदशपिप्पलीः पिप्पलीवर्धमानन्यायेन वृद्धातिलकर्षद्वयेन सहक्षीरेण पीत्वा देहस्या-

मेश्च बलं लभते। अत्र कालस्यानिर्दिष्टत्वाद्देहाग्न्योर्बलमिच्छता यथेष्टकालः प्रयोगः कार्यः। क्षीरस्य चात्र प्रमाणेऽनुक्ते सामान्यपरिभाषया पेष्यस्य कर्षमालोड्यं तत्तद्द्रवस्य पलत्रयमिति परिमाणं कल्प्यम्।

दुस्पर्शकेन बिल्वेन यवान्या नागरेण वा ॥ ६३ ॥
एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हंत्यर्शसां रुजम्।

धन्वयवासकेन बिल्वेन यवान्या शुंठ्या वा एकैकेनाप्येवं पाठायुक्ता दुर्नाम्नां रुजं हंति। एकैकेनापीत्यपिशब्दात् द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिश्च। एकैकेनत्येकशब्दस्यैकं बहुव्रीहिवदितिद्वित्वबहुव्रीहिवद्भावात्सुपोलुक्।

सलिलस्य वहे पक्त्वा प्रस्थार्धमभयात्वचम् ॥ ६४ ॥
प्रस्थं धात्र्या दशपलं कपित्थानां ततोर्धतः।
विशालारोध्रमरिचकृष्णाविडैलवालुकम् ॥ ६५ ॥
द्विपलांशं पृथक्पादशेषे पूते गुडात्तुले।
दत्त्वा प्रस्थं च धातक्या स्थापयेद्घृतभाजने ॥ ६६ ॥
पक्षात्सशीलितोरिष्टः करोत्यग्निं निहंति च।
गुदजग्रहणीपांडुकुष्ठोदरगरज्वरान् ॥ ६७ ॥
श्वयथुप्लीहहृद्रोगगुल्मयक्ष्मवमीकृमीन्।

सलिलस्य वहे द्रोणचतुष्टये पक्त्वा हरीतकीत्वचं प्रस्थार्धमष्टपलान्यामलकदलानां प्रस्थं कपित्थस्य पलानि दश ततः कपित्थादर्धेन विशालां पंचपलां रोध्रादिकं द्विपलांशं पृथक् पृथगेतत्सर्वं पक्त्वा तस्मिन् पादशेषे द्रोणशेषे पूते गालिते पादशेषे पूते चास्मिन् गुडात्तुले द्वे दत्त्वा धातक्याः प्रस्थं च ततो घृतरूढे भाजने स्थापयेत्। पक्षादूर्ध्वं शीलितः सोभयारिष्टसंज्ञोऽग्निं करोति दीपयति। गुदजादींश्च हंति।

जलद्रोणे पचेद्दंती दशमूलावराग्निकान् ॥ ६८ ॥

पालिकान्पादशेषे तु क्षिपेद्गुडतुलां परम् ।
पूर्ववत्सर्वमस्य स्यादानुलोमितरस्त्वयम् ॥ ६९ ॥

जलस्य द्रोणे दंत्यादीन् प्रत्येकं पालिकान् पचेत् । पादशेषे चास्मिन् गुडात्तुलां क्षिपेत् । परमन्यत्सर्वमस्य दंत्यरिष्टस्य पूर्ववदभयारिष्टतुल्यं धातकीपरिमाणं घृतभाजने स्थापनं पक्षोत्तरकालपानादि स्यात् । आनुलोमित्यादि । आनुलोमिवातविबधनुत् । अभयारिष्टः । अयं पुनस्ततोप्यानुलोमितरः ।

पचेद्दुरालभाप्रस्थं द्रोणेपां प्रासृतैः सह ।
दंतीपाठाग्निविजयावासामलकनागरैः ॥ ७० ॥
तस्मिन् सिताशतं दद्यात्पादस्थेऽन्यच्च पूर्ववत् ।
लिंपेत्कुंभं तु फलिनीकृष्णाचव्याज्यमाक्षिकैः ॥ ७१ ॥

अपां द्रोणे धन्वयासप्रस्थं दंत्यादिभिः द्विपलिकैः सह पचेत् । तस्मिन् पादस्थे क्वाथे सितायाः शतं पचेत् । अन्यद् धातकीपरिमाणादिकं पूर्ववदभयारिष्टवत्कार्यं । लिंपेदित्यादि तुर्विशेषे । विशेषस्तु फलिन्यादिभिः कुंभं लिंपेद्यत्रायं निक्षिप्यते दुरालभारिष्ट इति ।

प्राग्भक्तमानुलोम्याय फलाम्लं वा पिबेद्घृतम् ।
चव्यचित्रकसिद्धं वा यवक्षारगुडान्वितम् ॥ ७२ ॥
पिप्पलीमूलसिद्धं वा सगुडक्षारनागरम् ।

प्राग्भक्तं भक्तात् पूर्वं घृतं फलैर्मातुलुंगादिभिरनुलोमनप्रायैरम्लं तैः पक्कं पिबेत् । चव्यचित्रकाभ्यां सिद्धं पक्कं यवक्षारगुडाभ्यां युक्तं घृतं पिबेत् । अथवा पिप्पलीमूलसिद्धं गुडयवक्षारनागरसहितं पिबेत् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलधानकादाडिमैर्घृतम् ॥ ७३ ॥
दध्ना च साधितं वातशकृन्मूत्रविबंधहृत् ।

पिप्पल्यादिभिर्दधिसहितैः साधितं घृतं वातशकृन्मूत्रविबंधजित् ।

पलाशक्षारतोयेन त्रिगुणेन पचेद्घृतम् ॥ ७४ ॥

वत्सकादिप्रतीवापमर्शोघ्नं दीपनं परम् ।

पलाशक्षारस्य जलेन त्रिगुणेन वत्सकादिप्रतीवापं घृतं पचेत् । तच्चार्शोघ्नं परं दीपनं च ।

पंचकोलाभयाक्षीरयवानीबिडसैंधवैः ॥ ७५ ॥
सपाठाधान्यमरिचैः सबिल्वैर्दधिमद्घृतम् ।
साधयेत् तज्जयत्याशु गुदवंक्षणवेदनाम् ॥ ७६ ॥
प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्रवम् ।

पंचकोलादिभिर्दधिसहितं घृतं पचेत् । तच्च गुदादिवेदनादीन् जयति ।

पाठाजमोदधनिकाश्वदंष्ट्रापंचकोलकैः ॥ ७७ ॥
सबिल्वैर्दधिचांगेरीस्वरसे च चतुर्गुणे ।
हंत्याज्यं सिद्धमानाहं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ॥ ७८ ॥
गुदभ्रंशार्तिगुदजग्रहणीगदमारुतान् ।

पाठादिभिश्चांगेरीस्वरसे दधि च चतुर्गुणे घृतं पक्कं चांगेरीघृतमेतदानाहादीन् हंति ।

शिखितित्तिरिलावानां रसानम्लान् सुसंस्कृतान् ॥ ७९ ॥
दक्षाणां वर्तकानां वा दद्याद्विड्ग्रहसंग्रहे ।

मयूरतित्तिर्यादीनां सुसंस्कृतानम्लान् मांसरसान् विड्ग्रहसंग्रहनिवृत्त्यर्थं दद्यात् ।

वास्तुकाग्निमित्रिवृद्दंतीपाठाम्लीकादिपल्लवान् ॥ ८० ॥
अन्यच्च कफवातघ्नं शाकं च लघुभेदि च ।
सहिंगुयमके भृष्टं सिद्धं दधिरसैः सह ॥ ८१ ॥
धनिकापंचलोकाभ्यां पिष्टाभ्यां दाडिमांबुना ।
आर्द्रिकायाः किसलयैः शकलैरार्द्रकस्य च ॥ ८२ ॥

युक्तमंगारधूपेन हृद्येन सुरभीकृतम् ।
सजीरकं समरिचं बिडसौवर्चलोत्कटम् ॥ ८३ ॥
वातोत्तरस्य रूक्षस्य मंदाग्नेर्बद्धवर्चसः ।
कल्पयेद्रक्तशाल्यन्नव्यंजनान्शाकवद्रसान् ॥ ८४ ॥
गोगोधाछगलोष्ट्राणां विशेषात्क्रव्यभोजिनाम् ।

वास्तुकादीनां शाकं तथापरमपि शाकं यत्कफवातघ्नं कोशातकादिकं लघुभेदि तच्च सहिंगुं च । तथा यमके भृष्टं संतलितं । तथा दधिसरेण धनिकापंचकोलाभ्यां पिष्टाभ्यां दाडिमांबुना च सिद्धं । तथार्द्रिकाया धनिकायाः किसलयैःपल्लवैर्युक्तं तथार्द्रकस्य शकलैर्युक्तं । तथा हृद्येन मनःप्रियेणांगारधूपेनांगारैर्यो धूपो यो हिंग्वादिना प्रसिद्धस्तेन सुरभीकृतं । तथा सजीरकं समरिचं बिडसौवर्चललवणाभ्यामुत्कटमधिकं वातोत्तरस्य पवनाधिकस्य पुरुषस्य । तथा रूक्षस्य । तथा मंदाग्नेस्तथा बद्धवर्चसः कल्पयेत् । रक्तशालिभक्तस्य व्यंजनं तेमनाख्यं शाकवत्कल्पयेच्छाकसंस्कारेण कुर्यादित्यर्थः । व्यंजनानिति पाठे पुंस्त्वं चिंत्यम् । तथा रसान् । केषां रसान् । गोगोधादीनां विशेषेण क्रव्यभोजिनां मांसभक्षिणां । तदेवमहारं निरूप्यमानं निरूपयन्नाह ।

मदिरां शार्करं गौडं सीधुं तक्रं तुषोदकम् ॥ ८५ ॥
अरिष्टं मस्तु पानीयं पानीयं चाल्पकं शृतम् ।
धान्येन धान्यशुंठीभ्यां कंटकारिकयाऽथवा ॥ ८६ ॥
अंते भक्तस्य मध्ये वा वातवर्चोनुलोमनम् ।

मदिरादिपानीयं पातव्यं । अथवा पानीयं जलमतिशयेनाल्पकं सृतं यथायोगं कदाचिद्धान्येन कदाचिद्धान्यशुंठीभ्यां कदाचित्कंटकारिकायाः शृतं कदाचिद्भक्तस्यांते कदाचिन्मध्ये योग्यतावशाद्येषां मारुतावस्थादि रूपत्वं तेषां भक्तस्य मध्येन्येषामंते मदिरादिपानं वातवर्चोनुलोमनं । तयोरप्रवर्तनेपारूढयोर्यथामार्गप्रवर्तनमित्यर्थः । वातस्यानुलोमनं च यत्तत्कफपित्तयोरप्यनुलोमनं । पवनो हि क्रियावानक्रियावतां देहगतानां भावाना-

मनुलोमनः संभाव्यते । तथा च प्रागभ्यधायि । विट्श्लेष्मपित्तादिमलायनानां विक्षेपसंहारकर इत्यादि । अर्शःसु चानुलोमनं कार्यमिति दर्शयितुमाह ।

विड्वातकफपित्तानामानुलोम्येहि निर्मले ॥ ८७ ॥
गुदे शाम्यंति गुदजाः पावकश्चाभिवर्धते ।

यस्माद्विड्वातादीनामनुलोम्ये सति गुदं निर्मलं भवति । गुदे च निर्मले गुदजाः शाम्यंति । पावकः कायाग्निश्चाभिवर्धते यतस्तस्मादर्शसां विड्वातकफपित्तानुलोमनं भेषजान्नपानादियत्तद्देयमिति भावः ।

उदावर्त्तपरीता ये ये चात्यर्थं विरूक्षिताः ॥ ८८ ॥
विलोमवाताः शूलार्तास्तेष्विष्टमनुवासनम् ।

ये पुरुषा उदावर्त्तयुक्ता ये चातिशयेन विरूक्षितास्तथा विगुणपवनाः शूलपीडिताश्च तेष्वनुवासनमिष्टं तंत्रकृतामिति शेषः । तदेवानुवासनमाह ।

पिप्पलीं मदनं बिल्वं शताह्वां मधुकं वचाम् ॥ ८९ ॥
कुष्टं शुंठीं पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च ।
पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं द्विगुणक्षीरसंयुतम् ॥ ९० ॥
अर्शसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ।
गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ॥ ९१ ॥
कट्युरूपृष्ठदौर्बल्यमानाहं वंक्षणाश्रयम् ।
पिच्छास्रावं गुदे शोफं वातवर्चोविनिग्रहम् ॥ ९२ ॥
उत्थानं बहुशो यच्च जयेत्तच्चानुवासनात् ।

पिप्पल्यादीनि पिष्ट्वा जलेन तैलं द्विगुणक्षीरेण युतं पक्तव्यं । जलस्यात्रानुक्तस्यापि चतुर्गुणांशः प्रकल्प्यः । एवं हि द्रव्याणि सम्यग्युक्तरसानि स्युः । तंत्रांतरे चोक्तं । स्नेहसक्षीरमांसाद्यैः पाको यत्रेरितः क्वचित् । जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्यादानार्थमावपेत् । न मुंचति रसं द्रव्यं क्षीरादिभिरुपस्कृतं । सम्यक्पाको न जायेत तस्मात्तोयं विनिक्षिपेदिति । तच्च तैलं विगुणपावनानामर्शसां श्रेष्ठं हितं । अनुवासनाच्च तत्तैलं गुदनिःसारणादीन् जयेत् ।

निरूहं वा प्रयुंजीत सक्षीरं पांचमूलिकम् ॥ ९३ ॥
समूत्रस्नेहलवणं कल्कैर्युक्तं फलादिभिः ।

अथवा निरूहं पांचमूलिकं समानक्षीरं मूत्रस्नेहलवणान्वितं फलादिभिः पूर्वोक्तैः कल्कैर्युक्तं प्रयुंजीत । स च पूर्वोक्तगुणः । समानं क्षीरं यस्मिन् तत्सक्षीरं । समानस्य छंदस्येवेतियोगविभागात्सभावः । सहमूत्रस्नेहलवणैर्वर्तते समूत्रस्नेहलवणस्तं । फलादिभिः पूर्वोक्तैर्वोपसर्जनस्येति सभावः । सहशब्दश्च ईषच्छब्दार्थः । अर्शसां शुष्कार्द्रत्वे न द्वैविध्यं । तत्र शुष्कार्शसां चिकित्सितमुक्त्वाऽधुनाऽऽर्द्राणां रक्तार्शसामाह ।

अथ रक्तार्शसां वीक्ष्य मारुतस्य कफस्य वा ॥ ९४ ॥
अनुबंधं ततः स्निग्धं रूक्षं वा योजयेद्विमम् ।

रक्तार्शोऽधिकारे पित्तस्य सर्वदाव्यभिचारित्वात्कदाचिन्मारुतानुबंधः कदाचित्कफानुबंधं स्वलिंगतो वीक्ष्योपलभ्य स्निग्धं रूक्षं वा पानाद्यौषधं योजयेत् । एतच्चोभयमपि शीतं नतूष्णं पित्तस्यात्र नित्यं सन्निहितत्वात् । वातानुबंधं वीक्ष्य स्निग्धं कफानुबंधं वीक्ष्य रूक्षचिकित्सितं योज्यं । वातानुबंधकफानुबंधयोर्लक्षणमाह ।

शकृच्छावं खरं रूक्षमधो निर्याति नानिलः ॥ ९५ ॥
कट्युरुगुदशूलं च हेतुर्यदि च रूक्षणम् ।
तत्रानुबंधो वातस्य श्लेष्मणो यदि विट् श्लथा ॥ ९६ ॥
श्वेता पीता गुरुः स्निग्धा सपिच्छस्तिमितो गुदः ।
हेतुस्निग्धगुरुर्विद्याद्यथास्वं चास्रलक्षणात् ॥ ९७ ॥

शकृच्छावादिशूलपर्यंतं लक्षणं यदि स्यात् तत्रानुबंधे वातस्येत्येवं बोध्यम् । हेतुर्यदि रूक्षणं रूक्षणं च हेतुरासेवितः । शकृच्छयावादिलक्षणं चोत्पन्नं तदा वातानुबंधत्वं ज्ञेयम् । तथैव विट्श्लथादिलक्षणं स्निग्धगुरुणा सेवितेन हेतुना सहितं श्लेष्मणोनुबंधस्यानुमापकम् । अस्रस्य लक्षणाच्च सिराव्यधविध्युक्ताद्वाताच्छ्यावारुणमित्यादिकाच्च लक्षणाद्वातस्यानुबंधं विद्यात् । कफात् स्निग्धमित्यादिकाल्लक्षणात्कफस्यानुबंधं विद्यात् ।

दुष्टेऽस्रे शोधनं कार्यं लंघनं च यथा बलम् ।

दुष्टे वातादिदूषितेऽस्रे यथाबलं बलानतिक्रमेण कदाचिल्लंघनं शोधनं च कार्यं । बहुदोषस्य शोधनमितरस्य लंघनमुपवासलक्षणं कार्यं ।

यावच्च दोषैः कालुष्यं स्रुतेस्तावदुपेक्षणम् ॥ ९८ ॥

यावच्चदोषेणास्रस्य कालुष्यमनैर्मल्यं सामदोषदुष्टत्वात् तावत्स्रुतेःप्रकृतत्वादस्रस्योपेक्षणं कार्यम् । तथाभूताया रक्तस्रुतेः संग्रहणाय यत्नो न कार्य इत्यर्थः ।

दोषाणां पाचनार्थं च वन्हिसंधुक्षणाय च ।
संग्रहाय च रक्तस्य परं तिक्तैरुपाचरेत् ॥ ९९ ॥

कालुष्यरहिताया रक्तस्रुतेः परमनंतरं दोषाणां सामानां पक्त्यर्थं तथा वन्हेः संधुक्षणाय तथा रक्तसंग्रहार्थं तिक्तैस्तिक्तरसाघ्रातैर्द्रव्यैस्तमर्शसमुपाचरेदिति सामान्योपक्रमः । अन्योपक्रमो रक्तार्शोविकारशांत्यर्थमुपदिष्टः ।

यत्तु प्रक्षीणदोषस्य रक्तं वातोल्बणस्य वा ।
स्नेहैस्तच्छोधयेद्युक्तैः पानाभ्यांजनबस्तिषु ॥ १०० ॥

यत्पुनः प्रक्षीणदोषस्य निरामयस्य रक्तं स्रवेत वाताधिकस्य वा पुरुषस्य यद्रक्तं स्रवेत तत्स्नेहैः पानादियुक्तैर्घृतैश्चिकित्सेत् ॥

यत्तु पित्तोल्बणं रक्तं घर्मकाले प्रवर्त्तते ।
स्तंभनीयं तदेकांतान्नचेद्वातकफानुगम् ॥ १०१ ॥

यत्पुनः पित्तोल्बणं रक्तं ग्रीष्मर्तौ प्रवर्तते तदेकांतेनावश्यं स्तंभनीयं नोपेक्षणीयं शीघ्रकारित्वात् । सर्वदैव घर्मर्तौ रक्तं स्तंभनीयं नेत्याह । नचेद्वातकफानुगं वातकफानुबद्धं तु लंघनादिभिरेव चिकित्सेत ।

सकफेऽस्रे पिबेत्पाक्यं शुंठीं कुटजवल्कलम् ।
किराततिक्तकं शुंठीधन्वयासं कुचंदनम् ॥ १०२ ॥

दार्वीत्वग्निंबसेव्यानि त्वचं वा दाडिमोद्भवाम् ।

कफानुगते रक्ते शुंठीकुटजवल्कलं क्वथितं पिबेत् । किराततिक्तकादिना क्वथितं पिबेत् । अथवा दाडिमज्जां त्वचं पिबेत् ।

कुटजत्वक्पलं तार्क्ष्यं माक्षिकं घुणवल्लभाम् ॥ १०३ ॥
पिबेत्तंडुलतोयेन कल्कितं वा मयूरकम् ।

कुटजत्वचमिंद्रयवान् रसांजनादींश्च तंडुलजलेन पिबेत् । घुणप्रिया अतिविषा । अथवा तेनैव तंडुलजलेन पिष्टमपामार्गं पिबेत् ।

तुलां दिव्यांभसि पचेदार्द्रायाः कुटजत्वचः ॥ १०४ ॥
नीरसायां त्वचि क्वाथे दद्यात्सूक्ष्मरजीकृतान् ।
समंगाफलिनीमोचरसान्मुष्टचंशकान्समान् ॥ १०५ ॥
तैश्च शक्रयवान्पूते ततो दर्वीप्रलेपनम् ।
पक्वावलेहं लीढ्वा च तं यथाग्निबलं पिबेत् ॥ १०६ ॥
पेयां मंडं पयच्छागं गव्यं वा छागदुग्धभुक् ।
लेहोयं शमयत्याशु रक्तातीसारपायुजान् ॥ १०७ ॥
बलवद्रक्तपित्तं च श्रवदूर्ध्वमधोपि वा ।

कुटजत्वचाआर्द्रायास्तुला दिव्य आंतरिक्षे जले पचेत् । दिवि भवं दिव्यं । दिगादित्वाद्यत् । एतच्च द्रव्यं सामान्यपरिभाषापरिमाणकल्पनयैव क्वाथ्यसामान्यपरिमाणेन च क्वथितमेकत्वं प्राप्तमिति तदपवादार्थमाह । नीरसामित्यादि । तावत्पचेद्यावदेषा कुटजस्य त्वक् नीरसा स्यात् । नीरसत्वं च प्रायेणाष्टांशशेषे क्वाथे भवति । तस्यां च नीरसायां सत्यां यत्परिमाणक्वाथोवशिष्यते तस्मिन् क्वाथे श्लक्ष्णचूर्णीकृतान् समंगादीन् मुष्टयंशकान् पलपरिमाणान् दद्यात् । तैश्च समंगादिभिः सर्वैः समानि द्रव्याणि दद्यात् । ततोनंतरं पूतं दर्वीप्रलेपनं पक्वा लीढ्वा च तमवलेहमनंतरं यथाग्निबलं बलानुसारेण पेयादिकं पिबेत् । किंभूतः सन्

दुग्धभुक् दुग्धेन भोजनः। अयं लेहो रक्तातीसारं.रक्तार्शांसि च शमयति रक्तपित्तं च प्रवृद्धमूर्ध्वमधो वास्त्रं च जयेत्।

कुटजत्वक्तुलां द्रोणे पचेदष्टांशशेषिताम् ॥ १०८ ॥
कल्कीकृत्य क्षिपेत्तत्र तार्क्ष्यशैलं कटुत्रयम्।
रोध्रद्वयं मोचरसं बलां दाडिमजां त्वचम् ॥ १०९ ॥
बिल्वकर्कटिका मुस्तं समंगां धातकीफलम्।
पलोन्मितं दशपलं कुटजस्यैव च त्वचः ॥ ११० ॥
त्रिंशत्पलानि गुडतो घृतात्पूते च विंशतिः।
तत्पक्वं लेहतां यातं धान्ये पक्षस्थितं लिहन् ॥ १११ ॥
सर्वार्शोग्रहणीदोषश्वासकासान्नियच्छति।

वत्सकत्वक्तुलां जलद्रोणे पचेदष्टांशशेषितां यावच्च। तत्राष्टांशशेषिते क्वाथे पूते सति कल्कयित्वा तार्क्ष्यशैलादीन् पलप्रमाणान् क्षिपेत्। एवं बिल्वकर्कटिका लघूनि बिल्वफलानि। कुटजत्वचश्च दशपलानि घृतस्य पलानि विंशतिः। गुडपलानि त्रिंशत्। एतत्सर्वं लेहतां यातं पक्वं सद्धान्यराशिमध्ये मासार्धस्थितं लिहन् सर्वानर्शःप्रभृतीन् जयेत्।

रोध्रं तिलान्मोचरसं समंगां चंदनोत्पलम् ॥ ११२ ॥
पाययित्वाजदुग्धेन शालींस्तेनैव भोजयेत्।

रोध्रादीनजादुग्धेन पाययित्वाऽऽतुरं शालींस्तेनाजक्षीरेण भोजयेत्। एतच्चोपयुक्तं पूर्वगुणम्।

यष्ट्याह्वपद्मकानंतापयस्याक्षीरमोरटम् ॥ ११३ ॥
ससितामधु पातव्यं शीततोयेन तेन वा।

यष्ट्याह्वादि सशर्करामाक्षिकं शीतजलेन तेनाजपयसा वा पातव्यं। क्षीरमोरटा मधुरस्रवा।

रोध्रकट्वंगकुटजसमंगाशाल्मलीत्वचम् ॥ ११४ ॥

ह्रीमकेसरयष्ट्याह्वं सेव्यं वा तंडुलांबुना ।

लोध्रादिकं तंडुलांबुना रक्तार्शस्सु पातव्यं । अथवा चंदननागकेसरमधुकोशीरं तंडुलांभसा पातव्यं । पूर्वोक्तगुणं ।

यवानींद्रयवाः पाठा बिल्वं शुंठीरसांजनम् ॥ ११५ ॥
चूर्णश्च लेहितः शूले प्रवृत्ते चातिशोणिते ।

यवान्यादीनां चूर्णो जलेन पीतो वाते शूले प्रवृत्ते चातिशयेन रक्ते हितः।

दुग्धिकाकंटकारीभ्यां सिद्धं सर्पिः प्रशस्यते ॥ ११६ ॥
अथवा धातकीरोध्रकुटजत्वक्फलोत्पलैः ।
सकेसरैर्यवक्षारदाडिमस्वरसेन वा ॥ ११७ ॥

दुग्धिकाकंटकारीभ्यां पक्कं सर्पिरस्मिन्विषये प्रशस्यतेऽथवाधातक्यादिभिःसिद्धं घृतं हितम् । यवक्षारदाडिमस्वरसेन वा सिद्धं घृतं हितम् ।

शर्करांभोजकिंजल्कसहितं सह वा तिलैः ।
अभ्यस्तं रक्तगुदजान् नवनीतं नियच्छति ॥ ११८ ॥

शर्करापद्मकेसरसहितमभ्यस्तं बहून्यहानि भुक्तं नवनीतं रक्तार्शांसि शमयति । तिलैर्वा सहाभ्यस्तं नवनीतं रक्तार्शांसि शमयति ।

छागातिनवनीताज्यक्षीरमांसानि जांगलः ।
अनम्लो वा कदम्लो वा सवास्तुकरसो रसः ॥ ११९ ॥
रक्तशालिः सरो दध्नः षष्टिकस्तरुणी सुरा ।
तरुणश्च सुरामंडः शोणितस्यौषधं परम् ॥ १२० ॥

छागसंबंधीनि नवनीतादीनि तथा जांगलरसादीनि रक्तस्य परमौषधम् । जांगलो वा रसः सहवास्तुकरसेन वर्तत इति सवास्तुकरसोऽनम्लोऽम्लरहितः कदम्ल ईषदम्लो वा । अभ्यस्तो रक्तगुदजान्नियच्छति । रक्तशालिस्तज्जो भक्त इत्यर्थः । दध्नः सरो दध्युत्तरः । षष्टिको व्रीहिः ।

तरुणसंजातमधुरप्राया सुरा मंडश्च । एतद्रक्तशाल्यादिशोणितस्य परमौषधम् ।

पेयायूषरसाद्येषु पलांडुः केवलोपि वा ।
स जयत्युल्बणं रक्तं मारुतं च प्रयोजितः ॥ १२१ ॥

पेयादिषु प्रयोजितः पलांडुः केवलो वा रक्तमत्युल्बणं वातं च जयति ।

वातोल्बणानि प्रायेण भवंत्यस्रेऽतिनिसृते ।
अर्शांसि तस्मादधिकं तज्जये यत्नमाचरेत् ॥ १२२ ॥

प्रायेण रक्तेऽतिस्रुते वाताधिकानि दुर्नामानि यतो भवंति तस्माद्धेतोस्तज्जये पवनजये यत्नं कुर्यात् ।

दृष्ट्वास्रपित्तं प्रबलमबलौ च कफानिलौ ।
शीतोपचारः कर्त्तव्यः सर्वथा तत्प्रशांतये ॥ १२३ ॥

रक्तपित्तं प्रवृद्धं दृष्ट्वा कफानिलावबलावुपलभ्य तत्प्रशांत्यर्थं शीतोपचारः कर्तव्यः ।

तावदेवं समस्तस्य स्निग्धोष्णैस्तर्पयेत्ततः ।
रसैः कोष्णैश्च सर्पिर्भिरवपीडकयोजितैः ॥ १२४ ॥
सेचयेत्तं कवोष्णैश्च कामं तैलपयोघृतैः ।

यद्येवं शमो न स्यात्तदा रसैस्तर्पयेत् । रसइत्यविशेषोक्ते योज्यो मांसभवो रसः । किंभूतैः स्निग्धोष्णैः । तथा कोष्णैर्घृतैश्च पुनस्तर्पयेत् । किंभूतैः । अवपीडकैर्नरोगानुत्पादनीयोक्तेन प्रयोजितैः । तं च कवोष्णैर्यथायोगं तैलपयोघृतैः सेचयेत् ।

यवासकुशकाशानां मूलं पुष्पं च शाल्मलेः ॥ १२५ ॥
न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थशुंगाश्च द्विपलोन्मिताः ।
त्रिप्रस्थे सलिलस्यैतत्क्षीरप्रस्थे च साधयेत् ॥ १२६ ॥

क्षीरशेषे कषाये च तस्मिन्पूते विमिश्रयेत् ।
कल्कीकृतं मोचरसं समंगां चंदनोत्पलम् ॥ १२७ ॥
प्रियंगुं कौटजं बीजं कमलस्य च केसरम् ।
पिच्छाबस्तिरयं सिद्धः सघृतक्षौद्रशर्करः ॥ १२८ ॥
प्रावाहिकागुदभ्रंशरक्तस्रावज्वरापहः ।

यवासादीनां मूलं शाल्मलेः पुष्पं तथा न्यग्रोधादीनां च शुंगा एतद् द्रव्यकदंबकं प्रत्येकं द्विपलप्रमाणं जलप्रस्थत्रये क्षीरप्रस्थे च पाचयेत् । क्षीरे शेषे च कषाये तस्मिन्पूते सति कल्कीकृतं मोचरसादि मिश्रयेत् । मोचरसादयोऽत्र सत्रिभागप्रत्रशाणकर्षमात्रा ग्राह्याः । बस्तिकल्पे कोशातकादौ निरूहे विंशतिपलप्रमाणे कार्षिकाणामेव द्रव्याणामभ्यनुज्ञानात् । अयं पिच्छाबस्तिः सिद्धो घृतमाक्षीकशर्करान्वितः प्रवाहिकादिहरः । अल्पया मात्रया निरूहो बस्तिरेव पिच्छाबस्तिरुच्यते ।

यष्ट्याव्हपुंडरीकेण तथा मोचरसादिभिः ॥ १२९ ॥
क्षीरद्विगुणितः पक्वो देयः स्नेहोऽनुवासनम् ।

मधुयष्टिकया प्रपौंडरीकेण तथा मोचरसादिभिः पूर्वोक्तैः कल्कीकृतैः क्षीरद्विगुणितः सन् स्नेहोऽनुवासनं देयः ।

मधुकोत्पलरोध्रांबुसमंगां बिल्वचंदनम् ॥ १३० ॥
चविकातिविषामुस्तं पाठा क्षारो यवाग्रजः ।
दार्वित्वग्नागरं मांसी चित्रको देवदारु च ॥ १३१ ॥
चांगेरिस्वरसे सर्पिः साधितं तैस्त्रिदोषजित् ।
अर्शोतिसारग्रहणीपांडुरोगज्वरारुचौ ॥ १३२ ॥
मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रंशे बस्त्यानाहे प्रवाहणे ।
पिच्छास्रावेऽर्शसां शूले देयं तत्परमौषधम् ॥ १३३ ॥

मधुकादिद्रव्यैः स्नेहचतुर्थभागप्रमाणैश्चांगेरीस्वरसे घृताच्चतुर्गुणे घृतं साधितं त्रिदोषजित् । अर्शःप्रभृतिष्वेतद् घृतं देयं यतः परमौषधम् ।

व्यत्यासान्मधुराम्लानि शीतोष्णानि च योजयेत् ।
नित्यमग्निबलापेक्षी जयत्यर्शःकृतान् गदान् ॥ १३४ ॥

व्यत्यासेन विपर्ययेण मधुराण्यम्लानि च शीतोष्णानि च नित्यमग्निबला-
पेक्षी योजयेत् । एवं चार्शःकृतामतिशयिनीं रुजं जयति ।

उदावर्तार्तमभ्यज्य तैलैः शीतज्वरापहैः ।
सुस्निग्धैः स्वेदयेत्पिंडैर्वर्तिमस्मै गुदे ततः ॥ १३५ ॥
अभ्यक्तां तत्करांगुष्ठसन्निभामनुलोमनीम् ।
दद्याच्छ्यामातृवृद्दंतीपिप्पलीनीलिनीफलैः ॥ १३६ ॥
विचूर्णितैर्द्विलवणैर्गुडगोमूत्रसंयुतैः ।
तद्वन्मागधिकाराठग्रहधूमैः ससर्षपैः ॥ १३७ ॥

उदावर्तेनार्तं नरं तैलैः शीतज्वरापहैस्तगरागुरुकुंकुमादिद्रव्यसाधितै-
रभ्यज्य सुस्निग्धैः पिंडैः स्वेदयेत् । ततः स्वेदादनंतरमस्मै उदावर्तवते
गुदेऽभ्यक्तेऽभ्यक्तां वर्तिं दद्यात् । तत्करांगुष्ठसन्निभामातुरहस्तांगुष्ठसदृशीं ।
तथा आनुलोमकरीं दद्यात् क्षिपेत् । कैः कृतां वर्तिमित्याह । श्यामेत्यादि ।
श्यामादिभिः सैंधवाख्यलवणयुक्तैः सूक्ष्मरजीकृतैर्गुडगोमूत्रसंयुक्तैः कृतां
वर्तिं क्षिपेत् । तथैव मागधिकामदनफलगृहधूमसर्षपैर्गुडगोमूत्रान्वितै-
र्वर्तिं क्षिपेत् ।

एतेषामेव वा चूर्णं गुदे नाड्या विनिर्धमेत् ।

अथवैतेषां च पूर्वोक्तानां चूर्णं नाड्या गुदे विनिर्धमेत् ।

तद्विघाते सुतीक्ष्णं तु बस्तिं स्निग्धं प्रपीडयेत् ॥ १३८ ॥
ऋजू कुर्याद्गुदशिरो विण्मूत्रमरुतोस्य सः ।
भूयोनुबंधे वातघ्नैर्विरेच्यः स्नेहरेचनैः ॥ १३९ ॥
अनुवास्यश्च रौक्ष्याद्धि संगो मारुतवर्चसोः ।

तद्विघाते कार्यं कर्तुमशक्ते तस्मिंश्चूर्णे बस्तिं स्निग्धं स्नेहबस्तिंसुतीक्ष्णं

दद्यात् । सोबस्तिरस्यातुरस्य गुदशिरोविण्मूत्रवातानुलोमयेत् । पुनरनुबंधे सति स्नेहरेचनैर्विरेचनीयश्चानुवासनीयश्च । हि यस्माद्रौक्ष्याद्धेतोर्मारुतस्य पुरीषस्य च संगो भवति ।

त्रिकटुत्रिपटुश्रेष्ठादंत्यरुष्करचित्रकम् ॥ १४० ॥
जर्जरं स्नेहमूत्राक्तमंतर्धूमं विपाचयेत् ।
शरावसंधौ मृल्लिप्ते क्षारः कल्याणकाह्वयः ॥१४१॥
स पीतः सर्पिषा युक्तो भक्ते वा स्निग्धभोजिना ।
उदावर्त्तविबंधार्शोगुल्मपांडूदरक्रमीन् ॥ १४२ ॥
मूत्रसंगाश्मरीशोफहृद्रोगग्रहणीगदान् ।
मेहप्लीहरुजानाहश्वासकासांश्च नाशयेत् ।

त्रिपट्वादिजर्जरीकृतं स्नेहमूत्राभ्यामक्तमंतर्धूमं कृत्वा विपाचयेच्छरावसंपुटे। अत एवाह । शरावसंधौ मृल्लिप्त इति । अयं च कल्याणको नाम क्षारः सर्पिषा पीतः स्नेहभोजिना वा भक्तयुक्तः सन्नुदावर्त्तादीन् नाशयेत् ।

सर्वं च कुर्याद्यत्प्रोक्तमर्शसां गाढवर्चसाम् ॥ १४३ ॥

यच्च गाढवर्चसामर्शसां प्रोक्तं तच्च सर्वं कुर्यात् ।

द्रोणेऽपां पूतिवल्कद्वितुलमथपचेत्पादशेषे च तस्मिन्
देयाशीतिर्गुडस्य प्रतनुकरजसो व्योषतोऽष्टौ पलानि।
एतन्मासेन जातं जनयति परमामूष्मणः पक्तिशक्तिम्
सूक्तं कृत्वानुलोम्यं प्रजयति गुदजप्लीहगुल्मोदराणि ॥१४४॥

द्वयोस्तुलयोःसमाहारो द्वितुलम्।पूतिकरंजस्य त्वचस्तुलाद्वयं पलशतद्वयं जलद्रोणे पचेत् । तस्मिंश्च पादशेषे सति गुडस्याशीतिः पलानि क्षेप्तव्यानि । त्रिकटुकस्य सूक्ष्मचूर्णस्याष्टौ पलानि देयानि । एतत्सर्वं मासेन शुक्तं जातं प्रबलमग्निं कुरुते । आनुलोम्यकृतत्वात् । गुदजादीन् जयति । स्रग्धरावृत्तम् ।

पचेत्तुलांपूतिकरंजवल्काद्द्वे मूलतश्चित्रककंटकार्योः ।
द्रोणत्रयेऽपां चरणावशेषे पूते शतं तत्र गुडस्य दद्यात् ॥१४५॥
पलिकं च सुचूर्णितं त्रिजातत्रिकटुग्रंथिकदाडिमाश्मभेदम् ।
परपुष्करमूलधान्यचव्यंहपुषामार्द्रकमम्लवेतसं च ॥ १४६ ॥
शीतीभूतं क्षौद्रविंशत्युपेतमार्द्रद्राक्षाबीजपूरार्धकैश्च ।
युक्तंकामंगंडिकाभिस्तथेक्षोःसर्पिःपात्रेमासमात्रेणजातम् ॥१४७
चुक्रं क्रकचमिवेदं दुर्नाम्नां वन्हिदीपनं परमम् ।
पांडुगरोदरगुल्मप्लीहानाहाश्मकृच्छ्रघ्नम् ॥ १४८ ॥

पूतीकरंजत्वचस्तुलां द्वे तुले चित्रककंटकारीमूलयोर्जलद्रोणत्रये पचेत् । पादशेषे च तस्मिन् पूते गुडस्य पलशतं दद्यात् । उपजातिवृत्तं । त्रिजातकादि सूक्ष्मरजीकृतं प्रत्येकं पलप्रमाणं निक्षिपेत् । एतत्सर्वं चूर्णितं श्लक्ष्णपिष्टं दद्यात् । उपछंदसिकं । एतच्च शीतीभूतं सक्षौद्रविंशत्योपेतमार्द्रद्राक्षादिभिश्चोपेतमिक्षुगंडिकाभिश्च यथेच्छं युक्तं सर्पिः पात्रे मासमात्रेण जातं चुक्रमिति वक्ष्यमाणेन संबंधः । शुक्लमिदमर्शसां क्रकचमिव करपत्रतुल्यं कर्त्तनशक्तिसामर्थ्यात् । तथापरं वन्हिदीपनं पाड्वादिघ्नं च । शालिनी वृत्तं । आर्या च ।

द्रोणं पीलुरसस्य वस्त्रगलितं न्यस्तं हविर्भाजने
युंजीत द्विपलैर्मदामधुफलाखर्जूरधात्रीफलैः ।
पाठामाद्रिदुरालभाम्लविदुलव्योषत्वगेलोह्लकैः
स्पृक्काकोललवंगवेल्लचपलामूलाग्निकैः पालिकैः ॥ १४९ ॥
गुडपलशतयोजितं निवाते निहितमिदं प्रपिबंश्च पक्षमात्रात् ।
निशमयति गुदांकुरान् सगुल्माननलबलं प्रबलं करोति चाशु ॥१५०॥

पीलुफलानां रसस्य द्रोणं वस्त्रपूतसर्पिर्भांडे न्यस्तं मदादिभिर्द्विपलप्रमाणैः पाठादिभिश्च पालिकैर्युंजीत । मदा धातकी । मधुफला द्राक्षा । माद्री रेणुका । विदुलो वेतसः । शार्दूलविक्रीडितम् । तथा गुडपलशतेन योजितं

निवाते धृतं पक्षमात्रादनंतरं प्रपिबन्नर इदमर्शांसि गुल्मं च शमयति । द्रागग्निबलं च प्रकृष्टं विधत्ते । पुष्पिताग्रा ।

एकैकशो दशपले दशमूलकुंभपाठाद्वयार्कघुणवल्लभकट्फलानाम् ।
दग्धे शृतेनु कलशेन जलेन पक्के पादस्थिते गुडतुलां पलपंचकं च १९१
दद्यात्प्रत्येकं व्योषचव्याभयानाम् वन्हेर्मुष्टी द्वे यवक्षारतश्च ।
दर्वीमालिपन् हंति लीढो गुडोयम् गुल्मप्लीहार्शःकुष्टमेहाग्निसादान्॥

दशमूलादीनां प्रत्येकं दशपले दग्धे जलद्रोणेन शृते जले पक्के पादशेषे चास्मिन् गुडतुलां व्योषादीनां च प्रत्येकं पलपंचकं दद्यात् । चित्रकस्य पलद्वयं । यवक्षारस्य च पलद्वयं दद्यात् । दर्वीमालिपन् दर्वीलेपी सन्नयंगुडो लीढो भक्षितो गुल्मादीन् पराकरोति । वसंततिलकं वैश्वदेवीयवृत्तम् ।

तोयद्रोणे चित्रकमूलतुलार्धम् साध्यं यावत्पादजलस्थमप्येदम् ।
अष्टौ दत्त्वा जीर्णगुडस्य पलानि क्काथ्यंभूयः सांद्रतया सममेतत् १९३
त्रिकटुकमिसिपथ्याकुष्टमुस्तावरांग
कृमिरिपुदहनैलाचूर्णकीर्णोवलेहः ।
जयति गुदजकुष्टप्लीहगुल्मोदराणि
प्रबलयति हुताशं शश्वदभ्यस्यमानः ॥ १९४ ॥

तोयस्य द्रोणे चित्रकमूलस्य तुलार्धं साध्यं यावदष्टांशशेषमिदं स्यात् । ततः पुराणगुडपलान्यष्टौ दत्त्वा पुनरपि क्काथ्यं यावत्सांद्रत्वं गतं गौडयौभद्राम्लैवेदवसुचविरामः । त्रिकटुकादिचूर्णयुक्तोयं लेहो नित्यमभ्यस्यमानो दारुणकुष्टादीनि जयति । अग्निं च प्रकृष्टं कुरुते । मालिनीवृत्तम् ।

गुडव्योषवराविल्लतिलारुष्करचित्रकैः ।
अर्शांसि हंति गुटिका त्वग्विकारं च शीलिता ॥१९५॥

गुडादिभिर्गुलिका कृता अभ्यस्ता दुर्नामानि हंति त्वग्विकारं वा ।

मृल्लिप्तं सौरणं कंदं पक्काग्नौ पुटपाकवत् ।
अद्यात्सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ १५६ ॥

सौरणं कंदं मृदा लिप्तमग्नौ पुटपाकवत् पक्कं तैललवणान्वितमश्नीयाद् दुर्नामोपशमाय ।

मरिचपिप्पलिनागरचित्रकान् क्रमविवर्धितभागसमाहृतान् ।
शिखिचतुर्गुणसूरणयोजितान् कुरु गुडेन गुडान् गुदजच्छिदः ॥१५७

मरिचादीनि क्रमवर्धितभागानि चित्रकचतुर्गुणसूरणयोजितानि गुडेन गुदांकुरच्छिदः । द्रुतविलंबितं ।

चूर्णीकृताः षोडशसूरणस्य भागास्ततोर्धेनचचित्रकस्य ।
महौषधाद्द्वौ मरिचस्य चैको गुडेन दुर्नामजयाय पिंडी १५८

सूक्ष्मरजीकृताः सूरणभागाः षोडश चित्रकभागा अष्टौ नागरस्य द्वौ मरिचस्य चैको गुडेनैषां पिंडी कृता दुर्नामजयाय स्यात् । उपजातिवृत्तं ।

पथ्यानागरकृष्णांकरंजवेल्लाग्निभिः सितातुल्यैः ।
वडवामुखइव जरयति बहुगुर्वपि भोजनं चूर्णम् ॥१५९॥

पथ्यादिभिः सितातुल्यैश्चूर्णैर्बहुगुरु च भोजनं वडवामुख इव जरयति । आर्यायाः पूर्वार्धे यथोक्तमात्रादतो मया लक्ष्मीगीर्ति विधिविदो वदंति संवीक्ष्य तदितरत्रापि ।

कलिंगलांगलीकृष्णावन्ह्यपामार्गतंडुलैः ।
भूनिंबसैंधवगुडैर्गुडा गुदजनाशनाः ॥ १६० ॥

कलिंगकादिभिर्गुडा वटिका अर्शोघ्ना ।

लवणोत्तमवन्हिकलिंगयवांश्चिरबिल्वमहापिचुमंदयुतान् ।
पिब सप्तदिनं मथितालुडितान् यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुहान् १६१

सैंधवादीनि तक्रलोडितानि पिबन्नर्शांसि जिघांससि । अथत्रोटकमधिसकारचितं ।

> शुष्केषु भल्लातकमग्र्यमुक्तं भैषज्यमार्द्रेषु तु वत्सकत्वक् ।
> सर्वेषु सर्वर्तुषु कालशेयमर्शःसु बल्यं च मलापहं च॥१६२॥

शुष्केष्वप्यर्शःसु भल्लातकं भैषज्यं समग्र्यं प्रधानमुदितम् । आर्द्रेषु पुनरर्शस्सु कुटजत्वग्भैषज्यमग्र्यं कथितम् । सर्वेष्वर्शःसु शुष्केष्वार्द्रेषु च सर्वकालं सर्वर्तुषु कालशेयं मथितमग्र्यं बल्यं बलावहं मलापहं दोषापहं च । इंद्रवज्रावृत्तम् ।

> भित्त्वाविबंधाननुलोमनाय यन्मारुतस्याग्निबलाय यच्च ।
> तदन्नपानौषधमर्शसेन सेव्यं विवर्ज्यं विपरीतमस्मात्॥१६३

विबंधानस्त्यानकफादिरूपान् भित्त्वा यदन्नपानौषधमासेवितं मारुतस्यानुलोमनाय स्ववर्त्मप्रवर्त्तनाय तथा यच्चाग्निबलायाग्निवर्धनाय संपद्यते तदेवान्नपानौषधं दुर्नामवता सेव्यं । अस्माद्यथोक्ताद्विपरीतं यदन्नपानौषधं मारुतस्य विबंधकरमग्निसाधनं च तत्तेन विवर्ज्यं न सेव्यं । उपजातिवृत्तम् ।

> अर्शोतिसारग्रहणीविकाराः प्रायेण चान्योन्यनिदानभूताः ।
> सन्नेऽनले संति न संति दीप्ते रक्षेदतस्तेषु विशेषतोग्निम्॥१६४

अर्शोतिसारग्रहण्योऽन्योन्यनिदानभूताः परस्परं हेतुभूता बाहुल्येनानले च सन्न एते रोगा भवंति । दीप्ते त्वग्नौ न संति । यतस्ततोऽस्मात्कारणात्तेषु विशेषेणाग्निं रक्षेदिति । इंद्रवज्रावृत्तं ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्याया मर्शचिकित्सितं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरमतिसारचिकित्सितं प्रारभ्यते । अर्शोतिसारयोः परस्परं निदानभूतत्वेन चिकित्सासामान्यात् । अत आह ।

अथातोऽतीसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

अतीसारो हि भूयिष्ठं भवत्यामशयान्वयः ।
हत्वाग्निं वातजेप्यस्मात्प्राक् तस्मिल्लंघनं हितम् ॥ १ ॥

हि यस्माद्बाहुल्येनाग्निं हत्वा मंदीकृत्यामाशयान्वयो भवत्यतीसारः । अस्मात्कारणादस्मिन्नतीसाराख्ये व्याधौ वातजेऽपि पूर्वं लंघनं हितम् । आमाशयान्वयो जन्मभूरुत्पत्तिर्यस्य स आमाशयान्वयः । अपि शब्दात्कदाचित्कफादिजे सुतरां लंघनं हितमिति द्योतयति । लंघनशब्देन चोपवास एवेह गृह्यते । शोधनादीनां लंघनानामवस्थावशादुच्यमानत्वाद्भूयिष्ठग्रहणेन क्वचिद्भयजादावतीसारे व्यभिचारे नासावामाशयान्वयः । प्राग्ग्रहणेन नोत्तरकाले लंघनं हितम् । तदा हि रोगस्वभावाद्धातुक्षयोऽवश्यं भावि लंघनमपि धातुक्षयहेतुः । अतस्तत्र युक्तम् ।

शूलानाहप्रसेकार्त्तं वामयेदतिसारिणम् ।

शूलादिभिरार्त्तमतिसारिणं वामयेत्तत्र प्राग् लंघनं हितम् । वमनं चैतत्सामान्यं पित्तजातिष्वप्येवं रूपेषु चिकित्सितं बोध्यं न केवलं वातजे ।

दोषाः संनिचिता ये च विदग्धाहारमूर्छिताः ॥ २ ॥
अतिसाराय कल्प्यंते तेषूपेक्षैव भेषजम् ।
भृशोत्क्लेशप्रवृत्तेषु स्वयमेव चलात्मसु ॥ ३ ॥

ये च दोषाः सन्निचिता अतिशयेन वृद्धिं गतास्तथाविदग्धेन पक्वापक्वरूपेणाहारेण मूर्छिता एकतां प्राप्ता अतीसाराय कल्प्यंते संपद्यंते । तेषु तथोत्क्लेशनमुत्क्लेशाख्यविकारकरणं प्रत्युन्मुखताबीजस्यांकुरोत्पत्तावुच्छूनावस्थैवातिशयेनोत्क्लेशो भृशोत्क्लेशस्तेन प्रवृत्तातिसारकरणं प्रतिसमुद्यता-

स्तेषु तथा स्वयमेव यत्नं विना चलात्मसु चलस्वभावेषु तेषु तथाभूतेषु दोषेषूपेक्षापथ्याशित्वं सम्यक् प्रवर्त्तनमेव भेषजं। नतुपाचनादिकमित्यर्थः। संग्रहणौषधं कुटजत्वगादिकं व्याधिप्रतिपक्षभूतं कस्मादत्र न प्रयुज्यते। अपि चाग्र्यसंग्रहे पठिष्यति। कुटजोतिसार इति। तस्मादत्र संग्राह्यौषधं दातुमुचितमिति यो मन्यते तं प्रत्याह।

प्रयोज्यं नतु संग्राहिपूर्वमामातिसारिणि।

संग्रहणं भेषजं पूर्वमामातिसारिणि पुरुषे न योज्यं। तु शब्दोवधारणार्थः। अत्रपूर्वग्रहणं पश्चादिषदामातिसारिणि दीयमानं युज्यत एवेति द्योतयति। सामे दोषेतिसारकारिणि प्रथममपि भेदनं चौषधं दातुं विशिष्टायामवस्थायां समानकार्यमपि कदाचिदतिसारिणो गुणाय संपद्यते नातिसारप्रतिपक्षभूतमपि च संग्रहणमौषधमितिकृत्वा।

अपि चाध्मानगुरुता शूलस्तैमित्यकारिणि॥ ४॥
प्राणदा प्राणदा दोषे विबद्धे संप्रवर्तिनी॥

विबद्धेऽल्पाल्पं कृत्वा प्रवर्तमाने दोषेऽत एव विबंधत्वादाध्मानादिकारिणि तथा भूतेस्मिन्दोषे संग्रहणमपथ्यमपि प्राणदा हरीतकी। प्राणान् ददातीति प्राणदा भवतीति। एवं बहुदोषाणामातिसारिणां प्रायेणैष उपक्रमो बोध्यः। मध्यदोषाल्पदोषयोस्त्वाह।

पिबेत्प्रक्कथितांस्तोये मध्यदोषो विशोषयन्॥ ५॥
भूतीकपिप्पलीशुंठीवचाधान्यहरीतकीः।
अथवा बिल्वधनिकामुस्तानागरवालकम्॥ ६॥
बिडपाठावचापथ्याक्रिमिजिन्नागराणि वा।
शुंठीघनवचामाद्रीबिल्ववत्सकहिंगु वा॥ ७॥

मध्यदोषोऽतिसारी भूतिकादीन् पिबेत्। किंभूतांस्तांस्तोये प्रक्कथितान्। ननु क्कथिता इत्येतावदेवास्तु किं प्रशब्देन। ब्रूमः। प्रकर्षेण क्कथिताः प्रमथ्यारूपेण शृताः प्रक्कथिता इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थं प्रशब्दोऽकारि। प्रम-

थ्यायाश्च तंत्रांतरे लक्षणमुक्तं । यथा । शृतः कषायो निर्यूहः क्वाथो यूषो कृतश्च सः । कृतयूषः प्रमथ्या च द्रव्यात्कल्कीकृताच्छृत इति । तदेवं द्रव्यं कल्कीकृत्य पिष्ट्वा यत्क्रियते स कृतयूषो भण्यते । स एव च प्रमथ्या शब्दवाच्यः । तस्मान्मध्यदोषोऽसारी भूतिकादीनि पिष्ट्वा प्रकर्षेण क्वाथयित्वा प्रमथ्यारूपेण पिबेदित्यत्रतिष्ठते । मुनिनाप्युक्तं । प्रमथ्यामध्यदोषेभ्यो दद्यादीपनपाचनमिति । किं कुर्वन् पिबेत् । विशोषयन् लंघयन् । प्रकृतत्वादात्मानमेव । अथवा बिल्वधातक्यादीनि पिबेत् । अथवा बिडादीनि शुंठ्यादीनि वा पिबेत् ।

शस्यते त्वल्पदोषाणामुपवासोतिसारिणाम् ।

अल्पं दोषाणामतिसारिणामुपवासः शस्यते । तु शब्दोवधारणार्थः । अत्रोपवास एवाल्पदोषाणां शस्यते न बहुदोषमध्यदोषोक्तोऽपर उपक्रमः सन् तथा तेषां शस्यत इति । सर्वमतिसारिणं दोषदेशाद्यनुरोधेन कदाचिल्लंघयेत् ।

वचाप्रतिविषाभ्यां वा मुस्तापर्पटकेन वा ॥ ८ ॥
ह्रीबेरनागराभ्यां वा विपक्वं पाययेज्जलम् ।

तृषि संजातायां दोषदेशाद्यनुरोधेन कदाचिद्वचाप्रतिविषाभ्यां विपक्वं जलं पाययेत्कदाचिन्मुस्तापर्पटकेन कदाचिद्वालकनागराभ्यां पाययेदिति । अत्र कर्त्रभिप्रायेक्रियेतिपरस्मैपदमन्यथानापादस्याद्येत्यादिना परस्मैपदनिषेधः स्यात् ।

युक्तेऽन्नकाले क्षुत्क्षामं लघ्वन्नं प्रतिभोजयेत् ॥ ९ ॥
तथा स शीघ्रं प्राप्नोति रुचिमग्निबलं बलम् ।

युक्तेऽन्नकाले क्षुत्क्षाममतिसारिणं लघ्वन्नं प्रतिभोजयेत् । तथा शीघ्रं प्राप्नोति रुचिमग्निबलं बलं । नापरव्याध्यार्त्तमिव लंघनोचितं सम्यग्लंघनादनंतरमेव भोजयेत् । अपि तु सम्यग्लंघितलक्षणोत्पन्नमप्यतिसारिणं किंचित्कालमतीक्षणं कृत्वा भोजयेदिति क्षामशब्देन द्योतयति । अल्प

लघ्वन्नं लघ्वन्नं प्रतिसुप्रतिनामात्रार्थे इतिसमासोऽव्ययीभावः । एवं क्रियमाणः सोतिसारी द्रागेव रुचिं प्राप्नोति तथा वन्हिबलं देहबलं । एवं च भुंजानस्य पानमुपदिश्यते ।

तक्रेणावंतिसोमेन यवाग्वा तर्पणेन वा ॥ १० ॥
सुरया मधुना चाथ यथा सात्म्यमुपाचरेत् ।

कदाचित्तक्रेण कदाचित्कांजिकेन कदाचित्पेयया कदाचित्तर्प्पणेन कदाचित्सुरया कदाचिन्माद्वीकेणेति यथा सात्म्यमुपाचरेत् ।

भोज्यानि कल्पयेदूर्ध्वं ग्राहिदीपनपाचनैः ॥ ११ ॥
बालबिल्वशठीधान्याहिंगुवृक्षाम्लदाडिमैः ।
पलाशहपुषाजाजीयवानिबिडसैंधवैः ॥ १२ ॥
लघुना पंचमूलेन पंचकोलेन पाठया ।

अस्मात्क्रमादूर्ध्वमनंतरं भोज्यानि भोक्तव्यानि कल्पयेदतिसारिणे । ग्राहिदीपनपाचनैरेव संग्रहणानि दीपनानि पाचनानि च यानि द्रव्याणि तानि सर्वाण्यतिसारिणे पथ्यानीति ।एवं संक्षेपेण सामान्येन चिकित्सितमुक्तं। तदेव दिङ्मात्रं दर्शयति । बालेत्यादि बालबिल्वादिभिर्भोज्यानि कल्पयेत्।

शालिपर्णीबलाबिल्वैः पृष्टिपर्ण्या च साधिता ॥ १३ ॥
दाडिमाम्ला हिता पेया कफपित्ते समुल्बणे ।
अभयापिप्पलीमूलबिल्वैर्वातानुलोमनी ॥ १४ ॥

शालिपर्ण्यादिभिः साधिता दाडिमाम्ला पेया कफपित्ताधिके हिता । अभयादिभिः पेया वातानुलोमनी ।

विबद्धं दोषबहुलो दीप्ताग्निर्योऽतिसार्यते ।
कृष्णाविडंगात्रिफलाकषायैस्तं विरेचयेत् ॥ १५ ॥
पेयां युंज्याद्विरिक्तस्य वातघ्नैर्दीपनैः कृताम् ।

यो बहुदोषो विबद्धमल्पाल्पं कृत्वा अतिसार्यते । स कृष्णादिकषायै-

विरेचयेत् । विरक्तस्य च तस्य सतः पेयां वातघ्नैर्दीपनैश्च द्रव्यैः कृतां युंज्यात् ।

आमे परिणते यस्तु दीप्तेऽग्नावुपवेश्यते ॥ १६ ॥
सफेनपिच्छं सरुजं सविबंधं पुनः पुनः ।
अल्पाल्पमल्पं समलं निर्विड्वा सप्रवाहिकम् ॥ १७ ॥
दधितैलघृतक्षीरैः सशुंठीं सगुडां पिबेत् ।
स्विन्नानि गुडतैलेन भक्षयेद्बदराणि वा ॥ १८ ॥
गाढविड्विहितैः शाकैर्बहुस्नेहैस्तथा रसैः ।
क्षुधितं भोजयेदेनं दधिदाडिमसाधितैः ॥ १९ ॥
शाल्योदनं तिलैर्माषैर्मुद्गैर्वा साधु साधितम् ।
शठ्यामूलकपोतायाः पाठायाः स्वास्तिकस्य वा॥२०॥
सुषायवानीकर्कारुक्षीरिणीचिर्भटस्य वा ।
उपोदकाया जीवंत्या वाकुच्या वास्तुकस्य वा ॥२१॥
सुवर्चलायाश्चुंचोर्वा लोणिकाया रसैरपि ।
कूर्मवर्तकलोपाकशिखितित्तिरिकौकुटैः ॥ २२ ॥

योतिसार्यामे परिणते दीप्तेऽग्नौ सत्युपवेश्यते स फेन पिच्छं तथा सरुजं तथा सविबंधं पुनः पुनस्तथा अल्पमल्पं तथाल्पपुरीषं निर्विड्वापुरीषरहितम् । तथा सप्रवाहिकं निस्तारिकासहितं श्रुते रक्ते पुरीषे च वायुना विड्विवर्जितं प्राहिकेति विख्यातं यत् फेनाभं प्रवर्त्तत इति प्रवाहिकालक्षणम् । य एवंविधोतिसारी स दधितैलघृतक्षीरैः समुदितैः शुंठीं सगुडां पिबेत् । अथवा स्विन्नानि बदराणि गुडतैलेनाश्नीयात् । एवं दोषादिवशाच्छुंठीं पाययित्वा कदाचित् पूर्वोक्तानि बदराणि भक्षयित्वानंतरं क्षुधितमतिसंजातबुभुक्षमेनमतिसारिणं गाढविड्विहितैर्वास्तुकादिभिः शाकैस्तथामांसरसैर्बहुस्नेहैर्दधिदाडिमसंस्कृतैः शाल्योदनं भोजयेत् । अथवा तिलैर्माषैर्मुद्गैर्वा साधु शोभनं कृत्वा साधितं शाल्योदनं भोजयेत् । मूलकपोता लघुमूलं

तोतिकासंज्ञं देशांतरे प्रसिद्धं कुरुक्षेत्रादौ देशे। अत्र भाष्यं कियदित्युक्तम्।

बिल्वमुस्ताक्षिभैषज्यधातकीपुष्पनागरैः ।
पक्वातिसारजित्तक्रे यवागूर्दाधिकी तथा ॥ २३ ॥
कपित्थकच्छुराफंजीयूथिकावटशैलुजैः ।
दाडिमीशणकार्पासीशाल्मलीमोचपल्लवैः ॥ २४ ॥

बिल्वादिभिस्तक्रे सिद्धा यवागूः पक्वातिसारजित्। दाधिकीकपित्थादिजैः पल्लवैर्दाडिमादीनां पल्लवैर्दाधिकी यवागूस्तथा पक्वातिसारजित्।

कल्को बिल्वशलाटूनां तिलकल्कश्च तत्समः ।
दध्नः सरोऽम्लः सस्नेहः खलो हंति प्रवाहिकाम् ॥ २५ ॥

तथा बिल्वः शलाटूनां स्तोककालजातानां लघुनां बिल्वानां कल्कस्तथा तिलकल्कस्तत्समो बिल्वशलाटुसमस्तथा दध्नः सरोऽम्लो न मधुरः सस्नेहो देशाद्यनुरोधाद् घृतादिना स्नेहेन यथायथं युक्तोयं खलः सिद्धः प्रवाहिकां हंति ।

मरिचं धनिकाजाजीतित्तिडीकशठीबिडम् ।
दाडिमं धातकीपाठात्रिफलापंचकोलकम् ॥ २६ ॥
यावशूकं कपित्थाम्रजंबुमध्यं सदीप्यकम् ।
पिष्टैः षड्गुणबिल्वैस्तैर्दधिमुद्गरसे गुडे ॥ २७ ॥
स्नेहे च यमके सिद्धः खलोयमपराजितः ।
दीपनः पाचनो ग्राही रुच्यो बिंबिशिनाशनः ॥ २८ ॥

मरिचादिभिः पिष्टैः षड्गुणं बिल्वं बिल्वमज्जा येषां मरिचादीनां तैः।सिद्धः।तथा रसपक्वश्च दधि तथा मुद्गरसे गुडे तथा यमके च स्नेहे खलोयमपराजितो नामदीपनादिगुणः। बिंबिशिनाशनः प्रवाहिकाघ्नः।

कोलानां बालबिल्वानां कल्कैः शालियवस्य च ।
मुद्गमाषतिलानां च धान्ययूषं प्रकल्पयेत् ॥ २९ ॥

ऐकध्यं यमके भृष्टं दधिदाडिमसारिकम् ।
वर्चःक्षये शुष्कमुखं शाल्यन्नं तेन भोजयेत् ॥ ३० ॥
दध्नः सरं वा यमके भृष्टं सगुडनागरम् ।
सुरां वा यमके भृष्टां व्यंजनार्थं प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥
फलाम्लं यमके भृष्टं यूषं गृंजनकस्य वा ।
भृष्टान्वा यमके सक्तून् खादेद्व्योषावचूर्णितान् ॥ ३२ ॥
माषान् सुसिद्धांस्तद्वद्वा घृतमंडोपसेवनान् ।
रसं सुसिद्धं पूतं वा छागमेषांतराधिजम् ॥ ३३ ॥
पचेद्दाडिमसाराम्लं सधान्यस्नेहनागरम् ।
रक्तशाल्योदनं तेन भुंजानः प्रपिबंश्च तम् ॥ ३४ ॥
वर्चःक्षयकृतैराशु विकारैः परिमुच्यते ।

कोलादीनां कल्कैः शालेर्यवस्य च कल्कैर्मुद्गादीनां च कल्कैरैकध्यं व्यतिमिश्रं धान्ययूषं प्रकल्पयेत् । किं भूतं । यमके भृष्टं तथा दधिदाडिमसारिकं । अम्लं दाडिमसारं दाडिमसारो विद्यते यस्मिन्निति दधिदाडिमसारकम् । वर्चःक्षये पुरीषक्षये सति शुष्कमुखं मुखशोषोपद्रवान्वितमतिसारिणं तेन यूषेण शाल्यन्नं भोजयेत् । शालिग्रहणेन रक्तशाल्यादीनां ग्रहणम् । अथवा दध्नः सरं यमके पक्कं गुडनागरसहितं व्यंजनार्थं प्रकल्पयेत् । अथवा यमके भृष्टां सुरां व्यंजनार्थं प्रकल्पयेत् । अथवा गृंजनकस्य हरीतकविशेषस्य यूषं फलैर्दाडिमादिभिरम्लैरम्लमम्लीकृतं व्यंजनार्थं प्रकल्पयेत् । यमके स्नेहद्वये वा सक्तून् भृष्टान् व्योषावचूर्णितान् भक्षयेत् । तथैव माषान् सुस्विन्नान् घृतमंडोपसेवनान् खादेत् । अथवा छागमेषयोरंतराधिजं रसं सुसिद्धपूतं शोभनं कृत्वा पूर्वं सिद्धं पश्चात्पूतं निर्मलीकृतं तथा दाडिमसारेणाम्लं धान्यकस्नेहं शुंठीयुतं व्यंजनार्थं पचेत् । तेन रसेन रक्तशाल्यन्नं भुंजानस्तमेव मांसरसं पिबन् वर्चःक्षयकृतैर्विकारैः पुरीषे वायुरंत्राणीत्यादिभिः सूत्रस्थानोदितैर्मुच्यते । प्रवाहिका वर्चःक्षये सति स्यात् । तस्मात्तयापि मुच्यते ।

बालबिल्वं गुडं तैलं पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ ३५ ॥
लिह्याद्वाते प्रतिहते सशूलः सप्रवाहिकः ।

वाते प्रतिहते प्रवाहिकाशूलवान् बालबिल्वादिकं लिह्यात् ।

वल्कलं शावरं पुष्पं धातुक्या बदरीदलम् ॥ ३६ ॥
पिबेद्दधिसरक्षौद्रकपित्थस्वरसाप्लुतम् ।

रोध्रत्वक् धातुकीपुष्पं बदरीपत्रमेतद्दधिसरादिभिराप्लुतमालोडितं पिबेत्।

विबद्धवातवर्चास्तु बहुशूलप्रवाहिकः ॥ ३७ ॥
सरक्तपिच्छस्तृष्णार्तः क्षीरसौहित्यमर्हति ।
यमकस्योपरि क्षीरं धारोष्णं वा प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥
शृतमेरंडमूलेन बालबिल्वेन वा पुनः ।

विबद्धे वातवर्चसी यस्य तथा प्रभूते शूलप्रवाहिके यस्य तथा सहरक्तेन पिच्छया च यो वर्तते तथा तृष्णाया आर्त एवंविधो नरः क्षीरसौहित्यं दुग्धतृप्तिमर्हति । अथवा यमकं पीत्वाऽनु धारोष्णं क्षीरं प्रयोजयेत् । एरंडमूलेन वा बालबिल्वेन वा शृतं क्षीरं प्रयोजयेत् ।

पयस्युत्क्वाथ्य मुस्तानां विंशतिस्त्रिगुणेंऽभसि ॥ ३९ ॥
क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्यादामं सवेदनम् ।

क्षीरे त्रिगुणेंऽभसि मुस्ताविंशतिं प्रक्वाथ्य क्षीरावशिष्टं पीतमामं सरुजं हन्यात् । अत्र च विंशतिभिर्मुस्तैः प्रायेण पलं भवति । सामान्यकल्पनया च मुस्तापलं षोडशभिर्द्रवपलैरुत्क्वाथ्य चत्वारिपलानि चतुर्भागावशेषितया कार्याणि । तदेवं क्षीरपलानि चत्वारि पानीयपलानि द्वादश । मुस्ताविंशति दत्त्वा क्षीरावशिष्टपेयमित्ययमत्र क्रमो वेद्यः ।

पिप्पल्या पिबतः सूक्ष्मं रजोमरिचजन्म वा ॥ ४० ॥
चिरकालानुषक्तापि नश्यत्याशु प्रवाहिका ।

पिप्पल्याः सूक्ष्मं चूर्णं जलेन पिबतो मरिचस्य वा सूक्ष्मं चूर्णं जलेन पिबतो बहुकालानुषक्तापि प्रवाहिका नश्यति ।

निरामरूपं शूलार्त्तं लंघनाद्यैश्च कर्षितम् ॥ ४१ ॥
रूक्षकोष्टमपेक्ष्याग्निं सक्षारं पाययेद् घृतम् ।

निरामरूप तथा शूलेन पीडितं लंघनाद्यैः कर्षितं तथा रूक्षकोष्टं वन्हिमपेक्ष्य क्षारसहितं घृतं पाययेत् ।

सिद्धं दधिसुरामंडे दशमूलस्य चांभसि ॥ ४२ ॥
सिंधूत्थं पंचकोलाभ्यां तैलं सद्योर्तिनाशनम् ।

दधिसुरामंडे दशमूलक्काथे वा सैंधवं पंचकोलकल्केन तैलं सिद्धं सद्योरुजापहं ।

षड्भिः शुंठ्याः पलैर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां ग्रंथ्यग्निसैंधवात्॥४३
तैलप्रस्थं पचेद्दध्ना निःसारकरुजापहम् ।

शुंठ्याः पलैः षड्भिः पिप्पलीमूलपलद्वयेन चित्रकपलद्वयेन सैंधवपलद्वयेन च तैलप्रस्थं दधा पचेन्निःसारकरुजापहम् ।

एकतो मांसदुग्धाज्यं पुरीषग्रहशूलजित् ॥ ४४ ॥
पानानुवासनाभ्यंगप्रयुक्तं तैलमेकतः ।
तद्धि वातजितामग्र्यं शूलं च विगुणोनिलः ॥ ४५ ॥

एकत एकस्मिन् पुरीषग्रहशूलजित्वपक्षे मांसदुग्धाज्यं त्रयमेतत्प्रयुक्तम् । पुरीषग्रहशूलजित् । एकत एकस्मिन् शूलजित्वपक्षे पानानुवासनाभ्यंगैः प्रयुक्तंतैलं पुरीषग्रहशूलजित् संपद्यत इति वाक्यशेषः। कथमेवमित्याह । तदित्यादि । तत्तैलं यस्मात्सर्वेषां वातजितामग्र्यं प्रधानं । शूलं च विगुणोनिलःप्रकुपितः पवनो नापरः कश्चित् । शूलानिलयोः कार्यकारणभावातिरेके सत्यपि शूलस्य वातकार्यस्य वातप्रकोपे सत्यविनाभावित्वं सूचयितुं

शूलं च विगुणोनिल इत्येवमुक्तम् । कुपितश्चेद्वायुरुत्पन्नमेव शूलमित्यर्थः । वायोर्वैगुण्ये कोपधातुक्षय एवात्र हेतुरत एवाह ।

> धात्वंतरोपमर्दाद्धि चलो व्यापी स्वधामगः ।
> तैलं मंदानलस्यापि युक्त्या शर्मकरं परम् ।
> वाय्वाशये सतैले हि विबिसी नावतिष्ठते ॥ ४६ ॥

वायुमपेक्ष्यान्ये पित्तश्लेष्मादयो धात्वंतरास्तेषामुपमर्दोन्यभावस्तेन उद्धतश्चलो वाय्वाख्यः सव्यापी सकलशरीरव्यापनशीलोपि स्वधामगः पक्काशयस्थस्तत्राधिकेन तस्य वृत्तेः । अस्यामवस्थायामस्यातिसारिणस्तैलं मंदानलस्यापि युक्त्या योगविशेषेण परमतिशयेन शर्मकरं रोगस्य दुःखहेतोः शमनात् । अपिशब्दात्किमुदीप्ताग्नेरतिसारिणो न सुखकरं भवति । तत्रैव हेतुमाह । वाय्वाशये पक्काशयाख्ये सतैले विबिसी प्रवाहिका नावतिष्ठते न स्थितिं प्राप्नोति ।

> क्षीणे मले स्वायतनच्युतेषु दोषांतरेष्वीरण एकवीरे ।
> कोनिष्टनन्प्राणितिकोष्टशूली नांतर्बहिस्तैलपरो यदि स्यात्॥ ४७॥

मले पुरीषाख्ये क्षीणे तथा दोषांतरेषु वातविवर्जितेषु पित्तकफादिष्वा-यतनच्युतेषु स्वाधारभ्रष्टेषु । व्यक्त्यपेक्षया बहुवचनं । ईरणे वायावेकवीरणे एकनायके शेषाणां स्वस्थानभ्रष्टत्वात्कोतिसारी निष्टनन्प्रवाहिकां कुर्वन् प्राणिति न कश्चिज्जीवति । यदि नांतर्बहिरुभयत्र पानानुवासनाभ्यंगैस्तैल-परोतिशयेन तैलसेवी न स्यात् । आक्रंदनपूर्वं सशूलमुपवेशनं निष्टननमु-च्यते । इंद्रवज्रा वृत्तं ।

> गुदरुक्भ्रंशयोर्युंज्यात्सक्षीरं साधितं हविः ।
> रसे कोलाम्लचांगेर्योर्दधि पिष्टे च नागरे ॥ ४८ ॥

गुदरुजि गुदभ्रंशे च घृतं सक्षीरं कोलादिरसे दधि नागरे च कल्कितैः पक्कं युंज्यात् । अत्र च क्षीरं सर्पिः प्रमाणं घृतात्कोलादि रसादिकचतुर्गु-णं शुंठीतश्चतुर्गुणं घृतमिति पाकक्रमः ।

तैरेव चाम्लैः संयोज्य सिद्धं सुश्लक्ष्णकल्कितैः ।
धान्योषणविडाजाजीपांचकोलकदाडिमैः ॥ ४९ ॥

तैरेव पूर्वोक्तैः कोलादिभिरम्लैः संयोज्य सूक्ष्मरजीकृतैश्च धान्यकादिभिः सिद्धं घृतं पूर्वगुणं ।

योजयेत्स्नेहबस्तिं वा दशमूलेन साधितम् ।
शठीशताह्वाकुष्ठैर्वा वचया चित्रकेण वा ॥ ५० ॥

गुदशूली च दशमूलेन साधितं हविर्घृतं स्नेहबस्तिं च योजयेत् । शठ्यादिभिर्वा मूलेन साधितं चित्रकेण वा साधितं स्नेहं योजयेत् तच्च पूर्वगुणं ।

प्रवाहणे गुदभ्रंशे मूत्राघाते कटिग्रहे ।
मधुराम्लैः शृतं तैलं घृतं वाप्यनुवासनम् ॥ ५१ ॥

प्रवाहणादिषु मधुराम्लैः शृतं तैलं घृतं वा अनुवासनं योजयेत् ।

प्रवेशयेद्गुदं ध्वस्तमभ्यक्तं स्वेदितं मृदु ।
कुर्याच्च गोःफणाबंधं मध्यच्छिद्रेण चर्मणा ॥ ५२ ॥

गुदं ध्वस्तं सदभ्यक्तं स्वेदितं च मृदुकृत्वांतः प्रवेशयेत् । गोःफणाबंधं चर्मणा मध्यच्छिद्रवता कुर्यात् ।

पंचमूलस्य महतः क्वाथं क्षीरे विपाचयेत् ।
उंदुरुं चांत्ररहितं तेन वातघ्नकल्कवत् ॥ ५३ ॥
तैलं पचेद्गुदभ्रंशं पानाभ्यंगेन तज्जयेत् ।

महतः पंचमूलस्य बिल्वादेः क्वाथं तैलसमं कृत्वा क्षीरे विपाचयेत् । उंदुरुं चांत्ररहितं तस्मिन्नेव क्षीरे विपाचयेत् । तेनैव क्षीरेण तैलं पचेत् । किंभूतं वातघ्नकल्कवत् । वातघ्नानां रास्नैरंडादीनां कल्कः स यस्यास्ति वातघ्नकल्कवत् । उंदरोरत्र रास्नादिघृतानुसारेण प्रमाणं निरूप्य कार्यं । तत्रैवं संपद्यते । तुल्यार्धमाजमांसस्येति । एवं मायूरादिष्वपि घृतेषु मयूरादीनां

प्रमाणं चिंत्यं तेन तैलं पचेदिति वचनाच्च क्षीरं तैलाच्चतुर्गुणं कार्यं । अत्र द्रवस्यापरस्याभावात्तैलाच्च द्रवं चतुर्गुणं कार्यमिति पाकक्रमः। तस्मान्नान्यस्नेहवदत्र क्षीरं ग्राह्यं । अन्यत्र ह्येवमधीतं । द्रव्याच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्क्काथश्चतुर्गुणः क्षीरं स्नेहसममिति । बहुक्षीरत्वेन वातकार्यस्य गुदभ्रंशाख्यस्य शीघ्रं शमं करोति । चतुर्गुणमेवात्र क्षीरं न्याय्यं ।

पैत्ते तु सामे तीक्ष्णोष्णवर्जं प्रागिव लंघनम् ॥ ९४ ॥

पैत्ते त्वतीसारे सामे प्रागिव यथा वातातिसारे पूर्वं लंघनं शरीरलाघवं कर्तुं यत्कर्म द्रव्यं वा निर्दिष्टं तत्सर्वं तीक्ष्णोष्णवर्ज्यं यल्लंघनं शरीरलाघवकरं पेयादिकमस्मिन् कार्यमिति शेषः ।

तृड्वान् पिबेत् षडंगांबु सभूनिंबंससारिवम् ।
पेयादि क्षुधितस्यान्नमग्निसंधुक्षणं हितम् ॥ ९५ ॥
बृहत्यादिगणाभीरुद्विबलाशूर्पपर्णिभिः ।

सपित्तातिसारी तृड्वान् षडंगांबु ज्वरचिकित्सितोक्तं भूनिंबसारिवाभ्यां सहितं पिबेदर्धमष्टांगजलं तेन पेयमित्येवं तिष्ठते । क्षुधितस्यातिशयेन बुभुक्षितस्य पेयाद्यन्नमग्निसंधुक्षणं हितम् । बृहत्यादिना गणेनाभीरुणा तथा बलाद्वयेन शूर्पपर्णीद्वयेन च साधितम् ।

पाययेदनुबंधे तु सक्षौद्रं तंडुलांभसा ॥ ९६ ॥
पाठा वत्सकबीजत्वग्दार्वी ग्रंथिकशुंठि वा ।
वत्सकस्य फलं पिष्टं सवल्कं सघुणप्रियम् ॥ ९७ ॥
क्काथं चातिविषाबिल्ववत्सकोदीच्यमुस्तजम् ।
अथवातिविषामूर्वानिशेंद्रयवतार्क्ष्यजम् ॥ ९८ ॥
समध्वतिविषाशुंठीमुस्तेंद्रयवकट्फलम् ।

एवं लंघनपेयादिके कृतेप्यनुबंधेऽतिसारस्य सति तमतिसारिणं कुटजस्य फलं शक्रयवाख्यं पिष्टं सकल्कं प्रकृतत्वात्तस्यैव कुटजस्य त्वचायुक्तं तथा सघुणप्रियं तथा सक्षौद्रं तंडुलांभसा पाययेत् । अथवा पाठादिपिष्टं

तंडुलांभसा सक्षौद्रं तमतीसारिणं पाययेत् । अथवा क्वाथमतिविषादिजं तं पाययेत् । अथवा अतिविषा मूर्वादिजं पाययेत् । तार्क्ष्यं रसांजनं । समध्वित्यादि । समाक्षिकमतिविषादिकं क्वाथीकृतं वा पाययेत् ।

पलं वत्सकबीजस्य श्रपयित्वा रसं पिबेत् ॥ ५९ ॥
यो रसाशी जयेच्छीघ्रं सपैत्तं जठरामयम् ।
मुस्ताकषायमेवं वा पिबेन्मधुसमायुतम् ॥ ६० ॥
सक्षौद्रं शाल्मलीवृंतकषायं वा हिमाह्वयम् ।

वत्सकबीजस्य वा पलं जलेन क्वाथयित्वा तद्रसं यो मांसरसाशी सन् पिबेत् स पित्तजमतिसारं जयेत् । एवं प्राग्वन्मुस्ताकषायं मुस्तानां पलं श्रपयित्वा मधुसमायुतं रसं शीतं क्वाथं पिबेत् सपैत्तं जठरामयं जयेत् । शाल्मलीवृंतकषायं वा हिमाह्वयं शीतकषायं सक्षौद्रं वा पिबेत् ।

किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकं सुरसांजनम् ॥ ६१ ॥
कटंकटेरी ह्रीबेरं बिल्वमध्यं दुरालभाम् ।
तिलान् मोचरसं रोध्रं समंगां कमलोत्पलम् ॥ ६२ ॥
नागरं धातकीपुष्पं दाडिमस्य त्वगुत्पलम् ।
अर्धश्लोकैः स्मृता योगाः सक्षौद्रास्तंडुलांबुना ॥ ६३ ॥

किराततिक्तादयश्चत्वारो योगा अर्धश्लोकैः स्मृताः समाक्षीकास्तंडुलजलेन योज्याः ।

निशेंद्रयवरोध्रैलाक्वाथः पक्वातिसारनुत् ।

निशादिक्वाथः पक्वातिसारजित् ।

रोध्रांबष्ठाप्रियंग्वादिगणांस्तद्वत् पृथक् पिबेत् ॥ ६४ ॥

रोध्रादीन् गणान् पृथक् समाक्षिकांस्तथैव तंडुलांभसा पिबेत् ।

कट्वंगवल्कयष्ट्याह्वफलिनीदाडिमांकुरैः ।
पेया विलेपी खलकान् कुर्यात्सदधिदाडिमान् ॥ ६५ ॥

तद्वद्दधित्थबिल्वाम्रं जंबुमध्यैः प्रकल्पयेत् ।

कट्वंगत्वगादिभिः पेयादीन् सदधिदाडिमान् कुर्यात् । तथैव सदधित्थादिभिः पेयादीन्सदधिदाडिमान् कल्पयेत् । दधित्थः कपित्थः ।

अजापयः प्रयोक्तव्यं निरामे तेन चेच्छमः ॥ ६६ ॥
दोषाधिक्यान्न जायेत बलिनं तं विरेचयेत् ।

अथाजापयः पथ्यं निरामये स्मृतं । तेनाजक्षीरेण यदि दोषाधिक्याद्धेतोः शमो न भवति तदा तं बलवंतं विरेचयेन्न दुर्बलं ।

व्यत्यासेन शकृद्रक्तमुपवेश्येत योपि वा ॥ ६७ ॥
पलाशफलनिर्यूहं युक्तं वा पयसा पिबेत् ।
ततोऽनु कोष्णं पातव्यं क्षीरमेव यथाबलम् ॥ ६८ ॥
प्रवाहिते तेन मले प्रशाम्यत्युदरामयः ।

व्यत्यासः परस्परक्षेपणं । शकृद्रक्तं क्षिपति रक्तं शकृत्क्षिपत्येवं व्यत्यासस्तेन य उपवेश्यते । स पलाशपलक्काथं केवलं पिबेदथवा पयसा युक्तं । ततस्तत्कषायं पीत्वाऽनंतरं कोष्णं क्षीरमेव यथाबलं बलानतिक्रमेण पेयं । तेन क्षीरेण मले प्रवाहिते निःसारिते सत्यतीसारः शाम्यति ।

पलाशवत्प्रयोज्या वा त्रायमाणा विशोधनि ॥ ६९ ॥

पलाशं यथा तथा त्रायमाणा विशोधनाय प्रयोज्या ।

संसर्ग्यां क्रियमाणायां शूलं यद्यनुवर्तते ।
स्रुतदोषस्य तं शीघ्रं यथावन्ह्यनुवासयेत् ॥ ७० ॥

स्रुतदोषस्यापचितमलस्यातिसारिणः संसर्ग्यां क्रियमाणायां पेयादिके क्रमे विधीयमाने यदि शूलमनुवर्तते निर्वृतिं न याति । तमातुरमाशुयथावन्ह्यग्न्यनतिक्रमेणानुवासयेत् । तदेवानुवासनघृतमाह ।

शतपुष्पावरीभ्यां च बिल्वेन मधुकेन च ।
तैलपादं पयोयुक्तं पक्कमन्वासनं घृतम् ॥ ७१ ॥

शतपुष्पादिभिस्तैलपादं क्षीरयुतं घृतं पक्वमनुवासनं स्यात् ।

अशांतावित्यतीसारे पिच्छाबस्तिः परं हितः ।

इत्यनेन प्रकारेण कृतेनातिसारस्याशांतौ सत्यां परमनंतरं पिच्छाबस्तिर्वक्ष्यमाणोहितः । अन्पया मात्रया निरूहाख्यो बस्तिः पिच्छाबस्तिः ।

परिवेष्ट्य कुशैरार्द्रैरार्द्रवृंतानि शाल्मलेः ॥ ७२ ॥
कृष्णमृत्तिकया लिप्य स्वेदयेद्गोमयाग्निना ।
मृच्छोषे तानि संक्षुद्य तत्पिडं मुष्टिसंमितम् ॥ ७३ ॥
मर्दयेत्पयसः प्रस्थे पूतेनास्थापयेत्ततः ।
नतयष्ट्याह्वकल्काज्यक्षौद्रतैलवतानु च ॥ ७४ ॥
स्नातो भुंजीत पयसा जागलेन रसेन वा ।
पित्तातिसारज्वरशोफगुल्मसमीरणास्त्रग्रहणीविकारान्॥७५
जयत्ययं शीघ्रमतीप्रवृत्तिं विरेचनास्थापनयोश्च बस्तिः ।

आर्द्रैरशुष्कैर्दर्भैः शाल्मलेरार्द्रवृंतानि कुसुमबंधनानि परिवेष्टय ततः कृष्णमृत्तिकयाऽऽलिप्य गोमयाग्निना स्वेदयेत् । मृच्छोषे सति तानि संक्षुद्य संचूर्ण्य तं पिंडं मुष्टिसंमितं पलप्रमाणं पयसः प्रस्थे मर्दयेत् । तेन पूतेनाऽनंतरं नतादिमताऽऽस्थापयेत् । नतं तगरं । पुटपाकानां च सर्वेषामयमेव विधिः । आस्थापितः पश्चात् स्नातः पयसा भुंजीत । सात्म्यादिवशाज्जागलरसेन वा । अयं बस्तिः प्रयुक्तः पित्तातिसारादीन् विरेचनास्थापनयोश्चातिप्रवृत्तिदोषाणामतियोगं जयति । एतदुक्तं भवति । बहुदोषस्य या प्रवृत्तिर्विरेचनविषये आस्थापनविषये वा तां च प्रयुक्तोयं जयति ।

फाणितं कुटजोत्थं च सर्वातीसारनाशनम् ॥ ७६ ॥
वत्सकादिसमायुक्तं सांबष्टादिसमाक्षिकम् ।

कुटजोत्थं च फाणितं च वत्सकादियुक्तमंबष्टादिसहितं माक्षिकयुक्तं सर्वातिसार आमातीसारः पक्वातीसारश्च तस्य नाशनं स्यात् ।

निरुग्निरामं दीप्ताग्नेरपि सास्त्रं चिरोत्थितम् ॥ ७७ ॥
नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ।

निरुक् चासौ निरामश्च निरुग्निरामस्तमतीसारमपि सास्नमपि शब्दात्कि-मुत निरस्नं तथा चिरोत्थं तथा नानावर्णमनेकवर्णं दीप्ताग्नेः पुटपाकैरुपाचरेत् ।

त्वक्पिंडदीर्घवृंतस्य श्रीपर्णीपत्रसंवृतात् ॥ ७८ ॥
मृल्लिप्तादग्निनास्विन्नाद्रसं निष्पीडितं हिमम् ।
अतीसारी पिबेद्युक्तं मधुना सितयाऽथवा ॥ ७९ ॥

त्वचः पिंडस्त्वक्पिंडः दीर्घवृंतस्यत्वक्पिंडः काश्मर्यपत्रसंछादितान्मृल्लिप्ता-त्सामान्योक्तावपि कृष्णमृत्तिकया लिप्तादिति वेद्यं । प्रागुक्तं हि कृष्णमृत्ति-कया लिप्तेति । अनंतरमग्निना स्विन्नाद्रसं निष्पीडितं शीतं कृत्वाऽतिसारी मधुना युक्तमथवा सितायुक्तं पिबेत् । दीर्घवृंतः स्योनाकः ।

एवं क्षीरद्रुमत्वग्भिस्तत्प्ररोहैश्च कल्पयेत् ।
कट्वंगत्वग्घृतयुता स्वेदिता सलिलौष्मणा ॥ ८० ॥
सक्षौद्राहंत्यतीसारं बलवंतमपि द्रुतम् ।

एवमनेन प्रकारेण क्षीरद्रुमाणां त्वग्भिस्तत्प्ररोहैः कोमलैर्विगतमूलैश्च कल्पयेत् । प्ररोहा अंकुरा इत्यन्ये स्योनाकत्वग्घृतयुता तथोष्णसलिलोष्म-णास्वेदिता माक्षीकयुक्ताऽतीसारं बलवंतमपि शीघ्रं हंति ।

पित्तातिसारी सेवेत पित्तलान्येव वा पुनः ॥ ८१ ॥
रक्तातिसारं कुरुते तस्य पित्तं सतृड्ज्वरम् ।
दारुणं गुदपाकं च तत्र छागं पयो हितम् ॥ ८२ ॥
पद्मोत्पलसमंगाभिः शृतं मोचरसेन वा ।
सारिवायष्टिरोध्रैर्वा प्रसवैर्वा वटादिजैः ॥ ८३ ॥
सक्षौद्रशर्करं पाने भोजने गुदसेचने ।

पित्तातिसारी पित्तलान्येवान्नपानानि यः सेवते तस्य पित्तं कर्तृ

रक्तातिसारं कुरुते। किंभूतं तृष्णाज्वरयुतं। तथा दारुणं गुदपाकं करोति। तत्रैवंविधेऽतीसारे छागं क्षीरं पद्मादिभिर्मोचरसेन च शृतं हितं। अथवा सारीवादिभिः शृतं छागं क्षीरं हितं। अथवा वटादिजैः पल्लवैः शृतं क्षौद्रशर्करान्वितं पाने भोजने गुदसेके च छागं पयो हितं।

तद्वद्रसादयोनम्लाः साज्याः पानान्नयोर्हिताः॥ ८४॥
काश्मर्यफलयूषश्च किंचिदम्लः सशर्करः।

तथैव रसा यूषादयोनम्लाः सघृताः पानान्नयोर्हिताः। काश्मर्यफलयूषश्च किंचिदम्लः सशर्करो हितः।

पयस्यर्धोदके छागे ह्रीबेरोत्पलनागरैः॥ ८५॥
पेया रक्तातिसारघ्नी पृष्ठीपर्णी रसान्विता।
प्राग्भक्तं नवनीतं वा लिह्यान्मधुसितायुतम्॥ ८६॥

छागे पयस्यर्धोदके वालकोत्पलनागरैः पृष्टिपर्णीक्कथेन च युक्ता पेया रक्तातिसारं हंति। अथवा नवनीतं प्राग्भक्तं मधुशर्करान्वितं लिह्यात्।

बलिन्यस्रेस्त्रमे वाजं मार्गं वा घृतभर्जितम्।
क्षीरानुपानं क्षीराशी त्र्यहं क्षीरोद्भवं घृतम्॥ ८७॥
कपिंजलरसाशी वा लिहन्नारोग्यमश्नुते।

प्रवृद्धरक्ते छागं रक्तमथवा मार्गं मृगसंबंधिरक्तं घृतभर्जितं भुंजीत। एवंकारान्नत्वपरं किंचिदजस्य मृगस्य चेति गम्यते। उभयमपि क्षीरानुपानं क्षीराशीव सन् भर्जितं भुंजीत। अथवा क्षीरोद्भवं घृतं त्र्यहं लिहन् कपिंजलरसाशनो नर आरोग्यं प्राप्नोति।

पीत्वा शतावरीकल्कं क्षीरेण क्षीरभोजनः॥ ८८॥
रक्तातिसारं हंत्याशु तया वा साधितं घृतम्।

शतावरीकल्कं क्षीरेण पीत्वा क्षीराशी सन् रक्तातीसारं द्रागेव पराकरोति। अथवा तया शतावर्या पक्कं घृतं पीत्वा क्षीरभोजन आशु रक्तातीसारं हंति।

लाक्षानागरवैदेहीकटुकादार्विवल्कलैः ॥ ८९ ॥
सर्पिःसेंद्रयवैः सिद्धं पेयामंडावचारितम् ।
अतिसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ ९० ॥

लाक्षादिभिः सिद्धं घृतं पेयामंडेनावचारितं शीघ्रं त्रिदोषमप्यतिसारं घोरं जयति । अपिशब्दाद्रक्तातिसारमपि ।

कृष्णमृच्छंखयष्ट्याह्वक्षौद्रासृक्तंडुलोदकम् ।
जयत्यस्रं प्रियंगुश्च तंडुलांबु मधुप्लुता ॥ ९१ ॥

कृष्णमृदादिकं तंडुलजलालोडितं रक्तं जयति । तथा तंडुलांबु मधुयुक्ता प्रियंगु रक्तं जयति ।

कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्करापांचभागिकः ।
आजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ९२ ॥

पंचमो भागः पंचभागः स यस्यास्ति स पांचभागिकः । कोऽसौ कृष्णतिलानां कल्कः । शर्करायाः पांचभागिकः कृष्णतिलानां कल्कः छगलीक्षीरेण पीतः सन् सद्यो रक्तं नियच्छति ।

पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चंदनं तंडुलांबुना ।
दाहतृष्णाप्रमेहेभ्यो रक्तस्रावाच्च मुच्यते ॥ ९३ ॥

तंडुलजलेन चंदनं शर्करामाक्षीकान्वितं पीत्वा दाहादिभ्यो मुच्यते मुच्यत इति कर्म कर्तरि तङ् ।

गुदस्य दाहे पाके वा सेकलेपा हिता हिमाः ।

गुदस्य दाहे पाके च सति सेकलेपा हिमा हिताः ।

अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेश्यते ॥ ९४ ॥
यदा विबद्धो वायुश्च कृच्छ्राच्चरति वा न वा ।
पिच्छाबस्तिं तदा तस्य पूर्वोक्तमुपकल्पयेत् ॥ ९५ ॥

अल्पमल्पं पुनः पुनः शूलेन सह यश्च बहुशो रक्तमुपवेश्यते वायुश्च यदा विबद्धो नानुलोमगोऽत एव कृच्छ्रेण चरति। न वा चरति। तदा तस्य पुरुषस्य पूर्वोक्तं त्वक्पिंडादिकं पिच्छाबस्तिमुपकल्पयेत्।

पल्लवान् जर्जरीकृत्य शिंशिपाकोविदारयोः।
पचेद्यवांश्च सक्वाथो घृतक्षीरसमन्वितः॥ ९६॥
पिच्छास्रुतौ गुदभ्रंशे प्रवाहणरुजासु च।
पिच्छाबस्तिः प्रयोक्तव्यः क्षतक्षीणबलावहः॥ ९७॥

शिंशिपाकर्बुदारयोः पल्लवान् जर्जरीकृत्य यवांश्च पचेत्। स क्वाथो घृतक्षीरसंयुक्तः पिच्छास्रुत्यादिषु पिच्छाबस्तिः प्रयोक्तव्यः। स च क्षतक्षीणानां बलप्रदः।

प्रपौंडरीकसिद्धेन सर्पिषा चानुवासनम्।

प्रपौंडरीकपक्वेन घृतेनानुवासनं प्रयोक्तव्यं।

रक्तं विट्सहितं पूर्वं पश्चाद्वायोऽति सार्यते॥ ९८॥
शतावरीघृतं तस्य लेहार्थमुपकल्पयेत्।

रक्तं विशासहितमथवा पूर्वं पश्चाद्वायोऽतिसार्यते। तस्य लेहार्थं शतावरीघृतमुपकल्पयेत्।

शर्करार्धांशकं लीढं नवनीतं नवोद्धृतम्॥ ९९॥
क्षौद्रपादं जयेच्छीघ्रं तं विकारं हिताशिनः।

नवनीतं नवं शर्कराया अर्धभागेन युक्तं माक्षीकचतुर्थप्रमाणं माक्षीकस्य चतुर्थेन भागेनान्वितं लीढं पूर्वोक्तं विकारं हिताहारस्य जयेत्।

न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थशृंगानापोथ्य वासयेत्॥ १००॥
अहोरात्रं जले तप्ते घृतं तेनांभसा पचेत्।
तदर्धशर्करायुक्तं लेहयेत्क्षौद्रपादिकम्॥ १०१॥
अधो वा यदि वाप्यूर्ध्वं यस्य रक्तं प्रवर्तते।

न्यग्रोधादीनां शृंगान् जर्जरीकृत्य तप्ते जलेऽहोरात्रं वासयेत्। तेनांबुना घृतं पचेत्। तच्च घृतं शर्कराया अर्धभागेन युक्तं माक्षीकचतुर्थांशकं लेहयेत्। पूर्वगुणं। अधो वा चोर्ध्वं वा यस्य रक्तं प्रवर्त्तते।

श्लेष्मातिसारे वातोक्ते विशेषादामपाचनम् ॥ १०२ ॥
कर्तव्यमनुबंधस्य पिबेत्त्यक्ताग्निदीपनम्।
बिल्वकर्कटिकामुस्तप्राणदाविश्वभेषजम् ॥ १०३ ॥
वचाविडंगभूतीकधानकामरदारु वा।
अथवा पिप्पलीमूलं पिप्पलीद्वयचित्रकाः ॥ १०४ ॥

श्लेष्मातीसारे वातातीसारोक्तं यदामपाचनं तद्विशेषात्तत्कर्त्तव्यं न तथा वातातीसारोक्तोन्यउपक्रमः कार्य इति विशेषशब्दस्यार्थः। अस्यातीसारस्यानुबंधे चिकित्सायां सम्यक्कृतायामप्यशमयति बिल्वकर्कटिकादिकं पक्त्वा पानमग्निदीपनं पिबेत्। अथवा वचादीनि पिबेत्। अथवा पिप्पलीमूलादिकं पक्त्वाऽग्निदीपनं पिबेत्।

पाठाग्निवत्सकग्रंथितिक्ताशुंठिवचाभयाः।
क्वथिता यदि वा पिष्टाः श्लेष्मातीसारभेषजम् ॥ १०५ ॥

एते पाठादयाः क्वथिताः पाचनन्यायेन चूर्णं पाचनन्यायेन वा श्लेष्मातीसारभेषजमिति। अत्रापि वक्ष्यमाणं सिंहावलोकितन्यायेम कोष्णवारिणेत्येतत्संबध्यते।

सौवर्चलवचाव्योषहिंगुप्रतिविषाभयाः।
पिबेत् श्लेष्मातिसारार्त्तश्चूर्णिता कोष्णवारिणा ॥ १०६ ॥

सौवर्चलादींश्चूर्णितान्कोष्णजलेन श्लेष्मातिसारार्त्तः पिबेत्।

मध्यं लीढ्वा कपित्थस्य सव्योषक्षौद्रशर्करम्।
कटूफलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जठरामयात् ॥ १०७ ॥

कपित्थस्य मध्यं सव्योषमाक्षीकशर्करं लीढ्वाऽथवा कट्फलं माक्षीकान्वितं लीढ्वा जठररोगान्मुच्यते ।

कणां मधुयुतां लीढ्वा तक्रं पीत्वा सचित्रकम् ।
भुक्त्वा वा बालबिल्वानि व्यपोहत्युदरामयम् ॥ १०८ ॥

कणां माक्षीकान्वितां लीढ्वा तक्रं च सचित्रकं पीत्वा बालबिल्वानि वा भुक्त्वा जठररोगं व्यपोहति । उपसर्गादस्यत्युहोर्वेतिवचनमितिरट् ।

पाठामोचरसांभोदधातकीबिल्वनागरम् ।
सुकृच्छ्रमप्यतीसारं गुडतक्रेण नाशयेत् ॥ १०९ ॥

पाठादि गुडतक्रेण पीत्वाऽतीसारं सुकृच्छ्रमपि नाशयेत् । श्लेष्मातीसारे प्रकृतेप्यतीसारग्रहणमन्यस्यापि निरामस्य च तन्नाशनमिति द्योतनार्थम् ।

यवानिपिप्पलीमूलचातुर्जातकनागरैः ।
मरिचाग्निजलाजाजीधान्यसौवर्चलैः समैः ॥ ११० ॥
वृक्षाम्लधातकीकृष्णाबिल्वदाडिमदीप्यकैः ।
त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टकगुणैः कृतः ॥ १११ ॥
चूर्णोतीसारग्रहणीक्षयगुल्मोदरामयान् ।
कासश्वासाग्निसादार्शः पीनसारोचकान् जयेत् ॥ ११२ ॥

यवान्यादिभिर्द्रव्यैः समैर्वृक्षाम्लादिभिस्त्रिगुणैर्मूलद्रव्यापेक्षया किंभूतैरेतैः । षड्गुणा सिता येषां वृक्षाम्लादीनां त एवं तैः । षड्गुणसितैश्चूर्णीकृतइति योज्यं । एवं शर्कराभागानां शतमष्टाधिकं भवति । किंभूतश्चूर्णः । मूलद्रव्यापेक्षयाऽष्टगुणैः कपित्थैः । केचित्त्वेवं पठंति । षड्गुणसिते कपित्थेऽष्टगुणइति । तत्र चेदं व्याख्यानं । मूलद्रव्यापेक्षया कपित्थेष्टगुणे तथा किंभूते । षड्गुणसिता यस्मात्तथा तस्मिन् । एवं शर्कराभागा अष्टचत्वारिंशत्स्युरिति । अयं चूर्णोऽतिसारादीन् जयेत् ।

कर्षोन्मिता तवक्षीरी चातुर्जातं द्विकार्षिकम् ।
यवानीधान्यकाजाजीग्रंथीव्योषं पलांशकम् ॥ ११३ ॥

पलानि दाडिमादष्टौ सितायाश्चैकतःकृतः ।
गुणैः कपित्थाष्टकवच्चूर्णोयं दाडिमाष्टकः ॥ ११४ ॥
भोज्यो वातातिसारोक्तैर्यथावस्थं खलादिभिः ।

तुगाक्षीरी चतुर्जातं च कर्षोन्मितं कर्षप्रमाणं । यवानी च धान्यकं वा- जाजी च यवानीधान्यकाजाजीद्विकार्षिकं ग्रंथिश्च व्योषं च तत्पलांशकं पलभागिकं पलानि दाडिमादष्टौ । च शब्दात्सिताया अप्यष्टौ पलानि । एव- मयमेकतएकस्मिन् कृतश्चूर्णो दाडिमाष्टक एव संज्ञः । तेन चतुर्जातकमेकमे- वास्य समुदायाद्यथोक्त एक एव भागः। व्योषमप्येकमेवास्यापि समुदायाद्य- थोक्त एक एव भागः । एवं द्रव्यसमुदायस्यैकत्वे कल्पनाप्यत्राचार्यस्या- भिमतैव । यथा । त्रिकटूत्तमातिलारुष्कराज्यामाक्षीकासितोपलाविहिता गुलिकारसायनं कुष्टजिच्चवृष्याच सप्तसमेतिसाप्तचेति । तुगाक्षीर्येका । चतु- र्जातं द्वितीयं । यवानी तृतीया । धान्यकं चतुर्थं । अजाजी पंचमी । पिप्पली- मूलं षष्ठं । व्योषं सप्तमं दाडिममष्टमिति । अन्येत्वेवं व्याचक्षते । पल- मिति प्रकृतम् । दाडिममष्टकमष्टपलप्रमाणं यस्मिन् चूर्णे सदाडिमाष्टक इति । यथा वाक्षीरोगे सितमरिचभागमेकं चतुर्मनोह्वमित्यत्र तच्चूर्णं वाता- तिसारार्तैर्नरैरवस्थावशात् खलपेयादिभिः सह भोजनीयम् ।

सविडंगः समरिचः सकपित्थःसनागरः ॥ ११५ ॥
चांगेरीतक्रकोलाम्लः खलः श्लेष्मातिसारजित् ।

खलश्लेष्मातिसारजित् किंभूतः विडंगादियुक्तः चांगेरीतक्रकोलाम्लः ।

क्षीणे श्लेष्मणि पूर्वोक्तमम्लं लाक्षादिषट्पलम् ॥ ११६ ॥
पुराणं वा घृतं दद्याद्यवागूं मंडमिश्रिताम् ।

क्षीणश्लेष्मणि पूर्वोक्तमम्लं घृतं गुदरुग्भ्रंशयोर्युंज्यात् । सक्षीरं साधितं हविरित्यादि । तथा लाक्षादीः । लाक्षानागरवैदेहेत्यादि षट्पलं यक्ष्मोक्तं पुराणं वा घृतं यवागूमंडमिश्रितं दद्यात् ।

वातश्लेष्मविबंधे च स्रवत्यातिकफेऽपि वा ॥ ११७ ॥

शूले प्रवाहिकायां वा पिच्छाबस्तिः प्रशस्यते ।
वचाबिल्वकणाकुष्टशताह्वालवणान्वितः ॥ ११८ ॥

वातकफविबंधे वाऽतिशयेन कफे स्रवति तथा शूले सति प्रवाहिकायां वा सत्यां पिच्छाबस्तिः पूर्वोक्त एव पल्लवान् जर्जरीकृत्येत्यादिको वचादिभिर्युक्तः प्रशस्यते ।

बिल्वतैलेन तैलेन वचाद्यैः साधितेन वा ।
बहुशः कफवातार्ते कोष्णेनान्वासनं हितम् ॥ ११९ ॥

बिल्वमज्ज्यभ्य उत्पन्नं तैलं बिल्वतैलं तेन वचाद्यैः पक्वेनाथवा तैलेन तिलतैलेन वचाद्यैः साधितेनोभयेनाप्युष्णेन बहुशोऽनुवासनं कफवातार्त्ते हितम् ।

क्षीणे कफे गुदे दीर्घकालातीसारदुर्बले ।
अनिलः प्रबलोऽवश्यं स्वस्थानस्थः प्रजायते ॥ १२० ॥
सबली सहसा हन्यात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ।
वायोरनंतरं पित्तं पित्तस्यानंतरं कफम् ॥ १२१ ॥
जयेत्पूर्वं त्रयाणां वा भवेद्यो बलवत्तमः ।

कफे क्षीणे गुदे च दीर्घकाले योऽतीसारस्तेन दुर्बले बलहीने सत्यनिलः स्वसास्थानस्थितः पायुस्थितोऽवश्यं प्रबलो जायते । स वायुर्बलवान्सहसा झटित्येतं व्यापादयेत् । तस्मात्तं वायुं शीघ्रं जयेत् । तं वायुं जित्वाऽनंतरं पित्तं जयेत् । पित्तस्यानंतरं कफं जयेत् । अथवा त्रयाणां मध्ये यो बलवत्तमो दोषस्तमेव पूर्वं जयेत् ।

भीशोकाभ्यामपि चलः शीघ्रं कुप्यत्यतस्तयोः ॥१२२॥
कार्या क्रिया वातहरा हर्षणाश्वासनानि च ।

भयशोकाभ्यामप्यनिलो यस्मात् कुप्यति । अतस्तयोर्भयशोकातिसारयोर्वातहरा क्रिया कार्या । न केवलं वातहरा । हर्षणाश्वासनानि च कार्यणि भयशोकनिवृत्तये ।

यस्योच्चाराद्विना मूत्रं पवनो वा प्रवर्त्तते ।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य शांतस्तस्योदरामयः ॥ १२३ ॥

यस्यातिसारिणः पुरुषस्योच्चारातत्प्रवृत्तेर्विना मूत्रमथवा वातः प्रवर्त्तते दीप्ताग्नेर्लघुकोष्टस्य यतस्तस्य जठररोगः शांत इति ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायामतिसारचिकित्सितं नामनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अतिसारचिकित्सितादनंतरं ग्रहणीदोषचिकित्सितमुच्यते । निदानसामान्यात् । तथा च प्रागुक्तमर्शोतिसारग्रहणीविकाराइत्यादि । अत आह ।

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

ग्रहिण्यामाश्रितो दोषो ग्रहणीदोषस्तदाश्रितस्थानोदितकारी वाताद्यन्यतमस्तस्य चिकित्सितं ग्रहणीदोषचिकित्सितं । शेषं पूर्ववत् ।

ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामं च विपाचयेत् ॥ १ ॥

ग्रहणीं दोषमाश्रितमजीर्णवदुपाचरेत् । तत्तुल्यसाधनेन लंघनोपचारादिनोपक्रमेत् । अतीसारोक्तविधिना तस्य ग्रहणीदोषवतः पुंसो यथादोषमामं विपाचयेत् ।

अन्नकाले यवाग्वादि पंचकोलादिभिर्युतम् ।
वितरेत्पटुलघ्वन्नं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥ २ ॥

अन्नकाले सम्यग् जातायां क्षुधि देहे च सुलघौ यवाग्वाद्यन्नं पेयाविलेप्योदनलक्षणं वितरेद्दद्यात् । किंभूतं । पंचकोलादिभिर्दीपनैर्द्रव्यैर्युतम् ।

आदिशब्देनान्यैरप्येवं प्रकारैर्द्रव्यैर्दीपनादिगुणयुक्तैर्युक्तं तथा पटुलवणं। लघूभययथामात्रया प्रकृत्या च। पुनर्भूयो दीपनान् खाडवादीन्योगान् वितरेत्।

दद्यात्सातिविषां पेयामामे साम्लां सनागराम्।
पानेऽतिसारविहितं वारितक्रं सुरादि च॥ ३॥

तथा आमे सति पेयां दद्यात्। किंभूतां। नागरातिविषायुतां। तथा साम्लामीषदम्लां। पानेऽतिसारविहितं वारि तक्रं च सुरादि च सात्म्यादिवशाद् यथायोग्यं तस्मै दद्यात्।

ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहिलाघवात्।
पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रदूषणम्॥ ४॥
कषायोष्णविकाशित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफे हितम्।
वाते स्वाद्वम्लसांद्रत्वात्सद्यस्कमविदाहि तत्॥ ५॥

ग्रहणीदोषिणां तक्रं पथ्यं। कस्माद्दीपनग्राहिलाघवात्। दीपनग्राहिशब्दयोरत्र भावप्रधानयोर्निर्देशः। यथा द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचनइत्यत्र। अतएवैतौ भावप्रत्ययांतेन लाघवशब्देन सह निर्दिष्टौ। भाष्यकारस्त्वाह। द्वंद्वात्परो यः श्रूयते स सर्वैः संबध्यतइति। तेन दीपनग्राहिशब्दयोरपि भावप्रत्ययार्थसंबंधो भवतीति। मधुरपाकित्वात् पित्तप्रदूषणं च न भवति। नपदेन प्रकर्षदूषणं पित्तस्य तक्रं निषिध्यते। तेनार्थात् किंचित् पित्तकरमित्युक्तं भवति। कषायोष्णविकाशित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफे हितं। तक्रं रूक्षत्वाच्चेति पृथङ्निर्देशाद्रूक्षत्वस्य तक्रगतस्य यथा कफे हितत्वं द्रव्यस्वभावान्न तथा कषायादिनामेतद् द्योतयति। वाते स्वाद्वम्लं सांद्रत्वात्तक्रं पथ्यं। किंभूतं सद्यस्कं सद्यो विलोडितं। अत एव न विदाहि। ननु ग्रहणीदोषिणां तक्रं पथ्यमित्येतावदस्तु। किंहेतुनिर्देशेन। अत्रोच्यते। लघ्व्यादिगुणेभ्यः प्राङ्निरूपितेभ्योधिकान् विकाशित्वमधुरपाकादीनभिधातुं दीपनादयोपि तत्प्रसंगान्निर्दिष्टाः। अपि च। ग्रहणीदोषिणां तक्रं पथ्यं दीपनादिगुणयोगात्तथान्यदपि यद्द्रव्यमेवंगुणं ग्रहणीदोषचिकित्सितेनोक्तं तदपि ग्रहणीदोषिणां पथ्यमितिहेतुनिर्देशेन द्योत्यते। द्रव्यस्वभावात्तु विशेषेण ग्रहणीदोषिणां

तक्रं पथ्यमिति। एष एव न्यायोऽन्यत्रापि सहेतुकद्रव्यकथने योज्यः। किंच यत्तदोर्नित्याभिसंबंधादेवंनिर्देशाच्चायमर्थोऽवतिष्ठते। यदेवंविधं तक्रं तद्ग्रहणीदोषिणां पथ्यं नान्यादृशं यदनुद्धृतस्नेहमथवा वर्द्धितस्नेहं तथातिजातत्वादम्लं तथा सद्यस्कं विदाहि च। तत्सर्वं ग्रहणीदोषिणामपथ्यमेव। तक्रे च रूक्षत्वाद्दम्लादयो गुणाः परस्परविरुद्धा अपि द्रव्यप्रभावात्कफविजयित्वं वातविजयित्वं च यथायोगं कुर्वंत्येव। स्वं स्वं कर्म यथा सत्वंरजस्तमःसंज्ञा गुणाः।

चतुर्णां प्रस्थमम्लानां त्र्यूषणाच्च पलत्रयम्।
लवणानां च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम्॥ ६॥
तच्चूर्णं शाकसूपान्नरागादिष्ववचारयेत्।
कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पार्श्वामयशूलनुत्॥ ७॥

अम्लानां चतुर्णां कोलदाडिमवृक्षाम्लचुक्रीकाणां प्रस्थं। केचित्तु वृक्षाम्लाम्लवेतसदाडिमबदराणामित्याहुः। त्रिकटुकात्पलत्रयं। लवणानां चत्वारि पलानि। शर्करायाः पलान्यष्टौ। तदेतच्चूर्णं शाकादिष्ववचारयेन्मिश्रयेत्। तच्च कासादिजित्।

नागरातिविषामुस्तं पाक्यमामहरं पिबेत्।
उष्णांबुना वा तत्कल्कं नागरं वाथवाभयाम्॥ ८॥
ससैंधवं वचादिं वा तद्वन्मदिरयाऽथवा।

नागरादि पाक्यं क्वाथयित्वाऽऽमघ्नं पिबेत्। अथवा तेषां नागरादीनां कल्कमुष्णांबुना पिबेत्। अथवा शुंठीमुष्णांबुना पिबेत्। हरीतकीं वा वचादिं वा गणं सैंधवान्वितं तद्वदुष्णांबुना पिबेत्। वचादिमेव मदिरया वा पिबेत्।

वर्चस्यामे सप्रवाहे पिबेद्वा दाडिमांबुना॥ ९॥
बिडेन लवणं पिष्टं बिल्वचित्रकनागरम्।
सामे कफानिले कोष्ठरुक्करे कोष्णवारिणा॥ १०॥

पुरीष आमे तथा सप्रवाहे बिडेनोपलक्षितं लवणं बिडलवणं पिष्टं

दाडिमांबुना वा पिबेत् । सामे वातकफे कोष्टरुजाकरे बिल्वादीनि कोष्णवारिणा पिबेत् ।

कलिंगहिंग्वतिविषावचासौवर्चलाभयम् ।
छर्दिहृद्रोगशूलेषु पेयमुष्णेन वारिणा ॥ ११ ॥
पथ्यासौवर्चलाजाजीचूर्णं मरिचसंयुतम् ।

छर्द्यादिषु कलिंगादिकं कोष्णेन वारिणा पेयं । पथ्यादिकं चूर्णं समरिचमुष्णजलेन पिबेत् । पूर्वगुणं ।

पिप्पलीं नागरं पाठां सारिवां बृहतीद्वयम् ॥ १२ ॥
चित्रकं कौटजं क्षारं तथा लवणपंचकम् ।
चूर्णीकृतं दधिसुरातन्मंडोष्णांबुकांजिकैः ॥ १३ ॥
पिबेदग्निविवृत्त्यर्थं कोष्टवातहरं परम् ।

पिप्पल्यादिकं सूक्ष्मरजीकृतं दध्यादिभिरग्निदीप्त्यर्थं पिबेत् । तस्याः सुराया मंडस्तन्मंडः । कोष्टवातहरं चैतच्चूर्णं स्यात् ।

पटूनि पंच द्वौ क्षारौ मरिचं पंचकोलकम् ॥ १४ ॥
दीप्यकं हिंगुगुलिका बीजपूररसे कृता ।
कोलदाडिमतोये वा परं पाचनदीपनी ॥ १५ ॥

लवणपंचकादिभिर्गुटिका बीजपूररसे कृता कोलदाडिमजले वा कृतातिशयेन पाचनी दीपनी च स्यात् ।

तालीसपत्रचविकामरिचानां पलं पलम् ।
कृष्णातन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुंठीपलत्रयम् ॥ १६ ॥
चतुर्जातमुशीरं च कर्षांशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
गुडेन वटकान् कृत्वा त्रिगुणेन सदा भजेत् ॥ १७ ॥
मद्ययूषरसारिष्टमस्तुपेया पयोनुपः ।
वातश्लेष्मात्मनां छर्दिग्रहणीपार्श्वहृद्रुजाम् ॥ १८ ॥

ज्वरश्वयथुपांडुत्वग्गुल्मपानात्ययार्शसाम् ।
प्रसेकपीनसश्वासकासानां च निवृत्तये ॥ १९ ॥
अभयां नागरस्थाने दद्यादत्रैव विड्ग्रहे ।
छर्द्यादिषु च पैत्तेषु चतुर्गुणसितान्विताः ॥ २० ॥
पक्केन वटकाः कार्या गुडेन सितयापि वा ।
परं हि वन्हिसंपर्काल्लघिमानं भजंति ते ॥ २१ ॥

तालीसपत्रादीनां प्रत्येकं पलं। पिप्पली पले द्वे। पिप्पलीमूलस्य द्वे। शुंठीपलत्रयं। चतुर्जातमुशीरं च पृथक् कर्षभागं गुडेन त्रिगुणेन वटकान् कृत्वा सदा मद्यादीन् पिबन् भजेत्। किमर्थमित्याह। वातकफात्मकच्छर्द्यादीनां शांत्यर्थं। तत्र चैतेष्वेव च वटकेषु विड्ग्रहे विड्विबंधे सत्यभयां नागरस्थाने दद्यात्। छर्द्यादिषु पूर्वोक्तेषु पित्तोद्भवेषु सत्सु गुडवर्जं चतुर्गुणसितया युक्ता वटकाः कार्याः। वटकानां विधानमाह। पक्केन गुडेन वटकाः कार्याः सितया वा पक्कया कार्याः। किमिति पक्केन क्रियंत इत्याह। यस्मात्कारणादग्निसंपर्कात्ते वटकाः परं लघुत्वं भजंति। लघोर्भावो लघिमा। पृथ्वादिभ्य इमनिच्। टेरितिटिलोपः। सामचिकित्सामुक्त्वा निरामचिकित्सां विशेषेणाह।

अथैनं परिपक्काममारुतग्रहणीगदम् ।
दीपनीययुतं सर्पिः पाययेदल्पशो भिषक् ॥ २२ ॥
किंचित्संधुक्षिते त्वग्नौ सक्तविण्मूत्रमारुतम् ।
द्व्यहं त्र्यहं वा संस्नेह्य स्विन्नाभ्यक्तं निरूहयेत् ॥२३॥
तत एरंडतैलेन सर्पिषा तैल्वकेन वा ।
सक्षारेणानिले शांते स्रस्तदोषं विरेचयेत् ॥ २४ ॥

मारुतग्रहणीगदो विद्यते यस्येत्यर्शआदित्वादच्। एनं मारुतग्रहणीगदवंतं दीपनीयौषधयुतं पंचकोलप्रायद्रव्यान्वितं वन्हिसंधुक्षणार्थमल्पमात्रया घृतं पाययेत्। किंचित्संधुक्षिते मनाक् संदीपिते त्वग्नौ सति सक्तविण्मूत्रपवनं नरं द्वे दिने त्रीणि वा संस्नेह्य स्नेहयित्वाऽनंतरं स्विन्नाभ्यक्तं

कृत्वा निरूहयेत् । ततो निरूहादनंतरं मारुते शांते सत्येरंडतैलेनाथवा तैल्वकेन घृतेन सक्षारेण स्रस्तदोषं प्रच्युतदोषं विरेचयेत् ।

शुद्धरूक्षाशयं बद्धवर्चस्कं चानुवासयेत् ।
दीपनीयाम्लवातघ्नसिद्धतैलेन तं ततः ॥ २५ ॥
निरूढं च विरिक्तं च सम्यक्चाप्यनुवासितम् ।
लघ्वन्नप्रतिसंयुक्तं सर्पिरभ्यासयेत्पुनः ॥ २६ ॥

शुद्धो रूक्ष आशयो यस्य स एवं तथा बद्धं वर्चः पुरीषं यस्य तम् । शुद्धरूक्षाशयमिति हेतौ प्रथमा । शुद्धरूक्षाशयत्वेन बद्धवर्चस्कमित्यर्थः । तथाविधं नरमनुवासयेत् । केन । दीपनीयानि नागरादीन्यम्लानि वृक्षाम्लमातुलुंगदाडिमादीनि वातघ्नानि कुष्टरास्नैरंडादीनि तैर्दीपनीयाम्लवातघ्नैः सिद्धतैलेन निरूढं विरिक्तं च विधिना चानुवासितं मात्रयेत्यर्थः । सम्यग्वाप्यनुवासितं लघ्वन्नप्रतिसंयुक्तं पुनः सर्पिः शीलयेत् ।

पंचमूलाभयाव्योषपिप्पलीमूलसैंधवैः ।
रास्नाक्षीरद्वयाजाजीविडंगशठिभिर्घृतम् ॥ २७ ॥
शुक्तेन मातुलिंगस्य स्वरसेनार्द्रकस्य वा ।
शुष्कमूलककोलाम्लचुक्रीकादाडिमस्य च ॥ २८ ॥
तक्रमस्तुसुरामंडसौवीरकतुषोदकैः ।
कांजिकेन च तत्पक्वमग्निदीप्तिकरं परम् ॥ २९ ॥
शूलगुल्मोदरश्वासकासानिलकफापहम् ।

पंचमूलादिभिः कल्कैर्द्रव्यैः शुक्तादिभिर्द्रवद्रव्यैः सामान्यपरिभाषया घृतं पचेत् । पंचमूलमिहमहद्ग्राह्यं सुतरां वातघ्नत्वात् । एतच्च घृतं परमग्निदीप्तिकरं शूलादिघ्नम् ।

सबीजपूरकरसे सिद्धं वा पाययेद्घृतम् ॥ ३० ॥

बीजपूरकरसेन सह सिद्धं वा घृतं पाययेत् ।

तैलमभ्यंजनार्थं च सिद्धमेभिश्चलापहम् ।

एभिः पंचमूलादिभिर्घृतौषधैः सिद्धं तैलं वाभ्यंजनार्थं हितम् ।

एतेषामौषधानां वा पिबेच्चूर्णं सुखांबुना ॥ ३१ ॥
वातश्लेष्मावृते सामे कफे वा वायुनोद्धते ।

एतेषामौषधानां पंचमूलादीनां चूर्णमुष्णांबुना वा पिबेत् । कस्यामवस्थायामित्याह । वाते । किंभूते । श्लेष्मावृते । तथा सामे कफे वा वातेनोद्धते सामे वा । अधुना पित्तग्रहणीरोगचिकित्सामाह ।

अग्नेर्निर्वापकं पित्तं रेकेण वमनेन वा ॥ ३२ ॥
हत्वा तिक्तलघुग्राहिदीपनैरविदाहिभिः ।
अम्लैः संधुक्षयेदग्निं चूर्णैः स्नेहैश्च तिक्तकैः ॥ ३३ ॥

अग्निपित्तयोर्ग्रहण्याश्रयत्वाद् द्रवत्वाच्च यदग्नेः प्लावकं पित्तमूर्ध्वाधःमपन्नं तद्यथासन्नदोषं वमनेन विरेकेण च हत्वा । अनंतरं तमग्निमन्नैस्तिक्तलघुग्राहिदीपनैः संधुक्षयेत् । किंभूतैः । अविदाहिभिर्ऋतुसामान्येन दीपनैर्न केवलमेवंविधैरन्नैरग्निं संधुक्षयेत् अम्लैश्चूर्णैः स्नेहैश्च तं संधुक्षयेत् । किंभूतैः । तिक्तकैस्तिक्तद्रव्यभूयिष्ठैश्चूर्णैस्तिक्तद्रव्यसाधितैःस्नेहैश्च । चूर्णैरग्निं संधुक्षयेदित्युक्तं । अतश्चूर्णान्याह ।

पटोलनिंबत्रायंतीतिक्तातिक्तकपर्पटम् ।
कुटजत्वक्फलं मूर्वामधुशिग्रुफलं वचा ॥ ३४ ॥
दार्वित्वक्पद्मकोशीरयवानीमुस्तचंदनम् ।
सौराष्ट्र्यतिविषाव्योषत्वगेलापत्रदारु च ॥ ३५ ॥
चूर्णितं मधुना लेह्यं पेयं मद्यैर्जलेन वा ।
हृत्पांडुग्रहणीरोगगुल्मशूलारुचिज्वरान् ॥ ३६ ॥
कामलां संनिपातं च मुखरोगांश्च नाशयेत् ।

मधुशिग्रुः सोभांजनकविशेषः । तस्य फलं श्वेतमरीचाख्यम् । एतत्प-

टोलादिकं चूर्णितं मधुना लेह्यमथवा जलेन पेयं मद्यैर्वा । तच्च हृद्रोगादीन् नाशयेत् ।

भूनिंबकटुकामुस्तात्र्यूषणेंद्रयवान् समान् ॥ ३७ ॥
द्वौ चित्रकात्कुटजत्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत् ।
गुडशीतांबुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ॥ ३८ ॥
कामलाज्वरपांडुत्वमेहारुच्यतिसारजित् ।

भूनिंबाद्यान् समभागान् चित्रकात् द्वौ कुटजत्वचां षोडशभागांश्चूर्णं गुडयुतेन शीतांबुना पीतं ग्रहणीरोगादिहरम् ।

नागरातिविषामुस्तापाठाबिल्वं रसांजनम् ॥ ३९ ॥
कुटजत्वक्फलं तिक्ता धातकी च कृतं रजः ।
क्षौद्रतंडुलवारिभ्यां पैत्तिके ग्रहणीगदे ॥ ४० ॥
प्रवाहिकार्शोगुदरुग्रक्तोत्थानेषु चेष्यते ।

नागरादिद्रव्यं चूर्णितं क्षौद्रतंडुलजलाभ्यां सह पैत्तिकग्रहणीगद इष्यते । प्रवाहिकादिषु च ।

चंदनं पद्मकोशीरं पाठां मूर्वां कुटंनटम् ॥ ४१ ॥
षड्ग्रंथा सारिवाऽऽस्फोतासप्तपर्णाटरूषकान् ।
पटोलोदुंबराश्वत्थवटप्लक्षकपीतनम् ॥ ४२ ॥
कटुकां रोहिणीं मुस्तां निंबं च द्विपलांशकान् ।
द्रोणेऽपां साधयेत्तेन पचेत्सर्पिः पिचून्मितैः ॥ ४३ ॥
किराततिक्तेंद्रयववीरामागधिकोत्पलैः ।
पित्तग्रहण्यां तत्पेयं कुष्ठोक्तं तिक्तकं च यत् ॥ ४४ ॥

चंदनादिद्रव्यं प्रत्येकं द्विपलांशकमपां द्रोणे पचेत् । तेन क्वाथेन पिचुप्रमाणैश्च किराततिक्तकादिभिः कल्कैः सर्पिः पचेत् । कुटंनटः स्योनाकः । आस्फोता उत्पलसारिवा । कपीतनो वानीरः । अत्र च सर्पिःप्रमाणं ।

क्वाथापेक्षया द्वात्रिंशत्पलानि कल्प्यानि नतु कल्कापेक्षया पंच पलानि। क्वाथादिद्रवद्रव्यस्यास्नेहपाकप्राधान्यात्। यतः क्वाथादिद्रवमंतरेण स्नेहपाकोऽपि नोपपद्यते नतु तथा कल्कं विना। तस्मात् क्वाथस्य प्राधान्यात् क्वाथापेक्षयैव सर्पिर्ग्राह्यं। तदेतदुक्तं पित्तग्रहण्यां पेयं यच्च कुष्टचिकित्सिते गदितं तिक्तकं घृतं तच्च पेयं। च शब्दो महातिक्तकस्यापि ग्रहणार्थः।

श्लेष्मग्रहणीचिकित्सार्थमाह।

ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां तीक्ष्णैः प्रच्छर्दने कृते।
कट्वम्ललवणक्षारैः क्रमादग्निं विवर्धयेत्॥ ४५॥

श्लेष्मदुष्टायां ग्रहण्यां तीक्ष्णैर्द्रव्यैः प्रच्छर्दने वमने कृते सति प्रथमं कट्वम्ललवणक्षारैरग्निं विवर्धयेत्।

पंचकोलाभयाधान्यपाठागंधपलाशकैः।
बीजपूरप्रवालैश्च सिद्धैः पेयादि कल्पयेत्॥ ४६॥

पंचकोलादिभिः सिद्धैः क्वथितैः पेयादिकं कल्पयेत्। गंधपलाशं गंधपत्रं।

द्रोणं मधूकपुष्पाणां विडंगं च ततोऽर्धतः।
चित्रकस्य ततोऽर्धं च तथा भल्लातकाढकम्॥ ४७॥
मंजिष्ठाऽष्टपलं चैतज्जलद्रोणत्रये पचेत्।
द्रोणशेषं शृतं शीतं मध्वर्धाढकसंयुतम्॥ ४८॥
एलामृणालागुरुभिश्चंदनेन च रूषिते।
कुंभे मासं स्थितं जातमासवं तं प्रयोजयेत्॥ ४९॥
ग्रहणीं दीपयत्येष बृंहणः पित्तरक्तनुत्।
शोषकुष्टकिलासानां प्रमेहाणां च नाशनः॥ ५०॥

मधूककुसुमानां द्रोणं ततो मधुकपुष्पेभ्योऽर्धेन विडंगं ततो विडंगाच्चित्रकस्यार्धं भल्लातकस्य चाढकं मंजिष्ठायाः पलान्यष्टौ। एतत्सर्वं पानीयद्रोणत्रये पचेत्। एतच्च द्रोणशेषं शृतं शीतं मधुनोऽर्धाढकेन संयुक्तमेला-

दिभिः कुंभे रूक्षिते लिप्ते मासं स्थितं तमेवं विधं जातमासवं प्रयोजयेत्। एष आसवो ग्रहणीं दीपयति बृंहणोऽस्रपित्तादिनाशनः।

मधूकपुष्पस्वरसं शृतमर्धक्षयीकृतम्।
क्षौद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत्सन्निधापयेत्॥ ९१॥
तत्पिबन् ग्रहणीदोषान् जयेत्सर्वान् हिताशनः।

मधूकपुष्पाणां कुडवं स्वरसं च क्वथितमर्धक्षयीकृतमर्धावशेषं शीतं माक्षीकचतुर्थभागयुतं पूर्ववत् पूर्वेण तुल्यमेलादिरूक्षिते भांडे मासं यावत्संनिधापयेत्सम्यक् स्थापयेत्। मधूकपुष्पकुडवमित्यादियोऽयं परिमाणनिर्देशः स इह दिङ्मात्रप्रदर्शनपरः। अनया दिशाऽयं संधातव्यो बहुर्नत्वेतावान्यथा ह्यल्पसंभृतत्वादयमासवो न शोभनः स्यात्। अन्यत्र त्वासवारिष्टलेहादौ परिपूर्णत्वात्। यथानिर्दिष्ट एवमासवो यथोक्तगुणकलापं करोति। न न्यूनाधिकमिति वेद्यं तदेतत् पिबन्नातुरो हितभोजी सन् सर्वान् ग्रहणीदोषान् जयति।

तद्वद्द्राक्षेक्षुखर्जूरस्वरसानासुतान् पिबेत्॥ ९२॥

यथैष मधूकपुष्पक्वाथ आसवस्तथैव द्राक्षादिस्वरसानासुतान् पिबेत्। यथा च मधूकपुष्पाणां क्वाथ आदिष्टो ग्रंथकृता तथैव द्राक्षादीनां स्वरसाभावे क्वाथो ग्राह्यस्तस्य दिक्प्रदर्शनपरत्वात्।

हिंगुतिक्तावचामाद्रिपाठेंद्रयवगोक्षुरम्।
पंचकोलं च कर्षांशं पलांशं पटु पंचकम्॥ ९३॥
घृततैलद्विकुडवे दध्नः प्रस्थद्वये च तत्।
आपोथ्य क्वाथयेदग्नौ मृदावनुगते रसे॥ ९४॥
अंतर्धूमं ततो दग्ध्वा चूर्णीकृत्य घृताप्लुतम्।
पिबेत्पाणितलं तस्मिन् जीर्णे स्यान्मधुराशनः॥ ९५॥
वातश्लेष्मामयान् सर्वान् हन्याद्विषगरांश्च सः।

हिंग्वादिकर्षप्रमाणं लवणानि पंचपलप्रमाणानि तदेतद्घृततैलयोः कुड-

बहये दधिमस्थद्वये चापोथ्य संक्षुद्य मृदावामौ क्राथयेत् । रसे चानुगते प्रविष्टे सत्यनंतरमंतर्धूमं कलशे दग्ध्वा ततश्चूर्णीकृत्य कर्षमात्रं घृतालोडितं पिबेत् । तस्मिन् जीर्णे मधुरभोजी स्यात् । स च क्षारो वातकफरोगादीन् हंति ।

भूनिंबं रोहिणीं तिक्तां पटोलं निंबपर्पटम् ॥ ५६ ॥
दग्ध्वा माहिषमूत्रेण पिबेदग्निविवर्धनम् ।

भूनिंबादीनि दग्ध्वा माहिषमूत्रेण पिबेत् । तच्च पीतं वन्हिं वर्धयति ।

द्वे हरिद्रे वचा कुष्टं चित्रकः कटुरोहिणी ॥ ५७ ॥
मुस्ता च छागमूत्रेण सिद्धः क्षारोऽग्निवर्धनः ।

कटुरोहिणी कटुका । हरिद्राद्वयादेश्छागमूत्रेण सिद्धः पूर्ववदग्निवृद्धिकृत् क्षारः ।

चतुःपलं सुधाकांडात्रिपलं लवणत्रयात् ॥ ५८ ॥
वार्ताककुडवं चार्कादष्टौ द्वे चित्रकात्पले ।
दग्ध्वा रसेन वार्ताकाद्गुटिका भोजनोत्तराः ॥ ५९ ॥
भुक्तमन्नं पचंत्याशु कासश्वासार्शसां हिताः ।
विषूचिकाप्रतिश्यायहृद्रोगशमनाश्च ताः ॥ ६० ॥

सुधास्तंभाच्चत्वारि पलानि । लवणत्रयात्रीणि पलानि । पक्वशुष्कवार्ताककुडवं । अर्कादष्टौ पलानि । चित्रकपले द्वे । एतत्सर्वं दग्ध्वा । ततो वार्ताकानां रसेन कृता गुलिका भुक्तमनूपयुक्ता भोजनं पचंत्याशु । कासादिभ्यो हिता विषूचिकादिभ्यश्च स्मृताः ।

मातुलुंगशठी रास्ना कटुत्रयहरीतकी ।
स्वर्जिकायावशूकाख्यौ क्षारौ पंचपटूनि च ॥ ६१ ॥
सुखांबुपीतं तच्चूर्णं बलवर्णाग्निवर्धनम् ।

मातुलुंगादिकं चूर्णमुष्णोदकेन पीतं बलादिवर्धनम् ।

श्लैष्मिके ग्रहणीदोषे सवाते तैर्घृतं पचेत् ॥ ६२ ॥
धान्वंतरं षट्पलं च भल्लातकघृताभयम् ।

श्लैष्मिके ग्रहणीदोषे वातान्विते तैर्मातुलुंगादिभिर्घृतं पचेत् । अथवा धान्वंतरं घृतं प्रमेहचिकित्सिते दशमूलशठीत्यादिकं षट्पलं राजयक्ष्मचिकित्सिते पंचकोलयवक्षारेत्यादिकं भल्लातकघृतं गुल्मोक्तं भल्लातकानां द्विपलमित्यादिकमभयाघृतमुदरचिकित्सिते हरीतकीसूक्ष्मरजइत्यादिकम् ।

विडं कालोषलवणं स्वर्जिकायावशूकजान् ॥ ६३ ॥
सप्तलां कंटकारीं च चित्रकं चैकतो दहेत् ।
सप्तकृत्वः स्रुतस्यास्य क्षारस्यार्धाढके पचेत् ॥ ६४ ॥
आढकं सर्पिषः पेयं तदग्निबलवृद्धये ।

बिडं लवणं काचलवणं क्षारलवणं स्वर्जिकादींश्चैकस्मिन् कृत्वा दहेत् । सप्तवारानस्य क्षारस्य स्रुतस्य चार्धाढके सर्पिष आढकं पचेत् । तद्घृतमग्निबलादिवृद्धये पेयम् ।

निचये पंचकर्माणि युंज्याच्चैतद्यथाबलम् ॥ ६५ ॥

निचये संनिपातजे ग्रहणीदोषे पंचकर्माणि वमनविरेचनस्थापनानुवासननस्यानि यथाबलं युंज्यात् । यद्यपि शिरोविरेचनाख्यस्य कर्मणो बाहुल्येन ग्रहणीदोषे प्रयोजनं न तथा दृश्यते यथा वमनादीनां तथापि भूयस्त्वमुररीकृत्य पंचकर्माणीत्युक्तं । चशब्दाद्यदेतद्ग्रहणीत्रये प्रतिदोषमाश्रित्योक्तं कर्म तदपि निचयोत्थे ग्रहणीदोषे युंज्यात् । इति ग्रहणीदोषस्य चतुर्विधस्य चिकित्सामभिधायेदानीं प्रतिपुरुषं प्रतिदोषं मंदाग्नित्वमाश्रित्य यथावस्थं चिकित्सितं निर्दिशन्नाह ।

प्रसेके श्लैष्मिकेऽल्पाग्नेर्दीपनं रूक्षतिक्तकम् ।
योज्यं कृशस्य व्यत्यासात्स्निग्धरूक्षं कफोदये ॥ ६६ ॥
क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ॥
दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तं मधुरकैर्युतम् ॥ ६७ ॥

प्रसेको द्विविधो वातिकः श्लैष्मिकश्च । तत्र मंदाग्नेः श्लेष्मप्रकोपजे प्रसेके मंदवन्हेर्दीपनं रूक्षतिक्तं यद् द्रव्यं तत्प्रयोज्यं । न घृतं नापि मधुराम्ललवणादिकम् । श्लेष्मजप्रसेकस्य च लक्षणम् । श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुःश्लेष्माणमस्यतीत्यादि । कृशस्य पुनर्मंदाग्नेः कफोदये सति व्यत्यासात् पर्यायेणाप्यतिकर्मव्यतिहारार्थः । व्यत्यासात् स्निग्धरूक्षं योज्यं । स्निग्धं योजयित्वा रूक्षं योज्यम् । रूक्षं योजयित्वा स्निग्धं योज्यमित्यर्थः । यदि हि कृशे बहुकफे रूक्षे च नरे रूक्षमेव युंज्यात् । ततो रूक्षे केवले युज्यमाने कार्श्यस्य वृद्धिः स्यात् । अथ स्नेहमेव युंज्यात् । ततः स्नेहे केवले युज्यमाने कफवृद्धिः स्यादिति व्यत्यासेन स्निग्धरूक्षमुपयुक्तं । क्षीणक्षामशरीरस्य तु कफोदये दीपनं द्रव्यपंचकोलादिकं स्नेहैर्घृतादिसंयुतं स्नेहसंयुक्तं युंज्यात् । बहुपित्तस्य मंदाग्नेस्तिक्तं मधुरकैर्द्रव्यैर्युक्तं दीपनं योज्यम् । बहुवातस्य मंदाग्नेर्नरस्य स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तः प्रायेण शस्यते । स्नेहस्य मंदाग्निविषयेभ्योऽन्यद्रवेभ्यः प्रायेण प्राधान्यं सर्वपुरुषं प्रति द्योतयितुमिदं ब्रूते ।

स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते ।
स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्बलानलदीपनम् ॥ ६८ ॥
नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।

एवेत्यवधारणे । परं प्रधानम् । स्नेहमेव मंदाग्नेर्विद्यान्न ततोन्यद् द्रव्यम् । तस्मान्मंदाग्नेर्दोषप्रतिपत्तिपक्षैरौषधैर्युक्तः स्नेहो बाहुल्येन पथ्यः। अत एवेदं कारणं निर्दिशन्नाह । नालमित्यादि यस्मात्स्नेहोद्दीपितस्याग्नेः सुष्टुगुर्वप्यन्नं शमाय नालं पर्याप्तम् । तस्मात् स्नेह एव दुर्बलानलदीपनाय श्रेष्ठः ।

योऽल्पाग्नित्वात्कफे क्षीणे वर्चः पक्वमपि श्लथम् ॥ ६९ ॥
मुंचेद्यद्दीपधयुतं स पिबेदल्पशो घृतम् ।
तेन स्वमार्गमानीतः स्वकर्मणि नियोजितः ॥ ७० ॥
समानो दीपयत्यग्निमग्नेः संधुक्षको हि सः ।

यो नरोऽल्पाग्नित्वात्कफे क्षीणे सति पुरीषं पक्वमपि शिथिलं मुंचेत् स

नरोऽल्पमल्पं घृतं पिबेत्। किंभूतम्। यद्द्वौषधयुतं सैंधवशुंठीयुक्तम्। तेन सर्पिषा समानः स्वमार्गमानीय स्वकर्मण्यन्नपचनाख्ये नियोजितोऽग्निं संदीपयति। यतोऽसौ समानोऽग्नेः संधुक्षकः।

पुरीषं यश्च कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्विमुंचति ॥ ७१ ॥
स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत्।

यश्च पुरुषः पुरीषं काठिन्यात्संहतत्वाद्धेतोः कृच्छ्रेण मुंचति। स नरो लवणैः पंचभिर्युक्तं घृतं पिबेत्। किं भूतं। अन्नावग्रहमन्नेनावग्रहः सहसोर्ध्वकायगमनप्रतिबंधोऽवष्टंभो यस्य तदेवं घृतं पीत्वाऽन्नं भोक्तव्यमित्यर्थः।

रौक्ष्यान्मंदेऽनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत् ॥ ७२ ॥

रौक्ष्याद्धेतोर्मंदेऽग्नौ सति सर्पिरथवा तैलं दीपनैर्युतं पिबेत्।

क्षारचूर्णासवारिष्टान् मंदे स्नेहातिपानतः।

स्नेहातिपानाद्धेतोर्मंदेऽग्नौ सति क्षारादीन् पिबेत्।

उदावर्तात्प्रयोक्तव्या निरूहस्नेहबस्तयः ॥ ७३ ॥

उदावर्तात्पुनर्मंदेऽग्नौ सति निरूहस्नेहबस्तयः मोक्तव्याः।

दोषाऽतिवृद्ध्याऽमंदेऽग्नौ संशुद्धेऽन्नविधिं चरेत्।

दोषातिवृद्ध्या मंदेऽग्नौ सति वमनविरेचनादिभिर्हृतदोषः कृतशुद्धिरत्रविधिपेयादिक्रममाचरेत्।

व्याधिमुक्तस्य मंदेऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥ ७४ ॥

व्याधिमुक्तस्य मंदेऽग्नौ सर्पिरेव दीपनं स्यान्नान्यत्तथा द्रव्यम्।

अध्वोपवासक्षामत्वैर्यवाग्वा पाययेद्घृतम्।
अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं बृंहणं च तत् ॥ ७५ ॥

' अध्वोपवासक्षामत्वैर्मंदेऽग्नौ यवाग्वा सह घृतं पाययेद्वैद्य इति शेषः। किंभूतं। अन्नेनावपीडितमन्नावपीडितं मध्यभक्तं घृतमित्यर्थः। एवं पीतं बल्यं बृंहणं दीपनं च तद्भवति।

> दीर्घकालप्रसंगात्तु क्षामक्षीणकृशान्नरान्।
> प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत्पिशिताशिनः॥ ७६॥
> लघूष्णकटुशोधित्वाद् दीपयंत्याशु तेऽनलम्।
> मांसोपचितमांसत्वात्परं च बलवर्धनम्॥ ७७॥

दीर्घकालप्रसंगात्तु मंदेऽग्नौ सत्यसम्यगाहाररसपरिणत्या हेतुभूतया क्षामक्षीणकृशान्नरान् पिशिताशिनां प्रसहादीनां रसैः साम्लैर्भोजयेत्। कस्मात्तानेतान् भोजयेदित्याह। लघूष्णेत्यादि लघुत्वादुष्णत्वादित्यादि लघुत्वात्कटुत्वाच्छोधनत्वाच्च ते रसाः शीघ्रमग्निं दीपयंति। भावप्रधाननिर्देशः पूर्वश्चात्र योज्यः। ननु प्रागभ्यधायि। गुरूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरमिति। इह च प्रसहानां लघुत्वमुच्यतस्तदिमे वचसी परस्परं व्याघाते। अत्र ब्रूमः। लाघवशब्दोत्र क्रियाविशेषार्थौ धावनप्लवनलंघनादिका चेष्टा तस्याः पाटवविशेषो लाघवं। यथा च प्रागध्यगीष्ट। लाघवं कर्म सामर्थ्यमिति। एवं चात्राविरोधः। हेतुनिर्देशादन्येप्येवं प्राया ये मांसरसास्तानप्येतान् भोजयेदिति। ते च प्रसहा मांसोपचितमांसत्वाद्धेतोः सुष्ठु बलं वर्धयंति।

> स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णक्वाथहिताशनैः।
> सम्यक्प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्नेश्च वर्धते॥ ७८॥

स्नेहादिभिः सम्यक् प्रयुक्तैः शरीरस्याग्नेश्च बलं वर्धते। तस्मात् स्नेहादयो यथावस्थं प्रयोज्या इति भावः। अधुना स्नेहस्याग्निवृद्धिकरत्व दृष्टांतेन दर्शयति।

> दीप्तो यथैव स्थाणुश्च बाह्योग्निः सारदारुभिः।
> सस्नेहैर्जायते तद्वदाहारैः कोष्ठगोऽनलः॥ ७९॥

यथा येन प्रकारेण सारदारुभिः शमीखदिरादिभिः सस्नेहैर्बाह्योग्निर्दीप्तः स्थाणुः स्थिरश्च जायते तथैव कोष्ठकोग्निः सस्नेहैः पथ्यरूपैराहारैः पटुतरः स्थिरश्च संपद्यते ।

न भोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ।
यथा निरिंधनो वन्हिरल्पो वाऽतींधनान्वितः ॥ ८० ॥

न भोजनेन कायाग्निर्दीप्यते । नचातिभोजनेन । अत्रैव दृष्टांतमाह । यथा बाह्योग्निर्निरंधनो न दीप्यते नश्यति । अल्पोऽग्निर्बाह्योऽतींधनेन बहुभिर्दारुभिरावृतो नश्यति न दीप्यते । एवं कोष्ठाग्निरप्यभोजनातिभोजनाभ्यां नश्यति न दीप्यत इत्यर्थः ।

यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम् ।
प्रवृद्धं वर्धयत्यग्निं तदाऽसौ सानिलोऽनलः ॥ ८१ ॥
पक्त्वान्नमाशु धातूंश्च सर्वानोजश्च संक्षिपन् ।
मारयेत्साशनात्स्वस्थो भुक्ते जीर्णे तु ताम्यति ॥ ८२ ॥
तृट्कासदाहमूर्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निसंभवाः ।

यस्मिन् काले कफे क्षीणे क्षयं यातेऽत एव स्वस्थान आमाशयाख्ये पित्तं वृद्धं । किं भूतं । पवनानुगम् । मारुतेन धमनस्वभावेन पश्चाद्युक्तं। अत एव तत्पित्तमग्निं वर्धयति । तदा तस्मिन्काले ऽसावनलो जाठराग्निः सानिलः पवनसहितोऽन्नं पक्त्वाऽनंतरं पक्तव्याभावात्सर्वान् धातून् पक्त्वाऽऽशु पुरुषं मारयेत् । किं कुर्वन् । ओजश्च संक्षिपन् संहरन् विनाशयन्नित्यर्थः । ननु पित्तानिलयोर्द्वयोः प्रकृतत्वात्सपित्तोऽनिलोऽनल इति वक्तुमयुक्तं स्यात् । नैवं । पित्तं वन्हिर्वन्हिजं चेति कृत्वा तदानीं जठराग्निना सहैकतां प्राप्तं पित्तमिति सानिलोनल इति निर्दिष्टं । सोत्यग्निपीडितो ना पुरुषो भुक्ते स्वस्थः स्यात् । जीर्णे तु ताम्यति । उपतप्यते । अनेकार्थत्वाद्धातूनामुपतापार्थस्ताम्यति । तमकलक्षणेऽपि प्रागभ्यधीष्ट । अथास्योपद्रवान् वक्ति । तृष्णादयो रोगा अत्यग्नेः संभवंति ।

तमत्यग्निं गुरुस्निग्धमंदसांद्रहिमस्थिरैः ॥ ८३ ॥
अन्नपानैर्नयेच्छांतिं दीप्तमग्निमिवांबुभिः ।

तमत्यग्निं भस्मकाख्यं गुरुस्निग्धादिभिरन्नपानैः शांतिं नयेत् । क-
मिव । दीप्तमिद्धमग्निं बाह्यं यथा जलैः ।

मुहुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ॥ ८४ ॥
निरिंधनांतरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ।

मुहुर्मुहुः क्षणे क्षणेऽजीर्णेऽपि भोज्यानि कृशरादीन्युपहारयेदाहारार्थं प्रकल्पयेत् । अजीर्णेपीत्यपिशब्दात्किमुत जीर्णे भोज्यान्युपहारयेदिति । कि-मित्येवं क्रियत इत्याह । यथेत्याह यस्मात्तस्मात्तथा तेन प्रकारेणाजीर्णेऽपि पुनः पुनराहारोपयोगेन निरिंधनोऽग्निरंतरमवकाशं लब्ध्वा यथा एनं न विपादयेत् । कानि भोज्यानीत्याह ।

कृशरां पायसं स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ॥ ८५ ॥
अश्नीयादौदकानूपपिशितानि भृतानि च ।
मत्स्यान्विशेषतः श्लक्ष्णान् स्थिरतोयचराश्च ये ॥ ८६ ॥

कृशरामित्यादीनि भुंजीत। गुडवैकृतमिति । विकृतमेव वैकृतम् । प्रज्ञादि-त्वादण् । तथौदकानां कच्छपादीनां पिशितानि । तथाऽऽनूपानि वराहा-दीनां भृतानि मेदुराणि भक्षयेत् । विशेषेण मत्स्यान् । श्लक्ष्णानपरुषान् । चशब्दाये च स्थिरतोयचरा अवहजलाश्रितास्तानप्यश्नीयात् ।

आविकं सुभृतं मांसमद्यादत्यग्निवारणम् ।

आविकं मांसं सुभृतमतीवमेदुरमत्यग्निवारणमद्यात् ।

पयः सहमधूच्छिष्टं घृतं वा तृषितः पिबेत् ॥ ८७ ॥
गोधूमचूर्णं पयसा बहुसर्पिःपरिप्लुतम् ।
आनूपरसयुक्तान्वा स्नेहांस्तैलविवर्जितान् ॥ ८८ ॥

श्यामात्रिवृद्विपक्कं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।
असकृत्पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनम् ॥ ८९ ॥

तथा तृषितः सन् पयः पिबेत् । किंभूतं । सहमधूच्छिष्टं समदनं सर्पिर्वा । एवंभूतं पिबेत् । गोधूमचूर्णं बहुघृतं क्षीरेणालोडितं पिबेत् । अथवाऽनुपमांसरसान्वितान् स्नेहान् पिबेत् । किंभूतान् । तैलस्य पित्तकृत्वान्निषेधः । अथवा श्यामात्रिवृद्भ्यां विपक्कं क्षीरं विरेचनं दद्यात् । तथा पुनः पुनः पित्तस्याहरणे पायसस्य प्रतिभोजनं हितं ।

अधुना संक्षेपेण चिकित्सामाह ।

यत्किंचिद्गुरु मेध्यं च श्लेष्मकारि च भोजनम् ।
सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा च स्वपनं दिवा ॥ ९० ॥

यद्गुरुभोजनं मेदस्करं श्लेष्मकरं च तदत्यग्नये हितं । भुक्त्वा च यद्दिवा स्वपनं तच्च हितं ।

ननु किमिति गुर्वादिभोजनमत्यग्नये दीयत इत्याह ।

आहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः ।
धातून् क्षीणेषु दोषेषु जीवितं धातुसंक्षये ॥ ९१ ॥

अग्निः पूर्वमाहारं पचति । आहाररहितस्त्वग्निर्दोषान् पचति । तदभावाद्धातून् पचति । धातुसंक्षये सति जीवितं पचति नाशयतीत्यर्थः ।

एतत्प्रकृत्यैव विरुद्धमन्नं संयोगसंस्कारवशेन चेदम् ।
इत्याद्यविज्ञाय यथेष्टचेष्टाश्चरंति यत्साग्निबलस्य शक्तिः॥९२॥
तस्मादग्निं पालयेत्सर्वयत्नैस्तस्मिन्नष्टे याति ना नाशमेव ।
दोषैर्ग्रस्ते ग्रस्यते रोगसंघैर्युक्ते नु स्यान्नीरुजो दीर्घजीवी॥९३॥

एतदन्नं प्रकृत्या स्वभावेनैव विरुद्धमपथ्यं यथा करमर्दकदधिसर्षपशाकफाणितशुष्कमांसविरूढकामपूलकलकुचादिकं । संयोगविरुद्धं यथा । क्षीरमम्लेन सहानूपमामिषं माषैः सहेत्यादि । संस्कारविरुद्धं यथा । हारीतमांसं हारिद्रशूलप्रोतं हारिद्रादिवह्निना पाचितमित्यादि । एवमिदं

प्रकृत्यादिविरुद्धं संयोगस्य संस्कारस्य च वशेन सामर्थ्ये चेदं विरुद्धं। आदिग्रहणान्मात्राकालादिपरिग्रहः। तत्र मात्राविरुद्धं यथा। मधुघृतं। समकालवशेनेदं यथा। रात्रिपर्युषिता काकमाची। पात्रवशेनेदं यथा। कांस्ये दशाहमुषितं सर्पिः। इत्याद्यविज्ञायाबुध्वाऽपर्यालोच्य यथेष्टचेष्टा यथाभिलाषमाहारमासेवमाना यच्चरंति। साऽग्निबलस्य शक्तिः सामर्थ्यं। यत एवं तस्मादग्निंपालयेत्सर्वाग्नैरखिलक्रियानुष्ठानैः। तस्मिन्नग्नौ नष्टे क्षीणे ना पुरुषो नाशं याति दोषैर्ग्रस्तवन्हौ ना पुरुषो रोगसंघैर्ग्रस्यते पीड्यते। युक्ते स्वच्छे पुनरग्नौ नीरुजो दीर्घजीवी च भवेदिति शेषः। उपजातिशालिन्यौ वृत्ते।

इतिश्रीमदरुणदत्तविरचितायांचिकित्सितस्थानेग्रहणीदोषचिकित्सितं नाम दशमोऽध्यायः॥ १०॥

एकादशोऽध्यायः।

ग्रहणीदोषचिकित्सितादनंतरं मूत्राघातचिकित्सितमारभ्यते। संबंधश्चात्रस्तंभनत्वात्। तथा च प्रागध्यैष्ट। बस्तिबस्तिशिरोमेढ्र कटीवृषणपायवः। एकसंबंधनाः प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रया इति। तेनेदमाह।

अथातो मूत्राघातचिकित्सितं व्याख्यास्यामः॥
कृच्छ्रे वातघ्नतैलाक्तमधोनाभेः समीरजे।
सुस्निग्धैः स्वेदयेदंगं पिंडसेकावगाहनैः॥ १॥

कृच्छ्रे मूत्रकृच्छ्रे आदिपदलोपं कृत्वा। एवं निर्दिष्टं। यथा। मांसरसे रस इति। मूत्रकृच्छ्रे वातोल्बणेऽगं शरीरं वातघ्नतैलेन बलातैलेन बलातैलादिनाऽभ्यक्तमधो नाभेः समंतात् स्वेदैः पिंडादिभिः सुष्टुस्निग्धैर्नरूक्षैः स्वेदयेत्।

दशमूलबलैरंडयवाभीरुपुनर्नवैः।
कुलत्थकोलपत्तूरवृश्चीवोपलभेदकैः॥ २॥

तैलसर्पिर्वराहर्क्षवसाः क्वथितकल्कितैः ।
सपंचलवणाः सिद्धाः पीताः शूलहराः परम् ॥ ३ ॥

दशमूलादिभिः क्वथितकल्कितैस्तैलसर्पिर्वराहर्क्षवसाः सिद्धाः पक्काःसह-पंचलवणैर्वर्तंत इति सपंचलवणाः पीताः परं सुष्ठु शूलहराः ।

द्रव्याण्येतानि पानान्ने तथा पिंडोपनाहने ।
सहतैलफलैर्युंज्यात्साम्लानि स्नेहवंति च ॥ ४ ॥

एतानि दशमूलादीनि द्रव्याणि पानान्ने तद्विजयाय तथा पिंडोपनाहाख्यं स्वेदद्वयं तैलफलैः सह युंज्यात् । सार्थानि फलानि नालिकेराक्षोडादीनि तैलफलानि । यथा यूपायदारुः । तैः सह । केचित्तु तैलफलानि तिलानाहुः । किंभूतानि । साम्लानि सहाम्लैस्तक्रारनालादिभिर्वर्त्तंत इति साम्लानि तथा स्नेहवन्ति बहुस्नेहानि । भूमनिमतुप् ।

सौवर्चलाढ्यां मदिरां पिबेन्मूत्ररुजापहाम् ।

तथा मदिरां बहुसौवर्चलां मूत्ररुजापहां पिबेत् ।

पैत्ते युंजीत शिशिरं सेकलेपावगाहनम् ॥ ५ ॥

पैत्ते मूत्रकृच्छ्रे शीतलं सेकलेपावगाहनं युंजीत ।

पिबेद्वरीं गोक्षुरकं विदारीं सकसेरुकाम् ।
तृणाख्यं पंचमूलं च पाक्यं समधुशर्करम् ॥ ६ ॥

तथा शतावर्यादिकं पाक्यं कृत्वा समधुशर्करं पिबेत् ।

वृषकं त्रपुसैर्वारु लट्वाबीजानि कुंकुमम् ।
द्राक्षांभोभिः पिबेत्सर्वान् मूत्राघातानपोहति ॥ ७ ॥

वृषकादिकं कल्कीकृत्य द्राक्षाजलेन पिबन् सर्वान् मूत्राघातान्पराकरोति । अपोहतीत्युपसर्गादस्यत्यूहोर्वावचनमिति परस्मैपदं । वृषकः पाषाणभेदकः । लट्वाबीजं कुसुंभबीजम् ।

एर्वारुबीजयष्टयाह्वदार्वीर्वा तंडुलांबुना ।
तोयेन कल्कं द्राक्षायाः पिबेत्पर्युषितेन वा ॥ ८ ॥

एर्वारुबीजादिकं वा तंडुलांभसा पिबेत् । पूर्वगुणम् । पर्युषितेन वा जलेन द्राक्षाकल्कं पिबेत् ।

कफजे वमनं स्वेदं तीक्ष्णोष्णकटुभोजनम् ।
यवानां विकृतीः क्षारं कालसेयं च शीलयेत् ॥ ९ ॥

कफजे मूत्रकृच्छ्रे वमनादीनि शीलयेत् ।

पिबेन्मद्येन सूक्ष्मैलां धात्रीफलरसेन वा ।
सारसास्थिश्वदंष्ट्रैलाव्योषं वा मधुमूत्रवत् ॥ १० ॥
स्वरसं कंटकार्या वा पाययेन्माक्षिकान्वितम् ।
शितिवारकबीजं वा तक्रेण श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ ११ ॥
धवसप्ताह्वकुटजं गुडूचीचतुरंगुलम् ।
कटुकैलाकरंजं च पाक्यं समधुसाधितम् ॥ १२ ॥
तैर्वा पेयां प्रवालं वा चूर्णितं तंडुलांबुना ।
स तैलं पाटलाक्षारं सप्तकृत्वोऽथवा शृतम् ॥ १३ ॥

तथा मद्येन सूक्ष्मैलां पिबेत् । आमलकरसेन वा सूक्ष्मैलां पिबेत् । सारस्थ्यादीनि मधुयुक्तानि गोमूत्रेण पिबेत् । अथवा कंटकार्याः स्वरसं समाक्षिकं पाययेत् । शितिवारकस्य करंजस्य बीजं श्लक्ष्णपिष्टं तक्रेण सह पाययेत् । धवादिभिः कृतं पाक्यं क्वाथं वा समधु पाययेत् । तैर्धवादिभिः साधितां पेयां पाययेत् । प्रवालं विद्रुमं रजीकृतं तंडुलांभसा पाययेत् । पाटलायाः क्षारं सप्तवारान् स्रुतं तैलेन वा पाययेत् ।

पाटलीयावशूकाभ्यां पारिभद्रातिलादपि ।
क्षारोदकेन मदिरां त्वगेलोषकसंयुताम् ॥ १४ ॥
पिबेद्गुडोपदंशान्वा लिह्यादेतान् पृथक् पृथक् ।

पाटलीयवक्षाराभ्यां क्षारोदकेन तथा पारिभद्रं तिलक्षारोदकेन मदिरां त्वगलेषकसंयुक्तां पिबेत् । ऊषकः कल्लरः । गुडोपदंशान्वेति । अथवा गुडमुपदंश्य एतान् त्वगादीन् पृथक् पृथग् लिह्यात् ।

संनिपातात्मके सर्वं यथावस्थमिदं हितम् ॥ १५ ॥
अश्मन्यथ चिरोत्थाने वातबस्त्यादिकेषु च ।

सन्निपातात्मके मूत्रकृच्छ्रे सर्वमिदं पूर्वोक्तं पृथग् दोषात्मकमूत्रकृच्छ्रनिर्दिष्टं यथावस्थमवस्थामपेक्ष्य हितं । न केवलं सन्निपातात्मके कृच्छ्रे प्राङ् निर्दिष्टं पृथक् दोषात्मकमूत्रकृच्छ्रचिकित्सितं हितं । यावदश्मर्यामप्यचिरोत्थानमचिरकाल उत्थानं जन्म यस्य तस्मिन् हितं । च शब्दाद्वातबस्त्यादिकेषु मूत्राघातेषु हितं । आदिशब्देन वातकुंडलीकादयो गृह्यंते ।

अश्मरी दारुणो व्याधिरंतकः प्रतिमो मतः ॥ १६ ॥
तरुणो भेषजैः साध्यः प्रवृद्धश्छेदमर्हति ।

अश्मरी दारुणो व्याधिरंतकप्रतिमस्तत्तुल्यो मतः । शीघ्रप्राणहरत्वात् । स चाश्मरी तरुणश्चिरोत्पन्न औषधैः साध्यः साधयितुं शक्यः । प्रवृद्धः सपुनश्छेदनं पाटनं शस्त्रेणार्हति ।

तस्य पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते ॥ १७ ॥

तस्याश्मर्याख्यस्य व्याधेः प्राग्रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते । आदिशब्दः स्वेदनवमनादीनां ग्रहाय । अथ स्नेहमाह ।

पाषाणभेदो वसुको वशिरोऽश्मंतको वरी ।
कपोतवंकातिबलाभल्लूकोशीरकंतकम् ॥ १८ ॥
वृक्षादनी शाकफलं व्याघ्री गुंठत्रिकंटकम् ।
यवाः कुलत्थाः कोलानि वरुणः कतकात्फलम् ॥ १९ ॥
ऊषकादिप्रतीवापमेषां क्वाथे शृतं घृतम् ।
भिनत्ति वातसंभूतां तत्पीतं शीघ्रमश्मरीम् ॥ २० ॥

पाषाणभेदादीनां क्वाथे घृतं शृतमूषकादिगणोक्तं द्रव्यप्रतिवापेन कल्कं सत्पीतं वातजामश्मरीं भिनत्ति। वसुक ईश्वरमल्लिका। वशीरं सामुद्रलवणम्। अश्मंतको मालुकपर्णः। कपोतवंका सुवर्चला। भल्लूकः स्योनाकः।

गंधर्वहस्तबृहतीं व्याघ्रीगोक्षुरकेक्षुरात्।
मूलकल्कं पिबेद्दध्ना मधुरेणाश्मभेदनम् ॥ २१ ॥

गंधर्वहस्तादीनां समाहारद्वंद्वः। अनित्यमागमशासनमिति तु प्रकृतम्। एरंडादीनां द्रव्याणां यन्मूलं तत्कल्कीकृत्य मधुरेण दध्ना पिबेदश्मभेदनं चात्र प्रकृतत्वाद्वाताश्मरीभेदनं गम्यते।

कुशः काशः शरो गुंठ इत्कटो मोरटोऽश्मभित्।
दर्भो विदारी वाराही शाली मूलं त्रिकंटका ॥ २२ ॥
भल्लुकः पाटली पाठा पत्तूरः सकुरंटकः।
पुनर्नवा शिरीषश्च तेषां क्वाथे पचेद्घृतम् ॥ २३ ॥
पिष्टेन त्रपुसादीनां बीजेनेंदीवरेण वा।
मधुकेन शिलाजेन तत्पित्ताश्मरिभेदनम् ॥ २४ ॥

कुशादीनां क्वाथे त्रपुसादीनां पूर्वोक्तानां त्रपुसैर्वारुलट्वादीनां बीजेन नीलोत्पलबीजेन मधुकेन च पिष्टेन शिलाजतुना च घृतं पिबेत्। तत्पित्ताश्मरीभेदनं भवति। शोधनादिगणसंग्रहोक्तास्तु त्रपुसादयोऽत्र न गृह्यंते तदंतःपातिनां पित्तविरोधिनां सर्पिरादीनां द्रव्याणां तत्र पाठात्।

वरुणादिः समीरघ्नौ गुणावेलाहरेणुका।
गुग्गुलुर्मरिचं कुष्टं चित्रकः ससुराह्वयः ॥ २५ ॥
तैः कल्कितैः कृतावापं मूषकादिगणेन च।
भिनत्ति कफजामाशु साधितं घृतमश्मरीम् ॥ २६ ॥

वरुणसैर्यकेत्यादिवरुणादिर्गणः समीरणघ्नौ गणौ वीरतरादिस्तथा विदार्यादिरेतैर्वरुणादिभिर्द्रव्यैः कल्कीकृतैस्तथोषकादिगणेन ऋषकशुद्धमित्यादिना कृतावापं च कल्कं च कृत्वा घृतं साधितमाशु कफजामश्मरीं हंति।

क्षारक्षीरयवाग्वादि द्रव्यैः स्वैः स्वैश्च कल्पयेत् ।

क्षारादि च स्वैः स्वैस्तद्योग्यैर्द्रव्यैः कल्पयेत् ।

पिचुकांकोल्लकतकशाकेंदीवरजैः फलैः ॥ २७ ॥
पीतमुष्णांबु सगुडं शर्करापातनं परम् ।

पिचुकादिभिरुष्णांबु सगुडं पीतं शर्करायाः परं शातनं । पिचुकः शीतिवारकः ।

क्रौंचोष्ट्ररासभास्थीनि श्वदंष्ट्रा तालपत्रिका ॥ २८ ॥
अजमोदाकदंबस्य मूलं बिल्वस्य चौषधम् ।
पीतानि शर्करां भिद्युः सुरयोष्णोदकेन वा ॥ २९ ॥

क्रौंचास्थ्यादीनि पीतानि सुरयोष्णजलेन वा शर्करां हन्युः ।

नृत्यकुंडलबीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।
अविक्षीरेण सप्ताहं पीतमश्मरिपातनम् ॥ ३० ॥

तुंबरीबीजानां चूर्णं माक्षीकान्वितमविक्षीरेण सप्ताहं पीतमश्मरिपातनं । अत्राश्मरिशब्दस्य ण्यापोः संज्ञाछंदसोरिति ऱ्हस्वः ।

क्राथश्च शिग्रूमूलोत्थः कदूष्णोऽश्मरिपातनः ।

सोभांजनकमूलक्राथश्च कोष्णः पीतोऽश्मरिपातनः ।

तिलापामार्गकदलीपलाशयवसंभवः ॥ ३१ ॥
क्षारः पेयोऽविमूत्रेण शर्करास्वश्मरीषु च ।

तिलादिसंभवः क्षारोऽविमूत्रेण शर्करास्वश्मरीषु च विषये पेयः ।

कपोतवंकामूलं वा पिबेदेकं सुरादिभिः ॥ ३२ ॥
तत्सिद्धं वा पिबेत्क्षीरं वेदनाभिरुपद्रुतः ।
हरीतक्यस्थिसिद्धं वा साधितं वा पुनर्नवैः ॥ ३३ ॥

क्षीरान्नभुग्बर्हिशिखामूलं वा तंडुलांबुना ।

कपोतवंकाया मूलं केवलं सुरोष्णजलादिभिः पिबेत् । तया कपोतवंकया सिद्धं शृतं वा क्षीरं वेदनोपद्रुतः पिबेत् । हरीतवयस्थिभिः सिद्धं वा क्षीरमथवा पुनर्नवपक्कं क्षीरं पिबेत् । मयूरशिखामूलं तंडुलांभसा पिबेत् । किंभूतः । क्षीरान्नाशी सन् ।

मूत्राघातेषु विभजेदतः शेषेष्वपि क्रियाम् ॥ ३४ ॥

अतोऽस्मात्पूर्वोक्ताच्चिकित्सितात् तद्यथायोगं शेषेष्वपि मूत्राघातेषु मूत्रातीतादिष्वपि क्रियां विभजेन्निरूप्य कुर्यात् ।

बृहत्यादिगणे सिद्धं द्विगुणीकृतगोक्षुरे ।
तोयं पयो वा सर्पिर्वा सर्वमूत्रविकारजित् ॥ ३५ ॥

बृहत्यादिगणे द्विगुणीकृतगोक्षुरे जलं पक्कं क्षीरं वा सर्पिर्वा सर्वान्मूत्रविकारान् जयति ।

देवदारुं घनं मूर्वां यष्टीं मधु हरीतकीम् ।
मूत्राघातेषु सर्वेषु सुराक्षीरजलैः पिबेत् ॥ ३६ ॥

देवदार्वादीन् सुरादीनामन्यतमेन सर्वेषु मूत्राघातेषु पिबेत् ।

रसं वा धन्वयासस्य कषायं ककुभस्य वा ।
सुखांभसा वा त्रिफलां पिष्टां सैंधवसंयुताम् ॥ ३७ ॥
व्याघ्रीगोक्षुरकक्काथे यवागूं वा सफाणिताम् ।
क्काथे वीरतरादेर्वा ताम्रचूडरसेऽपि वा ॥ ३८ ॥
अद्याद्वीरतराद्येन भावितं वा शिलाजतु ।

धन्वयवासकस्य रसं वा ककुभस्य क्काथं वा त्रिफलामुष्णोदकेन पिष्टां सैंधवान्वितां पिबेत् । कंटकारिकागोक्षुरक्काथसिद्धां वा यवागूं सफाणितां पिबेत् । वीरतरादेः क्काथे वा सिद्धां पेयां पिबेत् । अथवा ताम्रचूडस्य

कुक्कुटस्य मांसरसे सिद्धां पेयां पिबेत्। शिलाजतु वीरतराद्येन गणेन वा भावितमद्यात्।

मद्यं वा निगदं पीत्वा रथेनाश्वेन वा व्रजन् ॥ ३९ ॥
शीघ्रवेगेन संक्षोभात् तथास्य च्यवतेऽश्मरी ।

अथवा पुराणं मद्यं पीत्वा रथेनाश्वेन वा शीघ्रवेगेन गच्छेत्। तथा तेन प्रकारेण संक्षोभितस्य तस्याश्मरी च्यवते।

सर्वथा चोपयोक्तव्यो वर्गो वीरतरादिकः ॥ ४० ॥
रेकार्थं तैल्वकं सर्पिर्बस्तिकर्म च शीलयेत् ।
विशेषादुत्तरान् बस्तीन्

सर्वेण च प्रकारेण क्वाथपेयाजलादिषु वीरतरादिको योज्यः। विरेचनार्थं तैल्वकं शम्याकेनेत्यादिना साधितं सर्पिरुपयोक्तव्यम्। तथा बस्तिकर्म प्राक् स्नेह एक इत्यादि शीलयेत्। विशेषेणात्रोत्तरबस्तीनभ्यसेत्।

शुक्राश्मर्यां च शोधिते ॥ ४१ ॥
तैर्मूत्रमार्गे बलवान् शुक्राशयविशुद्धये ।
पुमान् सुतृप्तो वृष्याणां मांसानां कुक्कुटस्य च ॥ ४२ ॥
कामं सकामाः सेवेत प्रमदा मददायिनीः ।

शुक्राश्मर्यां च तैरुत्तरबस्तिभिर्मूत्रमार्गे शोधिते सति पुमान् वृष्याणां द्रव्याणां कुक्कुटस्य मांसानां च सुहितः सन् यथेच्छं मददायिनीः प्रमदाः सेवेत। शुक्राशयविशुद्धये कुक्कुटस्य वृष्यत्वेनैव ग्रहणमतिशयेन कुक्कुटस्यात्र पथ्यत्वमिति ज्ञापनार्थमुपादानम्।

सिद्धैरुपक्रमैरेभिर्नचेच्छान्तिस्तदा भिषक् ॥ ४३ ॥
इति राजानमापृच्छ्य शस्त्रं साध्ववचारयेत् ।

एभिः पूर्वोक्तैरुपक्रमैः सिद्धैरश्मरीहरैर्यदि शमो न स्यात् । तदेति राजानमापृच्छयाश्मर्या हरणं शस्त्रं साध्ववचारयेत् । किमापृच्छयेत्याह ।

अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥ ४४ ॥
निश्चितस्यापि वैद्यस्य बहुशः सिद्धकर्मणः ।

हे नृपते जातव्याधावक्रियायां चिकित्सां विना ध्रुवोऽवश्यं मृत्युः स्यात् । अपरंच क्रियायां चिकित्सायां क्रियमाणायां निश्चितस्यापि शास्त्रार्थविदोपि वैद्यस्य तथा बहुशोऽनेकशः सिद्धकर्मणो निष्पन्नक्रियाक्रमस्यापि संशयो भवेत् । कदाचिज्जीवति न वा एवं प्रकारेण राजानमापृच्छय ।

अथातुरमुपस्निग्धं शुद्धमीषच्च कर्शितम् ॥ ४५ ॥
अभ्यक्तस्विन्नवपुषमभुक्तं कृतमंगलम् ।
आजानुफलकस्थस्य नरस्यांकेव्यपाश्रितम् ॥ ४६ ॥
पूर्वेण कायेनोत्तानं निषण्णं वस्त्रचुंभले ।
ततोऽस्याकुंचिते जानुकूर्परे वाससा दृढम् ॥ ४७ ॥
सहाश्रयमनुष्येण बद्धस्याश्वासितस्य च ।
नाभेः समंतादभ्यज्यादधस्तस्याश्च वामतः ॥ ४८ ॥
मृदित्वा मुष्टिना कामं यावदश्मर्यधोगता ।
तैलाक्ते वर्धितनखे तर्जनीमध्यमे ततः ॥ ४९ ॥
अदक्षिणे गुदेऽगुल्यौ प्रणिधायानुसेवनीम् ।
आसाद्य वलयं नाभ्यामश्मरीं गुदमेढ्रयोः ॥ ५० ॥
कृत्वांतरे तथा बस्तिं निर्वलीकमनायतम् ।
उत्पीडयेदंगुलिभ्यां यावद्ग्रंथिरिवोन्नतम् ॥ ५१ ॥
शल्यं स्यात्सेवनीं मुक्त्वा यवमात्रेण पाटयेत् ।
अश्ममानेन न यथा भिद्यते सा तथा हरेत् ॥ ५२ ॥

समग्रं सर्पवक्त्रेण स्त्रीणां बस्तिस्तु पार्श्वगः ।
गर्भाशयाश्रयस्तासां शस्त्रमुत्संगवत्ततः ॥ ५३ ॥
न्यसेदतोऽन्यथा ह्यासां मूत्रस्रावी व्रणो भवेत् ।
मूत्रप्रसेकक्षरणान्नरस्याप्यपि चैकधा ॥ ५४ ॥
बस्तिभेदोऽश्मरीहेतुः सिद्धिं याति न तु द्विधा ।

अथ राजपृच्छनादनंतरमातुरमुपस्निग्धादिरूपं कृत्वा ततोऽस्य नाभेरधोऽभ्यज्यात् । पूर्वमुपस्निग्धः पश्चाद्बद्धस्तमुपस्निग्धं शुद्धम् । तथा मनाक् कर्षितम् । तथाऽभ्यक्तस्विन्नशरीरं च । तथाऽभुक्तमकृताहारम् । तथा कृतमंगलं विहितस्वस्त्ययनम् । तथा नरस्यान्यस्यांकमाश्रितम् । किंकृतस्य आजानुफलकस्थस्य । फलक आसनविशेषः। आजानुजानुप्रसारणो यः फलकस्तस्मिन् स्थितस्य । तथा पूर्वेण कायेनोत्तानं तथा वस्त्रचुंभले निषण्णं । चुंभलस्तृणमयो घटादीनां चलनरक्षणार्थमाधारविशेषो यः क्रियते स उच्यते। तथारूपो वस्त्रमयचुंभलो वस्त्रचुंभले वस्त्रं वेष्टयित्वा कृत आसनविशेषस्तस्मिन्नुपविष्टस्य । तथाभूतस्यानंतरमाकुंचित ईषत्कुटिलीकृते जानुकूर्परे सति । जानुनी च कूर्परे च जानुकूर्परे तस्मिन् । तथाऽऽश्रयमनुष्येण सहवाससा बद्धस्य दृढं कृत्वा । एवं यंत्रितस्याश्रयश्चासौ मनुष्यश्च । कस्याश्रयः । प्रकृतत्वादातुरस्य । तमाश्रित्यातुरस्य स्थितत्वात् । तथाऽऽश्वासितस्य निरामयो भवसीत्येवं मायाभिर्वाग्भिः । शीतपवनादिभिश्च सांत्वितस्य । ततो नाभेरधः समंतात् परितोऽभ्यज्यात् । तस्याश्च नाभेर्वामतो वामपार्श्वे मृदित्वा मुष्टिनाऽऽक्रमेत् पीडयेत्तावद्यावदश्मर्यधोगताऽधः प्रतिपन्ना । ततोनंतरमदक्षिणे वामे तर्जनीमध्यांगुल्यौ वर्धितनखे तथा तैलाभ्यक्ते कृत्वा गुदे प्रणिधायानुसेवनीमनंतरं वलयं ताभ्यामासाद्याश्मरीं प्राप्य गुदमेढ्रयोरंतरे मध्ये कृत्वा तत्र नीत्वा तथा बस्तिं निर्वलिकं कृत्वा तथा तमनायतमविस्तीर्णं संनिवेश्यानंतरमंगुलिभ्यां वामहस्ततर्जनीमध्यमाभ्यां प्रकृतत्वादश्मरीमुत्पीडयेत् । तावद्यावच्छल्यमश्मर्याख्यं ग्रंथिरिवोन्नतं स्यात् । अनंतरं सेवन्यां वामपार्श्वे सेवनीं यवमात्रेण त्यक्त्वा वर्जयित्वा पाटयेच्छस्त्रेण । कियन्मात्रम् । अश्मर्यानुमानेन अश्मरी-

प्रमाणेन । नतु ततोधिकमूनं वा । व्रणं च कृत्वाऽश्मरीं समग्रं निरवशेषं यथा भवत्येवं सर्पफणवदग्रवक्रेण यंत्रेण हरेत् । तथा चाकर्षेद्यथा सा ह्रियमाणा न भिद्यते । भिन्ना हि पुनर्वृद्धिमियात् । स्त्रीणां तु बस्तिः पार्श्वतो भवनगर्भाशयाश्रयो यस्मात्तत उत्संगवदधः शस्त्रं न्यसन् पातयेत् । अतोऽस्माच्छस्त्रपातनविधानादन्यथाऽश्मर्याहरणार्थं शस्त्रपातनेन मूत्रस्रावी व्रणो भवेत् । न केवलं स्त्रीणां मूत्रप्रसेकक्षणनान् मूत्रस्रावी व्रणो भवेत् । यावद् दीर्घकालानुबंधी मूत्रप्रसेकक्षणनान्नरस्यापि । अपि चान्यच्चैकधा एकतो बस्तिभेदोऽश्मरीहेतुस्तन्निमित्तः सिध्यति । क्रियाभ्यासान्नित्यमतिवृद्धत्वाच्च शल्यस्येति नतु सहसा शस्त्राद्यभिघातहेतुज एकतोपि संभिन्नो बस्तिः सिध्यति । मर्मविभागेप्यवादीत् । धनुर्वक्रो बस्तिः सद्यो निहंतीति । अश्मरीहेतुरपि यो बस्तिभेदो द्विधोभयतः सोपि न सिध्यति व्रणस्वभावात् ।

विशल्यमुष्णपानीयद्रोण्यां तमवगाहयेत् ॥ ९५ ॥
तथा न पूर्यतेऽस्रेण बस्तिः पूर्णे तु पीडयेत् ।
मेढ्रतः क्षीरिवृक्षांबु

उष्णपानीयद्रोण्यां तमातुरमवगाहयेत् । तथा तेनावगाहनेन बस्तिरस्रेण न पूर्यते । एवमपि कृते दैवादस्रेण तु पूर्णे बस्तौ क्षीरीवृक्षाबुमेढ्रतः मेढ्रे पीडयेत् । क्षीरीवृक्षकषायेणोत्तरबस्तिं दद्यादित्यर्थः । न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थकपीतनप्लक्षाः क्षीरिणः ।

मूत्रं संशुद्धयेत्ततः ॥ ९६ ॥
कुर्याद्गुडस्य सौहित्यं मध्वाज्याक्तव्रणः पिबेत् ।
द्वौ कालौ सघृतां कोष्णां यवागूं मूत्रशोधनैः ॥ ९७ ॥
त्र्यहं दशाहं पयसा गुडाढ्येनाल्पमोदनम् ।
भुंजीतोर्ध्वं फलाम्लैश्च रसैर्जांगलचारिणाम् ॥ ९८ ॥

ततोनंतरं मूत्रस्य संशुध्यर्थं गुडस्य सौहित्यं तृप्तिं कुर्यात् । ततो मध्वाज्याक्तव्रणो नरो द्वौ कालौ त्रपुसैर्वारुककूष्मांडगोक्षुरादिभिः कृतां

यवागूं सघृतां कोष्णां त्र्यहं पिबेत् । अनंतरं दशाहं गुडाढ्येन बहुगुडेन क्षीरेणाल्पमोदनमद्यात् । ऊर्ध्वं दशाहादनंतरं जांगलचारिणां प्राणिनां रसैर्मांसरसौदनं च मात्रया भुंजीत । फलाम्लैरिति । कोलदाडिमाद्यम्लैर्न तु मस्तुकांजिकाद्यम्लैरित्यर्थः ।

क्षीरीवृक्षकषायेण व्रणं प्रक्षाल्य लेपयेत् ।
प्रपौंडरीकमंजिष्ठायष्ट्याह्वनयनौषधैः ॥ ५९ ॥
व्रणाभ्यंगं पचेत्तैलमेभिरेव निशान्वितैः ।

क्षीरीवृक्षकषायेण व्रणं प्रक्षाल्य प्रपौंडरीकादिभिर्लेपयेत् । नयनौषधं पट्टिकारेद्धं । व्रणमेभिरेव प्रपौंडरीकादिभिर्हरिद्रान्वितैर्व्रणाभ्यंगविषये तैलं पचेत् ।

दशाहं स्वेदयेच्चैनं स्वमार्गं सप्तरात्रतः ॥ ६० ॥
मूत्रे त्वगच्छति दहेदश्मरीव्रणमग्निना ।
स्वमार्गप्रतिपत्तौ तु स्वादुप्रायैरुपाचरेत् ॥ ६१ ॥
तं बस्तिभिर्

एवं च व्रणं दशाहं स्वेदयेत् । स्वेदनादनंतरं तु पुनः सप्तरात्रेण स्वमार्गं मूत्रेऽगच्छति सत्यश्मरीव्रणमग्निना दहेद्वैद्य इति । मूत्रस्य स्वमार्गप्रतिपत्तौ सत्यां तमातुरं स्वादुप्रायैर्मधुरभूयिष्ठद्रव्यसाधितैर्बस्तिभिरुत्तरबस्त्यादिभेदभिन्नैरुपाचरेदुपक्रमेत् ।

नचारोहेद्वर्षं रूढव्रणोपि सः ।
नगनागाश्ववृक्षस्त्रीरथान्नाप्सु प्लवेत सः ॥ ६२ ॥

रूढव्रणोप्यश्मर्यातुरो वर्षं यावन्नगादीन्नारोहेत् । अप्सु च न प्लवेत् ।

मूत्रशुक्रवहौ बस्तिवृषणौ सेवनीं गुदम् ।
मूत्रप्रसेकं योनिं च शस्त्रेणाष्टौ विवर्जयेत् ॥ ६३ ॥

अश्मरीव्रणावसरे तदर्थमन्यार्थमपि मूत्रवहादीन् दोषान् शस्त्रेण वर्जयेत् ।

तत्र मूत्रवहस्रोतोच्छेदान्मूत्रपूर्णबस्तेर्मरणं स्यात् । शुक्रवहस्रोतसश्छेदान्मरणं वाच्यं वा । बस्तिगुदच्छेदात्तयो मरणं । वृषणस्रोतश्छेदाद्ध्वजाभंगः। सेवनीयोनिच्छेदाद्रुजाप्रादुर्भावः । मूत्रप्रसेकस्रोतच्छेदान्मूत्रप्रस्रवणमिति ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायां मूत्राघातचिकित्सितंनामैकादशोऽध्यायः।

द्वादशोऽध्यायः ।

मूत्राघातचिकित्सितादनंतरं प्रमेहचिकित्सितव्याख्यानमुपक्रम्यते ।

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

संबंधश्चास्य पूर्ववद्बोध्यः ।

मेहिनो बलिनः कुर्यादादौ वमनरेचने ॥
स्निग्धस्य सर्षपारिष्टनिकुंभाक्षकरंजकैः ॥ १ ॥
तैलैस्त्रिकंटकाद्येन यथा स्वं साधितेन वा ।
स्नेहेन मुस्तदेवाह्वनागरप्रतिवापवत् ॥ २ ॥
सुरसादिकषायेण दद्यादास्थापनं ततः ।
न्यग्रोधादेस्तु पित्तार्त्तं रसैः शुद्धं च तर्पयेत् ॥ ३ ॥

बलवता मेहिनः पुंसोऽपरेभ्यउपक्रमेभ्यस्तत्तद्योगेभ्यः प्रथमं वमनविरेचने कुर्यान्मेहक्लेदप्रशमनाय। किंभूतस्य सर्षपादिजैस्तैलैः स्निग्धस्य त्रिकंटकाद्येन वा स्नेहेन स्निग्धस्य। त्रिकंटकनिशारोध्रेत्यादि स्नेहो वक्ष्यमाणः । यथा स्वं दोषसात्म्यादिवशाद्द्रव्यैः साधितेन वा स्नेहेन स्निग्धस्य। ततो वमनविरेचनकरणादनंतरं जातबलाय मेहिने सुरसयुगेत्यादेः संबंधिना कषायेणास्थापनं दद्यात् । किं भूतं । मुस्तादिप्रतिवापवत् । स प्रतिवापो विद्यते यस्य तदेवं । पित्तले पुनर्न्यग्रोधपिप्पलीत्यादेः कषायेणास्थापनं दद्यात् । प्रतिवापांतरानिर्देशादत्र पूर्वोक्त एव प्रतिवापो योज्यः । अनंतरं शुद्धं मेमहिणं रसैस्तर्पयेत् । यद्यपि रसैरिति सामान्यनिर्देशान्निविधदेश-

संजातप्राणिमांसरसैस्तर्पणं प्राप्तं । तथापि योग्यतावशाज्जांगलप्राणि-
मांसरसैस्तर्पयेदिति बोध्यं । नत्वानूपादिमांसरसैरपि । तेषां मेदो मूत्रकफा-
वहत्वेन व्याधिवर्धनहेतुत्वात् ।

मूत्रग्रहरुजागुल्मक्षयाद्यास्त्वपतर्पणात् ।
तथोनुबंधरक्षार्थं शमनानि प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

यतोऽपतर्पणान्मूत्रग्रहादीनि जायंते ततो हेतोरनुबंधरक्षार्थं शमनानि प्रयोजयेत् । अन्यथा प्रमेह उपशांतोऽपि निदानलेशमासाद्य पुनः प्रादुर्भवेत् । ननु मूत्रग्रहादीन्येतावदस्तु । शेषा आदिशब्देनैव गृहीष्यंते । किं मूत्रग्रहरुजा गुल्मक्षयाद्या इति । सत्यं । मूत्रग्रहरुजा गुल्मक्षया यथा अवश्यमपतर्पणात्प्रमेहिणो जायंते तथा नापरे तज्जातीया इति ।

असंशोध्यस्य तान्येव सर्वमेहेषु पाययेत् ।

असंशोध्यो वमने गर्भिण्यादिः । विरेके नवज्वरादिः । एतस्यासंशोध्यस्य तान्येव शमनानि सर्वेषु प्रमेहेषु पाययेत् । एवेत्यवधारणे । नतु शोधनादिरूपमित्यर्थः । तान्येवाह ।

धात्रीरसप्लुतां प्राण्हे हरिद्रां माक्षिकान्विताम् ॥ ५ ॥
दार्वीसुराह्वत्रिफलामुस्ता वा क्वथिता जले ।
चित्रकत्रिफलादार्वीकलिंगान्वा समाक्षिकान् ।
मधुयुक्तं गुडूच्या वा रसमामलकस्य वा ॥ ६ ॥

आमलकीरसालोडितां हरिद्रां समाक्षिकां प्रभाते पाययेत् । दार्वीदेवदारुवरामुस्ता जले क्वथिता वा पाययेत् । चित्रकादीन्वा क्वथितान् समाक्षिकान् पाययेत् । समाक्षिकं गुडूचीरसं धात्रीरसं वा ।

रोध्राभयातोयदकट्फलानां पाठाविडंगार्जुनधान्यकानाम् ।
गायत्रिदार्वीकृमिघ्नचानां कफे त्रयः क्षौद्रयुताः कषायाः॥७

उशीररोध्रार्जुनचंदनानां पटोलनिंबामलकामृतानाम् ।
रोध्रांबुकालीयकधातकीनां पित्ते त्रयः क्षौद्रयुताः कषायाः॥८

रोध्रादीनां श्लोकपादोक्तानां कषायाः क्षौद्रयुतास्त्रयः कफे हिताः । एवमुशीरादीनां माक्षिकान्विताः कषायास्त्रयः पित्ते हिताः। उपजातीवृत्ते ।

यथा स्वमेभिः पानान्नं यवगोधूमभावनाम् ।

एभिरोध्रादिभिर्यथायोगं पानमन्नं च कल्पयेत् । यवगोधूमभावनाश्च कल्पयेत् ।

वातोल्बणेषु स्नेहांश्च प्रमेहेषु प्रकल्पयेत् ॥ ९ ॥

वाताधिकेषु प्रमेहेषु स्नेहांश्च तैरेव कल्पयेत् । नकेवलमन्नभावनाम् ।

अपूपसक्तुवाट्यादिर्यवानां विकृतिर्हिता ।
गवाश्वगुदमुक्तानामथवा वेणुजन्मनाम् ॥ १० ॥
तृणधान्यानि मुद्गाद्याः शालिजीर्णः सषष्टिकः ।
श्रीकुक्कुटोम्लः खलकस्तिलसर्षपकिट्टजः ॥ ११ ॥
कपित्थं तिंदुकं जंबुस्तत्कृता रागखांडवाः ।
तिक्तं शाकं मधु श्रेष्ठा भक्ष्याः शुष्काः ससक्तवः ॥१२॥
धन्वमांसानि शूल्यानि परिशुष्कान्ययस्कृतिः ।
मध्वरिष्टासवा जीर्णाः सीधुः पक्वरसोद्भवः ॥ १३ ॥
तथासनादिसारांबुदर्भांभो माक्षिकोदकम् ।

यवानां विकृतिरपूपादिः प्रमेहे हिताः । अथवा यवानां गवाश्वगुदमुक्तानामपूपादिविकृतिर्हिता । वेणुजानां वा यवानां विकृतिर्हिता । तृणधान्यानि नीवारश्यामाकादीनि तथा मुद्गाद्यास्तथा पुराणशालिः षष्टिकश्चेति हितानि । श्रीकुक्कुटसंज्ञोऽम्लः खलको हितः । किंभूतः । तिलसर्षपकिट्टजस्तिलसर्षपपिण्याकजन्मा तदुपादानकारणेन मुद्गाद्युपादानकारणः । स च मालवकेषु प्रसिद्धः । आर्द्रकशकलनिस्तुषगोधूमादिना च क्रियते । तथा

कपित्थादयो हिताः । तैः कपित्थादिभिः कृता रागाः खांडवाश्च हिताः। तिक्तकादीनि शाकानि च हितानि। श्रेष्ठा त्रिफला। शूल्यानीति शूलायां पक्कानि। शूलात्पाक इति यत्। तानि च सुपक्कत्वात् परिशुष्काणि। तथा अयस्कृतिर्वक्ष्यमाणा। तथा मध्वादयः पुराणाः। पक्करसः सीधुः। तथा ऽसनादिसारवर्गस्यांभो दर्भजलं माक्षीकोदकं च हितम्।

वासितेषु वराक्काथे शर्वरीशोषितेष्वहः ॥ १४ ॥
यवेषु सुकृतान्सक्तून्सक्षौद्रान्सीधुना पिबेत् ।

तथा यवेषु सुकृतान् सक्तून् कृत्वा सक्षौद्रान् सीधुना पचेत्। आलोड्य पिबेत्। पक्करसोद्भवेन तस्य यो गतः स न स्यात्। यवेष्विति निमित्तसप्तमी। किंभूतेषु यवेषु। वराक्काथे त्रिफलाकषाये शर्वरीं सकलां रात्रिं वासिते-ष्वभिषुतेष्वनंतरमहःशोषितेषु। तत्रात्यंतसंयोगे द्वितीया।

शालसप्ताह्वकंपिल्लवृक्षकाक्षकपित्थजम् ॥ १५ ॥
रोहीतकं च कुसुमं मधुनाऽद्यात्सचूर्णितम् ।
कफपित्तप्रमेहेषु पिबेद्धात्रीरसेन वा ॥ १६ ॥

शालादिजं पुष्पं सूक्ष्मरजीकृतं मधुनाऽद्यात् । कफपित्तप्रमेहेषु धा-त्रीरसेन वा पिबेत्।

त्रिकंटकनिशारोध्रसोमवल्कवचार्जुनैः ।
पद्मकाश्मंतकारिष्टचंदनागुरुदीप्यकैः ॥ १७ ॥
पटोलमुस्तमंजिष्ठामाद्रीभल्लातकैः पचेत् ।
तैलं वातकफे पित्ते घृतं मिश्रेषु मिश्रकम् ॥ १८ ॥

त्रिकंटकादिभिः कल्कीकृतैस्तैलं पचेद्वातकफजे प्रमेहे । पित्तज एभि-रेव घृतं पचेत्। मिश्रेषु दोषेषु मिश्रकं घृततैले पचेत्।

दशमूलं शठीं दंती सुराह्वं द्विपुनर्नवम् ।
मूलं स्नुगर्कयोः पथ्यां भूकदंबमरुष्करम् ॥ १९ ॥

करंजवरुणान्मूलं पिप्पल्याः पौष्करं च यत् ।
पृथग् दशपलं प्रस्थान् यवकोलकुलत्थतः ॥ २० ॥
त्रींश्चाष्टगुणिते तोये विपचेत्पादवर्त्तिना ।
तेन द्विपिप्पलीचव्यवचानिचुलरोहिषैः ॥ २१ ॥
त्रिवृद्विडंगकंपिल्लभार्ङ्गीबिल्वैश्च साधयेत् ।
प्रस्थं घृताज्जयेत्सर्वांस्तन्मेहान् पिटिकाविषम् ॥ २२ ॥
पांडुविद्रधिगुल्मार्शःशोफशोषगरोदरम् ।
श्वासं कासं वमिं वृद्धिं प्लीहानं वातशोणितम् ॥ २३ ॥
कुष्टोन्मादावपस्मारं धान्वंतरमिदं घृतम् ।

स्नुगर्कमूलं करंजमूलं । वरणमूलं पिप्पलीमूलम् । पौष्करं च यदिति पुष्करमूलं चेत्यर्थः । दशमूलादिकं पृथक् प्रत्येकं दशपलप्रमाणं यवकोलकुलत्थांस्त्रीन् प्रस्थांश्चाष्टगुणिते जले च पिबेत् । तेन जलेन, पादवर्तिना पादशेषेण द्विपिप्पल्यादिभिश्च सामान्यपरिभाषोक्तात्प्रामाणाद्घृतात्प्रस्थं पचेत् । तद्घृतं सर्वान् प्रमेहान् पिटिकादींश्च जयेत् ।

रोध्रमूर्वाशठीवेल्लभार्ङ्गीनतनखप्लवान् ॥ २४ ॥
कलिंगकुष्टक्रमुकप्रियंग्वतिविषाग्निकान् ।
द्वे विशाले चतुर्जातं भूनिंबकटुरोहिणीम् ॥ २५ ॥
यवानीं पौष्करं पाठां ग्रंथिं चव्यं फलत्रयम् ।
कर्षांशमंबुकलशे पादशेषे स्रुते हिमे ॥ २६ ॥
द्वौ प्रस्थौ माक्षिकात्क्षिप्त्वा रक्षेत्पक्षमुपेक्षया ।
रोध्रासवोऽयं मेहार्शःश्वित्रकुष्टारुचिक्रमीन् ॥ २७ ॥
पांडुत्वग्रहणीदोषं स्थूलतां च नियच्छति ।

रोध्रादि प्रत्येकं कर्षप्रमाणं जलकलशे पादशेषे स्रुते शीते च माक्षिकात् द्वौ प्रस्थौ क्षिप्त्वा पक्षमात्रमचलं कृत्वा रक्षेत् । अयं रोध्रासवो मेहादीन्नाशयेत् ।

साधयेदसनादीनां पलानां विंशतिं पृथक् ॥ २८ ॥
द्विवहेऽपां क्षिपेत्तत्र पादस्थे द्वे शते गुडात् ।
क्षौद्राढकार्धं पलिकं वत्सकादि च कल्कितम् ॥ २९ ॥
तत्क्षौद्रपिप्पलीचूर्णं प्रदिग्धे घृतभाजने ।
स्थितं दृढे जतुमृते यवराशौ निधापयेत् ॥ ३० ॥
खदिरांगारतप्तानि बहुशोऽत्र निमज्जयेत् ।
तनूनि तीक्ष्णलोहस्य पत्राण्यालोहसंक्षयात् ॥ ३१ ॥
अयस्कृतिः स्थिता पीता पूर्वस्मादधिका गुणैः ।

असनादीनामसनतिनिशयेत्यादिगणोक्तानां द्रव्याणां पृथक् प्रत्येकं पलानां विंशतिं विंशतिपलान्यपां द्वि वहे जलद्रोणाष्टके साधयेत् । तत्र तस्मिन्पादशेषे शृते शीते च सति गुडस्य द्वे शते क्षिपेत् । माक्षिकस्यार्धाढकं । वत्सकमूर्वेत्यादिकं च पृथक् पालिकं कल्कितं कृत्वा क्षिपेत् । अनंतरमंतर्माक्षिकपिप्पलीचूर्णप्रलिप्ते घृतभाजने दृढे जतुलिप्ते स्थितं यवराशौ स्थापयेत् । अनंतरं खदिरांगारतप्तानि तीक्ष्णलोहपत्राणि तनूनि पुनः पुनरत्र निमज्जयेत् । यावत्संक्षयं विलीनवृत्तित्वमायाति । अयस्कृतिरियं स्थिता संपन्ना पीता पूर्वस्माद्रोधासवाद्गुणैरधिका । अत्र च संग्रहोक्ता दशमूलारिष्टादयसः परिमाणं कल्प्यं प्रायोऽत्र प्रस्थमात्रं । एवमन्यत्रापि द्रवद्रव्यमपेक्ष्य नारसिंहघृतादावनयैव दिशाऽयसः परिमाणं कल्पनीयं ।

रूक्षमुद्वर्त्तनं गाढं व्यायामो निशि जागरः ॥ ३२ ॥
यच्चान्यच्छ्लेष्ममेदोघ्नं बहिरंतश्च तद्धितम् ।

तस्मिन्प्रमेह उद्वर्त्तनं रूक्षं तथा गाढं नतु शिथिलं हितं । तथा व्यायामरात्रिजागरौ च । अपरमपि यदेवं प्रायं श्लेष्ममेदोहरं बहिरंतश्च तच्च प्रमेहिणे हितं ।

सुभावितां सारजलैस्तुलां पीत्वा शिलोद्भवात् ॥ ३३ ॥
सारांबुनैव भुंजानः शालिजांगलजै रसैः ।

सर्वानभिभवेन्मेहान् सुबहूपद्रवानपि ॥ ३४ ॥
गंडमालार्बुदग्रंथिस्थौल्यकुष्टभगंदरान् ।
कृमिश्लीपदशोफांश्च परं चैतद्रसायनम् ॥ ३५ ॥

सारा असनखदिरादयस्तेषां जलैः क्वाथैः शिलाह्वया तुलां सुभावितां पीत्वा सारांबुनैव जांगलप्राणिमांसजै रसैः शाल्योदनैः सर्वान्मेहान्सुबहू-पद्रवानपि जयेत् । गंडमालादींश्च । इदं चोत्कृष्टं रसायनं ।

अधनश्छत्रपादत्ररहितो मुनिवर्त्तनः ।
योजनानां शतं यायात्खनेद्वा सलिलाशयान् ॥ ३६ ॥
गोशकृन्मूत्रवर्तिर्वा गोभिरेव सह भ्रमेत् ।

धनरहितः प्रमेही छत्रपादत्ररहितो मुनिवृत्तिः सन् योजनानां शतं यायात् । अथवा सलिलाशयान् खनेत् । अथवा गोशकृन्मूत्रवर्त्तनो गो-भिरेव सह भ्रमेत् ।

बृंहयेदौषधाहारैरमेदो मूत्रलैः कृशम् ॥ ३७ ॥

कृशं नरमौषधयुक्तैराहारैर्बृंहयेत् । किंभूतैः । अमेदोमूत्रकरैः ।

शराविकाद्याः पिटिकाः शोफवत्समुपाचरेत् ।
अपक्का व्रणवत् पक्कास्

शराविकाकच्छपिकेत्याद्याः पिटिका अपक्काः सतीः शोफवदुपक्रमेत् । व्रणवत्पक्काः पुनर्व्रणवत्तदुपाचरेत् ।

तासां प्राग्रूप एव च ॥ ३८ ॥
क्षीरिवृक्षांबु पानाय बस्तमूत्रं च शस्यते ।
तीक्ष्णं च शोधनं प्रायो दुर्विरेच्या हि मेहिनः ॥ ३९ ॥

तासां च पूर्वरूपावस्थायामेव क्षीरीवृक्षांबु पानाय शस्यते । छागमूत्रं च तथा शोधनं विरेचनं तीक्ष्णं शस्यते । कुत इत्याह । यस्मात् प्रमेहिणो दुःखेन विरेचयितुं शक्यंते ।

तैलमेलादिना कुर्याद्गणेन व्रणरोपणम् ।
उद्वर्तने कषायं तु वर्गेणारग्वधादिना ॥ ४० ॥
परिषेकोऽसनाद्येन पानान्ने वत्सकादिना ।

एलायुग्मेत्यादिना गणेन तैलं व्रणरोपणं कुर्यात् । उद्वर्त्तन आरग्वधेंद्र-यवेत्यादिना गणेन कषायं तूद्वर्त्तनार्थं कुर्यात् । असनतिनसेत्यादिना परि-षेकः स्यात् । पानमन्नं च वत्सकमूर्वेत्यादिना संस्कृतं कुर्यात् ।

पाठा चित्रकशार्ङ्गेष्टा सारिवा कंटकारिका ॥ ४१ ॥
सप्ताह्वं कौटजं मूलं सोमवल्कं नृपद्रुमम् ।
संचूर्ण्य मधुना लिह्यात्तद्वच्चूर्णं न वायसम् ॥ ४२ ॥

पाठादीन् संचूर्ण्य मधुनाऽवलेहयेत् । न वायसं चूर्णं तद्वन्माक्षिकेण लिह्यात् ।

मधुमेहित्वमापन्नो भिषग्भिः परिवर्जितः ।
शिलाजतुतुलामद्यात्प्रमेहार्तः पुनर्नवः ॥ ४३ ॥

मधुमेहित्वमपि प्राप्तो भिषग्भिश्च परिवर्जितो मेही शिलाजतु पलशतं कुर्यात् । कृतशिलाजतुतुलश्चासौ पुनर्नवो भवति । खारणादे च विशेषो-पक्रमा उक्ताः । यथा । अश्वत्थचंदनागरुपाठाक्राथो जलाभमेहे तु । इक्षु-रसाभे पाठाक्रमिहंतृसंबंधिनः क्राथः । सांद्राकारे मेहे हिताढकी कर्णि-कारो वा । क्राथस्तथार्जुनस्य पातव्यो वारुणीमेहे । पिष्टे ससिता रजनी पातव्या शिशिरतोयेन । निंबश्च शुक्रमेहे तप्तजलेनाथवा सुरया । सिकता-मेहे चित्रकबाल्हीककुष्टनिःक्राथः । शीतलमेहे क्राथः पिचुमंदकृतश्च पातव्यः । पाषाणभित्तु सुरया क्रथितः शस्तः शनैर्मेहे । गोक्षुरकस्य क-षायो लालामेहे फलत्रिकेन सह । शल्लक्युशीरसैंधववचा हिताः क्षारमे-हिनः पिष्टाः । क्रथिताश्च नीलमेहे रोध्रसमंगाकदंबाः स्युः । क्राथो बिभीत-कस्य तु कल्को वा कालमेहिनां शस्तः। धातकीपद्मकविकसाक्राथः कल्कोऽपि वा निशामेहे । मांजिष्ठे स्युस्त्रिफला जलदं जलपद्मकं रोध्रम् । लोहितमेहे

युंज्यात्रिफलाक्काथेन संयुतं गिरिजम्। वालकं त्रिवृता धात्री मुस्तं च सरसांजनम्। कटुकातिविषारोध्रं खदिरेणांभसा पिबेत्। प्रायः शोधनमेतद्धि प्रधानं समुदाहृतमिति।

इतिश्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वसुंदराख्यायां चिकित्सितस्थाने प्रमेहचिकित्सितो नाम द्वादशोऽध्यायः॥१२॥

त्रयोदशोऽध्यायः।

अस्मादनंतरं विद्रधिवृद्धिचिकित्सितमारभ्यते. प्रमेहोपद्रवभूतत्वाद्विद्रधेः। इत्याह।

अथातो विद्रधिवृद्धिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः।
विद्रधिं सर्वमेवामं शोफवत्समुपाचरेत्।
प्रततं च हरेद्रक्तं पक्के तु व्रणवत्क्रिया॥ १॥

आमं सर्वमेव विद्रधिं शोफवदुपक्रमेत्। अनवरतं च रक्तमाहरेत्। अनंतरं पक्के सति व्रणवत्क्रिया। विशेषेण चिकित्सितमाह।

पंचमूलजलैर्धौतं वातिकं लवणोत्तरैः
भद्रादिवर्गयष्ट्याह्वतिलैरालेपयेद्व्रणम्॥ २॥

वातिकं व्रणं वातविद्रधावर्थाज्जातं पंचमूलजलैः प्रक्षालितं भद्रदारुनतेत्यादिना मधुयष्टिकया तिलैश्च लवणाद्यैर्लेपयेत्।

वैरेचनिकयुक्तेन त्रैवृतेन विशोध्य च।
विदारीवर्गसिद्धेन त्रैवृतेनैव रोपयेत्॥ ३॥

वैरेचनिकयुक्तेन निकुंभकुंभेत्यादिवर्गोक्तेन त्रैवृतेन त्रैवृताख्येन विशोधयित्वा ततो विदारिपंचांगुलेत्यादिद्रव्यसिद्धेन त्रैवृतेनैव स्नेहेन व्रणं रोपयेत्।

क्षालितं क्षीरितोयेन लिंपेद्यष्ट्यमृतातिलैः।
पैत्तं घृतेन सिद्धेन मंजिष्ठोशीरपद्मकैः॥ ४॥

पयस्या द्विनिशाश्रेष्ठायष्टीदुग्धैश्च रोपयेत् ।
न्यग्रोधादिप्रवालत्वक्फलैर्वा

पैत्तं व्रणं क्षीरीतोयेन धौतं। क्षीरिणो न्यग्रोधादयः। मधुयष्टिकागुडूची-तिलैर्लिपेद्बहिः। घृतेनेत्यादि । मंजिष्ठादिभिर्घृतेन सिद्धेन रोपयेत्। सामा-न्यपरिभाषोक्तप्रमाणेन द्रवं जलं घृतं समं क्षीरमित्यत्र पाकक्रमः । न्यग्रोधे-त्यादि। प्रवालश्च त्वक्च फलं च प्रवालत्वक्फलानि । न्यग्रोधादीनां प्रवालत्वक्फलैः सिद्धेन वा घृतेन रोपयेत् ।

कफजं पुनः ॥ ५ ॥
आरग्वधांबुना धौतं सक्तुकुंभनिशातिलैः ।
लिंपेत्कुलत्थिकादंतीत्रिवृच्छ्यामाग्नितिल्वकैः ॥ ६ ॥
ससैंधवैः सगोमूत्रैस्तैलं कुर्वीत रोपणम् ।

कफजं तु व्रणमारग्वधांबुना धौतं सक्त्वादिभिर्लिंपेत्। कुलत्थिकादि-भिर्द्रव्यैस्तैलं रोपणं कुर्वीत ।

रक्तागंतूद्भवे कार्या पित्तविद्रधिवत्क्रिया ॥ ७ ॥

रक्तोद्भवे तथाऽऽगंतुजे क्षतोद्भवे च विद्रधौ पित्तविद्रधितुल्या क्रिया स्यात् ।

वरुणादिगणक्काथमपक्वेऽभ्यंतरे स्थिते ।
ऊषकादिप्रतीवापं पूर्वाण्हे विद्रधौ पिबेत् ॥ ८ ॥

अंतरे विद्रधौ वरुणादिगणक्काथमूषकादिप्रतिवापं पूर्वाण्हे पिबेत् ।

घृतं विरेचनद्रव्यैः सिद्धं ताभ्यां च पाययेत् ।
निरूहं स्नेहबस्तिं च ताभ्यामेव प्रकल्पयेत् ॥ ९ ॥

विरेचनद्रव्यैर्यथादोषं घृतं च सिद्धं तथा ताभ्यां वरुणादिगणाभ्यां वरु-णादिगणोषकादिगणाभ्यां सिद्धं घृतमपक्काभ्यंतरोत्थिते विद्रधौ पाययेत्। ताभ्यामेव गणाभ्यां निरूहान्वासने निरूपयितव्ये ।

पानभोजनलेपेषु मधुशिग्रुः प्रयोजितः ।
दत्तावापो यथादोषमपक्वं हंति विद्रधिम् ॥ १० ॥

पानादिषु मधुशिग्रुः प्रयोजितो दत्तावापो वितीर्णकल्कः सामर्थ्यात्त-त्क्वाथः पक्वं विद्रधिं हंति ।

त्रायंतीत्रिफलानिंबकटुकामधुकं समम् ।
त्रिवृत्पटोलमूलाभ्यां चत्वारोंशाः पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥
मसूरान्निस्तुषादष्टौ तत्क्वाथः सघृतो जयेत् ।
विद्रधीगुल्मवीसर्पदाहमोहमदज्वरान् ॥ १२ ॥
तृण्मूर्छाछर्दिहृद्रोगपित्तासृक्कुष्टकामलाः ।

त्रायंत्यादिकं समं समांशं त्रिवृतायाश्चत्वारोंशाः पटोलमूलाच्च निस्तु-षमसूरादष्टावित्येतैः क्वाथो घृतसहितो विद्रध्यादीन् पराकुर्यात् ।

कुडवं त्रायमाणायाः साध्यमष्टगुणेऽम्भसि ॥ १३ ॥
कुडवं तद्रसाद्धात्रीस्वरसात्क्षीरतो घृतात् ।
कर्षांशं कल्कितं तिक्तात्रायंतीधन्वयासकम् ॥ १४ ॥
मुस्तातामलकीवीराजीवंतीचंदनोत्पलम् ।
पचेदेकत्र संयोज्य तद्घृतं पूर्ववद्गुणैः ॥ १५ ॥

त्रायमाणायाः कुडवमष्टगुणे जले साध्यं । तद्रसात्त्रायमाणाक्वाथात् कुडवं धात्रीस्वरसात्क्षीराद्घृताच्च प्रत्येकं कुडवं कर्षांशं प्रत्येकं कल्कीकृतं ति-क्तादि एकत्र मिश्रयित्वा पचेत् । तदेतद् घृतं पूर्वगुणं ।

द्राक्षा मधूकं खर्जूरं विदारी सशतावरी ।
परूषकाणि त्रिफला तत्क्वाथे पाचयेद्घृतम् ॥ १६ ॥
क्षीरेक्षुधात्रीनिर्यासे प्राणदाकल्कसंयुतम् ।
तच्छीतं शर्कराक्षौद्रपादिकं पूर्ववद्गुणैः ॥ १७ ॥

द्राक्षादिभिः क्काथे क्षीर इक्षुरसे धात्रीरसे हरीतकीकल्कयुतं घृतं सामान्यपरिभाषया पचेत् । तद्घृतं शीतं सच्छर्कराक्षौद्रपादयुतं पूर्वगुणं । शर्कराक्षौद्रपादिकमित्यतइति पगाविति ठक् ।

हरेच्छृंगादिभिरसृक् सिरया वा यथांतिकम् ।

शृंगादिभी रक्तं हरेत् । सिरया वा यथासमीपमस्रं हरेत् ।

विद्रधिं पच्यमानं च कोष्टस्थं बहिरुन्नतम् ॥ १८ ॥
ज्ञात्वोपनाहयेत्

विद्रधिं कोष्टस्थं कोष्टगतं बहिरुन्नतं पच्यमानं बुध्वोपनाहयेत् । उपनद्धं कुर्यात् ।

शूले स्थिते तत्रैव पिंडिते ।
तत्पार्श्वपीडनात्सुप्तौ दाहादिष्वल्पकेषु च ॥ १९ ॥
पक्वस्याद्विद्रधिं भित्वा व्रणवत्तमुपाचरेत् ।

तत्रैव शूले पिंडिते स्थिते यं दोषमाश्रित्योन्नद्धस्तिष्ठति तथा तत् पार्श्वे पीडनेन सुप्तौ स्वपने तथा दाहादिष्वल्पकेषु । आदिशब्देनोषादयो गृह्यंते । एतेषु सत्सु पक्को विद्रधिः स्यात् । तं भित्त्वा संछेद्य व्रणवदुपक्रमेत् ।

अंतर्भागस्य चाप्येतच्चिन्हं पक्वस्य विद्रधेः ॥ २० ॥

अंतर्भागस्य च विद्रधेरेतदेव चिन्हं ।

पक्वः स्त्रोतांसि संपूर्य सयात्यूर्ध्वमधोथवा ।
स्वयं प्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हिताशिनः ॥ २१ ॥
दशाहं द्वादशाहं वा रक्षन् भिषगुपद्रवान् ।
असम्यग्वहति क्लेदे वरणादिसुखांभसा ॥ २२ ॥
पाययेन्मधुशिग्रुं वा यवागूं तेन वा कृताम् ।

तदाऽसौ पक्वः सन् स्त्रोतांसि क्लेदयित्वोर्ध्वं प्रयात्यधो वा तं दोषं स्वयं प्रवृत्तं पतंतं हिताशिन उपेक्षेत न किंचिदुपक्रमांतरं कुर्वीत ।

दशाहं द्वादशाहं वा वैद्य उपद्रवान्रक्षेत्। क्लेदे च यथावदवहति सति वरणादिमुष्णांबुना पाययेद्वैद्य इति शेषः। दशाहमिति दशानामह्नां समाहार इति समासे राजाहःसखिभ्यष्टजिति टच्। न संख्यादेः समाहार इत्यह्नादेशनिषेधः। नस्ताद्धित इति टिलोपः। स नपुंसकमिति नपुंसकत्वं। कालाध्वनोरिति द्वितीया। अथवा मधुशिग्रुं पाययेत्। तेन वा मधुशिग्रुणा कृतां पेयां पाययेत्।

यवकोलकुलत्थोत्थयूषैरन्नं च शस्यते ॥ २३ ॥

यवादिजैर्यूषैः सहान्नं च शस्यते।

ऊर्ध्वं दशाहात्त्रायंतीसर्पिषा तैल्वकेन वा।
शोधयेद्बलतः शुद्धः सक्षौद्रं तिक्तकं पिबेत् ॥ २४ ॥

दशाहादनंतरं त्रायंतीघृतेन कृतेन कुडवं त्रायमाणायां इत्यादिनाऽथवा तिल्वकेन शम्याकेन त्रिवृतयोरित्यादिना शोधयेद्यथाबलम्। शुद्धः सन् क्षौद्रेण सह तिक्तकं पिबेत्।

सर्वशो गुल्मवच्चैनं यथादोषमुपाचरेत्।

सर्वेण प्रकारेण गुल्मवदेनं विद्रधिं यथादोषमुपक्रमेत्।

सर्वावस्थासु सर्वासु गुग्गुलुं विद्रधीषु च ॥ २५ ॥
कषायैर्योगिकैर्युंज्यात्स्वैःस्वैस्तद्वच्छिलाजतु।

विद्रधीषु सर्वासु सर्वावस्थास्वेव गुग्गुलुं यौगिकैः स्वैः स्वैर्योग्यैः कषायैर्युंज्यात्। तद्वत्तथैव कषायैः सह शिलाजतु युंज्यात्।

पाकं च वारयेद्यत्नात्सिद्धिः पक्वे हि दैहिकी ॥ २६ ॥
अपि चाशु विदाहित्वाद्विद्रधिः सोऽभिधीयते।
सति चालोचयेन्मेहे प्रमेहाणां चिकित्सितम् ॥ २७ ॥

पाकं च यत्नेन वारयेत्। हि यस्मात्पक्वे सति दैविकी सिद्धिर्नतु भिषग्वशानुगेत्यर्थः। आशु च विदाहित्वात्सोयं रोगो विद्रधिरित्युच्यते। तस्मात्तस्य

पाकरक्षायां यतितव्यमित्यर्थः। मेहे च सति प्रमेहाणां चिकित्सितमालोचयेत्। च शब्दाद्विद्रधिचिकित्सितोक्तमपि कुर्यात्।

स्तनजे व्रणवत्सर्वं नत्वेनमुपनाहयेत्।
पाटयेत्पालयन्स्तन्यवाहिनीः कृष्णचूचुकौ॥ २८॥
सर्वास्वामाद्यवस्थासु निर्दुहीत च तत्स्तनम्।

स्तनजे विद्रधावुपनाहं वर्जयित्वा सर्वमेव व्रणक्रियाक्रमं कुर्यात्। विद्रधिशब्दः पुंस्त्रीलिंगः। स्तनविद्रधिं च पाटयेद्वैद्यः। स्तन्यवाहिनीः शिराः कृष्णचूचुकौ च पालयन्। सर्वासु चामाद्यवस्थासु तस्य विद्रधेः संबंधिनं स्तनं निर्दुहीत। आदिशब्दः पच्यमानपाकावस्थयोर्ग्रहणार्थः। इति विद्रधिचिकित्सितमुक्त्वा वृद्धिचिकित्सितमाह।

शोधयेत्त्रिवृतास्निग्धं वृद्धौ स्नेहैश्चलात्मके॥ २९॥
कौशाम्रतिल्वकैरंडसुकुमारकमिश्रकैः।

चलात्मके वृद्धौ सति वृध्यामयिनं त्रिवृताख्येन स्नेहेनासमन्तात् स्निग्धं संतं शोधयेत्। अत्र च सामान्योक्तावप्यपक्वस्य त्रैवृतस्य न तथा प्रयोगः प्रशस्यत इति पूर्वोक्तया रीत्या विदारिवर्गसिद्धस्योपयोगः कार्य इति केचिन्मन्यंते। कैः स्नेहैः कौशाम्रादिभिः सिद्धैः सुकुमारकमत्रैव वक्ष्यमाणं मिश्रकं च गुल्मचिकित्सिते।

ततोऽनिलघ्ननिर्यूहकल्कस्नेहैर्निरूहयेत्॥ ३०॥
रसेन भोजितं यष्टितैलेनान्वासयेदनु।
स्वेदप्रलेपा वातघ्नाः पक्वे भित्त्वा व्रणक्रियाः॥ ३१॥

ततः शोधनादनंतरं वातघ्नकषायकल्कस्नेहैर्निरूहयेत्। अनु निरूहस्य पश्चान्मांसरसेन भोजितं संतं मधुयष्टिकातैलेनानुवासयेत्। स्वेदाः प्रलेपाश्च वातघ्ना हिताः। पक्वे वृद्धौ भित्त्वा पाटयित्वा व्रणक्रियां कुर्यात्।

पित्तरक्तोद्भवे वृद्धावामपक्के यथायथम् ।
शोफव्रणक्रियां कुर्यात् प्रततं च हरेदसृक् ॥ ३२ ॥

पित्तरक्तोत्थिते वृद्धावामे पक्के च यथास्वमामशोफक्रियां कुर्यात् । पक्के व्रणक्रियां कुर्यात् । सततं च रक्तमाकर्षेत् ।

गोमूत्रेण पिबेत्कल्कं श्लैष्मिके पीतदारुजम् ।
विम्लापनादृते चात्र श्लेष्मग्रंथिक्रमो हितः ॥ ३३ ॥
पक्के च पाटिते तैलमिष्यते व्रणशोधनम् ।
सुमनोरुष्करांकोल्लसप्तपर्णेषु साधितम् ॥ ३४ ॥
पटोलनिंबरजनीविडंगकुटजेषु च ।

श्लैष्मिके वृद्धौ दार्वीकल्कं गोमूत्रेण पिबेत् । अस्य च श्लैष्मिकवृद्धेर्विम्लापनमंतरेण श्लेष्मग्रंथिचिकित्सितं हितं । विम्लापनं तैस्तैर्मर्दनोपायैर्विमर्दनं । पक्के पाटिते सति सुमनोरुष्करादिभिः कुटजांतैः साधितं तैलं व्रणशोधनमिष्यते ।

मेदोजं मूत्रपिष्टेन सुस्विन्नं सुरसादिना ॥ ३५ ॥
शिरोविरेकद्रव्यैर्वा वर्जयन्फलसेवनीम् ।
दारयेद्वृद्धिपत्रेण सम्यङ्मेदसि सूद्धृते ॥ ३६ ॥
व्रणं माक्षीककासीससैंधवप्रतिसारितम् ।
सीव्येदभ्यंजनं चास्य योज्यं मेदोविशुद्धये ॥ ३७ ॥
मनःशिलैलासुमनोग्रंथिभल्लातकैः कृतम् ।
तैलमाव्रणसंधानात्स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् ॥ ३८ ॥

मेदोजं वृद्धिरोगं गोमूत्रपिष्टेन सुरसादिना गणेन सुस्विन्नं शिरोविरेकद्रव्यैर्वा सुस्विन्नं वृद्धिपत्रेण सम्यक् कृत्वा दारयेत् । किं कुर्वन् । फलसेवनीं वर्जयन् परिहरन् । अनंतरं मेदसि सूद्धृते साति माक्षिकादिभिः प्रतिसारितं व्रणं

सीव्येत्। अनंतरमस्याभ्यंजनं तैलं मनःशिलादिभिः कृतं सिद्धं मेदोविशुद्धये योज्यं। व्रणसंधानं यावत् स्नेहं स्वेदं च शीलयेत्।

मूत्रजं स्वेदितं स्निग्धैर्वस्त्रपट्टेन वेष्टितम्।
विध्येदधस्तात्सेवन्याः स्रावयेच्च यथोदरम्॥ ३९॥
व्रणं च स्थगिकाबद्धं रोपयेत्

मूत्रजं वृद्धिं सेवन्या अधस्तात् स्निग्धैः स्वेदितं तथा वस्त्रपट्टेन वेष्टितं विध्येत्। जलोदरवच्च स्रावयेत्। द्विद्वारनलिकया पिच्छनलिकया वा क्रमेण व्रणं च स्थगिकाख्येन बंधविशेषेण बद्धं रोपयेत्।

अंत्रहेतुके।
फलकोशमसंप्राप्ते चिकित्सा वातवृद्धिवत्॥४०॥

अंत्रजे वृद्धौ फलकोशमसंप्राप्ते सति वातवृद्धिसदृशीं चिकित्सां कुर्यात्।

पचेत्पुनर्नवतुलां तथा दशपलाः पृथक्।
दशमूलपयस्याश्व गंधैरंडशतावरीः॥ ४१॥
द्विदर्भशरकाशेक्षुमूलपोटगलान्विताः।
वहेपामष्टभागस्थे तत्र त्रिंशत्पलं गुडात्॥ ४२॥
प्रस्थमेरंडतैलस्य द्वौ घृतात्पयसस्तथा।
आवपेद् द्विपलांशं च कृष्णातन्मूलसैंधवम्॥ ४३॥
यष्टीमधुकमृद्वीकायवानि नागराणि च।
तत्सिद्धं सुकुमाराख्यं सुकुमारं रसायनम्॥ ४४॥
वातातपाध्वयानादिपरिहार्येष्वयंत्रणम्।
प्रयोज्यं सुकुमाराणामीश्वराणां सुखात्मनाम्॥ ४५॥
नृणां स्त्रीवृंदभर्तॄणामलक्ष्मीकलिनाशनम्।
सर्वकालोपयोगेन कांतिलावण्यपुष्टिदम्॥ ४६॥

वर्ध्मविद्रधिगुल्मार्शोयोनिमेढ्रानिलार्तिषु ।
शोफोदरखुडप्लीहविड्विबंधेषु चोत्तमम् ॥ ४७ ॥

पुनर्नवस्य तुलां जलस्य वहे पचेत् । तथा दशमूलादीनि पृथग्दशपलप्रमाणानि । पोटगलो नलः । अष्टभागशेषे च तस्मिन् गुडात्त्रिंशत्पलान्येरंडतैलात् प्रस्थं घृतस्य प्रस्थौ द्वौ क्षीरप्रस्थौ द्वौ क्षिपेत् । द्विपलप्रमाणं पिप्पल्यादिकं तदेतत्पक्कं सुकुमारसंज्ञं घृतं रसायनं सुकुमारम् । अत एव वातातपादिष्वयंत्रणं सुकुमाराणामीश्वरादीनां प्रयोज्यं । अलक्ष्मीकलिघ्नं सर्वकालोपयोगात्कांत्यादिदं वर्ध्माद्यार्तिषु श्रेष्ठम् ।

यायाद्वर्ध्म न चेच्छांतिं स्नेहरेकानुवासनैः ।
बस्तिकर्मपुरः कृत्वा वंक्षणस्थं ततो दहेत् ॥ ४८ ॥
अग्निना मार्गरोधार्थं मरुतः

यदि स्नेहादिभिर्वर्ध्म शांतिं न गच्छेत् ततो बस्तिकर्म कृत्वा वंक्षणस्थितं वर्ध्ममरुतो मार्गरोधार्थमग्निना दहेत् ।

ऽर्धेंदुवक्रया ।
अंगुष्ठस्योपरिस्नावपीतं तंतुसमं च यत् ॥ ४९ ॥
उत्क्षिप्य सूच्या तत्तिर्यग्दहेच्छित्वा यतो गदः ।
ततोऽन्यपार्श्वेऽन्येत्वाहुर्दहेद्वानामिकांगुलेः ॥ ५० ॥
गुल्मेऽन्यैर्वातकफजे प्लीन्हि चायं विधिः स्मृतः ।
कनिष्ठिकानामिकयोर्विश्वाच्यां च यतो गदः ॥ ५१ ॥

यतो यस्मिन्पार्श्वे गदो विद्यते । तत्पार्श्वस्थस्यांगुष्ठस्योपरि पृष्ठे स्नावपीतं यत्तंतु तुल्यम् । ततः स्नावोत्क्षिप्यार्धेंदुवक्रया सूच्या तिर्यक् छित्वाऽनंतरं तद्दहेदित्येके वदंति । अन्य आचार्या एवमाहुः । ततः पार्श्वात् यतोऽसौ गदस्तिष्ठति ततो यदन्यत्पार्श्वं तस्मिन् पार्श्वेऽगुष्ठस्योपरि यत्स्नावस्तथाविधं यत्तत्पूर्वं दहेदिति । अन्येत्त्वेवं वदंति । अनामिकाया अंगुलेरुपरि यत्स्नावस्तथा रूपं तत्पूर्ववद्दहेदिति । अन्यैराचार्यैर्वातकफजे

गुल्मे प्लीन्हि च एष एवानंतरोक्तो विधिः स्मृतः। तथा विश्वाच्यां वातव्याधिविशेषे यतो यस्मिन् पार्श्वेऽसौ गदस्तस्मिन् पार्श्वे कनिष्ठिकाऽनामिकयोरुपरि यत्स्नावपीतं तंतुसमं तदुत्क्षिप्य तिर्यक् छित्वा दहेदिति।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायां सर्वांगसुंदराख्यायां चिकित्सितस्थाने विद्रधिवृद्धिचिकित्सितं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः।

अस्मादनंतरं गुल्मचिकित्सितमारभ्यते। संबंधश्चास्य प्रायेणैकयोगक्षमत्वं वातकारणत्वात्।

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः।

गुल्मं बद्धशकृद्वातं वातिकं तीव्रवेदनम्।
रूक्षशीतोद्भवं तैलैः साधयेद्वातरोगिकैः ॥ १ ॥
पानान्नान्वासनाभ्यंगैः स्निग्धस्य स्वेदमाचरेत्।
आनाहवेदनास्तंभविबंधेषु विशेषतः ॥ २ ॥
स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम्।
भित्त्वा विबंधं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ ३ ॥

वातिकं गुल्मं तीव्ररुजं पुरीषवातग्रहं रूक्षशीतोद्भूतं वातचिकित्सितोक्तैस्तैलैः साधयेत्। पानान्नान्वासनाभ्यंगैःस्निग्धस्य गुल्मिनः स्वेदमाचरेत्। पानशब्देन स्नेहपानं वेद्यं स्निग्धस्येति वचनात्। आनाहादिषु विशेषेण स्वेदमाचरेत्। यस्मात्स्वेदः स्निग्धस्य पुंसः स्रोतोमृदुत्वं विधाय मारुतमुल्बणं च जित्वा तथा विबंधं भित्त्वा गुल्ममपोहति।

स्नेहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोर्ध्वनाभिजे।
पक्वाशयगते बस्तिरुभयं जठराश्रये ॥ ४ ॥

गुल्मे स्नेहपानं हितम् । ऊर्ध्वनाभिजे गुल्मे विशेषेण स्नेहपानं हितम् । पक्काशयगते बस्तिर्हितः । जठराश्रित उभयं स्नेहपानं बस्त्याख्यं हितम् ।

दीप्तेऽग्नौ वातिके गुल्मे विबंधेऽनिलवर्चसोः ।
बृंहणान्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि प्रदापयेत् ॥ ५ ॥
पुनः पुनः स्नेहपानं

वातिके गुल्मे वन्हौ समिद्धे सति वातशकृतोश्च विबंधे सति बृंहणान्यन्नादीनि स्निग्धोष्णानि च प्रयोजयेत् । तथा पुनःपुनः स्नेहपानं प्रदापयेत् ।

निरूहाः सानुवासनाः ।
प्रयोज्या वातजे गुल्मे कफपित्तानुरक्षिणः ॥ ६ ॥

निरूहाश्च सहानुवासना वातिके गुल्मे कफपित्तानुरक्षिणो नरस्य प्रयोज्याः ।

बस्तिकर्म परं विद्याद्गुल्मघ्नं तद्धि मारुतम् ।
स्वस्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥ ७ ॥
तस्मादभीक्ष्णशो गुल्मा निरूहैः सानुवासनैः ।
प्रयुज्यमानैः शाम्यंति वातपित्तकफात्मकाः ॥ ८ ॥

बस्तिकर्म परमतिशयेन गुल्मघ्नं विद्यात् । यस्मात्तद्बस्तिकर्म स्वस्थाने पक्काशयाख्ये प्रथमं पवनं जित्वा सद्यः शीघ्रं गुल्मं जयति । यत एवं तस्मात्कारणान्नित्यं गुल्मा निरूहैः सानुवासनैः प्रयुज्यमानैः शाम्यंति वातपित्तकफोत्थाः ।

हिंगुसौवर्चलव्योषबिडदाडिमदीप्यकैः ।
पुष्कराजाजिधान्याम्लवेतसक्षारचित्रकैः ॥ ९ ॥
शठीवचाजगंधैलासुरसैर्दधिसंयुतैः ।
शूलानाहहरं सर्पिः साधयेद्वातगुल्मिनाम् ॥ १० ॥

हिंग्वादिभिर्दधियुक्तैर्घृतं साधयेत् । तच्च पीतं वातगुल्मवतां शूलादिजित् । द्रव्येभ्यश्चतुर्गुणं घृतं । घृतसमं दधि । घृताच्चतुर्गुणं जलमित्यत्र पाकक्रमः ।

हपुषोषणपृथ्वीकापंचकोलकदीप्यकैः ।
साजाजिसैंधवैर्दध्ना दुग्धेन च रसेन च ॥ ११ ॥
दाडिमान्मूलकात्कोलात्पचेत्सर्पिर्निहंति तत् ।
वातगुल्मोदरानाहपार्श्वहृत्कोष्ठवेदनाः ॥ १२ ॥
योन्यर्शोग्रहणीदोषकासश्वासारुचिज्वरान् ।

हपुषादिभिर्घृताच्चतुर्थांशैर्द्रव्यैर्दधिदुग्धाभ्यां दाडिममूलकबदररसैःसमैः सर्पिःपचेत् । तच्च वातगुल्मादीन् पराकुर्यात् ।

दशमूलं बलां कालां सुषवीं द्वौ पुनर्नवौ ॥ १३ ॥
पौष्करैरंडरास्नाश्वगंधभार्ङ्ग्यमृताशठीः ।
पचेद्गंधपलाशं च द्रोणेऽपां द्विपलोन्मितम् ॥ १४ ॥
यवैः कोलैः कुलत्थैश्च माषैश्च प्रास्थिकैः सह ।
क्वाथेऽस्मिन्दधिपात्रे च घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५ ॥
स्वरसैर्दाडिमाम्रातमातुलुंगोद्भवैर्युतम् ।
तथा तुषांबुधान्याम्लयुतैः श्लक्ष्णैश्च कल्कितैः ॥ १६ ॥
भार्ङ्गीतुंबुरुषड्ग्रंथाग्रंथिरास्नाग्निधान्यकैः ।
यवानकयवान्यम्लवेतसासितजीरकैः ॥ १७ ॥
अजाजीहिंगुहपुषाकारवीवृषकोषकैः ।
निकुंभकुंभमूर्वेभपिप्पलीवेल्लदाडिमैः ॥ १८ ॥
श्वदंष्ट्रात्रपुसैर्वारुबीजहिंस्राश्मभेदकैः ।
मिसिद्विक्षारसुरससारिवानीलिनीफलैः ॥ १९ ॥
त्रिकटुत्रिपटूपेतैर्दाधिकं तद्व्यपोहति ।
रोगानाशुतरान्पूर्वान्कष्टानपि च शीलितम् ॥ २० ॥

अपस्मारगरोन्मादमूत्राघातानिलामयान् ।

दशमूलादीन् पृथग्द्विपलप्रमाणान् यवादिभिः प्रस्थप्रमाणैः सह जलद्रोणे पचेत् । काला नीलिनी । सुषवी स्थूलजीरकः । गंधपलाशो गंधपत्रं । अस्मिन् क्वाथे सामान्यपरिभाषया कृते दधिपात्रे च घृतप्रस्थं विपाचयेत् । किं भूतं दाडिमादिजैः स्वरसैस्तथा तुषाम्ब्वादिभिश्च सर्पिः-समैर्युतं । तथा भार्ग्यादिभिः कल्कीकृतैरुपेतं । यवानको यवानीभेदः । कारवी अजमोदः । वृषको वासकः । उपक ऊरुः । इभपिप्पली गजपिप्पली । अश्मभेदः पाषाणभेदः । तदेतद्दाधिकं नाम घृतं पूर्वोक्तानामयान् द्राक्तरं हंति । अपस्मारादींश्च कृच्छ्रानप्यभ्यस्तं हंति । यदि चात्र स्वरसालाभस्तदा तंत्रांतरोक्ता कल्पना कार्या । तंत्रांतरे चोक्तं '। प्रस्थं गृहीत्वा चूर्णस्य तोयस्य प्रस्थमावपेत् । अहोरात्रं स्थितं पूतं तत्स्यात्स्वरसवद्गुणैः। मुनिरप्यूचे । स्वरसानामलाभे त्वयं विधिः । चूर्णानामाढकमाढकमुदकस्याहोरात्रस्थितं मृदितपूतमावपेत् तत्स्वरसवत् प्रयोज्यमिति ।

त्र्यूषणत्रिफलाधान्यचविकाविडचित्रकैः ॥ २१ ॥
कल्कीकृतैर्घृतं पक्वं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ।

त्र्यूषणादिभिः कल्कीकृतैर्घृतं समानक्षीरं चतुर्गुणजलपक्वं वातगुल्मं नुदति।

तुलां लशुनकंदानां पृथक्पंचपलांशकम् ॥ २२ ॥
पंचमूलं महच्चांबुभारार्धे तद्विपाचयेत् ।
पादशेषं तदर्धेन दाडिमस्वरसं सुराम् ॥ २३ ॥
धान्याम्लं दधि चादाय पिष्टांश्चार्धपलांशकान् ।
त्र्यूषणत्रिफलाहिंगुयवानीचव्यदीप्यकान् ॥ २४ ॥
साम्लवेतससिंधूत्थदेवदारून्पचेद्घृतात् ।
तैः प्रस्थं तत्परं सर्ववातगुल्मविकारजित् ॥ २५ ॥

लशुनमूलतुलां पलशतं महत् पंचमूलं च प्रत्येकं पंचपलदभं । तदेतत्तोयाद्दशशते पादशेषं विपाचयेत् । पादशेषादर्धेन दाडिमस्वरसं सुरां

धान्याम्लं दधि च गृहीत्वा त्र्यूषणादींश्च द्विकार्षिकानादाय तैर्घृतात् प्रस्थं पचेत्। तद्घृतं सर्ववातगुल्मविकारजित्।

षट्पलं वा पिबेत् सर्पिर्यदुक्तं राजयक्ष्मणि।
प्रसन्नया वा क्षीरार्थः सुरया दाडिमेन वा॥ २६॥
घृते मारुतगुल्मघ्नः कार्यो दध्नः सरेण वा।

राजयक्ष्मचिकित्सिते यदुक्तं षट्पलं घृतं तद्वा पिबेत्। राजयक्ष्मणीति विशेषणं स्पष्टार्थं। घृते षट्पलाख्ये क्षीरार्थः प्रसन्नया वा कार्यः। अथवा सुरया दाडिमेन वा। दधिसरेण वा। एवं क्षीरं हित्वा प्रसंनाद्यन्यतमेन साधितं घृतं षट्पलं वातगुल्मजित्स्यात्।

वातगुल्मे कफो वृद्धो हत्वाग्निमरुचिं यदि॥ २७॥
हृल्लासं गौरवं तंद्रां जनयेदुल्लिखेत्तु तम्।

वातजे गुल्मे श्लेष्मा वृद्धः सन्नग्निं हत्वा यद्यरुच्यादीन् जनयेत्। तदा तं कफमुल्लिखेदुद्वमेत्।

शूलानाहविबंधेषु ज्ञात्वा सस्नेहमाशयम्॥ २८॥
निर्यूहचूर्णवटकाः प्रयोज्या घृतभेषजैः।

शूलादिषु सत्सु सस्नेहमाशयं ज्ञात्वा घृतोक्तैरौषधै रनंतरोक्तानां घृतानामौषधैः क्वाथचूर्णगुटिका वा सहप्रयोज्याः।

कोलदाडिमघर्मांबुतक्रमद्याम्लकांजिकैः॥ २९॥
मंडेन वा पिबेत्प्रातश्चूर्णान्यन्नस्य वा पुरः।

कोलाद्यंबुभिस्तक्रादिभिर्वा प्रातश्चूर्णानि घृतौषधीनां संबंधीनि तच्छ्रावक्ष्माण्यन्यान्यपि पिबेत्। अथवा अन्नस्याहारस्य पुरः पूर्वं पिबेत्।

चूर्णानि मातुलुंगस्य भावितान्यसकृद्रसे।
कुर्वीत कार्मुकतरान् वटकान् कफवातयोः॥ ३०॥

चूर्णानि मातुलुंगरसेन मुहुर्मुहुर्भावितानि वटकान् कर्मकरणसमर्थान् कुर्वीत। कफवातयोः कफवातिके गुल्म इत्यर्थः।

हिंगुवचाविजयापशुगंधादाडिमदीप्यकधान्यकपाठाः।
पुष्करमूलशठीहपुषाग्निक्षारयुगत्रिपटुत्रिकटूनि ॥ ३१ ॥
साजाजिचव्यं सहतित्तिडीकं सवेतसाम्लं विनिहंति चूर्णम्।
हृत्पार्श्वबस्तित्रिकयोनिपायुशूलानि वाय्वामकफोद्भवानि ॥३२॥
कृच्छ्रान् गुल्मान्वातविण्मूत्रसंगं कंठे बंधं हृद्ग्रहं पांडुरोगम्।
अन्नाश्रद्धाप्लीहदुर्नामहिध्मावध्मार्ध्मानश्वासकासाग्निसादान् ३३

हिंग्वादिकमेतच्चूर्णं हृच्छूलादीन्निहंति तथा कृच्छ्रगुल्मादींश्च। दोधकोपजातिशालिन्यः।

लवणयवानीदीप्यककणनागरमुत्तरोत्तरं वृद्धम्।
सर्वसमांशहरीतकीचूर्णं वैश्वानरः साक्षात् ॥ ३४ ॥

लवणादिकं क्रमेणोत्तरोत्तरं भागवृद्धं सर्वसमभागा हरीतकीति चूर्णमेतत्साक्षाद्वैश्वानरो दीपनगुणसामान्यात्। आर्या वृत्तम्।

त्रिकटुकमजमोदा सैंधवं जीरके द्वे
समधरणधृतानामष्टमो हिंगुभागः।
प्रथमकवलभोज्यः सर्पिषा चूर्णकोऽयं
जनयति भृशमग्निं वातगुल्मं निहंति ॥ ३५ ॥

त्रिकटुकादीनां समानां समधरणधृतानां समप्रमाणस्थापितानां हिंगुभागोऽष्टमो देय इत्यध्याहार्यं। केचित्त्वेवं व्याख्यानयंति। धरणशब्देन पलस्य दशमो भाग उच्यते। धरणे धृता धरणधृताः। समाश्च ते धरणधृताश्च तेषां समधरणधृतानां त्रिकटुकादीनामष्टमो हिंगुभागो देयः। स च प्रथमकवले भोज्यो भक्षणीयः। सर्पिषा सम्यक् प्रयुक्तो मिश्रितो जठराग्निं जनयति। वातगुल्मं च हंति। मालिनीवृत्तम्।

हिंगूग्राबिडशुंठ्यजाजिविजयावाट्याभिधानामयैः
चूर्णैः कुंभनिकुंभमूलसहितैर्भागोत्तरं वर्धितैः ।
पीतः कोष्णजलेन कोष्ठजरुजोगुल्मोदरादीनयम्
शार्दूलः प्रसभं प्रमथ्य हरति व्याधीन् मृगौघानिव॥३६॥

हिंगूग्रेत्यादिभिर्भागोत्तरमंशाधिकं वर्धितैश्चूर्णैः कोष्णजलेन पीतो जठररुजादीन् पराकरोति । अयं शार्दूलाख्यश्चूर्णो हठात् प्रमथ्य व्याधीन् मृगौघानिव । शार्दूलः सिंहोप्यत एव श्लेषोपमोऽयमलंकारः । तथा शार्दूलशब्देन शार्दूलविक्रीडितं वृत्तमुपलक्ष्यते । यथा भीमशब्देन भीमसेन इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

सिंधूत्थपथ्याकणदीप्यकानां चूर्णानि तोयैः पिबतां कवोष्णैः ।
प्रयाति नाशं कफवातजन्मा नाराचनिर्भिन्न इवामयौघः॥३७॥

सिंधूत्थादीनां चूर्णानि कोष्णैस्तोयैः पिबतां कफवातजो रोगसंघो नाशं याति । क इव । नाराचेन निर्भिन्न इवेत्युपमा । उपजातिवृत्तं ।

पूतीकपत्रगजचिर्भटचव्यवह्निव्योषंचसंस्तरचितंलवणोपधानम् ।
दग्ध्वाविचूर्ण्यदधिमस्तुयुतंप्रयोज्यंगुल्मोदरश्वयथुपांडुगदोद्भवेषु॥३८

पूतिकादिद्रव्यं संस्तरचितं यथाक्रमनिर्दिष्टमुपर्युपरिभावेन संस्तीर्णं तथा लवणोपधानं लवणं सर्वोपर्युपधानं दत्त्वाऽनंतरं दग्ध्वा संचूर्ण्य ततो दधिमस्तुना युतं गुल्मादिषु प्रयोज्यं । वसंततिलकावृत्तम् ।

हिंगुत्रिगुणं सैंधवमस्मात्रिगुणं तु तैलमैरंडम् ।
तत्त्रिगुणरसोनरसं गुल्मोदरवर्ध्मशूलघ्नम् ॥ ३९ ॥

सैंधवं हिंगुतस्त्रिगुणम् । अस्माच्च सैंधवादेरंडतैलं त्रिगुणं । तस्माच्चैरंडतैलात्त्रिगुणं रसोनस्य रसम् । तदेतद्गुल्मादिघ्नम् । आर्या वृत्तम् ।

मातुलुंगरसो हिंगुदाडिमं बिडसैंधवम् ।
सुरामंडेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ४० ॥

मातुलुंगरसादिकं सुरादिकं सुरामंडेन पातव्यं वातगुल्मपीडाहरम् ।

शुंठ्याः कर्षं गुडस्य द्वौ धौतात्कृष्णतिलात्पलम् ।
खादन्नेकत्र संचूर्ण्य कोष्णक्षीरानुयोजयेत् ॥ ४१ ॥
वातहृद्रोगगुल्मार्शोयोनिशूलशकृद्ग्रहान् ।

शुंठ्याः कर्षौ गुडस्य द्वौ कर्षौ लुंचितकृष्णतिलात्पलमित्येकत्र मिश्रयित्वा खादन् कोष्णक्षीरानुपः सन् वातहृद्रोगादीन् जयेत् ।

पिबेदेरंडतैलं तु वातगुल्मी प्रसन्नया ॥ ४२ ॥
श्लेष्मण्यनुबले वायौ पित्ते तु पयसा सह ।

वातकफानुगे सत्येरंडतैलं प्रसन्नया सह गुल्मवान् पिबेत् । पित्ते त्वनुगते पयसा सहैरंडतैलं पिबेत् ।

विदग्धं यदि वा पित्तं संतापं वातगुल्मिनः ॥ ४३ ॥
कुर्याद्विरेचनीयोऽसौ सस्नेहैरानुलोमिकैः ।
तापानुवृत्तावेवं च रक्तं तस्याऽवसेचयेत् ॥ ४४ ॥

वातगुल्मिनः पित्तं विवृद्धं यदि संतापं कुर्यात् तदाऽसौ वातगुल्मी विरेचनीयो विरेचनार्हकैरानुलोमिकैर्द्रव्यैः स्नेहयुतैः । एवं विरिक्तस्यापि तापानुवर्तने सति तस्य रक्तस्रावं कुर्यात् ।

साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुःपलम् ।
क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषं च पाचयेत् ॥ ४५ ॥
वातगुल्ममुदावर्तं गृध्रसीं विषमज्वरम् ।
हृद्रोगं विद्रधिं शोषं साधयत्याशु तत्पयः ॥ ४६ ॥

क्षीरं चोदकं च क्षीरोदकम् । तस्मिन् लशुनादष्टगुणे शुद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुष्पलं साधयेत् । ततः क्षीरशेषं विपाचयेत् । तच्च क्षीरशेषं वातगुल्मादीन्यभिभवति ।

तैलं प्रसन्नागोमूत्रमारनालं यवाग्रजः ।
गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥ ४७ ॥

तैलादिकं मिलितं पीतं गुल्मादीन्हंति ।

चित्रकग्रंथिकैरंडशुंठीक्वाथः परं हितः ।
शूलानाहविबंधेषु सहिंगुविडसैंधवः ॥ ४८ ॥

चित्रकादिक्वाथो हिंग्वादियुतः परं शूलादिषु हितः ।

पुष्करैरंडयोर्मूलं यवधन्वयवासकम् ।
जलेन क्वथितं पीतं कोष्टदाहरुजापहम् ॥ ४९ ॥

पुष्करैरंडमूलादिकं जलेन क्वथितं पीतं कोष्टदाहादिहृत् ।

वाल्याव्हैरंडदर्भाणां मूलं दारु महौषधम् ।
पीतं निःक्वाथ्य तोयेन कोष्टपृष्ठांसशूलजित् ॥ ५० ॥

वाट्याव्हादीनां मूलं देवदार्वादिवत्तोयेन क्वथितं पीतं कोष्टादिशूलजित् ।

शिलाजं पयसाऽनल्पपंचमूलसृतेन वा ।
वातगुल्मी पिबेद्वाट्यमुदावर्ते तु भोजयेत् ॥ ५१ ॥
स्निग्धं पैप्पलिकैर्यूषैर्मूलकानां रसेन वा ।
बद्धविण्मारुतोऽश्नीयात्क्षीरेणोष्णेन यावकम् ॥ ५२ ॥
कुल्माषान्वा बहुस्नेहान् भक्षयेल्लवणोत्तरान् ।

शिलाजतु वा महत्पंचमूलक्वथितेन क्षीरेण सह वातगुल्मी पिबेत् । उदावर्ते सति वाट्यं स्निग्धं सस्नेहं पिप्पलीसंशृतैर्यूषैः सह भोजयेत् । अथवा मूलकरसेनाश्नीयात् । बद्धविण्मारुत उष्णेन क्षीरेण यावकमश्नीयात् । अथवा कुल्माषान्बहुस्नेहान् लवणप्रधानान् भक्षयेत् ।

नीलिनीत्रिवृतादंतीपथ्याकंपिल्लकैः सह ॥ ५३ ॥
समलाय घृतं देयं सबिडक्षारनागरम् ।

नीलिन्यादिभिः सह सदोषाय नराय बिडादियुतं घृतं देयम्।

नीलिनीं त्रिफलां रास्नां बलां कटुकरोहिणीम् ॥ ९४ ॥
पचेद्विडंगं व्याघ्रीं च पालिकानि जलाढके ।
रसेऽष्टभागशेषे तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९५ ॥
दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ।
ततो घृतपलं दद्याद्यवागूमंडमिश्रितम् ॥ ९६ ॥
जीर्णे सम्यग्विरिक्तं च भोजयेद्रसभोजनम् ।
गुल्मकुष्टोदरव्यंगशोफपांड्वामयज्वरान् ॥ ९७ ॥
श्वित्रं प्लीहानमुन्मादं हंत्येतं नीलिनीघृतम् ।

नीलिन्यादीन् पलिकान् जलाढके पचेत् । अष्टभागशेषे च रसे दधिप्रस्थेन सुधाक्षीरपलेन च मिश्रयित्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् । ततो घृतपलं यवागूमंडमिश्रितं दद्यात् । जीर्णे च घृते सम्यग्विरिक्तं नरं रसयुतं भोजनं भोजयेत् । एतच्च नीलिनीघृतं गुल्मादीन्हंति ।

कुक्कुटाश्च मयूराश्च तित्तिरीक्रौंचवर्तकाः ॥ ९८ ॥
शालयो मदिराः सर्पिर्वातगुल्मचिकित्सितम् ।

कुक्कुटादयो वातगुल्मचिकित्सितमुपक्रमः ।

मितमुष्णं द्रवं स्निग्धं भोजनं वातगुल्मिनाम् ॥ ९९ ॥
समंडावारुणीपानं तप्तं वा धान्यकैर्जलम् ।

वातगुल्मिनां च भोजनमितमुष्णं द्रवं स्निग्धं च स्यात् । वारुणीं समंडधान्यकं शृतं जलं वा पानं स्यात् ।

स्निग्धोष्णेनोदिते गुल्मे पैत्तिके स्रंसनं हितम् ॥ ६० ॥
द्राक्षाभयागुडरसं कंपिल्लं वा मधुद्भुतम् ॥
कल्पोक्तं रक्तपित्तोक्तं

पैत्तिके गुल्मे स्निग्धोष्णेनोत्थिते सति स्रंसनं हितं। तदेव विरेचनमाह। द्राक्षाभयागुडरसं स्रंसनं हितं। अथवा मधुद्रुतं कंपिल्लं स्रंसनं हितं। कल्पोक्तं विरेचनं कल्पविरेचनं कल्पविहितं रक्तपित्तोक्तं त्रिवृतात्रिफलेत्यादिकं हितं।

गुल्मे रूक्षोष्णजे पुनः ॥ ६१ ॥
परं संशमनं सर्पिस्तिक्तं वासाघृतं शृतम्।
तृणाख्यपंचकक्वाथे जीवनीयगणेन वा ॥ ६२ ॥
शृतं तेनैव वा क्षीरं न्यग्रोधादिगणेन वा।

रूक्षोष्णजे पैत्तिके गुल्मे सर्पिस्तिक्तं कुष्टचिकित्सितोक्तं तथा वासाघृतं संशमनं श्रेष्ठं। तृणाख्यं पंचकं काशेक्षित्यादि। तच्च क्वाथे शृतं घृतं हितं। अथवा जीवनीयगणेन शृतं घृतं हितं। तेनैव जीवनीयगणेन शृतं क्षीरं हितं। न्यग्रोधादिगणेन वा शृतं क्षीरं हितं।

तत्रापि स्रंसनं युंज्याच्छीघ्रमात्ययिके भिषक् ॥ ६३ ॥
वैरेचनिकसिद्धेन सर्पिषा पयसाऽपि वा।

तत्रापि न केवलं स्निग्धोष्णजे रूक्षोष्णजेऽपि पैत्तिके सामान्यतो वा समुत्पन्ने गुल्मेऽऽत्ययिके शीघ्रं स्रंसनं युंज्यात्। केनेत्याह। विरेचनविहितद्रव्यसिद्धेन सर्पिषा क्षीरेण वा।

रसेनामलकेक्षूणां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६४ ॥
पथ्यापादं पिबेत्सर्पिस्तत्सिद्धं पितगुल्मनुत्।
पिबेद्वा तैल्वकं सर्पिर्यच्चोक्तं पित्तविद्रधौ ॥ ६५ ॥

आमलकस्येक्षोश्च रसेन घृताच्चतुर्गुणितेनाढकमानेन पथ्यापादं घृतप्रस्थं विपाचयेत्। तच्च सिद्धं पित्तगुल्मं हंति। तैल्वकमथवा सर्पिः पिबेत्। यच्च पित्तविद्रधावुक्तं घृतं तच्च पिबेत्।

द्राक्षां पयस्यां मधुकं चंदनं पद्मकं मधु ।
पिबेत्तंडुलतोयेन पित्तगुल्मोपशांतये ॥ ६६ ॥

द्राक्षादि तंडुलजलेन पित्तगुल्मशांतये पिबेत् ।

द्विपलं त्रायमाणाया जलद्विप्रस्थसाधितम् ।
अष्टभागस्थितं पूतं कोष्णं क्षीरसमं पिबेत् ॥ ६७ ॥
पिबेदुपरितस्योष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ।
तेन निर्हृतदोषस्य गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥ ६८ ॥

त्रायंत्या द्विपलं जलद्विप्रस्थसाधितमष्टभागावशेषं पटेन पूतं क्षीरसमं पिबेत् । तस्योपरि कोष्णं क्षीरमेव यथाशक्ति पिबन्नान्यत्किंचित् । तेन क्षीरेणापहृतदोषस्य गुल्मः पैत्तिकः शाम्यति ।

दाहेऽभ्यंगो घृतैः शीतैः साज्यैर्लेपो हिमौषधैः ।
स्पर्शः सरोरुहां पत्रैः पात्रैश्च प्रचलज्जलैः ॥ ६९ ॥

पैत्तिके गुल्मदाहे सति घृतैः शीतैः शीतवीर्यसाधितैः स्पर्शतश्च शीतैरभ्यंगस्तथा लेपः शीतवीर्यौषधैः सघृतैः स्यात् । पद्मपत्रैः पात्रैश्च प्रचलज्जलैः स्पर्शः ।

विदाहपूर्वरूपेषु शूले वन्हेश्च मार्दवे ।
बहुशोपहरेद्रक्तं पित्तगुल्मे विशेषतः ॥ ७० ॥

विदाहपूर्वरूपेषु गुल्मेषु तथा शूले वन्हिमांद्ये च सति बहून् वारान् रक्तं हरेत् । पित्तगुल्मे विशेषेणास्रं हरेत् ।

छिन्नमूला विदह्यंते न गुल्मा यांति च क्षयम् ।
रक्तं हि व्यम्लतां याति तच्च नास्ति नचाऽस्ति रुक् ॥ ७१ ॥

छिन्नमूला गुल्मा न विदह्यंते न पाकं यांति च पुनः क्षयं यांति हि

यस्माद्रक्तमंतः स्थितं व्यम्लीभावं याति । तच्च रक्तं नास्ति ततस्तदुत्था रुक् चापि नास्ति ।

हृतदोषं परिम्लानं जांगलैस्तर्पितं रसैः ।
समाश्वस्तं सशेषार्तिं सर्पिरभ्यासयेत्पुनः ॥ ७२ ॥

हृतदोषं परिम्लानं नरं जांगलमांसरसैस्तर्पितं समाश्वस्तं संतं सशेषार्तिं सर्पिरभ्यासयेत् ।

रक्तपित्तातिवृद्धत्वात्क्रियायामनुपलभ्य वा ।
गुल्मे पाकोन्मुखे सर्वा पित्तविद्रधिवत्क्रिया ॥ ७३ ॥

रक्तपित्तातिवृद्धत्वाद्धेतोः क्रियां वाऽनुपलभ्यानासाद्य गुल्मे पाकोन्मुखे सति सर्वा पित्तविद्रधितुल्या क्रिया स्यात् ।

शालिर्गव्याजपयसा पटोली जांगलं घृतम् ।
धात्रीपरूषकं द्राक्षा खर्जूरं दाडिमं सिताम् ॥ ७४ ॥
भोज्यं पानेऽम्बुबलया बृहत्याद्यैश्च साधितम् ।

शाल्यादि भोज्यं । पाने बलया साधितं जलं बृहत्यादिना वा ।

श्लेष्मजे वामयेत्पूर्वमवम्यमुपवासयेत् ॥ ७५ ॥
तिक्तोष्णकटुसंसर्ग्या वन्हिं संधुक्षयेत्ततः ।
हिंग्वादिभिश्च द्विगुणक्षारहिंग्वम्लवेतसैः ॥ ७६ ॥

श्लेष्मजे गुल्मे पूर्वं वामयेदवमनार्हं तु लंघयेत् । कृतोपवासस्य तिक्तोष्णकटुद्रव्ययुतया संसर्ग्या वन्हिं दीपयेत् । तथा हिंग्वादिभिरग्निं संधुक्षयेत् । किंभूतैः । द्विगुणानि क्षारहिंग्वाम्लवेतसानि येषु तैः ।

निगूढं यदि वोन्नद्धं स्तिमितं कठिनं स्थिरम् ।
आनाहादियुतं गुल्मं संशोध्य विनयेदनु ॥ ७७ ॥
घृतं सक्षारकटुकं पातव्यं कफगुल्मिना ।

निगूढादिधर्मयुक्तं गुल्मं संशोध्य विनयेदुपशमयेत्। पश्चात्कफगुल्मिना घृतं क्षारकटुकयुतं पातव्यं।

सव्योषक्षारलवणं सहिंगुबिडदाडिमम् ॥ ७८ ॥
कफगुल्मं जयत्याशु दशमूलसृतं घृतम् ।

व्योषादियुतं दशमूलपक्कं सर्पिः कफगुल्मं शीघ्रमेव हंति ।

भल्लातकानां द्विपलं पंचमूलं पलोन्मितम् ॥ ७९ ॥
अल्पं तोयाढके साध्यं पादशेषेण तेन च ।
तुल्यं घृतं तुल्यपयो विपचेदक्षसंमितैः ॥ ८० ॥
विडंगहिंगुसिंधूत्थयावशूकशठीबिडैः ।
सद्वीपिरास्नायष्ट्याह्वषड्ग्रंथाकणनागरैः ॥ ८१ ॥
एतद्भल्लातकघृतं कफगुल्महरं परम् ।
प्लीहपांड्वामयश्वासग्रहणीरोगकासनुत् ॥ ८२ ॥

भल्लातकानां द्विपलं ऱ्हस्वं पंचमूलं पृथक् पलप्रमाणं तोयाढके साधनीयं। पादशेषेण च तेन क्वाथेन समं सर्पिस्तुल्यं क्षीरं विडंगादिभिः कल्कीभूतैः कार्षिकैर्विपाचयेत्। एतच्च भल्लातकघृतं परमत्यर्थं सुष्टु कफगुल्महरं प्लीहादिजिच्च।

ततोऽस्य गुल्मे देहे च समस्ते स्वेदमाचरेत् ।

ततो घृतपानादनंतरं। गुल्मे देहे चास्य समस्ते स्वेदमाचरेत्।

सर्वत्र गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदोपपादिते ॥ ८३ ॥
या क्रिया क्रियते याति सा सिद्धिं न विरूक्षिते ।

सर्वस्मिन्नष्टविधे च गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदाभ्यामुपपादिते सति या क्रिया क्रियते सा सिद्धिं याति। या तु विरूक्षिते सति क्रिया सा सिद्धिं न यानि।

स्निग्धस्विन्नशरीरस्य गुल्मे शैथिल्यमागते ॥ ८४ ॥

यथोक्तां घटिकां न्यसेद्गृहीतेऽपनयेच्च ताम् ।
वस्त्रांतरं ततः कृत्वा छिंद्याद्गुल्मं प्रमाणवित् ॥ ८५ ॥
विमार्गाजपदादर्शैर्यथालाभं प्रपीडयेत् ।
प्रमृज्याद्गुल्ममेवैकं न त्वंत्रहृदयं स्पृशेत् ॥ ८६ ॥

स्निग्धस्विन्नशरीरस्य गुल्मे शैथिल्यं याते सति यंत्रविध्युदितां घटिकां योजयेत् । गृहीते च गुल्मे तामप्यसारयेत् । अनंतरं वस्त्रव्यवहितं गुल्मं कृत्वा प्रमाणविद्भिर्मार्गादिभिर्यथालाभं भिंद्याद्विदारयेत्सूचिकादिना विमार्गो दारुमयः शस्त्राकृतिर्वस्तुविशेषश्चर्मकारसंबंधी । तथा गुल्ममेव केवलं प्रपीडयेत् प्रमृज्याच्च । न पुनरंत्रं हृदयं स्पृशेत् ।

तिलैरंडातसीबीजसर्षपैः परिलिप्य च ।
श्लेष्मगुल्ममयस्पात्रैःसुखोष्णैः स्वेदयेत्ततः ॥ ८७ ॥

अथवा कफगुल्मं तिलादिभिः परिलिप्यानंतरं लोहभाजनैः सुखोष्णैः स्वेदयेत् । अयस्पात्रैरिति । अतः कृकमीत्यादिना सादेशः ।

एवं च विसृतं स्थानात् कफगुल्मं विरेचनैः ।
सस्नेहैर्बस्तिभिश्चैनं शोधयेद्दशगूलकैः ॥ ८८ ॥

एवमस्मिन्प्रकारे कृते सति स्थानाच्चलितं कफगुल्मं स्नेहयुक्तैर्विरेचनैर्बस्तिभिश्च दशमूलकैः शोधयेत् ।

पिप्पल्यामलकद्राक्षाश्यामाद्यैः पालिकैः पचेत् ।
एरंडतैलहविषोः प्रस्थौ पयसि षड्गुणे ॥ ८९ ॥
सिद्धोयं मिश्रकः स्नेहो गुल्मिनां स्रंसनं हितम् ।
वृद्धिविद्रधिशूलेषु वातव्याधिषु चामृतम् ॥ ९० ॥

पिप्पल्यादिभिः पलोन्मितैरेरंडतैलसर्पिषोः प्रस्थौ द्वौ षड्गुणे क्षीरे पचेत् । अयं मिश्रकाख्यः स्नेहो गुल्मिनां परं स्रंसनं वृध्यादिषु चामृततुल्यं ।

पिबेद्वा नीलिनीसर्पिर्मात्रया द्विपलीकया ।
तथैव सुकुमाराख्यं घृतान्यौदरिकाणि वा ॥ ९१ ॥

अथवा नीलिनीघृतं प्रागुक्तं स्रंसनं द्विपलमात्रया पिबेत् । तथैव द्विपलमात्रया सुकुमाराख्यं घृतं विद्रध्युक्तं स्रंसनार्थं पिबेत् । उदरचिकित्सितोक्तानि वा घृतानि पिबेत् ।

द्रोणेंभसः पचेद्दंत्याः पलानां पंचविंशतिम् ।
चित्रकस्य तथा पथ्यास्तावतीस्तद्रसे स्रुते ॥ ९२ ॥
द्विप्रस्थे साधयेत्पूते क्षिपेद्दंतीसमं गुडम् ।
तैलात्पलानि चत्वारि त्रिवृतायाश्च चूर्णतः ॥ ९३ ॥
कणाकर्षौ तथा शुंठ्याः सिद्धे लेहे तु शीतले ।
मधुतैलसमं दद्याच्चतुर्जाताच्चतुर्थिकाम् ॥ ९४ ॥
अतो हरीतकीमेकां सावलेहपलामदन् ।
सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयः ॥ ९५ ॥
गुल्महृद्रोगदुर्नामशोफानाहगरोदरान् ।
कुष्ठोत्क्लेशारुचिप्लीहग्रहणीविषमज्वरान् ॥ ९६ ॥
घ्नंति दंती हरीतक्यः पांडुतां च सकामलाम् ।

जलद्रोणे दंतीपलानां पंचविंशतिं चित्रकस्य पलानां पंचविंशतिं हरीतकीस्तावतीः पंचविंशतिं पचेत् । तद्रसे स्रुते द्विप्रस्थदभ्रे पूते पथ्यासहिते दंतीतुल्यं गुडं क्षिपेत् । तैलपलानि त्रिवृत्पलानि चत्वारि कणायाः कर्षौ द्वौ । शुंठ्याश्च सिद्धे चास्मिन् लेहे तु सुशीते तैलतुल्यं माक्षिकं दद्यात् । चतुर्जातात्समुदिताच्चतुर्थिकां पलापरसंज्ञां दद्यात् । अतो लेहात् पथ्यामेकां सावलेहपलयुतां भक्षयेत् । स्निग्धो नरः सुखं दोषप्रस्थं विरिच्यते निरामयः । एता दंतीहरीतक्यः प्लीहादीन् घ्नंति ।

सुधाक्षीरद्रवं चूर्णं त्रिवृतायाः सुभावितम् ॥ ९७ ॥
कार्षिकं मधुसर्पिर्भ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते ।

सुधाक्षीरेण द्रवं त्रिवृतायाश्चूर्णं मकृतल्वात्सुधाक्षीरेणैव सुभावितं कर्षप्रमाणम् मधुसर्पिर्भ्यां लीढ्वा सम्यग्विरिच्यते ।

कुष्टश्यामात्रिवृद्दंतीविजयाक्षारगुग्गुलुम् ॥ ९८ ॥
गोमूत्रेण पिबेदेकं तेन गुग्गुलुमेव वा ।

कुष्टादीन् गोमूत्रेण पिबेत् । अथवा तेन गोमूत्रेण गुग्गुलुमेकमेव पिबेत् ।

निरूहान्कल्पसिध्युक्तान् योजयेद्गुल्मनाशनान् ॥ ९९ ॥

कल्पसिध्युक्तान्निरूहान् गुल्मनाशनान् योजयेत् ।

कृतमूलं महावास्तुं कठिनं स्तिमितं गुरुम् ।
गूढमांसं जयेद्गुल्मं क्षारारिष्टाग्निकर्मभिः ॥ १०० ॥
एकांतरं द्व्यंतरं वा विश्रमय्याथवा त्र्यहम् ।
शरीरदोषबलयोर्वर्धनक्षपणोद्यतः ॥ १०१ ॥

कृतमूलादि धर्मयुक्तं गुल्मं क्षारादिभिर्जयेत् । एकांतरं द्व्यंतरं वा त्र्यहं वा विश्रमय्य शरीरदोषबलयोर्यथाक्रमं वर्धनक्षपणयोरुद्यतः सन् ।

अर्शोश्मरीग्रहण्युक्ताः क्षारा योज्याः कफोल्बणे ।

कफाधिके गुल्मेऽर्शोश्मरीग्रहणीषूक्ता ये क्षारास्ते योज्याः ।

देवदारुत्रिवृद्दंतीकटुकापंचकोलकम् ॥ १०२ ॥
स्वर्जिकायावशूकाख्यौ श्रेष्ठापाठोपकुंचिकाः ।
कुष्टं सर्पसुगंधां च द्व्यक्षांशं पटुपंचकम् ॥ १०३ ॥
पालिकं चूर्णितं तैलवसादधिघृताप्लुतम् ।
घटास्यांतः पचेत्पक्वमग्निवर्णे घटे च तम् ॥ १०४ ॥
क्षारं गृहीत्वा क्षीराज्यतक्रमद्यादिभिः पिबेत् ।
गुल्मोदावर्तवध्मार्शोजठरग्रहणीकृमीन् ॥ १०५ ॥

अपस्मारगरोन्मादयोनिशुक्रामयाश्मरीः ।
क्षारोऽगदोयं शमयेद्विषं चाखुभुजंगजम् ॥ १०६ ॥

देवदार्वादिसुगंधापर्यंतं द्विकार्षिकं लवणपंचकं पालिकमेतत्समस्तं चूर्णीकृतं तैलवसादधिघृतैराप्लुतमालोडितं घटस्य मध्येंऽतर्धूमं पचेत् । सर्पसुगंधा नाकुली । अग्निवर्णे च घटे सति पक्कं तं क्षारं गृहीत्वा यथादोषं क्षीरादिभिः पिबेत् । गुल्मादीन् जयेदयं क्षारोऽगद आखुजं भुजंगमजं च विषं द्राक् शमयेत् ।

श्लेष्माणं मधुरं स्निग्धं रसक्षीरघृताशिनः ।
छित्वा भित्वाऽऽशयं क्षारः क्षारत्वात्पातयत्यधः॥१०७॥

श्लेष्माणं मधुरं स्निग्धं मांसरसाद्याशिनः क्षारः क्षारत्वादाशयं छित्वा भित्त्वाऽधस्तात्पातयति ।

मंदेऽग्नावरुचौ सात्म्यैर्मद्यैः सस्नेहमश्नताम् ।
योजयेदासवारिष्टान्निगदान्मार्गशुद्धये ॥ १०८ ॥

मंदेऽग्नावरुचौ च सत्यां मद्यैः सात्म्यैः सह सस्नेहमाहारमश्नतामासवादीन् मार्गशुध्धये योजयेत् । अधुनाऽत्र पानमाह ।

शालयः षष्टिका जीर्णाः कुलत्था जांगलं पलम् ।
चिरिबिल्वाग्नितर्कारीयवानीवरणांकुराः ॥ १०९ ॥
शिग्रुस्तरुणबिल्वानि बालं शुष्कं च मूलकम् ।
बीजपूरकहिंग्वम्लवेतसक्षारदाडिमम् ॥ ११० ॥
व्योषं तक्रं घृतं तैलं भक्तं पानं तु वारुणी ।
धान्याम्लं मस्तु तक्रं च यवानीबिडचूर्णितम् ॥ १११ ॥
पंचमूलसृतं वारि जीर्णं मार्द्वीकमेव वा ।

शालय इत्यादिभक्तांतं भक्तं । पानं तु वा वारुण्यादिमार्द्वीकांतं ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचित्रकाजाजिसैंधवैः ॥ ११२ ॥
सुरा गुल्मं जयत्याशु जांगलश्च विमिश्रितः ।

पिप्पल्यादिभिः सह सुरा शीघ्रमेव गुल्मं जयति । जांगलश्च पिप्पल्यादिभिर्विमिश्रितो गुल्मं जयति ।

वमनैर्लंघनैः स्वेदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः ॥ ११३ ॥
बस्तिक्षारासवारिष्टगुल्मिकापथ्यभोजनैः ।
श्लैष्मिको बद्धमूलत्वाद्यदि गुल्मो न शाम्यति ॥ ११४ ॥
तस्य दाहं हृते रक्ते कुर्यादंते शरादिभिः ।

वमनादिभिः प्रयुक्तैः श्लैष्मिको गुल्मो बध्दमूलत्वाद्यदि न शाम्यति । तस्य गुल्मस्य हृते रक्तेंते दाहं शरादिभिः कुर्यात् ।
अथ दाहविधानं प्रस्तूयते ।

अथ गुल्मं सपर्यंतं वाससांतरितं भिषक् ॥ ११५ ॥
नाभिबस्त्यंत्रहृदयं रोमराजीं च वर्जयेत् ।
नातिगाढं परिमृशेच्छरेण ज्वलताऽथवा ॥ ११६ ॥
लोहेनाऽरणिकोत्थेन दारुणा तैंदुकेन वा ।
ततोऽग्निवेगे शमिते शीतैर्व्रणइव क्रिया ॥ ११७ ॥

गुल्मं पर्यंतैः सह वस्त्रेणांतरितमाच्छादितं नाभ्यादिवर्जयन्नातिशयेन परामृशेद्वैद्यः शरेण लोहेन वा ज्वलता । किंभूतेन । आरणिकोत्थेन । अथवा तैंदुकेन काष्ठेन । अनंतरमग्निवर्णे शमिते सति शीतैः प्रदेहादिभिर्व्रण इव क्रिया स्यात् ।

आमान्वये तु पेयाद्यैः संधुक्ष्याग्निं विलंघिते ।
स्वं स्वं कुर्यात्क्रमं मिश्रं मिश्रदोषे च कालवित् ॥ ११८ ॥

आमान्वये च सति वन्हिं पेयाद्यैः संधुक्ष्य विलंघिते सति स्वं स्वं क्रमं यथादोषं कुर्यात् । मिश्रदोषे मिश्रं क्रमं कुर्यात्कालविद्वैद्यः ।

गतप्रसवकालायै नार्यै गुल्मेऽस्रसंभवे ।
स्निग्धस्विन्नशरीरायै दद्यात्स्नेहविरेचनम् ॥ ११९ ॥

नार्यै अस्रसंभवे गुल्मे सति स्नेहविरेचनं दद्यात् । किंभूतायै । गतः प्रसवकालो यस्यास्तस्यै इति । एवं हि पुराणत्वे सुखसाध्यता रक्तगुल्मस्य स्यात् सुनिश्चितत्वं च । तथा स्निग्धं स्विन्नं शरीरं यस्यास्तस्यै ।

तिलक्काथो घृतगुडव्योषभार्ङ्गीरजोन्वितः ।
पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्पे च योषितः ॥ १२० ॥

रक्तोत्थे गुल्मे तिलक्काथो घृतादियुक्तः पाने योषितः पुष्पे च नष्टे पानं भवेत् ।

भार्ङ्गी कृष्णा करंजत्वग्ग्रंथिकामरदारुजम् ।
चूर्णं तिलानां क्काथेन पीतं गुल्मरुजापहम् ॥ १२१ ॥

भार्ङ्ग्यादिजं चूर्णं तिलक्काथेन पीतं गुल्मरुजाहृत् ।

पलाशक्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिषोः ।
गुल्मशैथिल्यजननीं पक्त्वा मात्रां प्रयोजयेत् ॥ १२२ ॥

पलाशक्षारपात्रे द्वे तैलसर्पिषोर्द्वे पात्रे पक्त्वा गुल्मशैथिल्यजननीं मात्रां प्रयोजयेत् । स्नेहाच्चतुर्गुणं तोयमत्राक्षेप्तव्यम् ।

न प्रभिद्येत यद्येवं दद्याद्योनिविरेचनम् ।

एवं कृते सति यदि न प्रभिद्येत रक्तगुल्मस्तदा योनिरेचनं दद्यात् । तदाह ।

क्षारेण युक्तं पललं सुधाक्षीरेण वा ततः ॥ १२३ ॥
ताभ्यां वा भावितान्दद्याद्योनौ कटुकमत्स्यकान् ।
वराहमत्स्यपित्ताभ्यां नक्तकान्वा सुभावितान् ॥ १२४ ॥
किण्वं वा सगुडक्षारं दद्याद्योनौ विशुद्धये ।
रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ १२५ ॥

लशुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै प्रयोजयेत् ।
बस्तिं सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम् ॥ १२६ ॥

क्षारयुक्तं भृष्टतिलचूर्णं ततस्तस्या योनौ दद्यात् । सुधाक्षीरेण वाऽन्वितं पललं दद्यात् । ताभ्यां क्षारसुधाक्षीराभ्यां भावितान् कटुमत्स्यकान् योनौ दद्यात् । वराहमत्स्ययोः पित्ताभ्यां कटुकमत्स्यकान्सुभावितान् योनौ दद्यात् । अथवा किण्वं गुडक्षारान्वितं योनिविशुद्ध्यर्थं योनौ दद्यात् । रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा । लशुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै प्रयोजयेत् । दाशमूलिकं बस्तिं कल्पोक्तं क्षीरगोमूत्रसहितं क्षारान्वितमस्यै दद्यात् ।

अवर्तमाने रुधिरे हितं गुल्मप्रभेदनम् ॥

रक्तेऽप्रवर्तमाने सति गुल्मप्रभेदनं हितम् ।

यमकाभ्यक्तदेहायाः प्रवृत्ते समुपेक्षणम् ॥ १२७ ॥
रसौदनस्तथाऽऽहारः पानं च तरुणी सुरा ।

प्रवृत्ते रक्ते सति यमकाभ्यक्तगात्रायाः समुपेक्षणं हितं । तथाऽऽहारे रसौदनो हितः । तरुणी सुरा च पानम् ।

रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहराः क्रियाः ॥ १२८ ॥
कार्या वातरुगार्तायाः सर्वा वातहराः पुनः ।
आनाहादावुदावर्त्तबलासघ्यौ यथायथम् ॥ १२९ ॥

रुधिरेऽतिप्रवृत्ते पुन रक्तपित्तहराः क्रियाः कार्याः । वातरुगार्तायाः पुनः सर्वा वातहराः क्रियाः कार्याः । आनाहादौ सत्युदावर्तबलासजिताः क्रियाः कार्या इति ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायां सर्वांगसुंदराख्यायां चिकित्सास्थाने गुल्मचिकित्सितं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पंचदशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरमुदरचिकित्सितं प्रक्रम्यते । संबंधश्चास्य गुल्मोत्पत्तौ किल । यथा वायुः प्रधानं कारणं प्रायस्तथोदराणामपीत्याह ।

अथात उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

दोषातिमात्रोपचयात्स्रोतोमार्गनिरोधनात् ।
संभवत्युदरं तस्मान्नित्यमेनं विरेचयेत् ॥ १ ॥

दोषाणामतिमात्रमुपचयो वृद्धिस्तस्मात्स्रोतसां मार्गा मुखरूपाणि छिद्राणि तेषां निरोधाद्भवत्युदरं । ततस्तस्मादेनमुदरिणमभीक्ष्णं विरेचयेत् । प्रायेण वातप्रधानत्वादस्य व्याधेः स्निग्धं विरेचनमाह ।

पाययेत्तैलमैरंडं समूत्रं सपयोऽपि वा ।
मासं द्वौ वाऽथवा गव्यं मूत्रं माहिषमेव वा ॥ २ ॥
पिबेद् गोक्षीरभुक् स्याद्वा करभीक्षीरवर्तनः ।
दाहानाहातितृण्मूर्च्छापरीतस्तु विशेषतः ॥ ३ ॥

तैलमैरंडगोमूत्रान्वितं क्षीरयुतं वा मासमेकमथवा द्वौ मासौ पाययेत् । दोषादिवशाद्गव्यं मूत्रं माहिषं वा मूत्रं पिबेत् । अथवा गोक्षीरभुग्भवेत् । करभीक्षीरवर्त्तनो वा स्यात् । दाहादियुतस्तु विशेषेणैवंवृत्तिः स्यात् ।

रूक्षाणां बहुवातानां दोषसंशुद्धिकांक्षिणाम् ।
स्नेहनीयानि सर्पींषि जठरघ्नानि योजयेत् ॥ ४ ॥

रूक्षादीनां स्नेहनीयानि सर्पींष्युदरहंतृणि योजयेत् ।

षट्पलं दशमूलांबु मस्तुद्व्याढकसाधितम् ।

पंचकोलयवक्षारमिति षट्पलं दशमूलांबुना मस्तुनो द्व्याढकेन च साधितं घृतप्रस्थं षट्पलोपलक्षणलक्षितं योजयेत् ।

नागरं त्रिपलं प्रस्थं घृततैलात्तथाढकम् ॥ ५ ॥
मस्तुनः साधयित्वैतत्पिबेत्सर्वोदरापहम् ।
कफमारुतसंभूते गुल्मे च परमं हितम् ॥ ६ ॥

तथा शुंठ्याः पलत्रयं प्रस्थं घृततैलान्मस्तुन आढकमेतत्साधयित्वा सर्वोदरापहं पिबेत् । कफमारुतोत्थे च गुल्मे सुष्टु हितमेतत् ।

चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात्पले ।
कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत् ॥ ७ ॥

सर्पिषः प्रस्थं तदपेक्षया चतुर्गुणे गोमूत्रे जले द्विगुणे चित्रकपले कल्के सिद्धं सयवक्षारमुदरी पिबेत् ।

यवकोलकुलत्थानां पंचमूलस्य चांभसा ।
सुरासौवीरकाभ्यां च सिद्धं वा पाययेद्घृतम् ॥ ८ ॥

यवादिक्काथेन सुराकांजिकाभ्यां सिद्धं वा घृतं पाययेत् ।

एभिः स्निग्धाय संजाते बले शांते च मारुते ।
स्रस्ते दोषाशये दद्यात्कल्पदृष्टं विरेचनम् ॥ ९ ॥

एभिः स्नेहैः स्निग्धाय नराय बले च संजाते सति पवने च शांते स्रस्ते दोषाशये सति कल्पोक्तं विरेचनं दद्यात् ।

पटोलमूलं त्रिफलां निशां वेल्लं च कार्षिकम् ।
कंपिल्लनीलिनीकुंभभागान् द्वित्रिचतुर्गुणान् ॥ १० ॥
पिबेत्संचूर्ण्य मूत्रेण पेयां पूर्वं ततो रसैः ।
विरक्तो जांगलैरद्यात्ततः षड्दिवसं पयः ॥ ११ ॥
सृतं पिबेद्व्योषयुतं पीतमेवं पुनः पुनः ।
हंति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ॥ १२ ॥

पटोलमूलादिकार्षिकं कंपिल्लादीनां भागान् क्रमेण द्वित्रिचतुर्गुणान्

संचूर्ण्यं गोमूत्रेण पिबेत् । अनंतरं विरक्तः सन् पेयां भुक्त्वा जांगलमांसरसैः शाल्यादिकमद्यात् । ततोऽनंतरं षड्दिवसानि क्वथितं क्षीरं त्रिकटुयुतं पिबेत् । एवं पुनरेतत्पीतं सर्वोदराणि जातसलिलान्यपि हंति ।

गवाक्षीं शंखिनीं दंतीं तिल्वकस्य त्वचं वचाम् ।
पिबेत्कर्कंधुमृद्वीकाकोलांभोमूत्रसीधुभिः ॥ १३ ॥

गवाक्ष्यादिकं चूर्णं कर्कंध्वादिजलमूत्रसीध्वन्यतमेन पिबेत् ।

यवानी हपुषाधान्यं शतपुष्पोपकुंचिका ।
कारवी पिप्पलीमूलमजगंधा शठी वचा ॥ १४ ॥
चित्रकाजाजिकं व्योषं स्वर्णक्षीरी फलत्रयम् ।
द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्टं लवणपंचकम् ॥ १५ ॥
विडंगं च समांशानि दंत्या भागत्रयं तथा ।
त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला च चतुर्गुणा ॥ १६ ॥
एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापहः ।
नैनं प्राप्याभिवर्धंते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥ १७ ॥
तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्बदरांबुना ।
आनाहवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ १८ ॥
दधिमंडेन विट्संगे दाडिमांभोभिरर्शसैः ।
परिकर्ते सवृक्षाम्लैरुष्णांबुभिरजीर्णके ॥ १९ ॥
भगंदरे पांडुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ।
हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्टे मंदेऽनले ज्वरे ॥ २० ॥
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।
यथार्हं स्निग्धकोष्टेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ २१॥

यवान्यादीनि विडंगपर्यंतानि समांशानि । दंत्या भागास्त्रयः। त्रिवृद्विशालयोर्द्वौ द्वौ भागौ । सातलायाश्च चत्वारः । एषश्चूर्णो नारायणो नाम

रोगगणापहः । एनं चूर्णं प्राप्य रोगा नाभिवर्धंते । कं के । यथा विष्णुमिवासुराः । उदरीभिरेषस्तक्रेण पेयः । गुल्मादिभिर्बदरवारिभिः पेयः । भगंदरादिष्वेतद्यथास्नेहपीतेन विरेचनमेतत्पेयं ।

हपुषां कांचनक्षीरीं त्रिफलां नीलिनीफलम् ।
त्रायंतीं रोहिणीं तिक्तां सातलां त्रिवृतां वचाम् ॥ २२ ॥
सैंधवं काललवणं पिप्पलीं चेति चूर्णयेत् ।
दाडिमत्रिफलामांसरसमूत्रसुखोदकैः ॥ २३ ॥
पेयोऽयं सर्वगुल्मेषु प्लीन्हिसर्वोदरेषु च ।
श्वित्रे कुष्टेष्वजरके सदने विषमेऽनले ॥ २४ ॥
शोफार्शःपांडुरोगेषु कामलायां हलीमके ।
वातपित्तकफांश्चाशु विरेकेण प्रसाधयेत् ॥ २५ ॥

हपुषादिकमेतच्चूर्णं दाडिमादिरसैः पेयं गुल्मादिषु विरेकेण चैतदाशु वातपित्तकफान् संप्रसाधयेत् । काललवणं कृष्णलवणं ।

नीलिनीं निचुलं व्योषं क्षारौ लवणपंचकम् ।
चित्रकं च पिबेच्चूर्णं सर्पिषोदरगुल्मनुत् ॥ २६ ॥

नीलिन्यादिकं चूर्णं सर्पिषा पिबेत् । उदरगुल्मघ्नं ।

पूर्ववच्च पिबेद् दुग्धं क्षामः शुद्धोंतरांतरः ।
कारभं गव्यमाजं वा दद्यादात्यायिके गदे ॥ २७ ॥
स्नेहमेव विरेकार्थे दुर्बलेभ्यो विशेषतः ।

पूर्ववच्च यथा पटोलमूलादिके चूर्णे कथितं तथैव शुद्धः क्षामः सन् जांगलरसादनंतरमंतरांतरा मध्ये मध्ये दुग्धं पिबेत् । कारभं गव्यं छागं वा क्षीरं । आत्ययिके रोगे विरेकार्थे स्नेहमेव दद्यात् । दुर्बलेभ्यो वा विशेषेण ।

हरीतकीसूक्ष्मरजः प्रस्थयुक्तं घृताढकम् ॥२८ ॥

अग्नौ विलाप्य मथितं खजेन यवपल्लके ।
निधापयेत्ततो मासादुद्धृतं गालितं पचेत् ॥ २९ ॥
हरीतकीनां क्काथेन दध्ना चाम्लेन संयुतम् ।
उदरं गरमष्टीलामानाहं गुल्मविद्रधिम् ॥ ३० ॥
हंत्येतत्कुष्टमुन्मादमपस्मारं च पानतः ।

हरीतकीसूक्ष्मरजश्चूर्णं प्रस्थयुक्तं घृतस्याढकमग्नौ विलाप्य खजेनालोडितं यवपल्लके यवराशिमध्ये निधापयेत् । ततो मासादनंतरमुद्धृतं गालितं हरीतकीनां क्काथेन सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणेनाम्लेन दध्ना संयुतं च पचेत् । एतच्च पानेनोदरादीन् हंति ।

स्नुक्क्षीरयुक्ताद्गोक्षीराच्छृतशीतात्खजाहतात् ॥ ३१ ॥
यज्जातमाज्यं स्नुक्क्षीरसिद्धं तच्च तथा गुणम् ।

स्नुक्क्षीरमिश्रिताद्गोक्षीराच्छृतशीतान् खजेनाहताद्यज्जातं सर्पिस्ततस्नुक्क्षीरपक्कं पूर्वगुणं ।

क्षीरद्रोणं सुधाक्षीरप्रस्थार्धेन युतं दधि ॥ ३२ ॥
जातं मथित्वा तत्सर्पिस्त्रिवृत्सिद्धं च तद्गुणम् ।

क्षीरद्रोणं स्नुक्क्षीरप्रस्थार्धेन युतं दधिजातं मथित्वा तत्सर्पिस्त्रिवृतापक्कं पूर्वगुणं ।

तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पिबेत् ॥ ३३ ॥
स्नुक्क्षीरपलकल्केन त्रिवृताषट्पलेन च ।

तथा सिद्धं पूर्ववत्पक्कं घृतप्रस्थं क्षीरेऽष्टगुणे स्नुक्क्षीरपलकल्केन त्रिवृताषट्पलेन च पिबेत् ।

एषां चानु पिबेत्पेयां रसं स्वादु पयोऽथवा ॥ ३४ ॥

एषां च घृतादीनां पश्चात् पेयादीन् पिबेत् ।

घृते जीर्णे विरिक्तश्च कोष्णं नागरसाधितम् ।
पिबेदंबु ततः पेयां ततो यूषं कुलत्थजम् ॥ ३५ ॥

घृते जीर्णे विरिक्तश्च सन् कोष्णं शुंठीसाधितं जलं पिबेत् । अनंतरं पेयां पिबेत् कुलत्थयूषं च पिबेत् ।

पिबेद्रूक्षस्त्र्यहं त्वेवं भूयो वाऽप्रतिभोजितः ।
पुनः पुनः पिबेत्सर्पिरानुपूर्व्याऽनयैव च ॥ ३६ ॥

एवं त्र्यहं रूक्षः सन् पुनरपि प्रतिभोजितः पुनः पुनरनेनैव क्रमेण सर्पिः पिबेत् ।

घृतान्येतानि सिद्धानि विदध्यात्कुशलो भिषक् ।
गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च शांतये ॥ ३७ ॥

एतानि प्रागुक्तानि सिद्धानि घृतानि कुशलो वैद्यः कुर्वीत गुल्मादीनां शांतये ।

पीलुकल्कोपसिद्धं वा घृतमानाहभेदनम् ।
तैल्वकं नीलिनीसर्पिः स्नेहं वा मिश्रकं पिबेत् ॥ ३८ ॥

पीलुकल्कपक्वं घृतमानाहभेदनं पिबेत् । तैल्वकं वा नीलिनीघृतं मिश्रकं वा स्नेहं पिबेत् ।

हृतदोषः क्रमादश्नन् लघुशाल्योदनं प्रति ।

हृतदोषः क्रमेण शाल्योदनमतिलघुगुणयुक्तमल्पं खादेत् । एवं संसर्जनक्रम आदरितव्यः ।

उपयुंजीत जठरी दोषशेषनिवृत्तये ॥ ३९ ॥
हरीतकीसहस्रं वा गोमूत्रेण पयोनुपः ।
सहस्रं पिप्पलीनां वा स्नुक्क्षीरेण सुभावितम् ॥ ४० ॥
पिप्पलीं वर्द्धमानां वा क्षीराशी वा शिलाजतु ।
तद्वद्वा गुग्गुलुं क्षीरं तुल्यार्द्रकरसं तथा ॥ ४१ ॥

जठरी दोषशेषस्य निवृत्तये हरीतकीसहस्रं गोमूत्रेणासकृद्भावितं पयोनुपः सन् खादेत्। अथवा स्नुहीदुग्धेनासकृद्भावितं पिप्पलीसहस्रमुपयुंजीत। पिप्पलीं वर्धमानां वा रसायनविधानेनोपयुंजीत। अथवा दुग्धाशनः सन्नद्रिजमुपयुंजीत। तथैव गुग्गुलुं प्रयुंजीत। तथा तुल्यार्द्रकरसं क्षीरमुपयुंजीत।

चित्रकामरदारुभ्यां कल्कं क्षीरेण वा पिबेत्।
मासं युक्तस्तथा हस्तिपिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ ४२ ॥

अथवा चित्रकदेवदारुणोः कल्कं क्षीरेण पिबेत्। तथा मासं हस्तिपिप्पलीविश्वभेषजकल्कं युक्तो नियतः सन् क्षीरेण पिबेत्।

विडंगं चित्रको दंती चव्यं व्योषं च तैः पयः।
कल्कैः कोलसमैः पीत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत् ॥ ४३ ॥

विडंगादिभिः कल्कैः कोलप्रमाणैरालोडितं पयः पीत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत्।

भोज्यं भुंजीत वा मासं स्नुहीक्षीरघृतान्वितम्।
उत्कारिकां वा स्नुक्क्षीरपीतपथ्याकणाकृताम् ॥ ४४ ॥

स्नुक्क्षीरादियुतं भोज्यमाहारं मासं वा भुंजीत। स्नुक्क्षीरसिद्धं घृतं स्नुक्क्षीरघृतम्। स्नुक्क्षीरयुतं वा घृतं स्नुक्क्षीरघृतम्। उत्कारिकां स्नुक्क्षीरघृतयुतां भुंजीत। पीतः कोरंटकः।

पार्श्वशूलमुपस्तंभहृद्ग्रहं च समीरणः।
यदि कुर्यात् ततस्तैलं बिल्वक्षारान्वितं पिबेत् ॥ ४५ ॥
पक्कं वा टिंटुकबलापलाशं तिलजालजैः।
क्षारैः कदल्यपामार्गतर्कारिजैः पृथक्कृतैः ॥ ४६ ॥

समीरणः पार्श्वशूलादिकं यदि कुर्यात् ततस्तैलं बिल्वादियुतं पिबेत्। अथवा मयूरजंघादिजैः क्षारैः कदल्यपामार्गतर्कारिजैः पृथक्कृतैः पक्कं तैलं पिबेत्।

कफे वातेन पित्ते वा ताभ्यां वाप्यावृतेऽनिले ।
बलिनः स्वौषधं युक्तं तैलमैरंडजं हितम् ॥ ४७ ॥

कफे वातेनावृते पित्ते वा वातेनावृते ताभ्यां कफपित्ताभ्यां वाऽऽवृतेऽनिले सति बलिनो नरस्य स्वौषधयुतमेरंडतैलं हितं ।

देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलिशिग्रुकैः ।
साश्वकर्णैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं बहिः ॥ ४८ ॥

देवदार्वादिभिर्गोमूत्रसहितैर्विरिक्तं म्लानमुदरं बाह्यतः प्रलिंपेत् ।

वृश्चिकालीवचाशुंठीपंचमूलपुनर्नवात् ।
वर्षाभूधान्यकुष्ठाच्च क्वाथैर्मूत्रैश्च सेचयेत् ॥ ४९ ॥

वृश्चिकाल्यादीनां क्वाथैर्मूत्रैश्च जठरं सेचयेत् ।

विरिक्तं म्लानमुदरं स्वेदितं साल्वलादिभिः ।
वाससा वेष्टयेदेवं वायुर्नाऽऽध्मापयेत्पुनः ॥ ५० ॥

उदरं विरिक्तं म्लानं साल्वलादिभिः स्वेदितं ततो वस्त्रेण वेष्टयेत् । एवं कृते सति वायुर्न पुनराध्मापयेत् ।

सुविरक्तस्य यस्य स्यादाध्मानं पुनरेव तम् ।
सुस्निग्धैरम्ललवणैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥ ५१ ॥

सुविरक्तस्य नरस्य यस्य पुनराध्मानं स्यात्तमुदरिणं नरं पुनरेव निरूहैः सुस्निग्धैरम्ललवणैश्चोपाचरेत् ।

सोपस्तंभोऽपि वा वायुराध्मापयति यं नरम् ।
तीक्ष्णाः सक्षारगोमूत्राः शस्यंते तस्य बस्तयः ॥ ५२ ॥

सहोपस्तंभेन कफाद्याधारकेण वर्तते सोपस्तंभो वायुर्यं नरमाध्मापयति तस्य तीक्ष्णा बस्तयः क्षारगोमूत्राभ्यां सह शस्यंते ।

इति सामान्यतः प्रोक्ताः सिद्धा जठरिणां क्रियाः ।

इत्येवं सामान्येनोदरिणां क्रियाः सिद्धाः प्रोक्ताः ।

वातोदरेऽथ बलिनं विदार्यादिशृतं घृतम् ॥ ९३ ॥
पाययेत्तु ततः स्निग्धं स्वेदितांगं विरेचयेत् ।
बहुशस्तैल्वकेनैनं सर्पिषा मिश्रकेण वा ॥ ९४ ॥

वातोदरे सति बलवंतं पुरुषं विदार्यादिगणेन पक्कं घृतं पाययेत् । अनंतरं स्निग्धं स्वेदितशरीरमेनं बहुशस्तैल्वकेन घृतेन विरेचयेत् । मिश्रकेण वा घृतेन विरेचयेत् ।

कृते संसर्जने क्षीरं बलार्थमवचारयेत् ।
प्रागुत्क्लेशान्निवर्तेत बले लब्धे क्रमात्पयः ॥ ९५ ॥

कृते संसर्जने सति क्षीरं बलदानाय दद्यात् । उत्क्लेशात् प्रायेण कफोपचितेरुत्क्लेशं दृष्ट्वानंतरं बले लब्धे सति क्रमेण क्षीरं निवर्तयेन्नसहसैव ।

यूषै रसैर्वा मंदाम्ललवणैरेधितानलम् ।
सोदावर्तं पुनः स्निग्धं स्विन्नमास्थापयेत्ततः ॥ ९६ ॥
तीक्ष्णाधोभागयुक्तेन दाशमूलिकबस्तिना ।

ततोनंतरमुदरिणं यूषादिभिः समिद्धाग्निमुदावर्तवंतं पुनरपि स्निग्धं स्विन्नं दाशमूलिकबस्तिना निरूहयेत् । दाशमूलिको बस्तिर्द्विपंचमूलत्रिवृत्पलमूलानि साधयेदित्यादिः कल्पोक्तः । तेन । किंभूतेन । तीक्ष्णाधोभागयुक्तेन । अधोभागेऽधस्ताच्छरीरे युक्तो यो भागः । तीक्ष्णश्चासावधोभागश्च तत्रयुक्तश्च तेन ।

तिलोरुबूकतैलेन वातघ्नाम्लसृतेन च ॥ ९७ ॥
स्फुरणाक्षेपसंध्यस्थिपार्श्वपृष्ठत्रिकार्तिषु ।
रूक्षं बद्धशकृद्वातं दीप्ताग्निमनुवासयेत् ॥ ९८ ॥
अविरेच्यस्य शमना बस्तिक्षीरघृतादयः ।

रूक्षं बद्धशकृद्वातं दीप्तानलं तिलैरैरंडतैलेन वातघ्नैर्द्रव्यैरम्लैश्च शृतेनानुवासयेत्। स्फुरणादिसद्भावे सत्यविरेच्यस्य उदरिणो नरस्य शमनाय बस्त्यादयः प्रयोज्याः। न तु विरेच्यो नवज्वरीत्यादयो विरेचनविधावुक्ताः।

बलिनं स्वादुसिद्धेन पैत्ते संस्नेह्य सर्पिषा ॥ ५९ ॥
श्यामात्रिभंडीत्रिफलाविपक्केन विरेचयेत् ।
सितामधुघृताढ्येन निरूहोऽस्य ततो हितः ॥ ६० ॥
न्यग्रोधादिकषायेण स्नेहबस्तिश्च तच्छृतः ।

बलवंतं पुरुषं पैत्ते जठरे सति मधुरवर्गसिद्धेन घृतेन संस्नेह्य श्यामादिभिर्विपक्केन सर्पिषा विरेचयेत्। श्यामा मालविका। त्रिभंडी त्रिवृत्। अनंतरं शर्करामाक्षिकघृतबहुलेन तथा तेनैव न्यग्रोधादिकषायेण शृतः पक्कोऽस्यातुरस्य निरूहो हितः। तेनैव न्यग्रोधादिना विपक्कः स्नेहबस्तिरनुवासने हितः। ननु बलिनमित्ययुक्तम्। यतः प्रागभ्यधायि। नष्टचेष्टा बलाहारा इति। अत्रोच्यते। भेषजवेगसहिष्णुमात्रमत्र बलवत्त्वं परिकल्प्य बलिनमित्युक्तम् नतु प्रकृष्टबलवंतमित्यदोषः।

दुर्बलं त्वनुवास्यादौ शोधयेत्क्षीरबस्तिभिः ॥ ६१ ॥
जाते त्वग्निबले स्निग्धं भूयो भूयो विरेचयेत् ।
क्षीरेण सत्रिवृत्कल्केनोरुबूकशृतेन तम् ॥ ६२ ॥
सातलात्रायमाणाभ्यां शृतेनारग्वधेन वा ।
सकफे वा समूत्रेण सतिक्ताज्येन सानिले ॥ ६३ ॥
पयसान्यतमेनैषां विदार्यादिशृतेन वा ।
भुंजीत जठरं चास्य पायसेनोपनाहयेत् ॥ ६४ ॥

दुर्बलं तु नरं प्रागनुवास्य क्षीरबस्तिभिः शोधयेत्। अग्निबले च जाते स्निग्धं संतं पुनः पुनर्विरेचयेत्। केन। क्षीरेण। त्रिवृच्चूर्णयुतेनैरंडतैलशृतेन वा क्षीरेण सातलात्रायंतीभ्यां वा शृतेन पयसा कर्णिकारेण वा

शृतेन क्षीरेणारग्वधेन पित्तोदरिणः सुतरां बलापेक्षित्वाद्दुर्बलमित्युक्तं। कफयुते पैत्ते समूत्रेण क्षीरेणैषामन्यतमेन सानिले पैत्ते तिक्ताज्येन सह पयसा पूर्वोक्तद्रव्याणामन्यतमेन शृतेन विरेचयेत्। तिक्तद्रव्ययुतमाज्यं तिक्ताज्यं कुष्ठोक्तम्। तिक्तं घृतं वा विदार्यादिशृतेन वा पयसा भुंजीत भोजनं कुर्वीत। जठरं चास्य पायसेनोपनाहयेत्।

पुनः क्षीरं पुनर्बस्तिं पुनरेव विरेचनम्।
क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन्यतः पित्तोदरं जयेत्॥ ६५॥

पुनः क्षीरं पुनर्बस्तिं पुनरेव विरेचनं क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन्नाचरन् यतो यत्नवान् सन् पित्तोदरं जयेत्। पुनः क्षीरमित्यादिषु पुनः शब्दो वीप्सार्थः। एतच्च क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन्नित्यतो लब्धम्।

वत्सकादिविपक्वेन कफे संस्नेह्य सर्पिषा।
स्विन्नं स्नुक्क्षीरसिद्धेन बलवंतं विरेचितम्॥ ६६॥
संसर्जयेत्कटुक्षारयुक्तैरन्नैः कफापहैः।

कफे कफोदरे बलवंतमुदरिणं वत्सकादिविपक्वेन सर्पिषा संस्नेह्य स्विन्नं संतं स्नुक्क्षीरसिद्धेन घृतेन बलिनं विरेचितं संतं संसर्जयेत्। पेयाद्यन्नैरुपक्रमेत्। किंभूतैः। कटुक्षारद्रव्ययुतैरन्नैः कफघ्नैः। कटुक्षारयुतानां कफघ्नत्वेपि कफघ्नैरित्युक्तमतिशयार्थम्।

मूत्रत्र्यूषणतैलाढ्यो निरूहोऽस्य ततो हितः॥ ६७॥
मुष्ककादिकषायेण स्नेहबस्तिश्च तच्छृतः।
भोजनं व्योषदुग्धेन कौलत्थेन रसेन वा॥ ६८॥

ततः संसर्जनादनंतरं निरूहो गोमूत्रत्रिकटुकतैलबहुलो मुष्ककादिवर्गक्वाथेनास्य कफोदरिणो हितः। स्नेहबस्तिरनुवासनम्। तेनैव शृतो हितः। भोजनं व्योषयुक्तेन दुग्धेन सह हितं कुलत्थरसेन वा।

स्तैमित्यारुचिहृल्लासैर्मंदेऽग्नौ मद्यपाय च।
दद्यादरिष्टान् क्षारांश्च कफस्त्यानस्थिरोदरे॥ ६९॥

मद्यपाय नराय मंदेऽग्नौ स्तैमित्यादौ च सत्यरिष्टान् क्षारांश्च दद्यात्। कफेन स्त्यानं स्थिरं जठरं यस्य तस्मिन्निदं कार्यम्।

हिंगूपकुल्ये त्रिफलां देवदारु निशाद्वयम्।
भल्लातकं शिग्रुफलं कटुकां तिक्तकं वचाम् ॥ ७० ॥
शुंठीं मार्द्रीं घनं कुष्टं सरलं पटुपंचकम्।
दाहयेज्जर्जरीकृत्य दधिस्नेहचतुष्कवत् ॥ ७१ ॥
अंतर्धूमं ततः क्षाराद्विडालपदकं पिबेत्।
मदिरादधिमंडोष्णजलारिष्टसुरासवैः ॥ ७२ ॥
उदरं गुल्ममष्ठीलां तून्यौ शोफं विषूचिकाम्।
प्लीहहृद्रोगगुदजानुदावर्त्तं च नाशयेत् ॥ ७३ ॥

हिंग्वादिकं जर्जरीकृत्य दधिस्नेहचतुष्कयुतमंतर्धूमं दाहयेत्। तस्मात् क्षाराद्बिडालपदकं मदिरादिभिः पिबेत्। एष च क्षार उदरगुल्मादीन् नाशयेत्।

जयेदरिष्टगोमूत्रचूर्णायस्कृतिपानतः।
सक्षारतैलपानैश्च दुर्बलस्य कफोदरम् ॥ ७४ ॥

दुर्बलस्य नरस्य कफोदरमरिष्टादिपानेन जयेत्। क्षारयुततैलपानैश्च जयेत्। अयस्कृतिः प्रमेहचिकित्सिते प्रोक्ता।

उपनाह्यं ससिद्धार्थकिण्वैर्बीजैश्च मूलकात्।
कल्कितैरुदरस्वेदमभीक्ष्णं चात्र योजयेत् ॥ ७५ ॥

तथोपनाह्यं जठरमस्य दुर्बलस्य मूलकबीजैः कल्कितैः ससर्षपकिण्वैर्जयेत्। तथा नित्यमुदरस्वेदमत्र योजयेत्।

संनिपातोदरे कुर्यान्नातिक्षीणबलानले।
दोषोद्रेकानुरोधेन प्रत्याख्याय क्रियामिमाम् ॥ ७६ ॥
दंतीद्रवंतीफलजं तैलं पाने च शस्यते।

संनिपातोदरेऽर्थात्सन्निपातोदरवति नरे नातिक्षीणबलानलेऽधिकदोषानुरोधेन तद्वशेनैव कियामिमामनंतरोक्तां कुर्यात्। किं कृत्वा। प्रत्याख्याय। अक्रियायां ध्रुवोमृत्युः क्रियायां संशयो भवेदिति। एतदुदरमशक्यप्रतिकारमित्येवमुक्त्वा। अथोपक्रममाह। दंत्यादितैलं पाने च शस्यते।

क्रियानिवृत्ते जठरे त्रिदोषे तु विशेषतः ॥ ७७ ॥
दद्यादापृच्छ्य तज्ज्ञातीन् पातुं मद्येन कल्कितम्।
मूलं काकादनीगुंजाकरवीरकसंभवम् ॥ ७८ ॥

क्रियामतिक्रांते जठरे विशेषेण त्रिदोषजे तस्योदरिणो बंधून् पृष्ट्वा यथैतद्विषं विषमं किं जीवयत्युत मारयतीति संदेह इत्याद्युक्त्वा प्रयोज्यं वक्ष्यमाणं चैतत्। पातुमित्यादि। काकादन्यादिजं मूलं कल्कितं मद्येन पातुं दद्यात्। काकादनी काकणंतिका।

पानभोजनसंयुक्तं दद्याद्वा स्थावरं विषम्।
यस्मिन्वा कुपितः सर्पो विमुंचति फले विषम् ॥ ७९ ॥
तेनास्य दोषसंघातः स्थिरो लीनो विमार्गगः।
बहिः प्रवर्तते भिन्नो विषेणाशु प्रमाथिना ॥ ८० ॥
तथा व्रजत्यगदतां शरीरांतरमेव वा।

अथवा पानभोजनसंयुक्तं स्थावरं विषं दद्यात्। यस्मिन् फले सर्पः कुपितो विषं मुंचति तद्वा दद्यात्। तेन विषेण प्रमाथिनास्य दोषसंघातो भिन्नो बहिः प्रवर्तते। किंभूतः। स्थिरस्तथा लीनो धात्वादिषु। तथोन्मार्गगामी। तथा तेन प्रकारेणानुष्ठितेनोदर्यगदतां निर्व्याधितां व्रजति। शरीरांतरं वा याति म्रियत इत्यर्थः।

हृतदोषं तु शीतांबु स्नातं तं पाययेत्पयः ॥ ८१ ॥
पेयां वा त्रिवृतः शाकं मंडूक्या वास्तुकस्य वा।
कालशाकं यवाख्यं वा खादेत्स्वरससाधितम् ॥ ८२ ॥

निरम्ललवणस्नेहं स्विन्नास्विन्नमनन्नभुक् ।
मासमेकं ततश्चैवं तृषितः स्वरसं पिबेत् ॥ ८३ ॥

हृतदोषं च तं शीतजलेन स्नातं संतं पयः शीतं पाययेत् । पेयामथवा त्रिवृच्छाकं मंडूकीशाकं वास्तुकशाकं कालशाकं यवशाकं वा खादेत् । किंभूतं । स्वरसेन साधितं । तथाऽम्ललवणस्नेहवर्जितं । तथा स्विन्नास्विन्नभोजी सन् । स्विन्नास्विन्नमिति क्तेननञ्विशिष्टेनेति समासः । मासमेकं यावदेतदश्नीयात् । तृषितः सन् स्वरसं भक्तत्वात्तच्छाकस्य पिबेत् ।

एवं विनिर्हृते शाकैर्दोषे मासात् परं ततः ।
दुर्बलाय प्रयुंजीत प्राणभृत्कारभं पयः ॥ ८४ ॥

एवं शाकविशेषेण दोषे निर्हृते प्रायेण जलाख्ये ततोनंतरं मासात् परं दुर्बलाय पुरुषाय कारभं क्षीरं प्राणकरं प्रयुंजीत ।

प्लीहोदरे यथादोषं स्निग्धस्य स्वेदितस्य च ।
सिरां भुक्तवतो दध्ना वामबाहौ विमोक्षयेत् ॥ ८५ ॥

प्लीहोदरे दोषानुसारेण स्निग्धस्य स्वेदितस्य च दध्ना भुक्तवतः सिरां वामे बाहौ विमोक्षयेत् ।

लब्धे बले च भूयोऽपि स्नेहपीतं विशोधितम् ।
समुद्रशुक्तिजं क्षारं पयसा पाययेत्तथा ॥ ८६ ॥
अम्लशृतं बिडकणाचूर्णाढ्यं नक्तमालजम् ।
सोभांजनस्य वा क्राथं सैंधवाग्निकणान्वितम् ॥ ८७ ॥
हिंग्वादिचूर्णं क्षाराज्यं युंजीत च यथाबलम् ।

बले च जाते पुनरपि स्नेहपीतं विशोधितं संतं क्षारं समुद्रशुक्त्युत्थं पयसा पाययेत् । तथा करंजजं क्षारमम्लैः कांजिकादिभिः शृतं बिडकणाचूर्णभूयिष्ठं पाययेत् । अथवा सोभांजनस्य क्राथं सैंधवादियुतं पिबेत् । हिंग्वादिजं चूर्णं क्षारं तथा घृतं षट्पलादि यथाबलं प्रयुंजीत । ननु यथाबलं ।

इहोच्यते । माकूचाभ्यधायि । नष्टचेष्टाबलाहारा इति । तदिमे वाक्ये परस्परंव्याघाते । ब्रूमः । बलशब्देन भेषजबलं सोढुं शक्तं यद्बलमात्रं तदिह परिकल्पितं । पूर्वं च प्रकृष्टं यद्बलं तद्विवक्षितमिति नात्रपूर्वापरव्याहतत्वम् ।

पिप्पली नागरं दंती समांशं द्विगुणाभयम् ॥ ८८ ॥
बिडार्धांशयुतं चूर्णमिदमुष्णांबुना पिबेत् ।

पिप्पलीनागरयोर्द्वावंशौ । दंत्या द्वौ भागौ हरीतक्याश्च द्वौ भागौ बिडलवणस्यार्धभाग इत्येवं चूर्णमुष्णांबुना पिबेत् ।

विडंगं चित्रकं सक्तून् सघृतान् सैंधवं वचाम् ॥ ८९ ॥
दग्ध्वा कपाले पयसा गुल्मप्लीहापहं पिबेत् ।

विडंगादिकं कपाले कर्परे दग्ध्वा क्षीरेण गुल्मप्लीहघ्नं पिबेत् ।

तैलोन्मिश्रैर्बदरकपत्रैः संमर्दितैः समुपनद्धः ॥ ९० ॥
मुशलेन पीडितोऽनु याति प्लीहा पयोभुजो नाशम् ।

बदरकस्य पत्रैस्तैलमिश्रैतैः सुष्टुमर्दितैः समुपनद्धोऽनुपश्चाच्च मुशलेन पीडितः प्लीहा क्षीराशिनो नाशं व्रजति । उपगीतिवृत्तं ।

रोहीतकलताः कृत्ताः खंडशः साभयाजले ॥ ९१ ॥
मूत्रे वाऽसुनुयात्तत्तु सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ।
कामलाप्लीहगुल्मार्शः कृमिमेहोदरापहम् ॥ ९२ ॥

रोहीतकस्य लताः खंडं खंडं कृत्ताः सहरीतकीजले मूत्रे वाऽसुनुयात् । तच्च सप्तरात्रं स्थितं जलं मूत्रं वा पिबेत् । हरीतक्याश्च लेहवद्भुंजीत तत्पीतं कामलादिघ्नम् ।

रोहीतकत्वचः कृत्वा पलानां पंचविंशतिम् ।
कोलद्विप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् ॥ ९३ ॥

पालिकैः पंचकोलैस्तु तैः समस्तैश्च तुल्यया ।
हरीतकत्वचा पिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९४ ॥
प्लीहाभिवृद्धिं शमयत्येतदाशु प्रयोजितम् ।

रोहीतकत्वचः पलानां पंचविंशतिं कृत्वा बदरप्रस्थद्वयसंयुक्तं कषायमवतारयेत् । पंचकोलैः पालिकैस्तैः समस्तैः पंचकोलैर्हरीतकीत्वचा तुल्यया पिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । एतद्घृतं प्रयोजितं प्लीहाभिवृद्धिं द्रागेव शमयति ।

कदल्यास्तिलनालानां क्षारेण क्षुरकस्य च ॥ ९५ ॥
तैलपक्वं जयेत्पानात्प्लीहानं कफवातजम् ।

कदल्यादीनां क्षारेण तैलं पक्वं पानेन कफवातोत्थं प्लीहानं पराकरोति ।

अशांतौ गुल्मविधिना योजयेदग्निकर्म च ॥ ९६ ॥
अप्राप्तपिच्छासलिले प्लीन्हि वातकफोल्बणे ।

एवमप्यनुपशांतौ वातकफोत्थे प्लीन्ह्यसंजातपिच्छोदके गुल्मविधानेनाग्निकर्म योजयेत् ।

पैत्तिके जीवनीयानि सर्पींषि क्षीरबस्तयः ॥ ९७ ॥
रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानं च शस्यते ।

पैत्तिके पित्तोल्बणे प्लीन्हि जीवनीयगणसाधितानि सर्पींषि तथा क्षीरबस्ति रक्तावसेकादि च शस्यते । सिरां भुक्तवतो दध्ना वामबाहौ विमोक्षयेदित्यनेनैव रक्तावसेकस्योक्तत्वात् पुनर्वचनं प्रकर्षार्थम् । पित्ताधिक्ये हि रक्तातिवृद्धिः । तस्मादतिरक्तस्रावो योज्य इति प्रतिपादनार्थमेतदुक्तम् ।

यकृति प्लीहवत्कर्म दक्षिणे तु भुजे सिराम् ॥ ९८ ॥

यकृति प्लीहवत् कर्म कार्यं । सिरां पुनर्दक्षिणे बाहौ मोक्षयेत् ।

स्विन्नाय बद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ।
सतैलं लवणं दद्यान्निरूहं सानुवासनम् ॥ ९९ ॥

परिस्रंसीनि चान्नानि तीक्ष्णं चास्मै विरेचनम् ।
उदावर्तहरं कर्म कार्यं यच्चानिलापहम् ॥ १०० ॥

बद्धोदरिणे पुरुषाय स्विन्नाय गोमूत्रतीक्ष्णौषधयुतं तैलं सैंधवाभ्यां सह निरूहं दद्यात्सानुवासनं । पूर्वमनुवासनं पश्चाच्चेत्यर्थः । उदरिणः स्वेदनिषेधाद्बद्धोदरिणः स्वेदानुज्ञानमपवाद इति नैतत्पूर्वापरव्याहतं । परिस्रंसीन्यनुलोमकराण्यन्नान्यस्मै च जठरिणे तीक्ष्णं च विरेचनं दद्यात् । उदावर्तहरं कर्म यच्च वातघ्नं तच्च कार्यं ।

छिद्रोदरमृते स्वेदात्श्लेष्मोदरवदाचरेत् ।
जातं जातं जलं स्राव्यमेवं तद्यापयेद्भिषक् ॥ १०१ ॥

छिद्रोदरं स्वेदमंतरेण श्लेष्मोदरवदुपक्रमेत् । यदा तु कथंचिद्रसश्छिद्रेभ्यः परिस्रवन् जठरमापूरयित्वा जलं भवेत्तदा तज्जातं सलिलं स्राव्यं न च सकृदेव स्राव्यमिति प्रतिपादनार्थं वीप्सा । जातं जातं जलं स्राव्यमिति । कियंतं कालं स्राव्यमित्याह । एवमित्यादि । एवमनेन प्रकारेण तद्बद्धोदरं यापयेत् । स्वास्थ्यमितियोग्यतयात्र संबध्यते तेनैव स्वास्थ्यं प्रापयेदिति बोध्यं नतु याप्यं विदध्यादिति व्याख्येयं । नहि याप्यमुदरमस्ति ।

अपां दोषहराण्यादौ योजयेदुदकोदरे ।
मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधक्षारवंति च ॥ १०२ ॥
दीपनीयैः कफघ्नैश्च तमाहारैरुपाचरेत् ।

उदकोदरे पूर्वमपां दोषहराणि योजयेत् । तानि सर्वाणि गोमूत्रयुक्तानि तथा तीक्ष्णानि तथा विविधाः क्षारा विद्यंते येषु तानि विविधक्षारवंति । अनेकक्षारयुक्तानीत्यर्थः । नत्वपामित्यनर्थकं योजयेदुदकोदर इत्यनेनैवोदकहरत्वस्य सिद्धत्वात् । अत्रोच्यते । अपां च हरणानि यश्च तत्र संसृष्टो दोषोऽद्भिस्तस्य च हरणानि जलसंसृष्टदोषहरणानि तु प्रतिपादयितुमुक्तम् । आदाविति निर्देशात् । पश्चाद्वातादिदोषानुसारेण चायं क्रमः कार्य इति द्योतयति । तथा भोजनैर्दीपनीयैः कफापहैश्चोपाचरेत् ।

क्षारं छागकरीषाणां शृतं मूत्रेऽग्निना पचेत् ॥ १०३ ॥
घनीभवति तस्मिंश्च कर्षांशं चूर्णितं क्षिपेत् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलं शुंठीलवणपंचकम् ॥ १०४ ॥
निकुंभकुंभत्रिफलास्वर्णक्षीरीविषाणिकाः ।
स्वर्जिकाक्षारषड्ग्रंथासातलायवशूकजम् ॥ १०५ ॥
कोलाभा गुटिकाः कृत्वा ततः सौवीरकाप्लुताः ।
पिबेदजरके शोफे प्रबद्धे चोदकोदरे ॥ १०६ ॥

क्षारं छागकरीषाणां मूत्रे शृतं चाग्निना पचेत् । अस्मिंश्च क्षारजले घनीभवति सति कर्षांशं रजीकृतं पिप्पल्यादिकं क्षिपेत् । ततस्तस्मात्क्षाराद्गुलिकाः कोलाभाः कृत्वा सौवीरकालोडिता अजरकादौ पिबेत् ।

इत्यौषधैरप्रशमे त्रिषु बद्धोदरादिषु ।
प्रयुंजीत भिषक् शस्त्रमार्तबंधुनृपार्थितः ॥ १०७ ॥

इत्येवमौषधैरशांतौ सत्यां त्रिषु बद्धच्छिद्रोदकोदरेषु वैद्य आर्तज्ञातिभिर्नृपेण चाभ्यर्थितः सन् शस्त्रं प्रयुंजीत ।

स्निग्धस्विन्नतनोर्नाभेरधोबद्धक्षतांत्रयोः ।
पाटयेदुदरं मुक्त्वा वामतश्चतुरंगुलात् ॥ १०८ ॥
चतुरंगुलमानं तु निष्कास्यांत्राणि तेन च ।
निरीक्ष्यापनयेद्बालमललेपोपलादिकम् ॥ १०९ ॥
छिद्रे तु शल्यमुद्धृत्य विशोध्यांत्रं परिस्रवम् ।
मर्कोटैर्दंशयेच्छिद्रं तेषु लग्नेषु चाहरेत् ॥ ११० ॥
कायं मूर्ध्नोनुचांत्राणि यथास्थानं निवेशयेत् ।
अक्तानि मधुसर्पिर्भ्यामथ सीव्येद्बहिर्व्रणम् ॥ १११ ॥
ततः कृष्णमृदा लिप्य बध्नीयाद्यष्टिमिश्रया ।
निवातस्थः पयोवृत्तिः स्नेहद्रोण्यां वसेत्ततः ॥ ११२ ॥

बद्धक्षतान्त्रयोर्विद्धोदरे छिद्रोदरे च स्निग्धस्विन्नशरीरस्य नाभेरध उदरं चतुरंगुलाद्वामेन मुक्त्वा चतुरंगुलप्रमाणं पाटयेत्। तेन च छिद्रेणांत्राणि बहिर्निष्कास्य बालमललेपोपलादिकमपनयेदिति बद्धोदरोपक्रमः। छिद्रोदरोपक्रममाह। छिद्रे तु परिस्राविणि शल्यमुद्धृत्य परिस्रवमांत्रं विशोध्यानंतरं मर्कोटैच्छिद्रं दंशयेत्। तेषु च मर्कोटेषु भक्षयितुं लग्नेषु मूर्धः शिरसोपरं कार्यं मर्कोटानामाकर्षेदनुपश्चाच्चांत्राणि मधुसर्पिर्भ्यामक्तानि यथास्थानं स्थापयेत्। अनंतरं बहिर्व्रणं सीव्येत। बहिःशब्दनिर्देशादाभ्यंतरगतं न सीव्येदिति गम्यते। ततोनंतरं कृष्णमृदा मधुयष्टिकामिश्रयाऽऽलिप्य बध्नीयात्। अनंतरं निवातस्थः क्षीरवृत्तिः सन् स्नेहद्रोण्यां वसेत्। अधुना जलोदरस्यान्येषामपि जातजलानां जठराणां चिकित्सार्थमाह।

सजले जठरे तैलैरभ्यक्तस्यानिलापहैः।
स्विन्नस्योष्णांबुना कक्षमुदरे परिवेष्टिते ॥ ११३ ॥
बद्धच्छिद्रोदितस्थाने विध्येदंगुलमात्रकम्।
निधाय तस्मिन्नाडीं च स्रावयेदर्धमंभसः ॥ ११४ ॥
अथास्य नाडीमाकृष्य तैलेन लवणेन च।
व्रणमभ्यज्य बध्वा च वेष्टयेद्वाससोदरम् ॥ ११५ ॥
तृतीयेऽन्हि चतुर्थे वा यावदाषोडशं दिनम्।
तस्य विश्रम्य विश्रम्य स्रावयेदल्पशो जलम् ॥ ११६ ॥
विवेष्टयेद्गाढतरं जठरं च श्लथाश्लथम्।
निःस्रुते लंघितः पेयामस्नेहलवणां पिबेत् ॥ ११७ ॥

सजले जठरिणो जठरे तैलैस्तिलानां तैलैः सर्षपैरंडतैलादिभिरनिलघ्नैरभ्यक्तस्य तथोष्णांबुना स्विन्नस्याकक्षं कक्षांतं यावदुदरं पटेन वस्त्रेणावेष्टिते तदुदरं वस्त्रेणैव वेष्टयित्वा बद्धच्छिद्रयोर्यत्कथितं स्थानं तस्मिन् स्थानेऽगुलप्रमाणं विध्येत। तस्मिंश्च छिद्रे नाडीं निधाय जलस्योदरस्थस्यार्धं स्रावयेत्। जलस्रावादनंतरमस्योदरिणो नाडीमाकृष्य सलवणेन तैलेन व्रणमभ्यज्य बध्वा च वाससा जठरं वेष्टयेत्। तृतीये दिवसेऽथवा चतुर्थे यावदाषोडशं

दिनं तस्योदरिणो विश्रम्य विश्रम्याल्पशोल्पमल्पंकृत्वा जलं दोषं स्रावयेत् । सहसा हि प्रचुरजलस्रवणादपायः स्यात् । तस्मात् स्रुतिदिवसादनंतरं तृतीये चतुर्थे पंचमादौ वा दिने शरीरबलाबलमपेक्ष्य षोडशदिनं मर्यादीकृत्य जलस्रावणं कार्यं जठरं च शिथिलं वाससा गाढतरं विवेष्टयेत् । निःस्रुते च जलेऽसौ जठरी लंघितः सन् पेयामस्नेहलवणां पिबेत्। नत्र ईषदर्थे ईषत्स्नेहलवणं क्लेदरक्षार्थं वातकोपरक्षार्थं च । अन्यथा हि रूक्षां निर्लवणां पिबेदित्येवं निर्देशमाचार्यः कुर्यात् ।

> स्यात्क्षीरवृत्तिः षण्मासांस्त्रीन्पेयां पयसा पिबेत् ।
> त्रींश्चान्यान्पयसैवाद्यात् फलाम्लेन रसेन वा ॥ ११८ ॥
> अल्पशः स्नेहलवणं जीर्णं श्यामाककोद्रवम् ।
> प्रयतो वत्सरेणैवं विजयेत्तज्जलोदरम् ॥ ११९ ॥

षण्मासान् क्षीरवृत्तिः स्यात् । त्रीन्मासान् क्षीरपेयां पिबेत् । त्रींश्चान्यान्मासान् पयसैव जीर्णं श्यामाककोद्रवमद्यात् । फलाम्लेन वा मांसरसेन । कथं । अल्पमल्पं । तथैव स्नेहलवणं । अनेन प्रकारेण प्रयतः सलिलोदरं वत्सरेण विजयेत् ।

> वर्ज्येषु यंत्रितो दिष्टे नात्यदिष्टे जितेंद्रियः ।

वर्ज्येष्वाहारविहारादिष्वत्यर्थेम्ललवणादिषु यंत्रित उदरी स्यात् । दिष्टे कथितेऽन्नपानादौ नातियंत्रितः स्यात् । अदिष्टेऽकथिते पुनरन्नपानादौ जितेंद्रियः स्यादलोलुपेन तत्र भवितव्यमित्यर्थः ।

जलोदरचिकित्साप्रसंगेन सर्वोदरचिकित्सामाह ।

> सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसंघातजं यतः ॥ १२० ॥
> अतो वातादिशमनी क्रिया सर्वा प्रशस्यते ।

सर्वोदरं बाहुल्येन दोषसंघातोत्थं यस्मादस्मात्सर्वत्रोदरे वातादिशमनी क्रिया प्रशस्यते । प्रायोग्रहणं किंचित् प्राक्तनकर्मनिमित्तमुदरं नावश्यं दोषसंघातजमिति ।

वन्हिर्मंदत्वमायाति दोषैः कुक्षौ प्रपूरिते ॥ १२१ ॥
तस्माद्भोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ।
सपंचमूलान्यल्पाम्लपटुस्नेहकटूनि च ॥ १२२ ॥

वन्हिर्मंदत्वं यत आगच्छति दोषैरुदरे प्रपूरिते सति तस्मात्कारणाद्भोज्यान्याहारभोज्यानि भक्षयितव्यानि जठरिभिर्दीपनानि लघूनि च । तथा सह पंचमूलेन तथाऽल्पाम्लादयो येषु तानि ।

भावितानां गवां मूत्रे षष्टिकानां च तंडुलैः ।
यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ॥ १२३ ॥
पिबेदिक्षुरसं चानु जठराणां निवृत्तये ।
स्वं स्वं स्थानं व्रजंत्येषां वातपित्तकफास्तथा ॥ १२४ ॥

गोमूत्रे भावितानां षष्टिकानां तंडुलैर्यवागूं क्षीरेण सिद्धां प्रकाममिच्छया नरं भोजयेत् । अनु पश्चादिक्षुरसं च पिबेदुदराणां शांत्यर्थम् । तथा वातपित्तकफाश्चैषामुदरिणां स्वं स्वं स्थानं व्रजंति ।

अत्यर्थोष्णाम्ललवणं रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु ।
गुडं तैलकृतं शाकं वारिपानावगाहयोः ॥ १२५ ॥
अयासाध्वदिवास्वप्नयानानि च परित्यजेत् ।

अत्यर्थोष्णाम्ललवणादिकं जठरी त्यजेत् । वारिपानावगाहयोर्यदि त्यजेत् तर्हि किं पेयमित्याह ।

नात्यर्थसांद्रं मधुरं तक्रं पाने प्रशस्यते ॥ १२६ ॥
सकणालवणं वाते पित्ते सोषणशर्करम् ।
यवानीसैंधवाजाजीमधुव्योषैः कफोदरे ॥ १२७ ॥
त्र्यूषणक्षारलवणैः संयुतं निचयोदरे ।
मधुतैलवचाशुंठीशताह्वाकुष्ठसैंधवैः ॥ १२८ ॥

प्लीन्हि बद्धे तु हपुषायवानीपटूजादिभिः ।
सकृष्णा माक्षिकं छिद्रे व्योषवत्सलिलोदरे ॥ १२९ ॥

तक्रमीषत्सांद्रं मधुरं पाने प्रशस्यते । तच्च पवने सपिप्पलिसैंधवं श्रेष्ठम् । पित्ते समरिचशर्करम् । यवान्यादिभिः सह कफोदरे हितं । त्रिकटुकादिभिः संयुक्तं सन्निपातोदरे । मधुतैलादिभिः प्लीहोदरे । हपुषादिभिर्युतं बद्धोदरे । पिप्पलीमधुयुतं छिद्रोदरे । जलोदरे व्योषयुतं श्रेष्ठम् ।

गौरवारोचकानाहमंदवह्न्यतिसारिणाम् ।
तक्रं वातकफार्तानाममृतत्वाय कल्प्यते ॥ १३० ॥

वातकफार्दीनां गौरवारोचकादियुतानां तक्रममृतत्वाय कल्प्यते संपद्यते । एतच्च ब्रुवन् वातकफयोर्वृद्धावपि देयमिति द्योतयति ।

प्रयोगाणां च सर्वेषामनुक्षीरं प्रयोजयेत् ।
स्थैर्यकृत्सर्वधातूनां बल्यं दोषानुबंधहृत् ।

सर्वेषां च प्रयोगाणामनुक्षीरं तक्रं च प्रयोजयेत् । तच्च तक्रं सर्वधातूनां स्थिरत्वं करोति । तथा बल्यं स्याद्दोषानुबंधत्वं हरति ।

भेषजोपचितांगानां क्षीरमेवामृतायते ॥ १३१ ॥

भेषजेनोपचितं शरीरं येषां तेषां क्षीरमेवामृतत्वाय संपद्यते ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां चिकित्सितस्थाने उदरचिकित्सितं नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं पांडुरोगचिकित्सितं व्याख्यातुमुपक्रम्यते । संबंधश्चास्य निदान एवोक्तः ।

अथातः पांडुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
पांड्वामयी पिबेत्सर्पिरादौ कल्याणकाह्वयम् ।
पंचगव्यं महातिक्तं सृतं वाऽऽरग्वधादिना ॥ १ ॥

पांड्वातुरः कल्याणकाख्यं सर्पिरादौ पिबेत् । आदावित्यनेनैतद्गमयति । अस्मिन्व्याधौ प्राधान्येन पित्तचिकित्सा कार्या । तदनु वातकफयोः । तथा च पित्तस्यैवैतद्व्याधिकर्तृत्वे प्राधान्यम् । अत एव च निदानेऽध्यगीष्ट । पित्तप्रधानाः कुपिता इत्यादि । तस्मात् पित्तस्योपशांत्यै सर्पिःपानं युक्तम् । पंचगव्यं घृतमपस्मारप्रतिषेधोक्तं । महातिक्तं कुष्टं चिकित्सितोक्तम् । आरग्वधादिगणेन वा पक्कं घृतं पिबेत् ।

दाडिमात्कुडवो धान्यात्कुडवार्धं पलं पलम् ।
चित्रकाच्छृंगबेराच्च पिप्पल्यर्धपलं च तैः ॥ २ ॥
कल्कितैर्विंशतिपलं घृतस्य सलिलाढके ।
सिद्धं हृत्पांडुगुल्मार्शः प्लीहवातकफार्तिनुत् ॥ ३ ॥
दीपनं श्वासकासघ्नं मूढवातानुलोमनम् ।
दुःखप्रसविनीनां च वंध्यानां च प्रशस्यते ॥ ४ ॥

दाडिमस्य कुडवं धान्यकात्कुडवार्धं चित्रकशुंठयोः प्रत्येकं पलम् । पिप्पल्या द्वौ कर्षौ तैः पिष्टैर्घृतस्य पलानि विंशतिं तोयाढके पचेत् । तच्च सिद्धं हृदयाद्यर्तिजित् । दीपनादिगुणयुक्तं च । दुःखप्रसविनीनां स्त्रीणां वंध्यानामप्रसविनीनां च शस्यते ।

स्नेहितं वामयेत्तीक्ष्णैः पुनः स्निग्धं च शोधयेत् ।
पयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ॥ ५ ॥

स्नेहितं पांडुरोगिणं तीक्ष्णैर्वामयेत्। पुनरपि स्निग्धं च बहुशः क्षीरेण मूत्रयुतेन शोधयेत् केवलेन वा पयसा शोधयेत्।

दंतीपलरसे कोष्णे काश्मर्यांजलिमासुतम्।
द्राक्षांजलिं वा मृदितं तत् पिबेत् पांडुरोगजित्॥ ६॥
मूत्रेण पिष्टां पथ्यां वा तत्सिद्धं वा फलत्रयम्।

दंतीपलरसे कोष्णे काश्मर्यांजलिमासुतमथवा द्राक्षांजलिं मर्दितं पिबेत्। तदेतदुभयमपि पांडुरोगघ्नम्। गोमूत्रेण पिष्टां हरीतकीं वा पिबेत्। तेन गोमूत्रेण सिद्धं क्वथितं फलत्रयं वा पिबेत्।

स्वर्णक्षीरीत्रिवृच्छ्यामाभद्रदारुमहौषधम्॥ ७॥
गोमूत्रांजलिना पिष्टं शृतं तेनैव वा पिबेत्।
साधितं क्षीरमेभिर्वा पिबेद्दोषानुलोमनम्॥ ८॥

स्वर्णक्षीर्यादिकं गोमूत्रांजलिना पिष्टमथवा तेनैव गोमूत्रेण शृतं पिबेत्। एभिर्वा स्वर्णक्षीर्यादिभिर्द्रव्यैः क्षीरं साधितं दोषानुलोमकरं पिबेत्।

मूत्रे स्थितं वा सप्ताहं पयसाऽयोरजः पिबेत्।
जीर्णे क्षीरेण भुंजीत रसेन मधुरेण वा॥ ९॥

गोमूत्रेण सप्ताहं स्थितं लोहचूर्णं क्षीरेण पिबेत्। जीर्णे तस्मिन् दुग्धेन सहान्नं भुंजीत। मांसरसेन वा मधुरेण नत्वम्लेन।

शुद्धश्चोभयतो लिह्यात्पथ्यां मधुघृतद्रुताम्।

शुद्धश्चोभयतः पायुतो मूर्धतश्च हरीतकीं मधुघृतद्रुतां लिह्यात्।

विशालां कटुकां मुस्तां कुष्टं दारुकलिंगकः॥ १०॥
कर्षांशाद्विपिचुर्मूर्वा कर्षार्धांशा घुणप्रिया।
पीत्वा तच्चूर्णमंभोभिः सुखैर्लिह्यात्ततो मधु॥ ११॥
पांडुरोगं ज्वरं दाहं कासं श्वासमरोचकम्।
गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तं च तज्जयेत्॥ १२॥

विशालादयः षट्कर्षमात्राः । मूर्वापि द्विकर्षप्रमाणा । अर्द्धकर्षदघ्नी अतिविषा । तदेतच्चूर्णं कोष्णांबुना पीत्वा माक्षिकं लिह्यात् । एतच्च पांडुरोगादीन्हंति ।

वासागुडूचीत्रिफलाकट्वीभूनिंबनिंबजः ।
क्वाथः क्षौद्रयुतो हंति पांडुपित्तास्रकामलाः ॥ १३ ॥

वासादिक्वाथो मधुयुतः पांड्वादीन् हंति ।

व्योषाग्निवेल्लत्रिफलामुस्तैस्तुल्यमयोरजः ।
चूर्णितं तक्रमध्वाज्यकोष्णांभोभिः प्रयोजितम् ॥ १४ ॥
कामलापांडुहृद्रोगकुष्ठार्शोमेहनाशनम् ।

व्योषादिभिस्तुल्यमयोरजश्चूर्णितं तक्रादिभिरुपयोजितं कामलादिनाशनं ।

गुडनागरमंडूरतिलांशान्मानतः समान् ॥ १५ ॥
पिप्पलीद्विगुणान्दद्याद्गुटिकां पांडुरोगिणे ।

गुडादिकान् समभागान् पिप्पलीद्विगुणानिमां गुलिकां पांडुरोगिणे दद्यात् ।

ताप्यं दार्व्यास्त्वचं चव्यं ग्रंथिकं देवदारु च ॥ १६ ॥
व्योषादि नवकं चैतच्चूर्णयेद् द्विगुणं ततः ।
मंडूरं चांजननिभं सर्वतोष्टगुणेऽथ तत् ॥ १७ ॥
पृथग्विपक्के गोमूत्रे वटकीकरणक्षमे ।
प्रक्षिप्य वटकान्कुर्यात्तान्खादेत्तक्रभोजनः ॥ १८ ॥
एते मंडूरवटकाः प्राणदाः पांडुरोगिणाम् ।
कुष्ठान्यजरकं शोफमुरुस्तंभमरोचकम् ॥ १९ ॥
अर्शांसि कामलां मेहान् प्लीहानं शमयंति च ।

ताप्यादिकं व्योषादिनवकं च पूर्वोक्तं चूर्णयेत् । ततस्तेभ्यो द्विगुणं मंडूरमंजनसदृशं सर्वेभ्योऽष्टगुणे मूत्रे पृथक् विपक्के च वटकीकरणक्षमे घने सति

प्रक्षिप्य वटकान् कुर्यात् । तांश्च तक्रप्रधानभोजनः सन् प्राश्नीयात् । एते मंडूरवटकाः पांडुामयिनां प्राणदास्तथा कुष्टादीन् घ्नंति ।

ताप्याद्रिजतुरौप्यायोमलाः पंचपलाः पृथक् ॥ २० ॥
चित्रकत्रिफलाव्योषविडंगैः पालिकैः सह ।
शर्कराष्टपलोन्मिश्राश्चूर्णिता मधुना द्रुताः ॥ २१ ॥
पांडुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमं ज्वरम् ।
कुष्टान्यजरकं मेहं शोफं श्वासमरोचकम् ॥ २२ ॥
विशेषाद्धंत्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ।

ताप्यादयः पृथक्पंचपलाश्चित्रकादिभिः पालिकैः सह शर्कराष्टपलयुताश्चूर्णीकृता मधुना द्रवीकृताः पांडुरोगादीन् घ्नंति । विशेषेणापस्मारादींश्च ।

कौटजात्रिफलानिंबपटोलघननागरैः ॥ २३ ॥
भावितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि वा ।
शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा ॥ २४ ॥
त्वक्क्षीरीपिप्पली धात्री कर्कटाख्याः पलोन्मिताः ।
निर्दग्धाः फलमूलाभ्यां पलं युक्त्या त्रिजातकम् ॥ २५ ॥
मधु त्रिपलसंयुक्तं कुर्यादक्षसमान् गुडान् ।
दाडिमांबुपयः पक्षिरसतोयसुरासवान् ॥ २६ ॥
तान् भक्षयित्वानुपिबेन्निरन्नो भुक्त एव वा ।
पांडुकुष्टज्वरप्लीहतमकार्शो भगंदरम् ॥ २७ ॥
हृन्मूत्रपूतीशुक्राग्निदोषशोषगरोदरम् ।
कासासृग्दरपित्तासृक्शोफगुल्मगलामयान् ॥ २८ ॥
मेहवर्ध्मभ्रमान् हन्युः सर्वदोषहराः शिवाः ।

कौटजादिभिर्द्रव्यै रसतां गतैः क्वाथीकृतैरित्यर्थः । शिलाजतु पलान्यष्टौ दशाहानि द्विगुणानि त्रिगुणानि वा मासमेकं भावितानि । अहः शब्दो

वारोपलक्षणार्थः। तदयमात्रार्थोवतिष्ठते। शिलाजतुपलाष्टकं केवलं जलधौतं कौटजादिकं तत्तुल्यमष्टगुणिते जले क्वथितं ततोऽष्टभागावशेषरसं गृहीत्वा तेन रसेन दश वारान् द्वित्रिगुणान्वा भावयेदिति। तावत्यष्टपलप्रमाणा सितशर्करात्वक्क्षीर्यादिकं पलोन्मितं कंटकार्याः फलमूलयोः पलम्। त्रिजातकं युक्त्या यावता त्रिजातकेनातिसौगंध्यं हीनसौगंध्यं वा न स्यात्। एवं न हीनमात्रमेतद्देयमव्यापकत्वान्नवातिमात्रमप्यतिव्यापकत्वेनायोगार्हत्वात्। मधुनस्त्रिभिः पलैः संयुक्तान् कार्षिकान् गुडान् विदध्यात्। तान् गुडान् भक्षयित्वाऽनु पश्चाद्दाडिमजलादीनि यथायोगं पिबेन्निरन्नः कृताहारो वा। ते च वटकाः पांड्वादीन् हन्युः। सर्वदोषहराः शिवाश्च स्युः।

द्राक्षाप्रस्थं कणाप्रस्थं शर्करार्धतुलां तथा ॥ २९ ॥
द्विपलं मधुकं शुंठीत्वक्क्षीरीं च विचूर्णितम्।
धात्रीफलरसे द्रोणे तत्क्षिप्त्वा लेहवत्पचेत् ॥ ३० ॥
शीतान्मधुप्रस्थयुतान् लिह्यात्पाणितलं ततः।
हलीमकं पांडुरोगं कामलां च नियच्छति ॥ ३१ ॥

द्राक्षायाः षोडशपलानि पिप्पल्याश्च शर्करायाः पलानि पंचाशत्। यष्ट्यादिकं रजीकृतं द्विपलप्रमाणम्। धात्रीफलरसस्य द्रोणे सर्वमेतत्क्षिप्त्वा लेहमिव पचेत्। तस्माल्लेहाच्छीतान्मधुनः प्रस्थयुतात् पाणितलं कर्षमात्रं लिह्यात्। स च लेहो हलीमकादीन्नियच्छति पराकरोति।

कनीयः पंचमूलांबु शस्यते पानभोजने।
पांडूनां कामलार्तानां मृद्वीकामलकाद्रसः ॥ ३२ ॥

पानभोजने च शस्यते ऱ्हस्वपंचमूलजलम्। मृद्वीकारस आमलकरसश्च पांडुरोगिणां कामलार्तानां च शस्यते।

इति सामान्यतः प्रोक्तं पांडुरोगभिषग्जितम्।
विकल्प्य योज्यं विदुषा पृथग्दोषबलं प्रति ॥ ३३ ॥

इत्येवं पांडुरोगे सामान्येन भिषग्जितमौषधं प्रोक्तम् । भिषज्धातुः कंड्वादौ भिषज्यते स्मक्तः भिषग्जितं । तदभिज्ञेन वैद्येन विकल्प्य निरूप्य पृथग्दोषबलं लक्षणीकृत्य योज्यम् ।

स्नेहप्रायं पवनजे तिक्तशीतं तु पैत्तिके ।
श्लैष्मिके कटुरूक्षोष्णं विमिश्रं सांनिपातिके ॥ ३४ ॥

पवनजे पांडौ स्नेहप्रायं स्नेहभूयिष्ठं भेषजं । तिक्तशीतप्रायं तु पैत्तिके । श्लैष्मिके तु कटुरूक्षोष्णभूयिष्ठं । सांनिपातिके विमिश्रं चिकित्सितम् ।

मृदं निर्यातयेत्कायात्तीक्ष्णैः संशोधनैः पुरः ।
बलाधानानि सर्पींषि शुद्धे कोष्ठे तु योजयेत् ॥ ३५ ॥

कायाच्छरीरान्मृदं शल्यभूतं स्थितम् तीक्ष्णैः संशोधनैः स्नुहीक्षीरादिभिर्निर्हरेत्पुरः पूर्वं । शुद्धे तु कोष्ठे बलाधानानि घृतानि योजयेत् । तान्येवाह ।

व्योषबिल्वद्विरजनीत्रिफलाद्विपुनर्नवम् ।
मुस्तान्ययोरजः पाठा विडंगं देवदारु च ॥ ३६ ॥
वृश्चिकाली च भार्ङ्गी च सक्षीरैस्तैः शृतं घृतम् ।
सर्वान्प्रशमयत्याशु विकारान्मृत्तिकाकृतान् ॥ ३७ ॥

व्योषादिभिर्घृताच्चतुर्थांशैः शृतानि समेन क्षीरेण तच्चतुर्गुणजलेन घृतं शृतं सर्वान् विकारान् मृत्तिकाकृतान् शमयति ।

तद्वत्केसरयष्ट्याह्वपिप्पलीक्षीरशाड्वलैः ।

केसरादिभिः पक्वं सर्पिस्तद्वत् पूर्वगुणम् ।

मृद्द्वेषणाय तल्लौल्ये वितरेद्भावितां मृदम् ॥ ३८ ॥
वेल्लाग्निनिंबप्रसवैः पाठया मूर्वयाऽथवा ।

मृद्द्वेषणार्थे तस्यां मृदि लौल्ये लोलुपत्वे सति वेल्लादिभिर्भाविताम् मृदं दद्यात् ।

मृद्भेदभिन्नदोषानुगमाद्योज्यं च भेषजम् ॥ ३९ ॥

मृदो भेदो विशेषः कृष्णपांडुरादिः। तेन भिन्नो विशेषितो यो दोषस्तस्य वातादेर्ज्ञानात्। मृत्कषायानिलं पित्तमूषरामधुरात्कफं दूषयित्वा। एवं लक्षणाद्दोषानुगमाद्भेषजं योज्यम्। नैवमेवं मृद्भक्षणमात्रविज्ञानेन। मृन्निर्हरणौषधं चैतद्धेतुविपरीतमेवेत्यवेहि। यतो मृदा हेतुभूतया यः पांडुरोग उद्भूतस्य मृन्निर्हरणं विपरीतमेव।

कामलायां तु पित्तघ्नं पांडुरोगाविरोधि यत्।

कामलायां पित्तहरमौषधं यत् पांडुरोगाविरोधि तद्देयम्।

पथ्याशतरसे पथ्यावृंतार्धशतकल्कितः ॥ ४० ॥
प्रस्थः सिद्धो घृताद्गुल्मकामलापांडुरोगनुत्।

पथ्याशतक्काथे पथ्यावृंतपंचाशत्कल्कीकृतो घृतप्रस्थः पक्वः कामलादिघ्नः।

आरग्वधं रसेनेक्षोर्विदार्यामलकस्य वा ॥ ४१ ॥
सत्र्यूषणं बिल्वमात्रं पाययेत्कामलापहम्।

इक्षो रसेन विदार्या रसेनामलकरसेन वा कर्णिकाराद्यन्यतमरसेन सह त्रिकटुकं पलप्रमाणमारग्वधं कामलापहं पाययेत्।

पिबेन्निकुंभकल्कं वा द्विगुणं शीतवारिणा ॥ ४२ ॥
कुंभस्य चूर्णं सक्षौद्रं त्रैफलेन रसेन वा।

निकुंभकल्कं वा पलद्वयप्रमाणं शिशिरजलेन पिबेत्। कुंभचूर्णं क्षौद्रसहितं वा त्रैफलेन क्काथेन पिबेत्।

त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निंबस्य वा रसम् ॥ ४३ ॥
प्रातः प्रातर्मधुयुतं कामलार्ताय योजयेत्।

त्रिफलाद्यन्यतमरसं मधुयुतं प्रातः प्रातः कामलिने योजयेत्।

निशागैरिकधात्रीभिः कामलापहमंजनम् ॥ ४४ ॥

निशादिभिरंजनं कामलाहृत् ।

तिलपिष्टनिभं यस्तु कामलावान्सृजेन्मलम् ।
कफरुद्धपथं तस्य पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥ ४५ ॥

यः पुनः कामलावान्मलं तिलपिष्टसदृशं मुंचेत्तस्य कफरुद्धमार्गं । तस्यातुरस्य कफघ्नैर्द्रव्यैः पित्तं जयेत् ।

रूक्षशीतगुरुस्वादुव्यायामबलनिग्रहैः ।
कफसंमूर्छितो वायुर्यदा पित्तं बहिः क्षिपेत् ॥ ४६ ॥
हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक्श्वेतवर्चास्तदा नरः ।
भवेत्साटोपविष्टंभो गुरुणा हृदयेन च ॥ ४७ ॥
दौर्बल्याल्पाग्निपार्श्वार्तिहिध्माश्वासारुचिज्वरैः ।
क्रमेणाल्पेऽनुषज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ॥ ४८ ॥
रसैस्तं रूक्षकट्वम्लैः शिखितित्तिरिदक्षजैः ।
शुष्कमूलकजैर्यूषैः कुलत्थोत्थैश्च भोजयेत् ॥ ४९ ॥
भृशाम्लतीक्ष्णकटुकलवणोष्णं च शस्यते ।
सबीजपूरकरसं लिह्याद्व्योषं तथाशयम् ॥ ५० ॥
स्वं पित्तमेति तेनास्य शकृदप्यनुरज्यते ।
वायुश्च याति प्रशमं सहाटोपाद्युपद्रवैः ॥ ५१ ॥
निवृत्तोपद्रवस्यास्य कार्यः कामलिको विधिः ।

रूक्षादिभिः पवनः कुपितः कफेन मिश्रितो यदा पित्तं बहिः क्षिपेत् तदा हारिद्रनेत्रादिः पुरुषो भवेदाटोपादिमांश्च । हृदयेन च गुरुणा युक्तः। दौर्बल्यादिभिः क्रमेण कुपितो वायुरल्पे पित्ते शाखासमाश्रितेऽनुषज्येत । अनुषज्येति कर्मकर्तरि । तं तादृशं नरं रसै रूक्षकट्वम्लैर्मयूरादिमांसजैस्तथा शुष्कमूलकोद्भवैर्यूषैस्तथा कुलत्थोत्थैर्भोजयेत् । भृशाम्लादिकं च भोजनं शस्यते । तथा बीजपूरकरससहितं व्योषं लिह्यात् । एवं कृते सत्यस्य पित्तं

स्वमाशयमेति । शकृच्चानुषज्यते वायुश्च प्रशमं यात्याटोपान्त्रकूजनादिभिरुपद्रवैः सह । अस्यातुरस्यापगतोपद्रवस्य सतः कामलाविहितो विधिः कार्यः ।

गोमूत्रेण पिबेत्कुंभकामलायां शिलाजतु ॥ ५२ ॥
मासं माक्षिकधातुं वा किट्टं चाप्यहिरण्यजम् ।

कुंभकामलायां गोमूत्रेणालेडितं शिलाजतु पिबेत् । धातुमाक्षिकं वा पिबेत् । गोमूत्रेण मासं यावत् पिबेत् । हिरण्यजं रूप्योत्थं मलं वा गोमूत्रेण पिबेत् ।

गुडूचीस्वरसक्षीरसाधितेन हलीमकी ॥ ५३ ॥
महिषीहविषा स्निग्धः पिबेद्धात्रीरसेन तु ।
त्रिवृतां तद्विरिक्तोऽद्यात्स्वादु पित्तानिलापहम् ॥ ५४ ॥
द्राक्षालेहं च पूर्वोक्तं सर्पींषि मधुराणि च ।
यापनान्क्षीरबस्तींश्च शीलयेत्सानुवासनान् ॥ ५५ ॥
मार्द्वीकारिष्टयोगांश्च पिबेद्युक्त्याग्निवृद्धये ।
कासिकं वाभयालेहं पिप्पलीमधुकं बलाम् ॥ ५६ ॥
पयसा च प्रयुंजीत यथादोषं यथाबलम् ।

हलीमकवान् गुडूचीस्वरसक्षीरपक्वेन महिषीघृतेन स्निग्धः सन् त्रिवृतां धात्रीरसेन पिबेत् । गुडूचीस्वरसोऽत्र घृताच्चतुर्गुणः क्षीरं घृतसममिति पाकक्रमः । तथा त्रिवृतया विरिक्ते सति मधुरं वातपित्तघ्नं चादद्यात् । प्रागुक्तं च द्राक्षालेहं भक्षयेत् । मधुरद्रव्यसाधितानि घृतानि चाद्यात् । यापनान्प्राणकारिणः क्षीरबस्तींश्च शीलयेदनुवासनसहितान् मार्द्वीकारिष्टयोगांश्च युक्तया वन्हिवृद्धये पिबेत् । अभयालेहं चागस्त्यं कासचिकित्सितोक्तं प्रस्थोन्मिते यवक्काथे विंशतिविजया इत्यादि शीलयेत् । क्षीरेण च पिप्पलीं मधुयष्टिकां बलां च युंजीत यथादोषाद्बलाच्च ।

पांडुरोगेषु कुशलः शोफोक्तं च क्रियाक्रमम् ॥ ९७ ॥

पांडुरोगेषु शोफचिकित्सितं च क्रियाक्रमं सुधीः प्रयुंजीत ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां चिकित्सितस्थाने पांडुरोगचिकित्सितं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

पांडुरोगचिकित्सितादनंतरं शोफचिकित्सितं व्याख्यातुं प्रक्रम्यते ॥

अथातः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

संबंधश्चास्य निदान एवोक्त इत्याह ।

सर्वत्र सर्वांगसरे दोषजे श्वयथौ पुरा ।
सामे विशोषितो भुक्त्वा लघुकोष्णांभसा पिबेत् ॥ १ ॥
नागरातिविषादारुविडंगेंद्रयवोषणम् ।
अथवा विजयाशुंठीदेवदारुपुनर्नवम् ॥ २ ॥
नवायसं वा दोषाढ्यः शुध्यै मूत्रहरीतकीः ।
वराक्काथेन कटुकाकुंभायकूरूयूषणानि वा ॥ ३ ॥
अथवा गुग्गुलुं तद्वज्जतु वा शैलसंभवम् ।

सर्वत्र दोषजे श्वयथौ सर्वांगजे तथा सामे विशोषितः सन् लघु भुक्त्वा कोष्णेन जलेन नागरादि पिबेत् । विशोषणमत्रोपवासः । अथवा विजयादीन् कोष्णांभसा पिबेत् । दोषबहुलो नवायसं पांडुरोगोक्तं पिबेत् । शुध्यर्थं गोमूत्रेण हरीतकीः शीलयेत् । त्रिफलाक्काथेन सह कटुकात्रिवृतालोहचूर्णकटुत्रिकाणि शीलयेत् । वराक्काथेन कुंभादीन् गुग्गुलुं वा शिलाजतु वा त्रिफलाक्काथेनैव शीलयेत् ।

मंदाग्निः शीलयेदामगुरुभिन्नविबद्धविट् ॥ ४ ॥

तक्रं सौवर्चलव्योषक्षौद्रयुक्तं गुडाभयम् ।
तक्रानुपानामथवा तद्वद्वा गुडनागरम् ॥ ५ ॥

मंदाग्निरामगुरुभिन्नविबद्धविट् सन् तक्रं सौवर्चलादियुतं शीलयेत् । गुडयुतामभयां तक्रानुपानां वा । तथैव गुडनागरं तक्रानुपानं शीलयेत् ।

आर्द्रकं वा समगुडं प्रकुंचार्धविवर्धितम् ।
परं पंचपलं मासं यूषक्षीररसाशनः ॥ ६ ॥
गुल्मोदरार्शःश्वयथुप्रमेहान् श्वासप्रतिश्यालसकाविपाकान् ।
सकामलाशोफमनोविकारान् कासं कफं चैव जयेत्प्रयोगः॥७॥

आर्द्रकं वा तुल्यगुडं पलार्धेन प्रतिदिनं वर्धितं परं पंचपलं यावदेकस्मिन्नेव दिने पलपंचकप्रमाणं स्यात्पुनरपि ह्रासयेदर्धपलं यावत् । एवं मासं यावदेषप्रयोगो यथोचितं कफपित्तवाताधिको यूषादिभोजी स्यात् । एषच प्रायोगो गुल्मादींश्चतुर्दशकफांतान् जयेत् ।

घृतमार्द्रकनागरस्य कल्कस्वरसाभ्यां पयसा च साधयित्वा ।
श्वयथुक्षवथूदराग्निसादैरभिभूतोऽपि पिबन् भवत्यरोगः ॥ ८ ॥

घृतमार्द्रकनागरस्य कल्कं स्वरसाभ्यां पयसा च साधयित्वा पक्का पिबन् शोफादिभिरभिभूतोपि निरामयः स्यात् । आर्द्रनागरमार्द्रकमुच्यते । उपजात्यौपच्छंदसिके वृत्ते ।

निरामो बद्धशमलः पिबेच्छ्वयथुपीडितः ।
त्रिकटुत्रिवृतादंतीचित्रकैः साधितं पयः ॥ ९ ॥
मूत्रं गोर्वा महिष्या वा सक्षीरं क्षीरभोजनः ।
सप्ताहं मासमथवा स्यादुष्ट्रीक्षीरवर्तनः ॥ १० ॥

निरामो बद्धपुरीषः शोफार्तःसन् त्रिवृतादिभिः साधितं पयः पिबेत् । गोर्महिष्या वा संबंधि मूत्रं सक्षीरभोजनः सन् पिबेत् । तथोष्ट्रीक्षीरभोजनः पानाहाराभ्यां विना सप्ताहमथवा मासं स्यात् । उष्ट्रीक्षीरवर्तन इत्यत्र कुकु-

ट्यादीनां मंडादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः । इत्युष्ट्रीशब्दस्य पुंवद्भावः । केचि-
दुष्ट्रीक्षीरमिति जगुः ।

यवानकं यवक्षारं यवानीं पंचकोलकम् ।
मरिचं दाडिमं पाठां धानकामम्लवेतसम् ॥ ११ ॥
बालबिल्वं च कर्षांशं साधयेत्सलिलाढके ।
तेन पक्वो घृतप्रस्थः शोफार्शोगुल्ममेहहा ॥ १२ ॥

यवानकादि कर्षांशं जलाढके पचेत् । तेन क्वाथेन घृतप्रस्थः पक्वः
शोफादिहा स्यात् । ब्रह्मादिशब्दस्य प्रायिकत्वाच्छोफशब्दोत्तरादावपि-
हंतेःक्विप् ।

दध्नश्चित्रकगर्भाद्वा घृतं तत्तक्रसंयुतम् ।
पक्वं सचित्रकं तद्वद्गुणैः

चित्रकगर्भाद्दध्नश्चित्रकश्चूर्णमिश्रितात्क्षीराद्यज्जातं दधि तस्मान्मथ्य-
मानात्तक्रेण चित्रकतक्रेण संयुक्तं पक्वं तद्वद्यवानकादिघृतसदृशं गुणैः ।

युंज्याच्च कालवित् ॥ १३ ॥

धान्वंतरं महातिक्तं कल्याणमभयाघृतम् ।

कालविदवस्थादोषादिविद्धान्वंतरं महातिक्तकल्याणकमभयाघृतं युंज्यात् ।

दशमूलकषायस्य कंसे पथ्याशतं पचेत् ॥ १४ ॥
दत्त्वा गुडतुलां तस्मिन् लेहे दद्याद्विचूर्णितम् ।
त्रिजातकं त्रिकटुकं किंचिच्च यवशूकजम् ॥ १५ ॥
प्रस्थार्धं च हिमे क्षौद्रात्तं निहंत्युपयोजितम् ।
प्रवृद्धशोफज्वरमेहगुल्मकार्श्यामवाताम्लकरक्तपित्तम् ।
वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषश्वासारुचि प्लीहगरोदरं च ॥ १६ ॥

दशमूलकषायस्याढके पथ्याशतं पचेत् । अत्र च सामान्यपरिभाषया
क्वाथ्यद्रव्यस्य च दशमूलस्य च द्वात्रिंशत् पलानि भवंति । एवं च

तंत्रांतविरोधः। तथा तत्रैवं कथ्यते। द्विपंचमूलस्य तुलाकषाये कंसेभयानां च शतं गुडाच्चेति। तदेवं विरोधं पश्यंतो व्याख्यामेवंविधां विद्वांसो विदधति। दशमूलस्य तुला तस्याः कषायो दशमूलकषाय इति। मयूरव्यंसकादित्वादुत्तरपदलोपी समासः। एवं दशमूलस्य पलशतं तत्क्काथ्यस्याढके पथ्याशतं पचेत्। गुडतुलां दत्त्वा तस्मिन् लेहे विचूर्णितं त्रिजातकादि दद्यात्। एतेषां च प्रमाणं वासिष्ठलेहवत् कल्प्यम्। यवक्षारस्य कर्षमात्रं देयं। तंत्रांतरेप्युक्तम्। त्र्योषाच्चतुष्पलं दद्यात्त्रिपलं त्रिसुगंधतः। कर्षमात्रं यवक्षारादिति। शांते च सति माक्षिकात्मस्थार्धं देयं। तदेतदुपयोजितं प्रवृद्धशोफादीन् हंति। खारणादस्तु जगाद। दशमूलाढकमभयाशतसहितं पाचयेदपां द्रोणे। अवशेषितचतुरंशे तस्मिन्पुनः क्षिपेत् पथ्या इति। उपजातिवृत्तम्।

पुराणयवशाल्यन्नं दशमूलांबुसाधितम्।
अल्पमल्पं पटुस्नेहं भोजनं श्वपथोर्हितम्॥ १७॥
क्षारव्योषान्वितैर्मौद्गैः कौलत्थैः सकणै रसैः।
तथा जांगलजैः कूर्मगोधाशल्यकजैरपि॥ १८॥
अनम्लं मथितं पाने मद्यान्यौषधवंति च।

श्वयथोः पुराणयवादिदशमूलक्काथसाधितमल्पम् तथाल्पलवणस्नेहं भोजनं हितं। कैः सह। मौद्गरसैः। किंभूतैः। क्षारत्र्यूषणयुक्तैः। तथा कौलत्थरसैः। किंभूतैः। सपिप्पलीकैः। तथा च मुनिः। कुलत्थयूषस्तु सपिप्पलीको मौद्गस्तु सत्र्यूषणयावशूकः। रसैस्तथा जांगलविष्किराणां सकूर्मगोधाशिखिशल्लकानामिति। अत्र शिखिनो जांगलविष्किरत्वेन गृहीता अपि पथ्यतरत्वप्रतिपादनार्थं पुनरुपात्ताः। तथायमेव तंत्रकृदष्टांगावतारेऽध्यगीष्ट। दशमूलांभसा सिद्धैर्व्योषक्षाररजोन्वितैः। रसैर्जांगलजैर्मौद्गैः कौलत्थैर्मौलकैरपीति। तथेत्यादि। तथा जांगलमांसजैस्तथा गोधादिजैस्तथा कच्छपादिजैश्च। पाने मथितमनम्लं मद्यानि च सौषधानि हितानि।

अजाजीशठीजीवंतीकारवीपौष्कराग्निकैः॥ १९॥

बिल्वमध्ययवक्षारवृक्षाम्लैर्बदरोन्मितैः ।
कृता पेयाऽऽज्यतैलाभ्यां युक्तिभृष्टा परं हिता ॥ २० ॥
शोफातिसारहृद्रोगगुल्मार्शोल्पाग्निमोहिनाम् ।

अजाजीप्रभृतिभिः पेया घृततैलाभ्यां युक्त्या भृष्टाऽतिशयेन शोफादिमतां हिता ।

गुणैस्तद्वच्च पाठायाः पंचकोलेन साधिता ॥ २१ ॥

पंचकोलेन बदरोन्मितेन साधिता पेया गुणैस्तद्वच्च पूर्वोक्तगुणा । तथैव पाठायाः साधिता पेया स्यात् ।

शैलेयकुष्ठे स्थौणेयरेणुकागुरुपद्मकैः ।
श्रीवेष्टकनखस्पृक्कादेवदारुप्रियंगुभिः ॥ २२ ॥
मांसीमागधिकावन्यधान्यध्यामकबालकैः ।
चतुर्जातकतालीसमुस्तागंधपलाशकैः ॥ २३ ॥
कुर्यादभ्यंजनं तैलं लेपं स्नानाय तूदकम् ।

तथा शैलेयादिभिरभ्यंजनतैलं तथा लेपं स्नानार्थमुदकं च कुर्यात् ।

स्नानं वा निंबवर्षाभूनक्तमालार्कवारिणा ॥ २४ ॥

निंबादिवारिणा च स्नानं कुर्यात् ।

एकांगशोफे वर्षाभूकरवीरककिंशुकैः ।
विशालात्रिफलारोध्रनलिकादेवदारुभिः ॥ २५ ॥
हिंस्राकोशातकीमाद्रीतालपर्णीजयंतिभिः ।
स्थूलकाकादनीशालनाकुलीवृषपर्णिभिः ॥ २६ ॥
वृद्धिर्द्धिहस्तिकर्णैश्च सुखोष्णैर्लेपनं हितम् ।

एकांगजे शोफे पुनर्नवादिभिर्जलपिष्टैः सुखोष्णैर्लेपो हितः । इति सामान्येन श्वयथोरुपक्रमः ।

अथानिलोत्थे श्वयथौ मासार्धं त्रिवृतं पिबेत् ॥ २७ ॥
तैलमैरंडजं वातविड्विबंधे तदेव तु ।
प्राग्भक्तं पयसा युक्तं रसैर्वा कारयेत्तथा ॥ २८ ॥
स्वेदाभ्यंगात्समीरघ्नान् लेपमेकांगगे पुनः ।
मातुलुंगाग्निमंथेन शुंठीहिंस्रामराह्वयैः ॥ २९ ॥

अनिलजे शोफे पक्षं यावत्त्रिवृतं तथैरंडतैलं पिबेत् । वातविड्विबंधे सति तदेव पूर्वोक्तमौषधं प्राग्भक्तं क्षीरेण सिद्धं मांसरसेन वा पिबेत् । तथा स्वेदाभ्यंगान् वातघ्नान् कारयेद्वैद्य इति शेषः । तथानिलोत्थ एकांगगे शोफे मातुलुंगादिभिर्लेपं कारयेत् । हिंस्रा सिंही ।

पैत्ते तिक्तं पिबेत्सर्पिर्न्यग्रोधाद्येन वा सृतम् ।
क्षीरं तृड्दाहमोहेषु लेपाभ्यंगाश्च शीतलाः ॥ ३० ॥

पित्तश्वयथौ तिक्तकाख्यं घृतं पिबेत् । न्यग्रोधादिगणेन वा सृतं पिबेत् । तथा तृडादिषु क्षीरं पिबेत् । तथा लेपाभ्यंगाः शीता हिताः ।

पटोलमूलत्रायंतीयष्ट्याह्वकटुकाभयाः ।
दारुदार्विहिमं दंती विशाला निचुलं कणा ॥ ३१ ॥
तैः क्वाथः सघृतः पीतो हंत्यंतस्तापतृड्भ्रमान् ।
ससंनिपातवीसर्पशोफदाहविषज्वरान् ॥ ३२ ॥

पटोलादीनां क्वाथो घृतसहितः पीतोऽतस्तापतृष्णादीन् हंति ।

आरग्वधादिना सिद्धं तैलं श्लेष्मोद्भवे पिबेत् ।

कफोद्भवे शोफ आरग्वधादिना सिद्धं तैलं पिबेत् ।

स्रोतोविबंधे मंदेऽग्नावरुचौ स्तिमिताशयः ॥ ३३ ॥
क्षारचूर्णासवारिष्टमूत्रतक्राणि शीलयेत् ।

स्रोतोविबंधे सति वन्हौ च मंदेऽरोचके च सति स्तिमिताशयः सन् क्षार चूर्णासवारिष्टमूत्रतक्राणि शीलयेत् ।

कृष्णापुराणपिण्याकशिग्रुत्वक्सिकतातसीः ॥ ३४ ॥
प्रलेपोन्मर्दने युंज्यात्सुखोष्णा मूत्रकल्किताः ।

कृष्णादीन् कोष्णान् प्रलेप उन्मर्दने च मूत्रकल्कितान् युंजीत ।

स्नानं मूत्रांभसि सिद्धे कुष्टतर्कारिचित्रकैः ॥ ३५ ॥
कुलत्थनागराभ्यां वा चंडागुरुविलेपने ।

मूत्रजले कुष्टादिभिः सिद्धे स्नानाय हिते । कुलत्थशुंठीभ्यां वा क्वथिते गोमूत्रजले हिते । विलेपने चंडागुरुणि हिते ।

कालाजशृंगीसरलबस्तगंधाहयाह्वयाः ॥ ३६ ॥
एकैषिका च लेपःस्याच्छ्वयथावेकगात्रजे ।

कालाजशृंग्यादय एकांगके शोफे लेपः स्यात् । काला नीलिनी । बस्तगंधा कारवी । एकैषिका त्रिवृता ।

यथादोषं यथासन्नं शुद्धिं रक्तावसेचनम् ॥ ३७ ॥
कुर्वीत मिश्रदोषे तु दोषोद्रेकबलात्क्रियाम् ।

यथादोषं दोषानुसारेण शुद्धिं तथा रक्तावसेचनं यथासन्नं कुर्वीत । संसर्गजे तु यथाभ्यधिकदोषानुसारेण क्रियां कुर्यात् ।

अजाजिपाठाघनपंचकोलव्याघ्रीरजन्यः सुखतोयपीताः ३८
शोफं त्रिदोषं चिरजं प्रवृद्धं निघ्नंति भूनिंबमहौषधैश्च ।

अजाज्यादयः कोष्णजलपीताः शोफं त्रिदोषोत्थं चिरकालोत्पन्नं वृद्धिंगतं निघ्नंति । भूनिंबनागरे च हतइति वचनपरिणामेन संबंधः । उपजातिवृत्तं ।

अमृताद्वितयं सिवाटिका सुरकाष्ठं सपुरं सगोजलम् ॥ ३९ ॥
श्वयथूदरकुष्टपांडुताक्रिमिमेहोर्ध्वकफानिलापहम् ।

अमृतायुगलादिकं गुग्गुलुसहितं गोमूत्रेण पीतं शोफादीन् हंति । वैतालीयं । क्यादोष्टौसमश्वलनसमोत्रपरेण युज्यतेनेताः । षड्‌विनिरंतरायुतः ।

इति निजमधिकृत्य पथ्यमुक्तं क्षतजनिते क्षतजं विशोधनीयम् ।
श्रुतिहिमघृतलेपसेकरेकैर्विषजनिते विषजिच्च शोफ इष्टम्॥४०

इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण निजं शोफं दोषजमधिकृत्य चिकित्सितमुक्तं । क्षतोत्थे शोफे क्षतजमसृग् विशोध्यं । कैः । रक्तस्रावादिभिः । विषजनिते शोफे विषहरमिष्टं । पुष्पिताग्रा ।

ग्राम्यानूपं पिशितमबलं शुष्कशाकं तिलान्नम्
गौडं पिष्टान्नं दधि सलवणं विज्जलं मद्यमम्लम् ।
धानावल्लूरसमशमनमथो गुर्वसात्म्यं विदाहि
स्वप्नं रात्रौ श्वयथुगदवान्वर्जयेन्मैथुनं च ॥ ४१ ॥

ग्राम्यादिमांसादि शोफी वर्जयेत् । म्लौ न्यौ यौ ज्ञेया कुसुमितलतावेल्लिताक्षुत्त्रुलोकैः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां चिकित्सितस्थाने श्वयथुचिकित्सितं नाम सप्तदशोऽध्यायः॥१७

अष्टादशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं विसर्पचिकित्सितमुत्सेधसामान्याच्चिकित्सासादृश्याच्च व्याख्यायते ।

अथातो विसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

आदावेव विसर्पेषु हितं लंघनरूक्षणम् ।
रक्तावसेको वमनं विरेकः स्नेहनं न तु ॥ १ ॥

विसर्पेषु पूर्वमेव लंघनादि हितम् । स्नेहनं तु न हितम् ।

प्रच्छर्दनं विसर्पघ्नं सयष्टींद्रयवं फलम् ।
पटोलपिप्पलीनिंबपल्लवैर्वा समन्वितम् ॥ २ ॥

वमनं विसर्पघ्नं मदनफलं मधुयष्टिकेंद्रयवान्वितम् हितं । पटोलादिभिर्युतं वा मदनफलं हितम् ।

रसेन युक्तं त्रायंत्या द्राक्षायास्त्रैफलेन वा ।
विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं पयसा सर्पिषाऽथवा ॥ ३ ॥
योज्यं कोष्ठगते दोषे विशेषेण विशोधनम् ।

त्रिवृच्चूर्णं त्रायंत्या रसेन युक्तं द्राक्षारसेन वा त्रिफलारसेन वा विरेचनं योज्यम् । क्षीरेण घृतेन वा त्रिवृच्चूर्णं युक्तम् । कोष्ठगते दोषे विशेषेण शोधनं योज्यम् ।

अविशोध्यस्य दोषेऽल्पे शमनं चंदनोत्पलम् ॥ ४ ॥
मस्तुनिंबपटोलं वा पटोलादिकमेव वा ।
सारिवामलकोशीरमुस्तं वा क्वथितं जले ॥ ५ ॥

अशोधनार्हस्य पुंसोल्पे दोषे शमनं चंदनोत्पलं योज्यं । मस्तुनिंबपटोलं वा । पटोलकटुरोहिणीत्यादिकं वा सारिवादिकं वा जले क्वथितं ।

दुरालभां पर्पटकं गुडूचीं विश्वभेषजम् ।
पाक्यं शीतकषायं वा तृष्णावीसर्पवान् पिबेत् ॥ ६ ॥

दुरालभादिकं क्वथितं शीतकषायं वा तृष्णादिमान् पिबेत् ।

दार्वीपटोलकटुकामसूरत्रिफलास्तथा ।
सनिंबयष्टीत्रायंतीः क्वथिता घृतमूर्छिताः ॥ ७ ॥

तथा दार्व्यादीन्निंबादिभिः सह क्वथितान् सर्पिर्विमिश्रितान् पिबेत् ।

शाखादुष्टे तु रुधिरे रक्तमेवादितो हरेत् ।
त्वग्मांसस्नायुसंक्लेदो रक्तक्लेदाद्धि जायते ॥ ८ ॥

रक्ते च शाखादुष्टे सति प्रथमं रुधिरमेव हरेत्। कुत इत्याह। त्वग्मांसेत्यादि। यस्मात्त्वगादिषु क्लेदो रक्तक्लेदाज्जायते तस्माद्रक्तं निर्हरेत्।

निरामे श्लेष्मणि क्षीणे वातपित्तोत्तरे हितम्।
घृतं तिक्तं महातिक्तं भृतं वा त्रायमाणया॥ ९॥

निरामे पुंसि तथा वातपित्ताधिके कफे च क्षीणे घृतं तिक्तकादिकं हितं। पूर्वं सामान्येन विसर्पिणः स्नेहनं निषिद्धं। अवस्थाविशेषेण च स्नेहनमिदमुक्तमिति पूर्वापरव्याहतत्वमत्र नाशंकनीयम्।

निर्हृतेऽस्रे विशुद्धेतर्दोषे त्वग्मांससंश्रिगे।
बहिःक्रियाः प्रदेहाद्याः सद्यो वीसर्पशांतये॥ १०॥

रक्ते निर्हृतेऽतर्विशुद्धे दोषे त्वग्मांसाश्रिते सति प्रलेपसेकाद्या बहिः-क्रियाः परिमार्जने विधेयाः। शीघ्रमेव विसर्पशांतये स्युः।

शताव्हामुस्तवाराहीवंशार्तगलधान्यकम्।
सुराह्वा कृष्णगंधा च कुष्टं वा लेपनं चले॥ ११॥

शतपुष्पादिकं चले वाते विसर्पे प्रलेपनं हितम्। आर्तगलो नीलःसहचरः।

न्यग्रोधादिगणः पित्ते तथा पद्मोत्पलादिकम्।

न्यग्रोधादिगणः पित्तविसर्पे प्रलेपो हितः। तथा पित्तविसर्पे पद्मोत्पलादिकं दशग्रंथ्याख्यं तंत्रादवधार्यं। यथा षड्रणाख्यो योगः। संग्रहे चैवं पठयते। पद्मोत्पलशैवालपंकदूर्वामृणालशृंगाटककसेरुकशर्करान्हीबेरचंदनमुक्तामणिगैरिकपयस्याप्रपौंडरीकमधुकपद्मकघृतक्षीराणीति।

न्यग्रोधपादास्तरुणाः कदलीगर्भसंयुताः॥ १२॥
बिसग्रंथिश्च लेपः स्याच्छतधौतघृताप्लुतः।
पद्मिनीकर्दमः शीतः पिष्टं मौक्तिकमेव वा॥ १३॥
शंखः प्रवालं शुक्तिर्वा गैरिकं वा घृतान्वितम्।

न्यग्रोधस्य पादास्तरुणा अभिनवकदलीगर्भान्विता बिसग्रंथिश्च लेपोऽयं शतधौतघृतालोडितः । तथा पद्मिनीपंकः शिशिरो मौक्तिकं वा जलपिष्टं । शंखो वा पिष्टो विद्रुमो वा शुक्तिर्वाऽथवा गैरिकं घृतयुक्तं लेपो हितः ।

त्रिफलापद्मकोशीरसमंगाकरवीरकम् ॥ १४ ॥
नलमूलान्यनंता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ।

त्रिफलादिभिर्लेपः श्लेष्मविसर्पहृत् ।

धवसप्ताह्वखदिरदेवदारुकुरंटकम् ॥ १५ ॥
समुस्तारग्वधं लेपो वर्गो वा वरुणादिकः ।
आरग्वधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मांतकोद्भवाः ॥ १६ ॥
इंद्राणीशार्कं काकाह्वाशिरीषकुसुमानि च ।

धवादिकं वरुणसैर्यकेत्यादिर्वा कर्णिकारस्य वा पत्राणि श्लेष्मांतकत्वचो वा इंद्राण्यादयो वा लेपः ।

सेकव्रणाभ्यंगहविर्लेपचूर्णान् यथायथम् ॥ १७ ॥
एतैरेवौषधैः कुर्याद्वायौ लेपा घृताधिकाः ।

एभिरेव श्लेष्मविसर्पलेपौषधैः सेकादीन् कुर्यात् । व्रणाभ्यंगाय हविरित्यश्वघासवत्समासः । वायौ ये लेपा उक्तास्ते घृताधिकाः कार्याः । अधिकशब्दनिर्देशाच्चेदं गमयति । अन्यत्रापि पित्तविसर्पे कफविसर्पे च ये लेपा उक्तास्तेऽपि सघृताः कार्या नत्वघृता इत्यर्थः ।

कफस्थानगते सामे पित्तस्थानगतेऽथवा ॥ १८ ॥
आशीतोष्णा हिता रूक्षा रक्तपित्ते घृतान्विताः ।
अत्यर्थशीतास्तनवस्तनुवस्त्रांतरास्थिताः ॥ १९ ॥
योज्याः क्षणे क्षणेऽन्येऽन्ये मंदवीर्यास्त एव च ।

कफस्थानगते सामे वायौ किंचिच्छीतोष्णरूक्षाश्च प्रलेपा हिताः । पित्तस्थानगते च रक्तपित्ते घृतान्वितः । अत्यंतशीतास्तनवस्तथा तनुवस्त्रांतरा-

स्थिताः क्षणे क्षणेऽपरे योज्याः । च शब्दो यस्मादर्थे । यस्मात्त एव पुनः पुनः प्रयुज्यमाना मंदवीर्याः स्युः ।

संसृष्टदोषे संसृष्टमेतत्कर्म प्रशस्यते ॥ २० ॥

संसृष्टदोषे विसर्प उभयरूपे च संसर्गाख्ये सन्निपाताख्ये चैतत्कर्मेदं चिकित्सितम्। यत्प्रतिदोषमुक्तं तदेव यथायथं संसृष्टं कृत्वा तत्र प्रशस्यते। इति सामान्येन संसृष्टदोषचिकित्सितमुक्त्वा वातपित्तजादिष्वग्निविसर्पादिषूपक्रममाह ।

शतधौतघृतेनाग्निं प्रदिह्यात्केवलेन वा ।
सेचयेद्घृतमंडेन शीतेन मधुकांबुना ॥ २१ ॥
शीतांभसांभोजजलैः क्षीरेणेक्षुरसेन वा ।
पानलेपनसेकेषु महातिक्तं परं हितम् ॥ २२ ॥

अग्निशब्देनाग्निवीसर्प उपलक्ष्यते । तस्य च लक्षणं '। वातपित्तातिरेकफइत्यादियावद्दुःप्रबोधे श्रुते निद्रां सोग्निविसर्प उच्यत इति । तमग्निविसर्पं शतधौतघृतेन प्रलेपयेत् । सेचयेदित्यादि । अथवा केवलेन घृतमंडेन सेचयेत्। शिशिरेण मधुयष्टीजलेन वा सेचयेत् । एवं शर्कराजलेन मुस्तजलेन क्षीरेणेक्षुरसेन चेति योज्यं । पानादिषु महातिक्तं सुष्ठु हितम् ।

ग्रंथ्याख्ये रक्तपित्तघ्नं कृत्वा सम्यग्यथोदितम् ।
कफानिलघ्नं कर्मेष्टं पिंडस्वेदोपनाहनम् ॥ २३ ॥

ग्रंथिविसर्पे रक्तपित्तघ्नं कर्म कृत्वा ततः कफानिलघ्नं कर्म पिंडस्वेदादिकमिष्टम् ।

ग्रंथिवीसर्पशूले तु तैलेनोष्णेन सेचयेत् ।
दशमूलविपक्वेन तद्वन्मूत्रैर्जलेन वा ॥ २४ ॥

ग्रंथिवीसर्पशूले सति दशमूलविपक्वेनोष्णेन तैलेन सेचयेत् । तथैव मू-

त्रैर्दशमूलत्रिपक्कैरिति वचनपरिणामेन संबंधः । बलेन वा दशमूलक्कथितेन सेचयेत् ।

सुखोष्णया प्रदिह्याद्वा पिष्टया कृष्णगंधया ।
नक्तमालत्वचा शुष्कमूलकैः कलिनाऽथवा ॥ २५ ॥

अथवा कृष्णगंधया पिष्टया सुखोष्णया प्रदिह्यात् । अथवा नक्तमालत्वचा पिष्टया सुखोष्णया प्रदिह्यात् । शुष्कमूलकैः पिष्टैः सुखोष्णैरथवा कलिना बिभीतकेन सुखोष्णेन लेपयेत् ।

दंतीचित्रकमूलत्वक्सुधार्कपयसीगुडः ।
भल्लातकास्थिकासीसलेपो भिंद्याच्छिलामपि ॥ २६ ॥
बहिर्मार्गाश्रितं ग्रंथिं किं पुनः कफसंभवम् ।
दीर्घकालस्थितं ग्रंथिमेभिर्भिंद्याच्च भेषजैः ॥ २७ ॥

दंत्यादिभिर्द्रव्यैर्लेपः शिलामपि भिंद्यात् । किमुत कफजं बाह्यमार्गाश्रितं ग्रंथिं लेपो न भिंद्यात् । चिरकालावस्थितं ग्रंथिमेभिरेव पूर्वोक्तैरौषधैर्भिंद्यात् ।

मूलकानां कुलत्थानां यूषैः सक्षारदाडिमैः ।
गोधूमान्नैर्यवान्नैश्च ससीधुमधुशर्करैः ॥ २८ ॥
सक्षौद्रैर्वारुणीमंडैर्मातुलुंगरसान्वितैः ।
त्रिफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पल्याः क्षौद्रसंयुतैः ॥ २९ ॥
देवदारुगुडूच्योश्च प्रयोगैर्गिरिजस्य च ।
मुस्तभल्लातसक्तूनां प्रयोगैर्माक्षिकस्य च ॥ ३० ॥
धूमैर्विरेकैः शिरसः पूर्वोक्तैर्गुल्मभेदनैः ।
तप्तायोहेमलवणपाषाणादिप्रपीडनैः ॥ ३१ ॥

मूलकादियूषादिभिः सक्षारदाडिमैर्गोधूमादिभोजनैस्तथा पानैः ससीधुमधुशर्करैस्तथा सक्षौद्रैर्वारुणीमंडैर्मातुलुंगरसान्वितैस्तथा त्रिफलायाः प्र-

योगैरित्यारभ्य यावत्तप्तायोहेमलवणपाषाणादिमपीडनैर्दीर्घकालस्थितं ग्रंथिं भिंद्यादित्यनुवर्त्य योज्यम् ।

आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्बले स्थितः ।
ग्रंथिः पाषाणकठिनो यदि नैवोपशाम्यति ॥ ३२ ॥
अथास्य दाहः क्षारेण शरैर्हेम्नापि वा हितः ।
पाकिभिः पाचयित्वा तु पाटयित्वा तमुद्धरेत् ॥ ३३ ॥

आभिः पूर्वोक्ताभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः सिद्धर्षिप्रणीतत्वादविसंवादिनीभिस्तथा विविधाभिरनेकप्रकारादिभिः प्रयुक्ताभिर्बले स्थितो यदि ग्रंथिर्दीर्घकालानुबंधत्वादतिप्रवृद्ध अत एव पाषाणकठिनो यदि नैवोपशाम्यति । अथानंतरमस्य दाहः क्षारेण हितः । अग्निना शरैर्हेम्नापि वा हितः । अथवा पाकिभिरौषधैर्बाह्यांतःशोधितैःपाचयित्वा पाटयित्वा तं ग्रंथिमुद्धरेत् ।

मोक्षयेद्बहुशश्चास्य रक्तमुत्क्लेशमागतम् ।
पुनश्चापहृते रक्ते वातश्लेष्मजिदौषधम् ॥ ३४ ॥

अस्यग्रंथेग्रंथिवीसर्पवतो रक्तमुत्क्लेशमागतम् विकारकरणं प्रत्युन्मुखतां प्राप्तं बहुशो मोक्षयेत् । पुनश्च रक्तेऽपहृते वातश्लेष्मजिदौषधं तत्र हितम् ।

प्रक्लिन्ने दाहपाकाभ्यां बाह्यांतर्व्रणवत्क्रिया ।
दार्वीविडंगकंपिल्लैःसिद्धं तैलं व्रणे हितम् ॥ ३५ ॥
दूर्वास्वरससिद्धं तु कफपित्तोत्तरे घृतम् ।

प्रक्लिन्ने सर्वस्मिन् विसर्पे दाहपाकाभ्यां चोपलक्षिते बाह्यांतर्व्रणवत्क्रिया स्यात् । तथा दार्व्यादिभिः सिद्धं तैलं व्रणे हितं वातप्रधाने वीसर्पे इत्यर्थाद्गम्यते । तथा कफपित्तोत्तरे वीसर्पे दूर्वास्वरसेन पक्कं घृतं हितम् ।

एकतः सर्वकर्माणि रक्तमोक्षणमेकतः ॥ ३६ ॥

एकत एकस्मिंश्चिकित्सापक्षे सर्वकर्माणि यथानिर्दिष्टानि रक्तमोक्षण-

मेकत एकस्मिन् पक्षे । एवं विसर्पोद्दिष्टया सर्वचिकित्सया रक्तमोक्षणस्य च वीसर्पशमने तुल्यत्वात् । ननु कथमेतत्स्यादित्याह ।

विसर्पो नह्यसंसृष्टः सोऽस्रपित्तेन जायते ।
रक्तमेवाश्रयश्चास्य बहुशोऽस्रं हरेदतः ॥ ३७ ॥

यस्माद्विसर्पः सर्वो रक्तपित्तेनासंसृष्टोऽसंबद्धो न जायते।न कदाचिद्रक्तपित्ताभ्यामंतरेणोत्पद्यत इत्यर्थः। अस्य च विसर्पस्य रक्तमेवाश्रयो नान्यः। अतोस्माद्बहुशो बहून् वारान् रक्तमेव हरेत् ।

न घृतं बहुदोषाय देयं यन्न विरेचनम् ।
तेन दोषोह्युपस्तब्धस्त्वग्रक्तपिशितं पचेत् ॥ ३८ ॥

बहुदोषाय विसर्पिणे तद्घृतं न देयं यद्विरेचनं न भवति । पित्तं हि वीसर्पे प्राधान्येन चिकित्स्यं । पित्तस्यं च विरेचनमुपक्रमप्रधानमिति । तेन घृतेन विरेचनेन यस्मादुपस्तब्धस्तंभितोदोषस्त्वग्रक्तमांसानि पचेत् । तस्माद्विरेचनकरमेव घृतं योज्यमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायां वीसर्पचिकित्सितंनामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं कुष्टचिकित्सितमारभ्यते । संबंधश्चास्य निदानएवोक्त इत्याह ।

अथातः कुष्टचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

त्वग्रक्तमांसादिदूषणात्तत्स्रवणादामयस्वभावाच्च कायकार्श्यं कुष्टिनः प्रायेणावश्यं भावि । अनेनैवानुसारेण वक्ष्यति । स्नेहैराप्याययेच्चैनं कुष्टघ्नै रंतरांतर इत्याह ।

कुष्ठिनं स्नेहपानेन पूर्वं सर्वमुपाचरेत् ।

कुष्ठवंतं नरं सर्वमेव स्नेहपानैरुपक्रमेच्छरीराप्यायनार्थम् । पूर्वमस्य स्नेहोपयोगो युक्त इत्यर्थः ।

तत्र वातोत्तरे तैलं घृतं वा साधितं हितम् ॥ १ ॥
दशमूलामृतैरंडशार्ङ्गष्टामेषशृंगिभिः ।

तस्मिन्वातोत्तरे कुष्ठे दशमूलादिभिः पक्कं तैलं घृतं वा हितम् ।

पटोलनिंबकटुकादार्वीपाठादुरालभाः ॥ २ ॥
पर्पटं त्रायमाणां च पलांशं पाचयेदपाम् ।
द्व्याढकेऽष्टांशशेषेण तेन कर्षोन्मितैस्तथा ॥ ३ ॥
त्रायंतीमुस्तभूनिंबकलिंगकणचंदनैः ।
सर्पिषो द्वादशपलं पचेत्तत्तिक्तकं जयेत् ॥ ४ ॥
पित्तकुष्ठपरीसर्पपिटिकादाहतृड्भ्रमान् ।
कंडुपांडुमयान् गंडान् दुष्टनाडीव्रणापचीः ॥ ५ ॥
विस्फोटविद्रधीगुल्मशोफोन्मादमदानपि ।
हृद्रोगतिमिरव्यंगग्रहणीश्वित्रकामलाः ॥ ६ ॥
भगंदरमपस्मारमुदरं प्रदरं गरम् ।
अर्शोस्रपित्तमन्यांश्च सुकृच्छ्रान् पित्तजान् गदान् ॥ ७ ॥

पटोलादिपलांशं जले द्व्याढके पाचयेत् । तेनाष्टभागशेषेण क्वाथेन तथा कर्षमात्रैस्त्रायंत्यादिभिर्घृतस्य पलानि द्वादश पचेत् । तदेवं तिक्तकाख्यं सर्पिः पित्तकुष्ठादीन् जयेत् । अपरानपि पित्तजानामयान् हंति । एतैश्च द्वादशपलमात्रं पक्कं प्रकृष्टगुणं स्यादिति दृष्टं तत्त्वदर्शिभिर्महर्षिभिः ।

सप्तच्छदः पर्पटकः शम्याकः कटुका वचा ।
त्रिफला पद्मकं पाठा रजन्यौ सारिवे कणे ॥ ८ ॥

निंबचंदनयष्ट्याह्वविशालेंद्रयवामृताः ।
किराततिक्तकं सेव्यं वृषो मूर्वा शतावरी ॥ ९ ॥
पटोलातिविषामुस्तात्रायंतीधन्वयासकम् ।
तैर्जलेऽष्टगुणे सर्पिर्द्विगुणामलकीरसे ॥ १० ॥
सिद्धं तिक्तान्महातिक्तं गुणैरभ्यधिकं मतम् ।

सप्तच्छदादिभिः कल्कैर्घृतादष्टगुणे जले द्विगुणामलकरसे सर्पिः पक्कं महातिक्तसंज्ञं गुणैश्चाभ्यधिकं तिक्तान्मतं मुनीनामिति शेषः ।

कफोत्तरे घृतं सिद्धं निंबसप्ताह्वचित्रकैः ॥ ११ ॥
कुष्ठोषणवचाशालप्रियालचतुरंगुलैः ।

कफोत्तरे निंबादिभिः कल्कीकृतैः पक्कं घृतं पिबेत् ।

सर्वेषु चारुष्करजं तौवरं सार्षपं पिबेत् ॥ १२ ॥
स्नेहं घृतं वा कृमिजित्पथ्याभल्लातकैः सृतम् ।

सर्वेषु च कुष्ठेषु भल्लातकोत्थं तुवरजं सर्षपजं वा स्नेहमथवा घृतं गादिभिः साधितं पिबेत् ।

आरग्वधस्य मूलेन शतकृत्वः सृतं घृतम् ॥ १३ ॥
पिबेत्कुष्टं जयत्याशु भजन् सखादिरं जलम् ।

कर्णिकारस्य मूलेन शतवारान् घृतं पक्कं पिबन् कुष्टं जयति खदिरयुतं पानीयं सेवमानः ।

एभिरेव यथास्वं च स्नेहैरभ्यंजनं हितम् ॥ १४ ॥

एभिरेव पूर्वोक्तैः स्नेहैर्यथायोगमभ्यंजनं हितम् ।

स्निग्धस्य शोधनं योज्यं विसर्पे यदुदाहृतम् ।

स्निग्धस्य कुष्टिनः शोधनं योज्यं यद्विसर्पे कथितं तत्र चोक्तम् रसेन युक्तस्त्रायंत्या द्राक्षया इत्यादि ।

ललाटहस्तपादेषु शिराश्चास्य विमोक्षयेत् ॥ १५ ॥
प्रच्छानमल्पके कुष्टे शृंगाद्याश्च यथायथम् ।

ललाटादिषु चास्यातुरस्य बलापेक्षी वैद्यो शिरां विमोक्षयेत् । अल्पे कुष्टे प्रच्छानं स्यात् । यथा यथास्वं शृंगाद्याश्च स्युः ।

स्नेहैराप्याययेच्चैनं कुष्टघ्नैरंतरांतरा ॥ १६ ॥
मुक्तरक्तविरिक्तस्य रिक्तकोष्टस्य कुष्टिनः ।
प्रभंजनस्तथा ह्यस्य न स्याद्देहप्रभंजनः ॥ १७ ॥

अंतरांतरा स्रुतरक्तं कृतविरेकं च कुष्टघ्नैः स्नेहैरेनं कुष्टिनमाप्याययेत् । एवं कृते सत्यस्य कुष्टिनो मुक्तरक्तस्य तथा विरिक्तस्यात एव रिक्तकोष्टस्य प्रभंजनो देहस्य प्रभंजनो विघातको न स्यात् ।

वासामृतानिंबवरापटोलव्याघ्रीकरंजोदककल्कपक्कम् ।
सर्पिर्विसर्पज्वरकामलास्रकुष्टापहं वज्रकमामनंति ॥ १८ ॥

वासादिभिः सिद्धं सर्पिर्विसर्पादिघ्नं । एतच्च वज्रकसंज्ञं घृतं वदंति । इंद्रवज्रावृत्तं ।

त्रिफलात्रिकटुद्विकंटकारिकटुकाकुंभनिकुंभराजवृक्षैः ।
सवचातिविषाग्निकैः सपाठैः पिचुभागैर्नववज्रदुग्धमुष्ट्या॥१९॥
पिष्टैः सिद्धं सर्पिषः प्रस्थमेभिः क्रूरे कोष्ठे स्नेहनं रेचनं च ।
कुष्टश्वित्रप्लीहवर्ध्माश्मगुल्मान्हन्यात्कृच्छ्रांस्तन्महावज्रकाख्यम्२०

त्रिफलादिभिः कार्षिकैः प्रत्यग्रस्नुहीक्षीरपलेन सहपिष्टैरेभिरौषधैर्घृतप्रस्थं चतुर्गुणजलसिद्धं क्रूरकोष्ठे स्नेहनं स्यात् । रेचनं च । तथा कुष्टादीन् दारुणान्हन्यात् । तच्च महावज्रकं नाम । उपच्छंदसिकशालिन्यौ वृत्ते ।

दंत्याढकमपां द्रोणे पक्त्वा तेन घृतं पचेत् ।
धामार्गवपले पीतं तदूर्ध्वाधो विशुद्धिकृत् ॥ २१ ॥

दंत्याः षोडश पलानि जलद्रोणे पचेत्। तेन क्वाथेन राजकोशातकीपले घृतं पचेत्। तत्पीतमूर्ध्वाधो विशुद्धिकरं।

आवर्तकीतुलां द्रोणे पचेदष्टांशशेषितम्।
तन्मूलैस्तत्र निर्यूहे घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥ २२॥
पीत्वा तदेकदिवसांतरितं सुजीर्णे
भुंजीत कोद्रवसंस्कृतकांजिकेन।
कुष्टं किलासमपचीं च विजेतुमिच्छन्
इच्छन्प्रजां च विपुलां ग्रहणं स्मृतिं च॥ २३॥

आवर्तक्याः शतं द्रोणेऽपामष्टांशशेषितं पचेत्। तत्र क्वाथे तस्या मूलैः कल्कीकृतैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्। तद्घृतमेकदिवसांतरितं पीत्वा सुष्ठुजीर्णे च घृते कोद्रवसंस्कृतेन कांजिकेन सह भुंजीत। कुष्टादीन् विजिगीषुः। प्रजां च विस्तीर्णामिच्छन्। ग्रहणं स्मृतिं चाभिलषन्। वसंततिलकावृत्तं।

यतेर्लेलीतकवसा क्षौद्रजातीरसान्विता।
कुष्टघ्नी समसर्पिर्वा सगायत्र्यसनोदका॥ २४॥

यतेर्ब्रह्मचर्यस्थितस्य लेलीतकवसा माक्षीकजातीरसयुता कुष्टघ्नी स्यात्। लेलीतकवसा सौवर्चललवणतैलं गंधकमेके। जातीरसो बोलः। अथवा समघृता खदिरासनोदकसहिता कुष्टघ्नी स्यात्।

शालयो यवगोधूमाः कोरदूषाः प्रियंगवाः।
मुद्गा मसूरास्तुवरी तिक्तशाकानि जांगलम्॥ २५॥
वरापटोलखदिरनिंबारुष्करयोजितम्।
मद्यान्यौषधगर्भाणि मथितं चेंदुराजिमत्॥ २६॥
अन्नपानं हितं कुष्टे न त्वम्ललवणोषणम्।
दधिदुग्धगुडानूपतिलमाषांस्त्यजेत्तराम्॥ २७॥

शाल्यादिकमन्नपानं च वरादिभिर्योजितं कुष्टे हितम्। इक्षुराजिर्बाकूची।

अम्लादिकमन्नपानं न हितं कुष्टे स्यात् । तथा दध्यादीनतिशयेन वर्जयेत्। प्रतिरोगं च यन्निदानवर्जनं तच्चिकित्सितमेवेत्यवगंतव्यम् ।

पटोलमूलत्रिफलाविशालाः पृथक्त्रिभागाः पचितत्रिशाणाः ।
स्युस्त्रायमाणा कटुरोहिणी च भागार्धिके नागरपादयुक्ते॥२८॥
एतत्पलं जर्जरितं विपक्वं जले पिबेद्दोषविशोधनाय ।
जीर्णे रसैर्धन्वमृगद्विजानां पुराणशाल्योदनमाददीत ॥ २९ ॥
कुष्टं किलासं ग्रहणीप्रदोषमर्शांसि कृच्छ्राणि हलीमकं च ।
षड्रात्रियोगेन निहंति चैतद् हृद्बस्तिशूलं विषमज्वरं च ॥३०॥

पृथक् प्रत्येकं त्रिभागेनापचितो न्यूनस्तृतीयः शाणो येषां ते पटोलादयः पंचपृथक्त्रिभागापचितत्रिशाणाः । लोकेपि चैवं प्रयुक्ता एव । यथा त्रिभागोनास्त्रयो द्रम्मा देया इति । अत्र हि द्वौ द्रम्मौ तृतीयश्चंद्रम्मस्त्रिभागेन हीन इति गम्यते । तदेवं पटोलस्य शाणौ द्वौ धानकाश्चतस्रो भवंति । षड्धानको हि शाणः । एवं पटोलमूलादिद्रव्याणां पंचानां प्रत्येकं षोडशधानकाः स्युः । स्यात्त्रायमाणा कटुरोहिणी च भागार्धिका । किंभूते । नागरपादयुक्ते सत्यौ नतु केवले । तदयमर्थः । त्रायंत्या धानकाः षट् । कटुकाया धानकाः षट् नागरस्य धानकाश्चतस्रः । षोडशधानकाह्यत्र मूलद्रव्यभागः । तदेवं पटोलादीनां पंचानामशीतिर्धानिकाः । त्रायंतीकटुकयोः शुंठीपादयुतयोः षोडशधानकाः । इति षण्णवतिधानकाभिः पलं भवति । तदिदं पलं जर्जरितं किंचिच्चूर्णितं जले विपक्वं दोषविशुध्यर्थं पिबेत् । जीर्णे सत्यौषधे जांगलमृगपक्षिणां मांसरसैः सह पुराणशाल्योदनमश्नीयात् । उपजाती वृत्ते । एतच्च पीतं षड्रात्रयोगेन षड्दिनान्युपयुक्तं कुष्टादीन् हंति । इंद्रवज्रा वृत्तं ।

विडंगसारामलकाभयानां पलत्रयं त्रीणिं पलानि कुंभात् ।
गुडस्य च द्वादशमासमेष जितात्मनां हंत्युपयुज्यमानः ॥ ३१ ॥
कुष्टं श्वित्रं श्वासकासोदरार्शोमेहप्लीहग्रंथ्यरुग्जंतुगुल्मान् ।
सिद्धं योगं प्राह यक्षो मुमुक्षोर्भिक्षोः प्राणान्माणिभद्रः किलेमम्॥३२

विडंगसारादीनां समुदितानां पलत्रयं त्रीणि पलानि। कुंभात्त्रिवृतायास्त्रीणि पलानि गुडस्य च द्वादशपलानि। एषः प्रयोगो जितेंद्रियाणां मासमुपयुज्यमानो वक्ष्यमाणान् गदान्हंति। उपेंद्रवज्रातु जगौजगौगः। मासशब्दोपादानाच्च प्रत्यहमस्माद्योगादर्धपलं धानकानत्ररक्तिकात्रयसहितमभ्यवहरणीयत्वेनात्रावतिष्ठते। अन्यत्रापि प्रदेशे य एवंविधो निर्देशस्तत्र परिमाणकल्पनायामयमेव न्यायोऽनुमंतव्यः। माणिभद्राख्यो यक्षो भिक्षोः प्राणान्मुमुक्षोर्जीवितं जिहासोरिमं सिद्धं योगं प्राणकरं प्राह जगादेत्यर्थः। अत्रभूते काले प्राहेति न तथा साधुकिलेत्यागमिकत्वं च सूचयति। शालिनीवृत्तं।

भूनिंबनिंबत्रिफलापद्मकातिविषाकणाः।
मूर्वा पटोली द्विनिशा पाठातिक्तेंद्रवारुणीः॥ ३३॥
सकलिंगवचास्तुल्या द्विगुणाश्च यथोत्तरम्।
लिह्याद्दंती त्रिवृद्ब्राह्मीश्चूर्णिता मधुसर्पिषा॥ ३४॥
कुष्टमेहप्रसुप्तीनां परमं स्यात्तदौषधम्।

भूनिंबादयस्तुल्या दंत्यादयश्च यथोत्तरम्। द्विगुणाश्चूर्णिता मधुसर्पिषा लिह्यात्। कुष्टादीनामेतत्परं भेषजम्।

वराविडंगकृष्णा वा लिह्यात्तैलाज्यमाक्षिकैः॥ ३५॥

त्रिफलादीन्वा तैलघृतमाक्षिकैर्लिह्यात्।

काकोदुंबरिकावेल्लनिंबाब्दव्योषकल्कवान्।
हंति वृक्षकनिर्यूहः पानात्सर्वांस्त्वगामयान्॥ ३६॥

काकोदुंबरिकादिकल्कवान् वृक्षकक्काथः पानात्सर्वान् त्वग्रोगान्हंति। काकोदुंबरिका फल्गुः। वृक्षको वत्सकः।

कुटजाग्निनिंबनृपतरुखदिरासनसप्तपर्णनिर्यूहे।
सिद्धा मधुघृतयुक्ताः कुष्टघ्नीर्भक्षयेदभयाः।

कुटजादिक्काथे सिद्धाः पक्का हरीतकीर्मधुघृतसंयुक्ताः कुष्टनुदो भक्षयेत्। आर्यावृत्तम्।

दार्वीखदिरनिंबानां त्वक् क्काथः कुष्टसूदनः ॥ ३७ ॥

दार्व्यादीनां त्वक्क्काथः कुष्टनाशनः स्यात्।

निशोत्तमानिंबपटोलमूलतिक्तावचालोहितयष्टिकाभिः।
कृतः कषायः कफपित्तकुष्टं सुसेवितो धर्म इवोच्छिनत्ति॥३८
एभिरेव च शृतं घृतमुख्यं भेषजैर्जयति मारुतकुष्टम्।
कल्पयेत्खदिरनिंबगुडूचीदेवदारुरजनीः पृथगेवम् ॥ ३९ ॥

निशादिभिः कषायः कृतः कफपित्तजं कुष्टमुद्दलयति। सुष्टुसेवितो यथा धर्मः। एभिरेव पूर्वोक्तैरौषधैः पक्कं वरं घृतं वातकुष्टं जयति। एवमनयैव कल्पनया पृथक् खदिरादीन् कल्पयेत्। उपजातिस्वागते वृत्ते।

पाठादार्वीवन्हिघुणेष्टाकटुकाभि
र्मूत्रंयुक्तं शक्रयवैश्चोष्णजलं च।
कुष्टी पीत्वा मासमरुक् स्याद्गुदकीली
मेहीशोफीपांडुरजीर्णीकृमिभांश्च ॥ ४० ॥

पाठादिभिरिंद्रयवैश्च गोमूत्रं युक्तमथवोष्णजलं मासं पीत्वा कुष्टी नीरुक् स्यात्। अर्शसादिश्च। वैदैरंध्रैर्म्लौयसगौमत्तमयूरम्।

लाक्षादंतीमधुरसवराद्वीपिपाठाविडंगं
प्रत्यक्पुष्पीत्रिकटुरजनीसप्तपर्णाटरूषम्।
रक्तानिंबं सुरतरुकृतं पंचमूल्यौ च चूर्णम्
पीत्वा मासं जयति हितभुग्गव्यमूत्रेण कुष्टम् ॥ ४१ ॥

लाक्षादिचूर्णं गोमूत्रेण मासं पीत्वा हितभोजी सन् कुष्टं जयति। रक्ता मंजिष्टा। सुरतरुशब्दस्य नपुंसकत्वमौषधवाचित्वाल्लोकाश्रयत्वाल्लिंग-

स्येति वा। पंचमूल्यौ दशमूलमित्यर्थः। मंदाक्रांतामभयनतगगाः समुद्र-र्तुलोकैः।

निशाकणानागरवेल्लतौवरं सवह्निताप्यं क्रमशो विवर्धितम्।
गवांबु पीतं वटकीकृतं तथा निहंति कुष्टानि सुदारुणान्यपि॥४२

निशादिकं क्रमेण विवर्धितं गोमूत्रेण पीतमथवा वटकीकृतं कुष्टानि सुकृच्छ्राण्यपि निहंति। उशंतिवंशस्थमिदं जतौजरौ।

त्रिकटूत्तमातिलारुष्करराज्यमाक्षिकसितोपला विहिता।
गुलिका रसायनं स्यात्कुष्टजिच्च वृष्या च सप्तसमा॥ ४३॥

त्रिकटुकादिभिर्गुलिका विहिता रसायनं कुष्टहृद् वृष्या च स्यात्। एवं च सप्तसमाख्यात्रिकटुकत्रिफलेह्यत्र समुदायरूपत्वाद् द्व एव कल्पिते। आर्या विपुलातुयान्थया पादभाक्।

चंद्रशकलाग्निरजनीविडंगतुवरास्थ्यरुष्करत्रिफलाभिः।
वटका गुडांशक्लृप्ताः समस्तकुष्टानि नाशयंत्यभ्यस्ताः॥४४॥

चंद्रशकलादिभिर्वटका गुडांशेन क्लृप्ताः शीलिता निःशेषकुष्टानि घ्नंति। चंद्रशकला बाकूची। आर्या गीतिः।

विडंगभल्लातकबाकुचीनां सद्वीपिवाराहिहरीतकीनाम्।
सलांगलीकृष्णतिलोपकुल्या गुडेन पिंडी विनिहंति कुष्टम्॥४५

विडंगादीनां चूर्णेन गुडेन पिंडीलांगलिकाद्यन्विता कुष्टं विजयते।

शशांकलेखा सविडंगमूला सपिप्पलीका सहुताशमूला।
सयोमला सामलका सतैला कुष्टानि कृच्छ्राणि निहंति लीढा४६

शशांकलेखाविडंगादिभिः सह तैलेन लीढा कृच्छ्राणि कुष्टानि विनाशयति। उपजातिवृत्तम्।

पथ्यातिलगुडैः पिंडी कुष्टं सारुष्करैर्जयेत्।
गुडारुष्करजंतुघ्नसोमराजीकृताऽथवा॥ ४७॥

पथ्यादिभिः सभल्लातकैः पिंडी कुष्टं जयेत्। गुडादिभिर्वा कृता पिंडी कुष्टं हंति।

विडंगाद्रिजतु क्षौद्रं सर्पिष्मत्खादिरं रजः।
किटिभश्वित्रदद्रुघ्नं खादेन्मितहिताशनः॥ ४८॥

खदिरचूर्णं विडंगादियुतं मितहितभोजनः किटिभादिघ्नं खादेत्।

सितातैलक्रमिघ्नानि धात्र्यायामलपिप्पलीः।
लिहानः सर्वकुष्टानि जयत्यतिगुरूण्यपि॥ ४९॥

सितादीनि लिहानो शेषकुष्टानि कृच्छ्राण्यपि जयति।

मुस्तं व्योषं त्रिफला मंजिष्टादारुपंचमूले द्वे।
सप्तच्छदनिंबत्वकूसविशालाचित्रकोमूर्वा॥ ९०॥
चूर्णं तर्पणभागैर्नवभिः संयोजितं समध्वंशम्।
नित्यं कुष्टनिबर्हणमेतत्प्रायोगिकं खादन्॥ ९१॥
श्वपथुं सपांडुरोगं श्वित्रं ग्रहणीप्रदोषमर्शांसि।
वर्ध्मभगंदरपिडकाकंडूकोठापचीर्हंति॥ ९२॥

मुस्तादिकं समभागं सक्तुभागैर्नवभिः संयोजितं मध्वंशेन युतमेतच्चूर्णं प्रायोगिकं प्रयोगयोग्यं कुष्टघ्नं सततं खादेत्। आर्यास्तिस्रः।

रसायनप्रयोगेण तुवरास्थीनि शीलयेत्।
भल्लातकं बाकुचिकां वन्हिमूलं शिलाह्वयम्॥ ९३॥

रसायनोक्तेन विधिना तुवरास्थीनि शीलयेत्। भल्लातकं वा सोमराजीं वा चित्रकमूलं वा शिलाजतु वा।

इति दोषे विजितेंतस्त्वक्स्थेशमनं बहिः प्रलेपादिहितम्।
तीक्ष्णालेपोत्क्लिष्टं कुष्टं हि विवृद्धिमेति मलिने देहे॥ ९४॥

इत्येवं प्रकारेणांतर्विजिते दोषेऽत एव त्वक्स्थे बहिः प्रलेपादि हितम् । आदिशब्देन स्नानादिपरिग्रहः । ननु बहिर्भागस्थं कुष्टं किमिति पूर्वमेव प्रलेपादिना न जीयत इत्याह । तीक्ष्णेत्यादि । यस्मात्तीक्ष्णेन लेपेनोत्क्लिष्टमुत्क्लेशं प्रापितं कुष्टं मलिने सदोषे काये विवृद्धिं याति । तस्मादंतःशुद्धे काये प्रलेपादिकं हितम् । आर्या गीतिः ।

स्थिरकठिनमंडलानां कुष्टानां पोटलैर्हितः स्वेदः ।
स्विन्नोत्सन्नं कुष्टं शस्त्रैर्लिखितं प्रलेपनैर्लिंपेत् ॥ ९५ ॥

स्थिराणि कठिनानि च मंडलानि येषां कुष्टानां तेषां पोटलैः स्वेदो हितः । स्विन्नोत्सन्नं कुष्टं शस्त्रैर्लिखितं प्रलेपैर्लिंपेत् । गीतिरार्या ।

येषु न शस्त्रं क्रमते स्पर्शेन्द्रियनाशनेषु कुष्टेषु ।
तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दोषं च विस्राव्यम् ॥ ९६ ॥

येषु कुष्टेषु स्पर्शेंद्रियनाशनेषु शस्त्रं न क्रमते तेषु रक्तं दोषं च विस्राव्य क्षारो निपातनीयः । क्रमत इति वृत्युत्साहेत्यादिना तङ् ।

लेपोतिकठिनः परुषे सुप्ते कुष्टे स्थिरे पुराणे च ।
पीतागदस्य कार्यो विषैः समंत्रो गदैश्चानु ॥ ९७ ॥

पाषाणवत्कठिने तथा परुषस्पर्शे तथा सुप्ते स्थिरीभूते तथा पुराणे च कुष्टे सत्यातुरस्योपयुक्तो गदस्य विषैर्मंत्रसहितैर्लेपः कार्यः । अनु पश्चादगदैश्च लेपः ।

स्तब्धातिसुप्तसुप्तान्यस्वेदनकुंडलानि कुष्टानि ।
घृष्टानि शुष्कगोमयफेनकशस्त्रैः प्रदेह्यानि ॥ ९८ ॥

कुष्टानि स्तब्धानि तथाऽतिसुप्तानि तथा स्वेदनानि कंडूवंति च शुष्कगोमयादिभिर्घृष्टान्यनंतरं प्रलेप्यानि ।

मुस्तात्रिफलामदनं करंज आरग्वधकलिंगयवाः ।
सप्ताह्वकुष्टफलिनीदार्व्यसिद्धार्थकं स्नानम् ॥ ९९ ॥

एष कषायो वमनं विरेचनं वर्णकरस्तथोग्धर्षः ।
त्वग्दोषकुष्टशोफप्रबोधनः पांडुरोगघ्नः ॥ ६० ॥

मुस्तादयः स्नानं स्यात् । एष एव कषायो वमनं वर्णकरस्तथोग्धर्षस्त्वग्दोषादिप्रबोधनः पांडुरोगहृच्च स्यात् ।

करवीरनिंबकुटजाच्छम्याकाच्चित्रकाच्च मूलानाम् ।
मूत्रे दर्विलेपीक्वाथो लेपेन कुष्टघ्नः ॥ ६१ ॥

करवीरमूलादिना चतुर्गुणे गोमूत्रे क्वथिते दर्वीलेपी क्वाथो लेपेन कुष्टापहः।

श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरंजात्फलं त्वचो दार्व्याः ।
सुमनःप्रवालयुक्तो लेपः कुष्टापहः सिद्धः ॥ ६२ ॥

सितकरवीरमूलादयः सुमनःपल्लवयुतो लेपो निश्चितं कुष्टघ्नः ।

शैरिषीत्वग्पुष्पं कार्पास्याराजवृक्षपत्राणि ।
पिष्टा च काकमाची चतुर्विधः कुष्टहा लेपः ॥ ६३ ॥
व्योषसर्षपनिशागृहधूमैर्यावशूकपटुचित्रककुष्टैः ।
कोलमात्रगुटिकार्धविषांशाः श्वित्रकुष्टहरणो वरलेपः ॥ ६४

शिरीषत्वगादिलेपश्चतुःप्रकारः कुष्टजित् । व्योषादिभिर्द्रव्यैः समांशैस्तदर्धविषेोपेतैः कोलप्रमाणा वटिका लेपतः श्वित्रं कुष्टं हंति । आर्याऽष्टौ ।

निंबं हरिद्रे सुरसं पटोलं कुष्टाश्वगंधे सुरदारुशिग्रुः ।
ससर्षपं तुंबरुधान्यवन्यं चंडावचूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ ६५ ॥
तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्वर्तयितुं यतेत ।
तेनास्यकंडूपिटिकाः सकोठाः कुष्टानि शोफाश्च शमं व्रजंति ६६

पूर्वं तैलाभ्यक्तं शरीरं निंबादिभिः समभागेन चूर्णीकृतैरुद्वर्तनार्थं यत्नं कुर्यात् । तथा । एवं कृतेस्यातुरस्य कंड्वादयः शाम्यंति । उद्वर्तनानंतरमुष्णजलस्नानं कार्यं ।

मुस्तामृतासंगकटंकटेरीकासीसकंपिल्लककुष्टरोध्राः ।
गंधोपलः सर्जरसो विडंगं मनःशिलालेकरवीरकत्वक् ॥६७॥
तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णान्येतानि दद्यादवचूर्णनार्थम् ।
दद्रुः सकंडूः किटिभानि पामा विचर्चिका चेति तथा न संति ६८

मुस्तादीनि समान्येतानि चूर्णानि कृत्वा तानि तैलाभ्यक्तदेहस्याव-चूर्णनार्थं दद्यात् । तथा । एवमवचूर्णिते सति दद्रुरित्यादयो नश्यंति । चत्वार्येतान्युपजातिसंज्ञानि वृत्तानि ।

स्नुग्गंडे सर्षपात्कल्कः कुकूलानलपाचितः ।
लेपाद्विचर्चिकां हंति रागवेग इव त्रपाम् ॥ ६९ ॥
मनःशिलालेमरिचानि तैलमार्कं पयः कुष्टहरः प्रदेहः ।
तथा करंजप्रपुनाटबीजं कुष्टान्वितं गोसलिलेन पिष्टम् ७०

सर्षपाणां कल्कः स्नुह्यागंडे कुकूलाग्नौ पाचिते लेपेन विचर्चिकां हंति । रागवेगो लज्जां यथा । मनःशिलादयः प्रलेपात् कुष्टहृत्तद्वदेव करंजादिगोमूत्रपिष्टं । उपजातिवृत्तं ।

गुग्गुलुमरिचविडंगैः सर्षपकासीससर्जरसमुस्तैः ।
श्रीवेष्टकालगंधैर्मनःशिलाकुष्टकंपिल्लैः ॥ ७१ ॥
उभयहरिद्रासहितैश्चाक्रिकतैलेन मिश्रितैरेभिः ।
दिनकरकराभितप्तैः कुष्टं घृष्टं च नष्टं च ॥ ७२ ॥

गुग्गुल्वादिभिरेतैश्चक्रजतैलेन मिश्रितैः सूर्यरश्मितप्तैर्घृष्टं कुष्टं द्राक् नश्यति । चाक्रिकं तैलं सद्यः पीडितं चक्रस्थमेवोष्णं तैलं । केचित्तुबहुकालकृते तैलपीडनात् कोद्रुककाष्ठाद्देवदारुकाष्ठवत् खंडशः पाटिताद्युक्त्या यत्तैलं गृह्यते तच्चक्रतैलमित्याहुः ।

मरिचं तमालपत्रं कुष्टं समनःशिलं सकासीसम् ।
तैलेन युक्तमुषितं सप्ताहं भाजने ताम्रे ॥ ७३ ॥

तेनालिप्तं सिध्मसप्ताहाद्धर्मसेविनोपैति ।
मासान्नवं किलासं स्नानेन विना विशुद्धस्य ॥ ७४ ॥

मरिचादिकं तैलेन युक्तं सप्तदिनानि ताम्रभाजने स्थितं तेन च मरिचादिना सिध्ममालिप्तं घर्मसेविनो नरस्य सप्ताहेनापैति । मासाद्यत्सद्योत्थितं श्वित्रं नश्यति । स्नानेन विना विशुद्धस्य नरस्य । चतस्र आर्याः । आर्याश्च जघनचपलाः ।

मयूरकक्षारजले सप्तकृत्वः परिस्रुते ।
सिद्धं ज्योतिष्मतीतैलमभ्यंगात्सिध्मनाशनम् ॥ ७५ ॥

अपामार्गक्षारोदके सप्तवारान् परिस्रुते सुवर्णलतातैलं पक्वमभ्यंगेन सिध्मं नाशयति ।

वायसजंघामूलं वमनीपत्राणि मूलकाद्बीजम् ।
तक्रेण भौमवारे लेपः सिध्मापहः सिद्धः ॥ ७६ ॥

काकजंघामूलं वमन्याः पत्रं मूलकबीजं तक्रेणांगारकादिने लेपः सिध्मघ्नः सिद्धः ।

जीवंतीमंजिष्ठादार्वि कंपिल्लकं पयस्तुत्थम् ।
एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥ ७७ ॥
देयःसमधूच्छिष्टो विपादिका तेन नश्यति ह्युक्ता ।
चर्मैककुष्टकिटिभं कुष्टं शाम्यत्यलसकं च ॥ ७८ ॥

एष घृततैलपाकः घृततैलाभ्यां पाको यस्य योगस्य स घृततैलपाको गमकत्वात्समासः । सिद्धो निष्पन्नः । सिद्धेऽस्मिन्पाके सर्जरसो मदनेन सह देयः । तेन सिद्धेन योगेन विपादिकाऽभ्यक्ता नश्यति । तथा चर्मैककुष्टादिकं च शाम्यति । क्षीरमत्रार्कं ग्राह्यं यौगिकत्वाद्वृद्धवैद्यव्यवहाराच्च । आर्यास्तिस्रः ।

मूलं सप्ताह्वात्त्वक् शिरीषाश्वमारादर्कान्मालत्याश्चित्रकास्फोतनिंबात्।
बीजं कारंजं सार्षपं प्रापुनाटं श्रेष्ठा जंतुघ्नं त्र्यूषणं द्वे हरिद्रे ॥७९॥
तिलतैलं साधितं तैः समूत्रैस्त्वग्दोषाणां दुष्टनाडीव्रणानाम् ।
अभ्यंगेन श्लेष्मवातोद्भवानां नाशायालं वज्रकं वज्रतुल्यम्॥८०॥

सप्तपर्णमूलं शिरीषादीनां त्वक् करंजादीनां बीजं तथा त्रिफलादय एतैर्गोमूत्रसहितैस्तिलतैलं पक्वा वातकफोद्भवानां त्वग्दोषाणां तथा दुष्टनाडीव्रणानामभ्यंगेन नाशाय वज्रकसंज्ञमेतदलं समर्थम् । तथा वज्रतुल्यमव्याहतशक्तित्वात् ।

एरंडतार्क्ष्यघननीपकदंबभार्ङ्गीकंपिल्लवेल्लफलिनीसुरवारुणीभिः ।
निर्गुंड्यरुष्करसुराह्वसुवर्णदुग्धाश्रीवेष्टगुग्गुलुशिलापटुतालविश्वैः ८१
तुल्यस्नुगर्कदुग्धं सिद्धं तैलं स्मृतं महावज्रम् ।
अतिशयितवज्रकगुणं श्वित्रार्शोग्रंथिमालाघ्नम् ॥ ८२ ॥

एरंडादिभिस्तुल्यस्नुगर्कदुग्धमिश्रं तैलं पक्वं महावज्रसंज्ञं स्मृतम् । अतिशयेन वज्रकगुणं श्वित्रादिघ्नम् । वसंततिलके आर्या च ।

कुष्ठाश्वमारभृंगार्कमूत्रस्नुक्क्षीरसैंधवैः ।
तैलं सिद्धं विषावापमभ्यंगात्कुष्ठजित्परम् ॥ ८३ ॥

कुष्ठादिभिः सिद्धं तैलं विषावापमभ्यंगात्परं कुष्ठहृत् ।

सिद्धं सिक्थकसिंदूरपुरतुत्थकतार्क्ष्यजैः ।
कच्छूं विचर्चिकां चाऽऽशु कटुतैलं नियच्छति ॥ ८४ ॥

सिक्थकादिभिः पक्वं सर्षपतैलं कच्छ्वादीन्निहंति ।

लाक्षाव्योषं प्रापुनाटं च बीजं सश्रीवेष्टं कुष्ठसिद्धार्थकाश्च ।
तक्रोन्मिश्रः स्याद्धरिद्रा च लेपो दद्रुघ्नोक्तो मूलकोत्थं च बीजम् ८५

लाक्षादयो निशा च तक्रोन्मिश्रो दद्रुषु लेप उक्तः। मूलकबीजं च तक्रमिश्रं तद्वत्। शालिनीवृत्तम्।

चित्रकसोभांजनकौ गुडूच्यपामार्गदेवदारूणी।
खदिरो धवश्च लेपः श्यामा दंती द्रवंती च॥ ८६॥

लाक्षारसांजनैलापुनर्नवा चेति कुष्ठिनां लेपाः।
दधिमंडयुताः पादैः षट् प्रोक्ता मारुतकफघ्नाः॥ ८७॥

चित्रकादयो दधिमंडान्विताः पादैः षड्वातश्लेष्मकुष्ठघ्ना गदिताः। तत्र चित्रकसोभांजनकावित्येको लेपः। गुडूच्यपामार्गदेवदारुणीति द्वितीयः। एवमन्येपि वेद्याः। आर्ये।

जलवाप्यलोहकेसरपत्रप्लवचंदनमृणालानि।
भागोत्तराणि सिद्धं प्रलेपनं पित्तकफकुष्ठे॥ ८८॥

जलादीनि भागोत्तराणि सिद्धः पित्तकफकुष्ठे प्रलेपः। जलं वालकं। वाप्यं कुष्ठम्। जघनचपलार्या।

तिक्तघृतैर्धौतघृतैरभ्यंगो दह्यमानकुष्ठेषु।
तैलैश्चंदनमधुकप्रपौंडरीकोत्पलयुतैश्च॥ ८९॥
क्लेदे प्रपतति चांगे दाहे विस्फोटके च चर्मदले।
शीताः प्रदेहसेका व्यधनविरेकौ घृतं तिक्तम्॥ ९०॥

तिक्तद्रव्यसाधितैर्घृतैस्तथा जलेन धौतैर्घृतैरभ्यंगो दाहयुक्तेषु कुष्ठेषु हितः। क्लेदे च प्रकर्षेण पतति सति तैलैश्चंदनादिभिर्युक्तैरभ्यंगः। चशब्दाद्घृतैश्च। प्रकृतत्वाद्धितः। अंगे दाहादिमति शीतप्रदेहसेकास्तिक्तं च घृतं हितम्। व्यधनं सिराव्यधः।

खदिरवृषनिंबकुटजाः श्रेष्ठाः कृमिजित्पटोलमधुपर्ण्यः।
अंतर्बहिःप्रयुक्ताः कृमिकुष्ठनुदः सगोमूत्राः॥ ९१॥

खदिरादयो गोमूत्रान्विता अभ्यंतरं बाह्यतश्च युक्ताः कृमियुतकुष्टहृतः ।

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्टेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं चाग्र्यम् ॥ ९२ ॥

वाताधिकेषु कुष्टेषु घृतमग्रे पूर्वं हितम् । श्लेष्माधिकेषु च वमनम् । पित्तोत्तरेषु रक्तमोक्षो विरेचनं चाग्रे हितम् ।

ये लेपाः कुष्टानां युज्यंते निर्हृतास्रदोषाणाम् ।
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥ ९३ ॥

निर्हृतास्रदोषाणां तथा संशोधिताशयानां कुष्टानां ये लेपा युज्यंते तेषां सद्यः शीघ्रमेव सिद्धिरामयनिवृत्तिर्भवति । अत एवेदमाह ।

दोषे हृतेऽपनीते रक्ते बाह्यांतरे कृते शमने ।
स्नेहे च कालयुक्ते न कुष्टमतिवर्तते साध्यम् ॥ ९४ ॥

दोषे वातादौ हृते रक्तेऽपनीते बाह्येऽभ्यंतरे शमने कृते स्नेहे कृते च काले युक्ते कुष्टं साध्यं नातिवर्तते । अपितूपशाम्यति । आर्या षट् । अन्यत्र बधनचपलाः ।

बहुदोषः संशोध्यः कुष्टी बहुशोनुरक्षता प्राणान् ।
दोषे ह्यतिमात्रहृते वायुर्हन्यादबलमाशु ॥ ९५ ॥

बहुदोषः कुष्टी प्राणान् रक्षता भिषजा पुनः पुनः संशोध्यः । एकहेलयैव कस्मान्न शोध्यत इत्याह । यस्माद्दोषेऽतिमात्रहृते सत्यबलं नरं वातो द्रागेव हन्यात् । आर्या ।

पक्षात्पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेयान्मासान्मासाच्छोधनान्यप्यधस्तात् ।
शुद्धिर्मूर्ध्निस्यात्त्रिरात्रात्त्रिरात्रात्षष्ठे षष्ठे मास्यसृग्मोक्षणानि ॥९६॥

असौ कुष्ठी पक्षेण वमनानि सेवेत । मासान्मासादधःशोधनानि भजेत् । शिरसि त्रिरात्रे त्रिरात्रे शुद्धिः स्यात् । षष्ठे मासि रक्तमोक्षश्च स्यात् ।

योो दुर्वांतो दुर्विरिक्तोथवा स्यात्कुष्ठी दोषैरुद्धतैर्व्याप्यतेऽसौ । निःसंदेहं यात्यसाध्यत्वमेवं तस्मात्कृत्स्नान्निर्हरेदस्य दोषान् ९७

यः कुष्ठी कृतासम्यग्वमनविरेचनः स्यात् । असावुद्धतैर्दोषैर्व्याप्यते । एवं निश्चयेनासाध्यत्वं याति । तस्माद्धेतोरस्य कुष्ठिनः कृत्स्नान्निखिलान् दोषान्निर्हरेत् । शालिनीवृत्तम् ।

व्रतदमयमसेवात्यागशीलाभियोगो
द्विजसुरगुरुपूजा सर्वसत्त्वेषु मैत्री ।
शिवशिवसुततारा भास्कराराधनानि
प्रकटितमलपापं कुष्ठमुन्मूलयंति ॥ ९८ ॥

व्रतादिसेवात्यागाभ्यासो द्विजादिपूजा सर्वसत्त्वमैत्री शिवाद्याराधनानि कुष्ठं प्रकटितमलपापं नाशयंति । मालिनीवृत्तम् ।

इति श्रीमूमाकदत्तपुत्रारुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां चिकित्सास्थाने कुष्ठचिकित्सितं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं श्वित्रकृमिचिकित्सितं व्याख्यायते ॥

अथातः श्वित्रकृमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

चिकित्सासाम्यमाह ।

कुष्ठादपि बीभत्सं यच्छीघ्रतरं च यात्यसाध्यत्वम् ।
श्वित्रमतस्तच्छांत्यै यतेत दीप्ते यथा भवने ॥ १ ॥

यद्यस्मात्कुष्ठादपि बीभत्सं जुगुप्सितं निंद्यं तथा शीघ्रतरमसाध्यत्वं श्वित्रं याति। अतोऽस्माद्धेतोस्तस्य श्वित्रस्य शमाय यत्नं कुर्यात्। यथा ज्वलिते गृहे। आर्या।

संशोधनं विशेषात्प्रयोजयेत्पूर्वमेव देहस्य।
श्वित्रे स्रंसनमग्र्यं मलयूरस इष्यते सगुडः॥ २॥
तं पीत्वा भक्ततनुर्यथाबलं सूर्यपादसंतापम्।
सेवेत विरिक्ततनुस्त्र्यहं पिपासुः पिबेत्पेयाम्॥ ३॥

प्रथममेव शरीरस्य संशोधनं विशेषेण प्रयोजयेत्। तदेवाह। श्वित्रे मलयूरसो बाकूचिकाक्काथः सह गुडया स्नुह्या सगुडो विरेचनमिष्यते। मुखचपला। तं क्काथं पीत्वाऽभ्यक्तशरीरः सन् यथाशक्ति सूर्यकिरणसंतापं भजेत्। विरिक्तश्च सन् पिपासितः पेयां त्रीणि दिनानि पिबेत्।

श्वित्रेंऽगे ये स्फोटा जायंते कंटकेन तान् भिंद्यात्।
स्फोटेषु निस्रुतेषु तु प्रातः प्रातः पिबेत् त्रिदिनम्॥ ४॥
मलयमसनं प्रियंगूं शतपुष्पां चांभसा समुत्क्काथ्य।
पालाशं वा क्षारं यथाबलं फाणितोपेतम्॥ ५॥

श्वित्रे साभ्यंगे ये स्फोटा उद्भवन्ति तांस्फोटकान् कंटकेन भिंद्यात्। स्फोटेषु निस्रुतेषु सत्सु प्रातः प्रातस्त्रीणि दिनानि मलयादीनि समुत्क्काथ्य पिबेत्। पालाशं वा क्षारं फाणितयुक्तं यथाशक्ति पिबेत्। तिस्र आर्याः।

फल्ग्वक्षत्वक्षवल्कलनिर्यूहेणेंदुराजिकाकल्कम्॥
पीत्वोष्णस्थितस्य जाते स्फोटे तक्रेण भोजनं निर्लवणम्॥६॥

फल्गो अक्षस्य च त्वचो निर्यूहः क्काथस्तेन बाकूच्याः कल्कं पीत्वा उष्ण आतपे स्थितस्य स्फोटेषु जातेषु सत्सु तक्रेण सह भोजनं निर्लवणं हितम्। आर्यागीतिः।

गव्यं मूत्रं चित्रकव्योषयुक्तं सर्पिःकुंभे स्थापितं क्षौद्रमिश्रम् ।
पक्षादूर्ध्वं श्वित्रिभिः पेयमेतत्कार्यं चास्मै कुष्टदृष्टं विधानम् ॥७॥

गोमूत्रं चित्रकादियुक्तं माक्षीकान्वितं घृतकुंभे स्थापितं पक्षं यावत् पक्षादूर्ध्वं श्वित्रवता तस्येयं । अस्मै च श्वित्रिणे कुष्टोक्तं विधानं । अस्मै इति क्रियाग्रहणात्संप्रदानत्वं ।

मार्कवमथवा खादेद्भ्रष्टं तैलेन लोहपात्रस्थम् ।
बीजकसृतं च दुग्धं तदनुपिबेच्छ्वित्रनाशाय ॥ ८ ॥

भृंगराजं वा तैलेन भ्रष्टं लोहपात्रस्थं खादेत् । भुक्त्वा च पश्चाद्बीजकसृतं क्षीरं श्वित्रशांत्यै पिबेत् । आर्या ।

पूतीकार्कव्याधिघातस्नुहीनां मूत्रे पिष्टाः पल्लवा जातिजाश्च ।
घ्नंत्यालेपाच्छ्वित्रदुर्नामदद्रूपामाकोष्ठान्दुष्टनाडीव्रणांश्च ॥ ९ ॥

पूतिकादीनां पल्लवा गोमूत्रेण पिष्टास्तथा जातिपल्लवा गोमूत्रपिष्टाः प्रलेपतः श्वित्रादीन् घ्नंति ।

द्वैपं दग्धं चर्म मातंगजं वा श्वित्रे लेपस्तैलयुक्तो वरिष्ठः ॥

द्वीपिसंबंधि चर्म दग्धं हस्तिजं च चर्म दग्धं तैलान्वितो लेपः श्वित्रेऽतिशयेन वरः ।

पूतिःकीटो राजवृक्षोद्भवेन क्षारेणाक्तः श्वित्रमेकोपि हन्ति॥१०

पूतिःकीटो राजवृक्षजेन क्षारेण लेपत एक एव श्वित्रं हंति । पूतिःकीटो वर्षाकालोद्भवः । पिलिंदिकेति लोके प्रसिद्धः । शालिन्यौवृत्ते ।

रात्रौ गोमूत्रे चासितान् जर्जरांगानन्हिच्छायायां शोषयेत्स्फोटहेतून्।
एवं वारांस्त्रींस्तैस्ततःश्लक्ष्णपिष्टैःस्नुह्या क्षीरेण श्वित्रनाशाय लेपः ११

स्फोटहेतून् भल्लातकान् जर्जरीकृतान्निशि गोमूत्रे स्थितान् दिवसे छा-

याया शोषयेत्। एवं त्रीन् वारान्मूत्रस्थितांश्छोषयेत्। शोषितांश्च ततोनंतरं तैः स्नुहीक्षीरेण श्लक्ष्णपिष्टैः श्वित्रशांत्यै लेपः। वैश्वदेवी।

अक्षतैलकृतो लेपः कृष्णसर्पोद्भवा मषी।
शिखिपित्तं तथा दग्धं ह्रीबेरं वा तदाप्लुतम् ॥ १२ ॥

कृष्णसर्पजा मषी ह्यक्षतैलेन द्रुतो लेपो मयूरपित्तलेपश्च पूर्वगुणः। अथवा ऱ्हीबेरं दग्धं तेनाक्षतैलेनालोडितं लेपस्तद्वत्।

कुडवो वल्गुजबीजाद्धरितालचतुर्थभागसंमिश्रः।
मूत्रेण गवां पिष्टः सवर्णकरणं परं श्वित्रे ॥ १३ ॥

बाकूचीबीजं पलचतुष्टयम्। हरितालपलं गोमूत्रेण पिष्टं श्वित्रे सवर्णकरं स्यात्। आर्या।

क्षारे सुदग्धे गजलिंडजे च गजस्य मूत्रेण परिस्रुते च।
द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्तं दत्त्वा पचेद्बीजमवल्गुजानाम् ॥१४॥
श्वित्रं जयेच्चिक्कणतांगतेन तेन प्रलिंपन्बहुशः प्रघृष्टम्।
कुष्टं मषीं वा तिलकालकं वा यद्वा व्रणे स्यादधिमांसजातम् ॥१५

गजपुरीषजे क्षारे सुदग्धे द्रोणप्रमाणे यथाप्रमाणं गजस्य मूत्रेण क्षारविधिना परिस्रुतेऽस्मिन्बाकूचीबीजं दत्त्वा पचेत्। किंभूतम्। दशभागयुक्तम्। दशभिर्भागैः प्रकृतत्वात् क्षारस्य संबंधिभिर्मिश्रितं तेन चिक्कणतां गतेन पुरुषो बहुशः प्रघृष्टं श्वित्रं प्रलिंपन् जयेत्। कुष्टादींश्चाधिमांसरूपता यच्च व्रणे स्यात्तच्च जयेत्। उपजाती।

भल्लातकद्वीपिसुधार्कमूलं गुंजाफलत्र्यूषणशंखचूर्णम्।
तुत्थं सकुष्टं लवणानि पंच क्षारद्वयं लांगलिकां च पक्त्वा॥१६
स्नुगर्कदुग्धे घनमायसस्थं शलाकया तद्विदधीत लेपम्।
कुष्टे किलासे तिलकालकेषु मांसेषु दुर्नामसु चर्मकीले ॥१७॥

शुत्व्या शोणितमोक्षैर्विरूक्षणैर्भक्षणैश्च सक्तूनाम् ।
श्वित्रं कस्यचिदेव प्रशाम्यति क्षीणपापस्य ॥ १८ ॥

भल्लातकादिकं स्नुगर्कयोर्दुग्धे पक्त्वा घनमायसपात्रस्थितं तदेतच्छला-कया लेपं कुष्टादिषु विदधीत । इंद्रवज्रोपजाती । श्वित्रं कस्यचिदेव नरस्य क्षीणकलुषस्य शुध्यादिभिः श्याम्यति । आर्या ।

इति श्वित्रचिकित्सा ।

अस्मादनंतरं कृमिचिकित्सितं व्याख्यायते चिकित्सासामान्यात् ।

स्निग्धस्विन्ने गुडक्षीरमत्स्याद्यैः कृमिणोदरे ।
उत्क्लेशितकृमिकफे शर्वरीं तां सुखोषिते ॥ १९ ॥
सुरसादिगणं मूत्रे क्राथयित्वार्धवारिणि ।
तं कषायं कणागालकृमिजित्कल्कयोजितम् ॥ २० ॥
सतैलस्वर्जिकाक्षारं युंज्याद्बस्तिं ततोहनि ।
तस्मिन्नेव निरूढं तं पाययेत विरेचनम् ॥ २१ ॥
त्रिवृत्कल्कं फलकणाकषायालोडितं ततः ।
ऊर्ध्वाधः शोधिते कुर्यात्पंचकोलयुतं क्रमम् ॥ २२ ॥
कटुतिक्तकषायाणां कषायैः परिषेचनम् ।
काले विडंगतैलेन ततस्तमनुवासयेत् ॥ २३ ॥

कृमिणमुदरं यस्येति पामादित्वादन्प्रत्ययः । तस्मिन् कृमिणोदरे स्निग्धस्विन्ने तथा गुडादिभिरुत्क्लेशिताः स्वस्थानाच्च्याविताः कृमयः कफश्च यस्य तस्मिंस्तथाभूत उदरे तथा समुत्क्लेशितादनंतरं तां रात्रिं सुखोषिते सति सतैलस्वर्जिकाक्षारं बस्तिं युंज्यात् । कथमित्याह । सुरसादिगणं गो-मूत्रेऽर्धवारिणि क्राथयित्वा ततस्तं कषायं कणादीनां कल्केन योजितं मिश्रं कृत्वा । ततो निरूहादनंतरं तस्मिन्नेवाहनि तं निरूढं विरेचनं त्रिवृत्कल्कं फलादिकषायालोडितं पाययेत् । ततोऽनंतरमूर्ध्वाधः शोधिते

तस्मिन् पंचकोलयुतं क्रमं पेयाविलेप्यादिकं कुर्यात् । ततः कट्वादिभिः कषायैः परिषेचितं समनंतरं यदा संधुक्षितोग्निस्तदा तस्मिन्काले विडंगतैलेन तमनुवासयेत् ।

शिरोरोगनिषेधोक्तमाचरेन्मूर्धगेष्वनु ।
उद्रिक्ततिक्तकटुकमल्पस्नेहं च भोजनम् ॥ २४ ॥

शिरोरोगप्रतिषेधे यदुक्तं तन्मूर्ध्वगेषु क्रमिष्वाचरेत् । अनु पश्चात् प्रभूततिक्तकटुकमल्पस्नेहं च भोजनमाचरेत् ।

विडंगकृष्णामरिचपिप्पलीमूलशिग्रुभिः ।
पिबेत्सस्वर्जिकाक्षारं यवागूं तक्रसाधिताम् ॥ २५ ॥

तथा विडंगादिभिस्तक्रसाधितां पेयां पिबेत् ।

रसं शिरीषाकिणिहिपारिभद्रकर्केबुकात् ।
पलाशबीजप्रचूरपूतिकाद्वा पृथक् पिबेत् ॥ २६ ॥
सक्षौद्रं सुरसादीन्वा लिह्यात्क्षौद्रयुतान् पृथक् ।

शिरीषादिरसं पिबेत् । किणिही गिरिकर्णिका । पलाशबीजादीनां वा रसं माक्षिकान्वितं पृथक् पिबेत् । अथवा सुरसादीन् क्षौद्रयुतान् पृथग् लिह्यात् ।

शतकृत्वोश्वविट्चूर्णं विडंगक्वाथभावितम् ॥ २७ ॥
क्रमिमान्मधुना लिह्याद्भावितं वा वरारसैः ।

अश्वपुरीषचूर्णं बहून् वारान् विडंगक्वाथेन भावितमथवाऽश्वशकृच्चूर्णं त्रिफलाक्वाथेन साधितं मधुना क्रमिमाल्लिह्यात् ।

शिरोगतेषु क्रमिषु चूर्णं प्रधमनं च तत् ॥ २८ ॥

शिरोगतेषु क्रमिषु तच्छिरोरोगनिषेधोक्तं चूर्णं प्रधमनं नस्यं वा चरेत् ।

आखुकर्णीकिसलयैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
पक्त्वा पूपलिकां खादेद्धान्याम्लं च पिबेदनु ॥ २९ ॥
सपंचकोललवणमसांद्रं तक्रमेव वा ।

तथा मूषीककर्णीपल्लवैः सूक्ष्मचूर्णितैः शालिचूर्णमिश्रितैः पूपलिकां पक्त्वा खादेत्तदनुपश्चाच्च धान्याम्लं पिबेत् । अथवा तक्रं मथितं पंचकोललवण-युतं पिबेत् ।

नीपमार्कवनिर्गुंडीपल्लवेष्वप्ययं विधिः ॥ ३० ॥
विडंगचूर्णमिश्रैर्वा पिष्टैर्भक्ष्यान् प्रकल्पयेत् ।

नीपादिष्वयमेव पूर्वोक्तो मूषिकपर्णीपल्लवविधिः कल्प्यः । अथवा पिष्टै-र्विडंगचूर्णमिश्रितैर्भक्ष्यान् प्रकल्पयेत् ।

विडंगतंडुलैर्युक्तमर्धांशैरातपस्थितम् ॥ ३१ ॥
दिनमारुष्करं तैलं पाने बस्तौ च योजयेत् ।
सुराह्वसरलस्नेहं पृथगेवं प्रकल्पयेत् ॥ ३२ ॥

अरुष्करजं तैलं पाने बस्तौ च योजयेत् । किंभूतम् । अर्धभागप्रमाणै-र्विडंगतंडुलैर्मिश्रितं तथा दिनमातपस्थितम् । दिनमित्यंतसंयोगे द्वितीया । देवदार्वादितैलं पृथगेवं विडंगतंडुलान्वितमातपस्थितं कल्पयेत् ।

पुरीषजेषु सुतरां दद्याद्वस्तिविरेचने ।

पुरीषजेषु कृमिषु सुतरां बस्तिं विरेचनं च स्यात् ।

शिरोविरेकं वमनं शमनं कफजन्मसु ॥ ३३ ॥

कफजन्मसु कृमिषु शिरोविरेकं नस्यं वमनं शमनं च कुर्यात् ।

रक्तजानां प्रतीकारं कुर्यात्कुष्ठचिकित्सितात् ।
इंद्रलुप्तविधिश्चात्र विधेयो रोमभोजिषु ॥ ३४ ॥

रक्तोत्थानां कृमीणां कुष्ठचिकित्सितात्प्रतीकारं विदध्यात् । ल्यब्लोपे पंचमी । कुष्ठचिकित्सितोक्तमपेक्ष्येत्यर्थः । रोमभोजिषु कृमिष्विंद्रलुप्तविधिरुत्तरे वक्ष्यमाणशिरोरोगप्रतिषेधः कार्यः ।

क्षीराणि मांसानि घृतं गुडं च दधीनि शाकानि च पर्णवंति ।
समासतोम्लान्मधुरान् रसांश्च कृमीन् जिहासुः परिवर्जयेच्च॥३९॥

कृमीन् जिहासुः क्षीरादीन् वर्जयेत् । उपजातिवृत्तम् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायां सर्वांगसुंदराख्यटीकायां चिकित्सितस्थाने श्वित्रकृमिचिकित्सितं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यातुमुपक्रम्यते । सर्वचिकित्साबाधितत्वात् ।

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

केवलं निरुपस्तंभमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
वायुं सर्पिर्वसामज्जातैलपानैर्नरं ततः ॥ १ ॥
स्नेहाक्रांतं समाश्वास्य पयोभिः स्नेहयेत्पुनः ।
यूषैर्ग्राम्यौदकानूपरसैर्वा स्नेहसंयुतैः ॥ २ ॥
पायसैः कृसरैः साम्ललवणैः सानुवासनैः ।
वातघ्नैस्तर्पणैश्चान्नैः सुस्निग्धैः स्नेहयेत्ततः ॥ ३ ॥
स्वभ्यक्तं स्नेहसंयुक्तैः शंकराद्यैः पुनः पुनः ।

केवलं शुद्धं तथा निरुपस्तंभमन्येनाधानकेन समीपसंभविनाऽनाधारितमीदृशं वायुं स्नेहैरादावेवोपाचरेत् । कथमित्याह । सर्पिरित्यादि । ननु तैलस्य पवनविजये प्राधान्यादेवं निर्देशः कर्तुं युक्तः । तैलवसामज्जासर्पिः-

पानैरिति । युक्तमाह भवान् । किंत्वाजन्मसात्म्यात्सर्पिःप्रधानमनवरतमिति सर्पिः प्रागुपन्यस्तम् । सर्पिःपानादिभिस्तावत्स्नेहयेत् । यावत्स्नेहोद्वेगः क्रम इत्यादिस्नेहलक्षणं स्यात् । स्नेहाक्रांतं च नरं पयोभिः समाश्वास्य पुनः-पुनर्यूषादिभिः स्नेहान्वितैः स्नेहयेत् । तथा तर्पणैश्चान्नैः सुस्निग्धैः स्नेहयेत् । ततोनंतरं सुष्ठ्वभ्यक्तं संतं शंकराद्यैः स्वेदैः स्वेदविधिगदितैः पुनः-पुनः स्वेदयेत् । एवं स्वेदिते सति यो गुणः स्यात्तमाह ।

स्नेहाक्तं स्विन्नमंगं तु वक्रं स्तब्धं सवेदनम् ॥ ४ ॥
यथेष्टमानामयितुं सुखमेव हि शक्यते ।

स्नेहाभ्यक्तं गात्रं स्विन्नं सद्वक्रं स्तब्धं च तथा सरुजं यथेष्टं सुखमेवा-नामयितुं शक्यंते । घटलह्लसंचलनेऽनुपसर्गाणां वामिनुमीति नामयितु-मित्यत्र न ह्रस्वत्वं । एतदेव दृष्टांतद्वारेण प्रतिपादयन्नाह ।

शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ॥ ५ ॥
शक्यं कर्मण्यतां नेतुं किमु गात्राणि जीवताम् ।

हि यस्माच्छुष्काण्यपि काष्ठानि स्नेहस्वेदसंयोजनेन कर्मण्यतां नेतुं श-क्यन्ते । किं पुनर्जीवतां गात्राणि न शक्यंते।शक्यंत एवेत्यर्थः । शक्यमिति पूर्वोक्तक्रममात्रे नपुंसकत्वमेकत्वं वा । यथा कालिदासस्य । शक्यमंगुलिभि-रुद्धृतैरधः शाखिनां पतितपुष्पकोमलैः । पत्रजर्जरशशिप्रभालवैरेभिरुत्कच-यितुं तवालकानिति ।

हर्षतोदरुगायामशोफस्तंभग्रहादयः ॥ ६ ॥
स्विन्नस्याशु प्रशाम्यंति मार्दवं चोपजायते ।

स्विन्नस्य पुंसो हर्षादयः शीघ्रं प्रशाम्यंति मृदुत्वं च गात्रेषु जायते ।

स्नेहश्च धातून् संशुष्कान् पुष्णात्याशु प्रयोजितः ॥ ७ ॥
बलमग्निबलं पुष्टिं प्राणं चास्याभिवर्धयेत् ।

तथा स्विन्नस्य स्नेह उपयोजितो धातून् विशुष्कान् द्रागेव पुष्णाति तथाऽस्य वातरोगिणो बलादीनभिवर्धयेत् ।

असकृत्तं पुनः स्नेहैः स्वेदैश्च प्रतिपादयेत् ॥ ८ ॥
तथा स्नेहमृदौ कोष्ठे न तिष्ठंत्यनिलामयाः ।

तमातुरं पुनः स्नेहस्वेदाभ्यां योजयेत् । तथैवं कृते स्नेहमृदौ कोष्ठे सति सर्वे वातरोगा नश्यंति ।

यद्येतेन सदोषत्वात्कर्मणा न प्रशाम्यति ॥ ९ ॥
मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैर्भेषजैस्तं विशोधयेत् ।

अनेन कर्मणा चेन्न शाम्यति वातामयस्तदा तं वातामयिनं मृदुभिर्द्रव्यैः कर्णिकारादिभिः स्नेहान्वितैर्विशोधयेत् ।

घृतं तिल्वकसिद्धं वा सातलासिद्धमेव वा ॥ १० ॥
पयसैरंडतैलं वा पिबेद्दोषहरं शिवम् ।

तिल्वकेन पक्वं सातलया वा पक्वं क्षीरेण वा सहैरंडतैलं पिबेत् । तच्च पीतं दोषहरं शिवं च स्यात् । ननु किमित्यनुलोमनं क्रियत इत्याह ।

स्निग्धाम्ललवणोष्णाद्यैराहारैर्हि मलश्चितः ॥ ११ ॥
स्रोतो रुध्वाऽनिलं रुध्यात्तस्मात्तमनुलोमयेत् ।

यस्मात्स्निग्धादिभिराहारैर्मलश्चितः स्रोतांसि रुध्वा वायुं रुध्यात् । तस्मान्मारुतमनुलोमयेत् ।

दुर्बलो यो विरेच्यः स्यात्तं निरूहैरुपाचरेत् ॥ १२ ॥
दीपनैः पाचनीयैर्वा भोज्यैर्वा तद्युतैर्नरम् ।
संशुद्धस्योत्थिते चाग्नौ स्नेहस्वेदौ पुनर्हितौ ॥ १३ ॥

यो नरो दुर्बलो विरेचनार्हो भवेत्तं नरं निरूहैरुपाचरेत् । किंभूतैः । दीपनैः पाचनीयैश्च । अथवा तद्युक्तैर्दीपनीयपाचनीययुतैर्भोज्यैरुपाचरेत् । अनंतरं सम्यक्शुद्धस्य वन्हावुत्थिते सति पुनरपि स्नेहस्वेदौ हितौ ।

आमाशयगते वायौ वमितप्रतिभोजिते ।
सुखांबुना षट्चरणं वचादिं वा प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥
संधुक्षितेऽग्नौ परतो विधिः केवलवातिकः ।
मत्स्यान्नाभिप्रदेशस्थे सिद्धान्बिल्वशलाटुभिः ॥ १५ ॥

आमाशयगते वाते सति तथा वमितश्चासौ प्रतिभोजितश्च तस्मिन्वमिते प्रतिभोजिते नर उष्णजलेन षट्चरणं वचादिगणं प्रयोजयेत् । षट्चरणयोगः संग्रहादेवावगंतव्यः । तत्रैवं पठ्यते । दार्वीकलिंगकटुकातिविषाभिपाठामूत्रेण सूक्ष्मरजसा धरणप्रमाणाः । पीता जयंति गुदजोदरकुष्ठमेहकोष्ठानिलाढ्यपवनग्रहणीप्रदोषानिति । धरणं पलस्य दशमो भागः । अग्नौ संदीपिते सति तन्नरं केवलं वातिको विधिः कार्य इति शेषः । नाभिप्रदेशस्थे वाते मत्स्यान् बिल्वशलाटुभिः सिद्धान् योजयेत् ।

बस्तिकर्म त्वधोनाभेः शस्यते चावपीडकः ।

अधोनाभेः स्थिते वातेऽवपीडकः शस्यते । चशब्दान्मत्स्याश्च ।

कोष्ठगे क्षारचूर्णाद्या हिताः पाचनदीपनाः ॥ १६ ॥

कोष्ठगे वायौ क्षाराद्याः पाचना दीपनाश्च हिताः ।

हृत्स्थे पयः स्थिरासिद्धम्

हृदयस्थिते समीरणे क्षीरं शालिपर्ण्या शृतं हितम् ।

शिरोबस्तिः शिरोगते ।
स्नैहिकं नावनं धूमः श्रोत्रादीनां च तर्पणम् ॥ १७ ॥

शिरोगते तु शिरोबस्तिः शस्यते । स्नैहिकं नस्यं तथा धूमः कर्णादितर्पणं च हितम् ।

स्वेदाभ्यंगानि वातानि हृद्यं चान्नं त्वगाश्रिते ।

त्वक्स्थे मरुति स्वेदादीनि हितानि । हृदयप्रियं चान्नं च हितम् ।

शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ १८ ॥

रक्तस्थे मरुति शीताः प्रदेहा रक्तमोक्षणं च हितम् ।

विरेको मांसमेदस्थे निरूहाः शमनानि च ।

मांसमेदःस्थिते वायौ विरेकस्तथा निरूहाः शमनानि च हितानि ।

बाह्याभ्यंतरतः स्नेहैरस्थिमज्जागतं जयेत् ॥ १९ ॥

अस्थिमज्जास्थं मारुतं बाह्याभ्यंतरतः स्नेहैर्जयेत् ।

प्रहर्षोऽन्नं च शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ।

शुक्रस्थे समीरणे प्रहर्षणं तथा बलशुक्रकारि चान्नं हितम् ।

विबद्धमार्गं दृष्ट्वा तु शुक्रं दद्याद्विरेचनम् ॥ २० ॥
विरिक्तं प्रतिभुक्तं च पूर्वोक्तां कारयेत्क्रियाम् ।

शुक्रं च रुद्धमार्गं दृष्ट्वा विरेकं च दद्यात् । विरिक्तं प्रतिभुक्तं च नरं पूर्वोदितां क्रियां कारयेत् । इक्रोरन्यतरस्यामितिप्रतिभुक्तस्यापिकर्मत्वम् ।

गर्भे शुष्के तु वातेन बालानां च विशुष्यताम् ॥ २१ ॥
सिताकाश्मर्यमधुकैः सिद्धमुत्थापने पयः ।

वातेन गर्भे शुष्के सति बालानां च विशुष्यतां शर्करादिभिः सिद्धं क्षीरमुत्थापने हितम् ।

स्नावसंधिशिरोप्राप्ते स्नेहदाहोपनाहनम् ॥ २२ ॥

स्नावादिप्राप्ते स्नेहदाहोपनाहनं हितम् ।

तैलं संकुचितेऽभ्यंगो माषसैंधवसाधितम् ।

संकुचितेऽगे सति माषसैंधवसाधितं तैलमभ्यंगः ।

आगारधूमलवणतैलैर्लेपः स्नुतेऽसृजि ॥ २३ ॥
सुप्तेऽगे वेष्टयुक्ते तु कर्त्तव्यमुपनाहनम् ।

रक्ते स्रुते सत्यागारधूमादिभिर्लेपः। सुप्ते गात्रे तथा वेष्टनयुक्ते चोपनाहः कार्यः। उत्क्षेपकादीनामसाध्यान्महात्ययत्वादपतानकस्य तावच्चिकित्सामाह।

अथापतानकेनार्तमस्रस्ताक्षमवेपनम् ॥ २४ ॥
अस्तब्धमेढ्रमस्वेदं बहिरायामवर्जितम्।
अखट्वाघातिनं चैनं त्वरितं समुपाचरेत् ॥ २५ ॥

अथानंतरं वातव्याधयः संज्ञानिर्दिष्टाः प्रस्तूयंते। एनमपतानकार्तं नरमस्रस्ताक्षादियुक्तं यावदखट्वाघातिनं च त्वरितं कृत्वोपक्रमेत्।

तत्र प्रागेव सुस्निग्धं स्विन्नांगे तीक्ष्णनावनम्।
स्रोतोविशुद्धये युंज्यादच्छपानं ततो घृतम् ॥ २६ ॥
विदार्यादिगणक्काथदधिक्षीररसैः शृतम्।
नातिमात्रं तथा वायुर्व्याप्नोति सहसैव वा ॥ २७ ॥

तस्मिन्नपतानकार्ते नरे पूर्वमेव च सुष्ठुस्निग्धांगे स्विन्नांगे च तीक्ष्णं नस्यं त्रिकटुकादिना स्रोतोविशुद्धये योज्यं। ततोनंतरमच्छपानं घृतं युंजीत। कतरदित्याह। विदार्यादिगणसृतम्। घृताद्विदार्यादिगणक्काथश्चतुर्गुणो दधिक्षीररसाः सर्पिःसमा ग्राह्याः। तथा एवं कृते सति मारुतोऽतिमात्रं न व्याप्नोति। सहसा झटित्येव च नाश्नुते।

कुलत्थयवकोलानि भद्रदार्वादिकं गणम्।
निःक्काथ्यानूपमांसं च तेनाम्लैः पयसापि च ॥ २८ ॥
स्वादु स्कंधप्रतीवापं महास्नेहं विपाचयेत्।
सेकाभ्यंगावगाहान्नपाननस्यानुवासनैः ॥ २९ ॥
संहंति वातं ते ते च स्नेहस्वेदाः सुयोजिताः।

कुलत्थादीनानूपमांसं च निःक्काथ्यैतेन क्काथेनाम्लैर्धान्याम्लादिभिः स्वादुस्कंधकृतकल्कं महास्नेहं विपाचयेत्। स महास्नेहो वातं हंति। ते ते च पूर्वोक्ताः स्नेहाः स्वेदाः सम्यग्योजिताः पवनं घ्नंति।

वेगांतरेषु मूर्धानमसकृच्चास्य रेचयेत् ॥ ३० ॥
अवपीडैः प्रधमनैस्तीक्ष्णैः श्लेष्मनिबर्हणैः ।
श्वसनासु विमुक्तासु तथा संज्ञां स विंदति ॥ ३१ ॥

वेगांतरेषु वेगांतरालेषु मूर्धानमसकृद्बहून् वारान् रेचयेत् । कैरित्याह । अवपीडैः । कल्काद्यैरवपीडस्तु सतीक्ष्णैर्मूर्धरेचन इत्युक्तैः । तथा प्रधमनैर्ध्मानं विरेचनैश्चूर्णैर्युंज्यादित्युक्तैः । एतैश्च तीक्ष्णैस्तीक्ष्णद्रव्यकृतैरतएव श्लेष्मनाशनैः । एवं कृते सति श्वसनासु श्लेष्मविमुक्तासु संज्ञां चेतनां स रोगी लभते । प्राणनाड्यो हृदाश्रिताः श्वसना इत्युच्यंते ।

सौवर्चलाभयाव्योषसिद्धं सर्पिश्चलेऽधिके ।

वायावधिके सौवर्चलादिभिः कल्कीकृतैः सिद्धं सर्पिर्हितम् ।

पलाष्टकं तिल्वकतो वरायाः प्रस्थं पलांशं गुरुपंचमूलम् ॥३२
सैरंडसिंहीत्रिवृतं घटेऽपां पक्त्वा पचेत्पादसृतेन तेन ।
दध्नः पात्रे यावशूकात्त्रिबिल्वैः सर्पिः प्रस्थं हंति तत्सेव्यमानम् ।
दुष्टान्वातानेकसर्वांगसंस्थान्योनिव्यापद्गुल्मवर्ध्मोदरं च ॥३३॥

तिल्वकतो लोध्रात् पलाष्टकं त्रिफलायाः प्रस्थं महत्पंचमूलं पृथक् पलभागं । किंभूतं पंचमूलम् । एरंडव्याघ्रीत्रिवृताभिर्युक्तम् । एतेऽपि पलांशा इत्यर्थः । जलद्रोणे पचेत् । तेन च पादावशेषेण तथा दध्न आढके यवक्षारपलैस्त्रिभिर्घृतप्रस्थं पचेत् । एतच्च घृतं सेव्यमानं दुष्टवातादीन्हंति । उपजातिशालिन्यौ वृत्ते ।

विधिस्तिल्वकवज्ज्ञेयो शम्याकाशोकयोरपि ।

तिल्वकस्येव तिल्वकवन्महानिंबस्याशोकस्य विधिर्ज्ञेयः ।

चिकित्सितमिदं कुर्याच्छुद्धवातापतानके ॥ ३४ ॥
संसृष्टदोषे संसृष्टं

एवमुपक्रमं शुद्धवातापतानके कुर्यात् । संसृष्टदोषे संसृष्टं दोषद्वयोक्तं चिकित्सितं कुर्यात् ।

चूर्णयित्वा कफान्विते ।
तुंबरूण्यभयाहिंगुपौष्करं लवणत्रयम् ॥ ३५ ॥
यवक्काथांबुना पेयं हृत्पार्श्वार्त्यपतंत्रके ।
हिंगु सौवर्चलं शुंठी दाडिमं साम्लवेतसम् ॥ ३६ ॥
पिबेद्वा श्लेष्मपवनहृद्रोगोक्तं च शस्यते ।

कफयुक्ते तुंबुर्वादिकं चूर्णयित्वा यवक्वाथजलेन पेयम् । हृत्पीडादिषु । अथवा हिंग्वादिकं यवक्काथांबुना पेयम् । श्लेष्मवाते हृद्रोगे च यत्कथितं तच्च शस्यते ।

आयामयोरर्दितवद्बाह्याभ्यांतरयोः क्रिया ॥ ३७ ॥
तैलद्रोण्यां च शयनमांतरोऽत्र सुदुस्तरः ।

आयामयोर्बाह्याभ्यंतरयोरर्दितवत्क्रिया स्यात् । तैलद्रोण्यां शयनं चात्रानयोर्मध्यादांतर आयामः सुष्ठुदुस्तरोतिकष्टसाध्यः ।

विवर्णदंतवदनः स्रस्तांगो नष्टचेतनः ॥ ३८ ॥
प्रस्विद्यंश्च धनुःकंभी दशरात्रं न जीवति ।

विवर्णदंताद्यः स्रस्तांगादिः प्रस्वेदवांश्च धनुष्कंभी दशरात्रं न जीवति ।

वेगेष्वतोन्यथा जीवेन्मंदेषु विनतो जडः ॥ ३९ ॥
खंजः कुणिः पक्षहतः पंगुलो विकलोऽथवा ।
हनुस्रंसे हनुस्निग्धस्विन्नौ स्वस्थानमानयेत् ॥ ४० ॥
उन्नामयेच्च कुशलश्चिबुकं विवृते मुखे ।
नामयेत्संवृते शेषमेकायामवदाचरेत् ॥ ४१ ॥

अतोन्यथा विवर्णदंतादिविपर्ययेण तथा मंदेषु वेगेषु सत्सु जीवेत् । जीवंश्च विनतादिगुणः स्यात् । हनुस्रंसे तु हनुस्निग्धस्विन्नौ संतौ स्वस्थानं प्रापयेत् । कुशलो भिषग्विवृते मुखे सति चिबुकमूर्ध्वं नामयेत् । शेषं चिकित्सितमेकायामवदाचरेत् । अर्दितवदाचरेत् ।

जिव्हास्तंभे यथावस्थं कार्यं वातचिकित्सितम् ।

जिव्हाया: स्तंभे सति यथावस्थं वातस्योपक्रम: कार्य: । स्नेहनस्वेदान्वित: ।

आर्दिते नावनं मूर्ध्नि तैलं श्रोत्राक्षितर्पणम् ॥ ४२ ॥
सशोफे वमनं दाहरागयुक्ते सिराव्यध: ।

अर्दिते नावनादि चिकित्सितं । शोफान्विते सति वमनं कार्यम् । दाहादियुक्ते सति सिराव्यध: ।

स्नेहनं स्नेहसंयुक्तं पक्षाघाते विरेचनम् ॥ ४३ ॥

पक्षाघाते स्नेहनं तथा विरेक: कार्य: स्नेहान्वित: ।

अवबाहौ हितं नस्यं स्नेहश्चोत्तरभक्तिक: ।

अवबाहौ नस्यादि हितम् । आमे तूपवास एव हित इत्युवाच संग्रहे ।

ऊरुस्तंभे न च स्नेहो न च संशोधनं हितम् ॥ ४४ ॥
श्लेष्मामेदोबाहुल्याद्युक्त्या तत्क्षपणान्यत: ।
कुर्याद्रूक्षोपचारश्च यवश्यामाककोद्रवा: ॥ ४५ ॥
शाकैरलवणै: शस्ता: किंचित्तैलैर्जलै: शृतै: ।
जांगलैरघृतैर्मांसैर्मध्वंभोरिष्टपायिन: ॥ ४६ ॥
वत्सकादिर्हरिद्रादिर्वचादिर्वा ससैंधवै: ।
आमवाते सुखांभोभि: पेय: षड्चरणोऽथवा ॥ ४७ ॥

ऊरुस्तंभे तु स्नेहादि न हितं श्लेष्मामेदोबाहुल्यात् । अस्माच्च हेतोस्तयोरामश्लेष्मणो: क्षपणानि क्षयकारणानि युंज्यात् । रूक्षोपचारार्थं मध्वंभोरिष्टपायिनो यवादय: शाकैरीषल्लवणैस्तथा जलै: शृतैस्तथा मांसै: सह । किंभूतैर्जांगलैस्तथा घृतरहितैर्हिता: ।

लिह्यात्क्षौद्रेण वा श्रेष्ठाचव्यतिक्ताकणाघनान् ।
कल्कं समधु वा चव्यपथ्याग्निसुरदारुजम् ॥ ४८ ॥
मूत्रैर्वा शीलयेत्पथ्यां गुग्गुलुं गिरिसंभवम् ।

अथवा क्षौद्रेण त्रिफलादिकं कल्कं लिह्यात् । चव्यादिकं वा कल्कं माक्षिकान्वितं लिह्यात् । अथवा गोमूत्रेण हरीतकीमभ्यसेत् । तथा गुग्गुलुं शिलाजतु वा शीलयेत् ।

व्योषाग्निमुस्तत्रिफलाविडंगैर्गुग्गुलुं समम् ॥ ४९ ॥
खादन् सर्वान् जयेद्व्याधीन् मेदःश्लेष्मामवातजान् ।

व्योषादिभिर्नवभिर्द्रव्यैर्गुग्गुलुं तुल्यं भक्षयन् सर्वान्मेदःश्लेष्मामवातजान् व्याधीन् हंति ।

शाम्यत्येवं कफाक्रांतः समेदस्कः प्रभंजनः ॥ ५० ॥
क्षारमूत्रान्वितान् स्वेदान् सेकानुद्वर्तनानि च ।
कुर्याल्लिह्याच्च मूत्राढ्यैः करंजफलसर्षपैः ॥ ५१ ॥
मूलैर्वाप्यर्कतर्कारीनिंबजैः ससुराह्वयैः ।
सक्षौद्रसर्षपापक्वलोष्ठवल्मीकमृत्तिकैः ॥ ५२ ॥

एवं प्रागुक्ते क्रियाक्रमे कृते सति कफावृतो मरुत् समेदस्कश्च शाम्यति । तथा क्षारमूत्रयुतान् स्वेदादीन् कुर्यात् । तथा करंजफलसर्षपैः प्रभूतमूत्रालोडितैर्लिंपेत् । अथवा मूलैरर्कादिजैः क्षौद्रादियुतैर्लिंपेत् ।

कफक्षयार्थं व्यायामे सह्ये चैनं प्रवर्तयेत् ।
स्थलान्युल्लंघयेन्नारीः शक्तितः परिशीलयेत् ॥ ५३ ॥
स्थिरतोयं सरःक्षेमं प्रतिस्रोतो नदीं तरेत् ।
श्लेष्ममेदःक्षये चात्र स्नेहादीनवचारयेत् ॥ ५४ ॥

एनमुरुस्तंभिणं सोढुं शक्ये व्यायामे मेदःकफक्षयाय प्रवर्तयेत् । शक्य इति शक्तिसहोश्चेतियत् । व्यायामं शनैः कारयेदित्यर्थः । तमेव व्यायाममा-

ह। स्थलान्युल्लंघयेत्। नारीर्यथाशक्ति शीलयेत्। स्थिरतोयं सरस्तरेत्। क्षेमं ग्राहादिरहितम्। तथा नदींस्तरेत्। कथं। प्रतिस्रोतः स्रोतोभिमुखं। श्लेष्ममेदःक्षये सत्यस्मिन् स्नेहादीनवचारयेत्।

स्थानदूष्यादि चालोच्य कार्या शेषेष्वपि क्रिया।

शेषेषु च वातरोगेषु स्थानदूष्यादीन्निरूप्य चिकित्सितं कार्यम्।

सहचरं सुरदारुसनागरं क्वथितमंभसि तैलविमिश्रितम्।
पवनपीडितदेहगतिः पिबेद् द्रुतविलंबितगोभवतीच्छया ९५

सहचरादि क्वथितं तैलयुतं पिबन्मारुतार्दितशरीर इच्छया द्रुतगमनो विलंबितगमनो वा भवति। तंत्रकृता सुमतिनैतद्वा तस्य वृत्तस्य नामापि श्लिष्टं कृत्वा निबद्धं। द्रुतविलंबिताख्यमेतद्वृत्तं। तस्य च लक्षणं। द्रुतविलंबितमाह नभौ भरौ इति।

रास्नामहौषधद्वीपिपिप्पलीशठिपौष्करम्।
पिष्ट्वा विपाचयेत्सर्पिर्वातरोगहरं परम्॥ ९६॥

रास्नादीन् पिष्ट्वा सर्पिः सामान्यपरिभाषया विपाचयेत्। तच्च सुष्ठु वातरोगहृत्।

निंबामृतावृषपटोलनिदिग्धिकानां
भागान् पृथग् दश पलान् विपचेद्घटेऽपाम्।
अष्टांशशेषितरसेन पुनश्च तेन
प्रस्थं घृतस्य विपचेत्पिचुभागकल्कैः॥ ९७॥
पाठाविडंगसुरदारुगजोपकुल्या
द्विक्षारनागरनिशामिशिचव्यकुष्टैः।
तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाग्नि
रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः॥ ९८॥

मंजिष्ठयातिविषया विषया यवान्या
संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पंचसंख्यैः ।
तत्सेवितं प्रधमति प्रबलं समीरं
संध्यस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्टमीदृक् ॥ ५९ ॥
नाडीव्रणार्बुदभगंदरगंडमाला
जत्रूर्ध्वसर्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ।
यक्ष्मारुचिश्वसनपीनसकासशोफ
हृत्पांडुरोगमदविद्रधिवातरक्तम् ॥ ६० ॥

निंबादीनां पृथक् पृथग् दशपलानंबुद्रोणे पचेत् । तेनाष्टांशशेषेण क्काथेन पाठादिभिर्यवान्यंतैः कल्कीकृतैः कर्षांशैः श्रेष्ठगुग्गुलुपलैश्च पंचभिः सर्पिषः पुनः प्रस्थं विपचेत् । तत्सर्पिः शीलितं वायुमतिबलं संध्यादिगतमपि पराकरोति । कुष्टमपीदृशं संध्यादिगतं हन्ति । तथा नाडीव्रणादीन् शमयति । वसंततिलकाश्वतस्रः ।

बलाबिल्वशृते क्षीरे घृतमंडं विपाचयेत् ।
तस्य शुक्तिः प्रकुंचो वा नस्यं वाते शिरोगते ॥ ६१ ॥

बलाबिल्वाभ्यां क्कथिते क्षीरे घृतमंडं विपाचयेत् । तस्य घृतमंडस्य पक्कस्य कर्षद्वयं पलं वा नस्यं शिरोगते वाते प्रयोक्तव्यम् ।

तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमत्स्यकूर्मचुलूकजा ।
विशेषेण प्रयोक्तव्या केवले मातरिश्वनि ॥ ६२ ॥

तद्वत् घृतमंडवन्नक्रादिजा वसा केवले वाते विशेषेण प्रयोज्या ।

जीर्णंपिण्याकंपंचमूलंपृथक्चक्काथ्यंक्काथाभ्यामेकतस्तैलमाभ्याम् ।
क्षीरादष्टांशंपाचयेत्तेनपानाद्वातानश्येयुःश्लेष्मयुक्ताविशेषात् ॥६३॥

जीर्णं पिण्याकं पंचमूलं च पृथक् पृथक् क्काथ्य क्काथाभ्यामेताभ्यां तैलमेकत

एकस्मिन् तैलं मिश्रितं क्षीरादष्टांशे पाचयेत् । तेन तैलेन वाता नश्यंति । विशेषेण कफयुक्ताः । वैश्वदेवी ।

प्रसारिणी तुलाक्काथे तैलप्रस्थं पयः समम् ।
द्विमेदामिशिमंजिष्टाकुष्टरास्नाकुचंदनैः ॥ ६४ ॥
जीवकर्षभकाकोलीयुगुलामरदारुभिः ।
कल्कितैर्विपचेत्सर्वमारुतामयनाशनम् ॥ ६५ ॥

प्रसारिणीतुलाक्काथे तैलप्रस्थं क्षीरसमं द्विमेदादिभिः कल्कितैः सामान्यपरिभाषयोक्तकल्कप्रमाणैर्विपचेत् । तच्चाशेषवातरोगघ्नम् ।

समूलशाखस्य सहाचरस्य तुलां समेतां दशमूलतश्च
पलानि पंचाशदभीरुतश्च पादावशेषं विपचेद्वहेऽपाम् ।
तत्रसेव्यनखकुष्टहिमैलास्पृक्प्रियंगुनलिकांबुशिलाजैः
लोहितानलदलोहसुराह्वैः कोपनामिशितुरुष्कनतैश्च ॥६६॥
तुल्यंक्षीरंपालिकैस्तैलपात्रंसिद्धंकृच्छ्रान्शीलितंहंतिवातान् ।
कंपाक्षेपस्तंभशोषादियुक्तान्गुल्मोन्मादौपीनसंयोनिरोगान् ॥६७

सहाचरस्य मूलशाखान्वितस्य तुलां समेतां दशमूलाच्च तुलां शतावर्याः पलानि पंचाशज्जलस्य चतुर्द्रोणे पादावशेषं पचेत् । तस्मिन्पादावशेषे सेव्यादिभिः पालिकैस्तैलाढकं तुल्यक्षीरं सिद्धं शीलितं कृच्छ्रान्मारुतान् कंपादियुतान् गुल्मादींश्च हंति । स्वागताशालिन्यौ वृत्ते ।

सहाचरतुलायास्तु रसे तैलाढकं पचेत् ।
मूलकल्काद्दशपलं पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ६८ ॥
अथवा नतषड्ग्रंथास्थिराकुष्टसुराह्वयान् ।
सैलानलदशैलेयशताह्वारक्तचंदनान् ॥ ६९ ॥
सिद्धेऽस्मिन् शर्कराचूर्णादष्टादशपलं क्षिपेत् ।
भेडस्य संमतं तैलं तत्कृच्छ्रानानिलामयान् ॥ ७० ॥

वातकुंडलिकोन्मादगुल्मवर्ध्मादिकान् जयेत् ।

सहाचरतुलायाः क्काथे तैलाढकं पचेत् । मूलकल्काद्दशपलानि क्षीरं तैलचतुर्गुणं दद्यादित्येवं पाकः । अथवा सहाचरतुलायाः क्काथे नतादिभिः सिद्धेऽस्मिन् तैले शर्करारजसोऽष्टादशपलानि क्षिपेत् । एतच्च भेडाख्यस्य महर्षेः संमतं दारुणान् वातरोगान् वातकुंडलिकादींश्च जयेत् ।

बलाशतं छिन्नरुहापादं रास्नाष्टभागिकम् ॥ ७१ ॥
जलाढकं शते पक्का शतभागस्थिते रसे ।
दधिमस्त्विक्षुनिर्यासशुल्कैस्तैलाढकं समैः ॥ ७२ ॥
पचेत्साजपयोर्धांशं कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ।
शठीसरलदार्वेलामंजिष्टागुरुचंदनैः ॥ ७३ ॥
पद्मकातिबलामुस्ताशूर्पपर्णीहरेणुभिः ।
यष्ट्याह्वसुरसव्याघ्रनखर्षभकजीवकैः ॥ ७४ ॥
पलाशरसकस्तूरीनीलिकाजातिकोशकैः ।
स्पृक्काकुंकुमशैलेयजातिकाकटूफलांबुभिः ॥ ७५ ॥
त्वक्कुंदरुकूकपूरतुरुष्कश्रीनिवासकैः ।
लवंगनखकंकोलकुष्टमांसीप्रियंगुभिः ॥ ७६ ॥
स्थौणेयतगरध्यामवचामदनकछवैः ।
सनागकेसरैः सिद्धे दद्याच्चात्रावतारिते ॥ ७७ ॥
पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत्प्रयोजितम् ।
कासश्वासज्वरछर्दिमूर्छागुल्मक्षतक्षयान् ॥ ७८ ॥
प्लीहशोषमपस्मारमलक्ष्मीं च प्रणाशयेत् ।
बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिविनाशनम् ॥ ७९ ॥

बलायाः शतं गुडूच्याः पंचविंशतिपलानि रास्नायाः सार्धानि द्वादशपलानि । एतच्च जलाढकशते पक्काऽऽढकमात्रस्थिते क्काथे दध्यादिभि-

स्तुल्यैस्तैलाढकमजाक्षीरस्यार्धाढकं षठ्यादिभिः पलोन्मितैः पचेत् । कटु-लघु कंकोलकं । प्लवः कुटंनटः । अवतारिते चास्मिन्पत्रकल्कं दद्यात् । अनंतरमेतत्तैलं विधिना प्रयोजितं कासादीन्हंति । एतद्बलातैलं श्रेष्ठं गर्भव्यापदुक्ताद्बलातैलात् । तथा वातरोगघ्नं ।

पाने नस्येऽन्वासनेऽभ्यंजने च स्नेहाः काले सम्यगेते प्रयुक्ताः।
दुष्टान्वातानाशु शांतिं नयेयुर्वंध्या नारीः पुत्रभाजश्च कुर्युः८०

एते पूर्वोक्ताः स्नेहाः पानादिषु कालेऽवसरे प्रयुक्ता दुष्टान् वातान् द्रागेव शमयेयुः । वंध्याश्च नारीः पुत्रभाजो विदध्युः । शालिनीवृत्तम् ।

स्नेहस्वेदैर्द्रुतः श्लेष्मा यदा पक्वाशये स्थितः ।
पित्तं वा दर्शयेद्रूपं बस्तिभिस्तं विनिर्जयेत् ॥ ८१ ॥

स्नेहस्वेदैश्च यदा कफो द्रुतो द्रवत्वं प्राप्तः पक्वाशयस्थो रूपं दर्शयेदथवा पित्तं रूपं दर्शयेत्तं कफं पित्तं वा बस्तिभिर्विनिर्जयेत् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां चिकित्सितस्थाने वातव्याधिचिकित्सितमेकविंशोऽध्यायः २१

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं वातरक्तचिकित्सितमारभ्यते । यतो वातशोणिताख्यो व्याधिः प्रायो वातव्याधिरेव वा शोणितयुक्तेन वायुना कृतत्वाद्बहुवक्तव्याच्च पृथगस्योपदेश इत्यत आह ।

अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत् ।
अल्पाल्पं पालयन् वायुं यथादोषं यथाबलम् ॥ १ ॥

वातशोणितिनो नरस्य स्निग्धस्य सतो बहून् वारान् लोहितमल्पाल्पं

हरेद्वातकोपभयात् । अत एवाह । पालयन्वायुं । तथा यथादोषं दोषानतिक्रमेण तथा बलानतिक्रमेण यथादोषमित्युपलक्षणार्थं । दूष्याद्यनतिक्रमेणापि रक्तं हरेत् ।

रुग्रागतोददाहेषु जलौकाभिर्विनिर्हरेत् ।
शृंगतुंबैश्चिमिचिमाकंडूरुग्दूयनान्वितम् ॥ २ ॥
प्रच्छानेन सिराभिर्वा देशाद्देशांतरं व्रजेत् ।

रुग्रागादिषु सत्सु जलौकाभी रुधिरं हरेत् । चिमिचिमान्वितं रक्तं शृंगतुंबैर्हरेत् । देशाद्देशांतरं गच्छेदसृक् प्रच्छानेन शिरया वा हरेत् ।

अंगग्लानौ तु न स्राव्यं रूक्षं वातोत्तरं च यत् ॥ ३ ॥
गंभीरं श्वयथुं स्तंभं कंपस्नायुशिरामयान् ।
ग्लानिमन्यांश्च वातोत्थान् कुर्याद्वायुरसृक्क्षयात् ॥ ४ ॥

अंगग्लानौ तु सत्यां न स्राव्यं स्यात् । तथा रूक्षं वातोत्तरं च यद्रक्तं तदपि न स्राव्यं । रूक्षं सति वातचिकित्सितं सेवेत । ननु कस्माद्रक्तस्रावो न विधीयत इत्याह । वायुरसृक्क्षयाद्गंभीरशोफादीन् कुर्यात् ।

विरेच्यः स्नेहयित्वा तु स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ।

विरेचनयोग्यः पुरुषः स्नेहयित्वा विरेचनद्रव्यैः स्नेहयुतैर्विरेचनीयः ।

वातोत्तरे वातरक्ते पुराणं पाययेद्घृतम् ॥ ५ ॥

वाताधिके वातरक्ते पुराणं घृतं पाययेत् ।

श्रावणीक्षीरकाकोलीक्षीरिणीजीवकैः समैः ।
सिद्धं सर्षपकैः सर्पिः सक्षीरं वातरक्तनुत् ॥ ६ ॥

श्रावण्यादिभिः कल्कीकृतैः सिद्धं घृतं कटुयुक्तं वातशोणितहृत् ।

द्राक्षामधूकवारिभ्यां सिद्धं वा ससितोपलम् ।
घृतं पिबेत्तथा क्षीरं गुडूचीस्वरसे सृतम् ॥ ७ ॥

तैलं पयः शर्करां च पाययेद्वासुमूर्छितम् ।

द्राक्षामधुकयोः क्वाथे सिद्धं वा घृतं सशर्करं पिबेत् । क्षीरं च गुडूचीस्वरसे क्वथितं पिबेत् । तैलादि वा संमिश्रितं पाययेत् ।

बलाशतावरीरास्नादशमूलैः सपीलुभिः ॥ ८ ॥
श्यामैरंडस्थिराभिश्च वातार्तिघ्नं शृतं पयः ।

बलादिभिः शृतं पयो वातरुजां नाशनं स्यात् ।

धारोष्णं मूत्रयुक्तं वा क्षीरं दोषानुलोमनम् ॥ ९ ॥

धारोष्णं क्षीरं गोमूत्रयुक्तं वा दोषानुलोमनं स्यात् ।

पैत्ते पक्त्वा वरीतिक्तापटोलत्रिफलामृताः ।
पिबेद्घृतं वा क्षीरं वा स्वादु तिक्तकसाधितम् ॥ १० ॥

पैत्ते पित्ताधिके वातशोणिते शतावर्यादीन् पक्त्वा पिबेत् । स्वादुतिक्तद्रव्यैः साधितं घृतं क्षीरं वा पिबेत् ।

क्षीरेणैरंडतैलं च प्रयोगेण पिबेन्नरः ।
बहुदोषो विरेकार्थं जीर्णे क्षीरोदनाशनः ॥ ११ ॥

बहुदोषो नरो विरेकार्थमेरंडतैलं क्षीरेण पिबेत् । जीर्णे तस्मिन् क्षीरोदनाशी स्यात् ।

कषायमभयानां वा पाययेद्घृतभर्जितम् ।
क्षीरानुपानं त्रिवृताचूर्णं द्राक्षारसेन वा ॥ १२ ॥

अथवा हरीतकीनां क्वाथं घृतभर्जितं पाययेत् । त्रिवृतामूलचूर्णं क्षीरानुपानं द्राक्षारसेन वा पाययेत् ।

निर्हरेद्वा मलं तस्य सघृतैः क्षीरबस्तिभिः ।
नहि बस्तिसमं किंचिद्वातरक्तचिकित्सितम् । १३ ॥

विशेषात्पायुपार्श्वोरूपर्वास्थिजठरार्तिषु ।

अथवा तस्य वातरक्तवतो मलं क्षीरबस्तिभिर्घृतान्वितैर्निर्हरेत् । यस्माद्बस्तितुल्यं नान्यद्वातरक्तचिकित्सितमस्ति । विशेषेण पार्श्वादिपीडासु बस्तिर्हितः ।

मुस्तद्राक्षाहरिद्राणां पिबेत्क्वाथं कफोल्बणे ॥ १४ ॥
सक्षौद्रं त्रिफलाया वा गुडूचीं वा यथा तथा ।

मुस्तादीनां क्वाथं माक्षिकान्वितं कफोत्तरे वातशोणिते पिबेत् । त्रिफलायाः क्वाथं वा समाक्षिकं पिबेत् । सर्वेण प्रकारेण वा गुडूचीं वा पिबेत् ।

यथार्हस्नेहपीतं च वामितं मृदु रूक्षयेत् ॥ १५ ॥

यो यस्यार्हः स्नेहस्तं पीतवंतं कृतवमनं च मृदु कृत्वा रूक्षयेत् ।

त्रिफलाव्योषपत्रैलात्वक्क्षीरीचित्रकं वचाम् ।
विडंगं पिप्पलीमूलं लोमशं वृषकं त्वचम् ॥ १६ ॥
ऋद्धिं लांगलिकं चव्यं समभागानि पेषयेत् ।
कल्कैर्लिप्त्वायसीं पात्रीं मध्यान्हे भक्षयेदिदम् ॥ १७ ॥
वातास्रे सर्वदोषेऽपि परं शूलान्विते हितम् ।

त्रिफलादीनि समांशानि जलेन पेषयेत् । पिष्ट्वा च प्रभाते लौहीं पात्रीं लिप्त्वा मध्यान्ह इदं भक्षयेत् । एतच्च वातरक्ते सर्वदोषेऽपि परं शूलयुक्ते हितम् ।

कोकिलाक्षकनिर्यूहः पीतस्तच्छाकभोजिना ॥ १८ ॥
कृपाभ्यास इव क्रोधं वातरक्तं नियच्छति ।

कोकिलाक्षकशाकभोजिना कोकिलाक्षकक्वाथः पीतो वातरक्तं शमयति । कृपाभ्यासः क्रोधं यथा ।

पंचमूलस्य धात्र्या वा रसैर्लेलीतकीं वसाम् ॥ १९ ॥

खुडं सुरूढमप्यंगे ब्रह्मचारी पिबन् जयेत् ।

पंचमूलस्य रसैरामलकरसैर्वा लेलीतकीं वसां ब्रह्मचारी पिबन् शरीरे खुडं सुस्थिरीभूतमपि जयेत् ।

इत्याभ्यंतरमुद्दिष्टं कर्म बाह्यमतः परम् ॥ २० ॥

इत्येवमाभ्यंतरं कर्मचिकित्सितमुक्तम् । अतः परं बाह्यं कर्मोच्यते ।

आरनालाढके तैलं पादसर्जरसं सृतम् ।

प्रभूते खजितं तोये ज्वरदाहार्तिनुत्परम् ॥ २१ ॥

कांजिकस्याढके तैलं चतुर्भागं सर्जरसं पक्कं प्रभूते जले मथितं परं ज्वरदाहार्तिनुत् ।

समधूच्छिष्टमंजिष्टं ससर्जरससारिवम् ।
पिंडतैलं तदभ्यंगाद्वातरक्तरुजापहम् ॥ २२ ॥

पूर्वोक्तं तैलं पक्कं सहमधूच्छिष्टं मंजिष्टासर्जरससारिवाभिरावापरूपाभिर्वर्तते यत्तदेवंभूतं सत्पिंडतैलमुच्यते । तच्चाभ्यंगाद्वातरक्तरुजाहरम् ।

दशमूले सृतं क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।
परिषेकोनिलप्राये तद्वत्कोष्णेन सर्पिषा ॥ २३ ॥

दशमूलेन क्षीरं सिद्धं शीघ्रमेव शूलहृत् परिषेकेनेत्यर्थादवगम्यते । अत एवाह परिषेकोनिलप्राये तथैव कोष्णेन सर्पिषा ।

स्नेहैर्मधुरसिद्धैर्वा चतुर्भिः परिषेचयेत् ।
स्तंभाक्षेपकशूलार्तं कोष्णैर्दाहे तु शीतलैः ॥ २४ ॥

अथवा स्तंभादिभिरार्त्तं नरं चतुर्भिर्मधुरद्रव्यसाधितैः स्नेहैः कोष्णैः परिषेचयेत् । दाहे पुनस्तैरेव शीतैः परिषेचयेत् ।

तद्वद्गव्याविकच्छागैः क्षीरैस्तैलविमिश्रितैः ।

गव्याविकच्छागैः क्षीरैस्तैलविमिश्रितैः स्तंभाक्षेपकाहिध्मासु शूलार्तं तद्वत्माग्वत्परिषेचयेत् । दाहे पुनरेतैरेव शीतैः परिषेचयेत् ।

निक्काथैर्जीवनीयानां पंचमूलस्य वा लघोः ॥ २५ ॥

जीवनीयानां द्रव्याणां निक्काथैर्लघोर्वा पंचमूलस्य क्वाथैः कोष्णैः स्तंभाद्यार्तं परिषेचयेत् । दाहे तु शीतलैः ।

द्राक्षेक्षुरसमद्यानि दधिमस्त्वम्लकांजिकम् ।
सेकार्थं तंडुलक्षौद्रं शर्करांभश्च शस्यते ॥ २६ ॥

दाहे द्राक्षारस इक्षुरसमद्यानि दधिमस्त्वम्लकांजिकं सेकार्थं शस्यते । तथा तंडुलांभः क्षौद्रांभः शर्करांभश्च सेकार्थं शस्यते ।

प्रियाः प्रियंवदा नार्यश्चंदनार्द्रकरस्तनाः ।
स्पर्शशीताः सुखस्पर्शा घ्नंति दाहं रुजं क्लमम् ॥ २७ ॥

नार्यः प्रिया वल्लभाः प्रियवचसश्चंदनेनार्द्राः कराश्च स्तना यासां ता एवंविधाः स्पर्शेण शीताः सुखस्पर्शाश्च दाहं क्लमं च घ्नंति ।

सरागे सरुजे दाहे रक्तं हृत्वा प्रलेपयेत् ।
प्रपौंडरीकमंजिष्ठादार्वीमधुकचंदनैः ॥ २८ ॥
ससितोपलकासेक्षुमसूरैरकसक्तुभिः ।
लेपो रुग्दाहवीसर्परागशोफनिबर्हणः ॥ २९ ॥

दाहे सरागे सरुजे सति रक्तं हृत्वा प्रपौंडरीकादिभिर्लेपः कार्यः । स च लेपो रुग्दाहादिनिबर्हणः । दार्वी दारुहरिद्रा । मधुकं यष्टिमधु । सितोपला शर्करा । एरकासक्तुः एरकाबीजसक्तुः ।

वातघ्नैः साधितः स्निग्धः कृशरो मुद्गपायसः ।
तिलसर्षपपिंडैश्च शूलघ्नमुपनाहनम् ॥ ३० ॥

कृशरस्तिलमुद्गादिकृतो वातघ्नैः साधितो मुद्गपायसो मुद्गक्षीरे यो मिश्रितस्तिलसर्षपपिंडश्च एतदुपनाहनं शूलघ्नम् ।

औदका प्रसहानूपवेसवाराः सुसंस्कृताः ।
जीवनीयौषधस्नेहयुक्ताः स्युरुपनाहने ॥ ३१ ॥
स्तंभतोदरुगायामशोफांगग्रहनाशनाः ।
जीवनीयौषधैः सिद्धाः सपयस्का वसाऽपि वा ॥ ३२ ॥

औदकाद्या जीवनीयौषधैः साधिताः स्नेहयुक्ताः सुसंस्कृता उपनाहेन स्तंभादिनाशनाः स्युः । अथवा औदकादीनां वसा जीवनीयौषधैः सिद्धाः सपयस्काः स्तंभादिनाशनाः स्युः ।

घृतं सहचरान् मूलं जीवंतिच्छागलं पयः ।
लेपः पिष्ट्वा तिलास्तद्वद्भृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ ३३ ॥

सहचरीजीवंतीमूलकल्को घृतच्छागलपयोमिश्रो लेप उपयोगी भवति । भृष्टास्तिला भृष्टा भर्जिताः पयसि क्षीरे निर्वृताः प्रक्षिप्तास्तद्वत् प्राग्वत् प्रलेपो योज्यः ।

क्षीरपिष्टक्षुमालेपमेरंडस्य फलानि वा ।
कुर्यात्शूलनिवृत्त्यर्थं शताह्वां वाऽनिलेऽधिके ॥ ३४ ॥

क्षुमामतसीं क्षीरेण पिष्टामधिकेऽनिलशूले शूलनिवृत्त्यर्थं लेपं कुर्यात् । यद्वा । एरंडस्य फलानि क्षीरपिष्टानि शूलनिवृत्त्यर्थं लेपं कुर्यात् । यद्वा । शताह्वां शतपुष्पां क्षीरे पिष्ट्वा शूलनिवृत्त्यर्थं लेपं कुर्यात् ।

मूत्रक्षारसुरापक्कं घृतमभ्यंजने हितम् ।

मूत्रादिभिः सिद्धं घृतमधिकेऽनिलेऽभ्यंजने हितम् ।

सिद्धं समधुसूक्तं वा सेकाभ्यंगाः

सूक्तं चुक्रं समाक्षीकं सेके परिषेकेऽभ्यंगे च हितम् ।

कफोत्तरे ॥ ३५ ॥

गृहधूमो वचा कुष्टं शताह्वा रजनीद्वयम् ।

प्रलेपःशूलनुद्वातरक्ते

वातकफोत्तरे वातरक्ते गृहधूमादिप्रलेपो हितो भवति । शताह्वा शतपुष्पा । रजनीद्वयं हरिद्रे द्वे ।

वातकफोत्तरे ॥ ३६ ॥

मधुशिग्रोर्हितं तद्वद्बीजं धान्याम्लसंयुतम् ।

वातकफोत्तरे वातरक्ते मधुशिग्रोर्बीजं कांजिकसंयुक्तम् तद्वत् प्रलेपे हितम् ।

मुहूर्तलिप्तमम्लैश्च सिंचेद्वातकफोत्तरे ॥ ३७ ॥

वातकफोत्तरे वातरक्ते मुहूर्तलिप्तमर्थादेवं कांजिकपिष्टमधुशिग्रुबीजेन लिप्तमम्लैः सूक्तादिभिः सिंचेत् ।

उत्तानं लेपनाभ्यंगपरिषेकावगाहनैः ।

उत्तानं वातरक्तं लेपादिभिराचरेत् चिकित्सेत् ।

विरेकास्थापनैः स्नेहपानैर्गंभीरमाचरेत् ॥ ३८ ॥

गंभीरं वातशोणितं विरेकादिभिराचरेत् ।

वातश्लेष्मोत्तरे कोष्णा लेपाद्यास्तत्र शीतलैः ।

विदाहशोफरुक्कंडूविवृद्धिः स्तंभनाद्भवेत् ॥ ३९ ॥

वातश्लेष्मोत्तर उत्ताने वातशोणिते लेपाद्याः कोष्णा हिताः । तत्र तस्मिन्वातश्लेष्मोत्तरे शीतलैर्लेपनैः स्तंभनाद्विदाहादीनां विवृद्धिर्भवति ।

पित्तरक्तोत्तरे वातरक्ते लेपादयो हिमाः ।

उष्णैः शोषोपरुग्रागस्वेदापदरणोद्भवः ॥ ४० ॥

वातरक्ते पित्तरक्तोत्तरे हिमाः शीता लेपादयो हिताः। तत्र पित्तरक्तोत्तरे वातरक्त उष्णैर्लेपैः प्रोषादयो भवंति।

मधुयष्ट्याः पलशतं कषाये पादशेषिते।
तैलाढकं समक्षीरं पचेत्कल्कैः पलोन्मितैः॥ ४१॥
स्थिरातामलकीदूर्वापयस्याभीरुचंदनैः।
लोहहंसपदीमांसीद्विमेदामधुपर्णिभिः॥ ४२॥
काकोलीक्षीरकाकोलीशतपुष्पर्द्धिपद्मकैः।
जीवंतीजीवकर्षभकत्वक्पत्रनखवालकैः॥ ४३॥
प्रपौंडरीकमंजिष्ठासारिवैंद्रीवितुन्नकैः।
चतुःप्रयोगं वातासृक्पित्तदाहज्वरार्तिनुत्॥ ४४॥

मधुयष्ट्याः पलशतं क्राथकल्पनया क्रथितं तस्मिन्कषाये पादशेषिते चतुर्भागविशिष्टे तैलस्याढकम् समक्षीरमाढकप्रमाणेन क्षीरेण 'तुल्यं स्थिरादिभिः पलोन्मितैः कल्कीकृतैर्युक्तं पचेत्। तत्तैलं चतुःप्रयोगं पाने नस्येऽनुवासने बस्तौ योजितं वातासृगादीनामर्तिनुद्भवेत्। स्थिरा शालिपर्णी। तामलकी भूधात्री। पयस्याऽर्कपुष्पी। अभीरुः शतावरी। लोहमगरु। हंसपादी त्रिपादी। कीटमांसी मधुपर्णी। गुडूची। ऐंद्री विशाला। वितुन्नकं परिपेलवम्।

बलाकल्ककषायाभ्यां तैलं क्षीरसमं पचेत्।
सहस्रशतपाकं तद्वातासृग्वातरोगनुत्॥ ४५॥
रसायनं मुख्यतममिंद्रियाणां प्रसादनम्।
जीवनं बृंहणं स्वर्यं शुक्रासृग्दोषनाशनम्॥ ४६॥

बलाकषायेण कल्केन च तैलं क्षीरेण समं तुल्यं पचेत्। तत्तैलं सहस्रपाकं शतपाकं वातशोणितोद्भववातरक्तहरम्। तथा मुख्यतमं श्रेष्ठं तद्रसायनमिंद्रियाणां चक्षुरादीनां प्रसादनम्। प्रसादजनकं जीवनम् प्राणधारणम्। बृंहणमुपचयकरं। स्वर्यं स्वरकरम्। शुक्रासृग्दोषाणां नाशनम्।

कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा कफस्य वा ।
अतिवृत्त्यानिले शस्तमादौ स्नेहनबृंहणम् ॥ ४७ ॥
कृत्वा तत्राढ्यवातोक्तं वातशोणितिकं ततः ।
भेषजं स्नेहनं कुर्याद्यच्च रक्तप्रसादनम् ॥ ४८ ॥

अनिले वाते मेदसो वृत्त्या कफस्य वाऽतिवृत्त्या मार्गसंरोधात् कारणात् कुपिते स्नेहनबृंहणमौषधमादौ शस्तम् । तत्र मेदसावृते कफावृते वात आढ्यवातोक्तं यच्चिकित्सितम् तत्कार्यं । ततोनंतरं वातशोणितिकं स्नेहनं भेषजं कुर्यात् । यच्चापि रक्तस्य प्रसादनं तदपि कुर्यात् । वातशोणितचिकित्सितमुक्त्वा प्राणादिचिकित्सामाह ।

प्राणादिकोपे युगपद्यथोद्दिष्टं यथामयम् ।
यथासन्नं च भैषज्यं विकल्प्यं स्याद्यथाबलम् ॥ ४९ ॥

प्राणादीनां पंचानां युगपत्तुल्यकालं कोपे यथोद्दिष्टं यथोक्तं वातव्याधिचिकित्सानतिक्रमेण यथामयम् प्राणादिकोपजनितरोगाद्यपेक्ष्य यथासन्नं प्राणादीनामन्यतममासन्नमतिक्रम्य यस्मिन्नेव रोगे य एव प्राणादीनामन्यतममेव चिकित्सेत् । यथाबलं बलानतिक्रमेण प्राणादीनामन्यतमस्य बलिनः पूर्वं प्रतीकारं कुर्यात् । इत्येवमत्र भेषजमौषधंविकल्प्यं कल्पनीयं स्याद्भवेत् ।

नीते निरामतां सामे स्वेदलंघनपाचनैः ।
रूक्षैश्चालेपसेकाद्यैः कुर्यात्केवलवातनुत् ॥ ५० ॥

सामे वाते स्वेदादिभिस्तथा रूक्षैः सेकलेपादिभिर्निरामतां नीते पश्चात्केवलवातनुत् शुद्धवातचिकित्सितं कुर्यात् ।

शोषाक्षेपणसंकोचस्तंभस्वपनकंपनम् ।
हनुस्रंसोर्दितं खांज्यं पांगुल्यं खुडवातता ॥ ५१ ॥

संधिच्युतिः पक्षवधो मेदोमज्जास्थिगा गदाः ।
एते स्थानस्य गांभीर्यात्सिध्येयुर्यत्नतो न वा ॥ ९२ ॥
तस्माज्जयेन्नवानेतान् बलिनो निरुपद्रवान् ।

शोषोंगशोषः । अक्षेपणमायामः । संकोचोंगावयवानां । स्तंभो दंडवत् स्तब्धता । स्वपनमचैतन्यम् । कंपनं वेपथुः । हनुस्त्रंसो हनुभ्रंशः । अर्दितं वायुना वक्रीकृतं वक्रार्धं । खांज्यम् खंजता । पांगुल्यं पंगुता । खुडवातं वातशोणितम् । संधीनां च्युतिः स्थानभ्रंशः । पक्षवधः पक्षाघातः । तथा ये गदा रोगा मेदोस्थिस्थानस्था भवंति त एते स्थानस्य गांभीर्यभावेन जाता न वाऽचिरकालोत्पन्ना यत्नतः सिद्धेयुः । बलिनः पुंसः । तस्मादेतानूशोषादीन् शीघ्रजन्मनो जयेच्चिकित्सेत ।

वायौ पित्तावृते शीतामुष्णां च बहुशः क्रियाम् ॥ ९३ ॥
व्यत्यासाद् योजयेत्सर्पिर्जीवनीयं च पाययेत् ।
धन्वमांसं यवाः शालिर्विरेकः क्षीरवान्मृदुः ॥ ९४ ॥

वायौ पित्तावृते व्यत्यासात्पर्यायेण शीतामुष्णां च क्रियां बहुशः शतशो योजयेत् । तथा जीवनीयं सर्पिस्तमातुरं पाययेत् । अत्र च पित्तावृते वायौ धन्वमांसं जांगलं पिशितं योज्यम् । यवाः शालयश्च तथा क्षीरवान् क्षीरयुक्तो मृदुर्विरेको योज्यः ।

सक्षीरा बस्तयः क्षीरं पंचमूलबलासृतम् ।
कालेऽनुवासनं तैलं मधुरौषधसाधितम् ॥ ९५ ॥

अत्र पित्तावृते वायौ बस्तयः सक्षीरा योज्याः । पंचमूलं महत् । तेन बलासहितेन सृतं क्षीरं प्रयोक्तव्यम् । काले यथावसरमनुवासनयोग्यैर्मधुरौषधसाधितैस्तैलैरनुवासनं देयम् ।

यष्टीमधुबलातैलघृतक्षीरैश्च सेचनम् ।
पंचमूलकषायेण वारिणा शीतलेन च ॥ ९६ ॥

मधुयष्टितैलेन बलातैलेन घृतेन क्षीरेण च सेचनं हितम् । पंचमूलस्य कषायेण क्काथेन वा शीतलेन वारिणा पित्तावृते वाते सेचनं योज्यम् ।

कफावृते यवान्नानि जांगला मृगपक्षिणः ।
स्वेदास्तीक्ष्णा निरूहाश्च वमनं सविरेचनम् ॥ ५७ ॥
पुराणसर्पिस्तैलं च तिलसर्षपजं हितम् ।

कफावृते यवान्नानि हितानि । जांगला मृगाः पक्षिणश्च तथा स्वेदा हिताः । तीक्ष्णा निरूहा आस्थापनविशेषाश्च । तीक्ष्णं वमनं सविरेचनं हितम् । पुराणं च सर्पिः सर्षपजं च तैलं हितम् ।

संसृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥ ५८ ॥

कफपित्ताभ्यां द्वाभ्यां संसृष्टे वात आदावेव पित्तं विनिर्हरेत् । पश्चात्कफं वातयुक्तं जयेत् ।

कारयेद्रक्तसंसृष्टे वाते शोणितिकीं क्रियाम् ।

रक्तसंसृष्टे वाते वातशोणितिकीं क्रियां कारयेत् ।

स्वेदाभ्यंगरसाः क्षीरं स्नेहो मांसावृते हितः ॥ ५९ ॥

मांसावृते स्वेदाभ्यंगमांसरसः क्षीरं स्नेहश्च यथायोगमेतद्धितम् ।

प्रमेहमेदोवातघ्नमाढ्यवाते भिषग्जितम् ।

आढ्यवाते मेदसा वृते वायौ प्रमेहघ्नं मेदोघ्नं वातघ्नं च भिषग्जितमौषधं हितम् ।

महास्नेहोस्थिमज्जस्थे पूर्वोक्तं रेतसावृते ॥ ६० ॥

अस्थिमज्जस्थे वाते महास्नेहो घृतमज्जावसातैलैः सिद्धो यद्वा नारायणादिर्हितः । रेतसावृते पूर्वोक्तवातव्याधौ शुक्रस्थवातोक्तं हितम् ।

अन्नावृते पाचनीयं वमनं दीपनं लघु ।

अन्नावृते पाचनीयमौषधं वमनं हितम् । दीपनीयमामेयं यदौषधं लघु च प्रकृत्या तत्सर्वं हितम् ।

मूत्रावृते मूत्रलानि स्वेदा उत्तरबस्तयः ॥ ६१ ॥

मूत्रेणावृते वाते मूत्रलानि त्रपुसादीनि स्वेदाश्चोत्तरबस्तयो हिताः ।

एरंडतैलं वर्चःस्थे बस्तिस्नेहाश्च भेदिनः ।

वर्चसावृते वात एरंडतैलं बस्तयश्च स्नेहाश्च भेदिनो हिताः ।

कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनम् ॥ ६२ ॥
सर्वस्थानावृते त्वाशु तत्कार्यं मातरिश्वनि ।

सर्वस्थानावृते मातरिश्वनि वायावाशु शीघ्रमेव यदौषधं कफपित्तयोरविरुद्धं वातस्य चानुलोमनं तत्कार्यम् ।

अनभिष्यंदि च स्निग्धं स्रोतसां शुद्धिकारणम् ॥ ६३ ॥
पाचना बस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ।
प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदुकार्यं विरेचनम् ॥ ६४ ॥
रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ।
शिलाह्वस्य विशेषेण पयसा शुद्धगुग्गुलोः ॥ ६५ ॥
लेहो वा भार्ङ्गवस्तद्वदेकादशसिता सितः ।

तस्मिन् सर्वधात्वावृते मातरिश्वनि यदनभिष्यंदि स्निग्धं स्रोतसां यच्छुद्धिकरं तत्सर्वमत्र पानौषधं योज्यम् । पाचनसंज्ञा बस्तयो बाहुल्येन मधुराः सानुवासनाः स्नेहबस्तयश्च हिताः । बलस्याधिक्यं प्रसमीक्ष्य बुध्वा मृदुकायविरेचनं हितम् । सर्वेषां रसायनप्रयोगाणामुपयोगः शस्यते । विशेषेणात्यर्थं शिलाजतुनः पयसा सह प्रयोगः प्रशस्यते । तथा शुद्धस्य गुग्गु-

लो: प्रयोग: । भार्ङ्गीवो लेहो ब्राह्मरसायनोक्तश्च्यवनप्राशो वा तद्वदेकादश सितासितो ब्राह्मरसायनोक्तः शस्यते ।

अपाने त्वावृते सर्वं दीपनं ग्राहि भेषजम् ॥ ६६ ॥
वातानुलोमनं कार्यं मूत्राशयविशोधनम् ।

अपानेन वायौ येन केनचिदावृते सर्वं भेषजं दीपनमग्नेर्ग्राहि संग्रहणं वातस्यानुलोमनं मूत्राशयस्य बस्तेर्विशोधनं तत्सर्वं कार्यम् ।

इति संक्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम् ॥ ६७ ॥
प्राणादीनां भिषक्कुर्याद्वितर्क्य स्वयमेव तत् ।

इत्यनंतरोक्तेन प्रकारेणावृतानां संक्षेपतश्चिकित्सितमौषधमुक्तम् । तत्प्राणादीनां पंचानामावृतानां चिकित्सितम् । तत्पूर्वोक्तं वितर्क्य भिषक् स्वयमेव विचार्य कुर्यात्

उदानं योजयेदूर्ध्वमपानं चानुलोमयेत् ॥ ६८ ॥
समानं शमयेद्विद्वांस्त्रिधा व्यानं च योजयेत् ।
प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि तत्स्थितौ देहसंस्थितिः ॥ ६९ ॥
स्वं स्वं स्थानं नयेदेवं वृत्तान्वातान्विमार्गगान् ।

उदानाख्यं वायुमूर्ध्वमेव योजयेत् । यतोऽसौ सदैवोर्ध्वगामी तथा प्रयतेत यथोर्ध्वगामी भवति । अपानाख्यं चानिलमनुलोमयेदधोगतिर्ह्ययं सदैव समीरस्तस्मादधोगमनं यथा यस्य संपद्येत्तथा चिकित्सितं कार्यमित्यर्थः । समानाख्यं वायुं विद्वान्वैद्यो वातघ्नैरौषधैः शमयेत् । अयमभिप्रायो ग्रंथकृतः । किल नास्योर्ध्वगामितानैवाधोगामिता यथा संपद्यते तथा चिकित्सितं हितम् । किं तर्हि स्वस्थानप्रतिपत्तिरेवेत्येवं चिकित्सा कार्येति । व्यानाख्यं तु वायुं त्रिधा योजयेदूर्ध्वाधोमध्यगमनं यथाऽस्य शरीरे संपद्यते तथा चिकित्सा कार्येति । तथा प्राणो वायुश्चतुर्भ्योऽप्युदानापानसमानव्यानेभ्योऽपि सर्वप्रयत्नेन रक्ष्यः । यथोदानादिभिर्नास्य बाधा संपद्यते तथा चिकित्सा

कार्येत्यर्थः । यतस्तस्य प्राणस्य स्थितौ सत्यां देहस्य शरीरस्य स्थिति जीवनं भवति प्राणं विना न जीवतीत्यर्थः । एवमनेन प्रकारेण वातान्वि-मार्गगानावृतान् स्वं स्वं स्थानं नयेत् ।

सर्वं चावरणं पित्तरक्तसंसर्गवर्जितम् ॥ ७० ॥
रसायनविधानेन लशुनो हंति शीलितः ।

सर्वमेवावरणं वातानां पित्तरक्तसंसर्गवर्जितं रसायनविधिना शीलितो लशुनो हंति । एतेन पित्तरक्तसंसृष्टमावरणं वर्जयित्वा सर्वावरणान्यन्यानि लशुनः केवल एव निहंति ।

पित्तावृते पित्तहरं मरुतश्चानुलोमनम् ॥ ७१ ॥

पित्तावृत उदानादौ पित्तहरं पवनस्य चानुलोमनं हितम् ।

रक्तावृतेऽपि तद्वच्च खुडोक्तं यच्च भेषजम् ।
रक्तपित्तानिलहरं विविधं च रसायनम् ॥ ७२ ॥

रक्तावृते तद्वत् पित्तहरं तथैव मारुतानुलोमनं हितम् । यच्च खुडोक्तं वातशोणितोक्तं भेषजं तथा पित्तरक्तानिलहरं च हितम् । विविधं रसायनं च । विविधं नानाप्रकारं सर्वदोषदूष्यादिकं चालोक्य यथायोगं विधेयम् ।

यथानिदानं निर्दिष्टमिति सम्यक्चिकित्सितम् ।
आयुर्वेदफलं स्थानमेतत्सद्योर्त्तिनाशनम् ॥ ७३ ॥

इत्यनेन प्रकारेण यथानिदानं निदानानतिक्रमेण यथोद्देशस्तथा निर्देशः। अनया रीत्या सर्वमेव चिकित्सितं निर्दिष्टमेतच्चायुर्वेदफलभूतं स्थानमेतदु-पदेशेन सद्योर्तिनाशनाद्धेतोः ।

चिकित्सितं हितं पथ्यं प्रायश्चित्तं भिषग्जितम् ।
भेषजं शमनं शस्तं पर्यायैः स्मृतमौषधम् ॥ ७४ ॥

चिकित्सितादय औषधस्य पर्यायाः स्मृता इति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वसुंदराख्यायां चिकित्सितस्थाने वातशोणितचिकित्साख्यो द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ श्री ॥

ॐ नमः सर्वज्ञाय । चिकित्सितस्थानानंतरं कल्पस्थानमारभ्यते । चिकित्सितस्थानस्य कल्पस्थानापेक्षत्वात् । तथाहि प्रागध्यगीष्ट । तर्पणेन रसेनेक्षोर्मद्येकल्पोदितानि वा । वमनानि प्रयुंजीतेति । तदेवमायुपदेशात्सापेक्षत्वमस्य । तस्मात्कल्पस्थानमुच्यत इत्याह ।

अथातो वमनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

वमनमूर्ध्वं मुखेन दोषहरणम् । तस्य कल्पः कल्पनं योजनमित्यर्थः । शेषमायुष्कामीयाध्यायवद्व्याख्येयम् । प्राधान्याच्च वमनकल्पे मदनमेव शस्यत इत्याह ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
वमने मदनं श्रेष्ठं त्रिवृन्मूलं विरेचने ॥

वमनविषये नित्यं मदनं श्रेष्ठम् । निरपायत्वादन्यद्रव्यविषयेपि वा तस्योपयोगात्सर्वत्रानिषिद्धप्रसरत्वाच्च । लाघवमिच्छंश्च तंत्रकृदिदमवोचत् । त्रिवृन्मूलंविरेचन इति । यथा मदनं वमने नित्यं श्रेष्ठं तथा त्रिवृन्मूलं विरेचने निरपायत्वादिहेतुना ।

नित्यमन्यस्य तु व्याधिविशेषेण विशिष्टता ॥ १ ॥

मदनं वर्जयित्वा व्याधिवशादन्यस्य जीमूतादेर्विशिष्टता । वक्ष्यति हि जीमूतं तु विशेषतः प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासकासहिध्मातिसारिणामिति । एवं त्रिवृन्मूलं वर्जयित्वा परस्य विरेचनद्रव्यस्य व्याधिविशेषेण विशिष्टत्वम् । न तु त्रिवृन्मूलवत्सर्वत्रानिषिद्धप्रसरत्वम् निरपायत्वं च । तथा चोक्तं चरके । त्रिवृत्सुखविरेचनानामिति । तदेवं वमने मदनं श्रेष्ठं त्रिवृन्मूलं विरेचने सर्वदेति स्थितम् ।

फलानि तानि पांडूनि न चातिहरितान्यपि ।
आदायान्हि प्रशस्तर्क्षे मध्ये ग्रीष्मवसंतयोः ॥ २ ॥
प्रमृज्य कुशमुत्तोल्यां क्षिप्त्वा बध्वा प्रलेपयेत् ।
गोमयेनानुमुत्तोलीं धान्यमध्ये निधापयेत् ॥ ३ ॥
मृदुभूतानि मद्येष्टगंधानि कुशवेष्टनात् ।
निष्कृष्य निर्गतेष्टाहे शोषयेत्तान्यथातपे ॥ ४ ॥
तेषां ततः सुशुष्काणामुद्धृत्य फलपिप्पलीम् ।
दधिमध्वाज्यपललैर्मृदित्वा शोषयेत्पुनः ॥ ५ ॥
ततः सुगुप्तं संस्थाप्य कार्यकाले प्रयोजयेत् ।

अथ शब्दोत्र प्रस्तुतौ मदनस्य प्रस्तावे तानि मदनस्य फलानि पांडूनि गृहीत्वा नत्वतिपांडून्यतिक्रांतपाकत्वात् । न चातिहरितान्यामत्वात् कदादाय प्रशस्तनक्षत्रे दिवसे । कस्मिन्नृतौ । मध्ये ग्रीष्मवसंतयोः । एवमृतुसंधौ गृहीतानि प्रमृज्य व्यपगतमलादिदोषाणि कृत्वा कुशमय्यां मुत्तोल्यां मूटिकायां क्षिप्त्वा पुनरुपरिष्टाद्बध्वा च ततो गोमयेन तांमूत्तोलीं लिंपेत् । अनंतरं धान्यमध्ये निधापयेत् । स्थापयेत् । कुशानां समूहो रचनाविशेषो निष्पादितः कुशमूत्तोलीत्युच्यते । मृदुभूतानि तानि मध्विष्टगंधानि कदाचिन्मधुगंधानि कदाचिदिष्टगंधानि कुशवेष्टनादष्टाहेन ज्ञात्वानंतरमष्टाहेतिक्रांते कुशमुत्तोल्याः निष्कृष्टानि बहिःकृतान्यनंतरमातपे शोषयेत् । ततोनंतरं तेषां मदनफलानां शुष्काणां फलपिप्पलीरुद्धृत्य दधिमध्वाज्यपललैर्मृदित्वा संक्षुद्य पुनरातपे शोषयेत् । ततोनंतरं सुष्टु गुप्तं धारयित्वा कार्यकाले वमनावसरे ताः प्रयोजयेत् ।

अथादाय ततो मात्रां जर्जरीकृत्य वासयेत् ॥ ६ ॥
शर्वरीमधुयष्ट्या वा कोविदारस्य वा जले ।
कर्बुदारस्य बिंब्या वा नीपस्य विदुलस्य वा ॥ ७ ॥
शणपुष्प्याः सदापुष्प्या प्रत्यक्पुष्प्युदकेऽथवा ।
ततः पिबेत्कषायं तं प्रातर्मृदितगालितम् ॥ ८ ॥

सूत्रोदितेन विधिना साधूक्तेन तथा वमेत् ।
श्लेष्मज्वरप्रतिश्यायगुल्मांतर्विद्रधीषु च ॥ ९ ॥
प्रच्छर्दयेद्विशेषेण यावत्पित्तस्य दर्शनम् ।

अथानंतरं ततः पिप्पलीभ्यो मात्रां परिमाणं प्रायेण देशकालादिवशाद्वा मात्रां विकल्प्यानंतरं तां मात्रां जर्जरीकृत्य संचूर्ण्य मधुयष्ट्यादीनामन्यतमस्य जले शर्वरीं सकलां रात्रिं वासयेदभिषवणाय । ततोनंतरं तं कषायं मृदितगालितं पूर्वं मृदितं पश्चाद्गालितं वस्त्रपूतं कृत्वा सूत्रोदितेन विधिना श्वोवम्यमित्यादिग्रंथोक्तेन पिबेत् । एवं कृते सति तेन साधु वमेत्। विशेषेण श्लेष्मज्वरादिषु वमेत् । यावत्पित्तस्य दर्शनम् ।

फलपिप्पलिचूर्णं वा क्काथेन स्वेन भावितम् ॥ १० ॥
त्रिभागत्रिफलाचूर्णं कोविदारादिवारिणा ।
पिबेज्ज्वरारुचिष्वेवं ग्रंथ्यपच्यर्बुदोदरी ॥ ११ ॥
पित्ते कफस्थानगते जीमूतादिजलेन तत् ।

अथवा मदनफलपिप्पलीचूर्णं स्वेन फलपिप्पलीक्काथेन भावितं त्रिभागत्रिफलाचूर्णान्वितं कोविदारादिजलेन ज्वरादिष्वरुच्यं तेष्वेवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण पिबेत् । पित्ते कफस्थानगते सति ग्रंथ्यादिमान्नरस्तन्मदनफलं जीमूतादिजलेन पिबेत् ।

हृद्दाहेऽधोस्त्रपित्ते च क्षीरं तत्पिप्पलीसृतम् ॥ १२ ॥
क्षैरेयीं वा

हृदयदाहेऽधोगे रक्तपित्ते तस्य मदनफलपिप्पलीभिः क्कथितं क्षीरं क्षैरेयीं वा पिबेत् । तंत्रांतरे च क्षीरश्रपणविधिरुक्तः । द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् । क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिरिति । अस्रपित्त इत्येतावत्युक्त ऊर्ध्वगोभयगयोर्वमनायोग्यत्वादेवाधोग्रहणे सिद्धे पुनरधोग्रहणं सुखतरप्रतिपत्त्यर्थम् । क्षैरेयीमिति । क्षीराड्ढगिति टिड्ढाणेति ङीप् ।

कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु तु ।
दध्युत्तरं वा दधि वा तत्स्रुतक्षीरसंभवम् ॥ १३ ॥

कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु दध्युत्तरं दधिसरं वमने हितम् । अथवा दधि हितमुभयमपि वमने हितं तत्स्रुतक्षीरसंभवात् ।

फलादिक्वाथकल्काभ्यां सिद्धं तत्सिद्धदुग्धजम् ।
सर्पिः कफाभिभूतेऽग्नौ शुष्यद्देहे च वामनम् ॥ १४ ॥

कल्कश्च क्वाथश्च कल्कक्वाथौ फलादीनां मदनफलजीमूतकादीनां कल्कक्वाथौ ताभ्यां सिद्धं पक्कं सर्पिः कफेनाभिभूतेऽग्नौ शुष्यच्छरीरे च वमनं हितं । किंभूतं सर्पिः । तत्सिद्धदुग्धजं तैश्च फलादिभिः शृतं तत्सिद्धं च तद्दुग्धं च तस्मादुद्भूतम् ।

स्वरसं फलमज्ज्ञो वा भल्लातकविधिशृतम् ।
आदर्वीलेपनात्सिद्धं लीढ्वा प्रच्छर्दयेत्सुखम् ॥ १५ ॥
तं लेहं भक्ष्यभोज्येषु तत्कषायांश्च योजयेत् ।

फलमज्ज्ञो वा स्वरसं भल्लातकविधानेन शृतं दर्वीलेपं यावत्पक्का लीढ्वा सुखेन वमेत् । तं च लेहं भक्ष्यादिषु तथा तस्य मदनफलस्य कषायान्योजयेत् ।

वत्सकादिप्रतीवापः कषायः फलमज्जजः ॥ १६ ॥
निंबार्कान्यतरक्वाथसमायुक्तो नियच्छति ।
बद्धमूलानपि व्याधीन्सर्वान्संतर्पणोद्भवान् ॥ १७ ॥

मदनफलमज्जजो वा कषायो वत्सकादिगणप्रतीवापो निंबार्कान्यतरक्वाथसंयुक्तो व्याधीन् समूलानपि नियच्छति । कीदृशान् संतर्पणजान् ।

राटपुष्पफलश्लक्ष्णचूर्णैर्माल्यं सुरूक्षितम् ।
वमेन्मंडरसादीनां तृप्तो जिघ्रन् सुखं सुखी ॥ १८ ॥

मदनपुष्पफलसूक्ष्मचूर्णैः सुरूक्षितं पुष्पं जिघ्रन् मंडरसादीनां तृष्णादिग्रहणात् कृशराक्षीरयवागूनां परिग्रहः । तथाविधो जिघ्रन् सुखी क्लेशसहिष्णुः सुखेन वमेत् ।

एवमेव फलाभावे कल्प्यं पुष्पं शलाटु वा ।

एवमेवानेनैव क्रमेण फलाभावे सति पुष्पं प्रकृतत्वान्मदनस्य कल्पनीयं । अथादाय ततो मात्रां जर्जरीकृत्य वासयेत् । शर्वरीं मधुयष्ट्या वा कोविदारस्य वा जल इत्यादिविधिना शलाटु वाऽपक्वं फलं वैवं कल्पनीयं ।

जीमूताद्याश्च फलवत्

जीमूततुंबीकोशातक्याद्याः कुटजफलपर्यंताः फलवन्मदनफलतुल्यविधिना कल्प्याः ।

जीमूतं तु विशेषतः ॥ १९ ॥
प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासकासहिध्मादिरोगिणाम् ।

विशेषेण जीमूतो ज्वरादिषु योज्यः ।

पयः पुष्पेऽस्य निर्वृत्ते फले पेयापयस्कृताः ॥ २० ॥
लोमशं क्षीरसंतानं दध्युत्तरमलोमशे ।
श्रिते पयसि दध्यम्लं जाते हरितपांडुके ॥ २१ ॥
आसुत्य वारुणीमंडं पिबेन्मृदितगालितम् ।
कफादरोचके कासे पांडुत्वे राजयक्ष्मणि ॥ २२ ॥

अस्य जीमूतस्य पुष्पे संपन्ने पयः क्षीरं जीमूतकशृतं प्रयोज्यं । फलेऽस्य निष्पन्ने पयस्कृता जीमूतसृतक्षीरनिष्पादिता पेया योज्या । जीमूतफलस्य लोमशा लोमशतया मृदुकठिनभेदेन द्वैविध्यं । लोमशे तस्मिन् जीमूतफले शृतक्षीरस्य या संतानिका शीतीभूतस्योपरिष्टाद्घनावयवस्तं वमने पिबेत् । अलोमशे जीमूतकाठिन्यमागते तच्चूर्णयुतं दध्युत्तरं दधिसरं पिबेत्।

शृते पयसि प्रकृतत्वाज्जीमूतफले शृते हरितपांडुके लोमशा लोमशयोर्मध्यमामवस्थां प्राप्ते सति दध्यम्लं जातं पिबेत्। अम्लमेव दधि दध्यम्लं केचित्तु मस्तुदध्यम्लमित्याहुः। जीमूतफलेन वाऽऽसुत्य वारुणीमंडं पिबेत्। किंभूतं मृदितं गालितं पूर्वं मृदितं खजादिना पश्चाद् गालितं प्रस्तुतं केषु कफारोचकादिषु।

इयं च कल्पना कार्या तुंबीकोशातकेष्वपि।

इयं च कल्पना पयःपुष्पेस्य निर्वृत इत्यादिकाऽऽसुत्य वारुणीमंडमितिपर्यंतं तुंबीकोशातकीष्वपि कार्या।

पर्यागतानां शुष्काणां फलानां वेणिजन्मनाम्॥ २३॥
चूर्णस्य पयसा शुक्तिं वातपित्तार्दितः पिबेत्।
द्वे वा त्रीण्यपि वाऽऽपोथ्य क्वाथे तिक्तोत्तमस्य वा॥२४॥
आरग्वधादिनवकादासुत्यान्यतमस्य वा।
विमृद्य पूतं तं क्वाथं पित्तश्लेष्मज्वरी पिबेत्॥ २५॥

पर्यागतानां प्राप्तसम्यक्पाकानां फलानां वेणिजन्मनां देवदाल्युत्पन्नानां चूर्णस्य शुक्तिमर्धपलं पयसा वातपित्ताभ्यामर्दित आतुरः पिबेत्। द्वे वा त्रीण्यपि वा जीमूतफलान्यापोथ्य जर्जरीकृत्य तिक्तोत्तमस्य निंबस्य क्वाथे पित्तश्लेष्मज्वरी पिबेत्। अथवाऽऽरग्वधादिनवकादारग्वधवर्गाद्यौषधनवकादन्यतमस्य क्वाथे द्वे वा त्रीण्यपि वा जीमूतफलान्यासुत्य संधाय तथा विमृद्य पूतं क्वाथं पित्तश्लेष्मज्वरी पिबेत्। घराघरी वा वेणी च देवदाली च जीमूतं चेति पर्यायाः।

जीमूतचूर्णं कल्कं वा पिबेच्छीतेन वारिणा।
ज्वरे पैत्ते कवोष्णेन कफवातात्कफादपि॥ २६॥

जीमूतचूर्णं फलपिष्टं कल्कीकृत्याथवा तच्चूर्णं पित्तज्वरे शीतजलेनालोडय पिबेत्। तस्यैव कल्कं चूर्णं वा कफवातात् कफाच्चोद्भूते ज्वरे कवोष्णेन वारिणा पिबेत्।

कासश्वासविषच्छर्दिज्वरार्ते कफकर्शिते ।
इक्ष्वाकुर्वमने शस्तः प्रताम्यति च मानवे ॥ २७ ॥

कासाद्यार्ते कफार्दिते पुरुषे वमनविषय इक्ष्वाकुः शस्तः। प्रताम्यति मानवे प्रतमकाक्रांतत्वाद्यः प्रताम्यति नरस्तस्मिंश्च शस्तः । फलपुष्पविहीनस्यासंजातफलपुष्पस्येक्ष्वाकोः किसलयैः क्षीरं साधितं पित्तश्लेष्मज्वरे पित्तोद्रिक्ते प्रयोजयेत् ।

फलपुष्पविहीनस्य प्रवालैस्तस्य साधितम् ।
पित्तश्लेष्मज्वरे क्षीरं पित्तोद्रिक्ते प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥

फलपुष्पविहीनस्येत्यनेन कोमलत्वं प्रतिपादयति । इक्ष्वाकोस्तंत्रकृत्। अन्यथा प्रवालैः साधितं क्षीरं पित्तोद्रिक्ते प्रयोजयेदिति ब्रूयात् । इक्ष्वाकुफलस्य जरठावस्थस्य प्रयोगमाह ।

हृतमध्ये फले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।
स्यात्तदा कफजे कासश्वासे वम्यं च पाचयेत् ॥ २९ ॥

हृतमध्ये जीर्णे सुपक्के तस्मिन् जीमूते फले हृतमध्यभागत्वाच्छून्यमध्ये क्षीरं स्थितं सद्यदा दधि जातं स्यात्तदा कफकासादिषु वमनार्थं पाययेत् ।

मस्तुना वा फलान्मध्यं पांडुकुष्ठविषार्दितः ।
तेन तक्रं विपक्कं वा पिबेत्समधुसैंधवम् ॥ ३० ॥

इक्ष्वाकुफलमध्यं वा मस्तुना पांड्वार्दितः पिबेत् । तेनेक्ष्वाकुफलमध्येन तक्रं वा विपक्कं मधुसैंधवयुतं पिबेत् । समधुसैंधवमित्युक्तं स्पष्टार्थं वमनविधौ हि समधुसैंधवस्य वमनस्यानुज्ञानात् ।

भावयित्वाजदुग्धेन बीजं तेनैव वा पिबेत् ।
विषगुल्मोदरग्रंथिगंडेषु श्लीपदेषु च ॥ ३१ ॥

अजादुग्धेन तद्बीजं भावयित्वा तेनैव छगलीक्षीरेण पिबेत् । विषगुल्मादिषु ।

सक्तुभिर्वा पिबेन्मंथं तुंबीस्वरसभावितैः ।
कफोद्भवे ज्वरे कासे गलरोगेष्वरोचके ॥३२॥

सक्तुभिर्यवसक्तुभिस्तुंबीस्वरसभावितैर्मंथं वा पिबेत्।कफोद्भवेषु ज्वरादिषु।

गुल्मे ज्वरे प्रसक्ते च कल्कं मांसरसैः पिबेत् ।
नरः साधु वमत्येवं नच दौर्बल्यमश्नुते ॥ ३३ ॥
तुंब्याः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।
छर्दयेन्माल्यमाघ्राय गंधसंपत्सुखोचितः ॥ ३४ ॥

कल्कं तुंब्या मांसरसैः पिबेत् । गुल्मे तथा ज्वरे प्रसक्ते दीर्घकालानुबंधिनि । एवं सति पुरुषः साधुकृत्वा वमति । दौर्बल्यं न च प्राप्नोति । तुंब्याः फलरसैः पुष्परसैश्चावचूर्णितं शुष्कैः शोधितैस्तुंबीफलरसैस्तुंबीपुष्पचूर्णमिश्रैरवचूर्णितमाल्यमाघ्राय सुखं वमेत् । गंधसंपद्गंधसंपत्तिमत् ।

कासगुल्मोदरगरे वाते श्लेष्माशयास्थिते ।
कफे च कंठवक्त्रस्थे कफसंचयजेषु च ॥ ३५ ॥
धामार्गवो गदेष्विष्टः स्थिरेषु च महत्सु च ।

कासादिषु तथा कफस्थानस्थे वाते श्लेष्मणि गलस्थे मुखस्थे च तथा कफसंचयजेष्वरोचकादिषु तथा स्थिरेषु दीर्घकालप्ररूढेषु महत्सु चात्यंतं प्रवृद्धेषु रोगेषु धामार्गवः कोशफलाख्य इष्टः ।

जीवकर्षभकौ वीरा कपिकच्छूः शतावरी ॥ ३६ ॥
काकोली श्रावणी मेदा महामेदा मधूलिका ।
तद्रजोभिः पृथग्लेहा धामार्गवरजोन्विताः ॥ ३७ ॥
कासे हृदयदाहे च शस्ता मधुसिताहृताः ।

जीवकर्षभादीनां पृथक् प्रत्येकं तेषां रजोभिश्चूर्णैर्मधुसिताभ्यामत्यंतं द्रुता द्रवीकृताः धामार्गवरजोन्वितास्तच्चूर्णमिश्रा लेहाः कासे हृदयदाहे च शस्ताः । मधूलिका मधुयष्टिः ।

ते सुखांभोनुपानाः स्युः पित्तोष्मसहिते कफे ॥ ३८ ॥

त एव पूर्वोक्ता लेहा उष्णोदकानुपाना वमनाय भवेयुः। कफे पित्तोष्मसहिते सति पित्तेन तथा पित्तकार्येणोष्मणा युक्ते।

धान्यतुंबरुयूषेण कल्कस्तस्य विषापहः।

तस्य धामार्गवस्य कल्को धान्यतुंबरुभ्यां यूषेण क्वाथेनोपयुक्तो विषघ्नः स्यात्।

बिंब्याः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा रसे ॥ ३९ ॥
एकं धामार्गवं द्वे वा मानसे मृदितं पिबेत्।
तच्छृतक्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ॥ ४० ॥

बिंबादीनामन्यतमस्य रसे क्वाथे धामार्गवफलमेकं मृदितं कृत्वाऽथवा द्वे फले मानसे मनोविकारे वमनं पिबेत्। अथवा तत्कृतक्षीरजं सर्पिर्धामार्गवफलसाधितं। क्षीरोद्भवं फलादिभिः साधितं मदनफलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकोशातकीकुटजैः षड्भिः पक्वं मानसे वमनार्थं पिबेत्।

क्ष्वेडातिकटुतीक्ष्णोष्णः प्रगाढेषु प्रशस्यते।
कुष्टपांड्वामयप्लीहशोफगुल्मगरादिषु ॥ ४१ ॥

क्ष्वेडस्तिक्तकोशातक्यतितीक्ष्णोष्णकटुकत्वात्कुष्टादिषु प्रगाढेष्वत्यंतचिरकालजत्वाद् दृढेषु प्रगूढेषु प्रशस्यते।

पृथक् फलादिषट्कस्य क्वाथे मांसमनूपजम्।
कोशातक्या समं सिद्धं तद्रसं लवणं पिबेत् ॥ ४२ ॥

पृथक् फलादिषट्कस्य मदनफलेक्ष्वादिकस्य क्वाथे मांसमनूपजं कोशातक्या समतया तुल्यं सिद्धं पक्वं तद्रसं तस्य मांसस्य रसं लवणान्वितं पिबेत्।

फलादिपिप्पलीतुल्यं सिद्धं क्ष्वेडरसेऽथवा।
क्ष्वेडक्वाथे पिबेत्सिद्धं मिश्रमिक्षुरसेन वा ॥ ४३ ॥

फलादिपिप्पल्यो मदनफलजीमूतेक्ष्वाकुफलमध्यबीजानि ताभिस्तुल्यमनूपं मांसं समक्ष्वेडरसेन सिद्धं वा पिबेत्। यद्वेक्षुरसेन मिश्रं क्ष्वेडक्काथे सिद्धमनूपजं मांसरसं सलवणं पिबेत्।

कुटजं सुकुमारेषु पित्तरक्तकफोदये।
ज्वरे विसर्पे हृद्रोगे खुडे कुष्टे च पूजितम्॥ ४४॥

कुटजं सुकुमारेष्वत्यंतवमनासहिष्णुपित्तरक्तकफोदयेऽतिशयेनाधिके तस्मिंस्तथा ज्वरादिषु वमनं श्रेष्ठम्।

सर्षपाणां मधूकानां तोयेन लवणस्य वा।
पाययेत्कौटजं बीजं युक्तं कृशरयाऽथवा॥ ४५॥
सप्ताहं वार्कदुग्धाक्तं तच्चूर्णं पाययेत्पृथक्।
फलजीमूतकेक्ष्वाकुजीवंतीजीवकोदनैः॥ ४६॥

सर्षपादीनां पृथक् तोयेन क्काथेन सैंधवस्य च जलेन कुटजबीजं पाययेत्। अथवा कृशरया सह कौटजं पाययेत्। अथवा सप्ताहमर्कदुग्धाक्तं कुटजबीजचूर्णं पृथङ्मदनफलाद्युदकैः पाययेत्।

वमनौषधमुख्यानामिति कल्पदिगीरिता।
बीजेनानेन मतिमानन्यान्यपि च कल्पयेत्॥ ४७॥

वमनौषधमुख्यानां छर्दिषु प्रधानानामौषधानामित्येवं प्रकारेण कल्पस्य दिग्गतिरीरिता। कल्पमार्ग उदितः। अनेन बीजेनानया दिशा सुमतिरन्यान्यपि वमनौषधानि कल्पयेदिति।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां कल्पस्थाने वमनकल्पः प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

वमनादनंतरं विरेचनस्योपयोगः । इतिवमनकल्पादनंतरं विरेचनकल्पः प्रक्रम्यत इत्याह ।

अथातो विरेचनकल्पं व्याख्यास्यामः ।

कल्पनं कल्पो योजना विरेचनमधोभागेन दोषनिर्हरणं तस्य कल्पो विरेचनकल्पस्तं व्याख्यास्यामः। शेषं पूर्ववत् । दंतीद्रवंत्यादिभ्यः सर्वेभ्योऽपि विरेचनद्रव्येभ्यो निरपायत्वाद्विरेचनसाध्ये व्याधावनिषिद्धप्रसरत्वात्पूर्वं त्रिवृताया उपन्यासः ।

कषाया मधुरा रूक्षा विपाके कटुका त्रिवृत् ।
कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपनी ॥ १ ॥

अनेन चास्याः स्वरूपकथनम् ।

सेदानीमौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापहैः ।
कल्पवैशेष्यमासाद्य जायते सर्वरोगजित् ॥ २ ॥

सैवंगुणा त्रिवृदधुना वातपित्तकफापहैरौषधैर्युक्ता कल्पविशेषत्वं प्राप्य विरेचनसाध्यव्याधिविषयसर्वरोगजिज्जायते ।

द्विधा ख्यातं च तन्मूलं श्यामं श्यामारुणं त्रिवृत् ।
त्रिवृदाख्यं वरतरं निरपायं सुखं तयोः ॥ ३ ॥
सुकुमारे शिशौ वृद्धे मृदुकोष्टे च तद्धितम् ।

तस्यास्त्रिवृतो मूलं द्विप्रकारम् । एकं श्याममपरं श्यामारुणम् । श्यामं मूलं श्यामा त्रिवृत्श्यामारुणं मूलमिति व्याख्यां द्विसंज्ञम् । तयोः श्यामश्यामारुणयोर्यद्व्यारुणं मूलं तद्वरतरं । सामर्थ्याढ्यं वरं श्यामारुणं यन्मूलं तन्निरपायत्वात्सुकुमारादिषु हितम् । श्यामं सापायत्वात् । सापायत्वे विशेषेण हेतुमाह ।

मूर्छा संमोहहृत्कंठकर्षणक्षणनप्रदम् ॥ ४ ॥
श्यामं तीक्ष्णाशुकारित्वादतस्तदपि शस्यते ।
क्रूरे कोष्टे बहौ दोषे क्लेशक्षमिणि चातुरे ॥ ५ ॥

श्यामं मूलं मूर्च्छादिहृत् कंठकर्षणक्षणनप्रदम् । तत्तीक्ष्णत्वादाशुकारित्वाच्च सापायत्वमस्य तदेवंरूपमपि श्यामं शस्यते क्रूरकोष्टादिविषये ।

गंभीरानुगतं श्लक्ष्णमतिर्यग्विसृतं च यत् ।
गृहीत्वा विसृजेत्काष्ठं त्वचं शुष्कां निधापयेत् ॥ ६ ॥

गंभीरानुगतं गूढं कृत्वा भूमावंतःप्रविष्टं तथा श्लक्ष्णमपरुषं तथाऽतिर्यग्यातं स्पष्टं कृत्वा भूमौ गतमेवं विधं त्रिवृताया मूलं गृहीत्वा तत्काष्ठं विसृजेत् । त्वचं शुष्कां कृत्वा स्थापयेत् ।

अथ काले तु तच्चूर्णं किंचिन्नागरसैंधवम् ।
वातामये पिबेदम्लैः पित्ते साज्यसितामधु ॥ ७ ॥
क्षीरद्राक्षेक्षुकाश्मर्यस्वादुस्कंधवरारसैः ।
कफामये पीलुरसमूत्रमद्याम्लकांजिकैः ॥ ८ ॥
पंचकोलादिचूर्णैश्च युक्त्या युक्तं कफापहैः ।

अथ काले विरेचनप्रस्तावे ततो मूलत्वचश्चूर्णमीषन्नागरसैंधवमम्लैः कांजिकादिभिर्वातविकारे पिबेत् । पैत्तिकविकारे सह घृतशर्करामधु तच्चूर्णं क्षीरेण द्राक्षादिरसैर्वा पिबेत् । कफविकारे तच्चूर्णं पीलुरसादिभिः पिबेत् । पंचकोलादिभिश्चूर्णैश्च कफघ्नैर्युक्तम् । कथं युक्त्या। युक्तं पंचकोलादिचूर्णानां योगो नातिव्याप्तिर्न वाऽव्याप्तिः पंचकोलादिचूर्णेन त्रिवृताचूर्णस्य सम्यग्योगः स्यादित्यर्थः । आदिशब्देनान्येषां पाचनदीपनानां पंचकोलसदृशानां चित्रकादीनां ग्रहणम् ।

त्रिवृत्कल्ककषायेण साधितः ससितो हिमः ॥ ९ ॥
मधुत्रिजातसंयुक्तो लेहो हृद्यं विरेचनम् ।

त्रिवृतः कषायेण कल्केन कषायेण वा साधितः सशर्करो लेहः शीतो मधुत्रिजातसंयुक्तो हृद्यं विरेचनं स्यात् । अत्र च कासचिकित्सितोक्तकंटकारिकालेहवत् प्रमाणं निरूपयितव्यम् ।

अजगंधातवक्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत् ॥ १० ॥
चूर्णितं मधुसर्पिर्भ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते ।
सन्निपातज्वरस्तंभपिपासादाहपीडितः ॥ ११ ॥

अजगंधादिचूर्णं मधुसर्पिर्भ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते । सन्निपातज्वरादिपीडितः सन् ।

लिंपेदंतस्त्रिवृतया द्विधा कृत्वेक्षुगंडिकाः ।
एकीकृत्य पचेत्स्विन्नं पुटपाकेन भक्षयेत् ॥ १२ ॥

इक्षुगंडिकां द्विधा कृत्य पाटयित्वा त्रिवृतयांतर्लिंपेत् । अनंतरमेकीकृत्य पुटपाकेन स्विन्नं भक्षयेत् ।

त्वगेलाभ्यां समा नीली तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा ।
चूर्णं फलरसक्षौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥ १३ ॥
वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।
नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥ १४ ॥

त्वगेलाभ्यां तुल्या नीली तैश्च तुल्या त्रिवृत् । सर्वैश्च तुल्या सिताचूर्णं फलरसक्षौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् । वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पाग्निषु च नरेषु तथा सुकुमारेषु विरेचनमेतन्निरपायम् ।

विडंगतंडुलवरायावशूककणात्रिवृत् ।
सर्वेभ्योऽर्धेन तल्लीढं मध्वाज्येन गुडेन वा ॥ १५ ॥
गुल्मं प्लीहोदरं कासं हलीमकमरोचकम् ।
कफवातकृतांश्चान्यान्परिमार्ष्टि गदान्बहून् ॥ १६ ॥

विडंगतंडुलादयः समांशाः सर्वेऽभ्योर्धेन त्रिवृत् तदेतच्चूर्णं मधुघृताभ्यां लीढं गुडेन वाऽऽस्वादितं गुल्मादीन् कफवातोत्थांश्चान्यानपि गदान् बहून् परिमार्ष्टि पराकरोति ।

विडंगपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकम् ।
मरीचेंद्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ १७ ॥
दीप्यकं पंचलवणं चूर्णितं कार्षिकं पृथक् ।
तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥ १८ ॥
धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडार्धतुलान्वितान् ।
पक्त्वा मृद्वग्निना खादेत्ततो मात्रामयंत्रणः ॥ १९ ॥
कुष्टार्शःकामलागुल्ममेहोदरभगंदरान् ।
ग्रहणीपांडुरोगांश्च हन्ति पुंसवनश्च सः ॥ २० ॥
गुडः कल्याणको नाम सर्वेष्वृतुषु यौगिकः ।

विडंगादीनि कार्षिकाणि त्रिवृताचूर्णं तिलतैले पृथगष्टपलप्रमाण आमलकफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडपलानि पंचाशत् । मृद्वग्निना पक्त्वा तस्मान्मात्रामयंत्रणो यंत्रणारहितः सन्भक्षयेत् । स च भक्षितः कुष्टादीन्हंति पुंसवनश्च स्यात् । गुडोयं कल्याणसंज्ञः सर्वेष्वृतुषु यौगिको युज्यते ।

व्योषत्रिजातकांभोदकृमिघ्नामलकैस्त्रिवृत् ॥ २१ ॥
सर्वैः समाः समसिताः क्षौद्रेण गुटिकाः कृताः ।
मूत्रकृच्छ्रज्वरच्छर्दिकासशोषभ्रमक्षये ॥ २२ ॥
तापे पांड्वामयेऽल्पेऽग्नौ शस्ताः सर्वविषेषु च ।

अविपत्तिरयं योगः प्रयोक्तव्यो व्योषादिभिः समभागैः सर्वैर्द्रव्यैस्त्रिवृत्समा सा च त्रिवृत्तुल्यशर्करा एवमेताः क्षौद्रेण गुटिकाः कृता मूत्रकृच्छ्रादिषु शस्यंते ।

त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजम् ॥ २३ ॥

क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षाकाले विरेचनम् ।

त्रिवृदादिकं क्षौद्रद्राक्षारससंयुक्तं प्रावृषि सुखं विरेचनम् ।

त्रिवृद्दुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचंदनम् ॥ २४ ॥
द्राक्षांबुना सयष्ट्याऽह्वं सातलं जलदात्यये ।

त्रिवृद्दुरालभादिकं द्राक्षाजलेन शरदि विरेचनम् ।

त्रिवृतां चित्रकं पाठामजाजीं सरलं वचाम् ॥ २५ ॥
स्वर्णक्षीरीं च हेमंते चूर्णमुष्णांबुना पिबेत् ।

त्रिवृतादिकं चूर्णमुष्णांबुना सह हेमंते पिबेत् ।

त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ॥ २६ ॥

त्रिवृच्छर्करा समा ग्रीष्मर्तौ विरेचनम् ।

त्रिवृत्त्रायंतिहपुषासातलाकटुरोहिणीः ।
स्वर्णक्षीरीं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत्त्र्यहम् ॥ २७ ॥
एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत् ।

त्रिवृतादीनि संचूर्ण्य त्र्यहं गोमूत्रे भावयेत् । एष योगः सर्वर्तुष्वपि स्निग्धानां नराणां मलदोषस्य हारकः स्यात् ।

श्यामात्रिवृद्दुरालभाहस्तिपिप्पलिवत्सकम् ॥ २८ ॥
नीलिनी कटुका मुस्ता श्रेष्ठायुक्तं सुचूर्णितम् ।
रसाज्योष्णाम्बुभिः शस्तं रूक्षाणामपि सर्वदा ॥ २९ ॥

श्यामाद्यं संचूर्णीकृतं मांसरसघृतोष्णांबुभी रूक्षाणामपि सर्वकालं शस्तं । अपि शब्दात्स्निग्धानां शस्तमेव ।

ज्वरहृद्रोगवातासृगुदावर्तादिरोगिषु ।
राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ॥ ३० ॥

ज्वरादिष्वन्येभ्यस्तद्विषयोक्तेभ्यो विरेचनद्रव्येभ्यो राजवृक्षोऽतिशयेन पथ्यः। किंभूतः। मृदुर्मधुरशीतलश्च।

बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे।
योज्यो मृदूनपायित्वाद्विशेषाच्चतुरंगुलः ॥ ३१ ॥

बालादौ मृदुत्वादनपायित्वाच्च विशेषेण चतुरंगुलो योज्यः।

फलकाले परिणतं फलं तस्य समाहरेत्।
तेषां गुणवतां भारं सिकतासु विनिक्षिपेत् ॥ ३२ ॥
सप्तरात्रात्समुद्धृत्य शोषयेच्चातपे ततः।
ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ पात्रे निधापयेत् ॥ ३३ ॥

तस्य शम्याकस्य फलं काले परिणतं पक्कं फलं समाहरेत् संगृण्हीयात्। तेषां फलानां गुणवतां सुनिष्पन्नानां भारं पलशतं विंशतिवालुकासु विनिक्षिपेत्। सप्तरात्रादूर्ध्वं सिकताभ्य उद्धृत्यानंतरमातपे शोषयेत्। ततोनंतरं तेभ्यः फलेभ्यो मज्जानमुद्धृत्य गृहीत्वा पात्रे भांडे शुचौ शुद्धे स्थापयेत्।

द्राक्षारसेन तं दद्याद्दाहोदावर्तपीडिते।
चतुर्वर्षे सुखं बाले यावद्द्वादशवार्षिके ॥ ३४ ॥

तं मज्जानं द्राक्षारसेन दद्यात्। दाहाद्यार्ते नरे चतुर्वर्षे बाले सुखेनैतद्विरेचनं यावद्द्वादशवार्षिके बाले सुखं विरेचनमिदम्।

चतुरंगुलमज्ज्ञो वा कषायं पाययेद्धिमम्।
दधिमंडसुरामंडधात्रीफलरसैः पृथक् ॥ ३५ ॥
सौवीरकेण वा युक्तं कल्केन त्रैवृतेन वा।

अथवा राजवृक्षमज्ज्ञो हिमं शीतकषायं दधिमंडादिभिः पृथग्युक्तमथवा कांजिकेनाथवा कल्केन त्रिवृता संबंधिना युक्तं पाययेत्।

दन्तीकषाये तन्मज्ज्ञो गुडं जीर्णं च निक्षिपेत् ॥ ३६ ॥

तमरिष्टं स्थितं मासं पाययेत् पक्षमेव वा ।

दंतीकषायैस्तन्मज्ञः कर्णिकारस्य मध्यानि गुडं जीर्णं च विनिक्षिपेत् । तं स्थितमरिष्टं मासं पाययेत् । पक्षं वा स्थितम् ।

त्वचं तिल्वकमूलस्य त्यक्त्वाभ्यंतरवल्कलम् ॥ ३७ ॥
विशोष्य चूर्णयित्वा च द्वौ भागौ गालयेत्ततः ।
रोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥ ३८ ॥
कषाये दशमूलस्य तं भागं भावितं पुनः ।
शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥ ३९ ॥
मस्तुमूत्रसुरामंडकोलधात्रीफलांबुभिः ।

तिल्वकमूलस्य त्वचं त्यक्त्वा मध्यवल्कलं विशोष्य तथा चूर्णयित्वा ततश्चूर्णाद् द्वौ भागौ रोध्रस्यैव कषायेण गालयेत् । ततोनंतरमवशिष्टो यस्तृतीयो भागस्ततश्चूर्णात् तं तेन कषायेण वस्त्रगालितेन भावयेत् । अनंतरं वस्त्रगालितकषायेण भावितं पुनः कषाये दशमूलस्य भावितमनंतरं शुष्कचूर्णं ततश्चूर्णात्पाणितलं कर्षं मस्तुगोमूत्रादिकेन पिबेत् । कोलं बदरं । धात्रीफलमामलकम् । तयोरंबुनी स्वरसो । तद्भावनौषधप्रमाणं च शिलाजतुनः कल्पवत् कल्पयेत् । शिलाजतुकल्पं च वक्ष्यति । समगिरिजमष्टगुणितं निःक्वाथ्यं भावनौषधमित्यादि । तस्मादत्र तिल्वकत्वचो भाव्यौषधस्य रोध्रश्च भावनौषधं समं देयम् । ततोष्टगुणं जलं देयम् । तच्च क्वथनेनाष्टांशशेषं कार्यमिति । एवमन्यत्राप्यनिर्दिष्टप्रमाणानां भाव्यद्रव्यभावना द्रव्याणां तोयावशिष्टानां परिमाणं बोध्यम् ।

तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ॥ ४० ॥
सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठं विरेचनम् ।

रोध्रस्य कषायेण कल्केन च सशर्करो घृतान्वितो लेहः स्यात् । स च लेहः श्रेष्ठं विरेचनम् ।

सुधा भिनत्ति दोषाणां महांतमपि संचयम् ॥ ४१ ॥

आश्वेव कष्टविभ्रंशान्नैव तां कल्पयेदतः ।
मृदौ कोष्टेऽबले बाले स्थविरे दीर्घरोगिणि ॥ ४२ ॥

सुधा गुडा दोषाणां महांतमपि संचयं निहन्ति । एवंगुणामपि तां सुधां भिषग्मृदुकोष्टादिषु न कल्पयेत् । शीघ्रमेव कष्टविभ्रंशादिति । कल्पयेदित्यतिसर्जने लिट् । तर्हि क्वेयं प्रयोज्येत्याह ।

कल्प्या गुल्मोदरगरत्वग्रोगमधुमेहिषु ।
पांडौ दूषिविषे शोफे दोषविभ्रांतचेतसि ॥ ४३ ॥
सा श्रेष्ठा कंटकैस्तीक्ष्णैर्बहुभिश्च समाचिता ।

गुल्मादिषु कल्प्या सा स्नुकूतीक्ष्णैर्बहुभिः कंटकैश्चिता श्रेष्ठा स्यात् ।

द्विवर्षा वा त्रिवर्षा वा शिशिरांते विशेषतः ॥ ४४ ॥
तां पाटयित्वा शस्त्रेण क्षीरमुद्धारयेत्ततः ।
बिल्वादीनां बृहत्योर्वा क्राथेन सममेकशः ॥ ४५ ॥
मिश्रयित्वा सुधाक्षीरं ततोंगारेषु शोषयेत् ।
पिबेत्कृत्वा तु गुटिकां मस्तुमूत्रसुरादिभिः ॥ ४६ ॥

तां सुधां द्विवर्षामथ त्रिवर्षां विशेषेण शिशिरांते कार्यवशादन्यस्मिन्नपि ऋतौ शस्त्रेण पाटयित्वा ततः सुधातः क्षीरमुद्धारयेत् । द्वे वर्षे प्रमाणमस्या इति ठक् । तस्य रसाल्लुगिति लुक् । ततश्च ठकूच । ततोनंतरं बिल्वादीनां कंटकारिमहोटिकयोर्वा क्राथेन एकश एकैकेन समं मेलयित्वा सुधाक्षीरमनंतरमंगारेषु तदुभयमपि शोषयेत् । ततो गुलिकां कृत्वा यथायोगमस्त्वादिभिः पिबेत् ।

त्रिवृतादीन्नववरां स्वर्णक्षीरीं ससातलाम् ।
सप्ताहं स्नुक्पयःपीतान् रसेनाज्येन वा पिबेत् ॥ ४७ ॥

त्रिवृतादीन्नवेति त्रिवृच्छ्यामा राजवृक्षस्तिल्वकश्च तथा सुधा शंखिनी सप्तला दंती द्रवंतीति । तदेतान् त्रिवृतादींस्तथा त्रिफलां स्वर्णक्षीरीं

सातलां च सप्त वासरान् स्नुक्पयःपीतान् स्नुक्क्षीरभावितान् मांसरसेन घृतेन वा पिबेत् ।

तद्वद्व्योषोत्तमाकुंभनिकुंभादीन् गुडांबुना ।

तथैव व्योषादीन् गुडांबुना पिबेत् ।

नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं शंखिन्या निस्तुषीकृतम् ॥ ४८ ॥
सप्तलायास्तथा मूलं ते तु तीक्ष्णविकाषिणी ।
श्लेष्मामयोदरगरश्वयथ्वादिषु कल्पयेत् ॥ ४९ ॥

शंखिन्याः फलं निस्तुषीकृतं नातिशुष्कं कार्यं । सप्तलायाश्च मूलं ग्राह्यं ते च शंखिनीफलसातलामूले तीक्ष्णविकाषिणी श्लेष्मामयाद्येषु कल्पयेत् ।

अक्षमात्रं तयोः पिंडं मदिरालवणान्वितम् ।
हृद्रोगे वातकफजे तद्वद्गुल्मे प्रयोजयेत् ॥ ५० ॥

तयोः शंखिनीसप्तलयोः पूर्वोक्तयोः कर्षमात्रं पिंडं सुरालवणयुक्तं वातकफजहृद्रोगादिषु कल्पयेत् ।

दंतिदंतस्थिरं स्थूलं मूलं दंतीद्रवंतिजम् ।
आताम्रश्यावतीक्ष्णोष्णमाशुकारि विकाशि च ॥ ५१ ॥
गुरुप्रकोपि वातस्य पित्तश्लेष्मविलायनम् ।

दंतिनो दंतस्तद्वत्स्थिरं स्थूलं च दंतीद्रवंत्युद्भवं मूलं किंचित्ताम्रश्यावतीक्ष्णोष्णमाशुकारि विकाशि चेत्यादिना तत्स्वरूपोक्तिः ।

तत्क्षौद्रपिप्पलीलिप्तं स्वेद्यं मृद्दर्भवेष्टितम् ॥ ५२ ॥
शोष्यं मंदातपेऽग्न्यर्कौ हतो ह्यस्य विकाशिताम् ।
तत्पिबेन्मस्तुमदिरातक्रपीलुरसासवैः ॥ ५३ ॥
अभिष्यन्नतनुर्गुल्मी प्रमेही जठरी गरी ।
गोमृगाजरसैः पांडुः क्रिमिकोष्ठी भगंदरी ॥ ५४ ॥

तच्च क्षौद्रपिप्पलीभ्यां लिप्तं मृद्भिर्वेष्टितं स्वेदितं पश्चान्मंदातपे शोष्यम् । किमेवं क्रियत इत्याह । यस्मादभ्यर्कावस्य विकाषितां हतः । तच्च मस्त्वादिभिः पिबेत् । अभिष्यणदेहादिपांड्वामयी कृमिकोष्ठी भगंदरी च गोमृगाजमांसरसैः पिबेत् ।

सिद्धं तत्क्वाथकल्काभ्यां दशमूलरसेन च ।
विसर्पविद्रध्यलजीकक्षादाहान् जयेद्घृतम् ॥ ९५ ॥
तैलं तु गुल्ममेहार्शो विबंधकफमारुतान् ।
महास्नेहः शकृच्छुक्रवातसंगानिलव्यथाः ॥ ९६ ॥

तस्य मूलकस्य क्वाथकल्काभ्यां दशमूलरसेन च सिद्धं घृतं विसर्पादीन् जयेत् । तैलं सुसिद्धं गुल्मादीन् जयेत् । महास्नेहः शकृदादिसंगादीन् जयेत् ।

विरेचने मुख्यतमा नवैते त्रिवृतादयः ।

एते त्रिवृतादयो विरेचने नव श्रेष्ठतमाः ।

हरीतकीमपि त्रिवृद्विधानेनोपकल्पयेत् ॥ ९७ ॥

यथा त्रिवृदादेर्विधानमुक्तं । अथ काले च ततश्चूर्णं किंचिन्नागरसैंधवमित्यादि तथैव हरीतक्या अपि विधातव्यमित्यर्थः ।

गुडस्याष्टपले पथ्या विंशतिः स्यात्पलं पलम् ।
दन्तीचित्रकयोः कर्षौ पिप्पलीत्रिवृतोर्दश ॥ ९८ ॥
प्रकल्प्य मोदकानेवं दशमे दशमेऽहनि ।
उष्णांभो नु पिबेत्खादेत्तान्सर्वान्विधिनाऽमुना ॥ ९९ ॥
एते निःपरिहाराः स्युः सर्वव्याधिनिबर्हणाः ।
विशेषाद्ग्रहणीपांडुकंडूकोठार्शसां हिताः ॥ ६० ॥

गुडस्याष्टपले हि पथ्याविंशतिर्दंतीचित्रकयोः पलं प्रत्येकं स्यात् । पिप्पलीत्रिवृतयोः कर्षावुभौ । दशमोदकानेवं प्रकल्प्यैकमेकं मोदकं दशमे

दशमदिने योजयेत्। पश्चादुष्णांबु पिबेत्। अमुना विधिना सर्वान्मोदकान् भक्षयेत्। एते मोदका निःपरिहारास्तथाऽशेषव्याधिनिबर्हणाः स्युः। विशेषेण ग्रहण्यादीनां हिताः। संबंधमात्रस्य विवक्षितत्वादत्र षष्ठी। अन्यथा तु हितयोगे चतुर्थी स्यात्।

अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मताम्।
कुर्यात्संश्लेषविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः॥ ६१॥

अल्पस्य वीर्येण मात्रया वा कदाचिदल्पौषधयोगस्य केनचित्तत्योग्यौषधसंश्लेषेण तस्य महार्थत्वं कार्यम्। तथा कालेन मध्यान्हादिना तथा संस्कारेण तद्योग्येन गुणांतरोत्पादनेन तथा युक्त्या योजनाप्रकारविशेषेण तथा वीर्येण प्रभूतस्य मात्रयाऽथवा महार्थस्य कदाचित् केनचिद्द्रव्येण विश्लेषं कृत्वा तस्याल्पकर्मत्वं कार्यम्।तथा कालेन प्रत्यूषादिना मंदवीर्येण तथा संस्कारेण गुणांतराधानेन तथा युक्त्या तादृश्याऽल्पशक्तित्वलक्षणं कर्म कार्यम्।

त्वक्केसराम्रातकदाडिमैलासितोपलामाक्षिकमातुलिंगैः।
मद्यैश्च तैस्तैश्च मनोनुकूलैर्युक्तानि देयानि विरेचनानि॥६२

इति त्वक्केसरादिभिस्तैस्तैरन्यैश्च तथाविधैरनुकूलैर्मानसप्रियैरोषधैर्युक्तानि विरेचनानि देयानि। एवं कृते सम्यग्योगो विरेचनस्य स्यादिति। उपजातिवृत्तम्।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां कल्पस्थाने विरेचनकल्पो नाम द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

तृतीयोऽध्यायः।

अथातो वमनविरेचनकल्पाभ्यामनंतरं तद्व्यापत्सिद्धिं ब्रूते।

अथातो वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः।

वमनविरेचनयोर्व्यापद्यथाशास्त्रमनुष्ठीयमानायाऽगदोत्पत्तिस्तस्या वमनविरेचनव्यापदः सिद्धिः साधनं चिकित्सितं तां वर्णयिष्यामः।

वमनं मृदुकोष्टेन क्षुद्वताल्पकफेन वा ।
अतितीक्ष्णहिमस्तोकमजीर्णे दुर्बलेन वा ॥ १ ॥
पीतं प्रयात्यधस्तस्मिन्निष्टहानिर्मलोदयः ।
वामयेत्तं पुनः स्निग्धं स्मरन् पूर्वमतिक्रमम् ॥ २ ॥

एवंविधेन पुरुषेणैवंविधं वमनं पीतमधः प्रयाति । तस्मिन्वमनेऽधस्तात्प्रयाते सतीष्टहानिरभिप्रेतस्य वमनकार्यस्यानिष्पत्तिः । तथा मलस्य वमनसाध्यस्य श्लेष्मणः केवलस्यान्यदोषयुक्तस्य वोदयः स्वस्थानस्थस्यैवामयकरणं प्रति चलप्रबलके च पीतवमनं पुरुषमथ वांतं पुनः स्निग्धं वामयेत् । पूर्वं स्निग्धमपीति पुनः शब्दस्यार्थः । कथं वामयेत् स्मरन् पूर्वमतिक्रमं यतोतिक्रमात् पीतवमनोथासौ पुरुषो वमनकर्मणः फलं नाप्तवान् । तमतिक्रममपराधं स्मरंश्चेतसि कुर्वाणो नत्वेवमेवं वामयेत् ।

अजीर्णिनः श्लेष्मवतो व्रजत्यूर्ध्वं विरेचनम् ।
अतितीक्ष्णोष्णलवणमहृद्यमतिभूरि वा ।
तत्र पूर्वोदिता व्यापत्सिद्धिश्च न तथापिचेत् ॥ ३ ॥
आशये तिष्ठति ततस्तृतीयं नावचारयेत् ।
अन्यत्र सात्म्यात्हृद्याद्वा भेषजान्निरपायतः ॥ ४ ॥

अजीर्णिनस्तथा बहुश्लेष्मिणो विरेचनमतितीक्ष्णोष्णलवणमहृद्यमतिप्रभूतं च पीतमूर्ध्वं याति । तत्र तस्मिन्नूर्ध्वं व्रजति पूर्वोक्ता व्यापत् । इष्टहानिर्मलोदय इति । तत्र तथैव सिद्धिश्चिकित्सितम् । तथानंतरं विरेचनस्योर्ध्वगमनादविरिक्तं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् । तथैव पूर्वं विरेचनातिक्रमं स्मरन्नितोपराधात्पूर्वं विरेचनेन विरिक्तस्तमतिक्रमं परिहरन् विरेचयेदित्यर्थः।तथा तदप्येवमनुष्ठीयमाने तद्विरेचनौषधं पीतं यद्याशये कोष्टलक्षणे न तिष्ठति तत्र स्थितिं न बध्नाति । ऊर्ध्वमेव पुनरेति । ततस्तृतीयं विरेचनौषधं मदनारग्वधादिनावचारयेत् । यदि तु सात्म्यं हृद्यं निरपायं च भेषजं तदा तृतीयमप्यवचारयेत् ।

अस्निग्धस्विन्नदेहस्य पुराणं रूक्षमौषधम् ।
दोषानुत्क्लेश्य निर्हर्तुमशक्तं जनयेद्गदान् ॥ ५ ॥
विभ्रंशं श्वयथुं हिध्मां तमसो दर्शनं तृषम् ।
पिंडिकोद्वेष्टनं कंडूमूर्वोः सादं विवर्णताम् ॥ ६ ॥
स्निग्धस्विन्नस्य वात्यल्पं दीप्ताग्नेर्जीर्णमौषधम् ।
शीतैर्वास्तब्धमामे वा समुत्क्लेश्य हरेन्मलान् ॥ ७ ॥
तानेव जनयेद्रोगानयोगः सर्व एव सः ।

अस्निग्धस्विन्नशरीरस्य पुराणं रूक्षं विरेचनौषधमुपयुक्तं दोषानुत्क्लेश्य प्रच्याव्य निर्हर्तुमशक्तं विभ्रंशादिकान् गदान् जनयेत् । अथवा स्निग्धस्विन्नस्य चौषधमत्यल्पं मात्राहीनं दीप्ताग्नेर्जीर्णं स्यात् परिणतं शीतैर्वा स्तब्धभेषजमामे वा स्तब्धः स तदा दोषानुत्क्लेश्य निर्हरेत् पूर्वोक्तानेव रोगान् जनयेत् । स एवंभूतः सर्व एवायोगः ।

तं तैललवणाभ्यक्तं स्विन्नं प्रस्तरशंकरैः ॥ ८ ॥
निरूढं जांगलरसैर्भोजयित्वाऽनुवासयेत् ।
फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया ॥ ९ ॥
स्निग्धं वातहरैः स्नेहैः पुनस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।

तमुत्क्लिष्टदोषं तैललवणाभ्यक्तं प्रस्तरशंकराख्यैः स्वेदैः स्विन्नं तथा निरूढं जांगलरसैर्भोजयित्वा फलादिसिद्धतैलेन मात्रयानुवासयेत् । वातहरैः स्नेहैः स्निग्धं पुनस्तीक्ष्णेन विरेचनेन विशोधयेत् ।

बहुदोषस्य रूक्षस्य मंदाग्नेरल्पमौषधम् ॥ १० ॥
सोदावर्तस्य चोत्क्लेश्य दोषान्मार्गं निरुध्य तैः ।
भृशमाध्मापयेन्नाभिं पृष्ठपार्श्वशिरोरुजम् ॥ ११ ॥
श्वासं विण्मूत्रवातानां संगं कुर्याच्च दारुणम् ।
अभ्यंगस्वेदवर्त्यादिसनिरूहानुवासनम् ॥ १२ ॥
उदावर्तहरं सर्वं कर्माध्मातस्य शस्यते ।

बहुदोषस्य रूक्षस्य तथा मंदाग्नेरल्पमौषधं योजितं तदोदावर्तवतो दोषानुत्क्लेश्य मार्गान् निरुध्य तैश्च दोषैर्भृशं नाभिमाध्मापयेत् । तथा पृष्ठादिरुजादीन् कुर्यात् । आध्मातस्य नरस्याभ्यंगादिकं कर्म ह्युदावर्तहरं सर्वं शस्यते ।

पंचमूलयवक्षारवचाभूतिकसैंधवैः ॥ १३ ॥
यवागूः सुकृताशूलविबंधानाहनाशनी ।

पंचमूलादिभिः सुकृता यवागूः शूलादिनाशनी ।

पिप्पलीदाडिमक्षारहिंगुशुंठ्यम्लवेतसान् ॥ १४ ॥
ससैंधवान्पिबेन्मद्यैः सर्पिषोष्णोदकेन वा ।
प्रवाहिकापरिस्रावे वेदनापरिकर्तने ॥ १५ ॥

पिप्पल्यादीन्मद्येन सर्पिषोष्णांबुना पिबेत् प्रवाहिकादिषु ।

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्मारुतादयः ।
कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वंति हृद्ग्रहम् ॥ १६ ॥
हिध्मापार्श्वरुजाकासदैन्यलालाक्षिविभ्रमैः ।
जिव्हां खादति निःसंज्ञो दंतान्कटकटाययन् ॥ १७ ॥

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहाद्वातादयः कुपिता हृदयं गत्वा घोरं हृद्ग्रहं कुर्वंति हिध्मावियुक्तं स च हृद्ग्रहादिमान् जिव्हां खादति निःसंज्ञः सन् तथा दंतान् कटकटायते ।

न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामयेदाशु तं भिषक् ।
मधुरैः पित्तमूर्छार्तं कटुभिः कफमूर्छितम् ॥ १८ ॥
पाचनीयैस्ततश्चास्य दोषशेषं विपाचयेत् ।
कायाग्निं च बलं चास्य क्रमेणाभिप्रवर्तयेत् ॥ १९ ॥

तत्र तस्मिन्नवस्थाविशेषे भिषगाश्वेव तं रोगिणं संशयं हित्वा वामयेत्। मधुरैः पित्तमूर्छार्तं वामयेत्। कफमूर्छितं कटुभिर्वामयेत्। वामयि-

त्वा चास्य दोषशेषं पाचनीयैर्द्रव्यैर्विपाचयेत्। कायाग्निं बलं च क्रमेणास्याभिमवर्धयेत्।

पवनेनातिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते।
तस्मै स्निग्धाम्ललवणं दद्यात्पित्तकफेऽन्यथा ॥ २० ॥

यस्यातिवमतः पवनेन हृदयं पीडयते तस्मै रोगिणे स्निग्धाम्ललवणं दद्यात् पित्तकफे कुपितेऽन्यथा मधुरशीतादिकं दद्यादित्यर्थः।

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा।
रुद्धोति वा विशुद्धस्य गृह्णात्यंगानि मारुतः ॥ २१ ॥
स्तंभवेपथुनिस्तोदसादोद्वेष्टार्तिभेदनैः।
तत्र वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि शस्यते ॥ २२ ॥

पीतभेषजस्य वेगानां निग्रहे कफेन वा रुद्ध अतिविशुद्धस्य वा वायुरंगानि गृह्णाति स्तंभादिभिः। तत्र सर्वं वातहरं स्नेहस्वेदादि शस्यते।

बहुतीक्ष्णं क्षुधार्तस्य मृदुकोष्टस्य भेषजम्।
हत्वाऽऽशु विट्पित्तकफान् धातूनास्रावयेद् द्रवान् ॥२३॥

क्षुधार्तस्य मृदुकोष्टस्य नरस्य बहुतीक्ष्णं च भेषजं विट्पित्तकफांश्च्छीघ्रमेव हत्वा द्रवान्धातूनास्रावयेत्। तस्मिन् विरेचनातियोगे मधुरैर्द्रव्यैः शेषं विरेचनद्रव्यमुद्धरेत्।

तत्रातियोगमधुरैः शेषमौषधमुल्लिखेत्।
यो ज्योतिंवमने रेको विरेके वमनं मृदु ॥ २४ ॥
परिषेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तंभयेच्च तम्।

अतिवमने सति विरेको योज्यः। अतिविरेके च मृदु वमनं योज्यम्। परिषेकादिभिश्च शीतैस्तं विरेकं स्तंभयेत्। आदिशब्दो जलार्द्रशीतमारुतादिग्रहणाय।

अंजनं चंदनोशीरमज्जासृक्शर्करोदकम् ॥ २५ ॥
लाजचूर्णैः पिबेन्मंथमतियोगहरं परम् ।

अंजनादिकं लाजचूर्णैः सहमंथं परं विरेकातियोगहरं पिबेत् ।

वमनस्यातियोगे तु शीतांबुपरिषेचितः ॥ २६ ॥
पिबेत्फलरसैर्मंथं सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
सोद्गारायां भृशं छर्द्यां मूर्वाया धान्यमुस्तयोः ॥ २७ ॥
समधूकांजनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ।

वमनस्य त्वतियोगे शीतांबुपरिषेचितः सन् फलरसैर्मंथं घृतादियुक्तं पिबेत् । अतिशयेन सोद्गारे वमने सति मूर्वादिचूर्णं लेहयेत् ।

वमनेऽतःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहाः ॥ २८ ॥
स्निग्धाम्ललवणा हृद्या यूषमांसरसा हिताः ।
फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येग्रतो नराः ॥ २९ ॥
निसृतां तु तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ।

छर्दयतोभ्यंतरे जिव्हायां प्रविष्टायां सत्यां कवलग्रहच्छागमांसरसाः स्निग्धादियुक्ता मनःप्रिया हिताः । तथा तस्यांतःप्रविष्टजिव्हस्याग्रेऽपरे नरा अम्लानि फलानि खादेयुः । निसृतां च रसनां तिलद्राक्षाकल्केन लिप्तामंतः प्रवेशयेत् ।

वाग्ग्रहानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम् ॥ ३० ॥
यवागूं तनुकां दद्यात्स्नेहस्वेदौ च कालवित् ।

वाग्ग्रहादिषु वातरोगेषु घृतमांसोपसाधितां स्वच्छां यवागूं दद्यात् । स्नेहस्वेदौ च योजयेत् ।

अतियोगाच्च भैषज्यं जीवं हरति शोणितम् ॥ ३१ ॥
तज्जीवादानमित्युक्तमादत्ते जीवितं यतः ।
शुने काकाय वा दद्यात्तेनान्नमसृजासह ॥ ३२ ॥

भुक्ते तस्मिन् वदेज्जीवमभुक्तेपित्तमादिशेत् ।
शुक्लं वा भावितं वस्त्रमावानं कोष्णवारिणा ॥ ३३ ॥
प्रक्षालितं विवर्णं स्यात्पित्ते शुद्धं तु शोणिते ।

अतियोगेन च यद्भेषजं जीवाख्यं शोणितं हरति तद्भेषज्यं जीवादानमिति गदितं यतस्तज्जीवितमादत्ते । पित्तरक्तयोर्गंधवर्णानुवृत्तित्वसामान्यात्किमिदं रक्तमुत पित्तमिति संशयः। तत्परीक्षार्थमाह। तेन विरेचनातियोगोद्भवेन रक्तेन मिश्रितमन्नं शुने वायसाय वा दद्यात्। तस्मिन् रक्तमिश्रितेऽन्ने भुक्ते सति जीवं वदेत्। अभुक्ते च तस्मिन् विरेचनातियोगेरितं पित्तं ब्रूयात्। शुक्लं वस्त्रं तेन विरेचनातियोगोद्भवेन रक्तेन संशयरूपेण भावितमार्द्रीकृतमनंतरमावानं शुष्कं कोष्णवारिणा प्रक्षालितं प्रकर्षेण धौतं पित्ते सति विवर्णं वस्त्रं स्यान्न शुद्धं शोणिते तु सति प्रक्षालितं वस्त्रं शुद्धं स्यात्।

तृष्णामूर्छामदार्तस्य कुर्यादामरणं क्रियाम् ॥ ३४ ॥
रक्तपित्तातिसारघ्नीं तस्याशु प्राणरक्षणीम् ।
मृगगोमहिषाजानां सद्यस्कं जीवतामसृक् ॥ ३५ ॥
पिबेज्जीवाभिसंधानं जीवं तद्ध्याशु यच्छति ।
तदेव दर्भमृदितं रक्तं बस्तौ निषेचयेत् ॥ ३६ ॥

तृष्णाद्यार्तस्य शोणिते स्रवत्येव रक्तपित्तातिसारघ्नीं प्राणरक्षणीं शीघ्रं क्रियां कुर्यात्। अनेन च मरणतुल्याधिरूढत्वं द्योतयति । संशयेपि चिकित्सा कार्येति प्रागभ्यधायि। तत्र मृगादीनां जीवतां सद्यस्कं तत्क्षणोत्पन्नं रक्तं पिबेत् । किंभूतम्। जीवाभिसंधानं जीवमभिसंधीयतेत्रेति जीवाभिसंधानम् । हि यस्मात्तद्रक्तं कर्तृभूतं जीवं कर्म आशु गच्छति प्राप्नोति। तदेतद्रक्तं दर्भमृदितमभिनवमसूतदर्भमृदितम् बस्तौ निवेशयेत् प्रक्षिपेत्।

श्यामाकाश्मर्यमधुकदूर्वोशीरैः सृतं पयः ।
घृतमंडांजनयुतं बस्तिं वा योजयेद्धिमम् ॥ ३७ ॥

पिच्छाबस्तिं सुशीतं वा घृतमंडानुवासनम् ।

श्यामादिभिर्वा शृतं पयो घृतं मंडांजनाभ्यां युक्तं बस्तिं हिमं शीतलं योजयेत् । अथवा पिच्छाबस्तिस्वल्पमनुवासनं सुशीतं घृतं मंडेन स्वस्थेनार्धभवेन घृतस्योपरिभागस्थितेन देयं । अस्यामेवातियोगोद्भवायामवस्थायां गुदभ्रंशः संभाव्यत इत्याह ।

गुदं भ्रष्टं कषायैश्च स्तंभयित्वा प्रवेशयेत् ।

गुदं भ्रष्टं कषायैश्च कषायरसनिष्पादितैः क्वाथैः स्तंभयित्वा प्रवेशयेत् ।

विसंज्ञं श्रावयेत्साम वेणुगीतादिनिस्वनम् ॥ ३८ ॥

विसंज्ञं संपन्नं सामवेदवेणुगीतादीनां निस्वनं श्रावयेदिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां कल्पस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ दोषहरणसाकल्यं बस्तिकल्पं ब्रूते ।

अथातो दोषहरणसाकल्यं बस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

बलां गुडूचीं त्रिफलां सरास्नां द्विपंचमूलं च पलोन्मितानि ।
अष्टौ फलान्यर्धतुलां च मांसाच्छागात्पचेदप्सु चतुर्थशेषम् ॥ १ ॥
पूतोयवानीफलबिल्वकुष्टवचाशताह्वाघनपिप्पलीनाम् ।
कल्कैर्गुडक्षौद्रघृतैः सतैलैर्युक्तः सुखोष्णो लवणान्वितश्च ॥ २ ॥
बस्तिः परं सर्वगदप्रमाथी स्वस्थे हितो जीवनबृंहणश्च ।
बस्तौ च यस्मिन्पठितो न कल्कः सर्वत्र दद्यादमुमेव तत्र ॥ ३ ॥

बलादीनि प्रत्येकं पलोन्मितानि तथाष्टौ मदनफलानि प्रायेण पलं स्युः । छागमांसात्पंचाशत्पलान्यप्सु चतुर्भागावशेषं पचेत् । पूतश्च क्वाथो

यवान्यादिभिः कल्कैस्तथा गुडादिभिर्युक्तः सुखोष्णो लवणयुतश्च बस्त्यर्थं परिकल्पितत्वाद्बस्तिः सर्वगदानामुपहंता स्वस्थे च हितः स्वास्थ्यानुवृत्तत्वा-ज्जीवनो बृंहणश्च । अत्र चतुर्थशेषग्रहणमनर्थकं यतो वक्ष्यति क्वाथं द्रव्य-पले कुर्यात्प्रस्थार्धं पादशेषतः । अत्रोच्यते वक्ष्यमाणपरिभाषाप्रमाणमत्र ना-श्रीयत इति प्रतिपादनाय चतुर्थशेषोपादानं तेन निरूहयोग्यक्वाथार्थं द्र-व्याच्चतुर्गुणं जलं क्षिप्त्वा चतुर्भागावशेषं ग्राह्यमितीहावतिष्ठते एवमन्यत्र निरूह उपयुज्यते । ये तु तंत्रकाराभिप्रायमविदंतः सरलाशमुखीकाः सामा-न्यपरिभाषोक्तप्रमाणं जलं क्षिप्त्वा चतुरंशशेषं ग्राह्यमिति । शेषं स्थितं तथा यवान्यादिकल्कस्य पलद्वयमात्रं ग्राह्यं स्वस्थे कल्कपलद्वयमितिवचनात् स्नेहश्चात्र क्वाथे चतुर्थांशः षष्ठांशोष्टमांशः क्रमेण वातपित्तकफेन योज्यः । उक्तं च । ततः क्वाथं चतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् । पित्ते स्वस्थे च षष्ठांश-मष्टमांशं कफेऽधिकेति।मधुलवणे च यथा नात्यच्छता नातिलवणता च बस्तौ स्यात्तथा योजयितव्ये । उक्तं च मधुयद्वायुक्त्यैव । बस्तौ च यत्र कल्को न पठितस्तत्रामुमेव कल्कं दद्यात् । उपजातिवृत्तमिंद्रवज्रा च ।

द्विपंचमूलस्य रसोम्लयुक्तः सच्छागमांसस्य स पूर्वकल्कः ।
त्रिस्नेहयुक्तः प्रवरो निरूहः सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ।४।

दशमूलसहितस्य छागमांससहितस्य रसः क्वाथोऽम्लेन कांजिकादिना युक्तः पूर्वैर्यवान्यादिभिर्भक्ष्यैः सहितस्तथा त्रिभिः स्नेहैः सर्पिर्मज्जावसाख्यै-रन्वितः श्रेष्ठो निरूहः सर्वव्याधिहरो गदितः ।

बला पटोली लघुपंचमूलं त्रायन्तिकैरंडयवात्सुसिद्धात् ।
प्रस्थोरसाच्छागरसार्धयुक्तः साध्यः पुनःप्रस्थसमःसयावत्॥५॥
प्रियंगुकृष्णाघनकल्कयुक्तः सतैलसर्पिर्मधुसैंधवश्च ।
स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च चक्षुर्बलं चोपदधाति सद्यः ॥ ६ ॥

बलापटोल्यादेरसात्सुसिद्धाद्बलादिनिरूहमाह । बलादेः सुसिद्धाद्यो रसः पृथग्जातस्तस्मात्प्रस्थच्छागमांसरसार्धे प्रस्थेन युक्तः पाकेन प्रस्था-वशेषः कार्यः । यावदसौ प्रस्थप्रमाणः स्यात् । प्रियंग्वादिभिः कल्कैर्युक्त-

स्तैलादिसहितो बस्तिर्दीपनो मांसबलप्रदश्च स्यात्। चक्षुर्बलं च शीघ्रमेवोपदधाति।

एरंडमूलात्रिफलं पलांशात्तथा पलांशं लघुपंचमूलम्।
रास्नाबलाछिन्नरुहाश्वगंधापुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ ७ ॥
फलानि चाष्टौ सलिलाढकाभ्यां विपाचयेदष्टमशेषितेऽस्मिन्।
वचाशताह्वाह्पुषाप्रियंगुयष्टीकणावत्सकबीजमुस्तम् ॥ ८ ॥
दद्यात्सुपिष्टं सहतार्क्ष्यशैलमक्षप्रमाणं लवणांशयुक्तम्।
समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो बस्तिर्जयेल्लेखनदीपनोसौ ॥ ९ ॥
जंघोरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठहृद्गुह्यशूलं गुरुतां विबंधम्।
गुल्माश्मवर्ध्मग्रहणीगुदोत्थांस्तांस्तांश्च रोगान्कफवातजातान् १०

एरंडमूलस्य त्रीणि पलानि पलाशात्किंशुकाच्च पलानि त्रीणि ह्रस्वं पंचमूलं पालिकं रास्नादि प्रत्येकं पलिकान्यष्टौ मदनफलानि च जलाढकद्वये विपाचयेत्। अष्टांशशेषिते चास्मिन्वचादिकमक्षप्रमाणं सुपिष्टं दद्यात्। लवणकर्षचतुर्थांशयुक्तं माक्षिकतैलमूत्रान्वितो यः स लेखनो दीपनो जंघोरुमूलादींस्तांस्तान्बहुविधानपि वातश्लेष्मोत्थान् रोगाञ्जयते। षडुपजातय इंद्रवज्रादयश्च।

यष्ट्याह्वरोध्राभयचंदनैश्च शृतं पयोग्र्यं कमलोत्पलैश्च।
सशर्कराक्षौद्रघृतं सुशीतं पित्तामयान्हंति सजीवनीयम्॥ ११॥

यष्ट्याह्वादिभिः शृतं पयोग्र्यं श्रेष्ठं स्यात्। शर्कराक्षौद्रघृतयुक्तं सुशीतलं जीवनीयसहितं पित्तामयान् हंति। अभयं सुशीरम्।

रास्नां वृषं लोहितिकामनंतां बलां कनीयस्तृणपंचमूल्यौ।
गोपांगनाचंदनपद्मकर्धियष्ट्याह्वरोध्राणि पलार्धकानि॥ १२ ॥
निःक्वाथ्य तोयेन रसेन तेन शृतं पयोर्धाढकमंबुहीनम्।
जीवंतिमेदर्धिवरीविदारीवीराद्विकाकोलिकसेरुकाभिः ॥१३॥

सितोपलाजीवकपद्मरेणुप्रपौंडरीकोत्पलपुंडरीकैः ॥
लोहात्मगुप्तामधुयष्टिकाभिर्नागाह्वमुंजातकचंदनैश्च ॥ १४ ॥
पिष्टैर्घृतक्षौद्रयुतैर्निरूहं ससैंधवं शीतलमेव दद्यात् ।
प्रत्यागते धन्वरसेन शालीन् क्षीरेण वाऽद्यात्परिषिक्तगात्रः ।
दाहातिसारप्रदरास्त्रपित्तहृत्पांडुरोगान्विषमज्वरं च ।
सगुल्ममूत्रग्रहकामलादीन् सर्वामयान् पित्तकृतान्निहंति॥ १६॥

रास्नादीन्यर्धपलप्रमाणानि तोयेन निःक्वाथ्य तेन रसेन पयः शृतमर्धाढकमात्रजलहीनं जीवंत्यादिभिः सुपिष्टैर्घृतक्षौद्रयुतैर्निरूहं सैंधवान्वितं शीतलमेव दद्यात् । तस्मिन्निरूहे प्रत्यागते निर्गते परिषिक्तं गोधन्वमांसरसेन शालीनद्यात् । सात्म्यादिवशाद्वा क्षीरेणाद्यात् तस्मिन्निरूहे प्रत्यागते परिषिक्तांगः स च दाहादीन् हंति । पंचोपजातय इंद्रवज्रा च ।

कोशातकारग्वधदेवदारुमूर्वाश्वदंष्ट्राकुटजार्कपाठाः ॥
पक्त्वा कुलत्थान्बृहतीं च तोये रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः।
तान् सर्षपैलामदनैःसकुष्टैरक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ॥
क्षौद्रस्य तैलस्य फलाह्वयस्य क्षारस्य तैलस्य सर्षपश्च ॥ १८
दद्यान्निरूहं कफरोगिताय मंदाग्नये चाशनविद्विषे च ।

कोशातकादीन् जले पक्त्वा तस्य रसक्वाथस्य दशप्रसृताः स्युस्तान्सर्षपादिभिरक्षप्रमाणैर्युक्तान् क्षौद्रादीनां प्रत्येकं प्रसृतेन युक्तान् फलाह्वयं तैलं यन्मदनफलकल्केनाम्लैश्च पक्वं तैलं तदेतत्संयोज्य कफरोगार्तादिभ्यो निरूहं दद्यात् । अत्र कोशातकादीनां द्रव्याणां परिमाणमनुक्तमपि सामान्यपरिभाषया तत्परिमाणं कल्पनीयं । यत्परिमाणेभ्यो द्रव्येभ्यो षोडशगुणं जलं दत्त्वा चतुर्भागावशेषं यथा दश प्रसृताः संपद्यंते तत्परिमाणानि कोशातक्यादीन्यत्र परिकल्पनीयानीति बोध्यम् ।

वक्ष्ये मृदून्स्नेहकृतो निरूहान् सुखोचितानां प्रसृतैः पृथक् स्युः॥

अथेमान्सुकुमाराणां निरूहान् स्नेहनान्मृदून् ।
कर्मणा विस्रुतानां तु वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ २० ॥

तुशब्दो भिन्नक्रमः सुखोचितानां पुनः सुकुमाराणां तु निरूहान्पृथक् प्रसृतीर्वीक्ष्य भणिष्यामि । किंभूतान्मृदूनतीक्ष्णांस्तथा स्नेहकृतः कृते स्नेहान् । केचित्त्वसमग्रं वृत्तं चोक्तमतुष्टभासं गृण्हते । तच्चासम्यक् । एवंहि वृत्तस्य । षंढता न स्यात् तस्मादयमेव पाठः श्रेयान् । प्रसृतैश्च निष्पादितत्वादेते बस्तयः प्रसृतैरुपलक्षिताः कार्याः । अथानंतरमिमान्निरूहान् स्नेहनसमर्थान् मृदूनतीक्ष्णान् सुकुमाराणां नराणां कर्मणा वमनादिना विस्रुतानां भ्रष्टानां प्रसृतैः पृथगुपलक्षितान् वक्ष्यामि ।

क्षीराद् द्वौ प्रसृतौ कार्यौ मधुतैलघृतात्त्रयः ।
खजेन मथितो बस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ २१ ॥

क्षीराद् द्वौ प्रसृतौ चत्वारि पलानि मधुतैलघृतात् त्रयः प्रसृताः । षट् पलानि खजेन दर्व्याकारेण मथितो बस्तिर्वातं निहंति बलं वर्णं च करोति।

एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषाम् ।
बिल्वादिमूलक्काथाद् द्वौ कौलत्थाद् द्वौ स वातजित्॥२२॥

तैलादीनां प्रत्येकं प्रसृतएको बिल्वादिपंचमूलक्काथाद् द्वौ प्रसृतौ कौलत्थात्क्काथात् द्वौ प्रसृतौ स बस्तिर्वातजित् ।

पटोलनिंबभूतीकरास्नासप्तच्छदांभसः ।
प्रसृतः पृथगाज्याच्च बस्तिः सर्षपकल्कवान् ॥ २३ ॥
सपंचतिक्तोभिष्यंदकृमिकुष्ठप्रमेहहा ।

पटोलादीनां पंचानां क्काथान् पृथक्प्रसृतो घृताच्च प्रसृतो बस्तिः ससर्षपकल्कः सपंचतिक्त अभिष्यंदादिहा ।

चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमंडाम्लकांजिकात् ॥ २४ ॥
प्रसृताः सर्षपैः पिष्टैर्विट्संगानाहभेदनः ।

तैलादिभ्यश्चतुर्भ्यश्चत्वारः प्रसृता अष्टौ पलानि पिष्टैः सर्षपैः सह बस्तिविट्संगादिजित् ।

पयस्येक्षुस्थिराराम्नाविदारीक्षौद्रसर्पिषाम् ॥ २५ ॥
एकैकः प्रसृतो बस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वकृत् ।

पयस्यादिक्वाथानां पंचानां प्रसृताः पंचमाक्षीकघृतयोर्द्वौ प्रसृतौ द्वाविति सप्तप्रसृताः पिप्पलीकल्कवान् बस्तिर्वृषत्वकृच्छुक्रकरः ।

सिद्धबस्तीनतो वक्ष्ये सर्वदा यान्प्रयोजयेत् ॥ २६ ॥
निर्व्यापदो बहुफलान्बलपुष्टिकरान् सुखान् ।

अतः प्रसृतेभ्यो निरूहेभ्योनंतरं निर्व्यापत्वादिगुणतः संज्ञया सिद्धबस्तीनतिप्रसिद्धान् वक्ष्ये भणिष्यामि यान्सर्वदा प्रयोजयेत् तथा निर्व्यापदो बहुफलान्बलादिप्रदांश्च । सुखांश्च सुश्रुते चोक्तं । यस्मिन्युक्ते यथा बस्तौ ध्रुवा सिद्धिः प्रकीर्तिता । सिद्धबस्तिरितिख्यातो मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।

मधुतैलसमे कर्षः सैंधवाद्विपिचुर्मिसिः ॥ २७ ॥
एरंडमूलक्वाथेन निरूहो मधुतैलिकः ।
रसायनं प्रमेहार्शःकृमिगुल्मांत्रवृद्धिनुत् ॥ २८ ॥

मधुतैले समे तुल्ये सैंधवस्य कर्षमिसिः द्विपिचुर्द्विकर्षप्रमाण एरंडमूलक्वाथेन सह मधुतैलिकोयं निरूहो रसायनं स्यात् प्रमेहादिजित् । यस्मान्मधुतैलं प्राधान्येनातिवर्तते मधुतैलिक इत्येष विज्ञेयो बस्तिचिंतकैरिति सुश्रुतः ।

सयष्टिमधुकश्चैष चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।

मधुयष्टियुक्तश्चैष बस्तिश्चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।

यापनो घनकल्केन मधुतैलरसाज्यवान् ॥ २९ ॥
पायुजंघोरुवृषणबस्तिमेहनशूलजित् ।

यापनाख्यो बस्तिर्मुस्तकल्केन सह मधुतैलमांसरसाज्ययुतः पार्श्वादिशूलजित् । यापनः प्राणधारणात् ।

प्रसृतांशैर्घृतक्षौद्रवसातैलैः प्रकल्पयेत् ॥ ३० ॥

यापनं निरूहं घृतादिभिः प्रसृतप्रमाणैः सैंधवार्धकर्षेण हपुषार्धपलयुतं कल्पयेत् ।

एरंडमूलनिःक्वाथो मधुतैलः ससैंधवः ।
एषयुक्तरथो बस्तिः सवचापिप्पलीफलः ॥ ३१ ॥

एरंडमूलनिःक्वाथो मधुतैलसैंधवान्वित इत्येष वचापिप्पलीमदनफलान्वितो युक्तरथोन्वर्थनामा बस्तिः । सुश्रुते चोक्तं । रथेष्वपिहि युक्तेषु हस्त्यश्वेष्वपि योजयेत् । तस्मान्न प्रतिषिद्धोयमतो युक्तरथः स्मृत इति ।

सक्वाथो मधुषड्ग्रंथाशताह्वाहिंगुसैंधवः ।
सुरदारुवचारास्नाबस्तिर्दोषहरः परः ॥ ३२ ॥

स पूर्वोक्त एरंडमूलक्वाथो मध्वादिभिः सह एष बस्तिर्दोषहृच्छिन्नश्च ।

पंचमूलस्य निःक्वाथस्तैलं मागधिका मधु ।
ससैंधवः समधुकः सिद्धबस्तिरिति स्मृतः ॥ ३३ ॥

पंचमूलक्वाथस्तिलतैलादिकः सैंधवमधूकसहितः सिद्धबस्तिसंज्ञो मुनिभिः स्मृतः ।

द्विपंचमूलत्रिफलाफलबिल्वानि पाचयेत् ।
गोमूत्रेण च पिष्टैश्च पाठावत्सकतोयदैः ॥ ३४ ॥
सफलैः क्षौद्रतैलाभ्यां क्षारेण लवणेन च ।
युक्तो बस्तिः कफव्याधिपांडुरोगविषूचिषु ॥ ३५ ॥
शुक्रानिलविबंधेषु बस्त्याटोपे च पूजितः ।

द्विपंचमूलादीनि गोमूत्रेण पाचयेत् तेन क्वथितगोमूत्रेण पिष्टैश्च पाठादिभिर्युक्तः कफामयादिहृत् ।

मुस्तापाठामृतैरंडबलारास्नापुनर्नवा ॥ ३६ ॥
मंजिष्ठारग्वधोशीरत्रायमाणाक्षरोहिणीः ।
कनीयः पंचमूलं च पालिकं मदनाष्टकम् ॥ ३७ ॥
जलाढके पचेत्तच्च पादशेषं परिस्रुतम् ।
क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं क्षीरशेषं पुनः पचेत् ॥ ३८ ॥
सपादजांगलरसः ससर्पिर्मधुसैंधवः ।
पिष्टैर्यष्टिमिसिश्यामाकलिंगकरसांजनैः ॥ ३९ ॥
बस्तिः सुखोष्णो मांसाग्निबलशुक्रविवर्धनः ।
वातासृङ्मोहमेहार्शो गुल्मविण्मूत्रसंग्रहम् ॥ ४० ॥
विषमज्वरवीसर्पवर्ध्माध्मानप्रवाहिकाः ।
वंक्षणोरुकटीकुक्षिमन्याश्रोत्रशिरोरुजः ॥ ४१ ॥
हन्यादसृग्दरोन्मादशोफकासाश्मकुंडलान् ।
चक्षुष्यः पुत्रदो राज्ञां यापनानां रसायनम् ॥ ४२ ॥

मुस्तादीनि कनीयः पंचमूलपर्यंतानि पृथक् पलिकानि मदनफलान्यष्टौ जलाढके पचेत् । तच्च पादशेषं परिस्रुतं क्षीरशेषं पुनः पचेदिति । तावत्कषायेण सह पक्तव्यं यावत्क्षीरप्रस्थद्वयं स्यादित्यर्थः । बस्तिः सर्पिर्मधुसैंधवयुतः पिष्टैर्यष्ट्यादिभिः सहितः सुखोष्णो मांसादिवर्धनो वातरक्तादीन् हन्यात् । चक्षुष्यादिगुणश्च । किंभूतः सपादजांगलरसस्तत्र चतुर्विंशतिपलिको निरूहस्तस्य पादेन षट्पलानि जांगलरसस्य स्युरित्यर्थः ।

मृगाणां लघुबभ्रूणां दशमूलस्य चांभसा ।
हपुषामिसिगांगेयीकल्कैर्वातहरः परम् ॥ ४३ ॥
निरूहोत्यर्थवृष्यश्च महास्नेहसमन्वितः ।

ह्रस्वानां बृहतामुभयरूपाणां मृगाणां मांसानां तथा दशमूलस्य च क्वाथेन सह हपुषादिकल्को बस्तिः सुष्टु वातहरो महास्नेहयुतो वृष्यश्च स्यात्।

मयूरं पक्षपित्तांत्रपादविट्तुंडवर्जितम् ॥ ४४ ॥
लघुना पंचमूलेन पालिकेन समन्वितम् ।
पक्का क्षीरजले क्षीरशेषं सघृतमाक्षिकम् ॥ ४५ ॥
तद्विदारीकणायष्टीशताह्वाफलकल्कवत् ।
बस्तिरीषत्पटुयुतः परमं बलशुक्रकृत् ॥ ४६ ॥

मयूरं पक्षादिवर्जितं दशपलमात्रं ह्रस्वेन पंचमूलेन पलमितेन युतं क्षीरं जले पक्का क्षीरस्य द्वयाढिको जलस्याद्वयाढिकइत्येवं कृत्वा तावत्क्काथयेत् । यावत्क्षीरावशेषं स्यात् । क्षीरं च तच्छेषं च क्षीरशेषं । घृतमाक्षिकसहितं विदार्यादिकल्कान्वितमीषल्लवणयुक्तं बस्तिः परमशुक्रकृत् ।

कल्पनेयं पृथक् कार्या तित्तिरिप्रभृतिष्वपि ।
विष्किरेषु समस्तेषु प्रतुदप्रसहेषु च ॥ ४७ ॥
जलचारिषु तद्वच्च मत्स्येषु क्षीरवर्जिता ।

इयं च कल्पना तित्तिर्यादिष्वपि विष्किरेष्वशेषेषु प्रतुदेषु प्रसहेषु च पृथक्कार्या तथैव जलचरेष्वपीयं कल्पना कार्या । मत्स्येषु तु क्षीरवर्जिता कल्पनेयं कार्या मत्स्यानां क्षीरेण सह विरुद्धत्वात् ।

गोधानकुलमार्जारशल्यकोंदुरजं पलम् ॥ ४८ ॥
पृथक् दशपलं क्षीरे पंचमूलं च साधयेत् ।
तत्पयः फलवैदेहीकल्कद्विलवणान्वितम् ॥ ४९ ॥
ससितातैलमध्वाज्यो बस्तिर्योज्यो रसायनम् ।
व्यायाममथितोरस्कक्षीणेंद्रियबलौजसाम् ॥ ५० ॥
विबद्धशुक्रविण्मूत्रखुडवातविकारिणाम् ।
गजवाजिरथक्षोभभग्नजर्जरितात्मनाम् ॥ ५१ ॥
पुनर्नवत्वं कुरुते वाजीकरणसत्तमः ।

गोधादीनां मांसं पृथक् प्रत्येकं दशपलं क्षीरे पंचमूलं साधयेत्। एतत्क्षीरं मदनफलकणाकल्कसैंधवसौवर्चलान्वितं बस्तिः शर्करातैलमधुघृतसहितो योज्यो रसायनं स्यात्। व्यायाममथितोरस्कादीनां पुनर्नवं कुरुते वाजीकरणेषु मुख्यश्च।

सिद्धेन पयसा भोज्यमात्मगुप्तोच्चटे क्षुरैः ॥ ९२ ॥

आत्मगुप्तादिभिः सिद्धेन पयसा सह भोज्यं। उच्चटा गुंजा।

स्नेहांश्चायंत्रणान्सिद्धान्सिद्धद्रव्यैः प्रकल्पयेत्।

स्नेहांश्च स्नेहबस्तीनयंत्रणान्निःपरिहारान्सिद्धान् बहुशो दृष्टप्रत्ययान् सिद्धद्रव्यैर्निरपायैः प्रकल्पयेत्।

दोषघ्नाः सपरीहारा वक्ष्यंते स्नेहबस्तयः ॥ ९३ ॥
दशमूलं बलां रास्नामश्वगंधां पुनर्नवाम्।
गुडूच्येरंडभूतीकभार्ङ्गीं वृषकरोहिषाम् ॥ ९४ ॥
शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशकम्।
यवमाषातसीकोलकुलत्थान्प्रसृतोन्मितान् ॥ ९५ ॥
वहे विपाच्य तोयस्य द्रोणशेषेण तेन च।
पचेत्तैलाढकं पेष्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ ९६ ॥
अनुवासनमित्येतत्सर्ववातविकारनुत्।

अधुना दोषघ्नाः सपरीहाराः स्नेहबस्तयो वक्ष्यंते तानेवाह। दशमूलादिकं पलप्रमाणं काकनासा काकजंघा यवादीनि प्रसृतप्रमाणानि जलस्य वहे द्रोणचतुष्टये विपाच्य तेन द्रोणशेषेण च तैलाढकं पलांशके जीवनीयैः पुष्पैः सह पचेत्। तदनुवासनमपि पवनविकारजित्।

अनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥ ९७ ॥

अनूपप्राणिनां वसा जीवनीयद्रव्यसाधिता तद्वत्पूर्वगुणा।

शताह्वाचिरिबिल्वाम्लैस्तैलं सिद्धं समीरणे।

शताह्वादिभिस्तैलं पक्कं पवने योज्यम् ।

सैंधवेनाग्निवर्णेन तप्तं वाऽनिलजिद् घृतम् ॥ ५८ ॥

अग्निवर्णेन सैंधवेन तप्तं च घृतं समीरणजित् ।

जीवंतीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ।
शताव्हर्षभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीम् ॥ ५९ ॥
स्वगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शठीं वचाम् ।
पिष्ट्वा तैलघृतक्षीरे साधयेत्तच्चतुर्गुणे ॥ ६० ॥
बृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्धनम् ।
रजःशुक्रामयहरं पुत्रीयमनुवासनम् ॥ ६१ ॥

जीवंत्यादीन् कल्कीकृत्य तैलघृतं यवकं क्षीरे चतुर्गुणे साधयेत् । एतदनुवासनं बृंहणं वातपित्तघ्नं बलादिवर्धनं रजःशुक्ररोगहरं पुत्रीयं च । पुत्रीयमिति हितार्थे पुत्राच्छचेति ।

सैंधवं मदनं कुष्टं शताह्वानिचुलो वचा ।
ऱ्हीबेरं मधुकं भार्ङ्गीं देवदारुसकट्फलम् ॥ ६२ ॥
नागरं पुष्करं मेदा चविका चित्रकः शठी ।
विडंगातिविषा श्यामा हरेणुर्नीलिनी स्थिरा ॥ ६३ ॥
बिल्वाजमोदचपला दंती रास्ना च तैः समैः ।
साध्यमेरंडतैलं वा तैलं वा कफरोगनुत् ॥ ६४ ॥
वध्मोदावर्तगुल्मार्शःप्लीहमेहाढ्यमारुतान् ।
आनाहमश्मरीं चाशु हन्यात्तदनुवासनम् ॥ ६५ ॥

सैंधवादिभिः समांशैः सामान्यपरिभाषया एरंडतैलं तिलतैलं वा साध्यं। द्विर्ग्रहणादेरंडतैलस्यार्धं तिलतैलस्यार्धमित्यपि कल्पनीयमित्याहुः । एतदनुवासनं कफरोगजिच्छीघ्रं वध्मादीन्हन्यात् ।

साधितं पंचमूलेन तैलं बिल्वादिनाऽथवा ।
कफघ्नं कल्पयेत्तैलं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ॥ ६६ ॥
फलैरष्टगुणैश्चाम्लैः सिद्धमन्वासनं कफे ।

पंचमूलेन बिल्वादिना वा साधितं तैलं कफघ्नं तैलं कल्पयेत् । अथवा कफघ्नैर्द्रव्यैः फलैश्चाष्टगुणैरम्लैः सिद्धमनुवासनं कफे शस्तम् ।

मृदुबस्तिजडीभूते तीक्ष्णोन्यो बस्तिरिष्यते ॥ ६७ ॥
तीक्ष्णैर्विकर्षितः स्निग्धो मधुरः शिशिरो मृदुः ।

मृदुश्चासौ बस्तिश्च मृदुबस्तिर्मधुरस्निग्धशीतलात्मकत्वान्मृदुर्मृदुबस्तिश्चासौ जडीभूतश्च मृदुबस्तिजडीभूतः कोष्टाद्बहिर्निःसरणात्कोष्ट एवावस्थितिं कृत्वा स्थितस्तस्मिंस्तथाभूतेऽन्यो बस्तिस्तीक्ष्णः शस्यते । तीक्ष्णैर्मूत्रादिनिष्पादितैर्बस्तिभिर्विकर्षिते कोष्ठे सति स्निग्धादिगुणो बस्तिरिष्यते ।

तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्वग्निलवणक्षारसर्षपैः ॥ ६८ ॥
प्राप्तकालं विधातव्यं घृतक्षीरैस्तु मार्दवम् ।

तीक्ष्णत्वं बस्तेर्मूत्रपील्वग्निलवणक्षारसर्षपैः प्राप्तकालं योग्यावसरे विधातव्यं क्षीरघृताद्यैश्च बस्तेर्मार्दवं प्राप्तकालं कर्तव्यम् ।

बलकालरोगदोषप्रकृतीः प्रविभज्य योजितो बस्तिः॥६९॥
स्वैः स्वैरौषधवर्गैः स्वान् स्वान् रोगान्निवर्तयति ।

बलादीन्प्रविभज्य स्वैःस्वैरौषधवर्गैर्यथायथं योग्यैः सिद्धो बस्तिर्योजितः स्वान्स्वानामयानुपशमयति ।

उष्णार्तानां शीतांश्छीतार्तानां तथा सुखोष्णांश्च ॥ ७० ॥
तद्योग्यौषधयुक्तान्बस्तीन्संतर्क्य युंजीत ।

स्पष्टम् ।

बस्तीन्न बृंहणीयान् दद्याद्व्याधिषु विशोधनीयेषु॥ ७१ ॥

मेदस्विनो विशोध्या ये च नराः कुष्टमेहार्ताः ।
न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्छितकृशशुष्कशुद्धदेहानाम् ॥ ७२ ॥
दद्याद्विशोधनीयान् दोषनिबद्धायुषो ये च ॥

यस्मादेतेदोषैर्निबद्धजीवितास्तस्मादेतेषां दोषनिर्हरणात् प्राणसंशयः स्यादित्याह जीवितरक्षार्थमेते न विशोध्या इति । आर्याश्वतस्रः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां कल्पस्थाने बस्तिकल्पश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पंचमोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं बस्तिव्यापत्सिद्धिर्व्याख्यायते ।

अथातो बस्तिव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥

अथात इति पूर्ववत् । असम्यक् प्रयुक्तेषु बस्तिषु या व्यापदस्तासां साधनायास्याध्यायस्यारंभः ।

अस्निग्धस्विन्नदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजितः ।
शीताल्पस्नेहलवणद्रव्यमात्रो घनोपि वा ॥ १ ॥
बस्तिः संक्षोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादनिर्हरन् ।
करोत्ययोगं तेन स्याद्वातमूत्रशकृद्ग्रहः ॥ २ ॥
नाभिबस्तिरुजादाहहृल्लेपश्वयथुर्गुदे ।
कंडूर्गंडानि वैवर्ण्यमरतिर्वह्निमार्दवम् ॥ ३ ॥

अस्निग्धादिगुणस्य पुंसः शिशिरस्तथाल्पस्नेहलवणोल्पद्रव्यमात्रोल्पद्रव्यकल्पस्तथा घनो बहुद्रव्यकल्पो बस्तिर्योजितः सन् बस्तिसाध्यं दोषं संक्षोभ्य दुर्बलत्वादनिर्हरन्न योगं करोति तेन योगेन वातादिग्रहः स्यात् ।

क्वाथद्वयं प्राग्विहितं मध्यदोषेऽतिसारिणि ।
उष्णस्य तस्माद्ध्येकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥
फलवर्त्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनम् ।
बिल्वंमूलत्रिवृद्दारुयवकोलकुलत्थवान् ॥ ५ ॥
सुरादिमांस्तत्र बस्तिः स प्राक्पेष्यस्तमानयेत् ।

प्रागतीसारचिकित्सिते क्वाथद्वयं पाचने युगुलं द्वयं दोषेऽतिसारिणि विहितं भूतीकपिप्पल्यादिरेको बिल्वधनिको द्वितीयस्तस्मात्क्वाथद्वयादेकस्यान्यतमस्य क्वाथस्योष्णस्य तत्रावस्थायां पानं प्रशस्यते । तथा फलवर्तयः स्वेदाश्च नानाविधा अवस्थाश्च ज्ञात्वा विरेचनं शस्यते । बिल्वादिमान्बस्तिस्तथा सुरादिमान् बस्तिः स प्राक् पेष्यः । बलां गुडूचीमित्यादौ बस्तौ यः पेष्यो यवान्यादिकृत्तेन प्राक्पेष्येण सह वर्तते स प्राक्पेष्यस्तमत्र दत्तबस्तिनोत्क्लिष्टं दोषमानयेदाकर्षयेत् ।

युक्तोल्पवीर्यो दोषाढ्यो रूक्षे क्रूराशयेऽथवा ॥ ६ ॥
बस्तिर्दोषावृतो रुद्धमार्गो रुंध्यात्समीरणम् ।
सविमार्गोनिलं कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनम् ॥ ७ ॥
विदाहं गुदकोष्ठस्य मुष्कवंक्षणवेदनाम् ।
रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ॥ ८ ॥

दोषाढ्ये तथा रूक्षे क्रूरकोष्ठे वा बस्तिरल्पवीर्यो दत्तो दोषैर्वाय्वाद्यैरावरकैरावृतोनंतरं स बस्ती रुद्धमार्गः प्रतिहतगतिप्रसरगो वायुं रुंध्यात् । सोनिलो विमार्गग आध्मानं कुर्यात् । तथा हृदयादीनां मर्माणां व्यधनं पीडनं तथा गुदकोष्ठस्य विदाहं तथा मुष्कवंक्षणवेदनां च कुर्यात् । तथा शूलैर्नानाविधाभिर्भग्नरुद्धमृदितपीडितावनद्धादिभिः पीडाभिर्हृदयं रुणद्धि । आवृणोति हृदयमावृत्यानंतरमितश्चेतश्चानियते देशे धावति पवनः ।

स्वभ्यक्तस्विन्नगात्रस्य तत्र वर्तिं प्रयोजयेत् ।
बिल्वादिश्च निरूहः स्यात्पीलुसर्षपमूत्रवान् ॥ ९ ॥

सरलामरदारुभ्यां साधितं वाऽनुवासनम् ।

तत्रावस्थाविशेषे सुष्ठ्वभ्यक्तांगस्य स्विन्नांगस्य फलवर्तिं प्रयोजयेत् । बिल्वादिकश्च निरूहः स्यात् पीलुसर्षपमूत्रवान् । सरलदेवदारुभ्यां साधितं तैलं वाऽनुवासनं स्यात् ।

कुर्वतो वेगसंरोधं पीडितो वाऽतिमात्रया ॥ १० ॥
अस्निग्धलवणोष्णो वा बस्तिरल्पोल्पभेषजः ।
मृदुर्वा मारुतेनोर्ध्वं विक्षिप्तो मुखनासिकात् ॥ ११ ॥
निरेति मूर्छाहृल्लासतृड्दाहादीन्प्रवर्तयन् ।

वेगसंरोधं वेगविधारणं कुर्वतः पुंसो यः पीडितो बस्तिरतिमात्रया वा पीडितः स्निग्धलवणोष्णो वा तथाल्पो मात्रयाल्पभेषजश्च मृदुर्वा स तथा-भूतो मारुतेनोर्ध्वक्षिप्तो मुखनासिकांते निरेति निर्गच्छति मूर्छादीन् प्रवर्तयेत् ।

मूर्छाविकारं दृष्ट्वास्य सिंचेच्छीतांबुना मुखम् ॥ १२ ॥
व्यजेदाक्रमनाशाच्च प्राणायामं च कारयेत् ।
पृष्ठपार्श्वोदरं मृद्यात्करैरुष्णैरधोमुखम् ॥ १३ ॥
केशेषूत्क्षिप्य धुन्वीत भीषयेद्व्यालदंष्ट्रिभिः ।
शस्त्रोल्काराजपुरुषैर्बस्तिरेति तथा ह्यधः ॥ १४ ॥
पाणिवस्त्रैर्गलापीडं कुर्यान्न म्रियते यथा ।
प्राणोदाननिरोधाद्धि सुप्रसिद्धतरायनः ॥ १५ ॥
अपानः पवनो बस्तिस्तमाश्वेवापकर्षति ।
कुष्ठक्रमुककल्कं च पाययेताम्लसंयुतम् ॥ १६ ॥
औष्ण्यात्तैक्ष्ण्यात्सरत्वाच्च बस्तिं सौम्यानुलोमयेत् ।
गोमूत्रेण त्रिवृत्पथ्याकल्कं चाधोनुलोमनम् ॥ १७ ॥
पक्वाशयस्थिते स्विन्ने निरूहो दशमूलिकः ।
यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितैः ॥ १८ ॥

बस्तिर्गोमूत्रसिद्धैर्वा सामृतावंशपल्लवैः ।
पूतीकरंजत्वक्पत्रशठीदेवाह्वरोहिषैः ॥ १९ ॥
सतैलगुडसिंधूत्थविरेकौषधकल्कवान् ।
बिल्वादिपंचमूलेन सिद्धो बस्तिरुरःस्थिते ॥ २० ॥
शिरःस्थे नावनं धूमप्रच्छाद्यं सर्षपैः शिरः ।

अस्य तु तथाविधो बस्तिः पूरुषस्य मूर्छादिविकारं दृष्ट्वा शीतांबुना मुखं सिंचेत्तथा क्लमनाशं यावत्तं तालवृंतादिना वीजयेत् । तथा तं पुरुषं प्राणायामं च कारयेत् । प्राणायामेन ह्यूर्ध्वं विक्षिप्तो बस्तिरधो याति।उष्णैः करैः पृष्ठं पार्श्वमुदरं च मृज्यात्तथा तं पुरुषमधोमुखं कृत्वा केशैरुत्क्षेप्योर्ध्वं नीत्वा वपुर्धुन्वीत तथा व्यालादिभिर्भीषयेत् । तथोर्ध्वं प्रवृत्तो बस्तिर्यस्मादधो गच्छति तथा पाणिभिर्वस्त्रैर्गलापीडं कुर्याद्यथा न म्रियेत । एवं सति प्राणोदानविरोधः संपद्यते प्राणोदानविरोधेष्वस्मादधोगः सुप्रसिद्धतरायनो भूत्वाऽपानो वायुस्तं बस्तिं द्रागेवापकर्षत्यूर्ध्वादधो क्षिपेदिति सुष्टु प्रकर्षेण शुद्धतरमयनं यस्य स शुद्धतरायनः कुष्टादिकल्कं वाऽम्लसंयुतं पाययेत् । कल्कोस्यातुरस्योष्णादिगुणयोगात्तं बस्तिमनुलोमयेत् । त्रिवृतादिकल्कं पीतं गोमूत्रेणाधोनुलोमनं पक्वाशयस्थिते दोषे स्निग्धैर्निरूहैर्दशमूलिको विधातव्यः यवादिभिश्च गोमूत्रसाधितैर्बस्तिर्विधेयः । अथवा गोमूत्रसिद्धैर्गुडूच्यादिभिस्तैलगुडसैंधवयुक्तो बस्तिर्विरेकद्रव्यकल्कवान्विधेयः ।

बस्तिरत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनोतिस्वेदितस्य वा ॥ २१ ॥
अल्पे दोषे मृदौ कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुनः पुनः ।
अतियोगत्वमापन्नो भवेत्कुक्षिरुजाकरः ॥ २२ ॥
विरेचनातियोगेन सतुल्याकृतिसाधनः ।

अत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनो बस्तिः प्रयुक्त अतिस्वेदितस्य वा पुंसोल्पे दोषे तथा मृदौ कोष्ठे मुहुर्मुहुःप्रयुक्तत्वातियोगत्वं प्राप्तोयं कुक्षिरुग्जनकः स्यात् । स तथाविधे बस्तिविरेचनातियोगेन तुल्ये सदृशे लक्षणचिकित्सिते यस्य स एवं स्यात् ।

बस्तिः क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणः पैत्तिकस्य वा ॥ २३ ॥
गुदं दहन् लिखन् क्षिण्वन्करोत्यस्य परिस्रवम् ।
सविदग्धं स्रवत्यस्त्रं वर्णैः पित्तं च भूरिभिः ॥ २४ ॥
बहुशश्चातिवेगेन मोहं गच्छति सोऽसकृत् ।
रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया तत्र प्रशस्यते ॥ २५ ॥
दाहादिषु त्रिवृत्कल्कं मृद्वीकावारिणा पिबेत् ।
तद्धि पित्तशकृद्वातान्हृत्वा दाहादिकान्जयेत् ॥ २६ ॥
विशुद्धस्य पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुताम् ।
युंज्याद्वातिविरिक्तस्य क्षीणविट्कस्य भोजनम् ॥ २७ ॥
माषयूषेण कुल्माषान्पानं दध्यथवा सुराम् ।

क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणो बस्तिः प्रयुक्तः पैत्तिकस्य वा प्रयुक्तो गुदं दहन्निव विलिखन्निव क्षिपन्निवास्य नरस्य परिस्रवं करोति स पुरुषस्तदा विदग्धमस्रं स्रवति तथा बहुशो बहून्वारानतिवेगेन भूरिभिर्बहुभिर्वर्णैः पित्तं स्रवति तथा मोहमसकृद् गच्छति तत्रावस्थायां रक्तपित्तघ्नी तथा रक्तातिसारघ्नी क्रिया च प्रशस्यते दाहमोहादिषु त्रिवृत्कल्कं द्राक्षाजलेन पिबेत् । अतिविरिक्तस्य क्षीणपुरुषस्य पुंसः कुल्माषान् माषयूषेण सह भोजनमथवा युंज्यात् पानं दध्यथवा सुरां दद्यात् ।

सिद्धिर्बस्त्यापदामेवं स्नेहबस्तेस्तु वक्ष्यते ॥ २८ ॥

बस्त्यापदां निरूहव्यापत्तीनामेवं सिद्धिश्चिकित्सितं स्यात् । स्नेहबस्तेरनुवासनस्य सिद्धिर्वक्ष्यते ।

शीतोऽल्पो वाऽधिके वाते पित्तेत्युष्णः कफे मृदुः ।
अतिभुक्तेर्गुरुर्वर्चः संचयेऽल्पबलेष्वथ ॥ २९ ॥
दत्तस्तैरावृतस्नेहो नायात्यभिभवादपि ।
स्तंभोरुसदनाध्मानज्वरशूलांगमर्दनैः ॥ ३० ॥

पार्श्वरुग्वेष्टनैर्विद्याद्वायुना स्नेहमावृतम् ।
स्निग्धाम्ललवणोष्णैस्तं रास्नापीतद्रुतैलिकैः ॥ ३१ ॥
सौवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितैः ।
निरूहैर्निर्हरेत्सम्यक् समूत्रैः पंचमूलकैः ॥ ३२ ॥
ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत् ।

शीतो बस्तिरल्पोवाऽधिके वाते दत्तस्तथा पित्तेत्युष्णस्तथा कफे मृदु-रयोगः संपद्यते । अतिभुक्ते गुरुर्बस्तिर्दत्तस्तथा वर्चसः पुरीषस्य संच-येऽल्पबल उभयथा मात्रया वीर्यतो दत्तो बस्तिः शीतादिकारणाद्वातादिभिः स्नेहबस्तिरावृतो नायाति गुदमार्गान्न प्रत्यागच्छति। अभिभवादप्यतोरवस्तं-भोरुसादादिभिर्वायुना स्नेहमावृतं विद्यात् । तमेवंविधं स्नेहं स्नेहबस्तिं निरूहैः सम्यक् स्निग्धाम्ललवणोष्णैर्निर्हरेत् । तानेव निरूहानाह । सौवीर-कसुरादिसाधितैस्तथा गोमूत्रान्वितैस्तथा पंचमूलनिर्वृतैः पंचमूलक्काथवद्भिरि-त्यर्थः। रास्ना च पीतद्रुश्च रास्नापीतद्रू ताभ्यां साधिते तैले रास्नापीतद्रुतैले ते विद्येते येषां निरूहाणां तैः क्वचित्पुटके रास्नातैलं क्वचिद्धरिद्रातैलं योज्य-मित्यर्थः । ताभ्यामिति द्विवचननिर्देशात्पृथक्तैलद्वयमुपयोगीति गम्यते । च समुच्चये । न केवलं तं निरूहयेत् । रास्नातैलेन पीतद्रुतैलेन वा दोषाद्यनु-रोधादनुवासयेच्च सायंभुक्ते । न तु प्रातर्भुक्ते ।

तृड्दाहरागसंमोहवैवर्ण्यतमकज्वरैः ॥ ३३ ॥
विद्यात्पित्तावृतं स्वादुतिक्तैस्तं बस्तिभिर्हरेत् ।

तृडादिभिस्तृड्दाहादिभिः पित्तावृतं स्नेहबस्तिं विद्यात् । तं स्वादुतिक्तै-र्बस्तिभिर्विनिर्हरेत् ।

तंद्राशीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ॥ ३४ ॥
संमूर्छाग्लानिभिर्विद्याच्छ्लेष्मणा स्नेहमावृतम् ।
कषायतिक्तकटुकैः सुरामूत्रोपसाधितैः ॥ ३५ ॥
फलतैलयुतैः साम्लैर्बस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ।

तंद्रादिभिः कफावृतं स्नेहबस्तिं विद्यात् । तं कषायकटुतिक्तकैः सुरामूत्रो-

पताधितैः फलतैलयुतैः साम्लैर्बस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् । फलानामुष्णवीर्याणामक्षोटादीनां तैलं केचित्तु फलं मदनफलं तिलतैलं च ताभ्यां युतास्तैरिति व्याचक्षते ।

छर्दिमूर्छारुचिग्लानिशूलनिद्रांगमर्दनैः ॥ ३६ ॥
आमलिंगैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशनावृतम् ।
कटूनां लवणानां च क्वाथैश्चूर्णैश्च पाचनम् ॥ ३७ ॥
मृदुर्विरेकः सर्वं च तत्रामविहितं हितम् ।

छर्द्यादिभिरामलिंगैर्दाहयुतैः स्नेहमत्यशनावृतं विद्यात् । कटूनां लवणानां च क्वाथैश्चूर्णैश्च पाचनं हितं तथा मृदुभिरतीक्ष्णैर्विरेकस्तथा तस्मिन्नामविहितं सर्वमौषधं हितम् ।

विण्मूत्रानिलसंगार्तिगुरुत्वाध्मानहृद्ग्रहैः ॥ ३८ ॥
स्नेहं विडावृतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदैः सवर्तिभिः ।
श्यामाबिल्वादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः ॥ ३९ ॥
निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्तहरेण च ।

विण्मूत्रादिभिर्विडावृतं स्नेहं विदित्वा स्नेहादिभिस्तथा श्यामादिभिः सिद्धैर्निरूहैरनुवासनैश्च तथोदावर्तहरेण विधिना सम्यग् विनिर्हरेत् ।

अभुक्ते शूनपायौ वा पेयामात्राशितस्य च ॥ ४० ॥
गुदे प्रणिहितः स्नेहो वेगाद्धावत्यनावृतः ।
ऊर्ध्वं कायं ततः कंठादूर्ध्वेभ्यः खेभ्य एत्यपि ॥ ४१ ॥
मूत्रश्यामात्रिवृत्सिद्धो यवकोलकुलत्थवान् ।
तत्सिद्धतैलो देयः स्यान्निरूहः सानुवासनः ॥ ४२ ॥
कंठादागच्छतस्तंभकंठग्रहविरेचनैः ।
छर्दिघ्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य कुर्यान्निबर्हणम् ॥ ४३ ॥

अभुक्ते स्नेहबस्तिस्तथा शूनः पायुर्यस्य तस्मिन्प्रणिहिते बस्तिरथवा पेयामात्रमेवाशितं येन पेयामात्राशितस्तस्य गुदे प्रणिहितः स्नेहबस्तिरना-

वृतः सन् वेगादूर्ध्वं कायं धावति ततः कंठादूर्ध्वेभ्यश्च खेभ्यः पतति तत्र गोमूत्रादिसिद्धो यवादिमान् क्वाथस्तेन क्वाथेन सिद्धतैलैर्निरूहमनुवासनं दद्यात् । कंठादागच्छतः स्नेहस्य स्तंभकं च ग्रहादिभिश्छर्दीघ्नीभिः क्रियादिभिश्च तन्निर्हरणं कुर्यात् ।

नापक्वं प्रणयेत्स्नेहं गुदं ह्युपलिंपति ।
ततः कुर्यात्स तृण्मोहकंडूशोफान् क्रियाऽत्र वा ॥ ४४ ॥
तीक्ष्णो बस्तिस्तथा तैलमर्कपत्ररसे शृतम् ।

अपक्वं स्नेहं न दद्याद् यस्मात्सोऽपक्वः स्नेहो गुदमुपलिंपति तत उल्लिप्ते गुदे रुजाभिःसह मोहादीन् कुर्यात् । अत्र चिकित्सितं तीक्ष्णो बस्तिस्तथाऽर्कपत्ररसे शृतं तैलं ।

अनुच्छ्वास्यनुबद्धे वा दत्ते निःशेष एव च ॥ ४५ ॥
प्रविश्य क्षुभितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ।
तत्राभ्यंगो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ॥ ४६ ॥

अनुच्छ्वस्य बस्तेर्वदने बद्धे सत्यथवा निःशेषं दत्ते सति प्रविश्यांतरे वायुः कुपितः शूलतोदकरः स्यात् । तस्मिन्नभ्यंगो गुदे स्वेदश्च तथा वातहंतॄणि भोजनानि च ।

द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्त एव वा ।
स्यात्कटीगुदजंघोरुबस्तिस्तंभार्तिभेदनम् ॥ ४७ ॥
भोजनं तत्र वातघ्नं स्वेदाभ्यंगाः सबस्तयः ।

शीघ्रं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्ते च कट्यादिषु स्तंभपीडाभेदनानि स्युस्तत्र वातघ्नं शमनं स्वेदाभ्यंगश्च ।

पीड्यमानेंतरा मुक्ते गुदे प्रतिहतोनिलः ॥ ४८ ॥
उरःशिरोरुजं सादमूर्वोश्च जनयेद्बली ।
बस्तिः स्यात्तत्र बिल्वादिफलैःश्यामादिमूत्रवान् ॥ ४९ ॥

पीड्यमाने बस्तिपुटकेंतरा मध्य एव कदाचित्तस्मिन् मुक्ते गुदेऽनिलः प्रतिहतो बलवान्दुष्टः शिरोरुजमूरुसादं च जनयेत्। तत्र बिल्वादिभिर्बस्तिर्मदनफलश्यामादिमान् स्यात्।

अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम्।
तत्र बस्तिर्विरेकश्च गलपीडादि कर्म च ॥ ९० ॥

अतिप्रपीडितो बस्तिपुटकः कोष्ठे तिष्ठति गलं वाऽऽयाति तत्र बस्तिर्विरेकश्च गलपीडादि कर्म च शस्यते।

वमनाद्यैर्विशुद्धं च क्षामदेहबलानलम्।
यथांडं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥ ९१ ॥
भिषक् प्रयत्नतो रक्षेत्सर्वस्मादपवादतः।

वमनविरेकाद्यैश्च विशुद्धं क्षामदेहं क्षामबलं क्षामानलं च पुरुषं वैद्यः प्रयत्नेन सर्वस्मादेवापवादाद्रक्षेत्। किमिव यथा तरुणमभिनवं कृतमंडं यथा तैलपूर्णं पात्रं रक्ष्यते तथा यत्नेन रक्षेत्।

दद्यान्मधुरहृद्यानि ततोम्ललवणौ रसौ ॥ ९२ ॥
स्वादुतिक्तौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः।

स्वादुतिक्तौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततस्तस्मिन्मधुरहृद्यानि दद्यात्। अनंतरमम्ललवणौ रसौ ततः स्वादुतिक्तरसौ ततः कषायकटुकौ रसौ दद्यात्।

अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ॥ ९३ ॥
व्यत्यासादुपयोगेन क्रमात्तं प्रकृतिं नयेत्।

अन्योन्यप्रत्यनीकानां परस्परप्रतिपक्षाणां रसानां तथा स्निग्धरूक्षयोरन्योन्यं प्रत्यनीकयोर्व्यत्यासाद्विपर्ययादुपयोगेन यथा स्वमुपयोगेन यथा मधुररसमुपयुज्य पुनरम्लान्यतमं तत्प्रतिपक्षं युंज्यात्। अम्लमुपयुज्य पुनर्मधुराद्यन्यतमं तत्प्रतिपक्षं युंज्यात्। एवं स्निग्धरूक्षयोगं कुर्यात्। तथा तं पुरुषं वमनादिभिर्विशुद्धं प्रकृतिं यथोचितां स्वां नयेत्।

सर्वंसहः स्थिरबलो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥ ५४ ॥

सर्वंसहोऽशेषक्षमस्तथा स्थिरबलः प्रकृतिं प्राप्तः पुमान् वेद्यः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां कल्पस्थाने बस्तिव्यापत्सिद्धिर्नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथ भेषजकल्पो व्याख्यातुमारभ्यते । बस्तिव्यापदां ह्युत्पन्नानां सिद्धिः साधनं सद्भेषजप्रयोगादपि च सर्वेषां रोगाणां या सिद्धिः प्रशमोपायः सोपि सद्भेषजप्रयोगादेवेत्याह ।

अथातो भेषजकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

भेषजस्य कल्पो योजना भेषजकल्पः शेषं पूर्ववत् ।

धन्वसाधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुचौ ॥
श्मशानचैत्यायतनश्वभ्रवल्मीकवर्जिते ॥ १ ॥
मृदौ प्रदक्षिणजले कुशरोहिषसंस्तृते ॥
अफालकृष्टेऽनाक्रांते पादपैर्बलवत्तरैः ॥ २ ॥
शस्यते भेषजं जातं युक्तं वर्णरसादिभिः ।
जंतुदग्धं दवादग्धमविदग्धं च वैकृतैः ॥ ३ ॥
भूतैश्छायातपांब्वाद्यैर्यथाकालं च सेवितम् ।
अवगाढमहामूलमुदीचीं दिशमाश्रितम् ॥ ४ ॥

धन्वदेशे तथा साधारणे देशे तथा समे न निम्नोन्नते तथा सन्मृत्तिके तथा श्मशानादिवर्जिते । चैत्यं दिनचर्याध्याय उक्तं । तथा मृदौ सुस्पर्शे तथा प्रदक्षिणमनुकूलं जलं यस्मिंस्तथा कुशरोहिषसंस्तृते तथाऽफालकृष्टे न लिखिते तथा वृक्षैर्महत्तरैरनाक्रांते देशे यद्भेषजं जातं युक्तं यथा स्ववर्ण-

रसादिभिस्तद् भेषजं शस्यते। तथा जंतुभिः कीटैरजग्धमभक्षितं दवेन दावाग्निनाऽदग्धमप्लुष्टं तथाऽविदग्धं वैकृतैर्भूतैः स्वभावं परित्यज्य धर्मबाधाद्विकृतैराकाशादिभिर्यदनासेवितं तदविदग्धं। विकृतमेव वैकृतं। प्रज्ञादित्वादण्। तथा छायादिभिर्यथाकालं कालमनतिक्रम्य सेवितं यदा तस्य भेषजस्य वृद्धौ छायादीनामन्यतमं वस्तुजातमुपयुज्यते तदा तेन सेवितमित्यर्थः। तथाऽवगाढं दूरं गतं महत्पृथु मूलं यस्य तदवगाढमहामूलं तथोदीचीमुत्तरां दिशमाश्रितं तामाश्रित्य स्थितं।

अथ कल्याणचरितः श्राद्धः शुचिरुपोषितः।
गृह्णीयादौषधं सुस्थं स्थितं काले च कल्पयेत्॥ ५॥
सक्षीरं तदसंपत्तावनतिक्रांतवत्सरम्।
ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडंगतः॥ ६॥

अथेत्यानंतर्यमंगलसूचकः। भेषजमेवंविधं विदित्वाऽनंतरं कल्याणं स्वस्त्ययनादि चरितमनुष्ठितं येनासौ कल्याणचरितस्तथा भेषजहरणंप्रति श्रद्धावांस्तथा शुचिः स्नानादिशुद्धस्तथोपोषितः कृतोपवासः। एवंविधमौषधमेवंविधः पुमान् गृह्णीयात्। तच्च भेषजं स्वस्थं कृत्वा स्थितं काले सक्षीरमार्द्रं कल्पयेत्। तदसंपत्तौ तु तथाविधस्य सक्षीरस्यौषधस्यासंपत्तावनतिक्रांतवत्सरं भेषजं कल्पयेत्। किं सर्वं द्रव्यमनतिक्रांतवत्सरं कल्पयेत्। ऋतइत्यादि गुडादीन्वर्जयित्वा परमौषधमनतिक्रांतवत्सरं कल्पयेत्।

पयो बाष्कयणं ग्राह्यं विण्मूत्रं तच्च नीरुजम्।
वयोबलवतां धातुपिच्छशृंगखुरादिकम्॥ ७॥

क्षीरं बष्कयिण्यासंबंधि ग्राह्यं। विण्मूत्रं च तत्क्षीरं च नीरुजमपगतदोषं ग्राह्यं। वयोबलवतां धातुपिच्छादिकं ग्राह्यं। आदिग्रहणाच्चिकित्सितोपयोगिकेशनखचर्मादिकं गृह्यते। वयःशब्दोपादानाद्विशिष्टं तरुणं वयो गृह्यते। नह्यवयाः कश्चिदस्ति।

कषाययोनयः पंच रसा लवणवर्जिताः।
रसः कल्कः शृतः शीतः फांटश्चेति प्रकल्पना॥ ८॥

पंचधैव कषायाणां पूर्वं पूर्वं बलाधिकाः ।

कषायस्य योनय आकरा लवणवर्जिता मधुरादयः पंच रसास्तेभ्य एव कषायाः स्वरसादयः पंच संभवंति । लवणस्य तु स्वरसकल्पनाद्या योगा न संभवंति सदैव शुष्करूपत्वात् । कल्ककल्पनापि न संभवति यतो यद् द्रव्यं द्रव्येण सिक्तं पिंडीभवति न तु विलीयते तत्कल्कसंज्ञामासादयति । तथा यद् द्रव्यं क्वथयित्वा बलादुद्रियते द्रव्यावयवास्तूदकं प्रविशंति तत्रैव शृतकल्पना। लवणस्य तु विलीनरूपत्वादेवं न संभवति । इति शृतकल्पनाया अप्यसंभवः। एवं शीतफांटयोरप्येतेनैव न्यायेनासंभव इत्युक्तं । लवणवर्ज्या रसाः कषाययोनय इति । मुनिनाप्युक्तं । कल्पनावशतः पंचानां रसानां कषायसंज्ञा व्यवहार इति। लवणस्य कल्पनायोगाभावान्मधुरकषायोम्लकषायस्तिक्तकषायः कटुकषायः कषायश्चेति रसानां स्वरसादिकल्पनायोगो न संभवति। उक्तं चैतत्। तस्माद्गुणगुणिनोरभेदोपचारादिह रसग्रहणेन तदाश्रयाणां द्रव्याणां ग्रहणं मंतव्यं । रसः कल्कः शृतः शीतः फांटश्चेति प्रकल्पना । पंचधैव कषायाणां स्वरसादीनां सा च कल्पना यथापूर्वं बलाधिकाऽधिकशक्तिः।एवं फांटाख्या कल्पना सबला। ततोप्यधिकशक्तिः शीताख्या। ततोप्यधिकवीर्या शृताख्या।ततोप्यधिकशक्तिः कल्काख्या । चूर्णाख्यायाश्च कल्पनाया अंतर्भावादपृथग्ग्रहणं कल्काख्यायाश्च कल्पनायाः स्वरसाख्यकल्पनाया अधिका शक्तिः । ननु चूर्णादनंतरं कल्कः क्रियते नतु कल्कादनंतरं चूर्णं तस्मात्पंचानां कल्पनानां मध्ये चूर्णकल्पनैव निर्देष्टुं युक्ता नतु कल्ककल्पना ।युक्तमाह भवान्। किंतु लवणस्य कषायसंज्ञायां समावेशो माभूदिति कल्पनानां मध्ये कल्कइति निर्देशः कृतो न चूर्ण इति तस्माल्लवणे न संभवति कषायसंज्ञासमावेशः ।

सद्यः समुत्धृतात्क्षुणाद्यः स्रवेत्पटपीडितात् ॥ ९ ॥
स्वरसः स समुद्दिष्टः

सद्यस्तत्क्षणं समभूमेः सम्यगुद्धृतमुक्ता समनंतरं क्षुण्णं पिष्टं सद्यः समुद्धृतक्षुण्णं तस्माद्वस्त्रपीडिताद्यः स्रवेत् स स्वरसः कल्पनाकषायः समुद्दिष्टः संज्ञायां संकेतितः ।

कल्कः पिष्टो द्रवाप्लुतः ।

चूर्णोप्लुतः

द्रवेणाप्लुतः पिष्टः सन् कल्क इति कल्पनाकषायः संकेतितः । यस्माद् द्रव्यं द्रवेणाप्लुत्य शुष्कमेव पिष्टं सकल्पनाकषायश्चूर्ण इति गदितस्तेन कल्कस्यैवायं भेद इति नासौ कल्पनेति शंकनीयम् ।

शृतः क्वाथः

यद् द्रव्यं द्रवेणाप्लुत्य शृतं स कल्पनाकषायः क्वाथ इति कल्प्यते ।

शीतो रात्रिं द्रवे स्थितः ॥१०॥

यद् द्रव्यं द्रवे सकलां रात्रिं स्थितं स कल्पनाकषायः शीत इत्युच्यते।

सद्योभिषुतपूतस्तु फांटस्तन्मानकल्पने ।
युंज्याद्व्याध्यादिबलतस्तथा च वचनं मुनेः ॥ ११ ॥
मात्राया न व्यवस्थाऽस्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः ।
आलोच्य देशकालौ च योज्या तद्वच्च कल्पना ॥ १२ ॥

यद् द्रव्यं द्रवेऽभिषुत्य सद्यः पूतं क्रियते स कल्पनाकषायः फांट इति संकेतितः । मानं च कल्पना च मानकल्पने तेषां स्वरसादीनां मानकल्पने तद्व्याध्यादिबलेन युंज्यात् । आदिशब्देन कोष्ठबलादीनां ग्रहणं । तत्र सम्यग्रसवीर्यादीन् दोषधात्वाद्यालोच्य प्रथममनंतरं व्याध्यादिबलं च ततः स्वरसादीनां मानकल्पने युंज्यान्न नियमं कृत्वेत्यतआह । तथा च वचनं मुनेः । मात्राया न व्यवस्थास्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः । आलोच्य देशकालौ च योज्या तद्वच्च कल्पनेति ।

मध्यं तु मानं निर्दिष्टं स्वरसस्य चतुःपलम् ।

मध्यमं मानं मात्रा स्वरसस्य चतुःपलम् ।

पेष्यस्य कर्षमालोड्यं तद्द्रवस्य पलत्रये ॥ १३ ॥

पेष्यस्योभयरूपस्य कल्कस्य चूर्णस्य वा कर्षं मध्यं मानं तच्च पेष्यस्य कर्षं द्रवस्य पलत्रये प्रक्षिप्यालोड्यम् ।

क्वाथं द्रव्यपले कुर्यात्प्रस्थार्धं पादशेषितम् ।

क्वाथं द्रव्यपले द्रव्यस्य प्रकृतत्वात् तस्य प्रस्थार्धं दत्त्वा तच्च श्रयणेन पादशेषं कुर्यात् ।

शीतं पले पलैः षड्भिः

शीतं कषायं पले द्रव्यस्य षड्भिः पलैर्द्रवस्य कुर्यात् ।

चतुर्भिश्च ततोपरम् ॥ १४ ॥

ततः शीतकषायादनंतरं फांटाख्यं प्रकृतत्वाद् द्रव्यस्य पले चतुर्भिर्द्रवस्य पलैः कुर्यात् । पंचविधायां कषायकल्पनायां मध्यमं मानमस्माच्च मानाद्देश-कालादीन् समीक्ष्योनाधिकभावो मात्रायाः स्वबुध्या कल्प्यः ।

स्नेहपाकेत्वमानोक्तौ चतुर्गुणविवर्धितम् ।
कल्कस्नेहद्रवं योज्यम्

स्नेहपाके विधातव्ये कल्कस्नेहद्रवाणाममानोक्तौ मानवचनस्य विशिष्ट-स्यानिर्देशे चतुर्गुणविवर्धितं कल्कस्नेहद्रवं योज्यं । कल्कश्च स्नेहश्च द्रवश्च तेषां समाहारः कल्कस्नेहद्रवं । तदेवं कल्कात् स्नेहश्चतुर्गुणः स्नेहाद् द्रवश्चतुर्गुण इति बोध्यम् । पंचप्रभृति तु द्रवं पृथक् स्नेहसमश्चायमित्यत्र योज्यमिति ।

अधीते शौनकः पुनः ॥ १५ ॥
स्नेहे शुत्ध्यति शुद्धांबुनिःक्वाथस्वरसैः क्रमात् ।
कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टकम् ॥ १६ ॥
पृथक् स्नेहसमं दद्यात्पंचप्रभृति तु द्रवम् ।

शौनकःप्रस्तुततंत्रकृदधीत एवं पठति । स्नेहेत्यादि स्नेहः कदाचिच्छु-द्धांबुना पच्यते कदाचिन्निःक्वाथेन कदाचित्स्वरसेनेति तैः शुद्धांबुनिः-क्वाथस्वरसैः स्नेहे सिध्यति सति क्रमेण कल्कस्यांशं चतुर्थं षष्ठमष्टमं

योजयेदिति यत्र चतुर्भ्योऽधिकानि द्रव्याणि तत्र पृथक् स्नेहसमानि नतु परस्परसाम्येन मिलितानि स्नेहाच्चतुर्गुणानि । पाकलक्षणमधुना लक्षयन्नाह ।

नांगुलिग्राहिता कल्के न स्नेहेऽग्नौ सशब्दता ॥ १७ ॥
वर्णादिसंपच्च यदा तदैनं शीघ्रमाहरेत् ।

नांगुलिमिति कल्कविषयेंऽगुलिग्राहित्वं यदा न भवत्यग्नौ प्रक्षिप्ते वा स्नेहे सशब्दता चटचटायित्वं न भवति तथा वर्णगंधरसस्पर्शानां यदा संपच्छुभत्वं स्यात्तदा तस्मिन्कालेऽश्यामलच्छायामंतं स्नेहं शीघ्रमाहरेत् । अग्नितः स्नेहस्य कटाहस्थितस्य सकाल अवतरणेत्यर्थः । अन्यदपि स्नेहपाकलक्षणमस्ति ।

घृतस्य फेनोपशमस्तैलस्य तु तदुद्भवः ॥ १८ ॥
लेहस्य तंतुमत्ताप्सु मज्जनं शरणं नच ।
पाकस्तु त्रिविधो मंदश्चिक्कणः खरचिक्कणः ॥ १९ ॥
मंदः कल्कसमे किंचिच्चिक्कणो मदनोपमे ।
किंचित्सीदति कृष्णे च वर्तमाने च पश्चिमः ॥ २० ॥
दग्धोत ऊर्ध्वं निःकार्यः स्यादामस्त्वग्निसादकृत् ।
मृदुर्नस्ये खरोभ्यंगे पाने बस्तौ च चिक्कणः ॥ २१ ॥

घृताख्यस्य स्नेहस्य पच्यमानस्य फेनोपशमो यदा जायते तैलाख्यस्य च स्नेहस्य सम्यक्पाकं प्राप्तस्य तदुद्भवः फेनोत्पत्तिः स्यात्तदा घृततैलयोः पाको भवति । लेहस्य पाकं प्राप्तस्य तंतुमत्ता तंतुप्रादुर्भावः पाकः । तथाप्सु मज्जनं पाकलक्षणं शरणाशरणरूपतया द्विधा संभवः संभवत्यत इदमाह । शरणं नच सर्वलेहस्याप्सु मज्जनं भवति नतु शरणमवयवशो गमनं तथापि तस्य पाकः संपन्न इति वेद्यं।पाकस्त्रिप्रकारो मंदश्चिक्कणः खरचिक्कणाख्यः। स्नेहपाकविधौ कियदाख्ये वस्तुजाते कल्कसमे यथा कल्कोंगुलिनोद्दिष्टन्याति तथा क्रियतोपि स्नेहपाकस्यांगुलिग्राहिता न भवति स स्नेहपाको मंद उच्यते। मदनोपमे कृते सत्येवमंगुलिग्राहिणि स्नेहपाकस्य सचिक्कणः पाकः। किंचिदीषत् कृते सति सीदति तथा वर्णतः कृष्णे च तस्मिंस्तथा वर्तमाने

वर्तिमागच्छति सति पश्चिमः खरचिक्कणाख्यः पाकः। अतोऽस्मात् खरचिक्कणादूर्ध्वमनंतरं दग्धो भवति स्नेहः सच निःकार्यः स्यात्। यथानिरूपितकार्यकरणो न भवेन्निर्वीर्यत्वात्। आम ईषत्पाकः स्नेहः पुनरप्यग्निसादकृत्। मृदुर्मंदपाकस्नेहो नस्ये तद्विषये योज्यः। खरः खरचिक्कणः स्नेहोऽभ्यंगे तद्विषये प्रयोज्यः। पाने तथा बस्तौ तद्विषये चिक्कणः प्रयोज्यः। अधुना मानसंख्याया यथास्वं संज्ञाविधानार्थमाह।

शाणं पाणितलं मुष्टिं कुडवं प्रस्थमाढकम्।
द्रोणं वहं च क्रमशो विजानीयाच्चतुर्गुणम्॥ २२॥

शाणादयो वहपर्यंताः क्रमेण चतुर्गुणाः पाणितलादिसंज्ञा ज्ञेयाः।

द्विगुणं योजयेदार्द्रं कुडवादि तथा द्रवम्।

शुष्कार्द्रयोरेकस्मिन्योगे तुल्यपरिमाणनिर्दिष्टयोः शुष्कद्रव्यादार्द्रं द्रव्यं द्विगुणं दत्त्वा योजयेत्। शुष्कद्रव्ययोर्वा द्रवद्रव्ययोस्तुल्यपरिमाणनिर्दिष्टयोः शुष्कद्रव्याभावे सत्यार्द्रं द्रव्यं द्विगुणं कृत्वा योजयेत्। शुष्कद्रवद्रव्ययोरेकस्मिन्योगतुल्यपरिमाणेन निर्दिष्टयोः शुष्कद्रव्याद् द्रवद्रव्यं कुडवादिपरिमाणसंज्ञया निर्दिष्टं द्विगुणं कृत्वा योजयेत्।

पेषणालोडने वारि स्नेहपाके च निर्द्रवे॥ २३॥

निर्द्रवेऽनुक्तद्रवे पेषणे लोडनार्थं वारि योजयेत्। स्नेहपाके वाऽनुक्तद्रवे वार्येव योजयेत्।

कल्पयेत्सदृशान्भागान्प्रमाणं यत्र नोदितम्।
कल्कीकुर्याच्च भैषज्यमनिरूपितकल्पनम्॥ २४॥

यत्र यत्र प्रयोगे न द्रव्याणां परिमाणं विशिष्टं नोक्तं तत्र तत्र द्रव्याणां सदृशान्भागान् कल्पयेत्।

द्वौ शाणौ वटकः कोलं बदरं द्रंक्षणश्च तौ।
अक्षं पिचुः पाणितलं सुवर्णं कवलग्रहः॥ २५॥

कर्षो विडालपदकं तिंदुकं पाणिमानिका ।
शब्दान्यत्वमभिन्नेऽर्थे शुक्तिरष्टमिकापिचू ॥ २६ ॥
पलं प्रकुंचो बिल्वं च मुष्टिराम्रं चतुर्थिका ।
द्वे पले प्रसृतस्तौ द्वावंजलिस्तौ तु मानिका ॥ २७ ॥
आढकं भाजनं कंसो द्रोणः कुंभो घटोर्मणम् ।
तुलापलशतं तानि विंशतिर्भार उच्यते ॥ २८ ॥

द्वौ शाणौ वटकः । कोलं बदरं । द्रंक्षणश्चेत्यत्र शब्दान्यत्वं नतु तत्त्वतो भेदः। तौ द्वौ द्रंक्षणावक्षं तथा पिचुस्तथा पाणितलं तथा स्ववर्णं तथा कवलग्रहस्तथा कर्षस्तथा बिडालपदं तथा तिंदुकस्तथा पाणिमानिकेत्यत्राभिन्नेऽर्थे शब्दानेकत्वं । तथा द्वौ पिचू शुक्तिस्तथाऽष्टमिका इत्यत्रापि शब्दान्यत्वमर्थस्यैक्ये सति पलप्रकुंचो बिल्वं च मुष्टिराम्रं चतुर्थिकेत्यत्रापि शब्दानां वैलक्षण्ये सति नार्थतो भेदः । द्वे पले प्रसृत इत्युच्यते । तौ द्वौ प्रसृतावंजलिः कथ्यते । तौ द्वावंजली मानिका । अष्टौ पलानीत्येव । आढकादीनां शब्दानां स्वरूपतो भिन्नानां नार्थतो भेदस्तथैव द्रोणादीनां शब्दानां पलशतं तुला गद्यते । तानि पलशतानि विंशतिर्भार उच्यते । क्वाथादीनामुत्तमादिमात्राः संग्रहादवधार्याः।संग्रहे ह्येवं पठ्यते । क्वाथो निर्यूहस्तत्र भेद्यान्यौषधान्यणुशो भेदयित्वा छेद्यानि । छेदयित्वा प्रक्षाल्योदकेन शुचौ रूक्षायामधः प्रलिप्तायां ताम्रायांमृन्मयान्यतमायां स्थाल्यां समावाप्य बाहुल्यपानीयग्राहितामौषधानामाकलय्य यावता सूक्तरसस्तस्यतावदुदकमासेच्योच्छोषयेच्चाप्रावधिश्रयेत् । यावन्मात्रोदकदाने तथा तदवशिष्टत्वे च तत्र नियमसामर्थ्यात् क्वाथ्यद्रव्यपरिमाणस्यात्र यत्परिमाणानि द्रव्याण्युदकमियत्प्रमाणं तदवशिष्टता च यत्प्रमाणेन न नियमोक्तिरेवंविधा विद्यते किंतर्ह्यभ्यूहनीयमेतत्सर्वमित्यत्र विधिः । यथाप्रावधिश्रित्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्वतः सततमवलोकयन् दर्व्या च विघट्टयन् मृदुना च परितः समुपगच्छताऽनलेन साधयेदवतार्य च सु परिस्रुतं यथार्हस्पर्शं प्रयुंजीत। क्षीरादिसहितं च द्रव्यं न सम्यङ्मुक्तरसं भवति। इति वारिक्वाथपूर्वकं क्षीराद्यैस्तदुपदेशे तु यदग्र्यं क्वाथयेत् । शीतसलिलाप्लुतं तु निशापर्युषितं पूर्वं शीतःकषाय उष्णांभसि क्षुण्णो-

भिषुतः पूर्तः फांटइति।तत्र सम्यग् रसवीर्यादीन्यौषधस्य समीक्ष्य व्याध्यातुरबलादिबलतश्च निर्यासादीनां कल्पनां मात्रां च संप्रयोजयेत्।तथाच केचिदाहुः। मात्राया न व्यवस्थास्ति व्याधिकोष्ठं बलं च यः।आलोच्य देशकालौ च भेषज्यमवचारयेत्।एवंच सर्वमभ्यूह्यात्र कर्तव्यं न निश्चितं कृत्स्नोक्तेन विधिनेति एतदेषमुपदिष्टं बुद्धिमतां ज्ञानप्रबोधाय यथातु सर्वे भिषजो विज्ञास्यंति तथैवोपदेक्ष्यत इति निर्यासे मध्यमा मात्रा चतुष्पलं कल्कचूर्णयोः कर्षः पलत्रयं तदालोडने निर्यूहे भेषजपलमुदकार्धप्रस्थे विशृत्य पादशेषमवतारयेत् । शीतफांटयोरौषधपलं षड्भिश्चतुर्भिरंबुपलैरासुतमिति । तथा शाणपरिमाणस्य पाणितलवाचकस्य किमपि परिमाणं नोक्तं येनासौ परिच्छिद्यत इति न वाच्यं । संग्रहे तत्परिमाणस्योक्तत्वात् । तत्र ह्येवमुक्तं षड्वंश्यो मरीची । ताः षट् मरीच्यः सर्षप उच्यते । अष्टौ सर्षपास्तंडुलः । तौ द्वौ तंडुलावेको धान्यमाषः । तौ द्वौ धान्यमाषौ यवः । अतःपरं चतुर्गुणवृध्यांबूका माषकशाणकर्षपलकुडवप्रस्थाढकद्रोणवहाः कल्प्यंते । एवं चतुर्भिर्माषकैः शाणस्य परिमाणं परिभिद्यते । धरणं तु पलस्य दशमो भागः । माषकस्य तु पर्यायो हेमः । कर्षस्य षोडशिका । आढकस्य तु पर्यायाः कंसः पात्रं भाजनं च । द्रोणस्य पर्यायोनल्वणः । तथा अर्मणः । तथोन्मानस्तथा घटः कुंभः कलश्च । द्रोणद्वयं च शूर्पइति शैलभेदाद् द्रव्यविशेषमाह ।

हिमवद्विंध्यशैलाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुंधरा ।
सौम्यं पथ्यं च तत्राद्यमाग्नेयं वैंध्यमौषधम्॥ २९ ॥

हिमवत्पर्वतेन विंध्यशैलेन च बाहुल्येन वसुंधरा व्याप्ता । तत्र तयोर्मध्यादाद्यं हैमवतमौषधं सौम्यं पथ्यं च स्वभावाद्भवति । वैंध्यमौषधमाग्नेयं न तथा देहस्य पथ्यं स्यादिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्र श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां कल्पस्थाने द्रव्यकल्पो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ उत्तरस्थानम् ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

अनंतरमुत्तरस्थानारंभः । यतः कायाख्यमाद्यमंगं तच्च पूर्वैः स्थानैः सर्वमुक्तं । अधुना बालादीनामुत्तरेषामंगानामवसर इत्युत्तराख्यं स्थानमुच्यते । तत्रापि यथोद्देशस्तथा निर्देश इति बालाख्यमंगं विवक्षुराह ।

अथातो बालोपचरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

बालस्य शिशोरुपचरणं बालोपचरणं तस्मै हितः । शेषं पूर्ववत् ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

इतीत्यादिना स्वमनीषिकापरिकल्पितत्वमस्य तंत्रस्य निराकरोति ।

जातमात्रं विशोध्योल्बाद्बालं सैंधवसर्पिषा ॥
प्रसूतिक्लेशितं चानु बलातैलेन सेचयेत् ॥ १ ॥
अश्मनोर्वादनं चास्य कर्णमूले समाचरेत् ।
अथास्य दक्षिणे कर्णे मंत्रमुच्चारयेदिमम् ॥ २ ॥
"अंगादंगात्संभवसि हृदयादभिजायसे ।"
"आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदां शतम्" ॥ ३ ॥
"शतायुः शतवर्षोसि दीर्घमायुरवाप्नुहि ।"
"नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च त्वाभिरक्षतु" ॥ ४ ॥

जातमात्रं सद्य एवोद्भूतं बालमुल्बादपरापरपर्यायात्सैंधवयुक्तेन घृतेन विविधैः प्रकारैः शोधयित्वा पश्चात्प्रसूत्य प्रसवेन क्लेशितं बालं बलातैलेन सेचयेत् । पश्चात्पाषाणयोर्वादनमस्य कर्णमूले कारयेद्वैद्यः । अनंतरमस्य दक्षिणकर्णे इमं वक्ष्यमाणं मंत्रमुच्चारयेत् । तमेव मंत्रमाह अंगादित्यादि ।

स्वस्थीभूतस्य नाभिं च सूत्रेण चतुरंगुलात् ।
बद्धोर्द्ध्वं वर्द्धयित्वा च ग्रीवायामवसंजयेत् ॥ ५ ॥
नाभिं च कुष्टतैलेन सेचयेत्स्नपयेदनु ।
क्षीरिवृक्षकषायेण सर्वगंधोदकेन वा ॥ ६ ॥
कोष्णेन तप्तरजततपनीयनिमज्जनैः ।

समाश्वस्तस्य बालस्य नाभिं चतुरंगुलादूर्द्ध्वं सूत्रेण बद्ध्वानंतरं छेदयित्वा ग्रीवायां योजयेत् । नाभिं च कुष्टतैलेन सेचयेत् । अनु पश्चात् क्षीरिवृक्षकषायेण सेचयेत् । अश्वत्थोदुंबरप्लक्षवटपिप्पलसंज्ञिताः । पंचैते क्षीरिणो वृक्षाः समाख्याता विचक्षणैः । अथवा सर्वेषां गंधानां चंदनादीनां जलेन स्नपयेत् । किंभूतेन । कोष्णेन । कथं । तप्ताभ्यां रूप्यसुवर्णाभ्यां निमज्जनैरसकृत्सेचनैः ।

ततो दक्षिणतर्जन्या तालून्नम्यावगुंठयेत् ॥ ७ ॥
शिरसि स्नेहपिचुना प्राश्यं चास्य प्रयोजयेत् ।
हरेणुमात्रं मेधायुर्बलार्थमभिमंत्रितम् ॥ ८ ॥
ऐंद्रीब्राह्मीवचाशंखपुष्पीकल्कं घृतं मधु ।

अनंतरं दक्षिणहस्ततर्जन्या वैद्यस्तालुमुन्नम्य शिरसि पिचुना तैलाक्तेन वा गुंठयेत् । अस्य च बालस्य प्राश्यं लेहं मेधाद्यर्थं प्रयोजयेत् । कियन्मात्रं हरेणुप्रमाणं । तथाभिमंत्रितं प्राङ्मंत्रेण । किं तत्प्राश्यमित्यादि । ऐंद्री इंद्रवारुणी । ब्राह्मी मंडूकपर्णी ।

चामीकरवचाब्राह्मीताप्यपथ्या रजीकृताः ॥ ९ ॥
लिह्यान्मधुघृतोपेता हेमधात्रीरजोथवा ।

अथवा सुवर्णादिकं सूक्ष्मं चूर्णीकृत्य लिह्यात् । रजीकृता इति । अरुर्मनइत्यादिना सुलोप इत्त्वं च । हेमधात्रीचूर्णं वा मधुघृतयुक्तं लिह्यात् ।

गर्भांभः सैंधववता सर्पिषा वामयेत्ततः ॥ १० ॥

ततोनंतरं गर्भांभः सर्पिषा सैंधवयुक्तेन वामयेत् ।

प्राजापत्येन विधिना जातकर्माणि कारयेत् ।

ततो जातकर्माणि वेदविहितानि प्राजापत्येन गृह्योक्तेन विधिना भिषक् कारयेत् । स्तन्यप्रवर्तने हेतुमाह ।

शिराणां हृदयस्थानां विवृतत्वात्प्रसूतितः ॥ ११ ॥
तृतीयेन्हि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्तते ।

हृदयाश्रितानां शिराणां प्रसवाद्धेतोर्यद्विवृतत्वं तस्मात्कारणात्तृतीयदिवसे कदाचिच्चतुर्थे योषितां स्तन्यं प्रवर्तते ।

प्रथमे दिवसे तस्मात्त्रिकालं मधुसर्पिषी ॥ १२ ॥
अनंतामिश्रिते मंत्रपाविते प्राशयेच्छिशुम् ।

यत एवं दिनत्रिचतुर्मात्रं क्षीराभावस्तस्माद्धेतोः प्रथमेऽन्हि त्रीन् कालान् मधुघृते यवासकयुक्ते मंत्रेण पाविते शिशुं भोजयेत् ।

द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं तृतीये च घृतं ततः ॥ १३ ॥
प्राङ्निषिद्धस्तनस्यास्य तत्पाणितलसम्मितम् ।
स्तन्यानुपानं द्वौ कालौ नवनीतं प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

द्वितीये दिवसे तृतीये च दिवसे लक्ष्मणासिद्धं घृतं त्रीनेवकालान् भोजयेत् । अनंतरं तस्य शिशोः पाणेस्तलेन मध्येन संमितं तत्प्रमाणं नवनीतप्रयोगात् पूर्वं निवारितस्तन्यस्यास्य बालस्य द्वौ कालौ नवनीतं स्तन्यानुपानं प्रयोजयेत् ।

मातुरेव पिबेत्स्तन्यं तत्परं देहवृद्धये ।
स्तन्यधात्र्यावुभे कार्ये तदसंपदि वत्सले ॥ १५ ॥
अव्यंगे ब्रह्मचारिण्यौ वर्णप्रकृतितः समे ।
नीरुजे मध्यवयसौ जीवद्वत्से न लोलुपे ॥ १६ ॥
हिताहारविहारेण यत्नादुपचरेच्च ते ।

बालो मातुर्जनन्या एव स्तन्यं पिबेत्। कुतः।यस्माच्च तस्यास्तन्यमतिशयेन देहस्य वृद्धये स्यात्। तदसंपदि मातृस्तन्यासंपत्तौ द्वे स्तन्यधात्र्यौ च वत्सले स्नेहले बालस्य वात्सल्यकामे कार्ये। तथा व्यंगरहिते। ब्रह्मचारिण्यौ वर्जितमैथुने। वर्णेन प्रकृत्या च तुल्ये। तथा निरामये। मध्यवयस्के। जीवद्वत्से लौल्यवर्जिते काममुख्यादिरहिते। आदरयुक्ते। ते हितेनाहारेण यत्नाद्युपचरेत्।

शुक्क्रोधलंघनायासाः स्तन्यनाशस्य हेतवः ॥ १७ ॥
स्तन्यस्य सीधुवर्ज्याणि मद्यान्यानूपजा रसाः।
क्षीरं क्षीरण्यौषध्यः शोकादेश्च विपर्ययः ॥ १८ ॥

शुगादीनि स्तन्यनाशस्य कारणानि। शुक् शोकः। स्तन्यस्य मद्यानि हेतवः। किंभूतानि सीधुवर्ज्यानि। आनूपजाश्च रसाः। तथा क्षीरवंत्य ओषध्यो जीवंत्याद्याः। शोकादिवैपरीत्यं च।

विरुद्धाहारभुक्तायाः क्षुधितायाः विचेतसः।
प्रदुष्टधातोर्गर्भिण्याः स्तन्यं रोगकरं शिशोः ॥ १९ ॥

तथा विरुद्ध आहारो भुक्तो यया तस्यास्तथा बुभुक्षिताया निंदितायाश्च तथा प्रदुष्टदोषाया गर्भिण्याश्च संबंधि स्तन्यमुपयुक्तं बालस्य रोगहेतुः।

स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत्।
ह्रस्वेन पंचमूलेन स्थिरया वा सितायुतम् ॥ २० ॥

स्तन्यस्याभावे सति छागं पयो गव्यं वा छागतुल्यगुणं पिबेत्। छागसमानगुणं गव्यं कथं स्यात्तथाह। ह्रस्वेनेत्यादि। ह्रस्वेन पंचमूलेन सिद्धं शालिपर्णीपृश्णिपर्णीसिद्धं वा शर्करायुतं पिबेत्।

षष्ठीं निशां विशेषेण कृतरक्षाबलिक्रियाः।
जागृयुर्बांधवास्तस्य दधतः परमां मुदम् ॥ २१ ॥

अन्यथापि तस्य शिशोर्बांधवा विहितरक्षादयो निशां जागृयुः। षष्ठीं पुनस्तमस्विनीं विशेषेण यत्नेन जागृयुः। किं कुर्वंतः। परं हर्षं धारयंतः।

दशमे दिवसे पूर्णे विधिभिः स्वकुलोचितैः ।
कारयेत्सूतिकोत्थानं नाम बालस्य चार्चितम् ॥ २२ ॥
बिभ्रतोंगैर्मनोह्लालरोचनागुरुचंदनम् ।
नक्षत्रदेवतायुक्तं बांधवं वा समाक्षरम् ॥ २३ ॥

दशमे दिने पूर्णे सति सूतिकाया उत्थानं कारयेत् । कथं कारयेत् । स्वकुलयोग्यैर्विधानैः। बालस्य नामार्चितं प्रशस्तमनुगतं कुलजात्यादिभिः । किंभूतस्य । अंगैः पाण्यादिभिर्मनोह्लादीनि धारयंतः । किंभूतं नाम । नक्षत्रस्य यासौ देवता तया युक्तं । अथवा बांधवं ज्ञातिपूर्वजं समवर्णं न तु विषमाक्षरं ।

ततः प्रकृतिभेदोक्तरूपैरायुःपरीक्षणम् ।
प्रागुदक्शिरसः कुर्यात् बालस्य ज्ञानवान् भिषक् ॥२४॥
शुचिधौतोपधानानि निर्बलीनि मृदूनि च ।
शय्यास्तरणवासांसि रक्षोघ्नैर्धूपितानि च ॥ २५ ॥

ततो नामकरणादनंतरं प्रकृतिभेदेन विकृतिविज्ञानीय उक्तानि यानि रूपाणि तेनायुषः परीक्षणं बालस्य ज्ञानवान्सुमतिर्वैद्यः कुर्यात् । किंभूतस्य । प्राक्शिरस उत्तरशिरसो वा । तथा शुच्यादिगुणयुक्तान्युपधानानि शय्यायामास्तरणार्थं वासांसि कुर्यात् । तथा रक्षोघ्नैर्द्रव्यैर्धूपितानि ।

काको विशस्तः शस्तश्च धूपने त्रिवृतान्वितः ।

काकश्च वस्त्रादिधूपने शस्तः । किंभूतः । विशस्त व्यापादितो न तु स्वयं मृतः । तथा त्रिवृतायुक्तः ।

जीवत्खङ्गादिशृंगोत्थान् सदा बालः शुभान् मणीन्॥२६॥
धारयेदौषधीः श्रेष्ठा ब्राह्मयैंद्रीजीवकादिकाः ।
हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्ना विशेषात्सततं वचाम् ॥ २७ ॥
आयुर्मेधास्मृतिस्वास्थ्यकरीं रक्षोभिरक्षिणीम् ।

बालः सर्वदा शुभहेतून्मणीन् बिभृयात्। किंभूतान्।जीवंतश्च ते खड्गादयश्च तेषां शृंगाणि तेभ्य उत्थानं येषां तान् जीवतामेव ये गृहीता इत्यर्थः। शृंगग्रहणमुपलक्षणार्थं। अतएव सर्पादिजानपि मणीन् धारयेत्। तथौषधीर्ब्राह्म्यादीः शुभा धारयेत्। कैः। पाण्यादिभिः। विशेषेण सर्वदा वचां धारयेत्। किंभूतां वचां। आयुरादिकरणहेतुं तथा रक्षोनिवारिणीं।

पंचमे मासि पुण्येन्हि धरण्यामुपवेशयेत् ॥ २८ ॥
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि क्रमात्तत्र प्रयोजयेत्।

स्पष्टम्।

षट्सप्तमाष्टमासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ॥ २९ ॥
कर्णौ हिमागमे विध्येत् धात्र्यंकस्थस्य सांत्वयन्।

अनंतरं षष्ठे मासि सप्तमेऽष्टमे वा बालस्य नीरुजस्य हिमागमे शुभे दिवसे कर्णौ विध्येत्। धात्र्युत्संगस्थितस्य। धात्री माता स्तनपायिनी च। कथं विध्येत्। सांत्वयन् प्रीतिवचनादिना।

प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्वामं तु योषितः ॥ ३० ॥
दक्षिणेन दधत्सूचीं पालिमन्येन पाणिना।
मध्यतः कर्णपीठस्य किंचिद्गंडाश्रयं प्रति ॥ ३१ ॥
जरायुमात्रप्रच्छन्ने रविरश्म्यावभासिते।
धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसांकिते ॥ ३२ ॥
विध्येद्दैवकृते छिद्रे सकृदेवर्जुलाघवात्।
नोर्ध्वं न पार्श्वतो नाधः शिरास्तत्र हि संश्रिताः ॥ ३३ ॥
कालिका मर्मरी रक्ता

कुमारस्य प्राक् पूर्वं दक्षिणं कर्णं योषितस्तु वामं वैद्यो विध्येत्। किं कुर्वन्। दक्षिणेन हस्तेन सूचीं दधन्। वामेन पाणिना पालिं दधन्। क्व विध्येत्। कर्णपीठस्य मध्यभागे किंचित् मनाग्गंडस्थाने। कीदृशस्य बालस्य।

सम्यङ्निश्चलं धृतस्य । कविध्येत् । दैवकृते छिद्रे । किंभूते । जरायुमात्रेण प्रच्छन्ने स्थगिते । तथारविरश्मिभिरवभासित उद्योतिते । तथालक्तकरसेनांकिते चिन्हिते । कथं विध्येत् । लाघवात् सकृदेकवारमेव । तथा ऋजु स्पष्टं कृत्वा नोपरिष्टान्नाधस्तान्न पार्श्वतो विध्येत् । कुत इत्याह । हि यस्मात्तत्र शिरा आश्रिताः । ता एवाह । कालिकेत्यादि ।

तद्व्यधाद्रागरुग्ज्वराः ।
सशोफदाहसंरंभमन्यास्तंभापतानकाः ॥ ३४ ॥

तासां च व्यधाद्रागादयः स्युः ।

तेषां यथामयं कुर्याद्विभज्याशु चिकित्सितम् ।

तेषां च रागादीनां यथास्वं निरूप्य चिकित्सितं कुर्यात् ।

स्थाने व्यधान्न रुधिरं न रुग्रागादिसंभवः ॥ ३५ ॥

स्थाने व्यधान्न रुधिरं स्रवति न रुगादीनां संभवः ।

स्नेहाक्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रं चानु निधापयेत् ।
आमे तैलेन सिंचेच्च बहलां तद्वदारया ॥ ३६ ॥
विध्येत्पालीं हितभुजः संचार्याथ स्थवीयसी ।
वर्त्तिस्त्र्यहात्ततो रूढं वर्धयेत शनैः शनैः ॥ ३७ ॥

अनु कर्णव्यधस्य पश्चात् सूत्रं स्नेहलिप्तं सूच्यानुस्यूतं कर्णे निधापयेत् । आमे तैलेन सेचयेत् । बहलां घनां पालीं तद्वत्पूर्ववदारया विध्येद्धिताशिनः सतः । अनंतरं त्र्यहादूर्ध्वं स्थूलतरा वर्तिः संचार्य ततो रूढं कर्णं शनैः शनैर्वर्द्धयेत् ।

अथैनं जातदशनं क्रमेणापनयेत्स्तनात् ।
पूर्वोक्तं योजयेत्क्षीरमन्नं च लघु बृंहणम् ॥ ३८ ॥

अनंतरमेनं शिशुं जातदंतं संतं स्तनात् क्रमेणापसारयेत् । न सहसा । पूर्वोक्तं छागादिकं क्षीरमन्नं च लघुबृंहणं योजयेत् ।

प्रियालमज्जमधुकमधुलाजासितोपलैः ।
अपस्तनस्य संयोज्यः प्रीणनो मोदकः शिशोः ॥ ३९ ॥
दीपनो बालबिल्वैलाशर्करालाजसक्तुभिः ।
संग्राहीधातुकीपुष्पशर्करालाजतर्पणैः ॥ ४० ॥

प्रियालादिभिर्मोदकोऽपस्तनस्य शिशोः प्रीणनो योज्यः । बालबिल्वादिभिर्दीपनो मोदको योज्यः । धातुक्यादिभिः संग्राही योज्यः ।

रोगांश्चास्य जयेत्सौम्यैर्भेषजैरविषादकैः ।
अन्यत्रात्ययिकाद्व्याधेर्विरेकं सुतरां त्यजेत् ॥ ४१ ॥

यथावस्थमस्य शिशोः सौम्यैरौषधैरविषादकैरक्षोभकैरामयान् जयेत् । विरेकमतिशयेन वर्जयेदात्ययिकं व्याधिमंतरेण ।

त्रासयेन्नाविधेयं तं त्रस्तं गृण्हंति हि ग्रहाः ।

न च तं बालमविधेयमनायत्तं कृत्वा त्रासयेन्न भाययेत् । यतस्त्रस्तं बालं ग्रहा गृण्हंति ।

वस्त्रवातात्परस्पर्शात् पालयेल्लंघिताच्च तम् ॥ ४२ ॥

वस्त्रवातादिभ्यश्च तं रक्षयेत् ।

ब्राह्मीसिद्धार्थकवचासारिवाकुष्ठसैंधवैः ।
सकणैः साधितं पीतं वाङ्मेधास्मृतिकृद् घृतम् ॥ ४३ ॥
आयुष्यं पाप्मरक्षोघ्नं भूतोन्मादनिबर्हणम् ।

ब्राह्म्यादिभिः कल्कीकृतैः साधितं सर्पिर्वाङ्मेधाकृत् । आयुष्यं पाप्मादिहृद्भूतोन्मादनिबर्हणं च ।

वचेंदुलेखा मंडूकी शंखपुष्पी शतावरी ॥ ४४ ॥
ब्रह्मसोमामृताब्राह्मीः कल्कीकृत्य पलांशिकाः ।
अष्टांगं विपचेत्सर्पिः प्रस्थं क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ४५ ॥

तत्पीतं धन्यमायुष्यं वाङ्मेधास्मृतिबुद्धिकृत् ।

वचादिभिः पालिकैश्चतुर्गुणक्षीराद् घृतमस्थमष्टांगं पचेत् । अष्टावंगानि वचादीनि यस्मिंस्तदष्टांगं । एतत्पीतं धन्यादिगुणम् ।

अजाक्षीराभयाव्योषपाठोग्राशिग्रुसैंधवैः ॥ ४६ ॥
सिद्धं सारस्वतं सर्पिर्वाङ्मेधास्मृतिवन्हिकृत् ।

अजाक्षीरादिभिः सिद्धं सारस्वतं घृतं वाङ्मेधादिकरं ।

वचामृताशठीपथ्याशंखिनीवेल्लनागरैः ॥ ४७ ॥
अपामार्गेण च घृतं साधितं पूर्ववद्गुणैः ।

वचादिभिः साधितं घृतं पूर्वेण समानं ।

हेमश्वेतवचाकुष्टमर्कपुष्पी सकांचना ॥ ४८ ॥
हेममत्स्याक्षकः शंखः कैडर्यः कनकं वचा ।
चत्वार एते पादोक्ताः प्राश्या मधुघृतप्लुताः ॥ ४९ ॥
वर्षं लीढा वपुर्मेधाबलवर्णकराः शुभाः ।

हेमादिश्लोकोक्ताः पादिकाश्चत्वारो योगा मधुघृताभ्यां सद्रवा वर्षं लीढा वपुरादिकृतः शुभाः ।

वचायष्टयाव्हसिंधूत्थपथ्यानागरदीप्यकैः ५० ॥
शुद्धयते वाग्हविर्लीढैः सकुष्टकणजीरकैः ।

वचादिभिः सर्पिर्लीढैर्वाक् शस्यते शुध्यत इति चिंत्यम् । कर्मवत्कर्मकर्तृत्यस्यत्वविषयः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने बालोपचरणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं बालस्योपचर्यमाणस्य ये रोगास्तच्चिकित्सार्थो बालामयप्रतिषेध उच्यते ।

अथातो बालामयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्तनः ।
स्वास्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां रोगसंभवः ॥ १ ॥

बालस्त्रिःप्रकारः कथितो मुनिभिः क्षीरवर्तनोऽन्नवर्तन उभयवर्तनः । क्षीरान्नाभ्यां यो वर्तते ताभ्यामन्नक्षीराभ्यामदुष्टाभ्यां स्वास्थ्यं भवति । दुष्टाभ्यां तु क्षीरान्नाभ्यां रोगोद्भूतिः । शुद्धं क्षीरं लक्षयति ।

यदद्भिरेकतां याति न च दोषैरधिष्ठितम् ।
तद्विशुद्धं पयः

यत् क्षीरं जलेनैकतां याति वातादिदोषैश्चानधिष्ठितं । तद्विशुद्धं । दुष्टस्य लक्षणमाह ।

वाताद्दुष्टं तु प्लवतेंऽभसि ॥ २ ॥
कषायं फेनिलं रूक्षं वर्चो मूत्रविबंधकृत् ।

वातदुष्टं क्षीरं जले प्लवते तरति नैकतां गच्छति । कषायादिगुणयुक्तं च स्यात् ।

पित्ताद्दुष्टाम्लकटुकं पीतराज्यप्सु दाहकृत् ॥ ३ ॥

पित्ताद्दुष्टं क्षीरमुष्णाम्लकटुकं । तथा तोये प्रक्षिप्तं पीतराजि स्याद्दाहकरं च ।

कफात्सलवणं सांद्रं जले मज्जति पिच्छलम् ।

कफात् क्षीरं दुष्टं सलवणं घनं च स्यात् । अप्सु च मज्जति ।

संसृष्टलिंगं संसर्गात्रिलिंगं सान्निपातिकम् ॥ ४ ॥

संसर्गाद्दुष्टं क्षीरं संसृष्टलिंगं स्यात्। सान्निपातिकं क्षीरं त्रिलिंगं च स्यात्।

यथा स्वलिंगांस्तद्व्याधीन् जनयत्युपयोजितम् ।

तच्च क्षीरमुपयोजितं बालस्य च यथा स्वलिंगान् व्याधीन् जनयति ।

शिशोस्तीक्ष्णामतीक्ष्णां च रोदनाल्लक्षयेद्रुजम् ॥ ५ ॥

बालस्य तीक्ष्णां खरामतीक्ष्णां च रुजं पीडां रोदनाल्लक्षयेत्। अतिरोदनेन किंचिद्रोदनेन च यथायोगं रुजं विद्यादित्यर्थः ।

सोयं स्पृशेद्भृशं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षमः ।
तत्र विद्याद्रुजं

यं देहदेशं स भृशं स्पृशेद्यत्र च देहदेशः स्पर्शनाक्षम एव स्यात् । तत्र देशे रुजं विद्यात्।

मूर्ध्नि रुजं चाक्षिनिमीलनात् ॥ ६ ॥
हृदि जिव्हौष्ठदशनश्वासमुष्टिनिपीडितैः ।
कोष्टे विबंधवमथुस्तनदंशांत्रकूजनैः ॥ ७ ॥
आध्मानपृष्ठनमनजठरोन्नमनैरपि ।
बस्तौ गुह्ये च विण्मूत्रसंगत्रासदिगीक्षणैः ॥ ८ ॥

शिरसि पीडामक्षिनिमीलनाद्विद्यादिनाग्रहेतुमत एव जिव्हौष्ठदशनादिभिर्हृदि पीडां विद्यात्। विबंधादिभिराध्मानादिभिः कोष्टरुजं विद्यात् । बस्तौ गुह्ये च पीडां विट्संगादिभिर्विद्यात् ।

अथ धात्र्याः क्रियां कुर्याद्यथा दोषं यथामयम् ।

अथानंतरमेवं ज्ञात्वा धात्र्या वैद्यो यथादोषं यथारोगं क्रियां कुर्यात् ।

तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलं त्र्यहं पिबेत् ॥ ९ ॥

अथवाग्निवचापाठाकटुकाकुष्टदीप्यकम् ।
सभार्गीदारुसरलद्विकालीकणेषणम् ॥ १० ॥

तत्र तेषु वातेन दुष्टे स्तन्ये त्रीणि दिनानि दशमूलं पिबेत् । अथवा चित्रकादीनि क्वथितानि त्र्यहं पिबेत् ।

ततः पिबेदन्यतमं वातव्याधिहरं घृतम् ।
अनुचाच्छसुरामेवं स्निग्धं मृदु विरेचयेत् ॥ ११ ॥
बस्तिकर्म ततः कुर्यात्स्वेदादींश्चानिलापहान् ।

अनंतरं वातव्याधिचिकित्सितोक्तं घृतं पिबेत् । पश्चादच्छसुरां पिबेत् । एवं स्निग्धां सतीं मृदु विरेचयेदारग्वधेन । अनंतरं बस्तिकर्म कुर्यात् । स्वेदनादींश्च मारुतापहान् । आदिशब्देनाभ्यंगादेर्ग्रहः ।

रास्नाजमोदासरलदेवदारुरजोन्वितम् ॥ १२ ॥
बालो लिह्याद् घृतं तैर्वा विपक्वं ससितोपलम् ।

रास्नादिचूर्णान्वितं शिशुः सर्पिर्लिह्यात् । अथवा तैः सिद्धं सशर्करं घृतं लिह्यात् ।

पित्तदुष्टे मृताभीरुपटोलीनिंबचंदनम् ॥ १३ ॥
धात्री कुमारश्च पिबेत् क्वाथयित्वा ससारिवम् ।
अथवा त्रिफलामुस्तभूनिंबकटुरोहिणीः ॥ १४ ॥
सारिवादिं पटोलादिं पद्मकादिं तथा गणम् ।

पित्तदुष्टे गुडूच्यादीनि क्वाथयित्वा बालः पिबेत् । धात्रीच । अथवा त्रिफलादीन् पिबेत् । अथवा सारिवादिगणं पिबेत् ।

घृतान्येभिश्च सिद्धानि पित्तघ्नं च विरेचनम् ॥ १५ ॥
शीतांश्चाभ्यंगलेपादीन् युंज्यात्

अथ सारिवादिगणैः पृथक् पृथक् सिद्धानि घृतानि लिह्यात्। विरेचनद्रव्यं च पितघ्नं कुर्यात्। अभ्यंगादींश्च शीतान् युंज्यात्।

श्लेष्मात्मके पुनः।
यष्ट्याव्हसैंधवयुतं कुमारं पाययेद् घृतम् ॥ १६ ॥
सिंधूत्थपिप्पलीमद्रा पिष्टैः क्षौद्रयुतैरथ।
राठपुष्पैः स्तनौ लिंपेच्छिशोश्च दशनच्छदौ ॥ १७ ॥
सुखमेवं वमेद्बालस्

श्लेष्मदुष्टे स्तन्ये मधुयष्टीसैंधवयुतं घृतं पाययेत्। सैंधवंपिप्पलीयुक्तं घृतं वा पाययेत्। मदनकुसुमैर्माक्षिकयुतैः स्तनौ लिंपेत्। बालस्य चोष्ठौ लिंपेत्। एवं कृते सति बालः सुखं वमेत्।

तीक्ष्णैर्धात्रीं तु वामयेत्।
अथाचरितसंसर्गी मुस्तादिं क्वथितं पिबेत् ॥ १८ ॥
तद्वत्तगरपृथ्वीकासुरदारुकलिंगकान्।
अथवातिविषामुस्तषड्ग्रंथापंचकोलकम् ॥ १९ ॥

धात्रीं तीक्ष्णैर्वमनैर्वामयेत्। अनंतरं कृते संसर्गे सति मुस्तादिं क्वथितं पिबेत्। तगरादीन् वाऽतिविषादीन् वा पिबेत्।

स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गंध्यामं जलोपमम्।
विबद्धमच्छं विच्छिन्नं फेनिलं चोपवेश्यते ॥ २० ॥
शकृन्नानान्यथावर्णं मूत्रं पीतं सितं घनम्।
ज्वरारोचकतृट्छर्दिशुष्कोद्गारविजृंभिकाः ॥ २१ ॥
अंगभंगोंगविक्षेपः कूजनं वेपथुर्भ्रमः।
घ्राणाक्षिमुखपाकाद्या जायंतेऽन्येपि तं गदम् ॥ २२ ॥
क्षीरालसकमित्याहुरत्ययं चातिदारुणम्।

त्रिदोषदुष्टे स्तन्ये दुर्गंध्यादिगुणं शकृदुपवेश्यते । तदा नानाव्यथावर्णं मूत्रं च पीतं सितं घनं स्त्यानं च स्यात् । तथा ज्वरादयोऽन्येऽप्येवंप्रकारा रोगा जायंते । तमीदृशं गदं क्षीरालसकमिति कथयंति । अत्ययं विनाशहेतुः। अतएवातिदारुणं ।

तत्राशु धात्रीं बालं च वमनेनोपपादयेत् ॥ २३ ॥

तत्र क्षीरालसके शीघ्रमेव धात्रीं बालं च वमनेनोपक्रमेत् ।

विहितायां च संसर्ग्यां वचादिं योजयेद्गणम् ।
निशादिं वाथवा माद्रीपाठातिक्ताघनामयान् ॥ २४ ॥

संसर्ग्यां पेयादिके क्रमे कृते वचादिं निशादिं वा गणं प्रयोजयेत्। माद्र्यादीन् वा योजयेत् ।

पाठाशुंठ्यमृतातिक्ततिक्तादेवाह्वसारिवाः ।
समुस्तमूर्वेंद्रयवाः स्तन्यदोषहराः परम् ॥ २५ ॥

पाठादय उपयुक्ताः परं स्तन्यदोषहराः । तिक्तः किराततिक्तः ।

अनुबंधे यथाव्याधि प्रतिकुर्वीत कालवित् ।

अनुबंधे सति यथारोगं चिकित्सितं कुर्याद्वैद्यः ।

दंतोद्भेदश्च रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् ॥ २६ ॥
विशेषाज्ज्वरविड्भेदकासच्छर्दिशिरोरुजाम् ।
अतिस्पंदस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते ॥ २७ ॥

रोगाणां च सर्वेषामपि दंतोद्भेदो हेतुर्जायते । विशेषेण ज्वरादीनां हेतुः संपद्यते ।

पृष्ठभंगे विडालानां बर्हिणां च शिखोद्गमे ।
दंतोद्भवे च बालानां नहि किंचिन्न दूयते ॥ २८ ॥

मार्जाराणां पृष्ठभंगे सति मयूराणां शिखोद्गमे सति दंतोत्थाने शिशूनां न किंचिन्न दूयते । अपि तु सर्वाण्यंगानि पीडयंत इत्यर्थः ।

यथादोषं यथारोगं यथोद्रेकं यथाशयम् ।
विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं भिषग्जितम् ॥ २९ ॥

तत्र दोषानुसारेण तथा दोषाधिक्यानुसारेण तथा दोषाधिक्यानुरोधेन रोगानुसारेण तद्देशकालसत्वसात्म्यप्रकृतीर्निरूप्य चौषधं प्रयोजयेत् ।

त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च यत् ।
अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥ ३० ॥
सौकुमार्याल्पकायत्वात्सर्वान्नानुपसेवनात् ।

यद्यस्मात्त एव वातादयो दोषास्त एव रसादयो दूष्या ज्वरादयश्च रोगाः पूर्वोक्तास्त एव तस्मादेव पूर्वोक्तं भैषज्यं । अस्य तु बालस्य मात्रा कनीयसी । कुतोस्य ऱ्हस्वतरा मात्रेत्याह । सौकुमार्येत्यादि ।

स्निग्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ॥ ३१ ॥
सद्यःस्तान्वमनं तस्मात्पाययेन्मतिमान् मृदु ।

शिशवः सर्वदैव स्निग्धाः कुतो घृतक्षीरनिषेवणात् । यतश्चैवं तस्मात् तान् बालान् सद्यो वमनं मृदु धीमान् पाययेत् ।

स्तन्यस्य तृप्तं वमयेत् क्षीरक्षीरान्नसेविनम् ॥ ३२॥

क्षीरसेविनं तथा क्षीरान्नसेविनं बालं स्तन्यस्य तृप्तं संतं वामयेत् । स्तन्यस्य तृप्तमित्यधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी । वमयेदिति ग्लास्नावनुवमांचेति मित्वविकल्पः ।

पीतवंतं तनुं पेयामन्नादं घृतसंयुताम् ।

अन्नादं बालं तनुमघनां पेयां ससर्पिष्कां पीतवंतं वामयेत् ।

बस्तिं साध्ये विरेकेण मर्शेन प्रतिमर्शनम् ॥ ३३ ॥
युंज्याद्विरेचनादींस्तु धात्र्या एव यथोदितान् ।

विरेकेण साध्ये रोगे बस्तिं युंज्यात् । मर्शेन साध्ये रोगे प्रतिमर्शं युंज्यात् । विरेचनादीन् पुनर्यथोदितान् धात्र्या एव युंज्यात् ।

मूर्वाव्योषवराकोलजंबुत्वग्दारुसर्षपाः ॥ ३४ ॥
सपाठा मधुना लीढाः स्तन्यदोषहराः परम् ।

मूर्वादयो मधुना लीढाः सुष्ठु स्तन्यदोषहराः ।

दंतपालीं समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ॥ ३५ ॥
पिप्पल्या धातुकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ।

शिशोर्दंतपालीं पिप्पल्यादिचूर्णेन समाक्षिकेण प्रतिसारयेत् । अथवा धातुकीपुष्पादिकृतेन चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।

लावतित्तिरवल्लूररजःपुष्परसकृतम् ॥ ३६ ॥
द्रुतं करोति बालानां दंतकेसरवन्मुखम् ।

लावादिचूर्णं माक्षीकं द्रवीकृतमुपयुक्तं शिशूनां शीघ्रं दंतकेसरवन् मुखं करोति । दंता एव केसरं तद्विद्यते यस्मिन्निति मतुप् ।

वचाद्विबृहतीपाठाकटुकातिविषाघनैः ॥ ३७ ॥
मधुरैश्च घृतं सिद्धं सिद्धं दशनजन्मनि ।

वचादिभिः पक्कं घृतं दंतोत्थाने सिद्धमव्याहतशक्तित्वात् ।

रजनी दारुसरलश्रेयसी बृहतीद्वयम् ॥ ३८ ॥
पृश्निपर्णी शताव्हा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ।
ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुतस्यानुलोमनम् ॥ ३९ ॥
अतीसारज्वरश्वासकामलापांडुकासनुत् ।
बालस्य सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदम् ॥ ४० ॥

रजन्यादिचूर्णं माक्षिकयुक्तेन सर्पिषा लीढं ग्रहण्या दीपनं सुष्ठु वातस्य चानुलोमनम् । तथाऽतीसारादिजिद् । बालस्य सर्वामयेषु हितं बलवर्णदं ।

समंगाधातुकीरोध्रकुटंनटबलाव्हयैः ।
महासहाक्षुद्रसहाक्षुद्रबिल्वशलाटुभिः ॥ ४१ ॥
सकार्पासीफलैस्तोये साधितैः साधितं घृतम् ।
क्षीरमस्तुयुतं हंति शीघ्रं दंतोद्भवोद्भवान् ॥ ४२ ॥
विविधानामयानेतद्वृद्धकश्यपनिर्मितम् ।

समंगादिभिः सामान्यपरिभाषया तोये साधितं घृतं क्षीरमस्तुयुतं पक्कं दंतोत्थान् रोगाननेकप्रकारान् हंति । एतच्च वृद्धकश्यपेन निर्मितम् ।

दंतोद्भवेषु रोगेषु न बालमतियंत्रयेत् ॥ ४३ ॥
स्वयमप्युपशाम्यंति जातदंतस्य यद्गदाः ।

दंतोद्भवेषु रोगेषु बालं नातीव यंत्रयेत्। पथ्यभोजनादिना नातीव नियमयेत् । यथाऽन्यरोगिणं।किमित्याह । यथस्मात्स्वयमेव चिकित्सामंतरेणापि जातदंतस्य सतो बालस्य रोगाः प्रशाम्यंति ।

अत्यहः स्वप्नशीतांबुश्लैष्मिकस्तन्यसेविनः ॥ ४४ ॥
शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतःसु रसवाहिषु ।
अरोचकः प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते ॥ ४५ ॥
कुमारः शुष्यति ततः स्निग्धशुक्लमुखेक्षणः ।

भृशं दिवास्वप्नादिसेविनोऽर्भकस्य कफेन रसवाहिषु स्रोतःसु रुद्धेषु सत्स्वरोचकादयः प्रादुर्भवंति । ततस्तेषु जातेषु कुमारः शुष्यति । स्निग्धं शुक्लं वदनं नयनं यस्य स एवंभूतः सन् ।

सैंधवव्योषशार्ङ्गेष्टापाठागिरिकदंबकान् ॥ ४६ ॥
शुष्यतो मधुसर्पिर्भ्यामरुच्यादिषु योजयेत् ।

तस्यारोचकादिषु सैंधवादीन् समधुघृतान् योजयेत् ।

अशोकरोहिणीयुक्तं पंचकोलं च चूर्णितम् ॥ ४७ ॥
बदरीधातकीधात्रीचूर्णं वा सर्पिषा प्लुतम् ।

तथा पंचकोलं रजीकृतमशोककटुकाभ्यां युक्तं योजयेत् । अथवा बदर्यादिचूर्णं वा सर्पिषा द्रवीकृतं योजयेत् ।

स्थिरावचाद्विबृहतीकाकोलीपिप्पलीनतैः ॥ ४८ ॥
निचुलोत्पलवर्षाभूभार्ङ्गीमुस्तैश्च कार्षिकैः ।
सिद्धं प्रस्थार्द्धमाज्यस्य स्रोतसां शोधनं परम् ॥ ४९ ॥

स्थिरादिभिः कार्षिकैश्च घृतस्य प्रस्थार्धं सिद्धं परं स्रोतसां विशोधनम् ।

सिंह्यश्वगंधा सुरसा कणागर्भं च तद्गुणम् ।

सिंह्यादिभिर्घृतं पूर्वगुणं ।

यष्ट्याह्वपिप्पलीरोध्रपद्मकोत्पलचंदनैः ॥ ५० ॥
तालीससारिवाभ्यां च साधितं शोषजिद्घृतम् ।

मधुयष्टिकादिभिः साधितं सर्पिः शोषजित् ।

शृंगीमधूलिकाभार्ङ्गीपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ ५१ ॥
अश्वगंधाद्विकाकोलीरास्नर्षभकजीवकैः ।
सूपपर्णीविडंगैश्च कल्कितैः साधितं घृतम् ॥ ५२ ॥
शशोत्तमांगनिर्यूहे शुष्यतः पुष्टिकृत्परम् ।

शृंग्यादिभिः कल्कितैः शशस्य शिरःक्वाथेन साधितं शुष्यतो बालस्यातिपुष्टिकरं ।

वचावयस्थातगरकायस्थाचोरकैः शृतम् ॥ ५३ ॥
बस्तमूत्रसुराभ्यां च तैलमभ्यंजने हितम् ।

वचादिभिश्छागमूत्रसुराभ्यां च सिद्धं तैलमभ्यंजने हितम् ।

लाक्षारससमं तैलप्रस्थं मस्तुचतुर्गुणम् ॥ ५४ ॥
अश्वगंधानिशादारुकौंतिकुष्टाब्दचंदनैः ।
समूर्वारोहिणीरास्नाशताव्हामधुकैः समैः ॥ ५५ ॥
सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यंजनादिदम् ।
बल्यं ज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातनुत् ॥ ५६ ॥
यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनां च शस्यते ।

लाक्षारसतुल्यं तैलप्रस्थं मस्तुचतुर्गुणमश्वगंधादिभिः सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणैः सिद्धं लाक्षादिसंज्ञमेतत्तैलमभ्यंगाद् बल्यं ज्वरादिजित् यक्ष्मादिघ्नं गर्भिणीभ्यश्च हितं ।

मधुनाऽतिविषाशृंगीपिप्पलीर्लेहयेच्छिशुम् ॥ ५७ ॥
एकां वातिविषां कासज्वरच्छर्दिरुपद्रुतम् ।

अतिविषादीन्मधुना कासादिपीडितं शिशुं बालं लेहयेत् । अथवाऽतिविषामेकां लेहयेत् ।

पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ॥ ५८ ॥
द्विवार्ताकीफलरसं पंचकोलं च लेहयेत् ।
पिप्पलीपंचलवणक्रिमिजित्पारिभद्रकम् ॥ ५९ ॥
तद्वल्लिह्यात्तथा व्योषं मषीं वा रोमचर्मणाम् ।
लाभतः शल्यकश्वाविद्गोधर्क्षशिखिजन्मनाम् ॥ ६० ॥

पिप्पल्यादिकं तद्वत्पूर्ववत् मधुसर्पिषाऽऽलोडय लिह्यात् । व्योषं तथा मधुसर्पिषा लिह्यात् । शल्यकादिजन्मनां रोम्णां चर्मणां च यथालाभं मषीं मधुघृताभ्यां लिह्यात् ।

खदिरार्जुनतालीसकुष्टचंदनजे रसे ।
सक्षीरं साधितं सर्पिर्वमथुं विनियच्छति ॥ ६१ ॥

खदिरादिरसे सक्षीरं सर्पिः पक्वमुपयुक्तं वमिं शमयति ।

सदंतो जायते यस्तु दंताः प्राग्यस्य चोत्तराः ।
कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शांतिकं च द्विजातये ॥ ६२ ॥
दद्यात्सदक्षिणं बालं नैगमेषं च पूजयेत् * ।

यस्तु बालो दंतैः सह जायते यस्य वा दंताः प्रथममुपरिष्टाद् भवंति । तस्मिन् तथाविध उत्पात उत्पन्ने सति शांतिं च कुर्यात् । तं च बालं ब्राह्मणाय सदक्षिणं ससुवर्णादिकं दद्यात् । नैगमेषं च पूजयेत् ।

तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकंटकम् ॥ ६३ ॥
तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ।
तालुपातस्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रवम् ॥ ६४ ॥
तृडास्यकंड्वक्षिरुजा ग्रीवादुर्द्धरता वमिः ।

कफो मधुराद्यैस्तालुमांसे प्रकुपितस्तालुकंटकं कुर्यात् । तेन तालुकंटकेन शिरसि तालुप्रदेशे निम्नता स्यात् । तथा तालुनः पतनं स्तनद्वेषः कृच्छ्रेण स्तनपानं शकृद्द्रवं स्यात् । तथा तृडाद्याः स्युः ।

तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ॥ ६५ ॥
तालु तद्वत्कणाशुंठीगोशकृद्रससैंधवैः ।

तत्र तालूत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् । तथैव कणादिभिः प्रतिसारयेत् ।

शृंगवेरनिशाभृंगं कल्कितं वटपल्लवैः ॥ ६६ ॥
बध्वा गोशकृता लिप्तं कुकूले स्वेदयेत्ततः ।

---

* क्षेपकावत्र ।
हनुमूलगतो वायुर्दंतदेशास्थिगोचरः ।
यदा शिशोः प्रकुपितो नोतिष्ठंति तदा द्विजाः ॥ १ ॥
रूक्षाशिनो वातिकस्य चालयत्यनिलः शिराः ।
हन्वाश्रयाः प्रसुप्तस्य दंतैः शब्दं करोत्यतः ॥ २ ॥

रसेन लिंपेत्ताल्वास्यं नेत्रे च परिषेचयेत् ॥ ६७ ॥

तथा शुंठ्यादिकल्कितं वटपल्लवैर्बध्वा गोशकृता लिप्तं ततः कुकूले स्वेदयेत् । अनंतरं रसेन च ततः स्नुतेन ताल्वास्यं च लिंपेत् । तथा नेत्रे परिषेचयेत् ।

हरीतकीवचाकुष्टकल्कं माक्षिकसंयुतम् ।
पीत्वा कुमारःस्तन्येन मुच्यते तालुकंटकात् ॥ ६८ ॥

हरीतक्यादिकं माक्षिकयुक्तं स्तन्यं शिशुः पीत्वा तालुकंटकाद्विमुच्यते ।

मलोपलेपात्स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ।
ताम्रो व्रणोंतःकंडूमान् जायते भूर्युपद्रवः ॥ ६९ ॥
केचित्तं मातृकादोषं वदंत्यन्येपि पूतनम् ।
मष्टारुर्गुदकुंदं च केचिच्च तमनामिकम् ॥७० ॥

गुदे रक्तकफोद्भवो मलोपलेपात्स्वेदाद्वा ताम्रो व्रणः कंडूमानांतरो बहूपद्रवो जायते । तथाविधं केचिन्मातृदोषं कथयंति । अपरे च पूतनसंज्ञमित्याहुः । केचित्मष्टारुरिति । केचित् गुदकुंदमिति । केचिच्च तमनामिकं ब्रुवते ।

तत्र धात्र्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः ।

तत्र तस्मिन्ननेकनाम्नि रोगे धात्र्याः क्षीरं शोधनीयं । कैः । पित्तश्लेष्महृद्भिरौषधैः ।

शृतशीतं च शीतांबुयुक्तमंतरपानकम् ॥ ७१ ॥
सक्षौद्रतार्क्ष्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ।
त्रिफलाबदरीप्लक्षत्वक्क्काथपरिषेचितम् ॥ ७२ ॥
कासीसरोचनातुत्थमनोह्वालरसांजनैः ।
लेपयेदम्लापिष्टैर्वा चूर्णितैर्वावचूर्णयेत् ॥ ७३ ॥
सुश्लक्ष्णैरथवा यष्टीशंखसौवीरकांजनैः ।

सारिवाशंखनाभिभ्यामशनस्य त्वचाऽथवा ॥ ७४ ॥
रागकंडूत्कटे कुर्याद्रक्तस्रावं जलौकसा ।
सर्वं च पित्तव्रणजिच्छस्यते गुदकुट्टके* ॥ ७५ ॥

सह क्षौद्रेण वर्त्तते यत्तत्सक्षौद्रं च तत् तार्क्ष्यशैलं च तेन युक्तं शीतांबु । अंतरं च पानकं च हितम् । किंभूतं । शृतशीतम् । अत्र च शीतमात्रस्य शीतत्वेनैव लब्धत्वाच्छीतांबिन्त्यतिशयार्थम् । एवं हि पित्तोपशांतिर्भवति । अतएव च तत्सहितस्य कफस्य शमनाय माक्षिकरसांजनयोगोऽत्र कृतः । तेन च बलेन व्रणं लेपयेत् । कथंभूतं व्रणं । त्रिफलादिक्काथेन परिषेचितं संतं कासीसादिपिष्टैर्वा लेपयेत् । अथवा एतैरेव चूर्णितैर्व्रणमवचूर्णयेत् । अथवा मधुकादिभिः सुपिष्टैरवचूर्णयेत् । सारिवाशंखनाभिभ्यामवचूर्णयेत् । अथवाशनत्वचा लिंपेत् । रागकंड्वाधिके जलौकोभिरसृक्स्रावं कुर्यात् । जलौकसा जातावित्येकवचनांतस्य प्रयोगो न दोषाय । तथा सलक्ष्यस्य दृष्टत्वात् । सर्वं चिकित्सितं पित्तव्रणतुल्यं गुदकुट्टके शस्यते ।

पाठाविडङ्गद्विरजनीमुस्तभार्गीपुनर्नवैः ।
सबिल्वत्र्यूषणैः सर्पिस्त्रिकालीयुतैः शृतम् ॥ ७६ ॥
लिहानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ।

पाठादिभिः पक्वं घृतं मात्रया लिहन् मृत्तिकोद्भवैरामयैर्मुच्यते ।

व्याधेर्यद्यस्य भैषज्यं स्तनस्तेन प्रलेपितः ।
स्थितो मुहूर्तं धौतोनुपीतस्तं तं जयेद्गदम् ॥ ७७ ॥

यस्य रोगस्य यदौषधमुक्तं तेनैवौषधेन स्तनः प्रलेपितो मुहूर्तमात्रं नाडिकाद्वयं यावद् विधृतः स्तनेन पश्चात् पीतस्तं तमनियतं रोगं जयेत् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने बालामयप्रतिषेधो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं बालग्रहप्रतिषेध उच्यते । ग्रहाणामपि रोगहेतुत्वात् ।

अथातो बालग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

बालानां ग्रहास्तेषां प्रतिषेधो यस्मिन्स बालग्रहप्रतिषेधस्तं । शेषं पूर्ववत् ।

पुरा गुहस्य रक्षार्थं निर्मिताः शूलपाणिना ।
मनुष्यविग्रहाः पंच सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहाः ॥ १ ॥

पूर्वं श्रीमहादेवेन कार्तिकेयस्य रक्षार्थं मनुष्यशरीराः पंच ग्रहा निर्मिताः । स्त्रीशरीराश्च सप्तोत्पादिताः ।

स्कंदो विशाखो मेषाख्यः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः ।
शकुनिः पूतना शीतपूतना दृष्टिपूतना ॥ २ ॥
मुखमंडलिका तद्वद्रेवती शुष्करेवती ।

स्कंदादयः पंच नररूपाः । शकुन्यादयः सप्त स्त्रीरूपाः ।

तेषां ग्रहीष्यतां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरः ॥ ३ ॥

तेषां ग्रहाणां गृहीष्यतामाभिलष्यमाणानां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरश्च ।

सामान्यं रूपमुत्त्रासजृंभाभ्रूक्षेपदीनताः ।
फेनस्रावोर्ध्वदृष्ट्योष्ठदंतदंशप्रजागराः ॥ ४ ॥
रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषस्वरवैकृतम् ।
नखैरकस्मात्परितः स्वधात्र्यंगविलेखनम् ॥ ५ ॥

तेषां सामान्यं रूपमुत्त्रास इत्यादि स्वधात्र्यंगविलेखनांतम् ।

तत्रैकनयनस्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः ।
हतैकपक्षः स्तब्धांगः सस्वेदो नतकंधरः ॥ ६ ॥

दंतखादी स्तनद्वेषी त्रस्यन् रोदिति विस्वरः ।
वक्रवक्रो वमेल्लालां भृशमूर्द्ध्वं निरीक्षते ॥ ७ ॥
वसासृग्गंधिरुद्विग्नो बद्धमुष्टिशकृच्छिशुः ।
चलितैकाक्षिगंडभ्रूः संरक्तोभयलोचनः ॥ ८ ॥
स्कंदार्तस्तेन वैकल्यं मरणं वा भवेद्ध्रुवम् ।

तत्र तेषु ग्रहेषु मध्य एकलोचनः श्रवणशीलस्तथा शिरो विक्षिपत इत्यादिसंरक्तलोचनद्वयांतं स्कंदगृहीतस्य लक्षणं । तेन वैकल्यं पंगुत्वकारणत्वादि मृत्युरेव वा ध्रुवं निश्चितं भवेत् । संप्रति विशाखस्य स्कंदापस्मारापरसंज्ञस्य लक्षणमाह ।

संज्ञानाशो मुहुः केशलुंचनं कंधरानतिः ॥ ९ ॥
विनम्य जृंभमाणस्य शकृन्मूत्रप्रवर्तनम् ।
फेनोद्वमनमूर्द्ध्वेक्षाहस्तभ्रूपादनर्तनम् ॥ १० ॥
स्तनस्वजिह्वासंदंशसंरंभज्वरजागराः ।
पूयशोणितगंधश्च स्कंदापस्मारलक्षणम् ॥ ११ ॥

संज्ञानाशादिकं पूयशोणितगंधांतं स्कंदापस्मारलक्षणम् ।

आध्मानं पाणिपादास्यस्पंदनं फेननिर्वमः ।
तृण्मुष्टिबंधातीसारस्वरदैन्यविवर्णताः ॥ १२ ॥
कूजनं स्तननं छर्दिः कासहिध्माप्रजागराः ।
ओष्ठदंशांगसंकोचस्तंभबस्तामगंधताः ॥ १३ ॥
ऊर्ध्वं निरीक्ष्य हसनं मध्ये विनमनं ज्वरः ।
मूर्छैकनेत्रशोफश्च नैगमेषग्रहाकृतिः ॥ १४ ॥

मेषस्य नैगमेषापरसंज्ञस्याध्मानाद्येकनेत्रशोफांतं लक्षणम् ।

कफो हृषितरोमत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनम् ।
बहिरायामनं जिह्वादंशोंतःकंठकूजनम् ॥ १५ ॥

धावनं विट्सगंधत्वं क्रोशनं श्वानवच्छुनि ।

शुनि श्वग्रहे कंप इत्यादिकं क्रोशनं श्वानवदित्यंतम् लक्षणम् ।

रोमहर्षो मुहुस्त्रासः सहसा रोदनं ज्वरः ॥ १६ ॥
कासातिसारवमथुजृंभातृट्शवगंधताः ।
अंगेष्वाक्षेपविक्षेपः शोषस्तंभविवर्णताः ॥ १७ ॥
मुष्टिबंधः स्रुतिश्चाक्ष्णो बालस्य स्युः पितृग्रहे ।

पितृग्रहे रोमहर्ष इत्यादिकं बालस्य स्युरित्यंतं लक्षणं ।

स्रस्तांगत्वमतीसारो जिह्वातालुगले व्रणाः ॥ १८ ॥
स्फोटाः सदाहरुक्पाकाः संधिषु स्युः पुनः पुनः ।
निश्यन्हि प्रविलीयंते पाको वक्रे गुदेपि वा ॥ १९ ॥
भयं शकुनिगंधत्वं ज्वरश्च शकुनिग्रहे ।

शकुनिग्रहे स्रस्तांगत्वमित्यादिकं ज्वरश्चेत्यंतं लिंगं ।

पूतनायां वमिः कंपस्तंद्रा रात्रौ प्रजागरः ॥ २० ॥
हिध्माध्मानं शकृद्भेदः पिपासा मूत्रनिग्रहः ।
स्रस्तहृष्टांगरोमत्वं काकवत्पूतिगंधता ॥ २१ ॥

वमिकंप इत्यादिकं काकवत्पूतिगंधतेत्यंतं पूतनाग्रहे लिंगम् ।

शीतपूतनया कंपो रोदनं तिर्यगीक्षणम् ।
तृष्णांत्रकूजोतीसारो वसावद्विस्त्रगंधता ॥ २२ ॥
पार्श्वस्यैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च ।

शीतपूतनया कंपरोदनमित्यादिकमुष्णत्वमपरस्य चेत्येवमंतं शीतपूतनाग्रहे लिंगं ।

अंधपूतनया छर्दिर्ज्वरः कासोल्पवान्हिता ॥ २३ ॥

वर्चसो भेदवैवर्ण्यदौर्गंधान्यंगशोषणम् ।
दृष्टिसादोतिरुक्कंडूपोथकीजन्मशून्यताः ॥ २४ ॥
हिध्मोद्वेगस्तनद्वेषवैवर्ण्यं स्वरतीक्ष्णता ।
वेपथुर्मत्स्यगंधित्वमथवा साम्लगंधिता ॥ २५ ॥

छर्द्यादिकं साम्लगंधितेत्यंधपूतनयादृष्टिपूतनापरसंज्ञया लक्षणम् ।

मुखमंडितया पाणिपादस्य रमणीयता ।
सिराभिरसिताभाभिराचितोदरता ज्वरः ॥ २६ ॥
अरोचकोऽगग्लपनं गोमूत्रसमगंधता ।

मुखमंडितायां ग्रहे पाणिपादस्य रमणीयतेत्यादिकं लक्षणम् ।

रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्दनम् ॥ २७ ॥
कासहिध्माक्षिविक्षेपवक्रवक्रत्वरक्तताः ।
बस्तगंधो ज्वरः शोषः पुरीषं हरितं द्रवम् ॥ २८ ॥

रेवत्यां रेवतीग्रहे श्यावनीलत्वादि लिंगम् ।

जायते शुष्करेवत्यां क्रमात्सर्वांगसंक्षयः ।

शुष्करेवत्यां क्रमात्सर्वांगसंक्षय इति लिंगम् । अधुनात्र साध्यलक्षणं वक्ति ।

केशशातोन्नविद्वेषः स्वरदैन्यं विवर्णता ॥ २९ ॥
रोदनं गृध्रगंधित्वं दीर्घकालानुवर्तनम् ।
उदरे ग्रंथयो वृत्ता यस्य नानाविधं शकृत् ॥ ३० ॥
जिव्हाया निम्नता मध्ये श्यावं तालु च तं त्यजेत् ।

केशशात इत्यादिकं श्यावतालुता चेत्यंतं बालस्य स्यात् । तत्र चिकित्सेत् ।

भुंजानोन्नं बहुविधं यो बालः परिहीयते ॥ ३१ ॥

तृष्णागृहीतक्षामाक्षो हंति तं शुष्करेवती ।

भुंजानोन्नं बहुविधमित्यादिलक्षणं बालं शुष्करेवती हंति । त्रिभिः कारणैर्ग्रहा गृण्हंतीत्याह ।

हिंसारत्यर्चनाकांक्षा ग्रहग्रहणकारणम् ॥ ३२ ॥

हिंसा रतिश्चार्चना च तासामाकांक्षाऽभिलाषः सा ग्रहाणां ग्रहणे हेतुः।

तत्र हिंसात्मके बालो महान् वा स्रुतनासिकः ।
क्षतजिव्हः क्वणेद् बाढमसुखी साश्रुलोचनः॥ ३३ ॥
दुर्वर्णो हीनवचनः पूतिगंधिश्च जायते ।
क्षामो मूत्रपुरीषं स्वं मृद्गाति न जुगुप्सते ॥ ३४ ॥
हस्तौ चोद्यम्य संरब्धो हंत्यात्मानं तथा परम् ।
तद्वच्च शस्त्रकाष्ठाद्यैरग्निं वा दीप्तमाविशेत् ॥ ३५ ॥
अप्सु मज्जेत्पतेत्कूपे कुर्यादन्यच्च तद्विधम् ।
तृड्दाहमोहान् पूयस्य छर्दनं च प्रवर्तयेत् ॥ ३६ ॥
रक्तं च सर्वमार्गेभ्यो रिष्टोत्पत्तिश्च तं त्यजेत् ।

तत्र तेषु ग्रहेषु मध्याद्धिंसात्मके ग्रहे सति बालो महान्वा पुरुषः स्रुतनासिकादिर्जायते । तथा क्षामः सन्निदमिदं कुर्यात् । तद्विधमात्महननादिकमन्यदपि कुर्यात् । तृड्दाहमोहस्तथा छर्दनं च पूयस्य प्रवर्तयेत् । तथा सर्वस्रोतेभ्यो रक्तं च प्रवर्तयेत् । रिष्टोत्पत्तिं च । तं बालं नोपक्रमेत् ।

रहः स्त्रीरतिसंलापगंधस्रग्भूषणप्रियः ॥ ३७ ॥
हृष्टः शांतश्च दुःसाध्यो रतिकामेन पीडितः ।

रहः स्त्रीरत्यादिप्रियो हृष्टादिगुणो बालो रतिकामेन ग्रहेण पीडितः । कृच्छ्रसाध्यः स्यात् । संप्रत्यर्चाकामं ब्रूते ।

दीनः परिमृशेद्वक्त्रं शुष्कोष्ठगलतालुकः ॥ ३८ ॥

शंकितं वीक्षते रौति ध्यायत्यायाति दीनताम् ।
अन्नमन्नाभिलाषेपि दत्तं नात्ति बुभुक्षते ॥ ३९ ॥
गृहीतं बलिकामेन तं विद्यात्सुखसाधनम् ।

दीनादिगुणः सन्निदमिदं करोति । तमेवंविधं बलिकामेन गृहीतं बालं सुखसाध्यं विद्यात् । अधुनैषां चिकित्सितमाह ।

हंतुकामं जयेद्धोमैः सिद्धमंत्रप्रवर्तितैः ॥ ४० ॥
इतरौ तु यथाकामं रतिबल्यादिदानतः ।

जिघांसुं ग्रहं होमादिभिर्जयेत् । ननु हिंसाकामो साध्यस्तं त्यजेदित्युक्तं तत्कथं तस्य साधनमुक्तम् । ब्रूमः । असाध्यस्यापि चिकित्सा कार्यैव । तथा च संग्रहेऽभ्यधायि। तस्मादाचरमाच्छ्वासे चिकित्सेदित्यादि। अपि च मंत्रप्रभावस्याचिंत्यत्वाच्च । इतरौ तु रत्यर्चाकामौ यथाभिलाषं रतिबल्यादिदानेन जयेत् ।

अथ साध्यग्रहं बालं विविक्ते शरणे स्थितम् ॥ ४१ ॥
त्रिरन्हः सिक्तसंसृष्टे सदा सन्निहितानले ।
विकीर्णभूतिकुसुमपत्रबीजान्नसर्षपे ॥ ४२ ॥
रक्षोघ्नतैलज्वलितप्रदीपहतपाप्मनि ।
व्यवायमद्यपिशितनिवृत्तपरिचारके ॥ ४३ ॥
पुराणसर्पिषाभ्यक्तं परिषिक्तं सुखांबुना ।
साधितेन बलानिंबवैजयंतीनृपद्रुमैः ॥ ४४ ॥
पारिभद्रककट्वंगजंबूवरुणकट्तृणैः ।
कपोतवंकापामार्गपाटलामधुशिग्रुभिः ॥ ४५ ॥
काकजंघामहाश्वेताकपित्थक्षीरपादपैः ।
सकदंबकरंजैश्च धूपं स्नातस्य चाचरेत् ॥ ४६ ॥
द्वीपिव्याघ्राहिसिंहर्क्षचर्मभिर्घृतमिश्रितैः ।

अथेति। कृतमंगलं साध्यग्रहं बालं विविक्ते गृहे स्थितम्। किंभूते। त्रीन् वारान् शोधिते सिक्ते च। त्रिरन्ह इति कृत्वःसः प्रायेण इत्यधिकरणे षष्ठी। तथा सर्वदा निकटाग्नौ। तथा विक्षिप्तभूत्यादिके। रक्षोघ्नतैलप्रदीपे प्रदीपहतपापे। व्यवायादिनिवृत्तपरिचारके। किंभूतं बालं। पुराणघृताभ्यक्तम्। तथा स्नातमुष्णांबुना। किंभूतेन जलेन। बलादिभिः साधितेन। वैजयंती अरणिका। महाश्वेता कटभी। परिषिक्तस्य चाप्यस्य दीप्यादिचर्मादिभिर्घृतमिश्रितैर्धूपनं कुर्यात्।

पूतीदशांगीसिद्धार्थवचाभल्लातदीप्यकैः ॥ ४७ ॥
सकुष्टैः सघृतैर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः।

पूत्यादिभिर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः स्यात्। पूती पूतीकरंजः।

वचाहिंगुविडंगानि सैंधवं गजपिप्पली ॥ ४८ ॥
पाठा प्रतिविषा व्योषं दशांगः कश्यपोदितः।

वचादिदशांगः कश्यपेन विनिर्मितः धूपः सर्वग्रहजित्।

सर्षपानिंबपत्राणि मूलमश्वखुरा वचा ॥ ४९ ॥
भूर्जपत्रं घृतं धूपः सर्वग्रहनिवारणः।

सर्षपादिभिर्धूपोऽशेषग्रहनिवारणः। अश्वखुरा गिरिकर्णिका।

अनंताम्रास्थितगरं मरिचं मधुरो गणः ॥ ५० ॥
शृगालविन्ना मुस्ता च कल्कितैस्तैर्घृतं पचेत्।
दशमूलरसक्षीरं युक्तं तद् ग्रहजित्परम् ॥ ५१ ॥

यवासादिभिः कल्कितैर्दशमूलरसक्षीरयुतं घृतं पिबेत्। तच्च शिशोः पथ्यं। परं ग्रहजित्।

रास्नाध्वंशुमतीवृद्धपंचमूलवचाघनात्।
क्वाथे सर्पिः पचेत्पिष्टैः सारिवाव्योषचित्रकैः ॥ ५२ ॥
पाठाविडंगमधुकपयस्याहिंगुदारुभिः।

सग्रंथिकैः सेंद्रयवैः शिशोस्तत्सततं हितम् ॥ ९३ ॥
सर्वरोगग्रहहरं दीपनं बलवर्णदम् ।

रास्नादिक्काथसारिवादिभिः कल्कैः सर्पिः पचेत् । तच्च शिशोः सदा पथ्यं सर्वरोगग्रहघ्नं । दीपनं बलवर्णदं च ।

सारिवासुरभीब्राह्मीशंखिनीकृष्णसर्षपैः ॥ ९४ ॥
वचाश्वगंधासुरसायुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
तन्नाशयेद्ग्रहान्सर्वान्पानेनाभ्यंजनेन च ॥ ९५ ॥

सारिवादिभिः सुरसायुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् । तच्च पानाभ्यंजनाभ्यां सर्वग्रहनाशनम् ।

गोशृंगलोमबालाहिनिर्मोकवृषदंशविट् ।
निंबपत्राज्यकटुका मदनं बृहतीद्वयम् ॥ ९६ ॥
कार्पासास्थियवच्छागरोमदेवाह्वसर्षपम् ।
मयूरपत्रश्रीवासं तुषकेशं सरामठम् ॥ ९७ ॥
मृद्भांडे बस्तमूत्रेण भावितं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
धूपनार्थं हितं सर्वं भूतेषु विषमे ज्वरे ॥ ९८ ॥

गोशृंगादिसर्पनिर्मोकादि च मृन्मये भांडे छागमूत्रेण भावितं श्लक्ष्णरजीकृतं सर्वभूतेषु विषमज्वरे च धूपनार्थं हितम् ।

घृतानि भूतविद्यायां वक्ष्यन्ते यानि तानि च ।
युंज्यात्तथा बलिं होमं स्नपनं मंत्रतंत्रवित् ॥ ९९ ॥

यानि च सर्पींषि भूतविद्यायां वक्ष्यंते तानि च युंज्यात् । तथा मंत्राः संग्रहोक्ताः । मंत्राणि च तंत्राणि च तानि वेत्तीति मंत्रतंत्रविद् वैद्यो बलिं होमं स्नपनं च युंज्यात् ।

पूतीकरंजत्वक्पत्रं क्षीरिभ्यो बर्बरादपि ।

तुंबीविशालारलुकाशमीबिल्वकपित्थकाः ॥ ६० ॥
उत्काथ्य तोयं तद्धात्री बालानां स्नपनं शिवम् ।

पूतीकरंजत्वक् तथा पत्रं क्षीरिवृक्षाद्बदरादिभ्यश्च तोयमुत्काथ्य तद्धात्री बालानां स्नपनं शिवं स्यात् ।

अनुबंधान्यथा कृच्छ्रं ग्रहापायेप्युपद्रवान् ।
बालामयनिषेधोक्तभेषजैः समुपाचरेत् ॥ ६१ ॥

अनुबंधाद् यथा कृच्छ्रं तथा ग्रहाणामपायो मोक्षः ये चोपद्रवास्तांश्च बालामयप्रतिषेधाध्यायोक्तैरौषधैः समुपक्रमेत् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने बालग्रहप्रतिषेधो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इत्यष्टांगहृदये कौमारतंत्रं द्वितीयं समाप्तम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अधुना भूतविद्याज्ञानाध्यायारंभो ग्रहसामान्यात् ।

अथातो भूतविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

लक्षयेज्ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाबलपौरुषम् ।
पुरुषेऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥ १ ॥

यत्र पुरुषे ज्ञानाद्यपौरुषं लक्षयेत् तत्र भूतग्रहं वदेत् । इति सामान्यं भूतविज्ञानम् ।

भूतस्य रूपप्रकृतिभाषागत्यादिचेष्टितैः ।
यस्यानुकारं कुरुते तेनाविष्टं तमादिशेत् ॥ २ ॥
सोष्टादशविधो देवदानवादिविभेदतः ।

यस्य भूतस्य रूपादेरनुकारं यादृशं भजेत् तेन तं पुरुषमधिष्ठितं गृहीतं वदेत् । सभूतोऽष्टादशप्रकारो देवादिभेदेन ।

हेतुस्तदनुषक्तौ तु सद्यः पूर्वकृतोथवा ॥ ३ ॥
प्रज्ञापराधः सुतरां तेन कामादिजन्मना ।
लुप्तधर्मव्रताचारः पूज्यानप्यतिवर्तते ॥ ४ ॥
तं तथा भिन्नमर्यादं पापमात्मोपघातिनम् ।
देवादयोप्यनुघ्नंति ग्रहाश्छिद्रप्रहारिणः ॥ ५ ॥

तस्य भूतस्यानुषंगे प्रज्ञापराधः सद्योऽधुना ततः पूर्वजन्मकृतो वा हेतुः । तेन प्रज्ञापराधेन कामक्रोधादिजेन सुतरां नष्टधर्मव्रताचारः सन् पूज्यानप्यतिक्रामति । तं पुरुषं तथा लुप्तधर्मव्रताचारत्वाद्भिन्नमर्यादं देवादयो ग्रहा अप्यत्यंतमर्यादातिक्रमादनु पश्चाद् घ्नंति । न केवलं हिंसात्मकानां क्षमा इति द्योतनार्थोपि शब्दः । कीदृशास्ते । छिद्रप्रहारिणः । हेतावियं प्रथमा छिद्रप्रहारित्वादित्यर्थः ।

छिद्रंपापक्रियारंभः पाकोऽनिष्टस्य कर्मणः ।
एकस्य शून्येवस्थानं स्मशानादिषु वा निशि ॥ ६ ॥
दिग्वासस्त्वं गुरोर्निंदा रतेरविधिसेवनम् ।
अशुचेर्देवतार्चादिपरसूतकसंकरः ॥ ७ ॥
होममंत्रबलीज्यानां विगुणं परिकर्म च ।
समासाद्दिनचर्यादिप्रोक्ताचारव्यतिक्रमः ॥ ८ ॥

छिद्रं पापक्रियारंभ उच्यते । स चाशुभस्य कर्मणः पाकः फलं । एकस्याद्वितीयस्य शून्ये स्थाने वा स्थितिः । अथवा श्मशानादिषु निशयवस्थितिः । तथा नग्नत्यादि । किंवा बहुनोदितेन संक्षेपेण दिनचर्यादिकथितस्याचारस्य च व्यतिक्रम इति ग्रहग्रहणे हेतुः ।

गृण्हंति शुक्लप्रतिपत्त्रयोदश्योः सुरा नरम् ।
शुक्लत्रयोदशीकृष्णद्वादश्योर्दानवा ग्रहाः ॥ ९ ॥

गंधर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्यां चोरगाः पुनः ।
पंचम्यां शुक्लसप्तम्येकादश्योस्तु धनेश्वराः ॥ १० ॥
शुक्लाष्टपंचमीपूर्णमासीषु ब्रह्मराक्षसाः ।
कृष्णे रक्षःपिशाचाद्या नवद्वादशपर्वसु ॥ ११ ॥
दशामावास्ययोरष्टनवम्योः पितरोपरे ।
गुरुवृद्धादयः प्रायः कालं संध्यासु लक्षयेत् ॥ १२ ॥

देवाः शुक्लप्रतिपदि शुक्लत्रयोदश्यां च नरं गृण्हंति । शुक्लत्रयोदश्यां कृष्णद्वादश्यां च दानवाः । गंधर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्यां च । सर्पास्तु पंचम्यां शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां । एकादश्यां च यक्षा गृण्हंति । शुक्लाष्टम्यादिषु ब्रह्मराक्षसा गृण्हंति । रक्षःपिशाचादयः कृष्णपक्षे नवमीद्वादश्योः पर्वसु गृण्हंते । दशम्यादिषु पितरो गृण्हंति । अपरेऽनुक्ता गुरुवृद्धादयोऽष्टमी-नवम्योर्गृण्हंति । पूर्वोक्तेष्वेव तिथिषु प्रायेण बाहुल्येन ग्रहणकालं संध्यासु पूर्वादिषु जानीयात् ।

फुल्लपद्मोपममुखं सौम्यदृष्टिमकोपनम् ।
अल्पवाक्स्वेदविण्मूत्रं भोजनानभिलाषिणम् ॥ १३ ॥
देवद्विजातिपरमं शुचिसंस्कृतवादिनम् ।
मीलयंतं चिरान्नेत्रे सुरभिं वरदायिनम् ॥ १४ ॥
शुक्लमाल्यांबरसरिच्छैलोच्चभवनप्रियम् ।
अनिद्रमप्रधृष्यं च विद्याद्देववशीकृतम् ॥ १५ ॥

फुल्लपद्मोपममुखमित्यादि देवग्रहगृहीतं विद्यात् ।

जिह्मदृष्टिं दुरात्मानं गुरुदेवद्विजद्विषम् ।
निर्भयं मानिनं शूरं क्रोधनं व्यवसायिनम् ॥ १६ ॥
रुद्रः स्कंदो विशाखोहमिंद्रोहमिति वादिनम् ।
सुरामांसरुचिं विद्यात् दैत्यग्रहगृहीतकम् ॥ १७ ॥

जिह्मदृष्टिमित्यादिलक्षणलक्षितं दैत्यवशीकृतं विद्यात् ।

स्वाचारं सुरभिं हृष्टं गीतनर्तनकारिणम् ।
स्नानोद्यानरुचिं रक्तवस्त्रमाल्यानुलेपनम् ॥ १८ ॥
शृंगारलीलाभिरतं गंधर्वाध्युषितं वदेत् ।

स्वाचारमित्यादिलक्षणलक्षितं गंधर्वेण गृहीतं विद्यात् ।

रक्ताक्षं क्रोधनं स्तब्धदृष्टिं वक्रगतिं चलम् ॥ १९ ॥
श्वसंतमनिशं जिव्हालालिनं सृक्किणीलिहम् ।
प्रियदुग्धगुडस्नानमधोवदनशायिनम् ॥ २० ॥
उरगाधिष्ठितं विद्यात्रस्यंतं चातपत्रतः ।

रक्ताक्षमित्यादिलक्षणं छत्राच्च त्रस्यंतं सर्पाधिष्ठितं विद्यात् ।

विप्लुतं त्रस्तरक्ताक्षं शुभगंधं सुतेजसम् ॥ २१ ॥
प्रियनृत्यकथागीतस्नानमाल्यानुलेपनम् ।
मत्स्यमांसरुचिं हृष्टं तुष्टं बलिनमव्ययम् ॥ २२ ॥
चलिताग्रकरं कस्मै किं ददामीति वादिनम् ।
रहस्यभाषिणं वैद्यद्विजातिपरिभाविनम् ॥ २३ ॥
अल्परोषं द्रुतगतिं विद्याद्यक्षगृहीतकम् ।

विप्लुतत्रस्तमित्यादिलक्षणं यक्षगृहीतं विद्यात् ।

हास्यनृत्यप्रियं रौद्रचेष्टं छिद्रप्रहारिणम् ॥ २४ ॥
आक्रोशिनं शीघ्रगतिं देवद्विजभिषग्द्विषम् ।
आत्मानं काष्ठशस्त्राद्यैर्घ्नंतं भोः शब्दवादिनम् ॥ २५ ॥
शास्त्रवेदपठं विद्याद् गृहीतं ब्रह्मराक्षसैः ।

हास्यनृत्यप्रियमित्यादिलक्षणं ब्रह्मराक्षसगृहीतं विद्यात् ।

सक्रोधदृष्टिं भ्रूकुटिमुद्वहंतं ससंभ्रमम् ॥ २६ ॥

प्रहरंतं प्रधावंतं शब्दंतं भैरवाननम् ।
अन्नाद्विनापि बलिनं नष्टनिद्रं निशाचरम् ॥ २७ ॥
निर्लज्जमशुचिं शूरं क्रूरं परुषभाषिणम् ।
रोषणं रक्तमाल्यस्त्रीरक्तमद्यामिषप्रियम् ॥ २८ ॥
दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा लिहानं दशनच्छदौ ।
हसंतमन्नकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ॥ २९ ॥

सक्रोधदृष्टिमित्यादिलक्षणं राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ।

अस्वस्थचित्तं नैकत्र तिष्ठंतं परिधाविनम् ।
उच्छिष्टनृत्यगांधर्वहासमद्यामिषप्रियम् ॥ ३० ॥
निर्भर्त्सनाद्दीनमुखं रुदंतमनिमित्ततः ।
नखैर्लिखंतमात्मानं रूक्षध्वस्तवपुः स्वरम् ॥ ३१ ॥
आवेदयंतं दुःखानि संबद्धाबद्धभाषिणम् ।
नष्टस्मृतिं शून्यरतिं लोलं नग्नं मलीमसम् ॥ ३२ ॥
रथ्याचैलपरीधानं तृणमालाविभूषणम् ।
आरोहंतं च काष्ठाश्वं तथा संकरकूटकम् ॥ ३३ ॥
बह्वाशिनं पिशाचेन विजानीयादधिष्ठितम् ।

अस्वस्थचित्तमित्यादिलक्षणं पिशाचगृहीतं विद्यात् ।

प्रेताकृतिक्रियागंधं भीतमाहारविद्विषम् ॥ ३४ ॥
तृणच्छिदं च प्रेतेन गृहीतं नरमादिशेत् ।

प्रेताकृतिक्रियागंधमित्यादिलक्षणं प्रेतग्रहगृहीतं नरं विद्यात् ।

बहुप्रलापं कृष्णास्यं प्रविलंबितयायिनम् ॥ ३५ ॥
शूनप्रलंबवृषणं कूष्मांडाधिष्ठितं वदेत् ।

बहुप्रलापादिलक्षणं कूष्मांडाधिष्ठितं वदेत् ।

गृहीत्वा काष्ठलोष्ठादि भ्रमंतं चीरवाससम् ॥ ३६ ॥
नग्नं धावंतमुत्रस्तदृष्टिं तृणविभूषणम् ।
स्मशानशून्यायतनं रथ्यैकद्रुमसेविनम् ॥ ३७ ॥
तिलान्नमद्यमांसेषु सततं सक्तलोचनम् ।
निषादाधिष्ठितं विद्याद् वदंतं परुषाणि च ॥ ३८ ॥

गृहीत्वा काष्ठमित्यादिलक्षणं तथा परुषाणि भाषमाणं निषादगृहीतं विद्यात् ।

याचंतमुदकं चान्नं त्रस्तालोहितलोचनम् ।
उग्रवाक्यं च जानीयान्नरमौकिरणार्दितम् ॥ ३९ ॥

याचंतमुदकमित्यादिलक्षणमौकिरणार्दितं वदेत् ।

गंधमाल्यरतिं सत्यवादिनं परिवेपिनम् ।
बहुच्छिद्रं च जानीयाद् वेतालेन वशीकृतम् ॥ ४० ॥

गंधमाल्यरतिमित्यादिलक्षणं वेतालगृहीतं विद्यात् ।

अप्रसन्नदृशं दीनवदनं शुष्कतालुकम् ।
चलन्नयनपक्ष्माणं निद्रालुं मंदपावकम् ॥ ४१ ॥
अपसव्यपरीधानं तिलमांसगुडप्रियम् ।
स्खलद्वाचं च जानीयात् पितृग्रहवशीकृतम् ॥ ४२ ॥

अप्रसन्नदृशमित्यादिलक्षणं पितृग्रहगृहीतं विद्यात् ।

गुरुवृद्धर्षिसिद्धाभिशापचिंतानुरूपतः ।
व्याहाराहारचेष्टाभिर्यथास्वं तद्ग्रहं वदेत् ॥ ४३ ॥

गुर्वादीनां शापचिंतानुरूपवचनादिभिर्यथायोगं तद्ग्रहं विद्यात् ।

कुमारवृंदानुगतं नग्नमुद्धतमूर्द्धजम् ।
अस्वस्थमनसं दैर्घ्यकालिकं तं ग्रहं त्यजेत् ॥ ४४ ॥

सर्वग्रहगृहीतं त्यजेत् । कीदृशं । कुमारसमूहेनानुयातं । तथा नग्नमुद्धतकेशं तथाऽस्वस्थचित्तं । तथा दीर्घकालानुवर्तिनं च ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने भूतविज्ञानीयश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पंचमोऽध्यायः ।

भूतग्रहविज्ञानानंतरं भूतस्य प्रतिषेधं चिकित्सितमुच्यते । ननु निदानचिकित्सितपदाभ्यां प्रसिद्धतराभ्यां पूर्ववत्किमितीदं तंत्रकृता नोपनिबद्धमिति केचिच्चोद्यमचूचुदंस्तान् संचक्ष्महे। शास्त्रकारस्यास्येदृशी प्रतिज्ञा सूत्रशारीरनिदानचिकित्सितकल्पोत्तराख्यैः षड्भिः स्थानैस्तंत्रमिदमभिधेयमिति । तदेवं । यद्युत्तरे स्थानेपि किंचिन्निदानचिकित्सितपदाभ्यामभिधीयते ततः षट्स्थानकमिदं तंत्रप्रतिज्ञां व्याहन्यात् । तस्मादयं विरचनाप्रकारविशेषः कृतः ।

अथातो भूतप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
भूतं जयेदहिंसेच्छं जपहोमबलिव्रतैः
तपःशीलसमाधानज्ञानदानदयादिभिः ॥ १ ॥

अहिंसाकामं भूतं जपादिभिर्जयेत् ।

हिंगुव्योषालनेपालीलशुनार्कजटाजठाः ।
अजलोमी सगोलोमी भूतकेशी वचा लता ॥ २ ॥
कुक्कुटी सर्पगंधाख्या तिलाः कालविषाणिके ।
वज्रप्रोक्तावयस्था च शृंगी मोहनवल्यपि ॥ ३ ॥
स्रोतोजांजनरक्षोघ्नं रक्षोघ्नं चान्यदौषधम् ।
खराश्वश्वाविदुष्ट्रार्क्षगोधानकुलशल्यकान् ॥ ४ ॥

द्वीपिमार्जारगोसिंहव्याघ्रसामुद्रसत्वतः ।
चर्मपित्तद्विजनखा वर्गेस्मिन् साधयेद्घृतम् ॥ ५ ॥
पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः ।
अभ्यंगे च प्रयोक्तव्यमेषां चूर्णं च धूपने ॥ ६ ॥
एभिश्च गुटिकां युंज्यादंजने सावपीडने ।
प्रलेपे कल्कमेतेषां क्राथं च परिषेचने ॥ ७ ॥
प्रयोगोयं ग्रहोन्मादान्सापस्मारांश्छमं नयेत् ।

हिंग्वादय औषधं । अलं हरितालं । नेपाली कस्तूरी । जटा जटामांसी । लता प्रियंगुः । कुकुटी शितिवारकः । सर्पगंधाख्या नाकुली । कालविषाणिके काकोलीक्षीरकाकोल्यौ । शृंगी अतिविषा । मोहनवल्ली मंदाकः । अन्यदपि रक्षोघ्नं गुग्गुल्वादिकमौषधं । तथा गर्दभतुरंगादिभ्यश्चर्मादयः । सामुद्रसत्वतो जलधिजंतोस्तदेतस्मिन् हिंग्वादिवर्गे घृतं पुराणमथवा नवं तैलं पचेत् साधयेत् । तच्च घृतं तैलं वा सिद्धं पाने नस्येऽभ्यंजने च प्रयोज्यं । एषां द्रव्याणां च चूर्णं धूपने प्रयोज्यं । एभिश्चूर्णैर्गुटिकामंजने चावपीडने च युंज्यात् । एषां च द्रव्याणां कल्कप्रलेपक्राथं परिषेचने युंज्यात् । अयं प्रयोगो ग्रहादीन् शमयेत् ।

गजाह्वा पिप्पलीमूलव्योषामलकसर्षपान् ॥ ८ ॥
गोधानकुलमार्जारझषपित्तप्रपेषितान् ।
नावनाभ्यंगसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ॥ ९ ॥

हस्तिपिपल्यादीनि गोधादिपित्तपिष्टानि नस्याभ्यंजनसेकेषु ग्रहापहान् कुर्यात् । मूलं पुष्करमूलं । झषो जलचरभेदः ।

सिद्धार्थकवचा हिंगु प्रियंगु रजनीद्वयम् ।
मंजिष्ठा श्वेतकटभी वचा श्वेताद्रिकर्णिका ॥ १० ॥
निंबस्य पत्रं बीजं तु नक्तमालशिरीषयोः ।
सुराह्वं त्र्यूषणं सर्पिर्गोमूत्रे तैश्चतुर्गुणे ॥ ११ ॥

सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने नस्ये च योजितम् ।
ग्रहान्सर्वान्निहंत्याशु विशेषादासुरान् ग्रहान् ॥ १२ ॥
कृत्यालक्ष्मीविषोन्मादज्वरापस्मारपाप्म च ।

सर्षपादिगोमूत्रे चतुर्गुणे सर्पिः सिद्धं सिद्धार्थकसंज्ञं पाने नस्ये च योजितं सर्वान् ग्रहान्द्राङ् नाशयति । विशेषेणासुरग्रहान् कृत्यादींश्च । श्वेतकटभी श्वेतगुंजा । श्वेताद्रिकर्णिका शुक्ला गिरिकर्णिका ।

एभिरेवौषधैर्बस्तवारिणा कल्पितो गदः ॥ १३ ॥
पाननस्यांजनालेपस्तनौ घर्षणयोजितः ।
गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिकृत् ॥ १४ ॥

एभिरेव द्रव्यैश्छागमूत्रेण कल्पितो गदः पानादिषु योजितः पूर्वेण तुल्य उक्तो राजद्वारे च सिद्धिकरः स्यात् ।

सिद्धार्थकव्योषवचाश्वगंधानिशाद्वयं हिंगुपलांडुकंदम् ।
बीजं करंजात्कुसुमं शिरीषात्फलं च वल्कश्च कपित्थवृक्षात्॥१५॥
समाणिमंथं सनतं सकुष्टं स्योनाकमूलं किणिही सिता च ।
बस्तस्य मूत्रेण विभावितं तत्पित्तेन गव्येन गुडान् विदध्यात् ॥१६॥
दुष्टव्रणोन्मादतमो निशांधानुद्बद्धकान् वारिनिमग्नदेहान् ।
दिग्धाहतान् दर्पितसर्पदष्टांस्ते साधयंत्यंजननस्यलेपैः ॥ १७ ॥

सिद्धार्थकादि बस्तमूत्रेण सुभावितं गव्येन पित्तेन गुडकान् कुर्यात् । ते च गुडका अंजननस्यलेपैर्दुष्टव्रणादीन्साधयंति । उपजातिवृत्तमिंद्रवज्रा च ।

कार्पासास्थिमयूरपिच्छबृहतीनिर्माल्यपिंडीतक
त्वङ्मांसीवृकदंशविट्तुषवचाकेशाहिनिर्मोचनैः ॥
नागेंद्रद्विजशृंगहिंगुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं
स्कंदोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नं परम् ॥ १८ ॥

कार्पासाऽस्थ्यादिभिः कृतं धूपनं स्कंदादिघ्नं परं स्यात् । निर्माल्यं महादेवसंबंधि । वृषदंशविण् मार्जारविष्ठा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

त्रिकटुकदलकुंकुमग्रंथिकक्षारसिंही निशादारुसिद्धार्थयुग्मां बुशक्राव्हयैः ॥ सितलशुनफलत्रयोशीरतिक्तावचा तुत्थयष्टी बलालोहितैलाशिलापद्मकैः ॥ दधितगरमधूकसारप्रियाव्हा निशाख्याविषाताक्ष्यशैलैः सचव्यामयैः ॥ कल्कितैर्घृतम शेषमूत्रांशसिद्धमतं भूतरावाव्हयं पानतस्तद् ग्रहघ्नं परम् ॥ १९ ॥

त्रिकटुकादिभिः कल्कितैर्घृतमशेषमूत्राणां गोमूत्रादीनामंशैर्भागैः सिद्धं भूतरावाव्हसंज्ञं मतम् । तत् पानतः परं ग्रहघ्नं स्यात् । दलं तमालपत्रं । सिध्दार्थयुग्मं पीतकृष्णभेदेन । तुत्थं कर्परिकातुत्थं । शक्राव्हा इंद्रयवाः । सितलशुनं शुक्लरसोनं । प्रियाव्हा कंगुणिका । विषाख्या अतिविषा । विषा काकोली । प्रथमक इह दंडकश्चंडवृष्टिप्रयातो नद्वयानाप्यनाप्यरैः सप्तभिः । प्रतिपदमिहवृद्धिरेफवृध्यास्युरर्णार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दाम-शंखादयः ।

नतमधुकरंजलाक्षापटोलीसमंगावचापाटलीहिंगुसिद्धार्थसिंही निशायुग्लतारोहिणी ॥ बदरकटुफलत्रिकाकांडदारुक्रमिघ्ना जगंधामरांकोठ्ठकोशातकीशिग्रुनिंबांबुदेंद्राव्हयैः ॥ गदशुकत रुपुष्पबीजोग्रयष्ट्यद्रिकर्णीनिकुंभाग्निबिल्वैः समैः कल्किते र्मूत्रवर्गेण सिद्धं घृतं ॥ विधिविनिहितमाशुसर्वैः क्रमैर्योजितं हंतिसर्वग्रहोन्मादकुष्टज्वरांस्तन्महाभूतरावं स्मृतम् ॥२०॥

नतादिभिर्मूत्रवर्गेण गोमूत्रादिमूत्रकदंबकेन सर्पिः पक्वं विधिविनि-हितं सर्वैः क्रमैरभ्यंगपाननस्यादिभिर्योजितं । शीघ्रं सर्वान् ग्रहादीन् हंति । एतच्च महाभूतरावसंज्ञं घृतं । दंडको व्यालाख्यः ।

ग्रहा गृण्हंति ये येषु तेषां तेषु विशेषतः ।
दिनेषु बलिहोमादीन्प्रयुंजीत चिकित्सकः ॥ २१ ॥

येषु दिनेषु ग्रहा गृण्हंति तेषु दिनेषु तेषां ग्रहाणां विशेषेण बलिहोमादीन् भिषक् प्रयुंजीत ।

स्नानवस्त्रवसामांसमद्यक्षीरगुडादि च ।
रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा ॥ २२ ॥

स्नानवस्त्रादि यद्येभ्यो ग्रहेभ्यो रोचते तत्तेभ्यस्तस्मिन् दिने दद्यात् ।

रत्नानि गंधमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिषी ।
भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययम् ॥ २३ ॥

तथा रत्नादीनि तथा बीजानि यवादीनि मधुसर्पिषी सर्वे भक्ष्याः सर्वेषां ग्रहाणामित्ययं सामान्यो विधिः ।

सुरर्षिगुरुवृद्धेभ्यः सिद्धेभ्यश्च सुरालये ।
दिश्युत्तरस्यां तत्रापि देवायोपहरेद्बलिम् ॥ २४ ॥
पश्चिमायां यथाकालं दैत्यभूताय चत्वरे ।
गंधर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरणं बलिम् ॥ २५ ॥
पितृनागग्रहे नद्यां नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ।
यक्षाय यक्षायतने सरितोर्वा समागमे ॥ २६ ॥
चतुष्पथे राक्षसाय भीमेषु गहनेषु च ।
रक्षसां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २७ ॥
शून्यालये पिशाचाय पश्चिमां दिशमास्थिते ।

सुरादिभ्यः पंचभ्यः सुरालये बलिं दद्यात् । तत्रापि देवायोत्तरस्यां बलिमुपहरेत् । दैत्यभूताय पश्चिमायां दिशि चत्वरे बलिमुपहरेत् । गवां पथि वस्त्राभरणसहितं बलिं गंधर्वायोपहरेत् । पितृनागग्रहेभ्यो नद्यां ब-

लिं दद्यात् । नागेभ्यः पूर्वदक्षिणदेशे बलिं दद्यात् । यक्षाय यक्षप्रासादे । अथवा सरितोर्नद्योः समागमे बलिमुपहरेत् । राक्षसशब्देनेह ब्रह्मराक्षसो गृह्यते । राक्षसाय चतुष्पथे भयानकेषु वनेषु च बलिं दद्यात् । दक्षिणस्यां तु दिशि राक्षसानां बलिं दद्यात् । पूर्वस्यां दिशि ब्रह्मरक्षसां शून्यालये पश्चिमां दिशमास्थिते पिशाचाय बलिं दद्यात् ।

शुचिशुक्लानि माल्यानि गंधाः क्षैरेयमोदनम् ॥ २८ ॥
दधिछत्रं च धवलं देवानां बलिरिष्यते ।

शुचिशुक्लमाल्यादिकं च देवानां बलिरिष्यते ।

हिंगुसर्षपषड्ग्रंथाव्योषैरर्द्धपलोन्मितैः ॥ २९ ॥
चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
तत्पाननावनाभ्यंगैर्देवग्रहविमोक्षणम् ॥ ३० ॥

हिंग्वादिभिरर्द्धपलिकैः सर्पिः प्रस्थं चतुर्गुणे गोमूत्रे विपाचयेत् । तत्पानादिभिर्देवग्रहविमोक्षणं स्यात् ।

नस्यांजनं वचाहिंगुलशुनं बस्तवारिणा ।

वचाहिंगुलशुनं छागमूत्रेण नस्यमंजनं च दद्यात् ।

दैत्ये बलिर्बहुफलः सोशीरकमलोत्पलः ॥ ३१ ॥

दैत्यग्रहे बलिर्बहूनि फलानि यस्मिंस्तथोशीरकमलोत्पलैर्युक्तो देयः ।

नागानां सुमनोलाजगुडापूपगुडौदनैः ।
परमान्नमधुक्षीरकृष्णमृन्नागकेसरैः ॥ ३२ ॥
वचापद्मपुरोशीररक्तोत्पलदलैर्बलिः ।
श्वेतपत्रं च रोध्रं च तगरं नागसर्षपाः ॥ ३३ ॥
शीतेन वारिणा पिष्टं भावनांजनयोर्हितम् ।

नागानां सुमनोलाजादिभिर्बलिर्देयः । वचादयः शीतजलपिष्टा नस्येऽभ्यंगे च हिताः । श्वेतपत्रं शुक्लपुंडरीकं ।

यक्षाणां क्षीरदध्याज्यमिश्रकोदनगुग्गुलुः ॥ ३४ ॥
देवदारूत्पलं पद्ममुशीरं वस्त्रकांचनम् ।
हिरण्यं च बलिर्योज्यो

यक्षाणां क्षीरादिभिर्बलिर्योज्यः ।

मूत्राज्यक्षीरमेकतः ॥ ३५ ॥
सिद्धं समोन्मितं पाननावनाभ्यंजने हितम् ।

गोमूत्रक्षीरघृतं तुल्यप्रमाणमेकस्मिन् पक्कं नस्याभ्यंगयोर्हितं ।

हरीतकी हरिद्रे द्वे लशुनो मरिचं वचा ॥ ३६ ॥
निंबपत्रं च बस्तांबुकल्कितं नावनांजनम् ।

हरीतक्यादि छागमूत्रेण पिष्टं नावनांजने हितं ।

ब्रह्मरक्षोबलिःसिद्धं यवानां पूर्णमाढकम् ॥ ३७ ॥
तोयस्य कुंभः पललं छत्रं वस्त्रं विलेपनम् ।

पक्कं यवानामाढकं पात्रं पूर्णं जलकुंभः पललं छत्रं वस्त्रं प्रलेपनमिति ब्रह्मराक्षसाय बलिं दद्यात् । यवानां पूर्णं सिद्धमाढकं पक्कं पात्रं यवैः पूर्णपक्कपात्रमित्यर्थः। पूरणार्थेऽत्र षष्ठी । आढकशब्दोऽत्र पात्रवाचको न तु मानवाचकः । पक्कपात्रं पक्कशरावमिति ।

गायत्रीविंशतिपलक्काथेर्द्धपलिकैः पचेत् ॥ ३८ ॥
त्र्यूषणत्रिफलाहिंगुषड्ग्रंथामिशिसर्षपैः ।
सनिंबपत्रलशुनैः कुडवान्सप्तसर्पिषः ॥ ३९ ॥
गोमूत्रे त्रिगुणे पाने नस्याभ्यंगेषु तद्धितम् ।

खदिरविंशतिपलक्काथे त्र्यूषणादिभिरर्धपलिकैः सप्त कुडवान् घृतस्य गोमूत्रे त्रिगुणे पचेत् । तत्पानादिषु हितं ।

रक्षसां पललं शुक्तं कुसुमं मिश्रकौदनम् ॥ ४० ॥
बलिः पक्कामममांसानि निष्पावा रुधिरोक्षिताः ।

राक्षसानां पललादयो यावन्निष्पावलोहितसिक्तो बलिर्देयः ।

नक्तमालशिरीषत्वङ्मूलपुष्पफलानि च ॥ ४१ ॥
तद्वच्च कृष्णपाटल्या बिल्वमूलं कटुत्रिकम् ।
हिंग्विद्वयवसिद्धार्थलशुनामलकीफलम् ॥ ४२ ॥
नावनांजनयोर्योज्यो बस्तमूत्रहृतो गदः ।

नक्तमालादिकं बस्तमूत्रेण हृतमगदो नस्याभ्यंजनयोर्योज्यः ।

एभिरेव घृतं सिद्धं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४३ ॥
रक्षोग्रहान् वारयते पानाभ्यंजननावनैः ।

एभिरेव द्रव्यैर्घृतं गोमूत्रेण चतुर्गुणेन सिद्धं पानादिभी रक्षोग्रहनिवारणं स्यात् ।

पिशाचानां बलिः सीधुपिण्याकः पललं दधि ॥ ४४ ॥
मूलकं लवणं सर्पिः सभूतोदनयावकम् ।

पिशाचानां सीध्वादिभिर्बलिर्देयः ।

हरिद्राद्वयमंजिष्टामिशिसैंधवनागरम् ॥ ४५ ॥
हिंगुप्रियंगुत्रिकटुरसोनत्रिफला वचा ।
पाटलाश्वेतकटभीशिरीषकुसुमैर्घृतम् ॥ ४६ ॥
गोमूत्रपादिकं सिद्धं पानाभ्यंजनयोर्हितम् ।

हरिद्राद्वयादिभिर्गोमूत्रपादिकं घृतं पक्कं परं पानाभ्यंजनयोर्हितं ।

बस्तांबुपिष्टैस्तैरेव योज्यमंजननावनम् ॥ ४७ ॥

बस्तांबुपिष्टैस्तैरेव द्रव्यैर्नस्यमंजनं च हितमुक्तं ।

देवर्षिपितृगंधर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् ॥
सर्पिःपानादिमृद्वास्मिन् भैषज्यमवचारयेत् ॥ ४८ ॥

देवर्षिपितृगंधर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् । मृदु सर्पिःपानादिकमौषधमत्र योज्यं ।

ऋते पिशाचान्सर्वेषु प्रतिकूलं च नाचरेत् ।
सवैद्यमातुरं घ्नंति क्रुद्धास्तेहि महौजसः ॥ ४९ ॥

सर्वेषु च ग्रहेषु पिशाचमंतरेण प्रतिकूलं नाचरेत् । ते हि देवादयो महौजसा प्रतिकूलाचरणात्क्रुद्धाः सन्तः सवैद्यमातुरं घ्नंति ।

ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्यावलोकितम् ।
सर्वव्याधिचिकित्सतं जपन् सर्वग्रहान् जयेत् ॥ ५० ॥
तथोन्मादानपस्मारादन्यं वा चित्तविप्लवम् ।

ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्यावलोकितं । तथा सर्वव्याधिचिकित्सितमित्यादि जपन् सर्वान् ग्रहानुन्मादादींश्च पराकरोति ।

महाविद्यां च मायूरीं शुचिं तं श्रावयेत्सदा ॥ ५१ ॥

मायूरीं महाविद्यां तं ग्रहगृहीतं शुचिं संतं सततं श्रावयेत् ।

भूतेशं पूजयेत् स्थाणुं प्रमथाख्यांश्च तद्गणान् ।
जपन् सिद्धांश्च तन्मंत्रान् ग्रहान्सर्वानपोहति ॥ ५२ ॥

तथा स्थाणुं भूताधिपं पूजयेत् । तथा तस्य गणान् प्रमथसंज्ञान् पूजयेत् । सिद्धांश्च सिद्धमंत्रान् जपन् सर्वग्रहान् पराकरोति ।

यच्चानंतरयोः किंचिद् वक्ष्यतेऽध्याययोर्हितम् ।
यच्चोक्तमिह तत्सर्वं प्रयुंजीत परस्परम् ॥ ९३ ॥

यदप्यनंतरयोरध्याययोरुन्मादापस्मारप्रतिषेधाख्ययोर्वक्ष्यति भणिष्यति तच्चात्रहितम् । यच्चास्मिन्नध्याये देवग्रहादीनां पृथक् चिकित्सितं कथितं तदपि ग्रहाणां परस्परं प्रयुंजीत ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने भूतप्रतिषेधो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

भूतप्रतिषेधानंतरमुन्मादापस्मारप्रतिषेध उच्यते । चिकित्सासामान्यात् । तत्राप्यपस्मारादुन्मादस्य पूर्वमुपन्यासो बहुवक्तव्यत्वादित्याह ।

अथात उन्मादप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

उन्मादस्य प्रतिषेधं चिकित्सितं भणिष्यामः ।

उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिचयाधिविषोद्भवाः ।

प्रत्येकं दोषैस्त्रयः सान्निपातिक आधिजो विषजश्चेति ।

उन्मादो नाम मनसो दोषैरुन्मार्गगैर्मदः ॥ १ ॥

उन्मादो दोषैर्वातपित्तकफैरुन्मार्गगैरपरत्रप्रस्थितैर्मनसो यो मदः स उन्मादो नाम रोग उच्यते । अधुना विस्तरेणोत्पत्तिक्रममुन्मादानामाह ।

शारीरमानसैर्दुष्टैरहितादन्नपानतः ।
विकृतासात्म्यसमलाद्विषमादुपयोगतः ॥ २ ॥
विषमस्याल्पसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्गमात् ।
क्षीणस्य चेष्टावैषम्यात्पूज्यपूजाव्यतिक्रमात् ॥ ३ ॥

आधिभिश्चित्तविभ्रंशाद् विषेणोपविषेण च ।
एभिर्विहीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदूषिताः ॥ ४ ॥
धियो विधाय कालुष्यं हत्वा मार्गान् मनोवहान् ।
उन्मादं कुर्वते तेन धीविज्ञानस्मृतिभ्रमात् ॥ ५ ॥
देहो दुःखसुखभ्रष्टो भ्रष्टसारथिवद्रथः ।
भ्रमत्यचिंतितारंभम्

शारीरमानसैर्दोषैर्दुष्टैर्यावदुपविषेण चेति । एभिरमीभिर्हेतुभिर्दोषा हृदये प्रदूषिताः संतो हीनसत्त्वस्य पुंसो बुद्धेः कालुष्यं कृत्वा तथा चित्तवहानि स्रोतांसि हत्वोन्मादं कुर्वते । तेनोन्मादेन देहो बुद्धिभ्रमान्नष्टसुखदुःखो भ्रष्टसारथिरिव रथो भ्रमति । अचिंतितारंभः । अचिंतितोऽनिरूपितक्रियारंभ उद्यमो यस्य स एवं । इति सामान्यलक्षणमुन्मादस्योक्त्वा पवनादिजस्य विशिष्टं लक्षणमाह ।

तत्र वातात्कृशांगता ॥ ६ ॥
अस्थाने रोदनाक्रोशहसितस्मितनर्तनम् ।
गीतवादित्रवागंगविक्षेपास्फोटनानि च ॥ ७ ॥
असाम्नावेणुवीणादिशब्दानुकरणं मुहुः ।
आस्यात्फेनागमोजस्रमटनं बहुभाषिता ॥ ८ ॥
अलंकारो नलंकारैरयानैर्गमनोद्यमः ।
गृद्धिरभ्यवहार्येषु तल्लाभे चावमानता ॥ ९ ॥
उत्पिण्डितारुणाक्षित्वं जीर्णे चान्ने गदोद्भवः ।

वातादुन्मादे सति कृशांगादिलक्षणं च जीर्णे चान्ने गदोद्भव इत्यंतं । अस्थाने अप्रसंगे रोदनादीनि । असाम्ना औद्धत्येन पुनः पुनः वेणुवीणादिवाद्यस्यानुकरणम् ।

पित्तात्संतर्जनं क्रोधो मुष्टिलोष्टाद्यभिद्रवः ॥ १० ॥

शीतच्छायोदकाकांक्षा नग्नत्वं पीतवर्णता ।
असत्यज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम् ॥ ११ ॥

पित्तादुन्मादे सति संतर्जनक्रोधादयः । असत्यानां ज्वलनादीनां दर्शनं ।

कफादरोचकश्छर्दिरल्पेहाहारवाक्यता ।
स्त्रीकामता रहःप्रीतिर्लालासिंघाणकस्रुतिः ॥ १२ ॥
बैभत्स्यं शौचविद्वेषो निद्राश्वयथुराननेे ।
उन्मादो बलवान् रात्रौ भुक्तमात्रे च जायते ॥ १३ ॥

कफादुन्मादे सत्यरोचकादयः स्युः । तथा रात्रौ बलवान्सद्यो भुक्ते च स्यात् ।

सर्वायतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम् ।
उन्मादं दारुणं विद्यात् तं भिषक्परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

आयतनानि निमित्तानि । संस्थानानि लिंगानि । सर्वाणि त्रिदोषविषयाण्यायतनानि संस्थानानि यस्मिन्सन्निपाते तदात्मकं त्रिदोषोत्थमुन्मादं दारुणं मारणात्मकं विद्यात् । तमुन्मादं नोपक्रमेत् ।
अथ चित्तजमुन्मादं वक्ति ।

धनकांतादिनाशेन दुःसहेनाभिषंगवान् ।
पांडुर्दीनो मुहुर्मुह्यन् हाहेति परिदेवते ॥ १५ ॥
रोदित्यकस्मान्म्रियते तद्गुणान् बहुमन्यते ।
शोकक्लिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ १६ ॥

धनादिनाशेन दुःसहेनाभिषंगवानुन्मादः स्यात् । तेन पांड्वादिकः सन्निदमिदं करोति । तथा खिन्नः शोकचेता ध्यायन् जागरणशीलो विचेष्टते ।

विषेण श्याववदनो नष्टच्छायाबलेंद्रियः ।
वेगांतरेऽपि संभ्रांतो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

विषेणोन्मादे श्यावबदनः स्यात् । तं वर्जयेन्नोपक्रमेत् ।

अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।
पूर्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥ १८ ॥

अथेदृश्युन्मादलक्षणेऽवगते सति पवनजो य उन्मादस्तस्मिन्स्नेहपानं पूर्वं कारयेत् । आवृतवर्त्मनि त्वनिले सस्नेहं मृदुशोधनं पूर्वं स्नेहपानात्कारयेत् ।

कफपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
स्निग्धस्विन्नस्य बस्तिं च शिरसः सविरेचनम् ॥ १९ ॥
तथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ।

कफभवे पित्तभवे चोन्मादे स्निग्धस्विन्नस्य नरस्य यथासंख्यं वमनं विरेचनं च कारयेत् । अपिशब्दान्न केवलं पवनजे स्नेहपानमादौ यावत् कफपित्तोत्थेऽपि कार्यमिति गमयति । तथा च मुनिः । उन्मादं स्नेहपानेन पूर्वं सर्वमुपाचरेदिति । बस्तिं शिरसः सविरेचनं त्रिष्वप्युन्मादेषु कारयेत् । तथा च एवं शुद्धशरीरस्य सतो मनः प्रसीदति ।

इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नावनमंजनम् ॥ २० ॥
हर्षणाश्वासनोत्त्रासभयताडनतर्जनम् ।
अभ्यंगोद्वर्तनालेपधूमान् पानं च सर्पिषः ॥ २१ ॥
युंज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयंति प्रकृतिं मनः ।

एवमप्युपक्रांत उन्मादेऽस्यानुबंधे सति तीक्ष्णं नावनांजनं युंज्यात् । हर्षणादि च। कुतः।यस्मादेतानि कृतानि शुद्धदेहस्य चित्तं प्रकृतिं प्रापयंति ।

हिंगुसौवर्चलव्योषैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् ॥ २२ ॥
सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापस्मारनुत्परम् ।

हिंग्वादिभिर्द्विपलिकैर्घृतस्याढकं गोमूत्रेण सह पचेत्। तच्चोपयुक्तं परममुन्मादादिजित्।

द्वौ प्रस्थौ स्वरसाद् ब्राह्म्या घृतप्रस्थं च साधितम् ॥२३॥
व्योषश्यामात्रिवृद्दंतीशंखपुष्पीनृपद्रुमैः ।
ससप्तलाकृमिहरैः कल्कितैरक्षसम्मितैः ॥ २४ ॥
पलवृद्ध्या प्रयुंजीत परं मात्राचतुष्पलम् ।
उन्मादकुष्टापस्मारहरं वंध्यासुतप्रदम् ॥ २५ ॥
वाक्स्वरस्मृतिमेधाकृद् धन्यं ब्राह्मीघृतं स्मृतम् ।

ब्राह्मी स्वरसात्प्रस्थद्वयं घृतस्य प्रस्थं व्योषादिभिः कार्षिकैः रजीकृतैः पक्वं पलवृद्ध्या। पलं प्रथमेऽन्हि। द्विपलं द्वितीयेऽन्हि। त्रिपलम् तृतीयेऽन्हि। चतुष्पलम् चतुर्थेऽन्हि। ततः परं चतुःपलमित्येवं प्रयुंजीत। तच्चोन्मादादिजिद्वंध्यासुतप्रदं वागादिकृच्छिवं ब्राह्मीघृतं स्मृतम्।

वराविशालाभद्रैलादेवदार्वेलवालुकैः ॥ २६ ॥
द्विसारिवाद्विरजनीद्विस्थिराफलिनीनतैः ।
बृहतीकुष्ठमंजिष्टानागकेसरदाडिमैः ॥ २७ ॥
वेल्लतालीसपत्रैलामालतीमुकुलोत्पलैः ।
सदंतीपद्मकहिमैः कर्षांशैः सर्पिषः पचेत् ॥ २८ ॥
प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मसु ।
पांडुकंडुविषे शोफे मोहे मेहे गरे ज्वरे ॥ २९ ॥
अरेतस्य प्रजसि वा दैवोपहतचेतसि ।
अमेधसि स्खलद्वाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ॥ ३० ॥
बल्यं मंगल्यमायुष्यं कांतिसौभाग्यपुष्टिदम् ।
कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥ ३१ ॥

वरादिभिः कर्षप्रमाणैर्घृतप्रस्थं पचेत् । तच्चोपयुक्तं भूतग्रहादिषु श्रेष्ठं बन्ध्यादिगुणं च । कल्याणकाख्यमेतत्सर्पिः पुंसवनेषु च वरं । अत्र च भद्रैला स्थूलैला ।

एभ्यो द्विसारिवादीनि जले पक्त्वैकविंशतिः ।
रसे तस्मिन्पचेत्सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणम् ॥ ३२ ॥
वीराद्विमेदाकाकोलीकपिकच्छूविषाणिभिः ।
सूर्प्यपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ॥ ३३ ॥
बृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ।

एभ्यो वरादिभ्यो मध्यादायानि सप्त हित्वा द्विसारिवादीन्येकविंशतिर्जले षोडशगुणे स्नेहापेक्षया पचेद्यावत्स्नेहाच्चतुर्गुणः क्वाथस्तस्मिन् स्नेहचतुर्गुणे रसे सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणम् वीरादिभिः स्नेहक्वथितैः पादिकैः कल्कीकृतैः पचेत् । एतन्महाकल्याणकं नाम घृतं पूर्वस्मात्कल्याणकाद् गुणैरधिकमित्युक्तम् । अत्र द्विसारिवादीनां पाठादेवैकविंशतित्वं चेत् तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति कस्यचिद् भ्रांतिः स्यात् । एवं च सारिवादिद्वयस्य ग्रहणं न प्राप्नुयादित्येकविंशतिग्रहणम् ।

जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ॥ ३४ ॥
त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ।
कायस्था शूकरी छत्रा अतिच्छत्रा पलंकषा ॥ ३५ ॥
महापुरुषदंता च वयस्था नाकुलीद्वयम् ।
कटंभरा वृश्चिकाली शालिपर्णी च तैर्घृतम् ॥ ३६ ॥
सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।
महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथामृतम् ॥ ३७ ॥
बुद्धिमेधास्मृतिकरं बालानां चांगवर्द्धनम् ।

जटिलादिभिर्घृतं पक्वं चातुर्थिकादिनाशनम् । जटिला मांसी । पूतना हरीतकी । केशी गंधमांसी । चारटी पद्मचारिणी । मर्कटी कपिकच्छूः ।

जया अराणिका । वीरा काकोलिका । चोरकश्चंडा । वयस्था धात्री । शूकरी वृद्धदारकः। छत्रा धान्यकम् । अतिच्छत्रा शतपुष्पा । पलंकषा लाक्षा। महापुरुषदंता शतावरी । कायस्था क्षीरकाकोली । नाकुलीद्वयं सर्पाक्षी सर्पसुगंधा च । महापैशाचकसंज्ञं चातुर्थिकादिनाशनम् । तथाऽमृततुल्यं महागुणत्वात् । बुध्यादिकं शिशूनां च संवर्द्धयति ।

ब्राह्मीमैंद्रीविडंगानि व्योषं हिंगु जटां मुराम् ॥ ३८ ॥
रास्नां विशल्यां लशुनं विषघ्नां सुरसां वचाम् ।
ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनंतां सहरीतकीम् ॥ ३९ ॥
काच्छीं च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा छायाविशोषिता ।
वर्तिर्नस्यांजनालेपधूपैरुन्मादसूदनी ॥ ४० ॥

ब्राह्म्यादिभिर्गजमूत्रपिष्टा वर्तिश्छायायां विशोषिता नस्यादिभिरुन्मादहृत् । विषघ्नाऽतिविषा । विशल्या लांगली । नागविन्ना नागदंती । काच्छी सौराष्ट्रिका ।

अवपीडाश्च विविधाः सर्षपाः स्नेहसंयुताः ।
कटुतैलेन चाभ्यंगो ध्मापयेच्चास्य तद्रजः ॥ ४१ ॥
सहिंगुस्तीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ।

कल्काद्यैरवपीडस्त्विति कथितोऽवपीडः । तेऽवपीडाः सर्षपयुता हिताः । अभ्यंगश्च सर्षपतैलेन । तथाऽस्य तद्रजः सर्षपचूर्णं घ्राणेऽऽध्मापयेत् । तथा सूत्रस्थानोक्ततीक्ष्णो धूमो हिंगुना सह हितः ।

शृगालशल्यकोलूकजलूकावृषबस्तजैः ॥ ४२ ॥
मूत्रपित्तशकृल्लोमनखचर्मभिराचरेत् ।
धूपधूमांजनाभ्यंगप्रदेहपरिषेचनम् ॥ ४३ ॥

शृगालादिमूत्रादिभिर्धूपादिकमाचरेत् । अत्र जलूका चर्मचटिका ।

धूपयेत्सततं चैनं श्वगोमत्स्यैस्तु पूतिभिः ।

वातश्लेष्मात्मके प्रायः

एवं चोन्मादिनं पुनः पुनश्च गोमत्स्यादिभिः सुष्ठु पूतिगंधिभिर्धूपयेत् । वातश्लेष्मात्मके बाहुल्येनैवोपक्रमः ।

पैत्तिके तु प्रशस्यते ॥ ४४ ॥
तिक्तकं जीवनीयं च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ।
शिशिराण्यन्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥ ४५ ॥

पैत्तिके तून्मादे तिक्तकं सर्पिर्जीवनीयं च शस्यते । तथा मिश्रको यमकः स्नेहः प्रशस्यते । तथा शिशिराणि मधुराण्यन्नपानानि लघूनि शस्यंते ।

विध्येच्छिरां यथोक्तां वा तृप्तं मेद्यामिषस्य वा ।
निवाते शाययेदेवं मुच्यते मतिविभ्रमात् ॥ ४६ ॥

तथा शिराविध्युक्तां शिरां विध्येत् । मेदुरमांसस्य तृप्तं निवाते स्वापयच्च । एवं कृते सति मतिविभ्रमान् मुच्यते ।

प्रक्षिप्यासलिले कूपे शोषयेद्वा बुभुक्षया ।
आश्वासयेत्सुहृत्तं वा वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ॥ ४७ ॥
ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि वा ।
बद्धं सर्षपतैलाक्तं न्यस्तं चोत्तानमातपे ॥ ४८ ॥
कपिकच्छ्वाथवा तप्तैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत् ।
कशाभिस्ताडयित्वा वा बद्धं श्वभ्रे विनिक्षिपेत् ॥ ४९ ॥
अथवा वीतशस्त्राश्मजने संतमसे गृहे ।
सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दांतैः सिंहैर्गजैश्च तम् ॥ ५० ॥
अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयुतम् ।
भाययेयुर्वधेनैनं तर्जयंतो नृपाज्ञया ॥ ५१ ॥
देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं मतम् ।
तेन याति शमं तस्य सर्वतो विप्लुतं मनः ॥ ५२ ॥

अथवा जलवर्जिते कूपे प्रक्षिप्य क्षुधा शोषयेत्। अथवा तमुन्मादवंत सुहृद्धर्मार्थयुतैर्वाक्यैराश्वासयेत् सांत्वयेत्। अथवाऽस्य पुत्रादेर्विनाशं ब्रूयात्। अद्भुतानि वा तं दर्शयेत्। अथवा कटुतैलेनाभ्यक्तं बध्वा तमुत्तानं कृत्वाऽऽतपे न्यसेत्। कपिकच्छ्वा स्पृशेत्। अथवा तप्तैर्लोहादिभिरथवा चर्मकशाभिराहत्य बद्धं संतमवटे विनिःक्षिपेत्। शस्त्रादिवर्जिते त्वगारे भवने वा बध्वा विनिःक्षिपेत्। ननु चैकस्य शून्यगृहे स्थितिरुन्मादस्य निदानमुक्तम्। यच्च यस्य निदानं तदेव तस्य कथं चिकित्सितं स्यात्। नैष दोषः।तदर्थकारिभेषजत्वात्।तदर्थकारिणि हि भेषजे यदेव निदानं तदेवौषधम्। यथा तुल्यदग्धेऽग्निप्रतपनम्। मदात्यये मद्यपानमिति। तद्वदिहाप्यवगंतव्यम्। अथवा समुत्पाटितदंष्ट्रेण सर्पेण भापयेत्। दांतैर्गजादिभिर्वा। राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुष्ठु तं यंत्रितं कृत्वा राजाज्ञया तर्जयंतो वधेन भापयेयुः। यतो देहदुःखभयेभ्यः सकाशात् परमतिशयेन प्राणभयं मतम्। तेन भयेन इतश्चेतश्चित्तं विप्लुतमुन्मादिनः शममेति।

सिद्धा क्रिया प्रयोज्येयं देशकालाद्यपेक्षया।

इयं क्रिया देशाद्यपेक्षया सिद्धा प्रयोजनीया।

इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ॥ ५३ ॥
तस्य तत्सदृशप्राप्तिः सांत्वाश्वासैः शमं नयेत्।

इष्टद्रव्यविनाशाद् यस्य मानसमुपहन्यते तस्य तादृशी तुल्या प्राप्तिः कार्या। तथा सांत्वनैश्चाश्वासनैश्च शममुन्मादिनं नयेत्।

कामशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसंभवान् ॥ ५४ ॥
परस्परप्रतिद्वंद्वैरेभिरेव शमं नयेत्।

कामादिजानुन्मादानन्योन्यप्रतिपक्षैरेभिरेव कामादिभिः शमं नयेत्।

भूतानुबंधमीक्षेत प्रोक्तलिंगाधिकाकृतिम् ॥ ५५ ॥
यद्युन्मादे ततः कुर्याद् भूतनिर्दिष्टमौषधम्।

भूतैर्देवादिभिः पूर्वोक्तैरनुबंधोनुषंग एव तमनंतरोक्त आगतावुन्मादे यदीक्षेत ततो भूतप्रतिषेधोक्तमौषधं कुर्यात् । ननु कथमीक्षणं कर्तुं शक्येत इति विशेषणद्वारेण हेतुमाह । प्रोक्तलिंगाधिकाकृतिमिति । प्रोक्तानि पूर्वं षड्विधस्योन्मादस्य यानि लिंगानि तेभ्योधिकाऽऽकृतिर्लक्षणं यस्य भूतानुबंधस्य तं तथाविधम् ।

बलिं च दद्यात्पललं यावकं सक्तुपिंडिकाम् ॥ ५६ ॥
स्निग्धं मधुरमाहारं तंडुलान् रुधिरोक्षितान् ।
पक्वामकानि मांसानि सुरामैरेयमासवम् ॥ ५७ ॥
अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः सहचरस्य च ।
चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां संगमेषु च ॥ ५८ ॥

तथाऽत्र भूतानुबंधे पललयावकादि च यावत् पुष्पाणि सहचरस्य चेति बलिं दद्यात् । क्व चतुष्पथे । तथा गोतीर्थे नद्योर्वा संगमे ।

निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।
निजागंतुभिरुन्मादैः सत्ववान्न स युज्यते ॥ ५९ ॥

यः पुरुषो निवृत्तमद्यमांसो हितभोजी प्रयतः शुचिः स्यात् स सात्विको निजागंतुभिरुन्मादैर्न युज्यते । तस्मादीदृशेन भवितव्यमिति भावः ।

प्रसाद इंद्रियार्थानां बुध्यात्ममनसां तथा ।
धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ६० ॥

इंद्रियार्थानां प्रसन्नत्वं तथा बुध्यात्ममनसां च धातूनां प्रकृतिस्थत्वं चेति विगतोन्मादस्य लक्षणम् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने उन्मादप्रतिषेधो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरमपस्मारप्रतिषेध उच्यते । चिकित्सासामान्यात् ।

अथातोपस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः संधिसत्त्वाभिसंछ्रवात् ।
जायतेऽभिहते चित्ते चिंताशोकभयादिभिः ॥ १ ॥
उन्मादवत्प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः ।
हते सत्त्वे त्दृदि व्याप्ते संज्ञावाहिषु खेषु च ॥ २ ॥
तमोविशन्मूढमतिर्बीभत्साः कुरुते क्रियाः ।
दंतान् खादन् वमन् फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ ३ ॥
पश्यन्नसंति रूपाणि प्रस्खलन्पतति क्षितौ ।
विजिह्माक्षिभ्रुवो दोषवेगेऽतीते विबुध्यते ॥ ४ ॥
कालांतरेण स पुनश्चैवमेव विचेष्टते ।

स्मृतेरपायो विनाशोऽपस्मार उच्यते । इत्यपस्मारस्य निर्वचनार्थमेतद्वचनं । स च स्मृतिविनाशो बुध्यादिविनाशाच्चित्ते चिंताद्यभिहते तथोन्मादवच्चित्तदेहगतैर्दोषैः प्रकुपितैः सत्त्वे हते हृदये व्याप्ते तथा संज्ञावाहिषु स्रोतःसु व्याप्तेषु सत्सु जायते । तस्मिंश्च जाते सति मूढमतिः सन् तमो मोहं विशन् बीभत्सा निंदिताः क्रियाः कुरुते । ननु तमोद्रव्यविशेष इह उच्यते तस्य दिवाऽसंभवात् । यदि वा तमसोऽसंभवस्यापि दर्शनं संभाव्यमेव रोगस्वभावात् । अत एव वक्ष्यति । पश्यन्नसंति रूपाणीति । ता एव क्रिया वक्ति । दंतानित्यादि यावद्विजिह्माक्षिभ्रुव इति । विजिह्ममक्षिभ्रुवं यस्य स एवम् । अक्षिभ्रुवः शब्दोऽचतुरादिनिपातः । दोषवेगे चातिक्रांते विबुध्यते प्रकृतिं याति कालांतरे सोपस्मार्यैवमेव पूर्वं व्यक्तं करोति ।

अपस्मारश्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन तु ॥ ५ ॥

अपस्मारश्चतुःप्रकारः । कथमित्यादि । वातादिभिः सन्निपातेन च ।

रूपमुत्पित्स्यमानेऽस्मिन् हृत्कंपः शून्यता भ्रमः ।
तमसो दर्शनं ध्यानं भ्रूव्युदासोक्षिवैकृतम् ॥ ६ ॥
अशब्दश्रवणं स्वेदो लालासिंघाणकस्रुतिः ।
अविपाकोऽरुचिर्मूर्छा कुक्ष्याटोपो बलक्षयः ॥ ७ ॥
निद्रानाशोंऽगमर्दस्तृट् स्वप्ने गानं सनर्तनम् ।
पानं मद्यस्य तैलस्य तयोरेव च मेहनम् ॥ ८ ॥

अस्मिन्नपस्मार उद्बुभूषति सति हृत्कंपादयः स्युः । अक्षिवैकृतमिति विकृतिशब्दात्स्वार्थे प्रज्ञादित्वादण् । स्वप्ने च गानादि स्यात् । तैलमद्ययोः पानं तयोरेव मेहनं मूत्रणं स्यात् ।

तत्र वातात्स्फुरत्सक्थि प्रपतंश्च मुहुर्मुहुः ।
अपस्मारेति संज्ञां च लभते विस्वरं रुदन् ॥ ९ ॥
उत्पिंडिताक्षः श्वसिति फेनं वमति कंपते ।
आविध्यति शिरोदंतान् दशत्याध्मातकंधरः ॥ १० ॥
परितो विक्षिपत्यंगं विषमं विनतांगुलिः ।
रूक्षश्यावारुणाक्षित्वङ्नखास्यः कृष्णमीक्षते ॥ ११ ॥
चपलं परुषं रूपं विरूपं विकृताननम् ।

तत्र तेषु मध्याद्वातादपस्मारे सति स्फुरत्सक्थ्यादिकः स्यात् ।

अपस्मरति पित्तेन मुहुः संज्ञां च विंदति ॥ १२ ॥
पीतफेनाक्षिवक्त्रत्वगास्फालयति मेदिनीम् ।
भैरवादीप्तरुषितरूपदर्शी तृषान्वितः ॥ १३ ॥

पित्तेनापस्मारे सति पुनः पुनः संज्ञां चेतनां लभते । पीतफेनाक्षिमुखत्वं स्यात् । अत्र च वक्त्रग्रहणेनैवाक्षिग्रहणे सिद्धेऽक्षिग्रहणमतिशयार्थम् तथाऽऽस्फालयति मेदिनीमित्यादि च स्यात् ।

कफाच्चिरेण ग्रहणं चिरेणैव विबोधनम् ।
चेष्टाऽल्पा भूयसी लाला शुक्लनेत्रनखास्यता ॥ १४ ॥
शुक्लाभरूपदर्शित्वं

कफाच्चिरेण कालेन ग्रहणम् । चिरेणैव विबोधनं मोक्षणं स्यात् । चेष्टाल्पेत्यादि च ।

सर्वलिंगं तु वर्जयेत् ।

सर्वलिंगमपस्मारं वर्जयेन्नोपक्रमेत् ।

अथावृतानां धीचित्तहृत्खानां प्राक्प्रबोधनम् ॥ १५ ॥
तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वमनादिभिः ।

अथैवमपस्मारस्वरूपमवगत्य धीचित्तहृदयस्रोतसां पूर्वं प्रबोधनं कुर्यात् । कैर्वमनादिभिस्तीक्ष्णैः कर्मभिः ।

वातिकं बस्तिभूयिष्ठैः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ॥ १६ ॥
श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ।

वातिकमपस्मारं बस्तिप्रायैरुपाचरेत् । पैत्तिकं प्रायो विरेचनैः । श्लैष्मिकं तु वमनप्रायैरुपाचरेत् ।

सर्वतस्तु विशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ॥ १७ ॥
अपस्मारविमोक्षार्थं योगान्संशमनान् शृणु ।

सर्वतोध उपरिष्टाच्च विशुद्धस्य तथा सम्यगाश्वासितस्य च कृतपेयाद्यन्नसंसर्गिकस्य च सम्यगाश्वासनं संपद्यते । तस्यापस्मारिणोऽपस्मारविशोधनाय वक्ष्यमाणानिमान् योगानाकर्णय । तानेवाह ।

गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रैः शृतं हविः ॥ १८ ॥
अपस्मारज्वरोन्मादकामलांतकरं पिबेत् ।

गोमयस्वरसादिभिर्घृतं पक्वमपस्मारादिघ्नं पिबेत् ।

द्विपंचमूलीत्रिफलाद्विनिशाकुटजत्वचः ॥ १९ ॥
सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ।
शम्याकपुष्करजटाफल्गुमूलदुरालभाः ॥ २० ॥
द्विपलाः सलिलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ।
भार्गीपाठाढकीकुंभनिकुंभव्योषरोहिषैः ॥ २१ ॥
मूर्वाभूतिकभूनिंबश्रेयसीसारिवाह्वयैः ।
मदयंत्यग्निनिचुलैरक्षांशैः सर्पिषः पचेत् ॥ २२ ॥
प्रस्थं तद्वद्द्रवैः पूर्वैः पंचगव्यमिदं महत् ।
ज्वरापस्मारजठरभगंदरहरं परम् ॥ २३ ॥
शोफार्शःकामलापांडुगुल्मकासग्रहापहम् ।

द्विपंचमूलादीनि पृथग् द्विपलप्रमाणानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते क्वाथे भार्ग्यादिभिः कर्षांशैः कल्कीकृतैर्घृतस्य प्रस्थं तद्वत्पूर्वैर्गोमयस्वरसादिभिर्द्रवैः पाचयेत् । महदिदं पंचगव्यं परं ज्वरादिहरम् । शोफादिघ्नं च । बहुद्रव्ययोगाच्चास्य महत्त्वं यथा महाकल्याणकादेः ।

ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशंखपुष्पीशृतं घृतम् ॥ २४ ॥
पुराणं मेध्यमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपाप्मजित् ।

ब्राह्म्यादिभिः पुराणं सर्पिः पक्वं मेध्यमुन्मादादिजित् ।

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ २५ ॥
क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ।

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयै रजीकृतैः पलप्रमाणैः क्षीरद्रोणे पचेत् । तत्सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ।

कंसे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ॥ २६ ॥
कार्षिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ।
वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं निहंति तत् ॥ २७ ॥

क्षीरेक्षुरसयोः कंस आढके तथा काश्मर्यरसेऽष्टगुणेऽष्टप्रस्थपरिमाणे घृतादस्याष्टगुणत्वं जीवनीयैः कार्षिकैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्। तद्वातपित्तजमपस्मारं शीघ्रमेव निहंति । ननु द्वंद्वजस्यापस्मारस्यासंभवात् कथमुक्तं वातपित्तोद्भवं हंतीति । उच्यते । वातपित्तोत्थयोर्द्वयोरप्यपस्मारयोर्हंतीत्येतदिहोक्तमित्यदोषः ।

तद्वत्कासविदारीक्षुकुशक्वाथशृतं पयः ।

तद्वत्पूर्ववत्काशादिक्वाथे शृतं क्षीरं स्यात् ।

कूष्मांडस्वरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतम् ॥ २८ ॥
यष्टीकल्कमपस्मारहरं धीवाक्स्वरप्रदम् ।

कूष्मांडस्वरसेऽष्टादशगुणे मधुयष्टिकाकल्कं घृतप्रस्थं पक्वमपस्मारजिद् बुद्ध्यादिप्रदं च ।

कपिलानां गवां पित्तं नावनं परमं हितम् ॥ २९ ॥
श्वशृगालबिडालानां सिंहादीनां च पूजितम् ।

कपिलानां गवां पित्तं नस्यं सुष्ठु हितम् । न कृष्णानां गवामचिंत्यत्वात्प्रभावस्य । श्वादीनामपि पित्तं हितम् ।

गोधानकुलनागानां वृषभर्क्षगवामपि ॥ ३० ॥
पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यंगे च शस्यते ।

गोधादीनां च पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यंगे च शस्यते ।

त्रिफलाव्योषपीतद्रुयवक्षारफणिज्जकैः ॥ ३१ ॥
श्यामापामार्गकारंजबीजैस्तैलं विपाचितम् ।
बस्तमूत्रे हितं नस्यं चूर्णं वाध्मापयेद्भिषक् ॥ ३२ ॥

त्रिफलादिभिः कल्कितैश्छागमूत्रे चतुर्गुणे साधितं तैलं नस्यमुन्मादापस्मारिणोर्हितम् । चूर्णं त्रिफलादेर्वा वैद्यो नासाया मध्येऽऽध्मापयेत् ।

नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।
तुंडैः पक्षैः पुरीषैश्च धूममस्य प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥

नकुलादीनां यथासंभवं तुंडादिभिरपस्मारिणो धूमं योजयेत् ।

शीलयेत्तैललशुनं पयसा वा शतावरीम् ।
ब्राह्मीरसं कुष्टरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥ ३४ ॥

तथा तैललशुनं शीलयेत् । क्षीरेण शतावरीमद्यात् । ब्राह्मीरसं वा कुष्टरसं मधुना समभ्यसेद्वचां वा ।

समं क्रुद्धैरपस्मारो दोषैः शारीरमानसैः ।
यज्जायते यतश्चैष महामर्मसमाश्रयः ॥ ३५ ॥
तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् ।
तदार्त्तं चाग्नितोयादेर्विषमात्पालयेत्सदा ॥ ३६ ॥

यद्यस्मादपस्मारो युगपत्प्रकोपितैः शारीरमानसैर्दोषैर्जायते यतश्चैष महामर्माश्रयस्तत एनमपस्मारं दुश्चिकित्स्यं रसायनैरुपाचरेत् । अपस्मारार्तं चाग्निजलादेर्विषमात्सदा पालयेत् ।

मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्थं कृतवानिति ।
न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोऽस्य बृंहयेत् ॥ ३७ ॥

मनोविकारेण च मुक्तं संतं त्वमित्थं कृतवानिति न ब्रूयात् । अस्य च मनः क्लिष्टमिष्टैर्विषयैरुपबृंहयेत् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थानेऽपस्मारप्रतिषेधो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इत्यष्टांगहृदये भूततंत्रं तृतीयं समाप्तम् ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अपस्मारादनंतरं शालाक्यमुपक्रम्यते । यथैव हृदयाख्यमहामर्माश्रितै-रपस्मारो जन्यते तथैव मूर्धाख्यमहामर्माश्रितैरूर्ध्वजत्रुस्था रोगा जन्यंते । तेषामपि च मध्येऽक्षिरोगाणां प्राधान्यात् पूर्वमुपन्यास इत्याह ।

अथातो वर्त्मरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

वर्त्मनि रोगा वर्त्मरोगाः । कृच्छ्रोन्मीलनादयः । तेषां विज्ञानमवबोधः । स विद्यते यस्मिन्निति छस्तस्य पूर्ववल्लुक् ।

सर्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः ।
अचक्षुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥ १ ॥
शिराभिरूर्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः ।
वर्त्मसंधिं सितं कृष्णं दृष्टिं वा सर्वमक्षि वा ॥ २ ॥
रोगान् कुर्युश्

सर्वरोगनिदानेष्युक्तान्यभिहितानि यथायोगं तिक्तोषणादीनि तैराहा-रविहारैः प्रकुपिता मला रोगान्कुर्युः । विशेषादचक्षुष्यैराहारविहारैः कुपिता मलाः प्रायो बाहुल्येन पित्तानुसारिणस्तथा शिरादिभिः करणभूताभिरूर्ध्वं जत्रुणः प्रसृतास्तथा नेत्रस्य संबंधिनमवयवं वक्ष्यमाणं वर्त्मादिकमाश्रिताः। वर्त्मेत्यादि । वा शब्दः प्रत्येकं युज्यते । वर्त्म वा संधिं वा सितं वाऽसितं वा दृष्टिं वा सकललोचनमाश्रिता इति सामान्येन नयनरोगाणां संप्राप्तिः ।

चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः शिराः ।
सुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्त्मस्तंभं सवेदनम् ॥ ३ ॥
पांशुपूर्णाभनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनमश्रु च ।
विमर्दनात्स्याच्च शमः कृच्छ्रोन्मीलं वदंति तम् ॥ ४ ॥

तत्र तेषु वर्त्माद्याश्रितेषु मध्ये वर्त्माश्रयाः शिरा वायुः प्राप्य सुप्तो-त्थितस्य नरस्य वर्त्मस्तंभं कुरुते रुजया सह । तथा पांशुपूर्णाभनयनत्वं

कृच्छ्रेणोन्मीलनमश्रु च कुरुते । विमर्दनान्मलनाच्च शमः स्यात् । तमीदृक्स्वरूपं कृच्छ्रोन्मीलाख्यं नेत्ररोगं वदंति ।

चालयन्वर्त्मनी वायुर्निमेषोन्मेषणं मुहुः ।
करोत्यरुङ् निमेषोऽसौ

वायुर्वर्त्मनी चालयन् निमेषोन्मेषणं पीडारहितं पुनः पुनः करोति । असौ निमेषाख्यो रोगो ज्ञेयः ।

वर्त्म यत्तु निमील्यते ॥ ५ ॥
विमुक्तसंधि निश्चेष्टं हीनं वातहतं हि तत् ।

यत्पुनर्वर्त्मविमुक्तसंधि तथा निश्चेष्टं हीनं च निमील्यते तं वातहताख्यं रोगं वदंति मुनय इति शेषः ।

कृष्णाः पित्तेन बह्व्योंतर्वर्त्मकुंभीकबीजवत् ॥ ६ ॥
आध्मायंते पुनर्भिन्नाः पिटिकाः कुंभिसंज्ञिताः ।

पित्तेन कृष्णवर्णाभाः पिटिका बह्व्यो वर्त्मनोर्मध्ये कुंभीकबीजतुल्यास्तथा भिन्नाः सत्यः पुनराध्मायंते ताः कुंभीसंज्ञाः ।

सदाहक्लेदनिस्तोदं रक्ताभं स्पर्शनाक्षमम् ॥ ७ ॥
पित्तेन जायते वर्त्म पित्तोत्क्लिष्टमुशंति तत् ।

पित्तेन सदाहक्लेदनिस्तोदं तथा रक्ताकारं स्पर्शनाक्षमं वर्त्म जायते तत् पित्तोत्क्लिष्टमुशंति कथयंति ।

करोति कंडूं दाहं च पित्तं पक्ष्मांतमास्थितम् ॥ ८ ॥
पक्ष्मणां शातनं चानु पक्ष्मशातं वदंति तम् ।

पित्तं पक्ष्मांतमास्थितं कंडूं दाहं च करोति । अनु पश्चात् पक्ष्मशातं करोति । तं पक्ष्मशातं वर्णयंति ।

पोथक्यः पिटिकाः श्वेताः सर्षपाभा घनाः कफात् ॥ ९ ॥

शोफोपदेहं हृत्कंडूपिच्छलाश्रुसमन्विताः ।

कफात् पिठिकाः श्वेताः सर्षपोपमा घना निबिडाः शोफादियुता पोथकीसंज्ञाः ।

कफोत्क्लिष्टं भवेद्वर्त्म स्तंभक्लेदोपदेहवत् ॥ १० ॥

स्तंभादियुतं वर्त्म यद् भवेत् तत्कफोत्क्लिष्टं नाम ।

ग्रंथिः पांडुररुक्पाकः कंडूमान् कठिनः कफात् ।
कोलमात्रः सलगणः किंचिदल्पस्ततोऽपिवा । ११ ॥

कफाद्यो ग्रंथिः कोलमात्रोऽथवा तत्कोलात्किंचिदल्पः पांडुः पीडा-पाकरहितः कडूमान्कठिनश्च स्यात् स लगणाख्यः ।

रक्तारक्तेन पिटिकास्तत्तुल्यपिटिकाचिताः ।
उत्संगाख्यास्

रक्तेन रक्तवर्णाः पिटिकास्तत्तुल्यपिटिकैराचिता उत्संगाख्याः ।

तथोत्क्लिष्टं राजिमत्स्पर्शनाक्षमम् ॥ १२ ॥

तथोत्संगवदुत्क्लिष्टाख्यं वर्त्म । तच्च पिटिकारूपं किं तर्हि राजियुतं स्पर्शनाक्षमं च स्यात् ।

अर्शोधिमांसं वर्त्मांतः स्तब्धं स्निग्धं सदाहरुक् ।
रक्तं रक्तेन तत्स्रावी छिन्नं छिन्नं च वर्द्धते ॥ १३ ॥

अधिकमांसं च वर्त्माभ्यंतरस्थितमर्शो नाम रक्तेन स्यात् । रक्तं वर्ण-तस्तथा स्तब्धतादिगुणं स्यात् । तथा तच्छ्रावि तद्रक्तं स्रवत्यभीक्ष्णं पुनः पुनश्छिन्नमपि वर्द्धते ।

मध्ये वा वर्त्मनोंते वा कंडूषारुग्वती स्थिरा ।
मुद्गमात्रासृजा ताम्रा पिटिकांजननामिका ॥ १४ ॥

असृजा ताम्रा पिटिका मुद्गप्रमाणा वर्त्मनो मध्येंते वा कंडूादिमती स्थि-रांजननामिका स्यात् ।

दोषैर्वर्त्म बहिः शूनं यदंतः सूक्ष्मखाचितम् ।
सस्रावमंतरुदकं बिसाभं बिसवर्त्म तत् ॥ १५ ॥

दोषैर्वातादिभिर्बहिः शूनं यद्वर्त्म सूक्ष्मैः खैश्छिद्रैरंतराचितं सस्रावं च तद् बिसवर्त्म उदकांतस्थितं सच्छिद्रं बिसतुल्यत्वात् ।

यद्वर्त्मोत्क्लिष्टमुत्क्लिष्टमकस्मान्म्लानतामियात् ।
रक्तदोषत्रयोत्क्लेशाद् वदंत्युत्क्लिष्टवर्त्म तत् ॥ १६ ॥

यद्वर्त्मरक्तोत्क्लेशाद्दोषत्रयोत्क्लेशाच्च ह्युत्क्लिष्टमुत्क्लेशितं सदकस्माद् हेतुं विनैव म्लानिमियाच्छुष्कत्वं यायात् तदुत्क्लिष्टं वर्त्म स्यात् ।

श्याववर्त्म मलैः सास्रैः श्यावं रुत्क्लेदशोफवत् ।

रक्तसहितैस्त्रिमलैर्यद्वर्त्म श्यावं रुजोत्क्लेदेन शोफेन च युक्तं भवति तच्छ्याववर्त्म ।

क्लिष्टाख्यवर्त्मनी श्लिष्टे कंडूश्वयथुरागिणी ॥ १७ ॥

क्लिष्ट एकत्र संलग्ने वर्त्मनी कंडूादियुते श्लिष्टवर्त्मनी नाम ।

वर्त्मनोंतः खरा रूक्षाः पिटिकाः सिकतोपमाः ।
सिकतावर्त्म

वर्त्मनो मध्ये वालुकातुल्याः पिटिकाः खरस्पर्शास्तथा रूक्षास्तत् सिकतावर्त्म ।

कृष्णं तु कर्दमं कर्दमोपमम् ॥ १८ ॥

कर्दमसदृशं कृष्णं वर्त्म कर्दमाख्यं ।

बहलं बहलैर्मांसैः सवर्णैश्चीयते समैः ।

बहलैर्घनैर्मांसैः सवर्णैः समैर्न विषमैश्चीयते तद्वहलं नाम।

कुकूणकः शिशोरेव दंतोत्पत्तिनिमित्तजः ॥ १९ ॥
स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः।
स वर्त्मशूलपैच्छिल्यकर्णनासाक्षिमर्दनः ॥ २० ॥

कुकूणकः शिशोरेव न महतो जायते। यतोऽसौ दंतोत्पत्तिहेतुको भवति। तेन कुकूणकेन बाल उच्छूनताम्रनयनो वीक्षणाक्षमस्तथा वर्त्मशूलादिमान् कर्णादिमर्दनश्च स्यात्।

पक्ष्मोपरोधे संकोचो वर्त्मनां जायते तथा।
खरतांतर्मुखत्वं च लोम्नामन्यानि वा पुनः ॥ २१ ॥
कंटकैरिव तीक्ष्णाग्रैर्घृष्टं तैरक्षि सूयते।
उष्यते चानिलादिद्विड्लपाहः शांतिरुत्धृतैः ॥ २२ ॥

पक्ष्मोपरोधे वर्त्मनां संकोचो भवति। तथा खरत्वमंतर्मुखत्वं च रोम्णामन्यानि वा रोमाणि जायंते। तैः खरांतर्मुखैरपूर्वैर्वा रोमस्वभावात्तीक्ष्णाग्रैः कंटकैरिव घृष्टमक्षि सूयते। उष्यते च सांतर्दाहस्तीव्रोष्मा स्यादित्यर्थः। तथा पवनादिद्विट्। आदिशब्देनानलातपौ गृह्येते। स्तोकान्यहान्युत्धृतैरुत्पाटितैस्तैस्तैः शांतिर्भवति।

कनीनके बहिर्वर्त्म कठिनो ग्रंथिरुन्नतः।
ताम्रः पक्वोस्रपूयास्रुदलज्याध्मायते मुहुः ॥ २३ ॥

कनीनके वर्त्मनोर्बाह्यतः कठिन उन्नतो ग्रंथिरलजीत्युच्यते। किंभूतो ग्रंथिः। ताम्रः पक्वश्चास्रस्रावी पूयस्रावी च। तथा च मुहुस्तुतः सन्नाध्मायते।

वर्त्मांतर्मांसपिंडाभः श्वयथुर्ग्रथितो रुजः।
सास्रैः स्यादर्बुदो दोषैर्विषमो बाह्यतश्चलः ॥ २४ ॥

वर्त्मनोंतरे मांसपिंडाकृतिः श्वयथुः सरक्तैस्त्रिभिर्दोषैरर्बुदः स्यात्। किंभूतः। श्वयथुर्ग्रथितो नीरुजः स च बाह्यतश्चलो विषमश्च स्यात्।

चतुर्विंशतिरित्येते व्याधयो वर्त्मसंश्रयाः।

इत्येतेन प्रकारेण चतुर्विंशतिसंख्याका वर्त्माश्रया रोगाः।

आद्योऽत्र भेषजैः साध्यो द्वौ ततोर्शश्च वर्जयेत् ॥ २५ ॥
पक्ष्मोपरोधो याप्यः स्याच्छेषांश्छस्त्रेण साधयेत्।

एषु मध्यादाद्यः कृच्छ्रोन्मीलनाख्यो भेषजैः साध्यः। ततोनंतरं द्वौ निमेषवातहतावर्शश्च वर्जयेत्। पक्ष्मरोधो यापनीयः। शेषानेकोनविंशति शस्त्रेणोपचरेत्।

कुट्टयेत्पक्ष्मसदनं छिंद्यात्तेष्वपि चार्बुदम् ॥ २६ ॥
भिंद्याल्लगणकुंभीकाबिसोत्संगांजनालजीः।
पोथकीश्याववसिकताश्लिष्टोत्क्लिष्टचतुष्टयम्।
सकर्दमं सबहलं विलिखेत्सकुकूणकम् ॥ २७ ॥

तेष्वपि शस्त्रसाध्येषु मध्ये पक्ष्मसदनं कुट्टयेत् सूचीकूर्चेण। अर्बुदं छिंद्याद्वृद्धिपत्रादिना। लगणादीनि व्रीहिमुखेन भिंद्यात्। पोथक्यादयः कुकूणकांता एकादश विलेख्याः। उत्क्लिष्टचतुष्टयं पित्तोत्क्लिष्टं कफोत्क्लिष्टं रक्तोत्क्लिष्टमुत्क्लिष्टवर्त्म च।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने वर्त्मरोगविज्ञानीयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः।

वर्त्मरोगविज्ञानादनंतरं वर्त्मरोगप्रतिषेधमारभ्यते। इत्याह।

अथातो वर्त्मरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः।

कृच्छ्रोन्मीले पुराणाज्यं द्राक्षाकल्कांबुसाधितम्।
ससितं योजयेत्स्निग्धं नस्यधूमांजनादि च ॥ १ ॥

कृच्छ्रोन्मीले वर्त्मरोगे पुराणं घृतं द्राक्षाकल्कांबुसाधितं पक्वं समशर्करं योजयेत् । स्निग्धं नस्यादिकं । कुंभीकावर्त्मरोगोपक्रममाह ।

कुंभीकावर्त्मलिखितं सैंधवप्रतिसारितम् ।
यष्टीधात्रीपटोलीनां क्वाथेन परिषेचयेत् ॥ २ ॥

कुंभीकावर्त्म विलिखेत् । वृद्धपत्रादिना सैंधवलवणेन प्रतिसारितं सत् मधुयष्टिकादिक्वाथेन परिषेचयेत् । कथं वर्त्म विलेखनीयमित्याह ।

निवातेऽधिष्ठितस्याप्तैः शुद्धस्योत्तानशायिनः ।
बहिःकोष्णांबुतप्तेन स्वेदितं वर्त्म वाससा ॥ ३ ॥
निर्भुज्य वस्त्रांतरितं वामांगुष्ठांगुलीधृतम् ।
न स्रंसते चलति वा वर्त्मैवं सर्वतस्ततः ॥ ४ ॥
मंडलाग्रेण तत्तिर्यक् कृत्वा शस्त्रपदांकितम् ।
लिखेत्तेनैव पत्रैर्वा शाकशेफालिजादिजैः ॥ ५ ॥
फेनेन तोयराशेर्वा पिचुना प्रमृजन्नसृक् ।
स्थिते रक्ते सुलिखितं सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ६ ॥
यथास्वमुक्तैरनु च प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ।
घृतेनासिक्तमभ्यक्तं बध्नीयान्मधुसर्पिषा ॥ ७ ॥
ऊर्ध्वाधः कर्णयोर्दत्त्वा पिंडीं च यवसक्तुभिः ।
द्वितीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकं यथायथम् ॥ ८ ॥
कुर्यात् चतुर्थे नस्यादीन्मुंचेदेवान्हि पंचमे ।

निवाते स्थान आप्तैरधिष्ठितस्य कृताश्रयस्य तथा शुद्धस्य वमनविरेचनादिना उत्तानं नित्यं शेते तस्य वर्त्म वाससा कोष्णांबुना तप्तेन स्वेदितं सन्निर्भुज्य कुटिलीकृत्य वस्त्रांतरितं वामांगुष्ठांगुलीभ्यां धृतमेवं न स्रंसते न वा चलति सर्वतः । अनंतरं तद्वर्त्म तिर्यङ् मंडलाग्रेण शस्त्रपदांकितं कृत्वा तेनैव शस्त्रेण शाकादिपत्रैर्वा समुद्रफेनेन वा लिखेत् । किं कुर्वन् । पिचुना

कर्पटादियोजितेन रक्तं प्रमृजन्। रक्ते स्थितेऽवहति सुलिखितं तद्वर्त्म ज्ञात्वा सक्षौद्रैर्यथास्वंकथितैः सैंधवादिभिः प्रतिसारयेत्। पश्चाच्चोष्णेन वारिणा प्रक्षाल्य सर्पिषा सिक्तमनंतरमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ऊर्ध्वाधः कर्णयोर्यवसक्तुभिः पिंडीं कृत्वा बध्नीयात्। द्वितीये दिवसे मुक्तस्य वर्त्मनो यथास्वं परिषेकं कुर्यात्। चतुर्थे दिवसे नस्यादीन् कुर्यात्। पंचमे दिवसे मुंचेदेव नान्यत्किंचित्कुर्यात्।

समं नखनिभं शोफकंडूघर्षाद्यपीडितम् ॥ ९ ॥
विद्यात्सुलिखितं वर्त्म लिखेद् भूयो विपर्यये।

समं नखसदृशं शोफाद्यपीडितं सुलिखितं वर्त्म जानीयात्। विपर्ययेऽस्माल्लक्षणाद्वैपरीत्ये सति तद्वर्त्म पुनर्लिखेत्।

रुक्पक्ष्मवर्त्मसदनं स्रंसनादतिलेखनात् ॥ १० ॥
स्नेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्टो वातहरः क्रमः।

अतिलेखनाद्रुजादीनि स्युः। तस्मिन्नतिलेखने स्नेहस्वेदादिको वातघ्नो विधिः कार्यः।

अभ्यज्य नवनीतेन श्वेतरोध्रं प्रलेपयेत् ॥ ११ ॥
एरंडमूलकल्केन पुटपाके पचेत्ततः।
स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटलीकृतम् ॥ १२ ॥
स्त्रियाः क्षीरे छगल्या वा मृदितं नेत्रसेचनम्।

श्वेतरोध्रं नवनीतेनाभ्यज्य एरंडमूलकल्केन प्रलेपयेत्। अनंतरं पुटपाके पचेत्। स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटलीकृतं सद्युवतीक्षीरेण छगल्या वा क्षीरमृदितं नेत्रसेचनं हितं।

शालितंदुलकल्केन लिप्तं तद्वत्परिष्कृतम् ॥ १३ ॥
कुर्यान्नेत्रेऽतिलिखिते मृदितं दधिमस्तुना।
केवलेनापि वा सेकं मस्तुना जांगलाशिनः ॥ १४ ॥

अतिलिखिते वर्त्मनि नवनीतेनाक्तं श्वेतरोध्रं शालितंदुलकल्केन लिप्तं बद्धं परिष्कृतं । पूर्ववत्परिकल्पितं पुटपाकीकृतं स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णं पोटलीकृतं चेत्यर्थः । दधिमस्तुना मृदितं सेकं कुर्यात् । दधिग्रहणं तक्रमस्त्वादिनिवृत्त्यै अथवा केवलेन कल्करोध्ररहितेन मस्तुना जांगलमांसाशिनो नरस्य सेकं कुर्यात् । अपि स्वेदनपाचनसमुदायो विकल्पार्थः ।

पिटिकां व्रीहिवक्त्रेण भित्त्वा तु कठिणोन्नताम् ।
निष्पीडयेदनु विधिः परिशेषस्तु पूर्ववत् ॥ १५ ॥

कठिनोन्नतां पिटिकां व्रीहिवक्त्रेण भित्त्वाऽनु निष्पीडयेत् । परिशेषोऽपि विधिः प्रलेपनबंधनक्षालनसेचनादिः पूर्ववत्कार्यः ।

लेखने भेदने चायं क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि ।

लेखने भेदने च एष एव क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि कार्यः ।

पित्तास्रोत्क्लिष्टयोः स्वादुस्कंधसिद्धेन सर्पिषा ॥ १६ ॥
शिराविमोक्षः स्निग्धस्य त्रिवृच्छ्रेष्ठं विरेचनम् ।
लिखिते स्रुतरक्ते च वर्त्मनि क्षालनं हितम् ॥ १७ ॥
यष्टीकषायः सेकस्तु क्षीरं चंदनसाधितम् ।

पित्तोत्क्लिष्टे रक्तोत्क्लिष्टे च मधुरस्कंधशृतेन घृतेन स्निग्धस्य पुंसः शिराविमोक्षः कार्यः । तथा त्रिवृतात्रिफलाविरेचनं। लिखिते स्रुतरक्ते च क्षालनं हितम् । वर्त्मनि स्रुतरक्ते सति मधुयष्टिकाक्काथः क्षालने हितः । क्षीरं चंदनसाधितं तु सेके हितं ।

पक्ष्मणां सदने सूच्या रोमकूपान् विकुट्टयेत् ॥ १८ ॥
ग्राहयेद्वा जलौकोभिः पयसेक्षुरसेन वा ।
वमनं नावनं सर्पिः शृतं मधुरशीतलैः ॥ १९ ॥

पक्ष्मणां सदने सति रोमकूपान् रोममूलानि सूच्या विकुट्टयेत् । जलौ-

कोभिर्वा ग्राहयेत्। क्षीरेणेक्षुरसेन वा वमनं हितं। मधुरशीतलैर्द्राक्षादिभिः पक्वं घृतं नावनं हितं।

संचूर्ण्य पुष्पकासीसं भावयेत्सुरसारसैः।
ताम्रे दशाहं परमं पक्ष्मशाते तदंजनम्॥ २०॥

पुष्पकासीसं संचूर्णयित्वा ताम्रपात्रे दशाहं सुरसारसैः समूर्वारसैर्भावयेत्। तदेतत्पक्ष्मशाते श्रेष्ठमंजनं।

पोथकीर्लिखिताः शुंठीसैंधवप्रतिसारिताः।
उष्णांबुक्षालिताः सिंचेत् खदिराढकिशिग्रुभिः॥ २१॥
अप्सिद्धैर्द्विनिशाश्रेष्ठामधुकैर्वा समाक्षिकैः।

पोथकीर्लिखिता वृद्धिपत्रादिभिः शुंठीसैंधवाभ्यां प्रतिसारितास्तथोष्णांबुना क्षालिता जलक्वथितैः खदिरादिभिः सिंचेत्। द्विनिशादिभिर्वा जलक्वथितैः समाक्षिकैः सिंचेत्।

कफोत्क्लिष्टे विलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम्॥ २२॥
सूक्ष्मैः सैंधवकासीसमनोह्वाकणतार्क्ष्यजैः।
वमनांजननस्यादि सर्वं च कफजिद्धितम्॥ २३॥

कफोत्क्लिष्टे वर्त्मनि शस्त्रेण विलिखिते सैंधवादिभिः सूक्ष्मरजीकृतैर्माक्षिकसहितैः प्रतिसारणं हितं तथा वमनादि हितं। सर्वं च यत्कफजित्तच्च हितम्।

कर्तव्यं लगणेप्येतदशांतावग्निना दहेत्।

लगणेपीदं कार्यमेवमप्यशमे सति ज्वलनेन दहेत्।

कुकूणे खदिरश्रेष्ठानिंबपत्रैः शृतं घृतम्॥ २४॥
पीत्वा धात्री वमेत्कृष्णायष्टीसर्षपसैंधवैः।

कुकूणे खदिरादिभिः पक्वं घृतं धात्री स्तनदायिनी पीत्वा कृष्णादिभिर्वमेत्।

अभयापिप्पलीद्राक्षाक्वाथेनैनां विरेचयेत्॥ २५॥

अभयादिक्काथेनैनां स्तनदायिनीं विरेचयेत् ।

मुस्ताद्विरजनीकृष्णाकल्केनालेपयेत्स्तनौ ।
धूपयेत्सर्षपैः साज्यैः

मुस्तादिकल्केन कुचावालेपयेत् । साज्यैः सर्षपैः स्तनौ धूपयेत् ।

शुद्धां क्वाथं च पाययेत् ॥ २६ ॥
पटोलमुस्तमृद्वीकागुडूचीत्रिफलोद्भवम् ।

शुद्धां च वमनविरेचनादिना पटोलादिकं क्वाथं तां च पाययेत् ।

शिशोस्तु लिखितं वर्त्म स्रुतासृग्वांबुजन्मभिः ॥ २७ ॥
धात्र्यश्मंतकजंबूत्थपत्रक्वाथेन सेचयेत् ।

शिशोः पुनर्वर्त्म लिखितं जलौकाभिर्वा स्रुतरक्तं धात्र्यादिपत्रक्वाथेन सेचयेत् ।

प्रायः क्षीरघृताशित्वाद् बालानां श्लेष्मजा गदाः ॥ २८ ॥
तस्माद्वमनमेवाग्रे सर्वव्याधिषु पूजितम् ।

प्रायो बाहुल्येन क्षीरघृतभोजनत्वाच्छिशूनां कफजा रोगाः स्युः । तस्माद्वमनमेव पूर्वं तेषां सर्वव्याधिषु पूजितम् । तदेव वमनमाह ।

सिंधूत्थकृष्णापामार्गबीजाज्यस्तन्यमाक्षिकम् ॥ २९ ॥
चूर्णो वचायाः सक्षौद्रो मदनं मधुकान्वितम् ।
क्षीरं क्षीरान्नमन्नं च भजतः क्रमशः शिशोः ॥ ३० ॥
वमनं सर्वरोगेषु विशेषेण कुकूणके ।

सिंधूत्थेत्यादिवमनं दद्यात् । वचाचूर्णः सक्षौद्रो वा मदनफलं मधुयष्टीयुक्तं वा । क्षीरं क्षीरान्नं तथाऽन्नं भजतः शिशोर्यथा क्रमेण वमनत्रयमेव योज्यं । वमनं सर्वेष्वेवामयेषु शिशोः श्रेष्ठं । विशेषेण कुकूणके हितं ।

सप्तलारससिद्धाज्यं योज्यं चोभयशोधनम् ॥ ३१ ॥

सप्तलारसेन वा सिद्धं घृतमूर्ध्वाधः शोधनं हितम् ।

द्विनिशारोध्रयष्ट्याव्हरोहिणीनिंबपल्लवैः ।
कुकूणके हिता वर्तिः पिष्टैस्ताम्ररजोन्वितैः ॥ ३२ ॥
क्षीरक्षौद्रघृतोपेतं दग्धं वा लोहितं रजः ।

कुकूणके द्विहरिद्रादिभिस्ताम्रचूर्णयुक्तैर्जलपिष्टैर्वर्तिर्हिता । क्षीरादियुक्तं दग्धं लोहोत्थितं चूर्णं हितं । केचित्तु समुद्रफेनचूर्णं दग्धं दुग्धमाक्षिकमित्याहुः ।

एलारसोनकतकशंखोषणफणिज्जकैः ॥ ३३ ॥
वर्तिः कुकूणपोथक्योः सुरापिष्टैः सकट्फलैः ।

एलादिभिः कट्फलयुक्तैः कुकूणपोथक्योः सुरापिष्टैर्वर्तिर्हिता ।

पक्ष्मरोधे प्रवृद्धेषु शुद्धदेहस्य रोमसु ॥ ३४ ॥
उत्सृज्य द्वौ भ्रुवौधस्ताद्भागौ भागं च पक्ष्मतः ।
यवमात्रं यवाकारं तिर्यक्छित्वाऽऽर्द्रवाससा ॥ ३५ ॥
अपनेयमसृक् तस्मिन्नल्पीभवति शोणितम् ।
सीव्येत्कुटिलया सूच्या मुद्गमात्रांतरैः पदैः ॥ ३६ ॥
बध्वा ललाटे पट्टं च तत्र सीवनसूत्रकम् ।
नातिगाढश्लथं सूच्या निक्षिपेदथ योजयेत् ॥ ३७ ॥
मधुसर्पिः कवलिकां न चास्मिन्बंधमाचरेत् ।
न्यग्रोधादिकषायैश्च सक्षीरैः सेचयेद्रुजि ॥ ३८ ॥
पंचमे दिवसे सूत्रमपनीयावचूर्णयेत् ।
गैरिकेण व्रणं युंज्यात्तीक्ष्णं नस्यांजनादि च ॥ ३९ ॥

पक्ष्मरोधे रोमसु प्रकर्षेण वृद्धेषु शुद्धशरीरस्य नरस्य भ्रुवोरधस्ताद्द्वौ भागावुत्सृज्य विहाय पक्ष्मतो भागं हित्वा यवसंमात्रं यवस्थानं तिर्यक् छित्त्वा

छिन्नवस्त्रेण रक्तमपनयेत् । रक्ते चाल्पीभवति सति वक्रया सूच्या मुद्गमात्रांतरैः पदैः सीव्येत् । ततो ललाटे पट्टं बध्वा तत्र च पट्टं सीवनसूत्रकं नातिगाढश्लथं सूच्या विनिक्षिपेत् । अनंतरं माक्षिकघृतकवलिकां योजयेत् । न चात्र बंधं कुर्यात् । पीडायां सत्यां न्यग्रोधादिकषायैः क्षीरयुतैः सेचयेत् । पंचमे दिवसे सूत्रमपनीय व्रणं गैरिकेणावचूर्णयेत् । तीक्ष्णं च नस्यादि युंज्यात् ।

दहेदशांतौ निर्भुज्य वर्त्मदोषाश्रयां वलीम् ।
संदंशेनाधिकं पक्ष्म हृत्वा तस्याश्रयं दहेत् ॥ ४० ॥
सूच्यग्रेणाग्निवर्णेन दाहो बाह्यालजेः पुनः ।
भिन्नस्य क्षारवन्हिभ्यां सुच्छिन्नस्यार्बुदस्य च ॥ ४१ ॥

एवमप्यशांतौ वर्त्मदोषाश्रयां वलीं निर्भुज्य दहेत् । अधिकं पक्ष्मसंदंशेन हृत्वा तस्य पक्ष्मण आश्रयं दहेत् । केन । सूच्यग्रेणाग्निवर्णेन बाह्यालजेस्तु भिन्नस्य दाहः कार्यः । अलजीशब्दः पुंस्यपि दृष्टः । अर्बुदस्य क्षारवन्हिभ्यां सुच्छिन्नस्य दाहः कार्यः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने वर्त्मरोगप्रतिषेधो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

वर्त्मरोगप्रतिषेधादनंतरं स्थानानुपूर्व्या संधिसितासितरोगविज्ञानमारभ्यते ।

अथातः संधिसितासितरोगविज्ञानमारभ्यते ।

संधिश्च सितासितौ च संधिसितासितास्तेषु रोगास्तेषां विज्ञानं । शेषं पूर्ववत् । यथोद्देशस्तथा निर्देश इति तावेव तावत्संधिरोगावाह ।

वायुः क्रुद्धः शिराः प्राप्य जलाभं जलवाहिनीः ।
अश्रु स्रावयते वर्त्म शुक्लसंधेः कनीनकात् ॥ १ ॥
तेन नेत्रं सरुग्रागशोफं स्यात्स जलास्रवः ।

पवनः कुपितो जलवाहिनीः शिराः प्राप्य जलाकृत्यश्रु स्रावयते । कुतः वर्त्मशुक्लसंधेः कनीनकात् । तेन जलाभस्रावेण नयनं सरुक् सरागं सशोफं च स्यात् । स च जलस्रावाख्यो रोगः ।

कफात्कफस्रवे श्वेतं पिच्छलं बहलं स्रवेत् ॥ २ ॥

कफात्कफस्रवे सति श्वेतं पिच्छलं च बहलं च स्रवेत् ।

कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः क्षारबुद्बुदकोपमः ।
पृथुमूलबलः स्निग्धः सवर्णमृदुपिच्छिलः ॥ ३ ॥
महानपाकः कंडूमानुपनाहः स नीरुजः ।

श्लेष्मणा शोफस्तीक्ष्णादिगुणः स उपनाहाख्यो नीरुजः स्यात् ।

रक्ताद् रक्तस्रवे ताम्रं बहूष्णं चाश्रु संस्रवेत् ॥ ४ ॥

रक्तेन रक्तस्रावो भवति तस्मिंश्च ताम्रवर्णमुष्णं चास्रं संस्रवते ।

वर्त्मसंध्याश्रया शुक्ले पिटिका दाहशूलिनी ।
ताम्रा मुद्गोपमा भिन्ना रक्तं स्रवति पर्वणी ॥ ५ ॥

वर्त्मसंधिराश्रयो यस्याः सा वर्त्मसंध्याश्रया शुक्ले पिटिका शूलदाहवती । ताम्रवर्णा मुद्गसदृशी पर्वणी भण्यते । सा च भिन्ना सती रक्तं स्रवति । एषा च रक्तसमुत्थैव ज्ञेया । रक्तस्रावादनंतरमस्याः पाठाद्रक्तस्रावित्वाच्च ।

पूयास्रावे मलाः सास्रवर्त्मसंधेः कनीनकात् ।
स्रावयंति मुहुः पूयं सास्रत्वङ्मांसपाकतः ॥ ६ ॥

पूयस्रावाख्ये दोषा रक्तसहिता वर्त्मसंधेः कनिनकात् पुनः पुनः पूयं सास्रत्वङ्मांसपाकाद्धेतोः स्रावयंति ।

पूयालसो व्रणः सूक्ष्मः शोफसंरंभपूर्वकः ।
कनीनसंधावाध्मायी पूयास्रावी सवेदनः ॥ ७ ॥

पूयालसो व्रण उच्यते । कीदृक् सूक्ष्मः । तथा शोफसंरंभपूर्वकः । कासौ स्यात् । कनीनसंधौ । तथाऽऽध्माय्यानाहवान् । पूयास्रावी सरुक् स्यात् ।

कनीनस्यांतरलजी शोफो रुक्तोददाहवान् ।

कनीनस्यांतः शोफो रुक्तोददाहवानलजीत्युच्यते ।

अपांगे वा कनीने वा कंडूषापक्ष्मपोटवान् ॥ ८ ॥
पूयास्रावी कृमिग्रंथिर्ग्रंथिकृमियुतोर्तिमान् ।

अपांगे कनीने वा कंड्वादिवांस्तथा पूयास्रावी ग्रंथिरेव कृमियुक्तोऽर्तिमान् कृमिग्रंथिरुच्यते ।

उपनाहकृमिग्रंथिपूयालसकपर्वणीः ॥ ९ ॥
शस्त्रेण साधयेत्पंचसालजी नास्रवांस्त्यजेत् ।

उपनाहादींश्चतुरः शस्त्रेण साधयेत् । आस्रवान् जलास्रावादींश्चतुर अलजींचेति पंच त्यजेत् । एवं संधिगतान्नवरोगानाख्याय सितभागस्थान् रोगानाह ।

पित्तं कुर्यात्सिते बिंदूनसितश्यावपीतकान् ॥ १० ॥
मलाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वं शुक्लं सदाहरुक् ।
रोगोऽयं शुक्तिकासंज्ञः सशकृद्भेदतृड्ज्वरः ॥ ११ ॥

सिते नेत्रदेशे । पित्तं कर्तृ बिंदून् कृष्णश्यावपीतान् कुर्यात् । मललेपदिग्धदर्पणसमानं वा सर्वं शुक्लमेवमुभयमकारोप्ययं सदाहरुक् शुक्तिकसंज्ञो रोगः शकृद्भेदेन तृषा ज्वरेण च युक्तः ।

कफाच्छुक्ले समं श्वेतं चिरवृध्यधिमांसकम् ।
शुक्लार्म

कफाच्छुक्लभागे समं न तु विषमं तथा श्वेतवर्णमधिमांसकं चिरवृद्धि तच्छुक्लार्म ।

शोफस्त्वरुजः सवर्णो बहलो मृदुः ॥ १२ ॥
गुरुः स्निग्धोऽबुबिंद्वाभो बलासग्रथितं स्मृतम् ।

शोफस्तु निरुजः समानवर्णो बहलादिस्तथा जलबिंदुसमो बलासग्रथितं स्मृतम् ।

बिंदुभिः पिष्टधवलैरुत्सन्नैः पिष्टकं वदेत् ॥ १३ ॥

बिंदुभिः पिष्टवत्सितैरुत्सन्नैः पिष्टकं नामार्म वदेत् ।

रक्तराजीततं शुक्लमुष्यते यत्सवेदनम् ।
अशोफाश्रूपदेहं च शिरोत्पातः सशोणितात् ॥ १४ ।

रक्तराजीततं शुक्लं शुक्लभाग उष्यते । यत्सवेदनं शोफाश्रूलेपरहितं शोणिताच्छिरोत्पातः ।

उपेक्षितः शिरोत्पातो राजीस्ता एव वर्द्धयन् ।
कुर्यात्सास्रं शिराहर्षं तेनाक्ष्युद्वीक्षणाक्षमम् ॥ १५ ॥

शिरोत्पातोऽचिकित्सितस्ता एव रक्ता एव राजीर्वर्द्धयन् सिराहर्षं सास्रं कुर्यात् । तेन शिराहर्षेण लोचनं वीक्षणाक्षमं स्यात् ।

शिराजाले शिराजालं बृहद्रक्तं घनोन्नतम् ।

शिराजाले बृहत्तथा रक्तं घनमुन्नतं च यद् भवति तच्छिराजालं नाम ।

शोणितार्मसमं श्लक्ष्णं पद्माभमधिमांसकम् ॥ १६ ॥

समं न तु विषमं तथा श्लक्ष्णं यदधिमांसकं तच्छोणितार्म ।

नीरुक् श्लक्ष्णोऽर्जुनं बिंदुः शशलोहितलोहितः ।

नीरुजः श्लक्ष्णो बिंदुः शशलोहितलोहितताम्रोऽर्जुनं नाम ।

मृद्वाशुवृत्त्यध्यरुङ्मांसं प्रस्तारिश्यावलोहितम् ॥ १७ ॥
प्रस्तार्यममलैः सास्त्रैः

मांसं प्रस्तारितं तथा मृदु तथा प्रागाशुवृद्धि तथा नीरुक्श्यावलोहितं प्रस्तार्यर्मेत्युच्यते । तच्च त्रिभिर्दोषैः सशोणितैः स्यात् ।

स्नावार्म स्नावसन्निभम् ।

स्नावसदृशं तु स्नावार्मेत्युच्यते ।

शुक्लासृक्पिंडवच्छावं यन्मांसं बहलं पृथु ॥ १८ ॥
अधिमांसार्म तद्

शुक्लरक्तपिंडवच्छावं यन्मांसं तथा बहलं पृथु च स्यात् तदधिमांसार्म भण्यते ।

दाहघर्षवंत्यः शिरावृताः ।
कृष्णासन्नाः शिरासंज्ञाः पिटिकाः सर्षपोपमाः ॥ १९ ॥

पिटिकादाहादिमत्यस्तथा शिराचिताः कृष्णभागासन्नाः सर्षपसंस्थानाः शिरासंज्ञाः । सितभागानां येषां त्रयोदशानां साधनं सूत्रयति ।

शुक्तिहर्षशिरोत्पातपिष्टकग्रथितार्जुनम् ।
साधयेदोषधैः षट्कं शेषं शस्त्रेण सप्तकम् ॥ २० ॥
नवोत्थं तदपि द्रव्यैः

शुक्त्यादीन् षडौषधैः साधयेत् । शेषान् सप्त शस्त्रेण साधयेत् । नवोत्थाने तानपि भेषजैरुपक्रमेत् । न केवलं पूर्वोक्तं षट्कमित्यर्थः ।

अर्मोक्तं यच्च पंचधा ।
तच्छेद्यमसितप्राप्तं मांसस्नावशिरावृतम् ॥ २१ ॥

चर्मोद्दालवदुच्छ्रायि दृष्टिप्राप्तं च वर्जयेत् ।

यच्च पंचप्रकारकमर्मोक्तं शुक्लार्म शोणितार्म प्रस्तार्यर्म स्नाय्वर्माधिमांसार्म एतच्छेदनार्हम् । यत् कृष्णभागप्राप्तं मांसस्नावशिरावृतम् चर्मोद्दालवदुच्छ्रायि तद्वर्जयेन्न चिकित्सेत् । यच्च दृष्टिप्राप्तं तदपि वर्जयेत् ।
अथ कृष्णरोगानाह ।

पित्तं कृष्णेऽथवा दृष्टौ शुक्रं तोदाश्रुरागवत् ॥ २२ ॥
छित्त्वा त्वचं जनयति तेन स्यात्कृष्णमंडलम् ।
पक्कजंबूनिभं किंचिन्निम्नं च क्षतशुक्रकम् ॥ २३ ॥
तत्कृच्छ्रसाध्यं याप्यं तु द्वितीयपटलव्यधात् ।
तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचिविद्धाभकृष्णता ॥ २४ ॥
तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निचितं व्रणैः ।

पित्तं कर्तृ कृष्णभागे दृष्टौ वा शुक्रं जनयते । किंभूतं । तोदास्रुरागयुक्तं । किं कृत्वा । त्वचं प्रथमं पटलं छित्त्वा तेन कृष्णमंडलं पक्कजंबूसदृशं निम्नं च क्षतशुक्रकं स्यात् । तच्च कृच्छ्रसाध्यं । द्वितीयपटलव्यधात्तु याप्यं स्यात् । तत्र द्वितीयपटलव्यधे तोदादीनां बाहुल्यं । तथा सूचीविद्धोपमकृष्णमंडलत्वं च । तोदादिभूयस्त्वेन । सेवनीविद्धोपमकृष्णमंडलतया च द्वितीयपटलव्यधोनुमीयत इत्यर्थः । तृतीयपटलच्छेदाद् व्रणैर्निचितमसाध्यं क्षतशुक्रकं । एवं क्षतशुक्रकं त्रिधाऽभिधाय शुद्धशुक्रमाचष्टे ।

शंखशुक्लं कफाच्छ्यावं नातिरुक् शुद्धशुक्रकम् ॥ २५ ॥

शंखवच्छुक्लं शुद्धशुक्रकं तच्च कफाज्जायते ।

आताम्रपिच्छलास्रस्रुदाताम्रपिटिकातिरुक् ।
अजाविट् सदृशोच्छ्रायकार्ष्ण्यावर्ज्यासृजाजका ॥ २६ ॥

आताम्रमीषत्ताम्रवर्णं पिच्छलं चास्रं स्रवति या सा आताम्रपिच्छलास्रसृत् । तथा आताम्रपिटिका तथाऽतिपीडावती तथाऽजाविट्सदृश उच्छ्रा-

यः कार्ष्ण्यो यस्याः सैवमजकाख्या रक्तेन स्यात्। सा च वर्ज्याऽसाध्यत्वात्।

> शिराशुक्रं मलैः सास्रैस्तज्जुष्टं कृष्णमंडलम्।
> सतोददाहताम्राभिः शिराभिरवतन्यते ॥ २७ ॥
> अनिमित्तोष्णशीताच्छघनास्रस्रुक् च तत्त्यजेत्।

सरक्तैर्मलैः शिराशुक्रं स्यात्। तेन शिराशुक्रेण जुष्टं कृष्णमंडलं शिराभिरवतन्यते। किंभूताभिः। सतोददाहताम्राभिः। अनिमित्तमकस्मादस्मिन् कदाचिच्छीतं कदाचिदुष्णमच्छं घनं वाऽस्रं स्रवति तच्च त्यजेदसाध्यत्वात्।

> दोषैः सास्रैः सकृत्कृष्णं नीयते शुक्लरूपताम् ॥ २८ ॥
> धवलाभ्रोपलिप्ताभं निष्पावार्द्धदलाकृति।
> अतितीव्ररुजारागदाहश्वयथुपीडितम् ॥ २९ ॥
> पाकात्ययेन तच्छुक्रं वर्जयेत्तीव्रवेदनम्।

दोषैः सरक्तैः सकृदेकहेलयैव कृष्णमंडलं शुक्लरूपतां नीयते। किंभूतं। धवलाभ्रोपलिप्ताभं। तथा निष्पावार्द्धदलस्येवाकृति यस्य तदेवं। तथा तीव्रवेदनारागदाहश्वयथुना पीडितं। तच्च शुक्रं पाकात्ययेन तीव्ररुजं वर्जयेन्नोपक्रमेत्।

> यस्य वाऽऽलिंगनाशोंतःश्यावं यद्वासलोहितम् ॥ ३० ॥
> अत्युत्सेधावगाढं वा साश्रुनाडीव्रणावृतम्।
> पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकम्।

यस्य शुक्रस्य लिंगनाशोंतर्दृष्टिविनाश इत्यर्थः। यच्च श्यावमंतर्यच्च किंचिल्लोहितं। तथाऽत्युन्नतमवगाढं वा। सास्रनाडीव्रणावृतं वा। तथा पुराणं वत्सरातीतम्। तथा विषमसंस्थानम्। तथा मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकं तत्सर्वं वर्जयेत्।

पंचेत्युक्ता गदाः कृष्णे साध्यासाध्यविभागतः ॥ ३१ ॥

कृष्णमंडल इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण पंच रोगाः साध्यासाध्यविभागेनोक्ताः सुखग्रहधारणार्थं संख्योपादानम् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने संधिसितासितरोगविज्ञानीयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं संधिसितासितरोगप्रतिषेध उच्यते ।

अथातः संधिसितासितरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

प्रतिषिध्यते निराक्रियत चिकित्स्यत इति प्रतिषेधश्चिकित्सा । शेषं पूर्ववत् । जलास्रावकफास्रावयोरसाध्यत्वादुपनाहचिकित्सामाह ।

उपनाहं भिषक् स्विन्नं भिन्नं व्रीहिमुखेन च ।
लेखयेन्मंडलाग्रेण ततश्च प्रतिसारयेत् ॥ १ ॥
पिप्पलीक्षौद्रसिंधूत्थैर्बध्नीयात्पूर्ववत्ततः ।
पटोलपत्रामलकक्काथेनाश्चोतयेच्च तम् ॥ २ ॥

वैद्यो मंडलाग्रेणोपनाहं संधिरोगं लेखयेत् । किंभूतं । स्विन्नं वर्त्मरोगप्रतिषेधोक्तेन प्रकारेण पोटलिकयोष्णोदकप्लुतयेति । तथा व्रीहिमुखेन भिन्नं ततः पिप्पल्यादिभिः प्रतिसारयेत् । अनंतरं पूर्ववत् । प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा । घृतेन सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ऊर्ध्वाधः कर्णयोश्च यवसक्तुभिः पिंडीं दत्त्वा बध्नीयादिति । तथा पटोलपत्रामलकक्काथेन चाश्चोतयेत् ।

पर्वणी बडिशेनात्ता बाह्यसंधित्रिभागतः ।
वृद्धिपत्रेण वर्ध्याऽर्धे स्यादश्रुगतिरन्यथा ॥ ३ ॥

चिकित्सा चार्मवत्क्षौद्रसैंधवप्रतिसारिता ।

पर्वणी बाह्यसंधित्रिभागे बडिशेन गृहीता सती वृद्धिपत्रेण वर्ध्या छेदनीया। कुत्र भागेऽर्द्धेत्याह । अर्द्धेऽतोन्यथा अधिकच्छेदनादश्रुगतिः स्यात् । चिकित्सा चेयमर्मवत् । तत्र चैवमुक्तं । सम्यक् छिन्नं मधुव्योषसैंधवप्रतिसारितं । उष्णेन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा । बध्नीयात्सेचयेन्मुक्त्वा तृतीयादिदिनेषु च । करंजबीजसिद्धेन क्षीरेणेति ।

पूयालसे शिरां विध्येत्ततस्तमुपनाहयेत् ॥ ४ ॥
कुर्वीत चाक्षिपाकोक्तं सर्वं कर्म यथाविधि ।

पूयालसे शिरां विध्येदनंतरमुपनाहयेत् । अक्षिपाकोक्तं चाशेषं कर्म यथाविधि कुर्वीत ।

सैंधवार्द्रककासीसलोहताम्रैः सचूर्णितैः ॥ ५ ॥
चूर्णांजनं प्रयुंजीत सक्षौद्रैर्वा रसक्रियाम् ।

सैंधवादिभिश्चूर्णांजनं प्रयुंजीत । सैंधवादिभिरेव माक्षिकयुतै रसक्रियां वा ।

कृमिग्रंथिं करीषेण स्विन्नं भित्त्वा विलिख्य च ॥ ६ ॥
त्रिफलाक्षौद्रकासीससैंधवैः प्रतिसारयेत् ।

कृमिग्रंथिं भित्त्वा त्रिफलाभिः प्रतिसारयेत् । किंभूतं । करीषेण गोमयादिना स्विन्नं तथा व्रीहिमुखादिभिर्भित्त्वा विलिख्य च ।

पित्ताभिष्यंदवच्छुक्तिं

शुक्त्याख्यं रोगं पित्ताभिष्यंदेन तुल्यमुपाचरेत् ।

बलासाह्वयपिष्टकौ ॥ ७ ॥
कफाभिष्यंदवन्मुक्त्वा शिराव्यधमुपाचरेत् ।
बीजपूररसाक्तं च व्योषकट्फलमंजनम् ॥ ८ ॥

बलासग्रथितं पिष्टकं च शिराव्यधं वर्जयित्वा कफाभिष्यंदवदुपाचरेत् । तथा बीजपूरकरसेनाक्तं व्योषकट्फलमंजनं हितम् ।

जातीमुकुलसिंधूत्थदेवदारुमहौषधैः ।
पिष्टैः प्रसन्नया वर्तिः शोफकंडूघ्नमंजनम् ॥ ९ ॥

जातीमुकुलादिभिः प्रसन्नया पिष्टैर्वर्तिः शोफकंडूघ्नमंजनम् ।

रक्तस्यंदवदुत्पातहर्षजालार्जुनक्रिया ।

शिरोत्पातशिराहर्षशिराजालार्जुने क्रिया रक्तस्यंद इव कार्या ।

शिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमंजनम् ॥ १० ॥
शिराहर्षे तु मधुना श्लक्ष्णघृष्टं रसांजनम् ।
अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रैराश्चोतनं हितम् ॥ ११ ॥
स्फटिकः कुंकुमं शंखो मधुको मधुनांजनम् ।
मधुना चांजनं शंखः फेनो वा सितया सह ॥ १२ ॥

शिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमंजनं हितं । शिराहर्षे माक्षिकेण श्लक्ष्णं घृष्टं रसांजनं । अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रेणाश्चोतनं हितं । स्फाटिकादिमाक्षिकेणांजनमथवा सौवीरांजनं मधुना सहितं । शंखो वा समुद्रफेनो वा शर्करया सह हितः ।

अर्मोक्तं पंचधा तत्तु नतु धूमाविलं च यत् ।
रक्तं दधिनिभं यच्च शुक्रवत्तस्य भेषजम् ॥ १३ ॥

अर्म पंचप्रकारमुक्तं । तेषु मध्ये यत्तनुधूमवदाविलं च तथा रक्तं रक्तवर्णं दधिसदृशं च यत्तस्यार्मणः शुक्रसदृशमौषधं । अथार्मणः शस्त्रचिकित्सामाह ।

उत्तानस्येतरत् स्विन्नं ससिंधूत्थेन चांजितम् ।
रसेन बीजपूरस्य निमील्याक्षि विमर्दयेत् ॥ १४ ॥

इत्थं संरोषिताक्षस्य प्रचलेर्माधिमांसके ।
धृतस्य निश्चलं मूर्ध्नि वर्त्मनोश्च विशेषतः ॥ १५ ॥
अपांगमीक्षमाणस्य वृद्धेर्मणिकनीनकात् ।
वली स्याद्यत्र तत्रार्म बडिशेनावलंबितम् ॥ १६ ॥
नात्यायतं मुचुंड्या वा सूच्या सूत्रेण वा ततः ।
समंतान्मंडलाग्रेण मोचयेदथ माक्षिकम् ॥ १७ ॥
कनीनकमुपानीय चतुर्भागावशेषितम् ।
छिंद्यात्कनीनके रक्षेद्वाहिनीश्चाश्रुवाहिनीः ॥ १८ ॥
कनीनकव्यधादश्रुनाडी चाक्षिणि प्रवर्तते ।
वृद्धेऽर्मणि तथाऽपांगात्पश्यतोऽस्य कनीनकात् ॥ १९ ॥

उत्तानस्य पुंसो वामदक्षिणयोरितरदेकमक्षि स्विन्नं कृतस्वेदं च । तथा बीजपूररसेन सैंधवान्वितेनांजितं निमील्य स्थगयित्वा विमर्दयेन्मलयेत्। अनेन प्रकारेण संरोषिताक्षस्य सतोऽर्माधिमांसे प्रचले सति मूर्ध्नि निश्चलं धृतस्य वर्त्मनोश्च विशेषेण धृतस्य कनीनकादर्मणि वृद्धे सत्यपांगं पश्यतो यत्र वली स्यात् तत्रार्मबडिशेनावलंबितं नात्यायतं नातिदीर्घं यथा भवति तथाऽवलंबितं। ततोनंतरं मुचुंड्या सूच्या सूत्रेण वा मोचयेत्। यथा मोक्षितं च विच्छेदितं च सत्कनीनकमुपानीय चतुर्भागावशेषितं मंडलाग्रेण छिंद्यात्। व्यवहितानामत्र पदार्थानां योग्यतावशादेव संबंधोऽत्र योज्यः। कनीनकं रक्षेत्। कनीनकव्यधादस्रनाडी चाक्षिणि प्रवर्तते। अपांगप्रदेशाच्चार्मणि वृद्धे तथा कनीनकं वीक्षमाणस्य छिंद्यात्।

सम्यक् छिन्नं मधुव्योषसैंधवप्रतिसारितम् ।
उष्णेन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ॥ २० ॥
बध्नीयात्सेचयेन्मुक्त्वा तृतीयादिदिनेषु च ।
करंजबीजसिद्धेन क्षीरेण क्वथितैस्तथा ॥ २१ ॥

सक्षौद्रैर्द्विनिशारोध्रपटोलीयष्टिकिंशुकैः ।
कुरंटमुकुलोपेतैर्मुंचेदेवान्हि सप्तमे ॥ २२ ॥

सम्यक् छिन्नं मध्वादिभिः प्रतिसारितं घृतेनोष्णेन सिक्तं माक्षीकसर्पिषाऽभ्यक्तं बध्नीयात् । तृतीयादिदिनेषु च मुक्त्वा क्षीरेण करंजबीजसिद्धेन सेचयेत् । द्विहरिद्रादिभिश्च क्वथितैः शीतैश्च मधुयुतैः सेकं कुर्यात् । सप्तमे दिने मुंचेदेव ।

सम्यक् छिन्ने भवेत्स्वास्थ्यं हीनातिच्छेदजान्गदान् ।
सेकांजनप्रभृतिभिर्जयेल्लेखनबृंहणैः ॥ २३ ॥

सम्यक् छिन्नेऽर्मणि स्वास्थ्यं भवेत् । हीनातिच्छेदजान् गदान् सेकांजनाद्यैर्यथायोगं लेखनबृंहणैश्च जयेत् ।

सितामनःशिलालैयलवणोत्तमनागरम् ।
अर्द्धकर्षोन्मितं तार्क्ष्यं पलार्द्धं च मधुप्लुतम् ॥ २४ ॥
अंजनं श्लेष्मतिमिरपिल्लशुक्लार्मशोषजित् ।

सितादिभिरर्द्धकर्षान्विते रसांजनं द्विकर्षोन्मितं मधुद्रुतमंजनं श्लेष्मतिमिरादिजित् ।

त्रिफलैकतमद्रव्यत्वचं पानीयकल्किताम् ॥ २५ ॥
शरावपिहितां दग्ध्वा कपाले चूर्णयेत्ततः ।
पृथक्शेषौषधरसैः पृथगेव च भाविता ॥ २६ ॥
सा मषी शोषिता पेष्या भूयो द्विलवणान्विता ।
त्रीण्येतान्यंजनान्याह लेखनानि परं निमिः ॥ २७ ॥

त्रिफलायामेकतमस्य हरीतक्यादेर्द्रव्यस्य त्वचं पानीयकल्कितां शरावपिहितां कपाले दग्ध्वा चूर्णयेत् । तत एव त्रिफलायाः पृथक् शेषौषधरसैः पृथगेव चैकैकं भाविता सा मषी शोषिता पुनः पेष्या । लवणद्वययुता त्रीण्येतान्यंजनानि परं लेखनानि तिमिरघ्नानि निमिर्वक्ति ।

शिराजाले शिरायास्तु कठिनालेखनौषधैः ।
न सिध्यंत्यर्मवत्तासां पिटिकानां च साधनम् ॥ २८ ॥

शिरा जाले याः शिराः कठिना लेखनौषधैर्न सिध्यंति तासामर्मवच्चिकित्सा । पिटिकानां च ।

दोषानुरोधाच्छुक्रेषु स्निग्धरूक्षं वराघृतम् ।
तिक्तमूर्द्धमसृक्स्रावो रेकसेकादि चेष्यते ॥ २९ ॥

शुक्रेषु दोषवशात्कदाचिद्रूक्षा कदाचित् स्निग्धा त्रिफला हिता । तथा घृतं तिक्तं मूर्द्धमसृक्स्रावो रेकसेकादि चेष्यते ।

त्रिस्त्रिवृद्वारिणा पक्वं क्षतशुक्रे घृतं पिबेत् ।
शिरया नु हरेद्रक्तं जलौकोभिश्च लोचनात् ॥ ३० ॥
सिद्धेनोत्पलकाकोलीद्राक्षायष्टिविदारिभिः ।
सासितेनाजपयसा सेचनं सलिलेन वा ॥ ३१ ॥
रागाश्रुवेदनाशांतौ परं लेखनमंजनम् ।

त्रिवृत्क्वाथेन त्रीन् वारान् घृतं पक्वं क्षतशुक्रे पिबेत् । पश्चाच्छिरया रक्तं नयनाद्वा जलौकोभिर्वा तथाऽऽजदुग्धेनोत्पलादिभिः सिद्धेन सशर्करेण सेचनं हितम् । अथवोत्पलादिक्वथितेन जलेन सेचयेत् । रागाश्रुवेदनाशांतौ सत्यां लेखनमंजनं हितम् ।

वर्त्तयो जातिमुकुललाक्षागैरिकचंदनैः ॥ ३२ ॥
प्रसादयंति पित्तास्रं घ्नंति च क्षतशुक्रकम् ।

जातिमुकुलादिभिर्वर्त्तयः पित्तास्रं प्रसादयंति । क्षतशुक्रं च घ्नंति ।

दंतैर्दंतिवराहोष्ट्रगवाश्वाजखरोद्भवैः ॥ ३३ ॥
सशंखमौक्तिकांभोधिफेनैर्मरिचपादिकैः ।
क्षतशुक्रमपि व्यापि दंतवर्तिर्निवर्तयेत् ॥ ३४ ॥

गजाद्युद्भवैर्दंतैः शंखमुक्ताफेनयुतैश्चतुर्थांशकमरिचैः क्षतशुक्रमपि व्यापि दंतवर्तिर्निवर्तयेत्। अपिशब्दाच्छुद्धशुक्रकमिति।

तमालपत्रं गोदंतशंखफेनोस्थि गार्दभम्।
ताम्रं च वर्तिर्मूत्रेण सर्वशुक्रकनाशिनी ॥ ३५ ॥

तमालपत्रादिभिर्वर्तिर्गोमूत्रेण सर्वशुक्रहृत्।

रत्नानि दंताः शृंगाणि धातवस्त्र्यूषणं त्रुटिः।
करंजबीजं लशुनो व्रणसादि च भेषजम् ॥ ३६ ॥
सव्रणाव्रणगंभीरत्वक्स्थशुक्रघ्नमंजनम्।

रत्नानि मौक्तिकादीनि दंता गजादीनां शृंगाणि छागादीनां। धातवो गैरिकाद्याः। त्र्यूषणादीनि। तथा व्रणसादि भेषजं स्वर्णक्षीर्यादि। एतदंजनं सव्रणाव्रणगंभीरत्वक्स्थशुक्रहरम्।

निम्नमुन्नमयेत्स्नेहपाननस्यरसांजनैः ॥ ३७ ॥
सरुजं नीरुजं तृप्तिपुटपाकेन शुक्रकम्।

निम्नं शुक्रकं स्नेहपानादिभिरुन्नमयेत्। सरुजं नीरुजं च तर्पणपुटपाकेनोन्नमयेत्।

शुद्धशुक्रे निशायष्टीसारिवाशाबरांभसा ॥ ३८ ॥
सेचनं रोध्रपोटल्या कोष्णांभोमग्नयाऽथवा।

शुद्धशुक्रे हरिद्रादिक्काथेन सेचनं हितम्। अथवा रोध्रपोटल्या कोष्णांबुमग्नया।

बृहतीमूलयष्ट्याह्वताम्रसैंधवनागरैः ॥ ३९ ॥
धात्रीफलांबुना पिष्टैर्लेपितं ताम्रभाजनम्।
यवाज्यामलकीपत्रैर्बहुशो धूपयेत्ततः ॥ ४० ॥
तत्र कुर्वीत गुटिकास्ता जलक्षौद्रपेषिताः।
महानीला इति ख्याताः शुद्धशुक्रहराः परम् ॥ ४१ ॥

बृहतीचूर्णादिभिरामलकजलेन पिष्टैस्ताम्रभाजनं लेपितं यवादिभिर्धूपयेत्। अनंतरं तत्र गुटिकास्तोयमाक्षिकपिष्टाः कुर्यात्। एताश्च महानीला इति प्रथिताः परं शुक्रघ्नाः।

स्थिरे शुक्रे घने चाऽस्य बहुशोपहरेदसृक्।
शिरःकायविरेकांश्च पुटपाकांश्च भूरिशः ॥ ४२ ॥

स्थिरे शुक्रे घने चातुरस्यास्य बहुशो रक्तं मोक्षयेत्। शिराविरेकादीन् पुटपाकांश्च पुनः पुनः कुर्यात्।

कुर्यान्मरिचवैदेहीशिरीषफलसैंधवैः।
घर्षणं त्रिफलाक्काथपीतेन लवणेन वा ॥ ४३ ॥

मरिचादिभिर्घर्षणं कुर्यात्। त्रिफलाक्काथपीतेन सैंधवेन वा।

कुर्यादंजनयोगौ वा श्लोकार्द्धगदिताविमौ।
शंखकोलास्थिकतकद्राक्षामधुकमाक्षिकैः ॥ ४४ ॥
सुरादंतार्णवमलैः शिरीषकुसुमान्वितैः।

इमौ श्लोकार्द्धोक्तौ योगौ घर्षणाय कुर्यात्। शंखादिभिर्माक्षिकांतैरेको योगः सुरादिः कुसुमांतैरन्यः।

धात्रीफणिज्जकरसे क्षारो लांगलिकोद्भवः ॥ ४५ ॥
उषितः शोषितश्चूर्णः शुक्रहर्षणमंजनम्।

धात्र्यादिरसे क्षारो लांगलिकज उषितः शोषितश्चूर्णः शुक्रहर्षणमंजनम्।

मुद्रा वा निस्तुषाः पिष्टा शंखक्षौद्रसमा युताः ॥ ४६ ॥
सारो मधूकान्मधुमान् मज्जा वाक्षात्समाक्षिका।

शंखमधुयुता मुद्रा निस्तुषाः पिष्टा अंजनम्। मधुकात्सारो मधुयुतोऽञ्जनम्। अथवा बिभीतकान्मज्जा वा माक्षिकान्विता।

गोखराश्वोष्ट्रदशनाः शंखः फेनः समुद्रजः ॥ ४७ ॥

वर्तिरर्जुनतोयेन हृष्टशुक्रकनाशिनी ।

गवादिदंताः शंखः समुद्रफेनः पार्थजलेन पिष्टा वर्तिर्हृष्टशुक्रहरा ।

उत्सन्नं वा सशल्यं वा शुक्रं वालादिभिर्लिखेत् ॥ ४८ ॥

उत्सन्नं वा सशल्यं शुक्रं वा वालशाकपत्रादिभिर्लिखेत् ।

सिराशुक्रे त्वदृष्टिघ्ने चिकित्सा व्रणशुक्रवत् ।

सिराशुक्रे पुनरदृष्टिघ्ने चिकित्सा व्रणशुक्र इव कार्या ।

पुंड्रयष्ट्याह्वकाकोलीसिंहीलोहनिशांजनम् ॥ ४९ ॥
कल्कितं छागदुग्धेन सघृतैर्धूपितं यवैः ।
धात्रीपत्रैश्च पर्यायाद्वर्तिर्नेत्रांजनं परम् ॥ ५० ॥

पुंड्रादिकं छागदुग्धेन पिष्टं ससर्पिष्कैर्यवैरामलपत्रैश्च पर्यायेण धूपिता वर्तिर्नेत्रांजनं परम् ।

अशांतावर्मवच्छस्त्रमजकाख्ये च योजयेत् ।

अशांतौ सत्यामर्मवदजकाख्ये च शस्त्रं प्रयोजयेत् ।

अजकायामसाध्यायां शुक्रेऽन्यत्र च तद्विधैः ॥ ५१ ॥
वेदनोपशमं स्नेहपानासृक्स्रावणादिभिः ।
कुर्याद्बीभत्सतां जेतुं शुक्रस्योत्सेधसाधनम् ॥ ५२ ॥

असाध्यायामजकायां शुक्रे चान्यत्र रोगे तत्प्रकारेऽसाध्ये वेदनोपशमं स्नेहपानादिभिर्विदधीत । बीभत्सतां नियतां जेतुं शुक्रस्योत्सेधसाधनं कुर्यात् ।

नालिकेरास्थिभल्लाततालवंशकरीरजम् ।
भस्माद्भिः स्रावयेत्ताभिर्भावयेत्करभास्थिजम् ॥ ५३ ॥
चूर्णं शुक्रेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यघ्नमंजनम् ।
साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलितम् ॥ ५४ ॥

नारिकेलास्थ्यादिजं भस्माद्भिः स्रावयेत्। ताभिरद्भिः करभास्थिजं चूर्णं भावयेत्। तच्चूर्णमंजनमसाध्येषु शुक्रेषु वैवर्ण्यहरं। शीलितं चेत्तदेव शुक्राणां साधनायालं श्रेष्ठं।

अजकां पार्श्वतो विध्वा सूच्या विस्राव्य चोदकम्।
समं प्रपीड्यांगुष्ठेन वसार्द्रेणानुपूरयेत्॥ ९५॥
व्रणं गोमांसचूर्णेन बद्धं बद्धं विमुच्य च।
सप्तरात्राद् व्रणे रूढे कृष्णभागे समे स्थिरे॥ ९६॥
स्नेहांजनं च कर्तव्यं नस्यं च क्षीरसर्पिषा।
तथापि पुनराध्माने भेदच्छेदादिकां क्रियाम्॥ ९७॥
युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनम्।

अजकां पार्श्वतः सूच्या विध्वा जलं च निस्राव्यानंतरमंगुष्ठेन समं वसया द्रवीकृत्य व्रणं गोमांसचूर्णेन पूरयेत्। बद्धं बद्धं विमुच्य च। सप्तरात्राद् व्रणे रूढे सति तया कृष्णभागे समे स्थिरे सति स्नेहांजनं च कर्तव्यं। क्षीरघृते च नस्यं। एवमपि कृते पुनराध्माने सति भेदच्छेदादिकां क्रियां युक्त्या कुर्यात्। यथाऽतिच्छेदेन दृष्टेर्निमज्जनं स्यात्।

नित्यं च शुक्रेषु घृतं यथास्वं पाने च मर्शे च घृतं विदध्यात्।
न हीयते लब्धबला तथांतस्तीक्ष्णांजनैर्दृक् सततं प्रयुक्तैः॥ ९८॥

शुक्रेषु च नित्यं घृतं यथायोगं पक्कं पानादौ विदध्यात्। किमित्याह। तथा घृतपानेन सेचनेन लब्धबला दृगंतर्गाततः प्रयुक्तैस्तीक्ष्णांजनैर्न हीयते हानिं न यायादिति। उपजातिवृत्तम्।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने संधिसितासितरोगप्रतिषेधो नामैकादशोऽध्यायः॥ ११॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं दृष्टिरोगविज्ञानमाह । तत्रापि पूर्वं तिमिरं लिलक्षयिषुराह।

अथातो दृष्टिरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

सिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते ।
अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ १ ॥

दोषे वाताद्यन्यतमे सिरानुसारिणि तथा प्रथमं बाह्यं पटलं श्रिते सत्य-व्यक्तं रूपं पश्यति व्यक्तमपि कदाचिन्निमित्तमंतरेण पश्यति । एष तिमिराख्यरोग इति वक्ष्यमाणेन संबंधः ।

प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ।
भूतं तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मं च नेक्षते ॥ २ ॥
दूरांतिकस्थं रूपं च विपर्यासेन मन्यते ।
दोषे मंडलसंस्थाने मंडलानीव पश्यति ॥ ३ ॥
द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधा स्थिते ।
दृष्टेरभ्यंतरगते ऱ्हस्ववृद्धविपर्ययम् ॥ ४ ॥
नांतिकस्थमधःसंस्थे दूरगं नोपरि स्थितम् ।
पार्श्वे पश्येन्नपार्श्वस्थे तिमिराख्योयमामयः ॥ ५ ॥

द्वितीयं पटलं प्राप्तेऽभूतमपि पश्यति । न केवलं भूतम् । भूतं तु यत्नेन पश्यति । तच्चासन्नमेव दूरे न च सूक्ष्मं पश्यति । दूरांतिकस्थं च रूपं वैपरीत्येन मन्यते । दूरस्थं निकटस्थं निकटस्थं दूरस्थमित्यर्थः । दोषे मंडलसंस्थाने द्वितीयपटलाश्रिते । एवं मंडलानीवालोकते । दृष्टिमध्यस्थे दोष एकमेव वस्तु द्विप्रकारं पश्यति । बहुधा स्थिते दोष एकमेव वस्तु बहुप्रकारं पश्यति । दृष्टेरभ्यंतराश्रिते दोषे ऱ्हस्वं वृद्धं च तयोर्विपर्ययः । ऱ्हस्वं च महांतं महांतं च ऱ्हस्वमिति वैपरीत्येन पश्यति।अधः स्थिते दोषे समीपस्थं पदार्थं नेक्षते । उपरिष्टात्स्थिते दोषे दूरगं न पश्यति । पार्श्वस्थे दोषे पार्श्वे रूपं न पश्येत् । अयं सर्वस्तिमिरसंज्ञो रोगः ।

प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ।
तेनोर्ध्वमीक्षते नाधस्तनुचैलावृतोपमम् ॥ ६ ॥
यथावर्णं च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ।

तृतीयं पटलं स्थिते दोषे काचत्वं प्राप्नोति । तेन काचेनोर्ध्वमीक्षते न त्वधः । तच्च तनुवस्त्रच्छन्नसदृशं दृष्टिश्चात्र दोषानुसारेण रज्यते । यथा वातेन श्यावेत्यादिक्रमेण च दृष्टिर्हीयते ।

तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ ७ ॥
लिंगनाशं मलः कुर्वन् छादयेद्दृष्टिमंडलम् ।

एवमप्युपेक्षमाणस्याचिकित्सितस्य तृतीयं पटलं मुक्त्वा चतुर्थपटलं गतो मलो दोषो लिंगनाशं दृष्टिनाशं कुर्वन् दृष्टिमंडलं छादयेत् । इति सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषमाह ।

तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ॥ ८ ॥
चलाविलारुणाभासं प्रसन्नं चेक्षते मुहुः ।
जालानि केशान्मशकान् रश्मींश्चोपेक्षितेऽत्र च ॥ ९ ॥
काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ।
चंद्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ॥ १० ॥
वृद्धः काचो दृशं कुर्याद् रजोधूमावृतामिव ।
स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हृतदर्शनाम् ॥ ११ ॥
सलिंगनाशो

तत्र तिमिरेषु मध्ये पवनतिमिरे सति व्याविद्धमिव पश्यति । तथा चलं च धूमाविलमरुणाभासं पुनः प्रसन्नं चावलोकते । प्रकृतिस्थनयनेन पश्यति पवनस्य चलरूपत्वात् । तथा जालादीनि मुहुः पश्यति । आस्यं मुखमनासिकं नासिकारहितं पश्यति । तथा चंद्रदीपादीनामनेकत्वं वक्रमवक्रमिव मन्यते। वृद्धः काचोरजोधूमावृतामिव दृष्टिं च कुर्यात् । तथास्पष्टाऽरुणाऽऽभा

यस्यास्तां तथापि विस्तीर्णां सूक्ष्मां च तथा हृतदर्शनां च। एवंभूतो लिंगनाशः। इति वातजास्तिमिरलिंगनाशा उक्ताः। अधुना वायुसामान्याद् गंभीरां दृष्टिं व्याचष्टे।

वाते तु संकोचयति दृक्शिराः।
दृग्मंडलं विशत्यंतर्गंभीरा दृगसौ स्मृता ॥ १२ ॥

वाते तु दृक् शिराः संकोचयति। दृष्टिमंडलमंतः प्रविशति। सा गंभीरा दृष्टिः स्मृता मुनिभिरिति शेषः।

पित्तजे तिमिरे विद्युत्खद्योतोद्योतदीपितम्।
शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायो नीलं च पश्यति ॥ १३ ॥
काचे दृक् काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति।
अर्केंदुपरिवेषाग्निमरीचींद्रधनूंषि च ॥ १४ ॥
भृंगनीला निरालोका दृक् स्निग्धा लिंगनाशतः।
दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शना ॥ १५ ॥
भवेत्पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना।

पित्तोद्भवे तिमिरे विद्युदादिदीपितं। तथा मयूरतित्तिरिपत्राभं प्रायेण नीलं च पश्यति। काचे काचनीलसदृशी दृष्टिः स्यात्। तादृगेव काचनीलाभा संपश्यति। तथाऽर्केंदुपरिवेषादीन् पश्यति। लिंगनाशाद् दृष्टिश्च भ्रमरनीला निरालोका स्निग्धा च स्यात्। तेन ह्रस्वसंज्ञा दृष्टिः स्यात्। सा च ह्रस्वसंस्थाना तथाऽल्पदर्शिनी ह्रस्वदर्शिनी पित्तविदग्धसंज्ञा दृष्टिः पीतवर्णा स्यात्। तथा पीताभं दर्शनं यस्याः सा पीताभदर्शना।

कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतं च पश्यति ॥ १६ ॥
शंखेंदुकुंदकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम्।
काचे तु निःप्रभेंद्वर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ॥ १७ ॥
सिताभा सा च दृष्टिः स्याल्लिंगनाशे तु लक्ष्यते।
मूर्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः ॥ १८ ॥

बिंदुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ।
उष्णे संकोचमायाति छायायां परिसर्पति ॥ १९ ॥
शंखकुंदेंदुकुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा ।

कफेन तिमिरे सति प्रायः स्निग्धं शुक्लं चालोकते । तथा शंखादिभिरिवाचितं पश्यति। काचे तु निःप्रभेर्कादिभिरिवाचितं पश्यति । दृक् शुक्लाभा स्याल्लिंगनाशे तु दृश्यते । मूर्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धस्तथा दृष्टिविनाशनश्च । जलस्येव बिंदुश्चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः । आतपे चासौ बिंदुः संकुचति । छायायां प्रसरति । तथा शंखादिशुक्लिमा स्यात् ।

रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतं च पश्यति ॥ २० ॥
काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ।
लिंगनाशेऽपि तादृग् दृङ् निःप्रभा हतदर्शना ॥ २१ ॥

रक्तेन तिमिरे सति रक्ताभं तथा तम इव च पश्यति । काचेन रक्ता वा कृष्णा वा दृष्टिः स्यात् । दृगेव रक्तं कृष्णं वा पश्यति । लिंगनाशेच तादृशी काचदृष्टिस्तथा निःप्रभा हतदर्शना च स्यात् ।

संसर्गसन्निपातेषु विंद्यात्संकीर्णलक्षणान् ।
तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्व्यक्ताकुलेक्षणम् ॥ २२ ॥
तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ।

संसर्गसन्निपातेषु संकीर्णलक्षणांस्तिमिरकाचलिंगनाशान् विंद्यात् । तथाऽकस्मान्निमित्तमंतरेण तैः संसर्गसन्निपातैर्व्यक्तं स्पष्टं कदाचिदाकुलमीक्षणं दर्शनं यस्य स एवंभूतो नरस्तिमिरे स्यात् । शेषयोः काचलिंगनाशयोर्दृष्टौ चित्ररागः स्यात् ।

द्योत्यते नकुलस्येव यस्य दृङ् निचितामलैः ॥ २३ ॥
नकुलांधः स तत्राह्निश्चित्रः पश्यति नो निशि ।

यस्यातुरस्य नकुलस्येव दृष्टिर्दोषैर्निचिता द्योत्यते । देदीप्यते । स नकुलांधस्ततो नकुलांधे दिवा चित्रं पश्यति न तु निशि रजन्यां ।

अर्केऽस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ स्तंभमागताः ॥ २४ ॥
स्थगयंति दृशं दोषा दोषांधः सगदोपरः ।
दिवाकरकरस्पृष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः ॥ २५ ॥
विलीनलीना यच्छंति व्यक्तमत्रान्हि दर्शनम् ।

अर्केऽस्तपर्वतस्य मस्तके न्यस्ता गभस्तयो येन तस्मिन् सति स्तंभं माप्ता दोषा दृशं छादयंति । स एवंभूतो दोषांधो नाम रोगो दिवा रूपं पश्यति । इत्यत्र युक्तिमाह । मला अन्हि दिवाकररश्मिभिः स्पृष्टास्तथा दृष्टिपथाद्भ्रष्टा विलीनाः संतोऽत्र रात्र्यंधे स्पष्टदर्शनम् ददति । दिवाकरस्पृष्टा इति हेतौ प्रथमा ।

उष्णतप्तस्य सहसा शीतवारिनिमज्जनात् ॥ २६ ॥
त्रिदोषरक्तसंपृक्तो यात्यूष्मोर्ध्वं ततोऽक्षिणी ।
दाहोषे मलिनं शुक्लमहन्याविलदर्शनम् ॥ २७ ॥
रात्रावांध्यं च जायेत विदग्धोष्णेन सा स्मृता ।

उष्णेन तप्तस्य सहसा झटित्येव शिशिरजलनिमज्जनात् त्रिदोषरक्तसंपृक्त उष्मोर्ध्वमक्षिण याति । तत ऊष्मण ऊर्ध्वगमनादक्षिण दाहोषे भवतः शुक्लभागश्च मलिनो भवति । अहनि दिन आविलं दर्शनं जायते । रात्रौ चांध्यं । सा दृष्टिरुष्णविदग्धाख्या ।

भृशमम्लाशनाद्दोषैः सास्त्रैर्या दृष्टिराचिता ॥ २८ ॥
सक्लेदकंडूकलुषा विदग्धाम्लेन सा स्मृता ।

अत्यंतमम्लाशनादम्लभक्षणाद्दोषैः सरक्तैर्या दृष्टिराचिता क्लेदकंडूकलुषान्विता स्यात् । सा विदग्धाम्लेन दृष्टिः स्मृता ।

शोकज्वरशिरोरोगसंतप्तस्यानिलादयः ॥ २९ ॥

धूमाविलां धूमदर्शी दृशं कुर्युः स धूमरः ।

शोकादिसंतप्तस्य नरस्य वातादयो धूमेनेवाविलां धूमदर्शनीं दृष्टिं कुर्युः । स धूमरो नाम रोगः ।

सहसैवाल्पसत्त्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतम् ॥ ३० ॥
भास्वरं भास्करादिं वा वाताद्या नयनाश्रिताः ।
कुर्वंति तेजः संशोष्य दृष्टिं मुषितदर्शनाम् ॥ ३१ ॥
वैडूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिवाव्यथाम् ।
औपसर्गिक इत्येष लिंगनाशो

सहसैवातर्कितस्य पुंसोऽल्पसत्त्वस्य रूपमद्भुतं पश्यतो भास्वरं भास्करप्रकारं पश्यतो वा वातादयो लोचनाश्रिता दृष्टिं मुषितदर्शनां वैडूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिव पीडारहितां कुर्वंति । किं कृत्वा । तेजः संशोष्य । इत्येष औपसर्गिको लिंगनाशः ।

ऽत्र वर्जयेत् ॥ ३२ ॥
विना कफाल्लिंगनाशान् गंभीरां ह्रस्वजामपि ।
षट् काचा नकुलांधश्च याप्याः शेषांस्तु साधयेत् ।
द्वादशेति गदा दृष्टौ निर्दिष्टाः सप्तविंशतिः ॥ ३३ ॥

वातपित्तसंसर्गसन्निपातरक्तजौपसर्गिकान् षड्वर्जयेत् । गंभीरां ह्रस्वजामपि वर्जयेत् । षड्वातपित्तकफरक्तसंसर्गसन्निपातजाः षट् काचा नकुलांधः सप्तम एते याप्याः । अत्रैषु मध्ये कफादिना लिंगनाशाद् वातपित्तकफरक्तसंसर्गसन्निपातैः पृथक् तिमिराणीति षट् । सप्तमः कफेन च लिंगनाशः । अष्टमः पित्तविदग्धा दृष्टिः। नवमो दोषांधः। दशम उष्णविदग्धा । एकादशो विदग्धाम्ला । द्वादशो धूमरः । इत्येवं दृष्टिमंडले रोगाः सप्तविंशतिसंख्याः कथिताः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने दृष्टिरोगविज्ञानं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं तिमिरप्रतिषेध उच्यते ।

अथातस्तिमिरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

ननु दृष्टिरोगविज्ञानानंतरं दृष्टिरोगप्रतिषेधो ज्ञाप्यः । उपपन्नमाह भवान् । किं तु दृष्टिरोगचिकित्सितस्य बहुवक्तव्यत्वात् पृथगध्यायो वक्तुं युक्तः। तत्रापि क्रमप्राप्तस्तिमिरप्रतिषेधः। इतितिमिरप्रतिषेधारंभ एव युक्तः। काचादीनां त्वल्पवक्तव्यत्वादत्रैवाभिधानम् । ततो बहुवक्तव्यत्वात् पृथगध्यायो लिंगनाशस्येति सर्वं युक्तम् ।

तिमिरं काचतां याति काचोप्यांध्यमुपेक्षया ।
नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्द्रुतम् ॥ १ ॥

तिमिरमुपेक्षया काचत्वं याति काचोप्युपेक्षित आंध्यं गच्छति। अतः कारणान्नेत्ररोगेषु मध्ये तिमिरं दारुणं शीघ्रं साधयेत् ।

तुलां पचेत जीवंत्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ।
तत्क्काथे द्विगुणं क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २ ॥
प्रपौंडरीककाकोलीपिप्पलीरोध्रसैंधवैः ।
शताव्हामधुकद्राक्षासितादारुफलत्रयैः ॥ ३ ॥
कार्षिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं परम् ।
द्राक्षाचंदनमंजिष्टाकाकोलीद्वयजीवकैः ॥ ४ ॥
सिताशतावरीमेदापुंड्राव्हमधुकोत्पलैः ।
पचेज्जीर्णं घृतप्रस्थं समक्षीरं पिचून्मितैः ॥ ५ ॥
हंति तत्काचतिमिररक्तराजीशिरोरुजः ।

जीवंत्याः पलशतमपां द्रोणे पादावशेषितं पचेत् । तत्क्काथे घृतप्रस्थं द्विगुणक्षीरं प्रपौंडरीकादिभिः कर्षपरिमाणैः कल्कितैर्विपाचयेत् । निशि पीतं

तत्परं तिमिरापहम् । तथा द्राक्षादिभिः पिचून्मितैः कर्षांशैर्जीर्णस्य पुराण-घृतस्य प्रस्थं समक्षीरं पचेत् । तच्च काचादीन् हंति ।

पटोलनिंबकटुकादार्वीसेव्यवरावृषम् ॥ ६ ॥
सधन्वयासत्रायंती पर्पटं पालिकं पृथक् ।
प्रस्थमामलकानां च क्राथयेन्नल्वणेंभसि ॥ ७ ॥
तदाढकेर्द्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ।
मुस्तभूनिंबयष्टयाव्हकुटजोदीच्यचंदनैः ॥ ८ ॥
सपिप्पलीकैस्तत्सर्पिर्घ्राणकर्णास्यरोगजित् ।
विद्रधिज्वरदुष्टारुर्विसर्पापचिकुष्टनुत् ॥ ९ ॥
विशेषाच्छुक्रतिमिरनक्तांध्योष्णाम्लदाहनुत् ।

पटोलादिकं पर्पटांतं पृथक् पलोन्मितमामलकानां प्रस्थं नल्वणे द्रोणें-भसि क्राथयेत् । तदाढके मुस्ताभिः सपिप्पलीकैः पिष्टैः कल्कितैरर्द्धपलि-घृतप्रस्थं विपाचयेत् । तच्च घृतं घ्राणादिरोगजित् । विद्रध्यादिरोगजित् । विशेषेण शुक्रादिघ्नं । एतत्पटोलाद्यं घृतं ।

त्रिफलाष्टपलं क्राथ्यं पादशेषं जलाढके ॥ १० ॥
तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकल्कवान् ।
अर्धप्रस्थो घृतात्सिद्धः सितया माक्षिकेण वा ॥ ११ ॥
युक्तं पिबेत्तत्तिमिरी तद्युक्तं वा वरारसम् ।

त्रिफलायाः पलाष्टकं जलाढके पादशेषं क्राथ्यं। तेन क्राथेन तुल्यक्षीरेण त्रिफलापलकल्कयुक्तो घृतार्धप्रस्थः पक्कः शर्करया माक्षिकेण वा युतं त-त्तिमिरी पिबेत् । घृतेन वा तद् युक्तं त्रिफलाक्राथं दोषदूष्यादिवशात् पिबेत् । एतच्च त्रिफलाघृतमुच्यते ।

यष्टीमधुद्धिकाकोलीव्याघ्रीकृष्णामृतोत्पलैः ॥ १२ ॥
पालिकैः ससिताद्राक्षैर्घृतप्रस्थं पचेत्समैः ।
अजाक्षीरवरावासामार्कवस्वरसैः पृथक् ॥ १३ ॥

महात्रैफलमित्येतत्परं दृष्टिविकाराजित् ।

यष्ट्यादिभिः पालिकैः सहसिताद्राक्षैरजाक्षीरादिभिः पृथक्स्वरसैः समैः मस्थप्रमाणैः सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् । एतन्महात्रैफलं सुष्ठु दृष्टिविकाराजित् ।

त्रैफलेनाथ हविषा लिह्यंस्त्रिफलां निशि ॥ १४ ॥
यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुताम् ।
मासमेकं हिताहारः पिबन्नामलकोदकम् ॥ १५ ॥
सौपर्णं लभते चक्षुरित्याह भगवान्निमिः ।

त्रैफलेन च सर्पिषा त्रिफलां यष्टीयुक्तां माक्षिकेण च परिप्लुतां रात्रौ लिहानो मासमेकं हिताशी सन्नामलकोदकं पिबन् गारुत्मतं चक्षुर्लभत इति भगवान्निमिराह ।

ताप्यायोहेमयष्ट्याह्वसिताजीर्णाज्यमाक्षिकैः ॥ १६ ॥
संयोजिता यथाकामं तिमिरघ्नी वरा वरा ।

ताप्यादिभिः संयोजिता त्रिफला यथाकामं वरा तिमिरघ्नी स्यात् ।

सघृतं वा वराक्वाथं शीलयेत्तिमिरामयी ॥ १७ ॥
अपूपसूपसक्तून्वा त्रिफलाचूर्णसंयुतान् ।

अथवा त्रिफलाक्वाथं ससर्पिष्कं तिमिररोगहरमभ्यसेत् । अपूपादीन् वा त्रिफलाचूर्णसंयुतान् शीलयेत् ।

पायसं वा वरायुक्तं शीतं समधुशर्करम् ॥ १८ ॥
प्रातर्भक्तस्य वा पूर्वमद्यात्पथ्यां पृथक् पृथक् ।
मृद्वीकां शर्कराक्षौद्रैः सततं तिमिरातुरः ॥ १९ ॥

पायसं त्रिफलायुतं वा शीतं समधुशर्करं प्रातरद्यात् । भक्तस्य पूर्वं वा हरीतकीं वा मृद्वीकां शर्कराक्षौद्रैः पृथक् पृथग् युतामनारतं तिमिरातुरोऽद्यात् ।

स्रोतोजांशांश्चतुःषष्टिं ताम्रायोरूप्यकांचनैः ।
युक्तान् प्रत्येकमेकांशैरंधमूषोदरस्थितान् ॥ २० ॥
ध्मापयित्वा समावृत्तं ततस्तच्च निषेचयेत् ॥
रसस्कंधकषायेषु सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥
वैडूर्यमुक्ताशंखानां त्रिभिर्भागैर्युतं ततः ।
चूर्णांजनं प्रयुंजीत तत्सर्वं तिमिरापहम् ॥ २२ ॥

स्रोतोजाच्च चतुःषष्टिमंशास्ताम्रादिभिः प्रत्येकमेकांशैर्युतानंधमूषोदरस्थितान् ध्मापयित्वा सम्यगावर्तितं शिलायां ततोनंतरं मधुरादिगणक्काथेषु तं निषेचयेत् । पृथक् सप्त वारान् ततो वैडूर्यमुक्तानां शंखानां त्रिभिर्भागैर्युतमेतच्चूर्णांजनं सर्वतिमिरघ्नं प्रयुंजीत ।

मांसीत्रिजातकायःकुंकुमनीलोत्पलाभयातुत्थैः ।
सितकाचशंखफेनकमरिचांजनपिप्पलीमधुकैः ॥ २३ ॥
चंद्रेश्विनीसनाथेसुचूर्णितैरंजयेद्युगुलमक्ष्णोः ।
तिमिरार्मरक्तराजीकंडूकाचादिशममिच्छन्-॥ २४ ॥

मांस्यादिभिः सूक्ष्मरजीकृतैश्चंद्रेश्विनीयुक्ते सत्यक्षियुग्ममंजयेत् तिमिरादिशांतिमिच्छन् । आर्ये मुखचपले ।

मरिचवरलवणभागौ भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्याम् ।
सौवीरभागनवकं चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् ॥ २५ ॥

मरिचसैंधवयोर्द्वौ भागौ पिप्पलीसमुद्रफेनयोर्द्वौभागौ सौवीरांजनस्य भागा नव एतच्चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् । गीतिरार्या ।

द्राक्षामृणालीस्वरसे क्षीरमद्यवसासु च ।
पृथक् दिव्याप्सु स्रोतोजं सप्तकृत्वो निषेचयेत् ॥ २६ ॥
तच्चूर्णितं स्थितं शंखे दृक्प्रसादनमंजनम् ।
शस्तं सर्वाक्षिरोगेषु विदेहपतिनिर्मितम् ॥ २७ ॥

द्राक्षादिस्वरसेषु पृथक् पृथग् दिव्ये जले स्रोतोंजनं सप्तकृत्वो निषेचयेत् । तच्चूर्णीकृतं शंखे स्थितं दृष्टिप्रसादकृत् । अंजनं सर्वाक्षिरोगेषु श्रेष्ठं विदेहपतिनिर्मितं ।

निर्दग्धं बादरांगारैस्तुत्थं चेत्थं निषेचितम् ।
क्रमादजापयः सर्पिः क्षौद्रे तस्मात् पलद्वयम् ॥ २८ ॥
कार्षिकैस्ताप्यमरिचश्रोतोजकटुकानतैः ।
पटुरोध्रशिलापथ्याकणैलांजनफेनिकैः ॥ २९ ॥
युक्तं पलेन यष्ट्याश्च मूषांतर्ध्मातचूर्णितम् ।
हंति काचार्मनक्तांध्यरक्तराजीः सुशीलितः ॥ ३० ॥
चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा ।

बादरांगारैस्तुत्थं निर्दग्धं पूर्ववत्क्रमेण छागक्षीरघृतमाक्षिके निषेचितं तस्मान्निर्दग्धाच्च तुत्थात्पलद्वयं ताप्यादिभिः कार्षिकैर्यष्टीपलेन च युक्तं मूषांतर्ध्मापितं चूर्णितं काचादीन् हंति । सुसेवितोयं भास्करश्चूर्णो विशेषेण तिमिरं हंति । यथा रविरंधकारमित्युपमाश्लेषोलंकारः ।

त्रिंशद्भागा भुजंगस्य गंधपाषाणपंचकम् ॥ ३१ ॥
शुल्बतालकयोर्द्वौ द्वौ वंगस्यैकोंजनात्रयम् ।
अंधमूषीकृतं ध्मातं पक्वं विमलमंजनम्
तिमिरांतकरं लोके द्वितीय इव भास्करः ॥ ३२ ॥

भुजंगस्य सीसकस्य त्रिंशद्भागा गंधपाषाणस्य पंचकं शुल्बतालकयोर्द्वौ द्वौ भागौ वंगस्य त्रपुण एको भागः । अंजनाद्भागत्रयमंधमूषाध्मातं विपक्वमंजनं । द्वितीयो भास्करो लोके तिमिरांतकरः । भुजंगादीनां शोधितानां प्रयोगः । नतु मारितानां ।

गोमूत्रे छगणरसेऽम्लकांजिके च स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।
यत्तुत्थं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं तत्कुर्याद्गरुडसमं नरस्य चक्षुः ॥ ३३

तत्तुल्यं नरस्य गरुडतुल्यं नयनं कुर्यात् । कतमं यद्दीप्तं सत् । गोमूत्रादिष्वनेकशः सप्तकृत्वो निषिक्तं । महर्षिणी ।

श्रेष्ठाजलं भृंगरसं सविषाज्यमजापयः ।
यष्टीरसं च यत्सीसं सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ ३४ ॥
तप्तं तप्तं पायितं तच्छलाका नेत्रे युक्ता सांजनानंजना वा ।
तैमिर्यार्मस्रावपैच्छिल्यपैल्लं कंडूं जाड्यं रक्तराजीं च हंति ॥३५॥

यत्सीसं तप्तं तप्तं त्रिफलायाः क्काथादिकं पृथक् पृथक् सप्तकृत्वः पायितं तस्य सीसस्य शलाका इयमिति प्रथिता नयने युक्ता सहांजनांजनने रहिता वा तैमिर्यादीन् हंति । शालिनी ।

रसेंद्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथांजनम् ।
ईषत्कर्पूरसंयुक्तमंजनं नयनामृतम् ॥ ३६ ॥
योगृध्रस्तरुणरविप्रकाशगल्लस्तस्यास्यं समयमृतस्य गोशकृद्भिः ।
निर्दग्धं समघृतमंजनं च पेष्यं योगोऽयं नयनबलं करोति गार्ध्रम् ३७

पारदसीसकौ समांशौ तयोः सममंजनं षोडशांशकर्पूरयुतमिदमंजनं तिमिरापहं भवति । यो गृध्रस्तरुणरविप्रकाशगल्लस्तस्य समयमृतस्यास्यं मुखं गोशकृद्भिर्गोमयकरीषैर्निर्दग्धं भस्मसात्कृतं तस्य समंजनं श्रोतोजं समघृतं समभागं पेष्यं चूर्णयितव्यं । अयं योगो नयनयोर्बलं गार्ध्रं गृध्रतुल्यं करोति ।

कृष्णसर्पवदने सहविष्कं दग्धमंजनमनिसृतधूमम् ।
चूर्णितं नलदपत्रविमिश्रं भिन्नतारमपि रक्षति चक्षुः ॥ ३८ ॥

कृष्णसर्पस्य वदने सहविष्कमंजनमनिसृतधूमं दग्धं मांसीपत्रविमिश्रितं चूर्णितमुपयुक्तं सच्चक्षुर्भिन्नतारमपि रक्षति । भिन्नतारमपीत्यनेन शक्त्यतिशयमस्याह । ननु भिन्नतारस्य कथंचिद्रक्षणं स्यात् । अन्यत्राप्येवं विधो न्यायोयमनुसरणीयः । स्वागतावृत्तम् ।

कृष्णं सर्पं मृतं न्यस्य चतुरश्चापि वृश्चिकान् ।
क्षीरकुंभे त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वाथ मंथयेत् ॥ ३९ ॥
तत्र यन्नवनीतं स्यात्पुष्णीयात्तेन कुक्कुटम् ।
अंधस्तस्य पुरीषेण प्रेक्षते ध्रुवमंजनात् ॥ ४० ॥

क्षीरकुंभे कृष्णसर्पं न्यस्य वृश्चिकांश्चतुरस्त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वा विलोडयेत् । तस्मिन् यन्नवनीतं भवेत् तेन नवनीतेन कुकुटं पुष्णीयात् । तस्य कुकुटस्य पुरीषेणांधोप्यंजनान्निश्चितमीक्षते ।

कृष्णसर्पवसा शंखः कतकात् फलमंजनम् ।
रसक्रियेयमचिरादंधानां दर्शनप्रदा ॥ ४१ ॥

कृष्णसर्पस्य वसा शंखकतकफलसौवीरांजनमियं रसक्रिया द्रागेवांधानां दृष्टिप्रदा ।

मरिचानि दशार्द्धपिचुस्ताप्यात्तुत्थार्द्धपलं पिचुर्यष्ट्याः ।
क्षीरार्द्धदग्धमंजनमप्रतिसाराख्यमुत्तमं तिमिरे ॥ ४२ ॥

दश मरिचानि विट्माक्षिकादर्द्धं कर्षं तुत्थात्पलं मधुयष्टिकायाः कर्षः । एतत्सर्वं क्षीरार्द्धं पश्चाद्दग्धमप्रतिसारसंज्ञमंजनमतिश्रेष्ठं तिमिरे । गीतिरार्या ।

अक्षबीजमरिचामलकत्वक् तुत्थयष्टिमधुकैर्जलपिष्टैः ।
छाययैव गुटिकाः परिशुष्का नाशयंति तिमिराण्यचिरेण ४३

अक्षबीजादिभिर्जलपिष्टैर्गुटिका छाययैव परिशुष्का न चातपेन तिमिराणि लघु नाशयंति । स्वागतावृत्तं ।

मरिचामलकजलोद्भवतुत्थांजनताप्यधातुभिः क्रमवृद्धैः ।
षण्माक्षिक इति योगस्तिमिरार्मक्लेदकाचकंडूहंता ॥ ४४ ॥

मरिचादिभिः क्रमवृद्धैः षण्माक्षिक इति योगस्तिमिरादिघ्नः । षण्माक्षिक इति कोर्थः । कीदृशः समासः । ब्रूमः । माक्षिकशब्देनादिलोपाख्यया

तंत्रयुक्त्या वट्टमाक्षिक इत्युच्यते। षट्पूरणो वट्टमाक्षिको यस्मिन्निति समासः। तेनास्मिन् योगे षष्ठो वट्टमाक्षिक इत्यवतिष्ठते। गीतिरार्या।

रत्नानि रूप्यं स्फटिकं सुवर्णं स्रोतोंजनं ताम्रमयः सशंखम्।
कुचंदनं लोहितगैरिकं च चूर्णांजनं सर्वदृगामयघ्नम्॥ ४५॥

रत्नादिभिश्च चूर्णांजनं। रत्नान्यत्र वज्रमरकतादीनि यथालाभं ग्राह्याणि। लोहितगैरिकं लोहितं गैरिकं। केचित्तु लोहितं कुंकुममाहुः। एतच्चूर्णांजनमशेषदृष्टिरोगहरं। उपजातिः।

तिलतैलमक्षतैलं भृंगस्वरसोसनाच्च निर्यूहः।
आयसपात्रविपक्वं करोति दृष्टेर्बलं नस्यम्॥ ४६॥

तिलतैलमक्षतैलं च समांशं मार्कवस्वरसोसनाच्च निर्यूहः क्वाथ इत्यायसः पात्रे विपक्वं दृष्टेर्बलमेतन्नस्यं करोति। आर्या।

दोषानुरोधेन च नैकशस्तं स्नेहास्राविस्रावणरेकनस्यैः।
उपाचरेदंजनमूर्द्धबस्तिबस्तिक्रियातर्पणलेपसेकैः॥४७॥

दोषवशाच्च स्नेहादिभिर्मुहुर्मुहुरेनं नेत्ररोगिणमुपक्रमेत्। मूर्द्धबस्तिगंडूषादिविध्युक्तः। बस्तिर्बस्तिविध्युक्तः। उपजातिवृत्तं।

सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः शृणु।

इदमनंतराभिहितं सामान्यं चिकित्सितमतोनंतरं प्रतिदोषं साधनं शृणु। किं तदित्याह।

वातजे तिमिरे तत्र दशमूलांभसा घृतम्॥ ४८॥
क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः।
त्रिफलापंचमूलानां कषायं क्षीरसंयुतम्॥ ४९॥
एरंडतैलसंयुक्तं योजयेच्च विरेचनम्।

तेषु तिमिरादिषु वातोत्थे तिमिरे दशमूलक्वाथेन घृतं क्षीरे चतुर्गुणे

कृष्णं सर्पं मृतं न्यस्य चतुरश्चापि वृश्चिकान् ।
क्षीरकुंभे त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वाथ मंथयेत् ॥ ३९ ॥
तत्र यन्नवनीतं स्यात्पुष्णीयात्तेन कुक्कुटम् ।
अंधस्तस्य पुरीषेण प्रेक्षते ध्रुवमंजनात् ॥ ४० ॥

क्षीरकुंभे कृष्णसर्पं न्यस्य वृश्चिकांश्चतुरस्त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वा विलोडयेत् । तस्मिन् यन्नवनीतं भवेत् तेन नवनीतेन कुक्कुटं पुष्णीयात् । तस्य कुक्कुटस्य पुरीषेणांधोप्यंजनान्निश्चितमीक्षते ।

कृष्णसर्पवसा शंखः कतकात् फलमंजनम् ।
रसक्रियेयमचिरादंधानां दर्शनप्रदा ॥ ४१ ॥

कृष्णसर्पस्य वसा शंखकतकफलसौवीरांजनमियं रसक्रिया द्रागेवांधानां दृष्टिप्रदा ।

मरिचानि दशार्द्धपिचुस्ताप्यात्तुत्थार्द्धपलं पिचुर्यष्ट्याः ।
क्षीरार्द्धदग्धमंजनमप्रतिसाराख्यमुत्तमं तिमिरे ॥ ४२ ॥

दश मरिचानि विद्माक्षिकादर्द्धं कर्षं तुत्थात्पलं मधुयष्टिकायाः कर्षः । एतत्सर्वं क्षीरार्द्धं पश्चाद्दग्धमप्रतिसारसंज्ञमंजनमतिश्रेष्ठं तिमिरे । गीतिरार्या ।

अक्षबीजमरिचामलकत्वक् तुत्थयष्टिमधुकैर्जलपिष्टैः ।
छाययैव गुटिकाः परिशुष्का नाशयंति तिमिराण्यचिरेण ४३

अक्षबीजादिभिर्जलपिष्टैर्गुटिका छाययैव परिशुष्का न चातपेन तिमिराणि लघु नाशयंति । स्वागतावृत्तं ।

मरिचामलकजलोद्भवतुत्थांजनताप्यधातुभिः क्रमवृद्धैः ।
षण्माक्षिक इति योगस्तिमिरार्मक्लेदकाचकंडूर्हंता ॥ ४४ ॥

मरिचादिभिः क्रमवृद्धैः षण्माक्षिक इति योगस्तिमिरादिघ्नः । षण्माक्षिक इति कोर्थः । कीदृशः समासः । ब्रूमः । माक्षिकशब्देनादिलोपाख्यया

तंत्रयुक्त्या वट्टमाक्षिक इत्युच्यते । षट्पूरणो वट्टमाक्षिको यस्मिन्निति समासः । तेनास्मिन् योगे षष्ठो वट्टमाक्षिक इत्यवतिष्ठते । गीतिरार्या ।

रत्नानि रूप्यं स्फटिकं सुवर्णं स्रोतोंजनं ताम्रमयः सशंखम् ।
कुचंदनं लोहितगैरिकं च चूर्णांजनं सर्वदृगामयघ्नम् ॥ ४५ ॥

रत्नादिभिश्च चूर्णांजनं। रत्नान्यत्र वज्रमरकतादीनि यथालाभं ग्राह्याणि। लोहितगैरिकं लोहितं गैरिकं । केचित्तु लोहितं कुंकुममाहुः । एतच्चूर्णांजनमशेषदृष्टिरोगहरं । उपजातिः ।

तिलतैलमक्षतैलं भृंगस्वरसोसनाच्च निर्यूहः ।
आयसपात्रविपक्वं करोति दृष्टेर्बलं नस्यम् ॥ ४६ ॥

तिलतैलमक्षतैलं च समांशं मार्कवस्वरसोसनाच्च निर्यूहः काथ इत्यायसः पात्रे विपक्वं दृष्टेर्बलमेतन्नस्यं करोति । आर्या ।

दोषानुरोधेन च नैकशस्तं स्नेहास्रविस्रावणरेकनस्यैः ।
उपाचरेदंजनमूर्द्धबस्तिबस्तिक्रियातर्पणलेपसेकैः ॥४७॥

दोषवशाच्च स्नेहादिभिर्मुहुर्मुहुरेनं नेत्ररोगिणमुपक्रमेत् । मूर्द्धबस्तिगंडूषादिविध्युक्तः । बस्तिर्बस्तिविध्युक्तः । उपजातिवृत्तं ।

सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः शृणु ।

इदमनंतराभिहितं सामान्यं चिकित्सितमतोनंतरं प्रतिदोषं साधनं शृणु। किं तदित्याह ।

वातजे तिमिरे तत्र दशमूलांभसा घृतम् ॥ ४८ ॥
क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः ।
त्रिफलापंचमूलानां कषायं क्षीरसंयुतम् ॥ ४९ ॥
एरंडतैलसंयुक्तं योजयेच्च विरेचनम् ।

तेषु तिमिरादिषु वातोत्थे तिमिरे दशमूलक्काथेन घृतं क्षीरे चतुर्गुणे

त्रिफलाकल्कपक्कं पिबेत् । अनंतरं त्रिफलापंचमूलानां क्राथं क्षीरेण संयुतमेरंडतैलान्वितं विरेचनं योजयेत् ।

समूलजालजीवंतीतुलां द्रोणेंऽभसः पचेत् ॥ ९० ॥
अष्टभागस्थिते तस्मिंस्तैलप्रस्थं पयः समे ।
बलात्रितयजीवंतीवरीमूलैः पलोन्मितैः ॥ ९१ ॥
यष्टीपलैश्चतुर्भिश्च लोहपात्रे विपाचयेत् ।
लोह एव स्थितं मासं नावनादूर्ध्वजत्रुजान् ॥ ९२ ॥
वातपित्तामयान् हंति तद्विशेषाद् दृगामयान् ।
केशास्यकंधरास्कंधपुष्टिलावण्यकांतिदम् ॥ ९३ ॥

मूलजालयुताया जीवंत्याः पलशतं जलद्रोणे पचेत् । तस्मिन् जलेऽष्टभागशेषे क्षीरतुल्यं तैलप्रस्थं बलात्रयादिभिः पलोन्मितैर्मधुयष्टिकापलैश्चतुर्भिर्लोहपात्रे विपाचयेत् । लोहभांड एव मासं स्थितं तन्नस्येनोर्ध्वजत्रुजान् रोगान् हंति । विशेषेण दृष्ट्याश्रयान् वातपित्तरोगान्निराकरोति । केशादिषु पुष्टिलावण्यकांतिकरम् ।

सितैरंडजटासिंहीफलदारुवचानतैः ।
घोषया बिल्वमूलैश्च तैलं पक्कं पयोन्वितम् ॥ ९४ ॥
नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूत्थवातश्लेष्मामयार्तिजित् ।

शुक्लैरंडमूलादिभिस्तैलं सक्षीरं पक्कं नस्येन सर्वजत्रूर्ध्वरोगादिजित् ।

वसांजने च वैय्याघ्री वाराही वा प्रशस्यते ॥ ९५ ॥
गृध्राहिकुक्कुटोत्था वा मधुकेनान्विता पृथक् ।

वैयाघ्री वाराही वा वसांजने शस्यते । गृध्रसर्पकुकुटोत्था वा वसा पृथङ् मधुयष्टिकायुता श्रेष्ठा ।

प्रत्यंजने च स्रोतोजं रसक्षीरघृते क्रमात् ॥ ९६ ॥

निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ।

प्रत्यंजने च स्रोतोंजनं मांसरसादिषु क्रमेण निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं । एतच्च परं तिमिरहरं ।

नचेदेवं शमं याति ततस्तर्पणमाचरेत् ॥ ५७ ॥

यद्येवं तिमिरं न शाम्येत् ततस्तर्पणमाचरेत् कुर्यात् ।

शताव्हाकुष्टनलदकाकोलीद्वययष्टिभिः ।
प्रपौंडरीकसरलपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ ५८ ॥
सर्पिरष्टगुणक्षीरं पक्कं तर्पणमुत्तमम् ।

शताव्हादिभिर्घृतमष्टगुणक्षीरं पक्कं श्रेष्ठं तर्पणम् ।

मेदसस्तद्वदैणेयाद्दुग्धसिद्धात् खजाहतात् ॥ ५९ ॥
उत्धृतं साधितं तेजो मधुकोशीरचंदनैः ।

तथैव कृष्णहरिणान् मेदसो दुग्धे सित्धात् खजेनालोडितात् तेज उत्धृत्य मधुकोशीरचंदनैःसह पक्कं तर्पणमुत्तमम् ।

श्वाविच्छल्यकगोधानां दक्षतित्तिरबर्हिणाम् ॥ ६० ॥
पृथक् पृथगनेनैव विधिना कल्पयेद्वसाम् ।

श्वाविदादीनां पृथगनेनैव विधिना वसां कल्पयेत् ।

प्रसादनं स्नेहनं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥

पुटपाकं प्रसादनं स्नेहनं च तर्पणपुटपाकविध्युक्तं प्रयोजयेत् ।

वातपीनसवच्चात्र निरूहं सानुवासनम् ।

अत्र च वातजे तिमिरे पीनस इव निरूहमनुवासनं च प्रयोजयेत् ।

पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ॥ ६२ ॥
विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ।

पित्तजे तिमिरे जीवनीयैः फलत्रिकेण च पक्वं सर्पिः पाययित्वा ततः स्निग्धस्य सतः शिरां व्यधयेत् ।

शर्करैलात्रिवृच्चूर्णैर्मधुयुक्तैर्विरेचयेत् ॥ ६३ ॥

शर्करादिभिः समाक्षिकैर्विरेचयेत् ।

सुशीतान् सेकलेपादीन् युंज्यान्नेत्रास्यमूर्द्धसु ।

नेत्रास्यशिरस्सु चातिशिशिरान् सेकलेपादीन् युंज्यात् ।

सारिवापद्मकोशीरमुक्ताशाबरचंदनैः ॥ ६४ ॥
वर्तिः शस्त्रांजने चूर्णस्तथा पत्रोत्पलांजनैः ।
सनागपुष्पकर्पूरयष्ट्याव्हस्वर्णगैरिकैः ॥ ६५ ॥

सारिवादिभिर्वर्तिरंजने शस्ता । तथा पत्रादिभिः सनागपुष्पादिभिरंजनं शस्तम् ।

सौवीरांजनतुत्थकशृंगीधात्रीफलस्फटिककर्पूरम् ।
पंचाशं पंचाशं त्र्यंशमथैकांशमंजनं तिमिरघ्नम् ॥ ६६ ॥

सौवीरांजनादिकमंजनं शस्तं । कियत्कियत्प्रमाणमित्याह । पंचांशमित्यादि। तदेवं पंच भागाः सौवीरांजनस्य पंचैव तुत्थकस्य। शृंग्यामलकानां भागास्त्रयः । स्फटिककर्पूरस्य भाग एकः । इति स्थितम् । एवमेतदंजनं तिमिरहृत् । गीतिरार्येयम् ।

नस्यं चाज्यं सृतं क्षीरजीवनीयसितोत्पलैः ।

क्षीरेण चतुर्गुणेन जीवनीयादिभिराज्यं घृतं पक्वं नस्ये श्रेष्ठम् ।

श्लेष्मोद्भवे मृताक्वाथवराकणसृतं घृतम् ॥ ६७ ॥
विध्येच्छिरां पीतवतो दद्याच्चानु विरेचनम् ।
क्वाथं पूगाभयाशुंठीकृष्णाकुंभनिकुंभजम् ॥ ६८ ॥

श्लेष्मोत्थतिमिरेऽमृतादिभिः पक्वं घृतं पीतवतः शिरां विध्येत् । विरेचनं च पूगादिभिः क्वाथं दद्यात् ।

ह्रीवेरदारुद्विनिशाकृष्णाकल्कैः पयोन्वितैः ।
द्विपंचमूलनिर्यूहे तैलं पक्वं च नावनम् ॥ ६९ ॥

ह्रीवेरादिभिः कल्कितैः पयोन्वितैर्द्विपंचमूलक्वाथे तैलं पक्वं नावनं हितं।

शंखप्रियंगुनेपालीकटुत्रिकफलात्रिकैः ।
दृग्वैमल्याय विमला वर्तिः स्यात्कोकिला पुनः ॥ ७० ॥
कृष्णलोहरजोव्योषसैंधवत्रिफलांजनैः ।

शंखादिभिर्दृग्वैमल्याय विमलाख्येयं वर्तिर्हिता स्यात् । कृष्णलोहादिभिः कोकिलाख्या वर्तिः ।

शशगोखरसिंहोष्ट्रद्विजा लालाटमस्थि च ॥ ७१ ॥
श्वेतगोवालमरिचशंखचंदनफेनकम् ।
पिष्टं स्तन्याजदुग्धाभ्यां वर्तिस्तिमिरशुक्रजित् ॥ ७२ ॥

शशादिजा द्विजा दंता एषामेव लालाटं ललाटे भवमस्थि तथा श्वेतगोवालादीनि स्त्रीक्षीरच्छागदुग्धाभ्यां पिष्टानि वर्तिस्तिमिरशुक्रे हरेदित्यर्थः ।

रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चास्रं प्रसादयेत् ।

रक्तजे तिमिरे पित्तवदुपक्रमः शीतवीर्यैः शीतस्पर्शैरन्नपानौषधसेकलेपादिभिश्च रक्तं प्रसादयेत् ।

द्राक्षया नलदरोध्रयष्टिभिः शंखताम्रहिमपद्मपद्मकैः॥७३॥
सोत्पलैश्छगलदुग्धवर्तितैरस्रजं तिमिरमाशु नश्यति ।

द्राक्षादिभिश्छगलीदुग्धपिष्टैः शीघ्रं रक्तोत्थं तिमिरं नश्यति ।

संसर्गसंन्निपातोत्थे यथा दोषोदयां क्रियाम् ॥ ७४ ॥

संसर्गजे सन्निपाते तिमिरे यथादोषोद्रेकं चिकित्सितं कुर्यात् ।

सित्थं मधूकक्रमिजिन् मरिचामरदारुभिः ।
सक्षीरं नावनं तैलं पिष्टैर्लेपो मुखस्य च ॥ ७५ ॥

पित्तजे तिमिरे जीवनीयैः फलत्रिकेण च पक्कं सर्पिः पाययित्वा ततः स्निग्धस्य सतः शिरां व्यधयेत् ।

शर्करैलात्रिवृच्चूर्णैर्मधुयुक्तैर्विरेचयेत् ॥ ६३ ॥

शर्करादिभिः समाक्षिकैर्विरेचयेत् ।

सुशीतान् सेकलेपादीन् युंज्यान्नेत्रास्यमूर्द्धसु ।

नेत्रास्यशिरस्सु चातिशिशिरान् सेकलेपादीन् युंज्यात् ।

सारिवापद्मकोशीरमुक्ताशाबरचंदनैः ॥ ६४ ॥
वर्तिः शस्त्रांजने चूर्णस्तथा पत्रोत्पलांजनैः ।
सनागपुष्पकर्पूरयष्ट्याह्वस्वर्णगैरिकैः ॥ ६५ ॥

सारिवादिभिर्वर्तिरंजने शस्ता । तथा पत्रादिभिः सनागपुष्पादिभिरंजनं शस्तम् ।

सौवीरांजनतुत्थकशृंगीधात्रीफलस्फटिककर्पूरम् ।
पंचाशं पंचाशं त्र्यंशमथैकांशमंजनं तिमिरघ्नम् ॥ ६६ ॥

सौवीरांजनादिकमंजनं शस्तं । कियत्कियत्प्रमाणमित्याह । पंचांशमित्यादि । तदेवं पंच भागाः सौवीरांजनस्य पंचैव तुत्थकस्य। शृंग्यामलकानां भागास्त्रयः । स्फटिककर्पूरस्य भाग एकः । इति स्थितम् । एवमेतदंजनं तिमिरहृत् । गीतिरार्येयम् ।

नस्यं चाज्यं सृतं क्षीरजीवनीयसितोत्पलैः ।

क्षीरेण चतुर्गुणेन जीवनीयादिभिराज्यं घृतं पक्कं नस्ये श्रेष्ठम् ।

श्लेष्मोद्भवे मृताक्काथवराकणसृतं घृतम् ॥ ६७ ॥
विध्येच्छिरां पीतवतो दद्याच्चानु विरेचनम् ।
काथं पूगाभयाशुंठीकृष्णाकुंभनिकुंभजम् ॥ ६८ ॥

श्लेष्मोत्थतिमिरेऽमृतादिभिः पक्कं घृतं पीतवतः शिरां विध्येत् । विरेचनं च पूगादिभिः काथं दद्यात् ।

ह्रीवेरदारुद्विनिशाकृष्णाकल्कैः पयोन्वितैः ।
द्विपंचमूलनिर्यूहे तैलं पक्वं च नावनम् ॥ ६९ ॥

ह्रीवेरादिभिः कल्कितैः पयोन्वितैर्द्विपंचमूलक्वाथे तैलं पक्वं नावनं हितं।

शंखप्रियंगुनेपालीकटुत्रिकफलात्रिकैः ।
दृग्वैमल्याय विमला वर्तिः स्यात्कोकिला पुनः ॥ ७० ॥
कृष्णलोहरजोव्योषसैंधवत्रिफलांजनैः ।

शंखादिभिर्दृग्वैमल्याय विमलाख्येयं वर्तिर्हिता स्यात् । कृष्णलोहादिभिः कोकिलाख्या वर्तिः ।

शशगोखरसिंहोष्ट्रद्विजा लालाटमस्थि च ॥ ७१ ॥
श्वेतगोवालमरिचशंखचंदनफेनकम् ।
पिष्टं स्तन्याजदुग्धाभ्यां वर्तिस्तिमिरशुक्रजित् ॥ ७२ ॥

शशादिजा द्विजा दंता एषामेव लालाटं ललाटे भवमस्थि तथा श्वेतगोवालादीनि स्त्रीक्षीरच्छागदुग्धाभ्यां पिष्टानि वर्तिस्तिमिरशुक्रे हरेदित्यर्थः ।

रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चास्रं प्रसादयेत् ।

रक्तजे तिमिरे पित्तवदुपक्रमः शीतवीर्यैः शीतस्पर्शैरन्नपानौषधसेकलेपादिभिश्च रक्तं प्रसादयेत् ।

द्राक्षया नलदरोध्रयष्टिभिः शंखताम्रहिमपद्मपद्मकैः॥७३॥
सोत्पलैश्छगलदुग्धवर्तितैरस्रजं तिमिरमाशु नश्यति ।

द्राक्षादिभिश्छगलीदुग्धपिष्टैः शीघ्रं रक्तोत्थं तिमिरं नश्यति ।

संसर्गसंन्निपातोत्थे यथा दोषोदयां क्रियाम् ॥ ७४ ॥

संसर्गजे सन्निपाते तिमिरे यथादोषोद्रेकं चिकित्सितं कुर्यात् ।

सित्थं मधूकक्रिमिजिन् मरिचामरदारुभिः ।
सक्षीरं नावनं तैलं पिष्टैर्लेपो मुखस्य च ॥ ७५ ॥

मधूकादिभिः सक्षीरं तैलं सिद्धं नावनं हितं । मधूकादिभिरेव जलेन पिष्टैर्मुखलेपो हितः ।

ततनीलोत्पलानंतायष्ट्याह्वसुनिषण्णकैः ।
साधितं नावने तैलं शिरोबस्तौ च शस्यते ॥ ७६ ॥

नतादिभिः साधितं तैलं नावने शिरोबस्तौ च शस्यते ।

दद्यादुशीरनिर्यूहचूर्णितं कणसैंधवम् ।
तच्छृतं सघृतं भूयः पचेत्क्षौद्रं घने क्षिपेत्॥ ७७ ॥
शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरेऽजनम् ।

उशीरक्काथे पिप्पलीसैंधवं रजीकृतं दद्यात् । तच्च शृतं सद् घृतान्वितं पुनः पचेत् । घने चास्मिन् शीते च क्षौद्रं क्षिपेत् । एतच्च सर्वोत्थतिमिरे हितमंजनम् ।

अस्थीनि मज्जपूर्णानि सत्त्वानां रात्रिचारिणाम् ॥ ७८ ॥
स्रोतोजांजनयुक्तानि वहत्यंभसि वासयेत् ।
मासं विंशतिरात्रं वा ततश्चोद्धृत्य शोषयेत् ॥ ७९ ॥
समेषशृंगीपुष्पाणि सयष्ट्याह्वानि तानि तु ।
चूर्णितान्यंजनं श्रेष्ठं तिमिरे सन्निपातिके ॥ ८० ॥

रात्रिचारिणां प्राणिनामस्थीनि मज्जपूर्णानि स्रोतोंजनयुक्तानि जले वहति मासं विंशतिर्वा निशा वासयेत् । ततः पश्चादुधृत्य शोषयेत् । तानि च मेषशृंगीपुष्पैर्युतानि मधूकेन च चूर्णितानि सन्निपातिके तिमिरेंजनश्रेष्ठम् ।

काचेऽप्येषा क्रिया मुक्त्वा शिरां यंत्रनिपीडिताः ।
आंध्याय स्युर्मला दद्याच्छ्राव्ये रक्ते जलौकसः ॥ ८१ ॥

काचेऽप्येषा पूर्वोदिता क्रिया शिरां हित्वा । यंत्रेत्यादि । शिरोपयोगियंत्रनिपीडिता मला आंध्याय यतः स्युः । स्राव्ये तु रक्ते जलौकसो दद्यात् ।

गुडः फेनोजनं कृष्णा मरिचं कुंकुमाद्रजः ।
रसक्रियेयं सक्षौद्रा काचयापनमंजनम् ॥ ८२ ॥

गुडादयो रसक्रिया क्षौद्रान्वितेयं काचयापनमंजनम् ।

नकुलांधे त्रिदोषोत्थे तैमिर्यविहितो विधिः ।

नकुलांधे त्रिदोषजे तिमिरे विहितो विधिः कार्यः ।

रसक्रियाघृतक्षौद्रगोमयस्वरसद्रुतैः ॥ ८३ ॥
तार्क्ष्यगैरिकतालीसैर्निशांध्ये हितमंजनम् ।

घृतादिद्रुते रसांजनादिभिर्निशांध्ये रसक्रिया हितमंजनम् ।

दध्ना विघृष्टं मरिचं रात्र्यांध्यांजनमुत्तमम् ॥ ८४ ॥

दध्ना विघृष्टं मरिचं रात्र्यांध्येऽजनं श्रेष्ठम् ।

करंजिकोत्पलस्वर्णगैरिकांभोजकेसरैः ।
पिष्टैर्गोमयतोयेन वर्तिर्दोषांध्यनाशिनी ॥ ८५ ॥

करंजिकादिभिर्गोमयरसेन पिष्टैर्वर्तिर्नक्तांध्यहृत् ।

अजामूत्रेण वा कौंतीकृष्णास्रोतोजसैंधवैः ।

अजामूत्रेण पिष्टैः कौंत्यादिभिर्वा वर्तिर्निशांध्यघ्नी ।

कालानुसारीत्रिकटुत्रिफलालमनःशिलाः ॥ ८६ ॥
सफेनाश्छागदुग्धेन रात्र्यंध्ये वर्तयो हिताः ।

कालानुसार्यादयोऽजाक्षीरेण पिष्टा वर्तयो निशांध्ये हिताः ।

सन्निवेश्य यकृन्मध्ये पिप्पलीरदहन्यचेत् ॥ ८७ ॥
ताः शुष्का मधुना घृष्टा निशांध्ये श्रेष्ठमंजनम् ।

पिप्पलीर्यकृन्मध्ये सन्निवेश्यादहन् पचेत् । ततः पिप्पल्यः शुष्का मधुघृष्टा रात्र्यंधे परमंजनम् ।

खादेच्च प्लीहयकृती माहिषे तैलसर्पिषा ॥ ८८ ॥

माहिषे च प्लीहयकृती तैलसर्पिषा सह भक्षयेत् ।

घृते सिद्धानि जीवंत्याः पल्लवानि च भक्षयेत् ।
तथातिमुक्तकैरंडशेफालयभिरुजानि च ॥ ८९ ॥
भृष्टं घृतं कुंभयोनेः पत्रैः पाने च पूजितम् ।

जीवंत्याः पल्लवानि सर्पिषा पक्वानि भुंजीत । तथाऽतिमुक्तकादीनि पत्राणि घृतसिद्धानि खादेत् । अगस्तिपत्रैः सर्पिः सिद्धं पाने च पूजितं ।

धूमराख्याम्लपित्तोष्णविदाहे जीर्णसर्पिषा ॥ ९० ॥
स्निग्धं विरेचयेच्छीतैः शीतैर्दिह्याच्च सर्वतः ।

अम्लपित्तोष्णैर्विदाहो विदग्धश्चाम्लपित्तोष्णविदाहो धूमराख्यश्चाम्लपित्तोष्णविदाहश्च तस्मिन् । तत्र धूमराख्यः शोकज्वरादीत्यादिलक्षणः । भृशमम्लाशतादित्यादिनाम्लविदग्धा भवेत्पित्तविदग्धाख्येति पित्तविदग्धा । उष्णतप्तस्येत्यादिना उष्णाविदग्धेति । तस्मिन् धूमराख्याम्लपित्तोष्णैर्विदाहेऽति पुराणसर्पिषाऽभ्यक्तं स्निग्धं शीतैर्विशोधयेत् । शीतैश्च सर्वतो लेपयेत् ।

गोशकृद्रसदुग्धाज्यैर्विपक्वं शस्यतेंजनम् ॥ ९१ ॥
स्वर्णगैरिकतालीसचूर्णावापा रसक्रिया ।

गोशकृदादिभिर्विपक्वमंजनं शस्यते । स्वर्णगैरिकादीनां चूर्णैरावापो यस्यां ता एवंविधा रसक्रिया वा शस्यते ।

मेदाशाबरकानंतामंजिष्टादार्वियष्टिभिः ॥ ९२ ॥
क्षीराष्टांशं घृतं पक्वं सतैलं नावनं हितम् ।

मेदादिभिः क्षीराष्टांशं घृतं तैलसहितं पक्वं नावनं हितं ।

तर्पणं क्षीरसर्पिः स्यादशाम्यति शिराव्यधः ॥ ९३ ॥

क्षीराद्भवं तत्सर्पिस्तर्पणं हितं । एवमशाम्यति शिराव्यधः कार्यः ।

चिंताभिघातभीशोकरौक्ष्यात् सोत्कटकासनात् ।
विरेकनस्यवमनपुटपाकादिविभ्रमात् ॥ ९४ ॥

विदग्धाहारवमनात्क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ।
अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिररोगवत् ॥ ९५ ॥

चिंतादिभिरतिमिरवानपि तिमिररोगवत्पश्येत् ।

यथास्वं तत्र युंजीत दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् ।

तस्मिंश्च तिमिररोगीसदृशदर्शने यथायोगं दोषदूष्यदेशादीन् वीक्ष्यौषधं मयुंजीत ।

सूर्योपरागानलविद्युदादिविलोकनेनोपहतेक्षणस्य ।
संतर्पणं स्निग्धहिमादि कार्यं तथांजनं हेमघृतेन घृष्टम् ९६

सूर्योपरागादिविलोकनेनोपहतदर्शनस्य स्निग्धहिमादि संतर्पणं कार्यं । आदिशब्देनातिसूक्ष्मातिभासुरादिपरिग्रहः। सुवर्णं च घृतेन घृष्टमंजनं हितं।

चक्षूरक्षायां सर्वकालं मनुष्यै
र्यत्नः कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।
व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिंदिवानां
पुंसामंधानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥ ९७ ॥

नेत्ररक्षायां सदा यत्नो विधेयो यावज्जीविताभिलाषित्वं । यस्मादंधानां तुल्यरात्रिंदिवानां पुंसां विद्यमानेऽपि धने लोकएव निरर्थकः स्यात् । रात्रिंदिवशब्दोत्रऽचतुरादिसूत्रे निपातितः । वैश्वदेवी वृत्तं ।

त्रिफला रुधिरस्रुतिर्विशुद्धिर्मनसो निर्वृतिरंजनं च नस्यम् ।
शकुनासनतासपादपूजा घृतपानं च सदैव नेत्ररक्षा ॥९८॥

त्रिफलादिकं सदैव सर्वकालं नेत्ररक्षा स्यात् ।

अहितादशनात्सदानिवृत्तिर्भृशभास्वच्चलसूक्ष्मवीक्षणाच्च ।
मुनिना निमिनोपदिष्टमेतत् परमं रक्षणमीक्षणस्य पुंसाम्॥९९॥

अहिताहारात्सततं निवृत्तिः । अतिभासुराद्यालोकनाच्चोपरतिरित्येत-त्रिमिनाम्ना मुनिना परमं नृणां नयनस्य रक्षणमुदितं । औपच्छंदसिकं वृत्तं।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

लिंगनाशस्तिमिरप्रतिषेधात्पृथगुच्यते । बहुवक्तव्यत्वात् ।

अथातो लिंगनाशप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

विध्येत्सुजातं निःप्रेक्षं लिंगनाशं कफोद्भवम् ।
आवर्तक्यादिभिः षड्भिर्विवर्जितमुपद्रवैः ॥ १ ॥

सुजातं सुष्ठु घनीभूतं लिंगनाशं निःप्रेक्षं कफोद्भवं विध्येत् । शेषास्तु लिंगनाशा असाध्या इति न तान् विध्येत् । तथाऽऽवर्तक्यादिभिर्वक्ष्यमाणैः षड्भिरुपद्रवैर्निवर्जितं सुजातं । कस्माद्विध्येदित्याह ।

सोऽसंजातो हि विषमो दधिमस्तुनिभस्तनुः ।
शलाकयाऽवकृष्टोऽपि पुनरूर्ध्वं प्रपद्यते ॥ २ ॥
करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिं च स्थगयेत्पुनः ।
श्लेष्मलैः पूर्यते चाशु सोन्यैः सोपद्रवैश्चिरात् ॥ ३ ॥

स लिंगनाशो यस्मादसंजातो विषमो न समसंस्थानः। तथा दधिमस्तुसदृशस्तथा तनुर्नघनः शलाकयाऽवकृष्टोऽपि सन् पुनरूर्ध्वं प्रवर्त्तते । तीव्रां रुजं करोति । पुनरपि कृतव्यधोऽपि सन् भूयोऽपि दृष्टिमाच्छादयेत् । श्लेष्मलैराहारैराशु पूर्यते । सोपरैश्च श्लेष्मलैराहारैः सोपद्रवैश्चिरात्पूर्यते ।

श्लैष्मिको लिंगनाशो हि सितत्वाच्छ्लेष्मणः सितः ।
तस्यान्यदोषाभिभवाद् भवत्यानीलता गदः ॥ ४ ॥

यस्माच्छ्लैष्मिको लिंगनाशः श्लेष्मणश्च शुक्लत्वाच्छुक्लः। तस्य लिंगनाशस्यान्यदोषेण वातादिनाऽभिभवादानीलता भवति गदः।

तत्रावर्तचला दृष्टिरावर्त्तक्यरुणा सिता।

तत्र तेष्वावर्तक्यादिषु मध्य आवर्तकी दृष्टिरावर्तवच्चला तथाऽरुणाऽसिता च स्यात्।

शर्करार्कपयोलेशनिचितेव घनाति च ॥ ५ ॥

शर्कराऽर्कक्षीरलवनिचितेव तथातिघना स्यात्।

राजीमतीदृङ्निचिताशालिशूकाभराजिभिः।

राजीमती दृष्टिः शालिशूकसदृशीभी राजीभिर्निचिता स्यात्।

विषमच्छिन्नदग्धाभा सरुक्छिन्नांशुका स्मृता ॥ ६ ॥

विषमा छिन्नदग्धाभा तथा सरुजा छिन्नांशुका दृष्टिः स्मृता।

दृष्टिः कांस्यसमच्छाया चंद्रकी चंद्रकाकृतिः।

चंद्रकी दृष्टिः कांस्यतुल्यच्छाया चंद्रकाकारा स्यात्।

छत्राभा नैकवर्णा च छत्रकी नाम नीलिका ॥ ७ ॥

छत्राभाऽनेकवर्णा छत्रकी नाम नीलिका स्यात्।

न विध्येदशिराहर्णां न दृक्पीनसकासिनाम्।
नाजीर्णीभीरुवमिताशिरःकर्णाक्षिशूलिनाम् ॥ ८ ॥

अशिराहादीनां नराणां लिंगनाशं न विध्येत्।

अथ साधारणे काले शुद्धसंभोजितात्मनः।
देशे प्रकाशे पूर्वाण्हे भिषग् जानूच्चपीठगः ॥ ९ ॥
यंत्रितस्योपविष्टस्य स्विन्नाक्षस्य मुखानिलैः।
अंगुष्ठमृदिते नेत्रे दृष्टौ दृष्ट्वोत्प्लुतं मलम् ॥ १० ॥

स्वनासां प्रेक्षमाणस्य निष्कंपं मूर्ध्नि धारिते ।
कृष्णादर्धांगुलं मुक्त्वा तदर्द्धार्द्धमपांगतः ॥ ११ ॥
तर्जनीमध्यमांगुष्ठैः शलाकां निश्चलं धृताम् ।
दैवच्छिद्रं नयेत्पार्श्वादूर्ध्वमामंथयन्निव ॥ १२ ॥
सव्यं दक्षिणहस्तेन नेत्रं सव्येन चेतरत् ।
विध्येत्

अथेति मंगलार्थः । कृतमंगलस्य शुद्धस्य तथा संभोजितात्मन आतुरस्य साधारणे काले प्रकाशे देशे पूर्वाण्हे जानुतुल्यासनस्थितो वैद्य आतुरस्य यंत्रितोपविष्टस्य तथा स्विन्नेऽक्षिणी यस्य तस्य स्विन्नाक्षस्य कैर्मुखवायुभिस्तथांगुष्ठेन मलिते नयने सति दृष्टौ मलमुत्प्लुतमुद्गतं दृष्ट्वा स्वां नासिकां वीक्ष्यमाणस्य मूर्द्धनि निष्कंपधारिते सति कृष्णमंडलादर्धांगुलं हित्वाऽपांगाच्चांगुलचतुर्भागं मुक्त्वा तर्जनीमध्यमांगुष्ठैः शलाकां निश्चलां यथा भवति तथा धृतां दैवच्छिद्रस्य पार्श्वे नयेत् । ऊर्ध्वमालोडयन्निव सव्यं नेत्रं दक्षिणकरेण वामेन च हस्तेन दक्षिणमक्षि विध्येत् ।

सुविद्धे शब्दः स्यादरुक्चांबुलवच्छ्रुतिः ॥ १३ ॥
सांत्वयन्नातुरं चानु नेत्रं स्तन्येन सेचयेत् ।
शलाकायास्ततोग्रेण निर्लिखेन्नेत्रमंडलम् ॥ १४ ॥
अबाधमानः शनकैर्नासां प्रतिनुदंस्ततः ।
उच्छिंचनाच्चापहरेद्दृष्टिमंडलगं कफम् ॥ १५ ॥
स्थिरे दोषे चले वापि स्वेदयेदक्षिबाह्यतः ॥
अथ दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ॥ १६ ॥
घृताप्लुतं पिचुं दत्त्वा बध्वाक्षं शाययेत्ततः ।
विद्धादन्येन पार्श्वेन तमुत्तानं द्वयोर्व्यधे ॥ १७ ॥
निवाते शयनेभ्यक्तशिरःपादं हिते रतम् ।

सुविद्धे सति शब्दः स्यात् । तथाऽरुग् जललवस्य च स्रुतिः स्यात् ।

सांत्वयन् रोगिणमनुपश्यान्नेत्रं स्तन्येनासेचयेत्। ततोनंतरं शलाकाया अग्रेण दृष्टिमंडलं निर्लिखेत्। कथमपीडयन्। तथा शनैर्नासां प्रतिकफं नुदन्। तत उच्छिचनाच्च दृष्टिमंडलगं कफं हरेत्। दोषे चले स्थिरे वा सत्यक्षि-बाह्यतोतिस्वेदयेत्। अनंतरं रूपेषु वस्तुषु दृष्टेषु सत्सु शनैः शलाकामा-कर्षेत। ततो घृताप्लुतं पिचुं दत्त्वा पट्टिकया बध्वाक्षं विद्धादन्येन पार्श्वेन शाययेत्। द्वयोरक्ष्णोर्व्यधे सति तमुत्तानं निवाते शयनेऽभ्यक्तशिरः पादं हिते रतं शाययेत्।

क्षवथुं कासमुद्गारं ष्ठीवनं पानमंभसः ॥ १८ ॥
अधोमुखस्थितिं स्नानं दंतधावनभक्षणम्।
सप्ताहं नाचरेत्स्नेहपीतवच्चात्र यंत्रणा ॥ १९ ॥

क्षवथ्वादीन् सप्ताहं नाचरेत्। अत्र च स्नेहपीत इव यंत्रणा।

शक्तितो लंघयेत्सेको रुजि कोष्णेन सर्पिषा।
सव्योषामलकं वाट्यमश्नीयात्सघृतं द्रवम् ॥ २० ॥
विलेपीं वा त्र्यहाच्चास्य क्वाथैर्मुक्त्वाक्षि सेचयेत्।
वातघ्नैः सप्तमे त्वन्हि सर्वथैवाक्षि मोचयेत् ॥ २१ ॥

शक्त्यनुसारेण च तं लंघयेत्। पीडायां सत्यां कोष्णेन घृतेन सेको हितः। यथा व्योषामलकयुक्तं वाट्यं द्रवं सघृतं त्र्यहं भुंजीत। विलेपिकां च। त्र्यहादनंतरं नयनं मुक्त्वा क्वाथैर्वातघ्नैः सेचयेत्। सप्तमे तु दिने सर्व-थैवाक्षि मोचयेत्।

यंत्रणामनुरुध्येत दृष्टेरास्थैर्यलाभतः।
रूपाणि सूक्ष्मदीप्तानि सहसा नावलोकयेत् ॥ २२ ॥

दृष्टेश्च यंत्रणां कुर्यात्। अतिसूक्ष्मभासुरादीन् नेक्षेतेत्यर्थः स्थैर्यला-भो यावदक्षिण स्यात्। स्थिरीभूतायामपि दृशि सूक्ष्माणि रूपाणि भासु-राणि च सहसा नावलोकयेत्।

शोफरागरुजादीनामधिमंथस्य चोद्भवः ।
अहितैर्वेधदोषाच्च यथास्वं तानुपाचरेत् ॥ २३ ॥

अहितैराचरितैस्तथा वेधदोषाच्च शोफादीनामधिमंथस्य चोद्भूतिः । तांश्च यथायोगमुपाचरेदुपक्रमेत् ।

कल्किताः सघृता दूर्वायवगैरिकसारिवाः ।
मुखालेपे प्रयोक्तव्या रुजारागोपशांतये ॥ २४ ॥

दूर्वादयः सघृताः कल्किता मुखालेपे प्रयोक्तव्या रुग्रागशमाय ।

ससर्षपास्तिलास्तद्वन्मातुलुंगरसाप्लुताः ।
पयस्यासारिवानंतामंजिष्ठामधुयष्टिभिः ॥ २५ ॥
अजाक्षीरयुतैर्लेपः सुखोष्णः शर्मकृत्परम् ।

तिलाः सर्षपयुक्ता बीजपूररसाप्लुताः पूर्वगुणाः । पयस्यादिभिश्छागक्षीरान्वितैः सुखोष्णो लेपः परं सुखकृत् ।

रोध्रसैंधवमृद्वीकामधुकैश्छागलं पयः ॥ २६ ॥
सृतमाश्चोतनं योज्यं रुजारागविनाशनम् ।

रोध्रादिभिरजाक्षीरं सृतमाश्चोतने योज्यं रुजादिहृत् ।

मधुकोत्पलकुष्ठैर्वा द्राक्षालाक्षासितान्वितैः ॥ २७ ॥
वातघ्नसिद्धे पयसि शृतं सर्पिश्चतुर्गुणे ।
पद्मकादिप्रतीवापं सर्वकर्मसु शस्यते ॥ २८ ॥

मधुकादिभिर्वा श्रुतमजाक्षीरमाश्चोतनं हितं । वातघ्नशृते क्षीरे चतुर्गुणे सर्पिः पद्मकादिप्रतीवापं सर्वकर्मसु शस्यते ।

शिरां तथानुपशमे स्निग्धस्विन्नस्य मोक्षयेत् ।
मंथोक्तां च क्रियां कुर्याद् व्यधे रूढेंजनं मृदु ॥ २९ ॥

एवमप्यनुपशांतौ स्निग्धस्विन्नस्य शिरां मोक्षयेत्। मंथोक्तं चोपक्रमं युंजीत। व्यधे रूढे सति मृदंजनं हितं।

आढकीमूलमरिचहरितालरसांजनैः।
विद्धेऽक्ष्णि सगुडा वर्तिर्योज्या दिव्यांबुपेषिता ॥ ३० ॥

आढक्यादिभिः सगुडा वर्तिर्दिव्यांबुपिष्टा विद्धनयने योज्या।

जातीशिरीषधवमेषविषाणपुष्पवैडूर्यमौक्तिकफलं पयसा सुपिष्टम्।
आजेन ताम्रममुना प्रतनु प्रदिग्धं सप्ताहतः पुनरिदं पयसैव पिष्टं ३१
पिंडांजनं हितमनातपशुष्कमक्ष्णि विद्धे प्रसादजननं बलकृच्च दृष्टेः।

जात्यादिकमजाक्षीरेण श्लक्ष्णं पिष्टमेतेन च ताम्रं प्रतनु प्रदिग्धं सप्ताहात्पुनरजाक्षीरेण पिष्टं पिंडांजनं छायाशुष्कं विद्धे नयने प्रसादजननं हितं। दृष्टेश्च बलकृत्।

स्रोतोजविद्रुमशिलांबुधिफेनतीक्ष्णैरस्यैवतुल्यमुदितंगुणकल्पनाभिः ३२

स्रोतोजादिभिरजाक्षीरपिष्टैः पिंडांजनं पूर्ववदिति। वसंततिलकं वृत्तं।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने लिंगनाशप्रतिषेधो नाम चतुर्दशोऽध्यायः १४.

पंचदशोऽध्यायः।

अधुना क्रमप्राप्तं सर्वाक्षिरोगविज्ञानं वक्ति।

अथातः सर्वाक्षिरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः॥

वातेन नेत्रेऽभिष्यंदे नासानाहोऽल्पशोफता।
शंखाक्षिभ्रूललाटस्य तोदस्फुरणभेदनम् ॥ १ ॥

शुष्काल्पादूषिकाशीतमच्छमश्रुचलारुजः ।
निमेषोन्मेषणं कृच्छ्राज्जंतूनामिव सर्पणम् ॥ २ ॥
अक्ष्याध्मातमिवाभाति सूक्ष्मैः शल्यैरिवाचितम् ।
स्निग्धोष्णैश्चोपशमनं

नेत्रे वातेनाभिषण्णे नासानाह इत्यादिना लिंगनिर्देशः । स्निग्धैश्चोपशमनं सुखमित्युपशयनिर्देशः ।

सोभिष्यंद उपेक्षितः ॥ ३ ॥
अधिमंथो भवेत्तत्र कर्णयोर्नदनं भ्रमः ।
अरण्येव च मथ्यंते ललाटाक्षिभ्रुवादयः ॥ ४ ॥

वाताभिष्यंदो मोहादुपेक्षितोऽधिमंथो भवेत् । तत्राधिमंथे कर्णनादादिकं स्यात् । अरणिशब्दः पुंस्त्रीलिंगः ।

हताधिमंथः सोऽपि स्यात् प्रमादात्तेन वेदनाः ।
अनेकरूपा जायंते व्रणो दृष्टौ च दृष्टिहा ॥ ५ ॥

अधिमंथोऽपि प्रमादादुपेक्षितो हताधिमंथो भवेत् । तेन हताधिमंथेनानेकरूपा वेदना जायंते । व्रणश्च दृष्टौ दृष्टिहा स्यात् ।

मन्याक्षिशंखतो वायुरन्यतो वा प्रवर्तयेत् ।
व्यथां तीव्रामपैच्छिल्यरागशोफं विलोचनम् ॥ ६ ॥
संकोचयति पर्यश्रु सोऽन्यतो वातसंज्ञितः ।

मन्यादिभ्यो वायुरन्यतो वा तीव्रां व्यथां प्रवर्त्तयेत् । नयनं संकोचयति। किंभूतं । पैच्छिल्यरागशोफरहितं । तथा पर्यश्रु । स अन्यतो वातसंज्ञितः ।

तद्वन्नेत्रं भवेज्जिह्ममूनं वातविपर्यये ॥ ७ ॥

तद्वदन्यतो वात इव जिह्मं नेत्रमूनं हीनं वातविपर्यये स्यात् ।

दाहो धूमायनं शोफः श्यावता वर्त्मनो बहिः ।
अंतःक्लेदोऽश्रुपीतोष्णं रागः पीताभदर्शनम् ॥ ८ ॥

क्षारोक्षितक्षताक्षित्वं पित्ताभिष्यंदलक्षणम् ।

दाह इत्यादिपित्ताभिष्यंदलक्षणम् ।

ज्वलदंगारकीर्णाभं यकृत्पिंडसमप्रभम् ॥ ९ ॥
अधिमंथे भवेन्नेत्रं

अधिमंथे ज्वलदंगारकीर्णाभं यकृत्पिंडतुल्याभं नेत्रं भवेत् ।

स्यंदे तु कफसंभवे ।
जाड्यं शोफो महान् कंडूर्निद्रान्नानभिनंदनम् ॥ १० ॥
सांद्रस्निग्धबहुश्वेतपिच्छावद्दूषिकाश्रुता ।
अधिमंथे नतं कृष्णमुन्नतं शुक्लमंडलम् ॥ ११ ॥
प्रसेको नासिकाध्मानं पांशुपूर्णमिवेक्षणम् ।

कफजे त्वभिष्यंदे जाड्यादिकं स्यात् । अधिमंथे कृष्णमंडलं नतं शुक्लमंडलं चोन्नतं प्रसेकादि च स्यात् ।

रक्ताश्रुराजीदूषीकशुक्लमंडलदर्शनम् ॥ १२ ॥
रक्तस्यंदेन नयनं सपित्तस्यंदलक्षणम् ।

रक्तस्यंदेन रक्ताश्रुराज्यादिकं नयनं स्यात् । पित्तस्यंदलक्षणं च ।

मंथेऽक्षि ताम्रपर्यंतमुत्पाटनसमानरुक् ॥ १३ ॥
रागेण बंधूकनिभं ताम्यति स्पर्शनाक्षमम् ।
असृङ् निमग्नारिष्टाभं कृष्णमग्न्याभदर्शनम् ॥ १४ ॥

मंथे सति ताम्रपर्यंतं तथोत्पाटनेन समानरुग् यस्य तदेवं भूतं नयनं स्यात् । बंधूकपुष्पतुल्यरागं । तथा ताम्यति स्पर्शनाक्षमं । लोहितनिमग्ननिंबाभं । कृष्णं पावकसदृशं दर्शनं स्यात् ।

अधिमंथा यथा स्वं च सर्वे स्यंदाधिकव्यथाः ।
शंखदंतकपोलेषु कपाले चातिरुक्कराः ॥ १५ ॥

अधिमंथाश्च यथास्वं सर्वे स्यंदाधिकव्यथाः शंखदंतकपोलेषु कपाले चातिरुक्कराः ।

वातपित्तोत्तरं घर्षतोदभेदोपदेहवत् ।
रूक्षदारुणवर्त्माक्षिकृच्छ्रोन्मीलनमीलनम् ॥ १६ ॥
विकूर्णनं विशुष्कत्वं शीतेच्छा शूलपाकवत् ।
उक्तः शुष्काक्षिपाकोऽयं

वातपित्तोत्तरं नेत्रं घर्षादिमत् स्यात् । तथा रूक्षे दारुणे च वर्त्मनी यस्मिंस्तथा कृच्छ्रादुन्मीलनिमीलने यस्मिंस्तथाक्षिसंकोचनं शुष्कत्वं तथा शीतेच्छा शूलपाकेन युतमक्षि स्यात् । अयं शुष्काक्षिपाको नाम उक्तः ।

सशोफः स्यात्त्रिभिर्मलैः ॥ १७ ॥
सरक्तैस्तत्र शोफोतिरुग्दाहष्ठीवनादिमान् ।
पक्वोदुंबरसंकाशं जायते शुक्लमंडलम् ॥ १८ ॥
अश्रूष्णशीतविशदपिच्छलाच्छघनं मुहुः ।

त्रिभिर्मलैर्दोषैर्वातादिभिः सरक्तैः सशोफो नाम नेत्ररोगो भवेत् । तत्र सशोफे शोफोऽतिरुग् दाहः ष्ठीवनादिमान् भवेत् । तदा शुक्लं मंडलं पक्वोदुंबरसंकाशं जायते । अश्रु च मुहुरुष्णं मुहुः शीतमित्यादि घनं च ।

अल्पशोफेऽल्पशोफस्तु पाकोन्यैर्लक्षणैस्तथा ॥ १९ ॥
अक्षिपाकात्यये शोफः संरंभः कलुषाश्रुता ।
कफोपदिग्धमसितं सितं प्रक्लेदरागवत् ॥ २० ॥
दाहो दर्शनसंरोधो वेदनाश्चानवस्थिताः ।

पाक इति पाकशब्देनाक्षिपाकात्ययउपलक्ष्यते । आद्यंतलोपाख्यया तंत्रयुक्त्याऽक्षिपाकात्ययाख्यो रोगो भवति । तथा किंभूतः । तथा तेन प्रकारेण परैः शुष्कपाकाक्षिपाकोक्तैर्लक्षणैरुपलक्षितः स्यात् । तस्मिन्न-

क्षिपाकात्यये शोफः संरंभः कलुषाश्रुता भवति । तथा कृष्णमंडलं कफोपदिग्धं स्यात् । शुक्लमंडलं प्रक्लेदरागयुक्तं स्यात् । तथा दाहो दर्शनस्य संरोधो वेदनाश्चलाः स्युः । अम्लोषितं लक्षयति ।

अन्नसारोम्लतां नीतः पित्तरक्तोल्बणैर्मलैः ॥ २१ ॥
शिराभिर्नेत्रमारूढः करोति श्यावलोहितम् ।
सशोफदाहपाकाश्रु भृशं चाविलदर्शनम् ॥ २२ ॥
अम्लोषितोऽयम्

पित्तरक्तोल्बणैर्दोषैरन्नसारोऽम्लत्वं नीतः शिराभिर्नेत्रमारूढः सन् श्यावलोहितं नयनं करोति तथा शोफादियुतं । भृशं चास्पष्टदर्शनं । इत्ययमम्लोषितः।

इत्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः ।

इत्येवं षोडश सर्वगा रोगा उक्ताः । प्रकृतत्वात्सर्वनेत्रगा इति गम्यते ।

हताधिमंथमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ॥ २३ ॥

एतेषु रोगेषु मध्ये साक्षिपाकात्ययं हताधिमंथं त्यजेत् ।

वातोद्भूतः पंचरात्रेण दृष्टिं सप्ताहेन श्लेष्मजातोऽधिमंथः ।
रक्तोत्पन्नो हंति तद्वत्त्रिरात्रान् मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्य एव २४

वातोद्भूतः पंचरात्रेण दृष्टिं हंति मिथ्याचारात् । मिथ्याचारादिति सर्वत्रानुवर्तते । श्लेष्मजोऽधिमंथः सप्तरात्रेण दृष्टिं हंति । रक्तजश्चाधिमंथस्त्रिरात्रेण दृष्टिं हंति । पैत्तिकश्चाधिमंथो मिथ्याचारात्सद्य एव दृष्टिं हंति । शालिनीवृत्तं ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने सर्वाक्षिरोगविज्ञानीयः पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अधुना सर्वाक्षिरोगप्रतिषेध उपक्रम्यते ।

अथातः सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
प्राग्रूप एव स्यंदेषु तीक्ष्णगंडूषनावनम् ।
कारयेदुपवासं च कोपादन्यत्र वातजात् ॥ १ ॥

स्यंदेषु पूर्वरूपावस्थायां तीक्ष्णमेव गंडूषादिकमुपवासं च स्यंदवंतं कारयेत् । वातोत्थं कोपं मुक्त्वा ।

दाहोपदेहरागाश्रुशोफशांत्यै विडालकम् ।
कुर्यात्सर्वत्र पत्रैलामरिचस्वर्णगैरिकैः ॥ २ ॥
सरसांजनयष्ट्याह्वनतचंदनसैंधवैः ।
सैंधवं नागरं तार्क्ष्यं भृष्टं मंडेन सर्पिषः ॥ ३ ॥
वातजे घृतभृष्टं वा योज्यं शबरदेशजम् ।
मांसीपद्मककाकोलीयष्ट्याह्वैः पित्तरक्तयोः ॥ ४ ॥
मनोह्वाफलिनीक्षौद्रैः कफे सर्वैस्तु सर्वजे ।

दाहादिशांत्यै विडालकं कुर्यात् । सर्वत्र स्यंदे पत्रैलादिभिः सैंधवांतैर्विडालकं कुर्यात् । सैंधवादिघृतमंडेन भृष्टं वा पवनजे घृतभृष्टं वा रोध्रं योज्यं । मांस्यादिभिः पित्तरक्तयोर्विडालकं कुर्यात् । मनःशिलादिभिः कफजे । सर्वजे तु स्यंदे सर्वैः पूर्वोक्तैर्मिलितैर्विडालकं कार्यं ।

सितमरिचभागमेकं चतुर्मनोह्वं द्विरष्टशाबरकम् ।
संचूर्ण्य वस्त्रबद्धं प्रकुपितमात्रेऽवगुंठनं नेत्रे ॥ ५ ॥

चतुर्भागप्रमाणा मनोह्वा यस्मिन् द्विरष्टशाबरकं तेन सितमरिचस्यैकं भागं मनःशिलायाश्चतुरो भागान् रोध्रस्य षोडश भागान्संचूर्ण्य एतत्सूक्ष्मवस्त्रबद्धं प्रकुपितमात्रे सद्यः प्रकुपिते नयनेऽवगुंठनं हितम् । गीतिर्मुखचपला ।

आरण्याश्छगणरसे पटावबद्धाः सुस्विन्नानखवितुषीकृताः कुलत्थाः।
तच्चूर्णं सकृदवचूर्णनान्निशीथे नेत्राणां विधमति सद्य एव कोपम्॥६॥

आरण्याः कुलत्थाश्छगणरसे गोशकृद्रसे पटावबद्धाः सुस्विन्नास्तथा नखैर्वितुषीकृतास्तेषां चूर्णमेकवारमेवावचूर्णनात् सद्य एव नेत्राणां कोपं विधमति जयति। प्रहर्षिणीवृत्तम्।

घोषाभयातुत्थकयष्टिरोध्रैर्मूतीससूक्ष्मैः श्लथवस्त्रबद्धैः।
ताम्रस्थधान्याम्लनिमग्नमूर्तिरर्तिं जयत्यक्षिणि नैकरूपाम् ॥७॥

घोषादिभिः सूक्ष्मैः श्लथवस्त्रबद्धैर्मूर्तिपोटालिकाताम्रस्थकांजिकनिमग्नमूर्तिःपीडां नानाविधां नेत्रे धारिता जयति। इंद्रवज्रा।

षोडशभिः सलिलपलैः पलं तथैकं कटंकटेर्याः सिद्धम्।
सेकोष्टभागशिष्टः क्षौद्रयुतः सर्वदोषकुपिते नेत्रे ॥ ८ ॥

दार्व्याः पलं जलपलैः षोडशभिः सृतमष्टभागशेषः सेको मधुयुतः सर्वदोषकुपिते चक्षुषि हितः। आर्या गीतिः।

वातपित्तकफसन्निपातजां नेत्रयोर्बहुविधामपि व्यथाम्।
शीघ्रमेव जयति प्रयोजितः शिग्रुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥ ९ ॥

एकदोषजां सन्निपातजां वा नयनयोर्नानाविधां पीडां शीघ्रमेव एव शोभांजनकरसः सक्षौद्रो जयति। रथोद्धता वृत्तं।

तरुणमुरुबकपत्रं मूलं च विभिद्य सिद्धमाजे क्षीरे।
वाताभिष्यंदरुजं सद्यो विनिहंति सक्तुपिंडिका चोष्णा ॥१०॥

एरंडस्य तरुणं पत्रं मूलं च विभिद्य संक्षुद्य छागदुग्धसिद्धं वाताभिष्यंदपीडां सद्य एव निहंति। दोषादिवशात्सक्तुपिंडिका उष्णा वा रुजं हंति। आर्या गीतिः।

आश्चोतनं मारुतजे क्वाथो बिल्वादिभिर्हितः ।
कोष्णः सहैरंडजटाबृहतीमधुशिग्रुभिः ॥ ११ ॥
ऱ्हीबेरवक्रशार्ङ्गेष्टोदुंबरत्वक्षु साधितम् ।
सांभसा पयसाजेन शूलाश्चोतनमुत्तमम् ॥ १२ ॥
मंजिष्ठारजनीलाक्षाद्राक्षाद्धिमधुकोत्पलैः ।
क्वाथः सशर्करः शीतः सेचनं रक्तपित्तजित् ॥ १३ ॥

वातजेऽभिष्यंदे बिल्वादिभिरेरंडमूलादिभिः सह क्वाथः कृतः कोष्णो हितमाश्चोतनं । ऱ्हीबेरादिषु साधितं । सजलेनाजेन पयसा उत्तमं शूलाश्चोतनं प्रसादनं भवेत् । ऱ्हीबेरं वालकं । वक्रं तगरं । मंजिष्टादिभिः क्वाथः ससितः शिशिरः सेको रक्तपित्तघ्नः ।

कसेरुयष्ट्याव्हरजस्तांतवे शिथिलं स्थितम् ।
अप्सु दिव्यासु निहितं हितं स्यंदेऽस्रपित्तजे ॥ १४ ॥

कसेरुकादिरजो वस्त्रे शिथिलं स्थितं दिव्यजले क्षिप्तं स्यंदे रक्तपित्तजे हितं ।

पुंड्रयष्टीनिशामूतीश्रुताःस्तन्ये सशर्करे ।
छागदुग्धेऽथवा दाहरुग्रागाश्रुनिवर्तनी ॥ १५ ॥

पुंड्रादिभिर्मूतीस्त्रीक्षीरे सशर्करे कृता छागदुग्धे वा दाहादिहृत् ।

श्वेतरोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सुचूर्णितम् ।
वस्त्रस्थं स्तन्यमृदितं पित्तरक्ताभिघातजित् ॥ १६ ॥

श्वेतरोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सूक्ष्मरजीकृतं वसनस्थं स्तन्येन मृदितं पित्तादिजित् ।

नागरत्रिफलानिंबवासारोध्ररसं कफे ।
कोष्णमाश्चोतनं

नागरादिरसः श्लेष्मण्याश्चोतनं कोष्णं हितं ।

मिश्रैर्भेषजैः सान्निपातिके ॥ १७ ॥

सान्निपातिकेऽभिष्यंदे मिश्रैरौषधैस्तैरेवानंतरोक्तैराश्चोतनं कोष्णं हितं ।

सर्पिः पुराणं पवने पित्ते शर्करयान्वितम् ।
व्योषसिद्धं कफे पीत्वा यवक्षारावचूर्णितम् ॥ १८ ॥
स्रावयेद्रुधिरं भूयस्ततः स्निग्धं विरेचयेत् ।

पवने पुराणं घृतं हितं । पित्ते शर्करया युतं घृतं हितं । कफे व्योष-सिद्धं घृतं । यवक्षारावचूर्णितं पीत्वा रुधिरं स्रावयेत् । भूयः स्निग्धं ततो विरेचयेत् ।

आनूपवेसवारेण शिरोवदनलेपनम् ॥ १९ ॥
उष्णेन शूले दाहे तु पयः सर्पिर्युतैर्हिमैः ।

आनूपवेसवारेण शिरोवदनलेपनमुष्णेन कार्यं । शूले सति दाहे तु सति क्षीरघृतान्वितैः शीतैः प्रलेपः कार्यः ।

तिमिरप्रतिषेधं च वीक्ष्य युंज्याद्यथायथम् ॥ २० ॥

तिमिरप्रतिषेधं च पर्यालोच्य यथायोगं चिकित्सितं युंज्यात् ।

अयमेव विधिः सर्वो मंथादिष्वपि शस्यते ।

एष एव विधिरशेषेषु मंथादिष्वपि शस्यते ।

अशांतौ सर्वथा मंथे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ २१ ॥

सर्वथैवाशांतौ मंथे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ।

रूप्यं रूक्षेण गोदध्ना लिंपेन्नीलत्वमागते ।
शुष्के तु मस्तुना वर्तिर्वाताख्यामयनाशिनी ॥ २२ ॥

रूप्यं गोदध्ना रूक्षेण लिंपेत् । तस्मिन् दध्नि नीलत्वमागते शुष्के च मस्तुना वर्तिर्वाताक्षिरोगनाशिनी ।

सुमनः कोरका शंखस्त्रिफला मधुकं बला ।
पित्तरक्तापहा वर्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ २३ ॥

सुमनःकलिकादयोवर्तिर्दिव्येन जलेन पिष्टा पित्तरक्तहृत् ।

सैंधवं त्रिफला व्योषं शंखनाभिः समुद्रजः ।
फेनः शैलेयकसर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ २४ ॥

सैंधवादिभिर्वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगजित् ।

प्रपौंडरीकं यष्ट्याऽह्वं दार्वीं चाष्टपलं पचेत् ।
जलद्रोणे रसे पूते पुनः पक्के घने क्षिपेत् ॥ २५ ॥
पुष्पांजनाद्दशपलं कर्षं च मरिचात्ततः ।
कृतश्चूर्णोऽथवा वर्तिः सर्वाभिष्यंदसंभवान् ॥ २६ ॥
हंति रागरुजाघर्षान् सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ।
अयं पाशुपतो योगो रहस्यं भिषजां परम् ॥ २७ ॥

प्रपौंडरीकादिकमष्टपलं पृथग्जलद्रोणे पचेत् । रसे पूते पुनः शृते घने च पुष्पांजनाद्दश पलानि मरीचात्कर्षं च क्षिपेत् । कृतचूर्णोऽथवा वर्तिः सर्वाभिष्यंदोत्थान् रोगादीन् हंति । तथा सद्य एव दृष्टिं प्रसादयेत् । एष पाशुपताख्यो योगो भिषजां परं रहस्यं ।

शुष्काक्षिपाके हविषः पानमक्ष्णोश्च तर्पणम् ।
घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन चाणुना ॥ २८ ॥
परिषेको हितश्चात्र पयः कोष्णं ससैंधवम् ।

शुष्काक्षिपाके घृतस्य पानमक्ष्णोश्च जीवनीयसिद्धेन घृतेन तर्पणं हितं । अणुना तैलेन नस्यं हितं । अत्र च क्षीरं कोष्णं सैंधवयुतं परिषेको हितः ।

सर्पिर्युक्तं स्तन्यपिष्टमंजनं हि महौषधम् ॥ २९ ॥
वसा चानूपसत्त्वोत्था किंचित्सैंधवनागरा ।

नागरं स्तन्यपिष्टं घृतान्वितमंजनं हितम् । आनूपप्राणिजाता वा वसा किंचित्सैंधवशुंठीयुता शस्यते ।

घृताक्तान् दर्पणे घृष्टान् केशान् मल्लकसंपुटे ॥ ३० ॥
दग्ध्वाज्यपिष्टा लोहस्था सा मषी श्रेष्ठमंजनम् ।

केशान्घृताक्तान् दर्पणघृष्टान् मल्लकसंपुटे दग्ध्वा घृतभ्रष्टा लोहपात्रस्था सा मषी श्रेष्ठमंजनम् ।

सशोफे चाल्पशोफे च स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥ ३१ ॥
रेकः स्निग्धैः पुनर्द्राक्षापथ्याक्काथत्रिवृद्धृतैः ।

सशोफेऽल्पशोफे वा स्निग्धस्य शिरां विध्येत् । स्निग्धस्य पुनर्द्राक्षादिभिर्विरेकः ।

श्वेतरोध्रं घृतभृष्टं चूर्णितं तांतवास्थितम् ॥ ३२ ॥
उष्णांबुना विमृदितं सेकः शूलहरः परम् ।

श्वेतरोध्रं घृते भृष्टं चूर्णितं वस्त्रास्थितमुष्णांबुना मृदितं सेकः शूलहृत्परं ।

दार्वीप्रपौंडरीकस्य क्काथो वाश्चोतने हितः ॥ ३३ ॥

दार्वीप्रपौंडरीकयोश्च क्काथ आश्चोतने हितः ।

संधावांश्च प्रयुंजीत घर्षरागाश्रुरुग्घरान् ।

संधावांश्च वक्ष्यमाणान् घर्षादिहरान् प्रयुंजीत ।

ताम्रं लोहे मूत्रघृष्टं प्रयुक्तं नेत्रे सार्पिर्धूपितं वेदनाघ्नम् ।
ताम्रैर्घृष्टो गव्यदध्नः सरो वा युक्तः कृष्णासैंधवाभ्यां वरिष्ठः॥३४॥

लोहभांडे ताम्रं गोमूत्रेण घृष्टं सर्पिर्धूपितं नेत्रे प्रयुक्तं पीडाहृत् । गव्यदधिसरस्ताम्रघृष्टः कृष्णासैंधवयुक्तो नेत्रप्रयुक्तो वरीयान् वेदनाघ्नः संधावः ।

शंखं ताम्रे स्तन्यघृष्टं घृताक्तैः शम्याः पत्रैर्धूपितं तद्यवैश्च ।
नेत्रे युक्तं हंति संधावसंज्ञं क्षिप्रं घर्षं वेदनां चातितीव्राम्॥३५॥

शंखं स्तन्येन ताम्रघृष्टं शमीपत्रैर्यवैश्च घृताक्तैर्धूपितं तत्संधावसंज्ञं नेत्रे प्रयुक्तं शीघ्रं घर्षं वेदनामतिदारुणां हंति । शालिन्यौ वृत्ते ।

उदुंबरफलं लोहघृष्टं स्तन्येन धूपितम् ।
साज्यैः शमीच्छदैर्दाहशूलरागाश्रुहर्षजित् ॥ ३६ ॥

उदुंबरफलं लोहे स्तन्येन घृष्टं घृताक्तैः शमीपत्रैर्धूपितं दाहादिजित् ।

शिग्रुपल्लवनिर्यासः सुघृष्टस्ताम्रसंपुटे ।
घृतेन धूपितो हंति शोफघर्षाश्रुवेदनाः ॥ ३७ ॥

शिग्रुपल्लवरसः सुघृष्टस्ताम्रसंपुटे घृतेन धूपितः शोफादीन् हंति ।

तिलांभसा मृत्कपालं कांस्ये घृष्टं सुधूपितम् ।
निंबपत्रैर्घृताभ्यक्तैर्घर्षशूलाश्रुरागजित् ॥ ३८ ॥

मृत्कपालं तिलांभसा कांस्ये घृष्टं तथा निंबपत्रैर्घृताक्तैर्धूपितं नरस्य घर्षादिजित् ।

संधावेनांजिते नेत्रे विगतौषधवेदने ।
स्तन्येनाश्च्योतनं कार्यं त्रिःपरं नांजयेच्च तैः ॥ ३९ ॥

संधावेन नेत्रेऽजिते विगतौषधवेदने सति स्तन्येनाश्च्योतनं हितं कार्यं । त्रीन् वारांस्तैश्च संधावैः परं त्रिभ्यो वारेभ्यो नांजयेत् ।

तालीसपत्रचपलानतलोहरजांजनैः ।
जातीमुकुलकासीससैंधवैर्मूत्रपेषितैः ॥ ४० ॥
ताम्रमालिप्य सप्ताहं धारयेत्पेषयेत्ततः ।
मूत्रेणैवानु गुटिकाः कुर्याच्छायाविशोषिताः ॥ ४१ ॥
ताः स्तन्यघृष्टा घर्षाश्रुशोफकंडूविनाशनाः ।

तालीसपत्रादिभिर्मूत्रपिष्टैस्ताम्रमालिप्य सप्ताहं धारयेत् । ततः सप्ताहादूर्ध्वं गोमूत्रेणैव गुटिकाः कुर्यात् । ताश्च छायाविशोषिताः स्तन्यघृष्टा वर्षादिघ्नाः ।

व्याघ्रीत्वङ्मधुकं ताम्ररजोजाक्षीरकल्कितम् ॥ ४२ ॥
शम्यामलकपत्राज्यधूपितं शोफरुक्प्रणुत् ।

व्याघ्र्यादिकमजाक्षीरकल्कितं शम्याफलपत्रैर्घृतान्वितैर्धूपितं शोफरुक्प्रणुत् ।

अम्लोषिते प्रयुंजीत पित्ताभिष्यंदसाधनम् ॥ ४३ ॥

अम्लोषिते नेत्ररोगे पित्ताभिष्यंदचिकित्सितं कार्यं ।

उत्क्लिष्टाः कफपित्तास्रनिचयोत्थाः कुकूणकाः ।
पक्ष्मोपरोधः शुष्काक्षिपाकः पूयालसो विसः ॥ ४४ ॥
पोथक्यम्लोषितोल्पाख्यस्यंदमंथाविनानिलात् ।
एतेष्टादश पिल्लाख्या दीर्घकालानुबंधिनः ॥ ४५ ॥
चिकित्सा पृथगेतेषां स्वं स्वमुक्ताथ वक्ष्यते ।

उत्क्लिष्टादयोऽष्टादश रोगा इमे पिल्लाख्या दीर्घकालानुबंधिनः । एतेषां पृथक् चिकित्सा यथास्वमुक्ता । अथ चिकित्सा पिल्लीभूतेषु सामान्येन भणिष्यते ।

पिल्लीभूतेषु सामान्यादथ पिल्लाक्षिरोगिणः ॥ ४६ ॥
स्निग्धस्य छर्दितवतः शिराविद्धहृतासृजः ।
विरिक्तस्य च वर्त्मानु निर्लिखेदाविशुद्धितः ॥ ४७ ॥

अथ पिल्लाक्षिरोगवतः स्निग्धस्य छर्दितवतो नरस्य विद्धशिरस्य विरिक्तस्य वर्त्म निर्लिखेदाविशुद्धेः ।

तुत्थकस्य पलं श्वेतमरिचानि च विंशतिः ।
त्रिंशताकांजिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् ॥ ४८ ॥
पिल्लानपिल्लान् कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ।

तत्सेकेनोपदेहास्तु कंडूशोफांश्च नाशयेत् ॥ ४९ ॥

तुत्थकस्य पलंविंशतिर्मरिचानि श्वेतानि सौभांजनबीजानि कांजिकपलैस्त्रिंशता पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत्। तत्सेकेन पिल्लान् बहुवर्षोत्थितानपि अपिल्लान् कुरुते। उपदेहादींश्च नाशयेत्।

करंजबीजं सुरसं सुमनःकोरकाणि च।
संक्षुद्य साधयेत्क्वाथे पूते तत्र रसक्रिया ॥ ५० ॥
अंजनं पिल्लभैषज्यं पक्ष्मणां च प्ररोहणम्।

करंजबीजादीनि संक्षुद्य जले साधयेत्। क्वाथे पूते तत्र रसक्रिया अंजनं पिल्ले औषधं पक्ष्मणां च प्ररोहणम्।

रसांजनं सर्जरसो रीतीपुष्पं मनःशिला ॥ ५१ ॥
समुद्रफेनं लवणं गैरिकं मरिचानि च।
अंजनं मधुना पिष्टं क्लेदकंडूघ्नमुत्तमम् ॥ ५२ ॥

रसांजनादिकं मधुना पिष्टमंजनं परं क्लेदकंडूहृत्।

अभयारसपिष्टं वा तगरं पिल्लनाशनम्।
भावितं बस्तमूत्रेण सस्नेहं देवदारु च ॥ ५३ ॥

हरीतकीक्वाथपिष्टं तगरं परं पिल्लघ्नं। देवदारु सस्नेहं बस्तमूत्रेण भावितं तद्वत्।

सैंधवत्रिफलाकृष्णाकटुकाशंखनाभयः।
सताम्ररजसो वर्तिः पिल्लशुक्रकनाशिनी ॥ ५४ ॥

सैंधवादिभ्यो वर्तिः पिल्लशुक्रहृत्।

पुष्पकासीसचूर्णो वा सुरसारसभावितः।
ताम्रे दशाहं तत् पैल्ल्यपक्ष्मशातजिदंजनम् ॥ ५५ ॥

पुष्पकासीसचूर्णः सुरसारसेन दशाहं भावितस्तदंजनं पैल्यपक्ष्मशातघ्नं । सुरसा मूर्वा ।

अलं च सौवीरकमंजनं च ताभ्यां समं ताम्ररजश्च सूक्ष्मम् ।
पिल्लेषु रोमाणि निषेवितोसौ चूर्णः करोत्येकशलाकयापि ॥ ५६ ॥

हरितालं सौवीरांजनम् ताभ्यां द्वाभ्यां तुल्यं ताम्रचूर्णं सूक्ष्ममेष-चूर्णो निषेवित एकयाऽपि शलाकया पिल्लेषु रोमाणि करोति । उपजातिः ।

लाक्षानिर्गुंडीभृंगदार्वीरसेन श्रेष्ठं कार्पासं भावितं सप्तकृत्वः ।
दीपः प्रज्वाल्यः सर्पिषा तत्समुत्था श्रेष्ठा पिल्लानां रोपणार्थे मषी सा।

लाक्षादिरसेन श्रेष्ठं कार्पासं सप्त वारान् भावितं तेन कार्पासेन सर्पिषा दीपः प्रज्वाल्यस्तत्समुत्था मषी पिल्लानां रोपणार्थे श्रेष्ठा । वैश्वदेवी वृत्तम् ।

वर्त्मावलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम् ।
पुनः पुनर्विरेकं च नित्यमाश्चोतनांजनम् ॥ ५८ ॥
नावनं धूमपानं च पिल्लरोगातुरो भजेत् ।
पूयालसे त्वशांतेंतर्दाहः सूक्ष्मशलाकया ॥ ५९ ॥

पिल्लरोगी वर्त्मावलेखादिकं पुनः पुनर्भजेत् । पूयालसे पुनरशांते सत्यं-तः सूक्ष्मशलाकया दाहो हितः ।

चतुर्नवतिरित्यक्ष्णोर्हेतुलक्षणसाधनैः ।
परस्परमसंकीर्णाः कार्त्स्न्येन गदिता गदाः ॥ ६० ॥
सर्वदा च निषेवेत स्वस्थोपि नयनप्रियः ।
पुराणयवगोधूमशालिषष्टिककोद्रवान् ॥ ६१ ॥
मुद्गादीन् कफपित्तघ्नान् भूरिसर्पिःपरिप्लुतान् ।
शाकं चैवं विधं मांसं जांगलं दाडिमं सिताम् ॥ ६२ ॥

सैंधवं त्रिफलां द्राक्षां वारिपाने च नाभसम् ।
आतपत्रं पदत्राणं विधिवद्दोषशोधनम् ॥ ६३ ॥

इत्येवमक्ष्णश्चतुर्नवति गदा लक्षणहेतुसाधनैरन्योन्यमसंकीर्णाः कात्स्न्येनोक्ताः। स्वस्थोऽपि नयनवल्लभः सन् सदैव पुराणयवादिकं निषेवेत। एवंविध च कफपित्तघ्नं शाकं च विधिवद् विधिर्विद्यते यस्मिंस्तच्छोधनं विरेचनं दोषशोधनं च भजेत् ।

वर्जयेद्वेगसंरोधमजीर्णाध्यशनानि च ।
शोकक्रोधदिवास्वप्ननिशाजागरणानि च ॥ ६४ ॥
विदाहि विष्टंभकरं यच्चेहाहारभेषजम् ।

वेगसंरोधादिकं वर्जयेत् ।

द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे शिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ।
ताम्रक्षणोद्वर्तनलेपनादीन् पादप्रयुक्तान्नयनं नयंति ॥ ६५॥
मलोष्णसंघट्टनपीडनाद्यैस्ता दूषयंते नयनानि दुष्टाः ।

द्वे पादमध्ये पृथुरूपे शिरे ते च बहुधा नेत्रगते। ताः शिरा बहुधा अभ्यंगादीन्पादप्रयुक्तान्नेत्रं प्रापयंति । ताश्च मलोष्णादिभिर्दुष्टा नयनानि दूषयंते ।

भजेत्सदा दृष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यंजनधावनानि॥६६

यत एवं यस्माद् दृष्टिहितानि सर्वदा उपानदभ्यंजनादीनि भजेत् । उपजाती वृत्ते ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठउत्तरस्थानेऽक्षिरोगप्रतिषेधो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

नयनामयादनंतरं दूरग्रहणसाधर्म्येण कर्णरोगानाह । यथा हि चक्षुर्दूरदेशस्थमपि पश्यति । तथा श्रोत्रं दूरस्थमपि शृणोतीत्याह ।

अथातः कर्णरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकंडूयनैर्मरुत् ।
मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोन्यैश्च कोपनैः ॥ १ ॥
प्राप्य श्रोत्रशिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत् ।
अर्द्धावभेदकं स्तंभं शिशिरानभिनंदनम् ॥ २ ॥
चिराच्च पाकं पक्कं तु लसीकामल्पशः स्रवेत् ।
श्रोत्रं शून्यमकस्माच्च स्यात्संचारविचारवत् ॥ ३ ॥

प्रतिश्यायेत्यादिभिः शब्दस्य मिथ्याभियोगेन पवनः कुपितोऽपरैरपि सर्वैर्निदानैः कुपितः श्रोत्रशिराः प्राप्य स्रोतसि कर्णविवरे शूलं वेगवत् कुर्यात् । तथार्द्धावभेदकं शिरोरोगं स्तंभं कर्णस्यैव तथा शीतस्यानभिनंदनं चिरेण च पाकं कुर्यात् । पक्कं तु श्रोत्रमल्पशो लसीकां स्रवेत् । अकस्माच्छून्यं स्यात्संचारविचारवच्च स्थगितास्थगितं च यथा स्यात् ।

शूलं पित्तात्सदाहोषा शीतेच्छा श्वयथुं ज्वरम् ।
आशु पाकं प्रपक्कं च सपीतलसिकास्रुतिः ॥ ४ ॥
सालसीका स्पृशेद्यद्यत्तत्तत्पाकमुपैति च ।

पित्तेन शूलं दाहान्वितं स्यात् । तत्रोषाप्रादेशिकः संतापो दाहः सर्वांगिणस्तीव्रोष्मा । सदाऽरतिर्मास्तथाऽऽशुपाको यस्मिंस्तदेवं । तथा प्रपक्कं च सपीतलसिकास्रुतिः स्यात् । सा च लसीका यद्यदंगं स्पृशेत् तत् तत् पाकं गच्छति ।

कफाच्छिरोहनुग्रीवागौरवं मंदतारुजः ॥ ५ ॥

कंडूः श्वयथुरुष्णेच्छा पाकाच्छ्वेतघना स्रुतिः ।

कफाच्छिर आदिगौरवं जायते । रुजो मंदत्वं कंड्वादि च स्यात् । पाकाच्छ्वेता घना च स्रुतिः स्यात् ।

करोति श्रवणे शूलमभिघातादि दूषितम् ॥ ६ ॥
रक्तं पित्तसमानार्ति किंचिद्वाधिकलक्षणम् ।

रक्तमभिघातादिदूषितं कर्णे शूलं करोति । किंभूतं रक्तं । पित्तेन समा पीडा यस्मिंस्तदेवं । किंचिच्चाधिकलक्षणम् ।

शूलं समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीव्ररुक् ॥ ७ ॥
पर्यायादुष्णशीतेच्छं जायते श्रुतिजाडच्यवत् ।
पक्कं सितासितारक्तघनपूयप्रवाहि च ॥ ८ ॥

समुदितैः सन्निपातितैर्दोषैः शूलं शोफादियुतं जायते । तथा पर्यायेणोष्णशीतेच्छस्रुतिजाडच्ययुक्तं च पक्कं सितासितारक्तघनं पूयं प्रवहति ।

शब्दवाहिशिरासंस्थे शृणोति पवने मुहुः ।
नादानकस्माद्विविधान् कर्णनादं वदंति तम् ॥ ९ ॥

शब्दवाहिनीषु शिरासु गते वाते मुहुः शब्दान् विविधानकस्माच्छृणोति । तं कर्णनादं वदंति ।

श्लेष्मणानुगतो वायुर्नादो वा समुपेक्षितः ।
उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं कुर्याद्बधिरत्वं क्रमेण च ॥ १० ॥

वायुः श्लेष्मणानुगतः कर्णनादो वा समुपेक्षितोऽचिकित्सितः कर्णे श्रोत्र उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं श्रवणं कुर्यात् । क्रमेण बधिरत्वं बाधीर्यं कुर्यात् ।

वातेन शोषितः श्लेष्मा स्रोतोलिंपेत्ततो भवेत् ।
रुग्गौरवं पिधानं च सप्रतीनाहसंज्ञितः ॥ ११ ॥

वातेन श्लेष्मा शोषितः स्रोतो लिंपेत्। ततस्तद्गौरवं तस्य स्रोतसो गुरुत्वं स्यात्। स्थगनं च। सप्रतीनाहसंज्ञको गदः।

कंडूशोफौ कफाच्छ्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया स्मृतौ।

कफात् कंडूशोफौ कर्णे स्थिरौ तत्संज्ञकौ कंडूशोफाख्यौ भवतः।

कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजं त्वपि ॥ १२ ॥
घनपूतिबहुक्लेदं कुरुते पूतिकर्णकम्।

कफः पित्तेन विदग्धः सरुजं नीरुजं वा घनपूतिबहुक्लेदं पूतिकर्णकमनुगतार्थं कुरुते।

वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसासृक्क्लेदजां रुजम् ॥ १३ ॥
खादंतो जंतवः कुर्युस्तीव्रां स कृमिकर्णकः।

वातादिभिः श्रोत्रं दूषितं जंतवो भक्षयंतो मांसादिक्लेदजां तीव्रां रुजं कुर्युः स कृमिकर्णकाख्यः।

श्रोत्रकंडूयनाज्जाते क्षते स्यात्पूर्वलक्षणः ॥ १४ ॥
विद्रधिः पूर्ववच्चान्यः

श्रोत्रकंडूयनाज्जाते क्षते पूर्वोक्तलक्षणो विद्रधिः स्यात्। निदाने ह्येवमुक्तं। यः शोफो बहिरंतर्वा महामूलो महारुजः। वृत्तः स्यादायतो यो वा स्मृतः षोढा स विद्रधिरिति। तद्वदिह विद्रधिसामान्यात्कर्णविद्रधिरेक एवोक्तः।

शोफोर्शोर्बुदमीरितम्।
तेषु रुक्पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च बाधते ॥ १५ ॥

अर्शोर्बुदं च तदीरितमिति कर्णार्शः कर्णार्बुदमिति। तत्र ह्युक्तं। अर्शोधिमांसं वर्त्मांतः स्तब्धं स्निग्धं सदाहरुक्। रक्तं रक्तेन तच्छ्रावि छिन्नं छिन्नं विवर्द्धत इत्यर्बुदस्य लक्षणं। वर्त्मांतर्मांसपिंडाभः श्वयथुर्ग्रथितो

रुजः। सास्रैः स्यादर्बुदो दोषैर्विषमो बाह्यतश्चल इति। तेष्वर्शोर्बुदेषु रुग् बाधते पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च।

गर्भेऽनिलात्संकुचिता शष्कुली कुचिकर्णकः।

वाताद्गर्भेऽभ्यंतरे संकुचिता शष्कुली कुचिकर्णसंज्ञः।

एको नीरुगनेको वा गर्भे मांसांकुरः स्थिरः॥ १६॥
पिप्पलीपिप्पलीमानः

मांसांकुरो गर्भे स्थिर एकोऽनेको वा नीरुजः पिप्पलीत्युच्यते कर्णपिप्पलीत्यर्थः। स च मांसांकुरः पिप्पलीमानः।

सन्निपाताद्विदारिका।
सवर्णः सरुजः स्तब्धः श्वयथुः स उपेक्षितः॥ १७॥
कटुतैलनिभं पक्वः स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति।
संकोचयति रूढा च सा ध्रुवं कर्णशष्कुलीम्॥ १८॥

सन्निपातेन विदारिकाख्यः श्वयथुः स्तब्धस्तथा सवर्णः सरुजः स उपेक्षितः सन् कटुतैलनिभं स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति। सा च विदारिका रूढा सती निश्चलं कर्णशष्कुलीं संकोचयति।

शिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाह्वयम्।

शिरास्थो वायुः पालीशोषं तदाह्वयं पालीशोषसंज्ञं कुरुते।

कृशा दृढा च तंत्रीवत् पाली वातेन तंत्रिका॥ १९॥

वातेन पाली कृशा दृढा च तंत्रीव स्यात्। सा तंत्रिकेत्युच्यते।

सुकुमारे चिरोत्सर्गात्सहसैव प्रवर्धिते।
कर्णे शोफः सरुक्पाल्यामरुणः परिपोटवान्॥ २०॥
परिपोटः स पवनाद्

सुकुमारे कर्णे चिरोत्सर्गात्सहसैव न शनैः प्रवर्धिते श्वयथुः पाल्यां सरुक् तथा लोहितः परिपोटवांश्च। परिपोटः स्फुटनं। स वातात्परिपोटसंज्ञः स्यात्।

उत्पातः पित्तशोणितात् ।
गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावो रुग्दाहपाकवान् ॥ २१ ॥
श्वयथुः स्फोटपिटकारागोषाक्लेदसंयुतः ।

पित्तशोणितात्स एवोत्पातसंज्ञो गुर्वाभरणभारादिभिर्हेतुभूतैः प्रकुपितात् पित्तशोणिताच्छोफो रुगादिमान् स्फोटादिसंयुतः श्यावोऽनुगतार्थः।

पाल्यां शोफोनिलकफात्सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः ॥ २२ ॥
स्तब्धः सवर्णः कंडूमानुन्मंथो गल्लिरश्च सः ।

वातकफात्पाल्यां शोफः सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः स्तब्धः समानवर्णः कंडूयुत उन्मंथ उच्यते। स एव गल्लिराख्यः।

दुर्विद्धे वर्द्धिते कर्णे सकंडूदाहपाकरुक् ॥ २३ ॥
श्वयथुः सान्निपातोत्थः स नाम्ना दुःखवर्द्धनः ।

कर्णे दुर्विद्धे सति कंड्वादियुतः शोफः सन्निपातात्मको दुःखवर्द्धनसंज्ञः।

कफासृक्कृमिजाः सूक्ष्माः सकंडूक्लेदवेदनाः ॥ २४ ॥
लेह्याख्याः पिटिकास्ता हि लिह्युः पालीमुपेक्षिताः ।

कफरक्तजकृमिजाः सूक्ष्माः कंड्वादियुता लेह्याख्याः पिटिका यस्मात्ता उपेक्षिताः पालिं लिह्युः।

पिप्पलीसर्वजं शूलं विदारी कूचिकर्णकः ॥ २५ ॥
एषामसाध्या याप्यैका तंत्रिकान्यांस्तु साधयेत् ।
पंचविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगा विभागतः ॥ २६ ॥

पिप्पल्यादयश्चत्वारो रोगाः। एषां मध्येऽसाध्या तंत्रिका याप्या। अन्यांस्तु विंशति रोगान्साधयेत्। इत्येवं प्रागुक्तेन प्रकारेण पंचविंशतिरामया

विभागेनोक्ताः। अनेनान्यतंत्रकृतां संकीर्णकर्णरोगकथनं सूचयति। संख्यानं च सुखस्मरणार्थमत्र कृतम्।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने कर्णरोगविज्ञानीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः॥ १७॥

अष्टादशोऽध्यायः।

अस्मादनंतरमेतच्चिकित्सोच्यत इत्याह।

अथातः कर्णरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः।

कर्णशूले पवनजे पिबेद्रात्रौ रसाशितः।
वातघ्नसाधितं सर्पिः कर्णं स्विन्नं च पूरयेत्॥ १॥
पत्राणां पृथगश्वत्थबिल्वार्कैरंडजन्मनाम्।
तैलसिंधूत्थदिग्धानां स्विन्नानां पुटपाकतः॥ २॥
रसैः कवोष्णैस्तद्वच्च मूलकस्यारलोरपि।

वातोद्भवे कर्णशूले मांसरसेन भोजितो वातघ्नद्रव्यसाधितं घृतं निशि पिबेत्। कर्णं च स्विन्नं सत् पृथगश्वत्थादीनां पत्राणां तैलसैंधवदिग्धानां पुटपाकतः स्विन्नानां रसैः कोष्णैः पूरयेत्। तथैव मूलकस्य रसेन स्योनाकस्य च रसेन पूरयेत्।

गणे वातहरेऽम्लेषु मूत्रेषु च विपाचितः॥ ३॥
महास्नेहो द्रुतं हंति सुतीव्रामपि वेदनाम्।

वातहरे गणेऽम्लेषु मूत्रेषु च गोमूत्रादिषु विपाचितो महास्नेहो द्रागेव सुदारुणामपि पीडां जयति।

महतः पंचमूलस्य काष्ठात्क्षौमेण वेष्टितात्॥ ४॥

तैलसिक्तात्प्रदीप्ताग्रात् स्नेहः सद्यो रुजापहः ।

महतः पंचमूलस्य एकैकतमात् काष्ठात्क्षौमेण वेष्टितात् तैलसिक्तात् प्रज्वलितात् ग्राह्यः स्नेहः स कर्णे निषिक्तः सद्यो रुजं हंति ।

योज्यश्चैवं भद्रकाष्ठात्कुष्ठात्काष्ठाच्च सारलात् ॥ ५ ॥

एवमनेनैव विधिना देवदारुकाष्ठात् कुष्टात्सरलकाष्ठाच्च च्युतः स्नेहो रसो योज्यः ।

वातव्याधिप्रतिश्यायविहितं हितमत्र च ।

वातव्याधौ प्रतिश्याये च यद्विहितं भेषजं तच्चात्र हितम् ।

वर्जयेच्छिरसा स्नानं शीतांभःपानमह्न्यपि ॥ ६ ॥

शिरसा सह स्नानं वर्जयेत् । शीतजलपानं दिवापि न कार्यं । रात्रौ तु सर्वथा वर्ज्यमेवेत्यर्थः ।

पित्तशूले सितायुक्तं घृतस्निग्धं विरेचयेत् ।
द्राक्षायष्टिसृतं स्तन्यं शस्यते कर्णपूरणम् ॥ ७ ॥

पित्तशूले सितान्वितघृतेन स्निग्धं विरेचयेत् । द्राक्षामधुकसिद्धं स्त्रीक्षीरं कर्णपूरणं हितम् ।

यष्ट्यनंताहिमोशीरकाकोलीरोध्रजीवकैः ।
मृणालबिसमंजिष्ठासारिवाभिश्च साधयेत् ॥ ८ ॥
यष्टीमधुरसप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थसंयुतम् ।
तैलस्य कुडवं नस्यपूरणाभ्यंजनैरिदम् ॥ ९ ॥
निहंति शूलदाहोषाः केवलं क्षौद्रमेव वा ।

यष्ट्यादिभिः कल्कैर्मधुकक्काथप्रस्थेन क्षीरस्य द्विप्रस्थेन च संयुतं तैलकुडवं साधयेत् । नस्यकर्णपूरणाभ्यंजनैरिदं शूलादीन् हंति । केवलं क्षौद्रं वा ।

यष्ट्यादिभिश्च सघृतैः कर्णौ दिह्यात्समंततः ॥ १० ॥

यष्ट्यादिभिः पूर्वोक्तैः संसर्पिष्कैः कर्णौ च परितो लिंपेत्।

वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पिःस्निग्धं कफोद्भवे ।
धूमनावनगंडूषस्वेदान् कुर्यात्कफापहान् ॥ ११ ॥

कफोत्थे पिप्पलीपक्वघृतस्निग्धं वामयेत्। धूमादींश्च कफघ्नान् विदध्यात्।

लशुनार्द्रकशिग्रूणां सुरुग्या मूलकस्य च ।
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥ १२ ॥

लशुनादीनां पृथक् पृथक् स्वरसः कर्णपूरणे कोष्णःश्रेष्ठः ।

अर्कांकुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तांल्लवणान्वितान् ।
संनिधाय स्नुहीकांडे कोरिते तच्छदावृतान् ॥ १३ ॥
स्वेदयेत्पुटपाकेन स रसः शूलजित्परम् ।

अर्कांकुरानम्लेन कांजिकेन पिष्टांस्तैलेन रूक्षितान् लवणान्वितान् स्नुहीकांडे कोरिते सन्निधाय तस्याः स्नुह्याः पत्रैरावृतान् पुटपाकेन स्वेदयेत्। स रसः परं शूलजित्।

रसेन बीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ॥ १४ ॥
सूक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्ववचूर्णयेत् ।

तथा बीजपूरस्य रसेन कपित्थरसेन पूरयेत्। अथवा सूक्तेन पूरयित्वा समुद्रफेनचूर्णैरवचूर्णयेत् ।

अजाविमूत्रवंशत्वक्सिद्धं तैलं च पूरणम् ॥ १५ ॥
सिद्धं वा सार्षपं तैलं हिंगुतुंबरुनागरैः ।

अथाजामूत्राभ्यां वंशत्वचा च सिद्धं तैलं पूरणं हितम् । सार्षपं तैलं हिंगुतुंबरुशुंठीभिः सिद्धं पूरणं हितम्।

रक्तजे पित्तवत्कार्यं शिरां चाशु विमोक्षयेत् ॥ १६ ॥

रक्तजे कर्णशूले पित्तवत्कार्यं। शीघ्रं च शिरां विमोक्षयेत्।

पक्के पूयवहे कर्णे धूमगंडूषनावनम् ।
युंज्यान्नाडीविधानं च दुष्टव्रणहरं च यत् ॥ १७ ॥

पक्के पूयवहे कर्णे धूमादिकं योज्यं नाडीविधानं च योज्यं । दुष्टव्रणघ्नं यत्तच्च योज्यं ।

स्रोतः प्रमृज्य दिग्धं तु द्वौ कालौ पिचुवर्तिभिः ।
पूरयेद् धूपयित्वा तु माक्षिकेण प्रपूरयेत् ॥ १८ ॥
सुरसादिगणक्काथफाणिताक्तां च योजयेत् ।
पिचुवर्तिं ससूक्ष्मैश्च तच्चूर्णैरवचूर्णयेत् ॥ १९ ॥

पिचुवर्तिभिश्च कर्णस्रोतो दिग्धं प्रपूरयेत् । द्वौ कालौ प्रमृज्य गुग्गुलुना धूपयित्वा ततो माक्षिकेण पूरयेत् । सुरसादिगणक्काथकृतां फाणिताक्तां पिचुवर्तिं च योजयेत् । सुसूक्ष्मैस्तच्चूर्णैः सुरसादिगणैरवचूर्णयेत् कर्णस्रोतः ।

शूलक्लेदगुरुत्वानां विधिरेष निवर्तकः ।

शूलादीनां निवर्तको विधिरेषः ।

प्रियंगुमधुकांबष्ठाधातक्युत्पलपर्णिभिः ॥ २० ॥
मंजिष्टालोध्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च ।
पचेत्तैलं तदास्रावं निगृण्हात्याशु पूरणात् ॥ २१ ॥

प्रियंग्वादिभिः कपित्थरसेन तैलं पचेत् । तत्पूरणाद्द्रागेवस्रावं निर्हरति।

नादबाधीर्ययोः कुर्याद् वातशूलोक्तमौषधम् ।
श्लेष्मानुबंधे श्लेष्माणं प्रागूजयेद्वमनादिभिः ॥ २२ ॥

नादे बाधिरत्वे च वातशूलोक्तमौषधं कुर्यात् । श्लेष्मानुबंधे प्राक् श्लेष्माणं वमनादिभिर्जयेत् ।

एरंडशिग्रुवरुणमूलकात्पत्रजे रसे ।
चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मिते ॥ २३ ॥

यष्ट्याह्वाक्षीरकाकोलीकल्कयुक्तं निहंति तत् ।
नादबाधीर्यशूलानि नावनाभ्यंगपूरणैः ॥ २४ ॥

एरंडादिपत्रजे रसे चतुर्गुणे क्षीरे चाष्टगुणे यष्टिकादिकल्कयुतं तैलं पचेत् । तच्च नावनादिभिर्नादादीन् हंति ।

पक्वं प्रतिविषाहिंगुमिशित्वक्स्वर्जिकोषणैः ।
ससूक्तैः पूरणात्तैलं रुक्स्रावश्रुतिनादनुत् ॥ २५ ॥

प्रतिविषादिभिः संयुक्तं तैलं पक्वं पूरणाद्रुजादिजित् ।

कर्णनादे हितं तैलं सर्षपोत्थं च पूरणे ।

सर्षपोत्थं तैलं कर्णनादे हितम् ।

शुष्कमूलकखंडानां क्षारो हिंगु महौषधम् ॥ २६ ॥
शतपुष्पावचाकुष्टदारुशिग्रुरसांजनम् ।
सौवर्चलयवक्षारस्वर्जिकौद्भिदसैंधवम् ॥ २७ ॥
भूर्जग्रंथिविडं मुस्तामधुसूक्तं चतुर्गुणम् ।
मातुलुंगरसस्तद्वत् कदलीस्वरसश्च तैः ॥ २८ ॥
पक्वं तैलं जयत्याशु सुकृच्छ्रानपि पूरणात् ।
कंडूं क्लेदं च बाधिर्यं पूतीकर्णं च रुक्कृमीन् ॥ २९ ॥
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदंतामयेषु च ।

शुष्कमूलकखंडक्षारादीनि सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणानि तथा तैलान्मधुयुक्तं सूक्तं चतुर्गुणं तथा बीजपूररसः कदलीस्वरसश्चतुर्गुणस्तैरेतैस्तैलं पक्वं पूरणात्सुकृच्छ्रानपि कंड्वादीनाशु जयेत् । इदं क्षारतैलं मुखदंतरोगेषु च श्रेष्ठं ।

अथ सुप्ताविव स्यातां कर्णौ रक्तं हरेत्ततः ॥ ३० ॥

यदि कर्णौ सुप्ताविव स्यातां तदाऽस्रं हरेत् ।

सशोफक्लेदयोर्मंदश्रुतेर्वमनमाचरेत् ।

कर्णयोः सशोफक्लेदयोर्मंदश्रुतेरातुरस्य वमनं प्रयुंज्यात् ।

बाधीर्यं वर्जयेद्बालवृद्धयोश्चिरजं च यत् ॥ ३१ ॥

बाधीर्यं बालवृद्धयोश्चिरजातं च यत्तद्वर्जयेत् ।

प्रतिनाहे परिक्लेद्य स्नेहस्वेदैर्विशोधयेत् ।
कर्णशोधनकेनानु कर्णौ तैलस्य पूरयेत् ॥ ३२ ॥
ससुक्तसैंधवमधोर्मातुलुंगरसस्य वा ।
शोधनाद् रूक्षतोत्पत्तौ घृतमंडस्य पूरणम् ॥ ३३ ॥

प्रतिनाहे स्नेहस्वेदैः परिक्लेद्य कर्णं कर्णशोधनकेन विशोधयेत् । पश्चात्तैलस्य सुक्तादिना युक्तस्य कर्णौ पूरयेत् । तैलस्येति संबंधमात्रे षष्ठी । मातुलुंगरसस्य वा सुक्तादियुक्तस्य पूरयेत् । शोधनेन रूक्षतोत्पत्तौ सत्यां घृतमंडस्य पूरणं हितं ।

क्रमोऽयं मलपूर्णेऽपि कर्णे कंड्वां कफापहम् ।
नस्यादितद्वच्छोफेऽपि कटूष्णैश्चात्र लेपनम् ॥ ३४ ॥

कर्णे मलेन पूर्णेप्ययं प्रतिनाहोक्तः क्रमः कार्यः । कंड्वां तथा कफघ्नं नस्यादिशोफेऽपि तथैवायं क्रमः । कटूष्णैश्च लेपनं हितं ।

कर्णस्रावोदितं कुर्यात्पूतिकृमिणकर्णयोः ।
पूरणं कटुतैलेन विशेषात् कृमिकर्णके ॥ ३५ ॥

पूतिकर्णे कृमिकर्णे च कर्णस्रावोक्तं चिकित्सितं कुर्यात् । कृमिकर्णके विशेषात्कटुतैलेन पूरणं हितं ।

वमिपूर्वा हिता कर्णविद्रधौ विद्रधिक्रिया ।

कर्णविद्रधौ वमनपूर्वा विद्रधिक्रिया शस्ता ।

पित्तोत्थकर्णशूलोक्तं कर्तव्यं क्षतविद्रधौ ॥ ३६ ॥

क्षतविद्रधौ पित्तोत्थं कर्णशूलोक्तं कर्तव्यं ।

अर्शोर्बुदेषु नासावद्

अर्शोर्बुदेषु नासाचिकित्सितं ।

आमा कर्णविदारिका ।
कर्णविद्रधिवत्साध्या यथादोषोदयेन च ॥ ३७ ॥

कर्णविदारिकाऽपक्वा कर्णविद्रधिवत् चिकित्स्या यथादोषोदयेन च ।

पालीशोषेऽनिलश्रोत्रशूलवन्नस्यलेपनम् ।
स्वेदं च कुर्यात् स्विन्नां च पालीमुद्वर्तयेत्तिलैः ॥ ३८ ॥
प्रियालबीजयष्ट्याह्वहयगंधायवान्वितैः ।
ततः पुष्टिकरैः स्नेहैरभ्यंगं नित्यमाचरेत् ॥ ३९ ॥

पालीशोषे वातश्रोत्रशूल इव नस्यादिस्वेदं च कुर्यात् । पालीं च स्विन्नां तिलैः प्रियालबीजादियुक्तैरुद्वर्तयेत् । ततः स्नेहैः पुष्टिकृद्भिर्नित्यं साऽभ्यक्तव्या ।

शतावरीवाजिगंधापयस्यैरंडजीवकैः ।
तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत्परम् ॥ ४० ॥

शतावर्यादिभिस्तैलं सक्षीरं पक्वं पालीनां परं पुष्टिकृत् ।

कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाचितम् ।
आनूपमांसक्वाथे च पालीपोषणवर्धनम् ॥ ४१ ॥

जीवंत्यादिगणजेन कल्केन क्षीरे आनूपमांसक्वाथे तैलं पाचितं पालीपोषणं पालीवृद्धिकृच्च ।

पालीं छित्त्वातिसंक्षीणां शेषां संधाय पोषयेत् ।

पालीमतिसंक्षीणां छित्त्वा शेषां संधाय संवर्द्धयेत् ।

याप्येवं तंत्रिकाख्यापि परिपोटेप्ययं विधिः ॥ ४२ ॥

याप्येवं तंत्रिकासंज्ञा परिपोटेप्येष एव विधिर्याप्याख्यः ।

उत्पाते शीतलैर्लेपो जलौकोत्हृतशोणिते ।

उत्पाते जलौकोभिरपनीतरक्ते शीतलैर्लेपः ।

जंब्वाम्रपल्लवबलायष्टीरोध्रतिलोत्पलैः ॥ ४३ ॥
सधान्याम्लैः समंजिष्ठैः सकदंबैः ससारिवैः ।
सिद्धमभ्यंजनं तैलं विसर्पोक्तघृतानि च ॥ ४४ ॥

जंब्वादिभिः सिद्धतैलमभ्यंजने हितं । विसर्पोक्तघृतानि च हितानि च ।

उन्मंथेऽभ्यंजनं तैलं गोधाकर्कवसान्वितम् ।
तालपत्राश्वगंधार्कबाकूचीतिलसैंधवैः ॥ ४५ ॥
सुरसालांगलीभ्यां च सिद्धं तीक्ष्णं च नावनम् ।

उन्मंथे तैलं गोधाकर्कवसायुक्तं तालपर्णादिभिः सिद्धमभ्यंजने हितं । तथा सुरसालांगलीभ्यां च तैलं सिद्धं तीक्ष्णं नावनं हितम् ।

दुर्विद्धेऽश्मंतजंब्वाम्रपत्रक्वाथेन सेचितम् ॥ ४६ ॥
तैलेन पालीं स्वभ्यक्तां सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ।
चूर्णैर्मधुकमंजिष्ठाप्रपुंड्राव्हनिशोद्भवैः ॥ ४७ ॥
लाक्षाविडंगसिद्धं च तैलमभ्यंजने हितम् ।

दुर्विद्धेऽश्मंतकादिक्वाथेन सेचितां पालीं तैलेन स्वभ्यक्तां मधुकादिभिः सूक्ष्मरजीकृतैरवचूर्णयेत् । लाक्षाविडंगसिद्धतैलमभ्यंजने हितं ।

स्विन्नां गोमयजैः पिंडैर्बहुशः परिलेहिकाम् ॥ ४८ ॥
विडंगसारैरालिंपेदुरभ्रीमूत्रकल्कितैः ।
कौटजेंगुदकारंजबीजशम्याकवल्कलैः ॥ ४९ ॥

अथवाभ्यंजने तैर्वा कटुतैलं विपाचयेत् ।
सनिंबपत्रमरिचमदनैर्लेहिकाव्रणे ॥ ९० ॥

परिलेहिकां गोमयजैः पिंडैर्बहुशः स्विन्नां विडंगसारैरुरभ्रीमूत्रकल्कितैरालिंपेत् । कौटजादिबीजादिभिर्वाऽविमूत्रेण कल्कितैरालिंपेत् । अथवा तैरेव कौटजादिभिः कटुतैलं निंबादिभिः सह विपाचयेल्लेहिकाव्रणे ।

छिन्नं तु कर्णं शुद्धस्य बंधमालोच्य यौगिकम् ।
शुद्धास्रं लागयेल्लग्ने सद्यश्छिन्ने विशोधनम् ॥ ९१ ॥

कर्णं तु छिन्नं शुद्धरक्तं शुद्धस्य यौगिकं बंधमालोच्य लागयेत् । लग्ने कर्णे सद्यश्छिन्ने विशोधनं विरेकादि ।

अथ ग्रथित्वा केशांतं कृत्वा छेदनलेखनम् ।
निवेश्य संधिं सुषमं न निम्नं न समुन्नतम् ॥९२ ॥
अभ्यज्य मधुसर्पिर्भ्यां पिचुप्लोतावगुंठितम् ।
सूत्रेणागाढशिथिलं बध्वा चूर्णैरवाकिरन् ॥ ९३ ॥
शोणितस्थापनैर्व्रण्यमाचारं चादिशेत्ततः ।
सप्ताहादामतैलाक्तं शनैरपनयेत् पिचुम् ॥ ९४ ॥

अथ कर्णरोगविधानमाह । केशांतं ग्रथित्वा छेदनं लेखनं कृत्वा संधिसुषमं निवेश्य न निम्नं नवोन्नतं सुषममिति । सुषमादिषु चेति षत्वं । अभ्यज्य मधुसर्पिर्भ्यां पिचुप्लोतावगुंठितं । सूत्रेण न गाढं न च शिथिलं बध्वा । शोणितस्थापनैर्मधुकगैरिकादिभिरवचूर्णयेत् । ततो व्रणहितमाचरेत् । सप्ताहादूर्ध्वमामतैलेनाक्तं शनैः पिचुमपनयेत् । सुश्रुतेप्युक्तम् । न कर्णे शोफरागादियुक्ते संधानमिष्यते । न घस्मरस्य नात्युष्णनाविशुद्धतनोरपीति ।

सुरूढं जातरोमाणं श्लिष्टसंधिसमास्थिरम् ।
सुवर्ष्माणं सुरागं च शनैः कर्णं विवर्द्धयेत् ॥ ९५ ॥

सुरूढादिगुणं च कर्णं शनैर्विवर्धयेत् । वर्ष्मरूपमुच्यते ।

जलशूकः स्वयंगुप्ता रजन्यौ बृहतीद्वयम् ।
अश्वगंधाबलाहस्तिपिप्पलीगौरसर्षपाः ॥ ५६ ॥
मूलं कोशातकाश्वघ्नरूपिकासप्तपर्णजम् ।
छुच्छुंदरीकालमृतागृहं मधुकरीकृतम् ॥ ५७ ॥
जंतूका जलजन्मा च तथा शाबरकंदकम् ।
एभिः कल्कैः खरं पक्कं सतैलं माहिषं घृतम् ॥ ५८ ॥
हस्त्यश्वमूत्रेण परमभ्यंगात्कर्णवर्द्धनम् ।

जलशूकादिभिर्गजाश्वयोर्मूत्रैः पिष्टैः सतैलं माहिषं घृतं खरपाकमभ्यंगात् कर्णवर्धनम् । जलशूकः शैवालः । रूपिकः अर्कः । छुच्छुंदरी मूषिकाभेदः । साच कालेन मृता नतु व्यापादिता स्वयम् । जंतूका चर्मचटिका । जलजन्मा जलौका । शबरकंदको लशुनः ।

अथ कुर्याद्वयस्थस्य छिन्नां शुद्धस्य नासिकाम् ॥ ५९ ॥
छिंद्यान्नासासमं पत्रं तत्तुल्यं च कपोलतः ।
त्वङ्मांसं नासिकासन्ने रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ॥ ६० ॥
सीव्येद् गंडं ततः सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया ।
नासाच्छेदे च लिखिते परीवर्त्योपरि त्वचम् ॥ ६१ ॥
कपोलबंधं संदध्यात्सीव्येन्नासां च यत्नतः ।
नाडीभ्यामुत्क्षिपेदंतः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ॥ ६२ ॥
आमतैलेन सिक्त्वा तु पतंगमधुकांजनैः ।
शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ॥ ६३ ॥
ततो मधुघृताभ्यक्तं बध्वा चारिकमादिशेत् ।
ज्ञात्वावस्थांतरं कुर्यात् सद्यो व्रणविधिं ततः ॥ ६४ ॥
छिंद्याद्रूढेऽधिकं मांसं नासोपांते च चर्मवत् ।
सीव्येत्ततश्च सुश्लक्ष्णं हीनं संवर्द्धयेत्पुनः ॥ ६५ ॥

अथेति मंगले कृतमंगलस्य वयस्थस्य शुद्धस्य नासिका छिन्नां कुर्यात् । कथमित्याह । नासातुल्यं पत्रं छिंद्यात् । तेन पत्रेण तुल्यं कपोलाच्छिंद्यात् । नासिकातुल्ये देशे त्वचं मांसं रक्षंस्तत्पत्रं तनुतां नयेत् । अनंतरं सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया गंडं सीव्येत् । अथ नासाछेदे लिखिते तत्त्वचमुपरिवर्त्यकपोलबंधं संदध्यात् । नासां च यत्नेन सीव्येत् । अंतर्मध्येनासिकां नाडीभ्यामुत्क्षिपेत्सुखोच्छ्वासप्रवर्तनाय । तत आमतैलेन सिक्ता पतंगमधुकांजनैरवचूर्णयेत् । अन्यैरपि शिराव्यधविध्युक्तैः शोणितस्थापनैः सुश्लक्ष्णैश्चूर्णैरवचूर्णयेत् । अनंतरं माक्षिकघृताभ्यामभ्यक्तं बध्वाऽऽचारिकं स्नेहं विध्युक्तमादिशेत् । अवस्थांतरं च ज्ञात्वा सद्यो व्रणप्रतिषेधविधिं कुर्यात् । ततो रूढे सत्यधिकं मांसं तच्च नासासमीपादधिकं चर्म छिंद्यात् । अनंतरं सीव्येत् । ततः सुश्लक्ष्णं च कृत्वा पुनः सीव्येत् । हीनं च वर्धयेत् ।

निवेशिते यथान्यासं सद्यश्छेदेप्ययं विधिः ।

सद्यश्छिन्नेऽपि घ्राणे यथान्यासं निविशिते सत्ययमेव विधिः ।

नाडीयोगाद्विनौष्ठस्य नासासंधानवद्विधिः ॥ ६६ ॥

नाडीयोगमंतरेणोष्ठस्यापि छिन्नस्य नासासंधानतुल्यो विधिः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने कर्णरोगप्रतिषेधोनामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्तं नासारोगविज्ञानं विभणिषुराह ।

अथातो नासारोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

अवश्यायानिलरजोभाष्यातिस्वप्नजागरैः ।
नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥ १ ॥

अत्यंबुपानरमणछर्दिबाष्पग्रहादिभिः ।
क्रुद्धा वातोल्बणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः ॥ २ ॥
जनयंति प्रतिश्यायं वर्द्धमानं क्षयप्रदम् ।

अवश्यायादिभिर्वातोल्बणा दोषाः क्रुद्धा नासायां स्त्यानतां घनत्वं प्राप्ताः प्रतिश्यायं जनयंति । किंभूतं विवर्द्धमानं क्षयप्रदम् ।

तत्र वातात्प्रतिश्याये मुखशोषो भृशं क्षवः ॥ ३ ॥
घ्राणोपरोधनिस्तोददंतशंखशिरोव्यथाः ।
कीटका इव सर्पंति मन्यते परितो भ्रुवौ ॥ ४ ॥
स्वरसादश्चिरात्पाकः शिशिराच्छकफस्रुतिः ।

तेषु वातपित्तकफोत्थेषु मध्ये वातात् प्रतिश्याये सति मुखशोषादयः स्युः। भ्रुवौ परितः कीटकाः सर्पंतीव मन्यते । भ्रुवौ परित इत्यभितः परित इति द्वितीया । स्वरसादादयश्च स्युः ।

पित्तात्तृष्णाज्वरघ्राणपिटिकासंभवभ्रमाः ॥ ५ ॥
नासाग्रपाको रूक्षोष्णस्ताम्रपीतकफस्रुतिः ।

पित्तात्प्रतिश्याये सति तृष्णादयो भवंति । घ्राणमध्ये पिटिका घ्राणपिटिकास्तासां संभवः । नासाया अग्रे पाको नासाग्रपाकः ।

कफात्कासोरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवम् ॥ ६ ॥
माधुर्यं वदने कंडूः स्निग्धशुक्लघना स्रुतिः ।

कफात्प्रतिश्याये सति कासादयो भवंति ।

सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्माद्वृद्धिशांतिमान् ॥ ७ ॥

त्रिदोषजः प्रतिश्यायः सर्वदोषलक्षणैर्युतोऽकस्मान्निमित्तं विना वृद्धिमांश्छांतिमांश्च ।

दुष्टं नासाशिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यसृक् ।
उरसः सुप्तताताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता ॥ ८ ॥

कंडूः श्रोत्राक्षिनासासु पित्तोक्तं चात्र लक्षणम् ।

रक्तं दुष्टं नासाशिराः प्राप्तं प्रतिश्यायं करोति । तस्मिन्नुरसः सुप्तत्वं ताम्रनयनादिकं पित्ताभिहतं लक्षणं स्यात् । अथ दुष्टप्रतिश्यायलक्षणमाह ।

सर्व एव प्रतिश्याया दुष्टतां यांत्युपेक्षिताः ॥ ९ ॥
यथोक्तोपद्रवाधिक्यात्ससर्वेंद्रियतापनः ।
साग्निसादज्वरश्वासकासोरः पार्श्ववेदनः ॥ १० ॥
कुपत्यकस्माद्बहुशो मुखदौर्गंध्यशोफकृत् ।
नासिकाक्लेदसंशोषशुद्धिरोधकरो मुहुः ॥ ११ ॥
पूयोपमासिता रक्तग्रथिता श्लेष्मसंस्रुतिः ।
मूर्छंति चात्र कृमयो दीर्घस्निग्धासिताणवः ॥ १२ ॥

सर्व एव प्रतिश्याया उपेक्षिता दुष्टत्वं यांति स तु दुष्टपीनसो यथोक्तोपद्रवाणां मुखशोषादीनामधिक्याद्धेतोः सर्वेंद्रियतापनो नासाचक्षुरादीनां खेदकः । अग्निसादादियुतश्च स्यात् । तथा सहसैव पुनः पुनः कुप्यति। मुखदौर्गंध्यादिकरस्तथा नासिकाक्लेदादिकरो मुहुः पूयसदृशकृष्णरक्तपिंडितश्लेष्मस्रुतिः । अत्र च कृमयो मूर्छंति दीर्घाः स्निग्धाः श्वेताः सुसूक्ष्माश्च ।

पक्वलिंगानि तेष्वंगलाघवं क्षवथोः शमः ।
श्लेष्मा सचिक्कणः पीतो ज्ञानं च रसगंधयोः ॥ १३ ॥

तेषु प्रतिश्यायेषु पक्वलक्षणानि तद्यथा । अंगस्य शरीरस्य लाघवं स्यात् । क्षुतेश्च शमः। कफः सचिक्कणः पीतो रसगंधयोश्च ज्ञानमिति । भृशक्षवाख्यं लक्षयितुमाह ।

तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभिः ।
वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थिनि ॥ १४ ॥
विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृंगाटकं व्रजेत् ।
निवृत्तः कुरुतेत्यर्थं क्षवथुं स भृशंक्षवः ॥ १५ ॥

तीक्ष्णस्य मरीचादेर्घ्राणात्सिहनात्तथा रत्यादिभिर्वातकोपिभिरन्यैर्वा नासा-तरुणास्थिनि विघट्टिते सति वायुः क्रुद्धो रुद्धः शृंगाटकं व्रजेत्। स निवृत्तः सन्नत्यंतं छिक्कां कुरुते स भृशं क्षव उच्यते।

शोषयन्नासिकास्रोतः कफं च कुरुतेऽनिलः।
शूकपूर्णाभनासात्वं कृच्छ्रादुच्छ्वसनं ततः॥ १६॥
स्मृतोऽसौ नासिकाशोषो

शोषयन्नासिकास्रोतः कफं च वायुः शूकपूर्णाभनासात्वं कुरुते। ततः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं स्यात्। असौ नासिकाशोषः स्मृतः।

नासानाहे तु जायते।
नद्धत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना॥ १७॥
निःश्वासो श्वाससंरोधात् स्रोतसी संवृते इव।

नासानाहाख्ये रोगे जाते सति घ्राणस्य नद्धत्वमापूरमिव जायते। श्लेष्म-रूपिणा रुद्धेन वातेन निश्वासो श्वाससंरोधाच्छ्रोतसी संवृते इव स्याताम्।

पचेन्नासापुटे पित्तं त्वङ्मांसं दाहशूलवत्॥ १८॥
स घ्राणपाकः

पित्तं कर्तृ नासापुटे त्वङ्मांसं सदाहशूलं पचेत्। स घ्राणपाकाख्यः।

स्रावस्तु तत्संज्ञः श्लेष्मसंभवः।
अच्छोजलोपमोजस्रं विशेषान्निशि जायते॥ १९॥

स्रावस्तु तत्संज्ञो घ्राणस्रावाख्यः स च कफादेव केवलाद्भवति। अच्छो जलोपमोजस्रं विशेषान्निशि जायते। विशेषेण रात्रौ।

कफः प्रवृद्धो नासायां रुध्वा स्रोतांस्यपीनसम्।
कुर्यात्स घुर्घुरं श्वासं पीनसाधिकवेदनम्॥ २०॥
अवेरिव स्रवत्यस्य प्रक्लिन्ना तेन नासिका।
अजस्रं पिच्छलं पीतं पक्वं सिंघाणकं घनम्॥ २१॥

कफो नासायां प्रवृद्धो रुध्वा स्रोतांस्यपीनसं घुर्घुरश्वासयुतं पीनसाधिक-रुजं कुर्यात्। तेनापि नासाधिकरुजं कुर्यात्। तेन पीनसेनास्य रोगिणो मेष-स्येवानवरतं प्रक्लिन्ननासिकापिच्छिलादियुक्तं नासाकफं सिंघाणकं स्रवति।

रक्तेन नासादग्धेन बाह्यांतः स्पर्शनासहा।
भवेद्धूमोपमोच्छ्वासा सा दीप्तिर्दहतीव च॥ २२॥

रक्तेन नासादग्धेन बाह्यतोंतश्च स्पर्शनं न सहते। तथा धूमोपमो-च्छ्वासाद्दहतीव च। सा दीप्तिसंज्ञा रोगजातिः।

तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मारुतो मुखनासिकात्।
श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत् पूतिनासं वदंति तम्॥ २३॥

तालुदेशे मूले दोषैर्दुष्टैर्मुखनासिकाद् वायुः कफश्च पूतिर्निर्गच्छेत् तं पूतिनासं वदंति।

निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ्नासिका स्रवेत्।
तत्पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम्॥ २४॥

ससंनिपातादभिघाताद्वा नासा पूयासृक् स्रवेत्। तत्पूयरक्तसंज्ञं शिरोदा-हरुजाकरमाख्यातं।

पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽतर्नासायां शोषयेन्मरुत्।
कफं सशुष्कपुटतां प्राप्नोति पुटकं तु तत्॥ २५॥

पित्तश्लेष्मावरुद्धो वायुरंतर्नासायां शोषयेत्कफं। सच कफः शुष्कपुटतां प्राप्नोति। पुटकं तदुच्यते।

अर्शोर्बुदानि विभजेद्दोषलिंगैर्यथायथम्।

अर्शोर्बुदानि च दोषलिंगैर्यथास्वं जानीयात्।

सर्वेषु कृच्छ्राच्छ्वसनं पीनसः प्रततं क्षवः॥ २६॥
सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः शिरोव्यथा।

सर्वेष्वर्शःस्वर्बुदेषु च कृच्छ्रादुच्छ्वसनं। तथा पीनसोऽनवरतं क्षवस्तथा सानुनासिकभाषित्वं तथा पूतिनासः शिरोऽव्यथेति स्युः।

अष्टादशानामित्येषां यापयेद्दुष्टपीनसम् ॥ २७ ॥

एषामष्टादशानां पीनसानां मध्ये दुष्टपीनसं यापयेद्।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने नासारोगविज्ञानीयो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः।

अधुना नासाचिकित्सितं भणनावसर इत्याह।

अथातो नासारोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः।

सर्वेषु पीनसेष्वादौ निवातागारगो भवेत्।
स्नेहनस्वेदवमनधूमगंडूषधारणम् ॥ १ ॥
वासो गुरूष्णं शिरसः सुघनं परिवेष्टनम्।
लघ्वम्ललवणं स्निग्धमुष्णं भोजनमद्रवम् ॥ २ ॥
धन्वमांसगुडक्षीरचणकत्रिकटूत्कटम्।
यवगोधूमभूयिष्ठं दधिदाडिमसाधितम् ॥ ३ ॥
बालमूलकजो यूषः कुलत्थोत्थश्च पूजितः।
कवोष्णं दशमूलांबु जीर्णां वा वारुणीं पिबेत् ॥ ४ ॥
जिघ्रेच्चोरकतर्कारीवचाजाज्युपकुंचिकाः।

पीनसेष्वखिलेष्वपि निवातवेश्मस्थितं सत् स्नेहनस्वेदनवमनधूमगंडूषधारणं च सेवेत। तथा वस्त्रमुष्णस्वभावं कौशेयाविकादिभिर्मूर्द्धः परिवेष्टनं सुघनं भजेत्। तथा भोजनं लघ्वादिगुणं भजेत्। दाडिमं श्रेष्ठं दाडिमसरं

दधिदाडिमसाधितमिति केचित्पठंति । बालमूलकोत्थो यूषः कुलत्थोत्थश्च यूषः पूजितः । दशमूलांबु कोष्णं प्रसन्नां वा पुराणां पिबेत् । चोरकादीनि जिघ्रेत् ।

व्योषतालीसचविकातित्तिडीकाम्लवेतसम् ॥ ५ ॥
साग्न्यजाजीद्विपलिकात्वगेलापत्रपादिकम् ।
जीर्णाद्गुडात्तुलार्द्धेन पक्केन वटकीकृतम् ॥ ६ ॥
पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ।

व्योषादिकं पृथक्द्विपलदघ्नं त्वगादिकं द्विकार्षिकं पुराणगुडेन पंचाशत्पमाणेन पक्केन वटकीकृतमेतत्पीनसादिहृत्परं रुच्यादिकृत् ।

शताव्हात्वग्बलामूलं श्योनाकैरंडबिल्वजम् ॥ ७ ॥
सारग्वधं पिबेद्धूमं वसाज्यमदनाऽन्वितम् ।
अथवा सघृतान्सक्तून् कृत्वा मल्लकसंपुटे ॥ ८ ॥

शताव्हादिकं वसादियुक्तं धूमं पिबेत् । मल्लकसंपुटे वा सक्तून् ससर्पिष्कांश्च धूमं कृत्वा पिबेत् ।

त्यजेत्स्नानं शुचं क्रोधं भृशं शय्यां हिमं जलम् ।

स्नानादीनि त्यजेत् । इति सामान्येन चिकित्सामभिधाय विशेषेणाह ।

पिबेद्वातप्रतिश्याये सर्पिर्वातघ्नसाधितम् ॥ ९ ॥
पटुपंचकसिद्धं वा विदार्यादिगणेन वा ।
स्वेदनस्यादिकां कुर्यात् चिकित्सामर्दितोदिताम् ॥ १० ॥

वातप्रतिश्याये वातघ्नैरास्नादिभिः साधितं घृतं पिबेत् । सैंधवादिभिः पंचलवणैर्वा सिद्धं । विदारिपंचांगुलेत्यादिना सिद्धं घृतं पिबेत् । तथाऽऽर्दितोक्तां चिकित्सां स्वेदादिकां कुर्यात् ।

पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः सृतम् ।
परिषेकां प्रदेहांश्च शीतैः कुर्वीत शीतलान् ॥ ११ ॥

पित्तोत्थे रक्तजे च प्रतिश्याये मधुरद्रव्यैः शृतं सर्पिः पातव्यम् । परिषेकादीन् शीतवीर्यैः शीतलान् कुर्यात् ।

धवत्वक्त्रिफलाश्यामाश्रीपर्णीयष्टिबिल्वकैः ।
क्षीरे दशगुणे तैलं नावनं सनिशैः पचेत् ॥ १२ ॥

धवत्वगादिभिस्तैलं क्षीरे दशगुणे हरिद्रान्वितं नावनं पचेत् ।

कफजे लंघनं लेपः शिरसो गौरसर्षपैः ।
सक्षारं वा घृतं पीत्वा वमेत् पिष्टैस्तु नावनम् ॥ १३ ॥
बस्तांबुना पटुव्योषवेल्लवत्सकजीरकैः ।

कफजे लंघनं हितं । तथा शिरसो गौरसर्षपैर्लेपः । घृतं सयवक्षारं पीत्वा वमेत् । छागमूत्रेण पिष्टैः सैंधवादिभिर्नस्यं हितं ।

कटुतीक्ष्णैर्घृतैर्नस्यैः कवलैः सर्वजं जयेत् ॥ १४ ॥

घृतैः कटुतीक्ष्णैर्नस्यैः कवलैश्च सान्निपातिकं प्रतिश्यायं जयेत् ।

यक्ष्मकृमिक्रमं कुर्वन् पाययेद्दुष्टपीनसे ।

दुष्टपीनसे पाययेद् यक्ष्महरं कृमिहरं च चिकित्सितं कुर्वन् ।

व्योषोरुबुककृमिजिद् दारुमाद्रीगदे गुदम् ॥ १५ ॥
वार्ताकबीजं त्रिवृता सिद्धार्थः पूतिमत्स्यकः ।
अग्निमंथस्य पुष्पाणि पीलुशिग्रुफलानि च ॥ १६ ॥
अश्वविड्रसमूत्राभ्यां बास्तिमूत्रेण चैकतः ।
क्षौमगर्भां कृतां वर्तिं धूमं घ्राणास्यतः पिबेत् ॥ १७ ॥

व्योषादितुरगविड्रसमूत्राभ्यां हस्तिमूत्रेण चैकतःशिग्रुफलांतानि पिष्टानि क्षौमगर्भां कृतां वर्तिं नासया मुखेन पिबेत् ।

क्षवथौ पुटपाकाख्ये तीक्ष्णैः प्रधमनं हितम् ।

क्षवथौ पुटपाकाख्ये रोगे तीक्ष्णैः प्रधमनं हितं ।

शुंठींकुष्टकणावेल्लद्राक्षाकल्ककषायवत् ॥ १८ ॥
साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवपुटप्रणुत् ।

शुंठ्यादिकल्कक्काथैस्तैलं घृतं च साधितं नस्यं क्षवपुटं च हंति ।

नासाशोषे बलातैलं पानादौ भोजनं रसैः ॥ १९ ॥
स्निग्धो धूमस्तथा स्वेदो नासानाहेप्ययं विधिः ।

नासाशोषे बलातैलं पाने नस्यादौ हितं । भोजनं मांसरसैर्हितं । तथा स्निग्धो धूमः स्वेदश्च हितः । नासानाहेप्येष एव विधिश्चिकित्सेत्यर्थः ।

पाके दीप्तौ च पित्तघ्नं तीक्ष्णं नस्यादिसंसृतौ ॥ २० ॥

नासापाके दीप्तौ च पित्तघ्नं चिकित्सितं । संसृतौ स्रावे तीक्ष्णं नस्यादि हितं ।

कफपीनसवत्पूतिनासापीनसयोः क्रिया ।

पूतिनासापीनसयोः कफपीनसवदुपक्रमः ।

लाक्षाकरंजमरिचवेल्लहिंगुकणागुडैः ॥ २१ ॥
अविमूत्रद्रुतैर्नस्यं कारयेद् वमने कृते ।

लाक्षादिभिरुरभ्रमूत्रद्रुतैः कृते वमने नस्यं कारयेत् ।

शिग्रुसिंहीनिकुंभानां बीजैः सव्योषसैंधवैः ॥ २२ ॥
सवेल्लसुरसैस्तैलं नावनं परमं हितम् ।

शिग्र्वादीनां बीजैर्व्योषादियुतैस्तैलं पक्वं पूतिनासापीनसयोर्नस्यं हितं ।

पूयरक्ते नवे कुर्याद् रक्तपीनसवत्क्रियाम् ॥ २३ ॥
अतिप्रवृद्धे नाडीवद्

पूयरक्ते नवोत्थे रक्तपीनस इव चिकित्सितं कुर्यात् । अतिप्रवृद्धे चास्मिन्नाडीव्रणवदुपक्रमः ।

दग्धेष्वर्शोर्बुदेषु च ।

निकुंभकुंभसिंधूत्थमनोव्हालकणाग्निकैः ॥ २४ ॥
कल्कितैर्घृतमध्वाक्तां घ्राणे वर्तिं प्रवेशयेत् ।
शिग्र्वादि नावनं चात्र पूतिनासोऽपि तं भजेत् ॥ २५ ॥

अर्शोर्बुदेषु दग्धेषु निकुंभादिभिः कल्कितैर्घृतमध्वाक्तां घ्राणे वर्तिं प्रवेशयेत् । शिग्र्वादिकं च नस्यं पूतिनासोक्तं भजेदिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायांषष्ठउत्तरस्थाने नासारोगप्रतिषेधो नाम विंशोऽध्यायः २०

एकविंशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तं मुखरोगविज्ञानंबिभणिषुराह ।

अथातो मुखरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

मात्स्यमाहिषवाराहपिशितामकमूलकम् ।
माषसूपदधिक्षीरसुक्तेक्षुरसफाणितम् ॥ १ ॥
अवाक् शय्या च भजतो द्विषतो दंतधावनम् ।
धूमच्छर्दनगंडूषानुचितं च शिराव्यधम् ॥ २ ॥
क्रुद्धाः श्लेष्मोल्बणा दोषाः कुर्वंत्यंतर्मुखे गदान् ।

मत्स्यमाहिषवाराहपिशितादिभजतो दंतधावनं द्विषतः सेवमानस्य धमादिकं चोचितं द्विषतः शिराव्यधं च द्विषतः श्लेष्मोल्बणा दोषाः क्रुद्धा मुखस्यांते गदान् कुर्वते ।

तत्र खंडौष्ठ इत्युक्तो वातेनोष्ठो द्विधा कृतः ॥ ३ ॥

तेषु मुखरोगेषु मध्ये पवनादोष्ठो द्विधा कृतः खंडौष्ठ इति गदितः ।

ओष्ठकोपे तु पवनात् स्तब्धावोष्ठौ महारुजौ ।
दाल्येते परिपाव्येते परुषासितकर्कशौ ॥ ४ ॥

पवनादोष्ठकोपे त्वोष्ठौ स्तब्धौ महारुजौ दाल्येते तथा परिपाट्येते इव । तथा परुषौ कृष्णौ रूक्षौ दृश्येते ।

पित्तात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्षपाकृतिभिश्चितौ ।
पिटिकाभिर्महाक्लेदावाशु पाकौ

पित्तेनोष्ठौ तीक्ष्णं न सहते पीतौ च स्यातां । तथा च सर्षपाकृतिभिः पिटिकाभिश्चितौ । बहुक्लेदौ शीघ्रपाकौ च ।

कफात्पुनः ॥ ५ ॥
शीतासहौ गुरू शूनौ सवर्णपिटिकाचितौ ।

कफेन शीतासहौ गुरू । शूनौ सवर्णैः पिटिकैराचितौ स्यातां ।

सन्निपातादनेकाभौ दुर्गंधास्रावपिच्छलौ ॥ ६ ॥
अकस्मान्म्लानसंशूनरुजौ विषमपाकिनौ ।

सन्निपातादोष्ठौ नानावर्णपिटिकैराचितौ दुर्गंधस्रावपिच्छलौ । सहसैव म्लानौ कदाचित्संशूनौ सरुजौ विषमपाकिनौ ।

रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ७ ॥
खर्जूरसदृशं चात्र क्षीणे रक्तेर्बुदं भवेत् ।

रक्तेन युक्तं रुधिरं स्रवंतौ रक्तप्रभौ च । क्षीणे रक्ते खर्जुराकारमर्बुदमोष्ठे स्यात् ।

मांसपिंडोपमौ मांसात्स्यातां मूर्छत्कृमीक्रमात् ॥ ८ ॥

मांसेन मांसपिंडोपमावोष्ठौ ततश्च मूर्छत्कृमयो जायंत इत्यर्थः । क्रमेण मूर्छत्कृमी स्यातां ।

तैलाभश्वयथुक्लेदौ सकंड्वौ मेदसा मृदु ।

मेदसा तैलाभः शोफः क्लेदश्च ययोस्तावेवं तथा कंडूयंतौ मृदुचोष्ठौ स्याताम् ।

क्षतजाववदीर्येते पाट्येते चासकृत्पुनः ॥ ९ ॥
ग्रथितौ च पुनः स्यातां कंडूलौ दशमच्छदौ ।

क्षतजाबसकृदीर्येते भेद्येते परिपाट्येते इव ग्रथितौ च पुनरोष्ठौ स्यातां सकंडूलौ ।

मलबुद्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलार्बुदम् ॥ १० ॥

वातकफाद् बुद्बुदाकारं जलार्बुदमोष्ठे स्यात् । इत्येकादश ओष्ठे ।

गंडालजीं स्थिरः शोफो गंडे दाहज्वरान्वितः ।

स्थिरः शोफो गंडप्रदेशे दाहज्वरयुतो गंडालजीत्युच्यते । इत्येको गंडे ।

वातादुष्णसहा दंताः शीतस्पर्शाधिकव्यथाः ॥ ११ ॥
दाल्यंत इव शूलेन शीताख्यो दानलश्च सः ।

वातेन दंता उष्णसहाः शीतस्पर्शेऽधिकव्यथाः शूलेन दाल्यंत इव चासौ शीतदंतसंज्ञो दालनश्चोक्तः ।

दंतहर्षे प्रवाताम्लशीतभक्ष्याक्षमा द्विजाः ॥ १२ ॥
भवंत्यम्लाशनेनैव सरुजाश्चलिता इव ।

दंतहर्षे प्रचंडवातस्याम्लशीतभक्ष्यस्यासहाद् द्विजास्तथाम्लाशनेनैव सरुजाश्चलिता इव च स्युः ।

दंतभेदे द्विजास्तोदभेदरुक्स्फुटनान्विताः ॥ १३ ॥

दंतभेदे दंतास्तोदादियुताः स्युः ।

चालश्चलद्भिर्दशनैर्भक्षणादधिकव्यथैः ।

चालाख्यो रोगो दंतैश्च चलद्भिर्भक्षणादधिकव्यथैश्च स्यात् ।

करालः सुकरालानां दशनानां समुद्भवः ॥ १४ ॥

सुकरालानां दंतानां समुद्भवः करालाख्यो रोगः ।

दंताधिकोऽधिदंताख्यः स चोक्तः खलु वर्द्धनः ।
जायते जायमानेऽतिरुग् जाते तत्र शाम्यति ॥ १५ ॥

अधिकोदंतोऽधिदंतसंज्ञो रोगो वर्धनः स एवोक्तः। जायमाने तस्मिन् दंतेऽतिपीडा जायते। जाते तु तस्मिन् पीडा शाम्यति।

अधावनान्मलो दंते कफो वा वातशोषितः।
पूतिगंधः स्थिरीभूतः शर्करा सोप्युपेक्षितः॥ १६॥

अधावनाद्दंते मलः कफो वा पवनेन शोषितः पूतिगंधः स्थिरीभूतः स एवोपेक्षितः शर्करा स्यात्।

शातयत्यणुशो दंतात्कपालानि कपालिका।

कपालिकाख्यो दंतान् कपालान्यणुशः स्तोकं स्तोकं शातयति।

श्यावः शावत्वमायाता रक्तपित्तानिलैर्द्विजाः॥ १७॥

द्विजाः श्यावत्वमायाता रक्तपित्तानिलैः शावाख्यः।

समूलं दंतमाश्रित्य दोषैरुल्बणमारुतैः।
शोषिते मज्ज्ञि सुषिरे दंतेऽन्नमलपूरिते॥ १८॥
पूतित्वात् कृमयः सूक्ष्मा जायंते जायते ततः।
अहेतुतीव्रार्तिशमः ससंरंभोसितश्चलः॥ १९॥
प्रभूतपूयरक्तस्तु स चोक्तः कृमिदंतकः।

समूलं दंतमाश्रित्य दोषैरुल्बणमारुतैः शोषिते मज्ज्ञि सुषिरे दंतेऽन्नमलपूरिते पूतित्वात् कृमयः सूक्ष्मा जायंते। ततो निमित्तमंतरेण तीव्रार्तिरहेतुशांतिर्जायते। तथा संरंभान्वितः कृष्णश्चलः मलूनाख्यः पूयरक्तस्रावी स च कृमिदंतकः। इति दंते दशैते।

श्लेष्मरक्तेन पूतीनि वहंत्यस्रमहेतुकम्॥ २०॥
शीर्यंते दंतमांसानि मृदुक्लिन्नासितानि च।
शीतादोऽसौ

श्लेष्मरक्तेन दंतानां मांसानि पूतीनि रक्तं निर्निमित्तं वहंति शीर्यंते। किंभूतानि। मृदुक्लिन्नानि। असितानि च। असौ शीतादः कथ्यते।

उपकुशः पाकः पित्तासृगुद्भवः ॥ २१ ॥
दंतमांसानि दह्यंते रक्तान्युत्सेदवंत्यतः ।
कंडूमंति स्रवंत्यस्रमाध्मायंतेऽसृजि स्थिते ॥ २२ ॥
चला मंदरुजो दंताः पूतिवक्रं च जायते ।

पित्तरक्तोत्थो यो दंतमांसपाक उपकुशसंज्ञस्तेन दंतमांसानि दह्यंते रक्तवर्णानि सोत्सेधानि च । ततः कंडूयुतानि रक्तं स्रवंति । रक्ते स्थिते सत्याध्मायंते । चला दंता मंदरुजाः स्युः । पूतिवक्रं च जायते ।

दंतयोस्त्रिषु वा शोफो बदरास्थिनिभो घनः ॥ २३ ॥
कफास्रात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दंतपुप्पुटः ।

द्वयोर्दंतयोस्त्रिषु वा दंतेषु शोफो बदरास्थिसदृशो घनः कफरक्तात्तीव्र-रुक् शीघ्रं पच्यते । स दंतपुप्पुटसंज्ञः ।

दंतमांसे मलैः सास्रैर्बाह्यांतः श्वयथुर्गुरुः ॥ २४ ॥
सरुग्दाहः स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दंतविद्रधिः ।

दंतमांसे बाह्येऽभ्यंतरे च दोषैः सरक्तैर्गुरुः श्वयथुः सरुग्दाहः स च भिन्नः सन् पूयास्रं स्रवेत् । स दंतविद्रधिः ।

श्वयथुर्दंतमूलेषु रुजावान् पित्तरक्तजः ॥ २५ ॥
लालास्रावी स सुषिरो दंतमांसप्रशातनः ।

दंतमूलेषु श्वयथुः पीडावान् पित्तरक्तोत्थो लालास्रावी स सुषिरसंज्ञो दंतमांसप्रशातनः ।

ससन्निपातज्वरवान् सपूयरुधिरस्रुतिः ॥ २६ ॥
महासुषिर इत्युक्तो विशीर्णद्विजबंधनः ।

सन्निपातज्वरयुतः पूयरुधिरस्रावेनान्वितो स महासुषिराख्य उक्तः । स च विशीर्णद्विजबंधनः स्यात् ।

दंतांते कीलवच्छोफो हनुकर्णरुजाकरः ॥ २७ ॥
प्रतिहंत्यभ्यवहृतिं श्लेष्मणा सोऽधिमांसकः ।

दंतांते कीलसदृशः शोफो हनौ कर्णे च रुजां करोति । अभ्यवहृतिं प्रतिहंति । सोधिमांसकः श्लेष्मणा स्यात् ।

घृष्टेषु दंतमांसेषु संरंभो जायते महान् ॥ २८ ॥
यस्मिंश्चलंति दंताश्च सविदर्भोऽभिघातजः ।

दंतमांसेषु दंतकाष्ठादिना घृष्टेषु महान् संरंभो जायते । यस्मिन्सति दंताश्चलंति सोभिघातजो विदर्भाख्यः ।

दंतमांसाश्रितान् रोगान् यः साध्यानप्युपेक्षते ॥ २९ ॥
अंतस्तस्यास्रवन् दोषः सूक्ष्मां संजनयेद्गतिम् ।
पूयं मुहुः सा स्रवति त्वङ्मांसास्थिप्रभेदिनी ॥ ३० ॥
ताः पुनः पंच विज्ञेया लक्षणैः स्वैर्यथोदितैः ।

दंतमांसाश्रितान् रोगान् साध्यानपि य उपेक्षते । तस्यांतरेषु दोषोस्रवन्सूक्ष्मां गतिं संजनयेत् । सा च गतिः पुनः पुनः पूयं स्रवति । त्वङ्मांसास्थीनि प्रभिनत्ति । ताश्च गतयः पंच विज्ञेयाः स्वैः स्वैर्वातादिभिर्लक्षणैः । इति दंतमूले त्रयोदश ।

शाकपत्रखरा सुप्ता स्फुटिता वातदूषिता ॥ ३१ ॥
जिव्हा

वातदूषिता जिव्हा शाकपत्रवत् खरा सुप्ता स्फुटिता च स्यात् ।

पित्तात् सदाहोषा रक्तैर्मांसांकुरैश्चिता ।

पित्तात्सदाहोषा तथा रक्तैर्मांसांकुरैश्च चिता जिव्हा स्यात् ।

शाल्मलीकंटकाभैस्तु कफेन बहुला गुरुः ॥ ३२ ॥

कफेन शाल्मलीकंटकाभैः कंटकैश्चिता बहुला गुरुश्च जिव्हा स्यात् ।

कफपित्तादधः शोफो जिव्हास्तंभकृदुन्नतः ।
मत्स्यगंधिर्भवेत्पक्वः सोलसो मांसशातनः ॥ ३३ ॥

कफपित्तात् जिव्हाया अधः शोफो जिव्हास्तंभकर उन्नतः पक्को मत्स्य-
गंधिर्भवेत् । सोऽलसाख्यो मांसशातनः ।

प्रबंधनेऽधो जिव्हायाः शोफो जिव्हाग्रसन्निभः ।
सांकुरः कफपित्तास्रैर्लालोषास्तंभवान् खरः ॥ ३४ ॥
अधिजिव्हः सरुक्कंडूर्वाक्याहारविघातकृत् ।

जिव्हायाः प्रबंधनेऽधस्ताज्जिव्हाग्रतुल्यः शोफः सहांकुरःकफपित्तर-
क्तैर्लालोषास्तंभयुतः खरस्पर्शयुतोऽधिजिव्हो रुक्कंडूभ्यां युतो वाक्याहा-
रविघातं करोति ।

तादृगेवोपजिव्हस्तु जिव्हाया उपरि स्थितः ॥ ३५ ॥

तादृगेवाधिजिव्हसदृश उपजिव्हो जिव्हाया उपरि स्थितः।इति जिव्हायाः
षडेते ।

तालुमांसेनिलाद्दुष्टे पिटिकाः सरुजः खराः ।
बह्व्यो घनाः स्रावयुक्तास्तास्तालुपिटिकाः स्मृताः ॥३६॥

वातात्तालुमांसे दुष्टे पिटिकाः सरुजः खरा बह्व्यो घनाः स्रावान्विताश्च
तास्तालुपिटिकाः स्मृताः ।

तालुमूले कफात्सास्रात् मत्स्यबस्तिनिभो मृदुः ।
प्रलंबः पिच्छलः शोफो नासयाऽऽहारमीरयन् ॥ ३७ ॥
कंठोपरोधस्तृट्कासवमिकृद्गलशुंडिका ।

तालुमूले कफाद्रक्तसहितात् मत्स्यबस्तिसदृशो मृदुः प्रलंबः पिच्छिलः
शोफो नासयाऽऽहारं प्रेरयन् कंठोपरोधादिकृत् । गलशुंडिकाख्यः ।

तालुमध्ये निरुग्मांसं संहतं तालुसंहतिः ॥ ३८ ॥

तालुमध्ये निरुग्मांसं संहतं सा तालुसंहतिरित्युच्यते ।

पद्माकृतिस्तालुमध्ये रक्ताच्छ्वयथुरर्बुदम् ।

तालुमध्ये पद्माकारो रक्ताद्दुष्टाच्छ्वयथुरर्बुदम् ।

कच्छपः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिः कफादरुक् ॥ ३९ ॥
कोलाभः श्लेष्ममेदोभ्यां पुप्पुटो नीरुजः स्थिरः ।

*कफाद्दुष्टात् तालुप्रदेशे यः श्वयथुः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिररुक् स च कच्छप इत्युच्यते । श्लेष्ममेदोभ्यां दुष्टाभ्यां कोलाभः कोलसदृशो नीरुजः स्थिरश्च यः शोफः स्यात्स पुप्पुट इत्युच्यते ।

पित्तेन पाकः पाकाख्यः पूयास्रावी महारुजः ॥ ४० ॥

पित्तेन दुष्टेन यस्तालुपाकः पूयास्रावी महारुजः स पाकाख्यः पाकसंज्ञः ।

वातपित्तज्वरायासैस्तालुशोषस्तदाह्वयः ।

वातपित्तज्वरायासैः प्रतिबद्धो यः शोफस्तालुशोषः स तदाह्वयस्तालुशोष इत्युच्यते । इत्यष्टौ तालुरोगाः ।

जिव्हाप्रबंधजाः कंठे दारुणा मार्गरोधिनः ॥ ४१ ॥
मांसांकुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी ।

कंठे कंठप्रदेशे ये मांसांकुरा जिव्हाप्रबंधजा जिव्हामूलोत्था दारुणा दुःसहाः कंठमार्गानुरोधिनः शीघ्रचयाः सत्वरोद्भूता भवंति । सा शीघ्रकारिण्याशुव्यापादनशीला रोहिणीत्युच्यते ।

कंठास्यशोषकृद् वातात् सा हनुश्रोत्ररुक्करी ॥ ४२ ॥

सा रोहिणी वातात्समुत्पन्ना कंठास्यशोषं करोति हन्वोः श्रोत्रयोश्च रुजं करोति ।

पित्ताज्ज्वरोषातृण्मोहकंठधूमायनान्विता ।
क्षिप्रजा क्षिप्रपाकार्तिरागिणी स्पर्शनासहा ॥ ४३ ॥

---

*कफादित्यारभ्याध्यायांतं चंद्रिका व्याख्या । अरुणदत्तव्याख्यापत्राणि च वारित्रुटितानि ।

पित्ताद् रोहिणी ज्वरादिभिरन्विता स्यात् । क्षिप्रजा शीघ्रोत्थाना । शीघ्रपाका । अतिरागिणी भृशलोहिता । स्पर्शनासहा स्पर्शं न सहते ।

कफेन पिच्छला पांडुः

कफेन दुष्टेन रोहिणी पिच्छला पांडुरा च भवति ।

असृजा स्फोटकाचिता ।
तप्तांगारनिभा कर्णरुक्करी पित्तजाकृतिः ॥ ४४ ॥

असृजा रक्तेन दुष्टेन रोहिणी स्फोटकैराचिता समंताद् व्याप्ता स्यात् । तप्तांगारनिभा वर्णतः स्पर्शतो वा कर्णयो रुजां करोति । पित्तजाकृतिः पित्तोत्थरोहिणीलक्षणसमन्विता भवेत् ।

गंभीरपाका निचयात्सर्वलिंगसमन्विता ।

निचयात्सन्निपाताद् रोहिणी गंभीरपाका गूढपाका स्यात् । सर्वलिंगैर्वातादिभिः समन्विता युक्ता स्यात् ।

दोषैः कफोल्बणैः शोफः कोलवद् ग्रथितोन्नतः ॥ ४५ ॥
शूककंटकवत्कंठे शालूको मार्गरोधनः ।

दोषैर्वातादिभिः कफोल्बणैः कफप्रधानैः कंठे कोलवद् ग्रथितोन्नतः शूककंटकवत् मार्गरोधनो यः शोफः स्यात् स कंठशालूक इत्युच्यते ।

वृंदो वृत्तोन्नतो दाहज्वरकृद् गलपार्श्वगः ॥ ४६ ॥

कंठे वृत्तोन्नतो गलपार्श्वगो यः शोफो भवति दाहं ज्वरं च करोति स नाम्ना वृंद इत्युच्यते ।

हनुसंध्याश्रितः कंठे कार्पासीफलसन्निभः ।
पिच्छिलो मंदरुक् शोफः कठिनस्तुंडिकेरिका ॥ ४७ ॥

कंठप्रदेशे शोफः कार्पास्याः फलसन्निभस्तदाकारः पिच्छिलो मंदरुक् शोफः कठिनश्च । स नाम्ना तुंडिकेरिकेत्युच्यते ।

बाह्यांतः श्वयथुर्घोरो गलमार्गार्गलोपमः ।
गलौघो मूर्द्धगुरुतातंद्रालालाज्वरप्रदः ॥ ४८ ॥

कंठे श्वयथुर्बाह्यांतर्घोरो दुस्तरो गलमार्गार्गलोपमः । स इव जायते । मूर्द्धगुरुतादीन् प्रददाति । स गलौघ इत्युच्यते ।

वलयं नातिरुक् शोफस्तद्वदेवायतोन्नतः ।

गले यः शोफो नातिरुगायतोन्नतः स्यात् स व्याधिर्वलयमित्युच्यते । तद्वदेव गलौघवच्छोफो नातिरुगथवा तद्वदेव वलयाकृतित्वात् ।

मांसकीलो गले दोषैरेकोऽनेकोऽथवाल्परुक् ॥ ४९ ॥
कृच्छ्रोच्छ्वासाभ्यवहृतिः पृथुमूलो गलायुकः ।

दोषैर्वातादिभिर्दुष्टैर्गले मांसकील एकोऽनेको वाऽल्परुग् जातो मूले पृथुर्विस्तीर्णः । कृच्छ्राद्दुःखेन उच्छ्वासाभ्यवहृतिर्यस्य स तथाविधो व्याधिर्गलायुक इत्युच्यते ।

भूरिमांसांकुरवृत्ता तीव्रतृट्ज्वरमूर्द्धरुक् ॥ ५० ॥
शतघ्नी निचिता वर्तिः शतघ्नी वातिरुक्करी ।

भूरिभिः प्रभूतैर्मांसांकुरैरावृता परिवृता तीव्रतृड्ज्वरमूर्द्धरुग्युता वृता या वर्तिः सा शतघ्नीत्युच्यते । निचयात्संचयं प्राप्ता शतघ्नीवत् सातिरुक्करी । शतघ्नी शस्त्रविशेषः ।

व्याप्तसर्वगलः शीघ्रजन्मपाको महारुजः ॥ ५१ ॥
पूतिपूयनिभस्रावी श्वयथुर्गलविद्रधिः ।

व्याप्तः सर्वगलः कंठो येनेत्येवं विधो यः श्वयथुः शीघ्रजन्मपाको महारुजः पूतिदुर्गंधिपूयसदृशं स्रवति मलं स गलविद्रधिरित्युच्यते ।

जिव्हावसाने कंठादावपाकं श्वयथुं मलाः ॥ ५२ ॥
जनयंति स्थिरं रक्तं नीरुजं तद् गलार्बुदम् ।

जिह्वावसाने पर्यंते कंठादौ श्वयथुमपाकं स्थिरं रक्तं नीरुजं मला दोषा जनयंति। तद्गलार्बुदं स्मृतं कथयंत्याचार्याः।

पवनश्लेष्ममेदोभिर्गलगंडो भवेद्बहिः।
वर्द्धमानः स कालेन मुष्कवल्लंबते निरुक् ॥ ९३ ॥

दुष्टैः पवनश्लेष्ममेदोभिर्गलस्य बहिर्गलगंडो नाम व्याधिर्भवेत्। स च कालेन विवर्धमानोऽतिरुक् मुष्कवल्लंबते।

कृष्णोऽरुणो वा तोदाढ्यः स वातात्कृष्णराजिमान्।
वृद्धस्तालुगले शोषं कुर्याच्च विरसास्यताम् ॥ ९४ ॥

स गलगंडो वातात् कृष्णोऽरुणो वा तोदाढ्यः कृष्णराजिमान् स्यात्। स च वृद्धः सन् तालुगले शोषं विरसास्यतां च कुर्यात्।

स्थिरः सवर्णः कंडूमान् शीतस्पर्शो गुरुः कफात्।
वृद्धस्तालुगले लेपं कुर्याच्च मधुरास्यताम् ॥ ९५ ॥

कफात्प्रकुपिताद् गले गलगंडो जातः स्थिरः समानवर्णः कंडूमान् शीतस्पर्शो गुरुश्च भवेत्। वृद्धः सन् तालुगले लेपं कुर्यात्। तथा मधुरास्यतां मधुरवक्त्रत्वं च कुर्यात्।

मेदसः श्लेष्मवद्धानिवृध्योः सोऽनु विधीयते।
देहं वृद्धश्च कुरुते गले शब्दं स्वरेऽल्पताम् ॥ ९६ ॥

मेदसः प्रवृद्धादुत्पन्नो गलगंडः कफवल्लक्षणैर्भवेत्। स च देहं शरीरं हानिवृद्ध्योरनुविधीयते। अनुकरोति। तेन देहस्य वृद्धौ सोऽपि वृद्धो भवेत्। देहस्य क्षयात् क्षीणः स्यात्। वृद्धः स गले शब्दं स्वरे चाल्पतां कुरुते।

श्लेष्मरुद्धाऽनिलगतिः शुष्ककंठो हतस्वरः।
ताम्यन् प्रसक्तं श्वसिति येन स स्वरहानिलात् ॥ ९७ ॥

श्लेष्मणा दुष्टेन यदाऽनिलस्य वायोर्गती रुद्धा भवेत्। येन व्याधिना पुरुषः शुष्ककंठो हतस्वरः स्यात्। ताम्यन् तमोगच्छन् तमः प्रविशन्

प्रकर्षेण सक्तं श्वासं मुंचति । स व्याधिरनिलाद्वातात् स्वरहा स्वरघ्ननाम्ना भवेत् । इति गलरोगा अष्टादश ।

करोति वदनस्यांतर्व्रणान्सर्वसरोऽनिलः ।
संचारिणोऽरुणान् रूक्षानोष्ठौ ताम्रौ चलत्वचौ ॥ ५८ ॥
जिव्हा शीतासहा गुर्वी स्फुटिता कंटकाचिता ।
विवृणोति च कृच्छ्रेण मुखपाको मुखस्य च ॥ ५९ ॥

अनिलो वायुः सर्वसरः सर्वतः प्रसरन् सन् । सर्वतो वदनस्यांतर्व्रणान् संचारिणोऽरुणान् रूक्षांश्च करोति । तथोष्ठौ ताम्रौ ताम्रवर्णौ चलत्वचौ । जिव्हा शीतासहा शीतस्पर्शाऽक्षमा गुर्वी स्फुटिता कंटकैराचिता स्यात् । स च मुखं कृच्छ्रेण विवृणोति । स मुखस्य पाक इत्युच्यते ।

अधः प्रतिहतो वायुरर्शोगुल्मकफादिभिः ।
यात्यूर्ध्वं वक्त्रदौर्गंध्यं कुर्वन्नूर्ध्वगदस्तु सः ॥ ६० ॥

अर्शोगुल्मकफादिभिर्वायुरधः प्रतिहतो वक्त्रदौर्गंध्यं कुर्वन्नूर्ध्वं याति स ऊर्ध्वगद इति संज्ञितः ।

मुखस्य पित्तजे पाके दाहोषे तिक्तवक्त्रता ।
क्षारोक्षितक्षतसमा व्रणास्

पित्तजे पित्तोद्भवे मुखपाके दाहोषे भवतः । तथा तिक्तवक्त्रता तिक्तास्यत्वं भवेत् । क्षारेणोक्षितं यत् क्षतं व्रणस्तेन समाना तत्समरुजा व्रणा भवंति ।

तद्वच्च रक्तजे ॥ ६१ ॥

रक्तजे पाके मुखस्यांतः पित्तजपाकवल्लक्षणानि भवंति ।

कफजे मधुरास्यत्वं कंडूमत्पिच्छिला व्रणाः ।

कफजे पाके मधुरास्यत्वं मधुरमुखत्वं स्यात् । तथा कंडूमत्पिच्छलाश्च व्रणा भवंति ।

अंतःकपोलमाश्रित्य श्यावपांडुकफोऽर्बुदम् ॥ ६२ ॥
कुर्यात् तत्पाटितं छिन्नं मृदितं च विवर्द्धते ।

कफो वृद्धोंतःकपोलमाश्रित्यार्बुदं शावं पांडु च कुर्यात् । तच्चार्बुदं पाटितं छिन्नं मृदितं च विवर्द्धते ।

मुखपाको भवेत्सास्रैः सर्वैः सर्वाकृतिर्मलैः ॥ ६३ ॥

मलैर्वाताचितैः सर्वैस्त्रिभिः सास्रैः सरक्तैर्मुखपाको भवेत् । स च सर्वाकृतिः सर्वलक्षणः स्यात् ।

पूत्यास्यता च तैरेव दंतकाष्ठादिविद्विषः ।

दंतकाष्ठविद्विषिणो नरस्य तैरेव दोषैः पूत्यास्यता पूतिवक्त्रत्वं स्यात् ।

ओष्ठे गंडे द्विजे मूले जिव्हायां तालुके गले ॥ ६४ ॥
वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पंचसप्ततिरामयाः ।
एकादशैको दश च त्रयोदश तथा च षट् ॥ ६५ ॥
अष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात्

ओष्ठ एकादश । एको गंडे । दंते दश । दंतमूले त्रयोदश । जिव्हायां षट् । तालुन्यष्टौ । गलेष्टादश । वक्त्रेष्टावामयाः । एवं सर्वत्र पंचसप्ततिरामया आख्याता उक्ताः ।

तेष्वनुपक्रमाः ।
करालौ मांसरक्तोष्ठावर्बुदानि जलाद्विना ॥ ६६ ॥
कच्छपस्तालुपिटिका गलौघः सुषिरो महान् ।
स्वरघ्नोर्ध्वगदः श्वावः शतघ्नीवलयालसाः ॥ ६७ ॥
नाड्योष्ठकोपोनिचयात् रक्तात्सर्वैश्च रोहिणी ।
दशने स्फुटिते दंतभेदः पक्वोपाजिव्हिका ॥ ६८ ॥

गलगंडः स्वरभ्रंशः कृच्छ्रोच्छ्वासोतिवत्सरः ।
याप्यस्तु हर्षो भेदश्च शेषान् शस्त्रौषधैर्जयेत् ॥ ६९ ॥

ओष्ठामयेषु मध्येऽनुपक्रमा असाध्याः । करालो नाम दंतरोगः। महासुषिरो दंतरोगः । स्वरघ्नो गलरोगः । ऊर्ध्वगदो वक्त्ररोगः । शतघ्नीवलयो कंठरोगौ । अलसोधिजिह्वारोगः । निचयात्सन्निपातात् नाडीदंतमूलजा । ओष्ठकोपः सन्निपातजोऽसाध्यः । रक्तात्सन्निपाताज्जाता रोहिणी । दंतभेदो दशने स्फुटिते । पक्वोपजिह्विकाऽसाध्या । गलगंडः स्वरभ्रंशः कृच्छ्रोच्छ्वासोऽतिवत्सरोऽसाध्यः । याप्यस्तु हर्षो भेदश्च दंतहर्षो दंतभेदश्च द्वावेतौ याप्यौ । शेषान् रोगान् शस्त्रौषधैर्जयेत् । यथायोगैर्वक्ष्यमाणैः ।

इत्यष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थान एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो मुखरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
खंडोष्ठस्य विलिख्यांतौ स्यूत्वा व्रणवदाचरेत् ।

खंडोष्ठस्य छिन्नोष्ठस्य स्निग्धस्विन्नस्य ओष्ठमांतौ विलिख्य सुश्लिष्टौ क्षौमसूत्रेण स्यूत्वा सद्यो व्रणवदुपचारं कुर्यात् । शतधौतघृताभ्यक्तां व्रणस्योपरि कवलिकां दद्यात् ।

यष्टीज्योतिष्मतीरोध्रश्रावणीसारिवोत्पलैः ॥ १ ॥
पटोल्या काकमाच्या च तैलमभ्यंजनं पचेत् ।

मधुयष्ट्यादिभिः कल्कितैस्तैलमभ्यंजनं पचेत् ।

नस्यं च तैलं वातघ्नमधुरस्कंधसाधितम् ॥ २ ॥

वातहरमधुरौषधसाधितं तैलं नस्यं प्रयोज्यम् ।

महास्नेहेन वातौष्ठे सिद्धेनाक्तः पिचुर्हितः ।
देवधूपमधूच्छिष्टगुग्गुल्वमरदारुभिः ॥ ३ ॥

सर्जरससिक्थकगुग्गुलुदेवदारुभिः सिद्धेन महास्नेहेन सर्पिर्मज्जवसातैलाख्येनाक्तः पिचुर्वातोष्ठे वातज ओष्ठकोपे हितः ।

यष्ट्याव्हचूर्णयुक्तेन तेनैव प्रतिसारणम् ।

तेनैव महास्नेहेन मधुयष्टीचूर्णयुक्तेन वा तोष्ठे वा प्रतिसारणं हितं ।

नाड्योष्ठं स्वेदयेद्दुग्धसिद्धैरेरंडपल्लवैः ॥ ४ ॥

ओष्ठं वातौष्ठं दुग्धसिद्धैरेरंडपल्लवैर्नाड्या स्वेदयेत् ।

खंडोष्ठविहितं नस्यं तस्य मूर्ध्नि च तर्पणम् ।

खंडोष्ठविहितं खंडोष्ठोक्तं नस्यं प्रयोज्यम् । तथा तस्य मूर्ध्नि तर्पणं शिरोभ्यंगः कार्यः ।

पित्ताभिघातजावोष्ठौ जलौकोभिरुपाचरेत् ॥ ५ ॥

पित्तजमभिघातजमोष्ठकोपं जलौकोभिरुपाचरेत् । चिकित्सेत् । ताभी रक्तं स्रावयेत् ।

रोध्रसर्जरसक्षौद्रमधुकैः प्रतिसारणम् ।

पित्तोत्थेऽभिघातजे चौष्ठकोपे रोध्रादिभिः प्रतिसारणं हितं ।

गुडूचीयष्टिपत्तंगसिद्धमभ्यंजने घृतम् ॥ ६ ॥

गुडूच्यादिभिः कल्कितैर्घृतं सिद्धमभ्यंजने हितं ।

पित्तविद्रधिवच्चात्र क्रिया

अत्र तयोः पित्ताभिघातजयोः पित्तविद्रधिवत् क्रिया चिकित्सा कार्या ।

शोणितजेऽपि च ।

इदमेव भवेत्कार्यं कर्म

शोणितजे रक्तोत्थेऽप्योष्ठ इदमेव कर्म कार्यं भवेत् ।

ओष्ठे तु कफोत्तरे ॥ ७ ॥

पाठाक्षारमधुव्योषैर्हृतास्रे प्रतिसारणम् ।
धूमनावनगंडूषाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदः ॥ ८ ॥

कफोत्तर ओष्ठे हृतास्रे हृतरक्ते पाठादिभिः प्रतिसारणं हितं । तथा धूमादयः कफघ्ना हिताः ।

स्विन्नं भिन्नं विमेदस्कं दहेन्मेदोजमग्निना ।
प्रियंगुरोध्रत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥ ९ ॥

मेदोजमोष्ठकोपं स्विन्नं भिन्नं विदारितं गतमेदसं संतमग्निना दहेत् । प्रियंग्वादिभि. प्रतिसारयेत् ।

सक्षौद्रा घर्षणं तीक्ष्णा भिन्नशुद्धे जलार्बुदे ।
अवगाढेऽतिवृद्धे वा क्षारोऽग्निर्वा प्रतिक्रिया ॥ १० ॥

तीक्ष्णाः पिप्पलीमरिचादयः समाक्षिका भिन्नशुद्धे जलार्बुदे घर्षणं । अवगाढेऽतिवृद्धे जलार्बुदे क्षारोऽग्निरथवा चिकित्सितं । क्षारेणाग्निना वा दहेदित्यर्थः ।

आमाद्यवस्थास्वलजीं गंडे शोफवदाचरेत् ।

आमाद्यवस्थास्वलजीं गंडे कपोलेऽलजीं रोगं शोफवदुपक्रमेत् ।

स्विन्नस्य शीतदंतस्य पालीं विलिखितां दहेत् ॥ ११ ॥
तैलेन प्रतिसार्या च सक्षौद्रघनसैंधवैः ।
दाडिमत्वग्वरातार्क्ष्यकांताजंब्वास्थिनागरैः ॥ १२ ॥
कवलः क्षीरिणां क्वाथैरणुतैलं च नावनम् ।

शीतदंतस्य स्विन्नस्य पालीं व्रीहिमुखेन शस्त्रेण विलिखितां तैलेन दहेत्। दाडिमत्वगादिभिः क्षौद्रादियुतैः प्रतिसार्या च। क्षीरिणां क्वाथैः कवलो हितः। नस्यमणुतैलं हितम्।

दंतहर्षे तथा भेदे सर्वा वातहरा क्रिया ॥ १३ ॥
तिलयष्टीमधुशृतं क्षीरं गंडूषधारणम्।

दंतभेदे हर्षे च सर्वा वातघ्नी क्रिया शस्ता। तिलयष्टीमधुशृतं क्षीरं गंडूषधारणम्।

सस्नेहं दशमूलांबु गंडूषः प्रचलद्द्विजे ॥ १४ ॥
तुत्थरोध्रकणाश्रेष्ठापत्तंगपटुघर्षणम्।
स्निग्धाः शील्या यथावस्थं नस्यान्नकवलादयः ॥ १५ ॥

प्रचलद् द्विजे दशमूलांबु सस्नेहं गंडूषस्तुत्थादिभिर्घर्षणम् स्निग्धा नस्यादयोऽवस्थावशादभ्यसनीयाः।

अधिदंतकमालिप्तं यदा क्षारेण जर्जरम्।
कृमिदंतमिवोत्पाट्य तद्वच्चोपचरेत्तदा ॥ १६ ॥
अनवस्थितरक्ते च दग्धे व्रण इव क्रिया।

अधिदंतकमालिप्तं यदा क्षारेण जर्जरं तदा कृमिदंतं यथोत्पाट्य तथैवोपक्रमेत्। अनवस्थितरक्ते च दग्धे व्रण इव चिकित्सा कार्या। तस्मिन् अधिदंतक उत्पाटिते रक्तेऽनवस्थिते सति तस्मिन् स्थाने दग्धे पश्चाद्व्रणवच्चिकित्सा कार्या।

अहिंसन् दंतमूलानि दंतेभ्यः शर्करां हरेत् ॥ १७ ॥
क्षारचूर्णैर्मधुयुतैस्ततश्च प्रतिसारयेत्।

दंतेभ्यः शर्करां हरेद्दंतमूलान्यहिंसन्नपीडयन् रक्षन्। ततोनंतरं शर्करां विलिख्य दंतलेखनकेन शस्त्रेण क्षारचूर्णैर्मधुयुतैः प्रतिसारयेत्।

कपालिकायामप्येवं हर्षोक्तं च समाचरेत् ॥ १८ ॥

कपालिकायामप्येवमेष एवोपक्रमः कार्यः। दंतहर्षोक्तं च समाचरेत्। दंतशर्करोक्तं सर्वं तदाचरेत्।

जयेद्विस्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदंतकम्।
स्निग्धैश्चालेपगंडूषनस्याहारैश्चलापहैः॥ १९॥
गुडेन पूर्णं सुषिरं मधूच्छिष्टेन वा दहेत्।
सप्तच्छदार्कक्षीराभ्यां पूरणं कृमिशूलजित्॥ २०॥

कृमिदंतकं स्विन्नमचलं विस्रावणैर्विस्रावयेत्। तथा स्निग्धैर्वातघ्नैरालेपादिभिर्गुडेन पूर्णं सुषिरं मदनेन दहेद्वा गुडेन पूर्णं मधूच्छिष्टेन सिक्थकेन वा पूर्णं कुब्जशलाकया तप्तया दहेत्। सप्तपर्णार्कक्षीराभ्यां पूरणं हितं। तत् कृमिशूलजित्। सप्तच्छदक्षीरेणार्कक्षीरेण यत्सुषिरपूरणं तत्कृमिशूलनुत्स्यात्।

हिंगुकट्फलकासीसस्वर्जिकाकुष्टवेल्लजम्।
रजोरुजं जयत्याशु वस्त्रस्थं दशने धृतम्॥ २१॥

हिंग्वादिकं चूर्णं वसनस्थितं तांतवबद्धं दंतस्योपरि स्थापितं दंते धृतं रुजाहृत्।

गंडूषं धारयेत्तैलमेभिरेव च साधितम्।
क्वाथैर्वा युक्तमेरंडद्विव्याघ्रीभूकदंबजैः॥ २२॥

एभिरेव हिंग्वादिभिः सिद्धं तैलं गंडूषं रोगिणं ग्राहयेत्। एरंडादिजैः क्वाथैर्युक्तं तैलं गंडूषं धारयेद्वा।

क्रियायोगैर्बहुविधैरित्यशांतरुजं भृशम्।
दृढमप्युद्धरेद्दंतं पूर्वं मूलाद्विमोक्षितम्॥ २३॥
संदंशकेन लघुना दंतनिर्घातनेन वा।
तैलं सयष्ट्याव्हरजो गंडूषो मधुना ततः॥ २४॥

इत्येवमादिभिः क्रियायोगैर्बहुप्रकारैः कृतैरप्युपक्रमैरशांतपीडं दंतं सुदृढमपि पूर्वं मूलाद्विमोक्षितं लघुना संदंशकेन दंतनिर्घातनेन यंत्रेण वोद्धरेत्। अनंतरं तैलं मधुयष्टीचूर्णयुतं गंडूषं धारयेत् । माक्षिकं वा मधुयष्टीचूर्णयुतं ।

ततो विदारियष्ट्याव्हशृंगाटककसेरुभिः ।
तैलं दशगुणक्षीरं सिद्धं युंजीत नावनम् ॥ २५ ॥

ततो विदार्यादिदशगुणक्षीरं तैलं पक्वं नस्यं युंजीत ।

कृशदुर्बलवृद्धानां वातार्तानां च नोद्धरेत् ।
नोद्धरेच्चोत्तरं दंतं बहूपद्रवकृद्धि सः ॥ २६ ॥
एषामप्युद्धृतैः स्निग्धः स्वादुः शीतः क्रमो हितः ।

कृशादीनां दंतं नोद्धरेत् । उत्तरं च दंतं नोद्धरेत् । यस्मात्स उद्धृतो बहूपद्रवकरः । एषामपि दंतैरुद्धृतैः स्निग्धस्वादुशीतक्रमो हितः ।

विस्रावितास्रे शीतादे सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २७ ॥
मुस्तार्जुनत्वक्त्रिफलाफलिनीतार्क्ष्यनागरैः ।
तत्क्वाथः कवलो नस्यं तैलं मधुरसाधितम् ॥ २८ ॥

विश्राविते रक्ते शीतादे मुस्तादिभिः सक्षौद्रैः प्रतिसारणं हितम् । तेषां मुस्तादीनां क्वाथः कवलो मधुरैः साधितं तैलं नस्यम् ।

दंतमांसान्युपकुशे स्विन्नान्युष्णांबुधारणैः ।
मंडलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् ॥ २९ ॥
ततश्च प्रतिसार्याणि घृतमंडमधुद्रुतैः ।
लाक्षाप्रियंगुपत्तंगलवणोत्तमगैरिकैः ॥ ३० ॥
सकुष्टशुंठीमरिचयष्टीमधुरसांजनैः ।
सुखोष्णो घृतमंडोऽनु तैलं वा कवलग्रहः ॥ ३१ ॥
घृतं च मधुरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ।

उपकुशे दंतमांसानि स्विन्नान्युष्णांबुगंडूषधारणेन ततो मंडलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत्। ततो लाक्षादिभिर्घृतमंडमधुद्रुतैः प्रतीसारणीयानि। अनंतरं सुखोष्णो घृतमंडस्तैलं वा कवलग्रहः। मधुरैर्मधुरौषधैः कल्कक्वाथीकृतैश्च पक्वं घृतं कवलनस्ययोर्हितम्।

दंतपुप्पुटके स्विन्नछिन्नभिन्नविलेखिते ॥ ३२ ॥
यष्ट्याव्हस्वर्जिकाशुंठीसैंधवैः प्रतिसारणम्।

दंतपुप्पुटके स्विन्नछिन्नभिन्नविलिखिते यष्ट्यादिभिः प्रतिसारणम्।

विद्रधौ कटुतीक्ष्णोष्णरूक्षैः कवललेपनम् ॥ ३३ ॥
घर्षणं कटुकाकुष्ठदृश्चिकालीयवोद्भवैः।
रक्षेत्पाकं हिमैः पक्वः पाट्यो दाह्योवगाढकः ॥ ३४ ॥

विद्रधौ दंतविद्रधौ कटुकादिभिः कवललेपनं हितम्। कट्वादिभिर्घर्षणं हितम्। हिमैः शीतवीर्योषधैः शीतलैः पाकं रक्षेत्। पक्वः पाटनीयः। अग्निना दाह्योवगाढः।

सौषिरे छिन्नलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम्।
रोध्रमुस्तमिशिश्रेष्ठाताक्ष्यर्यपत्तंगकिंशुकैः ॥ ३५ ॥
सकट्फलैः कषायैश्च तेषां गंडूष इष्यते।
यष्टीरोध्रोत्पलानंतासारिवागरुचंदनैः ॥ ३६ ॥
सगैरिकसितापुंड्रैः सिद्धं तैलं च नावनम्।

सौषिरे छिन्नलिखिते च रोध्रादिभिर्माद्वीकयुतैः प्रतिसारणम्। तैरेव कषायैर्गंडूषश्च स्यात्। यष्ट्यादिभिः पक्वं तैलं नावनम्।

छित्त्वाधिमांसकं चूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ३७ ॥
वचातेजोवतीपाठास्वर्जिकायवशूकजैः।
पटोलनिंबत्रिफलाकषायः कवलो हितः ॥ ३८ ॥

अधिमांसकं छित्वा वचादिभिश्चूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् । पटोलादिक्वाथः कवलो हितः ।

विदर्भे दंतमूलानि मंडलाग्रेण शोधयेत् ।
क्षारं युंज्यात्ततो नस्यं गंडूषादि च शीतलम् ॥ ३९ ॥

विदर्भे दंतमूलानि मंडलाग्रेण शोधयेत् । क्षारं युंजीत ततो नस्यं गंडूषादि च शीतलम् । शीतवीर्यसाधितम् ।

संशोध्योभयतः कायं शिरश्चोपचरेत्ततः ।
नाडीं दंतानुगां दंतं समुद्धृत्याग्निना दहेत् ॥ ४० ॥
कुब्जां नैकगतिं पूर्णां मदनेन गुडेन वा ।
धावनं जातिमदनखदिरस्वादुकंटकैः ॥ ४१ ॥
क्षीरिवृक्षांबुगंडूषो नस्यं तैलं च तत्कृतम् ।

उभयत ऊर्ध्वमधश्च कायं मूर्द्धानं च विरेकेण नस्यादिना च संशोध्य ततो नाडीं दंतानुगामुपचरेत् । दंतं समुद्धृत्याग्निना दहेत् । कुब्जां नैकगतिं पूर्णां गुडेन मदनेन वा दहेत् । जात्यादिभिर्धावनं हितम् । क्षीरिवृक्षांबुगंडूषस्तत्पक्वं च तैलं नस्यम् । क्षीरिवृक्षाणां मधुराणां क्वाथेन गंडूषस्तत्कृतं क्षीरिवृक्षसिद्धं तैलं नस्ये योज्यम् ।

कुर्याद्वातोष्ठकोपोक्तं कंटकेष्वनिलात्मसु ॥ ४२ ॥
जिव्हायां

वातोत्थेषु कंटकेषु वातोष्ठकोपोक्तं चिकित्सितं जिव्हायां कुर्यात् ।

पित्तजातेषु घृष्टेषु रुधिरे स्रुते ।
प्रतिसारणगंडूषनावनं मधुरैर्हितम् ॥ ४३ ॥

पित्तजातेषु जिव्हाकंटकेषु घृष्टेषु रुधिरे स्रुते प्रतिसारणादिमधुरैर्हितम् ।

तीक्ष्णैः कफोत्थेष्वप्येवं सर्षपत्र्यूषणादिभिः ।

कफोत्थेष्वप्येवं कफजेषु जिव्हाकंटकेषु घृष्टेषु रुधिरे सृते तीक्ष्णैः सर्षपादिभिः प्रतिसारणादि हितम्। आदिशब्दाद् गंडूषो·नावनं च।

नवे जिव्हालसेऽप्येवं तं तु शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ ४४ ॥

नवे च जिव्हालसे एष एवोपक्रमः। एषो वेति। तीक्ष्णैरौषधैः प्रतिसारणादयो योज्याः। किं तु शस्त्रेणैनं न स्पृशेत्। एतद् युक्त्या च पूर्वेषां शस्त्रस्पर्शनं कार्यमित्यनुजज्ञौ।

उन्नम्य जिव्हामाकृष्टां बडिशेनाधिजिव्हिकाम्।
छेदयेन्मंडलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च ॥ ४५ ॥

अधिजिव्हिकां बडिशेनाकृष्टां मंडलाग्रेण छेदयेत्। किंकृत्वा। उन्नम्य जिव्हां। तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च कार्यं।

उपजिव्हां परिस्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत्।

उपजिव्हां शस्त्रेण शाकादिपत्रैर्वांऽगुलिशस्त्रेण परिस्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत्।

कफघ्नैः शुंडिका साध्या नस्यगंडूषघर्षणैः ॥ ४६ ॥

शुंडिकाकफघ्नैर्नस्यादिभिः साधनीया।

ऐर्वारुबीजप्रतिमं वृद्धायामसिराततम्।
अग्रे निविष्टं जिव्हाया बडिशाद्यवलंबितम् ॥ ४७ ॥
छेदयेन्मंडलाग्रेण नात्यग्रे न च मूलतः।
छेदेऽत्यसृक्क्षयान्मृत्युर्हीने व्याधिर्विवर्द्धते ॥ ४८ ॥

वृद्धायां गलशुंडिकायां सत्यां जिव्हाया अग्रे निविष्टं कृष्णदीर्घं कर्कटिकाबीजसदृशं बडिशादिनाऽवलंबितं मंडलाग्रेण छेदयेत्। कथं नातिशयेन प्रांते न चातिशयेन मूले यतोऽतिच्छेदे सत्यसृक्क्षयान्मृत्युर्हीनाच्छिन्ने सति व्याधिर्विवर्द्धते।

मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुटंनटैः ।
छिन्नायां सपटुक्षौद्रैर्घर्षणं कवलः पुनः ॥ ४९ ॥
कटुकातिविषापाठानिंबरास्नावचांबुभिः ।

सम्यक्छिन्नायां शुंडिकायां मरिचादिभिः सर्सैंधवक्षौद्रैर्घर्षणं । कवलः कटुकादिक्काथेन ।

संघाते पुप्पुटे कूर्मे विलिख्यैवं समाचरेत् ॥ ५० ॥

संहतौ पुप्पुटके कच्छपे विलिख्यैवमनेन क्रमेण शस्त्रेण विलेखनं कृत्वा समाचरेत् ।

अपक्के तालुपाके तु कासीसक्षौद्रताक्ष्यर्जैः ।
घर्षणं कवलः शीतकषायमधुरौषधैः ॥ ५१ ॥

अपक्के तु तालुपाके कासीसादिभिर्घर्षणम् । शीतकषायमधुरौषधैः कवलः ।

पक्केऽष्टापदवद्भिन्ने तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणम् ।
वृषनिंबपटोलाद्यैस्तिक्तैः कवलधारणम् ॥ ५२ ॥

पक्के तालुपाकेऽष्टापदवद्भिन्ने सति तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणं कार्यम् । अष्टापदं चतुरंगपिटम् । तद्वल्लेखाभिर्भेदो मंडलाग्रेण कार्यः । शस्त्रेणाष्टापदवद् भिन्ने सति वृषादिभिस्तिक्तद्रव्यैः कवलधारणम् । आद्यशब्दात् जातीकरवीरगुडूचीकटुकाहरिद्राद्वयवेत्राग्रकंटकारिकाक्काथो मधुतैलं च ।

तालुशोषे त्वतृष्णस्य सर्पिरुत्तरभक्तिकम् ।
कणाशुंठीशृतं पानमम्लैर्गंडूषधारणम् ॥ ५३ ॥
धन्वमांसरसाः स्निग्धाः क्षीरसर्पिश्च नावनम् ।

तालुशोषे त्वतृष्णस्य सतः सर्पिरुत्तरभक्तिकं योज्यम् । पिप्पलीशुंठीभ्यां शृतं जलपानम् । अम्लैः कांजिकादिभिर्गंडूषधारणम् । धन्वमांसरसाः स्निग्धास्तथा क्षीरस्य सर्पिश्च नावनं हितम् ।

कंठरोगेष्वसृङ्मोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादि कर्म च ॥ ५४ ॥

क्काथः पानं च दार्वीत्वग्निंबतार्क्ष्यकलिंगजः ।
हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥ ५५ ॥

कंठरोगेषु सर्वेषु रक्तमोक्षः शिरादिभिस्तीक्ष्णैर्द्रव्यैर्नस्यगंडूषादि च दार्वीत्वगादीनां क्काथः पातव्यः । हरीतक्या क्काथः समाक्षिकः पेयः ।

श्रेष्ठाव्योषयवक्षारदार्वीद्वीपिरसांजनैः ।
सपाठातेजिनीनिंबैः सूक्तगोमूत्रसाधितैः ॥ ५६ ॥
कवलो गुटिका चात्र कल्पिता प्रतिसारणम् ।

श्रेष्ठादिभिः सूक्तगोमूत्रसाधितैः कवलो गुटिका चात्रास्मिन् क्काथे परिकल्पिता प्रतिसारणम् ।

निचुलं कटभीमुस्तं देवदारुमहौषधम् ॥ ५७ ॥
वचा दंती च मूर्वा च लेपः कोष्णोर्तिशोफहा ।

निचुलादिभिर्लेपः कोष्णो रुजाशोफघ्नः ।

अथांतर्बाह्यतः स्विन्नां वातरोहिणिकां लिखेत् ॥ ५८ ॥
अंगुलीशस्त्रकेणाशु पटुयुक्तनखेन वा ।
पंचमुलांबुकवलस्तैलं गंडूषनावनम् ॥ ५९ ॥

अथेति मंगले । मंगलपूर्वकां वातजां रोहिणीकामंतर्बाह्यतश्च स्विन्नामंगुलिशस्त्रकेणाथवा पटुयुक्तेन नखेन शीघ्रमेव लिखेत् । पंचमूलक्काथः कवलस्तैलं गंडूषो नस्यं च ।

विस्राव्य पित्तसंभूतां सिताक्षौद्रप्रियंगुभिः ।
घर्षेत्सरोध्रपत्तंगैः कवलः क्कथितैश्च तैः ॥ ६० ॥
द्राक्षापरूषकक्काथो हितश्च कवलग्रहे ।

पित्तजां रोहिणीं विस्राव्य रक्तं निर्हृत्य सितादिभिर्घर्षयेत् । तैश्च सितादिभिः क्कथितैः सरोध्रादिभिः कवलो द्राक्षापरूषकयोः क्काथः कवलो हितः ।

उपाचरेदेवमेव प्रत्याख्यायास्रसंभवाम्-॥ ६१ ॥

रक्तजां रोहिणिकां प्रत्याख्याय पित्तजामिवोपक्रमेत् ।

सागारधूमैः कटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।
नस्यगंडूषयोस्तैलं साधितं च प्रशस्यते ॥ ६२ ॥
अपामार्गफलश्वेतादंतीजंतुघ्नसैंधवैः ।

कटुकैः कटुवर्गोक्तैः सागारधूमैः कफोत्थां प्रतिसारयेत् । अपामार्गादिभिः कल्कितैः साधितं तैलं कफरोहिण्यां नस्यगंडूषयोः श्रेष्ठम् ।

तद्वच्च वृंदशालूकतुंडकेरीगिलायुषु ॥ ६३ ॥

तद्वच्च कफरोहिणीवदेव चिकित्सा वृंदादिषु ।

विद्रधौ स्राविते श्रेष्ठारोचनातार्क्ष्यगैरिकैः ।
सरोध्रपटुपत्तंगकणैर्गंडूषघर्षणे ॥ ६४ ॥

विद्रधौ शस्त्रेण स्राविते श्रेष्ठादिभिर्गंडूषादि हितम् ।

गलगंडः पवनजः स्विन्नो निःस्रुतशोणितः ।
तिलैर्बीजैश्चलट्वामाप्रियालशणसंभवैः ॥ ६५ ॥
उपानाह्यो व्रणे रूढे प्रलेप्यश्च पुनः पुनः ।
शिग्रुतिल्वकतर्कारीगजकृष्णापुनर्नवैः ॥ ६६ ॥
कालामृतार्कमूलैश्च पुष्पैश्च करहाटजैः ।
एकैषिकान्वितैः पिष्टैः सुरया कांजिकेन वा ॥ ६७ ॥

गलगंडो वातोद्भवः स्विन्नो निःस्रुतास्रस्तिलैर्लट्वादिबीजैश्च उपनाह्यः । रूढे व्रणे सति प्रलेप्यश्च बहुशः शिग्र्वादिभिः सुरया कांजिकेन वा पिष्टैः। एकैषिका त्रिवृत् ।

गुडूचीनिंबकुटजहंसपादीबलाद्वयैः ।
साधितं पाययेत्तैलं सकृष्णादेवदारुभिः ॥ ६८ ॥

गुडूच्यादिभिः सकृष्णादेवदारुभिः कल्कितैर्गलगंडिनमातुरं पक्कं तैलं पाययेत् ।

कर्त्तव्यं कफजेप्येतत्स्वेदविम्लापने त्वति ।

कफोत्थेप्येतद् वातगलगंडोक्तं चिकित्सितं कार्यं । किंतु स्वेदविम्लापने चात्यर्थं कार्ये ।

लेपोजगंधातिविषाविशल्यासविषाणिकाः ॥ ६९ ॥
गुंजालाबुशुकाव्हाश्च पलाशक्षारकल्किताः ।

कफजे गलगंडेऽजगंधादयः पलाशक्षारनिश्चोतकल्किताः लेपः ।

मूत्रशृतं हठक्षारं पक्का कोद्रवभुक् पिबेत् ॥ ७० ॥
साधितं वत्सकाद्यैर्वा तैलं सपटुपंचकैः ।
कफघ्नान् धूमवमननावनादींश्च शीलयेत् ॥ ७१ ॥

हठो मिमिणिस्तस्य क्षारं गोमूत्रे शृतं पक्का क्षारन्यायेन पिबेज्जलेन । पेषणालोडने वारीति वचनात् । किंभूतः सन् । कोद्रवभुक् । वत्सकादिभिर्वा तैलं साधितं हितम् । कफघ्नान् धूमकादीन् शीलयेत् ।

मेदोभवे शिरां विध्येत्कफघ्नं च विधिं भजेत् ।
असनादिरजश्चैनं प्रातर्मूत्रेण पाययेत् ॥ ७२ ॥

भेदोभवे गलगंडे शिरां विध्येत्। कफघ्नं च विधिं सेवेत् । असनादिचूर्णं चैनं प्रातर्गोमूत्रेण पाययेत् ।

अशांतौ पाटयित्वा च सर्वान् व्रणवदाचरेत् ।

अशांतौ सत्यां पाटयित्वा सर्वान् व्रणवदुपक्रमेत् ।

मुखपाकेषु सक्षौद्राः प्रयोज्या मुखधावनाः ॥ ७३ ॥
क्वथितास्त्रिफलापाठामृद्वीका जातिपल्लवाः ।
निष्ठेव्या भक्षयित्वा वा कुठेरादिगणोऽथवा ॥ ७४ ॥

मुखपाकेषु समाक्षिका मुखधावनाः क्वथितास्त्रिफलादयः प्रयोज्याः। अथवा त्रिफलादीन् भक्षयित्वा निष्ठेव्या भुक्त्वा निष्ठीवेत्। कुठेरादिर्गणो वा हरीतकवर्गोक्तो भक्षयित्वा निष्ठेव्यः।

मुखपाकेऽनिलात् कृष्णापट्वेलाः प्रतिसारणम्।
तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः॥ ७५॥

मुखपाकेऽनिलात् कृष्णादयः प्रतिसारणम्। वातघ्नैः सिद्धं तैलं कवले नस्ये च हितम्।

पित्तास्ने रक्तपित्तघ्नः कफघ्नश्च कफे विधिः।

पित्तास्ने पित्तरक्तघ्नो विधिः कफे च कफहृत्।

लिखेच्छाखादिपत्रैश्च पिटिकाः कठिणाः स्थिराः॥ ७६॥

पिटिकाः कठिनाः स्थिराः शाकादिपत्रैर्लिखेत्।

यथादोषोदयं कुर्यात्सन्निपाते चिकित्सितम्।

सन्निपाते सन्निपातोद्भवे मुखपाके यथादोषोदयं चिकित्सितं कुर्यात्।

नवेर्बुदे त्वसंवृद्धे छेदिते प्रतिसारणम्॥ ७७॥
स्वर्जिकानागरक्षौद्रैः क्वाथो गंडूष इष्यते।
गुडूचीनिंबकल्कोत्थो मधुतैलसमन्वितः॥ ७८॥
यवान्नभुक् तीक्ष्णतैलनस्याभ्यंगांस्तथाचरेत्।

अर्बुदे नवोत्थेऽसंवृद्धे छेदिते च प्रतिसारणम् स्वर्जिकादिभिः क्वाथो गंडूष इष्टो गुडूचीनिंबकल्कोद्भवो मधुतैलयुक्तस्तथा यवान्नभोजी तीक्ष्णतैलनस्याभ्यंगानाचरेत्।

वमिते पूतिवदने धूमतीक्ष्णः सनावनः॥ ७९॥
समंगाधातकीरोध्रफलिनीपद्मकैर्जलम्।
धावनं वदनस्यांतश्चूर्णितैरवचूर्णनम्।
शीतादोपकुशोक्तं च नावनादि च शीलयेत्॥ ८०॥

पूतिमुखे वमिते सति तीक्ष्णधूमो नस्यं च तीक्ष्णं प्रयोज्यं । समंगादि-जलेन वदनस्यांतः क्षालयेत् । एतैरेव मुखांतरं चूर्णितैरवचूर्णयेत् । शीतादो-पकुशोक्तं च नस्यादिकमभ्यसेत् ।

फलत्रयद्वीपिकिराततिक्तयष्ट्याह्वसिद्धार्थकटुत्रिकाणि ।
मुस्ताहरिद्राद्वययावशूकवृक्षाम्लकाम्लाग्निमवेतसाश्च ॥ ८१ ॥
अश्वत्थजंब्वाम्रधनंजयत्वक् त्वक् चाहिमारात् खदिरस्य सारः ।
क्काथेन तेषां घनतां गतेन तच्चूर्णयुक्ता गुटिका विधेयाः ॥ ८२॥
ता धारिता घ्नंति मुखेन नित्यं कंठौष्ठताल्वादिगदान् सुकृच्छ्रान् ।
विशेषतो रोहिणिकास्यशोषगंधान् विदेहाधिपतिप्रणीताः ॥ ८३ ॥

त्रिफलादीनां द्रव्याणां क्वाथेन घनत्वं गतेन तच्चूर्णेन त्रिफलादिरजसा-न्विता गुटिकाः कार्याः । ता मुखेन नित्यं धारिताः कंठादिरोगान् दारु-णानपि घ्नंति । विशेषेण रोहिणिकादीन् । विदेहपतिना निर्मिता एताः । अम्लाग्निमवेतसोम्लवेतसः । अत्राद्ये वृत्ते उपजाती । अंत्यमिंद्रवज्रा ।

खदिरतुलामंबुघटे पक्त्वा तोयेन तेन पिष्टैश्च ।
चंदनजोंगककुंकुमपरिपेलववालकोशीरैः ॥ ८४ ॥
सुरतरुरोध्रद्राक्षामंजिष्ठाचोचपद्मकविडंगैः ।
स्पृक्कानतनखकट्फलसूक्ष्मैलाध्यामकैः सपतंगैः ॥ ८५ ॥
तैलप्रस्थं विपचेत् कर्षांशैः पाननस्यगंडूषैस्तत् ।
हत्वास्ये सर्वगदान् जनयति गांध्रीं दृशं श्रुतिं च वाराहीम्८६

खदिरपलशतं जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषितेन जलेन पिष्टैश्चंदनादिभिः कर्षांशैस्तैलप्रस्थं पचेत् । तच्च पाननस्यगंडूषैरास्ये धारितं सर्वान् रोगान् जित्वा गृध्रदर्शी दृष्टिं वराहतुल्यां श्रुतिं विधत्ते । आर्या गीतिः ।

उद्वर्तितं च प्रपुन्नाटरोध्रदार्वीभिरभ्यक्तमनेन वक्त्रम् ।
निर्व्यंगनीलीमुखदूषिकादि संजायते चंद्रसमानकांति ॥८७॥

मधुनाटादिभिरुद्वर्तितं मुखं तैलेनानेनाभ्यक्तं व्यंगादिरहितं चंद्रतुल्य-कांति संजायते । उपजातिः ।

पलशतं बाणात्तोयघटे पक्कारसेऽस्मिंश्च पलार्धिकैः ।
खदिरजंबूयष्ट्यानंताम्रैरहिमारनीलोत्पलान्वितैः । ८८ ॥
तैलप्रस्थं पाचयेच्छ्लक्ष्णपिष्टैरेभिर्द्रव्यैर्धारितं तन्मुखेन ।
रोगान्सर्वान् हंति वक्त्रे विशेषात्स्थैर्यं धत्ते दंतपंक्तेश्चलायाः॥८९

नीलसहचरात्पलशतं जलघटे पक्का तस्मिन् रसे द्विकार्षिकैः खदिरा-दिभिः कल्कितैः सूक्ष्मरजीकृतैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् । तन्मुखेन धारितं सर्वमुखरोगहृत् । विशेषेण दंतपक्तेश्चलायाः स्थैर्यकृच्च । शालिनी ।

खदिरसाराद् द्वे तुले पचेद्वल्कात्तुलां चारिमेदसः ।
घटचतुष्के पादशेषेऽस्मिन् पूते पुनः क्काथनाद् घने ॥९०॥
आक्षिकं क्षिपेत्सुसूक्ष्मं रजः सेव्यांबुपत्तंगगैरिकम् ।
चंदनद्वयरोध्रपुंड्राव्हे यष्ट्याव्हलाक्षांजनद्वयम् ॥ ९१ ॥
धातकीकट्फलद्विनिशात्रिफलाचतुर्जातजोंगकम् ।
मुस्तमंजिष्टान्यग्रोधप्ररोहमांसीयवासकम् ॥ ९२ ॥
पद्मकैलेयसमंगाश्च शीते तस्मिंस्तथा पालिकां पृथक् ।
जातिपत्रिकां सजातीफलां सहलवंगकंकोल्लकाम् ॥ ९३ ॥
स्फटिकशुभ्रसुरभिकर्पूरकुडवं च तत्रावपेत्ततः ।
कारयेद्गुटिकाः सदा चैता धार्या मुखे तद्गदापहाः॥ ९४ ॥

खदिरसाराद् द्वे तुले तुलां चारिमेदसो वल्काज्जलघटचतुष्टये पचेत् । पादावशेषिते पूते तस्मिन् पुनःक्काथनाद् घनीभूते कार्षिकाणि सुश्लक्ष्णचूर्णानि सेव्यादीनि क्षिपेत् । अस्मिन् शीते जातीपत्रादीन् पृथक्पालिकान् क्षिपेत् । श्रेष्ठतमो ज्वलकर्पूरकुडवं चात्र क्षिपेत् । अनंतरं गुटिकाः कारयेत् । एताः सदा मुखे धार्या सर्वमुखरोगहराः ।

क्काथौषधव्यत्यययोजनेन तैलं पचेत्कल्पनयाऽनयैव ।
सर्वास्यरोगोद्धृतये तदाहुर्दंतास्थिरत्वे त्विदमेव मुख्यम्॥९५

क्काथौषधयोः खदिरसारारिमेदसोर्व्यत्यययोर्वैपरीत्यमरिमेदसो वल्कला-
द् द्वे तुले प्रयोज्ये। खदिरसारात्तुला। अन्यत्सर्वं पूर्ववद्देयं तैलं पचेदन-
यैव कल्पनया तत् तैलं सर्वमुखरोगघ्नं । दंतस्थिरकृच्चेदमेव प्रधानमाहुः।
इंद्रवज्रा ।

खदिरेणैता गुटिकास्तैलमिदं वारिमेदसा प्रथितम् ।
अनु शीलयन् प्रतिदिनं स्वस्थोऽपि दृढद्विजो भवति॥९६॥

खदिरेणैता गुटिकास्तैलं चैतदरिमेदसा प्रथितं । द्वयमप्येतत्प्रतिदिनम-
भ्यस्तं स्वस्थस्यापि द्विजदार्ढ्यकृत् । आर्या ।

क्षुद्रागुडूचीसुमनःप्रवालदार्वीयवासत्रिफलाकषायः ।
क्षौद्रेण युक्तः कवलग्रहोऽयं सर्वामयान् वक्रगतान्निहंति॥९७॥

क्षुद्रादिभिः कषायः क्षौद्रेण युतः कवलग्रहोऽयं सर्वमुखरोगान् हंति ।
इंद्रवज्रा ।

पाठादार्वीत्वक्कुष्ठमुस्तासमंगातिक्तापीतांगारोध्रतेजोवतीनाम् ।
चूर्णः सक्षौद्रो दंतमांसार्तिकंडूपाकस्रावाणां नाशनो घर्षणेन ॥९८॥

पाठादीनां चूर्णः क्षौद्रयुतो दंतमांसार्त्यादीनां घर्षणेन नाशनः ।
वैश्वदेवी ।

गृहधूमतार्क्ष्यपाठाव्योषक्षाराग्न्ययोवरातेजोह्वैः ।
मुखदंतगलविकारे सक्षौद्रः कालको विधार्यश्चूर्णः ॥९९॥

गृहधूमादिभिश्चूर्णः समाक्षिकः कालकाख्यो मुखविकारे धार्यः । आ-
र्या गीतिः ।

दार्वीत्वक्सिंधूद्भवमनःशिलायावशूकहरितालैः ।
धार्यः पीतकचूर्णो दंतास्यगलामये समध्वाज्यः॥ १०० ॥

दार्व्यादिभिः पीतकाख्यश्चूर्णो दंतायामये समधुघृतो धार्यः । गीतिरार्या ।

द्विक्षारधूमवरापंचपटुव्योषवेल्लगिरितार्क्ष्यैः ।
गोमूत्रेण विपक्का गलामयघ्नी रसक्रियैषा ॥ १०१ ॥

द्विक्षारादिभिर्गोमूत्रेण विपक्का एषा रसक्रिया गुटिका गलरोगघ्नी भवति ।

गोमूत्रक्कथनविलीनविग्रहाणां पथ्यानां जलमिशिकुष्टभावितानाम् ।
अत्तारं नरमणवोऽपि वक्ररोगाः श्रोतारं नृपमिव न स्पृशंत्यनर्थाः२

गोमूत्रक्काथेन विलीनशरीराणां पथ्यानां बालकशतपुष्पाकुष्टैर्भावितानां भक्षयितारं नरं स्वल्पा अपि रोगा न स्पृशंति । अनर्थाः श्रोतारं नृपमिवेत्युपमालंकारः । महर्षिणी ।

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्तहरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।
यष्ट्याव्हराजद्रुमचंदनैश्च क्काथं पिबेत्पाकहरं मुखस्य॥३॥

सप्तच्छदादिभिः क्काथं मुखपाकहरं पिबेत् ।

पटोलशुंठीत्रिफलाविशालात्रायंतितिक्ताद्विनिशामृतानाम् ।
पीतः कषायो मधुना निहंति मुखस्थितश्चास्यगदानशेषान्॥४

पटोलादीनां कषायो मधुमान् पीतो मुखेऽवस्थितो गंडूषो धारितो मुखगदानशेषान्निहंति ।

स्वरसः क्कथितो दार्व्या घनीभूतः सगैरिकः ।
आस्यस्थः समधुर्वक्रपाकनाडीव्रणापहः ॥ १०५ ॥

दार्व्या रसः क्कथितो घनीभूतः सगैरिकक्षौद्रो मुखस्थो वक्रपाकादिघ्नः ।

पटोलनिंबयष्ट्याव्हवासाजात्यरिमेदसाम् ।
खदिरस्य वरायाश्च पृथगेवं प्रकल्पना ॥ १०६ ॥

पटोलादीनां पृथगेवं प्रकल्पना कार्या ।

खदिरायोवरापार्थमदयंत्यहिमारकैः ।
गंडूषोऽबुसृतैर्धार्यो दुर्बलद्विजशांतये ॥ १०७ ॥

खदिरादिभिर्जलशृतैर्गंडूषो द्विजदार्ढ्यकृद्धार्यः । अहिमारकोऽरिमेदकः ।

मुखदंतमूलगलजाः प्रायो रोगाः कफास्रभूयिष्ठाः ।
तस्मात्तेषामसकृद् रुधिरं विस्रावयेद्दुष्टम् ॥ १०८ ॥

मुखादिगदा बाहुल्येन कफरक्तभूयिष्ठा यतस्तस्माद्धेतोस्तेषां दुष्टं रुधिरं पुनः पुनर्विस्रावयेत् ।

कायशिरसोर्विरेको वमनं कवलग्रहाश्च कटुकतिक्ताः ।
प्रायः शस्तं तेषां कफरक्तहरं तथा कर्म ॥ १०९ ॥

कायशिरसोर्विरेकादिकं बाहुल्येन तेषां शस्तं । कफरक्तहरं च यत्कर्म तत् शस्तं ।

यवतृणधान्यं भक्तं विदलैः क्षारोषितैरपस्नेहाः ।
यूषा भक्ष्याश्च हिता यच्चान्यच्छ्लेष्मनाशाय ॥ ११० ॥

तेषां मुखदंतरोगाणां भक्तं भोजनं यवतृणधान्यं क्षारोषितैः क्षारोदके उषितैर्विदलैर्मुद्गादिभिः कृता यूषा भक्ष्याश्च हिताः स्नेहरहिताः । अन्यदपि श्लेष्मनाशाय भवति तदत्र शस्तं ।

प्राणानिलपथसंस्थाः श्वासितमपि निरुंधंते प्रमादवतः ।
कंठामयाश्चिकित्सितमतोद्दतं तेषु कुर्वीत ॥ १११ ॥

प्राणपवनमार्गस्थिताः कंठरोगाः प्रमादवतः श्वासमपि निरुंधंति यतः । अतोऽस्माद्धेतोस्तेषु रोगेषूपक्रमं प्राग् विदधीत । आर्याश्चतस्रः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने मुखरोगप्रतिषेधो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्तं शिरोरोगविज्ञानमाह ।

अथातः शिरोरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

धूमातपतुषारांबुक्रीडातिस्वप्नजागरैः ।
उत्स्वेदाधिपुरोवातबाष्पनिग्रहरोदनैः ॥ १ ॥
अत्यंबुमद्यपानेन कृमिभिर्वेगधारणैः ।
उपधानमृजाभ्यंगद्वेषाधः प्रततेक्षणैः ॥ २ ॥
असात्म्यगंधदुष्टामभाष्याद्यैश्च शिरोगताः ।
जनयंत्यामयान् दोषास्

धूमादिभिः शिरोगता दोषा रोगान् जनयंति ।

तत्र मारुतकोपतः ॥ ३ ॥
निस्तुद्येते भृशं शंखौ घाटा संभिद्यते तथा ।
भ्रुवोर्मध्यं ललाटं च पततीवातिवेदनम् ॥ ४ ॥
बाध्येते स्वनतः श्रोत्रे निःकृष्येत इवाक्षिणी ।
घूर्णतीव शिरः सर्वं संधिभ्य इवमुच्यते ॥ ५ ॥
स्फुरत्यतिशिराजालं कंदराहनुसंग्रहः ।
प्रकाशासहता घ्राणस्त्रावोऽकस्माद्व्यथाशमौ ॥ ६ ॥
मार्दवं मर्दनस्नेहस्वेदबंधैश्च जायते ।
शिरस्तापोऽयम्

तत्र तेषु मध्ये वातकोपोत्थे शंखनिस्तोदादयः स्युः । तथा मर्दनादिभिर्मार्दवं जायते । घूर्णतीचेति घूर्णस्तुदादिः । अयमीदृशः शिरस्ताप उच्यते ।

अर्द्धे तु मूर्ध्नः सोर्द्धावभेदकः ॥ ७ ॥

पक्षात्कुप्यति मासाद्वा स्वयमेव च शाम्यति ।
अतिवृद्धस्तु नयनं श्रवणं वा विनाशयेत् ॥ ८ ॥
शिरोभितापे पित्तोत्थे शिरो धूमायनं ज्वरः ।
स्वेदोक्षिदहनं मूर्छा निशि शीतैश्च मार्दवम् ॥ ९ ॥

अर्द्धे तु शिरसोर्द्धावभेदक उच्यते । स च पक्षेण कुप्यति । मासेन वा कुप्यति । स्वयमेव चिकित्सितं विनोपशाम्यति । अतिवृद्धस्त्वयं लोचनं कर्णं वा हन्यात् । शिरोभितापेत्यादि । शिरसोभितापे पित्तोद्भवे शिरोधूमायनं ज्वरादयश्च स्युः ।

अरुचिः कफजे मूर्ध्नो गुरुस्तिमितशीतता ।
शिरानिस्पंदतालस्यं रुग्मंदान्हचधिका निशि ॥ १० ॥
तंद्राशूनाक्षिकूटत्वं कर्णकंडूयने वमिः ।

कफजे शिरोभितापेऽरुच्यादयः स्युः । दिवा पीडा मंदा भवति । विभावर्यामधिका तथा तंद्रादयः स्युः ।

रक्तात् पित्ताधिकरुजः

रक्तोद्भवे मूर्द्धतापे पित्ताधिकरुजः स्यात् ।

सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥

सन्निपातेन सर्वलक्षणः स्यात् ।

संकीर्णैर्भोजनैर्मूर्ध्नि क्लेदिते रुधिरामिषे ।
कोपिते सन्निपाते च जायंते मूर्ध्नि जंतवः ॥ १२ ॥
शिरसस्ते पिबंतोस्रं घोराः कुर्वंति वेदनाः ।
चित्तविभ्रंशजननीर्ज्वरः कासो बलक्षयः ॥ १३ ॥
रौक्ष्यशोफव्यधच्छेददाहस्फुटनपूतिताः ।
कपाले तालुशिरसो कंडूः शोषप्रमीलकः ॥ १४ ॥
ताम्राच्छसिंघाणकता कर्णनादश्च जंतुजे ।

संकीर्णैराहारैः शिरसि क्लेदिते रुधिरे मांसे च सान्निपाते च कोपिते कृमयो मूर्धि जायंते । तेच मूर्धो रक्तं पिबंतो दारुणाः पीडा मनोविभ्रंशकारिणीर्जनयंति ज्वरादयश्च स्युः । तथा कपाले तालुशिरसोः कंड्वाद्याः स्युः। तथा ताम्राच्छसिंघाणकत्वं कर्णनादश्च कृमिजे स्यात् ।

वातोल्बणाः शिरः कंपं तत्संज्ञं कुर्वते मलाः ॥ १५ ॥

वाताधिका दोषाः शिरःकंपं शिर कंपाख्यं कुर्वते ।

पित्तप्रधानैर्वाताद्यैः शंखे शोफः सशोणितैः ।
तीव्रदाहरुजारागप्रलापज्वरतृड्भ्रमाः ॥ १६ ॥
तिक्तास्यः पीतवदनः क्षिप्रकारी स शंखकः ।
त्रिरात्राज् जीवितं हंति सिध्यत्यप्याशु साधितः ॥ १७ ॥

पित्ताधिकैर्दोषैः सरक्तैः शंखे शोफोऽतिदाहादयश्च स्युः । स च शंखकस्तिक्तास्यः पीतवर्णमुखः क्षिप्रकारी च स्यात् । तिक्तं तिक्तस्वादमास्यं यस्मिन् शंखके सः । एवमन्यदपि योज्यम् । स चानुपक्रांतस्त्रिरात्रेण जीवितं हरति । शीघ्रं च चिकित्सितः सिध्यत्यपि । अपिशब्दात् कदाचिन्न सिध्यति ।

पित्तानुबद्धः शंखाक्षिभ्रूललाटेषु मारुतः ।
रुजं सस्यंदनां कुर्यादनुसूर्योदयोदयाम् ॥ १८ ॥
आमध्यान्हं विवर्धिष्णुः क्षुद्वतः सा विशेषतः ।
अव्यवस्थितशीतोष्णसुखा शाम्यत्यतः परम् ॥ १९ ॥
सूर्यावर्तः स

पित्तानुरुद्धो मारुतः शंखादिषु रुजं सस्यंदनां कुर्यात् । किंभूतां रुजं । अनुसूर्योदयं उदयो यस्याः सा तां । आमध्यान्हं मध्यान्हं मर्यादीकृत्य वर्द्धनशीला सा पीडा बुभुक्षितस्य विशेषेण । तथाऽनियतशीतोष्णसुखा । अतो मध्यान्हात् परं शमं गच्छति । स इत्येवं सूर्यावर्त्त उक्तः ।

इत्युक्ता दशरोगाः शिरोगताः ।

दशैते मूर्द्धगता रोगा उक्ताः ।

शिरस्येवं च वक्ष्यंते कपाले व्याधयो नव ॥ २० ॥

शिरस्येव कपाले नव रोगा भणिष्यंते ।

कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्यापि जायते ।
सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षकम् ॥ २१ ॥

कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थितस्यापि नीरुजः शोफस्तत्सवर्णः कायसमानवर्णो जायते । तमुपशीर्षकाख्यं रोगं जानीयात् ।

यथादोषोदयं ब्रूयात् पिटिकार्बुदविद्रधीन् ।

पिटिकादीन् त्रीन् यथादोषोदयं ब्रूयात् ।

कपाले क्लेदबहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजंतुभिः ॥ २२ ॥
कंगुसिद्धार्थकनिभाः पिटिकाः स्युररुंषिकाः ।

कपाले क्लेदबहुलाः पितासृक्श्लेष्मजंतुभिः कंगुसिद्धार्थकफलरूपाः पिटिका अरुंषिकाः स्युः ।

कंडूकेशच्युतिस्वापरौक्ष्यकृत् स्फुटनं त्वचः ॥ २३ ॥
सुसूक्ष्मं कफवाताभ्यां विद्याद्दारुणकं तु तत् ।

कंड्वादिकृत् त्वचः स्फुटनं सुसूक्ष्मं यत् तद्दारुणकं कफवाताभ्यां विंद्यात् ।

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्छितम् ॥ २४ ॥
प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ।
रोमकूपान् रुणत्ध्यस्य तेनान्येषामसंभवः ॥ २५ ॥
तदिंद्रलुप्तं रूढ्यां च प्राहुश्चाचेति चापरे ।

पित्तं वातेन सह मूर्छितं रोमकूपानुगतं रोमाणि प्रच्यावयति । ततः

श्लेष्मा रक्तसहितो रोमकूपान् रुणद्धि । तेन कारणेनास्येंद्रलुप्तवतोऽन्येषां रोम्णामनुत्पत्तिः । तदेतदिंद्रलुप्तं रूढ्यां चाचेत्यन्य आहुः ।

खलतेरपि जन्मैवं सदनं तत्र तु क्रमात् ॥ २६ ॥

एवमेतत्तुल्यरूपा खलतेरुत्पत्तिः । किंतु खलतौ क्रमेण केशानां शातो न त्विंद्रलुप्त इव सहसा ।

सा वातादग्निदग्धाभा पित्तात्स्विन्नशिरावृता ।
कफाद्घनत्वग्वर्णाश्च यथास्वं निर्दिशेत् त्वचि ॥ २७ ॥
दोषैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्या सा नखप्रभा ।
दग्धाग्निनेव निर्लोमा सदाहा या च जायते ॥ २८ ॥

सा खलतिर्वातादग्निदग्धाभा स्यात् । पित्तात् स्विन्नशिरावृता स्यात् । कफेन घनत्वक् । त्वचि वर्णाश्च यथादोषं निर्दिशेत् । सर्वैर्दोषैः सर्वाकृतिः सर्वलक्षणा खलतिः। नखप्रभाऽसावसाध्या स्यात् । अग्निदग्धतुल्यरोमरहिता सदाहा च या जायते साप्यसाध्या स्यात् ।

शोकश्रमक्रोधकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
केशान् सदोषः पचति पलितं संभवत्यतः ॥ २९ ॥

शोकादिभिरुद्भतः शरीरोष्मा मूर्ध्नि दोषैः सहितः केशान् पचति । अतः पलितं जायते ।

तद्वातात्स्फुटितं शावं खरं रूक्षं जलप्रभम् ।
पित्तात्सदाहं पीताभं कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् ॥ ३० ॥
स्थूलं सुशुक्लं सर्वैस्तु विद्याद्व्यामिश्रलक्षणम् ।

तच्च पलितं वातात् स्फुटितादिगुणं स्यात् । पित्तेन सदाहं पीतवर्णं । कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् स्थूलं सुशुक्लं च । सर्वैस्तु दोषैः संकीर्णलक्षणं विद्यात् ।

शिरोरुजोद्भवं चान्यद्विवर्णं स्पर्शनासहम् ॥ ३१ ॥

शिरोरुजोत्थं चापरं पलितं विवर्णं स्पर्शनासहं स्यात् ।

असाध्या सन्निपातेन खलतिः पलितानि च ।

खलतिः सन्निपातेनासाध्या । पलितानि च सन्निपातोत्थान्यसाध्यानि । दोषैः सर्वैः खलतिरसाध्येति प्रागुक्तमेवेदं तु वचनं स्पष्टार्थमेवेति मन्ये । तथा सन्निपातोद्भूतानि पलितान्यसाध्यानीति ।

शरीरपरिणामोत्थान्यपेक्षंते रसायनम् ॥ ३२ ॥

शरीरपरिणामोद्भवानि तु पलितानि रसायनमपेक्षंत इति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने शिरोरोगविज्ञानीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथैतच्चिकित्सितं व्याख्यातुमाह ।

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
शिरोऽभितापेऽनिलजे वातव्याधिविधिं चरेत् ।

पवनजे शिरोऽभितापे वातव्याधिचिकित्सितं कुर्यात् ।

घृताभ्यक्तशिरा रात्रौ पिबेदुष्णपयोनुपः ॥ १ ॥
माषान् मुद्गान् कुलत्थान्वा तद्वत्खादेत् घृतान्वितान् ।
तैलं तिलानां कल्कं वा क्षीरेण सह पाययेत् ॥ २ ॥
पिंडोपनाहस्वेदाश्च मांसधान्यकृता हिताः ।
वातघ्नदशमूलादिसिद्धक्षीरेण सेचनम् ॥ ३ ॥
स्निग्धं नस्यं तथा धूमः शिरःश्रवणतर्पणम् ।

अभ्यक्तशिरा रात्रौ घृतं पिबेत्। पश्चादुष्णं क्षीरं पिबेत्। माषादीन् घृतान्वितान् खादेत्तद्वदुष्णपयोनुपः सन् तिलानां तैलं कल्कं वा क्षीरेण सह पाययेत्। पिंडस्वेदा उपनाहस्वेदाश्च मांसयुक्तैर्धान्यैः कृता हिताः। वातहरदशमूलादिना सिद्धेन क्षीरेण सेचनं हितम्। स्निग्धं च नस्यादिकं हितम्।

वरणादौ गणे क्षुण्णे क्षीरमर्द्धोदकं पचेत् ॥ ४ ॥
क्षीरावशिष्टं तच्छीतं मथित्वा सारमाहरेत्।
ततो मधुरकैः सिद्धं नस्यं तत्पूजितं हविः ॥ ५ ॥

वरणसैर्यकेत्यादिगणे जर्जरिते क्षीरमर्धोदकं पचेत्। तत्क्षीरावशिष्टं शितीभूतं मथित्वा सारमाहरेत्। अनंतरं तद्घृतं मधुरद्रव्यैः पक्वं नस्यं श्रेष्ठम्।

वर्गेऽत्र पक्वं क्षीरे च पेयं सर्पिः सशर्करम्।

अस्मिन्नेव वरणादौ वर्गे क्षीरे च घृतं पक्वं सशर्करं पेयम्।

कार्पासमज्जात्वङ्मुस्तासुमनःकोरकाणि च ॥ ६ ॥
नस्यमुष्णांबुपिष्टानि सर्वमूर्द्धरुजापहम्।

कार्पासमज्जादीन्युष्णजलेन पिष्टानि सर्वमूर्द्धरुजाघ्नं नस्यम्।

शर्कराकुंकुमशृतं घृतं पित्तासृगन्वये ॥ ७ ॥
प्रलेपः सघृतैः कुष्टकुटिलोत्पलचंदनैः।
वातोद्रेकभयाद्रक्तं न चास्मिन्नवसेचयेत् ॥ ८ ॥
इत्यशांतौ चले दाहः कफे चोष्णं यथोदितम्।

शर्कराकुंकुमशृतं सर्पिः पित्तासृगुत्थे हितम्। कुष्टादिभिः सघृतैः प्रलेपः। कुटिलं तगरम्। अस्मिंश्च वातोद्रेकभयाल्लोहितं नावसेचयेत्। एवमप्यनुपशमे वायौ दाह इष्टः। कफे च यथोक्तमुष्णमिष्टम्।

अर्द्धावभेदकेप्येषा यथादोषान्वया क्रिया ॥ ९ ॥

अर्धावभेदकेप्येषा एव क्रिया दोषान्वयाद्दोषानुरोधाच्च यथास्वं कार्या।

शिरीषबीजापामार्गमूलं नस्यं बिडान्वितम् ।
स्थिरारसो वा लेपे तु प्रपुन्नाटोऽम्लकल्कितः ॥ १० ॥

शिरीषबीजादिभिर्नस्यं स्यात् । शालिपर्णीक्काथो वा नस्यम् । प्रपुन्नाट-बीजमम्लेन पिष्टं लेपः ।

सूर्यावर्ते तु तस्मिंस्तु शिरयापहरेदसृक् ।

सूर्यावर्तेप्येष एवोपक्रमः । तस्मिंश्च शिरया रक्तं स्रावयेत् ।

शिरोऽभितापे पितोत्थे स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥ ११ ॥
शीताः शिरोमुखालेपसेकशोधनबस्तयः ।
जीवनीयशृते क्षीरसर्पिषी पाननस्ययोः ॥ १२ ॥

मूर्द्धाभितापे पित्तसंभवे स्निग्धस्य सतः शिरां मोक्षयेत् । तथा शिरोमुखालेपादयः शीता हिताः । जीवनीयैः शृते क्षीरघृते पाननस्ययोर्हिते ।

कर्तव्यं रक्तजेप्येतत् प्रत्याख्याय च शंखके ।

रक्तजेप्येतच्चिकित्सितं कार्यम् । शंखके च प्रत्याख्यायैष एवोपक्रमः कार्यः ।

श्लेष्माभितापेर्जीर्णाज्यस्नेहितः कटुकैर्वमेत् ॥ १३ ॥
स्वेदप्रलेपनस्याद्या रूक्षतीक्ष्णोष्णभेषजैः ।
शस्यंते चोपवासोऽत्र निचये मिश्रमाचरेत् ॥ १४ ॥

श्लेष्मणा शिरोऽभितापे पुराणघृतेन स्नेहितः कटुकैर्वमेत् । स्वेदादयो रूक्षादिद्रव्यैः शस्यंते । उपवासश्चात्र हितः । निचये मिश्रमाचरेत् । सन्निपाते मिश्रमाचरेत् ।

कृमिजे शोणितं नस्यं तेन मूर्छंति जंतवः ।
मत्ताः शोणितगंधेन निर्यांति घ्राणवक्त्रयोः ॥ १५ ॥

सुतीक्ष्णनस्यधूमाभ्यां कुर्यान्निर्हरणं ततः ।

कृमिजे शोणितं नस्यं देयं । तेन शोणितेनास्य जंतवो मूर्छंति । रक्तगंधेन च मत्ता घ्राणेन वक्रेण च निर्गच्छंति । अनंतरं तीक्ष्णनस्यधूमाभ्यां तेषां कृमीणां निर्हरणं कुर्यात् ।

विडंगस्वर्जिकादंतीहिंगुगोमूत्रसाधितम् ॥ १६ ॥
कटुनिंबेंगुदीपीलुतैलं नस्यं पृथक् पृथक् ।

विडंगादिभिः साधितं सर्षपतैलं निंबतैलमिंगुदीतैलं पीलुतैलं वा पृथक् पृथक् नस्यं हितम् ।

अजामूत्रद्रुतं नस्ये कृमिजित् कृमिजित्परम् ॥ १७ ॥

कृमिजिद् विडमजामूत्रेण द्रुतं नस्ये प्रयुक्तं कृमिजित्स्यात् ।

पूतिमत्स्ययुतैः कुर्याद् धूमं नावनभेषजैः ।

पूतिमत्स्यान्वितैर्नस्यद्रव्यैर्धूमं कुर्यात् ।

कृमिभिः पीतरक्तत्वाद्रक्तमत्र न निर्हरेत् ॥ १८ ॥

अत्र च रक्तं न विस्रावयेत् । कुतो हेतोरित्याह । कृमिभिः पीतरक्तत्वात् ।

वाताभितापविहितः कंपे दाहादिना क्रमः ।

कंपे वाताभितापोक्तो विधिर्दाहादिना ।

नवे जन्मोत्तरं जाते योजयेदुपशीर्षके ॥ १९ ॥
वातव्याधिक्रियां पक्के कर्मविद्रधिचोदितम् ।

उपशीर्षके नवे जन्मोत्तरं जाते वातव्याधिचिकित्सितं कुर्यात् । पक्के विद्रधिविहितं कर्म कुर्यात् ।

आमपक्के यथायोग्यं विद्रधीपिटिकार्बुदे ॥ २० ॥

आमे पक्के च विद्रधौ पिटिकायामर्बुदे च यथास्वं कर्म कुर्यात् ।

अरूंषिकाजलौकोभिर्हृतास्रा निंबवारिणा ।
सिक्ता प्रभूतलवणैर्लिंपेदश्वशकृद्रसैः ॥ २१ ॥
पटोलनिंबपत्रैर्वा सहरिद्रैः सुकल्कितैः ।
गोमूत्रजीर्णपिण्याककृकवाकुमलैरपि ॥ २२ ॥

अरुंषिका जलौकोभिर्निःस्रुतरक्ता निंबजलेन सिक्ता वाजिशकृद्रसैः प्रभूतलवणैर्लिंपेत् । पटोलनिंबपत्रैर्निशान्वितैः सुपिष्टैर्वा गोमूत्रादिभिर्वा । कृकवाकुः कुकुटः ।

कपालभृष्टं कुष्टं वा चूर्णितं तैलसंयुतम् ।
रूंषिकालेपनं कंडूक्लेददाहार्तिनाशनम् ॥ २३ ॥

कुष्टं चूर्णितं कपालभृष्टं तैलसंयुतं रुंषिकालेपनं कंड्वादिहितम् ।

मालतीचित्रकाश्वघ्ननक्तमालप्रसाधितम् ।
वचारूंषिकयोस्तैलमभ्यंगः क्षुरघृष्टयोः ॥ २४ ॥

मालत्यादिप्रसाधितं तैलं वचारूंषिकयोः क्षुरघृष्टयोरभ्यंगः ।

अशांतौ शिरसः शुध्यै यतेत वमनादिभिः ।

अशांतौ सत्यां मूर्ध्नः शोधनाय वमनादिभिर्यतेत ।

विध्येच्छिरां दारुणके लालाद्यां शीलयेन्मृजाम् ॥ २५ ॥
नावनं मूर्ध्नि बस्तिं च लेपयेच्च समाक्षिकैः ।
प्रियालबीजमधुककुष्टमाषैः ससर्षपैः ॥ २६ ॥
लाक्षाशम्याकपत्रैडगजधात्रीफलैस्तथा ।
कोरदूषतृणक्षारवारिप्रक्षालनं हितम् ॥ २७ ॥

दारुणके लालाद्यां शिरां विध्येत् । मृजां शुद्धिं नस्यं मूर्ध्नि बस्तिं च शीलयेत् । प्रियालादिभिः समाक्षिकैर्लेपयेच्च लाक्षादिभिः क्षौद्रयुतैर्लेपः कोद्रवतृणक्षारजलेन प्रक्षालनं हितम् ।

इंद्रलुप्ते यथासन्नं शिरां विध्वा प्रलेपयेत् ।
प्रच्छाय गाढं कासीसमनोह्वातुत्थकोषणैः ॥ २८ ॥
वन्यामरतरुभ्यां वा गुंजामूलफलैस्तथा ।
तथा लांगलिकामूलैः करवीररसेन वा ॥ २९ ॥
सक्षौद्रक्षुद्रवार्ताकस्वरसेन रसेन वा ।
धत्तूरकस्य पत्राणां भल्लातकरसेन वा ॥ ३० ॥
अथवा माक्षिकहविस्तिलपुष्पत्रिकंटकैः ।

इंद्रलुप्ते यथासन्ने देशे शिरां विध्वा वारिणा प्रच्छाय प्रच्छानं कृत्वा कासीसादिभिर्लेपयेत् । वन्यदेवदारुभ्यां वा लेपयेत् ।

तैलाक्ता हस्तिदंतस्य मषी वा चौषधं परम् ॥ ३१ ॥

हस्तिदंतमषी तैलाक्ता वा चौषधं परम् ।

शुक्लरोमोद्गमे तद्वन्मषी मेषविषाणजा ।

सितरोमोद्गमे मेषविषाणजा मषी तैलाक्ता श्रेष्ठा ।

वर्जयेद्वारिणा सेकं यावद्रोमसमुद्भवः ॥ ३२ ॥

जलसेकं च वर्जयेत् यावद्रोमोद्भूतिः ।

खलतौ पलिते वल्यां हरिल्लोम्नि च शोधितम् ।
नस्यवक्त्रशिरोभ्यंगप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥ ३३ ॥

खलत्यादिषु शोधितमातुरं नस्यादिभिरुपाचरेत् ।

सिद्धं तैलं बृहत्याद्यैर्जीवनीयैश्च नावनम् ।
मासं वा निंबजं तैलं क्षीरभुङ्नावयेद्यतिः ॥ ३४ ॥

बृहत्यादिभिर्जीवनीयैश्च पक्वं तैलं नस्यं हितम् । निंबोद्भवं वा तैलं मासं क्षीरभुङ् नावयेद्यतिः संयमी ब्रह्मचर्यपरः ।

नीलीशिरीषकोरंटभृंगस्वरसभावितम् ।
शेल्वक्षतिलरामाणां बीजं काकांडकीसमम् ॥ ३५ ॥
पिष्ट्वाजपयसा लोहाल्लिप्तादर्कांशुतापितात् ।
तैलं शृतं क्षीरभुजो नावनात् पलितांतकृत् ॥ ३६ ॥

नील्यादिस्वरसेन भावितं शेल्वादीनां बीजं काकांडकीतुल्यं छागदुग्धेन पिष्ट्वा लोहाल् लिप्ताद् रविरश्मिभिस्तापितात्तैलं स्नुतं क्षीराशिनो नस्यं पलितांतकरम् ।

क्षीरात्सहचराद् भृंगरजसः सौरसाद्रसात् ।
प्रस्थैस्तैलस्य कुडवः सिद्धो यष्टीपलान्वितः ॥ ३७ ॥
नस्यं शैलोद्भवे भांडे शृंगे मेषस्य वा स्थितः ।

क्षीरात्प्रस्थेन सहचररसात्प्रस्थेन भृंगराजरसात्प्रस्थेन सुरसारसात्प्रस्थेन तैलस्य कुडवः पक्को मधुयष्टीपलयुतः शैले भांडे मेषशृंगे वा स्थितो नस्यम् ।

क्षीरेण श्लक्ष्णपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥ ३८ ॥
उत्पाट्य पलितं देयावाशये पलितापहौ ।

दुग्धिकाकरवीरकौ क्षीरेण सूक्ष्मपिष्टौ पलितमुत्पाट्य तत्स्थाने देयौ पलितघ्नौ ।

क्षीरं प्रियालं यष्ट्याव्हं जीवनीयो गणास्तिलाः ॥ ३९ ॥
कृष्णाः प्रलेपो वक्रस्य हरी लोमवलीहितः ।

क्षीरादयो वक्रस्य लेप इंद्रलुप्तवलीषु हितः ।

तिलाः सामलकाः पद्मकिंजल्को मधुकं मधु ॥ ४० ॥
बृंहयेच्च रजेच्चैतत् केशान्मूर्द्धप्रलेपनात् ।

तिलादिकं शिरःप्रलेपनात् केशान् रजेत् पुष्णीयाच्च ।

मांसी कुष्टं तिलाः कृष्णाः सारिवा नीलमुत्पलम् ॥४१॥
क्षौद्रं च क्षीरपिष्टानि केशसंवर्द्धनं परम् ।

मांस्यादीनि क्षीरपिष्टानि परं केशसंवर्त्धनानि ।

अयोरजो भृंगरजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका ॥ ४२ ॥
स्थितमिक्षुरसे मासं समूलं पलितं रजेत् ।

लोहचूर्णादिकमिक्षुरसे मासं स्थितं समूलं पलितं रजेत् ।

माषकोद्रवधान्याम्लैर्यवागूस्त्रिदिनोषिता ॥ ४३ ॥
लोहशुक्लोत्कटा पिष्टा बलाकामपि रंजयेत् ।

माषादिभिर्यवागूस्त्रिदिवसोषिता लोहशुक्लोत्कटा पिष्टा बलाकामपि रंजयेत् । किंपुनः पलितं न हन्ति ।

प्रपौंडरीकमधुकपिप्पलीचंदनोत्पलैः ॥ ४४ ॥
सिद्धं धात्रीरसे तैलं नस्येनाभ्यंजनेन च ।
सर्वान् मूर्द्धगदान् हंति पलितानि च शीलितम् ॥ ४५ ॥

प्रपौंडरीकादिभिर्धात्रीरसे सिद्धं तैलं नावनेनाभ्यंजनेन च सर्वान् शिरोरोगान् हंति । शीलितं पलितानि च हंति ।

वरीजीवंतिनिर्यासपयोभिर्यमकं पचेत् ।
जीवनीयैश्च तन्नस्यं सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ ४६ ॥

शतावरीजीवंतिक्काथेन क्षीरेण जीवनीयैश्च यमकं पचेत् । तन्नस्येन सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ।

मयूरं पक्षपित्तांत्रपादविट्तुंडवर्जितम् ।
दशमूलबलारास्नामधुकैस्त्रिपलैर्युतम् ॥ ४७ ॥
जले पक्का घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।
कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ ४८ ॥

तदभ्यासीकृतं पानं बस्त्यभ्यंजननावनैः ।

मयूरं* पक्षादिवर्जितं त्रिपलप्रमाणे दशमूलादिभिर्युतं जले पक्का तस्मिन् जले क्षीरसमं घृतप्रस्थं पचेत् । एतन्मायुराख्यं घृतम् । कल्कितैर्मधुरद्रव्यैरभ्यस्तम् सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् पानादिभिरभ्यस्तं तद्घृतं सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ।

एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४९ ॥
चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः ।
जीवंतीत्रिफलामेदामृद्वीकादिपरूषकैः ॥ ५० ॥
समंगाचविकाभार्गीकाश्मरीकर्कटाह्वयैः ।
आत्मगुप्तामहामेदातालुखर्जूरमुस्तकैः ॥ ५१ ॥
मृणालबिसखर्जूरयष्टीमधुकजीवकैः ।
शतावरीविदारीक्षुबृहतीसारिवायुगैः ॥ ५२ ॥
दूर्वाश्वदंष्ट्रर्षभकशृंगाटककसेरुकैः ।
रास्नास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशठिपौष्करैः ॥ ५३ ॥
पुनर्नवातवक्षीरीकाकोलीधन्वयासकैः ।
मधूकाक्षोटवाताममुंजाताभिषुकैरपि ॥ ५४ ॥
महामायूरमित्येतन्मायूरादधिकं गुणैः ।
धात्विंद्रियस्वरभ्रंशश्वासकासार्दितापहम् ॥ ५५ ॥
योन्यसृक्शुक्रदोषेषु शस्तं वंध्यासुतप्रदम् ।

एतेनैव क्राथेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् । चतुर्गुणेन क्षीरेणैभिर्जिवंत्यादिभिः कल्कैः कार्षिकैरेतन्महामयूरंमायुराद्गुणैरधिकं धात्वादिभ्रंशघ्नं च । योन्यादिदोषेषु शस्तम् । वंध्यासुतप्रदम् ।

आखुभिः कर्कटैर्हंसैः शशैश्चेति प्रकल्पयेत् ॥ ५६ ॥

मुषिकादिभिरेवं कल्पयेत् ।

जत्रूर्ध्वजानां व्याधीनामेकत्रिंशशतद्वयम् ।
परस्परमसंकीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ॥ ९७ ॥

जत्रूर्ध्वानां रोगाणां शतद्वयमेकत्रिंशदधिकमन्योऽन्यमसंकीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ।

ऊर्ध्वमूलमधः शाखमृषयः पुरुषं विदुः ।
मूलप्रहारिणस्तस्माद् रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ॥ ९८ ॥

ऊर्ध्वमूलमधः शाखं मुनयश्च यस्मात् पुरुषं जानंति तस्मान्मूलापहारिणो रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ।

सर्वेंद्रियाणि येनास्मिन् प्राणा येन च संश्रिताः ।
तेन तस्योत्तमांगस्य रक्षायामादृतो भवेत् ॥ ९९ ॥

यस्मादस्मिन्नुत्तमांगे सर्वेंद्रियाणि यतश्चात्र प्राणाः संश्रितास्तस्मादुत्तमांगस्य रक्षायां यत्नवता भाव्यम् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने शिरोरोगप्रतिषेधो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पंचविंशोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्तं व्रणविज्ञानीयप्रतिषेधं व्याचिख्यासुराह ।

अथातो व्रणविज्ञानीयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

व्रणो द्विधा निजागंतुदुष्टशुद्धविभेदतः ।
निजो दोषैः शरीरोत्थैरागंतुर्बाह्यहेतुजः ॥ १ ॥
दोषैरधिष्ठितो दुष्टः शुद्धस्तैरनधिष्ठितः ।

व्रणो द्विःप्रकारो निजागंतुभेदाद् दुष्टशुद्धभेदाच्च । निजो व्रणः शारीरदोषैर्भवति । आगंतुर्बाह्यहेतूद्भवः । दोषैरधिष्ठितो दुष्टः । शुद्धो यो दोषैरनधिष्ठितः ।

संवृतत्वं विवृतता काठिन्यं मृदुताऽपि वा ॥ २ ॥
अत्युत्सन्नावसन्नत्वमत्यौष्ण्यमतिशीतता ।
रक्तत्वं पांडुता कार्ष्ण्यं पूतिपूयपरिस्रुतिः ॥ ३ ॥
पूतिमांसशिरास्नायुछन्नतोत्संगितातिरुक् ।
संरंभदाहश्वयथुकंड्वादिभिरुपद्रुतिः ॥ ४ ॥
दीर्घकालानुबंधश्च विद्याद्दुष्टव्रणाकृतिम् ।

संवृतत्वादि यो व्रणस्तं दुष्टव्रणाकृतिं विद्यात् ।

स पंचदशधा दोषैः सरक्तैः

स पंचदशप्रकारो रक्तसहितैर्दोषैः स्यात् । तत्र पृथग् दोषैस्त्रयः । संसर्गजास्त्रयः । सन्निपातेनैक इति । एवंभूता रक्तसहितैः सप्त । एवं चतुर्दश । रक्तेन केवलेनैक इति पंचदश । ननु प्रागभ्यधायि । शूलं नर्तेनिलाद्दाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात् । रक्तोरक्ताच्च पाकः स्यादित्यादि । तदिहैकदोषजत्वं द्विदोषजत्वं रक्तरहित्वं चोच्यमानं पूर्वापरव्याहतं स्यात् । अत्रोच्यते। काससंप्राप्तिवदत्र न्यायो बोध्यः । तथा ह्येकदोषजेऽपि कासे दोषांतरस्यानुबंधत्वमुररीकृत्य द्विदोषजानुसारेण यथोपक्रमस्तथेहापीति । नात्र पूर्वापरव्याहतत्वम् ।

तत्र मारुतात् ॥ ५ ॥
श्यावः कृष्णोरुणो भस्मकपोतास्थिनिभोऽपि च ।
मस्तुमांसपुलाकांबुतुल्यतन्वल्पसंस्रुतिः ॥ ६ ॥
निर्मांसस्तोदभेदाढ्यो रूक्षश्चटचटायते ।

तेषु मध्ये मारुताच्छावादिगुणो मस्त्वादितुल्यतन्वल्पविस्रावस्तथा निर्मांसादिगुणः स्यात् ।

पित्तेन क्षिप्रजः पीतो नीलः कपिलपिंगलः ॥ ७ ॥
मूत्रकिंशुकभस्मांबुतैलोंभोष्णबहुस्रुतिः ।
क्षारोक्षितक्षतसमव्यथो रागोष्मपाकवान् ॥ ८ ॥

पित्तेन व्रणः क्षिप्रोद्भवः पीतादिगुणो मूत्रादिसदृशबहुस्रावः क्षारोक्षित-तुल्यरुजो रागोष्मपाकवान् ।

कफेन पांडुः कंडूमान् बहुश्वेतघनस्रुतिः ।
स्थूलौष्ठः कठिनः स्नायुशिराजालततोल्परुक् ॥ ९ ॥

कफेन पांडुः कंडूयुतो बहुशुक्लघनस्रावः स्थूलौष्ठः कठिनस्तथा स्नायुशिराजालस्ततोऽल्परुजः ।

प्रवालरक्तो रक्तेन सरक्तं पूयमुद्गिरेत् ।
वाजिस्थानसमो गंधे युक्तो लिंगैश्च पैत्तिकैः ॥ १० ॥

रक्तेन विद्रुमलोहितः सरक्तं पूयं स्रवेत् । तुरगस्थानतुल्यो गंधेन तथा पैत्तिकैर्लिंगैर्युतः ।

द्वाभ्यां त्रिभिश्च सर्वैश्च विद्याल्लक्षणसंकरात् ।

द्वाभ्यां त्रिभिः सर्वैश्च लक्षणानां संकरात् संसर्गजादीन् विद्यात् ।

जिव्हाप्रभो मृदुः श्लक्ष्णः श्यावौष्ठपिटिकः समः ॥ ११ ॥
किंचिदुन्नतमध्यो वा व्रणः शुद्धोऽनुपद्रवः ।

जिव्हाप्रभादिगुणो व्रणोऽनुपद्रवः शुद्धः स्यात् ।

त्वगामिषशिरास्नायुसंध्यस्थीनि व्रणाशयाः ॥ १२ ॥
कोष्ठो मर्म च तान्यष्टौ दुःसाध्यान्युत्तरोत्तरम् ।

त्वगादीनि व्रणाश्रयास्तथा कोष्ठो मर्म चेत्यष्टावुत्तरोत्तरं दुःसाध्यानि ।

सुसाध्यः सत्त्वमांसाग्निवयोबलवति व्रणः ॥ १३ ॥

वृत्तो दीर्घस्त्रिपुटकश्चतुरस्राकृतिश्च यः ।
तथास्फिक्पायुमेढ्रोष्ठपृष्ठांतर्वक्त्रगंडगः ॥ १४ ॥

सत्त्वादिमति व्रणः सुसाध्यो वृत्तादिगुणस्तथा स्फिगादिषु च सुसाध्यः।

कृच्छ्रसाध्योक्षिदशननासिकापांगनाभिषु ।
सेवनीजठरश्रोत्रपार्श्वकक्षास्तनेषु च ॥ १५ ॥

अक्ष्यादिषु स्थितः कृच्छ्रसाध्यः ।

फेनपूयानिलवहः शल्यवानूर्ध्वनिर्वमी ।
भगंदरोंतर्वदनस्तथा कट्यस्थिसंश्रितः ॥ १६ ॥
कुष्टिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।
व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यंति येषां च स्युर्व्रणे व्रणाः॥ १७॥

फेनादिवहः शल्ययुक्त ऊर्ध्वनिर्वमी तथा भगंदरोऽतर्मुखस्तथा कट्यस्थिसंश्रितस्तथा कुष्टिमतादीनां व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यंति । तथा येषां व्रणे व्रणाः स्युस्ते च दुःसाध्याः ।

नैव सिध्यंति वीसर्पज्वरातीसारकासिनाम् ।
पिपासूनामनिद्राणां श्वासिनामविपाकिनाम् ॥ १८ ॥
भिन्ने शिरः कपाले वा मस्तुलुंगस्य दर्शने ।

विसर्पज्वरादिमतां व्रणा नैव सिध्यंति । शिरःकपाले च भिन्ने मस्तुलुंगदर्शने व्रणो न सिध्यति ।

स्नायुक्लेदाच्छिराच्छेदाद् गांभीर्यात् कृमिभक्षणात् ॥१९॥
अस्थिभेदात्सशल्यत्वात्सविषत्वादतार्किकतात् ।
मिथ्याबंधादतिस्नेहाद् रौक्ष्याद्रोमातिघट्टनात् ॥ २० ॥
क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वात्सौहित्यादतिकर्शनात् ।
मद्यपानाद्दिवास्वापाद् व्यवायाद्रात्रिजागरात् ॥ २१ ॥
व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव साध्योऽपि रोहति ।

स्नायुक्लेदादेः कारणात् साध्योऽपि व्रणो न सिध्यति ।

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यांताः क्लेदवर्जिताः ॥ २२ ॥
स्थिराश्चिपिटिकावंतो रोहतीति तमादिशेत् ।

यस्य कपोतवर्णाभाः प्रक्लेदवर्जिता अंतास्तथा चिपिटिकावंतोऽम्लानिमा-यास्तं व्रणं रोहतीति निर्दिशेत् ।

अथात्र शोफावस्थायां यथासन्नं विशोधनम् ॥ २३ ॥
योज्यं शोफो हि शुद्धानां व्रणश्चाशु प्रशाम्यति ।

अत्र च व्रणे शोफावस्थायां सत्यां यथासन्नमूर्ध्वमधो वा शोधनं वमनं विरेचनं वा योज्यं । शुद्धानां हि शोफो व्रणश्च शीघ्रं शाम्यति ।

कुर्याच्छीतोपचारं तु शोफावस्थस्य संततम् ॥ २४ ॥
दोषाग्निरग्निवत्तेन प्रयाति सहसा शमम् ।

शोफावस्थस्य सततं शीतोपचारं कुर्यात् । तेन शीतोपचारेण कृतेन सता दोषाग्निरग्निरिव सहसैव शमं याति ।

शोफे व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ॥ २५ ॥
विषयुक्ते विशेषेण जलौकाद्यैर्हरेदसृक् ।
दुष्टास्रेपगते सद्यः शोफरागरुजां शमः ॥ २६ ॥

शोफे व्रणे च कठिनादिगुणे विशेषेण जलौकप्रभृतिभिरस्रं हरेत् । यतो दुष्टरक्तेऽपनीते सद्य एव शोफादिशमः स्यात् ।

हृते हृते च रुधिरे सुशीतैः स्पर्शवीर्ययोः ।
सुश्लक्ष्णैस्तदहःपिष्टैः क्षीरेक्षुस्वरसद्रवैः ॥ २७ ॥
शतधौतघृतोपेतैर्मुहुरन्यैरशोषिभिः ।
प्रतिलोमं हितो लेपः सेकाभ्यंगाश्च तत्कृताः ॥ २८ ॥

पुनः पुनः स्राविते च रक्ते सति स्पर्शवीर्ययोः सुष्ठु शीतद्रव्यैः सुश्ल-क्ष्णैस्तस्मिन्नेवाहनि पिष्टैर्नतु पर्युषितैस्तथा क्षीरादिद्रवैः शतधौतघृतयुक्तैर्मुहु-

रपरैरशोषिभिर्लेपो हितः प्रतिलोमं नत्वनुलोमं सेकाभ्यंगाश्च पूर्वोक्ताः कृता हिताः ।

न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः ।
प्रदेहो भूरिसर्पिर्भिः शोफनिर्वापणः परम् ॥ २९ ॥

न्यग्रोधादित्वग्भिः प्रदेहो भूरिघृतः परं शोफनिर्वापणः ।

वातोल्बणानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजाम् ।
स्रुतासृजां च शोफानां व्रणानामपि चेदृशाम् ॥ ३० ॥
आनूपवेसवाराद्यैः स्वेदः सोमास्तिलाः पुनः ।
भृष्टा निर्वापिताः क्षीरे तात्पिष्टाद्दाहरुग्घराः ॥ ३१ ॥

वातोल्बणानां तथा स्तब्धानां कठिनानां तीव्ररुजां स्रुतरक्तानां शोफानां व्रणानामपि चेदृक्स्वरूपाणां कुट्टितघृतादिसंस्कृतानूपमांसाद्यैः स्वेदो हितः । अतसीयुक्तास्तिला भृष्टा दुग्धे निर्वापितास्तेनैव क्षीरेण पिष्टा दाहरुजाघ्नाः ।

स्थिरान् मंदरुजः शोफान् स्नेहैर्वातकफापहैः ।
अभ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्या शनैः शनैः ॥ ३२ ॥
विम्लापनार्थं मृद्नीयात् तलेनांगुष्ठकेन वा ।
यवगोधूममुद्गैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ ३३ ॥

शोफान् स्थिरानल्पपीडान्वातकफघ्नैः स्नेहैर्म्रक्षयित्वा स्वेदयित्वा च वंशनाड्या विम्लापनार्थं शनैः शनैर्मलयेत् । तलेनांगुष्ठकेन वा मलयेत् । यवादिभिः सिद्धपिष्टैः प्रदेहयेत् ।

विलीयते सचेन्नैवं ततस्तमुपनाहयेत् ।
अविदग्धस्तथा शांतिं विदग्धः पाकमश्नुते ॥ ३४ ॥

एवं कृते यदि शोफो न विलीयते ततस्तमुपनाहयेत् । तथा कृते सत्यविदग्धः शोफः सन् शांतिं प्राप्नोति । विदग्धस्तु पच्यते ।

सकोलतिलवल्लोमा दध्यम्ला सक्तुपिंडिका ।
सकिण्वकुष्ठलवणा कोष्णा शस्तोपनाहने ॥ ३५॥

बदरादियुता सक्तुपिंडिकाऽम्लदधियुता किण्वाद्यन्विता कोष्णा उपनाहे श्रेष्ठा ।

सुपक्के पिंडिते शोफे पीडनैरुपपीडिते ।
दारणं दारणार्हस्य सुकुमारस्य चेष्यते ॥ ३६ ॥

शोफो सुपक्के ग्रथिते पीडनैर्द्रव्यैरुपपीडिते सति दारणार्हस्य सुकुमारस्य नरस्य दारणमिष्यते ।

गुग्गुल्वतसिगोदंतस्वर्णक्षीरी कपोतविट् ।
क्षारौषधानि क्षाराश्च पक्कशोफविदारणम् ॥ ३७ ॥

गुग्गुल्वादीनि तथा क्षारौषधानि क्षारविध्युक्तानि क्षाराश्च पक्कशोफविदारणं स्यात् । गोदंतो हरितालं ।

पूयगर्भानणुद्वारान् सोत्संगान्मर्मगानपि ।
निःस्नेहैः पीडनद्रव्यैः समंतात्प्रतिपीडयेत् ॥३८॥

पूयगर्भान् सूक्ष्मद्वारान् सोत्संगान् मर्माश्रितान् स्नेहरहितैः पीडनद्रव्यैः परितः प्रतिपीडयेत् ।

शुष्यंतं समुपेक्षेत प्रलेपं पीडनं प्रति ।
न मुखे चैनमालिंपेत् तथा दोषः प्रसिच्यते ॥ ३९ ॥

पीडनं प्रति यो लेपस्तं शुष्यंतं समुपेक्षेत । मुखे चैनं व्रणं नालिंपेत् । तथा च एवं दोषः प्रसिच्यते निर्याति ।

कलाययवगोधूममाषमुद्गहरेणवः ।
द्रव्याणां पिच्छलानां च त्वग्मूलानि प्रपीडनम् ॥ ४० ॥

कलायादयः पिच्छिलानां द्रव्याणां त्वचो मूलानि च प्रपीडनं स्यात् ।

सप्तसु क्षालनाद्येषु सुरसारग्वधादिकौ ।
भृशं दुष्टे व्रणे योज्यौ मेहकुष्टव्रणेषु च ॥ ४१ ॥

सप्तसु क्षालनादिषु क्षालनमालेपो घृतं तैलं रसक्रियाचूर्णो वर्तिश्चेति सप्त । तेषु सुरसादिरारग्वधादिश्चेति दुष्टव्रणे भृशं योज्यौ तथा मेहादिषु च ।

अथवा क्षालनं क्वाथः पटोलीनिंबपत्रजः ।
अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥ ४२ ॥

अथवाऽविशुद्धे व्रणे पटोलीनिंबपत्रजः क्वाथः क्षालने हितः । विशुद्धे तु व्रणे न्यग्रोधादित्वगुद्भवः क्वाथः क्षालनादौ हितः ।

पटोलीतिलयष्ट्याह्वत्रिवृद्दंतीनिशाद्वयम् ।
निंबपत्राणि चालेपः सपटुर्व्रणशोधनः ॥ ४३ ॥

पटोलादिभिर्लेपः सैंधवयुतो व्रणशोधनः ।

व्रणान् विशोधयेद् वर्त्या सूक्ष्मास्यान् संधिमर्मगान् ।
कृतया त्रिवृतादंतीलांगलीमधुसैंधवैः ॥ ४४ ॥

व्रणान् सूक्ष्ममुखान्संधिमर्माश्रितान् वर्त्या त्रिवृतादिभिः कृतया विशोधयेत् ।

वाताभिभूतान् सास्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान् ।
यवाज्यभूर्जमदनश्रीवेष्टकसुराह्वयैः ॥ ४५ ॥

वाताभिभूतान् सास्रावान् दारुणवेदनान् यवादिभिर्धूपयेत् ।

निर्वापयेद् भृशं शीतैः पित्तरक्तविषोल्बणान् ।

पित्तादिकान् शीतैर्भृशं निर्वापयेत् ।

शुष्काल्पमांसे गंभीरे व्रण उत्सादनं हितम् ॥ ४६ ॥

न्यग्रोधपद्मकादिभ्यामश्वगंधाबलातिलैः ।
अद्यान्मांसादमांसानि विधिनोपहितानि च ॥ ४७ ॥
मांसं मांसादमांसेन वर्द्धते शुद्धचेतसः ।

व्रणे शुष्काल्पमांसे गंभीरे उत्सादनं हितं । न्यग्रोधादिभिस्तथा मांसादानां प्राणिनां मांसानि सुष्ठु संस्कृतानि भक्षयेत् । यतः शुद्धमनसो मांसादमांसेन पिशितं वर्द्धते ।

उत्सन्नमृदुमांसानां व्रणानामवसादनम् ॥ ४८ ॥
जातीमुकुलकासीसमनोह्वालपुराग्निकैः ।

व्रणानामुत्सन्नमृदुमांसानां जातीमुकुलादिभिरवसादनं हितं ।

उत्सन्नमांसान् कठिनान् कंडूयुक्तांश्चिरोत्थितान् ॥ ४९ ॥
व्रणान्सुदुःखशोध्यांश्च शोधयेत्क्षारकर्मणा ।

उत्सन्नमांसादिका व्रणास्तथा ये तु सुष्ठुदुर्विशोध्यास्तान् क्षारकर्मणा विशोधयेत् ।

स्रवंतोऽश्मरिजामूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः ॥ ५० ॥
छिन्नाश्च संधयो येषां यथोक्तैर्ये च शोधनैः ।
शोध्यमाना न शुध्यंति शोध्याः स्युस्तेग्निकर्मणा ॥ ५१ ॥
शुद्धानां रोपणं योज्यमुत्सादाय यदीरितम् ।

अश्मरिजा व्रणा मूत्रं स्रवंतो ये चान्ये रक्तवाहिनो येषां च संधयश्छिन्ना ये च यथोक्तैः शोधनैः शोध्यमाना न शुध्यंति । तेऽग्निकर्मणा शोध्याः स्युः । यदुत्सादार्थं द्रव्यं कथितं तदेव शुद्धानां व्रणानां रोपणे योज्यं ।

अश्वगंधारुहारोध्रं कट्फलं मधुयष्टिका ॥ ५२ ॥
समंगाधातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ।

अश्वगंधादिकं व्रणरोपणं परं ।

अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ॥ ९३ ॥
कल्कं संरोहणं कुर्यात् तिलानां मधुकान्वितम् ।

अपगतपूतिमांसानां मांसस्थानां व्रणानामरोहतां तिलकल्कं समधुकं संरोहणं कुर्यात् ।

स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकषायत्वैः स सर्वजित् ॥ ९४ ॥
सक्षौद्रनिंबपत्राभ्यां युक्तः संशोधनं परम् ।
पूर्वाभ्यां सर्पिषा चासौ युक्तः स्यादाशुरोपणः ॥ ९५ ॥

एष तिलकल्कः स्निग्धादिगुणैः सर्वरोगजित् । स माक्षिकनिंबपत्राभ्यां युतस्तिलकल्कः परं शोधनं । पूर्वाभ्यां क्षौद्रनिंबाभ्यां सर्पिषा चासौ तिलकल्को युतः शीघ्रसंरोहणः स्यात् ।

तिलवद्यवकल्कं तु केचिदिच्छंति तद्विदः ।

केचिद् व्रणस्वरूपाभिज्ञा यवकल्कं तिलकल्कवदिच्छंति ।

सास्रपित्तविषागंतुगंभीरान्सोष्मणो व्रणान् ॥ ९६ ॥
क्षीररोपणभैषज्यसृतेनाज्येन रोपयेत् ।
रोपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥ ९७ ॥

सास्रपित्तादीन् व्रणान् क्षीरयुक्तरोपणद्रव्यपक्वेन घृतेन रोपयेत् । रोपणद्रव्यसिद्धेन तैलेन कफवातोत्थान् रोपयेत् ।

काच्छीरोध्राभयासर्जसिंदूरांजनतुत्थकम् ।
चूर्णितं तैलमदनैर्युक्तं रोपणमुत्तमम् ॥ ९८ ॥

काच्छयादिकं सौराष्ट्रीमृतसूक्ष्मरजीकृतं तैलं मदनैर्युक्तं श्रेष्ठं रोपणम् ।

समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्ण इष्यते ।

समानां व्रणानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णमिष्टम् ।

ककुभोदुंबराश्वत्थजंबूकट्फलरोध्रजैः ॥ ९९ ॥

त्वचमाशु निगृण्हंति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ।

ककुभादिजैश्चूर्णैर्व्रणाश्चूर्णिताः शीघ्रमेव त्वचं निगृण्हंति ।

लाक्षामनोव्हामंजिष्ठाहरितालनिशाद्वयैः ॥ ६० ॥
प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परम् ।

लाक्षादिभिर्घृतक्षौद्रसंहितो लेपः परं त्वग्विशुद्धिकरः ।

कालीयकलताम्रास्थिहेमकालारसोत्तमैः ॥ ६१ ॥
लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परम् ।

कालीयकादिभिर्लेपः सगोशकृद्रसः परं सवर्णकरणः ।

दग्धो वारणदंतोंतर्धूमं तैलं रसांजनम् ॥ ६२ ॥
रोमसंजननो लेपस्तद्वत्तैलपरिप्लुता ।
चतुष्पान्नखरोमास्थित्वक्शृंगखुरजा मषी ॥ ६३ ॥

वारणदंतोंतर्धूमं दग्धस्तैलं रसांजनं च लेपो रोमोद्भवकरस्तथैव तैलपरिप्लुता चतुष्पान्नखादिजा मषी पूर्वगुणा ।

व्रणिनः शस्त्रकर्मोक्तं पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ।

व्रणिनः शस्त्रकर्मविधिकथितं पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ।

द्वे पंचमूले वर्गश्च वातघ्नो वातिके हितः ॥ ६४ ॥
न्यग्रोधपद्मकाद्यौ तु तद्वत्पित्तप्रदूषिते ।
आरग्वधादिः श्लेष्मघ्नः कफे मिश्रस्तु मिश्रके ॥ ६५ ॥

द्वे पंचमूले तथा वर्गो वातघ्नो वाताधिके हितः । तथा पैत्तिके न्यग्रोधादिपद्मकादी हितौ । श्लेष्मिके आरग्वधादिः कफघ्नो हितः । मिश्रे तु मिश्र उपक्रमो हितः ।

एभिः प्रक्षालनालेपघृततैलरसक्रियाः ।
चूर्णो वर्तिश्च संयोज्या व्रणे सप्त यथायथम् ॥ ६६ ॥

एभिः पूर्वोक्तैः प्रक्षालनादयः सप्त व्रणे सति यथास्वं योज्याः ।

जातीनिंबपटोलपत्रकटुकादार्वीनिशासारिवा-
•मंजिष्ठाभयसिद्धतुत्थमधुकैर्नक्ताव्हबीजान्वितैः ।
सर्पिःसाध्यमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः क्लेदिनो
गंभीराः सरुजो व्रणाः सगतयः शुद्ध्यंति रोहंति च ॥६७॥

जात्यादिभिः सर्पिः साध्यम् । अभयमुशीरमत्र । अनेन सर्पिषा सूक्ष्ममुखा मर्मस्थादयश्च व्रणाः शुद्ध्यंति रोहंति चेति । शार्दूलविक्रीडितम् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने व्रणप्रतिषेधो नाम पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

व्रणप्रक्रमात्सद्यो व्रणप्रतिषेधं व्याचिख्यासुराह ।

अथातः सद्योव्रणप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

सद्यो व्रणा ये सहसा संभवंत्यभिघाततः ।
अनंतैरपि तैरंगमुच्यते जुष्टमष्टधा ॥ १ ॥
घृष्टावकृत्तविच्छिन्नप्रविलंबितपातितम् ।
विद्धं भिन्नं विदलितं

अभिघातात्सहसैव ये सद्यो व्रणा जायंते । असंख्यैरपि तैर्व्रणैः शरीरं जुष्टमष्टधा कथ्यते । तानेवाष्टौ प्रकारानाह । घृष्टेत्यादि । अथैषामेव लक्षणान्याह ।

तत्र घृष्टं लसीकया ॥ २ ॥

रक्तलेशेन वा युक्तं सछोषं छेदनात् स्रवेत् ।
अवगाढं ततः कृत्तं विच्छिन्नं स्यात्ततोऽपि च ॥ ३ ॥
प्रविलंबि सशेषेऽस्थ्नि पातितं पतितं तनोः ।
सूक्ष्मास्य शल्यविद्धं तु विद्धं कोष्ठविवर्जितम् ॥ ४ ॥
भिन्नमन्यद्विदालितं मज्जरक्तपरिप्लुते ।
प्रहारपीडनोत्पेषात्सहास्थ्ना पृथुतां गतम् ॥ ५ ॥

तेषु मध्ये घृष्टं लसीकया रक्तलेशेन वा युक्तं स्रवेत् । छेदनात्सप्लोषं । तस्मादवगाढमवकृत्तं स्यात् । ततोप्यवगाढतरं विच्छिन्नं स्यात् । प्रविलंबि सशेषास्थि यत् पतितं यच्छरीरात् तत्पातितं स्यात् । सूक्ष्ममुखशल्यविद्धं यत्तद्विद्धं कथ्यते । कोष्ठवर्जितं । अन्यत्कोष्ठे यद्विद्धं तद्भिन्नमुच्यते । विदलितं तद् गद्यते यन्मज्जरक्तपरिप्लुतं प्रहारादिभिः सहास्थ्ना पृथुतां गतम् ।

सद्यः सद्यो व्रणं सिंचेदथ यष्ट्याव्हसर्पिषा ।
तीव्रव्यथं कवोष्णेन बलातैलेन वा पुनः ॥ ६ ॥

अथैवं व्रणस्वरूपतां ज्ञात्वा सद्य एवेति सद्यो व्रणं तीव्रव्यथं मधुयष्टीघृतेन कोष्णेन सिंचेत् । बलातैलेन वा कोष्णेन पुनः पुनः सिंचेत् ।

क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालं विसृतस्य च ।
कषायशीतमधुरास्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ ७ ॥

क्षतोष्मणश्च शांतये तत्कालनिर्गतस्य च कषायादयो लेपाद्याः शस्यंते ।

सद्यो व्रणेष्वायतेषु संधानार्थं विशेषतः ।
मधुसर्पिश्च युंजीत पित्तघ्नीश्च हिमाः क्रियाः ॥ ८ ॥

सद्यो व्रणेष्वायतेषु संधानार्थं विशेषेण माक्षिकं सघृतं युंजीत । तथा पित्तघ्नीश्च शीताः क्रिया हिताः ।

ससंरंभेषु कर्त्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।
उपवासो हितं भुक्तं प्रततं रक्तमोक्षणम् ॥ ९ ॥

ससंरंभेषु व्रणेषूर्ध्वमधश्च शोधनं कार्यं । तथोपवासो विधातव्यः । अवस्थावशात् पूर्वोक्तं भोजनं हितं तथा सततं रक्तस्रावणं हितं ।

घृष्टे विदलिते चैष सुतरामिष्यते विधिः ।
तयोर्ह्यल्पं स्रवत्यस्रं पाकस्तेनाशु जायते ॥ १०॥

घृष्टे विदलिते च एषा पूर्वोक्ता चिकित्सेष्यते । यस्मात्तयोर्घृष्टविदलितयोरस्रमल्पं स्रवति । तेन च कारणेन तयोराशु शीघ्रं पाको जायते ।

अत्यर्थमस्रं स्रवति प्रायशोन्यत्र विक्षते ।
ततो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ ११ ॥
स्नेहपानपरीषेकस्वेदलेपोपनाहनम् ।
स्नेहबस्तिं च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधितम् ॥ १२ ॥

अन्यत्र विक्षते बाहुल्येन बहुरक्तं स्रवति । नच पाकं याति । अनंतरमत्यंतरक्तस्रावात् पवने कुपितेऽतिरुजाकरे सति स्नेहपानादिकं स्नेहबस्तिं च वातहरौषधसाधितं कुर्वीत ।

इति सप्ताहिकः प्रोक्तः सद्यो व्रणहितो विधिः ।
सप्ताहाद्गतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ १३ ॥

इत्येवं सप्ताहिकः सद्यो व्रणहितो विधिरुक्तः । सप्ताहेन निवृत्त इति प्राग्वहतेष्विति ठक् । सप्ताहादूर्ध्वं गते क्षोभे सति पूर्वोक्तं विधिं व्रणप्रतिषेधोक्तं कुर्यात् ।

प्रायः सामान्यकर्मेदं वक्ष्यते तु पृथक् पृथक् ।
घृष्टे रुजं निगृह्याशु व्रणे चूर्णानि योजयेत् ॥ १४ ॥

प्रायो बाहुल्येन सद्यो व्रण एतत्सामान्यं कर्म पृथक् पृथग् विशेषेण कर्म भणिष्यते । घृष्टे व्रणे पीडां प्रागुपशमय्य चूर्णानि योजयेत् ।

कल्कादीन्यवकृत्ते तु

अवकृत्ते पुनर्व्रणे कल्कादीनि योजयेत् ।

विच्छिन्नप्रविलंबिनोः ।

सीवनं विधिनोक्तेन बंधनं चानुपीडनम् ॥ १५ ॥

विच्छिन्ने प्रविलंबिनि च व्रणे सीवनं पूर्वोक्तेन विधानेन तथा बंधनं पीडनं च पश्चाद् योजयेत् ।

असाध्यं स्फुटितं नेत्रमदीर्णं लंबते तु यत् ।
सन्निवेश्य यथास्थानमव्याविद्धशिरं भिषक् ॥ १६ ॥
पीडयेत् पाणिना पद्मपलाशांतरितेन तत् ।

स्फुटितं लोचनमसाध्यं । अस्फुटितं तु यन्नेत्रमविदीर्णं लंबते । तत् स्वे स्थाने सन्निवेश्याव्याविद्धशिरं पद्मपत्रांतरितेन हस्तेन पीडयेत् ।

ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च हितं हविः ॥ १७ ॥
विपक्वमाजं यष्ट्याव्हजीवकर्षभकोत्पलैः ।
सपयस्कैः परं तद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥ १८ ॥

अनंतरमस्यातुरस्य घृतं छागं सक्षीरैर्यष्ट्यादिभिः कल्कैः पक्वं सेचनादौ हितं यतस्तद् घृतं परं सर्वनेत्राभिघातजित् ।

गलपीडावसन्नेऽक्ष्णि वमनोत्क्लेशनक्षवाः ।
प्राणायामोऽथवा कार्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥ १९ ॥

गलपीडावसन्ने नेत्रे वमनादयः कार्याः प्राणायामो वा । तथा क्षतनेत्रक्रिया चात्र हिता ।

कर्णे स्थानाच्च्युते स्यूते स्रोतस्तैलेन पूरयेत् ।

कर्णे स्थानाद् भ्रष्टे स्यूते सति तैलेन स्रोतः पूरयेत् ।

कृकाटिकायां छिन्नायां निर्गच्छत्यपि मारुते ॥ २० ॥
समं निवेश्य बध्नीयात् स्यूत्वा शीघ्रं निरंतरम् ।

कृकाटिकायां छिन्नायां वातेऽपि निर्याते सति समं स्थापयित्वा स्यूत्वा च निरंतरं शीघ्रं बध्नीयात् ।

आजेन सर्पिषा चात्र परिषेकः प्रशस्यते ॥ २१ ॥
उत्तानोऽन्नानि भुंजीत शयीत च सुयंत्रितः ।

अत्राजेन घृतेन च परिषेकः श्रेष्ठः । उत्तानः सन् भोजनं भुंजीत । सुयंत्रितश्च स्वप्यात् ।

घातं शाखासु तिर्यक्स्थं गात्रे सम्यङ्निवेशिते ॥ २२ ॥
स्यूत्वा वेल्लितबंधेन बध्नीयाद् घनवाससा ।
चर्मणा गोष्फणाबंधः कार्यश्चासंगते व्रणे ॥ २३ ॥

शाखासु हतमातुरं तिर्यक्स्थितं शरीरे सम्यक्स्थापिते स्यूत्वा वेल्लितबंधेन घनवाससा बध्नीयात् । असंगते व्रणे चर्मणा गोष्फणाबंधो विधेयः ।

पादौ विलंबिमुष्कस्य प्रोक्ष्य नेत्रे च वारिणा ।
प्रवेश्य वृषणौ सीव्येत् सेवन्या तुन्नसंज्ञया ॥ २४ ॥
कार्यश्च गोष्फणाबंधः कट्यामावेश्य पट्टकम् ।
स्नेहसेकं न कुर्वीत तत्र क्लिद्यति हि व्रणः ॥ २५ ॥

विलंबिमुष्कस्य पादौ नेत्रे च वारिणा प्रोक्ष्य वृषणौ प्रवेश्य सीव्येत् । कथं तुन्नसंज्ञया सेवन्या । तथा कट्यां पट्टकमासज्य गोष्फणाबंधं कुर्यात् । स्नेहसेकं न कुर्वीत । यतः स्नेहसेके सत्यस्मिन् व्रणः क्लिद्यति ।

कालानुसार्यगुर्वेलाजातीचंदनपर्प्पटैः ।
शिलादार्व्यमृतातुत्थैः सिद्धं तैलं च रोपणम् ॥ २६ ॥

कालानुसार्यादिभिः कल्कितैः पक्वं तैलं वृषणयो रोपणं ।

छिन्नां निःशेषतः शाखां दग्ध्वा तैलेन युक्तितः ।
बध्नीयात् कोशबंधेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥ २७ ॥

निःशेषेण छिन्नां शाखां दग्ध्वा तैलेन युक्त्या कोशबंधेन बध्नीयात् । अनंतरं व्रणमिवाचरेत् ।

कार्या शल्याहृते विद्धे भंगाद्विदलिते क्रिया ।
शिरसोपहृते शल्ये वालवर्तिं प्रवेशयेत् ॥ २८ ॥
मस्तुलुंगस्रुते क्रुद्धो हन्यादेनं चलोऽन्यथा ।
व्रणे रोहति चैकैकं शनैरपनयेत्कचम् ॥ २९ ॥
मस्तुलुंगस्रुतौ खादेन्मास्तिष्कानन्यजीवजान् ।

शिरसः शल्ये निपतिते सति वालवर्तिं प्रवेशयेत् । अन्यथा वालवर्ति प्रवेशान्मस्तुलुंगस्रावाद्वायुः क्रुद्ध एनं व्रणिनं हन्यात् । व्रणे रोहति सत्येकैकं कचं शनैर्नयेत् । आचरमोच्छ्वासादातुरं समुपाचरेदिति वचनान्मस्तुलुंगस्रुतावप्युपक्रममाह । मस्तुलुंगस्य मज्जाख्यस्य स्रुतावन्यजीवजान्मस्तिष्कान् खादेत् ।

शल्ये त्वहृतेंगादन्यस्मात्स्नेहवर्तिं निधापयेत् ॥ ३० ॥

अंगादन्यस्माच्छल्ये हृते सति तत्र व्रणे स्नेहवर्तिं निधापयेत् ।

दूरावगाढाः सूक्ष्मास्या ये व्रणाः स्रुतशोणिताः ।
सेचयेच्चक्रतैलेन सूक्ष्मनेत्रार्पितेन तान् ॥ ३१ ॥

ये व्रणा दूरावगाढादिगुणास्तांश्चक्रतैलेन कोल्हकायुद्भवेन तैलेन सेचयेत् । किंभूतेन । सूक्ष्मनेत्रेणार्पितेन क्षिप्तेन ।

भिन्ने कोष्ठे सृजाऽपूर्णे मूर्छोत्हृत्पार्श्ववेदनाः ।
ज्वरोदाहतृडाध्मानं भक्तस्यानभिनंदनम् ॥ ३२ ॥
संगोविण्मूत्रमरुतां श्वासः स्वेदोक्षिरक्तताम् ।
लोहगंधित्वमास्यस्य स्याद् गात्रे च विगंधता ॥ ३३ ॥

भिन्ने कोष्टे रक्तेन पूर्णे सति मूर्छाद्याः स्युः ।

आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि ।
आध्मानेनातिमात्रेण शूलेन च विशस्यते ॥ ३४ ॥

आमाशयस्थे रुधिरे रक्तमुद्गमत्यप्याध्मातेनातिमात्रेण शूलेन च विशस्यते व्यापद्यते ।

पक्वाशयस्थे रुधिरे सशूलं गौरवं भवेत् ।
नाभेरधस्ताच्छीतत्वं खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥ ३५ ॥

पक्वाशयस्थे लोहितशूलसहितं गौरवं भवेत् । नाभेरधो भागे शैत्यम् । छिद्रेभ्यो रुधिरस्यैवागमनम् ।

अभिन्नोप्याशयः सूक्ष्मैः स्रोतोभिरभिपूर्यते ।
असृजास्पंदमानेन पार्श्वे मूत्रेण बस्तिवत् ॥ ३६ ॥

आशयो भिन्नोऽपि सूक्ष्मैः स्रोतोभिर्लोहितेन स्पंदमानेनाभिपूर्यते । पार्श्वे मूत्रेण बस्तिरिव ।

तत्रांतर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननम् ।
रक्ताक्षं पांडुवदनमानद्धं च विवर्जयेत् ॥ ३७ ॥

तेषु मध्येऽतर्लोहितं व्रणिनं शीतपादं शीतोच्छ्वासं शिशिरकरं शीतवक्त्रं लोहिताक्षं पांडुवदनमानद्धं च वर्जयेत् ।

आमाशयस्थे वमनं हितं पक्वाशयाश्रये ।
विरेचनं निरूहं च निःस्नेहोष्णैर्विशोधनैः ॥ ३८ ॥

आमाशयस्थे रक्ते वमनं हितं । पक्वाशयगते विरेचनं हितं । निरूहं च । विगतस्नेहैरुष्णैश्च विशोधनं हितं ।

यवकोलकुलत्थानां रसैः स्नेहविवर्जितैः ।
भुंजीतान्नं यवागूं वा पिबेत्सैंधवसंयुताम् ॥ ३९ ॥

यवादीनां रसैः स्नेहरहितैरन्नं भक्षयेत् । पेयां सैंधवान्वितां वा पिबेत् ।

अतिनिःस्रुतरक्तस्तु भिन्नकोष्ठः पिबेदसृक् ।

अतिनिःस्रुतलोहितो भिन्नकोष्ठो रुधिरं पिबेत् ।

छिन्नभिन्नांत्रभेदेन कोष्ठभेदो द्विधा स्मृतः ॥ ४० ॥
मूर्छादयोल्पाः प्रथमे द्वितीये त्वतिबाधकाः ।
छिन्नांत्रः संशयी देही भिन्नांत्रो नैव जीवति ॥ ४१ ॥

छिन्नांत्रभेदेन भिन्नांत्रभेदेन च कोष्ठभेदो द्विःप्रकार उक्तः । प्रथमे छिन्नांत्राख्ये मूर्छादयोल्पाः किंचिदेव स्युः । द्वितीये भिन्नांत्राख्येऽतिशयेन बाधकाः स्युः । छिन्नांत्रो देही संशयी स्यात् जीवने । भिन्नांत्रो न जातु जीवति ।

यथास्वं मार्गमापन्ना यस्य विण्मूत्रमारुताः ।
व्युपद्रवः सभिन्नेऽपि कोष्ठे जीवत्यसंशयम् ॥ ४२ ॥

यस्य विण्मूत्रमारुता यथायथं मार्गं प्राप्ता विगतोपद्रवश्च स नरो भिन्नकोष्ठोऽपि सन् जीवति ।

अभिन्नमंत्रं निष्क्रांतं प्रवेश्यं नत्वतोन्यथा ।
उत्पंगिलशिरोग्रस्तं तदप्येके वदंति तु ॥ ४३ ॥

अंत्रमभिन्नं निष्क्रांतं प्रवेशनीयमंतरे । नत्वतोऽन्यथा भिन्नमित्यर्थः । अन्येत्वेवमाचक्षते । उत्पंगिलशिरसामर्कोटशीर्षेण ग्रस्तं भिन्नमप्यंत्रं प्रवेश्यं ।

प्रक्षाल्य पयसा दिग्धं तृणशोणितपांसुभिः ।
प्रवेशयेत्कृत्तनखो घृतेनाक्तं शनैः शनैः ॥ ४४ ॥

अंत्रं निःक्रांतं तृणादिभिर्दिग्धं पयसा प्रक्षाल्य सर्पिषाऽभ्यक्तं कृत्तनखः शनैः शनैः प्रवेशयेत् ।

क्षीरेणार्द्रीकृतं शुष्कं भूरिसर्पिः परिप्लुतम् ।
अंगुल्या प्रमृशेत्कंठं जलेनोद्वेजयेदपि ॥ ४५ ॥
तथांत्राणि विशंत्यंतस्तत्कालं पीडयंति च ।

शुष्कमंत्रं क्षीरेणार्द्रीकृतं बहुघृतपरिप्लुतमंगुल्या गलं प्रमृज्याज्जलेनोद्वेजयेत्। तथा एवमंत्राण्यंतः प्रविशंति तत्कालं च पीडयंति।

व्रणसौक्ष्म्याद्बहुत्वाद्वा कोष्टमंत्रमनाविशत् ॥ ४६ ॥
तत्प्रमाणेन जठरं पाटयित्वा प्रवेशयेत्।
यथास्थानं स्थिते सम्यगंत्रे सीव्येदनुव्रणम् ॥ ४७ ॥
स्थानादपेतमादत्ते जीवितं कुपितं च तत्।
वेष्टयित्वानुपट्टेन घृतेन परिषेचयेत् ॥ ४८ ॥
पाययेत्तं ततः कोष्णं चित्रातैलयुतं पयः।
मृदुक्रियार्थं शकृतो वायोऽश्चाधः प्रवृत्तये ॥ ४९ ॥
अनुवर्तेत वर्षं च यथोक्तां व्रणयंत्रणाम्।

व्रणसूक्ष्मत्वादंत्रस्य बहुत्वात्कोष्टमनाविशदंत्रं जठरं तत्प्रमाणेन पाटयित्वा प्रवेशयेत्। यथास्थानं स्थिते सम्यगंत्रे सति पश्चाद्व्रणं सीव्येत्। स्थानाच्च्युतमंत्रं जीवितं हरति। कुपितं च तदंत्रं पट्टेन वेष्टयित्वा पश्चाद्घृतेन परिषेचयेत्। अनंतरं चित्रातैलान्वितं कोष्णं क्षीरं पिबेत्। शकृतो मृदूकरणाय पवमानस्य च प्रवर्तनाय यथोक्तां च व्रणयंत्रणां संवत्सरं यावदनुवर्तेत।

उदरान्मेदसो वर्तिं निर्गतां भस्मना मृदा ॥ ५० ॥
अवकीर्य कषायैर्वा श्लक्ष्णैर्मूलैस्ततः समम्।
दृढं बध्वा च सूत्रेण वर्द्धयेत्कुशलो भिषक् ॥ ५१ ॥
तीक्ष्णेनाग्निप्रतप्तेन शस्त्रेण सकृदेव तु।
स्यादन्यथा रुगाटोपो मृत्युर्वा छिद्यमानया ॥ ५२ ॥
सक्षौद्रे च व्रणे बद्धे सुजीर्णेऽन्ने घृतं पिबेत्।
क्षीरं वा शर्कराचित्रालाक्षागोक्षुरकैः सृतम् ॥ ५३ ॥
रुग्दाहजित्सयष्ट्याव्हैः परं पूर्वोदितो विधिः।
मेदोग्रंथ्युदितं तत्र तैलमभ्यंजने हितम् ॥ ५४ ॥

जठरान्मेदसो वर्ति निर्गतां भस्मना वा मृदाऽवकीर्याथवा श्लक्ष्णचूर्णैः कषायैर्मूलैरवकीर्य ततो मूलेन समं दृढं च कृत्वा सूत्रेण बध्वा तीक्ष्णेन वन्हिप्रतप्तेन शस्त्रेण कुशलो वैद्यः सकृदेव वर्द्धयेत् । अन्यथा छिन्नया रुजाऽऽटोपो मृत्युर्वा स्यात् । ततो व्रणे समाक्षिके बद्धेऽन्ने च सुजीर्णे सति घृतं पिबेत् । अथवा शर्करादिभिः शृतं दुग्धं पिबेत् । तच्च घृतं क्षीरं वा रुजाहृत् । अनंतरं पूर्वोक्तो विधिः । तत्र मेदोग्रंथिषु कथितं तैलमभ्यंजने हितम् ।

तालीसं पद्मकं मांसीहरेण्वगुरुचंदनम् ।
हरिद्रे पद्मबीजानि सोशीरं मधुकं च तैः ॥ ९९ ॥
पक्कं सद्योव्रणेषूक्तं तैलं रोपणमुत्तमम् ।

तालीसादिभिः कल्कितैः पक्कं तैलं सद्योव्रणेषु रोपणं परमुक्तम् ।

गूढप्रहाराभिहते पतिते विषमोच्चकैः ॥ ९६ ॥
कार्यं वातास्रजित् तृप्तिमर्दनाभ्यंजनादिकम् ।

गूढप्रहारेणाभिहते गूढेनादृश्यमानेन प्रहारेणाभिहते पुरुषे । तथा विषमं पतिते तथोच्चकैः पतिते च वातरक्तहरादिकं कार्यम् ।

विश्लिष्टदेहं मथितं क्षीणं मर्माहताहतम् ।
वासयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाशिनम् ॥ ९७ ॥

विश्लिष्टदेहादिकं नरं तैलद्रोण्यां मांसरसाशिनं वासयेत् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने सद्योव्रणप्रतिषेधो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं क्रमप्राप्तो भंगप्रतिषेधः शस्यते ।

अथातो भंगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
पातघातादिभिर्द्वेधा भंगोऽस्थ्नां संध्यसंधितः ।
प्रसारणाकुंचनयोरशक्तिः संधिमुक्तता ॥ १ ॥
इतरस्मिन् भृशं शोफः सर्वावस्थास्वतिव्यथा ।
अशक्तिश्चेष्टितेऽल्पेऽपि पीड्यमाने सशब्दता ॥ २ ॥
समासादिति भंगस्य लक्षणं बहुधा तु तत् ।
भिद्यते भंगभेदेन तस्य सर्वस्य साधनम् ॥ ३ ॥
यथा स्यादुपयोगाय तथा तदुपदेक्ष्यते ।

पातादिभिरस्थ्नां भंगो द्विधा द्विःप्रकारः । संधीनां भंगो संधेर्वा संधिभंगे प्रसारण आकुंचने चाशक्तिः संधिमुक्तता च । इतरस्मिन् संधिभंगेऽतिशोफः सर्वास्ववस्थास्वतिशयेन रुजा । अल्पेऽपि चेष्टितेऽशक्तिः । पीड्यमाने च सशब्दता स्यात् । इति संक्षेपेण भंगस्य लक्षणमुक्तं । तच्च भंगभेदेनानेकधा भिद्यते । तस्य भंगस्य साधनं चिकित्सितं यथोपयोगाय स्यात् तथोपदेक्ष्यते ।

प्राज्याणुदारि यत्त्वस्थिस्पर्शे शब्दं करोति यत् ॥ ४ ॥
यत्रास्थिलेशः प्रविशेन्मध्यमस्थ्नो विदारितः ।
भग्नं यच्चाभिघातेन किंचिदेवावशेषितम् ॥ ५ ॥
उन्नम्यमानं क्षतवद्यच्च मज्जनि मज्जति ।
तद्दुःसाध्यं कृशाशक्तवातलाल्पाशिनामपि ॥ ६ ॥

प्राज्याश्च तेऽणवश्च प्राज्याणवः प्रभूतसूक्ष्मास्तैर्दारणानि विद्यंते यत्रास्थनि तत् प्रभूताणुदारि यदस्थि तद्दुःसाध्यं । यच्चास्थिस्पर्शने स्पर्शे सति शब्दं करोति तच्च दुःसाध्यं । यत्रास्थि लेशो दारितः पाटितोऽस्थ्नां मध्यं प्रविशेत

तच्च दुःसाध्यं । यच्चाभिघातेन भग्नं । किंभूतं । किंचिदेवावशेषितं भवेत् । तच्च दुःसाध्यं । यच्चोन्नम्यमामं क्षतसमं स्यात् तच्च दुःसाध्यं । तथा यन्मज्जनि मज्जति तथा कृशादीनामपि यत्तद्दुःसाध्यं ।

भिन्नं कपालं यत् कटचां संधिमुक्तं च्युतं च यत् ।
जघनं प्रतिपिष्टं च भग्नं यत्तद्विवर्जयेत् ॥ ७ ॥

कटचां कटिप्रदेशे यत्कपालं भिन्नं विदारितं यच्च संधिमुक्तं यच्च संधेश्च्युतं यच्च जघनंप्रति पिष्टं भग्नं च यत् तद्विवर्जयेत्परिहरेत् ।

असंश्लिष्टकपालं च ललाटं चूर्णितं तथा ।
यच्च भग्नं भवेच्छंखशिरः पृष्ठस्तनांतरे ॥ ८ ॥

ललाटमसंश्लिष्टकपालं भिन्नं चूर्णितं च नोपक्रामेत् । शंखशिरःपृष्ठस्तनानां मध्ये यच्छिन्नं भवेत्तच्च वर्जयेत् ।

सम्यग्यमितमप्यस्थिदुर्न्यासाद्दुर्निबंधनात् ।
संक्षोभादपि यद्गच्छेद्विक्रियां तद्विवर्जयेत् ॥ ९ ॥
आदितो यच्च दुर्जातमस्थिसंधिरथापि वा ।

तथाऽस्थि सम्यगुद्धृतमपि दुर्न्यासादिना यद् विक्रियां गच्छेत्तच्च वर्जयेत् । आदितः प्रथममेव यच्चास्थि दुर्जातमसम्यगुत्पन्नं स्यात् तच्च दुःसाध्यं। अथवाऽस्थिसंधिर्यो दुर्जातः स्यात्स च दुःसाध्यः । दुर्जातं च दुर्जातश्च दुर्जातं नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः ।

तरुणास्थीनि भुज्यंते भज्यंते नलकानि तु ॥ १० ॥
कपालानि विभिद्यंते स्फुटंत्यन्यानि भूयसा ।

तथा तरुणास्थीनि नासाकर्णाक्षिकोषाणि भुज्यंते कुटिलीक्रियंते । तथा नलकानि भंगं यांति । कपालानि च विदार्यंते । कपालरूपाण्यस्थीनि तानि खंडशो भिद्यंते । अन्यानि चास्थीनि बाहुल्येन स्फुटंति । एतत्सर्वं दुःसाध्यं ।

अथावनतमुन्नम्यमुन्नतं चावपीडयेत् ॥ ११ ॥
आंच्छेदति क्षिप्तमधोगतं चोपरि वर्तयेत् ।

अथैषां भंगस्थितिं ज्ञात्वाऽवनतमस्थ्युन्नमनीयमुन्नतं चास्थ्यवपीडयेत् । अतिक्षिप्तमस्थ्यांछेत् । अधस्ताद्गतं चोपरि वर्तयेत् ।

आंछनोत्पीडनोन्नामचर्मसंक्षेपबंधनैः ॥ १२ ॥
संधीन् शरीरगान्सर्वान् चलानप्यचलानपि ।
इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक् संस्थाप्य निश्चलम्॥ १३ ॥
पट्टैः प्रभूतसर्पिर्भिर्वेष्टयित्वा सुखैस्ततः ।
कदंबोदुंबराश्वत्थसर्जोर्जुनपलाशजैः ॥ १४ ॥
वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः ।
सुश्लक्ष्णैः सुप्रतिस्तंभैर्वल्कलैः शकलैरपि ॥ १५ ॥
कुशाव्हयैः समं बंधं पट्टस्योपरि योजयेत् ।

इत्येवंप्रकारैरेतैरांछनादिभिः स्थापनोपायैः सर्वाञ्छरीरगान् संधीनचलांश्चलांश्च निश्चलं संस्थाप्य वस्त्रखंडजैः पट्टैर्बहुसर्पिष्कैः सुखावहैर्वेष्टयित्वाऽनंतरं कदंबादिजैर्वल्कलैर्वंशोत्थैर्वा शकलैः खंडैर्विस्तीर्णैस्तथा तनुभिर्नतु स्थूलैः सुनिवेशितैस्तथा कोमलैस्तथा प्रतिस्तंभयुक्तैः कुशासंज्ञैः समं बंधं पट्टस्योपरि कुर्यात् ।

शिथिलेन हि बंधेन संधेः स्थैर्यं न जायते ॥ १६ ॥
गाढेनातिरुजादाहपाकश्वयथुसंभवः ।

श्लथेन बंधेन संधेः स्थैर्यं न संपद्यते । अतिगाढेन तु बंधेन रुजाद्युद्भवः ।

त्र्यहात्र्यहाद्दतौ घर्मे सप्ताहान्मोक्षयेद्धिमे ॥ १७ ॥
साधारणे तु पंचाहाद् भंगदोषवशेन वा ।

उष्णे ऋतौ त्र्यहात्त्र्यहान्मोक्षयेत्। शीते च ऋतौ सप्ताहान्मोक्षयेत्। साधारणे शरद्वसंताख्ये पंचाहान्मोक्षयेत्। अथवा भंगवशेन मोक्षयेत्।

न्यग्रोधादिकषायेण ततः शीतेन सेचयेत् ॥ १८ ॥
तं पंचमूलपक्केन पयसा तु सवेदनम्।

ततो न्यग्रोधादिगणद्रव्यकषायेण शीतेन सेचयेत्तं भंगसंधितम्। सरुजं पंचमूलसृतेन क्षीरेण सेचयेत्।

सुखोष्णं वावचार्यं स्याच्चक्रतैलं विजानता ॥ १९ ॥
विभज्य देशं कालं च वातघ्नौषधसंयुतम्।

अवस्थादिविशेषं विज्ञाय चक्रतैलं वातघ्नौषधसंयुतं सुखोष्णं विजानता वैद्येन चावचारणीयम्।

प्रततं सेकलेपांश्च विदध्याद् भृशशीतलान् ॥ २० ॥

प्रततं सेकादींश्च सुशीतलान् कुर्यात्।

गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम्।
प्रातः प्रातः पिबेद्भग्नः शीतलं लाक्षया युतम् ॥ २१ ॥

भग्नो नरो गृष्टिक्षीरं घृतसहितं मधुरद्रव्यसाधितं शीतलं लाक्षया युक्तं प्रातः पिबेत्।

सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः।
कषायैः प्रतिसार्योऽथ शेषो भंगोदितः क्रमः ॥ २२ ॥

सव्रणस्य भग्नस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः कषायैः प्रतिसारणीयः। अथ शेषः क्रमो भंगकथितो विधेयः।

लंबानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा।
संदधीत व्रणान् वैद्यो बंधनैश्चोपपादयेत् ॥ २३ ॥

व्रणमांसानि लंबानि मधुघृतेनालिप्य व्रणान् वैद्यः संदध्यात् । कृतसंधानांश्च तान् यथास्वं बंधैर्योजयेत् ।

तान्समान्सुस्थिताञ्ज्ञात्वा फलिनीरोध्रकट्फलैः ।
समंगाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥ २४ ॥
धातकीरोध्रचूर्णैर्वा रोहंत्याशु तथा व्रणाः ।

तान् व्रणान्सुस्थिरान्समांश्च विदित्वा फलिन्यादिभी रजीकृतैरवचूर्णयेत् । धातकीरोध्रयोश्चूर्णेन वा । तथैवं कृते सति व्रणा द्रागेव रोहंति ।

इति भंग उपक्रांतः

इत्यनेन प्रकारेण भंगश्चिकित्सितः ।

स्थिरधातो ऋतौ हिमे ॥ २५ ॥
मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाध्यो दारुणोऽन्यथा ।

शीततौ स्थिरधातोस्तथा मांसलस्य स्तोकदोषस्य व्रणः सुखसाध्यः । अन्यथाऽतो विपर्ययेण दारुणः कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो वा ।

पूर्वमध्यांतवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ॥ २६ ॥
मासैः स्थैर्यं भवेत्संधेर्यथोक्तं भजतो विधिम् ।

यथोक्तं विधिं कुर्वतां पूर्वमध्यांतवयसामेकद्वित्रिगुणैर्मासैर्यथासंधेः स्थैर्यं जायते ।

कटीजंघोरुभग्नानां कपाटशयनं हितम् ॥ २७ ॥
यंत्रणार्थं तथा कीलाः पंच कार्या निबंधनाः ।
जंघोर्वोः पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ॥ २८ ॥
श्रोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्षस्याक्षकयोस्तथा ।

कटयादिभग्नानां कपाटे स्थितिर्हिता । यंत्रणार्थं च कीलाः कीलकाः पंच स्थिरस्थितिहेतवः कार्याः । तेषां च स्थानान्याह । जंघोर्वोर्द्वौ द्वौ कील-

कौ। तत्र एकः कीलकः। श्रोण्यां भग्नस्य पृष्ठवंशे तु भग्नस्य पार्श्वयोर्द्वौ द्वावेक इति। अत एवाह श्रोण्यां वेत्यादि। वक्रस्याक्षकयोश्च भग्नस्य पंचैव कीलका योज्याः। विशेषस्त्वतो नोपरिष्टात् कीलको योज्यो युक्तिवशात्।

विमोक्षे भग्नसंधीनां विधिमेवं समाचरेत् ॥ २९ ॥

भग्नसंधीनां विमोक्ष एवं प्रकारं विधिं समाचरेत्।

संधींश्चिरविमुक्तांस्तु स्निग्धस्विन्नान् मृदूकृतान्।
उक्तैर्विधानैर्बुध्या च यथास्वं स्थानमानयेत् ॥ ३० ॥

चिरविमुक्तसंधीन् पूर्वं स्निग्धान् पश्चात् स्विन्नान्मृदूकृतान् यथोक्तैर्विधानैर्बुध्या च विशेषेण यथात्मीयं स्थानं प्रापयेत्।

असंधिभग्ने रूढे तु विषमोल्बणसाधिते।
आपोथ्य भंगं प्रमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ॥ ३१ ॥

असंधौ भग्ने रूढे च विषमोल्बणसाधिते सति भंगमापोथ्य भुङ्क्त्वा पश्चाद्भंगं प्रमयेत्। अनंतरं भग्नवदाचरेत्।

भग्नं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक्।
पक्वमांसशिरास्नायुसंधिः श्लेषं न गच्छति ॥ ३२ ॥

भग्नं यथा पाकं न प्राप्नोति तथा वैद्यो यत्नं कुर्यात्। यतः संधिः पक्वमांसशिरास्नायुः सन् श्लेषं न याति।

वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहान् भग्नस्य योजयेत्।
चतुःप्रयोगान् बल्यांश्च बस्तिकर्म च शीलयेत् ॥ ३३ ॥

वातव्याधिकथितान्स्नेहांश्चतुःप्रयोगान् पाननस्याभ्यंगानुवासनैर्बल्यान् बलाय हितान् भग्नस्य योजयेत्। तथा बस्तिकर्म प्राक् स्नेह एकः पंचांत इत्यादिनोक्तमभ्यसेत्।

शाल्याज्यरसदुग्धाद्यैः पौष्टिकैरविदाहिभिः ।
मात्रयोपचरेद्भग्नं संधिसंश्लेषकारिभिः ॥ ३४ ॥
ग्लानिर्न शस्यते तस्य संधिविश्लेषकृद्धि सा ।

भग्नं नरं मात्रया शाल्यादिभिः पुष्टिकृद्भिः संधिसंश्लेषकारिभिरविदाहिभिरुपक्रमेत् । तस्य भग्नस्य ग्लानिर्न शस्यते । यतः सा ग्लानिः संधिविश्लेषं कुरुते ।

लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपम् ।
व्यायामं च न सेवेत भग्नो रूक्षं च भोजनम् ॥ ३५ ॥

भग्नो लवणादिकं रूक्षं चाहारं न सेवेत् ।

कृष्णांस्तिलान् विरजसो दृढवस्त्रबद्धान्
सप्त क्षिपावहति वारिणि वासयेत ।
संशोषयेदनुदिनं प्रविसार्य चैतान्
क्षीरे तथैव मधुककथिते च तोये ॥ ३६ ॥
पुनरपि पीतपयस्कांस्तान् पूर्ववदेव शोषितान् बाढम् ।
विगततुषानरजस्कान्संचूर्ण्य सुचूर्णितैर्युंज्यात् ॥ ३७ ॥
नलदवालकलोहितयष्टिकानखमिशिछवकुष्टबलात्रयैः ।
अगरुचंदनकुंकुमसारिवासरलसर्जरसामरदारुभिः ॥ ३८ ॥
पद्मकादिगणोपेतैस्तिलपिष्टं ततश्च तत् ।
समस्तगंधभैषज्यसिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ ३९ ॥

शैलेयरास्नांशुमतीकसेरुकालानुसारीनतपत्ररोध्रैः ।
सक्षीरयुक्तैः सपयस्कदूर्वैस्तैलं पचेत्तन्नलदादिभिश्च ॥ ४० ॥
गंधतैलमिदमुत्तममास्थिस्थैर्यकृज्जयति चाशु विकारान् ।
वातपित्तजनितानातिवीर्यान् व्यापिनोऽपि विविधैरुपयोगैः ॥ ४१ ॥

कृष्णान् तिलान् वहत्यस्थिरे जले सप्तरात्रीर्विगतरेणूंस्तथा दृढवसनसंयुतान् वासयेत्। एतांश्च प्रविरलान् विकार्य प्रतिदिनं संशोषयेत्। तथैव पूर्वोक्तेन प्रकारेण क्षीरस्थितताननुदिनं प्रतिसार्य शोषितान् सप्त रात्रीरेवं मधुयष्टीकथिते च जले वासयेद्विशोषयेच्च। वसंततिलकावृत्तं। पुनरपि च पीतक्षीरास्तांस्तिलान् पूर्ववदेवातिशयेन शोषितानपगततुषांस्तथा विरजसः संचूर्ण्य नलदाद्यैःसुचूर्णितैर्योजयेत्। आर्या। तानेवाह। नलदेत्यादि। औपच्छंदसिकं। पद्मकादित्यादि। किंभूतैर्नलदादिभिः पद्मकादिगणसहितैः सुचूर्णितैर्योजयित्वा चैतत् तिलपिष्टं सकलचोरकादिगंधद्रव्यसिद्धेन क्षीरेण सह पीडयेत्। ततस्तत्तैलं सैर्यकादिभिर्नलदादिभिश्च कल्कीकृतैर्दुग्धसहितैः पचेत्। इंद्रवज्रा। एतद् गंधतैलमतिवीर्यमस्थिस्थिरत्वकृदामयांश्च पवनपित्तोत्थानतिवीर्यान् व्यापिनोप्याशु जयति विविधैः पाननस्यादिभिरुपयोगैः। स्वागता।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने भंगप्रतिषेधो नाम सप्तविंशोऽध्यायः॥ २७॥

अष्टाविंशोऽध्यायः।

व्रणसामान्याद् भगंदरप्रतिषेधमाचष्टे।

अथातो भगंदरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः।

हस्त्यश्वपृष्ठगमनकठिनोत्कटकासनैः।
अर्शोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेवितैः॥ १॥
अनिष्टादृष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः।
प्रायेण पिटिकापूर्वो योंगुले द्व्यंगुलेऽपि वा॥ २॥
पायोर्व्रणोंतर्बाह्यो वा दुष्टासृङ्मांसगो भवेत्।
बस्तिमूत्राशयाभ्यासगतत्वात्स्पंदनात्मकः॥ ३॥

भगंदरः स

हस्त्यश्वादिगमनादिभिरर्शोनिदानोक्तैरपरैरपि निषेवितैरशुभपुराकृतकर्मविपाकेन सद्यो वा साधुनिंदाभिः पायोरंगुले द्व्यंगुले वा यो व्रणोंतर्बाह्यो वा बाहुल्येन पिटिकापूर्वो दुष्टरक्तमांसगो बस्तिमूत्राशयसमीपगतत्वात्स्पंदनस्वभावः स भगंदरः स्यात् ।

सर्वश्च दारयत्यक्रियावतः ।
भगबस्तिगुदांस्तेषु दीर्यमाणेषु भूरिभिः ॥ ४ ॥
वातमूत्रशकृच्छुक्रं खैः सूक्ष्मैर्वमति क्रमात् ।

भगादीन्सर्वान् दारयति । क्रियारहितस्य पुंसस्तेषु भगादिषु शीर्यमाणेषु खैश्छिद्रैः सूक्ष्मैर्बहुभिः क्रमेण वातादीन् वमति ।

दोषैः पृथग्युतैः सर्वैरागंतुः सोष्टमः स्मृतः ॥ ५ ॥

भगंदराख्यो व्रणो दोषैः पृथक् त्रिधा । युक्तैश्च दोषैस्त्रिधा । सर्वैरेकः । आगंतुरष्टमो गदितः ।

अपक्कं पिटिकामाहुः पाकप्राप्तं भगंदरम् ।

अपक्कं शोफं पिटिकां कथयंति । पक्कं शोफं भगंदरमाहुः ।

गूढमूलां ससंरंभां रुगाढ्यां रूढकोपिनीम् ॥ ६ ॥
भगंदरकरीं विद्यात् पिटिकां न त्वतोन्यथा ।

पिटिकां गूढमूलादिगुणां भगंदरकरीं विंद्यात् । अतोन्यथा विपर्ययेण पिटिकामात्रां विजानीयात् ।

तत्र शावारुणातोदभेदस्फुरणरुक्करी ॥ ७ ॥
पिटिकामारुतात्

तेषु मध्याच्छावादिगुणपिटिका पवनात् स्यात् ।

पित्तादुष्ट्रग्रीवावदुच्छ्रिता ।
रागिणी तनुरुष्माढ्या ज्वरधूमायनान्विता ॥ ८ ॥

पित्तात् पिटिका उष्ट्रग्रीवेवोच्छ्रिता रागादिगुणान्विता च स्यात् ।

स्थिरा स्निग्धा महामूला पांडुः कंडूमती कफात् ।

कफात् पिटिका स्थिरादिगुणा स्यात् ।

श्यावा ताम्रा सदाहोषा घोररुग् वातपित्तजा ॥ ९ ॥

वातपित्तोत्था पिटिका श्यावादिगुणा स्यात् ।

पांडुरा किंचिदाश्यावा कृच्छ्रपाका कफानिलात् ।

श्लेष्मपवनात् पिटिका पांडुरादिगुणा स्यात् । कफपित्तजस्तु भगंदरोर्शः समाश्रयेदित्यारभ्याग्रे प्रतिपादयिष्यति । तेनेह तत्पिटिका तंत्रकृता नाभिहिता ।

पादांगुष्ठसमा सर्वैर्दोषैर्नानाविधव्यथा ॥ १० ॥

शूलारोचकतृड्दाहज्वरछर्दिरुपद्रुता ।

सर्वैर्दोषैः पादांगुष्ठतुल्या नानाविधव्यथा शूलादिभिरुपद्रुता पिटिका स्यात् ।

व्रणतां यांति ताः पक्वाः प्रमादात्

ताश्च पिटिकाः प्रमादादयत्नात्पक्वाः सद्यो व्रणतां यांति ।

तत्र वातजा ॥ ११ ॥

दीर्यतेणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत् क्रमात् ।
अच्छं स्रवद्भिरास्रावमजस्रं फेनसंयुतम् ॥ १२ ॥
शतपोनकसंज्ञोऽयम्

तेषु मध्याद्वातजा पिटिका शतपोनकवत् तितउवत्सूक्ष्मद्वारैश्छिद्रैः क्रमेण दीर्यते । किं कुर्वाणैः । अच्छं तनुमास्रावं सह फेनमनवरतं स्रवद्भिः । अयं शतपोनकसंज्ञो भगंदरः ।

उष्ट्रग्रीवस्तु पित्तजः ।

पित्तजस्तु भगंदर उष्ट्रग्रीवाख्यः ।

बहुपिच्छापरिस्रावी परिस्रावी कफोद्भवः ॥ १३ ॥

कफोत्थो भगंदरो बहुपिच्छापरिस्रावी स्यात् । स च परिस्रावी कथ्यते ।

वातपित्तात्परिक्षेपी परिक्षिप्य गुदं गतिः ।
जायते परितस्तत्र प्राकारपरिखेव च ॥ १४ ॥

वातपित्तात् परिक्षेपीत्युच्यते । तत्र गुदं परिक्षिप्य गतिः । पुरमाकारं. परितः परिखेव च जायते ।

ऋजुर्वातकफादृज्व्या गुदो गत्या तु दीर्यते ।

वातकफाद् ऋजुसंज्ञो भगंदरस्तत्र ऋज्व्या गत्या गुदो दीर्यते ।

कफपित्ते तु पूर्वोत्थं दुर्नामाश्रित्य कुप्यतः ॥ १५ ॥
अर्शोमूले ततः शोफः कंडूदाहादिमान् भवेत् ।
स शीघ्रं पक्वभिन्नोस्य क्लेदयन्मूलमर्शसः ॥ १६ ॥
स्रवत्यजस्रं गतिभिरयमर्शो भगंदरः ।

पूर्वोत्थं दुर्नाम समाश्रित्य कफपित्ते यदा कुप्यतः ततस्तत्कोपादर्शो मूले शोफः कंड्वादिमान् स्यात् । स शोफः पक्वभिन्नोस्यार्शसो मूलमाश्वेव क्लेदयन् गतिभिरजस्रं स्रवति । स शोफोर्शो भगंदर उच्यते ।

सर्वजः शंबुकावर्तः शंबुकावर्तसन्निभः ॥ १७ ॥
गतयोदारयंत्यस्मिन् रुग्वेगैर्दारुणैर्गुदम् ।

सन्निपातोत्थः शंबुकावर्तसंज्ञः शंबुकावर्तसमः स्यात् । अस्मिन्सर्वजे भगंदरे रुग्वेगैस्तीव्रैर्गतयो गुदं दारयंति ।

अस्थिलेशोभ्यवहृतो मांसगृध्या यदा गुदम् ॥ १८ ॥
क्षणोति तिर्यङ्निर्गच्छन्नुन्मार्गी क्षततो गतिः ।
स्यात्ततः पूयदीर्णायां मांसकोथेन तत्र च ॥ १९ ॥

जायंते कृमयस्तस्य खादंतः परितो गुदम् ।
विदारयंति न चिरादुन्मार्गी क्षतजश्च सः ॥ २० ॥

अस्थिलवो मांसगार्ध्येन भुक्तो यदा तिर्यगुन्मार्गं निर्गच्छन् गुदं क्षणोति । तदा क्षताद्गतिः स्यात् । ततः पूयदीर्णायां गतौ मांसकोथेन च तस्मिन् कृमयो भवंति । ते च कृमयः तस्य भगंदरिणो गुदं भक्षयंतः परितो विदारयंति शीघ्रमेव । असावुन्मार्गी क्षतजश्चोच्यते ।

तेषु रुग्दाहकंड्वादीन् विद्याद् व्रणनिषेधतः ।

तेषु भगंदरेषु व्रणनिषेधतो व्रणप्रतिषेधाद् रुगादीन् विद्यात् ।

षट्कृच्छ्रसाधनास्तेषां निचयक्षतजौ त्यजेत् ॥ २१ ॥
प्रवाहिनीं वलीं प्राप्तं सेवनीं वा समाश्रितम् ।

तेषां मध्यात् कृच्छ्रसाधनाः षट् । एकदोषजान्द्विदोषजांश्च सन्निपातजं क्षतजंच त्यजेत् । प्रवाहिनीं वलिं प्राप्तं यद्भगंदरं तत्त्यजेत् । तथा सेवनीमाश्रित्य यज्जातं तच्च वर्जयेत् ।

अथास्य पिटिकामेव तथा यत्नादुपाचरेत् ॥ २२ ॥
शुद्ध्यासृक्स्रुतिसेकाद्यैर्यथा पाकं न गच्छति ।

अथास्य भगंदरस्य पिटिकामेव पिटिकावस्थामेव यत्नं कृत्वा शुद्ध्यादिभिस्तथोपक्रमेत् यथा पाकं न प्राप्नोति ।

पाके पुनरुपस्निग्धं स्वेदितं चावगाहतः ॥ २३ ॥
यंत्रयित्वार्शसमिव पश्येत्सम्यग्भगंदरम् ।
अर्वाचीनं पराचीनमंतर्मुखबहिर्मुखम् ॥ २४ ॥

पाके तु सत्युपस्निग्धमवगाहेन च स्वेदितं ततोऽर्शसमिव यंत्रयित्वा सुष्ठु भगंदरं पश्येदवाङ्मुखं पराङ्मुखं वांतर्मुखं बहिर्मुखं चेत्येवं सुष्ठु निरूप्य अर्वाचीनमिति । विभाषां चेरदिक् स्त्रियामिति स्वार्थे खः ।

अथांतर्मुखमेषित्वा सम्यक् शस्त्रेण पाटयेत् ।
बहिर्मुखं च निःशेषं ततः क्षारेण साधयेत् ॥ २५ ॥
अग्निना वा भिषक् साधुक्षारेणैवोष्ट्रकंधरम् ।

अनंतरमंतर्मुखमेषिण्या एषित्वा सम्यक् शस्त्रेण पाटयेत् । बहिर्मुखं च भगंदरं निःशेषं पाटयित्वा ततः क्षारेण साधयेत् ज्वलनेन वा । उष्ट्रकंधरमुष्ट्रग्रीवं क्षारेणैव साधु कृत्वा वैद्यः साधयेन्नत्वग्निना ।

नाडीरेकांतराः कृत्वा पाटयेच्छतपोनकम् ॥ २६ ॥
तासु रूढासु शेषाश्च मृत्युदीर्णे गुदेऽन्यथा ।

शतपोनकाख्यमेकांतरा नाडीः कृत्वा पाटयेत् । तासु रूढासु शेषा अपि नाडीः पाटयेत् । अन्यथा एकहेलयैव गुदे पाटिते सति मृत्युः स्यात् ।

परिक्षेपिणि चाप्येवं नाड्युक्तैः क्षारसूत्रकैः ॥ २७ ॥

परिक्षेपिणि च भगंदरे नाडीकथितैः क्षारसूत्रकैरेवं क्रमात्साधयेत् ।

अर्शोभगंदरे पूर्वमर्शांसि प्रतिसाधयेत् ।
त्यक्तोपचर्यः क्षतजः शल्यं शल्यवतस्ततः ॥ २८ ॥
आहरेच्च तथा दद्यात् कृमिघ्नं लेपभोजनम् ।
पिंडनाड्यादयः स्वेदाः सुस्निग्धा रुजि पूजिताः ॥२९॥

अर्शोभगंदरे पूर्वमर्शांसि प्रतिसाधयेदुपचरेत् क्षतजेभगंदरस्त्यक्त्वा प्रत्याख्याय चिकित्स्यः । अनंतरं शल्यवतः सशल्यस्य शल्यमाहरेत् । तथा कृमिघ्नं लेपं भोजनं च दद्यात् । पीडायां च सत्यां पिंडस्वेदादयः सुस्निग्धा हिताः ।

सर्वत्र च बहुच्छिद्रे छेदानालोच्य योजयेत् ।
गोतीर्थसर्वतोभद्रदललांगललांगलान् ॥ ३० ॥

बहुच्छिद्रे च भगंदरे सर्वत्रैवालोच्य चतुरश्छेदान् गोतीर्थकादिकान् कुर्यात् । तानेव छेदानाह । गोतीर्थेत्यादि ।

पार्श्वे गतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ।
सर्वतः सर्वतोभद्रः पार्श्वच्छेदोर्द्धलांगलः ॥ ३१ ॥
पार्श्वद्वये लांगलकः

शस्त्रेण पार्श्वगतेन यश्छेदः स गोतीर्थकाख्यः । स च काव्यगतगोमूत्रिकाकारः सर्वतो यश्छेदः स सर्वतो भद्राख्यः । स च सर्वतो भद्रकाव्याकारः। य एकस्मिन् पार्श्वे छेदः स च दललांगलकाख्यः । कुटासहित हलाकारः पार्श्वद्वये यश्छेदः स लांगलकाख्यः संपूर्णहलाकारः ।

समस्तांश्चाग्निना दहेत् ।
आस्रावमार्गान्निःशेषान्नैवं विकुरुते पुनः ॥ ३२ ॥

व्रणाः सर्वांश्चास्रावमार्गान् निःशेषं कृत्वाऽग्निना दहेत् । एवं कृते सति पुनर्विकारं व्रणो न याति ।

यतेत कोष्टशुद्धौ च भिषक् तस्यांतरांतरा ।

तस्य भगंदरिणः कोष्टशुद्धौचांतरांतरा वैद्यो यतेत ।

लेपो व्रणे बिडालास्थित्रिफलारसकल्कितम् ॥ ३३ ॥

मार्जारास्थि त्रिफलारसकल्कितं व्रणे लेपो हितः ।

ज्योतिष्मतीमलयुलांगलिशेलुपाठाकुंभाग्निसर्जकरवीरवचासुधार्कैः ।
अभ्यंजनाय विपचेत भगंदराणां तैलं वदंति परमं हितमेतदेषाम्।३४

ज्योतिष्मत्यादिभिरभ्यंगार्थं तैलं पचेत् । भगंदराणामेतेषामेतत् परमातिशयेन हितं वदंति । वसंततिलकं वृत्तं । वक्ष्यमाणं च मधुकादि द्रुतविलंबितं ।

मधुकरोध्रकणात्रुटिरेणुकाद्विरजनीफलिनीपटुसारिवाः ।
कमलकेसरपद्मकधातकीमदनसर्जरसामयरोध्रकाः ॥ ३५ ॥
सबीजपूरच्छदनैरेभिस्तैलं विपाचितम् ।
भगंदरापचीकुष्टमधुमेहव्रणापहम् ॥ ३६ ॥

मधुकादिभिरेतैः सबीजपूरपत्रैस्तैलं विपाचितं भगंदरादिघ्नं ।

मधुतैलयुताविडंगसारत्रिफलामागधिकाकणाश्च लीढाः ।
कृमिकुष्ठभगंदरप्रमेहक्षतनाडीव्रणरोहणा भवंति ॥ ३७ ॥

विडंगसारादयो माक्षिकतैलयुक्ता लीढाः कृम्यादिव्रणरोपणाः स्युः । मागधिकाकणाः पिप्पली तंडुलाः । औपच्छंदसिकं वृत्तं ।

अमृतात्रुटिवेल्लवत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।
क्रमवृद्धमिदं मधुद्रुतं पिटिकास्थौल्यभगंदरान् जयेत् ॥ ३८ ॥
मागधिकाग्निकलिंगविडंगैर्बिल्वघृतैःसवरापलषट्कैः ।
गुग्गुलुना सदृशेन समेतैः क्षौद्रयुतैः सकलामयनाशः ॥ ३९ ॥

अमृतादिकमिदं क्रमेण भागवृद्धया वृद्धं मधुना द्रुतं पिटिकादीन् जयेत् । वैतालीयं । मागधिकादिकैर्बिल्वघृतैः पृथक् पलमितैस्त्रिफलपलषट्सहितैः सर्वैस्तुल्येन गुग्गुलुना युतैर्मधुसमेतैर्मिश्रितैर्मात्रया भक्षितैः समस्तव्याधिहरणं स्यात् ।

गुग्गुलुपंचपलं पलिकांशा मागधिका त्रिफला च पृथक् स्यात् ।
त्वक् त्रुटिकर्षयुतं मधुलीढं कुष्ठभगंदरगुल्मगतिघ्नम् ॥ ४० ॥

गुग्गुलुपलानि पंच पिप्पल्यादयः पलांशिकाः । त्वगेलयोः प्रत्येकं कर्षं तदेतन्मधुलीढं कुष्ठादिघ्नं स्वायंभुवाख्यो गुग्गुलुरेषः प्रसिद्धः । दोधकं वृत्तं ।

शृंगबेररजोयुक्तं तदेव च सुभावितम् ।
क्वाथेन दशमूलस्य विशेषाद्वातरोगजित् ॥ ४१ ॥

तदेव गुग्गुल्वादि द्रव्यं शुंठीचूर्णयुतं दशमूलक्वाथेन सुभावितं विशेषेण वातरोगजित् ।

उत्तमाखदिरसारजं रजः शीलयन्नसनवारिभावितम् ।
हंति तुल्यमहिषाख्यमाक्षिकं कुष्ठमेहपिटिकाभगंदरान् ॥ ४२ ॥

त्रिफलादिरज असनक्काथेन भावितं तुल्यमहिषाख्यमाक्षिकं शीलयन् कुष्टादीन् हंति। रथोद्धता।

भगंदरेष्वेष विशेष उक्तः शेषाणि तु व्यंजनसाधनानि।
व्रणाधिकारात्परिशीलनाच्च सम्यग्विदित्वौषधिकं विदध्यात्॥ ४३

भगंदरेषु सर्वेष्वयमुपक्रमविशेषोऽभिहितः शेषाणि तु व्रणानि प्रकटसाधनानि। तेषु व्रणाधिकारात्परिशीलनाच्च सम्यग्विदित्वोपक्रमं यथायोग्यं कुर्यात्। उपजातिः।

अश्वपृष्ठगमनं चलरोधं मद्यमैथुनमजीर्णमसात्म्यम्।
साहसानि विविधानि च रूढे वत्सरं परिहरेदधिकं वा॥ ४४॥

भगंदरे व्रणे रूढेऽपि तुरगपृष्ठगमनादिकं वर्षं यावदधिकं वा परिहरेदिति। स्वागतावृत्तं।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने भगंदरप्रतिषेधो नामाष्टाविंशोऽध्यायः॥ २८॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः।

ग्रंथ्यादिविज्ञानमुच्यते।

अथातो ग्रंथ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीविज्ञानं व्याख्यास्यामः।

कफप्रधानाः कुर्वंति मेदोमांसास्रगा मलाः।
वृतोन्नतं यं श्वयथुं स ग्रंथिर्ग्रथनात्स्मृतः॥ १॥

मेदोमांसरक्तस्थिताः कफप्रधाना दोषा वृतोन्नतं यं श्वयथुं कुर्वंति स ग्रथनाद् ग्रंथिः स्मृतः।

दोषास्रमांसमेदोऽस्थिशिराव्रणभवा नव।

ते च ग्रंथयो दोषाद्यात्मकत्वान्नव संख्याः स्युः ।

ते तत्र वातादायामतोदभेदान्वितो सितः ॥ २ ॥
स्थानात्स्थानांतरगतिरकस्माद्धानिवृद्धिमान् ।
मृदुर्बस्तिरिवानद्धो विभिन्नोच्छं स्रवत्यसृक् ॥ ३ ॥

तेषु मध्ये वातादयामादिगुणः श्वयथुः स्यात् । स च विभिन्नो लोहितमच्छं स्रवति ।

पित्तात्सदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतम् ।
भिन्नोस्रमुष्णं स्रवति

पित्तेन दाहयुतः पीतच्छविरथवा रक्तशोफः शीघ्रं पच्यते । भिन्नः स उष्णमसृक् स्रवति ।

श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥ ४ ॥
शीतः सवर्णः कंडूमान् पक्वः पूयं स्रवेद्घनम् ।

कफेन नीरुजो घनः शोफः शीतस्पर्शः शरीरसमानवर्णः कंडूयुतश्च स्यात् । स पक्वः पूयं घनं स्रवेत् ।

दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रंथिर्भवेन्मूर्छत्सु जंतुषु ॥ ५ ॥
शिरामांसं च संश्रित्य सः स्वापः पित्तलक्षणः ।

दोषैर्दुष्टे लोहिते सति ग्रंथिर्भवेत् । जंतुषु कृमिषु वृद्धिं गच्छत्सु शिरामांसं च संश्रित्य स्वापान्वितः शोफः पित्तसमानलक्षणः स्यात् ।

मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रंथिमावहेत् ॥ ६ ॥
स्निग्धं महांतं कठिनं शिरानद्धं कफाकृतिम् ।

मांसलैराहारैर्मांसं दूषितं तद् ग्रंथिं स्निग्धादिगुणयुक्तं कफाकारं करोति ।

प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदोनीतं मांसेऽथवा त्वचि ॥ ७ ॥

वायुना कुरुते ग्रंथिं भृशं स्निग्धं मृदुं चलम् ।
श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम् ॥ ८ ॥
स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्रवेत् ।

मेदुरैर्भोजनैर्मेदः प्रवृद्धं वायुना मांसे नीतमथवा त्वचि नीतं मेदोग्रंथिं भृशं स्निग्धादिगुणं श्लेष्मसमानाकारं तथा शरीरक्षयवृद्धिभ्यां क्षयोदयौ यस्य तं तादृशं करोति । स च ग्रंथिर्भिन्नः सन् घनं ताम्रमसितं सितं च मेदः स्रवति ।

अस्थिभंगाभिघाताभ्यामुन्नतावनतं तु यत् ॥ ९ ॥
सोऽस्थिग्रंथिः

अस्थिभंगेनाभिघातेन वाऽस्थ्युन्नतमवनतं वा यत्स्यात् सोऽस्थिग्रंथिः ।

पदातेस्तु सहसांभोवगाहनात् ।
व्यायामाद्वा प्रतांतस्य शिराजालं सशोणितम् ॥ १० ॥
वायुः संपीड्य संकोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च ।
निःस्फुरं नीरुजं ग्रंथिं कुरुते साशिराव्हयः ॥ ११ ॥

पदातेः सहसैव जलावगाहाद्व्यायामाद्वा प्रतांतस्य ग्लानस्य पवनः क्रुद्धः सरक्तं शिराजालं संपीडय तथा संकोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च निःष्फुरं नीरुजं ग्रंथिं कुरुते स शिरासंज्ञः । निःस्फुरमिति । स्फुरतिस्फुलत्योरित्यादिना षत्वं ।

अरूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसाशिनः ।
सार्द्रे वा बंधरहिते गात्रेश्माभिहतेऽथवा ॥ १२ ॥
वातास्रमस्रुतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम् ।
कुर्यात्सदाहः कंडूमान् व्रणग्रंथिरयं स्मृतः ॥ १३ ॥

अरूढे व्रणे तथा रूढमात्रे सद्यो रूढे व्रणे सर्वरसाशिनो नरस्याथव।

सार्द्रे व्रणे बंधरहिते शरीरेऽश्माभिहते वा वातो रक्तमसृतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणं कुर्यात्। दाहादियुत एष व्रणग्रंथिः स्मृतो मुनिभिः।

साध्यादोषास्रमेदोजा न तु स्थूलखराश्चलाः।
मर्मकंठोदरस्थाश्च

दोषास्रमेदोजा ग्रंथयः साध्याः। न पुनः स्थूलाः खराश्चलास्तथा मर्मस्थाः कंठस्था उदरस्थाश्च ग्रंथयः साध्याः।

महत्तु ग्रंथितोर्बुदम् ॥ १४ ॥
तल्लक्षणं च मेदोंतैः षोढादोषादिभिस्तु तत्।
प्रायो मेदः कफाढ्यत्वात्स्थिरत्वाच्च न पच्यते ॥ १५ ॥

ग्रंथेर्यन्महत्तदर्बुदं तस्य चार्बुदस्य लक्षणं षट्प्रकारं। कथं। दोषैस्त्रीणि। रक्तमांसमेदोभिस्त्रीणीति। तच्चार्बुदं मेदः कफबाहुल्यात् स्थिरत्वाच्च प्रायः पचनं न याति।

शिरास्थं शोणितं दोषः संकोच्यांतः प्रपीड्य च।
पाचयेत तदानद्धं सास्रावं मांसपिंडितम् ॥ १६ ॥
मांसांकुरैश्चितं याति वृद्धिं चाशु स्रवेत्ततः।
अजस्रं दुष्टरुधिरं भूरि तच्छोणितार्बुदम् ॥ १७ ॥

शिरास्थितं रक्तं दोषो वाताद्यन्यतमः संकोच्यांतरमभ्यंतरे च प्रपीड्य पाचयेत्। तत्पक्कं च सदानद्धं सास्रावं मांसपिंडितं मांसांकुरैश्चितं वृद्धिं गच्छति। वृद्धं च सदाशु सततं दुष्टं रुधिरं प्रभूतं स्रवति। तदेवंविधं शोणितार्बुदं गद्यते। मांसार्बुदमेदोर्बुदयोश्च लक्षणं तद् ग्रंथिलक्षणेनैवोक्तप्रायत्वान्नेहोक्तं।

तेष्वसृग्मांसजे वर्ज्ये चत्वार्यन्यानि साधयेत्।

तेषु षट्स्वर्बुदेषु मध्ये शोणितमांसजे द्वे अर्बुदे नोपक्रमेत्। अपराणि चत्वारि साधयेत्।

प्रस्थिता वंक्षणोर्वादिमधः कायं कफोल्बणाः ॥ १८ ॥
दोषा मांसास्त्रगाः पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते ।
शनैः शनैर्घनं शोफं श्लीपदं तत्प्रचक्षते ॥ १९ ॥

अधः कायं वंक्षणोरुप्रभृतिदोषा गताः कफोल्बणा मांसलोहितगाः कालेन पादौ समाश्रित्य निबिडं श्वयथुं शनैः शनैर्विदधति । तदेतच्छ्लीपदं प्रचक्ष्यते ।

परिपोटयुतं कृष्णमनिमित्तरुजं खरम् ।
रूक्षं च वातात्

श्लीपदं वातात् परिपोटेन त्वग्भेदेन युक्तं कृष्णवर्णमहेतुपीडं खरं रूक्षं च स्यात् ।

पित्तात्तु पीतं दाहज्वरान्वितम् ॥ २० ॥
कफाद्गुरुस्निग्धमरुक्चितं मांसांकुरैर्बृहत् ।

पित्तात् पीतं दाहज्वरयुतं च स्यात् । कफेन गुरु स्निग्धं रुजारहितं मांसांकुरैश्चितं महच्च स्यात् ।

तत्त्यजेद्वत्सरातीतं सुमहत्सु परिस्रुति ॥ २१ ॥

तच्छ्लीपदं वर्षातिक्रांतं सुमहत्सु परिस्रावं च त्यजेत् ।

पाणिना सौष्ठकर्णेषु वदंत्येके तु पादवत् ।
श्लीपदं जायते तच्च देशेऽनूपे भृशं भृशम् ॥ २२ ॥

पाण्यादिष्वपि पादवच्छ्लीपदं जायत इत्येके वदंति । तच्चानूपदेशेऽतिशयेन रोगस्वभावाज्जायते ।

मेदस्थाः कंठमन्याक्षकक्षावंक्षणगा मलाः ।
सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान् वार्ताकामलकाकृतीन् ॥२३॥
अवगाढान् बहून् गंडांश्चिरपाकांश्च कुर्वते ।
पच्यंतेऽल्परुजस्त्वन्ये स्रवंत्यन्येतिकंडुराः ॥ २४ ॥

नश्यंत्यन्ये भवंत्यन्ये दीर्घकालानुबंधिनः ।
गंडमालापची चेयं दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ॥ २५ ॥

मेदस्थाः कंठादिगा दोषाः सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान् वार्ताकामलकाकारानवगाढान् बहून् गंडांश्चिरपाकांश्च कुर्वते । ते च गंडाः स्तोकपीडाः पच्यंते । अन्ये च स्रवंति । अपरे चातिकंडुराः कंडुं राति दधत इति कंडुराः । नश्यंत्यन्ये । अन्ये जायंते दीर्घकालानुबंधिनः । इयमीदृशी गंडमाला अपची चोच्यते । दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ।

तां त्यजेत्सज्वरच्छर्दिपार्श्वरुक्कासपीनसाम् ।

तां गंडमालां ज्वरादियुतां त्यजेत् । अथ नाडीविज्ञानमाह ।

अभेदात्पक्कशोफस्य व्रणे चापथ्यसेविनः ॥ २६ ॥
अनुप्रविश्य मांसादीन् दूरं पूयोऽभिधावति ।
गतिः सा दूरगमनान्नाडी नाडीव संस्रुतेः ॥ २७ ॥
नाड्येकानृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ।

पक्कशोफस्याभेदनादपथ्यसेविनश्च पुंसो व्रणे पूयो मांसादीननुप्रविश्य दूरं व्रजति । सा दूरगमनाद् गतिरित्युच्यते । नाडीव संस्रुतेर्नाडीत्युच्यते । अन्येषां तु तंत्रकृतां मत एका नाड्यनृजुर्वक्रा नाडीत्युच्यते । सैव नाडी अनेकगतिर्गतिरित्युच्यत इति ।

सा दोषैः पृथगेकस्थैः शल्यहेतुश्च पंचमी ॥ २८ ॥

सा नाडी पृथग्दोषैस्त्रिसंख्यासन्निपातेन चतुर्थी । पंचमी शल्यहेतुः ।

वातात्सरुक्सूक्ष्ममुखी विवर्णा फेनिलोद्गमा ।
स्रवत्यभ्यधिकं रात्रौ

वातात्सरुजादिगुणा ।

पित्तात्तृड्ज्वरदाहकृत् ॥ २९ ॥

पीतोष्णपूतिपूयास्रुर्दिवा चाति निषिञ्चति ।

पित्तात्तृडादिकृत् । पीतोष्णपूतिपूयस्रावी दिवसे चातिशयेन स्रवति ।

घनपिच्छिलसंस्रावा कंडूला कठिना कफात् ॥ ३० ॥
निशि चाभ्यधिकक्लेदा

कफाद् घनपिच्छिलस्रावा कंडूमती कठिना निशि चाभ्यधिकक्लेदा स्यात् ।

सर्वैः सर्वाकृतिं त्यजेत् ।

सर्वैर्दोषैः सर्वाकारां तां च त्यजेत् ।

अंतःस्थितं शल्यमनाहृतं तु करोति नाडीं वहते च सास्य ।
फेनानुविद्धं तनुमल्पमुष्णं सास्रं च पूयं सरुजं च नित्यम् ॥३१॥

अंतरे स्थितं शल्यमनाकृष्टं सन्नाडीं करोति । अस्य च शल्यवतः पुंसः सा नाडी फेनिलं तन्वादिगुणं च पूयं नित्यमेव सरुजं वहत इति । उपजातिवृत्तं ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने ग्रंथ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीविज्ञानं नाम एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अधुना ग्रंथ्यादीनां चिकित्सितं विभणिषुराह ।

अथातो ग्रंथ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

ग्रंथिष्वामेषु कर्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया ।

आमेष्वपक्वेषु ग्रंथिषु यथास्वं शोफेष्विव क्रिया चिकित्सितं ।

बृहतीचित्रकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥ १ ॥
स्नेहयेच्छुद्धिकामं च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।

बृहत्यादिभिः सिद्धेन सर्पिषा शुद्धिकामं नरं स्नेहयेत् । ततः शुद्धस्य कृतवमनविरेकस्य सततस्तीक्ष्णैर्द्रव्यैर्लेपनं कार्यं ।

संस्वेद्य बहुशो ग्रंथिं विमृद्नीयात् पुनः पुनः ॥ २ ॥

ग्रंथिं सम्यक्स्वेदयित्वांगुष्ठादिभिः पुनः पुनर्विमृद्नीयात् ।

एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तास्रजे पुनः ।
जलौकसो हिमं सर्वं कफजे वातिको विधिः ॥ ३ ॥

एषः क्रमो विशेषेण वाते कार्यः । पित्तास्रजे ग्रंथौ जलौकसः सर्वदा शीतं प्रलेपादिकं हितं । कफजे ग्रंथौ वातोद्भवग्रंथिविहितः क्रमः ।

तथाप्यपक्कं छित्त्वैनं स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।
साध्वशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥ ४ ॥

एवमप्यपक्कमेनं ग्रंथिं साधु यथाभवत्यशेषं च तथा छित्त्वा स्थिते रक्ते सत्यग्निना दहेत् । शेषः कस्मान्न क्रियत इत्याह । यस्मात्सशेषो ग्रंथिर्निश्चयेनैव पुनराप्यायते वृद्धिं याति ।

मांसव्रणोद्भवौ ग्रंथी पाटयेदेवमेव च ।

मांसव्रणोद्भवौ ग्रंथी एवमेव पाटयेत् ।

कार्यं मेदोभवेप्येतत्तप्तैः फालादिभिश्च तम् ॥ ५ ॥
प्रमृद्यात्तिलदिग्धेन छन्नं द्विगुणवाससा ।
शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि सूद्धृते ॥ ६ ॥

मेदोजेप्येतत् कार्यं तं च मेदोद्भवं ग्रंथिं तिलकल्कदिग्धेन द्विगुणवाससा छन्नं संतं मेदोग्रंथिं पाटयित्वा तप्तैः फालादिभिरुपस्पृशेत् । अथवा शस्त्रेण पाटयित्वा मेदसि निःशेषमुद्धृते सत्यग्निना दहेत् ।

शिराग्रंथौ नवे पेयं तैलं साहचरं तथा।
उपनाहोनिलहरैर्बस्तिकर्मशिराव्यधः ॥ ७ ॥

शिराग्रंथौ च नवे साहचरं तैलं पेयं तथा वातघ्नैरुपनाहो हितो बस्तिकर्मशिराव्यधश्च।

अर्बुदे ग्रंथिवत् कुर्यात् यथास्वं सुतरां हितम्।

अर्बुदे ग्रंथाविव सर्वं यथायोगं सुतरां हितं कुर्यात्।

श्लीपदेऽनिलजे विध्येत् स्निग्धस्विन्नोपनाहिते ॥ ८ ॥
शिरामुपरि गुल्फस्य द्व्यंगुले पाययेच्च तम्।
मासमेरंडजं तैलं गोमूत्रेण समन्वितम् ॥ ९ ॥
जीर्णे जीर्णान्नमश्नीयाच्छुंठीशृतपयोन्वितम्।
त्रैवृतं वा पिबेदेवमशांतावग्निना दहेत् ॥ १० ॥
गुल्फस्याधः शिरामोक्षः

श्लीपदे वातोत्थे स्निग्धे स्विन्न उपनाहिते च गुल्फस्य द्व्यंगुल उपरि शिरां व्यधेत्। तं च श्लीपदिनं मासमेरंडोद्भवं तैलं गोमूत्रयुतं पाययेत्। जीर्णे चैरंडतैले पुराणमन्नं शाल्योदनं शुंठीशृतेन क्षीरेण सहाश्नीयात्। त्रैवृत्तं वा पिबेत्। एवमप्यशांतौ वन्हिना दहेत्। तथा गुल्फस्याधस्ताच्छिरां मोक्षयेत्।

पैत्ते सर्वं च पित्तजित्।

पैत्ते तु श्लीपदे सर्वं पित्तजिच्चिकित्सितं हितम्।

शिरामंगुष्ठके विध्वा कफजे शीलयेद्यवान् ॥ ११ ॥
सक्षौद्राणि कषायाणि वर्द्धमानास्तथाभयाः।
लिंपेत्सर्षपवार्ताकीमूलाभ्यां धान्ययाथवा ॥ १२ ॥

कफजे तु शिरामंगुष्ठके विध्वा यवान्नं शीलयेत्। कषायगुणयुक्तानि द्रव्याणि माक्षिकान्वितानि हितानि। तथा वर्द्धमाना द्वित्र्यादिक्रमेण हरी-

तक्यो हिताः। सर्षपमूलेन वार्ताकीमूलेन च लिंपेत्। धान्यया यवासकय वा शुंठया लिंपेत्।

ऊर्ध्वाधः शोधनं पेयमपच्यां साधितं घृतम्।
दंतीद्रवंतीत्रिवृताजालिनीदेवदालिभिः ॥ १३ ॥
शीलयेत्कफमेदोघ्नं धूमगंडूषनावनम्।
शिरयाऽपहरेद्रक्तं पिबेन्मूत्रेण तार्क्ष्यजम् ॥ १४ ॥

अपच्यामूर्ध्वाधः शोधनं दंत्यादिभिः साधितं घृतं पातव्यं तथा कफमेदोहरं धूमादिकमभ्यसेत्। शिरया रक्तं हरेत्। रसांजनं गोमूत्रेणालोडितं पिबेत्।

ग्रंथीनपक्कानालिंपेन्नाकुलीपटुनागरैः।
स्विन्नान् लवणपोटल्या कठिनाननु मर्दयेत् ॥ १५ ॥

आमान् ग्रंथीन्नाकुल्यादिभिरालिंपेत्। कठिनान् ग्रंथींल्लवणपोटल्या स्विन्नान् पश्चादंगुष्ठादिना मर्दयेत्।

शमीमूलकशिग्रूणां बीजैः सयवसर्षपैः।
लेपः पिष्टोम्लतक्रेण ग्रंथिगंडविलापनः ॥ १६ ॥

शम्यादिभिरम्लतक्रपिष्टैर्लेपो ग्रंथ्यादिविम्लापनः।

पाकोन्मुखान् स्रुतास्रस्य पित्तश्लेष्महरैर्जयेत्।
अपक्कानेव चोद्धृत्य क्षाराग्निभ्यामुपाचरेत् ॥ १७ ॥

पाकोन्मुखान् ग्रंथीन् स्रुतरक्तस्य पित्तश्लेष्मघ्नैर्द्रव्यैर्जयेत्। अथवाऽपक्कानेव ग्रंथीनुद्धृत्य क्षाराग्निभ्यामुपक्रमेत्।

सार्धश्लोकः क्षेपकः।
क्षुण्णानि निंबपत्राणि छिन्नैर्भल्लातकैः सह।
शरावसंपुटे दुग्ध्वा सार्धं सिद्धार्थकैः समैः ॥ १ ॥
एतच्छगांबुना पिष्टं गंडमालाप्रलेपनम्।

काकादनीलांगलिकानहिकोत्तुंडिकीफलैः ॥ १९ ॥
जीमूतबीजककर्कोटीविशालाकृतवेधनैः ।
पाठान्वितैः पलार्धांशैर्विषकर्षयुतैः पचेत् ॥ २० ॥
प्रस्थं करंजतैलस्य निर्गुंडीस्वरसाढकैः ।
अनेन मालागंडानां चिरजा पूयवाहिनी ॥ २१ ॥
सिध्यत्यसाध्यकल्पापि पानाभ्यंजननावनैः ।

काकादन्यादिभिः कल्कैर्द्विकर्षोन्मितैर्विषकर्षयुतैः करंजतैलस्य प्रस्थं निर्गुंडीस्वरसस्याढके पचेत् । तेन तैलेन गंडमाला चिरोत्था पूयवाहिनी वाऽसाध्यमायापि पानादिभिः सिध्यति ।

तैलं लांगलिकीकंदकल्कपादे चतुर्गुणे ॥ २२ ॥
निर्गुंडीस्वरसे पक्वं नस्याद्यैरपचीप्रणुत् ।

लांगलिकीकंदकल्कपादं निर्गुंडीस्वरसे चतुर्गुणे तैलं पक्वं नस्याद्यैरपचीजित् । पादमिति पाठे लांगलकीकंदकल्कः पादो यस्मिंस्तैले तदेवम् ।

भद्रश्रीदारुमरिचद्विहरिद्रात्रिवृद्घनैः ॥ २३ ॥
मनःशिलालनलदविशालाकरवीरकैः ।
गोमूत्रपिष्टैः पलिकैर्विषस्यार्द्धपलेन च ॥ २४ ॥
ब्राह्मीरसार्कजक्षीरगोशकृद्रससंयुतम् ।
प्रस्थं सर्षपतैलस्य सिद्धमाशु व्यपोहति ॥ २५ ॥
पानाद्यैः शीलितं कुष्टं दुष्टनाडीव्रणापचीः ।

भद्रश्रीदार्वादिभिः पलिकैर्गोमूत्रपिष्टैर्विषस्य चार्द्धपलेन युक्तैर्ब्राह्मीरसादिभिः संयुतं सर्षपतैलप्रस्थं पक्वं पानाद्यैरभ्यस्तं कुष्टादीन् शीघ्रमेव हंति ।

वचाहरीतकीलाक्षाकटुरोहिणिचंदनैः ॥ २६ ॥
तैलं प्रसाधितं पीतं समूलामपचीं जयेत् ।

वचाहरीतक्यादिभिः कल्कितैस्तैलं पक्वं पीतं निर्मूलामपचीं कुर्यात् ।

शरपुंखोद्भवं मूलं पिष्टं तंदुलवारिणा ॥ २७ ॥
नस्याल्लेपाच्च दुष्टारुरपचीविषजंतुजित् ।

शरपुंखामूलं तंदुलजलेन पिष्टं नस्येन लेपनेन च दुष्टारुःप्रभृतीन् हंति ।

मूलैरुत्तमकारुण्याः पीलुपर्ण्याः सहाचरात् ॥ २८ ॥
सरोध्राभययष्ट्याव्हशताव्हाद्वीपिदारुभिः ।
तैलं क्षीरसमं सिद्धं नस्येऽभ्यंगे च पूजितम् ॥ २९ ॥

उत्तमकारुण्यादीनां मूलैस्तैलं क्षीरतुल्यं सिद्धं नस्येऽभ्यंगे च हितम् । उत्तमैवोत्तमकेति अन्यतरस्यामिति ह्रस्वः । उत्तमका चासावरणिश्चोत्तमकारणी । उत्तमकारुणी करंभः ।

गोव्यजाश्वखुरादग्धाकटुतैलेन लेपनम् ।
ऐंगुदेन तु कृष्णाहिर्वायसो वा स्वयं मृतः ॥ ३० ॥

गवादीनां खुरा दग्धाः कटुतैलेन विमिश्रितेन लेपो हितः । कृष्णसर्पो दग्ध इंगुदीतैलेन काको वा स्वयं मृत इंगुदीतैलेन लेपनं हितम् ।

इत्यशांतौ गदस्यान्यपार्श्वजंघासमाश्रितम् ।
बस्तेरूर्ध्वमधस्ताद्वा मेदो हृत्वाग्निना दहेत् ॥ ३१ ॥

एवमप्यशांतौ सत्यां रोगस्यापरपार्श्वजंघासमाश्रितं बस्तेरूर्ध्वमधस्ताद्वा मेदो हृत्वा ज्वलनेन दहेत् ।

स्थितस्योर्ध्वं पदं भित्त्वा तन्मानेन च पार्ष्णितः ।
तत ऊर्ध्वं हरेद् ग्रंथीनित्याह भगवान्निमिः ॥ ३२ ॥

स्थितस्य पुंस ऊर्ध्वं पदं भित्त्वा तन्मानेन पार्ष्णिप्रदेशात्तावन्मात्रं भित्त्वा तत ऊर्ध्वं ग्रंथीन् हरेदिति निमिमुनिः प्राज्याशयो वदतीति ।

पार्ष्णिं प्रतिद्वादशचांगुलानि मुक्त्वेंद्रबस्तिं च गदान्यपार्श्वे ।
विदार्यमत्स्यांडनिभानि मध्याज्जालानि कर्षेदिति सुश्रुतोक्तिः ३३

पार्ष्णिं लक्षीकृत्य द्वादशांगुलानि भित्त्वा इंद्रबस्तिं मुक्त्वा गदास्यापरपार्श्वे विदार्य मध्यान्मत्स्यांडसदृशानि जालानि कर्षेदेवं सुश्रुतस्य वचनं। उपजातिवृत्तं।

आगुल्फकर्णात्सुमितस्य जंतोस्तस्याष्टभागं खुडकाद्विभज्य।
घ्राणार्जवेधः सुरराजबस्तेर्भित्त्वाक्षमात्रं त्वपरे वदंति॥ ३४॥

गुल्फांतं यावत् कर्णादारभ्य प्राणिनः सुष्ठुमितस्य कर्णानां ह्रस्वलंबत्वेनानियतस्थानत्वात् स्थाननियमं करोति। घ्राणार्जव इति। एतदुक्तं भवति नासाग्रात् कर्णे प्रतिसृष्टत्वे सति सुमितस्य कर्णाद् गुल्फं यावन्नवमेच तथा तस्य नरस्य खुडकाद् गुल्फादष्टभागं विभज्य त्यक्त्वा इंद्रबस्तेरधस्ताद्भित्त्वाऽक्षमात्रं कर्षेदित्यपरे वदंति। इंद्रवज्रावृत्तं।

उपनाह्यानिलान्नाडीं पाटितां साधु लेपयेत्।
प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्तैलैः पिष्टैः ससैंधवैः॥ ३५॥

वातान्नाडीमुपनाह्य पाटयित्वा साधु कृत्वाऽपामार्गादिभिर्लेपयेत्।

पैत्तीं तु तिलमंजिष्ठानागदंतीशिलाव्हयैः।

पैत्तीं तु पाटितां सतीं तिलादिभिः प्रदेहयेत्।

श्लैष्मिकीं तिलसौराष्ट्रीनिकुंभारिष्टसैंधवैः॥ ३६॥

श्लैष्मिकीं च पाटितां तिलसौराष्ट्र्यादिभिः प्रदेहयेत्।

शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम्।

शल्यजां गतिं छिन्नां शोधितां च तिलमध्वाज्यैर्लेपयेत्।

अशस्त्रकृत्यामेषिण्या भित्त्वांते सम्यगेषिताम्॥ ३७॥
क्षारपीतेन सूत्रेण बहुशो दारयेद् गतिम्।

शस्त्रेण छेदनानर्हां गतिं सम्यगेषितामेषिण्या भित्त्वाऽन्ते क्षारयुक्तेन सूत्रेण पुनः पुनर्दारयेत्।

व्रणेषु दुष्टसूक्ष्मास्यगंभीरादिषु साधनम् ॥ ३८ ॥
या वर्त्यो यानि तैलानि तन्नाडीष्वपि शस्यते ।

दुष्टेषु सूक्ष्ममुखेषु गंभीरादिषु व्रणेषु यत्साधनं कथितं या वर्त्तय उक्ता यानि तैलानि तदेतच्चिकित्सितं नाडीष्वपि युज्यते ।

पिष्टं चंचुफलं लेपान्नाडीव्रणहरं परम् ॥ ३९ ॥

चंचोः फलं पिष्टं लेपेन परं नाडीव्रणहृत् ।

घोंटाफलत्वग्लवणं सलाक्षं बूकस्य पत्रं वनितापयश्च ।
स्नुगर्कदुग्धान्वित एष कल्को वर्तीकृतो हंत्यचिरेण नाडीम् ॥४०॥

घोंटाफलादिकः स्त्रीक्षीरस्नुगर्कदुग्धयुत एष कल्को वर्तीकृतो द्रागेव नाडीं हंति । इंद्रवज्रावृत्तम् ।

सामुद्रसौवर्चलसिंधुजन्मसुपक्वघोंटाफलवेश्मधूमाः ।
आम्रातगायत्रिजपल्लवाश्च कटंकटेर्यावथ चेतकी च ॥४१॥
कल्केऽभ्यंगे चूर्णे वर्त्यां चैतेषु सेव्यमानेषु ।
अगतिरिव नश्यति गतिश्चपला चपलेषु भूतिरिव ॥ ४२॥

समुद्रलवणादिकं कल्केऽभ्यंगे चूर्णे वर्त्यां च अमीष्वभ्यस्यमानेष्व-विद्यमानगतिरिव गतिः शीघ्रं नश्यति । चपला चपलेषु नरेषु भूतिर्वित्तं यथेति । उपजातिरार्या च ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने ग्रंथ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीप्रतिषेधो नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

क्षुद्ररोगविज्ञानं क्रममाप्तमाचिख्यासुराह ।

अथातः क्षुद्ररोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसम्मिता ।
पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥ १ ॥

बालानां कफवाताभ्यां स्निग्धादिगुणयुक्ता पिटिकाऽजगल्लिकाख्या स्यात् ।

यवप्रख्या यवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना ।

ताभ्यां वातकफाभ्यां यवप्रख्या यवसंज्ञा सा यवप्रख्या । यवाकारा मांसाश्रिता घना कठिना च ।

अवक्राश्चालजीवृत्तास्तोकपूया घनोन्नताः ॥ २ ॥
ग्रंथयः पंच वा षड्वा कच्छपीकच्छपोन्नता ।

ग्रंथयः पंच वा षड्वा । किंभूता अमुखास्तथाऽलजीव वृत्ता वर्त्तुलाः स्तोकपूया घना उन्नताश्च कच्छपीत्युच्यते । सा च कच्छपोन्नता स्यात् ।

कर्णस्योर्द्ध्वं समंताद्वा पिटिका कठिनोग्ररुक् ॥ ३ ॥
शालूकाभा पनसिका

कर्णस्योपरिष्टात् परितो वा पिटिका कठिना तीव्ररुजा शालूकनिभा पनसिकासंज्ञा ।

शोफस्त्वल्परुजः स्थिरः ।
हनुसंधिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्दभः ॥ ४ ॥

शोफोल्परुजः स्थिरो हनुसंधिसमाश्रितो वातकफाभ्यां पाषाणगर्दभः ।

शाल्मलीकंटकीकाराः पिटिकाः सरुजो घनाः ।
मेदोगर्भा मुखे यूनां ताभ्यां च मुखदूषिकाः ॥ ५ ॥

वातकफाभ्यां शाल्मलीकंटकसदृशाः पिटिका रुजान्विता घना मेदोगर्भा-स्तरुणानां मुखे स्युस्ते च मुखदूषिकाः ।

ते पद्मकंटका ज्ञेया यैः पद्ममिव कंटकैः ।
चीयते नीरुजैश्श्वेतैः शरीरं कफवातजैः ॥ ६ ॥

पद्मकंटकसंज्ञास्ते वेद्याः । यैः कंटकैर्नीरुजैः श्वेतवर्णैर्वातकफजैः प-द्ममिव शरीरं चीयते ।

पित्तेन पिटिका वृत्ता पक्वोदुंबरसन्निभा ।
महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना ॥ ७ ॥

पित्तेन या पिटिका वर्तुला पक्वोदुंबरनिभा महादाहाज्वरकृच्च सा विवृताख्या विवृतमुखा स्यात् ।

गात्रेष्वंतश्च वक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विताः ।
मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ॥ ८ ॥

गात्रेष्ववयवेषु वक्त्रस्य चांतरे दाहादियुता मसूरप्रमाणास्तद्वर्णास्तत्संज्ञा मसूरिका घनाः पिटिकाः ।

ततः कष्टतराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः ।

ताभ्यो मसूरिकाभ्यो दारुणतमाः स्फोटा महारुजा विस्फोटसंज्ञाः ।

या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ॥ ९ ॥
सा विद्धा वातपित्ताभ्यां

पद्मकर्णिकानिभा या पिटिका पिटकैराचिता सा वातपित्ताभ्यां विद्धा स्यात् ।

ताभ्यामेव च गर्दभी ।
मंडला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता ॥ १० ॥

ताभ्यामेव वातपित्ताभ्यां गर्दभीसंज्ञा मंडलाकारा विस्तीर्णा तथोत्सन्ना सरागपिटकैराचिता ।

कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायो देशेषु सानिलात् ।

कक्षानिकटेषु प्रदेशेषु सा गर्दभी कक्ष्येत्युच्यते । सा च वातात्स्यात् ।

पित्ताद्भवंति पिटिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः ॥ ११ ॥

तस्यामेव पित्तेन सूक्ष्माः पिटिका लाजाकारा घनाः कक्षासंज्ञा एव स्युः।

तादृशी महती त्वेका गंधनामेति कीर्तिता ।
घर्मस्वेदपरीतेंगे पिटिकाः सरुजो घनाः ॥ १२ ॥
राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाव्हयाः ।

तादृशी लाजासदृशी महती पिटिकैका गंधनामेति स्मृता । घर्मस्वेदयुक्ते शरीरे पिटिकारुजायुता घना राजिकावर्णा राजिकाकारा राजिकाप्रमाणा राजिकासंज्ञाः ।

दोषैः पित्तोल्बणैर्मंदैर्विसर्पति विसर्पतत् ॥ १३ ॥
शोफोऽपाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकृज्जालगर्दभः ।

पित्ताधिकैर्दोषैर्मंदैर्यः शोफो विसर्प इव विसर्पति । तथाऽपाकस्तनुस्ताम्रवर्णो ज्वरकारी च । स जालगर्दभः स्यात् ।

मलैः पितोल्बणैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारणाः ॥ १४ ॥
कक्षाभागेषु जायंते येऽग्न्याभाः साऽग्निरोहिणी ।
पंचाहात्सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा हंति जीवितम् ॥ १५ ॥

पित्तोल्बणैर्मलैर्ज्वरवतो मांसदारणाः स्फोटाः कक्षाप्रदेशेषु येऽग्निसदृशा जायंते साऽग्निरोहिणीत्युच्यते । पंचाहेन सप्तरात्रेण पक्षेण वा जीवितं हंति ।

त्रिलिंगा पिटिकावृत्ता जत्रूर्ध्वमिरिवेल्लिका ।

त्रिदोषलक्षणा पिटिका वर्तुला जत्रुण ऊर्ध्वमिरिवेल्लिकाख्या ।

विदारीकंदकठिना विदारीकक्षवंक्षणे ॥ १६ ॥

विदारीकंदवत् कठिना कक्षायां वंक्षणे च विदारी स्यात् । कक्षा च वंक्षणं च कक्षावंक्षणं तस्मिन् पाण्योरित्यादिना ऱ्हस्वः ।

मेदोनिलकफैर्ग्रंथिः स्नायुमांसशिराश्रयैः ।
भिन्नो वसाज्यमध्वाभं स्रवेत्तत्रोल्बणोऽनिलः ॥ १७ ॥
मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करामुपपादयेत् ।
दुर्गंधं रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः ॥ १८ ॥
तां स्रावयंति निचितां विद्यात्तच्छर्करार्बुदम् ।

मेदः पवनकफैः स्नायुमांसशिराश्रयैर्ग्रंथिः स्यात् । स च भिन्नो वसाघृतमधुनिभं स्रवेत् । तस्मिन् पवनोऽधिको मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां कुर्यात् । ततो दोषास्तां शर्करां निचितां दुर्गंधं लोहितं क्लिन्नं विविधवर्णं स्रावयंति । तदेवं विधं शर्करार्बुदं विद्यात् ।

पाणिपादतले संधौ जत्रूर्ध्वं वोपचीयते ॥ १९ ॥
वल्मीकवच्छनैर्ग्रंथिस्तद्वद्बव्हणुभिर्मुखैः ।
रुग्दाहकंडूक्लेदाढ्यो वल्मीकोऽसौ समस्तजः ॥ २० ॥

पाणितले पादतले संधौ जत्रूर्ध्वं वा ग्रंथिर्वल्मीक इव शनैरुपचीयते । तद्वद् वल्मीकवद्बहूनि च तान्यणूनि च तैर्भूरिसूक्ष्मैर्वदनैरुपलक्षितो रुग्दाहकंडूक्लेदबहुलो वल्मीकाख्योऽसौ त्रिदोषजः ।

शर्करोन्माथिते पादे क्षते वा कंटकादिभिः ।
ग्रंथिः कीलवदुच्छनो जायते कदरं तु तत् ॥ २१ ॥

शर्करादिभिरुन्मथिते पादे कंटकादिभिर्वा क्षते कीलसदृशो ग्रंथिरुत्सन्नो जायते तत्कदरं नाम ।

वेगसंधारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् ।
अणूकरोति बाह्यांतर्मार्गमस्य ततः शकृत् ॥ २२ ॥
कृच्छ्रान्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदो मतः ।

अपानाख्यो वायुर्वेगसंधारणादपानाश्रयं मार्गं बाह्यान्तरणूकरोति । ततोऽस्यातुरस्य कृच्छ्रेण शकृन्निर्याति । अयं रोगो रुद्धगुदो मतः ।

कुर्यात्पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम् ॥ २३ ॥
चिप्यमक्षतरोगं च विद्यादुपनखं च तम् ।

पित्तानिले कर्तृनखमांसे सरुग्ज्वरं पाकं कुर्यात् । तच्चिप्यं तथाऽक्षतरोगमुपनखं च विद्यात् ।

कृष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ॥ २४ ॥

अभिघातात्कृष्णवर्णो रूक्षश्च खरश्च नखः कुनखाख्यः ।

दुष्टकर्दमसंस्पर्शात्कंडूक्लेदान्वितांतराः ।
आंगुल्योऽलसमित्याहुस्

दुष्टकर्दमसंस्पर्शात् कंडूक्लेदयुतांतरा आंगुल्योऽलसमिति वदंति ।

तिलाभांस्तिलकालकान् ॥ २५ ॥
कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान्

तिलसदृशान्कृष्णवर्णानरुजां त्वक्स्थांस्तिलकानाहुः ।

माषांस्तानेव चोन्नतान् ।

तानेव तिलकानुन्नतान् माषानाहुः ।

माषेभ्यस्तून्नततरांश्चर्मकीलान् सितासितान् ॥ २६ ॥

माषेभ्यः सकाशादुन्नततरान् वर्णतः सितासितान् चर्मकीलांस्तानाहुः ।

तथाविधो जतुमणिः सहजो लोहितस्तु सः ।

तत्प्रमाणो जतुमणिः सहजो लोहितवर्णश्चासौ ।

कृष्णं सितं वा सहजं मंडलं लांछनं समम् ॥ २७ ॥

शुक्लं कृष्णं सहजं मंडलाकारं शरीरसमं लांछनमाहुः ।

शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ।
श्यामलं मंडलं व्यंगं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ॥ २८ ॥

वातपित्ताच्छोकादिक्रुद्धात्तनु श्यामवर्णं मंडलाकारं मुखे व्यंगं वदंति । मुखादन्यत्र नीलिका ।

परुषं परुषस्पर्शं व्यंगं श्यावं च मारुतात् ।
पित्तात्ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कंडुमत्कफात् ॥ २९ ॥
रक्ताद्रक्तांतमाताम्रं शोषं चिमचिमायते ।

परुषच्छविस्तथा परुषस्पर्शं श्यामवर्णं च व्यंगं वातात्स्यात् । पित्तेनाताम्रातं किंचिन्नीलं कफेन श्वेतान्तं सकंडु च स्यात् । रक्ताद्रक्तांतं किंचित्ताम्रं शोषयुतं चिमचिमायते च ।

वायुनोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥ ३० ॥
ततस्त्वग्जायते पांडुः क्रमेण च विचेतना ।
अल्पकंडुरविक्लेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तितः ॥ ३१ ॥

पवनेन कफः प्रेरितस्त्वचं प्राप्य विशुष्यत्यनंतरं त्वक् पांडुः क्रमेण च विचेतना अल्पकंडूर्विक्लेदरहिता च जायते । सा प्रसुप्तितः प्रसुप्तिः स्यात् ।

असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।
मंडलान्यतिकंडूनि रागवंति बहूनि च ॥ ३२ ॥
उत्कोठः सोनुबद्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।

असम्यग्वमनेन प्रेरितः पित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैर्मंडलान्यतिशयकंडूनि रागवंति लोहितानि बहूनि च उत्कोठः स्यात् । स एवानुबद्धः कोठ इत्युच्यते ।

प्रोक्ताः षट्त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः ॥ ३३ ॥

इत्यनेन प्रकारेण षट्त्रिंशत् क्षुद्ररोगा विभागेनोक्ता इति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने क्षुद्ररोगविज्ञानंनामैकत्रिंशोऽध्यायः॥३१

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

अथैषां चिकित्सितं विवक्षुराह ।

अथातः क्षुद्ररोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
विस्रावयेज्जलौकोभिरपक्वामजगल्लिकाम् ।

अपक्वामजगल्लिकां जलजन्मभिर्विस्रावयेत् ।

स्वेदयित्वा यवप्रख्यां विलयाय प्रलेपयेत् ॥ १ ॥
दारुकुष्टमनोव्हालैर्

यवप्रख्यां स्वेदयित्वा विलायनार्थं प्रलेपयेद्दार्वादिभिः ।

इत्यापाषाणगर्दभात् ।
विधिस्तांश्चाचरेत्पक्वान् व्रणवत्साजगल्लिकान् ॥ २ ॥

पाषाणगर्दभं यावदेष विधिः । तेन ग्रंथिकच्छपशालूकपाषाणगर्दभानां पूर्वोक्तं कार्यमित्यवतिष्ठते । तांश्च पक्वान् साजगल्लिकांश्च व्रणवदुपक्रमेत् ।

रोध्रकुस्तुंबरुवचाप्रलेपो मुखदूषिके ।
वटपल्लवयुक्ता वा नारीकेलोत्थशुक्तयः ॥ ३ ॥
अशांतौ वमनं नस्यं ललाटे च शिराव्यधः ।

मुखदूषिके रोध्रादयः प्रलेपाः । वटपल्लवयुक्ता नारीकेलशुक्तयो वा । एवमप्यनुपशमे वमनं नस्यं च हितम् । ललाटे च शिरामोक्षः ।

निंबांबुवांतो निंबांबुसाधितं पद्मकंटके ॥ ४ ॥
पिबेत्क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निंबारग्वधलेपनम् ।

पद्मकंटके निंबांबुना कृतवमनो निंबक्काथपक्कं घृतं सक्षौद्रं पिबेत् । निंबकर्णिकाराभ्यां लेपः ।

विवृतादींस्तु जालांतांश्चिकित्सेन्निरिवेल्लिकान् ।
पित्तवीसर्पवत्तद्वत् प्रत्याख्यायाग्निरोहिणीम् ॥ ५ ॥

विवृतादीन् जालांतान्निरिवेल्लिकांश्च पित्तवीसर्पमिव चिकित्सेत् । अग्निरोहिणीं च प्रत्याख्याय चिकित्सेत् ।

विलंघनं रक्तविमोक्षणं च विरूक्षणं कायविशोधनं च ।
धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान् कुर्यात्सदा जालकगर्दभस्य॥६॥

जालकगर्दभस्य लंघनादि यथावस्थं सदा कुर्यात् ।

विदारिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रंथिवदाचरेत् ।

विदारिकां रक्ते स्रुते कफग्रंथिमिव चिकित्सेत् ।

मेदोर्बुदक्रियां कुर्यात्सुतरां शर्करार्बुदे ॥ ७ ॥

शर्करार्बुदे सुष्ठुमेदोर्बुदक्रियां कुर्यात् ।

प्रवृद्धं सुबहुच्छिद्रं सशोफं मर्मणि स्थितम् ।
वल्मीकं हस्तपादे च वर्जयेद्

वल्मीकं प्रवृद्धादिगुणं हस्तपादे जातं च वर्जयेत् ।

इतरत्पुनः ॥ ८ ॥
शुद्धस्यास्रे हृते लिंपेत् सपट्वारैवतामृतैः ।
श्यामाकुलत्थिकामूलदंतीपललसक्तुभिः ॥ ९ ॥

इतरत्पुनर्वल्मीकं शुद्धस्य रक्ते हृते श्यामादिभिः सलवणकर्णिकारगुडूचीभिर्लिंपेत् ।

पक्के तु दुष्टमांसानि गतीः सर्वाश्च शोधयेत् ।
शस्त्रेण सम्यगनु च क्षारेण ज्वलनेन वा ॥ १० ॥

पक्के तु दुष्टमांसानि सर्वाश्च गतीः शोधयेत् । केन । शस्त्रेण । कथं । सम्यक् । पश्चात्क्षारेणाग्निना च ।

शस्त्रेणोत्कृत्य निःशेषं स्नेहेन कदरं दहेत् ।
निरुद्धमणिवत्कार्यं रुद्धपायोश्चिकित्सितम् ॥ ११ ॥

कदरं शस्त्रेण निःशेषमुत्कृत्य स्नेहेन दहेत् । रुद्धगुदे च चिकित्सितं निरुद्धमणिसदृशं कार्यम् ।

चिप्यं शुद्ध्या जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्मणा ।

चिप्यं शुद्धया विरेकादिकया जितोष्माणं संतं शस्त्रकर्मणा साधयेत् ।

दुष्टं कुनखमप्येवं

कुनखं दुष्टमप्येवमेव साधयेत् ।

चरणावलसे पुनः ॥ १२ ॥
धान्याम्लसिक्तौ कासीसपटोलीरोचनातिलैः ।
सनिंबपत्रैरालिंपेद्

अलसे तु चरणौ कांजिकसिक्तौ कासीसादिभिः सनिंबपत्रैरालिंपेत् ।

दहेत्तु तिलकालकान् ॥ १३ ॥
मषांश्च सूर्यकांतेन क्षारेण यदि वाऽग्निना ।

तिलकालकान्मषांश्च सूर्यकांतादिभिर्दहेत् ।

तद्वदुत्कृत्य शस्त्रेण चर्मकीलजतूमणी ॥ १४ ॥

चर्मकीलजतूमणी शस्त्रेणोद्धृत्य तथैव सूर्यकांतादिभिर्दहेत् ।

लांछनादित्रये कुर्याद्यथासन्नं शिराव्यधम् ।
लेपयेत्क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वगंकुरैः ॥ १५ ॥

लांछनादिषु त्रिषु लांछनव्यंगनीलिकासु यथासन्नं शिरां विध्येत् । क्षीरिवृक्षाणां त्वग्भिरंकुरैश्च क्षीरपिष्टैर्लेपयेत् ।

व्यंगेषु चार्जुनत्वग्वा मंजिष्ठा वा समाक्षिका ।
लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वखुरजा मषी ॥ १६ ॥

व्यंगादिषु चायं लेपोऽर्जुनवल्कं माक्षिकपिष्टं वा । मंजिष्ठा माक्षिकसहिता वा । श्वेताश्वखुरजा मषी सनवनीता वा ।

रक्तचंदनमंजिष्ठाकुष्टरोध्रप्रियंगवः ।
वटांकुरा मसूराश्च व्यंगघ्ना मुखकांतिदाः ॥ १७ ॥

रक्तचंदनादयो व्यंगहरा मुखकांतिकरा लेप इति प्रकृतत्वाद् गम्यते ।

द्वे जीरके कृष्णतिलाः सर्षपाः पयसा सह ।
पिष्टाः कुर्वंति वक्त्रेंदुमपास्तव्यंगलांछनम् ॥ १८ ॥

जीरकद्वयादयो लेपे प्रयुक्ताः पयसा पिष्टा वक्त्रचंद्रं निरस्तव्यंगलांछनं विदधति । वक्त्रमेवेंदुर्व्यंगमेव लांछनमिति रूपकालंकारः ।

क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषाः ।
मसूराः क्षीरपिष्टा वा तीक्ष्णाः शाल्मलिकंटकाः ॥ १९ ॥
सगुडः कोलमज्जा वा शशासृक्क्षौद्रकल्कितः ।
सप्ताहं मातुलुंगस्थं कुष्टं वा मधुनान्वितम् ॥ २० ॥
पिष्टा वा छागपयसा सक्षौद्रा मौशली जटा ।
गौरस्थिमुशलीमूलयुक्तं वासाज्यमाक्षिकम् ॥ २१ ॥

मसूरा भृष्टा निस्तुषाश्च क्षीरपिष्टाः सर्पिर्माक्षिकान्विता लेपः । शाल्मलीकंटकास्तीक्ष्णाः क्षीरपिष्टा वा लेपः । कोलस्याम्लबदरस्य मज्जा

शशासृक्क्षौद्रपिष्टो गुडान्वितो लेपः। सप्ताहं बीजपूरस्यांतरस्थितं कुष्टं माक्षिकयुतं वा लेपः। मौशलीजटाशाल्मलीमूलं छागलीक्षीरपिष्टं सक्षौद्रं वा लेपः। गव्यमस्थितालपत्रीमूलान्वितं सघृतमाक्षिकं वा लेपः।

जंब्वाम्रपल्लवा मस्तुहरिद्रे द्वे नवो गुडः।
लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च तिंदुकम् ॥ २२ ॥

जंब्वाम्रपल्लवादिको लेपः सवर्णकरस्तिंदुकं च स्वरसेन पिष्टं लेपः सवर्णकरः।

उत्पलपत्रं तगरं प्रियंगुकालीयकदंबदरमज्जा।
इदमुद्वर्त्तनमास्यं करोति शतपत्रसंकाशम् ॥ २३ ॥

उत्पलादिकमेतदुद्वर्त्तनं पद्मसदृशं मुखं विधत्ते। आर्या।

एभिरेवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यंगाय साधयेत्।
यथादोषर्त्तुकान् स्नेहान् मधुकक्काथसंयुतैः ॥ २४ ॥

एभिरेव पूर्वोदितैः पिष्टैर्मधुकं क्काथान्वितैर्मुखाभ्यंगार्थं यथादोषं यथर्तु-स्नेहान् पाचयेत्।

यवान् सर्जरसं रोध्रमुशीरं चंदनं मधु।
घृतं गुडं च गोमूत्रे पचेदादर्विलेपनात् ॥ २५ ॥
तदभ्यंगान्निहंत्याशु नीलिकाव्यंगदूषिकान्।
मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ॥ २६ ॥

यवादीन् दर्विलेपं यावद् गोमूत्रे पाचयेत्। एतदभ्यंगाद् द्रागेव नीलि-कादीन् हंति। वक्त्रं शतपत्रसदृशं करोति। चरणौ पंकजपत्रतुल्यौ विद-धाति।

कुंकुमोशीरकालीयलाक्षायष्ट्याह्वचंदनम्।
न्यग्रोधपादांस्तरुणान् पद्मकं पद्मकेसरम् ॥ २७ ॥

सनीलोत्पलमंजिष्टं पालिकं सतिलाढके ।
पक्त्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः ॥ २८ ॥
लाक्षापत्तंगमंजिष्टायष्टीमधुककुंकुमैः ।
अजाक्षीरद्विगुणितं तैलस्य कुडवं पचेत् ॥ २९ ॥
नीलिकापलितव्यंगवलीतिलकदूषिकान् ।
हंति तन्नस्यमभ्यस्तं मुखोपचयवर्णकृत् ॥ ३० ॥

कुंकुमादिकं सनीलोत्पलमंजिष्टं पलप्रमाणं जलाढके पक्त्वा तेन पादावशेषेण लाक्षादिभिश्च पिष्टैः कार्षिकैस्तैलस्य कुडवं छागीक्षीरद्विकुडवं पचेत् । तत् तैलं नस्यं शीलितं नीलिकादीन् हंति । मुखोपचयकरं वर्णकरं च ।

मंजिष्टाशबरोद्भवस्तुवरिकालाक्षाहरिद्राद्वयम्
नेपालीहरितालकुंकुमगदागोरोचनागैरिकम् ।
पत्रं पांडुवटस्य चंदनयुगं कालीयकं पारदम्
पत्तंगं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केसरम् ॥ ३१ ॥
सिक्थं तुत्थं पद्मकाद्योवसाज्यं मज्जा क्षीरं क्षीरिवृक्षांबु चाग्नौ ।
सिद्धं सिद्धं व्यंगनील्यादिनाशे वक्त्रे छायामैंदवीं चाशु धत्ते ॥३२॥

कनकस्य त्वक् कनकत्वक् तां कनकत्वचं । मंजिष्टादीनि वसा घृतं मज्जा गोक्षीरं क्षीरिवृक्षक्काथएतदग्नौ सिद्धं पक्कं व्यंगादिनाशे सिद्धमव्याहतशक्ति । मुखस्य कांतिं चांद्रमसीं शीघ्रं करोति । शार्दूलविक्रीडितशालिन्यौ वृत्ते ।

मार्कवस्वरसक्षीरतोयपिष्टानि नावने ।

नावने नस्ये मार्कवस्वरसादीनि ।

प्रसुप्तौ वातकुष्टोक्तं कुर्याद्दाहं च वन्हिना ।

प्रसुप्तौ वातकुष्टविहितं कुर्यात् । वन्हिना च दहेत् ।

उत्कोठे कफपित्तोक्तं कोठे सर्वं च कौष्टिकम् ॥ ३३ ॥

उत्कोठे कफपित्तविहितं कार्यं । कोठे च सर्वं कुष्टोक्तमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने क्षुद्ररोगप्रतिषेधोनाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ३२

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्तं गुह्यरोगं व्याचिख्यासुराह ।

अथातो गुह्यरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा ।
दोषाध्युषितसंकीर्णमलिनानुरजः पथाम् ॥ १ ॥
अन्ययोनिमनिच्छंतीमगम्यां नवसूतिकाम् ।
दूषितं स्पृशतस्तोयं रतांतेष्वपि नैव वा ॥ २ ॥
विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।
मुष्टिदंतनखोत्पीडाविषवच्छूकपातनैः ॥ ३ ॥
वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविघट्टनैः ।
दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥ ४ ॥
जनयंत्युपदंशादीन्

वनितासंभोगान्निवृत्तस्य । सहसाऽकस्मादेव स्त्रीव्यवायं भजतः । केचित्करादिनैव व्यवायाभासं कुर्वंति तन्निवृत्त्यै स्त्रीग्रहणं । अथवेति वक्ष्यमाणगुणां स्त्रियं सेवमानस्य । किंभूतां । वाताद्यधिष्ठितस्तथा संकीर्णः संकटो मलिनोऽणुः सूक्ष्मो रजोमार्गो यस्यास्तां तथाविधां स्त्रियं । तथाऽन्ययोनिं महिष्यादींस्तथाऽनभिलषंतीं । तथाऽगम्यां भगिन्यादिं । तथा नवसूतां । तथा दूषितं सविषजंत्वादिभिर्जलं स्पृशतो रतांतेष्वपि नैव वा जलं स्पृशतः । विवर्द्धयितुमिच्छया तीक्ष्णान् प्रलेपसेकादीन् वा कृत्वा गुह्ये प्रयच्छतः । तथा मुष्ट्यादिपातनैस्तथा वेगरोधनेन । तथा दीर्घातिखरस्पर्शनेन

च योनिविघट्टनानि तैरेव दोषा दुष्टा गुह्यं प्राप्तास्त्रयोविंशतिं वक्ष्यमाणानु-पदंशादीन्कुर्वंति ।

उपदंशोऽत्र पंचधा ।
पृथग्दोषैः सरुधिरैः समस्तैश्च

अत्र एषु मध्य उपदंशः पंचप्रकारः । कथमित्याह दोषैः पृथक् त्रयः । रक्तेन चतुर्थः । सन्निपातेन पंचमः ।

अत्र मारुतात् ॥ ५ ॥
मेढ्रशोफे रुजश्चित्राः स्तंभस्त्वक्परिपोटनम् ।

एषां मध्ये वातेनोपदंशे मेढ्रशोफो भवति । दारुणाः पीडाः स्तंभस्तथा त्वचः परिपोटनं ।

पक्कोदुंबरसंकाशः पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः ॥ ६ ॥

पित्तेन श्वयथुः पक्कोदुंबरफलनिभो ज्वरश्च स्यात् ।

श्लेष्मणा कठिनः स्निग्धः कंडूमान् शीतलो गुरुः ।

श्लेष्मणा श्वयथुः कठिनादिगुणः स्यात् ।

शोणितेनासितस्फोटसंभवोऽस्रस्रुतिर्ज्वरः ॥ ७ ॥

लोहितेन कृष्णस्फोटसंभवादयः स्युः ।

सर्वजे सर्वलिंगत्वं श्वयथुर्मुष्कयोरपि ।
तीव्रारुगाशुपचनं दरणं कृमिसंभवः ॥ ८ ॥

सर्वदोषजे सर्वलिंगत्वं श्वयथुश्च मुष्कयोः स्यात् । तीव्रा रुक् शीघ्रपा-कादिश्च ।

याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे सान्निपातजः ।

एतेषां मध्ये रक्तजो याप्यः । सन्निपातोत्थो मृत्युहेतुः ।

जायंते कुपितैर्दोषैर्गुह्यासृक्पिशिताश्रयैः ॥ ९ ॥

अंतर्बहिर्वा मेढ्रस्य कंडूला मांसकीलकाः ।
पिच्छिलास्रस्रवा योनौ तद्वच्च छत्रसन्निभाः ॥ १० ॥
तेऽर्शांस्युपेक्षया घ्नंति मेढ्रपुंस्त्वभगार्तवम् ।

दोषैर्गुह्यरक्तमांसाश्रयैः क्रुद्धैर्मेढ्रस्यांतर्बहिर्वा कंडूला मांसकीलकाः शंकवो जायंते । तथा पिच्छिलरक्तस्राविणस्तथैव योनौ छत्रसदृशाः स्युः। ते मांसकीला अर्शांसि गद्यंते । उपेक्षिताश्च मेढ्रे जाताः पुंस्त्वं घ्नंति । भगे जाता आर्तवं घ्नंति ।

गुह्यस्य बहिरंतर्वा पिटिकाः कफरक्तजाः ॥ ११ ॥
सर्षपा मानसस्थाना घनाः सर्षपिकाः स्मृताः ।

गुह्यस्य बाह्येंऽतरे कफरक्तजाः पिटिकाः सर्षपप्रमाणाः सर्षपाकारा घनाः सर्षपिकाः स्मृताः ।

पिटिका बहवो दीर्घा दीर्यंते मध्यतश्च याः ॥ १२ ॥
सोवमंथः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान् ।

पिटिका बहवो दीर्घा मध्ये च या दीर्यंते सोऽवमंथो वेदनारोमांचवान् कफरक्ताभ्यां स्यात् ।

कुंभीकारक्तपित्तोत्था जांबवास्थिनिभाऽशुजा ॥ १३ ॥

जांबवास्थिरूपा कुंभिका रक्तपित्तोद्भवा शीघ्रोत्पत्तिश्च ।

अलजीं मेहवद्विद्याद्

अलजीं प्रमेहे यथा तथाऽस्मिन्नपि विद्यात् ।

उत्तमां रक्तपित्तजाम् ।

पिटिकां माषमुद्गाभां

उत्तमाख्यां पित्तरक्तजां मेढ्रपिटिकां माषसमां मुद्गाभां विद्यात् ।

पिटिका पिटिकाचिता ॥ १४ ॥

कर्णिका पुष्करस्येव ज्ञेया पुष्करिकेति सा ।

पिटिकाचिता या पिटिका स्यात् । तथा पद्मकर्णिकाकारा पुष्करकर्कटाभा तां पुष्करिकेति विद्यात् ।

पाणिभ्यां भृशसंव्यूढे संव्यूढपिटिका भवेत् ॥ १५ ॥

हस्ताभ्यामतिशयेन संव्यूढे घृष्टे पिटिकाख्या स्यात् ।

मृदितं मृदितं वस्त्रसंरब्धं वातकोपतः ।

मृदितं मलितं वस्त्रसंरब्धं वाससा क्षोभितं वातकोपान्मृदितं स्यात् ।

विषमा कठिना भुग्ना वायुनाऽष्ठीलिका स्मृता ॥ १६ ॥

या पिटिका विषमा-समुन्नता तथा कठिना कुटिला च पवनेनाष्टीलिका गदिता ।

विमर्दनादिदुष्टेन वायुना चर्ममेढ्रजम् ।
निवर्तते सरुग्दाहं क्वचित्पाकं च गच्छति ॥ १७ ॥
पिंडितं ग्रंथितं चर्म तत्प्रलंबमधोमणेः ।
निवृत्तसंज्ञं सकफं कंडुकाठिन्यवत्तु तत् ॥ १८ ॥

वायुना विमर्दनादिदुष्टेन मेढ्रजं चर्म सरुग्दाहं निवर्तते । क्वचित्कदाचित् पाकमपि याति । तच्चर्ममणेरधः पिंडितं ग्रंथितं प्रलंबं च स्यात् । तत्सकफं कफेन तु सह कंडूकाठिन्ययुतं निवृत्तसंज्ञं स्यात् ।

दुरूढं स्फुटितं चर्म निर्दिष्टमवपाटिका ।

कृच्छ्रेण रोहति यच्च दुःस्फुटितं चर्म तत् कथितमवपाटिका ।

वातेन दूषितं चर्म मणौ सक्तं रुणद्धि चेत् ॥ १९ ॥
श्रोतोमूत्रं ततोभ्येति मंदधारमवेदनम् ।
मणेर्विकाशरोधश्च सनिरुद्धमणिर्गदः ॥ २० ॥

वातेन चर्म दूषितं मणौ सक्तं चेच्छ्रोतो रुणद्धि । ततो मंदधारमरुजं मूत्रमेति । मणेश्च विकाशरोधः । स एवं विधो रोगो निरुद्धमणिसंज्ञः ।

लिंगं शूकैरिवापूर्णं ग्रथिताख्यं कफोद्भवम् ।

लिंगं शूकैराकीर्णमिव स्यात् । तद्ग्रथितसंज्ञं कफजं ।

शूकदूषितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्तदाह्वया ॥ २१ ॥

शूकदूषितरक्तोद्भवा स्पर्शहानिः सा स्पर्शहानिसंज्ञा ।

छिद्रैरणुमुखैर्यत्तु मेहनं सर्वतश्चितम् ।
वातशोणितकोपेन तं विद्याच्छतपोनकम् ॥ २२ ॥

यत्पुनर्मेढ्रं छिद्रैः सूक्ष्ममुखैः सर्वतः परितश्चितं वातशोणितकोपात् त-च्छतपोनकं विद्यात् ।

पित्तासृग्भ्यां त्वचः पाकस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ।

पित्तरक्ताभ्यां त्वचः पाको ज्वरदाहान्वितस्त्वक्पाकाख्यः ।

मांस्पाकः सर्वजः सर्ववेदनो मांसशातनः ॥ २३ ॥

सर्वदोषोत्थो मांसपाकाख्यः सर्ववेदनो मांसशातनः ।

सरागैरसितैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च पीडितम् ।
मेहनं वेदनाश्चोग्रास्तं विद्यादसृगर्बुदम् ॥ २४ ॥

ईषल्लोहितैः कृष्णैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च पीडितं लिंगं वेदनाश्च दा-रुणास्तमेवंविधं रक्तार्बुदं जानीयात् ।

मांसार्बुदं प्रागुदितं विद्रधिश्च त्रिदोषजः ।

मांसार्बुदं पूर्वमुक्तं ग्रंथ्यादिरोगविज्ञानीये तच्च त्रिदोषजं । विद्रधिश्च त्रिदोषजः स उक्तो विद्रद्ध्यादिविज्ञानीये ।

कृष्णानि भूत्वा मांसानि विशीर्यंते समंततः ॥ २५ ॥
पक्कानि सन्निपातेन तान् विद्यात्तिलकालकान् ।

कृष्णानि मांसानि भूत्वा परितो विशीर्यंते पक्कानि सन्निपातेन । तानेवं प्रकारांस्तिलकालकान् विद्यात् ।

मांसोत्थमर्बुदं पाकं विद्रधिं तिलकालकान् ॥ २६ ॥
चतुरो वर्जयेदेषांश्छेषांश्छीघ्रमुपाचरेत् ।

एषां मध्ये मांसार्बुदादींश्चतुरस्त्यजेन्नोपक्रमेत् । शेषान् षोडश रोगां-श्छीघ्रमुपक्रमेत् ।

विंशतिर्व्यापदो योनेर्जायंते दुष्टभोजनात् ॥ २७ ॥

योनेर्व्यापदो विंशतिर्दुष्टाहाराद्भवंति ।

विषमस्थांगशयनभृशमैथुनसेवनैः
दुष्टार्त्तवादपद्रव्यैर्बीजदोषेण दैवतः ॥ २८ ॥
योनौ क्रुद्धोनिलः कुर्याद् रुक्तोदायामसुप्तताः ।
पिपीलिकासृप्तिमिव स्तंभं कर्कशतां स्वनम् ॥ २९ ॥
फेनिलारुणकृष्णाल्पतनुरूक्षार्त्तवस्रुतिम् ।
स्रंसं वंक्षणपार्श्वादौ व्यथां गुल्मं क्रमेण च ॥ ३० ॥
तांस्तांश्च स्वान् गदान् व्यापद् वातिकी नाम सा स्मृता ।

विषमस्थांगशयनादिभिर्योनौ पवनः कुपितो रुजादीन् कुर्यात् । तथा पिपीलिकोपसर्पणमिव स्तंभं कर्कशतां स्वनं च । तथा फेनिलादिगुणार्त्तवस्रुतिं तथा वंक्षणादौ भ्रंशं रुजां क्रमेण च गुल्मं कुर्यात् । तांस्तांश्चानेकविधान् रोगान् कुर्यात् । सेवं विधा व्यापद् वातिकी स्मृता ।

सैवातिचरणा शोफसंयुक्ताऽतिव्यवायतः ॥ ३१ ॥

सैवाऽतिचरणा श्वयथुयुताऽतिव्यवायात्स्यात् ।

मैथुनादतिबालायाः पृष्ठजंघोरुवंक्षणम् ।
रुजन्संदूषयेद्योनिं वायुः प्राक्चरणेति सा ॥ ३२ ॥

मैथुनादतिबालायाः पवनः पृष्ठजंघोरुवंक्षणं पीडयन् योनिं संदूषयेत् । प्राक्चरणेति सा स्यात् ।

वेगोदावर्तनाद्योनिं प्रपीडयति मारुतः ।
स फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विमुंचति ॥ ३३ ॥
इयं व्यापदुदावृत्ता

वेगोदावर्तनेन मारुतो योनिं प्रकर्षेण पीडयति । ततः सा योनिः फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विसृजति । एषा व्यापत्तिरुदावृत्ताख्या ।

जातघ्नी तु यदानिलः ।
जातं जातं सुतं हंति रौक्ष्याद्दुष्टार्त्तवोद्भवम् ॥ ३४ ॥

यदा तु वायुः सुतमुत्पन्नमुत्पन्नं रौक्ष्याद्दुष्टार्तवजं हंति तदा जातघ्नी स्यात् ।

अत्याशिताया विषमं स्थितायाः सुरते मरुत् ।
अन्नेनोत्पीडितो योनेः स्थितः स्रोतसि वक्रयेत् ॥ ३५ ॥
सास्थिमांसं मुखं तीव्ररुजमंतर्मुखीति सा ।

अतिसुहिताया विषमं स्थिताया निधुवने पवनोऽन्नेनोत्पीडितो योनेः संबंधिनि स्रोतसि स्थितो मुखं योनेरेव वक्रीकुर्यादस्थिमांसेन सह दारुणपीडं सांतर्मुखीत्युच्यते ।

वातलाहारसेविन्यां जनन्यां कुपितोऽनिलः ॥ ३६ ॥
स्त्रियो योनिमणुद्वारां कुर्यात्सूचीमुखीति सा ।

वातलाहारसेविन्यां मातरि वायुः कुपितः स्त्रियो गर्भस्थायाः सूक्ष्मद्वारां योनिं कुर्यात् । सूचीमुखी सा स्यात् ।

वेगरोधादृतौ वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसंग्रहम् ॥ ३७ ॥
करोति योनेः शोषं च शुष्काख्या सातिवेदना ।

ऋतौ वेगधारणाद्वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसंग्रहं करोति योनेः शोषं च करोति सा शुष्कसंज्ञाऽतिरुजा स्यात् ।

षडाहात्सप्तरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयान्मरुत् ॥ ३८ ॥

वमेत्सरुङ् नीरुजो वा यस्याः सा वामिनी मता ।

षडहेनाथवा सप्ताहेन गर्भाशयाद्वायुः सरुजो नीरुजो वा यस्याः शुक्रं वमेत् सा वामिनी गदिता ।

योनौ वातोपतप्तायां स्त्रीगर्भे बीजदोषतः ॥ ३९ ॥
नृद्वेषिण्यस्तनी च स्यात्षंढसंज्ञाऽनुपक्रमा ।

वातोपतप्तायां योनौ स्त्रीगर्भे बीजदोषान्नरद्वेषिणी स्तनरहिता च स्त्री स्यात् । सा षंढसंज्ञाऽनुपक्रमा ।

दुष्टो विष्टभ्य योन्यास्यं गर्भकोष्ठं च मारुतः ॥ ४० ॥
कुरुते विवृतां स्रस्तां वातिकीमिव दुःखिताम् ।
उत्सन्नमांसां तामाहुर्महायोनिं महारुजाम् ॥ ४१ ॥

पवनो दुष्टो योन्यास्यं विष्टभ्य गर्भकोष्टं च विवृतमुखीं भृष्टां वातिकीमिव सुदुःखामुत्सृष्टमांसां मकुनत्वाद्योनिं कुरुते । तां महारुजां महायोनिं वदंति ।

यथास्वैर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनिमुपाश्रितम् ।
करोति दाहपाकोषापूतिगंधज्वरान्विताम् ॥ ४२ ॥
भृशोष्णभूरिकुणपनीलपीतासितार्तवाम् ।
सा व्यापत्पैत्तिकी

यथायोगं दूषणैः सर्वरोगनिदानाद्युक्तैर्दुष्टं पित्तं योनौ स्थितं योनिं दाहाद्यन्वितां करोति । तथा भृशोष्णादिगुणयुतार्त्तवां । सा पैत्तिकी व्यापत् ।

रक्तयोन्याख्यासृगतिस्रुतेः ॥ ४३ ॥

रक्तयोन्याख्या रक्तस्यातिस्रुतेः स्यात् ।

कफोऽभिष्यंदिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिमवेदनाम् ।
शीतलां कंडुलां पांडुपिच्छिलां तद्विधस्रुतिम् ॥ ४४ ॥
सा व्यापच्छ्लैष्मिकी

श्लेष्माऽभिष्यंदकरणहेतुभिः कुपितो योनिं पीडारहितां शीतलादिगुणां तथा तद्विधा पांडुपिच्छिला स्रुतिर्यस्यास्तां तथाविधां कुर्यात्। सैवंविधा व्यापत् श्लैष्मिकी स्यात्।

वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः।
सदाहकार्श्यवैवर्ण्यं यस्यां सा लोहितक्षया ॥ ४५ ॥

यस्यां वातपित्ताभ्यां रजः क्षीयते दाहकार्श्यवैवर्ण्ययुतं सा लोहितक्षयाख्या।

पित्तलाया नृसंवासे क्षवथूद्गारधारणात्।
पित्तयुक्तेन मरुता योनिर्भवति दूषिता ॥ ४६ ॥
शूनास्पर्शासहा सार्तिर्नीलपीतास्रवाहिनी।
बस्तिकुक्षिगुरुत्वातीसारारोचककारिणी ॥ ४७ ॥
श्रोणिवंक्षणरुक्तोदज्वरकृत्सा परिप्लुता।

पित्तलायाः स्त्रिया नरसंयोगात् क्षवथूद्गारधारणात् पित्तान्वितेन वायुना योनिर्दूषिता शूनादिगुणा बस्त्यादिगुरुत्वादिविधायिनी तथा श्रोण्यादितोदकरी स्यात् सा परिप्लुताख्या।

वातश्लेष्मामयव्याप्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ ४८ ॥
उपप्लुता स्मृता योनिर्

वातश्लेष्मरोगेण व्याप्ता शुक्लपिच्छिलस्राविणी योनिरुपप्लुता स्यात्।

विप्लुताख्या त्वधावनात्।
संजातजंतुः कंडूला कंड्वा चातिरतिप्रिया ॥ ४९ ॥

अक्षालनात्तु योनिः संभूतकृमिः कंडूयुता कंड्वा चाहेतुना सुतरां सुरताभिलाषिणी विप्लुताख्या।

अकालवाहनाद्वायुः श्लेष्मरक्तविमूर्छितः।
कर्णिकां जनयेद्योनौ रजोमार्गनिरोधिनी ॥ ५० ॥

सा कर्णिनी

मरुदकालवाहनात्कफरक्तमिश्रितो योनौ कर्णिकां रजोमार्गनिरोधिनीं कुर्यात्। सा कर्णिनी गद्यते।

त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशयाश्रितैः।
यथास्वोपद्रवकरैर्व्यापत्सा सान्निपातिकी ॥ ९१ ॥

त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशयाश्रितैर्यथायोगमुपद्रवकारिभिर्या व्यापत् सा सान्निपातिकी स्यात्।

इति योनिगदा नारी यैः शुक्रं न प्रतीच्छति।
ततो गर्भं न गृण्हाति रोगांश्चाप्नोति दारुणान्।
असृग्दरार्शोगुल्मादीनाबाधांश्चानिलादिभिः ॥ ९२ ॥

इति समाप्तौ। एवं योनिरोगाः कथिता इति शेषः। यैरामयैर्योनिः शुक्रं न प्रतीच्छति। ततो गर्भं नादत्ते। रोगांश्च दारुणानसृग्दरादीनश्रुते वातपित्तकफैश्चाबाधा पीडाविशेषान् प्राप्नोति।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने गुह्यरोगविज्ञानं नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः।

अथैतच्चिकित्सां ब्रूते।

अथातो गुह्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः।
मेढ्रमध्ये शिरां विध्येदुपदंशे नवोत्थिते।
शीतां कुर्यात् क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः ॥ १ ॥
तिलकल्कघृतक्षौद्रैर्लेपः पक्के तु पाटिते।

उपदंशेऽचिरोद्भूते लिंगस्य मध्ये शिरां मोक्षयेत्। शिशिरां च चिकित्सां लेपसेकादिभिः कुर्यात्। विशेषेण विरेचनेन शुद्धिं विदधीत। पक्के पाटिते च तिलकल्काज्यमधुभिर्लेपः।

जंब्वाम्रसुमनोनीपश्वेतकांबोजिकांकुरान् ॥ २ ॥
शल्लकीबदरीबिल्वपलाशातिनिशोद्भवाः।
त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च जले पचेत् ॥ ३ ॥
स क्काथः क्षालनं तेन पक्कं तैलं च रोपणम्।

जंब्वाद्यंकुरान्। शल्लक्यादीनां त्वचः क्षीरिवृक्षाणां च त्वचस्त्रिफलां च जले पचेत्। स क्काथः क्षालनं हितं। तेन क्काथेन तैलं पक्कं रोपणं स्यात्।

तुत्थगैरिकलोध्रैलामनोव्हालरसांजनैः ॥ ४ ॥
हरेणुपुष्पकासीससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः।
लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशव्रणापहः ॥ ५ ॥

तुत्थादिभिर्माक्षिकद्रुतैः सूक्ष्मीकृतैर्लेप उपदंशव्रणहरः।

कपाले त्रिफला दग्धा सघृता रोपणं परम्।

कर्परे त्रिफला दग्धा घृतान्विता परं रोपणम्।

सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषं तु शोफवत् ॥ ६ ॥

सामान्यमेतत्साधनं प्रतिदोषं तु शोफतुल्यं चिकित्सितं ज्ञेयम्।

न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भृशम्।
पक्कैः स्नायुशिरामांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥ ७ ॥

यथा च पाकं न याति तथाऽतियत्नः कार्यः। यतः पक्कैः स्नाय्वादिभिः प्रायेण ध्वजो मेढ्रो नश्यति।

अर्शसां छिन्नदग्धानां क्रिया कार्योपदंशवत्।

अर्शसां छिन्नानां दग्धानां चोपदंशतुल्या क्रिया कार्या।

सर्षपा लिखिताः सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् ॥ ८ ॥
तैरेवाभ्यंजनं तैलं साधयेद् व्रणरोपणम् ।

सर्षपिकाः शस्त्रेण लिखिताः कषायद्रव्यैर्जंब्वादिभिः पूर्वोक्तैः सूक्ष्मचूर्णैरवचूर्णयेत् । तैरेव कषायैस्तैलं पचेत् । तदभ्यंजनं व्रणरोपणं स्यात् ।

क्रियेयमवमंथेऽपि रक्तं स्राव्यं तथोभयोः ॥ ९ ॥

एतच्चिकित्सितमवमंथेपि कार्यं । तथैनयोः सर्षपावमंथयोरस्रं स्राव्यम् ।

कुंभीकायां हरेद्रक्तं पक्कायां शोधिते व्रणे ।
तिंदुकत्रिफलारोध्रैर्लेपस्तैलं च रोपणम् ॥ १० ॥

कुंभीकायां लोहितं मोक्षयेत् । पक्कायां तु व्रणे शोधिते सति तिंदुकादिभिर्लेपः । तिंदुकादिभिरेव सिद्धं तैलं रोपणं स्यात् ।

अलज्यां स्रुतरक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ।

अलज्यां स्रुतशोणितायामेष एवोपक्रमः ।

उत्तमाख्यां तु पिटिकां संछिद्य बडिशोत्धृताम् ॥ ११ ॥
कल्कैश्चूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ।

उत्तमाख्यां पिटिकां बडिशोत्धृतां सम्यक् छेदयित्वा कषायाणां कल्कैश्चूर्णैः क्षौद्रयुक्तैरुपक्रमेत् ।

क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करव्यूढयोर्हितः ॥ १२ ॥

पुष्करिकायां संव्यूढे च पित्तविसर्पविहितं चिकित्सितं हितम् ।

त्वक्पाके स्पर्शहान्यां च सेचयेद्

त्वक्पाकस्पर्शहान्योः सेचनम् ।

मृदितं पुनः ।
बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ १३ ॥

मृदितं नाम लिंगरोगं वक्ष्यमाणेन बलातैलेन सेचयेत्। तथा मधुरैर्द्रव्यैः कल्कितैः सुखोष्णैर्घृतस्निग्धैरुपनाहश्च कार्यः।

अष्टीलिकां ह्वते रक्ते श्लेष्मग्रंथिवदाचरेत्।

अष्टीलिकां रक्ते हृते कफग्रंथिमिवोपक्रमेत्।

निवृत्तं सर्पिषाऽभ्यज्य स्वेदयित्वोपनाहयेत् ॥ १४ ॥
त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सुस्निग्धैः शाल्वलादिभिः।
स्वेदयित्वा ततो भूयः स्निग्धं चर्म समानयेत् ॥ १५ ॥
मणिं प्रपीड्य शनकैः प्रविष्टे चोपनाहनम्।
मणौ पुनः पुनः स्निग्धं भोजनं चात्र शस्यते ॥ १६ ॥

निवृत्तसंज्ञं लिंगरोगं घृतेनाभ्यज्य स्वेदयित्वा चोपनाहयेत्। त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सुस्निग्धैः शाल्वलादिभिः। ततो भूयः स्वेदयित्वा स्निग्धं चर्म मणिं समानयेत्। किं कृत्वा। मणिं शनैः प्रपीड्य। प्रविष्टे मणौ चोपनाहं पुनः पुनः कुर्यात्। भोजनं चात्र स्निग्धं हितं।

अयमेव प्रयोज्यः स्यादवपाट्यामपि क्रमः।

अयमेव क्रमोऽवपाटिकायां योज्यः स्यात्।

नाडीमुभयतो द्वारां निरुद्धे जतुना सृताम् ॥ १७ ॥
स्नेहाक्तां स्रोतसि नस्य सिंचेत्स्नेहैश्चलापहैः।
त्र्यहात्त्र्यहात्स्थूलतरां नस्यनाडीं विवर्द्धयेत् ॥ १८ ॥
स्रोतोद्वारमसिद्धौ तु विद्वान् शस्त्रेण पाटयेत्।
सेवनीं वर्जयन् युंज्यात्सद्यः क्षतविधिं ततः ॥ १९ ॥

निरुद्धे निरुद्धाख्ये निरुद्धमणौ नाडीं द्विद्वारां जतुना सृतां लिप्तां स्नेहाक्तां लिंगे न्यस्य लिंगं बलातैलादिभिः स्नेहैः सिंचेत् त्र्यहात्त्र्यहात्स्थूलतरां नाडीं क्षिप्त्वा स्रोतोद्वारं वृद्धिं नयेत्। एवमप्यसिद्धौ धीमान् वैद्यः सेवनीं परिहरन् शस्त्रेण पाटयेत्। ततः पाटनादनंतरं सद्यः क्षतविधानं युंज्यात्।

ग्रंथितं स्वेदितं नाड्या स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।

ग्रंथितसंज्ञं नाड्या स्वेदितं स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।

लिंपेत्कषायैः सक्षौद्रैर्लिखित्वा शतपोनकम् ॥ २० ॥

शतपोनकं लिंगरोगं लिखित्वा कषायद्रव्यचूर्णैः समाक्षिकैर्लिंपेत् ।

रक्तविद्रधिवत्कार्या चिकित्सा शोणितार्बुदे ।

शोणितार्बुदे रक्तविद्रधिवच्चिकित्सा कर्त्तव्या ।

व्रणोपचारं सर्वेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥

सर्वेषु लिंगरोगेषु यथावस्थमवस्थावशाद् व्रणोपचारानंतःशुद्धिकषाय-लेपघृततैलरसक्रियाचूर्णांश्छोधनरोपणान् प्रयोजयेत् ।

योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ।
स्नेहनस्वेदबस्त्यादिवातजासु विशेषतः ॥ २२ ॥

योनिव्यापत्सु विषये प्रायेण पवनविजयि चिकित्सितं युक्तं स्नेहनादि वातोत्थासु व्यापत्तिषु विशेषेण शस्यते ।

नहि वाताद्दते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति ।
अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ॥ २३ ॥

यतो वातमंतरेण योषितो योनिर्न दुष्यति तस्मात्तं जित्वा परस्य दोष-स्यौषधं कुर्यात् ।

पाययेत बलातैलं मिश्रकं सुकुमारकम् ।
स्निग्धस्विन्नां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत्समाम् ॥२४॥
पाणिनोन्नमयेज्जिह्मां संवृत्तां व्यधयेत्पुनः ।
प्रवेशयेन्निःसृतां च विवृतां परिवर्त्तयेत् ॥ २५ ॥
स्थानापवृत्ता योनिर्हि शल्यभूता स्त्रियो भवेत् ।

तां स्त्रियं बलातैलं मिश्रकाख्यं वा सुकुमारकाह्वयं पाययेत्। तथा योनिं स्निग्धां स्विन्नां च दुःस्थितां समां स्थापयेत्। जिह्मां कुटिलां योनिं हस्तेन नमयेत्। संवृत्तां तु व्यधयेत् । प्रसारयेदित्यर्थः निःसृतां च प्रवेशयेत्। विवृत्तां तु सतीं परिवर्तयेत्। यतः स्थानाद् भ्रष्टा योनिः स्त्रियः शल्यरूपा भवेत्।

कर्मभिर्वमनाद्यैश्च मृदुभिर्योजयेत्स्त्रियम् ॥ २६ ॥
सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते ।
बस्त्यभ्यंगपरीषेकप्रलेपपिचुधारणम् ॥ २७ ॥

वमनादीनि च कर्माणि मृदून्यखराणि स्त्री कारयितव्या। सर्वतोधउपरिष्टाच्च विशुद्धाया नार्याः परिशिष्टं कर्म बस्त्यादिकं क्रियते।

काश्मर्यत्रिफलाद्राक्षाकाशमर्दनिशाद्वयैः ।
गुडूचीसैर्यकाभीरुशुकनासापुनर्नवैः ॥ २८ ॥
परूषकैश्च विपचेत्प्रस्थमक्षसमैर्घृतात् ।
योनिवातविकारघ्नं तत्पीतं गर्भदं परम् ॥ २९ ॥

काश्मर्यादिभिः कल्कितैः कार्षिकैर्घृतात्प्रस्थं पचेत् तद्घृतं पीतं योनिवातविकारहरं सुष्ठु गर्भदम्।

वचोपकुंचिकाजाजीकृष्णावृषकसैंधवम् ।
अजमोदायवक्षारशर्कराचित्रकान्वितम् ॥ ३० ॥
पिष्टा प्रसन्नयाऽऽलोड्य खादेत्तद्घृतभर्जितम् ।
योनिपार्श्वार्तिहृद्रोगगुल्मार्शोविनिवृत्तये ॥ ३१ ॥

वचादिकं पिष्ट्वा प्रसन्नयाऽऽलोड्य घृतभर्जितं खादेद्योनिपार्श्वार्त्यादिशांतये।

वृषकं मातुलुंगस्य मूलानि मदयंतिकाम् ।
पिबेन्मद्यैः सलवणैस्तथा कृष्णोपकुंचिकैः ॥ ३२ ॥

वृषकादीनि मद्यैः सलवणैः पिबेत् । तथा पिप्पलीस्थूलजीरकैर्वा मद्यैः सलवणैः पिबेत् ।

राम्नाश्वदंष्ट्रावृषकैः शृतं शूलहरं पयः ।

रास्नादिभिः शृतं पयः शूलघ्नम् ।

गुडूचीत्रिफलादंतीक्वाथैश्च परिषेचनम् ॥ ३३ ॥

गुडूच्यादिभिः क्वाथैः परिषेचनं सुखोष्णं हितं मक्कलाख्यायोनौ ।

नतवार्ताकिनीकुष्टसैंधवामरदारुभिः ।
तैलात्प्रसाधिताद्धार्यः पिचुर्योनौ रुजापहः ॥ ३४ ॥

नतादिभिस्तैलात् पक्वात् पिचुर्योनौ धृतो रुजाघ्नः ।

पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यंगपिचुक्रियाः ।
शीताः पित्तजितः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ३५ ॥

पित्तलानां च योनीनां शीतादिकाः क्रियाः सेकाद्याः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च देयानि ।

शतावरीमूलतुलाचतुष्कात् क्षुण्णपीडितात् ।
रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत घृताढकम् ॥ ३६ ॥
जीवनीयैः शतावर्या मृद्वीकाभिः परूषकैः ।
पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षांशैर्मधुकाद्विबलान्वितैः ॥ ३७ ॥
सिद्धशीते तु मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकम् ।
शर्कराया दशपलं क्षिपेल्लिह्यात्पिचुं ततः ॥ ३८ ॥
योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं परम् ।
क्षतं क्षयमसृक्पित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ॥ ३९ ॥
कामलां वातरुधिरं विसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ।
अपस्मारार्दितायाममदोन्मादांश्च नाशयेत् ॥ ४० ॥

शतावरीमूलतुलाचतुष्टयात् क्षुण्णपीडिताद् रसेन दुग्धसमेन सर्पिष आढकं पचेज्जीवनीयादिभिः कर्षांशैः कल्कीकृतैः पक्के शीते च माक्षिकपलाष्टकं कणाष्टपलं सितापलानि च दश क्षिपेत् । तस्माच्च कर्षमात्रं लिह्यात् योन्यादिदोषघ्नं वृष्यादिगुणं च ।

एवमेव पयः सर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ।
गर्भदं पित्तजानां च रोगाणां परमं हितम् ॥ ४१ ॥

अनेनैव क्रमेण क्षीरं सर्पिर्वा जीवनीयैः पक्कं गर्भप्रदं पित्तजानां च रोगाणां परमं हितम् ।

बलाद्रोणद्वयक्काथे घृततैलाढकं पचेत् ।
क्षीरे चतुर्गुणे कृष्णाकाकनासासितान्वितैः ॥ ४२ ॥
जीवंतीक्षीरकाकोलीस्थिरावीरर्द्धिजीरकैः ।
पयस्याश्रावणीमुद्गपीलुमाषाख्यपर्णिभिः ॥ ४३ ॥
वातपित्तामयान् हत्वा पानाद् गर्भं दधाति तत् ।

बलाया द्रोणद्वयस्य कषाये घृततैलयोराढकं पचेत् क्षीरचतुराढके कृष्णादिभिः कल्कितैः सामान्यपरिभाषयोक्तप्रमाणैस्तद्घृतं पानेन वातरोगान् हत्वा गर्भं धत्ते । मुद्गीनां पर्ण्यां प्रत्येकं संबंधो मुद्गपर्णी पीलुपर्णी माषपर्णीति ।

रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबंधमवेक्ष्य च ॥ ४४ ॥
यथादोषोदयं युंज्याद् रक्तस्थापनमौषधम् ।

रक्तयोन्यां लोहितं वर्णैर्लक्षयित्वाऽनुबंधं च यथादोषोदयं रक्तस्थापनं भेषजं प्रयुंजीत ।

पाठाजंब्वाम्रयोरस्थिशिलोद्भेदं रसांजनम् ॥ ४५ ॥
अंबष्ठां शाल्मलीपिच्छां समंगां वत्सकत्वचम् ।
बाल्हीकबिल्वातिविषारोध्रतोयदगैरिकम् ॥ ४६ ॥

शुंठीमधूकमाचीकरक्तचंदनकट्फलम् ।
कट्वंगवत्सकानंताधातकीमधुकार्जुनम् ॥ ४७ ॥
पुष्पे गृहीत्वा संचूर्ण्य सक्षौद्रं तंदुलांभसा ।
पिबेदर्शःस्वतीसारे रक्तं यश्चोपवेश्यते ॥ ४८ ॥
दोषा जंतुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।
योनिदोषं रजोदोषं श्यावश्वेतारुणासितम् ॥ ४९ ॥
चूर्णं पुष्पानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ।

पाठादिकं पुष्ये गृहीत्वा संचूर्ण्य क्षौद्रान्वितं ज्येष्ठांभसा पिबेत् । अर्शोविषयादिषु येषु दोषा जंतुकृता बालानां तांश्च योनिदोषादीन् हंति पुष्पानुगसंज्ञमेतच्चूर्णं हितमात्रेयपूजितं च ।

योन्यां बलासदुष्टायां सर्वं रूक्षोष्णमौषधम् ॥ ५० ॥

योन्यां बलासेन दुष्टायां सर्वमेव रूक्षोष्णं हितं ।

धातक्यामलकीपत्रस्रोतोजमधुकोत्पलैः ।
जंब्वाम्रसारकासीसरोध्रकट्फलतिंदुकैः ॥ ५१ ॥
सौराष्ट्रिकादाडिमत्वगुदुंबरशलाटुभिः ।
अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥ ५२ ॥
तैलप्रस्थं तदभ्यंगपिचुबस्तिषु योजयेत् ।
शूनोतानोन्नता स्तब्धा पिच्छिला स्राविणी तथा ॥५३॥
विप्लुतोपप्लुता योनिः सिद्ध्येत्सस्फोटशूलिनी ।

धातक्यादिभिः कार्षिकैश्छागमूत्रे द्विगुणे क्षीरे च द्विगुणे तैलप्रस्थं पचेत् । तत्तैलमभ्यंगादिषु योज्यं । अनेन तैलेन शूनादिगुणा योनिः सिध्यति ।

यवान्नमभयारिष्टं सीधुतैलं च शीलयेत् ॥ ५४ ॥
पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगांश्च समाक्षिकान् ।

तथा यवान्नादिकं शीलयेत् । पिप्पल्यादिप्रयोगांश्च क्षौद्रान्वितानभ्यसेत् ।

कासीसं त्रिफलाकांक्षीसाम्रजंब्वास्थिधातुकी ॥ ५५ ॥
पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तश्चूर्णो वैशद्यकारकः ।

कासीसादिकश्चूर्णो माक्षिकान्वितः पैच्छिल्ये विशदत्वकृत् ।

पलाशधातुकीजंबूसमंगामोचसर्जजः ॥ ५६ ॥
दुर्गंधे पिच्छिले क्लेदस्तंभनश्चूर्ण इष्यते ।
आरग्वधादिवर्गस्य कषायः परिषेचनम् ॥ ५७ ॥

पलाशादिजश्चूर्णो दुर्गंधादिषु स्तंभनमिष्यते । आरग्वधादिवर्गक्काथो दुर्गंधादौ परिषेकः ।

स्तब्धानां कर्कशानां च कार्यं मार्दवकारकम् ।
धारणं वेसवारस्य कृसरा पायसस्य च ॥ ५८ ॥

स्तब्धानां खरस्पर्शानां च योनीनां मृदुत्वकरं वेसवारादिधारणं विधेयम्। वेसवारः कुट्टितस्विन्नसंस्कृतमाषविशेषः । कृसरा च पायसं च कृसरापायसम् ।

दुर्गंधानां कषायः स्यात्तैलं वा कल्क एव वा ।
चूर्णो वा सर्वगंधानां पूतिगंधापकर्षणः ॥ ५९ ॥

दुर्गंधानां योनीनां सर्वगंधद्रव्याणां कषायः क्काथो हितः । तत्पक्कं तैलं तत्कल्क एव वा । अथवा सर्वगंधानां चूर्णः पूतिगंधापहः ।

श्लेष्मलानां कटुप्रायाः समूत्रा बस्तयो हिताः ।
पित्ते समधुकक्षीरा वाते तैलाम्लसंयुताः ॥ ६० ॥

श्लेष्मलानां योनीनां कटुप्राया गोमूत्रयुता बस्तयो हिताः । पित्ते मधुयष्टीक्षीरयुक्ता बस्तयः । वाते तैलाम्लयुता बस्तयो हिताः ।

सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हितम् ।

सन्निपातोत्थायाः साधारणं कर्म हितम् ।

एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विंदति योषितः ॥ ६१ ॥
अदुष्टे प्राकृते बीजे जीवोपक्रमणे सति ।

एवमनेन प्रकारेण योनिषु विशुद्धासु सतीषु स्त्रियो गर्भं लभंते । प्राकृते बीजेऽदुष्टे सति तथा जीवस्योपक्रमणे क्षेपे सति ।

पंचकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेंद्रियम् ॥ ६२ ॥
परीक्ष्य वर्णैर्दोषाणां दुष्टं तद्घ्नैरुपाचरेत् ।

नरस्य पंचभिः कर्मभिः शुद्धस्येंद्रियं शुक्रं दोषाणां वर्णैर्दुष्टं परीक्ष्य तद्घ्नैर्दोषघ्नैरुपक्रामेत् ।

मंजिष्ठाकुष्टतगरत्रिफलाशर्करावचाः ॥ ६३ ॥
द्वे निशे मधुकं मेदा दीप्यकः कटुरोहिणी ।
पयस्याहिंगुकाकोलीवाजिगंधाशतावरीः ॥ ६४ ॥
पिष्ट्वाक्षांशैर्घृतप्रस्थं पचेत्क्षीराच्चतुर्गुणम् ।
योनिशुक्रप्रदोषेषु तत्सर्वेषु च शस्यते ॥ ६५ ॥
आयुष्यं पौष्टिकं मेध्यं धन्यं पुंसवनं परम् ।
फलसर्पिरिति ख्यातं पुष्पे पीतं फलाय यत् ॥ ६६ ॥
म्रियमाणप्रजानां च गर्भिणीनां च पूजितम् ।
एतत्परं च बालानां ग्रहघ्नं देहवर्द्धनम् ॥ ६७ ॥

मंजिष्टादिभिः कार्षिकैः पिष्टैर्घृतप्रस्थं क्षीरचतुर्गुणं पचेत् । तद्घृतं सर्वेषु योनिशुक्रप्रदोषेषु शस्यते । आयुष्यादिगुणं परं पुंसवनं म्रियमाणगर्भाणां गर्भिणीनां च हितम् । फलसर्पिरिति नाम्ना प्रसिद्धं । कुतः । यस्मात्पुष्पेऽर्तवसमये पीतं फलाय जायते । तथा परं बालानां ग्रहघ्नं शरीरवृद्धिकरं चेति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने गुह्यरोगप्रतिषेधो नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पंचत्रिंशोऽध्यायः ।

अधुना विषतंत्रमुच्यते सद्यः प्राणहारित्वेन तुल्यसाधर्म्यात् ।

अथातो विषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

तत्र विषस्य प्रागुत्पत्तिदर्शनार्थमाह ।

मथ्यमाने जलनिधावमृतार्थं सुरासुरैः ।
जातः प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ १ ॥
दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रो हरित्केशोऽनलेक्षणः ।
जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥ २ ॥
हुंकृतो ब्रह्मणा मूर्ती ततः स्थावरजंगमे ।
सोऽध्यतिष्ठन्निजं रूपमुज्झित्वा वंचनात्मकम् ॥ ३ ॥

समुद्रे सुरासुरैरमृतार्थं विलोड्यमानेऽमृतोत्पत्तेः पूर्वं पुरुषो दारुणदृष्टिः समिद्धधामा चतुर्दंष्ट्रो हरिद्वर्णकचो दहनतुल्यनेत्रो जातः । तं पुरुषं दृष्ट्वा भुवनं विषादं गतं । अत एवासौ जगद्विषनाद्विषसंज्ञः । ब्रह्मणा हुंकृतस्तु सत्रसौ वंचनस्वभावं स्वं रूपं हित्वा स्थावरजंगमाख्ये मूर्ती अधितस्थौ । पुरुषरूपी तिष्ठेदसौ ततो ब्रह्मा शापं दद्यात् ।

स्थिरमत्युल्बणं वीर्यं यत्कंदेषु प्रतिष्ठितम् ।
कालकूटवत्साख्यशृंगीहालाहलादिकम् ॥ ४ ॥

यद्विषं स्थिरं स्थावरं कंदेषु प्रतिष्ठितं वीर्यं अत्युल्बणं तत् कालकूटादिभेदभिन्नं फलादिष्वपि तद् भवति । किं तु कंदे वीर्यातिकृत् । आदिशब्देन संग्रहोक्ता भेदा गृह्यंते। यथा कालकूटं वत्सनाभं शांकुकं मालकं दामवैराटिमुस्तकं शृंगी पुंडरीकं महाविषं हालाहलं मर्कटकं काशपुष्पकमिंद्रायुधं तथा तैलमिति भेदाः प्रकीर्तिताः । एषां तु लक्षणं तत्रोक्तं तदिह विस्तरतरग्रंथशंकया नोक्तं ।

सर्पलूतादिदंष्ट्रासु दारुणं जंगमं विषम् ।

सर्पादिदंष्ट्रासु यद्व्यवस्थितं तज्जंगमं । तच्च दारुणं दंष्ट्रेत्युपलक्षणार्थं । नखविषाणमूत्रादीनामपि पुरा विषत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ।

स्थावरं जंगमं चेति विषं प्रोक्तमकृत्रिमम् ॥ ५ ॥
कृत्रिमं गरसंज्ञं तु क्रियते विविधौषधैः ।
हंति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराच्च तत् ॥ ६ ॥
शोफपांडूदरोन्माददुर्नामादीन् करोति च ।

स्थावरं जंगमं चेति द्विःप्रकारं विषमकृत्रिमं । गरसंज्ञं तु कृत्रिमं । यस्मात्तत् क्रियते अतएव विविधानि वक्ष्यमाणान्यौषधानि यस्मिंस्तदेवं तच्च योगवशाच्छीघ्रं हंति । तथा विविधयोगवशाच्चिराच्चिरं हंति । शोफादींश्च विधत्ते । अथ विषगुणान्निर्दिशति ।

तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदं व्यवाय्याशुकरं लघु ॥ ७ ॥
विकाशि सूक्ष्ममव्यक्तरसं विषमपाकि च ।

तत्सर्वं विषं तीक्ष्णादिगुणं स्यात् । गुणनिर्देशनादस्य रौक्ष्याद्वातमुष्णत्वात् पित्तं करोतीति ज्ञाप्यते । ननु रौक्ष्यादिभिर्गुणैर्वायोः कोपो न युज्यते रौक्ष्यादीनां गुणत्वाद्वायोश्च द्रव्यत्वात् । ब्रूमः । वायोर्ये रौक्ष्यादयो गुणास्तेषामेव विषस्थैरौक्ष्यादिभिर्गुणैर्वृद्धिः क्रियते ते च वायोरात्मभूताः । तन्नाशे वायोर्नाशः स्यात् । यथा तंतुनाशे पटनाशः । तस्माद्युक्तः पवनस्य रौक्ष्यादिभिर्गुणैः प्रकोपः। एवं पित्तेऽपि योज्यं । कट्वम्लोष्णादिकथनमपि विषस्याव्यक्तरसत्वमनेकरससंभवादेकस्यापि च व्यक्तस्यानुपलब्धेः। व्यवायित्वं चास्य द्रागेवाखिलकायस्य व्याप्तेः । तथा अपाकि । विषस्य हि मंत्रतंत्राभ्यामंतरेण पाकाभावात् । पक्वेप्यन्ने विषस्यापक्वस्यैवोपलब्धेः । अत एव शमितमपि किंचित्कारणं प्राप्य पुनः कुप्यति ।

ओजसो विपरीतं तत् तीक्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः ॥ ८ ॥
वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवितम् ।

तथा विषमोजसो विपरीतं तीक्ष्णादिभिर्दशभिर्गुणैर्युक्तं । तीक्ष्णाद्यैरन्वि-

तमिति हेतौ प्रथमा । तीक्ष्णादिगुणयुक्तत्वादोजसो विपरीतमित्यर्थः । तथा वातपित्तोत्तरं नराणां द्रागेव जीवितं हरति । कुत इत्याह ।

विषं हि देहं संप्राप्य प्राग् दूषयति शोणितम् ॥ ९ ॥
कफपित्तानिलांश्चानु समं दोषान्सहाशयान् ।
ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्प्यते ॥ १० ॥

यस्माद्विषं शरीरं प्राप्य पूर्वं रक्तं सर्वशरीरगतं दूषयति । पश्चात् कफपित्तवातानाशयसहितान् दूषयति । अनंतरं कफादिभिः सममेव हृदयमाश्रित्य शरीरनाशाय संपद्यते । ननु विषस्य तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्युगपत्त्रिदोषकोपित्वाद्रक्तकोपित्वाच्च पूर्वं शोणितं दूषयति पश्चात्त्रीन् दोषानिति यदुक्तं तदयुक्तमिव दृश्यते । अत्र भणामः । विषप्रभावेण रक्तमाकृष्टं पूर्वं सह तेन संयुक्तं विषेण दूष्यते ततो युगपदेव दोषत्रयकोपस्ततो दोषैः शोणितेन सह हृदयं प्राप्य सर्वस्रोतांसि बद्ध्वा देहोच्छेदाय प्रवर्तेत इति न किंचिदत्रानुपपन्नं ।

स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे पूर्वे प्रजायते ।
जिव्हायाः श्यावता स्तंभो मूर्छा त्रासः क्लमो वमिः॥११॥

स्थावरस्य विषस्योपयुक्तस्य प्रथमे वेगे रसनाश्यावतादि जायते ।

द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कंठे च वेदना ।
विषं चामाशयं प्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम् ॥ १२ ॥

द्वितीये वेगे वेपथ्वादयो विषं चामाशयं प्राप्तं हृदये वेदनां विधत्ते ।

तालुशोषस्तृतीये तु शूलं चामाशये भृशम् ।
दुर्बले हरिते शूने जायेते चास्य लोचने ॥ १३ ॥
पक्वाशयगते तोदहिध्माकासांत्रकूजनम् ।

तृतीये च वेगे तालुशोषः । आमाशयेऽतिरुजा स्यात् । नेत्रे चास्य दुर्बलादिगुणे भवतः । पक्वाशयगते तोदादयः स्युः ।

९०

चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥ १४ ॥

चतुर्थे वेगे मूर्ध्नोऽतिगुरुत्वं जायते । च शब्दात्पूर्वोक्ता रसनाश्यावता-दयः स्युः । एवमग्रेपि च शब्दार्थो बोध्यः ।

कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्वभेदश्च पंचमे ।
सर्वदोषप्रकोपश्च पक्वाधाने च वेदना ॥ १५ ॥

पंचमे वेगे कफप्रसेकादिः । सर्वदोषाणां प्रकोपः पूर्वोक्ताश्च पक्वाश-यव्यथाश्च ।

षष्ठे संज्ञाप्रणाशश्च सुभृशं चातिसार्यते ।

षष्ठे वेगे चेतनायाः प्रणाशोऽतिशयेनातिसारश्च ।

स्कंधपृष्ठकटीभंगो भवेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥ १६ ॥

सप्तमे स्कंधादिभंगः सप्तानां धातूनां दूषणान्मृत्युश्च स्यात् ।

प्रथमे विषवेगे तु वांतं शीतांबुसेचितम् ।
सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्तमगदं पाययेद् द्रुतम् ॥ १७ ॥

प्रथमे विषवेगे तु कृतवमनं शिशिरजलसेचितं शीघ्रमेवागदं सघृतमा-क्षिकं पाययेत् ।

द्वितीये पूर्ववद्वांतं विरिक्तं चानुपाययेत् ।

द्वितीये विषवेगे पूर्ववच्छीतांबुसेचितं वांतं विरिक्तं चानु पश्चादगदं पाययेत् ।

तृतीये गदपानं तु हितं नस्यं तथांजनम् ॥ १८ ॥

तृतीये वेगेऽगदपानं नस्यमंजनं च हितम् ।

चतुर्थे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतियोजयेत् ।

चतुर्थे वेगे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतियोजयेत् ।

पंचमे मधुककाथमाक्षिकाभ्यां युतं हितम् ॥ १९ ॥

पंचमे वेगे मधुयष्टिकाक्काथमाक्षिकाभ्यां युक्तमगदं हितम् ।

षष्ठेऽतिसारवत्सिद्धिर्

षष्ठे वेगेऽतिसारतुल्या चिकित्सा ।

अवपीडस्तु सप्तमे ।
मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा सासृग्वा पिशितं क्षिपेत् ॥ २० ॥

सप्तमे वेगेऽवपीडो रोगानुत्पादनीयोक्तो देयः । अथवा मस्तके काकपदं कृत्वा सरक्तं पिशितं न्यसेत् ।

कोशातक्यग्निकःपाठासूर्यवल्यमृताभयाः ।
शेलुः शिरीषः किणिही हरिद्रे क्षौद्रसाह्वया ॥ २१ ॥
पुनर्नवे त्रिकटुकं बृहत्यौ सारिवे बला ।
एषां यवागूं निर्यूहेऽशीतां सघृतमाक्षिकाम् ॥ २२ ॥
युंजाद्वेगांतरे सर्वविषघ्नीं कृतकर्मणः ।

कोशातक्यादीनां काथे यवागूं सिद्धां शीतां ससर्पिष्कमाक्षिकां युंज्यात् । सूर्यवल्ली करवीरकाकारपुष्पी । क्षौद्रसाह्वयं बटमाक्षिकं । वेगांतरे वेगमध्ये सर्वविषघ्नीं । कृतं कर्म यस्य तस्यैवं कार्यम् ।

तद्वन्मधूकमधुकपद्मकेसरचंदनैः ॥ २३ ॥

मधुकादिकाथैः पेयां शीतां सघृतमाक्षिकां युंज्यात् ।

अंजनं तगरं कुष्टं हरितालं मनःशिला ।
फलिनी त्रिकटु स्पृक्का नागपुष्पं सकेसरम् ॥ २४ ॥
हरेणु मधुकं मांसी रोचना काकमालिका ।
श्रीवेष्टकं सर्जरसः शताह्वा कुंकुमं बला ॥ २५ ॥

तमालपत्रतालीसभूर्जोशीरे निशाद्वयम् ।
कन्योपवासिनी स्नाता शुक्लवासा मधुद्रुतैः ॥ २६ ॥
द्विजानभ्यर्च्य तैः पुष्पैः कल्पयेदगदोत्तमम् ।
वैद्यश्चात्र तदा मंत्रं प्रयतात्मा पठेदिमम् ॥ २७ ॥
नमः पुरुषसिंहाय नमो नारायणाय च ।
यथासौ नाभिजानाति रणे कृष्णपराजयम् ॥ २८ ॥
एतेन सत्यवाक्येन अगदो मे प्रसिद्ध्यतु ।
नमो वैडूर्यमाते हुलुहुलु रक्ष मां सर्वविषेभ्यः ॥ २९ ॥
गौरि गांधारि चंडालि मातंगि स्वाहा ।
पिष्टे च द्वितीयो मंत्रः

ॐ हरिमायि स्वाहा ॥ ३० ॥

अशेषविषवेतालग्रहकार्मणपाप्मसु ।
मरकव्याधिदुर्भिक्षयुद्धाशनिभयेषु च ॥ ३१ ॥
पाननस्यांजनालेपमणिबंधादियोजितः ।
एष चंद्रोदयो नाम शांतिः स्वस्त्ययनं परम् ॥ ३२ ॥

अंजनादीनि द्रव्याणि कन्या कृतोपवासा स्नाता शुक्लवस्त्रा तैः पूर्वोक्तैर्द्रव्यैर्माक्षिकसिक्तैः पुष्यनक्षत्रे विप्रान् पूजयित्वाऽनंतरमगदवरमिमं कल्पयेत् । वैद्यश्च समीपस्थो मंत्रं नम इत्यादिकं पठेत् । पिष्टे चागदे द्वितीयो मंत्रो हरिमायादिकोत्र योज्यः । निखिलेषु विषादिषु पानादिषु पानादिमणिबंधादियोजितोयं चंद्रोदयो नामागदः परं शांतिः स्वस्त्ययनम् ।

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा ।
स्वभावतो वा सुगुणैर्न युक्तं दूषीविषाख्यां विषमभ्युपैति ॥ ३३ ॥
वीर्याल्पभावादविभाव्यमेतत्कफावृतं वर्षगणानुबंधि ।
तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो दुष्टास्त्ररोगी तृडरोचकार्तः ॥ ३४ ॥

मूर्छन् वमन् गद्गदवाक् विमुह्यन् भवेच्च दूष्योदरलिंगजुष्टः ।
आमाशयस्थे कफवातरोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ॥ ३५ ॥

यद्विषं पुराणं विषघ्नौषधिभिर्वा हतवीर्यं यद्वा दावाग्नीत्यादिभिः शोषितं । स्वभावेनैव सुगुणैर्न सुष्ठु युक्तं तद् दूषीविषसंज्ञामुपैति । तथा वीर्यस्याल्पत्वादेतदविभाव्यमालक्ष्यं । तथा कफेनावृतं वर्षवृंदं च तत्स्थायितेन दूषीविषेण पीडितो भिन्नपुरीषवर्णादिकः स्यात् । तथा मूर्छां गच्छन् वमन्नस्फुटवाक् तथा विमुह्यन् । तथा दूष्येनोपलक्षित उदरे यानि लिंगानि तैः सेवितश्च भवेत् । आमाशयस्थे दूषीविषे कफवातरोगी स्यात् । पक्वाशयस्थे दूषीविषेऽनिलपित्तरोगी स्यात् । उपजातयः ।

भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहांगो विलूनपक्षः स यथा विहंगः ।
स्थितं रसादिष्वथवा विचित्रान् करोति धातुप्रभवान् विकारान् ।३६।

ध्वस्ताः कचाः शरीरं च यस्य स ध्वस्तशिरोरुहांगो विलूनपक्षः पक्षीव भवेत् । रसादिषु च स्थितं नानाविधान् धातुभभवान् विकारान् करोति । उपेंद्रवज्रावृत्तं ।

प्राग्वाताजीर्णशीताभ्रदिवास्वप्नाहिताशनैः ।
दुष्टं दूषयते धातूनतो दूषीविषं स्मृतम् ॥ ३७ ॥

तच्च पुरोवातादिभिर्दुष्टं सद्धातून् दूषयति यतस्ततोपि हेतोर्दूषीविषं स्मृतम् ।

दूषीविषार्तं सुस्विन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोधितम् ।
दूषीविषारिमगदं लेहयेन्मधुना प्लुतम् ॥ ३८ ॥

दूषीविषपीडितं नरं सुस्विन्नमूर्ध्वमधस्ताच्च शोधितं संतं दूषीविषारिं वक्ष्यमाणं माक्षिकेणाप्लुतमगदं लेहयेत् । तमेवाह ।

पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी रोध्रमेला सुवर्चिका ।
कुटंनटं नतं कुष्टं यष्टी चंदनगैरिकम् ॥ ३९ ॥

दूषीविषारिर्नाम्नाऽयं न चान्यत्रापि वार्यते ।

पिप्पल्यादिकोऽयमगदो नाम्ना दूषीविषारिः। न चान्यस्मिन्नपि वार्यते। किंतु विशेषेण प्रयुज्यते ।

विषदिग्धेन विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ ४० ॥
विवर्णभावं भजते विषादं चाशु गच्छति ।
कीटैरिवावृतं चास्य गात्रं चिमिचिमायते ॥ ४१ ॥
श्रोणिपृष्ठशिरःस्कंधसंधयः स्युः सवेदनाः ।
कृष्णदुष्टास्रविस्रावी तृण्मूर्छाज्वरदाहवान् ॥ ४२ ॥
दृष्टिकालुष्यवमथुश्वासकासकरः क्षणात् ।
आरक्तपीतपर्यंतः श्यावमध्योतिरुग्व्रणः ॥ ४३ ॥
सूयते पच्यते सद्यो गत्वा मांसं च कृष्णताम् ।
प्रक्लिन्नं शीर्यतेऽभीक्ष्णं सपिच्छिलपरिस्रवम् ॥ ४४ ॥
कुर्यादमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतम् ।

विषदिग्धेन विषलिप्तेन शस्त्रेण विद्धो नरः पुनः पुनः प्रताम्यति । तथा वैवर्ण्यं प्रयाति । द्रागेव विषादमेति । अस्य च विषदिग्धेन विद्धस्य शरीरं कीटैरिव व्याप्तं चिमिचिमायते । श्रोण्यादयश्चास्य सरुजः स्युः । कृष्णं दुष्टं च रक्तं क्षरति । तृडादियुतः क्षणेनैव च दृष्टिकालुष्यादिकरः स्यात्। तथा व्रण ईषद्रक्तपर्यंतः श्यावमध्यो महारुजः स्यात्। तथा सूयते पाकं याति । तेषां सद्य एव च मांसं कृष्णतां गत्वा प्रक्लिन्नं सद्दीर्यते। नित्यमेव पिच्छिलयुतं परिस्रवं कुर्यात्। अमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतं विदधीत।

शल्यमाकृष्य तप्तेन लोहेनानु दहेद् व्रणम् ॥ ४५ ॥
अथवा मुष्ककश्वेतासोमत्वक्कृताम्रवल्लितः ।
शिरीषाद् गृध्रनख्याश्च क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥ ४६ ॥
शूकनासाप्रतिविषाव्याघ्रीमूलैश्च लेपयेत् ।

शस्त्रमाकृष्य तप्तेन लोहेन व्रणं पश्चाद्दहेत् । अथवा मुष्ककादिक्षारेण प्रतिसारयेत् । शुकनासादिभिश्च लेपयेद् व्रणम् ।

कीटदष्टचिकित्सां च कुर्यात्तस्य यथार्हतः ॥ ४७ ॥

तस्य च दिग्धफलविद्धस्य कीटदष्टचिकित्सितं यथायोगं कुर्यात् ।

व्रणे तु पूतिपिशिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ।

व्रणे च पूतिमांसे पित्तविसर्प इव चिकित्सा कार्या ।

सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे राज्ञे वाऽरातिचोदिताः ॥ ४८ ॥
गरमाहारसंपृक्तं यच्छंत्यासन्नवर्तिनः ।

नानाकांता योषितः पत्यौ सौभाग्यार्थं राज्ञश्च निकटवर्तिनो नराश्चारातिप्रेरिता गरयुक्तं भोजनं ददति ।

नानाप्राण्यंगशमलविरुद्धौषधिभस्मनाम् ॥ ४९ ॥
विषाणां चाल्पवीर्याणां योगो गर इति स्मृतः ।

नानाप्रकारप्राण्यंगशकृतां तथा विरुद्धौषधिभस्मनां विषाणां च स्तोकवीर्याणां यो योगः स गर इति स्मृतः ।

तेन पांडुः कृशोल्पाग्निः कासश्वासज्वरार्दितः ॥ ५० ॥
वायुना प्रतिलोमेन स्वप्नचिंतापरायणः ।
महोदरयकृत्प्लीहीदीनवाग् दुर्बलोलसः ॥ ५१ ॥
शोफवान्सतताध्मातः शुष्कपादकरः क्षयी ।
स्वप्ने गोमायुमार्जारनकुलव्यालवानरान् ॥ ५२ ॥
प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पतिजलाशयान् ।
मन्यते कृष्णमात्मानं गौरो गौरं च कालकः ॥ ५३ ॥
विकर्णनासानयनं पश्येत्तद्विहतेंद्रियः ।

तेन गरेण पांड्वादिगुणः कृशादिपीडितश्च स्यात् । वातेन मतिलोमेन युक्तस्तथा स्वप्नचिंतापरः स्यात् । तथा बृहज्जठरयकृत्प्लीहवान् दीनवाग्गादिगुणश्च स्यात् । स्वप्ने शृगालादीन् पश्यति । मायेण शुष्कवृक्षोदपानानि लोकते । आत्मानं च गौरः सन् कृष्णं मन्यते । कृष्णश्च गौरं मन्यते । तेन गरविषेण विहतेंद्रियः सन् विकर्णघ्राणचक्षुषं पश्येत् ।

एतैरन्यैश्च बहुभिः क्लिष्टो घोरैरुपद्रवैः ॥ ९४ ॥
गरार्तो नाशमाप्नोति कश्चित्सद्योऽचिकित्सितः ।

एतैरुक्तैरुपद्रवैरपरैश्चानुक्तैर्दारुणैः क्लिष्टः सन् गरपीडितः कश्चिदचिकित्सितः सद्य एव नाशमश्नुते ।

गरार्तो वांतवान् भुक्त्वा तत्पथ्यं पानभोजनम् ॥ ९५ ॥
शुद्धहृच्छीलयेद्धेम सूत्रस्थानाविधेः स्मरन् ।

गरातुरः कृतवमनः पूर्वोक्तं पथ्यं पानभोजनं भुक्त्वा शुद्धहृदयः सुवर्णं शीलयेत् । किं कुर्वन् । सूत्रस्थानोक्तविधेः । शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेदिति स्मरन् । विधेः स्मरन्नित्यत्राधिगर्थेत्यादिना विधिशब्दात् कर्मणि षष्ठी ।

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥ ९६ ॥
लेहः प्रशमयत्युग्रं सर्वयोगकृतं विषम् ।

माक्षिकधातुकांचनयोश्चूर्णं शर्करामाक्षिकान्वितं लेहो दारुणं गरयोगजं विषं हंति ।

मूर्वामृतानतकणापटोलीचव्यचित्रकान् ॥ ९७ ॥
वचामुस्तविडंमानि तक्रं कोष्णांबुमस्तुभिः ।
पिबेद्रसेन वाम्लेन गरोपहतपावकः ॥ ९८ ॥

मूर्वादीनि तक्रादिभिरम्लेन वा बीजपूररसादिरसेन गरोपहताग्निः पुमान् पिबेत् ।

पारावतामिषशठीपुष्काराव्हं शृतं हिमम् ।
गरतृष्णारुजाकासश्वासहिध्माज्वरापहम् ॥ ५९ ॥

पारावतामिषादिभिः शृतं शीतं जलं गरतृष्णादिघ्नं ।

विषप्रकृतिकालान्नदोषदूष्यादिसंगमे ।
विषसंकटमुद्दिष्टं शतस्यैकोऽत्र जीवति ॥ ६० ॥

विषप्रकृत्यादियोगे सति विषसंकटं कथितं । अस्मिंश्च. विषसंकटे वि- षार्तः शतमध्य एको जीवेत् । तत्र विषप्रकृतिः पित्तप्रकृतिः । कालो वर्षा । विषान्नं सर्षपादि । विषदोषः पित्तं । दूष्यं रक्तं । आदिशब्देन सात्म्या- दीनां ग्रहणं ।

क्षुत्तृष्णाघर्मदौर्बल्यक्रोधशोकभयश्रमैः ।
अजीर्णवर्चो द्रवतः पित्तमारुतवृद्धिभिः ॥ ६१ ॥
तिलपुष्पफलाघ्राणभूबाष्पघनगर्जितैः ।
हस्तिमूषिकवादित्रनिःस्वनैर्विषसंकटैः ॥ ६२ ॥
पुरोवातोत्पलामोदमदनैर्वर्द्धते विषम् ।

क्षुदादिभिर्विषं वृद्धिमेति ।

वर्षासु चांबुयोनित्वात्संक्लेदं गुडवद्गतम् ॥ ६३ ॥
विसर्पति घनापाये तदगस्त्यो हिनस्ति च ।
प्रयाति मंदवीर्यत्वं विषं तस्माद्घनात्यये ॥ ६४ ॥

प्रावृषि च जलप्रभवत्वाद्विषं संक्लेदं गुडवद् याति । विसर्पति प्रसराति । घनापाये विगतवर्षासमये तद्विषमगस्त्यो हिनस्त्यल्पशक्ति करोति । तस्माद्घ नात्यये शरत्समये मंदवीर्यत्वं प्रयाति ।

इति प्रकृतिसात्म्यर्तुस्थानवेगबलाबलम् ।
आलोच्य निपुणं बुद्ध्या कर्मानंतरमाचरेत् ॥ ६५ ॥

इत्येवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रकृत्यादिकं बुद्ध्वा यत्नेन निरूप्य ततः कर्म कुर्यात् ।

श्लैष्मिकं वमनैरुष्णरूक्षतीक्ष्णैः प्रलेपनैः ।
कषायकटुतिक्तैश्च भोजनैः शमयेद्विषम् ॥ ६६ ॥

श्लैष्मिकं विषं वमनैरुष्णादिगुणैः प्रलेपैश्चेदृशैर्भोजनैश्च कषायादिगुणैः शांतिं नयेत् ।

पैत्तिकं स्रंसनैः सेकप्रदेहैर्भृशशीतलैः ।
कषायतिक्तमधुरैर्घृतयुक्तैश्च भोजनैः ॥ ६७ ॥

पैत्तिकं विषं विरेचनैस्तथाऽतिशीतलैः सेकैः प्रलेपैश्च तथा भोजनैः कषायतिक्तमधुरैराज्ययुतैश्च शमयेत् ।

वातात्मकं जयेत्स्वादुस्निग्धाम्ललवणान्वितैः ।
सघृतैर्भोजनैर्लेपैस्तथैव पिशिताशनैः ॥ ६८ ॥
नाघृतं स्रंसनं शस्तं प्रलेपो भोज्यमौषधम् ।

वातिकं मधुरादियुक्तैः ससर्पिष्कैर्भोजनैर्लेपैश्च जयेन्मांसभोजनैः कषायतिक्तमधुरैराज्ययुतैश्च शमयेत् । विषे स्रंसनं विरेचनं प्रलेपो वा भोज्यमौषधं वा नाघृतं शस्तम् । किं तर्हि सर्वमेव तत्सघृतं शस्तम् ।

सर्वेषु सर्वावस्थेषु विषेषु न घृतोपमम् ॥ ६९ ॥
विद्यते भेषजं किंचिद्विशेषात् प्रबलेऽनिले ।

सर्वेषु विषेषु सर्वावस्थेषु च घृततुल्यं नान्यदौषधं किमप्यस्ति विशेषेण च वातेऽतिरिक्ते ।

अयत्नाच्छ्लैष्मिकं साध्यं यत्नात् पित्ताशयाश्रयम् ।
सुदुःसाध्यमसाध्यं वा वाताशयगतं विषम् ॥ ७० ॥

कफगतं विषमल्पयत्नेन साध्यम् । पित्ताशयाश्रयं यत्नेन साध्यम् । वाताशयाश्रितं सुष्ठु दुःखेन साध्यतेऽसाध्यं वा स्यादिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने विषप्रतिषेधो नाम पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

विषमक्रमात्सर्पविषप्रतिषेधं विवक्षुराह ।

अथातः सर्पविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

दर्वीकरा मंडलिनो राजीमंतश्च पन्नगाः ।
त्रिधा समासतो भौमा भिद्यंते ते त्वनेकधा ॥ १ ॥
व्यासतो योनिभेदेन नोच्यंतेऽनुपयोगिनः ।

दर्वीकरादिभेदेन भुजंगाः संक्षेपेण त्रिप्रकारा भौमाः । ते तु योनिभेदेन विस्तरतोऽनेकधा भिद्यंते । विशेषाश्चेहानुपयोगिनो यतस्ततो न निगद्यंते ।

विशेषाद्रूक्षकटुकमम्लोष्णं स्वादु शीतलम् ॥ २ ॥
विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनम् ।

दर्वीकरमंडलिराजीमंतस्तेषां विषं रूक्षादिगुणं क्रमेण च वातपित्तकफानां कोपनं स्यात् । यद्यपि विषं रूक्षादिगुणं तथाप्यतिशयार्थं पुनरिह गुणकथनं विशेषादुष्णमेव कथितं न शीतलम् ।

तारुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिशीतातपेषु च ॥ ३ ॥
विषोल्बणा भवंत्येते व्यंतरा ऋतुसंधिषु ।

एते च दर्वीकरादयस्तारुण्यादिषु यथाक्रमं वृष्ट्यादिषु च विषोल्बणा भवंति । वृष्टिशब्देनेह श्रावणादयश्चत्वारो मासा गृहीताः शीतातपाद्याश्च-त्वारो मासा गृहीताः । व्यंतरा विजातय ऋतुसंधिषु विषाधिकाः स्युः । ऋतुसंधिः प्रागुक्तः ।

रथांगलांगलच्छत्रस्वस्तिकांकुशधारिणः ॥ ४ ॥
फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वीकराः स्मृताः ।

रथांगादिधारिणः फणावंतो द्रुतगतयो भुजंगा दर्वीकरा इति मुनिभिः स्मृताः ।

ज्ञेया मंडलिनोऽभोगा मंडलैर्विविधैश्चिताः ॥ ५ ॥
प्रांशवो मंदगमना

अभोगा अल्पभोगास्तथा नानाप्रकारैर्मंडलैश्चिताः । प्रांशवो शीघ्रगतयो मंडलिनो वेद्याः ।

राजीमंतस्तु राजिभिः ।
स्निग्धा विचित्रवर्णाभिस्तिर्यगूर्ध्वं विचित्रिताः॥ ६ ॥

स्निग्धाभिर्नानाप्रकाराभिस्तिर्यगूर्ध्वगराजिभिर्विचित्रिता राजीमंतो वेद्याः। विजातयोऽधुनोच्यंते ।

गोधासुतस्तु गौधेरो विषे दर्वीकरैः समः ।
चतुष्पाद्

गोधापुत्रो गौधेरः । ननु गौधेर इति नाम्नैव गोधासुतः प्रत्यपादि । तथा च गोधायाः फगित्यपत्यर्थे व्युत्पादितोयम् । सत्यमाह भवान् । यादृच्छिक नामशंकानिरासाय त्वेतत् । सच दर्वीकरैर्विषेण तुल्यस्तैरेव जातत्वात् । चतुष्पाच्चतुष्पादोसौ ।

व्यंतरान्विद्यादेतेषामेव संकरात् ॥ ७ ॥
व्यामिश्रलक्षणास्ते हि सन्निपातप्रकोपनाः ।

व्यंतरांश्चैतेषामेव संकरेण जानीयात् । यतश्च ते संकीर्णलक्षणास्तस्मात्सन्निपातप्रकोपनाः स्युः ।

आहारार्थं भयात्पादस्पर्शादतिविषात् क्रुधः ॥ ८ ॥
पापवृत्तितया वैराद्देवर्षियमचोदनात् ।
दशंति सर्पास्तेषूक्तं विषाधिक्यं यथोत्तरम् ॥ ९ ॥

आहारादिभिः कारणैर्भुजंगा दशंति । तेषु यथोत्तरं विषस्याधिक्यं कथितम् ।

आदिष्टात्कारणं ज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथम् ।

आदिष्टात्सर्पाद् हेतुं विदित्वा यथास्वं चिकित्सेत् ।

व्यंतरः पापशीलत्वान्मार्गमाश्रित्य तिष्ठति ॥ १० ॥

व्यंतरो भुजंगमः पापस्वभावत्वाद्वर्त्म आश्रित्यास्त ।

यत्र लालापरिक्लेदमात्रं गात्रे प्रदृश्यते ।
नतु दंष्ट्राकृतं दंशं तत्तुंडाहतमादिशेत् ॥ ११ ॥
एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्यालीढाख्यमशोणितम् ।
दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्तं त्रीणि तानि तु ॥ १२ ॥
मांसच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दंष्टकम् ।
दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्वद्दष्टनिपीडितम् ॥ १३ ॥
निर्विषं द्वयमत्राद्यमसाध्यं पश्चिमं वदेत् ।

यस्मिन्काये लालापरिक्लेदमात्रं उपलभ्यते । न पुनर्दंष्ट्राकृतं दंशम् । तदेवं भूतं तुंडाहतं कथयंति । एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा दंष्ट्रापदे रक्तवर्जिते तद् व्यालीढसंज्ञं । द्वे दंष्ट्रापदे सशोणिते व्यालुप्तं विद्यात् । त्रीणि तु दंष्ट्रापदानि मांसच्छेदात्संततास्रवाहीनि दष्टकमादिशेत् । दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्वद्दष्टमिव दष्टनिपीडितं स्यात् । एषु मध्ये द्वयमादिकथितं निर्विषं वदेत् । पश्चिमं दष्टनिपीडिताख्यमसाध्यं वदेत् । व्यालुप्तदष्टकं तु कृच्छ्रसाध्यमित्यर्थाद्गम्यते ।

विषमाहेयमप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः ॥ १४ ॥
रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्द्धते तैलमंबुवत् ।

सर्पजं विषं न शोणितमप्राप्य शरीरं दूषयते । अपि तु प्राप्य । किंतु रक्तं स्तोकमपि प्राप्य विषं वर्द्धते । यथा तैलं जलं प्राप्य प्रसरति तथैव । आहेयमिति इतिकुक्षीत्यादिना भवार्थे ढञ् ।

भीरोस्तु सर्पसंस्पर्शाद्भयेन कुपितोनिलः ॥ १५ ॥

कदाचित्कुरुते शोफं सर्पांगाभिहतं तु तत् ।

भीरोः सभयस्य पुंसः सर्पसंस्पर्शाद्धेतोर्यद्भयं तेन वायुः क्रुद्धः कदाचिच्छोफं विधत्ते । तत्सर्पांगाभिहतं स्यात् ।

दुर्गंधकारे विद्धस्य केनचिद्दष्टशंकया ॥ १६ ॥
विषोद्वेगो ज्वरच्छर्दिर्मूर्छादाहोऽपि वा भवेत् ।
ग्लानिर्मोहोतिसारो वा तच्छंकाविषमुच्यते ॥ १७ ॥

दुर्गंधकारे केनचित्प्राणिना विद्धस्य दष्टशंकया विषोद्वेगादयः स्युः । तच्छंकाविषं निगद्यते ।

तुद्यते सविषो दंशः कंडूशोफरुजान्वितः ।
दह्यते ग्रथितः किंचिद्विपरीतस्तु निर्विषः ॥ १८ ॥

सविषो दंशो व्यथ्यते कंड्वादियुतो दह्यते जालकवत् किंचित् ग्रथितोऽस्माद्विपरीतश्च निर्विषः स्यात् ।

पूर्वे दर्वीकृतां वेगे दुष्टं श्यावीभवत्यसृक् ।
श्यावता तेन वक्रादौ सर्पंतीव च कीटकाः ॥ १९ ॥

दर्वीकराणां प्रथमे विषवेगे श्याववर्णं दुष्टं च रक्तं स्यात् । तेन च तादृशा रक्तेन मुखनयनादौ श्यावता स्यात् । कीटकाश्च गात्रे सर्पंतीव ।

द्वितीये ग्रंथयो वेगे तृतीये मूर्ध्नि गौरवम् ।
दुर्गंधो दंशविक्लेदश्चतुर्थे ष्ठीवनं वमिः ॥ २० ॥
संधिविश्लेषणं तंद्रा पंचमे पर्वभेदनम् ।
दाहो हिध्मा च षष्ठे च त्हत्पीडा गात्रगौरवम् ॥ २१ ॥
मूर्छा विपाकोऽतीसारः प्राप्य शुक्रं तु सप्तमे ।
स्कंधपृष्ठकटीभंगः सर्वचेष्टानिवर्तनम् ॥ २२ ॥

द्वितीये विषवेगे ग्रंथयः स्युः। तृतीये शिरोगुरुत्वादयः स्युः। चतुर्थे ष्ठीव-

नादयः । पंचमे संधिविश्लेषणं तंद्रा पर्वभेदनं दाहो हिक्का च । षष्ठे च वेगे हृदयपीडायाः । सप्तमे शुक्रं प्राप्य स्कंधादिभंगः सर्वचेष्टानिवर्तनं स्यात् ।

अथ मंडलिदष्टस्य दुष्टं पीतीभवत्यसृक् ।
तेन पीतांगता दाहो द्वितीये श्वयथूद्भवः ॥ २३ ॥
तृतीये दंशविक्लेदः स्वेदस्तृष्णा च जायते ।
चतुर्थे ज्वर्यते दाहः पंचमे सर्वगात्रगः ॥ २४ ॥
दष्टस्य राजिलैर्दुष्टं पांडुतां याति शोणितम् ।
पांडुता तेन गात्राणां द्वितीये गुरुताऽति च ॥ २५ ॥
तृतीये दंशविक्लेदो नासिकाक्षिमुखस्रवाः ।
चतुर्थे गरिमा मूर्ध्नो मन्यास्तंभश्च पंचमे ॥ २६ ॥
गात्रभंगो ज्वरः शीतः शेषयोः पूर्ववद्वदेत् ।

मंडलिना दष्टस्य प्रथमे वेगे रक्तं दुष्टं पीतीभवति । तेन च रक्तेन पीतांगता दाहश्च । द्वितीये श्वयथुद्भूतिः । तृतीये दंशपरिक्लेदादयः । चतुर्थे वेगे ज्वरो दाहः । पंचमे सर्वशरीरगतो दाहः । राजिमता दष्टस्य रक्तं दुष्टं पांडुतां गच्छति । तेन हेतुना गात्राणां पांडुता । द्वितीये वेगेऽतिगात्रगुरुत्वं । तृतीये दंशविक्लेदादयः । चतुर्थे मूर्ध्नो गरिमादयः । पंचमे गात्रभंगादयः । शेषयोः षष्ठसप्तमयोर्लक्षणं पूर्ववद्दर्वीकरवद्वदेत् ।

कुर्यात्पंचसु वेगेषु चिकित्सां न ततः परम् ॥ २७ ॥

पंचसु वेगेषु चिकित्सितं कुर्यात् । ननु तस्मात्परमसाध्यत्वात् ।

जलाप्लुता रतिक्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।
शीतवातातपव्याधिक्षुत्तृष्णाश्रमपीडिताः ॥ २८ ॥
तूर्णं देशांतरायाता विमुक्तविषकंचुकाः ।
कुशौषधीकंटकवद्ये चरंतीव काननम् ॥ २९ ॥
देशं च दिव्याभ्युषितं सर्पास्तेऽल्पविषा मताः ।

जलाप्लुतादयः सर्पा अल्पविषा ज्ञेयाः। दिव्याध्युषितो देशो यत्र देवताः कृतसान्निधानास्तं देशं चरंति। संग्रहेऽधिकमुक्तं। स्मशानचैत्यवल्मीकयज्ञा- श्रयसुरालये। चतुष्पथे जलस्थाने जीर्णोद्यानेषु कोटरे। क्षीरद्रुमे निम्बतरौ निर्झरे गिरिगव्हरे। चक्रवज्रगदाकुंतत्रिशूलांकजटाधराः। रक्तास्यनयना ये च ते स्युराशीविषोपमाः। न तेषु कालनियमो न च वेगेष्वनुक्रमः। मंत्रतंत्रबलान्नापि प्रसह्य विनिवर्तनम्।

स्मशानचितिचैत्यादौ पंचमीपक्षसंधिषु ॥ ३० ॥
अष्टमीनवमीसंध्यामध्यरात्रिदिनेषु च।
याम्याग्नेयमघाश्लेषाविशाखापूर्वनैर्ऋते ॥ ३१ ॥
नैर्ऋताख्ये मुहूर्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत्।
दष्टमात्रः सितास्याक्षः शीर्यमाणशिरोरुहः ॥ ३२ ॥
स्तब्धजिव्हो मुहुर्मूर्छन् शीतोच्छ्वासो न जीवति।

स्मशानादिषु दष्टं मर्मसु च दष्टं त्यजेत्। याम्यं भरणी। आग्नेयं कृत्ति- का। नैर्ऋतं मूलं। नैर्ऋताख्यो मुहूर्तो संध्योदय एव। यः शुक्लमुखनयनः पतत्कचः स्तब्धरसनः पुनः पुनर्मूर्छन् शीतोच्छ्वासः स न जीवति। संग्रहे तु। श्वयथुर्वेदनास्तीव्रा ग्रीवाभंगोऽक्षिरक्तता। मूर्छागलग्रहच्छर्दिर्प्रेतराजस्य किंकराः। जाम्बवप्रतिमो दंशः कूर्मपृष्ठवदुन्नतः। रक्तं खेभ्यः समस्तेभ्यो वर्तते न तु दंशतः। रोमहर्षो न शिशिरैः श्वयथुर्लोहितोऽसितः। हृष्टगे- हनता वक्रवक्त्रत्वं यस्य तं त्यजेत्।

हिध्मा श्वासो वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ॥ ३३ ॥
जायंते युगपद्यस्य स हृच्छूली न जीवति।

यस्य देहिन एककालमेव हिध्मादयो हृच्छूलं च स्यात् स न जीवति।

फेनं वमति निःसंज्ञः श्यावपादकराननः ॥ ३४ ॥
नासावसादो भंगोंगे विड्भेदः श्लथसंधिता।
विषपीतस्य दष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ॥ ३५ ॥

भवंत्येतानि रूपाणि संप्राप्ते जीवितक्षये ।

यश्च फेनं वमति निश्चेतनः श्यावपादादिस्तथा नासावसादादयश्च यस्य पुंसो विषपीतस्य तथा दष्टमात्रस्य विषलिप्तकेनाभिहतस्य च । सामान्येनैतानि रूपाणि । तस्य जीवितक्षये संप्राप्ते स्युः । विषपीतस्येत्यादिनाऽभिभूक्तत्वात्परनिपातः ।

न नस्यैश्चेतना तीक्ष्णैर्न क्षतात्क्षतजागमः ॥ ३६ ॥
दंडाहतस्य नो राजी प्रयातस्य यमांतिकम् ।

तीक्ष्णैर्नस्यैर्न चेतना न चैतन्यं । तथा क्षताच्छिन्नाद्रक्तागमो न भवति । तथा दंडेन लगुडेनाहतस्य राजिर्लेखा न भवति । यमसमीपं प्रयातस्य गमिष्यतो नरस्य । प्रयातस्येति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवच्चेति भविष्यति क्तः ।

अतोन्यथा तु त्वरया प्रदीप्तांगारवद्भिषक् ॥ ३७ ॥
रक्षन् कंठगतान् प्राणान् विषमाशु शमं नयेत् ।

अतोऽन्यथा साध्यत्वे सति सद्यो द्रागेव त्वरया कंठगतान् प्राणान् ज्वलितगृहमिव रक्षन् विषं शीघ्रं शांतिं नयेत् ।

मात्राशतं विषं स्थित्वा दंशे दष्टस्य देहिनः ॥ ३८ ॥
देहं प्रक्रमते धातून् रुधिरादीन् प्रदूषयत् ।

शरीरिणो दष्टस्य दंशे मात्राशतं तुल्यकालं विषं स्थित्वा देहं प्रक्रमते रुधिरादीन् धातून् दूषयत् प्रक्रमत इति प्रोपाभ्यामिति तङ् ।

एतस्मिन्नंतरे कर्म दंशस्योत्कर्त्तनादिकम् ॥ ३९ ॥
कुर्याच्छीघ्रं यथा देहे विषवल्ली न रोहति ।

अस्मिन्नंतरेऽवसरे दंशस्योत्कर्त्तनादिकं कर्म चपलं विदधीत यथा विषवल्ली काये न रोहति । विषं वल्लीवेति उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः ।

दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पवनाशिनम् ॥ ४० ॥
लोष्टं महीं वा दशनैश्छित्वा चानु ससंभ्रमम् ।
निष्ठीवेन समालिंपेद्दंशं कर्णमलेन वा ॥ ४१ ॥

दष्टमात्रः पुरुषस्तमेव सर्पं दष्टारं शीघ्रमेव खादेत् । अथवा लोष्टं धरणीं दशनैश्छित्वा पश्चाच्च झटिति निष्ठीवेन दंशमालिंपेत् । कर्णमलेन वालिंपेत् ।

दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरंगुले ।
क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मंत्रैश्च मंत्रवित् ॥ ४२ ॥
अंबुवत्सेतुबंधेन बंधेन स्तभ्यते विषम् ।
न वहंति शिराश्चास्य विषं बंधाभिपीडिताः ॥ ४३ ॥

दंशस्योपरिष्टाच्चतुरंगुलेऽरिष्टां क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैश्च मंत्रैरुपलक्षितो मंत्रज्ञो बध्नीयात् । बंधेन विषं स्तभ्यते । जलं यथा सेतुबंधेन । अस्य च दष्टस्य शिरा विषं बंधनपीडिता न वहंति ।

निष्पीड्यानूद्धरेद्दंशं मर्मसंध्यगतं तथा ।
न जायते विषावेगो बीजनाशादिवांकुरः ॥ ४४ ॥

अनु पश्चान्निष्पीड्य दंशमुद्धरेन्मर्मसंधिं वर्जयित्वा । तथैवं कृते सति विषावेगो न जायते । यथांकुरो बीजनाशात् ।

दंशं मंडलिनां मुक्त्वा पित्तलत्वादथापरम् ।
प्रतप्तैर्हेमलोहाद्यैर्दहेदाशूल्मकेन वा ॥ ४५ ॥
करोति भस्मसात्सद्यो वन्हिः किं नाम न क्षणात् ।

मंडलिनां च दंशं पित्तलत्वाद्धेतोर्मुक्त्वाऽथापरं दंशं हेमादिभिः प्रतप्तैः शीघ्रं दहेदुल्मकेन वा । यतोग्निः सद्य एव भस्मतां सर्वमेव वस्तु नयति । क्षतं तु कियन्मात्रं ।

आचूषेत्पूर्णवक्त्रो वा मृद्भस्मागदगोमयैः ॥ ४६ ॥
प्रच्छायांतररिष्टायां मांसलं तु विशेषतः ।
अंगं सहैव दंशेन लेपयेदगदैर्मुहुः ॥ ४७ ॥
चंदनोशीरयुक्तेन सलिलेन च सेचयेत् ।

अथवा पित्तलप्रायः स्यात् तदा मृदादिभिः पूर्णवदनोऽरिष्टामध्ये प्रच्छाय प्रच्छानं कृत्वाऽऽचूषेत्। मांसलं तु स्थानं विशेषेण प्रच्छायाऽऽचूषेत्। तथा दंशेन सार्द्धमंगमगदेन पुनः पुनर्लेपयेत् । चंदनोशीरान्वितेनोदकेन सेचयेच्च शरीरं ।

विषे प्रविसृते विध्याच्छिरां सा परमा क्रिया ॥ ४८ ॥
रक्ते निर्ह्रियमाणे हि कृत्स्नं निर्ह्रियते विषम् ।

विषे प्रविसृते सति शिरां विध्येत्। सा हि शिरा उत्तमा क्रिया। यतोऽस्यासृजि निर्ह्रियमाणे विषं सर्वमेव निर्ह्रियेत तदाश्रितत्वात्।

दुर्गंधं सविषं रक्तमग्नौ चटचटायते ॥ ४९ ॥
यथादोषं विशुद्धं च पूर्ववल्लक्षयेदसृक् ।

सविषं शोणितं दुर्गंधं स्यात्। वन्हौ च क्षिप्तं चटचटायते। विशुद्धं च रक्तं दोषानुसारेण पूर्ववच्छिराव्यधविध्युक्तेन लक्षणेन विद्यात्।

शिरास्वदृश्यमानासु योज्याः शृंगजलौकसः ॥ ५० ॥

शिरासु तु शोफादिनाऽनुपलभ्यमानासु शृंगं जलौकसो वा युंज्यात्।

शोणितं स्रुतशेषं च प्रविलीनं विषोष्मणा ।
लेपसेकैस्तु बहुशः स्तंभयेद्भृशशीतलैः ॥ ५१ ॥

स्रुतशेषं च लोहितं विषोष्मणा प्रविलीनं लेपादिभिः पुनः पुनरुपयुक्तैरतिशीतलैः स्तंभयेत्।

अस्कन्ने विषवेगाद्धि मूर्छायमदहृद्रवाः ।
भवंति तान् जयेच्छीतैर्वीजेच्चारोमहर्षतः ॥ ९२ ॥

अस्कन्नेऽस्रुतेऽस्त्याने हि रक्ते विषवेगेन मूर्छाद्या भवंति । तांश्च जये-च्छीतैर्लेपादिभिः । तथा रोमांचो यावच्छीतेन स्यात् तावद्वीजेच्च ।

स्कन्ने तु रुधिरे सद्यो विषवेगः प्रशाम्यति ।

अस्रे तु स्कन्ने सति विषवेगः शीघ्रमेव प्रशाम्यति ।

विषं कर्षति तीक्ष्णत्वाद् हृदयं तस्य गुप्तये ॥ ९३ ॥
पिबेद्घृतं घृतक्षौद्रमगदं वा घृताप्लुतम् ।
हृदयावरणे चास्य श्लेष्मा हृद्युपचीयते ॥ ९४ ॥

विषं तीक्ष्णादियोगाद् हृदयं कर्षति । तस्य हृदयस्य गुप्तये रक्षणाय घृतं घृतक्षौद्रमगदं वा पिबेत् । घृताप्लुतमस्य पुरुषस्य हृदयावरणे सति श्लेष्मा हृदये चयं याति ।

प्रवृत्तगौरवोत्क्लेशहृल्लासं वामयेत्ततः ।
द्रवैः कांजिककौलत्थतैलमद्यादिवर्जितैः ॥ ९५ ॥
वमनैर्विषहृद्भिश्च नैवं व्याप्नोति तद्वपुः ।

प्रवृत्ताः संजाता गौरवोत्क्लेशहृल्लासा यस्य स एवं भूतस्तं द्रवैः कांजि-कादिरहितैर्वमनैर्वामयेत् । विषहरैश्च वामयेत् । एवं कृते सति तस्य विषा तैस्य शरीरं विषं न व्याप्नोति ।

भुजंगदोषप्रकृतिस्थानवेगविशेषतः ॥ ९६ ॥
सुसूक्ष्मं सम्यगालोच्य विशिष्टां वाऽऽचरेत्क्रियाम् ।

भुजंगदोषादिकं सुसूक्ष्मया बुद्ध्या सम्यगालोच्य विशिष्टां क्रियां स-माचरेत् ।

सिंदुवारितमूलानि श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ ९७ ॥

पानं दर्वीकरैर्दष्टे नस्यं मधु सपाकलम् ।

सिंदुवारितमूलादिकं जलान्वितं दर्वीकरैर्दष्टे पानं नस्यं माक्षिकं कुष्ट-सहितं हितम् ।

कृष्णसर्पेण दष्टस्य लिंपेद्दंशं ह्रुतेऽसृजि ॥ ५८ ॥
चारटीनाकुलीभ्यां वा तीक्ष्णमूलविषेण वा ।
पानं च क्षौद्रमंजिष्टागृहधूमयुतं घृतम् ॥ ५९ ॥

कृष्णभुजंगदष्टस्य रक्ते ह्रते दंशं गुंजानाकुलीभ्यां लिंपेत् । तीक्ष्णेन मूल-विषेण वा लिंपेत् । क्षौद्रादियुतं च सर्पिःपानं ।

तंदुलीयककाश्मर्यकिणिहीगिरिकर्णिकाः ।
मातुलुंगी सिता सेलुः पाननस्यांजनैर्हितः ॥ ६० ॥
अगदः फणिनां घोरे विषे राजीमतामपि ।

तंदुलीयकादिकः पानादिभिरगदः फणिनां राजीमतां च दारुणे विषे हितः ।

समाः सुगंधा मृद्वीका श्वेताख्या गजदंतिका ॥ ६१ ॥
अर्धांशं सौरसं पत्रं कपित्थं बिल्वदाडिमम् ।
सक्षौद्रो मंडलिविषे विशेषादगदो हितः ॥ ६२ ॥

सुगंधादयः समाः समभागा आर्धभागेन सुरसपत्रादिकमिति समाक्षि-को मंडलिनो विषे विशेषेणागदो हितः ।

पंचवल्कवरायष्टीनागपुष्पैलवालुकम् ।
जीवकर्षभकौशीरं सितापद्मकमुत्पलम् ॥ ६३ ॥
सक्षौद्रो हिमवान्नाम हंति मंडलिनां विषम् ।
लेपाच्छ्वयथुवीसर्पविस्फोटज्वरदाहहा ॥ ६४ ॥

पंचवल्कादिको मार्क्षिकयुतो हिमवन्नामागदो मंडलीविषं लेपेन

हंति । शोफादिहा च । शिरीषपिप्पलवटप्लक्षवेतसानां पंचानां त्वक् पंचवल्कमुच्यते ।

काश्मर्यवटशृंगाणि जीवकर्षभकौ सिता ।
मंजिष्टा मधुकं चेति दष्टो मंडलिना पिबेत् ॥ ६५ ॥

काश्मर्यादिकं मंडलिदष्टो नरः पिबेत् ।

वंशत्वक्बीजकटुकापाटलीबीजनागरम् ।
शिरीषबीजातिविषे मूलं गावेधुकं वचा ॥ ६६ ॥
पिष्टो गोवारिणाष्टांगो हंति गोनसजं विषम् ।

वंशत्वगादिकोष्टांगोऽगदो गोमूत्रपिष्टो गोनसविषं हंति । वंशस्य त्वग्बीजे ।

कटुकातिविषाकुष्टगृहधूमहरेणुकाः ॥ ६७ ॥
सक्षौद्रव्योषतगरा घ्नंति राजीमतां विषम् ।

कटुकादयो राजीमतां विषं घ्नंति ।

निखनेत्कांडचित्राया दंशं यामद्वयं भुवि ॥ ६८ ॥
उद्धृत्य प्रस्थितं सर्पिर्धान्यमृद्भ्यां प्रलेपयेत् ।
पिबेत्पुराणं च घृतं वराचूर्णावचूर्णितम् ॥ ६९ ॥
जीर्णे विरिक्ते भुंजीत यवान्नं सूपसंस्कृतम् ।

कांडचित्रायाः सर्पविशेषस्य दंशं यामद्वयं भुवि निखनेत् । तत उद्धृत्य प्रस्थितं सर्पिर्धान्यमृद्भ्यां प्रलेपयेत् । धान्यस्य मृद् धान्यमृत् । तथा पुराणं घृतं त्रिफलाचूर्णयुतं पिबेत् । जीर्णे विरिक्तो यवान्नं शाल्यादिकं सूपेन संस्कृतमद्यात् ।

करवीरार्ककुसुममूललांगलिकाकणाः ॥ ७० ॥

कल्कयेदारनालेन पाठामरिचसंयुताः ।
एष व्यंतरदष्टानामगदः सार्वकार्मिकः ॥ ७१ ॥

करवीरार्कयोः कुसुममूलं लांगलिकादींश्च कांजिकेन कल्कयेत् । एषोऽगदः सार्वकार्मिको व्यंतरदष्टानां हितः । सार्वकार्मिक इत्यनुरातिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ।

शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ।
भावितं सर्पदष्टानां पाने नस्यांजने हितम् ॥ ७२ ॥

शिरीषकुसुमरसे सप्तवासराणि सितमरिचं भावितं भुजंगदष्टानां पानादौ हितम् ।

द्विपलं नतकुष्टाभ्यां घृतक्षौद्रचतुष्पलम् ।
अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत्सुखप्रदम् ॥ ७३ ॥

तगरकुष्टयोर्द्वे पले घृतमाक्षिकयोश्चत्वारि पलानि । तक्षकेणापि दष्टानां तत्पीतं शर्मदम् ।

अथ दर्वीकृतां वेगे पूर्वे विस्राव्य शोणितम् ।
अगदं मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं त्वरितं पिबेत् ॥ ७४ ॥

दर्वीकृतां च प्रथमे वेगे पूर्वं रक्तं विस्राव्याऽनंतरं मधुघृतयुतमगदं शीघ्रमेव पिबेत् ।

द्वितीये वमनं कृत्वा तद्वदेवागदं पिबेत् ।

द्वितीये वेगे वमनं विधाय तथा वाऽगदं पिबेत् ।

विषापहैः प्रयुंजीत तृतीयेंऽजननावने ॥ ७५ ॥

तृतीये वेगे विषघ्नमंजनादि दद्यात् ।

पिबेच्चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूं वमने कृते ।

चतुर्थे वेगे कृतवमनः पूर्वोक्तां यवागूं पिबेत्।

षष्ठपंचमयोः शीतैर्दिग्धं सिक्तमभीक्ष्णशः ॥ ७६ ॥
पाययेद्वमनं तीक्ष्णं यवागूं च विषापहैः।

षष्ठपंचमयोर्वेगयोः पुरुषं शिशिरैर्मुहुर्लिप्तं सिक्तं च तीक्ष्णं वमनं पाययेत्। यवागूं च विषघ्नैः कृतां पाययेत्।

अगदं सप्तमे तीक्ष्णं युंज्यादंजननस्ययोः ॥ ७७ ॥
कृत्वावगाढं शस्त्रेण मूर्ध्नि काकपदं गतः।
मांसं सरुधिरं तस्य चर्म वा तत्र निक्षिपेत् ॥ ७८ ॥

सप्तमे वेगे तीक्ष्णमगदमंजने नस्ये च युंज्यात्। ततः शस्त्रेण काकपदमवगाढं मूर्धि विधाय ततस्तस्य दष्टस्य तस्मिन् काकपदे मांसं सशोणितं न्यसेदथवा चर्म निक्षिपेत्।

तृतीये वमितः पेयां वेगे मंडलिनां पिबेत्।

तृतीये मंडलिनां वेगे वमितः पेयां पिबेत्।

अतीक्ष्णमगदं षष्ठे गणं वा पद्मकादिकम् ॥ ७९ ॥

षष्ठेऽतीक्ष्णमगदं पद्मकादिं वा गणं योजयेत्।

आद्येवगाढं प्रच्छायवेगे दष्टस्य राजिलैः
अलांबुना हरेद्रक्तं पूर्ववच्चागदं पिबेत् ॥ ८० ॥

राजीमतां वेगे प्रथमेऽतिशयेन प्रच्छायालांबुना रक्तं हरेत्। पूर्ववच्चागदं पिबेत्।

षष्ठेंजनं तीक्ष्णतममवपीडं च योजयेत्।

षष्ठेंऽजनमतितीक्ष्णं योजयेदवपीडं च। नन्वत्र केचिद्वेगा नोदिताएव तेषु किंविधेयमित्याह।

अनुक्तेषु च वेगेषु क्रियां दर्वीकरोदिताम् ॥ ८१ ॥

अकथितेषु दर्वीकरोक्तां क्रियां योजयेत् ।

गर्भिणीबालवृद्धेषु मृदुं विध्येच्छिरां न च ।

गर्भिण्यादिषु मृदुं क्रियां योजयेत् । शिरां च न व्यधयेत् ।

त्वङ्मनोह्वानिशे वक्रं रसः शार्दूलजो नखः ॥ ८२ ॥
तमालः केसरं शीतं पीतं तंदुलवारिणा ।
हंति सर्वविषाण्येतद्वज्रिवज्रमिवासुरान् ॥ ८३ ॥

त्वगादिकमिदं ज्येष्ठांभसा पीतं सर्वाणि विषाणि हंति । वज्रिवज्रमिवासुरानित्युपमालंकारः ।

बिल्वस्य मूलं सुरसस्य पुष्पं फलं करंजस्य नतं सुराह्वम् ।
फलत्रिकं व्योषनिशाद्वयं च बस्तस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टम् ॥ ८४ ॥
भुजंगलूतोंदुरवृश्चिकाद्यैर्विषूचिकाजीर्णगरज्वरैश्च ।
आर्तान्नरान् भूतविधर्षितांश्च स्वस्थीकरोत्यंजनपाननस्यैः ॥ ८५ ॥

बिल्वमूलादिकं छागमूत्रेण सुश्लक्ष्णपिष्टमंजनादिभिर्भुजगादिभिरार्तान् पुरुषान् भूतोपद्रुतांश्च स्वस्थयति । उपजाती वृत्ते ।

प्रलेपाद्यैश्च निःशेषं दंशादप्युद्धरेद्विषम् ।
भूयो वेगाय जायेत शेषं दूषीविषाय वा ॥ ८६ ॥

प्रलेपाद्यैर्दंशादपि किंपुनः कायान्निःशेषं सर्वं विषमुद्धरेत् । शेषं हि विषं पुनर्वेगाय संपद्यते दूषीविषाय वा ।

विषापायेऽनिलं क्रुद्धं स्नेहादिभिरुपाचरेत् ।
तैलमद्यकुलत्थाम्लवर्ज्यैः पवननाशनैः ॥ ८७ ॥
पित्तं पित्तज्वरहरैः कषायस्नेहबस्तिभिः ।
समाक्षिकेण वर्गेण कफमारग्वधादिना ॥ ८८ ॥

विषापगमे सति वायुं कुपितं स्नेहादिभिरुपक्रमेत्तैलादिवर्जितैर्वातनाशनैः ।

पित्तं पित्तज्वरहरैः क्वाथैः स्नेहबस्तिभिश्चोपक्रमेत् । आरग्वधादिगणेन समाक्षिकेण कफमुपाचरेत् ।

सिता वैगंधिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ।
पाने समंत्रपूतांबुप्रोक्षणं सांत्वहर्षणम् ॥ ८९ ॥
सर्पांगाभिहते युंज्यात्तथा शंकाविषार्दिते ।

सितादिकं मंत्रपूतजलेन सहितं पानं प्रोक्षणम् । मक्रतत्वान्मंत्रपूतजलेन वेगशोंऽगशश्च । तथा सांत्वनं हर्षणं सर्पांगाभिहते युंज्यात् । शंकाविषपीडिते च युंज्यात् ।

कर्केतनं मरकतं वज्रं वारणमौक्तिकम् ॥ ९० ॥
वैडूर्यगर्दभमणिं पिचुकं विषमूषिकाम् ।
हिमवद्गिरिसंभूतां सोमराजीं पुनर्नवाम् ॥ ९१ ॥
तथा द्रोणां महाद्रोणां मानसीं सर्पजं मणिम् ।
विषाणि विषशांत्यर्थं वीर्यवंति च धारयेत् ॥ ९२ ॥

कर्केतनादीनि च विषाणि वीर्यवंति विषशांत्यर्थं धारयेत् ।

छत्री जर्जरपाणिश्च चरेद्रात्रौ विशेषतः ।
तच्छायाशब्दवित्रस्ताः प्रणश्यंति भुजंगमाः ॥ ९३ ॥

छत्रवान् जर्जरिहस्तश्च चरेद्विशेषेण रात्रौ । तयोश्छत्रजर्जरयोर्यथासंख्यं छायाशब्दाभ्यां वित्रस्ताः सर्पाः प्रणश्यंति तस्मादेवमाचरणीयमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने सर्पप्रतिषेधो नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

विषमक्रमात् कीटलूतादिचिकित्सितं वक्ति ।

अथातः कीटलूतादिविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

सर्पाणामेव विण्मूत्रशुक्राण्डशवकोथजाः ।
दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ॥ १ ॥

सर्पाणां पूर्वोक्तानां विण्मूत्रादिजाः कीटा दोषैः पृथग्युक्तास्त्रिप्रकाराः समुदितैश्च युक्ता इति चतुःप्रकाराः स्युः ।

दष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दंशस्तोदरुजोल्बणः ।

तेषु मध्ये वायव्यैर्वातलैः कीटैर्दष्टस्य दंशस्तोदरुजाधिको भवेत् ।

आग्नेयैरल्पसंस्रावो दाहरागविसर्पवान् ॥ २ ॥
पक्वपीलुफलप्रख्यः खर्जूरसदृशोऽथवा ।

आग्नेयैः कीटैर्दष्टस्य दंशोऽल्पस्रावादिमान् स्यात् । पक्वपीलुफलनिभः खर्जूरसदृशो वा स्यात् ।

कफाधिकैर्मंदरुजः पक्वोदुंबरसंनिभः ॥ ३ ॥

कफाधिकैः कीटैर्दष्टस्य दंशो मंदरुजः पक्वोदुंबरसदृशः ।

स्रावाढ्यः सर्वलिंगस्तु विवर्ज्यः सान्निपातिकैः ।

सान्निपातिकैस्त्रिदोषाधिकैः कीटैर्दष्टस्य दंशः स्रुत्यधिकः सर्वलिंगः स च वर्ज्यो नोपक्रमणीयः ।

वेगाश्च सर्पवच्छोफो वर्धिष्णुर्विस्नरक्तता ॥ ४ ॥
शिरोक्षिगौरवं मूर्छा भ्रमः श्वासोऽतिवेदना ।

वेगाश्च सर्पवत्कीटेषु स्युः । तथा श्वयथुर्वर्द्धनस्वभावो विस्नशोणितत्वं च । मूर्द्धनेत्रगुरुत्वं मूर्छाद्याश्च स्युः ।

सर्वेषां कर्णिकाशोफो ज्वरः कंडूररोचकः ॥ ५ ॥

कर्णिकाद्याश्च सर्वेषां दंशानां स्युः ।

वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वन्हिवत् ।
ऊर्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ६ ॥
दंशः सद्योतिरुक्श्यावस्तुद्यते स्फुटतीव च ।

वृश्चिकस्य तीक्ष्णं विषं भवति । तच्च प्रथममग्निरिव दहति । उपरिष्टादाश्वेवारोहति । पश्चाच्च दंशे तिष्ठति । दंशो वृश्चिकसंबंधी सद्योऽतिरुगादिः स्यात् । तुद्यते स्फुटतीव च । तुद्यत इति कर्मकर्तरितङ् ।

ते गवादिशकृत्कोथाद्विग्धदष्टादिकोथतः ॥ ७ ॥
सर्पकोथाच्च संभूता मंदमध्यमहाविषाः ।

ते वृश्चिका गवादिशकृत्कोथाद्विषदिग्धदष्टादिकोथात् सर्पकोथाच्च संभूता यथासंख्यं मंदविषा मध्यविषा महाविषाश्च स्युः ।

मंदाः पीताः सिताः श्यावा रूक्षकर्बुरमेचकाः ॥ ८ ॥
रोमशा बहुपर्वाणो लोहिताः पांडुरोदराः ।

मंदविषाः कीटाः पीतादिगुणाः । रोमशा इति लोमादीत्यादिना शः ।

धूम्रोदरास्त्रिपर्वाणो मध्यास्तु कपिलारुणाः ॥ ९ ॥
पिशंगाः शबलाश्चित्राः शोणिताभा

मध्यविषास्तु कपिलादिगुणाः ।

महाविषाः ।

अग्न्याभा द्व्येकपर्वाणो रक्ताः सीतसितोदराः ॥ १० ॥

महाविषा दर्भदूर्वासदृशा द्विपर्वाण एकपर्वणो वा । रक्तोदराः केचित्कृष्णोदराः केचित्सीतोदराश्च ।

तैर्दष्टः शूनरसनः स्तब्धगात्रो ज्वरार्दितः ।
स्रवैर्वमन् शोणितं कृष्णमिंद्रियार्थानसंविदन् ॥ ११ ॥

स्विद्यन्मूर्छन् विशुष्कास्यो विव्हलो वेदनातुरः ।
विशीर्यमाणमांसश्च प्रायशो विजहात्यसून् ॥ १२ ॥

तैर्महाविषैर्दष्टः सन् शूनजिव्हादिः स्यात् । तथेदमिदं कुर्वन्नीदृशः सन् प्रायशो जीवितं त्यजति ।

उच्चिटिंगस्तु वक्रेण दशत्यभ्यधिकव्यथः ।
साध्यतो वृश्चिकात् स्तंभं शेफसो हृष्टरोमताम् ॥ १३ ॥
करोति सेकमंगानां दंशः शीतांबुनेव च ।
उष्ट्रधूमः स एवोक्तो रात्रिचाराच्च रात्रिकः ॥ १४ ॥

उच्चिटिंगाख्यो वृश्चिको वक्रेण दशति । साध्याद्वृश्चिकादतिरिक्तव्यथ-स्तथा स्तंभं करोति मेढ्रस्य । तथा हृष्टरोमतां रोमहर्षं करोति । तथा दंशश्च शिशिरजलेनैव सेकमंगानां विधत्ते । स एवोष्ट्रधूमकः कथितः । रात्रि-चरणाच्च रात्रिकः स एवोक्तः ।

वातपित्तोत्तराः कीटाः श्लैष्मिकाः कणभोंदुराः ।
प्रायो वातोल्बणविषा वृश्चिकाः सोष्ट्रधूमकाः ॥ १५ ॥

कीटा वातपित्ताधिकाः कणभोंदुराः श्लेष्मोल्बणाः प्रायेण वृश्चिका वातो-ल्बणविषा उष्ट्रधूमकाश्च ।

यस्य यस्यैव दोषस्य लिंगाधिक्यं प्रतर्कयेत् ।
तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ १६ ॥

यस्य यस्यैव दोषस्य लिंगाधिक्यं ज्ञायते तस्य तस्य दोषस्य भेषजैर्विप-रीतगुणैः क्रियां विदधीत ।

हृत्पीडोर्ध्वानिलस्तंभः शिरायामोस्थिपर्वरुक् ।
घूर्णनोद्वेष्टनं गात्रश्यावतां वातिके विषे ॥ १७ ॥

वातिके विषे हृत्पीडादयः स्युः ।

संज्ञानाशोष्णनिश्वासौ हृद्दाहः कटुकास्यता ।
मांसावदरणं शोफो रक्तपीतश्च पैत्तिके ॥ १८ ॥

पित्तोल्बणे संज्ञानाशादयः स्युः ।

छर्द्यरोचकहृल्लासप्रसेकोत्क्लेशपीनसैः ।
सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छ्लेष्माधिकं विषम् ॥ १९ ॥

कफाधिकं विषं छर्द्यादिभिर्जानीयात् ।

पिण्याकेन व्रणालेपस्तैलाभ्यंगश्च वातिके ।
नाडीस्वेदो पुलाकाद्यैर्बृंहणश्च विधिर्हितः ॥ २० ॥

वातिके विषे पिण्याकेन व्रणलेपो योज्यः । तैलाभ्यंगश्च नाड्यादिभिश्च स्वेदो बृंहणश्च विधिः स्मृतः ।

पैत्तिकं स्तंभयेत्सेकैः प्रदेहैश्चातिशीतलैः ।

पित्ताधिकं विषं सेकादिभिरतिशिशिरैः स्तंभयेत् ।

लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं जयेत् ॥ २१ ॥

श्लैष्मिकं लेखनाद्यैर्जयेत् ।

कीटानां त्रिःप्रकाराणां त्रैविध्येन प्रतिक्रिया ।
स्वेदालेपनसेकांस्तु कोष्णान् प्रायोऽवचारयेत् ॥ २२ ॥
अन्यत्र मूर्छितादंशपाकतः कोथतोऽथवा ।

कीटानां त्रिविधानां यथास्वं त्रिविधैव चिकित्सा हिता । स्वेदादींश्च प्रायेण कोष्णान् कुर्यात् । मूर्छितं नरं दंशपाकं च वर्जयित्वा तथा दंशकोथं च हित्वा ।

नृकेशाः सर्षपाः पीता गुडो जीर्णश्च धूपनम् ॥ २३ ॥
विषदंशस्य सर्वस्य काश्यपः परमब्रवीत् ।

नरकचादयो धूपनं सर्वस्य विषदंशस्य परं हितमिति भगवान् काश्यपोवादीत् ।

विषघ्नं च विधिं सर्वं कुर्यात्संशोधनानि च ॥ २४ ॥

तथा विषघ्नं विधिं सकलं विदध्यात् । संशोधनानि च कुर्यात् ।

साधयेत्सर्पवद्दष्टान् विषोग्रैः कीटवृश्चिकैः ।

विषोग्रैः कीटवृश्चिकैर्दष्टान् सर्पवत्साधयेत् ।

तंदुलीयकतुल्यांशां त्रिवृतां सर्पिषा पिबेत् ॥ २५ ॥
याति कीटविषैः कंपं न कैलास इवानिलैः ।

त्रिवृतां तंदुलीयकसमां घृतेन नरः पिबेत् । एवं कीटविषैश्च कंपं क्षोभं न याति । कैलास इव वायुभिः ।

क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ॥ २६ ॥

शुद्धे सति क्षीरिवृक्षत्वगालेपः कीटविषघ्नः ।

मुक्तालेपो वरः शोफतोददाहज्वरप्रणुत् ।

मौक्तिकलेपः श्रेष्ठः शोफादिघ्नः ।

वचा हिंगुविडंगानि सैंधवं गजपिप्पली ॥ २७ ॥
पाठा प्रतिविषा व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ।
दशांगमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥ २८ ॥

वचादिकदशद्रव्यनिर्मितत्वाद्दशांगमगदं काश्यपेन निर्मितं पीत्वा सर्वं कीटविषं हंति ।

सद्यो वृश्चिकजं दंशं चक्रतैलेन सेचयेत् ।
विदारिगंधासिद्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥ २९ ॥

वृश्चिकोत्थं दंशं सद्य एव चक्रतैलेन सेचयेत् । शालिपर्णीसिद्धेन वा इतरेण चक्रतैलेन कवोष्णेन वा सेचयेत् ।

लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।
सिंचेत्कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ ३० ॥

सैंधवान्वितेन वाज्येन मुहुर्मुहुः सिंचेत्। कवोष्णेन कांजिकेन दुग्धसैंधवान्वितेन वा सिंचेत्।

उपनाहो घृते भृष्टः कल्कोजाज्याः ससैंधवः।

जीरककल्कः सैंधवयुक्तो घृतेन भृष्ट उपनाहः स्यात्।

आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छाय प्रतिसारयेत्॥ ३१ ॥
रजनीसैंधवव्योषशिरीषफलपुष्पजैः।

आसमंततो दंशं स्वेदितं प्रच्छाय चूर्णै रजन्यादिजैर्घर्षयेत्।

मातुलुंगाम्लगोमूत्रपिष्टं च सुरसाग्रजम्॥ ३२ ॥
लेपः सुखोष्णश्च हितः पिण्याको गोमयोऽपि वा।
पाने सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा भूरिशर्करम्॥ ३३ ॥

बीजपूराम्लगोमूत्रपिष्टं सुरसापुष्पं लेपः स्यात्। तथा सुखोष्णः पिण्याको गोमयो वा लेपो हितः। पाने हैय्यंगवीनं क्षौद्रयुक्तं दुग्धं वा प्रभूतसितं हितम्।

पारापतशकृत्पथ्यातगरं विश्वभेषजम्।
बीजपूररसोन्मिश्रः परमो वृश्चिकागदः॥ ३४ ॥
सशैवलोष्ट्रदंष्ट्रा च हंति वृश्चिकजं विषम्।

पारापतशकृतादिभिः फलपूररससंयुक्तः श्रेष्ठो वृश्चिकागदः। करभदंष्ट्रा-सेवालयुता वृश्चिकविषघ्नी। तथा च संग्रहे। ससैंधवोष्ट्रदंष्ट्रा च हंति वृश्चिकजं विषम्। मनोह्वा सैंधवं हिंगु मालती पल्लवानि च। गोशकृद्रसपिष्टेयं गुलिका वृश्चिकार्दिते। लशुनो मरिचं हिंगु सुरसं विश्वभेषजं। अर्कक्षीरेण गुटिका वृश्चिकार्दितशंकरी।

हिंगुना हरितालेन मातुलुंगरसेन च॥ ३५ ॥
लेपांजनाभ्यां गुटिका परमं वृश्चिकापहा।

हिंगुहरिताले सबीजपूररसे लेपांजनाभ्यां गुटिका परं वृश्चिकविषहृत्।

करंजार्जुनशैलूनां कटम्याः कुटजस्य च ॥ ३६ ॥
शिरीषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपनम् ।

करंजादीनां पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपः ।

यो मुह्यति प्रश्वसिति प्रलपत्युग्रवेदनः ॥ ३७ ॥
तस्य पथ्यानिशाकृष्णामंजिष्टातिविषोषणम् ।
सालांबुवृंतं वार्ताकरसपिष्टं प्रलेपनम् ॥ ३८ ॥

यो नरो मुह्यत्यादीन्विधत्ते तथा दारुणपीडस्तस्य पथ्यादिकं वार्ताकरसपिष्टं प्रलेपनं कार्यम् ।

सर्वत्र चोग्रालिविषे पाययेद्दधिसर्पिषी ।
विध्येच्छिरां विदध्याच्च वमनांजननावनम् ॥ ३९ ॥
उष्णस्निग्धाम्लमधुरं भोजनं चानिलापहम् ।

सर्वस्मिन्सुदारुणे वृश्चिकविषे दधिसर्पिषी पाययेत् । शिरां च विध्येत् । वमनादिकं च कुर्यात् । उष्णगुणादिकं च भोजनं वातघ्नं हितम् ।

नागरं गृहकपोतपुरीषं बीजपूरकरसो हरितालम् ॥ ४० ॥
सैंधवं च विनिहंत्यगदोऽयं लेपतोलिकुलजं विषमाशु ।

नागरादिकमयमगदो लेपेन वृश्चिकविषं शीघ्रं पराकरोति । स्वागता वृत्तम् ।

अंते वृश्चिकदष्टानां समुदीर्णे भृशं विषे ॥ ४१ ॥
विषेणालेपयेद्दंशमुच्चिटिंगेऽप्ययं विधिः ।

वृश्चिकदष्टानामंते भृशं समुदीर्णे विषे विषेण दंशमालेपयेत् । उच्चिटिंगसंज्ञेप्येषैव चिकित्सा ।

नागपुरीषच्छत्रं रोहिषमूलं च शेलुतोयेन ॥ ४२ ॥
कुर्याद्गुटिकां लेपादियमलिविषनाशनी श्रेष्ठा ।

गजपुरीषच्छत्रं कटूतृणमूलं च श्लेष्मांतकजलेन गुटिकां विदधीत। एषा च लेपेन परं वृश्चिकविषघ्नी।

अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं त्रिर्भावितं पिप्पलिचूर्णमिश्रम् ॥४३॥
एषो गदो हंति विषाणि कीटभुजंगलूतोंदुरवृश्चिकानाम्।

अर्कक्षीरेण शिरीषबीजं त्रीन् वारान् भावितं पिप्पलीरजोयुतमयमगदः कीटादीनां विषाणि हंति।

शिरीषपुष्पं सकरंजबीजं काश्मीरजं कुष्टमनःशिला च ॥ ४४ ॥
एषो गदो रात्रिकवृश्चिकानां संक्रांतिकारी कथितो जिनेन।

शिरीषकुसुमादिकमेषो गदो रात्रिकवृश्चिकाणां विषसंक्रांतिकृद् भगवता जिनेनोक्तः। उपजाती वृत्ते।

कीटेभ्यो दारुणतरा लूताः षोडशता जगुः ॥ ४५ ॥
अष्टाविंशतिरित्येके ततोप्यन्ये तु भूयसीः।
सहस्ररश्म्यनुचरा वदंत्यन्ये सहस्रशः ॥ ४६ ॥
बहूपद्रवरूपा तु लूतैकैव विषात्मिका।

कीटेभ्योपि घोरा लूताः। ताश्च मुनयः षोडशसंख्या अध्यगीषन्। अन्ये अष्टाविंशतिर्लूता इत्यवोचन्। ततोप्यपरे बहुतरा आचख्युः। अन्ये तु रवेरनुचराः सहस्रशो वदंतीति नानामतमुक्त्वा स्वमतं युक्त्या सर्वमतानुग्राहि वक्ति। अनेकोपद्रवस्वभावत्वेनैकैव लूता विषात्मिका।

रूपाणि नामतस्तस्या दुर्ज्ञेयान्यतिसंकरात् ॥ ४७ ॥
नास्ति स्थानव्यवस्था च दोषतोऽतः प्रचक्षते।

नाम्ना यानि रूपाणि तानि तस्या अतिसंकराद्धेतोर्दुर्ज्ञातानि स्थानव्यवस्थापि नास्ति। तस्माद्दोषवशेन भणिष्यते।

कृच्छ्रसाध्या पृथग्दोषैरसाध्या निचयेन सा ॥ ४८ ॥

पृथग्दोषैर्लूता कृच्छ्रसाध्या सन्निपातेन चासाध्या ।

तद्दंशः पैत्तिको दाहतृट्स्फोटज्वरमोहवान् ।
भृशोष्मा रक्तपीताभः क्लेदी द्राक्षाफलोपमः ॥ ४९ ॥

तस्या दंशः पैत्तिको दाहादिमान् भृशोष्मा पीतरक्ताभः क्लेदवान् द्राक्षाफलाकारः स्यात् ।

श्लैष्मिकः कठिनः पांडुः परूषकफलाकृतिः ।
निद्रां शीतज्वरं कासं कंडूं च कुरुते भृशम् ॥ ५० ॥

श्लैष्मिको लूतादंशः कठिनः पांडुवर्णः परूषकफलनिभो निद्रादीनतिशयेन करोति ।

वातिकः परुषः श्यावः पर्वभेदज्वरप्रदः ।

वातिको दंशः परुषस्पर्शः श्यावस्तथा पर्वभेदज्वरकृत् ।

तद्विभागं यथास्वं च दोषलिंगैर्विभावयेत् ॥ ५१ ॥

तासां विभागं दोषाणां लक्षणैर्यथायोगं लक्षयेत् ।

असाध्यायां तु त्वङ्मोहश्वासहिध्माशिरोरुजाः ।
श्वेताः पीताः सिता रक्ता पिटिकाः श्वयथूद्भवाः ॥ ५२ ॥
वेपथुर्वमथुर्दाहस्तृड़ांध्यं वक्रनासता ।
श्यावोष्ठवक्त्रदंतत्वं पृष्ठग्रीवावभंजनम् ॥ ५३ ॥
पक्वजंबुसवर्णं च दंशात्स्रवति शोणितम् ।

असाध्यायां लूतायां त्वङ्मोहाद्याः स्युः । श्वेतादिगुणाः पिटिकास्तथा श्वयथ्वाद्याश्च । दंशाद् रक्तं पक्वजंबुनिभं स्रवति ।

सर्वापि सर्वजा प्रायो व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ ५४ ॥

सर्वा च लूता त्रिदोषजैव । बाहुल्येन तु व्यपदेशः ।

तीक्ष्णमध्यावरत्वेन सा त्रिधा हंत्युपेक्षिता ।
सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ॥ ९५ ॥

सा च लूता तीक्ष्णादिभेदेन त्रिःप्रकारा । उपेक्षिता च सती यथासंख्यं सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च हंति ।

लूतादंशश्च सर्वोऽपि दद्रूमंडलसंनिभः ।
सितोसितोरुणः पीतः श्यावो वा मृदुरुन्नतः ॥ ९६ ॥
मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावः पर्यंते जालकावृतः ।
विसर्पवांश्छोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ॥ ९७ ॥
ज्वराशुपाकविक्लेदकोथावदरणान्वितः ।
क्लेदेन यत्स्पृशत्यंगं तत्रापि कुरुते व्रणम् ॥ ९८ ॥

सर्वश्च लूतादंशो दद्रूमंडलाकारः सितादिवर्णो मृदुरुन्नतो मध्ये कृष्णवर्णः श्याववर्णो वा परितो जालकवृतो विसर्पादिमान्स्यात् । तथा तप्यतेऽनेकरुजः । तथा ज्वरादियुतस्तथा स च दंशः क्लेदेन यद्यदंगं स्पृशेत् तत्र तत्र चांगे व्रणं विदधाति ।

श्वासदंष्ट्राशकृन्मूत्रशुक्रलालानखार्तवैः ।
अष्टाभिरुद्वमत्येषा विषं वक्रैर्विशेषतः ॥ ९९ ॥

श्वासादिभिरष्टाभिरेषा लूता विषमुद्वमति । वक्रेण विशेषेण ।

लूता नाभेर्दशत्यूर्ध्वमूर्ध्वं वाऽधश्च कीटकाः ।
तद्दूषितं च वस्त्रादिदेहे पृक्तं विकारकृत् ॥ ६० ॥

नाभेरूर्ध्वं लूता दशति । ऊर्ध्वमधस्ताच्च कीटा दशंति । तया लूतया दूषितं वस्त्रासनादि शरीरे लग्नं विकारकृत् ।

दिनार्धं लक्ष्यते नैवं दंशो लूताविषोद्भवः ।
सूचीव्यधवदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ॥ ६१ ॥

अव्यक्तवर्णः प्रचलः किंचित्कंडूरुजान्वितः ।

लूताविषजो दंशो दिनार्धं न लक्ष्यत एव । ततोनंतरमसौ दंशः प्रथमे दिने सूचीव्यधतुल्य आभाति । अव्यक्तवर्णः प्रकर्षेण चलो मनाक्कंडूरुग्युतश्च ।

द्वितीयेऽभ्युन्नतोंतेषु पिटकैरिव वाचितः ॥ ६२ ॥
व्यक्तवर्णो नतो मध्ये कंडूमान् ग्रंथिसन्निभः ।

द्वितीयेहन्यभ्युन्नतोंतेषु पिटकैरिव वाचितो व्यक्तवर्णो मध्ये नतः स कंडूर्ग्रंथिनिभः ।

तृतीये सज्वरो रोमहर्षकृद्रक्तमंडलः ॥ ६३ ॥
शरावरूपस्तोदाढ्यो रोमकूपेषु सस्रवः ।

तृतीयेऽह्नि ज्वरान्वितो रोमांचकृद्रक्तमंडलः शरावाकारोऽधिकव्यथो रोमकूपेषु स्राववान् ।

महांश्चतुर्थे श्वयथुस्तापश्वासभ्रमप्रदः ॥ ६४ ॥

चतुर्थे वासरे महाञ्छोफस्तापादिकृत् ।

विकारान् कुरुते तांस्तान् पंचमे विषकोपजान् ।

पंचमे दिने तांस्तान्पूर्वोक्तान् विषकोपजान् विकारान् विधत्ते ।

षष्ठे व्याप्नोति मर्माणि सप्तमे हंति जीवितम् ॥ ६५ ॥

षष्ठे दिने मर्माण्यश्नुते । सप्तमे दिवसे जीवितं हंति ।

इति तीक्ष्णं विषं मध्यं हीनं च विभजेदतः ।

इत्येवं रूपं तीक्ष्णं विषं मध्यं हीनं च वाऽतो निरूप्य लक्षयेत् ।

एकविंशतिरात्रेण विषं शाम्यति सर्वथा ॥ ६६ ॥

सर्वथा एकविंशतिरात्रेण विषं शमं याति ।

अथाशु लूतादष्टस्य शस्त्रेणादंशमुद्धरेत् ।
दहेच्च जांबवौष्ठाद्यैर्न तु पित्तोत्तरं दहेत् ॥ ६७ ॥

अथेति मंगले । कृतमंगलस्य लूतादष्टस्यासमंतादंशं क्षिप्रं शस्त्रेणोद्धरेत् । जांबवौष्ठादिभिश्च दहेत् । पित्ताधिकं वर्जयित्वा ।

कर्कशं भिन्नरोमाणं मर्मसंध्यादिसंश्रितम् ।
प्रसृतं सर्वतो दंशं न छिंदीत दहेन्न च ॥ ६८ ॥

कर्कशादिगुणं दंशं न छिंद्यान्न च दहेत् ।

लेपयेद्दग्धमगदैर्मधुसैंधवसंयुतैः ।
सुशीतैः सेचयेच्चानु कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥ ६९ ॥

दग्धं दंशमगदैर्माक्षिकसैंधवान्वितैर्लेपयेत् । पश्चात् क्षीरिवृक्षजैः कषायैरतिशिशिरैः सेचयेच्च ।

सर्वतोपहरेद्रक्तं शृंगाद्यैः सिरयापि वा ।
सेकालेपास्ततः शीता बोधिश्लेष्मांतकाक्षकैः ॥ ७० ॥

सर्वतो रक्तं विस्रावयेच्छृंगादिभिरनंतरं सेका लेपाश्च शिशिरा हिताः । पिप्पलादिभिः ।

फलिनीद्विनिशाक्षौद्रसर्पिर्भिः पद्मकाव्हयः ।
अशेषलूता कीटानामगदः सर्वकार्मिकः ॥ ७१ ॥

फलिन्यादिकोऽयं पद्मकसंज्ञोऽगदः सार्वकार्मिकः । अशेषक्रियासु लूताकीटानां हितः ।

हरिद्राद्वयपत्तंगमंजिष्ठानतकेसरैः ।
सक्षौद्रसर्पिः पूर्वस्मादधिकश्चंपकाव्हयः ॥ ७२ ॥

हरिद्राद्वयादिभिः क्षौद्रघृतान्वितश्चंपकनामागदः पूर्वस्मादधिकः ।

तद्वद्गोमयनिष्पीडाशर्कराघृतमाक्षिकैः ।

गोशकृन्निष्पीडादिभिरगदस्तद्वत्पूर्वगुणः ।

अपामार्गमनोव्हालदार्वीध्यामकगैरिकैः ॥ ७३ ॥
नतैलाकुष्टमरिचयष्ट्याव्हघृतमाक्षिकैः ।
अगदो मंदरो नाम तथाऽन्यो गंधमादनः ॥ ७४ ॥
नतरोध्रवचाकट्वीपाठैलापत्रकुंकुमैः ।

अपामार्गादिभिरगदो मंदरो नामाऽन्यश्च वक्ष्यमाणो नतादिर्गंधमादनो नामा ।

विषघ्नं बहुदोषेषु प्रयुंजीत विशोधनम् ॥ ७५ ॥

बहुदोषेषु नरेषु विषघ्नं विशोधनं प्रयुंजीत ।

यष्ट्याव्हमदनांकोल्लजालिनीसिंदुवारिकाः ।
कफे श्रेष्ठांबुना पीत्वा विषमाशु समुद्वमेत् ॥ ७६ ॥

कफे यष्ट्याव्हादीनि तंडुलोदकेन पीत्वा विषं क्षिप्रमुद्वमेत् ।

शिरीषपत्रत्वङ्मूलफलं वांकोल्लमूलवत् ।
विरेचयेच्च त्रिफलानीलिनीत्रिवृतादिभिः ॥ ७७ ॥

अथवा शिरीषपत्रादिकमंकोल्लमूलयुतं ज्येष्ठांभसा पीत्वोद्वमेत् । त्रिफलादिभिर्विरेचयेच्च ।

निवृत्ते दाहशोफादौ कर्णिकां पातयेद् व्रणात् ।

दाहादावुपशांते सति व्रणात् कर्णिकां पातयेत् ।

कुसुंभपुष्पं गोदंतः स्वर्णक्षीरी कपोतविट् ॥ ७८ ॥
त्रिवृतासैंधवं दंतीकर्णिकापातनं तथा ।
मूलमुत्तरवारुण्या वंशानिर्लेखसंयुतम् ॥ ७९ ॥

कुसुंभकुसुमादिकं दंतीपर्यंतं कर्णिकायाः पातनं वरम्। उत्तमारणीमूलं वंशनिर्लेखनयुक्तं वा।

तद्वच्च सैंधवं कुष्टं दंतीकटुकदौग्धिकम्।
राजकोशातकीमूलं किणो वा मथितोद्भवः॥ ८० ॥

सैंधवादिकं पूर्वगुणम्। तक्रजो वा किण उपरिष्टात् फेनाभः पूर्वगुणः।

कर्णिकापातसमये बृंहयेच्च विषापहैः।

कर्णिकापातनकाले च विषघ्नैर्बृंहयेत्।

स्नेहकार्यमशेषं च सर्पिषैव समाचरेत्॥ ८१ ॥
विषस्य वृद्धये तैलमग्नेरिव तृणोलुपम्।

लूतायामशेषस्नेहेन यत्कार्यं कर्त्तुं योग्यं तद् घृतेनैव कुर्यात्। यतस्तैलं विषस्य वृद्धये तृणोलुपमिव वन्हेः।

न्हीबेरवैकंकतगोपकन्यामुस्ताशमीचंदनटिंटुकानि ॥८२॥
शैवालनीलोत्पलवक्रयष्टीत्वग्माकुलीपद्मकराठमध्यम्।
रजनीघनसर्पलोचनाकणशुंठीकणमूलचित्रकाः॥ ८३ ॥
वरुणागुरुबिल्वपाटलीपिचुमंदाभयशेलुकेसरम्।
बिल्वचंदननतोत्पलशुंठीपिप्पलीनिचुलवेतसकुष्टम् ॥८४॥
शुक्तिशाकवरपाटलिभार्ङ्गीसिंदुवारकरघाटवरांगम्।
पित्तकफानिललूताः पानांजननस्यलेपसेकेन॥ ८५ ॥
अगदवरा वृत्तस्थाः कुमतीरिव वारयंत्येते।

न्हीबेरादिकमिंद्रवज्रावृत्तम्। रजन्यादिकं वैतालीयं वृत्तम्। बिल्वादिकं स्वागतावृत्तम्। एते त्रयोऽगदवरा वृत्तस्थाः पित्तश्लेष्मानिललूताः क्रमात् पानादिभिः कुमतिरिव वारयंति।

रोध्रं सेव्यं पद्मकं पद्मरेणुः कालीयाख्यं चंदनं यच्च रक्तम् ।
कांतापुष्पं दुग्धिनीका मृणालं लूताः सर्वा घ्नंति सर्वक्रियाभिः ॥८९

रोध्रादीनि सर्वाभिः पानादिभिः क्रियाभिः सर्वा लूता घ्नंति । आर्याशालिन्यौ वृत्ते ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने कीटलूतादिविषप्रतिषेधो नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

विषचिकित्साप्रक्रमात् मूषिकालर्कविषमुपक्रमते ।

अथातो मूषिकालर्कविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

लालनश्चपलः पुत्रोहंसिराश्चिक्किरोजिरः ।
कषायदंतः कुलकः कोकिलः कपिलोसितः ॥ १ ॥
अरुणः शबलः श्वेतः कपोतः पलितोंदुरः ।
छुच्छुंदरो रसालाख्यो दशाष्टौ चेति मूषिकाः ॥ २ ॥

लालनादिभेदेन दशाष्टाधिका इत्यष्टादश मूषिका भवंति ।

शुक्रं पतति यत्रेषां शुक्रदिग्धैः स्पृशंति वा ।
यदंगमंगैस्तत्रास्रे दूषिते पांडुतां गते ॥ ३ ॥
ग्रंथयः श्वयथुः कोथो मंडलानि भ्रमोऽरुचिः ।
शीतज्वरोऽतिरुक् सादो वेपथुः पर्वभेदनम् ॥ ४ ॥
रोमहर्षः स्रुतिर्मूर्छादीर्घकालानुबंधनम् ।
श्लेष्मानुबद्धबह्वाखुपोतकच्छर्दनं सतृट् ॥ ५ ॥

एषां मूषिकाणां यत्र शुक्रं पतति । शुक्रदिग्धैरंगैर्वा यदंगं स्पृशंति ।

तस्मिन्नंगे रक्ते दूषिते पांडुत्वं याति सति ग्रंथ्यादयः स्युः। तथा तत्प्रभावात् कफानुगतबहुमूषिकपोतकवमनं सतृट् स्यात्।

व्यवाय्याखुविषं कृच्छ्रं भूयो भूयश्च कुप्यति।

आखुविषं व्यवायि सकलशरीरव्यापनशीलं तथा कृच्छ्रं कृच्छ्रसाध्यं पुनः पुनः प्रकुप्यति।

मूर्छांगशोफवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ॥ ६ ॥
शिरोगुरुत्वं लालासृक् छर्दिश्चासाध्यलक्षणम्।

मूर्छादयोऽसाध्यलक्षणम्।

शूनबस्तिं विवर्णौष्ठमाख्वाभैर्ग्रंथिभिश्चितम् ॥ ७ ॥
छुच्छुंदरसगंधं च वर्जयेदाखुदूषितम्।

शूनबस्तिं विवर्णाधरं मूषिकनिभैर्ग्रंथिभिर्व्याप्तं छुच्छुंदरगंधतुल्यगंधं च मूषिकविषदूषितं नोपक्रामेत्।

शुनः श्लेष्मोल्बणा दोषाः संज्ञां संज्ञावहाश्रिताः ॥ ८ ॥
मुष्णंतः कुर्वते क्षोभं धातूनामतिदारुणम्।
लालावानंधबधिरः सर्वतः सोऽभिधावति ॥ ९ ॥
स्रस्तपुच्छहनुस्कंधशिरोदुःखी नताननः।

शुनः सारमेयस्य श्लेष्माधिका दोषाः संज्ञावहानि स्रोतांस्याश्रिताः संज्ञामपहरंतो धातूनामतिघोरं क्षोभं कुर्वंति। स श्वा लालायुतोऽधबधिरो ध्वस्तपुच्छो हनुस्कंधशिरोदुःखी नतमुखः सर्वतो धावति।

दंशस्तेन विदष्टस्य सुप्तः कृष्णं क्षरत्यसृक् ॥ १० ॥
हृच्छिरोरुग्ज्वरस्तंभस्तृष्णामूर्छोद्भवो नु च।

तेन शुना विदष्टस्य दंशः सुप्तोऽचेतनः कृष्णं रक्तं स्रवति। पश्चाद्हृत्पीडाद्युद्भूतिः स्यात्।

अनेनान्येऽपि बोद्धव्या व्यालादंष्ट्रप्रहारिणः ॥ ११ ॥

शृगालादय एवं वेद्याः ।

कंडूनिस्तोदवैवर्ण्यसुप्तिक्लेदज्वरभ्रमाः ।
विदाहरागरुक्पाकशोथग्रंथिविकुंचनम् ॥ १२ ॥
दंशावदरणं स्फोटाः कर्णिका मंडलानि च ।
सर्वत्र सविषे लिंगं विपरीतं तु निर्विषे ॥ १३ ॥

सर्वत्रैव सविषे दंशकंड्वादयो लिंगम् । निर्विषे च दंशेऽतो विपरीतं लक्षणं विद्यात् ।

दष्टो येन तु तच्चेष्टा रुतं कुर्वन्विनश्यति ।
पश्यंस्तमेव चाकस्मादादर्शसलिलादिषु ॥ १४ ॥

येन प्राणिना दष्टस्तच्चेष्टा रुतं कुर्वन् म्रियते । तमेव दष्टारमादर्शकादिषु सहसा पश्यन् विनश्यति ।

योऽद्भ्यस्त्रस्येददष्टोऽपि शब्दसंस्पर्शदर्शनैः ।
जलसंत्रासनामानं दष्टं तमपि वर्जयेत् ॥ १५ ॥

यो जलेभ्योऽदष्टोपि संत्रस्येच्छब्दसंस्पर्शदर्शनैर्हेतुभिस्तं त्राससंज्ञं दष्टं वर्जयेत् ।

आखुना दष्टमात्रस्य दंशं कांडेन दाहयेत् ।
दर्पणेनाथवा तीव्ररुजा स्यात्कर्णिकान्यथा ॥ १६ ॥

आखुना दष्टमात्रस्य नरस्य सतो दंशं कांडेन दाहयेत् । दर्पणेन वा दाहयेत् । अन्यथा एवमदग्धे सति कर्णिका दारुणपीडा स्यात् ।

दग्धं विस्रावयेद्दंशं प्रच्छिन्नं च प्रलेपयेत् ।
शिरीषरजनीवक्रकुंकुमामृतवल्लिभिः ॥ १७ ॥

दंशं दग्धं प्रच्छिन्नं विस्रावयेत् । शिरीषबीजादिभिः प्रलेपयेच्च ।

अगारधूममंजिष्टारजनीलवणोत्तमैः ।
लेपो जयत्याखुविषं कर्णिकायाश्च पातनः ॥ १८ ॥

अगारधूमादिको लेपो ह्ययं मूषिकाविषं हंति । कर्णिकां च पातयति ।

ततोम्लैः क्षालयित्वाऽनु तोयैरनु च लेपयेत् ।
पालिंदीश्वेतकटभीबिल्वमूलगुडूचिभिः ॥ १९ ॥
अन्यैश्च विषशोफघ्नैः शिरां वा मोक्षयेद् द्रुतम् ।

अनंतरमम्लैः क्षालयित्वाऽनुजलैः क्षालयेत् । पश्चात् पालिंद्यादिभिरपरैश्च विषघ्नैः श्वयथुघ्नैश्च लेपयेत् । अथवा शिरां शीघ्रं व्यधयेत् । पालिंदी मालविका त्रिवृत् ।

छर्दनं नीलिनीक्वाथैः शुकाख्यांकोल्लयोरपि ॥ २० ॥

नीलिनीक्वाथेन छर्दनं कार्यम् । शुकाख्यांकोल्लयोश्च क्वाथेन वमनं । शुकाख्यः शिरीषः ।

कोशातक्याः शुकाख्यायाः फलं जीमूतकस्य च ।
मदनस्य च संचूर्ण्य दध्ना पीत्वा विषं वमेत् ॥ २१ ॥

कोशातक्यादीनां फलानि संचूर्ण्य दध्ना पीत्वा विषं वमेत् ।

वचामदनजीमूतकुष्टं वा मूत्रपेषितम् ।
पूर्वकल्पेन पातव्यं सर्वोंदुरविषापहम् ॥ २२ ॥

वचादिं वा गोमूत्रेण संचूर्ण्य पूर्वकल्पेन दध्ना पीत्वा सर्वोंदुरविषं हंति।

विरेचनं त्रिवृन्नीलीत्रिफलाकल्क इष्यते ।

विरेचनं त्रिवृतादिकल्क इष्यते । शिरोविरेचने शिरीषस्य सारः फलं च योज्यं ।

अंजनं गोमयरसो व्योषसूक्ष्मरजोन्वितः ॥ २३ ॥

गोमयरसश्चूर्णीकृतत्रिकटुकान्वितोंऽजनम् ।

कपित्थगोमयरसो मधुमानवलेहनम्।

कपित्थगोमयरसः समाक्षिकोऽवलेहनम्।

तंदुलीयकमूलेन सिद्धं पाने हितं घृतम् ॥ २४ ॥
द्विनिशाकटभीरक्तायष्ट्याह्वैर्वाऽमृतान्वितैः।
आस्फोतमूलसिद्धं वा पंचकापित्थमेव वा ॥ २५ ॥

तंदुलीयकमूलेन पक्कं सर्पिः पाने हितं। द्विनिशादिभिर्वा साधितं घृतं पाने हितं। अथवार्कमूलेन सिद्धं घृतं पाने हितं। अथवा पंचकापित्थसिद्धं सर्पिः पाने हितं। कपित्थस्येमानि कापित्थानि मूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि पंच। पंच च तानि कापित्थानि च तैः सिद्धं पंचकापित्थम्।

सिंदुवारनतं शिग्रुबिल्वमूलं पुनर्नवा।
वचाश्वदंष्ट्राजीमूतमेषां क्वाथं समाक्षिकम् ॥ २६ ॥
पिबेच्छाल्योदनं दध्ना भुंजानो मूषिकार्दितः।

सिंदुवारादीनां क्वाथं समाक्षिकं पिबेत्। मूषिकविषपीडितो दध्ना शाल्योदनं भुंजानः।

तक्रेण शरपुंखाया बीजं संचूर्ण्य वा पिबेत् ॥ २७ ॥

अथवा शरपुंखाया बीजं संचूर्ण्य मथितेन पिबेत्।

अंकोल्लमूलकल्को वा बस्तमूत्रेण कल्कितः।
पानालेपनयोर्युक्तः सर्वाखुविषनाशनः ॥ २८ ॥

अंकोल्लमूलकल्को वा छागमूत्रेण पिष्टः पानलेपनयोर्युक्तः सर्वाखुविषहा।

कपित्थमध्यतिलकतिलांकोल्लजटाः पिबेत्।
गवां मूत्रेण पयसा मंजरी तिलकस्य वा ॥ २९ ॥

कपित्थबीजादिकं गोमूत्रेण पिबेत्। क्षीरेण वा तिलकमंजरीं पिबेत्।

अथवा सैर्यकान्मूलं सक्षौद्रं तंदुलांबुना।

सैर्यकमूलं वा समाक्षिकं ज्येष्ठांभसा पिबेत् ।

कटुकालांबुविन्यस्तं पीतं वांबुनि शोषितम् ॥ ३० ॥

अथवा कटुकालांबुनि जलं निक्षिप्तं रात्रिस्थितं पीतं मूषिकविषनाशनं स्यात् ।

सिंदुवारस्य मूलानि विडालास्थिविषं नतम् ।
जलपिष्टो गदो हंति नस्याद्यैराखुजं विषम् ॥ ३१ ॥

सिंदुवारमूलादिको जलपिष्टोऽगदो नस्याद्यैर्मूषिकविषं हंति ।

सशेषं मूषिकाविषं प्रकुप्यत्यभ्रदर्शने ।
यथायथं वा कालेषु दोषाणां वृद्धिहेतुषु ॥ ३२ ॥

मूषिकविषं किंचिच्छेषं जलदोन्नतौ कुप्यति । अथवा वातादीनां यथास्वं कालेषु वृद्धिकारणेषु प्रकुप्यति ।

तत्र सर्वे यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरुपक्रमाः ।
यथास्वं ये च निर्दिष्टास्तथा दूषीविषापहाः ॥ ३३ ॥

तत्रावस्थावशादुपक्रमाः सर्वे यथायोगं प्रयोज्याः स्युः । ये च दूषीविषघ्ना निर्दिष्टास्ते च प्रयोज्याः ।

दंशं ह्यलर्कदष्टस्य दग्धमुष्णेन सर्पिषा ।
प्रदिह्यादगदैस्तैस्तैः पुराणं च घृतं पिबेत् ॥ ३४ ॥

अलर्कदष्टस्य दंशमुष्णेन घृतेन दग्धमगदैस्तैस्तैः पूर्वोक्तैर्लेपयेत् । पुराणं च सर्पिः पिबेत् ।

अर्कक्षीरयुतं चास्य योज्यमाशु विरेचनम् ।

अर्कक्षीरान्वितं चास्य विरेचनं क्षिप्रं योज्यम् ।

अंकोलोत्तरमूलांबु त्रिपलं सहविः फलम् ॥ ३५ ॥

पिबेत्सधत्तूरफलां श्वेतां वापि पुनर्नवाम् ।

अंकोलोत्तरमूलजलं पलत्रयमात्रं सघृतपलं पिबेत्। धत्तूरफलयुतां श्वेतां वा पुनर्नवां जलेन पिबेत्।

ऐकध्यं पललं तैलं रूषिकायाः पयो गुडः ॥ ३६ ॥
भिनत्ति विषमालर्कं घनवृंदमिवानिलः।

भृष्टतिलचूर्णं तैलं रूषिकाया अर्कस्य क्षीरं गुड एकत्र मिश्रितं प्रकृतत्वाज्जलेन पीतं विषमालर्कं भिनत्ति। पयोदौघमिव वायुः।

समंत्रं सौषधीरत्नं स्नपनं च प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥

मंत्रान्वितमौषधीरत्नयुतं स्नपनं च कारयेत्। तथा च संग्रहे। अष्टोत्तरशतंवारान् सिद्धमंत्राभिमंत्रितैः। अष्टोत्तरशतोन्मानैः पुष्पमालावगुंठितैः। गोचर्ममात्रके लिप्ते ज्वलितेऽग्नौ कुशास्तृते। स्थंडिले सरितस्तीरे स्नानं चास्य चतुष्पथे। अलर्काधिपते यक्ष सारमेय गणाधिप। अलर्कजुष्टमेतन्मे निर्विषं कुरु माचिरात्। स्वाहेति मंत्रोऽलर्कांते सर्वकर्मसु शस्यते।

चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदंतपरिक्षतम्।
शूयते पच्यते रागज्वरस्रावरुजान्वितम् ॥ ३८ ॥

चतुष्पाद्भिर्दैत्यश्वप्रभृतिभिः प्राणिभिर्द्विपाद्भिर्मनुष्यमयूरकुकुटादिभिर्वा नखपरिक्षतं दंतपरिक्षतं च शूयते पच्यते च रागाद्यन्वितम्।

सोमवल्कोश्वकर्णश्च गोजिव्हा हंसपादिका।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदंतविषापहः ॥ ३९ ॥

खदिरादिभिर्लेपो नखदंतविषघ्न इति।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने मूषिकालर्कादिविषप्रतिषेधो नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

इति विषतंत्रं षष्ठं समाप्तम्।

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अधुना पूर्वोक्तहेतुसंबंधं रसायनाध्यायं जिगदिषुराह ।

अथातो रसायनाध्यायं व्याख्यास्यामः ।
दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।
प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेंद्रियबलोदयम् ॥ १ ॥
वाक्सिद्धिं वृषतां कांतिमवाप्नोति रसायनात् ।
लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ २ ॥

दीर्घायुःप्रभृतीन् रसायनादधिगच्छति । कस्मादेतानि रसायनाल्लभ्यंत इत्याह । यस्माच्छ्रेष्ठानां रसरुधिरादीनां यो लाभोपायः स रसायनमुच्यते।

पूर्वे वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जितात्मनः ।
स्निग्धस्य स्रुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥ ३ ॥

तद् रसायनं जितात्मनः पुरुषस्याद्ये वयस्यतिबाल्यातिक्रांतमात्रेऽथवा मध्यमे वयसि प्रयोज्यं । कीदृशस्य पुंसः । स्निग्धेत्यादि स्निग्धादिगुणयुक्तस्य । तथा सर्वथाऽध उपरिष्टाच्च शुद्धस्य ।

अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रासायनो विधिः ।
वाजीकरो वा मलिने वस्त्रे रंग इवाफलः ॥ ४ ॥

यस्मादविशुद्धे शरीरे रासायनो विधिरुपयुक्तो वाजीकरो वा उपयुक्तो निष्फलः स्यात् । यथा मलिने वस्त्रे रंगः । मलिनं हि वस्त्रं न रज्यते ।

रसायनानां द्विविधं प्रयोगमृषयो विदुः ।
कुटीप्रावेशिकं मुख्यं वातातपिकमन्यथा ॥ ५ ॥

मुनयो रसायनानां प्रयोगं द्विःप्रकारं जानंति । तत्र मुख्यं कुटीप्रवेशनिर्वृतं वातातपिकमन्यथाऽमुख्यमित्यर्थः ।

निर्वाते निर्भये हर्म्ये प्राप्योपकरणे पुरे ।
दिश्युदीच्यां शुभे देशे त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ॥ ६ ॥

धूमातपरजोव्यालस्त्रीमूर्खाद्यविलंघिताम् ।
सज्जवैद्योपकरणां सुमृष्टां कारयेत्कुटीम् ॥ ७ ॥

क्व तत्कुर्वीत । पुरे प्राप्योपकरणीये । हर्म्यं धवलगृहं निवातं निर्भयं च यस्मिन् तस्मिंस्तथोदीच्यां दिशि शुभे दुर्भिक्षमरकादिरहिते कुटीं त्रिगर्भां कारयेत् । प्रथममेकं गृहं । तस्याभ्यंतरे द्वितीयं । तस्याभ्यंतरे तृतीयं । एवं त्रिगर्भास्त्रयो गर्भा अंतराणि यस्या इति कृत्वा । तथा सूक्ष्मगवाक्षां । तथा धूमादिभिरविलंघितामनाक्रांतां । तथा प्रगुणानि वैद्योपकरणानि भेषजादीनि यस्यां तां तथाविधां । सुमृष्टामुपलेपनादिकरणेन शुद्धाम् ।

अथ पुण्येऽन्हि संपूज्य पूज्यांस्तां प्रविशेच्छुचिः ।
तत्र संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ॥ ८ ॥
ब्रह्मचारी धृतियुतः श्रद्दधानो जितेंद्रियः ।
दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥ ९ ॥
देवतानुस्मृतौ युक्तो युक्तस्वप्नप्रजागरः ।
प्रियौषधः पेशलवाक् प्रारभेत रसायनम् ॥ १० ॥

अथ कृतमंगलः शुभे दिवसे शुचिः पूज्यान् गुरुमित्रादीन्संपूज्य तां पूर्वोपवर्णितां कुटीं प्रविशेत् । तस्यां कुट्यां कृतसन्निवेशः संशोधनैः शुद्धः सुख्यरोगः । एतच्च बाहुल्येनोक्तम् । शिलाजतुच्यवनप्राशादीनां व्याधिष्वप्यनुज्ञातत्वात् । तथा च वक्ष्यति । न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो जत्वश्मजं यं न जयेत्प्रसह्येति । तथा । इत्येषच्यवनप्राशोऽयं प्राश्य च्यवनो मुनिः । जराजर्जरितोऽप्यासीन्नारीनयननंदनः । कासं श्वासं क्षयं शोफं वैस्वर्यं च व्यपोहति । पुनर्जातबल इति प्रकृतिबलेन यो बलवानासीत्तस्य संशोधनेन बलहीनत्वेन पुनर्जातबलो बृंहणाहारादिना यदा स तदा रसायनमारभेत इत्यर्थः । असंजातबलो ह्युत्कृष्टवीर्याणां रसायनानां वीर्यं सोढुं न क्षमत इति पुनर्जातबल इत्युक्तम् । ब्रह्मचारी निवृत्तस्त्रीसंगपरः । तथा जातसंतोषः । श्रद्धालुरलोलुपश्च । तथा दानरतः दयादितत्परः । तथा देवताभक्तः । युक्तौ स्वप्नजागरौ यस्य स एवम् । तथा भेष-

ज्ञानुरागवान्मधुरवचनः। एवं विधेन विशेषणकलापेन युक्तस्य कायवाङ्मनोविशुद्धस्य।

रसायने च यत्पूर्वं करणीयं तदाह।

हरीतकीमामलकं सैंधवं नागरं वचाम्।
हरिद्रां पिप्पलीं वेल्लं गुडं चोष्णांबुना पिबेत्॥ ११ ॥
स्निग्धः स्विन्नो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्यते।

हरीतक्यादिकं योगमुष्णजलेन प्राक् स्निग्धः स्विन्नो नरः पिबेत्। तेन योगेन सम्यग् विरिच्यते।

ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च॥ १२ ॥
त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम्।
दद्याद्यावकमाशुद्धेः पुराणशकृतोऽथवा॥ १३ ॥

अनंतरं शुद्धदेहाय कृतपेयादिकक्रमाय च त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सप्ताहं वा सर्पिर्युतं यावकं दद्यात्। अथवा पुराणशकृतः शुद्धिं यावत्तावद्यावकं ससर्पिष्कं दद्यात्। त्रिविधमलापेक्षया त्रिविधं परिज्ञानं हीनपुरीषस्य त्रिरात्रं। मध्यपुरीषस्य पंचरात्रम्। उत्कृष्टपुरीषस्य सप्तरात्रमिति। तथा हि। बहुवर्चस्कस्य पंचरात्रेण सप्तरात्रेण वा मलः शुद्ध्यति। अल्पमलस्य त्रिरात्रेणैवेति त्रिविधं परिज्ञानं युक्तम्। बहुतरमलस्य बहुतरैरेवाहोभिः शुद्धिः स्यादित्युक्तत्वात्। आशुद्धेः पुराणशकृतोऽथवेति।

इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत्।
यस्य यद्योगिकं पश्येत्सर्वमालोच्य सात्म्यवित्॥ १४ ॥

एवं संस्कृतकोष्ठस्य नरस्य यस्य यद्रसायनं यौगिकमुपलभ्यते सात्म्यज्ञो भिषक् सर्वमालोच्य तस्य तद्रसायनमुपाहरेत्।

पथ्यासहस्रं त्रिगुणधात्रीफलसमन्वितम्।
पंचानां पंचमूलानां सार्द्धं पलशतद्वयम्॥ १५ ॥

जले दशगुणे पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ।
आपोथ्य कृत्वा व्यस्थीनि विजयामलकान्यथ ॥ १६ ॥
विनीय तस्मिन्निर्यूहे योजयेत्कुडवांशकम् ।
त्वगेलामुस्तरजनीपिप्पल्यगुरुचंदनम् ॥ १७ ॥
मंडूकपर्णीकनकशंखपुष्पीवचाप्लवम् ।
यष्ट्याव्हयं विडंगं च चूर्णितं तुलयाधिकम् ॥ १८ ॥
सितोपलार्धभारं च पात्राणि त्रीणि सर्पिषः ।
द्वे च तैलात् पचेत्सर्वं तदग्नौ लेहतां गतम् ॥ १९ ॥
अवतीर्णं हिमं युंज्याद्विंशैः क्षौद्रशतैस्त्रिभिः ।
ततः खजेन मथितं निदध्याद् घृतभाजने ॥ २० ॥
यानोपरुंध्यादाहारमेकं मात्रास्य सा स्मृता ।
षष्टिकः पयसा चात्र जीर्णे भोजनमिष्यते ॥ २१ ॥
वैखानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः ।
ब्रह्मणा विहितं धन्यमिदं प्राश्य रसायनम् ॥ २२ ॥
तंद्राश्रमक्लमवलीपलितामयवर्जिताः ।
मेधास्मृतिबलोपेता बभूवुरमितायुषः ॥ २३ ॥

अभयानां सहस्रमामलकसहस्रत्रितययुतम् । तथा पंचानां पंचमूलानां पलशतद्वयं सार्द्धं सलिले दशगुणे पक्त्वा दशांशस्थिते रस आपोथ्य मृदित्वा हरीतक्यामलकानि व्यस्थीनि कृत्वा तस्मिन् क्वाथे प्रक्षिप्य कुडवप्रमाणं त्वगेलादिकं चूर्णितं योजयेत् । कनकं नागकेसरं व्यस्थीनीति नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः । पलशतेनाधिकं शर्कराया अर्द्धभारं घृतस्य त्रीण्याढकानि द्वे चाढके तैलात् । तत्सर्वं वन्हौ पचेत् । तच्च लेहतां गतमवतीर्णं शीतं क्षौद्रशतैस्त्रिभिर्विंशत्यधिकैर्युंजीत । अनंतरं खजेनालोडितं घृतभांडे निदध्यात् । या मात्रा एकमाहारं सायंतनं नोपरुंध्यात् साऽस्य रसायनस्य मात्रा स्मृता । आहारमेकमिति वचनाच्च प्रथमाहारकालस्य रसायनमात्र-

याऽवश्यमुपरोधः कार्य इति वेदयति । अस्मिंश्च लेहे जीर्णे षष्टिकः क्षीरेण सह भोजनमिष्टं। वैखानसादयो ब्रह्मणा निर्मितमेतदुपयुज्य रसायनं तंद्रादि-वर्जिता मेधादियुता अमितजीविताश्चाभूवन् । धन्यमिति धनाय हितम् । ननु रसायनस्य धनार्जनोपायत्वाभावात् कथं धन्यत्वम् । अत्र ब्रूमः ।कार्ये कारणोपचारादेवमुक्तम् । तथा हि । रसायनमिदमामयघ्नत्वादारोग्ये च सति मेधास्मृत्यादियुक्तधनायोद्यमं कुर्वतोऽवश्यं धनसंपत्तिरिति युक्तमेव । नन्वामयवर्जिता इत्यनेनैवोक्तार्थत्वात्तंद्रादिग्रहणमवाच्यमेव । अत्राचक्ष्महे। आमयवर्जिते स्वास्थ्यानुवृत्तिकरणसामर्थ्यमस्य रसायनस्यावादी तंत्रकृत् । तंद्रादिग्रहणं च रोगनाशेप्यस्य ज्यायस्त्वमिति प्रतिपादनार्थम् ।

अभयामलकसहस्रं निरामयं पिप्पलीसहस्रयुतम् ।
तरुणपलाशक्षारद्रवीकृतं स्थापयेद्भांडे ॥ २४ ॥
उपयुक्ते च क्षारे छायासंशुष्कचूर्णितं योज्यम् ।
पादांशेन सितायाश्चतुर्गुणाभ्यां मधुघृताभ्याम् ॥ २५ ॥
तद्घृतकुंभे भूमौ निधाय षण्माससंस्थमुद्धृत्य ।
प्राण्हे प्राश्य यथानलमुचिताहारो भवेत्सततम् ॥ २६ ॥
इत्युपयुंज्याशेषं वर्षशतमनामयो जरारहितः ।
जीवति बलपुष्टिवपुः स्मृतिमेधाद्यन्वितो विशेषेण॥ २७ ॥

अभयामलकानां सहस्रं दृढम् कणासहस्रान्वितमजीर्णपलाशक्षारद्रवीकृतं भाजने स्थापयेत् । क्षारे चोपयुक्ते सति छायायां शुष्कं चूर्णितं च शर्करायाश्चतुर्थांशेन चतुर्गुणाभ्यां घृतमाक्षिकाभ्यां योज्यम् । एतद्घृतकुंभे निधाय भूमौ षण्मासास्थितं समुद्धृत्य पूर्वाण्हे यथाभिभुक्त्वा सात्म्याहारः सदा स्यात् । तिस्र आर्याः । एवमेतत्सर्वमुपयुज्य संवत्सरशतं नीरोगो जरारहितो जीवति । विशेषेण बलादियुतः । गीतिरार्या ।

निरुजार्द्रपलाशस्य छिन्ने शिरसि तत्क्षतम् ।
अंतर्द्विहस्तं गंभीरं पूर्यमामलकैर्नवैः ॥ २८ ॥

आमूलं वेष्टितं दर्भैः पद्मिनीपंकलेपितम् ।
आदीप्य गोमयैर्वन्यैर्निर्वाते स्वेदयेत्ततः ॥ २९ ॥
स्विन्नानि तान्यामलकानि तृप्त्या खादेन्नरः क्षौद्रघृतान्वितानि ।
क्षीरं शृतं चानुपिबेत्प्रकामं तेनैव वर्तेत च मासमेकम् ॥ ३० ॥
वर्ज्यानि वर्ज्यानि च तत्र यत्नात्स्पृश्यं च शीतांबु न पाणिनापि।
एकादशाहेऽस्य ततो व्यतीते पतंति केशा दशना नखाश्च॥३१
अथाल्पकैरेव दिनैः सुरूपः स्त्रीष्वक्षयः कुंजरतुल्यवीर्यः ।
विशिष्टमेधाबलबुद्धिसत्त्वो भवत्यसौ वर्षसहस्रजीवी ॥ ३२ ॥

नीरुजो जंत्वादिभिरनुपद्रुतो यः पलाशस्तस्य शिरसि छिन्नेंतर्द्विहस्त-मात्रं तत्क्षतं सुषिरीकृतं गंभीरं नवैरामलकैः पूरणीयं । पूर्णं यावद्दर्भैर्वेष्टितं पद्मिनीकर्दमेन लेपितं तत आरण्यैर्गोमयैरादीप्य निवाते स्वेदयेत् । तानि चामलकानि स्विन्नानि क्षौद्रघृतयुतानि तृप्त्या पुरुषः खादेत् । पश्चाद्दुग्धं क्वथितं बहु पिबेत् । तेनैव च दुग्धेन मासमेकं वर्तेत । इंद्रवज्रा । रसायन-विधौ यान्युक्तानि क्षारादीनि वर्ज्यानि तानि परिहर्तव्यानि यत्नेन। हस्तेनापि शिशिरं जलं न स्पर्शयितव्यं। ततोऽस्य रसायनविधातुरेकादशेऽन्हि व्यतिक्रांते केशादयः पतंति । ततोऽल्पकैरेव दिनैरूपवांस्तरुणीविषय अक्षयशक्तिर्ग-जसमानसामर्थ्य उत्कृष्टमेधादिरसौ भवति । वर्षसहस्रजीवी च । उपजा-ती वृत्ते ।

दशमूलबलामुस्तजीवकर्षभकोत्पलम् ।
पर्णिन्यौ पिप्पलीशृंगीमेदातामलकीत्रुटिः ॥ ३३ ॥
जीवंतीजोंगकं द्राक्षा पौष्करं चंदनं शठी ।
पुनर्नवर्द्धिकाकोलीकाकनासामृताव्हयाः ॥ ३४ ॥
विदारीवृषमूलं च तदैकध्यं पलोन्मितम् ।
जलद्रोणे पचेत्पंचधात्रीफलशतानि च ॥ ३५ ॥
पादशेषं रसं तस्माद्व्यस्थीन्यामलकानि च ।
गृहीत्वा भर्जयेत्तैलघृताद्द्वादशभिः पलैः ॥ ३६ ॥

मत्स्यंडिकातुलार्धेन युक्तं तल्लेहवत् पचेत् ।
स्नेहार्द्धे मधुसिद्धे तु तवक्षीर्याश्चतुष्पलम् ॥ ३७ ॥
पिप्पल्या द्विपलं दद्याच्चतुर्जातं कणार्द्धितम् ।
अतोऽवलेहयेन्मात्रां कुटीस्थः पथ्यभोजनः ॥ ३८ ॥
इत्येषच्यवनप्राशो यं प्राश्य च्यवनो मुनिः ।
जराजर्जरितोऽप्यासीन्नारीनयननंदनः ॥ ३९ ॥
कासं श्वासं ज्वरं शोषं हृद्रोगं वातशोणितम् ।
मूत्रशुक्राश्रयान् दोषान् वैस्वर्यं च व्यपोहति ।
बालवृद्धक्षतक्षीणकृशानामंगवर्द्धनः ॥ ४० ॥
मेधां स्मृतिं कांतिमनामयत्वमायुः प्रकर्षं पवनानुलोम्यम् ।
स्त्रीषु प्रहर्षं बलमिंद्रियाणामग्नेश्च कुर्याद्विधिनोपयुक्तः॥ ४१ ॥

दशमूलादिकं पलोन्मितमेकध्यं तोयद्रोण आमलकशतानि पंच पचेत् । तस्माच्चतुर्थांशं रसं विगतास्थीनि चामलकान्यादाय तैलघृतयोः प्रत्येकं द्वादशभिः पलैर्भर्जयेत् । शर्करातुलार्धेनान्वितं तदेतत्सर्वं लेहमिव पचेत् । स्नेहस्यार्द्धं पक्के शीते मधु तथा तवक्षीरिचतुष्पलं कणाद्विपलं कणार्द्धेन चतुर्जातं च दद्यात् । अतो लेहान्मात्रां कुटीस्थितः पथ्यान्यश्नन्नवलेहयेत्। इत्येवं प्रकारोऽयं च्यवनप्राशाख्यो लेहः। यं लेहं प्राश्य च्यवनसंज्ञो मुनिर्जराक्रांतोऽपि तरुणीलोचनरंजन आसीत् । अयं लेहः कासादीन् व्यपोहति । उपसर्गादस्यत्यूहोर्वावचनमितितङ् । बालादीनामंगवृद्धिकृत् । मेधादींश्च विदध्यात् । विधिना रसायनाक्तेनोपयुक्तोयं । इंद्रवज्रावृत्तम् ।

मधुकेन तवक्षीर्या पिप्पल्या सिंधुजन्मना ।
पृथग्लोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ॥ ४२ ॥
सितया वा समायुक्ता समायुक्ता रसायनम् ।
त्रिफला सर्वरोगघ्नी मेधायुःस्मृतिबुद्धिदा ॥ ४३ ॥

मधुकेन समा तुल्या युक्ता त्रिफला तथा समैः सर्वैर्युक्तोपयुक्ता रसा-

यनं सर्वरोगघ्नी मेधादिदा स्यात् । तवक्षीर्यादीनां प्रत्येकं त्रिफलांगत्वेन रसायनानि निरूप्याणि । सिंधुजन्मना सैंधवेन लोहै रूप्यताम्रसीसत्रपु अय इति पंच । तैः सुवर्णेन च पृथग्युक्ता वरा रसायनमिति योज्यं । मधुसर्पिषेत्येकवचननिर्देशाद् द्वाभ्यामपि युगपद्योग एकं रसायनं वेद्यं ।

मंडूकपर्ण्याः स्वरसं यथाग्निक्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।
रसं गुडूच्याः सहमूलपुष्प्याः कल्कं प्रयुंजीत च शंखपुष्प्याः॥ ४४॥
आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।
मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण तु शंखपुष्पी ॥४५॥

मंडूकपर्णीस्वरसं प्रयुंजीत। अग्निबलापेक्षया । दुग्धेन मधुयष्टीचूर्णं युंजीत । तथा गुडूच्या रसं प्रयुंजीत । तथा सहमूलपुष्पाभ्यां वर्त्तते सहमूलपुष्पी तस्याः शंखपुष्प्याश्च कल्कं प्रयुंजीत । इत्येतानि रसायनान्यायुःप्रदानि रोगघ्नानि । बलादिवर्द्धनानि मेधायै हितानि च । अतिशयेन शंखपुष्पी मेध्या । उपजाती वृत्ते ।

नलदं कटुरोहिणी पयस्या मधुकं चंदनसारिवोग्रगंधाः ।
त्रिफला कटुकत्रयं हरिद्रे सपटोलं लवणं च तैः सुपिष्टैः॥ ४६ ॥
त्रिगुणेन रसेन शंखपुष्प्याः सपयस्कं घृतनल्वणं विपक्वम् ।
उपयुज्य भवेज्जडोऽपि वाग्मी श्रुतधारी प्रतिभानवानरोगः॥४७॥

नलदादिभिः सुपिष्टैः सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणात्रिगुणेन शंखपुष्पीरसेन घृतस्याढकं क्षीरसहितं विपक्वं प्राश्य जडोऽपि नरो वाग्मी श्रुतधरः सप्रतिभो निरामयश्च स्यात् । औपच्छंदसिके वृत्ते ।

पेष्यैर्मृणालबिसकेसरपत्रबीजैः
सिद्धं सहेमशकलं पयसा च सर्पिः ।
पंचारविंदमिति तत्प्रथितं पृथिव्यां
प्रभ्रष्टपौरुषबलप्रतिभैर्निषेव्यम् ॥ ४८ ॥

मृणालादिभिः कल्कैः सुवर्णशकलान्वितं हैयंगवीनं सक्षीरं पक्कं पंचारविंदमिति यस्मिन्निति समासः। एवमग्रेपि कार्यः। एतद्घृतं नष्टशुक्रादिभिर्निषेवितव्यमेतन्निषेवनेनैतानि स्युरित्यर्थः।

यन्नालकंददलकेसरवद्विपक्कं
नीलोत्पलस्य तदपि प्रथितं द्वितीयम्।
सर्पिश्चतुः कुवलयं सहिरण्यपत्रं
मेध्यं गवामपि भवेत् किमु मानुषाणाम् ॥ ४९ ॥

यद्घृतं नीलोत्पलस्य नालादिमत् कांचनशकलान्वितं सक्षीरं विपक्कं तदपि चतुष्कुवलयं प्रसिद्धम्। गवामपि जडानामप्येतन्मेध्यम्। किंपुनर्मानुषाणाम्। तेषां समेधानामतिशयेनेत्यर्थः। वसंततिलके वृत्ते।

ब्राह्मीवचासैंधवशंखपुष्पीमत्स्याक्षकब्रह्मसुवर्चलेन्द्यः।
वैदेहिका च त्रियवाः पृथक् स्युर्यवौ सुवर्णस्य तिलो विषस्य॥५०॥
सर्पिषश्च पलमेकत एतद्योजयेत्परिणते च घृताढ्यम्।
भोजनं समधु वत्सरमेवं शीलयन्नधिकधीस्मृतिमेधः ॥५१॥
अतिक्रांतजराव्याधितंद्रालस्यश्रमक्लमः।
जीवत्यब्दशतं पूर्णं श्रीतेजःकांतिदीप्तिमान् ॥ ५२ ॥
विशेषतः कुष्ठकिलासगुल्मविषज्वरोन्मादगरोदराणि।
अथर्वमंत्रादिकृताश्च कृत्याः शाम्यंत्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥५३॥

ब्राह्म्यादयस्त्रियवप्रमाणाः पृथक् स्युः। मत्स्याक्षकः पत्तूरः। सुवर्णस्य यवौ द्वौ। तिल एको विषस्य घृतस्य च पलम्। एतदेकतो योजयेत्। जीर्णे चास्मिन् भेषजे बहुघृतं भोजनं समाक्षिकं योजयेत्। एवं वर्षं शीलयन् विपुलबुध्यादिकः स्यात्। उपजातिस्वागते वृत्ते। जरादिरहितः पूर्णलक्ष्म्यादिको वर्षशतं जीवति। विशेषेण कुष्ठादयोऽनेन शाम्यंति। अतिबला वाताश्च। उपजातिः।

शरन्मुखे नागबलां पुष्ययोगे समुद्धरेत् ।
अक्षमात्रं ततो मूलाच्चूर्णितात्पयसा पिबेत् ॥ ९४ ॥
लिह्यान्मधुघृताभ्यां वा क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ।
एवं वर्षप्रयोगेण जीवेद्वर्षशतं बली ॥ ९५ ॥

शरदादौ पुष्यनक्षत्रे नागबलामूलं समुद्धरेत् । तस्मान्मूलाच्चूर्णितादक्षमात्रं कर्षमात्रं दुग्धेन पिबेन्माक्षिकघृताभ्यां वा लिह्यात् । क्षीरवर्त्तनोऽनन्नाशी । एवं वर्षप्रयोगेण बलवान्सन् वर्षशतं जीवेत् ।

फलोन्मुखो गोक्षुरकः समूलश्छायाविशुष्कः सुविचूर्णिताङ्गः ।
सुभावितः स्वेन रसेन तस्मान्मात्रां परां प्रासृतिकीं पिबेद्यः॥९६॥
क्षीरेण तेनैव च शालिमश्नन् जीर्णे भवेत्सद्द्वितुलोपयोगात् ।
शक्तः सुरूपः सुभगः शतायुः कामी ककुद्मानिव गोकुलस्थः॥९७

गोक्षुरकः फलाभिमुखो मूलयुतश्छायाविशुष्कः श्लक्ष्णचूर्णितः स्वरसेन सुभावितस्तस्माद्गोक्षुरकान्मात्रां प्रासृतिकीं परां यः क्षीरेण पिबेत् । परिणते तस्मिन् दुग्धेनैव च शालीन् भक्षयेत् । स पुरुषः पलशतद्वयोपयोगाच्छक्त्यादिगुणः स्यात् । उपजातीन्द्रवज्रावृत्ते ।

वाराहीकंदमार्द्रार्द्रं क्षीरेण क्षीरपः पिबेत् ।
मासं निरन्नो मासं च क्षीरान्नादो जरां जयेत् ॥ ९८ ॥

वाराह्या वृद्धदारकस्य मूलमत्यार्द्रं दुग्धेन मासं पिबेत् । जीर्णेऽपि क्षीरपो निरन्नः स्यात् । अपरं च मासं क्षीरान्नाशी सन् जरां जयति ।

तत्कंदश्लक्ष्णचूर्णं वा स्वरसेन सुभावितम् ।
घृतक्षौद्रप्लुतं लिह्यात्तत्पक्वं वा घृतं पिबेत् ॥ ९९ ॥

तस्या वाराह्या मूलं श्लक्ष्णचूर्णं वा स्वरसेन सुष्ठु भावितं घृतमाक्षिकाप्लुतं लिह्यात् । तेन वा मूलकल्केन पक्वं घृतं पिबेत्पूर्वगुणम् ।

तद्वद्विदार्यतिबलाबलामधुकवायसीः ।
श्रेयसी श्रेयसी युक्ता पथ्याधात्रीस्थिरामृताः ॥ १०० ॥

मंडूकीशंखकुसुमावाजिगंधाशतावरीः ।
उपयुंजीत मेधावी वयःस्थैर्यबलप्रदाः ॥ ६१ ॥

विदार्यादींश्च पृथक् पृथक् तद्वद्वृद्धदारकवत् सर्पिर्दुग्धयुतान्मेधायाव-ह्यानुपयुंजीत । ततश्चोपयुक्ता वयःस्थैर्यादिप्रदाः स्युः ।

यथास्वं चित्रकः पुष्पैर्ज्ञेयः पीतसितासितैः ।
यथोत्तरं सगुणवान् विधिना च रसायनम् ॥ ६२ ॥

चित्रको यथायोगं पुष्पैः पीतैः शुक्लैः कृष्णैश्च यथोत्तरं गुणवान् वेदित-व्यः । विधिना च प्रयुक्तो रसायनं स्यात् ।

छायाशुष्कं ततो मूलं मासं चूर्णीकृतं लिहन् ।
सर्पिषा मधुसर्पिर्भ्यां पिबन् वा पयसा यतिः ॥ ६३ ॥
अंभसा वा हितान्नाशी शतं जीवति नीरुजः ।
मेधावी बलवान् कांतो वपुष्मान् दीप्तपावकः ॥ ६४ ॥

तस्माच्चित्रकान्मूलं छायाशुष्कं मासं चूर्णीकृतं घृतेन मधुघृताभ्यां वा लिह्यात् । पयसा वा ब्रह्मचारी पिबेत् । पानीयेन वा हितान्नभोजनः सन् पिबेत् । सुखी मेधावान् बलवान् रमणीयो वपुष्मान् दीप्ताऽग्निः समाः शतं जीवति ।

तैलेन लीढो मासेन वातान् हंति सुदुस्तरान् ।
मूत्रेण श्वित्रकुष्ठानि पीतस्तक्रेण पायुजान् ॥ ६५ ॥

तैलेन लीढश्चित्रको मासेन दारुणान् वातान् जयति । गोमूत्रेण पीतः श्वित्रकुष्ठानि हंति । तक्रेण पीतोऽर्शांसि जयेत् ।

भल्लातकानि पुष्टानि धान्यराशौ निधापयेत् ।
ग्रीष्मे संगृह्य हेमंते स्वादुस्निग्धहिमैर्वपुः ॥ ६६ ॥
संस्कृत्य तान्यष्टगुणे सलिलेऽष्टौ विपाचयेत् ।
अष्टांशशिष्टं तत्क्वाथं सक्षीरं शीतलं पिबेत् ॥ ६७ ॥

वर्द्धयेत्प्रत्यहं चानु तत्रैकैकमरुष्करम् ।
सप्तरात्रत्रयं यावत् त्रीणि त्रीणि ततः परम् ॥ ६८ ॥
आचत्वारिंशतस्तानि ऱ्हासयेद्वृद्धिवत्ततः ।
सहस्रमुपयुंजीत सप्ताहैरिति सप्तभिः ॥ ६९ ॥
यंत्रितात्मा घृतक्षीरशालिषष्टिकभोजनः ।
तद्वत्त्रिगुणितं कालं प्रयोगांतेऽपि चाचरेत् ॥ ७० ॥
आशिषो लभते पूर्वा वन्हेर्दीप्तिं विशेषतः ।
प्रमेहकृमिकुष्टार्शो मेदोदोषविवर्जितः ॥ ७१ ॥

भल्लातकानि सुनिष्पन्नानि ग्रीष्मे संगृह्य धान्यराशौ निधापयेत् । हेमंते मधुरस्निग्धशीतलैः संस्कृतशरीरस्तान्यष्टावष्टगुणे जले क्वाथयेत् । तत्क्वाथमष्टांशशेषं क्षीरसहितं शीतं पिबेत् । पश्चात्तस्मिन् प्रतिदिनं चैकैकं भल्लातकं वर्द्धयेदधिकीकृत्य क्वाथयेदित्यर्थः । सप्तरात्रत्रयं यावत् सप्तरात्रत्रयात्परतस्त्रीणि त्रीण्यरुष्कराणि चत्वारिंशतं यावद्वर्द्धयेत् । अनंतरं तान्यरुष्कराणि वृद्धिवद्व्हासयेत् । इत्येवं सप्तभिः सप्ताहैः सहस्रमुपयुंजीत । यंत्रितात्मा पुरुषो घृतक्षीरशालिषष्टिकभोजनः । तथैव च भल्लातकप्रयोगांत एकविंशतिसप्ताहान् घृतक्षीरशालिषष्टिकभोजनं कुर्यात् । एवं कृतभल्लातकप्रयोगोऽपूर्वा अभिलषिता दयिता आशिषो लभते । तथा वन्हिपाटवं विशेषेण प्रमेहादिवर्जितः स्यात् ।

पिष्टस्वेदनमरुजैः पूर्णं भल्लातकैर्विजर्जरितैः ।
भूमिनिखाते कुंभे प्रतिष्ठितं कृष्णमृल्लिप्तम् ॥ ७२ ॥
परिवारितं समंतात्पचेत्ततो गोमयाग्निना मृदुना ।
तत्स्वरसो यश्च्यवते गृण्हीयात्तं दिनेऽन्यस्मिन् ॥ ७३ ॥
अमुमुपयुज्य स्वरसं मध्वष्टमभागिकं द्विगुणसर्पिः ।
पूर्वविधियंत्रितात्मा प्राप्नोति गुणान्स तानेव ॥ ७४ ॥

पिष्टं शालिचूर्णं स्वेद्यतेऽस्मिन्निति पिष्टस्वेदनं भांडं तदरुजैरटैर्भल्ला-

तकैस्तथा विजर्जरितैः पूर्णं सत् कृतच्छिद्रं भूमिनिखाते कुंभे प्रतिष्ठितं कृष्णमृत्तिकया लिप्तमनंतरं गोमयाग्निना मृदुना परिवारितं पचेत्। तत्स्वरसो यस्तत्र धरानिखाते कुंभे पतेत्। तमन्यस्मिन्नहनि गृण्हीयात्। अमुं पूर्वोक्तं स्वरसं माक्षिकाष्टमभागं द्विगुणघृतं पूर्वविधिना यंत्रितात्मा सनुपयुंज्य तानेव पूर्वोक्तान् गुणान् प्राप्नोति। आर्यास्तिस्रः। मध्यमा च मुखचपला।

पुष्टानि पाकेन परिच्युतानि भल्लातकान्याढकसम्मितानि।
घृष्टेष्टिकाचूर्णकणैर्जलेन प्रक्षाल्य संशोष्य च मारुतेन ॥ ७५ ॥
जर्जराणि विपचेज्जलकुंभे पादशेषघृतगालितशीते।
तद्रसं पुनरपि श्रपयेत क्षीरकुंभसहितं चरणस्थे ॥ ७६ ॥
सर्पिः पक्वं तेन तुल्यप्रमाणं युंज्यात्स्वेच्छं शर्कराया रजोभिः।
एकीभूतं तत्खजक्षोभणेन स्थाप्यं धान्ये सप्तरात्रं सुगुप्तम् ॥७७॥

तममृतरसपाकं यः प्रगे प्राशमश्नन्
अनु पिबति यथेष्टं वारिदुग्धं रसं वा।
स्मृतिमतिबलमेधासत्त्वसारैरुपेतः
कनकनिचयगौरः सोऽश्नुते दीर्घमायुः ॥ ७८ ॥

सुनिष्पन्नानि भल्लातकानि पाकेन परिच्युतान्याढकसंख्यानि इष्टिकाचूर्णकणैर्घृष्टानि जलेन प्रक्षाल्य मारुतेन संशोष्य नत्वातपे ततो जर्जराणि जलद्रोणे विपचेत्। पादशेषभृतगालितं शीतं च तं रसं पुनरपि क्षीरद्रोणे सहितं पचेत्। तस्मिन् पादशेषस्थे तुल्यप्रमाणं सर्पिः पक्वं शर्कराचूर्णेन युतं यथेच्छं प्रकृत्यादिवशाद्युंजीत। तच्च खजलोडनेनैकीभूतं धान्यमध्ये सप्तरात्रं सुगुप्तं स्थाप्यम्। इंद्रवज्रास्वागताशालिन्यो वृत्तानि। तममृतरसतुल्यपाकं यः पूर्वाण्हे प्राशं लेहं भक्षयन् पश्चाद्यथेष्टं जलं क्षीरमांसरसं वा पिबति स स्मृत्यादियुतः सुवर्णौघगौरो दीर्घमायुः प्राप्नोति। मालिनी।

द्रोणेंभसो व्रणकृतां त्रिशताद्विपक्कात्
क्काथाढके पलसमैस्तिलतैलपात्रम् ।
तिक्ताविषाद्वयवरागिरिजन्मतार्क्ष्यैः
सिद्धं परं निखिलकुष्ठनिबर्हणाय ॥ ७९ ॥

जलद्रोणे व्रणकृतां भल्लातकानां शतत्रयाद्विपक्कात् क्काथस्याढकेऽवशिष्टे तिलतैलाढकं तिक्तादिभिः पालिकैः कल्कितैः पक्कं निःशेषं कुष्ठनिषूदनाय परं श्रेष्ठं । वसंततिलकम् ।

सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा
गुडेन पयसा घृतेन यवसक्तुभिर्वा सह ।
तिलेन सह माक्षिकेण पललेन सूपेन वा
वपुष्करमरुष्करं परममेध्यमायुष्करम् ॥ ८० ॥

आमलकत्वगादिभिः सह प्रत्येकं भल्लातकमुपयुक्तं प्रशस्तशरीरकरणकारणं । तथा परमतिशयेन मेध्यमायुःप्रदं च स्यात् । पृथ्वीवृत्तं ।

भल्लातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च ।
भवंत्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ ८१ ॥

भल्लातकानि तीक्ष्णानि सुनिष्पन्नानि दहनतुल्यानि तानि यथाविधि प्रयुक्तान्यमृतकल्पानि भवंति ।

कफजो न स रोगोस्ति न विबंधोस्ति कश्चन ।
यं न भल्लातकं हन्याच्छीघ्रमग्निबलप्रदम् ॥ ८२ ॥

श्लेष्मोत्थो रोगः स नास्ति । विबंधश्च स कश्चिदपि न विद्यते । यं रोगं विबंधं वा भल्लातकं पटुतरदहनकरं न हन्यात् ।

वातातपविधानेऽपि विशेषेण विवर्जयेत् ।
कुलत्थदधिसूक्तानि तैलाभ्यंगाग्निसेवनम् ॥ ८३ ॥

वातातपविधावपि भल्लातकस्य कुलत्थादीनि विशेषेण वर्जयेत् ।

वृक्षास्तुवरका नाम पश्चिमार्णवतीरजाः ।
वीचीतरंगविक्षोभमारुतोद्धूतपल्लवाः ॥ ८४ ॥
तेभ्यः फलान्याददीत सुपक्कान्यंबुदागमे ।
मज्जा फलेभ्यश्चादाय शोषयित्वाऽवचूर्ण्य च ॥ ८५ ॥
तिलवत् पीडयेद् द्रोण्यां क्काथयेद्वा कुसुंभवत् ।
तत्तैलं संसृतं भूयः पचेदासलिलक्षयात् ॥ ८६ ॥
अवतार्य करीषे च पक्षमात्रं निधापयेत् ।
स्निग्धस्विन्नो त्हृतमलः पक्षादुद्धृत्य तत्ततः ॥ ८७ ॥
चतुर्थभक्तांतरितः प्रातः पाणितलं पिबेत् ।
मंत्रेणानेन पूतस्य तैलस्य दिवसे शुभे ॥ ८८ ॥
मज्जासार महावीर्य सर्वान् धातून् विशोधय ।
शंखचक्रगदापाणिस्त्वामाज्ञापयतेऽच्युतः ॥ ८९ ॥
तेनास्योर्ध्वमधस्ताच्च दोषा यांत्यसकृत्ततः ।
सायमस्नेहलवणां यवागूं शीतलां पिबेत् ॥ ९० ॥
पंचाहानि पिबेत्तैलमित्थं वर्ज्यानि वर्जयेत् ।
पक्षं मुद्गरसान्नाशी सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ॥ ९१ ॥

तुवरसंज्ञावृक्षास्तुवरकाः पश्चिमसमुद्रतटोद्भूता वीचीत्यादिना विशेषणेन तोयनिधिनिकटतरत्वं प्रतिपादयति । तेभ्यो वृक्षेभ्यो जलदागमे सुपक्कानि फलानि गृण्हीयात् । फलेभ्योऽपि मज्जा गृहीत्वा शोषयित्वा सुष्ठु चूर्णयित्वा च तिलवद् द्रोण्यां पीडयेत् । कुसुंभवद्वा क्काथयेत् । तच्च तैलं सिद्धं पुनः पचेत्तोयक्षयं यावत् पक्कं चावतार्य करीषे मासार्द्धं निधापयेत् । यंत्रपीडितं तु प्रकृत्यैव निस्तोयं तैलं तदक्कथितमेव निधापयेत् । ततः पक्षादनंतरं तैलमुद्धृत्य स्निग्धस्विन्नो त्हृतदोषो मंत्रेणानेन मज्जसारेत्यादिना पवित्रितस्य तैलस्य शुभदिवसे चतुर्थेन भक्तेनांतरितोऽहर्मुखे कर्षं पिबेत् । तेन

तैलेनास्य पुंस ऊर्ध्वमधश्च पुनः पुनर्दोषा याति । अनंतरमपराण्हेऽस्नेह-लवणां यवागूं शिशिरां पिबेत् । इत्थमनेन प्रकारेण परिहार्यान् परिहरन् पंच दिवसानि तैलं पिबेत् । पक्षं मुद्गरसान्नभोजनः सर्वकुष्टैर्विमुच्यते ।

तदेव खदिरक्काथे त्रिगुणे साधु साधितम् ।
निहितं पूर्ववत्पक्षं पिबेन्मासं सुयंत्रितः ॥ ९२ ॥
तेनाभ्यक्तशरीरश्च कुर्वन्नाहारमीरितम् ।
अनेनाशु प्रयोगेण साधयेत्कुष्ठिनं नरम् ॥ ९३ ॥

तदेव तैलं खदिरक्काथेन त्रिगुणेन सम्यक्पक्कं पूर्ववत् करीषे पक्षं निहितं मासं सुयंत्रितः पिबेत् । तेन च तैलेनाभ्यक्तशरीरो भोजनं पूर्वोक्तं मुद्गर-सान्नं विदध्यात् । एतेन प्रयोगेण शीघ्रं कुष्टवंतं पुरुषमुपक्रमेत् ।

सर्पिर्मधुयुतं पीतं तदेव खदिराद्विना ।
पक्षं मांसरसाहारं करोति द्विशतायुषम् ॥ ९४ ॥

तदेव तुवरास्थितैलं खदिरमंतरेण घृतमधुयुतं पक्षं पीतं सन्मांसरसाहारं नरं द्विशतायुषं विधत्ते ।

तदेव नस्ये पंचाशद्दिवसानुपयोजितम् ।
वपुष्मंतं श्रुतधरं करोति त्रिशतायुषम् ॥ ९५ ॥

तदेव तैलं नस्ये पंचाशद्वासरान् सेवितं वरशरीरं श्रुतधरं त्रिवर्षशतायुषं करोति ।

पंचाष्टौ सप्तदश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ।
रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ ९६ ॥

पंचपिप्पलीरथवा सप्ताष्टौ वा दश वा माक्षिकसर्पिर्भ्यां रसायनगुणम-भिलष्य वर्षमेकं प्रयोजयेत् ।

तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वाण्हे भुक्काग्रे भोजनस्य च ।
पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्जिताः ॥ ९७ ॥

प्रयोज्या मधुसंमिश्रा रसायनगुणैषिणा ।

पलाशक्षारभाविताः पिप्पल्यः सर्पिषा भर्जिता माक्षिकान्वितास्तिस्रः पूर्वाह्णे तिस्रो भुक्ता तिस्रो भोजनस्याग्रे प्रयोज्या रसायनगुणं कामयमानेन ।

क्रमवृद्ध्या दशाहानि दश पैप्पलिकं दिनम् ॥ ९८ ॥
वर्द्धयेत्पयसा सार्धं तथैवापनयेत्पुनः ।
जीर्णौषधश्च भुंजीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥ ९९ ॥
पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ।
पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः सृता मध्यबलैर्नरैः ॥ १०० ॥
तद्वच्च छागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ।

दश दिनानि दश पैप्पलिकं दिनक्रमवृद्ध्या क्षीरेण सह भोजयेत् । वर्द्धमाना दश पिप्पलीः प्रयोजयेदित्यर्थः । तथैव दशपैप्पलिकं दिनं पयसा सहापनयेत् । परिणतभेषजश्च षष्टिकं दुग्धघृतेनाद्यात् । अयमेवं प्रकारः सहस्रपिप्पलीनां प्रयोगो रसायनं स्यात् । ताः पिप्पल्यः पिष्टाः सत्यो बलवद्भिर्नरैः पातव्याः । मध्यबलैर्नरैः क्वथिताः पेयाः । तद्वच्चेति । अनेनैव क्रमेण छागक्षीरेण सह द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ।

एभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः कासश्वासगलग्रहान् ॥ १०१ ॥
यक्ष्मामेहग्रहण्यर्शःपांडुत्वविषमज्वरान् ।
घ्नंति शोफं वमिं हिध्मां प्लीहानं वातशोणितम् ॥ १०२ ॥

एभिः पूर्वोक्तैः प्रयोगैः पिप्पल्य उपयुक्ताः कासादींश्छोफादींश्च जयंति ।

बिल्वार्द्धमात्रेण च पिप्पलीनां पात्रं प्रलिंपेदयसो निशायाम् ।
प्रातः पिबेत्तत्सलिलांजलिभ्यां वर्षं यथेष्टाशनपानचेष्टः॥१०३

पिप्पलीकर्षद्वयमात्रेण निशायां लोहपात्रं लिंपेत् । तच्च जलांजलियुगेन

प्रातः पिबेत्संवत्सरं स्वेच्छाभोजनपानक्रियः। एतच्च रसायनं पूर्वगुणं। इंद्रवज्रा वृत्तम्।

शुंठीविडंगत्रिफलागुडूचीयष्टीहरिद्रातिबलाबलाश्च।
मुस्तासुराव्हागुरुचित्रकाश्च सौगंधिकं पंकजमुत्पलानि॥ १०४॥
धवाश्वकर्णासनबालपत्रसारास्तथा पिप्पलिवत्प्रयोज्याः।
लोहोपलिप्ताः पृथगेव जीवेत्समाः शतं व्याधिजराविमुक्तः॥१०५॥

शुंठ्यादीन् पृथगेव पिप्पलीरिव लोहोपलिप्तानुपयुज्य वर्षशतं रोगजरारहितो जीवति।

क्षीरांजलिभ्यां च रसायनानि युक्तान्यमून्यायसलेपनानि।
कुर्वंति पूर्वोक्तगुणप्रकर्षमायुःप्रकर्षं द्विगुणं ततश्च॥ १०६॥

अमूनि पूर्वोक्तानि रसायनानि लेपनानि क्षीरांजलिभ्यां दुग्धपलाष्टकेनोपयुक्तानि पूर्वोक्तगुणातिशयमायुःप्रकर्षं च ततो द्विगुणं विदधाति। आद्यंते इंद्रवज्राख्ये। मध्यमं तूपजातिः।

असनखदिरयूषैर्भाविता सोमराजीं
मधुघृतशिखिपथ्यालोहचूर्णैरुपेतां।
शरदमवलिहानः पारिणामान् विकारां-
स्त्यजति मितहिताशी तद्वदाहारजातान्॥ १०७॥

असनादिक्काथे भावितां बाकुचीं माक्षिकादिभिर्युक्तां वर्षमवलिहन् पारिणामान्वयःपरिणतजान् विकारान् जयति। तथा हितमितभोजन आहारजान् विकारांस्त्यजति। मालिनी।

तीव्रेण कुष्टेन परीतमूर्तिर्यः सोमराजीं नियमेन खादेत्।
संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां ससोमराजीं वपुषाऽतिशेते॥ १०८॥

दारुणेन कुष्टेन व्याप्तदेहो यः शशांकलेखां कृष्णतिलयुतां नियमेन वत्सरं भक्षयेत् स चंद्रकांतिः शरीरेण जायते। उपजातिः।

ये सोमराज्या वितुषीकृतायाश्चूर्णैरुपेतात्पयसः सुजातात् ।
उद्धृत्य सारं मधुना लिहंति तक्रं तदेवानुपिबंति चांते॥१०९॥
कुष्ठिनः कुथ्यमानांगास्ते जातांगुलिनासिकाः ।
भांति वृक्षा इव पुनः प्ररूढनवपल्लवाः ॥ ११० ॥

ये पुरुषा वितुषीकृताया इंदुराज्याश्चूर्णैर्युक्तात्क्षीरात्सुजातात्सारं नवनीताख्यमुद्धृत्य माक्षिकेण सह लिहंति । पश्चात् तदेव तक्रं च ये पिबंति ते कुष्ठवंतः शीर्यमाणशरीराः समुद्भूतांगुलिघ्राणाः शोभंते । तरव इव भूयः संजातप्रत्यग्रपल्लवाः । इंद्रवज्रा ।

शीतवातहिमदग्धतनूनां स्तब्धभुग्नकुटिलव्यथितास्थ्नाम् ।
भेषजस्य पवनोपहतानां वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥ १११ ॥

अथ लशुनादिकल्पमाचष्टे ।

राहोरमृतचौर्येण लूनाद्ये पतिता गलात् ।
अमृतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥ ११२ ॥
द्विजा नाश्नंति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवम् ।
साक्षादमृतसंभूतेर्ग्रामणीः स रसायनम् ॥ ११३ ॥

स्वर्भानोरमृतापहारणापराधेन कंठाच्छिन्नाद्येऽमृतस्य बिंदवो धरित्र्यां पतितास्ते लशुनत्वं प्राप्ताः । यतोऽस्माद्धेतोर्दैत्यदेहोत्थं लशुनमतो द्विजा न भक्षयंति साक्षाद्वाऽमृतसंभूतत्वाद्धेतोरसौ रसोनो रसायनं ग्रामणीः श्रेष्ठः ।

शीलयेल्लशुनं शीते वसंतेऽपि कफोल्बणः ।
घनोदयेऽपि वातार्तः सदा वा ग्रीष्मलीलया ॥ ११४ ॥
स्निग्धशुद्धतनुः शीतमधुरोपस्कृताशयः ।
तदुत्तंसावतंसाभ्यां चर्चितानुचराजिरः ॥ ११५ ॥

शीते हेमंतशिशिरयोर्लशुनं शीलयेत् । कफाधिको वसंतेऽपि शीलयेत् । वातोत्तरो वर्षास्वपि शीलयेत् । सर्वदैव वा वातार्तो ग्रीष्मर्तुचर्याचरणेन

शीलयेत् । कीदृशः सन् । स्निग्धा शुद्धा च तनुर्यस्य स एवं तथा शीतलैर्मधुरैश्चोपस्कृतः संस्कृत आशयो यस्य स एवं । तथा तस्य लशुनस्य शेखरकर्णपूराभ्यां मंडिता अनुचराः सेवका अंगणे यस्य स तथा ।

तस्य कंदान् वसंतांते हिमवच्छकदेशजान् ।
अपनीतत्वचो रात्रौ तीमयेन्मदिरादिभिः ॥ ११६ ॥
तत्कल्कस्वरसं प्रातः शुचितांतवपीडितम् ।
मदिरायाः सुरूढायास्त्रिभागेन समान्वितम् ॥ ११७ ॥
मद्यस्यान्यस्य तैलस्य मस्तुनः कांजिकस्य वा ।
तत्काल एव वा युक्तं युक्तमालोच्य मात्रया ॥ ११८ ॥
तैलसर्पिर्वसामज्जक्षीरमांसरसैः पृथक् ।
क्राथेन वा यथाव्याधि रसं केवलमेव वा ॥ ११९ ॥
पिबेद्गंडूषमात्रं प्राक् कंठनाडीविशुद्धये ।

तस्य लशुनस्य कंदान् वसंतऋतुजास्तथा हिमवद्देशजाञ्छकदेशजान् वा उद्धृतत्वचो रात्रौ मदिराबीजपूररसादिभिस्तीमयेत् क्लेदयेत् । तत्कल्कस्य स्वरसं धौतवस्त्रपीडितं मदिरायाः सुरूढायास्त्रिभागेन युतम् मद्यादेर्वा त्रिभागेन युतमथवा तस्मिन्नेव काले सुरादिभिर्युतं मात्रया देशकालातुराद्यपेक्षिण्या आलोच्य निरूप्य तैलादि वा पृथग्युक्तं यदि वा क्राथेन यथाव्याधिवशाद्युक्तं केवलमेव वा रसं प्राक् पूर्वं गंडूषमात्रं पिबेद्गलनाडीविशोधनाय ।

प्रततं स्वेदनं चानु वेदनायां प्रशस्यते ॥ १२० ॥
शीतांबुसेकः सहसा वमिमूर्छाययोर्मुखे ।

वेदनायां सत्यां सततं स्वेदनं श्रेष्ठम् । तथा वमौ मूर्छाये च सहसा झटित्येव शीतलजलसेको मुखे शस्यते ।

शेषं पिबेत् क्लमापाये स्थिरतां गत ओजसि ॥ १२१ ॥

शेषं रसं क्लांतेरपगम ओजसि स्थैर्यं प्राप्ते सति पिबेत् ।

विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनः ।
धारयेत्सांबुकणिका मुक्ताः कर्पूरमालिकाः ॥ १२२ ॥

विदाहोपशांतयेऽतिशीतानुलेपनः स्यात् । तथा मुक्तामालिकाः कर्पूरमालिकाश्च सजलकणा धारयेत् ।

कुडवोऽस्य परा मात्रा तदर्धं केवलस्य तु ।
पलं पिष्टस्य तन्मज्ञः सभक्तं प्राक् च शीलयेत् ॥१२३॥

अस्योत्तमा मात्रा सुरासहितस्य कुडवः । केवलस्य तु रसस्य कुडवार्द्धं परं मात्रा । तन्मज्ञः पिष्टस्य पलं परा मात्रा । सभक्तं प्राक् चाहारात्तच्छीलयेत् ।

जीर्णशाल्योदनं जीर्णे शंखकुंदेंदुपांडुरम् ।
भुंजीत यूषैः पयसा रसैर्वा धन्वचारिणाम् ॥ १२४ ॥

पुराणशालिभक्तं परिणते शंखादिवत् सितं यूषादिभिः सात्म्यादिवशाद् भुंजीत ।

मद्यमेकं पिबेत्तत्र तृट्प्रबंधे जलान्वितम् ।
अमद्यपस्त्वारनालं फलांबुपरिसिस्थिकाम् ॥ १२५ ॥

तत्र च तृषि जातायां केवलं मद्यं जलयुतं पिबेत् । अमद्यपस्तु नरो धान्याम्लादीनि पिबेत् । परिसिस्थिकासदृक् विशेषः । किट्टिरिति क्वचित्प्रसिद्धा ।

तत्कल्कं वा समघृतं घृतपात्रे खजाहतम् ।
स्थितं दशाहादश्नीयात्तद्वद्वा वसया समम् ॥ १२६ ॥

अथवा तस्य लशुनस्य कल्कं तुल्यघृतं खजेनालोडितं घृतभांडे स्थितं दशाहादूर्ध्वं भुंजीत । तथैव वसया सह स्थितं दशाहादूर्ध्वं भुंजीत ।

विकंचुकप्राज्यरसोनगर्भान् सशूल्यमांसान् विविधोपदंशान् ।
विमर्दकान्वा घृतशुक्तयुक्तान् प्रकाममद्यादछघु तुत्थमश्नन्॥१२७॥

विकंचुको विगतत्वग् यः प्राज्यः प्रभूतो लशुनः स गर्भो येषां तास्त-

थाविधास्तथा सहशूल्यमांसेन सशूल्यमांसास्तथा नानाविधरुचकानीदृशा-न्वा विमर्दकान् घृतसुक्तकान्वितान् यथेच्छं खादेल्लघु तथा तुत्थमल्पं भुंजानः। उपेंद्रवज्रावृत्तं।

पित्तरक्तविनिर्मुक्तसमस्तावरणावृते।
शुद्धे वा विद्यते वायौ न द्रव्यं लशुनात्परम् ॥ १२८ ॥

वाते लशुनात्परमन्यद् द्रव्यं न विद्यते। किंभूते पित्तरक्तविहीनसक-लावरणावृते। शुद्धे केवले पवनेऽपरं द्रव्यं न विद्यते।

प्रियांबुगुडदुग्धस्य मांसमद्याम्लविद्विषः।
अतितिक्षोरजीर्णे च रसोनो व्यापदेद् ध्रुवम् ॥ १२९ ॥

लशुनं प्रियं जलादेर्नरस्य मांसादिद्वेषिणस्तथाऽजीर्णमतितिक्षोर्निश्चयेन व्यापत्तये स्यात्।

पित्तकोपभयादंते युंज्यान्मृदु विरेचनम्।
रसायनगुणानेवं परिपूर्णान्समश्नुते ॥ १३० ॥

लशुनप्रयोगांते च पित्तकोपभयान्मृद्वतीक्ष्णं च विरेचनं कारयेत्। एवमनेन प्रकारेण युक्ते रसोने रसायनगुणान् परिपूर्णान् प्राप्नोति। अधुना शिलाजतुकल्पं ब्रूते।

ग्रीष्मेऽर्कतप्ता गिरयो जतुतुल्यं वमंति यत्।
हेमादिषड्धातुरसं प्रोच्यते तच्छिलाजतु ॥ १३१ ॥

ग्रीष्मे ऋतौ गिरयो रवितप्ता जतुतुल्यं यद्वमंति क्षरंति। सुवर्णादयश्च ते षड्धातवश्च तेषां रसं तच्छिलाजतु गद्यते।

सर्वं च तिक्तकटुकं नात्युष्णं कटुपाकतः।
छेदनं च विशेषेण लौहं तत्र प्रशस्यते ॥ १३२ ॥

सर्वं षड्धातुजमपि गिरिजं तिक्तकटुकं न चातिशयेनोष्णं पाके कटुकं छेदनं च विशेषेण। तत्र मध्ये लौहं शिलाजं प्रशस्यते।

गोमूत्रगंधि कृष्णं गुग्गुल्वाभं विशर्करं मृत्स्नम् ।
स्निग्धमनम्लकषायं मृदु गुरु च शिलाजतु श्रेष्ठम् ॥१३३॥

गोमूत्रगंध्यादिगुणं शिलाजतु वरं स्यात् ।

व्याधिव्याधितसात्म्यं समनुस्मरन् भावयेदयःपात्रे ।
प्राक् केवलजलधौतं शुष्कं क्काथैस्ततो भाव्यम् ॥ १३४ ॥

व्याधिश्च व्याधितश्च तयोः सात्म्यमुपशयं समनुस्मरंल्लोहपात्रे गिरिजं भावयेत् । कथमित्याह । पूर्वं केवलजलेन धौतं ततः शुष्कं सत् क्काथैर्भावनीयम् ।

समगिरिजमष्टगुणिते निःक्काथ्यं भावनौषधं तोये ।
तन्निर्यूहेऽष्टांशे पूतोष्णे प्रक्षिपेद् गिरिजम् ॥ १३५ ॥
तत्समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ।
स्वैः स्वैरेवं क्काथैर्भाव्यं वारान् भवेत्सप्त ॥ १३६ ॥

समं गिरिजं यस्मिन् भावनौषधे तदेवमष्टगुणे जले निःक्काथ्यम् । तत्क्काथेऽष्टांशशेषे पूतोष्णे सति शिलाजतु प्रक्षिपेत् । तत्समरसतां प्राप्तं शुष्कं पुना रसे क्षिपेत् । एवं स्वैः स्वैः क्काथैः सप्त वारान् भावनीयम् । आर्याश्चत्वारः ।

अथ स्निग्धस्य शुद्धस्य घृतं तिक्तकसाधितम् ।
त्र्यहं युंजीत गिरिजमेकैकेन तथा त्र्यहम् ॥ १३७ ॥
फलत्रयस्य यूषेण पटोल्या मधुकस्य च ।
योगयोग्यं ततस्तस्य कालापेक्षं प्रयोजयेत् ॥ १३८ ॥
शिलाजमेवं देहस्य भवत्यत्युपकारकम् ।
गुणान्समग्रान् कुरुते सहसा व्यापदं न च ॥ १३९ ॥

अथ गिरिजमेवं भावयित्वा स्निग्धस्य शुद्धस्य च नरस्य तिक्तकसाधि घृतं दिवसत्रयमुपयुंजीत । ननु यदि स्निग्धशुद्ध एवासौ तत्किमिति

पुनः सर्पिर्युज्यते । ब्रूमः । कृतघृतस्य शिलाजतुविधानं सुतरां शस्तं । तथा चोक्तं । यथा हि कवचीशस्त्रं परेभ्यः सहतेऽधिकं । तथाऽस्नेहाधिके गात्रे सेव्यमानं शिलाजत्वित्यादि । तथा एकैकेन वक्ष्यमाणेन सह शैलजं त्र्यह-मुपयुंज्यात् । त्रिफलायाः क्काथेन त्र्यहं पटोल्याश्च क्काथेन त्र्यहं मधुयष्ट्या-श्च क्काथेन त्रिदिवसमनंतरं योग्यं योगं कालादीनपेक्ष्य प्रयोजयेत् । एवम-नेन विधिना गिरिजं युक्तं शरीरस्योपकारकतरं स्यात् । सकलान् गुणान् विधत्ते । अकस्मादेव च व्यापदं न करोति ।

एकत्रिसप्तसप्ताहं कर्षमर्द्धपलं पलम् ।
हीनमध्योत्तमो योगः शिलाजस्य क्रमान्मतः ॥ १४० ॥

एकं सप्ताहं त्रिसप्ताहं सप्तसप्ताहमिति काले योगः । कर्षमर्धं पलं पलमिति मात्रायोगः । इति द्वयेप्यत्र यथाक्रमं हीनमध्योत्तमत्वम् । एकश्च त्रयश्च सप्त च तेषां सप्ताहमिति समासः । मुनिनाप्युक्तम् । प्रयोगः सप्त-सप्ताहस्त्रय एकश्च कालतः । निर्दिष्टस्त्रिविधस्तस्य वरो मध्योवरस्तथा । पलमर्धपलं कर्षं मात्रा तस्य त्रिधा मतेति ।

संस्कृतं संस्कृते देहे प्रयुक्तं गिरिजाव्हयम् ।
युक्तं व्यस्तैः समस्तैर्वा ताम्रायोरूप्यहेमभिः ॥ १४१ ॥
क्षीरेणालोडितं कुर्याच्छीघ्रं रासायनं फलम् ।
कुलत्थां काकमाचीं च कपोतांश्च सदा त्यजेत् ॥ १४२ ॥

संस्कृतं पवनादिहरैर्द्रव्यैर्भावितं संस्कृते देहे स्नेहनशोधनैः कृतसं-स्कारे शरीरे शिलाजतु प्रयुक्तं ताम्रादिभिः समुदितैर्व्यस्तैर्वा युक्तं दुग्धेना-लोडितं क्षिप्रमेव रसायनफलं विदध्यात् । कुलत्थादीनि कृततत्प्रयोगः सदै-व जह्यात् । खारणादे काकमाचीकपोतौ न वर्जितौ । तद्वचनं हि । शुष्का-मिषं विरूढं पिष्टं शुक्तं विदाहि गुरु चान्यत् । पानाशनं कुलत्थान् निशेष-तो वर्जयेच्चात्रेत्यादि । मुनिनापि नैतौ वर्जितौ । तथा च तद्ग्रंथः । शिला-जतुप्रयोगेषु विदाहीनि गुरूणि च । वर्जयेत्सर्वकालेषु कुलत्थांश्च सदा त्यजेदिति । विदाह्यादिवर्जनं रसायनकालाद् द्विगुणं कालं विधेयं । कुलत्था-

श्च यावज्जीवमित्येके । अन्ये तु वदंति सदाशब्देन संवत्सर उच्यते । यतो य एते षड् ऋतव एव । एतावानेव कालो न षड्ऋतुव्यतिरिक्तोऽन्यः कालोऽस्तीति तेषामयमभिप्रायः । ननु विदाहिगुर्वादिभ्यः किमिति कुलत्थानामधिकः परिहार इष्यते । ब्रूमः । पाषाणभेदे कुलत्थानामधिकतरस्वभावत्वात् । तथा हि । संतप्तकुलत्थजलेनाप्लुतानां पाषाणानां पाषाणहंतृभिः सुखेनैव विदारणं दृष्टं। शिलाजतु च गिरिजमित्युक्तं । अतः शिलाजतुप्रयोगात् तन्मयमेव शरीरं संपद्यते तेन तस्य कुलत्थाबाधविधायिनः । इति परिहारस्तेषामधिकः कृतः ।

न सोस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो जत्वश्मजं यं न जयेत्प्रसह्य ।
तत्कालयोगैर्विधिवत्प्रयुक्तं स्वस्थस्य चोर्जां विपुलां दधाति ॥४३॥

अत्र भूर्लोकग्रहणं सकलभूलोकपरिग्रहार्थम् । अन्यथा कश्चिदेव देशो गृह्यते नत्वशेषो भूलोकः । रूपग्रहणेन साध्यः सविकल्पोऽपि गृह्यते । तेन कृच्छ्रसाध्योऽपि मद्यादिभेदेन भिन्न इह गृह्यते । रूपपदमंतरेण तु सुखसाध्य एव केवलो गृह्येत । शमयति ततः क्षिप्रतरं निश्चितं च रोगजयं करोतीति गमयति । तदयं भावः । कुष्टघ्नानि मूत्रकृच्छ्राणि वा यथौषधानि तेषां शमयति । ततः क्षिप्रतरं निश्चितं च रोगजयं करोति गिरिजमिति । न स रोगो साध्यरूपो विद्यते यं शिलाजतु प्रसह्य न जयेत् । गिरिजं कालयोगेन च विधिना प्रयुक्तं नीरुजस्य पुरुषस्य महतीमूर्जां च करोति । उपजातिः । अतएव संग्रहे जगाद । ज्वरी ज्वरघ्नांबुदपर्पटादिक्काथेन रक्ती मधुयष्टिकायाः । शोषी रसैः क्रव्यभुगामिषोत्थैर्मायूरमांसैः पयसा च कार्श्ये । मध्वंबुनामेदसि संप्रवृद्धे क्षीरेण पर्याकुलबुद्धिसत्त्वः । पांडौ सशोफे जठरे सकृच्छ्रे पिबेच्छिलाजं महिषीजलेन । अश्मवीरतराद्येन कुष्टं खदिरवारिणा। विषं विषघ्नैरगदैर्हंत्येवं तद्यथामयम् । शैलजत्रिकटुक्षौद्रक्षौद्रधातून् निषेवते । क्षीरोदनाशी यो जीर्णे यक्ष्मणा न स बाध्यते । सुभावितां सारजलैस्तुलां पीत्वा शिलोद्भवात् । सारांबुनैव भुंजानः शालीन् जांगलजै रसैः । अपोह्य मधुमेहाख्यमंतकं रोगसंकरम् । वपुर्वर्णबलोपेतः शतं जीवत्यनामयः। अमरमंदिरमंदरसंभवात्पलशतं गिरिजादुपयोजय । यदि जरामयदुःखवि-

वर्जितां सुचिरमिच्छसि जीवितसंततिम् । दशगुणमुपयुंक्ते यः शतं शैलजा-
ताल्लघुहितमितभोजी वर्जयन् वर्जनीयान् । सततसमनुषक्तान् वर्जितान् वैद्य-
वृन्दैर्विविधमति स गदौघान्नेक्षते चायुषोऽतमिति। शिवगुटिका चात्रैवोक्ता।
यथा । शिलाह्वात् षोडशपलं त्रिस्त्रिरेकत्र भावयेत् ।.वराया दशमूलस्य
गुडूच्याः कर्कटस्य च । बलाया मधुयष्ट्याश्च रसे गव्ये च वारिणि । क्षीरे
सकृत् क्रमेणैवं सप्तकृत्वस्तथा पुनः । काकोलियुग्मघनपुष्करवन्हिरास्नामे-
दायुगर्धिचविकागजपिप्पलीनाम् । पाठाद्विजीरकनिकुंभविदारियुग्मवीराव-
रीमधुफलांशुमतीद्वयानां । पलिकानामबूद्रोणे सिद्धानां पादशेषिते क्वाथे ।
भावितमित्थं गिरिजं द्विपलैश्चूर्णीकृतैर्युंज्यात् । कर्कटशृंगीधात्रीव्योषैस्तालीं-
सपत्रकुडवेन । चूर्णपलेन विदार्यास्तवक्षीर्याः कर्षयुग्मेन । कुडवेन चतुर्जातै-
स्तैलघृतक्षौद्रशर्कराभिश्च। द्विपलाभिर्द्विगुणाभिः कुर्याद्गुलिकास्ततोक्षसमाः।
ताः शुष्का नवकुंभे जातीपुष्पाधिवासिते स्थाप्याः । तासामेकां खादेत्
प्रतिदिनमनुपानमत्रेष्टम् । क्षीररसदाडिमांभो मार्द्वीकसुरासवाद्यन्यतमम् ।
जीर्णेऽन्नं लघु भोज्यं यूषपयःपिशितनिर्यूहैः।सप्ताहमात्रमेवं सर्वान्नीनः क्रमा-
द्भवेत्परतः। भक्तस्यांते प्राग्वा गुलिका न विरुध्यते चैषा । निरपाया भूरिफ-
ला परिहारसुखोपयोजिता जयति । प्रबलमपि वातशोणितमूरुस्तंभं ज्वरं
दीर्घम्। भगमूत्रशुक्रदोषप्लीहयकृद्रक्तपांडुहृद्रोगान्। वर्ध्मवमिगुल्मपीनसहि-
ध्माकासारुचिश्वासान्। विद्रधिमुदरं कुष्टं श्वित्रं शाढयं क्षयं मदं मूर्छाम् ।
उन्मादमपस्मारं मुखनेत्रशिरोगदांस्तांस्तान्। आनाहमतीसारं हलीमकं काम-
लाग्रहणीरोगान्। ग्रंथ्यर्बुदान् सपिडकान् भगंदरं गंडमालां च । अतिकार्श्य-
मतिस्थौल्यं स्वेदमपि श्लीपदं गुदे कीलान्। दंष्ट्राविषं समूलं गरप्रयोगान्सुघो-
रांश्च । अभिचारमरातिकृतं दुःस्वप्नं भौतिकीं तथा बाधाम् । पाप्मालक्ष्मीं
चेयं गुटिका शमयेच्छिवा नाम।वृष्याऽऽयुष्या धन्या कांतियशःश्रीविबोधनी
मेध्या । कुरुते नृपवल्लभतां जयति विवादे च वक्रस्था । जितखलतिवलीप-
लितं जीवयति सुखं शतद्वयं शरदाम् । वर्षद्वयप्रयोगाद्वर्षशतचतुष्टयं
जीवेत् ।खारणादे तूक्तम्। कनकाद्रजतात्ताम्रादयःसीसात्तथा त्रपुणः ।गिरि-
विवरानिःसृतं तत्क्वाथस्निग्धातिमृदुमृत्स्नम्।जत्वाभं च शिलाजतु विंद्यादेतज्ज-

डात्मकं गिरिजम् ।संरक्तपीतवर्णं सतिक्तमधुरं रसे कटुविपाकि।शीतं कनकशिलाजतु विशेषतः श्लेष्मपित्तघ्नम् । श्वेतं च तिक्तमधुरं पाचनवल्लेखनं शीतम्। किंचिल्लवणं स्निग्धाद्विशेषतो वातपित्तघ्नम् । शितिकंठतुल्यवर्णं तीक्ष्णोष्णं लेखनं विपाककटु । किंचिल्लवणं ताम्रात्मकं स्मृतं कफवृद्धिदोषेण । गुग्गुलुकाभं स्निग्धं तिक्तं लवणं सरं विशदतीक्ष्णम् । कटुपाकिनातिशीतं त्रिमलघ्नं त्वायसं श्रेष्ठम् । स्वाकरसमानवर्णे सीसत्रपुसंभवे शिलाजतुनी । अल्पांतरकर्मगुणे कृष्णायसजाच्छिलाजतुनः । गोमूत्रगंधमसितं गुग्गुलुकाभं विशर्करं मृत्स्नम् । स्निग्धमनम्लकषायं शिलोद्भवं सर्वकर्मण्यम् । इत्यत्र गुरुमृदुगुणौ नोक्तौ।तथोक्तम्।सस्नेहलवणभावाद्वातघ्नं पित्तनुत्सरत्वात्तत् । रसपाकयोः कटुत्वात्तैक्ष्ण्याच्च श्लेष्ममेदोघ्नम्।कटुतीक्ष्णत्वाद्दीपनमभेरुद्दीपनान्मलान् पचति। तिक्तत्वाद्रक्तघ्नं कटुतैक्ष्ण्यौष्ण्यात्कृमिघ्नं वा।शोभनभावाद्वृष्यं स्निग्धत्वात्पौष्टिकं च बल्यं च । आयुष्यं च विषघ्नं मंगल्यममृतान्वयत्वाच्च । शोधनभावात्स्रोतो धात्विंद्रियबुद्धिशोधनं वर्ण्यम् । पुंस्त्र्यं च वृष्यभावान्मेध्यं योनिस्वभावाच्चेत्यादि । तथा। भावितमन्यैर्द्रव्यैर्वीर्योत्कर्षाद्विशेषकर्मण्यम्।तत्स्यात्तस्माद्भाव्यं वातादिहरौषधकषायैः।रास्नादशमूलबलापुनर्नवैरंडशुंठिमधुकानाम् । क्वाथेन भावितं तद्विशेषतो वातरोगघ्नम्।द्राक्षाभीरुपटोलीत्रायंतिगुडूचिजीवनीयानाम्। क्वाथेन भावितं तद्विशेषतः पित्तरोगघ्नम्।त्रिफलावचाविडंगकरंजघनमुख्यपंचमूलानाम् । सहपंचकोलकाक्वाथे न कफामये भाव्यम्।लघुपंचमूलशुंठीद्राक्षाकाश्मर्यवाजिगंधानां । सगुडूचीरसबलानां रसेन पित्तानिलगदेषु । घनकुष्ठवचात्रिफलासुरदारुविडंगपंचकोलानाम् । रजनीमरिचातिविषायुक्तानां वातकफजेषु । पाठापटोलनिंबत्रिफलाघनकुष्ठसप्तपर्णानाम् । त्रायंत्यमृतातिविषासहितानां पित्तकफजेषु । त्रिमलेषु यथा दोषं योगानेतान् विकल्प्य भाव्यं स्यात् । केवलजलधौतं शुष्कं क्वाथैस्ततो भाव्यं । गिरिजं चतुर्गुणजलं क्वाथ्यं स्याद्भावनौषधं तत्र । चतुर्थशेषे क्वाथे पादांशे पूतोष्णे मक्षिपेद्गिरिजमिति । अत्र चतुर्गुणजलस्यौषधस्य क्वाथेन मुक्तरसता न तथा स्यादिति वाग्भट्टोक्तमेवाष्टगुणजलक्वाथेन कार्यमिति मन्यामहे । तथोक्तम् । सलिलविशुद्धाद्गिरिजात् पिबेदरोगः फलत्रिकरसेन । मात्रा क्रमाभिवृद्धा त्र्यहं

कषायेण मधुकस्येति । रोगान्वितेषु गिरिजं जलशुद्धं भावितं कषायैश्च । दोषव्याधिबलातुरकालापेक्षी प्रयुंजीत । जीर्णौषधः सुखोदकपरिषिक्तो मांसरसपयोयूषैः रक्तादिषष्टिकौदनमनन्नमरोगोगदी चायात् । व्याध्यातुरदोषबलं दृष्ट्वा तस्य त्रिधा प्रयोगः स्यात् । श्रेष्ठस्त्रिषष्टिरात्रं मासो मध्यस्त्रिसप्तरात्रमवरः । पानावगाहयोः स्याद्दिव्यं शैलोद्भवं कौपम् । मुनिस्त्वस्य चतुर्धातुबलत्वमेव संगिरते । तथा च तद्ग्रंथः । अनम्लं च कषायं च कटु पाके शिलाजतु । अत्युष्णशीतं धातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य संभवः । हेम्नः सरजतात्ताम्राद्वरं कृष्णायसादपीति । संग्रहे च गुग्गुलुकल्पोऽभिहितः । यथा । दानवेंद्रविजितान् पुरासुरान् भ्रष्टकांतिधृतिशौर्यतेजसः । वीक्ष्य विष्णुरमृतं किलासृजद्गुग्गुलुं बलवपुर्जयप्रदं । अथाप्यतः सुरगणाः किल धूपमुख्यान् हित्वा वरागुरुतुरुष्कहिमेंदुदर्पान् । निर्दह्य मानवपुषोऽपि शिखां पिबंतो गंधेन यस्य मुदिता दधति प्रसादं । सयोगवाही स शिवः स शार्वः सर्वर्तुसेव्यः सुखशीलनीयः । हंता जरापाप्मभयामलानां कर्त्ताग्निमेधास्मृतिपाटवानां । गंधोत्कटः सदाहे स्निग्धद्रवपिच्छिलो विगतशल्यः । महिषाख्यः पुष्परागस्फटिकासितनीरुजच्छायः । यः पद्मरागरागेभ्यः कनकच्छदपाटलो यो वा । जयतींद्रनीलममलं प्रमोप्यतिकांतिमत्त्वेन । ज्येष्ठः प्रयोगोऽस्य तुलापलान्नैवाधिकं पिबेत् । आत्रेयमुनिगीतश्च मंत्रोऽयं सर्वकर्मकृत् । भगवान् पुंडरीकाक्षो देवाश्च सपुरंदराः । आज्ञापयंति सम्यक्त्वं प्रभावं चादिशंति ते । जरामरणदुःखेभ्यो यथा तेऽभ्युत्थिताः सुराः । उपयोक्तुस्तथैवास्य भव त्वं हि महाबल इति । पंचमूलस्य महतः क्वाथेन हितभोजिना । गुग्गुलुः शीलितो हंति सर्वान् वातकफामयान् । लघीयसोऽपि तद्वच्च सुखोष्णेन जलेन वा । मस्तुधान्याम्लमद्यैर्वा वचादेः सलिलेन वा । वरणादेस्तु बाधीर्यं दंतकर्णशिरोरुजः । स्वरभेदोदरश्वासवर्ध्मांतर्गुल्मविद्रधीन् । वातपित्तास्ररोगेषु बृंहणार्थिनि चेष्यते । क्वाथेन वाजिगंधाया जीवनीयगणस्य वा । क्वाथेनोत्पलमृद्वीकारक्तचंदनजन्मना । वातपित्तं निहंत्येष पद्मकादिगुणस्य वा । चव्यकुष्ठविडंगानां यवान्या नागरस्य वा । प्रसारण्याश्च तोयेन गुग्गुलुः कफवातजित् । व्यूषणाग्रिघनवेल्ल-

वराभिर्भक्षयन्समघृतं महिषाक्षं। आशु हंति कफमारुतमेदोदोषजान् बलवतोऽपि विकारान्। पटोलनिंबत्रिफलागुडूचीगायत्रिरात्रिद्वयबीजकानां। क्काथैः पृथक्पथ्यपरस्य हंति मासेन घोरान् कफपित्तरोगान्। विशेषाच्छोफवीसर्पदुष्टव्रणभगंदरान्। शुक्रार्तवमनोदोषप्रमेहश्वित्रपांडुताः। पटोलारिष्टनिर्यूहपिष्टशुल्यरसांजनः । गलरोगापचीव्यंगग्रंथिस्थौल्यकृमिप्रणुत्। शिलाजतुसमः पीतः पयसा वातशोणितम्। निवर्तयत्यतिबलं क्षीरमांसघृताशिनः। रसेन पयसा मूत्रैर्वातपित्तकफापहः। ब्राह्मीमंडूकशंखानां पृथङ् मेधादिकृद्रसैः। मागधिकामिविडंगकलिंगैर्बिल्वघृतैः स वचापलषट्कैः। गुग्गुलुना सदृशेन समेतैः क्षौद्रयुतैः सकलामयनाशः। पिबेत्पलशतं योऽस्य विधिना नियतो यतिः। नाकालमृत्युर्न व्याधिर्न तस्य जरसो भयं। कल्पयेदोषधैः स्वैः स्वैर्व्याधिषु व्याधिनाशनैः। शिलाजतुविधानं च गुग्गुलोः सर्वमिष्यते। गुणनिधिरपि कुर्यात् सोऽतिमात्रोपयुक्तस्तिमिरवदनशोषक्लीबताकार्श्यमेहान्। शमलशिथिलभावं देहरौक्ष्यं च तस्माद्रजनिचरनिषेवी स्यान्न रोगीष्वमीषु।

कुटीप्रवेशः क्षणिनां परिच्छदवतां हितः।
अतोऽन्यथा तु ये तेषां सूर्यमारुतिको विधिः॥ १४४ ॥

क्षणिनां व्यापारकरणं प्रति स्वतंत्राणां तथा परिच्छदवतां सपरिवाराणां कुटीप्रवेशलक्षणो विधिर्हितः। अतोऽस्मायेऽन्यथा परतंत्राः परिवाररहितास्तेषां सूर्यमारुतिको विधिर्हितः।

वातातपसहा योगा वक्ष्यंतेऽतो विशेषतः।
सुखोपचारा भ्रंशेऽपि ये न देहस्य बाधकाः॥ १४५ ॥

अस्माच्च हेतोर्ये वातातपसहा योगास्ते विशेषेण वक्ष्यंते। यथा ये न दुःखावहा भ्रंशेऽपि व्यापत्तावपि शरीरस्य न पीडाकृतः।

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः।
त्रिशः समस्तमथवा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः॥ १४६ ॥

शिशिरजलादिकमेकैकशो द्विशस्त्रिशो वा प्राग्भोजनात्पीतं वयः स्थापयेत्। तेन शीतांभो वा क्षीरं वा मधुमाक्षिकं वा सर्पिर्वा पीतमथवा शीतांभःपयसी शीतजलक्षौद्रे शीतजलघृत इत्येवं यथासंभवं द्वे संयुक्ते प्राक्पीतेऽथवा त्रीणि संयुक्तानि पीतानि समस्तं वा चतुष्टयमित्येवमवतिष्ठते।

गुडेन मधुना शुंठ्या कृष्णया लवणेन वा।
द्वे द्वे खादन् सदा पथ्ये जीवेद्वर्षशतं सुखी॥ १४७॥

गुडादिना प्रत्येकं द्वे द्वे हरीतक्यौ सर्वदा भक्षयन् समाः शतं सुखी जीवेत्।

हरीतकीं सर्पिषि संप्रताप्य समश्नतस्तत् पिबतो घृतं च।
भवेच्चिरस्थायि बलं शरीरे सकृत् कृतं साधु यथा कृतज्ञे॥१४८

घृते हरीतकीं सम्यक् तापयित्वा भक्षयतस्तच्च घृतं पिबतो देहेऽति दृढं बलं स्थिरतरं भवेत्। यथा कृतज्ञे नरे सकृदेकवारं शोभनं कृतं चिरस्थायि भवेत्। उपेंद्रवज्रा।

धात्रीरसक्षौद्रसिताघृतानि हिताशनानां लिहतां नराणाम्।
प्रणाशमायांति जराविकारा ग्रंथा विशाला इव दुर्गृहीताः१४९

आमलकस्वरसमाक्षिकशर्कराघृतानि नराणां हिताशनानां लिहतां जराविकाराः प्रणाशमायांति। यथा विशाला ग्रंथा दुःपठिताः प्रणाशं यांति।

धात्रीकृमिघ्नासनसारचूर्णं सतैलसर्पिर्मधुलोहरेणु।
निषेवमाणस्य भवेन्नरस्य तारुण्यलावण्यमविप्रणष्टम्॥१५०॥

धात्र्यादिकमासेवमानस्य नरस्य यौवनादिकं प्रणष्टमप्यविप्रणष्टं भवति।

लोहं रजो वेल्लभवं च सर्पिः क्षौद्रद्रुतं स्थापितमब्दमात्रम्।
सामुद्रके बीजकसारकृप्ते लिहन् बली जीवति कृष्णकेशः१५१

लोहचूर्णादिकं सामुद्रके संपुटे बीजसारमये वर्षमात्रं स्थापितं लिहन् बली बलसहितः कालकचो जीवति ।

विडंगभल्लातकनागराणि येऽश्नंति सर्पिर्मधुसंयुतानि ।
जरानदीं रोगतरंगिणीं ते लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तरंति॥१९२॥

विडंगादीनि ये पुरुषा मध्वाज्ययुतानि खादंति ते जरानदीं गदकल्लोलवतीं लावण्यवंतस्तरंति । निरामया जीवंतीत्यर्थः । उपजातयः ।

खदिरासनयूषभावितायास्त्रिफलाया घृतमाक्षिकप्लुतायाः ।
नियमेन नरा निषेवितारो यदि जीवंत्यरुजः किमत्र चित्रम्॥१९३

खदिरबीजसारयूषभावितां त्रिफलां घृतमधुयुतां नियमेन ये खादंति ते निरामया निश्चयेन भवंतीत्यत्र नास्ति संदेहः। औपच्छंदसिकम् ।

बीजकस्य रसमंगुलिहार्यं शर्करामधुघृतं त्रिफलां च ।
शीलयत्सु पुरुषेषु जरता स्वागतापि विनिवर्तत एव॥१९४

बीजसारस्य रसमंगुलिहार्यमतिखरं शर्करादिकं च शीलयन्नरो जराभावं सुष्ठ्वागतमप्यपाकुरुते । स्वागताख्यं चेदं वृत्तमिति श्लेषलेशः । तल्लक्षणं च स्वागतारनुभगैर्गुरुकाविति ।

पुनर्नवस्यार्द्धपलं नवस्य पिष्टं पिबेद्यः पयसार्द्धमासम् ।
मासद्वयं तत्त्रिगुणं समां वा जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात्१९५

पुनर्नवस्य प्रत्यग्रस्य कर्षद्वयं पिष्टं मासार्द्धं मासद्वयं तत् त्रिगुणं षण्मासान् वर्षं वा देशपुरुषाद्यपेक्षया यः पयसा पिबेत् स पुरुषो जीर्णशरीरोऽपि पुनर्नवो भवेत् ।

मूर्वावृहत्यंशुमतीबलानामुशीरपाठासनसारिवाणाम् ।
कालानुसार्यागुरुचंदनानां वदंति पौनर्नवमेव कल्पम्॥१९६

मूर्वादीनां कल्पनां पुनर्नवासदृशीं कथयंति ।

शतावरीकल्ककषायसिद्धं ये सर्पिरश्नंति सिताद्वितीयम् ।
तान् जिविताध्वानमभिप्रपन्नान्न विप्रलुंपंति विकारचौराः ॥१५७

शतावरीकल्कक्वाथाभ्यां पक्कं घृतं शर्करासहितं ये खादंति तान् जीवितमार्गमपि प्रपन्नान् विकारचौरा न छिंदंति । जीविताध्वानमिति विकारचौरा इति समासरूपकं । तस्य हि लक्षणं । उपसर्जनोपमेयं कृत्वा समासमेतयोरुभयोः । यत्र प्रयुज्यते तद्रूपकमन्यत्समासोक्तमिति ।

पीताश्वगंधापयसार्द्धमासं घृतेन तैलेन सुखांबुना वा ।
कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य सस्यस्य यथा सुवृष्टिः ॥१५८

अश्वगंधाऽर्धमासं पयसा घृताद्यन्यतमेन वा पीता कृशस्य वपुषः पुष्टिं करोति । यथा बालस्य सस्यस्य शोभना वृष्टिः ।

दिने दिने कृष्णतिलप्रकुंचं समश्नतां शीतजलानुपानम् ।
पोषः शरीरस्य भवत्यनल्पो दृढीभवंत्यामरणाच्च दंताः ॥ १५९॥

अनुदिनं कृष्णतिलपलं शिशिरजलानुपानं भक्षयतां शरीरस्य पुष्टिर्महती स्यात् । मरणावधयश्च द्विजा दृढाः स्युः ।

चूर्णं श्वदंष्ट्रामलकामृतानां लिहन्ससर्पिर्मधुभागमिश्रम् ।
वृषः स्थिरः शांतविकारदुःखः समाः शतं जीवति कृष्णकेशः॥१६०

गोक्षुरकादीनां घृतमाक्षिकमिश्रं लिहन् वृषादिगुणान्वितो वर्षशतं कृष्णकचो जीवति । षडुपजातयः ।

सार्द्धं तिलैरामलकानि कृष्णैरक्षाणि संक्षुद्य हरीतकीर्वा ।
येऽद्युर्मयूरा इव ते मनुष्या रम्यं परीणाममवाप्नुवंति ॥ १६१ ॥

कृष्णतिलैः सह धात्रीफलानि संक्षुद्य बिभीतकानि हरीतकीर्वा ये नरा भक्षयेयुस्ते शिखिन इव रमणीयं वयःपरिणामं प्राप्नुवंति । दर्शनीया भवंतीत्यर्थः । इंद्रवज्रावृत्तम् ।

शिलाजतुक्षौद्रविडंगसर्पिर्लोहाभयापारदताप्यभक्षः ।
आपूर्यते दुर्बलदेहधातुस्त्रिपंच रात्रेण यथा शशांकः ॥१६२॥

शिलाजत्वादिभक्षोऽर्द्धमासेन दुर्बलशरीरधातुरापूर्यते । इंदुरिवेत्युपमा ।

ये मासमेकं स्वरसं पिबंति दिने दिने भृंगरजःसमुत्थम् ।
क्षीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः समाः शतं जीवितमाप्नुवंति ॥१६३॥

ये मार्कवस्वरसमनुदिनं मासं यावत् पिबंति दुग्धभोजनाः संतस्ते बलवीर्ययुता वर्षशतं जीवितमश्नुवते ।

मासं वचामप्युपसेवमानाः क्षीरेण तैलेन घृतेन वाऽपि ।
भवंति रक्षोभिरधृष्यरूपा मेधाविनो निर्मलमृष्टवाक्याः ॥ १६४ ॥

वचां च मासं क्षीराद्यन्यतमेनोपयुंजाना राक्षसैरनुपद्रुतरूपा मेधावंतो ज्वलदुज्ज्वलाश्च स्युः मेधाविन इत्यस्मयेति इनिः । उपजातयः ।

मंडूकपर्णीमपि भक्षयंतो भृष्टां घृते मासमनन्नभक्ष्याः ।
जीवंति कालं विपुलं प्रगल्भास्तारुण्यलावण्यगुणोदयस्थाः ॥१६५

मंडूकपर्णीं घृतेन पक्कां खादंतो मासमनन्नाशिनो महांतं कालं जीवंति प्रागल्भ्यादिगुणयुक्ताः । इंद्रवज्रावृत्तम् ।

लांगलीत्रिफलालोहपलपंचाशतीकृतम् ।
मार्कवस्वरसे षष्ट्या गुटिकानां शतत्रयम् ॥ १६६ ॥

छायाविशुष्कं गुटिकार्द्धमद्यात्पूर्वं समस्तामपि तां क्रमेण ।
भजेद्विरिक्तः क्रमशश्च मंडं पेयां विलेपीं रसकौदनं च ॥ १६७ ॥
सर्पिः स्निग्धं मासमेकं यतात्मा मासादूर्ध्वं सर्वथा स्वैरवृत्तिः ।
वर्ज्यं यत्नात्सर्वकालं त्वजीर्णं वर्षेणैवं योगमेवोपयुंज्यात् ॥१६८॥
भवति विगतरोगो योऽप्यसाध्यामयार्त्तः
प्रबलपुरुषकारः शोभते योऽपि वृद्धः ।

उपचितपृथुगात्रश्रोत्रनेत्रादियुक्तस्
तरुण इव समानां पंच जीवेच्छतानि ॥ १६९ ॥

लांगल्यादीनां पलपंचाशतभृंगस्वरसेन कृतं षष्ट्याऽधिकं गुटिकानां शतत्रयं छायाविशुष्कं ततो गुटिकाया अर्द्धं पूर्वमद्यात्। क्रमेण ताः समाः समस्ता अपि भुंजीत। ततो विरिक्तः क्रमेण मंडादीनद्यात्। उपजातिर्वृत्तं। मासमेकं सर्पिः स्निग्धमन्नं जितात्मा भुंजीत मासादनंतरं यथेष्टभोजनः स्यात्। सर्वदा तु यत्नेनाजीर्णं वर्ज्यं। एवमनेन प्रकारेण वर्षेण सर्वा गुटिका उपयुंज्यात्। कृतोपयोगो नीरोगो योऽप्यसाध्यरोगार्तो वृद्धोऽपि प्रकृष्टपुरुषकारवान् जायते। पुष्टविस्तीर्णशरीरः प्रशस्तनयनकर्णादिमांस्तरुण इव पंचवर्षशतानि जीवति।

गायत्रीशिखिशिंशिपासनशिवावेल्लाक्षकारुष्करान्
पिष्ट्वाष्टादशसंगुणेंभसि धृतान् खंडैः सहायोमयैः।
पात्रे लोहमये त्र्यहं रविकरैरालोडयन् पाचयेद्
अग्नौ चानुमृदौ सलोहशकलं पादस्थितं तत्पचेत् ॥१७०॥
पूतस्यांशः क्षीरतोंशस्तथांशौ भार्गीनिर्यासाद् द्वौ वरायास्त्रयोंशाः।
अंशाश्चत्वारश्चेह हैयंगवीनादेकीकृत्यैतत्साधयेत्कृष्णलोहैः॥१७१॥
विमलखंडसितामधुभिः पृथग्युतमयुक्तमिदं यदि वा घृतम्।
स्वरुचिभोजनपानविचेष्टितो भवति ना पलशः परिशीलयन्॥१७२
श्रीमान्निर्धूतपाप्मा वनमहिषबलो वाजिवेगः स्थिरांगः
केशैर्भृंगांगनीलैर्मधुसुरभिमुखो नैकयोषिन्निषेवी।
वाङ्मेधाधीसमृद्धः सपटुहुतवहो मासमात्रोपयोगाद्
धत्तेऽसौ नारसिंहं वपुरनलशिखातप्तचामीकराभम् ॥ १७३ ॥
अत्तारं नारसिंहस्य व्याधयो न स्पृशंत्यपि।
चक्रोज्ज्वलभुजं भीता नारसिंहमिवासुराः ॥ १७४ ॥

गायत्र्यादीन् पिष्ट्वाऽष्टादशगुणे जले लौहैः शकलैः सहभृतानायसे भाजने त्रीणि दिनानि दिनकरकरैराशोषयन् पाचयेत् । पश्चादतीक्ष्णे वन्हौ लोहशकलैः सहपादस्थितं तत् पचेत् । शार्दूलविक्रीडितं । पूतस्यास्य भागः क्षीरतोऽशः । भृंगरजःक्काथादंशौ द्वौ । तथा वरायाश्चांशास्त्रयः । घृतादंशाश्चत्वारः। एतत्सर्वं मेलयित्वा कृष्णलोहे पचेत् । वैश्वदेवीवृत्तम्। उज्ज्वलखंडशर्करामाक्षिकैः पृथग्युतमयुक्तं वा घृतमेतदात्मेच्छया कृताहारपानविहारो नरः पलं पलमश्नन् श्रीमदादियुतो भवेत् । द्रुतविलंबितवृत्तम् । श्रीमान्निर्धूतपाप्मा भवेत् । तथा च वनमहिषतुल्यबलः । वाजिनोश्वस्य वेगेन समः । स्थिरांगो दृढशरीरः । तथा केशैर्भ्रमरकृष्णैरुपलक्षितो भवेत् । तथा मधुवत्सुरभिमुखः स्यात् । तथा बहुस्त्रीगमनसामर्थ्ययुक्तः स्यात् । तथा वाङ्मेधादिभिः समृद्धः । तथा सुष्ठुपटुस्तीक्ष्णो हुतवहोऽग्निर्यस्य स तथाविधो मासमात्रोपयोगात्स्यात्। असावस्य घृतस्योपयोक्ता नरसिंहसदृशं शरीरमतिदार्ढ्ययोगात्तथा वन्हिशिखासंतप्तसुवर्णकांतिं धारयेदिति । स्रग्धरावृत्तं । नरसिंहाख्यस्य हविषो भोक्तारं रोगा न स्पृशंत्येव । आसतां तावद्व्याधयः । यथा नारसिंहं रूपं चक्रोज्ज्वलभुजं मवेक्षुं दैत्या भीत्या स्प्रष्टुमशक्ता इत्युपमा ।

भृंगप्रवालानमुनैव भृष्टान् घृतेन यः खादति यंत्रितात्मा ।
विशुद्धकोष्ठोऽसनसारसिद्धदुग्धानुपस्तत् कृतभोजनार्थः ॥ १७५ ॥
मासोपयोगात् ससुखी जीवत्यब्दशतद्वयम् ।
गृण्हाति सकृदप्युक्तमविलुप्तस्मृतींद्रियः ॥ १७६ ॥

मार्कवपल्लवानेतेनैव सर्पिषा भृष्टान् योश्नाति यतः शुद्धकोष्ठः सन् बीजकसारसिद्धक्षीरानुपस्तेनैवासनसारसिद्धेन दुग्धेन कृतभोजनार्थस्तद्वृत्तिरित्यर्थः स पुरुषो मासोपयोगात्सुखी नीरोगो वर्षशते द्वे जीवति। तथैकवारमपि कथितं गृण्हाति। कीदृक् सन्। अविलुप्तानि स्मृतींद्रियाणि यस्य स एवं ।

अनेनैव च कल्पेन यस्तैलमुपयोजयेत् ।
तानेवाप्नोति स गुणान् कृष्णकेशश्च जायते ॥ १७७ ॥

अनेनैव विधानेन यः पुरुषस्तैलमुपयोजयेत् स तानेव पूर्वोक्तान् गुणान् प्राप्नोति । कृष्णकचश्च संपद्यते ।

उक्तानि शक्यानि फलान्वितानि युगानुरूपाणि रसायनानि ।
महानुशंसान्यपि चापराणि प्राप्त्यादिकष्टानि न कीर्तितानि ॥ १७८

रसायनानि यानि शक्यानि फलयुक्तानि युगानुरूपाणि च तान्युक्तानि । अपराणि चाशक्यानि यानि महाफलान्यपि तानि न कथितानि । उपजातिः ।

रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ।
यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥ १७९ ॥

रसायनस्य विधिभ्रंशादपायाद्यदि रोगा भवेयुस्ततो रसायनं विहाय तेषां यथायोगं सर्वमौषधं कार्यं ।

सत्यवादिनमक्रोधमध्यात्मप्रवणेंद्रियम् ।
शांतं सद्वृत्तनिरतं विद्यान्नित्यरसायनम् ॥ १८० ॥

सत्यभाषिणं तथा क्रोधरहितं तथाऽध्यात्मप्रवणानि योगप्रगुणानींद्रियाणि यस्य तं तथा शमयुक्तं तथा सद्वृत्तिनिरतं स्थितमेवं भूतं नरं नित्यरसायनं जानीयात् ।

गुणैरेभिः समुदितः सेवते यो रसायनम् ।
स निवृत्तात्मा दीर्घायुः परत्रेह च मोदते ॥ १८१ ॥

एभिः सत्यवचनादिभिर्गुणैः संयुक्तः पुरुषो रसायनं सेवते यः स पुरुषो निवृत्तचित्तो दीर्घायुश्च सन्निह मोदतेऽन्यजन्मनि च ।

शास्त्रानुसारिणी चर्या चित्तज्ञाः पार्श्ववर्त्तिनः ।
बुद्धिरस्खलितार्थेषु परिपूर्णं रसायनम् ॥ १८२ ॥

चेष्टा शास्त्रानुसारिणी । पार्श्वासीनाश्च चित्तविदर्थेषु विषयेषु बुद्धिरस्खलितेत्येतत् परिपूर्ण रसायनमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने रसायन एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

समाप्तं रसायनतंत्रम्

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्तं वाजीकरणाध्यायं ब्रूते ।

अथातो वाजीकरणाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

वाजीव येन समर्थः क्रियते तद्वाजीकरणं । तस्याध्यायः शेषमायुः कामीयवद्योज्यं ।

वाजीकरणमन्विच्छेत्सततं विषयी पुमान् ।
तुष्टिः पुष्टिरपत्यं च गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥ १ ॥
अपत्यसंतानकरं यत्सद्यः संप्रहर्षणम् ।

विषयी यः पुरुषः स सततं वाजीकरणमौषधमन्विच्छेत् । पुंग्रहणं स्त्रीषंढादिनिवृत्त्यर्थं । अन्यथा यथा पंचकर्माणि ऋतुविधानादि च सामान्योक्तत्वात्स्त्र्यादीनामपि प्रसज्जति तथेदमपि विज्ञायते । तस्मात्तद्व्यवच्छेदार्थं पुंग्रहणं । सततग्रहणेनैतद् द्योतयति । यथा रसायनमुपयुक्तं चिरकालमनुवर्तते न तथा वाजीकरणमिति । अपि तु यस्मिन्नेवाह्नि प्रयुज्यते तस्मिन्नेव कार्यकरणसमर्थं प्रायेण स्यादिति सततमनवरतं वाजीकरणमन्विच्छेदित्युक्तं । वाजीकरणेन कोऽर्थः स्यादित्याह । तुष्टिरित्यादि । तत्र वाजीकरणे तुष्ट्यादिसंश्रितं । अपत्यं किं भूतं । गुणवन्नतु दुरपत्यं कुलांगाररूपं । यतोऽपत्यसंतानकरमविच्छेदस्थितिकरं च । यच्च शीघ्रमेव संप्रहर्षणं वाजीकरणं ।

वाजी वाऽतिबलो येन यात्यप्रतिहतोंऽगनाः ॥ २ ॥
भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।
तद्वाजीकरणं तद्धि देहस्योर्जस्करं परम् ॥ ३ ॥

येन वाजीकरणेन तुरंग इवाप्रतिहतसामर्थ्यस्तरुणीः संगच्छति । तथा येन योषितामतिवल्लभः स्यात् । तथा येनोपचयं प्राप्नोति तद्वाजीकरणमुच्यते । तद्धि शरीरस्योर्जस्करमतिशयेन । ननु वाजीकरणमुपायहेतुर्विषयाणामिहैव बंधनदर्शनात् । उक्तं च तंत्रांतरे । कोशकारो यथैवामूनुपादत्ते बंधवहानित्यादि । तस्मान्नार्थो वाजीकरणेनेत्याह ।

धर्म्यं यशःस्यमायुष्यं लोकद्वयरसायनम् ।
अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकांतनिर्मलम् ॥ ४ ॥

यतो धर्म्यादनपेतं धर्म्यं ब्रह्मचर्यं तदनुमोदामहे । तथा यशःस्यादिहेतुः। तथा लोकद्वय इहलोके परलोके च रसायनमिव रसायनं सदोपकारकत्वात् । तथा एकांतेन सर्वथा निर्मलं । यतो ब्रह्मचर्यं न तु ब्रह्मचर्यवत् । स्वदारादिषु पुत्राद्यर्थमेव निर्मलं । अतो हेतोस्तदनुमोदामहे । किं त्वाभ्युदयिकं मार्गमाश्रित्य वाजीकरणोपदेशः । द्विविधो हि मार्गो नैश्रेयसिक आभ्युदयिकश्च । तत्र नैश्रेयसिकं मार्गं समनुसृत्य ब्रह्मचर्योपदेशश्च कोशकारदृष्टांतश्च क्लेशनाशकश्च । आभ्युदयिकं च मार्गमाश्रित्यायमुपदेश इत्यत्राह ।

अल्पसत्त्वस्य तु क्लेशैर्बाध्यमानस्य रागिणः ।
शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते ॥ ५ ॥

स्तोकसत्त्वस्य पुंसः क्लेशैर्विषयोत्थैः पीड्यमानस्य रागिणः कामिनः शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते । अनेन शास्त्रकृता अपरैश्च तंत्रकारैः ।

कल्पस्योदग्रवयसो वाजीकरणसेविनः ।
सर्वेष्वृतुष्वहरहर्व्यवायो न निवार्यते ॥ ६ ॥

कल्पस्य समर्थस्य तथा यौवनस्थस्य वाजीकरणं सततं कुर्वतस्तस्य सर्वेष्वेव ऋतुषु दिने दिने व्यवायो मैथुनं न निषिध्यते ।

अथ स्निग्धविशुद्धानां निरूहान्सानुवासनान् ।
घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ॥ ७ ॥
योगविद्योजयेत्पूर्वं क्षीरमांसरसाशिनम् ।
ततो वाजीकरान् योगान् शुक्रापत्यविवर्द्धनान् ॥ ८ ॥

अथ कृतमंगलस्य स्निग्धस्य तथा विशुद्धस्य तथा क्षीराद्याशिनो योगविद्वैद्यः प्राङ्निरूहान्सानुवासनान् घृतादिसंयुक्तान् कारयेत् । ततोनंतरं वाजीकरान् योगान् योजयेत् । किंभूतान् शुक्रादिप्रदान् ।

अच्छायः पूतिकुसुमः फलेन रहितो द्रुमः ।
यथैकश्चैकशाखश्च निरपत्यस्तथा नरः ॥ ९ ॥

अच्छायत्वादिभिर्गुणैर्युक्तोर्थिनां यथा तरुरनाश्रयणीयस्तथा तादृशो मानवो निरपत्य इति । एकवचनेनैव एकार्थस्य लब्धत्वादेकग्रहणं केवलार्थप्रतिपत्त्यर्थं । एकः केवलो माधवीलतादिरहितः ।

स्खलद्गमनमव्यक्तवचनं धूलिधूसरम् ।
अपि लालाविलमुखं हृदयाल्हादकारकम् ॥ १० ॥
अपत्यं तुल्यता केन दर्शनस्पर्शनादिषु ।
किं पुनर्यद्यशोधर्ममानश्रीकुलवर्द्धनम् ॥ ११ ॥

स्खलद्गमनादिकमपत्यं केन पदार्थेन दर्शनादिषु समानं । यदपत्यमेवंविधं तस्य केन तुल्यता स्यात् केनोपमीयते । किं पुनर्यद्यश आदिवर्द्धनात् तस्य केन तुल्यता भवेत् । अपत्यशब्दस्य पुंस्त्वमत्र चिंत्यं । तत्किल नितरां सुखप्रदमित्यर्थः ।

शुद्धकाये यथाशक्ति वृष्ययोगान् प्रयोजयेत् ।

शुद्धशरीरे पुरुषे यथाग्निबलं वृष्ययोगान् प्रयोजयेत् । तानेवाह ।

शरेक्षुकुशकाशानां विदार्या वीरणस्य च ॥ १२ ॥
मूलानि कंटकार्याश्च जीवकर्षभकौ बलाम् ।
मेदे द्वे द्वे च काकोल्यौ शूर्प्पपर्ण्यौ शतावरीम् ॥ १३ ॥
अश्वगंधामतिबलामात्मगुप्तां पुनर्नवाम् ।
वीरां पयस्यां जीवंतीमृद्धिं रास्नां त्रिकंटकम् ॥ १४ ॥
मधुकं शालिपर्णीं च भागांस्त्रिपलिकान् पृथक् ।
माषाणामाढकं चैतद् द्विद्रोणे साधयेदपाम् ॥ १५ ॥
रसेनाढकशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।
दत्त्वा विदारीधात्रीक्षुरसानामाढकाढकम् ॥ १६ ॥
घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं पेष्याणीमानि चावपेत् ।
वीरां स्वगुप्तां काकोल्यौ यष्टीं फल्गूनि पिप्पलीम् ॥ १७ ॥
द्राक्षां विदारीं खर्जूरं मधुकानि शतावरीम् ।
तत्सिद्धपूतं चूर्णस्य पृथक् प्रस्थेन योजयेत् ॥ १८ ॥
शर्करायास्तुगायाश्च पिप्पल्याः कुडवेन च ।
मरिचस्य प्रकुंचेन पृथगर्द्धपलोन्मितैः ॥ १९ ॥
त्वगेलाकेसरैः श्लक्ष्णैः क्षौद्राद् द्विकुडवेन च ।
पलमात्रं ततः खादेत् प्रत्यहं रसदुग्धभुक् ॥ २० ॥
तेनारोहति वाजीव कुलिंग इव त्दृष्यति ।

शरादीनां कंटकारीपर्यंतानां मूलानि तथा जीवकादीनि त्रिपलिकान् भागान् पृथङ् माषाणामाढकं चैतत्सर्वं जलद्रोणद्वये पाचयेत् । तेन रसेनाढकशेषेण घृताढकं विदार्यादिरसादीनां च पृथक्पृथगाढकं दत्त्वा क्षीराढकचतुष्टयं दत्त्वा पचेत् । वीरादीन् कल्कान्सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणान्निक्षिपेत् । तद्घृतं पक्वं पूतं पृथक्शर्करातुगयोश्चूर्णप्रस्थेन कणायाः पलचतुष्टयेन मरिचपलेन च योजयेत् । त्वगादिभिः श्लक्ष्णैः पृथगर्द्धपलोन्मितैः क्षौद्रस्य कुडवयुगलेन योजयेत् । ततो मिश्रितात् पलमात्रं प्रतिदिनं भक्ष-

येत् । मांसरसक्षीरभोजी सन् । तेनोपयुक्तेन तुरंग इवारोहति । चटक इव हृष्यति ।

विदारीपिप्पलीशालिप्रियालेक्षुरकाद्रजः ॥ २१ ॥
पृथक् स्वगुप्ता मूलाच्च कुडवांशं तथा मधु ।
तुलार्द्धं शर्कराचूर्णात् प्रस्थार्द्धं नवसर्पिषः ॥ २२ ॥
सोऽक्षमात्रमतः खादेत् यस्य रामाशतं गृहे ।

विदार्यादीनां चूर्णं कपिकच्छूमूलाच्च चूर्णं पृथक् कुडवमात्रं माक्षिकस्य च कुडवः शर्करापलानि पंचाशत् । प्रत्यग्रघृतस्य पलानि षोडश । अतः संयोजितात् कर्षमात्रं स खादेद्यस्य भवने कांताशतमस्ति ।

सात्मगुप्ताफलान् क्षीरे गोधूमान्साधितान् हिमान् ॥ २३ ॥
माषान्वा सघृतक्षौद्रान् खादन् गृष्टिपयोनुपः ।
जागर्ति रात्रिं सकलामखिन्नः खेदयेत्स्त्रियः ॥ २४ ॥

गोधूमान्सकपिकच्छूफलान् दुग्धे साधितान् हिमान् माषान् वा घृतमधुयुतान् खादन् गृष्टिक्षीरमनुपिबेद्यः स सर्वां रात्रिमखिन्नो रामां रमयन् जयति ।

बस्तांडसिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान् ।
यः खादेत्ससितान् गच्छेत्स स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥ २५ ॥

छागलांडपक्वे क्षीरे तिलानसकृद्भावितान्सशर्करान् यः खादेत् स कांताशतमपूर्वं इव याति ।

चूर्णं विदार्या बहुशः स्वरसेनैव भावितम् ।
क्षौद्रसर्पिर्युतं लीढ्वा प्रमदाशतमृच्छति ॥ २६ ॥

शृगालिकायाश्चूर्णं विदारीस्वरसेनैव बहुशो भावितं मधुघृतयुक्तं लीढ्वा रामाशतं याति ।

कृष्णाधात्रीफलरजः स्वरसेन सुभावितम् ।
शर्करामधुसर्पिर्भिर्लिह्वा योऽनु पयः पिबेत् ॥ २७ ॥
स नरोऽशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ।

कृष्णामलकचूर्णं धात्रीस्वरसेन सुभावितं शर्कराक्षौद्रघृतैर्लीढ्वा योऽनु क्षीरं पिबेत् स पुरुषोऽशीतिवर्षोऽपि तरुण इव हृष्यति ।

कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमान्वितम् ॥ २८ ॥
पयोऽनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः स ना भवेत् ।

मधुयष्टिकाचूर्णस्य कर्षं घृतक्षौद्रयुतं क्षीरानुपानं यो लेढि । सोऽप्रणष्टवेगः पुरुषः स्यात् ।

कुलीरशृंग्या यः कल्कमालोड्य पयसा पिबेत् ॥ २९ ॥
सिताघृतपयोन्नाशी स नारीषु वृषायते ।

कर्कटशृंग्याः कल्कं क्षीरेणालोड्य यः पिबेच्छर्करासर्पिःक्षीरान्नभुक् स रामासु वृषायते ।

यः पयस्यां पयःसिद्धां खादेन्मधुघृतान्विताम् ॥ ३० ॥
पिबेद्बाष्कयणं चानु क्षीरं न क्षयमेति सः ।

क्षीरकाकोलीं क्षीरसिद्धां माक्षिकघृतयुतां यः खादेत् । बष्कयणीक्षीरमनु यः पिबेत् स शुक्रक्षयं न याति ।

स्वयंगुप्तेक्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करम् ॥ ३१ ॥
धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभायते ।

कपिकच्छ्वक्षुरकबीजचूर्णं शर्करासहितं धारोष्णेन क्षीरेण पीत्वा नरो बालेय इवाचरति ।

उच्चटाचूर्णमप्येवं शतावर्याश्च योजयेत् ॥ ३२ ॥

उच्चटायाः शतावर्याश्च चूर्णमप्येवमेव योजयेत् ।

चंद्रशुभ्रं दधिसरं ससितं षष्टिकौदनम् ।
पटे सुमार्जितं भुक्त्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ३३ ॥

दध्नः सरं शशिधवलं शर्कराषष्टिकौदनयुक्तं वस्त्रेण सुभावितं भुक्त्वा वृद्धोऽपि तरुण इवाचरति ।

श्वदंष्ट्रेक्षुरमाषात्मगुप्ताबीजशतावरीः ।
पिबन् क्षीरेण जीर्णोऽपि गच्छति प्रमदाशतम् ॥ ३४ ॥

श्वदंष्ट्रादीन् क्षीरेण पीत्वा वृद्धोऽपि रामाशतं याति ।

यत्किंचिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं बलवर्द्धनम् ।
मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥ ३५ ॥

यत्किंचिद्वस्तु मधुरादिगुणं चित्तहर्षजननं च तत्सर्वमपि वृष्यं कथ्यते ।

द्रव्यैरेवं विधैस्तस्माद्दर्पितः प्रमदां व्रजेत् ।
आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥ ३६ ॥

तस्मादेवं प्रकारैर्द्रव्यैः कृतदर्पः शतं ललनानां यायात् । न केवलं वृष्यद्रव्यैर्दर्पितो यावदात्मवेगेन चोदीर्णः प्रेरितः । नतु वाजीकरणं मे युक्तमिति योषितं गच्छेत् । स्त्रीगुणैर्लावण्यकौमल्यादिभिः कृतमहर्षः सन् ।

सेव्याः सर्वेंद्रियसुखा धर्मकल्पद्रुमांकुराः ।
विषयातिशयाः पंच शराः कुसुमधन्वनः ॥ ३७ ॥

तथा विषयातिशया मनोहराः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः सेवनीयाः । किंभूताः। सर्वेंद्रियाणां सुखहेतवः।तथा धर्म एव कल्पवृक्षेऽकुरा इवांकुराः। तथा पुष्पचापस्य पंचशिलीमुखा इति वाक्यरूपकं ।

इष्टा ह्येकैकशोप्यर्था हर्षप्रीतिकराः परम् ।
किंपुनः स्त्रीशरीरे ये संघातेन प्रतिष्ठिताः ॥ ३८ ॥

यस्मादेकैकशोऽपि व्यस्ता अप्यर्थाः शब्दादयः सेव्यमानाः परं हर्षप्रीत्युत्पादकाः । किमुत स्त्रियाः शरीरे । ये समुदायेन व्यवस्थिताः ।

नामापि यस्या हृदयोत्सवाय यां पश्यतां तृप्तिरनाप्तपूर्वा ।
सर्वेंद्रियाकर्षणपाशभूतां कांतानुवृत्तिव्रतदीक्षिता या ॥ ३९ ॥
कलाविलासांगवयोविभूषाशुचिः सलज्जा रहसि प्रगल्भा ।
प्रियंवदा तुल्यमनःशया या सा स्त्री वृषत्वाय परं नरस्य॥४०॥

यस्याः स्त्रिया नामापि हृदयोत्सवाय । यां स्त्रियमालोकयतामनाप्तपूर्वा तृप्तिः स्यात् । तथा याऽशेषाणां करणानामाकर्षणपाशः । तथा कांतस्य भर्तुरनुवर्तनं तदेव व्रतं तत्र या दीक्षिता । इंद्रवज्रावृत्तं । तथा कलादय एव विभूषा यस्याः सैवं । तथा शुचिरंतर्बहिश्च । लज्जान्विता । रहसि सुरते प्रौढा । तथा सौम्यवचना । तथा तुल्यः समो मनःशयो मनसिजो यस्याः सैवं या सा स्त्री वामलोचना । परमतिशयेन पुंसो वृषत्वाय कल्पते । उपजातिः ।

आचरेच्च सकलां रतिचर्यां कामशास्त्रविहितामनवद्याम् ।
देशकालबलशक्त्यनुरोधाद्वैद्यतंत्रसमयोक्त्यविरुद्धाम् ॥ ४१ ॥

तथा कामशास्त्रविहिता या सकला रतिचर्या तामगर्ह्यां देशादिवशादाचरेत् । तथा वैद्यकशास्त्राचारेऽविरुद्धां । स्वागतावृत्तम् ।

अभ्यंजनोद्वर्तनसेकगंधस्रक्पत्रवस्त्राभरणप्रकाराः ।
गांधर्वकाव्यादिकथाप्रवीणाः समस्वभावा वशगा वयस्याः ॥४२॥
दीर्घिका स्वभवनांतनिविष्टा पद्मरेणुमधुमत्तविहंगा ।
नीलसानुगिरिकूटनितंबे काननानि पुरकंठगतानि ॥ ४३ ॥
दृष्टिसुखा विविधा तरुजातिः श्रोत्रसुखः कलकोकिलनादः।
अंगसुखर्तुवशेन विभूषाचित्तसुखः सकलः परिवारः॥४४॥
तांबूलमच्छमदिरा कांता कांता निशा शशांकांका ।
यद्यच्च किंचिदिष्टं मनसो वाजीकरं तत्तत् ॥ ४५ ॥

तथाऽभ्यंजनादि वाजीकरणमिति वक्ष्यमाणेन संबंधः । गीतादिकुशलास्तुल्यस्वभावा वशगाः सहायाः।तथा दीर्घिका क्रीडापुष्करिणी स्वगृहसमी-

पे कृता । पद्मरेणुमधुभ्यां मत्ता विहंगा यस्यां सैवं हरितसमभूभागं यत्पर्वतशृंगं तस्य नितंबस्तत्र च यानि काननानि तानि पुरसमीपभूतानि । उपजातिस्वागते वृत्ते । दृष्टिसुखकारिणी तथा नानाप्रकारा महीरुहजातिः । कलकलकंठकूजितं श्रवणसुखकार्यंगे सुखानुरोधेन ऋत्वनुरोधेन च भूषणम् । तथा सकलः परिवारो मनःसुखहेतुः । तथा तांबूलादिकं वाजीकरणं । न च केवलं तांबूलादिकमपि तु यद्यच्च किंचिच्चेतसः प्रियं तच्च वाजीकरणम् । दोधकमुद्गीतिरार्या ।

मधुमुखमिव सोत्पलं प्रियायाः कलरणना परिवादिनी प्रियेव ।
कुसुमचयमनोरमा च शय्या किसलयिनी लतिकेव पुष्पिताग्रा॥४६।
देशे शरीरे च न काचिदार्तिरर्थेषु नाल्पोऽपि मनोविघातः ।
वाजीकराः सन्निहिताश्च योगाः कामस्य कामं परिपूरयंति॥४७॥

तथा मार्द्वीकं सजलजं दयितावदनमिव परिवादिनी वीणा मधुरक्कणना वल्लभेव । पुष्पनिकररमणीया शय्या पल्लववती कुसुमप्रधाना लतेव । पुष्पिताग्रेति वृत्तनामश्लेषः । देशइत्यादि । एते पदार्थाः कामस्य काममिच्छां पूरयंति । काममुत्पादयंतीत्यर्थः । पुष्पिताग्रेंद्रवज्रे वृत्ते ।

अधुनाऽग्र्यसंग्रहमाह ।

मुस्तापर्प्पटकं ज्वरे तृषि जलं मृद्भृष्टलोष्टोद्भवं
लाजाच्छर्दिषु बस्तिजेषु गिरिजं मेहेषु धात्रीनिशे ।
पांडौ श्रेष्ठभयोभयानिलकफे प्लीहामये पिप्पली
संधाने कृमिजा विषे शुकतरुर्मेदोनिले गुग्गुलुः ॥ ४८ ॥

वृषोऽस्रपित्ते कुटजोऽतिसारे भल्लातकोऽर्शःसु गरेषु हेम ।
स्थलेषु तार्क्ष्यं कृमिषु कृमिघ्नं शोषे सुराच्छागपयोऽनु मांसम्॥४९।
अक्ष्यामयेषु त्रिफला गुडूची वातास्ररोगे मथितं ग्रहिण्याम् ।
कुष्टेषु सेव्यः खदिरस्य सारः सर्वेषु रोगेषु शिलाह्वयं च ॥५०॥

उन्मादं घृतमनवं शोकं मद्यं विसंस्मृतिं ब्राह्मी ।
निद्रानाशं क्षीरं जयति रसाला प्रतिश्यायम् ॥ ५१ ॥

मांसं कार्श्यं लशुनः प्रभंजनं स्तब्धगात्रतां स्वेदः ।
गुडमंजर्याः खपुरो नस्यां स्कंधांसबाहुरुजम् ॥ ९२ ॥
नवनीतखंडमर्दितमौष्ट्रं मूत्रं पयश्च हंत्युदरम् ।
नस्यं मूर्द्धविकारान् विद्रधिमचिरोत्थमस्रविस्रावः॥ ९३ ॥
नस्यं कवलमुखजां नस्यांजनतर्पणानि नेत्ररुजः ।
वृद्धत्वं क्षीरघृते मूर्छां शीतांबुमारुतच्छायाः ॥ ९४ ॥
समशुक्तार्द्रकमात्रा मंदे वन्हौ श्रमे सुरा स्नानम् ।
दुःखसहत्वे स्थैर्ये व्यायामो गोक्षुरुर्हितः कृच्छ्रे ॥ ९५ ॥
कासे निदग्धिका पार्श्वशूले पुष्करजा जटा ।
वयसः स्थापने धात्री त्रिफला गुग्गुलुर्व्रणे ॥ ९६ ॥
बस्तिर्वातविकारान् पैत्तान् रेकः कफोद्भवान् वमनम् ।
क्षौद्रं जयति बलासं सर्पिः पित्तं समीरणं तैलम् ॥ ९७ ॥
इत्यग्र्यं यत्प्रोक्तं रोगाणामौषधं शमायालम् ।
तद्देशकालबलतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥ ९८ ॥

मुस्तापर्पटकं ज्वरे श्रेष्ठं रोगोपशमनहेतुः। एवं शेषेष्वपि योज्यं । संधानकरःसंधाने कृमिजा लाक्षा श्रेष्ठा। शुकतरुः शिरीषः।शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं। वृषादयो रक्तपित्तादिषु श्रेष्ठाः । उपजातिः । अक्ष्यामयादिषु त्रिफलादीनि सेव्यानि । इंद्रवज्रा । अनवं पुराणं सर्पिः कर्तृभूतमुन्मादं जयति । व्यपस्मृतिमपस्मारं ब्राह्मी जयति । एवं क्षीरादयो निद्रानाशादीन् जयंतीति योज्यं । गुडमंजरी काला शाल्मली तस्याः खपुरो निर्यासो नस्येन स्कंधादिजं रुजं हंति । नवनीतयुक्तं खंडमर्दितं । औष्ट्रं पयो मूत्रं च जठरं पराकरोति । औष्ट्रमिति चिंत्यं । उष्ट्राद्वुञि प्राप्ते केचित्तु तस्येदमिति विवक्षया अण्प्रत्ययः कार्य इत्याहुः । नस्यादयो मूर्द्धविकारान् जहतीति संबंधः । ननु वृद्धत्वं क्षीरघृते हत इत्यनुपपन्नं । तथा ह्येकरसाभ्यासो दौर्बल्यकरणमित्युक्तं । दौर्बलस्य करणं च कथं वृद्धत्वहृत्स्यात् । ब्रूमः ।

उत्सर्गत्वात्तस्य वचस अपवादरूपं त्विदं वचनं । तस्मात्क्षीरघृतादन्यत्रैक-रसाभ्यासस्य दौर्बल्यकरणत्वं वेद्यं । गीतयस्तिस्रः । कासेत्यादि । आर्या । इत्युक्तेन प्रकारेण यच्छ्रेष्ठमौषधमुक्तं तद्रोगाणां शमाय शान्त्यै अलं समर्थं। तच्चाग्र्ये देशादीनां बलेन यथास्वं कल्पनीयं । जघनचपलार्या । एतच्च यथा-स्वं चिकित्सितेषु कथितं । संक्षेपतया पुनः कथितं । शास्त्रं हि व्यासेन स-मासेन च विमतयो विरुंधते । तस्मात्पूर्वं व्यासेनोपदेशः । इदं तु समासे-नेत्यवबुध्यस्व ।

इत्यात्रेयादागमय्यार्थसूत्रं तत्सूक्तानां पेशलानामतृप्तः ।
भेडादीनां संमतो भक्तिनम्रः पप्रच्छेदं संशयानोऽग्निवेशः ।५९।

आत्रेयाद्भगवतः पुनर्वसोरित्युक्तेन प्रकारेणार्थसूत्रमभिधेय तत्त्वं चागम-य्यावबुध्याग्निवेशः संशयानो न तु शास्त्रावबोधाहंकृत इदं वक्ष्यमाणं पप्र-च्छ । किंभूतः । तस्यात्रेयस्य मुनेः सूक्तानि तानि सुभाषितानि युक्तियुक्तार्थ-प्रतिपादनात्तेषां सूक्तानां मधुराणामतृप्तः साकांक्षः । तथा च किंभूतः । भेड-जातूकर्ण्यादीनां पुनर्वसुशिष्याणां संमतः । तथा भक्तिनम्रो न तु ज्ञानोद्धतः सन्स पप्रच्छ । शालिनीवृत्तं । किं पृष्टवानित्याह ।

दृश्यंते भगवन् केचिदात्मवंतोऽपि रोगिणः ।
द्रव्योपस्थातृसंपन्ना वृद्धवैद्यमतानुगाः ॥ ६० ॥
क्षीयमाणामयप्राणा विपरीतास्तथापरे ।
हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितम् ॥ ६१ ॥
किं शास्ति शास्त्रमस्मिन्निति कल्पयतोग्निवेशमुख्यस्य ।
शिष्यगणस्य पुनर्वसुराचख्यौ कार्त्स्न्येतस्तत्त्वम् ॥ ६२ ॥

भगवन् पुनर्वसो केचिन्नरा आत्मवंतो हिताहारविहारा अपि रोगिणः प्रत्यक्षानुमानाद्यैरुपलभ्यंते । आत्मवंतोपीत्यपिशब्दादनात्मवंतोऽपि । क-दाचिच्छेषपादत्रयविकलत्वेन रोगित्वं स्यान्नेत्याह । द्रव्योपस्थातृसंपन्ना वृ-द्धवैद्यमतानुगा इति । तथाऽऽमयाश्च प्राणाश्चामयप्राणाः । क्षीणा आमय-प्राणा येषां त एवम् । केचिद्रोगाद्विमुच्यमानाः केचिच्च म्रियमाणा इत्यर्थः ।

विपरीतास्तथापर इति। अनात्मवंतो द्रव्योपस्थातृविकला वृद्धवैद्यमताननुसारिणश्चैवं भावा दृश्यंते तस्मादनंतरोक्तात्कारणाद्धिताहितविभागस्य तंत्रोक्तं फलमनिश्चितमनैकांतिकम्। अनिश्चितफलत्वाच्च कारणाच्छास्त्रमायुर्वेदाख्यं किं शास्ति न किंचिच्छिक्षयतीति। अतश्चैतदारंभो निष्फलः काकदंतपरीक्षाशास्त्रवत्। इति विकल्पयतः शिष्यगणस्य जातूकर्ण्यभेडादेर्भगवान् पुनर्वसुस्तत्त्वं परमार्थं कार्त्स्न्येन सामस्त्येन जगाद। किंभूतस्य शिष्यगणस्य अग्निवेशो मुख्यः प्रधानो यस्य तस्येति। किं तदुक्तवानित्याह।

न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हति।
विनापि क्रिययाऽस्वास्थ्यं गच्छतां षोडशांशया॥ ६३॥

चिकित्सा चतुष्पात् षोडशगुणयुक्ताऽचिकित्सा हिताहितविभागाऽपरामर्शेण यत्किंचन कारिता सा तुल्या भवितुं नार्हति। केषां क्रियां विना स्वास्थ्यमपि गच्छताम्। अपिशब्दो भिन्नक्रमः। स्वास्थ्यमपीत्यतोऽनंतरं द्रष्टव्यः। किंभूतया क्रियया षोडशांशया। वदयं भावः। षोडशभागया चिकित्सयाविना यत्र रोगोपशांतिः स्यात् तत्रापि चिकित्सया क्षिप्रतरं तत्साधनम्। चिकित्साविशिष्टा। तथा चिकित्सासाध्यानां रोहिणिकादीनां चिकित्सामंतरेण शांतिर्नास्ति। तदेवमपि चिकित्सया तुल्याऽचिकित्सा न भवितुमर्हतीति।

आतंकपंकमग्नानां हस्तालंबो भिषग्जितम्।
जीवितं म्रियमाणानां सर्वेषामेव नौषधात्॥ ६४॥

तस्मादातंक एव पंको दुरुत्तरत्वात्तस्मिन्मग्नानां तप्तानां भिषग्जितम्। तदुपदेशकशास्त्रमुपचारादेवमुक्तं तद्भिषग्जितं हस्तालंबो हस्तालंबतुल्यं म्रियमाणानां सर्वेषामेव साध्यानामपि भेषजाज्जीवितं न च भवति।

नह्युपायमपेक्षंते सर्वे रोगा न चान्यथा।
उपायसाध्याः सिध्यंति नाहेतुर्हेतुमान् यतः॥ ६५॥

यस्मात्सर्वे रोगा असाध्या अप्युपायं चतुष्पादलक्षणं चिकित्सितं नापे-

क्षंते। असाध्यरोगाणां चिकित्सानिरपेक्षत्वात्। ये चोपायसाध्या रोगा रोहिण्यादयस्तेऽन्यथा चिकित्सामंतरेण नैव सिध्यंति यतो यो हेतुः स हेतुमान्न भवति। अपि तु निर्युक्तिक एवायं हेतुवादो यच्चिकित्साख्येन हेतुना विनैव रोगोपशांतिर्दृश्यत इति यत्तूक्तं सर्वसंपत्तियुक्तयापि चिकित्सया मृत्युर्भवति। तन्नैवं। नोपायेस्त्यनुपायता। यत्तूक्तं सर्वसंपत्तियुक्तयापि चिकित्सया मृत्युर्भवति। दृश्यंते भगवन् केचिदात्मवंतोऽपि रोगिणो यावत्क्षीयमाणामयप्राणा इत्यादि तदेवं न भवति। यथा त्वं वदसि। यस्मान्न उपायेऽनुपायतास्ति। यो हि यस्य यथा युक्तयोपायः कथितः स न कदाचित्तस्यानुपायः। यथा घटस्य मृद्दंडचक्रादिसामग्रीविशेषो न कदाचिदनुपायो भवितुमर्हति। तस्माच्चतुष्पाच्चिकित्सासाध्यस्य रोगस्योपाय एव चिकित्सा नत्वनुपायः।

अप्येवोपाययुक्तस्य धीमतो जातुचिक्रिया।
न सिध्येद्दैववैगुण्यान्न त्वियं षोडशात्मिका॥ ६६॥

धीमतः प्राज्ञस्य नरस्योपाययुक्तस्याऽपि दैवापराधादियं षोडशात्मिका क्रिया कदाचिन्न सिध्यति। तस्मादायुः परीक्ष्य साध्यासाध्यविभागज्ञो ज्ञानपूर्वं चिकित्सायां वैद्यः प्रवर्तते। तस्माद्दैववैगुण्ये विमलविपुलमत्या सम्यक् परिच्छेदाच्चिकित्साया रोगविषये प्रवृत्तायाः सिद्धिरेव स्यान्नासिद्धिः। यस्माद्यो यत्रोपायः स तत्रानुपायो न भवति। मुनिनाप्युक्तम्। साध्यासाध्यविभागज्ञो ज्ञानपूर्वं चिकित्सकः। कालेनारभते कर्म यत्तत्साधयते ध्रुवमिति। एतदेव प्रतिपादयन्नाह।

कस्यासिद्धोग्नितोयादिस्वेदस्तंभादिकर्मणि।
न प्रीणनं कर्शनं वा कस्य क्षीरगवेधुकम्॥ ६७॥
कस्य माषात्मगुप्तादौ वृष्यत्वे नास्ति निश्चयः।
विण्मूत्रकरणाक्षेपौ कस्य संशयितौ यवे॥ ६८॥
विषं कस्य जरां याति मंत्रतंत्रविवर्जितम्।
कः प्राप्तः कल्पतां पथ्याद्दते रोहिणिकादिषु॥ ६९॥

कस्य पुरुषस्य वन्हिः स्वेदकर्मणि स्तंभनकर्मणि च तोयं न सिद्धम्। आदिशब्दान्मूर्छापगमादौ शीतानिलादिः । अपि तु सर्वस्यैव सिद्धोऽन्वयव्यतिरेकात्। एवं यावद्रोहिणिकादिष्विति व्याख्येयं । एवं निश्चितफला चिकित्सेति स्थितम्।

अपि चाकालमरणं सर्वसिद्धांतनिश्चितम् ।
महतापि प्रयत्नेन वार्यतां कथमन्यथा ॥ ७० ॥

न केवलं पूर्वोक्ताद्धेतोश्चिकित्सातंत्रं सफलम्। यतश्चाकालमरणं सर्वसिद्धांतनिश्चितम् तदन्यथा चिकित्साशास्त्रमंतरेण परमेणापि यत्नेन कथं केन प्रकारेण निवार्यताम् न केनचिदित्यर्थः। न चाकालमृत्युरक्षैव प्रयोजनमस्य तंत्रस्येत्याह ।

चंदनाद्यपि दाहादौ रूढमागमपूर्वकम् ।
शास्त्रादेव गतं सिद्धिं ज्वरे लंघनबृंहणम् ॥ ७१ ॥

दाहादौ विषये चंदनादि चागमपूर्वकमेव लोकरूढं न स्वेवमेव तथा शास्त्रादेव चिकित्साख्यात्सकललोकप्रसिद्धज्वरे लंघनबृंहणं भक्तच्छेदक्षीरादिसिद्धिमुपगतं नान्यस्मात्।

चतुष्पाद्गुणसंपन्ने सम्यगालोच्य योजिते ।
मा कृथा व्याधिनिर्घातं विचिकित्सां चिकित्सिते ॥७२॥

तस्माच्चतुष्पादा ये गुणा आयुःकामीयोक्तास्तैः संपन्ने युक्ते वथा सुष्ठु निरूप्य देशकालादीन् योजिते चिकित्सिते व्याधिनिर्घातं प्रति विचिकित्सां संशयं मा कृथाः ।

एतद्धि मृत्युपाशानामकांडे छेदनं दृढम् ।
रोगोत्रासितभीतानां रक्षासूत्रमसूत्रकम् ॥ ७३ ॥

यतश्चाकांडेऽकाले मृत्युपाशा ज्वरादयस्तेषामेतच्चिकित्साशास्त्रं दृढं सारं छेदनं। तथा समुत्पन्नेभ्योऽपि ज्वरादिभ्यस्त्रस्तानां शंकया भीतानां सूत्ररहितं रक्षासूत्रकं तत् कार्यकारणादित्यर्थः। तस्मादध्येतव्यं चिकित्साशास्त्रम्।

एतत्तदमृतं साक्षाज्जगत्यायासवर्जितम् ।
याति हालाहलत्वं च सद्यो दुर्भाजनास्थितम् ॥ ७४ ॥

तथैतच्चिकित्साशास्त्रं तत्सकललोकप्रसिद्धं साक्षात्स्वरूपेणामृतं मृत्युंजये । तदपि लोकप्रसिद्धं जगतः सुरासुररूपस्यायासादुत्पन्नं क्षीरोदमथनकाले तेन वर्जितमिदममृतमपि दुर्भाजनस्थितं सद्यः शीघ्रमेव विषत्वं याति । तदेव दुर्भाजनं दर्शयति ।

अज्ञातशास्त्रसद्भावान् शास्त्रमात्रपरायणान् ।
त्यजेद्दूराद् भिषक्पाशान् पाशान् वैवस्वतानिव ॥ ७५ ॥

अज्ञातः शास्त्रसद्भावः परमार्थो यैस्तांस्तथाविधान् भिषक्पाशान् दूरतस्त्यजेत् । तथा शास्त्रमात्रपरायणान् शास्त्रपाठमात्रशरणान् । अत एव विषसामान्यतः शास्त्रपाठमात्रत्वेन निषिद्धं । तथा शास्त्रपरमार्थानवबोधाच्च विषत्वं । कानिव । वैवस्वतान् यमसंबंधिनः पाशान् यथेति तावदसंपूर्णोन्सम्यग् भिषजः श्लाघमानो ब्रूते ।

भिषजां साधुवृत्तानां भद्रमागमशालिनाम् ।
अभ्यस्तकर्मणां भद्रं भद्रं भद्राभिलाषिणाम् ॥ ७६ ॥

सुवैद्यानां सच्चरितानामिह लोकेऽन्यत्र च सदैव भद्रं । किं विधानामागमेन ग्रंथतोर्थतः श्लाघितुं शीलं येषां तेषां । इदृशा अप्यनभ्यस्तकर्माणो न श्लाघार्हाः स्युरित्याह । अभ्यस्तमसकृत्तैललेहादिपाकाद्यनुवासननिरूहादियोजनं च यैस्तेषां लोकद्वयेऽपि भद्रं सर्वसत्त्वानां पुत्रमित्रादिरूपेण भद्रमिव हितं सुखं चाभिलषंति इच्छंति ये तेषामपि भद्रं शस्तं ।

अधुनाऽष्टांगहृदयाख्यस्य संग्रहात् पृथक् करणे प्रयोजनमाह ।

इति तंत्रगुणैर्युक्तं तंत्रदोषविवर्जितम् ।
चिकित्साशास्त्रमखिलं व्याप्य परितः स्थितम् ॥ ७७ ॥
विपुलामलविज्ञानमहामुनिमतानुगम् ।
महासागरगंभीरसंग्रहार्थोपलक्षणम् ॥ ७८ ॥

अष्टांगवैद्यकमहोदधिमंथनेन योष्टांगसंग्रहमहामृतराशिराप्तः ।
तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमानां प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तंत्रम् ७९

इदमागमसिद्धत्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।
मंत्रवत्संप्रयोक्तव्यं न मीमांस्यं कथंचन ॥ ८० ॥

तंत्र्यते धार्यते शरीरमनेनेति तंत्रं । तस्य गुणास्तंत्रगुणा यैस्तंत्रमलंक्रियते तंत्रयुक्त्यादयस्तैरेवं प्रकारैर्युक्तं । तथा चोक्तं संग्रहे । अलंकृतं युक्तिपदैः सद्रत्नैरिव कांचनं । षट्त्रिंशतार्थदुर्गेषु भिषजां संक्रमैरिव । तत्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च । प्रदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनं । उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः । प्रसंगैकांतनैकांताः सापवर्गो विपर्ययः । पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः । अतीतानागतापेक्षा स्वसंज्ञो ह्यसमुच्चयाः । निदर्शनं निर्वचनं नियोगोऽथ विकल्पनं । प्रत्युत्सारस्तथोद्धारसंभवस्तंत्रयुक्तय इति । तत्राधिकरणं नाम । यदधिकृत्य वर्तते शास्त्रं स्थानमध्यायप्रकरणं वाक्यं वा । तत्र शास्त्राधिकरणं । यदधिकृत्य शास्त्रं प्रवर्तते । यथा । अष्टावंगान्यधिकृत्य हृदयाख्यं सर्वशास्त्रं प्रवृत्तं । यथोक्तं कायबालेत्यादि । स्थानाधिकरणं यथा । अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यंते हि सर्वत इति । अध्यायोऽपि यदधिकृत्य प्रवर्त्तते तदध्यायाधिकरणम् । यथा । अथाऽतो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्याम इति । प्रकरणं यदधिकृत्य प्रवर्त्तते तत्प्रकरणाधिकरणम् । यथा । दशमूलशिराहृत्स्थास्ताः सर्वं सर्वतो वपुरित्यादियावदित्यवेध्यविभागार्थं प्रत्यंगं वर्णिताः शिरा इत्यादि । एवं वाक्यमपि यदधिकृत्य प्रवर्त्तते तद्वाक्याधिकरणं वेद्यं । योगो नाम योजना । उद्देशनिर्देशयोः सूत्रभाष्ययोर्वा । यथा । अथातोंगविभागं शारीरं व्याख्यास्याम इत्युद्दिश्यांगानि विभजते । शिरोंतराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च समासतः । षडंगमित्यादि । युक्तिर्वा योगः । प्रतिज्ञाहेतुर्दृष्टांत उपनयो निगमनमिति पंचविधः । यथा । अग्निःशरीरस्थितेर्मूलमिति प्रतिज्ञा । अग्निपक्काहारे सति तत् स्थितेरिति हेतुः । तत्राग्निर्हेतुराहारात्रस्यपक्काद्रसादय इति वचनात् । यथा शाल्यंकुरस्य बीजमिति दृष्टांतः ।

उपनयो यथा। चिकित्साशास्त्रस्य प्रयोजनत्वसाधनाय बहुधा दृष्टांतोपनयं कृतवांस्तंत्रकृत्। कस्यासिद्धोमितोयादिरित्यादयः। तस्मात्सप्रयोजनमेव चिकित्साशास्त्रं प्रत्यक्षफलत्वादित्युपनयः।तस्मादारंभणीयमिति प्रमाणपदोपदर्शनमुखेन निगमनम्। यथोक्तम्। चतुष्पाद्गुणसंपन्ने सम्यगालोच्य योजिते। माकृथा व्याधिनिर्घातं विचिकित्सां चिकित्सिते। साध्यव्याधिचिकित्सायां संशयानुपपत्त्या प्रतिपादितया प्रमाणफलोपसंहारकरणम्। हेत्वर्थो नाम। यदन्यप्रस्तावोक्तमन्यत्रापि वोपपद्यते। यथा। तत्रैकैकं च शाखायां शतं तस्मिन्न वेधयेत्। शिरा जालंधरा नाम तिस्रश्चाभ्यंतराश्रिता इत्यादि। तथा अवेध्याः संकीर्णा ग्रथिताः क्षुद्रा इत्यादि। तदेतेभ्यो विशेषवचनेभ्योऽनुमीयते शेषा वेध्या इत्यन्यथैतानि वचांसि निरर्थकानि स्युरिति। पदार्थो नाम पदेनार्थो गम्यते। यथा द्रव्यमिति पदं तस्यार्थो भूजलादिः। गुण इति पदं तस्यार्थो गुर्वादिः। प्रदेशो नाम येषामर्थानामतिबहुत्वात्साकल्येनाभिधानस्याशक्यत्वात् स्तोकमुच्यते। यथोक्तं। इति द्रव्यैकदेशोयं यथास्थूलमुदाहृत इति। उद्देशो नाम। संक्षेपाभिधानम्। यथा वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासत इत्यादि। निर्देशो नाम तस्यैव विस्तारोक्तिः। यथोक्तं। तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोनिल इति। वाक्यशेषो नाम। यस्मिन्सूत्रे लाघविकेनार्थाद्गम्यमानमनुक्तपूरणार्थमध्याह्रियते। यथा। तत्र खात् खानि देहेऽस्मिन् भवंतीति वाक्यशेषः। आप्या जिह्वा रसक्लेदा इत्युत्तरत्र भवार्थे तद्धितश्रवणात्। प्रयोजनं नाम। यदर्थं शास्त्रादि प्रवर्तते। यथा। आतंकपंकमग्नानां हस्तालंबो भिषग्जितमिति। अनेन प्रयोजनेन चिकित्साशास्त्रमध्येयमित्यादि। उपदेशो नाम। आप्तवचनं। यथा। स्नेहक्लिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा स्रोतोलीना ये च शाखास्थिसंस्थाः। दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं नीताः सम्यक्शुद्धिभिर्निर्ह्रियंत इत्यादि। अपदेशो नाम। यदाचार्यः किंचिदर्थं प्रतिज्ञाय हेतुमुपदिशति। यथा। जीवितं म्रियमाणानां सर्वेषामेव नौषधादिति प्रतिज्ञाय हेतुमाह। नह्युपायमपेक्षंते सर्वे रोगाणामुपायापेक्षाभावात्। अतिदेशो नाम। यत् किंचिदेवार्थजातमुक्त्वाऽनुक्तार्थसाधनाय एवमन्यदपि प्रत्येतव्यमिति परिभाषायां स्थापयति। यथोक्तं। कर्णरोगप्रतिषेधे। महतः पंच-

मूलस्य काष्ठात् क्षौमेण वेष्टितात्। तैलसिक्तात्प्रदीप्ताग्राद् ग्राह्यः स्नेहो रुजापहः। योज्यश्चैवं भद्रकाष्ठात् कुष्ठात्काष्ठाच्च सारलादित्यादि। अर्थापत्तिर्नाम। योऽन्येनार्थेनोक्तेन ततोऽपरोप्यर्थो गदित इव ज्ञायते। यथा। नैवायान्निशि नैवोष्णमित्युक्तं। ननूक्तं दिवा भुंजीतेति। एतच्चार्थापत्त्या गम्यते। कः पुनरर्थः। का चास्यापत्तिः। ब्रूमः। दध्यभ्यवहारोऽर्थस्तत्र तंत्रकृता नैवायान्निशीति कालो निषिद्धो नतु दधिभक्षणं। ततो योयमनिषिद्धोऽर्थः स आपद्यते दिवा दधिभोजनार्थे रात्रिप्रतिषेधे दिनव्यतिरेकेण कालांतराभावात्। सर्वथा अनभ्यवहरणीयस्याहारप्रस्तावे प्रतिषेधानुपपत्तेः। एवमन्यत्रापि व्याख्येयं। निर्णयो नाम। यन्निवारितस्यार्थस्य प्रतिष्ठापनम्। यथा। दृश्यंते भगवन् केचिदात्मवंतोऽपि रोगिण इत्यादिना चिकित्साशास्त्रफलं प्रति संशयकरणे पश्चान्निर्णयार्थमुक्तं। यथा न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हतीत्यादि। प्रसंगो नाम। पूर्वाभिहितस्यार्थस्य केनचित्संबंधांतरेण पुनरभिधानं। यथोक्तं शिराव्यधविधौ। लोहितं प्रवदेच्छुद्धं तनोस्तेनैव च स्थितिरित्युक्त्वा पुनः शारीरे शुद्धार्त्तवप्रसंगेनोक्तं। शुद्धे शुक्रार्त्तवे सत्त्वः स्वकर्मक्लेशचोदितः। गर्भः संपद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणाविति। न च पुनरुक्तता तस्य। यस्माच्छिराव्यधे शरीरप्रभवत्वमेव रक्तस्योक्तं। नतु क्रमो वर्णितः। शारीरे तु यथाऽनुपूर्व्या शरीरहेतुः स्यात्तद्विस्तारेणोक्तं। यथा। बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः। मातुश्चाहाररसजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्द्धत इति। एकांतो नाम। य एकमेव पक्षमव्यभिचारेण श्रयति नान्यं। ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभंगादिसंभवाः। रागद्वेषभयाद्याश्च ते स्युरागंतवो गदा इति। नैकांतो नाम। अन्यतरपक्षानवधारणात्। यथा। जीवितं म्रियमाणानां सर्वेषामेव नौषधात्। एकांतेन। नह्युपायमपेक्षंते सर्वे रोगा इत्यादि। अपवर्गो नाम। साकल्येनोत्सृष्टस्य यत्पुनस्तदेकदेशापकर्षणं। यथा। शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपक्रांताश्च ये गदाः। सम्यक्साध्या न सिद्ध्यंति ते च रक्तप्रकोपजाः। तेषु स्रावयितुं रक्तमुद्रिक्तं व्यधयेच्छिरामित्युत्सर्गमभिधाय एकदेशेऽपवादं वक्ति नतु न षोडशातीतसप्तत्यब्दस्रुतासृजामित्यादि। विपर्ययो नाम। उपदिष्टविपर्ययेण लक्षणादिकरणं। यथोक्तं। वातानुलोम्यं दीप्तोग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतं। स्नेहोद्वेगः क्लमः सम्यक्

स्निग्धे रूक्षे विपर्यय इति । पूर्वपक्षो नाम । प्रतिज्ञातार्थसंदूषणं वाक्य ।
यथा हिताहितविभागं प्रतिचिख्यासन्नाह । यथा । दृश्यंते भगवन् केचि-
दित्यारभ्य यावद् हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितमित्यादि ।
विधानं नाम । यत्प्रकरणानुपूर्वं विधानमावेक्ष्यते । वृथैव परिमोचितं
स्थलमिदं च मूढात्मना । अनुमतं नाम । उष्णं शीतं द्विधैवान्ये
वीर्यमाचक्षतेऽपि च । नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमौ महाबलावित्यादि
नाह्यनुमतं न विघातः कृतः । व्याख्यानं नाम । यन्मादृशेभ्यो
विशिष्टतरबुद्धिगम्यं । यथा। सप्ताहात्कलली भवेत्। द्वितीये मासि कलला-
त् घनः पेश्यथवार्बुदं । पुंस्त्रीक्लीबाः क्रमादिति । नह्यत्र गर्भस्यावर्तमाना-
भावाः शक्या विज्ञातुं योगिदृष्टिं मुक्त्वा । संशयो नाम । साकांक्षत्वम-
निश्चितवस्तुविज्ञानं । यथा । संशयप्राप्तमात्रे यो जीवितं तस्य मन्यत
इत्यादि । अतीतापेक्षणं नाम । यदतिक्रांतमपेक्ष्य प्रस्तुतस्य साधनमु-
च्यते । यथोक्तं हृद्रोगचिकित्सिते । रास्नाजीवकेत्यादि यावन्महास्ने-
हैर्विपाचयेदिति । अत्र च न ज्ञायते कतमो महास्नेह इति । तदेत-
दतिक्रांतमपेक्ष्य प्रसाध्यते स्नेहविध्युक्तं । यथा । द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तै-
र्यमकस्त्रिवृतो महानित्यपेक्ष्य व्याख्यायते । तथैतदपि चिंतयेन्मनसि गूढ-
बुध्या । स्वसंज्ञा नाम । या तंत्रकारैः स्वतंत्रसंव्यवहारार्थं प्रणीता सती
परतंत्रेषु न व्यवहरति । यथा । शाखारक्तादयस्त्वक्चेति। ऊह्यं नाम । यद-
प्रतिबद्धं ग्रंथे स्वयं प्रज्ञया तर्कयित्वा योज्यं। यथोक्तं। त्रयस्त्रिंशदिति प्रोक्ता
वर्गास्तेषु त्वलाभतः। युंज्यात्तद्विधमन्यच्च द्रव्यं जह्यादयौगिकं। समुच्चयो नाम।
यथा पेयां विलेपीमकृतं कृतं च यूषं रसं च समुच्चिनोति । तथा
त्रीण्युभयं तथैकमिति। क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्ध
इति । निदर्शनं नाम । यन्निदर्शयितव्यं सूक्ष्ममप्यर्थं स्वधर्म्यसादृश्यात्
स्पष्टीकरोत्यादर्श इव मुखबिंबं । यथोक्तम् । यथा कुसुंभादियुतात्तोया-
द्रागं हरेत्पटः । तथा द्रवीकृताद्देहाद्बस्तिर्निर्हरते मलानित्यादि । निर्वचनं
नाम। निर्णयार्थं वचनं निरुक्तम् । यथोक्तं विषविधाने। मथ्यमाने जलनिधा-
वमृतार्थं सुरासुरैः । जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञित इति विषस्य
निर्वचनं जगद्विषदनाद्विषमिति । नियोगो नाम । यो यस्यानुष्ठेयः । यथा ।

उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादि। विकल्पो नाम। विविधं कल्पनमिदं कार्यमिदं वाऽकार्यम्। यथोक्तं पूर्वरूपदर्शने। ज्वरादौ हितं लघ्वशनमपतर्पणं वा। प्रत्युत्सारो नाम। यत्रोपपत्तिं दर्शयंतः परस्परमतानि निवारयंति। तद्यथा। अस्थ्नां शतानि षष्ठानि त्रीणि दंतनखैः सह। धन्वंतरिस्तु त्रीण्याह संधीनां च शतद्वयम्। दशोत्तरं सहस्रे द्वे निजगादात्रिनंदन इति। पूर्वमतात् षष्टिं प्रत्युत्सारयति। धन्वंतरेरपि मतं दशोत्तरं संधिशतद्वयमिति पुनर्वसुः प्रत्युत्सारयति संधिसहस्रद्वयं साधयन्। उद्धारो नाम। शास्त्रारंभप्रत्याख्यानादिचोद्यस्य समाधानं। तद्यथा। दृश्यंते भगवन् केचिदात्मवंतोऽपि रोगिणः। यावत् हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितमिति कृते चोद्ये। न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हतीति परिहारः। संभवो नाम। उपपत्तिर्यस्मिन्नुपपद्यते अनुपदिष्टे। यथा। दुष्टरक्तापगमनात्सद्यो रागरुजां शम इत्युक्तं। प्रच्छन्नालाबुजलौकाजशृंगशिराव्यधैर्यथासंभवं रक्तमपनीयते। यथोक्तम्। प्रच्छन्नेनैकदेशस्थं ग्रथितं जलजन्मभिः। हरेच्छृंगादिभिः सुप्तमसृग्व्यापि शिराव्यधैरिति। एवमन्यत्रापि संभवार्थो योज्यः। व्याख्या अपि तंत्रस्य गुणः। ताभिरपि तंत्रमलं क्रियते। ताश्च पंचदशप्रकाराः। तद्यथा। पिंडपदपदार्थाधिकरणप्रकरणार्थकृच्छ्रफलोच्चितकन्यासप्रयोजनानुलोमप्रतिलोमाऽतिसूत्रसमस्तव्याख्या। तत्र पिंडव्याख्या नाम। संक्षेपतया सूत्ररूपेणाध्यायादीनां व्याख्या। यथा। रूपेंद्रियस्वरच्छायाप्रतिच्छायाक्रियादिषु। अन्येष्वपि च भावेषु प्राकृतेष्वनिमित्ततः। विकृतिर्या समासेन रिष्टं तदिह लक्षयेदित्यनेन सूत्रेण सकलरिष्टाध्यायसमास उक्तः। पदव्याख्या नाम। यत्पदानां छेदं कृत्वोच्चारणम्। यथा। अथात आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। इति सप्तपदं सूत्रं पूर्वं व्याख्यातम्। पदार्थव्याख्या नाम। तेषामेव पदानां विवरणं। यथा। अथशब्द आनंतर्ये अधिकारे वा। अतः शब्दो हेतावित्यादि। अधिकरणव्याख्या नाम। यद्वस्तु प्रकृतमारभ्य तदनुषंगेण व्याख्यानमारभ्यते। यथा। अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामइति प्रस्तुत्य ब्राह्मे मुहूर्तउत्तिष्ठेत्स्वस्थो रक्षार्थमायुष इत्यादिना सैव दिनचर्या विवृत्य व्याख्यायते सविस्तरा। प्रकरणव्याख्या नाम। यस्मिन्नर्थे सूत्रे वा प्रकृतेनाप्रकृतं साध्यते

यथा । त्रिलवणाद्ये चूर्णे गुणानुक्त्वाऽभयाख्ये एवमाह । समानं पूर्वेणेति । तत्र समानगुणता व्याख्याता । अर्थव्याख्या नाम । यत्र प्रकरणे सूत्रे वा स्वभावस्योपवर्णनं क्रियते । तद्यथा । प्रकृतिरुच्यते स्वभावः । स पुनराहारौषधद्रव्याणां स्वाभाविको गुर्वादिगुणयोगः । तद्यथा । माषमुद्गयोः शूकरैणयोश्च । कृच्छ्रव्याख्या नाम । यत्र लेशत उक्तानामविस्पष्टानां प्रकरणे सूत्रे वा अर्थानां यत्नत उद्भावनं क्रियते । तद्यथा । अनुयायात्प्रतिपदं सर्वधर्मेषु मध्यमामिति लेशतो ब्रुवाणः शास्त्रकारः सर्वेषु हेतुलिंगौषधादिषु मध्यमा प्रतिपदाश्रयणीयेति सूचयति । फलव्याख्या नाम । यत्र वस्तुनि बहुष्वनिश्चितार्थेष्वेकीयमतेषु प्रस्तुतेषु वस्तु सारभूतं स्वमतं स्वमर्थमुपनिक्षिप्यैकीयमतानि तस्मिन्नेव स्वमतेंतर्भावं नयति । यथा । निरूहमात्रापुटकादिष्वियत्तायां साध्यायां च निश्चितानि महर्षिभिर्बहूनि मतानि प्रशस्तानि । यथा । द्वादशप्रसृतो निरूहः कार्य इत्येके । मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात् स्नेहमाक्षिकयोः पृथगित्याद्यन्ये । तदेतानि मतानि दोषौषधबलापेक्षया स्वमतेंतर्भावितानि प्रमाणानि च । यथोक्तं । दोषौषधादिबलतः सर्वमेतत्प्रमाणयेत् । अन्योन्यविरुद्धमपि सम्यङ्निरूढलिंगं तु नासंभाव्य निवर्त्तयेदिति । उच्चितकव्याख्या नाम । यस्मिन्सूत्रे निदर्शनभूतान्युदाहरणानि तत्रांतः समाकृष्यार्थः शस्यते । यथा । पृथिव्यादिषु च महाभूतसंज्ञा स्थापिता । रसादिषु च धातुसंज्ञा निवेशिता । रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्जशुक्राणि धातव इति पुनरुच्यते । परस्परोपसंस्तंभाद्धातु स्नेहपरंपरेति । अत्र किंधातोर्ग्रहणेन भूतान्यपि धातुशब्दवाच्यानि भवंतीति । न्यासव्याख्या नाम । यमिन्नधिकारे वर्तमाने तेनाधिकरणार्थेन सहितं संबंधमभिवीक्ष्यास्यार्थो विनिक्षिप्यते । यथा । दृश्यंते भगवन् केचिदात्मवंतोपि रोगिण इति । हिताहितविभागस्य फलं प्रतिसंशयमभिवीक्ष्य न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हतीत्यादिना उत्तरं दत्त्वा तेनैव प्रसंगेनान्योऽर्थो निक्षिप्यते । यथा । एतत्तदमृतं साक्षाज्जगत्यायासवर्जितं । याति हालाहलत्वं तु सद्यो दुर्भाजनस्थितमिति । एवमन्येषामप्यर्थानां संबंधमवधार्य व्याख्याऽर्थार्हा कल्पनीया । प्रयोजनव्याख्या नाम । यत्सूत्रमभिधीयमानं स्वार्थस्य निष्पत्तौ निमित्तभावमुपैति । यथा । उक्तोंगविभागेऽनेकधा

शिराविस्तरः न च तेन शिराविस्तरेणोक्तेन किंचिदिहोपकारो दृश्यते। यदि प्रकरणावसरे प्रयोजनमिदं ब्रूयादित्यवेध्यविभागार्थं प्रत्यंगं वर्णिताः शिराः। एतदर्थं शिराविवरणं प्रवृत्तं। कश्चिदयं वैद्यो वेध्यावेध्यविभागं शिराणां जानीयादिति। आनुलोम्यं नाम। येन * * * * * * तत्र प्रधानस्य कल्पना। प्रधानेन वा कल्पना प्रधानकल्पना। प्रधानस्य कल्पना यथा। सर्पिः स्नेहनं क्षीरं जीवनं मधुसंधानकृदित्यत्र मध्ये प्रकृष्टगुणत्वात्सर्पिःक्षीरे स्नेहनजीवने कल्प्येते। न तु तैलतोयादिष्वपि स्नेहनजीवनत्वं नास्तीति। माक्षीकं च संधाने प्रधानत्वात्संधानकृदित्युक्तं न तु सिक्थकमधुयष्टिकादिष्वपि संधानकृत्त्वं नास्तीति। प्रधानेन तु कल्पना यथा। क्षीरदधितक्रमस्तुनवनीतक्षीरघृतपुराणघृतकिलाटपीयूषकूर्चिकामोरणादिवर्गः सर्वः क्षीरवर्ग इत्युक्तं। क्षीरप्राधान्यात्। प्रधानेन कल्पना व्यपदेश इत्येकोर्थः। गुणकल्पना नाम। येन धर्मेणोपेतोऽर्थः प्रयुज्यमानः समर्थो भवति। तेन धर्मेण युक्तस्य तस्यासावगुणोऽपि गुर्वादिष्वपाठाद्गुण इति कल्प्यते। यथोक्तं। भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयं। चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणमित्यादि दक्षत्वादिगुणनिर्देशः सर्वथा प्रशंसागुण इति गम्यते। लेशकल्पना नाम। अनुपदिष्टस्य विधेः कंठपाठेन यत्किंचित्सूत्रावयवांतरमाश्रित्यार्थः कल्प्यते। यथा। नात्र शास्त्रे कालमृत्योरकालमृत्योर्वा किंचिल्लक्षणं भणीतं। तत्तु लेशतोऽनुमीयते। कथमिति। यदाहि कालनियतमायुःक्षयं प्राप्तं भवति तदारिष्टमुत्पद्यते। न विषमापरिहारेण म्रियमाणे नरे। उक्तं हि। भिषक् भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये। वशगाः सर्व एवैते विज्ञेयाः समवर्तिन इति। अत्र विकृतिविज्ञानीये गुरुमित्रद्विषश्चेति योऽयंच शब्दोऽस्माच्छ्लोकात् पूर्वकाणि यानि चोत्तराणि तानि सर्वाण्येव समुच्चिनोति। समवर्ती हि कालो मृत्युरिष्ट इतरस्त्वसमवर्ती। अत एवाचष्टे तंत्रांतरे। कालमृत्योरेव रिष्टानि नाकालमृत्योरिति स्वाभिप्रायप्रकाशनार्थं तंत्रकारः संकटेनोदाहरणं दत्तवान्। यथा। सम एव बाह्यमानः स्वप्रमाणक्षये भंगपूर्वरूपाण्याप्नोति। यथा नियतायुषः स्वप्रमाणक्षयेरिष्टसंभवः। यथा च स एवातिभाराक्रांतत्वाद्विषमपथाश्रितत्वादकालेऽपि क्षयमाप्नोति तथा

अनियतायुषो रिष्टोत्पत्तिमंतरेण मृत्युः । यदि पुनरनियतायुषोऽपि रिष्टोत्पत्तिपूर्वं मरणं कल्पेत तदा वार्षिके षाण्मासिके चाऽरिष्टे समुत्पन्ने शुभहेतुयोगान्न मृत्युः स्यात् । अनियतायुषो हि सम्यगुपचाराज्जीवितानुवृत्तिः। विषमहेत्वपरिहारान्मृत्युः । अतएवानियतायुषमधिकृत्य रसायनान्युपदिष्टानि । तद्योगादयं बहून्यपि वर्षाणि जीवेत् । नियतायुषस्तु कालमृत्युवर्षशतात् परेण जीवितं न निर्दिष्टं । यथोक्तं शारीरे । मरणं प्राणिनां दृष्टमायुःपुण्योभयक्षयात् । तयोरप्यक्षयाद् दृष्टं विषमापरिहारिणामिति । तस्मादविशेषोक्तावपि नियतायुष एवारिष्टोत्पत्तिपूर्वं मरणमिति निश्चितं । तथा च ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञायां षड्ऋतुविशेषे प्रतिपत्तिर्भवति । न तु ऋतुस्तु द्वादशनिशा अस्य ऋतोरिति । विकल्पना नाम । यथा सर्वविद्यानुगतार्थे निर्देशे शास्त्रकारस्य सर्वविद्यास्थानानुप्रवेश इह शास्त्रे हित इति वचनाद् विनापीष्यते । तत्र आर्द्रसंतानतात्याग इत्यादिना वाक्येन बुद्धिवचनविषयेऽध्यात्मविद्यासंग्रह इङ्ग्यते । अर्चयेद्देवगोविप्रेत्यादिना धर्मशास्त्रोपदेशसंग्रहः । तथा जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञित इत्यादिना पदव्युत्पादनान्निरुक्तकरणाच्च शब्दविद्याया निरुक्तेश्चोपसंग्रहः। साधकेऽहनि सूतिका गृहं प्रवेशयेत् । तथा । भरणीकृत्तिकाश्लेषापूर्वार्द्रापितृनैर्ऋत इति ज्योतिः शास्त्रोपरोधः । विचित्रभूषिनशास्त्रस्योत्प्रेक्षणीयं । भक्ष्यकल्पना नाम । एतत्तदमृतं साक्षादित्यादि । आज्ञाकल्पना नाम । यस्यानुष्ठाने हेतुः सम्यगवगंतुं न शक्यः । केवलमाप्तवचनं प्रमाणीकृत्यानुष्ठीयते । यथा । न छिंद्यात्तृणम् । न भुवं लिखेदिति । नह्यत्र हेतुर्वक्तुं शक्यते एतदनुष्ठेयमिति । इयं सप्तविधा कल्पना त्रिंशत्याश्रया भवति । यथा । आदिलोपः । मध्यलोपः । उभयपदलोपः । आदिमध्यांतलोपः । वर्णोपजननं । ऋषिक्लिष्टं । तंत्रशीलं । तंत्रसंज्ञा । प्राकृतम् । समानतंत्रप्रत्ययः । परतंत्रप्रत्ययः । हेतुहेतुकधर्मः । कार्यकारणधर्मः । आद्यंतविपर्ययः । शब्दांतरं । प्रत्ययः । उपनयः । संभवः । तत्रादिलोपो यथा । बृंहणः प्रीणनोवृष्यश्चक्षुष्यो व्रणहा रस इत्यत्र मांसशब्दलोपेन । तथा च । धारणोदीरणनिशेत्यादौ धारणं वेगधारणमुदीरणं वेगोदीरणमिति ।

मध्यलोपो यथा । द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्याम इत्यत्र द्रवद्रव्यस्वरूपविज्ञानीयो द्रवद्रव्यविज्ञानीय इत्युक्तः । अनंतरमन्नस्वरूपविज्ञानीय इत्यत्र स्वरूपशब्दश्रवणात् । अंतलोपो नाम । यथा कफं पुनर्गौर्यैः स्निग्धाः स्थिराः शीता वहंते इत्यत्रास्रशब्दस्य लोपो द्रष्टव्यः । पूर्वत्रास्रशब्दस्य प्रकृतत्वात् । यथोक्तम् । तत्र श्यावारुणाः सूक्ष्माः पूर्णरिक्ताः क्षणात् शिराः । प्रस्यंदिन्यश्च वातास्रमिति । एवमिहापि कफास्रं वहंत इत्यनुमेयं । तुल्यजातीयत्वात् । उभयपदलोपो यथा । आदौ षड्रसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेदिति वचनं मध्ये विदाहादम्लतां ततः । पित्तमामाशयात्कुर्याच्च्यवमानं च्युतं पुनरेतेनाग्निनाशोषितं पक्कं पिंडितं कटुमारुतमिति । आदिशब्दश्रवणान्मध्यांतशब्दावत्र लुप्तनिर्दिष्टौ द्रष्टव्यौ । आदिमध्यांतलोपो यथा । अन्नं कालेभ्यवहृतमादौ कोष्टं प्राणानिलाहृतं । मध्येऽते च द्रवैरित्यादि । वर्णोपजननं नाम । यत्रानुक्तो ग्रंथे वर्ण आचार्येण पश्चाद् व्याख्याकाल उपजन्यार्थोऽभिधीयते । तत्र खात्खानि देहेस्मिन् श्रोत्रंशब्दो विविक्तता । तथा । वातात्स्पर्शत्वगुच्छ्वासावन्हेर्दृग्रूपपक्तयो भवंतीति वर्णत्रयमुपजन्यव्याख्या करणीया।आप्या जिव्हा रसक्लेदा घ्राणगंधास्थिपार्थिवमिति । द्वयोर्भूतयोर्भवार्थे तद्धितप्रत्ययश्रवणात् । वाक्यशेषोप्ययमेवं प्राय एव । ऋषिक्लिष्टं नाम । यदृषी ऋषिपुत्रोवाऽसमाहितचित्ततयाऽशक्त्या वा किंचित्पदजातमभ्रष्टमुच्चारितम् तथैव तल्लोके प्रयुज्यते। यथा रोम लोमेत्यादि । तंत्रशीलं नाम । या तंत्रकाराणां प्रकृतिःस्वभावइत्यर्थः । यथा। किंचिच्छिष्यानुग्रहार्थं विस्तीर्णं संक्षिपंति। तथा अस्थ्नां शतानि षष्ठानि त्रीणि दंतनखैः सहेति।नतान्यंगुलिहस्तपाणिबंधादिविभागेन विस्तरितानि किंचिद्विस्तारयंति। यथा। तत्रैवांगविभागे शिरा विस्तारिताः । इत्यवेध्यविभागार्थं प्रत्यंगं वर्णिताः शिरा इति वचनादिति । तंत्रसंज्ञा नाम । यत्कस्मिंश्चिदर्थे मध्ये व्याख्यायमाने स्वतंत्रसिद्धोदाहरणं तत्प्रमाणार्थमुच्यते । यथा । नवज्वरे कषाया अपक्केषु दोषेषु वर्जनीया उक्ताः । ततः पक्केषु दोषेषु लंघनाद्यैः प्रशस्यते । कषायो दोषशेषस्य पाचनः शमनोऽथवेति । विशेषवचनात्तत्र स्वरसादेः पंचविधस्य कषायस्य प्रतिषेधः प्रसक्तः ।

ततः स्वतंत्रसंज्ञाया विशेषः प्रतिषिध्यते । तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफ इत्यादि । तस्मात्स्वतंत्रसंज्ञया तिक्तकटुकषायौ निषिद्धौ पंचविधया स्वरसादिकल्पनया । प्राकृतं नाम । ऊषकस्तुत्थकं हिंगुकासीसद्वयसैंधवमित्यौषधाधिकारात्सैंधवं लवणम् । नत्वश्वादिकम् । समानतंत्रप्रत्ययो नाम । यत्साध्यस्य कस्यचिदर्थस्य साधनायानुपलभ्यमाने स्वतंत्रप्रत्यये समानेभ्यस्तंत्रेभ्यः प्रत्यय इति । उदाहरणं यथा । नीचलोमनखश्मश्रुरित्याचारेषूक्तम् । इयद्भिरियद्भिर्दिनैः केशनखश्मश्रूण्यवतार्य नीचलोमादीना भवितव्यमिति नोक्तम् । ततो व्याख्याकाराः क्षारपाणिप्रसिद्धा दशरात्रेण केशादीनां संहरणमिति निश्चिन्वंति । मुनिरप्यवादीत् । त्रिःपक्षस्य केशश्मश्रुलोमनखान् संहरेदिति । परतंत्रप्रत्ययो नाम । यस्यार्थस्य प्रसिद्धितो न स्वकीयमुदाहरणं शक्यमभिधातुं नान्येभ्यो भिषक्तंत्रेभ्यः । ततस्तस्मिन् हृये परतंत्रादुदाहरणं कल्प्यते । यथा । कालार्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकः । सम्यक्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणमित्युक्तम् । योगस्य च लक्षणं नोक्तं तंत्रे । अन्यत्र वा भिषक्तंत्रे । तत्र बौद्धतंत्रप्रत्ययेन निश्चीयते । स्वहेतुभ्यः शीतोष्णादिलक्षणेन कालस्योत्पत्तिरेव योग इति । हेतुहेतुकधर्मो नाम । यो हेतुहेतुकेन धर्मो ज्ञायते । यथा । पित्तातिसारिणः पित्तलातिसेवनात्पित्तमुद्रिक्तं रक्तातिसाराय न चिरादस्य भविष्यतीत्यनुमीयते । समर्थस्य हेतोः स्वकार्यस्याव्यभिचारात् । कार्यकारणधर्मो नाम । यत्र कार्यसंज्ञया कारणं निर्दिश्यते । कारणसंज्ञया वा कार्यं तत्र कार्यसंज्ञया तावत्कारणं निर्दिश्यते । यथा । दोषा अपि रोगशब्दं लभंते । तत्र दोषाः कारणम् । सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मला इति वचनात् । स चेदानीं दोषो रोग इति व्यपदिश्यमानः । कारणे दोषे कार्यं रोग उपचरितो भवति । एवं कार्यं कारणसंज्ञया निर्दिश्यते । आद्यंतविपर्ययो नाम । यथा । अन्नस्वरूपविज्ञानंप्राप्तमुज्झित्वा पानमेव प्रथममुक्तं द्रवद्रव्यविज्ञानं कुर्वता तोयादीनां पंचानां वर्गाणामल्पवक्तव्यत्वात्समुद्रोपमतया शास्त्रस्यानुपूर्वसुखावगाहनार्थं पूर्वं ह्यल्पं सुखेनावगाह्यते पश्चात्प्रभूतमितिन्यायात् । शब्दान्यत्वं नाम । यदर्थं पर्यायशब्दं वर्णयंति शास्त्रकृतः। यथा । रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुःखमामयः । यक्ष्मातंकगदाबाधाः

शब्दाः पर्यायवाचिन इत्यादि । प्रत्ययधर्मो नाम । यो नच हेतुहेतुधर्मोपपत्तिमात्रेण च केनचिद्धेतुत्वेन व्यपदिश्यते । यथा । देवदानवगंधर्वाद्युन्मादापस्मारादिविचित्रग्रहविकारा उक्ताः । यथोक्तम् । फुल्लपद्मोपममुखं सौम्यदृष्टिमकोपनम् । यावदनिद्रमप्रधृष्यं च विद्याद्देववशीकृतमित्यादि । नचैते परमार्थतो हेतवः । किं तर्हि प्रज्ञापराधः । तथा चोक्तम् । हेतुस्तदनुषक्तौ तु सद्यः पूर्वकृतोऽथवा । प्रज्ञापराधः सुतरामिति । उपनयो नाम । सूत्रहेतुप्रस्तावेन यत्रान्यत्प्रकरणमुपनीयते । यथा । मात्राशीतीये । आहारमात्रालक्षणप्रस्तावे । अतिमात्रभोजननिमित्ताया विषूचिकायाश्चिकित्सा उपनीता । मात्रायां हि विभज्यमानायामवश्यमूनातिमात्रेऽपि विभजनीये तदपेक्षया मात्रायाः सम्यक् प्रतिपादनसौकर्यात् तत्प्रस्तावेन च विषूचिकायाश्चिकित्सा । संभवो नाम । यत्सूत्रं प्रकरणं वा विधीयमानमर्थस्य व्यापकत्वात्सकलेन शास्त्रेण व्याख्यायते । यथा । कायबालग्रहोर्ध्वांगशल्यदंष्ट्राजरावृषान् । अष्टावंगानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रितेति । एतान्यष्टावंगानि सकलेन शास्त्रेणोपदिश्यंत इत्याचार्यः प्रतिजानीते । भंग्यविभवकल्पनायाश्चास्यायं विशेषः । अयं व्याख्याया विभवो भवति । सतु विनैव व्याख्यायाः पठयमान एवेति । सप्तदशताच्छील्यादीत्युक्तम् । तद्यथा । ताच्छील्यमवयवो विकारः सामीप्यं भूयस्त्वं प्रकारो गुणिगुणविभवः संसक्तता तद्धर्मता स्थानम् तादर्थ्यम् साफल्यमकर्मचेष्टानिमित्ततासाहचर्यं मूलसंज्ञा तात्स्थ्यमिति । तत्र ताच्छील्यं नाम । यत्केनचिदेव धर्मसादृश्येन युक्तो भावस्ताच्छील्यमुच्यते । यथा । सर्वांगसंश्रयस्तोदभेदस्फुरणभंजनम् । स्तंभनाक्षेपणं स्वापं संध्याकुंचनकंपनम् । कुपितोनिलः करोतीत्यंतं । न चांगानि स्वपंति । किं तर्हि देवदत्तः स्वपिति तद्धर्मसादृश्यादंगानि स्वापशब्देनोच्यंते । तद्यथा । पुरुषः सुप्तो न किंचिद्वेदयते । न चेतयते । तथांगमपि यत्किंचिन्न वेदयते । नखतोदादि । तत्सुप्तमिव सुप्तमित्युच्यते । अवयवो नाम । यत्रैकदेशोदाहरणे क्रियमाणेऽनुक्तोऽन्योऽपि तज्जातीयकोऽर्थो लभ्यते । यथा । लंघनैः क्षपिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे सति । स्वास्थ्यं क्षुत्तृड्रुचिः पक्तिर्बलमोजश्च जायते । इत्यनेनैकदेशोदाहरणेन लंघनेन दोषक्षपणेन लाघवे सति स्वास्थ्याद्युत्पत्तिः । तत्प्रतिपक्षेण त्वलंघनेन

दोषक्षपणेन जाते सत्यस्वास्थ्यादयोऽनुक्ता अपि लभ्यंते । विकारो नाम । विपरीतक्रिया । यथा विकारसंज्ञया प्रकृतिरपि लभ्यते । प्रकृतिसंज्ञया च विकारः । तत्र विकारसंज्ञायां च प्रकृतिर्यथा । पुष्पे पत्रे फले नाले कंदे च गुरुता क्रमात् । शाकमधिकृत्योक्तं । अत्र प्रकृतिः पाठाशूकादीनां पत्रादीनि । तानि हि पाकेन विक्रियमाणानि चावस्थांतरं प्रतिपद्यमानानि शाकसंज्ञां लभ्यंते । तदयं शास्त्रप्रकारस्तेषां विकारस्तेषां विकारसंज्ञा यव्यांदिमंडादिसंज्ञया यवादिकं चोक्तवान् ।* * भूयस्त्वं नाम । यदेकस्मिन् वर्तमानमाधिक्येन क्वचिल्लभ्यते । यथा तंत्रे । अम्लो भक्तं रोचयतीत्युक्तं । न च मधुरादिरपि न रोचयतीति । कस्यचिच्चाम्लविद्वेषिणोऽम्लो रसो भक्तविद्वेषमेव कुर्यात् । तत्र भूयस्त्वमाश्रित्येदमुक्तं । अम्लो रोचयति । कदाचित्कस्यचिद्वा नासौ रोचयेन्न तावतातन्नरोचनं । प्रकारो नाम । यो यस्य समानधर्मा स तस्य प्रकारः । यथा । कंठमेरंडनालेन स्पृशन्वमेदियुक्तं । न च तत्प्रकाराणां सुवर्चलाशतपुष्पादिनालानां न ग्रहणं । गुणिगुणविभवो नामशब्देनोक्तानि । यस्मादाह । पार्थिवाः पार्थिवानेवेति । नहि पार्थिवा गुणाः संति केचिद्ये पठ्येरन् । गुणश्च गुणिवद्यथा । मेधास्मृतिबलेपेता बभूवुरमितायुष इति । अत्रायुर्गुणोपेतममितत्वम् । नायुषः परिमाणगुण आयुर्गुणेनैव शक्यः । संसक्तता नाम । यदेकस्य बहुभिः संबंधः । यथा । विद्यमानेष्वपि तत्रान्येषु संबंधेषु तस्यैव व्यपदेशः क्रियते । यथा । मधुरस्कंधनिर्देशेन माक्षिकादयो गुणिताः । कषायादिरसोपेता अपि मधुरप्रायत्वान्मधुरसंसक्ततया । तद्धर्मता नाम । येन तथा भूतं सत्तद्धर्मतामासाद्य दर्शनात्तामेवाख्यां लभते । यथा । विवर्जयेद्भिषक् पाशान् पाशान्वैवस्वतानिवेति । मारणधर्मो हि वैवस्वतपाशेन समानो दृष्ट इत्यतस्तेऽपि तथैवोक्ताः । स्थानं नाम । यत्र स्थानिना स्थानं स्थानेन वा स्थानी व्यपदिश्यते । तत्र स्थानिना स्थानं यथा । कर्णनादः श्रोत्ररोग इत्युक्तो न च श्रोत्रेंद्रियस्यास्ति नादः । किं तर्हि तदधिष्ठानस्य कर्णस्य । तस्मादयं श्रोत्रेण स्थानिना कर्णमधिष्ठानमुक्तवान् । स्थानेन स्थानी यथा । जिव्हा रसं गृण्हाति तत्र न जिव्हा रसं गृण्हाति । किं तर्हि रसना । तादर्थ्यं नाम । यत्प्रयोजनार्थं प्रवर्तते । यो भावस्तेनैव व्यपदिश्यते । यथा । मदनमधुकाला

ब्वित्यादीनि छर्दनभयोबनानीत्यर्थः । साहचर्यं नाम। यो येन नित्यं संबंध
उपलभ्यते । स तस्मात्संबंधात्तमेव संबंधिशब्दं लभते । यथा । मथ्यमानाद्
धूमं दृष्ट्वा ज्वलद्वासुरं वन्हिद्रव्यमवश्यमभ्युत्थितो वन्हिरित्येव । कर्म नाम।
यत्र कर्मकर्मेति चोपचर्यते । यथोच्यते । मुनयः प्रशमं जग्मुः । नचाग्राम-
स्थानीयः कश्चित्प्रशमोस्ति। किं तर्हींद्रियाणां विषयेभ्यः केवलं शक्तिर्नियमः
प्रशमः। अथ च गतिः कर्मविषयेभ्यस्त्विद्रियाणां क्रियानिवृत्तिः। तदेव च कर्मे-
त्युक्तं । गुणनिमित्तं कर्म । यत्कस्य विभूतिः प्रशंसादिका ख्याप्यते । धर्म्यं
यशस्यमायुष्यं लोकद्वयपरायणम् । अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकांतनिर्मल-
मिति ब्रह्मचर्यस्य प्रशंसाविभूतिः ख्याप्यते । ब्रह्मचर्यस्य हीमे गुणा न
ब्रह्मचर्यमेति । चेष्टानिमित्तं नाम । यस्मिन्नाम मात्रं कस्यचित् क्रियया
भवति भावस्य । नात्र प्रस्यंदक्रियेष्टा । यथा । दीपवदस्य ज्ञानं ज्वलती-
त्युच्यते । न च ज्ञानस्य प्रदीपस्येवार्चींषि संति । ऊर्ध्वगामीनि दीपवद्वा
सन्निकृष्टानि द्रव्यांतराणि दहंति । रूपं वा स्पर्शो वा तैलादिकोपादानं ।
किंतु प्रकाशक्रियामात्रं परिगृह्य ज्वलतीति प्रशंसाकर्मणि क्रोधभयशो-
कलोभहर्षेर्ष्यामोहादिभिरुपहतं विज्ञानं मलोपहतदर्पणवदप्रकाशवृत्तिर्भवे-
त् । मूलसंज्ञा नाम । या लोकेऽन्यस्मिन्नर्थे प्रसिद्धा तंत्रे चास्मिन्निवेशिता ।
यथा । निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा । संप्राप्तिश्चेति रूपं च
लोके नीलपीतलोहितादिप्रसिद्धं स्वशास्त्रे संज्ञयानुरूपं लिंगलक्षणमिति ।
तात्स्थ्यं नाम । यदन्यस्यैवार्थस्य तत्स्थत्वादन्यस्यैव कल्प्यते । तद्यथा
बस्तिमेहनयोः शूलमिति तत्र पुंसंस्थेन कारणेन बस्तिमेहनयोरिति
कल्प्यते । चैतन्याभावे बस्तिमेहनयोः सतोरपि शूलाभावात्तत्प्रदेशस्थितत्वा-
त्तयोरित्युपचर्यते । तथा तंत्रदोषैः पंचदशभिरप्रसिद्धशब्दादिभिर्वर्जितम् ।
अप्रसिद्धशब्दं । दुःप्रणीतम् । असंगतार्थं । असुखारोहि । विरुद्धम् । अति-
विस्तृतं । अतिसंक्षिप्तं । अप्रयोजनम्। भिन्नक्रमं। संदिग्धं। पुनरुक्तं। किंप्रमा-
णकं । असमाप्तार्थं । अपार्थकं । व्याहतं । तत्राप्रसिद्धं नाम । यल्लोके नातीव
प्रसिद्धं। यथा । उदक्यागमनलक्षणमसुखानामिति । यथा वाऽऽधारस्यासि-
पाणिधारेष्वकुशलयोगता इति । अस्यार्थः । अकुनाम वृक्षः । तस्य शल-
मिति । दुःप्रणीतम् । सूत्रभाष्यप्रयोजनरहितम् । असंगतार्थम् । यत्सूत्रेणा-

संबद्धम्। असुखारोहि पदम्। यत्पदसन्निवेशस्य विषमतया दुःखेनो-च्चार्यते। चर्करीतादिप्रायम्। यथा। धातर्येरिमदमिति। विरुद्धं नाम। यद् दृष्टांतसिद्धांतसमयैर्विरुद्धम्। यथा। कश्चिद्वदेन्नित्यः पुरुषोऽकृत-कत्वादिति हेतुः। घट इति दृष्टांतविरुद्धम् तथा मधुराम्ललवणाः कफं शम-यंति। कटुतिक्तकषाया वातं जयंतीति वैद्यकसिद्धांतविरुद्धमेतत्। समय-विरुद्धं नाम यथा यः समयः पूर्वाचार्यैस्तत्त्वदर्शिभिः कृतस्तं व्युत्क्रम्याग-च्छति। यथा। न लोष्टं विमृद्गीयात् न तृणं छिंद्यादिति। एतत् तत्त्वदर्शि-भिरुक्तत्वाल्लोष्टमर्दनादि न क्रियते। न तु हेतुरत्रास्ति। अतिविस्तृतं नाम। यथा मधुरादिस्कंधं ब्रुवन् यावंति मधुराणि जगति संति मधुरप्रायाणि मधुरप्रभवानि तान्यशेषाणि यद्यभिदधाति तदाऽतिविस्तृतत्वं स्यात्। अतिसंक्षिप्तं नाम। यथायोगशतकप्रायं। यथा वा हेतुलिंगौषधोद्देश एव क्रियते। नतु तदवबोधकवाक्यानामिति शेषः। अप्रयोजनं नाम। यथा। इत्याचारः समासेनेत्येतावद्यदि वदेन्नतु ब्रूयात्। यं प्राप्नोति समाचरन्। आयुरारोग्यमैश्वर्यमित्यादि। तदा न कश्चिदनुतिष्ठे-दिति। भिन्नक्रमं नाम। पूर्वं येनानुक्रमेणोक्तम् न तेनैव निर्दिश्यते प्रयोजनांतरा संभवेपि। यथा। वातपित्तकफानुद्दिश्य तत्र रूक्षोलघुरित्या-दौ वातगुणनिर्देशमकृत्वैव पित्तस्य विदधीत। एवं क्रमो भिन्नो भवेत्। संदिग्धं नाम। यथा। किमकालमृत्युरस्ति उत नास्तीत्युभयत्र हेत्वाभास-परिग्रहात्संशयः। पुनरुक्तं नाम। योर्थ उक्तोपि पुनरुच्यते। किंप्रमाणं नाम। पाक्यं शीतकषायं वा मुस्तापर्प्पटकमिति। अत्र तावदुच्यते। पर-तोपि चेदित्येतत्ततः समाप्तार्थत्वान्न ज्ञायते किमनेन कार्यमिति। अनर्थकं नाम। यदन्यार्थेनापि पदेनापगताभिधेयम्। व्याहतं नाम। यया पूर्वया वाक्ययुक्त्याऽपरा व्याहन्यते। अपरया पूर्वा वा। यथा। अनास्थाप्या मेहिन इत्युक्तया पुनरास्थापनमनुजज्ञे। मुस्तादेर्निरूहेपपाठ। वातासृक्-शोफमेहार्शोगुल्मविण्मूत्रसंग्रहमित्यादि। तदत्र विधिप्रतिषेधयोः परस्पर-विरोधाद्व्याहतत्वम्। अत्र समाधानार्थं विपुलमतयएवमभिदधुः। प्रमेहि-णमास्थाप्य निषेधाद्बस्तिकल्पे पुनरनुज्ञानात्तंत्रकृतोभिप्रायविशेष ईदृगनुमी-यते मेहिनो वातस्य प्रबलत्वेन बस्तिमंतरेण नान्यस्तथाविध उपक्रमोऽस्ति

तस्मात्तस्यावस्थातुरवशाद्योज्यो बस्तिर्यदार्तमेहिनो दृश्यते पवनस्याल्पत्वे तदुपक्रमांतरेणैव चिकित्सितुं शक्य इति । तदा बस्तिर्न योज्य इति प्रतिपादयितुमेवं विधो विन्यासः कृतः। इति पूर्वोक्तैस्तंत्रगुणैस्तंत्रयुक्त्याख्यैर्युक्तं तंत्रदोषैरप्रसिद्धशब्दादिभिर्वर्जितमल्पसमुद्यमानां स्तोकव्यायामानां प्रीत्यर्थं पृथगेवेदं तंत्रमुक्तम् । किंभूतम् । चिकित्साशास्त्रं शतसहस्रं ब्रह्मप्रोक्तमग्निवेशादिप्रणीतं वा व्यापठ्य परितः समंतात् स्थितम् । न चैतत्स्वमनीषानिरूपितमित्याह । विपुलेत्यादि । विपुलं विस्तीर्णं समस्तवस्तुविषयममलं निर्मलमविपर्यस्तं विज्ञानं येषां महामुनीनामात्रेयादीनां त एवं ते च ते विपुलामलविज्ञानमहामुनयश्च । तेषां मतमभिप्रायस्तदनुगच्छत्यनुवर्तते यत्तद्विपुलामलविज्ञानमहामुनिमतानुगम् । ननु संग्रहेणैव महामुनिमतं संगृहीतम् । तत्किमनेनेत्याह । महासागर इव गंभीरो यः संग्रहाख्यस्तस्योपलक्षणमुपायभूतमेतत् । तस्मात्पृथगेतत् तंत्रमुदितम् ।अष्टावंगानि यस्य तदेवाष्टांगम् । तद्वैद्यकं च तदेव महोदधिरष्टांगवैद्यकमहोदधिस्तस्य मंथनमिव मंथनंपाठश्रवणचिंतनादिभिर्विक्षोभणात् । तेन करणभूतेन योष्टांगसंग्रह एव महानमृतराशिराप्तस्तस्मादष्टांगसंग्रहमहामृतराशेः सकाशात् पृथगेतत्तंत्रमुदितम् । कीदृशम् । अनल्पफलमायुरारोग्यैश्वर्यसुखादिकं यस्य तदेवं महाफलमित्यर्थः। तदयंभावः। तंत्रस्याल्पत्वात् पाठादिषु स्वल्प एवायासो भवति महच्च फलं यतः स्यात् ततोयमादरणीय इत्यर्थः । वसंततिलकम् । इदमागमीसद्धत्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् । मंत्रवत्संप्रयोक्तव्यं न मीमांस्यं कथंचन । इदमनंतराभिहितं तंत्रं मंत्रवदाचरितं संप्रयोक्तव्यं न कथंचिदपि मीमांस्यं। किमिदं स्याद्वा नवेति संशयो न कार्य इत्यर्थः । कस्मात्सुविशुद्धज्ञानेभ्यो महामुनिभ्य आगमेन शुद्धत्वात् । तथा । प्रत्यक्षफलस्य ज्वरवच्चिकित्सादिकस्य दर्शनात् ।

दीर्घजीवितमारोग्यं धर्ममर्थं सुखं यशः ।
पाठावबोधानुष्ठानैरधिगच्छत्यतो ध्रुवम् ॥ ८१ ॥

अतोष्टांगहृदयाख्यात्तंत्रात् पाठबोधानुष्ठानै रोगिचिकित्सालक्षणेन ध्रुवमवश्यं दीर्घजीवितादीन् प्राप्नोति । नच तानेव प्राप्नोति किंतर्हि परमपीत्याह ।

एतत्पठन् संग्रहबोधशक्तः स्वभ्यस्तकर्मा भिषगप्रकंप्यः ।
आकंपयत्यन्यविशालतंत्रकृताभियोगान्यदि तन्न चित्रम् ॥ ८२ ॥

एतदनंतरोक्तमष्टांगहृदयाख्यं तंत्रमधीयानः कंठे दधत्संग्रहबोधशक्त एतद् ग्रंथार्थविशेषः। शेषवस्त्ववबोधार्थं तस्मात्स्वभ्यस्तकर्मा अत एव पाठाववोधः स्वभ्यस्तकर्मा तस्य गुणशतयोगादष्टांगहृदयस्य व्याख्याता । अन्येषां भेषजकर्मज्ञेन सत्स्वभ्यस्तकर्मणा चिकित्सक अक्षोभ्यः सन्नन्येषु चरकादिषु विशालतंत्रेषु विहिताभियोगान् वैद्यान् यदि कंपयति । क्षोभयति । तन्नाश्चर्यं । उपजातिः । यथा चाकंपयंतेऽपरे भिषजस्तथा दर्शयन्नाह ।

यदि चरकमधीते तद् ध्रुवं सुश्रुतादि
प्रणिगदितगदानां नाममात्रेऽपि बाह्यः ।
अथ चरकविहीनः प्रक्रियायामखिन्नः
किमिह खलु करोतु व्याधितानां वराकः ॥ ८३ ॥

यदि केवलं चरकं पठति । ततस्तस्मात्सुश्रुतादिप्रणिगदितानां वर्त्मसंधिसितासितादिजानां रोगाणां ध्रुवं संज्ञामात्रावयवेऽपि बाह्यः किंतु हेतुलक्षणोपक्रमेणानभिज्ञ इत्यपि शब्दार्थः । अथ चरकविहीनः केवलं सुश्रुत पाठसाध्यप्रक्रियायां दोषदूष्यकालशरीरसत्त्वसात्म्यादिलक्षणायामखिन्नः सन् व्याधितानां कासश्वासाद्यभिभूतानां किमिव वराकोऽल्पधीर्विदधातु न किंचिद्विधातुं शक्त इत्यर्थः । इह तु चरकोक्तप्रक्रियायाः प्रतिपादनात् सुश्रुतोक्तामयाभिधानाच्च तदध्येता रोगचिकित्सायां प्रवर्तमानो रोगशांतिं ध्रुवं विदधात्येव । मालिनीवृत्तम् तथैवं मन्यसे यद्यपि तत्र तंत्रमेतद्गुणम् । तथाप्यार्षतंत्राध्ययने समाधानातिशय इति तत इदमाह ।

अभिनिवेशवशादभियुज्यते सुभणितेऽपि न यो दृढमूढकः ।
पठतु यत्नपरः पुरुषायुषं स खलु वैद्यकमाद्यमनिर्विदः ॥ ८४ ॥

अभिनिवेशो वस्तुपक्षपातस्तस्य वशः सामर्थ्यं तस्मादन्यत्र गुणदोषावभिताद्योभनोक्तेऽपि तंत्रे यो नाभियुज्यते । ऋषिप्रणीते प्रीतिं करोति । स नर

आदौ भवमाद्यं प्रथमप्रणीतं ब्रह्मोक्तं शतसाहस्रं वैद्यकं यत्नपरस्तथा आनिर्वेदः सन् पुरुषायुषं वर्षशतं पठतु । किलास्मिन् काले हीयमानबुद्धिमेधाजीवितस्य पुरुषस्य श्रवणचिंतनावबोधानुष्ठानानि सुदूरोत्सारितान्येवेत्यर्थः । पुरुषायुषमित्यचतुरादिसूत्रे निपातितं । अथैवं मन्यसे वक्तृत्वविशेषादवश्यमेवार्थातिशयो भवति । तस्मादाद्येषु सुकृतेष्वेवाभियोगो युक्तो न त्विदानींतनकविकृतेष्विति तदेतन्न वाच्यम् । कुत इत्याह ।

वाते पित्ते श्लेष्मशांतौ च पथ्यं तैलं सर्पिर्माक्षिकं च क्रमेण ।
एतद् ब्रह्मा भाषते ब्रह्मजो वा का निर्मंत्रे वक्तृभेदोक्तिशक्तिः ॥८५

वाते तैलं पथ्यं पित्ते घृतं पथ्यं श्लेष्मशांतौ माक्षिकं पथ्यं । यथाक्रमं । इत्येवं भगवान् ब्रह्मा भाषते ब्रह्मजो वा सनत्कुमारादिर्भणतु । निर्मंत्र अशब्दस्वभावे तैलादिके स्वाकरत उत्पन्ने वातादिशमनशक्तेर्वक्तृविशेषोत्तया शक्तिर्न काचिदित्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ।

तदेवोपसंहरन् स्पष्टयति ।

अभिधातृवशात् किंवा द्रव्यशक्तिर्विशिष्यते ।
अतो मत्सरमुत्सृज्य माध्यस्थमवलंब्यताम् ॥ ८६ ॥

अभिधातृवशात् किं तैलादेर्द्रव्यस्य शक्तिर्विशिष्यते । अपि तु न कश्चिदेव विशेष उत्पद्यते यतः स्वभावहेतुभ्य एव एतच्छक्तियुक्ताश्चोत्पन्नाः । अतोभिधातृवशाद् द्रव्यशक्तिविशेषलक्षणाद्धेतोर्मत्सरमुत्सृज्य विद्वेषं विहाय माध्यस्थमाश्रीयतां मध्यस्थो हि पुरुषः कालबुद्ध्याद्यनुरूपमिदमेव शास्त्रमुपकारकं मम न त्वतोपरं शास्त्रमुपकारकं बुद्ध्या परामर्शाध्येष्यते न त्वज्ञानाभिनिवेशाग्रहमेतीत्यर्थः । ननु किमस्माकमुपकारकत्वादिद्वारेण ऋषिप्रणीतमेव तंत्रमनुरागवशादध्येष्यमित्याशंक्याह ।

ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्त्वा चरकसुश्रुतौ ।
भेडाद्याः किं न पठ्यंते तस्माद् ग्राह्यं सुभाषितम् ॥८७॥

यदि ऋषिप्रणीते प्रीतिस्ततश्चरकसुश्रुताख्यौ हित्वा भेडजातूकर्णादिमुनिप्रणीतानि किमिति न पठ्यंते सर्वेणैव वैद्यवृंदेन । अपि तु सुभाषित-

प्रियतया चरकसुश्रुतौ बाहुल्येन यथा पठ्येते न तथा भेडादयः। तस्मात् स्थितमेतत् सुभाषितं ग्राह्यम्। न तु मुनिप्रणीतमेव तंत्रम्। अतश्चरकसुश्रुतवदनार्षमपीदं गुणवत्त्वान्मतिमद्भिर्ग्राह्यमेव।

हृदयमिव हृदयमेतत्सर्वायुर्वेदवाङ्मयपयोधेः।
दृष्ट्वा यच्छुभमाप्तं शुभमस्तु परं ततो जगतः॥ ८८॥

इति श्रीसिंहगुप्तसूनुवाग्भटविरचितायामष्टांगहृदयसंहितायामुत्तरस्थानं समाप्तम्॥

एतद् हृदयाख्यं तंत्रं हृदयमिव कस्य सर्वायुर्वेदवाङ्मयपयोधेः। यथा हृदयं शरीरस्यैकदेशमपि दशभिर्मूलशिराभिः सकलकायं व्याप्नोति। तथेदमपि षड्भिः स्थानैः सकलमष्टांगायुर्वेदवाङ्मयं व्याप्य स्थितमिति साधर्म्यात्। तदेवमीदृशं हृदयं दृष्ट्वा विधाय यत्कल्याणं परं श्रेष्ठं प्राप्तं तस्माच्छुभाज्जगतो भुवनस्य मंगलं भवत्वित्यार्या।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने वाजीकरणं नाम चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४०॥

छ.

ज.

द.

ध.

न.

फ.

ब.

म.

य.

र.

ल.

व.

41

श.

ष.

स.

ह.